ეროვნული ბიბლიოთეკა

ტაო-კლარჯეთი

Тао-Кларджети

Tao-Klarjeti

Tao-Klarceti

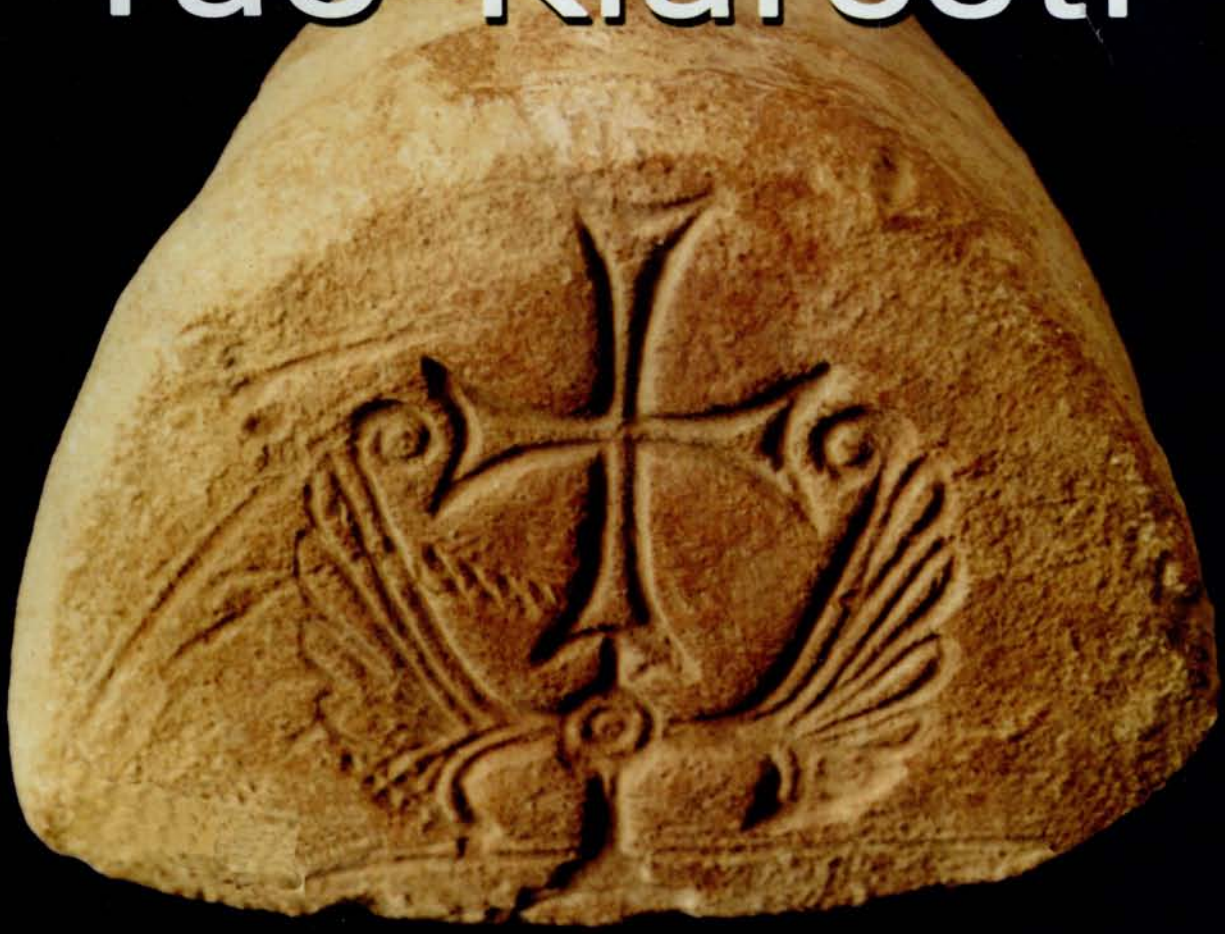

2007

ვალერი სილოგავა

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, 1969 წ. დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი საქართველოს ისტორიის სპეციალობით; 1969 წ.–კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ასპირანტურა წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის სპეციალობით. სხვადასხვა დროს მუშაობდა ხელნაწერთა ინსტიტუტში, საქართველოს მუზეუმში, თსუ მესხეთის ფილიალში, თსუ-ში.

ვ. სილოგავა თსუ-ში და თსუ მესხეთის ფილიალში (ქ. ახალციხე) კითხულობს ზოგად და სპეციალურ კურსებს საქართველოს ისტორიაში, საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში, ისტორიოგრაფიასა და წყაროთმცოდნეობაში (პალეოგრაფია, ეპიგრაფიკა, დიპლომატიკა)

არის 300-ზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომის და პუბლიკაციის ავტორი, მათ შორის 18 გამოცემულია ცალკე წიგნად. მისი უმთავრესი ნაშრომებია: ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II (1980), სვანეთის წერილობითი ძეგლები, ტ. I (1980), ტ. II (1988); სერია - „ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები“ (1994), „კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა“ (1994), „ბეთანიის წარწერები“ (1994); წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (IX-XIII სს.) (2000); ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი (2003); სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა (2006). ოშკი – X ს-ის მემორიალური ტაძარი (2006); ტაო-კლარჯეთი (2007). სტატიები: „ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა“ (2001), „ქვემო ქართლის წარწერები“ (2000) და სხვ.

მისი ნაშრომები გამოქვეყნებულია ქართულ, რუსულ, ევროპულ და აღმოსავლურ ენებზე საქართველოს და უცხოეთის სამეცნიერო გამოცემებში (თბილისი, მოსკოვი, პეტერბურგი, პარიზი, ბერლინი, ლეიდენი, სოფია, ყარსი...)

საქართველოს პრეზიდენტის ბრძანებით, ვ. სილოგავა დაჯილდოებულია ღირსების ორდენით (2000.1.IV).

Valeri Silogava

Valeri Silogava – doctor of histor... professor, graduated from Tbilisi State University in 1969 as a specialist on Georgian History; 1969 – post-graduate course at K. Kekelidze Institute of Manuscripts - as a specialist on historical sources and historiography. At different times he worked at the Institute of Manuscripts, the Museum of Georgia, Meskheti Branch of Tbilisi State University and Tbilisi State University.

At present V. Silogava leads general and special courses in the history of Georgia, the history of Georgian Church, historiography and historical sources (paleography, epigraphy, diplomatics) at Meskheti (town Akhaltsikhe) Branch of Tbilisi State University and Tbilisi State University.

He is the author of more than 300 works and publications, 18 of which were published as separate books. His major works are: the corps of Georgian inscriptions, volume II (1980), written monuments of Svaneti, volume I (1980), volume II (1988); series –"Ancient Georgian inscriptions of Bolnisi" (1994); "Kumurdo. Church epigraphy" (1994), "The inscriptions of Betania" (1994); "The inscriptions from Gareji Multisource" (IX-XIII centuries) (2000); "The will to Shiomghvime from David the Builder (Aghmashenebeli)" (2003); "The Georgian Epigraphy of Mingrelia-Abkhazia" (2006); "Oshki – a X -century memorial church" (2006); "Tao-Klarjeti" (2006). Articles: "Georgian epigraphy of Anisi and Kars" (2001), "The inscriptions of Lower Kartli (Kvemo Kartli)" (2000), etc.

His works are published in Georgian, Russian, European and Oriental languages in Georgian and foreign scientific editions (Tbilisi, Moscow, Petersburg, Paris, Berlin, Leiden, Sophia, Kars….)

By order of the president of Georgia V. Silogava was awarded an Order of Merit (2000.I.IV).

ჯახა შენგელია

ისტორიკოსი, ჟურნალისტი და ფინანსისტი. არის საერთაშორისო მენეჯმენტის სპეციალისტი, სწავლობდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, სარატოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტში (რუსეთი), ჰარტფორდის უნივერსიტეტში (აშშ) და სენტ მერის უნივერსიტეტში (კანადა), მინიჭებული აქვს ბაკალავრის, მაგისტრის და დოქტორის ხარისხები.

მუშაობდა გაზეთი „რეზონანსის“ რედაქტორის მოადგილედ და საერთაშორისო ახალი ამბების განყოფილების რედაქტორად.

2000-2004 წლებში იყო „კავკასიის ბიზნესის სკოლის“ დეკანი.

2002-2004 წლებში იყო ქ. თბილისის ვიცე-პრემიერი სოციალურ საკითხებში.

2004 წლიდან არის საქართველოს პარლამენტის წევრი. იყო საგარეო საქმეთა საპარლამენტო კომიტეტის თავმჯდომარის მოად-გილე.

ამჟამად არის „კავკასიის უნივერსიტეტის“ პრეზიდენტი და საქართველოს პარლამენტის განათლების, მეცნიერების, სპორტისა და ტურიზმის კომიტეტის თავმჯდომარის მოადგილე.

2002 წლის სექტემბრიდან მოაწყო რამდენიმე ექსპედიცია თურქეთში უძველესი ქართული ძეგლების დასათვალიერებლად. მოგზაურობის მიზანი იყო ტურისტული მარშუტების შედგენა ამ მხარის საერთაშორისო ტურისტულ სივრცეში ჩართვის მიზნით. აქ გადაღებული ფოტომასალით 2003 წ. მუზეუმ „ქარვასლაში“ მოაწყო პერსონალური ფოტო-გამოფენა „ტაო-კლარჯეთის ძეგლები“.

გამოქვეყნებული აქვს ნაშრომები ტაო-კლარჯეთის ძეგლების შესწავლის ისტორიაზე. გატაცებულია ფოტოხელოვნებით.

მშობლიურის გარდა ფლობს: ინგლისურ, რუსულ, ფრანგულ და თურქულ ენებს. ჰყავს მეუღლე და სამი შვილი.

Kakha Shengelia

Historian, journalist and financier. He is an expert in international management, studied at Tbilisi State University, Saratov State University (Russia), Hartford University (USA) and St. Mary's University (Canada). He has been awarded Bachelor's, Master's and Doctor's Degrees.

He worked as a deputy editor for the newspaper "Rezonansi" and as the editor of the department of foreign news. 2000-2004 - the Dean of "Caucasus School of Business"; 2002-2004 - the vice-premier of Tbilisi in social affairs. Since 2004 has been a Member of Parliament. He was the deputy chairman of the committee of foreign affairs in parliament.

At present Kakha Shengelia is the president of "Caucasus School of Business" and he is the deputy chairman of the committee of education, science, sport and tourism in the Parliament of Georgia.

Since 2002 he has organized several expeditions in order to examine the ancient Georgian monuments in Turkey. The aim of the expedition was to work out a tourist route for the purpose of including this region in the international tourist industry. In 2003, at the Museum of "Karvasla", Kakha Shengelia organized his personal photo exhibition "The Monuments of Tao-Klarjeti."

He has published works on the history of the study of Tao-Klarjeti monuments. Photography is his hobby.

Besides his native language he is good at English, Russian, French and Turkish. He has a wife and three children.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

Gürcistan
Georgia
Artvin
Ardanuç
Ardahan
Çıldır
Çıldır Gölü
Hasköy
Göle
Susuz
Şavşat
Posof
Damal
Hanak
Armen

ეროვნული ბიბლიოთეკა

კავკასიის უნივერსიტეტი
КАВКАЗСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
CAUCASUS UNIVERSITY
KAFKASYA ÜNİVERSİTESİ

გამომცემლები მადლობას უხდიან: «TBC ბანკს», «საქართველოს ბანკს» და «ბანკ რესპუბლიკას» გაწეული დახმარებისათვის.

Издатели благодарят: «TBC БАНК», «БАНК ГРУЗИИ» и «БАНК РЕСПУБЛИКА» за содействие в издании этой книги.

Publishers would like to thank: «TBC BANK», «GEORGIAN BANK» and «BANK REPUBLIC» for the publishing of this book.

Yayınlayanlar: «TBS BANKASI», «GÜRCÜSTAN BANKASI» ve «CUMHURİYET BANKASI» na yardımlarından dolayı teşekkür ediyorlar.

კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
Издательство Кавказского университета
The Publishing House of the Caucasus University
Kafkasya Üniversitesi Yayın Kurulu

თბილისი–2006 Тбилиси–2006 Tbilisi–2006 Tbilisi–2006

ეროვნული ბიბლიოთეკა

В.И.Силогава, К.А.Шенгелия

Тао-Кларджети

Тбилиси–2006

V.Silogava, K.Shengelia

Tao-Klardjeti

Tbilisi–2006

V.İ.Silogava, K.A.Şengelia

Tao-Klarceti

Tiflis–2006

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ვალერი სილოგავა, კახა შენგელია

ტაო-კლარჯეთი

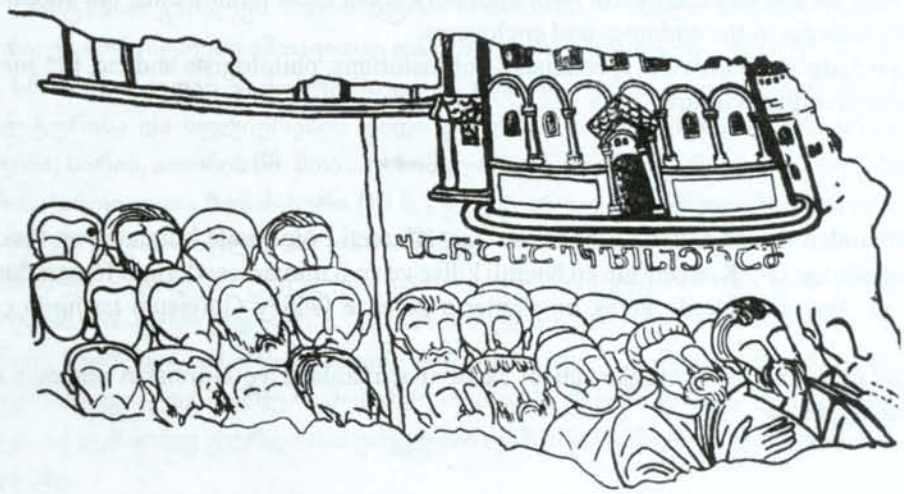

თბილისი–2006

ეროვნული ბიბლიოთეკა

წიგნი შედგება ორი ნაწილისაგან; პირველში გადმოცემულია ტაო-კლარჯეთის ხუთი საეკლესიო ეპარქიის ისტორია, ხოლო მეორე ნაწილი ფოტოალბომია, რომელშიც წარმოდგენილია ტაო-კლარჯეთის უმთავრესი საეკლესიო და საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლები; დამატებასა და დანართებში განხილულია, როგორც ამ ძეგლების, ისე სამხრეთ საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხები.

წიგნი განკუთვნილია, როგორც სპეციალისტების – ისტორიკოსების, ფილოლოგების, ხელოვნებათმცოდნეებისა და სხვ., – ისე საქართველოს ძველი კულტურით დაინტერესებული საზოგადოებისათვის.

***

Книга состоит из двух частей - в первой представлена история пяти церковных епархий Тао-Кларджети, а вторая часть является фотоальбомом, в котором представлены основные памятники церковного и гражданского зодчества этого региона. В дополнении и приложениях изложены результаты исследований по отдельным вопросам истории, как этих памятников, так и южной Грузии.

Книга предназначена, как для специалистов - историков, филологов, искуствоведов и др., так и широкого круга читателей - интересующихся древней культурой Грузии.

***

The book contains two parts – in the first part is presented the history of five eparchies of Tao-Klardjeti and the second part contains photo album, in which there are presented most known churches and other architectural monuments. There are discussed different issues not only about these monuments, but about other issues from the history of South Georgia in the endnotes and enclosures.

The book is belonged not only for specialists – for historians, philologists and etc, but for the society which is interested ancient Georgian culture.

***

Kitap iki bölümden ibarettir. Birinci bölümde Tao-Klarceti bölgesinde bulunan beş Piskoposluk Dairesi'nin tarıhçesi, ikincisinde ıse Tao-Klarceti'nin en önemli kilise ve sivil mimari eserlerinin fotograflarını içeren fotoalbüm mevcuttur. Ek ve ilave metinlerde gerek bu eserlerin gerekse Güney Gürcistan tarihinin çeşiti konuları tetkik edilmiştir.

Kitap uzmanlar (tarıhçiler, filologlar, güzel sanatlar uzmanları) ve Gürcıstan'nin eski kültürü ile ilgilenen insanlar için hazırlanmıştır.

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა

ISBN 999 40-861-7-0

ვ.სილოგავა, კ.შენგელია. 2006 ©

ეროვნული ბიბლიოთეკა

წინასიტყვაობა

ტაო-კლარჯეთის სახელწოდებით დღეს შემოკლებით აღინიშნება ძველი ქართული ისტორიული მხარეები, რომელთა უმეტესობა ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული. ეს ტერიტორია *სამხრეთ საქართველოს* შეადგენდა და მასში შედიოდა: სპერი, თორთუმი, კლარჯეთი, ტაო, შავშეთი, არტაანი, კოლა, სამცხე, ჯავახეთი... ე. თაყაიშვილის შენიშვნით, „ყოფილი არტაანის ოკრუგის, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების, ჭოროხის მთელი ხეობისა და აგრეთვე ჭანეთის (ლაზისტანის) ნაწილის ტერიტორიას ძველად ქართველები *ზემო ქართლს, სამცხეს* ანუ *მესხეთს* უწოდებდნენ, ხოლო XIII საუკუნიდან, როდესაც აქ სამცხის ათაბაგების (ჯაყელთა საგვარეულოს) ძალაუფლება დამკვიდრდა, ამ მხარეს სამცხე-საათაბაგო ეწოდა“.

საქართველოსთვის ტაო-კლარჯეთი, უპირველეს ყოვლისა, ღირსშესანიშნავია სამი ძირითადი მოვლენით: 1) საქართველოში ქრისტიანული სარწმუნოება პირველად ამ გზით შემოვიდა; 2) ერთიან ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოს აქ ჩაეყარა საფუძველი; 3) აქ შეიქმნა ქართული კულტურის – საეკლესიო და საერო ხუროთმოძღვრების, სასულიერო მწერლობის, მონუმენტური ფერწერის, ოქრომჭედლობისა და სხვ. – უმნიშვნელოვანესი ძეგლები.

ეს მხარე ყოველი ქართველისთვის განსაკუთრებით ძვირფასია და ცნობილი, როგორც წმ. *გრიგოლ ხანძთელის* (749-851) სამოღვაწეო ასპარეზი, სადაც VIII-IX საუკუნეებში მან და მისმა მოწაფეებმა არაჩვეულებრივი მასშტაბით გაშალეს სამონასტრო მოძრაობა – ახალი მონასტრების დაარსება და ძველების განახლება; ეს მონასტრები იმთავითვე და შემდეგშიც ქართული კულტურის მძლავრი კერები იყო. უფრო მეტი, სწორედ აქედან გამოსულმა და აქედან წასულმა დიდმა მოღვაწეებმა ქართული მონასტრები – კულტურისა და სულიერების დიდი კერები – დააარსეს საზღვარგარეთის ქვეყნებში (ბიზანტია, პალესტინა, სირია, ათონის წმ. მთა...), რომელთაგან ათონის ქართველთა მონასტერი (X ს.) და იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერი (XI ს.) კულტურულ დანიშნულებასთან ერთად, საერთო-სახელმწიფო პოლიტიკური დანიშნულებისა და მნიშვნელობისა იყო.

სამხრეთ კავკასიის ეს ადგილები უძველესი დროიდან ქართველებით იყო დასახლებული; აქაური ქართველი ტომები *ტაოხებისა* ჯერ კიდევ ძვ.წ. XII-XI სს. ძველაღმოსავლურ წარწერებშია მოხსენიებული; ძვ.წ. II-I სს. ეს მიწები სომხეთის იმ დროისათვის გაძლიერებულმა სამეფომ შეიერთა და იმ დროიდან შემორჩა ამ ადგილებს ალაგ-ალაგ სომხური მოსახლეობა და სომხური ტოპონიმები – *იშხანი, შატბერდი, მიძნაძორო...* თუმცა, აქვე, მათივე გვერდითაა უძველესი ლაზური (ზანურ-ჭანური) ტოპონიმები – *ოპიზა, ოშკი, არტანუჯი* და სხვ.

VIII-IX სს. მიჯნაზე აქ კვლავ ჩამოყალიბდა ქართული სახელმწიფო, ამჯერად ფეოდალური პოლიტიკური ერთეული – *ტაო-კლარჯეთის სამეფო*, რომლის შექმნა *აშოტ I კურაპალატის* (†816) სახელთანაა დაკავშირებული. მხარე გადაიქცა ბაგრატიონთა ფეოდალური სახლის – საქართველოს მომავალი 1000-წლოვანი სამეფო დინასტიის სამფლობელოდ.

ტაო-კლარჯეთის სამეფოს პირველ მფლობელთა შორის განსაკუთრებული შარავანდი მოსავს X ს.-ის II ნახევრის დიდ პოლიტიკურ მოღვაწეს, მთელი იმდროინდელი კავკასიის ლიდერს, საქართველოს გაერთიანებული ფეოდალური მონარქიის საფუძვლის ჩამყრელს, *დავით კურაპალატს* (†1001); მის სახელთანაა ასევე დაკავშირებული ამ მხარის რამდენიმე უმნიშვნელოვანესი ხუროთმოძღვრული ძეგლის აგება და მონასტრის დაარსება (*ოშკი, ხახული, პარხალი, ოთხთა ეკლესია...*).

ცალკე აღსანიშნავია, რომ ამ მხარეს, სამხრეთ საქართველოს, საქართველოს ეკლესიის ადმინისტრაციულ სტრუქტურაში ყოველთვის გამორჩეული ადგილი ეკავა. ჯერ კიდევ V ს.-ში, *ვახტანგ გორგასლის* დაარსებულ 12 საეპისკოპოსოს შორის სამი ამ მხარეში მდებარეობდა – *ახიზის, ერუშეთის*

და წუნდის. მოგვიანებით, XIII ს.-ის დასასრულიდან, როდესაც ეს მხარე ცალკე პოლიტიკურ ერთეულად – სამცხე-საათაბაგოდ ჩამოყალიბდა, აქ 13 საეპისკოპოსო არსებობდა, რომელთა იერარქიული თანმიმდევრობა ასეთი იყო: *მაწყუერელი, კუმურდოელი, იშხნელი, ანჩელი, მტბევარი, წურწყაბელი, წყაროსთუელი, ერუშნელი, ვალაშკერტელი, ანელი, კარელი, ბანელი, დადაშნელი.* მაღალი იყო აქაური მღვდელმთავრების პატივი და ღირსება ქვეყნის ერთ-ერთი უმაღლესი სახელმწიფო და პოლიტიკური აქტის – მეფის კურთხევის დროს. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს 36 მღვდელმთავარს შორის მრავალი მათგანი თვით *ტფილელ, მანგლელ, რუსთველ, სამთავნელ* მღვდელმთავრების წინ იდგა; ხოლო *იშხნელი* ეპისკოპოსი განსაკუთრებული პატივითაც იყო მოსილი – „ხელმწიფის კარის გარიგების" მიხედვით, „რა სწორად ეპისკოპოზნი მოვიდნენ იმიერით", მეფე მხოლოდ იშხნელის შემოსვლისას გამოივლის ორ ან სამ ნაბიჯს და ისე მიესალმება, ხოლო სხვებისათვის „ნუ დაიძვრის".

მიუხედავად იმისა, რომ მთელს ამ მხარეს დღეს შემოკლებით ტაო-კლარჯეთად მოიხსენიებენ, მისი ორი რეგიონი – საკუთრივ ტაო და *კლარჯეთი*, მართლაც გამორჩეულია, როგორც თავისი წარსული პოლიტიკური ისტორიით, ისე მისი ადგილით საქართველოს ეკლესიაში. თითოეული მათგანის ტერიტორიაზე არსებობდა ორ-ორი საეპისკოპოსო კათედრა – კლარჯეთში *ანჩი* და *ტბეთი*, ხოლო ტაოში *იშხანი* და ბანა (ტბეთი შავშეთშია, მაგრამ ე. თაყაიშვილი მასაც კლარჯეთის საეპისკოპოსოდ თვლის; შეიძლება იმის საფუძველზე, რომ შავშეთი ცალკე პოლიტიკური ერთეული არასოდეს ყოფილა და იგი კლარჯეთის შემადგენლობაში შედიოდა). ისინი, ისევე როგორც სამცხე-საათაბაგოს ზემოდასახელებული სხვა საეპისკოპოსოები, XVIII საუკუნეში გაუქმდა იქ ოსმალეთის ხელისუფლების გაბატონების გამო.

საქართველოს ეკლესიის წმ. სინოდმა უკვე ჩვენს დროს (17. X. 2002) განიხილა „საკითხი ისტორიული ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში ნომინალურად აღდგენისა" და ახალციხის ეპისკოპოსს ეწოდა „ეპისკოპოსი ახალციხისა, ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთისა".

ტაო-კლარჯეთის ქართული ძეგლების მეცნიერულ შესწავლას ხანგრძლივი – საუკუნენახევარზე მეტი– და სახელოვანი ისტორია აქვს. ამ კეთილშობილურ საქმეში მონაწილეობდნენ: *მარი ბროსე, ნერსეს სარგისიანი, გიორგი ყაზბეგი, დიმიტრი ბაქრაძე, ნიკო მარი, ექვთიმე თაყაიშვილი*, ხოლო შედარებით ახალ დროს – *ვახტანგ ჯობაძე, ვახტანგ ბერიძე, პარმენ ზაქარაია*; ქართული კულტურის უცხოელი მკვლევარები, *ნიკოლ და მიშელ ტიერები*. ბევრი გააკეთეს აქაური ძეგლების შესასწავლად *ბ. ბაუმგარტნერმა, მ. კადიროღლუმ*; წარმატებით შეისწავლებოდა და შეისწავლება ეს ძეგლები საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში (*რ. მეფისაშვილი, ე. პრივალოვა, ნ. ალადაშვილი, დ. თუმანიშვილი, დ. ხოშტარია...*).

1993 წელს საქართველოსა და თურქეთს შორის ხელმოწერილი მეგობრობის, თანამშრომლობისა და კეთილმეზობლობის ხელშეკრულება და 1994 წელს დადებული შეთანხმება ტურიზმის შესახებ საშუალებას იძლევა ტაო-კლარჯეთის ძეგლების ქართველ მეცნიერთა მიერ უშუალოდ ადგილზე გაცნობისა და შესწავლისათვის. მართლაც, გასული საუკუნის 90-იან წლებში და ამ საუკუნის უკვე პირველსავე წლებში ქართველმა მკვლევარებმა რამდენიმეჯერ მონახულეს ტაო-კლარჯეთის ძეგლები, როგორც ტურისტული, ასევე მეცნიერული შესწავლის მიზნით.

ერთ-ერთი გასვლა იყო 2002 წლის სექტემბრის ბოლოს და ოქტომბრის დასაწყისში ოთხკაციანი ჯგუფის შემადგენლობით: *კახა შენგელია* – კავკასიის ბიზნესის სკოლის დირექტორი, რომელიც ექსპედიციიდან დაბრუნების შემდეგ მოკლე ხანში ქ. თბილისი ვიცე-პრემიერი გახდა. ამჟამად იგი კავკასიის უნივერსიტეტის პრეზიდენტი, საქართველოს პარლამენტის წევრი და განათლებისა და მეცნიერების კომიტეტის თავმჯდომარის მოადგილეა; პროფ. *ვალერი სილოგავა*, დოც. *შალვა მაჭავარიანი* – კავკასიის ბიზნესის სკოლის დირექტორის მოადგილე (ამჟამად კავკასიის უნივერსიტეტის ვიცე-პრეზიდენტი), დოც. *თეიმურაზ ხუციშვილი*. ძეგლების ადგილზე მოხილვა-შესწავლასთან დაკავშირებული სატრანსპორტო, საფინანსო და მატერიალური ხარჯები გაიღო ბ.-მა კახა შენგელიამ. მანვე უზრუნველყო ამ ძეგლების

ფოტო-ფიქსაცია და მათი გამოფენის ორგანიზება (თბილისი, საგამოფენო ცენტრი „ქარვასლა", 6-10 XI. 2002წ.).

ამ წიგნში წარმოდგენილია ტაო-კლარჯეთის ხუთივე საეკლესიო ეპარქიის – *ახიზის, იშხნის, ანჩის, ტბეთის* და *ბანის* ისტორია (ავტორი *ვ. სილოგავა*) და მათ ტერიტორიაზე არსებული უმთავრესი ძეგლების ფოტოალბომი (ავტორი *კ. შენგელია*). ფოტოების დიდი უმრავლესობა გადაღებულია 2002 წლის 1-5 ოქტომბერს, ნაწილი კი 2003 წლის 10-15. VIII, 7. XI (*ვ. სილოგავა*). წიგნში ჩართულია რამდენიმე ძველი ფოტო, გადაღებული ე. თაყაიშვილის ექსპედიციის მიერ (1917) და სხვადასხვა ნაშრომებში გამოქვეყნებული ზოგიერთი ძეგლის დოკუმენტური მასალის ნაწილი (ძეგლების გეგმები, ჭრილები, ანაზომები), რაც აღნიშნულია სათანადო ადგილას. ტაბულების სიაში ასევე აღრიცხულია სხვათა წვლილი ამ ძეგლების აქ წარმოდგენილი ფოტოფიქსაციის საქმეში.

ვალერი სილოგავა

Предисловие

Под названием Тао-Кларджети ныне сокращенно обозначаются древнегрузинские исторические области, бóльшая часть которых в настоящее время находится в пределах Турции. Эта территория составляла Южную Грузию; Туда входили края: Спери, Тортуми, Кларджети, Тао, Шавшети, Артаани, Кола, Самцхе, Джавахети... По замечанию Е. Такайшвили, «Территория, включавшая Ардаганский округ, вместе с Ахалцихским и Ахалкалакским уездами, весь бассейн р. Чорохи, а также часть Чанети (ჭანეთი, современного Лазистана), у грузин называлась Земо Картли (ზემო ქართლი, т.е. Верхняя Картли), Самцхе (სამცხე), или Месхети (მესხეთი), а с XIII века, когда здесь утвердилась власть самцхийских атабагов из рода Джакели (ჯაყელი), край получил название Самцхе-Саатабаго(სამცხე-საათაბაგო)».

Тао-Кларджети для Грузии важен и примечателен, в первую очередь, тремя основными факторами: 1) Впервые христианство в Грузии вошло через эту территорию; 2) Здесь заложилась основа единого грузинского феодального государства; 3) Здесь были созданы ценнейшие памятники грузинской культуры – церковной и светской архитектуры, духовной литературы, монументальной живописи, ювелирного искусства и др.

Этот край для каждого грузина известен и особенно дорог в первую очередь тем, что здесь в VIII-IX веках *Григол Хандзтели* (Григорий Хандзтийский, 749-851 гг.) и его ученики в широком масштабе развернули монастырское строительство – основали новые и восстановили старые монастыри, которые изначально и впоследствии стали мощными очагами грузинской культуры. Более того – именно вышедшие и ушедшие отсюда деятели основали за пределами Грузии (в Византии, Палестине, Сирии, на св. Афонской горе ...) грузинские монастыри – важнейшие очаги грузинской культуры и духовности. Среди них Афонский грузинский монастырь (основанный в X в.) и Иерусалимский грузинский Крестовый монастырь(основанный в XI в.), помимо культурного, имели еще и общегосударственное политическое предназначение.

Эти места Южного Кавказа с древнейших времен были населены грузинскими племенами; Одно из них, древнегрузинское племя таохов, упоминаетя в древневосточных надписях еще в XII-XI веках до н.э; II-I вв. эти земли захватило усилившееся в тот период Армянское царство и с тех пор кое-где осталось армянское население и армянские топонимы – *Ишхани, Шатберди, Мидзнадзоро*... хотя здесь же существуют и древнейшие лазские(зано-чанские) топонимы - *Опиза, Ощки, Артануджи* и др.

На рубеже VIII-IX вв. здесь образовалось грузинское государство, на сей раз феодальная политическая единица - *Тао-Кларджетское царство*, основание которого связанно с именем Ашота I куропалата (†816). Край стал владением феодального рода Багратионов – будущей 1000-летней грузинской царствующей династии.

Среди первых властелинов Тао-Кларджетского царства особенным ореолом освещен великий политический деятель II половины X в., лидер всего тогдашнего Кавказа, основоположник грузинской объединенной феодальной монархии Давид куропалат (†1001), с именем которого связано также возведение важнейщих архитектурных памятников и основание нескольких монастырских центров (*Ошки, Хахули, Пархали*, церковь *Отхта эклесиа* (церковь во имя четырех евангелистов.)...

Следует особо отметить, что Южная Грузия в административной структуре грузинской церкви всегда занимала особое место. Еще в V веке из 12 епископий, основанных царём Вахтангом Горгасали, три находились в этом краю – *Ахизский, Эрушетский* и *Цундский*. Позднее, с конца XIII века, когда эта область стала отдельной политической единицей – Самцхе-Саатабаго, здесь существовали 13 епископий, иерархическая последовательность которых была такова – епископы: *Мацкверели, Кумурдоели, Ишхнели, Анчели, Мтбевари, Цурцкабели, Цкаростaвели, Эрушнели, Валашкертели, Анели, Карели, Банели, Дадашнели*. Высокие почести оказывались архиереям этого края во время одного из высочайшего государственного и политического акта - коронации государя. Среди 36 епископов Восточной и Южной Грузии многие из них занимали места впереди

епископов *Тпилели, Манглели, Руствели, Самтавнели*; а епископ Ишхнели пользовался особенной почестью – согласно «Распорядку царского двора», когда входили епископы Западной Грузии, царь только при появлении Ишхнели делал 2-3 шага в его сторону и так приветствовал, а «для других... ровно, и не сходя с места».

Хотя весь этот край теперь вкратце именуется как Тао-Кларджети, два его региона – собственно Тао и Кларджети, все же отличаются от других как своей прошлой политической жизню, так и своей ролью в истории грузинской церкви. На территории каждого из них существовали по две епископские кафедры – в Кларджети: Анчи и Тбети, а в Тао: Ишхани и Бана (Тбети находится в Шавшети, но Е.Такайшвили и его считает Кларджетским епископатом; может быть на той основе, что Шавшети никогда не был отдельной политической единицей и входил в состав Кларджети). Эти епископаты, как и все другие вышеназванные, были упразднены в XVIII веке в связи с установлением там османского (турецкого) владычества.

Св. Синод Грузинской церкви уже в наше время (17.X.2002) рассмотрел «вопрос о номинальном восстановлении в юрисдикции грузинской церкви исторических областей Тао-Кларджети и Лазети» и Ахалцихскому епископу был присвоен титул «епископа Ахалцихского, Тао-Кларджетского и Лазского».

Научное изучение грузинских памятников Тао-Кларджети имеет полуторавековую славную историю. На этом благородном поприще трудились: Мари Броссе, Нерсес Саргисян, Георгий Казбеги, Дмитрий Бакрадзе, Николай Марр, Еквтиме Такайшвили, а в недавнем прошлом и Вахтанг Джобадзе, Вахтанг Беридзе, Пармен Закарая; иностранные исследователи грузинской культуры – Николь и Мишель Тьерры.Много сделали для изучения здешних памятников Б. Баумгартнер, М. Кадыроглу и др. С успехом велась и ведется изучение этих памятников в Институте истории грузинского искусства им. Г.Н.Чубинашвили Академии наук Грузии (Р.Меписашвили,Н.Аладашвили, Е. Привалова, Д.Туманишвили, Д. Хоштариа...).

Подписанный в 1992 году Договор между Грузией и Турцией о дружбе, сотрудничестве и добрососедстве и оформлённое в 1994 году Соглашение о туризме дают возможность для ознакомления и изучения грузинскими учеными тао-кларджетских памятников непосредственно на месте. В 90-ые годы прошлого и в первые же годы нынешнего века грузинские исследователи уже посетили тао-кларджетские памятники как с туристической, так и с научной целью.

Одна из экспедиций состоялась в конце сентября и в начале октября 2002 года. В состав группы входили: Каха Шенгелия – директор Кавказской школы бизнеса, который по возвращении скоро стал вице-премьером г. Тбилиси, а ныне Президент Кавказского университета , член Парламента Грузии и зам. председателя комитета по образованию и науке, проф. Валерий Силогава, доц. Шалва Мачавариани - заместитель директора Кавказской школы бизнеса, а ныне Вице-президент Кавказского университета, доц. Теймураз Хуцишвили. Транспортные, финансовые и материальные расходы, связанные с ознакомлением и изучением памятников на месте, взял на себя г-н Каха Шенгелия. Он же обеспечил фото-фиксацию этих памятников и организовал выставку своих фоторабот (Тбилиси, выставочный центр «Карвасла», 6-11.XI.2003 г.).

В данной книге представлены история всех пяти церковных епархий Тао-Кларджети – Ахизы, Ишхани, Анчи, Тбети и Баны (автор *В.Силогава*) и фото-альбом основных исторических памятников, расположенных на этой территории (автор - *К. Шенгелия*). Абсолютное большинство фотоснимков сделано 1-5 октября 2002 года; часть – 10-15.VIII, 7. XI. 2003 года (*В. Силогава*). В книгу включены несколько старых фотоснимков, снятых экспедицией Е. Такайшвили (1917 г.) и часть документального материала по некоторым памятникам, опубликованных в разных научных трудах (планы памятников, разрезы, измерения...), что, разумеется, отмечено в соответствующих местах.

Валерий Силогава

Introduction

Tao-Klarjeti is a shortened name for the old historical parts of Georgia. Most of them belong now to the territory of Turkey. Formerly, they represented South Georgia and included: Speri, Tortumi, Klarjeti, Tao, Shavsheti, Artaani, Kola, Samtskhe, Javakheti... E.Taqaishvili notes, «a part of the territory of the former Artaani Region, Akhaltsikhe and Akhalkalaki Regions, the entire Chorokhi Valley and, also, a part of Chaneti (Lazica) were called in old times Upper Kartli, Samtskhe or Meskheti by Georgians, and since the 18th century this region has been called Samtske-Saatabago (a principality governed by an atabag) after the rule of Atabags (Jaqeli dynasty) of Samtskhe was established.»

Tao-Klarjeti was and is of great importance for Georgia, being connected with three basic events: 1) the introduction of Christian religion; 2) the foundation of the first feudal state of Georgia; 3) the creation of most important monuments of Georgian culture, namely, those of eclesiastical and civil architecture, theological literature, monumental painting, works of Cristian art, etc.

This region has a particular meaning for each Georgian and is known as the area where St Grigol Khandzteli (749-851) had unfolded his activities. In the 8th-9th centuries,. St Grigol and his disciples were very active in founding new monasteries and rehabilitated the old ones, the monasteries becoming most significant centers of culture. Even more, the spiritual fathers educated there were founding new Georgian monasteries abroad, which became important cultural and spiritual centers in Byzantium, Palestine, Syria or on the Holy Mountain of Athos. Especially the Georgian (Iberian) Monastery of Mount Athos (10th c.) and the Georgian Monastery of the Holy Cross in Jerusalem (11th c.) were, along with their cultural designation, also of political importance.

These territory of Tao-Klajeti had been settled by Georgians since earliest times. The Georgian tribes of Diaokhi are mentioned in old oriental inscriptions of the 12th – 11th centuries BC; in the 2nd –1st centuries BC the then mighty Kingdom of Armenia conquered these lands and took possession of it. This explains also the settlement of Armenian population in some places and Armenian toponyms preserved up to now: like Ishkhani, Shatberdi, Midznadzoro, and others. At the same time, we find here also eldest Laz (Zan-Chan) toponyms, like Opiza, Oshki or Artanuji.

At the turn of the 8th –9th centuries, there was formed another Georgian state, this time a feudal political unit, the Kingdom of Tao-Klarjeti. It was founded by Ashot I Kurapalat (†816). Its territory had become the domain of the feudal house of the Bagrationi, the future royal dynasty which ruled for 1000 years over Georgia.

Among the first Kings of Tao-Klarjeti, David Kurapalat († 1001) was of special importance. He was an importanct political figure of the second half of the 10th century in the whole Caucasus, the founder of the united feudal monarchy of Georgia; With his name are also connected the most important architectural monuments in this region as well as the foundation of the monastic centers of Oshki, Khakhuli, Parkhali, Otkhta Eklesia.

The territory of South Georgia had always occupied an important place in the administrative structure of the Georgian church. Three out of the 12 episcopates founded in the 5th century by Vakhtang Gorgasali were situated in this region: Akhiza, Erusheti and Tsunda. Later, at the end of the 13th century, when this region became an independent political unit, Samtskhe-Saatabago, it comprised 13 episcopates. Their hierarchical order was: Matsquereli, Kumurdoeli, Ishkhneli, Ancheli, Mtbevari, Tsurtsqabeli, Tsqarostveli, Erushneli, Valashkerteli, Aneli, Kareli, Baneli, Dadashneli. The bishops of this region were admitted utmost dignity and respect in one of the highest state and political act, the enthroning of the king. Most of the 36 bishops of East and South Georgia were in their rank

before the Tpileli, Mangleli, Rustaveli, Samtavneli bishops; and Ishkhneli bishop was granted special honour. According to the «Khelmtsipis Karis Garigeba» (Code of Royal Court) the king walked two or three steps to welcome only Ishkhneli bishop on his entering. A similar honour was granted only to the cathalicos (head of the Georgian church) and the Chqondideli bishop. Further, on the cathalicos entering, the king walked three steps, kissed him and stepped back remaining to his right.

Although the entire region is now called Tao-Klarjeti, its two parts, Tao and Klarjeti differ in their political history and their place in the Georgian church. On their territory existed bishop cathedras, two in each of them, Ancha and Tbeti in Klarjeti, Ishkhani and Bana in Tao (Tbeti is in Shavsheti, but E.Taqaishvili considered it was in Klarjeti episcopate; probably, his considerations were based on Shavsheti never being an individual political unit as it was always placed within Klarjeti). Like the other episcopates of Samtskhe-Saatabago mentioned above, they were abolished in the 18th century due to the Ottoman rule established there.

The 17th October 2002, The Holy Synod of the Georgian church discussed the question of a «nominal restoration of historical Tao-Klarjeti and Lazica in the jurisdiction of the Georgian church» and the Bishop of Akhaltsikhe was named «Bishop of Akhaltsikhe, Tao-Klarjeti and Lazica.»

The scientific research of the Georgian monuments in Tao-Klarjeti has a history, of more than one century and a half. Marie-Felisité Brosset, Nerses Sargisian, Giorgi Qazbegi, Dimitri Bakradze, Nico Marr, Ekvtime Taqaishvili, later Wachtang Djobadze, Vakhtang Beridze, Parmen Zakaraia, and foreign scholars of Georgian culture, like Nicole and Michel Thierry, took part in this noble work. Now,the monuments are successfully studied in the G.Chubinashvili Institute of History of Georgian Art.

The agreement on friendship, co-operation and goodneighbourly relations signed in 1993 and the agreement on tourism concluded in 1994 between Georgia and Turkey enable the Georgian scholars to familiarize and study the Tao-Klarjeti monuments on site. And in the 90s of last century and the beginning of this century some groups of Georgian scholars visited Tao-Klarjeti. These visits were both of touristic character and for scientific research.

One of these visits was organized at the end of September, beginning of October 2002. The group members were: Kakha Shengelia, director of Caucasus Business School. Soon after his return from this expedition he was appointed vice-mayor of Tbilisi. Know hi is a president of the Caucasus University and the deputy of the Georgian Parlament committee of education and scientists; professor Valeri Silogava; assistant professor Shalva Machavariani, deputy director of Caucasus Business School. Know he is a vice-president of the Caucasus University; assistant professor Teimuraz Khutsishvili. All the financial expenses for research, visit and study of monuments on site, were covered by Mr Kakha Shengelia. He also promoted to photo-fixation of these monuments and the organization of an exhibition (November, 6-11, 2002, exhibition center «Karvasla», Tbilisi).

The present book presents the history of five eparchies of Tao-Klarjeti: Akhiza, Ishkhani, Ancha, Tbeti, Bana (author V.Silogava) and a photo-album of the monuments (author K Shengelia). Most photos are taken in October, 1-5, 2002; a part of them in August 10-15 and September, 7, 2003 (V.Silogava). The book presents also some old photos taken by members of the expedition headed by E.Taqaishvili (1917) and documentary material (plans, cuts, measures, etc) of some monuments, which had been published in different works. In the endnotes there are fixed others support for the presenting of photo materials.

Valeri Silogava

Önsöz

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Toprakları dahilinde olan Gürcistan'ın Tarihi Bölgelerinin büyük bir kısmına kısaca "Tao-Klarceti" denilmektedir. Söz konusu bölgeye Güney Gürcistan'ın Toprakları Speri, Tortumi, Klarceti, Tao, Şavşeti, Artaani, Kola, Samtskhe ve Cavakheti dahildi. E. Takaişvili'ye göre "Gürcüler tarafından eski Artaani Okruğuna (Mıntıkası), Akhaltsikhe ile Akhalkalaki İlçelerine, bütün Çorokhi vadisine ve Çanet'inin (Lazistan) bir kısmına önce Zemo Kartli, daha sonra ise Samtskhe yada Meskheti deniliyordu. Ancak XIII asırdan itibaren Samtskhe Bölgesinde Atabeyleri'n (Cakeliler soyu) hükümdarlığının kurulduğundan sonra adı geçen bölgeye Samtskhe-Saatabago denilmiştir".

Gürcistan için Tao-Klarceti Bölgesi üç genel nokta açısından önemlidir: 1) Gürcistan'a Hiristiyanlık buradan yaygınlaşmış tır. 2) Gürcistan Devleti'nin toprak bütünlüğünün temelleri burada atılmıştır.3) Burada, Gürcü kültürünün , mimari, dini edebiyatı, anıtsal ressamlığın, kuyumculuğun v.s. çok önemli eserleri vücuda getirilmiştir.

Anılan bölge Aziz Grigol Khantsteli'nin (749-851) faaliyet bölgesinde emsalı olmayan bir tarzda yeni manastırların inşası ile eskilerin yeniden faaliyete getirmesine başlamışlardır. Onlar tarafından yapılan manastırlar o zamanki ve daha sonraki devirlerde Gürcü Kültürünün önemli merkezlerine dönmüşlerdir. Üstelik, buradan çıkan ünlü faaliyetçiler tarafından yürtdışında (Bizans, Filistin, Sürye, Atoni Kutsal Dağı....) çok önemli kültür ve dini merkezleri kurulmuştur. Bunlardan olan Atoni Gürcüler Manastırı (X asır) ve Gürcülerin Kudüs Haç Manastırı (XI) devletin o zamanki kültürel ve siyasal ağırlığını vazifesini göstermektediler.

Güney Kafkaslar'ın bu bölgeleri eskiden beri Gürcülerle mezkundu. Buranın Gürcü boyları olan Taokhi'ler M.Ö. XII-XI asırların Eski-Doğu'nun tarihi yazılarında anılmaktadırlar. M.Ö. II-I asırlarda kuvvetlenen Ermeni Krallığı anılan bölgeleri kendi topraklarına katmış ve o dönemden beri oralarda yer-yer Ermeni ahalisi ile Ermenice olan toponimler kalmıştır (Örneğin: İşkhani, Şatberdi, Midznadzoro..., ancak bunlar yanısıra eski Lazca'nın (Zanca-Çanca) toponimleri de (Opiza, Oşki, Artanuci v.s.) mevcuttur.

VIII asrın sonu ile IX asrın başlarında burada Tao-Klarceti'nin Gürcü Krallığı kurulmuştur. Krallığın kuruluşu I. Aşot Kurapalati (816 Yıl) devrinde vuku bulmuş ve bölge Gürcistan Tarihinde 1000 yıl iktidarda olan Bagratlılar Sülalesi'nin mülkiyeti olmuştur.

Tao-Klarceti Krallığı'nın ilk iktidarcılarından birisi olan ve X asrın ikinci yarısında faaliyet gösteren, o zamanki bütün Kafkasların lideri ve Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne temel atan Kral Davit Kurapalati (1001 yıl), tarihi eserlerde özel bir azametle anılmaktadır. Bölgede inşa edilen çok önemli mimari eserleri ile merkez-i manastırların (Oşki, Hahuli, Parkhali, Dörtler Kilisesi) kuruluşu da Davit Kurapalati devrinde gerçekleştirilmiştir.

Güney Gürcistan bölgeleri bütün Gürcistan Kilisesi'nin idari yapısında özel bir yer tutuyordu. Hala daha V asırda Kral Vakhtang Gorgasali tarafından kurulan 12 piskoposluk merkezinden üçü (Akhiza, Eruşeti ve Tsunda) bu bölgede bulunuyordu. XIII asrın son döneminde bölge "Samtskhe-Saatabago" ayrı bir siyası birim haline getirilmiştir. O zamandan beri burada 13 Piskoposluk Dairesi bulunuyordu. Aşama sırasıyla bunlar şunlardı: Matskuereli, Kumurdoeli, Ançeli, Mtbevari, Tsurtskabeli, Tskarostueli, Valaşkerteli, Aneli, Kareli, Baneli, Dadaşneli. Devletin en üst siyası eylemlerinden birisi olan kral taclamasında bu bölgenin dini yöneticilerine özel saygı ve onur gösteriliyordu. Doğu ve Güney Gürcistan'nın 36 dini yöneticisi arasında bölge piskoposlarından çoğu Tpileli, Mangleli, Rustveli, Samtavneli gibi dini yöneticilerinden de ileri geliyorlardı. "Saray Nizamnamesi" başlıklı esere göre İşkhani Piskoposuna özel bir saygı gösteriliyordu, yanı "Gürcistan'nın Batı bölgelerinde faaliyet gösteren piskoposların geldiğinde" kral sadece İşkhani Piskoposu'nu selamlamak için iki-üç adım ileri atıyordu, ancak diğerleri için "teprenmiyordu". Kral tarafından benzeri saygi sadece Patriğe ve Çkondideli'ye gösteriliyordu, ancak Patriğin geldiğinde kral " ayrıca iki-üç adım ileri atıyordu, Patriği öpüyor ve sağ tarafına, yanına alıyordu".

Günümüzde bütün bü bölgenin kısaca Tao-Klarceti olarak adlandığına rağmen Tao ile Klarceti Gürcistan Kilisesi Tarihinde özel bir rol oynamış ve bu nedenle çok önemli bölgeler olarak kabul edilmişlerdir. Her bir bölgede ikişer piskoposluk katedralı bulunuyordu. Klarceti'de Ançi ve Tbeti Manastırları, Tao'da ise İşkhani ve Bana Manastırları. XVIII asırda o bölgede Osmanlı Yönetimin kurulduğu nedeniyle onlar da Samtskhe-Saatabago'nun yukarıda anılan diğer piskoposluk daireleri gibi feshedilmişlerdir. Gürcistan Kilisesi'nin Sinodu 17. 10. 2002 yılında "Tarihi Tao-Klarceti ile Lazeti'nin saymaca olarak Gürcistan Kilisesi'nin yargı yetkisi alanına alma" konusunu görüşüp Akhaltsikhe'nin Piskoposuna "Akhaltsikhe, Tao-Klarceti ve Lazeti Piskoposu" ünvanını vermiştir.

Tao-Klarcetideki eserlerin incelenmesinin 150 yıllık zengin bir tarihçesi var. Benzeri temel incelemelere M. Brosset, Nerses Sargisyan, Giorgi Kazbegi, Dimitri Bakradze, Niko Marr, Ekvtime Takaişvili, yakın çağlarda ise Vakhtang Cobadze, Vakhtang Beridze, Parmen Zakaraia; Gürcü kültürünün yabancı araştırmacıları Nikol ve Mişel Tieriler gibi ünlü bilim adamları katılmışlardır. Anılan eserler Gürcistan Bilimler Akademisi G. Çubinaşvili Gürcü Sanatlar Tarihi Enstitüsünde de büyük bir başarıyla tetkik edilmektedirler.

1993 yılında Gürcistan Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında imzalanan "Dostluk, İşbirlik ve İyi Komşuluk Antlaşması" çerçevesinde ve ayrıca 1994 yılında aynı iki ülke arasında imzalanan "Turizm Antlaşması" gereğince Gürcü bilim adamlarına Tao-Klarceti tarihi eserlerinin bulunduğu yerde inceleme imkanı verilmiştir. Gerçekten, geçen asrın 90. yıllarından itibaren ve XXI asrın başlarında Tao-Klarceti eserlerini incelemek üzere Gürcü bilim adamları tarafından gerek turistik gerekse teknik heyetlerinnin gezileri düzenlenmiştir.

Eylül sonu Ekim başı 2002 yılında Kakha Şengelia _Kafkaslar İş Okul Müdürü. Şu anda kendisi Kafkasya Üniversitesi başkanı, Gürcüstan Parlamentosu üyesi ve Eğitim ve Bilim Komitesi başkan yardımcısıdır; Prof. Dr. Valeri Silogava, Doç. Dr. Şalva Maçavariani _Kafkaslar İş Okul Müdür Yardımcısı.Şu anda Kafkasya Üniversitesi başkan yardımcısıdır; Doç.Dr. Teimuraz Khutsişvili gibi dört kişiden teşkil olunan grubumuz Tao-Klarceti'nin tarihi eserlerini bulunduğu yerde incelemek için Türkiye'ye gittik. Bütün masraflar Kakha Şengelia tarafından karşılanmıştır. Ayrıca Kakha Şengelia bu eserlerin üstün kaliteli fotograflarını çekip sergisini yapmıştır.

Bu kitap Tao-Klarceti Piskoposluk Daireleri'nin (Akhiza, İşkhani, Ançi, Tbeti, Bana) tarihçelerini ve onlara bağlı bölgelerde bulunan tarihi eserlerin fotoalbümünü içeriyor. Fotografların büyük bir kısmı 1-5 Ekim 2002 yılında çekilmiştir. Ayrıca 1917 yılında E. Takaişvili'ce çekilen ve çeşitli kitapçıklarda yer alan bazı bir eserin parçaların fotografları da kitabımızın gereken sayfalarında yer almaktadır.Tablolardaki listede, bu anıtların burada gösterilen foto kayıtlarında diğer katkıda bulunanlar da yer almaktadır.

Valeri Silogava

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ნაწილი პირველი

ნარკვევები საქართველოს ეკლესიის ისტორიიდან

(ტაო-კლარჯეთის ეპარქიები)

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თავი I

ახიზის ეპარქია

მეფე *ვახტანგ გორგასლის* (V ს.-ის 40-იანი წლები – 502წ.) მიერ დაარსებულ 12 საეპისკოპოსოს შორის ერთ-ერთი უძველესია ახიზის ქართული მართლმადიდებელი ეპარქია. ისტორიკოსი *ჯუანშერი* (XI ს.), როდესაც მოგვითხრობს ვახტანგ გორგასლის საეკლესიო აღმშენებლობის შესახებ, წერს, რომ „მცხეთას მეფემან ვახტანგ აღაშენა ეკლესია მოციქულთა სუეტი ცხოველი... და მუნ შინა დასუეს პეტრე კათალიკოსად და სამოელ ეპისკოპოსად მცხეთასავე საეპისკოპოსოსა. და დასუა ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს, ეკლესიასა ახიზისასა; ერთი არტანს ერუშეთს“ და ა.შ. ჩამოთვლილია ვახტანგ მეფის მიერ დაარსებული 12 საეპისკოპოსო – გარდა დასახელებულებისა: წუნდის, მანგლისის, ბოლნისის, რუსთავის, ნინოწმინდის, ჭერემის, ჩელეთის, ხორნაბუჯის, აგარაკის და კიდევ, ნიქოზის[1].

ეპისკოპოსის დასმამდე ვახტანგ გორგასალს ახიზაში საეკლესიო მშენებლობა ჩაუტარებია. იმავე ისტორიკოს ჯუანშერის ცნობით, ბიზანტიასთან დაზავების შემდეგ უკან მობრუნებულმა ვახტანგ მეფემ „იხილა კლდე შუა კლარჯეთსა, რომელსა სოფელსა ერქუა არტანუჯი“[2]. მეფე თავის ძუძუმტეს, არტავაზს დაადგენს ერისთავად და უბრძანებს, რომ „ააგოს ციხე არტანუჯისა“. ასევე, „უბრძანა, რათა გამონახოს ჴევსა მას შინა ადგილი სამონასტრე და აღაშენოს ეკლესია და ქმნეს მონასტრად“[3]. ჯუანშერი განაგრძობს: „ხოლო არტავაზ აღაშენა ციხე არტანუჯისა, და მონასტერი რომელ არს ოპიზა, და სამნი ეკლესიანი: დაბა მერისა, შინდობისა და ახიზისა. და განაახლა ციხე ახიზისა, და ქმნა იგი ქუაბად“[4].

როგორც ჩანს, ჯუანშერის ცნობებზე დაყრდნობით, ამავეს იმეორებს არტანუჯისა და ახიზის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი: „არტანუჯს აღაშენა გორგასლან მონასტერნი *მერისა, შინდობისა* და *ახიზისა*, ფრიად შუენიერნი. კუალად ქმნა ახიზს ქუაბნი კლდისა გამოკუეთილნი, ფრიად მაგარნი და შეუალნი“[5].

ამრიგად, მისი ძუძუმტის მიერ აშენებულ ახიზის ეკლესიაში მოგვიანებით ვახტანგ გორგასალს ეპისკოპოსი დაუდგენია[6].

ახიზის ეპარქია მოიცავდა მდ. არტანუჯისწყლისა და მდ. იმერხევის ხეობებს, ხოლო ეს უკანასკნელი მდ. ჭოროხის ერთ-ერთი შენაკადია. მის ტერიტორიაზე მდებარეობდა ციხე-ქალაქი არტანუჯი, რომელიც ვახტანგ გორგასლის მიერ დაარსებული ციხის ადგილას ქალაქად აღაშენა აშოტ კურაპალატმა (†826წ.), როგორც ამას აღნიშნავს XI ს. ქართველი ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძ ე: „აშოტ კურაპალატმან პოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ ვახტანგ გორგასალს ციხედ აღეშენა, სახელით არტანუჯი; და აოჴრებულ იყო ბაღდადელის მის ყრუობითგან. იგი განაახლა აშოტ და აღაშენა ეგრეთვე

---

[1] ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, ტომი I, სახელგამი, თბ., 1955, გვ. 198-199 (შემდგომში – ქ˜ცა, I).

[2] ქ˜ცა, I, გვ. 177:19.

[3] ქ˜ცა, I, გვ. 177-178.

[4] ქ˜ცა, I, გვ. 178:3-5.

[5] ქართლის ცხოვრება, ტომი IV, *ბატონიშვილი ვახუშტი*, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, სახელმწიფო გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1973, გვ. 682:3-5 (შემდგომში, ქ˜ცა, IV).

[6] *ბ. ლომინაძე*, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ადმინისტრაციული ორგანიზაცია V ს.-ში, კრ. „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, VII, გამომც. „ცოტნე“, თბ., 1999, გვ. 29.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ციხედ, და წინა-კერძო მისსა ქუეშეთ აღაშენა ქალაქი"[7]. არტანუჯი ითვლება VIII-IX სს. წარმოქმნილ ქალაქად[8].

VIII ს.-ის 30-იან წლებში მურვან ყრუს შემოსევების შედეგად ახიზა განადგურებულ იქნა. მისი ეპარქია გადავიდა ანჩის ეპარქიის შემადგენლობაში, ხოლო ეპარქიის ცენტრმა გადაინაცვლა ანჩში. მაშასადამე, ახიზის ეპარქიამ დაახ. ორ საუკუნეზე მეტი იარსება.

დღეს ახიზის ნანგრევები მდებარეობს ციხე-ქალაქ არტანუჯის ჩრდილოეთით, 2-3 კმ-ის მანძილზე, მდ. არტანუჯისწყლის მარცხენა მხარეს, მის დასავლეთ ფერდობზე, თანამედროვე საავტომობილო გზის გადაღმა, ახიზის ციხის ძირში. ეს არის თურქეთის რესპუბლიკის ართვინის გუბერნიის *ს. ფერათლის* მიდამოები. პროფ. *ვახტანგ ჯობაძის* დაკვირვებით, რომელმაც XX ს.-ის 60-იან წლებში შეისწავლა ეს ადგილები, ახიზის მონასტერი იყოფა ზედა და ქვედა ნაწილებად. იქ ხუთი მცირე ზომის დარბაზული ეკლესიაა, რომელთა ნანგრევებია მხოლოდ მოღწეული. ერთ-ერთისგან შემორჩენილია აღმოსავლეთის კედლის მცირე ნაწილი, რომელიც ამოყვანილია სწორ ხაზებად განლაგებული ვარდისფერი და მოყვითალო ქვის კვადრებით[9].

1913 წელს ახიზის მონასტრის ნანგრევები დაუთვალიერებია მხარეთმცოდნე ა. *ფლორენსკის*, რომელიც აქ კავკასიის მუზეუმის მიერ იყო მივლინებული. მისი ცნობით, ერთ-ერთი, როგორც ჩანს, საეპისკოპოსო ეკლესიის აღმოსავლეთის აფსიდაში წარმოდგენილი ყოფილა მოზაიკით შესრულებული ღმრთისმშობლის გამოსახულება ორანტის პოზაში. მოზაიკა იმ დროსვე უკვე თითქმის მთლიანად ჩამოშლილი ყოფილა და მხოლოდ კენჭების ნაკვალევისაგან დარჩენილი კონტურებით შეიძლება გაირჩეს რომ აქ ორანტა იყო წარმოდგენილიო[10].

ა. ფლორენსკის ცნობით, ახიზის მოზაიკა გაუნადგურებია არტანუჯში მცხოვრებ ოქრომჭედელს, ვინმე *უსტა-გევორქს*, რომელსაც შეუგროვებია ორი მცირე ზომის ტომრით მოზაიკის კენჭები, რომ ისინი მომავალში უცხოეთში გაეყიდა[11].

ა. ფლორენსკის ახიზის ეკლესიაში აუკრეფია კრამიტის ანტეფიქსები; ისინი ჩამოუტანია თბილისში და ჩაუბარებია კავკასიის მუზეუმისათვის. იგი წერს, ჩამოვიტანე კრამიტის ორი ნატეხი მათზე ცხოველების (ირმების), ჯვრების და ასოების გამოსახულებითო. ავტორი აქ უზუსტობას უშვებს. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, რომელიც კავკასიის მუზეუმის მემკვიდრეა, ამჟამად ინახება ახიზიდან ჩამოტანილი სამი კერამიკული ანტეფიქსი – ორი დიდი და ერთი საშუალო ზომისა. მათი გრაფიკული ჩანახატები, გ. *ჩუბინაშვილის* მიერ მისთვის გადაცემული მასალების მიხედვით, პირველად

---

[7] *სუმბატ დავითის-ძე*, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ქ˜ცა, I, გვ. 377:1-4; *სუმბატ დავითის-ძე*, ცხორება¤ და უწყება¤ ბაგრატონიანთა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო *გონელი არახამიამ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ.,1990, გვ. 45:14-18; Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах, Перевод, введение и примечания М.Д.Лордкипанидзе, Изд-во „Мецниереба", Тб.,1979, с. 31.

[8] Ш.А. Месхиа, Города и городской сторй феодальной Грузии, Тб.,1959, с. 35; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი *შოთა მესხია*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1973, გვ. 347; *შ. მესხია*, ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში (XVII-XVIII სს.), *მისივე*, საისტორიო ძიებანი, ტომი II, „მეცნიერება", თბ., 1983, გვ. 89; იხ., აგრეთვე, ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1970, გვ.104-111.

[9] *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Savšeti, Stuttgart, 1992, p. 22-23; Д. Хоштария, Ахизская епархия, Православная Энциклопедия, Под редакцией Патриарха Московского И всея Руси Алексия II, Том IV, М., 2002, с.204; *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S.116-119.

[10] ზ. *სხირტლაძე*, ახიზის ეკლესიისა და მისი მოზაიკის გამო, „ლიტერატურა და ხელოვნება", გამომც. „მეცნიერება", 3, 1991, გვ. 155.

[11] იქვე.

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა

გამოაქვეყნა პ. ზაქარაიამ[12], ოღონდ, მათი წარმომავლობა მისთვის უცნობი იყო, რადგან წერს, რომ „ჩვენ ბევრი ვეძებეთ ეს ექსპონატები სხვადასხვა მუზეუმში, მაგრამ ჯერჯერობით მათ ვერ მივაკვლიეთ"[13]. ანტეფიქსების იდენტიფიკაცია ეკუთვნის ზ. სხირტლაძეს, რომლისთვისაც, როგორც ჩანს, მხოლოდ ორი ანტეფიქსი იყო ცნობილი და გამოაქვეყნა ისინი ფოტოსურათებით[14].

გარდა ამისა, ა. ფლორენსკის ჩამოუტანია ახიზის ეკლესიის მოზაიკის ოცდაათამდე კენჭი, რომელიც საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინახება. მისივე ცნობით, ახიზიდან წამოღებული ერთი ბეჭედი, მასში ჩასმული სერდოლიკის კამეით, რომელზეც გამოსახული ყოფილა *მიქაელ მთავარანგელოზი* ბერძნული განმარტებითი წარწერით, გადაუცია ვლადიმერ ნიკოლოზის ძე ეფრემოვისთვის, პეტროგრადში. ამჟამად ბეჭდის ადგილსამყოფელი უცნობია.

ა. ფლორენსკის ჩამოტანილი ახიზის ანტეფიქსებიდან ერთზე გამოსახულია ირემი, მთელი ტანით, პროფილში, მაყურებლისაგან მარჯვნივ მიბრუნებით და მის წინ დატვიფრვით გამოყვანილი ჯვარი ბოლოებგაფართოებული მკლავებით; მეორეზე ორი, ერთმანეთის მიმართ ოდნავ დახრილი ჯვარი, ისეთივე მოყვანილობის, როგორც ირმის გამოსახულებიან ანტეფიქსზეა, ოღონდ, უფრო დიდი ზომის და განედლებული – თითქოს, ორად გაყოფილი ფარშევანგის კუდის ორნამენტით, რომელთა შორის ჯვარია ჩასმული; მესამე, საშუალო ზომის ანტეფიქსზე გამოსახულია პირდაპირ, ანუ ვერტიკალურად აღმართული ისეთივე ერთი განედლებული ჯვარი, როგორიც წინა აღწერილ ანტეფიქსზეა. ა. ფლორენსკის ცნობის საწინააღმდეგოდ, არც ერთ მათგანზე ასოები არ მოიპოვება.

ახიზის ანტეფიქსები, მხატვრულ-სტილისტური ნიშნების მიხედვით V–VI–VII სს. თარიღდება[15]. როგორც ჩანს, ისინი ტაძრის თავდაპირველი მშენებლობის დროს, ანუ V ს.-ის დასასრულს, განეკუთვნება.ამრიგად, საქართველოს ეკლესიის ერთ-ერთი უძველესი, საერთოდ უძველესი თუ არა, საკათედრო ტაძრიდან, თითქმის მიწასთან გასწორებული ნანგრევები, ერთ დროს დიდებული მორთულობის მოზაიკური კენჭები და სამი ანტეფიქსიღა შემოგვრჩა.

---

[12] პ. ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1965, გვ.64, სურ.40.
[13] იქვე, გვ. 87.
[14] ზ. სხირტლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ.156, სურ.1; გვ.158, სურ.2.
[15] იქვე, გვ. 159-160.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თავი II

იშხნის ეპარქია

სოფელი იშხანი, რომელიც ეპარქიის ცენტრი იყო, მდებარეობს ჭოროხის მარჯვენა შენაკადის, ოლთისისწყლის, მარჯვენა ნაპირას. იგი გაშენებულია ზეგანზე, რომელიც მაღალია და ფართოდ გაშლილი, ამავე დროს, თანდათან დახრილია ოლთისისწყლისკენ. სოფლისკენ მიმავალ გზაზე და სოფლიდან ულამაზესი ხედები იშლება. ითვლება, რომ ეს ადგილები ტაოს საუკეთესო კუთხეა. სოფელში უხვადაა წყაროები, ხილის ბაღები. მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს ამჟამად ძალზე დანგრეული *იშხნის ციხე*, მის ზემოთ მაღალი მთა დღემდე შემორჩენილი ქართული სახელით *ქარიელი*, ე.ი. ქარიანი ადგილი, სამხრეთით მთა *არაფიკი* და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მთა *ურღუნ-დუზი*[1].

ეს ადგილები უძველესი დროიდან ქართველებით იყო დასახლებული (აქაური ქართველი ტომები *ტაოხებისა* ჯერ კიდევ ძვ. წ. XII-XI სს. და ძვ.წ. IX-VIII სს. ასურულ და ურარტულ წარწერებშია მოხსენიებული[2]); ძვ. წ. II-I სს. ეს მიწები სომხეთის გაძლიერებულმა სამეფომ შეიერთა დ იმ დროიდან შემორჩა ამ ადგილებს ალაგ-ალაგ სომხური მოსახლეობა და სომხური ტოპონიმიკა, მათ შორისაა *იშხანიც*. ასეთი წარმოშობის გეოგრაფიული სახელები აქ სხვაცაა – *შატბერდი, მიძნაძორო*[3]; თუმცა, მათივე გვერდითაა ასევე უძველესი ლაზური (ზანურ-ჭანური) ტოპონიმები: *ოპიზა*, რაც ქართულ „საპირეს" შეესიტყვება, *ოშკი*, რაც მეგრულ „შქას" ე.ი. შუას, შუა ადგილას მდებარეს უკავშირდება და სხვ[4].

V ს.-ში აქ ვახტანგ გორგასალმა *არტანუჯის* მაღალი და მიუვალი კლდის ტაფობზე ციხე-ქალაქი ააგო, რომელიც შემდეგში *ტაოს სამეფოს* დედაქალაქი გახდა[5]. მისი გრანდიოზული ნანგრევები დღესაც მეტად შთამბეჭდავია.

VIII-IX სს. მიჯნაზე აქ კვლავ ჩამოყალიბდა ქართული ფეოდალური პოლიტიკური ერთეული, რაც აშოტ I კურაპალატის (†826) სახელთანაა დაკავშირებული[6]. მხარე გადაიქცა ბაგრატიონთა ფეოდალური სახლის სამფლობელოდ. მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე ეს ადგილები, ცხადია, საქართველოს სამეფოს

---

[1] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Изд-во АН ГССР, Тб., 1952, с. 23; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომც., თბ., 1960, გვ.7.

[2] *Г.А. Меликишвили*, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с.424; Его же, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с.114, 176; Н.В.Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Изд-во „Гитутюн" НАН РА, Ереван, 2001, с. 503 (აქვეა აღრიცხული წარწერებში მათი მოხსენიების ყველა შემთხვევა და ფორმა — 14-ჯერ). *ე. ასტახიშვილი*, უძველესი ქართველური გაერთიანებები და მათი ურთიერთობა ძველ ასურეთთან და ურარტუსთან, „ქართული დიპლომატია", წელიწდეული, 1, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1994, გვ. 21-29.

[3] *თ. გონიაშვილი*, დიალექტიზმებისათვის ადიშის ძეგლში, „ენიმკის მოამბე", IV, 2, ტფ., 1938, გვ.123.

[4] იქვე. მთლიანად მხარის, ტაო-კლარჯეთის, ეთნიკური ისტორია მრავალ საკითხს უკავშირდება. მეცნიერებაში მის შესახებ სხვადასხვა თვალსაზრისი არსებობს. ასევე არსებობს ამ საკითხის შესახებ სხვადასხვა დროის და სხვადასხვა წყაროები. მათ განხილვას აქ არ შევუდგებით, მით უმეტეს, რომ ეს უკვე ვრცლად აქვს წარმოდგენილი პ.ინგოროყვას, რომლის ძირითადი თვალსაზრისი – ამ მხარის მოსახლეობის იმთავითვე ქართველობის, ხოლო შემდეგშიც, საუკუნეთა განმავლობაში ამ მხარის ქართველებით დასახლების შესახებ, (შემთხვევით არ ერქვა აქ ჩამოყალიბებულ პოლიტიკურ ერთეულს „ქართველთა სამეფო") – სადღეისოდ ყველაზე არგუმენტირებული და დამაჯერებელია: *პ. ინგოროყვა*, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, გამომც. „საბჭოთა მწერალი", თბ., 1956, გვ. 400-544.

[5] ლიტ.-ურა იხ. აქვე, ახიზის ეპარქია, შენ. 7, 8.

[6] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი *შოთა მესხია*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1973, გვ. 445-446; Очерки истории Грузии, том II, Грузия в IV-X веках, Изд-во „Мецниереба", Тб., 1988, с. 306-307.

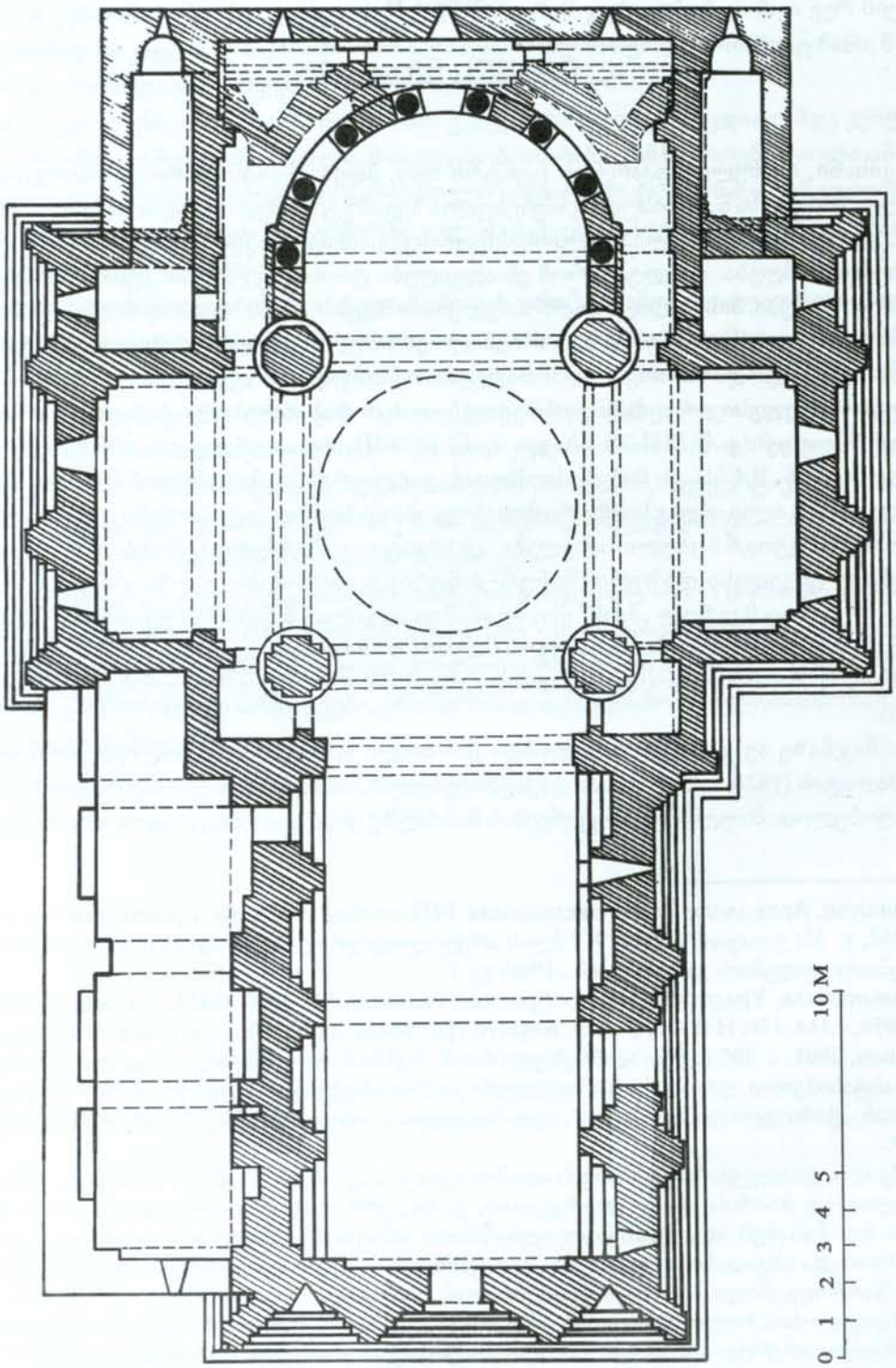

1. **იშხანი**. ტაძრის გეგმა.
1. **Ишхани**. План храма.
1. **Ishkhani**. The church plan.
1. **İşkhani**. Kilisenin projesi.

შემადგენლობაში შემოდიოდა, ხოლო XVI ს.-ის ბოლოს იგი ოსმალეთმა დაიპყრო და დაიწყო აქაური მოსახლეობის გამაჰმადიანება[7]. ე.თაყაიშვილი, რომელმაც ეს ადგილები 1917 წელს შეისწავლა, წერდა: „სოფელ იშხნის მცხოვრებნი ყველა გამაჰმადიანებული ქართველებია, მესხები. 1917 წელს ქართული ზოგ მოხუცებულსღა ესმოდა, სხვებს უკვე დავიწყებული ჰქონდათ"[8].

იშხნის კათედრალური ტაძარი გრანდიოზული ზომების ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობაა (სურ.1), რომლის გუმბათი აღმართულია ოთხ თავისუფლად მდგარ მძლავრ სვეტზე. მისი შუა ნაწილი ერთობ წაგრძელებული ფორმისაა, რის გამოც მთელ ნაგებობას ე.თაყაიშვილი ახასიათებს, როგორც „ცენტრალურ-გუმბათიანი ტაძრისა და ერთნავიანი ბაზილიკის გაერთიანებას"[9]. ტაძარი მრავალგზისაა გადაკეთებული, გამშვენებული და მორთული. მისი ხუროთმოძღვრული ფორმებიდან აღსანიშნავია ის, რომ საკურთხეველი ორსართულიანია – მისი გვერდითი სათავსები, ხოლო პირველი სართულის დონეზე თაღნარია გამართული (იგი ძველი, VII ს.-ის I ნახევრის ნაგებობის ნაშთია. დღეს არსებული ტაძრის ფორმები XI ს.-შია ჩამოყალიბებული). ტაძრის კედლებზე მაღალი დონის ფრესკული მხატვრობა იყო წარმოდგენილი, თანაც, როგორც ჩანს, სხვადასხვა დროისა[10]. დღეს მხატვრობის მხოლოდ ფრაგმენტებია შემორჩენილი, მაგრამ, არ შეიძლება საგანგებოდ არ აღინიშნოს გუმბათის ყელის ცაში გამოსახული ჯვრის ამაღლების კომპოზიცია, რომელიც ქართულ მონუმენტურ ფერწერაში ერთ-ერთი საუკეთესოა. ასეთი ჯვრები არის პარხალში, მანგლისში, ნიკორწმინდაში. . .

ტაძრის გუმბათის ყელი, მისი გუმბათი და გადახურვა დღესაც კარგადაა შემორჩენილი. გუმბათზე შემონახულია ძველი გადახურვა, რომელიც, მუქ ლურჯად და მუქ შინდისფრად მოჭიქული, ზემოდან მომრგვალებული კრამიტების კონუსური რიგებისგან შედგება. ერთობ მრავალფეროვანია ტაძრის ქვაზე კვეთილი ორნამენტების ფართო რეპერტუარი. ტაძარს მოეპოვება მდიდარი ეპიგრაფიკა, რომელსაც გზადაგზა შევეხებით. ტაძრის ხუროთმოძღვრება არაერთგზისაა შესწავლილი[11].

ვახუშტი ბატონიშვილი (1696-1756) თავის ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა", იმ თავში, რომელსაც „აღწერა საჩინოთა ადგილებთა სამცხე-საათაბაგოსი" ჰქვია, იშხნის შესახებ წერს: „ხოლო ართვინს ზეით მოერთვის ჭოროხს დასავლეთიდამ ჴევი, რომელი გამოსდის თორთომ-ისპირის მთასა, მოდის აღმოსავალით. ამ ჴევზედ არს იშხნის ციხე ფრიად მაგარი, დიდშენი და ეკლესია გუმბათიანი, დიდშუენიერად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე, და აწ ცალიერ არს"[12].

---

[7] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი IV, საქართველო XVI ს.-ის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე, ტომის რედაქტორი *მამია დუმბაძე*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1973, გვ. 129-140; *მ. სვანიძე*, ლალა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობა ამიერკავკასიაში (1578წ.), „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები", ტ. 116, აღმოსავლური სერია, ტ. 5, გვ. 390-392; *მისივე*, ჩილდირის (ახალციხის) საფაშოს დაარსების ისტორიიდან, „მაცნე", 1964, № 3, გვ. 70-84.

[8] *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, გვ.7.

[9] იქვე, გვ. 9.

[10] *ე. პრივალოვა*, ზოგიერთი შენიშვნა ტაო-კლარჯეთის მოხატულობის შესახებ, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვისა და გამოყენების მთავარი სამეცნიერო-საწარმოო სამმართველო, „სამეცნიერო შრომების წელიწდეული", II, თბ., 1996, გვ. 10-11.

[11] იშხნის ტაძრის ხუროთმოძღვრების შესახებ იხ.: *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 25-26; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 9-10; В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Изд-во „Мецниереба", Тб., 1981, с.150-153. *M.Kadiroğlu*, The Architecture of the Georgian church at Ishan, Frankfurt am Main, 1991; *П.Закарая*, Зодчество Тао-Кларджети, Изд-во Тбилисского университета, Тб., 1992, с. 23-41; *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'I and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p.191-208; *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S. 357-371.

[12] ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, *ბატონიშვილი ვახუშტი*, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, გამომც., „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1973, გვ. 681: 6-11 (შემდგომში – ქ˜ცა, IV).

XVI ს.-ის დასაწყისის ისტორიულ საბუთში: „კათალიკოზის ხელქვეშეთი მღვდელმთავარნი და სამწყსონი სამცხე-საათაბაგოში“, რომლის ტექსტისეული სახელწოდებაა „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავარნი და მწყემსნი არიან“, იშხნელის სამწყსო ასეა განსაზღვრული: „გურჯიბოღაზს აქეთ სულ თორთომი, ტაოსკარს ქვემოთი, არტანუჯისთავს საკრულავი ჰქვიან, იმას აქეთი; გაღმით ორჯოხის მთის აქეთი, სულ საკავკასიძო, ისპირ-ტრაპიზონის მთას გარდმოღმა“[13]. საბუთში დასახელებული „საკავკასიძო“, კავკასიძეთა ფეოდალური სახლის სამფლობელოა, რომელიც, ასევე XVI ს.-ის დასაწყისის მეორე საბუთის მიხედვით, საკათალიკოსო საკუთრებას შეადგენდა („კავკასიძე, მისითა მამულითა“) საყმო სამფლობელო პარხალთან ერთად („პარხალი – მისითა შესავლითა და აზნაურის შვილებითა – საყმოდ“[14]), მაშინ, როდესაც სხვა ფეოდალური სახლები და მათი მამულები – *სამძივარნი, ბუმბულისძენი, ავალისშვილები, სლესარები, ლასურისძენი, ჩორჩანელნი, ხურსიძენი* და სხვა (სულ 23-ზე მეტი სახლი) მხოლოდ საკათალიკოსო სამწყსო იყო[15].

შუა საუკუნეების საქართველოს ეკლესიის თუ რომელიმე მღვდელმთავარზე ითქმის მაღალი იყო მისი იერარქიული პატივიო, ეს, პირველ რიგში, უსათუოდ იშხნელზე ვრცელდება. ქვეყნის ერთ-ერთი უმაღლესი სახელმწიფო და პოლიტიკური აქტის – მეფის კურთხევის დროს, მას შემდეგ, რაც მეფეს სათანადო ცერემონიით ეკლესიის კართან მიიყვანდნენ, მას აქ კათალიკოსი დახვდებოდა, რომელსაც „თაყუანი-სცეს მეფემან მდაბლად, დაუპყრას ჴელი მარჯუენე კათალიკოზმან; ხოლო უკუეთუ აფხაზეთისა კათალიკოზი არა იყოს, – იშხნელმან ანუ მთავარეპისკოპოზმან“[16]; ე.ი. ტაძარში სამეფო ადგილისკენ მეფე მიჰყავთ ქართლის კათალიკოსს და აფხაზეთის კათალიკოსს, ხოლო, თუ ეს უკანასკნელი არ ესწრება კურთხევას, იშხნელს ან მთავარეპისკოპოსს. ასევე, ტაძრის საკურთხევლიდან უკვე ნაკურთხი მეფე ისე ჩამოჰყავთ, რომ „მარჯუენე ჴელი კათალიკოზსა ეჭიროს, ხოლო მარცხენე ჴელი აფხაზეთისა კათალიკოზსა, ანუ ჭყონდიდელსა (ეს სიტყვა საბუთის ტექსტში ჩამატებულია მხედრულით – ვ.ს.), ან იშხნელსა, და ეგრეთ შეჰყვნენ პალატსა შინა“[17]. მაშასადამე, აქაც იშხნელი აფხაზეთის კათალიკოსს ცვლის და ჭყონდიდელის არ ყოფნის შემთხვევაში მეორე ადგილზე გვევლინება სასულიერო რანგით ქართლის კათალიკოსის შემდეგ.

მეფის კურთხევის ეს წესი ასახავს XIII ს.-ის ვითარებას, ხოლო XIV ს.-ში შედგენილ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“, რომელშიც ცალკეულ შემთხვევებში ბევრად ადრეული (2-3 საუკუნის წინანდელიც) მდგომარეობაა ასახული, განსაკუთრებით გამორჩეულია იშხნელის პატივი. კერძოდ, აქ ნათქვამია, „რა სწორად ეპისკოპოზნი მოვიდნენ იმიერით – იშხნელი, მარწყვერელი, ანჩელი, მტბევარი და გოლგოთელი, – მათ, რაჲ ეთაყვანენ, ჴელნი მეფემან ნოხსა ზედა დასხნეს, იშხნელისათვის უფრო მდაბლად და ორი ანუ სამი ბიჯი წამოიაროს და მოესალმოს, და სხვათათჳს წორად, ნუ დაიძვრის“[18]. ასეთი დიდი პატივით მეფე მხოლოდ კათალიკოსს და ჭყონდიდელს თუ ხვდებოდა და კათალიკოსისათვის იმ დამატებით, რომ მეფე მას აკოცებდა და მარჯვენით ახლოს დაიყენებდა[19].

---

[13] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი.დოლიძემ*, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1970, გვ. 245 (შემდეგში – ქსძ, III).

[14] ქსძ, III, გვ. 242.

[15] ქსძ, III, გვ. 243-244.

[16] ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი.დოლიძემ*, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1965, გვ. 51 (შემდეგში– ქსძ,II).

[17] ქსძ, II, გვ. 53.

[18] ქართული სამართლის ძეგლები: 1.ხელმწიფის კარის გარიგება, 2.დასტურლამალი. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო *ი.სურგულაძემ*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1970, გვ. 44 (თავი 26); Распорядок царского двора. Перевод В.Д. Дондуа, Редактирование текста, введение, примечания, краткий комментарий и указатели Д.А. Пурцеладзе (Источники по истории Грузии, 63; Памятники грузинской исторической литературы, IX), Изд-во „Мецниереба,“ Тб., 1991, с.52-53 (гл.26); ხელმწიფის კარის გარიგება, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, ინგლისურად თარგმნა, წინასიტყვაობა, ლექსიკონი, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო *ქ.სურგულაძემ*, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1993, გვ. 26 (თავი 26).

[19] ხელმწიფის კარის გარიგება, *ქ.სურგულაძის* გამოც., გვ. 25.

მეფის კურთხევის შემდეგ გამართულ დარბაზობაზე, აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს 36 მღვდელმთავარს შორის, იშხნელს მეათე ადგილი ეკუთვნოდა. ამ დროს იგი ორ არქიმანდრიტს, ე.ი. ეპარქიებთან ერთად მონასტრების მმართველ მღვდელმთავრებს – ნინოწმინდელსა (მე-9 ადგილი) და ანჩელს (მე-10 ადგილი) შორის არის დასახელებული, თუმცა ანჩელს ნინოწმინდელის ქვემოთ ეკუთვნოდა დაჯდომა[20].

თავისთავად ცხადია, რომ მეტად მაღალი იყო იშხნელის პატივი სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავრებს შორის – აქ იგი მესამე ადგილზე მოიხსენიება მაწყვერელისა და კუმურდოელის შემდეგ (თვით ანჩელზე წინ) ცამეტ მღვდელმთავარს შორის[21].

იშხნის ეპარქიის მღვდელმთავრები, როგორც ვხედავთ, *იშხნელის* ტიტულს ატარებდნენ. ეპარქიამ მთელი ათასი წელი იარსება – VII-XVII ს.ს.-ში და მეტად მდიდარი ისტორიული გზა განვლო.

თავდაპირველად იშხანში საეპისკოპოსო კათედრა დაუარსებია და ტაძარი აუშენებია VII ს.-ის 20-იან წლებში ერთ-ერთ ადგილობრივ სომეხ ნერსეს. იგი დიდი აღმშენებლობითი უნარით ყოფილა დაჯილდოებული – გარდა იშხნის ძველი ტაძრისა, მას აუშენებია უკვე საკუთრივ სომხეთში, ეჩმიაძინის მახლობლად ზვარტნოცის („მღვიძარეთა") ცნობილი მრგვალი ტაძარი[22], მსგავსი ჩვენი დიდებული ბანის ტაძრისა (ისტორიულ ტაოში)[23] და განუახლებია, აღუდგენია რამდენიმე ძველი ეკლესია. მის შესახებ ცნობები შემოუნახავთ ბიზანტიურ, სომხურ და ქართულ წყაროებს[24]. იგი სომეხთა კათალიკოსიც გამხდარა და ცნობილია ნერსე III შინოღის („აღმშენებლის") სახელით. მისი კათალიკოსობის წლებია 641-661[25]. მაგრამ ნერსე სარწმუნოებით ქალკედონიტი იყო და იგი სომხეთის საკათალიკოსო ტახტიდან გადაუყენებიათ. ამიტომაა, რომ ძველი ქართველი ავტორი არსენი საფარელი (ზოგი მას VII, VIII, IX ან X ს-ის, ხოლო ზ.ალქსიძე XII ს.-ის 20-იანი წლების ადრინდელ ან სავარაუდოდ XI ს.-ის დამდეგზე ადრინდელ მოღვაწედ მიიჩნევს[26]) ნერსეს „ღირს და მართლმორწმუნე" კაცს უწოდებს[27].

მართალია, ნერსეს შესახებ სხვადასხვა საისტორიო წყაროებშია ცნობები, მაგრამ, იგი რომ იშხნის ძველი ტაძრის აღმშენებელია, ამის შესახებ ცნობა მხოლოდ ქართულ წყაროს – გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას" (Xს.) დაუცავს. ეს ფაქტი ამ ძეგლის და საერთო ქართული წერილობითი წყაროების ობიექტურობისა და სანდოობის კიდევ ერთი მაჩვენებელია. კერძოდ, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში" იშხნელ ეპისკოპოსად გრიგოლის თანამოღვაწე საბას დადგინებასთან დაკავშირებით აღნიშნულია, რომ „ნებითა ღმრთისაჲთა იქმნა საბა ეპისკოპოს იშხანსა ზედა, ნეტარისა ნერსე კათალიკოზისა აღშენებულსა კათოლიკე ეკლესიასა და საყდარსა მისსა, რომელ წელიწადთა მრავალთა დაქურივებულ იყო"[28].

ნერსესის მიერ აშენებული იშხნის ძველი საყდარი წმ. გრიგოლის და საბას გამოჩენამდე იმიტომ იყო „წელიწადთა მრავალთა დაქურივებული", ე.ი. მწყემსმთავრის გარეშე დარჩენილი, რომ არაბი სარდლის მურვან ყრუს შემოსევების შედეგად, VIII ს.-ის 30-იანი წლების მეორე ნახევარში, საქართველოსა და

---

[20] ქსძ, II, გვ. 49.

[21] ქსძ, III, გვ. 245.

[22] *Т. Марутян*, Архитектурные памятники Звартноц, Аван, собор Анийской Богоматери, Изд-во „Хорурдаин Грох", Ереван, 1989, с. 8-48.

[23] *რ.მეფისაშვილი, დ.თუმანიშვილი*, ბანას ტაძარი, შესწავლისა და რეკონსტრუქციის საკითხები, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1989.

[24] *არსენი საფარელი*, განყოფისათჳს ქართველთა და სომეხთა, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზ.*ალექსიძემ* (საქართველოს ისტორიის წყაროები, 17; ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლები, I), გამომც., „მეცნიერება", თბ., 1980, გვ. 194.

[25] იქვე, გვ. 18.

[26] იქვე, გვ. 9-14, 68.

[27] იქვე, გვ. 91.

[28] ცხორებაჲ გრიგოლ ხანცთელისაჲ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V-X სს.), *ილია აბულაძის* ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1963, გვ. 274:30-33 (შემდეგში – ძქალძ, I, ტექსტშივე მითითებით).

კავკასიის დიდი ნაწილი და, მათ შორის, ტაო-კლარჯეთი აოხრდა[29]. მიჩნეულია, რომ ამ ლაშქრობას შეეწირა ნერსეს მიერ აშენებული იშხნის ძველი ტაძარიც[30]. იშხნის ახალი ტაძრის აგება და იქ საეპისკოპოსო ცენტრის ხელახალი დაარსება დაკავშირებულია წმინდა გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის საბა/საბანის სახელთან („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში" იგი სახელის ორივე ფორმით მოიხსენიება).

საბა იყო გრიგოლ ხანძთელის დედის დისწული, ე.ი. მისი ასაკისა და თაობის კაცი (ძქალძ, I, გვ. 252:20). იგი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში" მოხსენიებულია, როგორც „იშხნისა მეორედ მაშენებელი და ეპისკოპოსი მისი" (იქვე). საბა გრიგოლს თან ახლდა თითქმის ყველგან, იგი მასთან ცხოვრობდა ხანძთაში, თან ახლდა კონსტანტინოპოლში წმინდა ადგილების მოლოცვისას, ერთად დაბრუნდნენ უკან სამშობლოში და გზად ერთადვე შეჩერდნენ იშხნის მახლობლად. მანამდე მათ ეუწყათ, რომ „აშოტ კურაპალატი მოიკლა და მის წილ ჴელმწიფობენ ძენი მისნი" (ძქალძ, I, გვ. 264:33). საუბარია აშოტ I კურაპალატზე, 826 წლის 29 იანვარს მოკლულზე და მის ვაჟებზე – ადარნესე, ბაგრატ და გუარამზე. ამათგან კურაპალატობა შუათანამ, ბაგრატმა, მიიღო და იგი ჩაუდგა ტაოს ბაგრატოვანთა სამეფო სახლს სათავეში (ძქალძ, I, გვ. 272:16-22).

იშხნის მახლობლად გაჩერებულ გრიგოლს და საბას „გამოეცხადა ღმრთისა მიერ... იშხნისა პირველი დიდებულება... და ეუწყა, ვითარმედ კუალად განახლებად არს პირველებრ ჴელითა საბანისითა" (ძქალძ, I, გვ. 265:6-7), ე.ი. ორივეს ღმრთისაგან ეუწყა იშხნის თავდაპირველი დიდებულება და მისი განახლების აუცილებლობა საბა/საბანის მიერ. შემდეგ მათ ეცნობათ იშხანში მიმავალი გზაც, „რამეთუ მის ჟამისა კაცთაგან მიუვალ იყო ადგილი იგი" (ძქალძ, I, გვ.265:10); ე.ი. იშხნის ნაეკლესიარი და მისი მიდამოები კაცთაგან მთლიანად დაცლილი, მიუვალი და მისასვლელი გზაც დავიწყებული იყო. როდესაც იშხანს მიაღწიეს, ორივეს ძლიერ მოეწონა ეს ადგილი, „რამეთუ იყო მას შინა ნუგეშინის-საცემელი სულიერი და ხორციელი". საბამ მაშინვე („მუნთქუესვე") გადაწყვიტა იქ დადგომა, მაგრამ გრიგოლმა არ დაანება – ჯერ ხანძთაში დავბრუნდეთ, მონასტრის ძმები ვნახოთ და შემდეგ „ნებითა ღმრთისაჲთა და ლოცვითა მათთა კუალად მოიწიო ადგილსა მას წმიდასა"-ო (ძქალძ, I, გვ.265:14-15). ხანძთაში მისვლამდე, გზად ისინი „მიიწიეს წინაშე ძეთა კურაპალატისათა", მიუსამძიმრეს მამის – აშოტ კურაპალატის, გარდაცვალება და „დაულოცეს ნუგეშინის-ცემით".

ხანძთას დაბრუნებული გრიგოლი კვლავ ესტუმრა ბაგრატ კურაპალატს და აშოტ კურაპალატის მიერ შეწირულ ხანძთის აგარაკ შატბერდში ტაძრის აშენებისთვის სახსრები გამოსთხოვა. ბაგრატიც მას ყოველმხრივ დაეხმარა და „მსგავსად ხანცთისა... ეგრეთვე შატბერდი აღეშენა" (ძქალძ, I, გვ .273:30-31). შატბერდის მშენებლობის დასრულების შემდეგ ბაგრატ კურაპალატმა კვლავ მიიწვია გრიგოლი სასახლეში და შეწირა „ადგილნი მარჯუენი აგარაკად შატბერდსა" (ძქალძ, I, გვ.273:37). ამ დროს გრიგოლს აზრად მოუვიდა საბა იშხნელის ხსენება და ყოველივე აუწყა ბაგრატ კურაპალატს. მანაც „ფრიად განიხარა", „სწრაფლ დაწერა წიგნი" და ხალხი გაგზავნა საბას მოსაყვანად. მაგრამ დაბრუნებულებმა კურაპალატს აუწყეს – „არა ჰნებავს კაცსა მას ღმრთისასა მოსლვად აქა". ბაგრატ კურაპალატმა გრიგოლს მიმართა – „განუგებლად (ე.ი მოუფიქრებლად) ვქმენ", რომ წერილი შენ არ მიგაწერინე, „აწ ვითარ წეს არს მიუწერე"-ო და თვითონაც ახალი წერილი გაუგზავნა საბას. „ხოლო ნეტარი საბან დაემორჩილა მეორედ ბრძანებასა კურაპალატისასა და უფროჲს ხოლო წიგნსა მამისასა", ე.ი. გრიგოლისასა, ნათქვამია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში"(ძქალძ, I, გვ. 274:5-6).

კურაპალატთან მიყვანილ საბა/საბანს ბაგრატი ჩაჰკითხებია – „ჯერ არს ჴელმწიფეთა მორჩილება, რაჲსათჳს არა მოხუედ პირველსა წოდებასა, წმიდა მამაო" (ძქალძ, I, გვ. 274:9-10).

ბაგრატ კურაპალატის საყვედურის კილოთი ნათქვამ ამ სიტყვებს საბა/საბანი ისეთ პასუხს გასცემს, რომ იგი მრავალ საკითხს უკავშირდება და მისი აქ სრულად მოყვანა აუცილებელია:

„დიდებულო მეფეო, შენ ქუეყანისა ჴელმწიფე ხარ, ხოლო ქრისტე ზეცისა და ქუეყანისა და ქუესკნელთაჲ. შენ ნათესავთა ამათ მეფე ხარ, ხოლო ქრისტჱ ყოველთა დაბადებულთაჲ; შენ წარმავალთა ამათ ჟამთა მეფჱ ხარ, ხოლო ქრისტე საუკუნოჲ მეუფჱ და სრული ჰგიეს უცვალებელი, უჟამოჲ, დაუსაბამოჲ, დაუსრულებელი

[29] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, გვ. 289-290. Очерки истории Грузии, том II, с. 177-178.

[30] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.24; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის ექსპედიცია, გვ. 8.

მეუფჱ ანგელოზთა და კაცთაჲ და უფროჲს შენსა ჯერ-არს სმენაჲ სიტყუათა მისთაჲ, რომელმანცა ბრძანა ვითარმედ: „ვერვის ჴელ-ეწიფების მონებაჲ ორთა უფალთაჲ", არამედ აწ სიტყჯთა ძმისა და მოძღურისა ჩემისა გრიგოლისითა მოვედ წინაშე შენსა" (ძქალძ, I, გვ. 274:12-20).

ბაგრატ კურაპალატი მორჩილად დაუკრავს კვერს საბა/საბანის ამ სიტყვებს, სახარებიდან მოტანილი ციტატით განმტკიცებულს (მთ. 6,24; ლკ. 16,13) და თვითონაც სახარების სიტყვებით დაუმოწმებს: „ეგრეთ ბრწყინევდინ ნათელი თქუენი წინაშე კაცთა, რაჲთა იხილნენ საქმენი თქუენნი კეთილნი და ადიდებდნენ მამასა თქუენსა ზეცათასა" (მთ. 5,16). შემდეგ ბაგრატ კურაპალატი გრიგოლ ხანძთელის და საბას თანხლებით იშხანს მივიდა და „ფრიად შეუყუარდა კურაპალატსა ადგილი იგი". საბას იშხნის ეპისკოპოსად დაადგენენ, ხოლო იშხნის ტაძარი „მეორედ აღეშენა ამის ნეტარისა (საბა/საბანის) მიერ ჴორციელად მოღუაწებითა ღმრთის-მსახურთა მათ მეფეთაჲთა" (ძქალძ, I, გვ.274:34,35). „და ესრეთ წარემართა იშხანი კეთილად ვიდრე აქამომდე და უკუნისამდე", დაასკვნის გიორგი მერჩულე (იქვე, გვ.274:39).

როგორც ზემოთ აღინიშნა, საბა იშხნელის პასუხი ბაგრატ კურაპალატის სიტყვებზე რამდენიმე საკითხს უკავშირდება. უპირველეს ყოვლისა, ამ პასუხში უკიდურესობამდე გამოკვეთილად მოჩანს სრული შეგნება იმ მაღალი დანიშნულებისა, რომელიც აქ მოღვაწე მამებს ჰქონდათ გააზრებული ქვეყნის სულიერი აღორძინების საქმეში. აქედან გამომდინარეობს მეორე დასკვნაც, რომ ძალიან კარგად ესმოდათ მნიშვნელობა და დანიშნულება იმ ფართო საეკლესიო აღმშენებლობისა, რომელსაც ამ მხარეში ეწეოდნენ, და მესამე, არა მარტო სულიერი მამები ზემოქმედებდნენ საერო ხელისუფლებაზე, არამედ ეს უკანასკნელნიც გვერდში ედგნენ მათ და ასე ერთობლივი თანამშრომლობით იქნა მიღწეული ის მაღალი შედეგები, რომლებითაც საბოლოო ჯამში ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ჩამოყალიბება დაგვირგვინდა.

საბა იშხნელის პასუხი კიდევ ერთ, წმინდა ფილოლოგიურ საკითხს უკავშირდება. კ.კეკელიძის აზრით, საბა იშხნელის სიტყვები ისტორიკოს იპოლიტე რომაელის (II-IIIსს.) თხზულების – „დავითისათჳს და გოლიათისათჳს" ერთი ადგილის თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს. ამიტომ, შესაძლებელია საბა იშხნელს 831-842 წწ.-ს შორის ეთარგმნა კიდეც ეს თხზულება[31]. ამას, თითქოს, ისიც უჭერს მხარს, რომ „შატბერდის კრებულში" (X ს.) შეტანილია იპოლიტე რომაელის ეს შრომა, რომელიც მთავრდება ისეთივე სიტყვებით, როგორიც საბა იშხნელის პასუხია[32]. ამასთანავე, „შატბერდის კრებული" ერთგვარად დაკავშირებული ჩანს იშხანთან – ხელნაწერის ძირითადი გადამწერის, ოანე-ბერას, ერთ-ერთ მინაწერში აღნიშნულია: „ესე კაცისა შესაქმე დაიწერა დედითა იშხნისაჲთა, ვინ იკითხევდით, მწერლისთჳს ლოცვა ჰყავთ"[33]. ზოგი მოსაზრებით[34], გიორგი მერჩულეს იპოლიტე რომაელის თხზულებიდან ციტატა თვითონაც შეეძლო ეთარგმნა, ამიტომ საბა იშხნელის როლი ამ საქმეში საეჭვოა. მაგრამ, გიორგი მერჩულე თვითონ წერს, რომ ეს სიტყვები საბა იშხნელმა წარმოთქვა, რომელიც, არაა გამორიცხული, რომ ლიტერატურულ-მთაგრმნელობით საქმიანობასაც ეწეოდა. ამიტომ, კ.კეკელიძის მოსაზრება უფრო მისაღები, არგუმენტირებული და დამაჯერებელი ჩანს.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით, პირველი იშხნელი ეპისკოპოსის საბა/საბანის მოღვაწეობის დრო, შეიძლება IX ს.-ის 30-40-იანი წლებით განისაზღვროს.

---

[31] *კ. კეკელიძე*, ციტატი იპოლიტე რომაელიდან გიორგი მერჩულის შრომაში, „საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე", ტომი IV, №3, 1943, გვ. 296-272; იგივე, იხ. *მისი*, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, თბ., 1956, გვ. 231-234; შდრ. *მისი*, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი პირველი, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1980, გვ. 156, 459.

[32] „მეფჱ ხარ ქუეყანისა კაცთა ზედა, ხოლო ქრისტე – ზეცისათა და ქუეყანისათა და ქუესკნელისათა; მეფჱ ხარ, ვითარცა კაცი საწუთროჲსა ჟამთაჲ ხოლო ქრისტე –საუკუნე მეუფჱ და სრული ჰგიეს, აწ და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე. ამენ": თქმული იპოლიტესი დავითისათჳს და გოლიათისათჳს განმარტებაჲ, იხ. შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. *გიგინეიშვილმა* და ელ. *გიუნაშვილმა* (ძველი ქართული მწერლობის ძეგლები, I), გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1979, გვ. 249:18-20.

[33] შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გვ. 20.

[34] *ილ. აბულაძე*, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს., თბ., 1944, გვ. 030; *ლ. მენაბდე*, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტომი I, ნაკვეთი მეორე, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1962, გვ. 445.

მომდევნო იშხნელი ეპისკოპოსის სახელი საისტორიო წყაროთი ცნობილია მხოლოდ თითქმის ერთი საუკუნის შემდეგ და ესაა ბასილი იშხნელი. მისი სახელი შემოუნახავს ტაძრის ჩრდილოეთის ეკლდერის სამხრეთი კედლის შესანიშნავ ფრესკულ წარწერას, რომელიც თავისი შინაარსით ქრონიკალური ჩანაწერია და ე.თაყაიშვილის სავსებით სწორი გამოთვლით 954-955 წწ. თარიღდება[35](სურ.2). წარწერის ტექსტის პირველი ნაწილი ბასილი იშხნელის მოსახსენიებელია, ხოლო მეორე ნაწილი – ახალი ეპისკოპოსის დადგინების შესახებ ჩანაწერი. წარწერა იწყება სიტყვებით: „ქრონიკონსა **რლზ**, თუესა სეკდენბერსა **ზ**-სა, შეწევნითა ქრისტესითა და მადლითა წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისაჲთა, ადარნესე ქართველთა მეფისა ბრძანებითა დაედგინა ნეტარი მამაჲ ჩუენი ბასილი ეპისკოპოსი და ჰმსახურა წმიდასა ამას ეკლესიასა წელი **ით** კეთილითა მოღუაწებითა და სრულითა სარწმუნოვებითა და შეჰვედრა სული თჳსი უფალსა თუესა დეკემბერსა **კჳ**, დღესა პარასკევსა. ქრისტე, სულსა მათსა განუსუენე, ამენ"[36].

მაშასადამე, 917 წლის 3 საქტემბერს იშხნელ ეპისკოპოსად ადარნესე ქართველთა მეფეს დაუდგენია ბასილი, რომლის ეპისკოპოსობა 19 წელიწადს, 936 წლის 26 დეკემბრამდე, ანუ მის გარდაცვალებამდე გაგრძელებულა. სამწუხაროდ, სხვა ცნობები ბასილი იშხნელის შესახებ არ მოგვეპოვება, მაგრამ, სრული პასუხისმგებლობით შეიძლება ითქვას, რომ არც რომელიმე სხვა ქართველი მღვდელმთავრის შესახებ მოგვეპოვება მისი მეუფეობის დაწყებისა და დასრულების შესახებ ასეთი ზუსტი და დაწვრილებითი ცნობები მთელს შუა საუკუნეების ქართულ ეპიგრაფიკაში. მას დაწვრილებითი ქრონოლოგიური ცნობებით თითქმის მის თანადროული 964 წლის კუმურდოს ტაძრის საამშენებლო წარწერა თუ შეედრება[37].

იშხნის ტაძრის იმავე წარწერის ტექსტის გაგრძელება სტეფანე იშხნელის ეპისკოპოსად დადგინების ფაქტს გადმოგვცემს. აქ ნათქვამია, რომ დავით ქართველთა მეფეს, აშოტ კურაპალატს, ბაგრატ მაგისტროსს და სუმბატ ანთიპატრიკს გარდაცვლილი ბასილი იშხნელის სანაცვლოდ იშხნელ ეპისკოპოსად კურთხევისთვის სტეფანე ტრაპიზონს გაუგზავნიათ, სადაც იგი უკურთხებიათ „ჴელითა ბასილი ღმერთ-შემოსილისა პატიოსნისა ბერძენთა პატრიაქისაჲთა"; ეს მომხდარა 1 მარტს, კვირა დღეს, ე.თაყაიშვილის მოსაზრებით, ბასილი იშხნელის გარდაცვალების (936) მომდევნო, 937 წელს[38]. სამწუხაროდ, წარწერის ტექსტის გაგრძელება გადასულია და არ იკითხება. ხოლო იქ, როგორც შემორჩენილი ფრაგმენტიდან ჩანს, აღნიშნული იქნებოდა, თუ რატომ გახდა საჭირო სტეფანეს საკურთხებელად მისი ტრაპიზონში გაგზავნა და არა მცხეთაში ქართლის კათალიკოსთან. წარწერის ტექსტის ბოლო სიტყვები ასეთია: „რამეთუ მას ჟამსა შინა ოდენ ქართლისა (კათალიკოსი ნეტა)რი...", საიდანაც ე.თაყაიშვილი ასკვნის, რომ „უნდა ვიფიქროთ, იმ დროს ქართლის კათალიკოსი გარდაცვლილი ყოფილა და ახალი ჯერ არ ჰყოლიათ არჩეული".

ასე თუ ისე, ფაქტია, რომ სტეფანე ტრაპიზონში ნაკურთხი იშხნელი ეპისკოპოსია X ს.-ში. ეს სამხრეთ საქართველოს მღვდელმთავართა ერთი ნაწილის ტრაპიზონთან კავშირის მაჩვენებელია.

უცნობია, თუ რამდენ ხანს გაგრძელდა სტეფანე იშხნელის მღვდელმთავრობა, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ მისი მომდევნო მღვდელმთავარი ამ კათედრაზე ილარიონ იშხნელი ყოფილიყო – სტეფანეს მღვდელმთავრობის დაწყებას და ილარიონის მოღვაწეობის გაშლას 30-ოდე წელი აშორებს.

ილარიონ იშხნელის სახელთან დაკავშირებულია ორი ძვირფასი ძეგლი – 973 წელს მისი შეკვეთით დამზადებული საწინამძღვრე ჯვარი და X ს.-ის ბოლოს და XI ს.-ის დასაწყისში გადაწერილი დიდი

---

[35] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.32; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 17.

[36] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.30; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის ექსპედიცია, გვ.15.

[37] *ვ. სილოგავა*, კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1994, გვ.19-41.

[38] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.31; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 16.

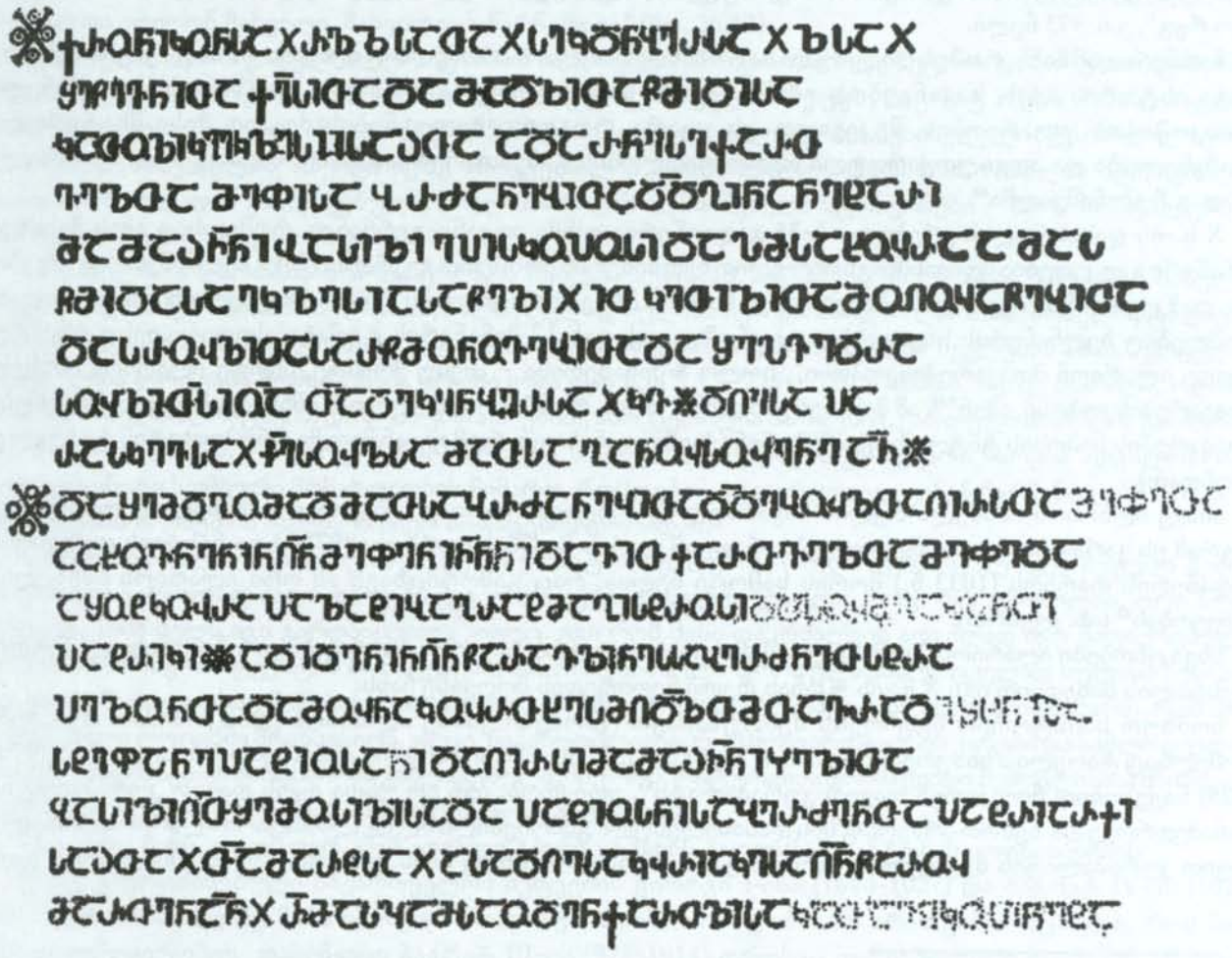

2. იშხანი. ქრონიკალური წარწერა ტაძრის ჩრდილოეთ ეკვდერის სამხრეთ კედელზე. 954-955 წ.წ.

2. **Ишхани**. Хроникальная надпись на южной стене северной молельни храма. 954 - 955 г.г.

2. **Ishkhani.** Chronicle inscription on the right chapel of the South wall. 954-955.

2. **İşkhani**. kronikalık yazısı kilisenin kuzey ekvderin güney duvarında . 954-955 yy.

ხელნაწერი (331 ფურც.), რომელიც სხვადასხვა თხზულებების კრებულია, მათ შორის შეიცავს ეფთვიმე მთაწმიდლის მიერ X ს.-ის ბოლოს თარგმნილ პატერიკს[39] (ხელნაწერთა ინ.-ტი, A-35).

იშხნის საწინამძღვრო ჯვარი ამჟამად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება. მასზე ისტორიული შინაარსის ასომთავრულით შესრულებული ორ წარწერა მოიპოვება: 1. „იშხნისათვის ილარიონ შექმნა; ვინ გამოაჴუას შე-მცა-ჩუენებულ არს" და 2. „† ძელო ცხორებისაო, წინამძღუარ და მფარველ ექმენ ილარიონ ეპისკოპოსსა. ქრისტე, ადიდენ მეფენი ჩუენნი და ერი მათი დაიფარე. ქრონიკონი იყო **რჟგ**", ე.ი. 973 წელი.

წარწერიდან ჩანს, რომ ეს დიდებული საწინამძღვრო ჯვარი, რომელსაც შესწავლის საუკუნენახევარზე მეტი ისტორია აქვს, საგანგებოდ იშხნის ტაძრისთვის ყოფილა 973 წელს დამზადებული იშხნელი ეპისკოპოსის, ილარიონის, შეკვეთით. ეს ჯვარი, როგორც ხელოვნების ძეგლი, მისი მხატვრული მნიშვნელობა და ადგილი ქართული ოქრომჭედლობის განვითარების გზაზე, საგანგებოდ შეისწავლა აკად. გ.ჩუბინაშვილმა[40].

X ს.-ის დასასრულის კრებული A-35 გადაუწერია ვინმე *იოვანე-გერმანეს*, რომელსაც ამის შესახებ მინაწერი გაუკეთებია მდივანმწიგნობრულით ხელნაწერის ერთ-ერთ გვერდზე (26v); ხელნაწერის მომგები, ე.ი. დამკვეთი რომ ილარიონ იშხნელია, ეს ჩანს იმ მრავალრიცხოვანი მოსახსენიებელი მინაწერებიდან, რომლებიც ხელნაწერის სხვადასხვა გვერდზეა. აქედან 17 მინაწერის ტექსტი ასეთია: „იესუ ქრისტე, ადიდე ილარიონ მთავარეპისკოპოსი", ხოლო 8 მინაწერისა – „იესუ ქრისტე, ადიდე ილარიონ იშხნელ მთავარეპისკოპოსი, ამენ"[41]. ამ მინაწერებიდან აშკარაა, რომ X ს.-ის ბოლოდან იშხნელი მღვდელმთავრები მთავარეპისკოპოსის ტიტულს ატარებდნენ (ქვემოთ ვნახავთ, რომ გვიან მათ მიტროპოლიტის ტიტულიც ჰქონდათ).

ამავე ილარიონ იშხნელს თვლის სავარაუდოდ მესტიის ოთხთავის ილარიონ იშხნელად ლ.მენაბდე. მაგრამ ეს ვარაუდი თვითონვე ეეჭვება, რადგან ჯვრის შექმნის თარიღსა (973წ.) და მესტიის ოთხთავის გადაწერის თარიღს (1033 წ.) შორის სამოცი წელია, რაც გამორიცხავს ამ ორი ილარიონ იშხნელის იგივეობას[42] (იხ. ქვემოთ).

სხვა ცნობები ილარიონ (I) იშხნელის შესახებ ქართულ საისტორიო წყაროებში არ შემონახულა, ხოლო ამ მასალის მიხედვით იგი X ს.-ის უკანასკნელი მეოთხედის მოღვაწე ჩანს.

სომხურ საისტორიო წყაროებს შემოუნახავთ ცნობები ვინმე ილარიონ ეპისკოპოსის შესახებ, რომელსაც ტაოელი აზნაურებისა და მათ ზურგს უკან მდგომი ბიზანტიის იმპერატორ ბასილი II-ის (976-1025) წაქეზებით მოუკლავს დავით კურაპალატი[43]. ვფიქრობ, იგი არ უნდა იყოს დავით კურაპალატის თანამედროვე და ზემოთ არაერთგზის დასახელებული გამოჩენილი მღვდელმთავარი ილარიონ იშხნელი. დავით კურაპალატის მკვლელი ილარიონ ეპისკოპოსი, როგორც ჩანს, სამეფო კარის ეპისკოპოსი იყო,

---

[39] იგი მთლიანად გამოცემულია: შუა საუკუნეთა ნოველების ძველი ქართული თარგმანები, 1. ქართული პატერიკის ერთი ძველი რედაქციის ექვთიმე ათონელისეული თარგმანი. XI ს. ხელნაწერის მიხედვით ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო *მანანა დვალმა*, გამომც., „მეცნიერება", თბ., 1966.

[40] *გ.ჩუბინაშვილი*, 973 წლის ჯვარი იშხნიდან, „საქართველოს მუზეუმის მოამბე", ტ. VI, ტფ., 1931, გვ. 296-314; *Г.Н. Чубинашвили*, Грузинское чеканное искусство, Текст, Òá.,1959, ñ. 55-60. (იქვე ლიტერატურა)

[41] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა, ტომი I,1. შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: *თ.ბრეგაძემ, მ.ქავთარიამ და ლ. ქუთათელაძემ, ელ. მეტრეველის* რედაქციით, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1973 გვ. 109.

[42] *ლ. მენაბდე*, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტომი I, ნაკვეთი მეორე, თბ., 1962, გვ. 446.

[43] აი, რას წერს XII ს. სომეხი ისტორიკოსი მათე ურჰაეცი (ედესელი), რომელიც ძველ ისტორიკოსთა ცნობებს ეყრდნობა: „ურჯულო ეპისკოპოსი ილარიონი კვლავ აღენთო ბოროტი განზრახვით, [ერთ დღეს] შევიდა მის ოთახში და ვიდრე კეთილმსახურ დავითს მშვიდად ეძინა, აიღო მისი ბალიში, დაადო დავითს პირზე, ზედ დაეცა ძლიერი ძალით და წამებით მოახრჩო ღვთის მოყვარე დავით კურაპალატი" (*ელ. ცაგარეიშვილი*, სომხური წყაროები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X-XI საუკუნეებში, „მრავალთავი", ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, II, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1973, გვ. 198).

ეროვნული ბიბლიოთეკა

რომელიც ასევე ატარებდა ილარიონის სახელს. ამის მაჩვენებელია ის, რომ იგი თავისუფლად მოქმედებს მეფის სასახლეში, შედის იმ ოთახში სადაც მეფეს ძინავს, ბალიშით ახრჩობს მოხუც მეფეს და, ამრიგად დაუბრკოლებლად ასრულებს თავის ბოროტ განზრახვას.

რამდენიმე წლის შემდეგ ეს ილარიონ ეპისკოპოსი შეუპყრია ბასილი კეისარს, დიდი ქვა შეუბამთ მისთვის კისერზე და იგი მის მომხრე აზნაურებთან ერთად ზღვაში ჩაუგდიათ. „ასე ამოწყდნენ ისინი წყევლით"-ო, წერს მათე ურჰაეცი[44]. აქ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ სახარების სიტყვები: „ყოველთა, რომელთა აღიღონ მახვილი, მახვილითა წარწყმდენ" (მთ. 26,52).

1006 წელს იშხნის კათედრალური ტაძრის სამხრეთით, მისგან სამიოდე მეტრის დაშორებით, ტაძარში შესასვლელი სამხრეთ კარიბჭის პირდაპირ გურგენ მეფეთა მეფეს, ბაგრატ III-ის მამას, პატარა სამლოცველო აუშენებია. ამ პატარა (10,35 X 5,65 მ.) სამლოცველოს ერთი შესასვლელი აქვს ჩრდილოეთის მხარეს; შესასვლელის არქიტრავზე ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა, რომლის სტრიქონები ნახევარწრიულადაა განლაგებული, ხოლო თარიღის აღმნიშვნელი სტრიქონები – ჰორიზონტალურად. წარწერის ტექსტი ასეთია (სურ. 3):

„† სახელითა ღმრთისაჲთა. მე, გურგენ მეფეთა მეფემან, აღვაშენე ესე წმიდაჲ ეკლესიაჲ სახელსა ზედა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა, სალოცველად სულისა ჩემისა. წმიდაო ღმრთისმშობელო, ტალავარ მექმენ დღესა მას საშჯელისასა. „ესე არიან ბჭენი უფლისანი და მართალნი შევლენან ამას." ყოველთა შემავალთა ლოცვასა მომიჴსენეთ. ქრონიკონი იყო **სკვ**"; ე.ი. 226 + 780 = 1006 წ. იგივე თარიღი, ოღონდ სომხური წელთაღრიცხვით და სომხური ასოებით, ამოკვეთილია მარჯვნივ, ქართული თარიღის გასწვრივ, და მოპირდაპირედ. როგორც ჩანს, თარიღის სომხურად აღნიშვნა ერთგვარი ხარკია ადგილობრივი ქალკედონიტი სომხური მოსახლეობის მიმართ, რომლებიც აქ ჯერ კიდევ იყვნენ ჩარჩენილები I-II სს. ამ ადგილების სომხეთის სამეფოს მიერ მიტაცების დროიდან.

ღმრთისმშობლის სახელზე აშენებული ეს პატარა ეკლესია, როგორც ჩანს, გურგენ მეფეთა მეფემ თავის დასაკრძალად ააგო და იგი აქვე უნდა იყოს დასაფლავებული. როგორც ცნობილია, ორი წლის შემდეგ, 1008 წელს იგი გარდაიცვალა კიდეც. იგი რომ მისი დაკრძალვის ადგილად იყო ჩაფიქრებული, მოწმობს წარწერის ტექსტის მონაცემები; მასში აღნიშნული ფორმულა „სალოცველად სულისა ჩემისა", ტექსტში ჩართვა ფსალმუნის ციტატისა (ფს.117, 20), თხოვნა ეკლესიაში შემსვლელების მიმართ, რომ მისი ამშენებელი ლოცვაში მოიხსენიონ. ასევე, ნიშანდობლივია, რომ მთავარი ტაძრის კარები და სამლოცველოს კარები ერთმანეთის პირისპირაა განლაგებული, ისე რომ, ლიტურგიის დროს (დიდი შემოვლისას) მწირველს ადვილად შეეძლო ტაძრიდან სამლოცველოში გადასვლა.

როგორც ჩანს, ყველაფერ ამას ადგილი ჰქონდა იშხნის კათედრაზე ანტონის ყოფნის დროს.

უკვე გაერთიანებული საქართველოს მეფეების გიორგი I-ისა (1014-1027) და ბაგრატ IV-ის (1027-1072) დროის მოღვაწე ჩანს იშხნელი მთავარეპისკოპოსი ანტონი. არ არის გამორიცხული, რომ მისი მღვდელმთავრობის დასაწყისი ბაგრატ III-ის (978-1014) დროსაც დაწყებულიყო და მაშინ არაფერი რჩება იმის დაშვებამდე, რომ იშხნის კათედრაზე იგი ილარიონის მომდევნო მღვდელმთავრად იქნეს მიჩნეული.

ანტონს იშხანში, მის კათედრალურ ტაძარში ფართო სააღმშენებლო სამუშაოები ჩაუტარებია. შეიძლება ითქვას, რომ იშხნის ტაძარი იმ სახით, რა სახითაც იგი დღეს დგას, ცხადია, მთელი და არა დანგრეული, მის დროსაა ჩამოყალიბებული. მის მიერ ჩატარებული სამუშაოების შესახებ ტაძრის კედლებზე მას ორი წარწერა მოუთავსებია. ტაძარის ჩრდილოეთ კედელზე მოიპოვება კიდევ მესამე ვრცელი ლაპიდარული წარწერა, თითქოს ბაგრატ IV-ის დროისა, მაგრამ მისი ტექსტი მეტად ფრაგმენტულად არის მოღწეული, ჯერ კიდევ შესასწავლია და არ ჩანს, ესეც ანტონ იშხნელს ეკუთვნოდა თუ არა[45].

ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის არქიტრავზე ამოკვეთილია ვრცელი ასომთავრული წარწერა, რომლის

---

[44] იქვე, გვ. 198-199. იხ., აგრეთვე, ალ. აბდალაძე, დავით დიდი კურაპალატის მკვლელობის კვალდაკვალ, „ქართული დიპლომატია", წელიწდეული, 4, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1997, გვ. 31-38.

[45] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.29; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ.14.

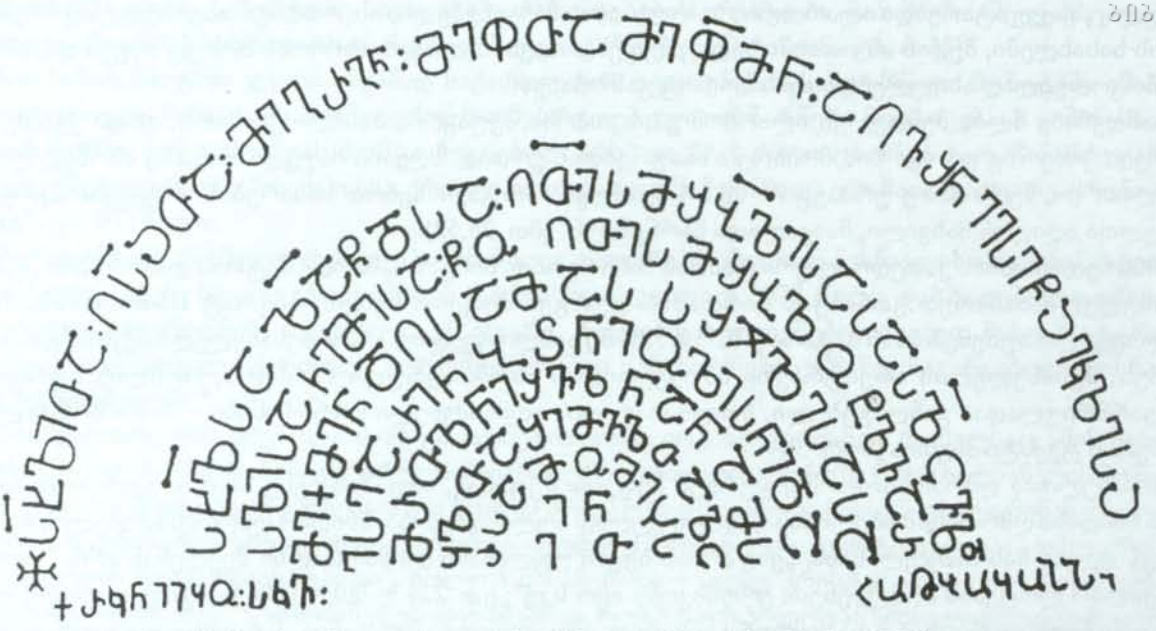

3. **იშხანი,** მცირე ეკლესია. გურგენ მეფეთა მეფის წარწერა. 1006 წ.
3. **Ишхани**, малая церковь. Надпись царя царей Гургена. 1006 г.
3. **Ishkhani**. A small church. An inscription of Gurgen, the king of the kings 1006.
3. **İşkhani.** Küçük kilise. Kralların kralın Gürgen'in yazısı. 1006 y.

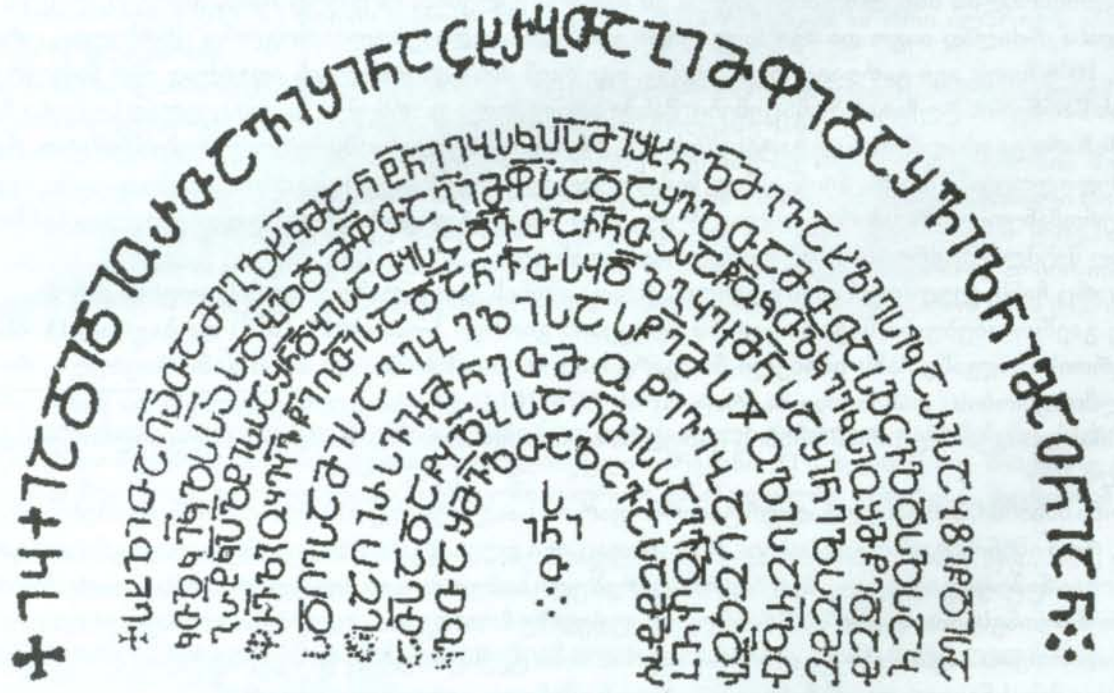

4. **იშხანი.** ანტონ იშხნელი ეპისკოპოსის წარწერა ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის არქიტრავზე 1014-1027 წ.წ.
4. **Ишхани**. Надпись епископа Антона Ишхнели на архитраве южного входа. 1014 - 1027 г.г.
4. **Ishkhani**. Inscription of Anton, the Bishop of Ishkhani, on the South architrave.
4. **İşkhani**. Piskopos Anton İşkneli'nin yazısı kilisenin güney girişinin arkitravide. 1014 -1027.

ასოთა კვეთის ღარები ლურჯი საღებავით ყოფილა ამოვლებული – იგი ამჟამად კარგად არის შენახული შემორჩენილი ზოგიერთ ადგილებში. წარწერის სტრიქონები განლაგებულია ნახევარწრიულად, ხოლო ტექსტის ბოლო სიტყვის დასასრული ასოები ვერტიკალურად და განივად, ისე რომ, მათი განლაგება ჯვარს ქმნის. აშკარაა, რომ წარწერას დეკორატიული დანიშნულებაც ჰქონდა და ტაძრის მორთულობის ელემენტს შეადგენდა. წარწერის ტექსტი შედგება ორი ნაწილისაგან; პირველი ადორაციულია და გიორგი მეფეს განადიდებს: „† იესუ ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა ცხორებათა გიორგი მეფე და შვილნი მათნი, ამენ." მეორე წარწერა ვრცელია, მოვიყვან მისი ტექსტის დასაწყისს, რომელიც შეიცავს ისტორიული ღირებულების ცნობებს: „† სახელითა ღმრთისაჲთა. მე, გლახაკმან ანტონი ეპისკოპოსმან იშხნელმან, განვაახლე ესე კარისა ბჭე წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა სადიდებელად მეფეთა, გიორგი მეფისა და შვილთა მათთა, სალოცველად ბაგრატ კურაპალატისაჲსა, შენდობისათჳს ცოდვათა ჩუენთაჲსა..." (სურ. 4) ა.შ.[46]

სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა იყო წარწერის დათარიღების შესახებ, მაგრამ, ვფიქრობ, ე.თაყაიშვილმა საბოლოოდ და ეჭვმიუტანლად დაამტკიცა, რომ წარწერაში დასახელებულია მეფეები გიორგი I (1014-1027) და ბაგრატ III (978-1014). ანტონ იშხნელ ეპისკოპოსს ტაძრის სამხრეთის კარიბჭე განუახლებია გიორგი მეფის სიცოცხლეში[47]. ეს კარიბჭე ამჟამად არ არსებობს. წარწერის ტექსტში ანტონ იშხნელის მიერ გარდაცვლილი ბაგრატ III-ის მოხსენიება გვაფიქრებინებს, რომ იგი მის მეფობასაც მოესწრო და მის დროსაც ეპისკოპოსი იყო, მაგრამ არა იშხნისა, არამედ ცაგერისა (იხ. ქვემოთ).

მოგვიანებით ანტონ იშხნელს ტაძარში კიდევ უფრო დიდი სამუშაოები ჩაუტარებია – „განვაახლე და განვასრულე წმიდა ესე ტაძარი ღმრთისაჲ"-ო, წერს იგი 1032 წლით დათარიღებულ წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია ტაძრის სამხრეთ კედელზე, იწყება ჯერ განივად, შემდეგ მომრგვალებით გადადის სამხრეთის მეორე სარკმლის თავზე (ეს ყველაფერი ერთ სტრიქონად) და შემდეგ გრძელდება სამხრეთ კედელზე 10 განივ სტრიქონად (სურ.5). წარწერის ტექსტში განდიდებულია მეფე ბაგრატ IV (1027-1072) („სადიდებელად ბაგრატ კურაპალატისა"), ხოლო ბოლოს დასახელებულია ხუროთმოძღვარი – „ვაშენე ჴელითა ივანე მორჩაჲსძისაჲთა", წერს ანტონი იშხნელი[48]. ე.თაყაიშვილის დაკვირვებით, ამ დროს ხელახლა შეუმოსავთ ტაძარი და იგი პერანგის ახალ ქვებში ჩაუსვამთ: „ერთობ შეუძერწავთ ლამაზად ნათალი წითელ-ყვითელი ფიქლებით"[49]. ამ დროს განეკუთვნება ქვებზე ამოკვეთილი და ტაძრის კედლებზე სხვადასხვა ადგილას მოთავსებული შესანიშნავი ორნამენტული ჯვრები (სურ.6).

ამ მასალების მიხედვით ანტონ იშხნელის მოღვაწეობა XI ს.-ის I მესამედს უნდა მიეკუთვნოს.

დაახ. ამავე დროით თარიღდება (*გ.ჩუბინაშვილი*) სვიმეონ საკვირველთმოქმედის ვერცხლის ჭედური ხატი, რომელიც მესტიის სოფელ ლაღამში ინახებოდა, ხოლო ამჟამად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმშია დაცული[50](სურ.7). ხატის ცენტრში, სვეტზე წელზევით წარმოდგენილ წმ. სვიმონის მარცხნივ, მთელი ტანით და მის მიმართ ვედრების პოზაში, გამოსახულია მღვდელმთავარი შესაბამისი სამოსით და ორივე მხარეს წარწერით: „ანტონი ცაგერელი" (სურ.8). მის მოპირდაპირედ, სვეტის მეორე მხარეს, ხატის ცენტრალურ ნაწილში მოთავსებულია კიდურწაისრული დამწერლობით შესრულებული ერთობ ლამაზი ვრცელი ასომთავრული წარწერა (სურ.9):

„მე, გლახაკმან ანტონი ცაგერელმან, იშხანს ყოფასა ჩემსა, მხატვრული ადგილი უჴმარი ვნახე და ვაშენე და წმიდასა სჳმეონს შევსწირე, და ხატი ესე შევქმენ, ეკლესიასა მისსა დაუსუენე, საჴსრად სულისა ჩემისა;

---

[46] სრული ტექსტი, წარწერის პალეოგრაფიული ასლი და ფოტო: *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.27, таб. 9,10; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგ. ექსპედიცია, გვ. 11-12, ტაბ. 9,10; ამ გამოცემის მიხ. იხ.: П.Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, с.26, 31, таб. 31,32; *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries, p.211-213.

[47] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.28-29; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ.12-13.

[48] Там-же, с.28-29, таб. 11; იქვე, გვ.12-13, ტაბ.13.

[49] *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ.12.

[50] *ე.თაყაიშვილი*, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ, 284-286; *T. Sanikidze, G.Abramishvili*, Orfevrerie géorgienne du VII au XIX siécle, Geneve, 1979, tab.12.

5. **იშხანი.** ანტონ იშხნელი მთავარეპისკოპოსის წარწერა ტაძრის სამხრეთ კედელზე. 1032 წ.
5. **Ишхани.** Надпись архиепископа Антона Ишхнели на южной стене храма. 1032 г.
5. **Ishkhani.** Inscription of Archbishop Anton on the South wall of the temple 1032.
5. **İşkhani.** Baspiskopos Anton İşkhneli'nin yazısı kilisenin güney duvarında. 1032 y.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

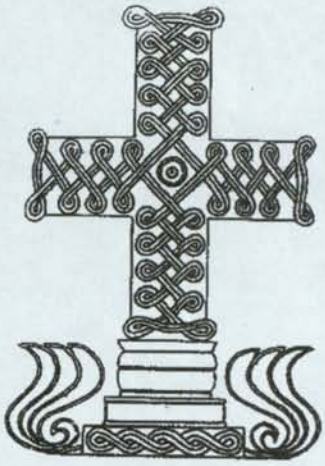
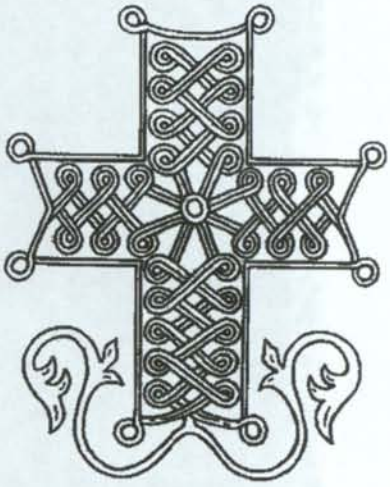

6.**იშხანი**. ქვაზე კვეთილი ორნამენტული ჯვრები. XI ს-ის 30-იანი წლები.
6. **Ишхани**. Высеченные в камне орнаментальные кресты. 30 -е годы XI века.
6. **Ishkhani.** stone-curved ornamental crosses. The 30s of the 10th century.
6. **İşkhani**. Taşta yapılmış ornametantal taşlar.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

7. წმ. სვიმეონის ხატი ანტონ ცაგერელის გამოსახულებით. XI ს-ის 20-იანი წლები.
7. Икона св. Симеона Чудотворца с изображанием Антона Цагерели. 20 - е годы XI века.
7.An icon of St. Svimon the wonder-worker, with an image of Anton Tsagareli. The 20s of the 11th century.
7.Aziz Simon'un mucizevi ikonası anton Tsagereli 'nin görüntüsü ile. 11 y.y. 20'li yılları.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

8. ანტონ ცაგერელის გამოსახულება წმ. სვიმეონის ხატზე.
8. Изображение Антона Цагерели на иконе св. Симеона Чудотворца.
8. An image of Anton Tsagereli on the icon of Svimon the wonder-worker.
8. Anton Tsagereli'nin görüntüsü Aziz Simon'un mucizevi ikonasında.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

9. ანტონ ცაგერელის წარწერა წმ. სვიმეონის ხატზე.
9. Надпись Антона Цагерели на иконе святого Симеона Чудотворца.
9. An inscription of Anton Tsagereli.
9. Anton Tsagereli'nin yazısı Aziz Simon'un mucizevi ikonasında.

ვინცა კნინი ნამსახურები ესე ჩემი შეცვალოს, წმიდაჲ სჳმეონ არს-მცა დამსჯელი მისი წინაშე ქრისტესა დღესა მას განკითხვისასა, ამენ".

კიდევ ერთი ისტორიული ცნობების შემცველი წარწერაა სვეტის სამსაფეხურიან სადგარზე: „ქრისტე, შეიწყალე ფილიპე ოქრომჭედელი. წმიდაო სჳმეონ, შეიწყალე ანტონი"[51].

ჯერ კიდევ XIXს.-ის დასასრულიდან მოყოლებული ხატი და მისი წარწერა მრავალჯერ არის შესწავლილ-გამოცემული[52].

არსებობს ამ წარწერის ტექსტის სხვადასხვა ინტერპრეტაცია, რომელთა განხილვას აქ ვერ შევუდგებით. როგორც ჩანს, ტექსტი ასე უნდა გავიგოთ: ანტონი, რომელიც ცაგერელი ეპისკოპოსია, წერს, რომ მას, იშხანს ყოფნის დროს, გამოუყენებელი („უჴმარი"), მაგრამ მხატვრული (ლამაზი) ადგილი განუახლებია, წმ. სვიმეონის ეკლესიისათვის შეუწირავს და ეს ხატიც ფილიპე ოქრომჭედლის ხელით შუქმნია. ანტონ ცაგარელის მიერ წარწერაში დასახელებულ წმ. სვიმეონის ეკლესიაში, როგორც ჩანს, იშხნის მთავარი ტაძარი იგულისხმება – ეგნატი იშხნელის 1155 წლის წარწერაში (იხ. ქვემოთ), ღმრთისა და ღმრთისმშობლისადმი ზოგად მიმართვასთან ერთად, ორგზის მოიხსენიება , მისადმი მიმართვით, სვიმეონ საკვირველთმოქმედი. მაშასადამე, იშხნის მთავარი ტაძარი წმ. სვიმეონ საკვირველთმოქმედის, ანუ მესვეტის სახელობისა ყოფილა და ანტონ ცაგერელსაც სწორედ მისთვის შეუწირავს მის მიერვე მის მიდამოებში გაშენებული უჴმარი ადგილი და მისი შეკვეთით ფილიპე ოქრომჭედლის მიერ დამზადებული წმ. სვიმეონის ხატი. როგორც ჩანს, ამის შემდეგ იშხანს მყოფი ანტონ ცაგერელი ეპისკოპოსი ჯერ იშხნელი ეპისკოპოსი (არქიტრავის წარწერა), ხოლო შემდეგ მთავარეპისკოპოსი (სამხრეთის კედლის წარწერა) გამხდარა – იგი ცაგერიდან იშხნის კათედრაზე გადმოუყვანიათ.

ლაღამის სვიმეონ მესვეტის ხატმა შემოგვინახა ანტონ იშხნელის პორტრეტული გამოსახულება მისი ჯერ კიდევ ცაგერელ ეპისკოპოსად ყოფნის დროისა, ანუ გ.ჩუბინაშვილის დათარიღებით, XI ს-ის 20-იანი წლებისა.

საისტორიო წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით, იშხნის ტაძრის მშენებლობის ეტაპები ასე შეიძლება წარმოვიდგნოთ:

VII ს.-ში ნერსე აშენებს იშხნის ტაძარს, რომელიც VIII ს.-ში მურვან ყრუს შემოსევების შედეგად ინგრევა.

IX ს.-ის პირველ მესამედში საბა/საბანი აშენებს ერთნავიან ეკლესიას, რომელიც ამჟამად მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთის „მინაშენია".

1006 წელს შენდება მცირე ეკლესია გურგენ მეფეთა მეფისა, რომელიც ამჟამად მთავარი ტაძრის სამხრეთით დგას.

1014-1027 წწ., გიორგი I-ის დროს ანტონ იშხნელი ეპისკოპოსი აშენებს მთავარ ტაძარს, ისე რომ, მის შემადგენლობაში ჩართავს VII ს.-ის ნერსესეული ტაძრის დარჩენილ საკურთხეველს („თაღნარს") და IX ს.-ის I მესამედში საბა/საბანის მიერ აგებულ ეკლესიას, როგორც „ჩრდილოეთის მინაშენს".

1032 წლისათვის, უკვე ბაგრატ IV-ის დროს, ანტონს, აწ უკვე იშხნელ მთავარეპისკოპოსს, საბოლოოდ ამოჰყავს იშხნის ტაძრის კედლები გუმბათითურთ. ორი ბოლო მშენებლობა შესრულებულია ხუროთმოძღვარ ივანე მორჩაისძის მიერ.

1032 წელს იშხნის მთავარი ტაძრის განახლებისა და გამშვენების დამთავრების შემდეგ ანტონ იშხნელი, ჩვენთვის უცნობი მიზეზით, მალევე ჩამოშორებია სამოღვაწეო ასპარეზს, რადგან 1033 წელს იშხნის კათედრაზე ახალი ეპისკოპოსი, ილარიონი, ჩანს.

ილარიონს, რომელიც გვარად მასურისძე ყოფილა, იშხნელად დადგინების წელსვე იშხნის ტაძრისათვის ოთხთავის ხელნაწერი შეუწირავს, რომელიც „გლახაკ გაბრიელს, გიორგის ძმისწულს" გადაუწერია. ხელნაწერი მდიდრულადაა მორთული – მოეპოვება მეტად ლამაზი საწინამძღვრო ჯვარი, დახატული წითელ ფონზე მეორე ფურცლის უკანა გვერდზე; შემკულია კანონებით, მახარებელთა მინიატურებით,

[51] წარწერის ტექსტისათვის იხ: *ე.თაყაიშვილი*, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, გვ. 285. ხატის ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზი იხ., *Г.Н. Чубинашвили*, Грузинское чеканное искусство, с.301-308.

[52] იქვე.

ასომთავრული ტექსტი ნაწერია ოქროსფერი მელნით. ეს სახარება-ოთხთავი ამჟამად მესტიაში, სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში ინახება[53]. იგი საუკუნენახევარზე მეტია, რაც ცნობილია და შეისწავლება[54].

ხელნაწერს მომგებლის ორი ანდერძი ახლავს: ერთი, შედარებით მოკლეა და მასში ნათქვამია: „დიდებაჲ ღმერთსა. დაესრულა წმიდაჲ ესე წიგნი სახარებისაჲ. უფალო იესუ ქრისტე, მოწყალებითა შენითა შეიწყალე და ადიდე სულიერად მონაჲ შენი, მომგებელი წმიდისა ამის წიგნისაჲ ილარიონ იშხნელი, ამენ იყავნ"[55]. მეორე, შედარებით ვრცელია, მას დასაწყისი ცოტათი აკლია. ამ ანდერძიდან მოვიყვან ისტორიული ცნობების შემცველ ნაწყვეტებს:

„მე, საწყალობელმან და ყოველთა შორის მკუიდრთა სოფლისათა ნაკლულევანმან და უნანელმან, გლახაკმან ილარიონ, ძემან მასურისამან, იშხნელ ეპისკოპოსმან, მოვიგე წმიდაჲ ესე ოთხთავი და აღვაწერიე ფასითა სრულებითა... ვიღუაწე მოგებად და აღვწერე ლავრასა შინა კურთხეულისა წმიდისა წინამორბედისა იოვანესა ოშკს, ჴელითა გლახაკისა გაბრიელ გიორგის ძმისწულისაჲთა. ქრონიკონსა **სნგ**-სა"[56], ე.ი. 1033 წელს.

შემდეგ ილარიონ იშხნელი ხელნაწერის ანდერძში ასახელებს ბაგრატ კურაპალატს, მის დედას, მარიამ დედოფალთა დედოფალს და განაგრძობს – ოთხთავი მოვიგე „სალოცველად და სალხინებელად საწყალობელისა სულისა ჩემისა, და სალოცველად სულისა თჳსთა ჩემთა ცოცხალთა და მიცვალებულთაჲსა, და სალოცველად ძმისა ჩემისა იოვანესა და შვილთა მისთა მასურისა და გიორგისათჳს"; ცოტა ქვემოთ ილარიონ იშხნელი ასახელებს იოვანე ქართლის კათალიკოსს[57].

ამ ანდერძის ტექსტის უშუალოდ ხელნაწერში შესწავლამ გამოავლინა საინტერესო დეტალები, რომელთათვის ადრე ყურადღება არავის მიუქცევია. კერძოდ, პირველ, მოკლე ანდერძში სიტყვები „ილარიონ იშხნელი" წერია გადაფხეკილი ტექსტის ადგილას. მეორე, ვრცელ ანდერძში, მის დასაწყის ნაწილში, სიტყვებში „იშხნელ ეპისკოპოზმან" ასოთა კომპლექსი „იშხ" წერია გადაფხეკილ ადგილას, მაგრამ მოჩანს თავდაპირველ ასოთა კონტურები „ბან", ე.ი. ადრე ეწერა „ბანელ" ან „ბან(ა)ელ"[58].

მაშასადამე, ილარიონი, სანამ იშხნელი ეპისკოპოსი გახდებოდა, ბანელი ეპისკოპოსი ყოფილა და ეს ოთხთავიც მისი ბანელად ყოფნის დროს შეუკვეთია. ჩვენ არ ვიცით, რამდენ ხანს გაგრძელდა ილარიონის იშხნელად ყოფნა, მაგრამ ზემოწარმოდგენილი მასალებით ასეთი სურათი ჩანს – ილარიონი ბანელია 1028-1032 წლებში, ხოლო იშხნელია 1033 წლიდან.

ამის შემდეგ, XII ს.-ის შუა ხანებამდე, 120 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში თუ ვინ იყვნენ იშხნის კათედრაზე და ჩატარდა თუ არა რაიმე სამუშაოები თვით ტაძარში, ჩვენთვის უცნობია. XII ს.-ის შუა ხანებში, 1155 წლისთვის, ტაძრის შუა ნავის ჩრდილოეთ კედელზე ეგნატი იშხნელ მთავარეპისკოპოსს ვრცელი წარწერა მოუთავსებია მთელი კედლის სიგანეზე. შავი საღებავით შესრულებული ეს წარწერა, რომელიც ყველაზე ვრცელი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლია, ამჟამად არ არსებობს. პირველად იგი *ნერსეს სარგისიანმა* გადმოიღო XIX ს.-ის შუა ხანებში და გამოაქვეყნა აკად. *მ.ბროსემ* [59]. წარწერა მაშინაც დაზიანებული და ტექსტი ნაკლული ყოფილა. ე.თაყაიშვილს 1917 წელს კიდევ უფრო ნაკლული

---

[53] სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, ისტორიული საბუთები და სულთა მატიანეები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო *ვალერი სილოგავამ*, გამომც., „მეცნიერება", თბ., 1986, გვ 41-46.

[54] სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, გვ. 46.

[55] მესტიის მუზეუმის ხელნაწერი №1, 290ვ; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, გვ. 41.

[56] იქვე, 309 r; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, გვ. 41-42.

[57] იქვე, გვ. 42.

[58] იქვე, გვ. 41, შენ. სქ. 89,90.

[59] *M.Brosset*, Inscriptions géorgiennes et autres, reúeillies par le Père Nersès Sargisian, "Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pètersbourg", VIIe série, t. VIII, N 10, St.-Pb., 1864, p.14-17, pl.III; Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.39-40; *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ.25-27.

დახვდა იგი, ხოლო ამჟამად კედლის შელესილობის მთლიანად ჩამოშლის გამო, წარწერის კვალიც არ არის დარჩენილი.

რადგან ეგნატი იშხნელის მოღვაწეობის შესახებ სხვა არაფერი ვიცით, აგრეთვე, თავისი დიდი მნიშვნელობის გამო, მოვიყვან წარწერის ჩემ მიერ დადგენილ ტექსტს, რომელიც, ბუნებრივია, ნ.სარგისიან/ მ.ბროსეს და ე. თაყაიშვილის პუბლიკაციებს ეყრდნობა:

„[† სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა და წმიდისა სჳმეონ საკჳრველთმოქმედისაჲთა], ა(დი)დ(ე)ნ ღ(მერთმა)ნ უძლ(ე)ვ(ე)ლი მ(ე)ფ(ე)თ(ა) მ(ე)ფე დ(ემე)ტ(რ)ე ორთ(ა)ვე შ(ი)ნა ცხ(ო)რ(ე)ბ(ა)თა, ს(ა)ლ(ო)ცვ(ე)ლად მ(ე)ფ(ო)ბისა მ(ა)თისა და ს(ა)ჴ[ს](ე)ნ(ე)ბ(ე)ლ(ა)დ ს(აუ)კ(უ)ნ(ო)დ თ(ა)ვისუფალ-ყვ(ე)ს ს(ო)ფელი ლ(ო)ზნი, მკჳდრი ამ(ი)ს ს(ა)ყდრის(ა)ჲ, რ(ომელ)ი ჟ(ა)მთა რათმე უბადოთა შ(ი)ნა, სიყ(უა)რ(უ)ლისა და ერთ(ო)ბ(ი)სა მ(ი)ზეზითა, დე[მეტრე მეფეთა მეფესა] [?] [დაე]ჭ(ი)რა ერთგ(უ)ლ(ო)ბ(ა)სავე შ(ი)ნა გირ(ა)ვ(ო)თი.

ა(რამე)დ მ(ო)გ(უ)მ(ა)დლა ღ(მერთმა)ნ და შ(ე)წ(ე)ვნამ(ა)ნ ყ(ოველ)თა წ(მიდა)თ(ა)მ(ა)ნ, რ(ომე)ლთა [?] | [?] დაგნა (?) იშხ(ა)ნსა კ(ა)თ(ო)ლიკე ეკლ(ე)ს(ია)სა, წ(მიდას)ა ღ(მრთი)სმშ(ო)ბ(ე)ლსა და წ(მიდას)ა ს(ჳ)მ(ეო)ნს საკჳრვ(ე)ლთმ(ო)ქმედსა, ეგ(რე)თ(ა)დვე მკჳდრ(ა)დ და შე[უვალად], ვ(ითარც)ა პ(ირვე)ლთა მ(ე)ფ(ე)თა, ს(უ)ლკ(ურთ)ხ(ეუ)ლთა მ(ა)მ(ა)თა დ(ა) პ(ა)პ(ა)თა მ(ა)თთა შემოეწ(ი)რა.

აწ მე, მ(ი)წ(ა)მ(ა)ნ მ(ე)ფ(ო)ბ(ი)სა მ(ა)თისამ(ა)ნ, ეგ(ნა)ტი ი(შხნელ) მ(თავარ)ე(ბისკოპოს)მ(ა)ნ, რ(ომელ)ი მ(ა)თვე ღირს-მყვეს უღირსი, ვიკ(ა)დრო გაზ[რდილი მათი,] [რომელი] [არას]რ(უ)ლად ჰნ(ა)თ(ო)ბს და მცირედ და უჴმ(ა)რ(ა)დ*, ერთგ(უ)ლ(ო)ბ(ი)სათ(ჳ)სცა ებ(ი)სკ(ო)პ(ო)ს-მყვეს თ(ეოდორ)ე და ყ(ოველ)თა ს(ა)ყდრ(ი)სშვ(ი)ლ[თა] [?].|

[?] მიუკუნენი. და დისა მ(ა)თისა წ(?) [?] ძლ(იე)რთა მ(ე)ფ(ე)თა დ(ავი)თის და გ(იორგ)ისთ(ჳ)ს. პ(ირველა)დ დავჰკიდენით კ(ა)ნდელნი დღ(ი)თ და ღამ(ი)თ: ერთი მეთ[?]ა ზ(ედ)ა, მეორე – წ(მიდის)ა ღ(მრთ)ისმშ(ო)ბ(ე)ლ(ი)სა წ(ინაშ)ე კ(ა)რისა და მეს(ა)მე — წ(მიდის)ა ს(ჳ)მ(ეო)ნ(ი)ს წ(ინაშ)ე ს(ა)კ(ჳ)რვ(ე)ლ თმ(ო)ქმ(ე)დ(ი)სა.

და გ(ა)ნვ(ა)წ(ე)ს(ე)თ აღ(ა)პი – წ(ი)ნადღ(ჱ) წ(მიდი)სა მ(ო)წ(ა)მისა თ(ეოდორ)ესი, ა პ(ა)რ(ა)სკ(ე)ვი პირმ(ა)რხვის(ა)ჲ, რ(ომელ)ი დიდსა მ[?] და კიდეგ(ა)ნ. მწ(ი)რვ(ე)ლნი ვაჩინ(ე)ნ(ი)თ ორნი ერთ(ა)დ: ელია, დისწ(უ)ლ(ი)სშვ(ი)ლი ელია დეკ(ა)ნ(ო)ზ(ი)ს(ა)ჲ და გრ[იგოლ] [?] [ე]გრევ[ე] [?] | კ(ჳ)რ(ია)კესა მ(ა)თთ(ჳ)ს შესწ(ი)რვიდენ მსხ(უე)რპლ[სა] [?] თვალწსვენით(?), ესრე ვითა თჳთ მ(ა)თთა დაწ(ე)რ(ი)ლთა [შ(ინ)ა] სწერია. [?] რსმშბვ(?).

[?] [ადიდენ ღმერთმან] უფრ(ოჲ)ს ყ(ყოვე)ლთა მ(ე)ფეთა ქ(უე)ყ(ა)ნის(ა)თა უძლე(ვე)ლი მ(ე)ფ(ე)თა მ(ე)ფ(ჱ) დ(ე)მ(ე)ტ(რ)ე, დაჲ მ(ა)თი დ(ე)დ(ო)ფ(ა)ლთა დ(ე)დ(ო)ფ(ა)ლი ქ(უე)ყ(ა)ნის(ა)ჲ და ჭ(ეშმარი)ტ(ა)დ დ(ე)დ(ო)ფ(ა)ლი ზეცის(ა)ჲცა თ(ა)მ(ა)რ, და შვ(ი)ლნი მ(ა)თნი, ძლ(იერ)ნი მ(ე)ფ(ე)ნი დ(ავი)თ და [გ(იორგ)ი] [და მოეც ჴელთა] მ(ა)თთა ყ(ოველ)ნი მტ(ე)რნი და მბრძ(ო)ლნი მ(ა)თნი. და მიე(ც) ცხორ(ე)ბ(ა)ჲ უ(შ)ფ(ო)თ[ვე]ლი საწუთ[ოსა ამას და საუკუნოსა მას] [?] მოდგ(ა)მნი(?) შ(ე)ნნი ქ(უე)ყ(ა)ნის(ა)ნი.

ვინცა ესე გ(ა)ნგ(ე)ბ(უ)ლი ჩ(უე)ნი, ს(ა)ლო(ც)ვ(ე)ლი მ(ე)ფობისა მ(ა)თის(ა)ჲ, შეცვ(ა)ლოს, იყ(ა)ვნ წყეულ, კრ(უ)ლ და შ(ე)ჩ(უე)ნებ(უ)ლ ღ(მრ)თისაგ(ა)ნ დაუს(ა)ბ(ა)მო(ჲ)სა, წ(მიდა)თა ა[თ](ო)რმ(ე)ტთა მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლ[თა და წმიდისა ღმრთისმშობელ]ისა მ(ა)დლითა და წ(მიდ)ისა ს(ჳმეო)ნ ს(ა)კ(ჳ)რვ(ე)ლთმ(ო)ქმედისა მ(ა)დლითა, ექუსთა კრ(ე)ბ(ა)თა მ(ა)დლითა, ხუთთა პ(ა)ტრ(ია)ქთა ჯ(უა)რითა გაუჴსნ(ე)ლ(ა)დ. და ნაწ(ი)ლი მისი იყ(ა)ვნ იუდასთ(ა)ნა, ქ(რისტ)ეს გ(ა)ნმც[ემელისა].

[და ვინცა დაამტკიცოს – წყალობა]ჲ ღ(მრთისა)ჲ და შეწ(ე)ვნ(ა)ჲ ამ(ა)თ ყ(ოვე)ლთა წ(მი)დ(ა)თ(ა)ჲ იყ(ავ)ნ მ(ა)ს ზ(ედ)ა.

ქრ(ო)ნ(ი)კ(ო)ნი იყო [ტოე]. |

[?] [ანუ ვინ გ]ამ(ო)ჩნდ(ე)ს და მ(ე)ფეთ(ა)გ(ა)ნ თ(ა)ვისთ(ჳ)ს ეჰაჯნეს, ანუ ვინ თ(ა)ნა–მოჰაჯე, მაწუევ(ე)ლ და გ(ა)ნმზრ(ა)ხ ექ(მ)ნ(ე)ნ ამის საყდრის(ა)გ(ა)ნ ლოზთა გამ(ო)ჴუ(ე)ბისათ(ჳ)ს, ესე ზემ(ო)ჲთნი კრ(უ)ლ(ო)ბ(ა)ნი ყ(ოველ)ნი სრ(უ)ლ(ო)ბ(ი)თ მ(ა)თ ზ[(ედ)ა არიან]. [და] [რომელნი მღდელ]თმოძღ(უა)რნი,

* შდრ. მთ. 25,30; ლკ. 17,10.

პ(ა)ტრ(ია)ქნი, კ(ა)თ(ა)ლ(ი)კ(ო)სნი და ეპ(ი)სკ(ო)პ(ო)სნი დასხდ(ო)მ(ი)ლ არ(ია)ნ და წ(ა)ღმ(ა)რთივ საძ(ა)გ(ე)ლისა ანტისა გამოჩ(ი)ნ(ე)ბ(ა)მდე დასხდომ(ა)დ არ(ია)ნ, მ(ა)თ[ითა მადლ]ითა წყეულ იყ(ვ)ნენ, კრ(უ)ლ და შეჩ(უენე)ბ(უ)ლ ს(უ)ლითა. [და ვინცა დაკ]ლ(ე)ბ(ა)სა დაჰრიდოს, ღ(მერთმა)ნ ყ(ოველ)ნი ბრ(ა)ლნი მისნი აღუჴ(ო)ც(ე)[ნინ დღესა მას დიდსა განკითხვისასა]".

იშხნის ტაძრის ეს წარწერა ეპიგრაფიკული საბუთია: მეფეებს ძველად სოფელი ლოზნი იშხნისთვის შეუწირავთ. სოფელი ეკლესიას გირაოში გაუცია, თუ მეფეებს გირაოთი დაუჭერიათ. დემეტრე მეფეს სოფელი ამ გირავნობისგან გაუთავისუფლებია და კვლავ იშხნისთვის შეუწირავს. ამ საქმეზე, ცხადია, საბუთი შედგებოდა, რომელიც ეტრატზე იქნებოდა დაწერილი და სათანადოდ გაფორმებული. ეგნატე იშხნელს, რომლის ეპისკოპოსობის დროს მომხდარა ეს ფაქტი – ლოზნის კვლავ ეკლესიისთვის დაბრუნება, ამის შესახებ ტაძრის კედელზე ვრცელი წარწერა მოუთავსებია, რომელშიც სოფლის შემწირველ-დამბრუნებლისა და მისი ოჯახის წევრების სახელზე აღაპის დღე დაუდგენია და ეკლესიაში კანდლები დაუკიდნია. ამასთან, წარწერის მე-6 სტრიქონი, სიტყვებიდან „ანუ ვინ გამოჩნდეს" და ბოლომდე, როგორც ჩანს, მეფის ხელრთულობის ტექსტია, რომელიც ეტრატზე დაწერილ საბუთს ექნებოდა დართული და რომელიც კედელზე მიწერილი განგებულების მეტი სიმტკიცისათვის ეგნატის ტაძრის კედელზე მიუწერინებია.

წარწერის ტექსტში მრავალი ისტორიული პირია დასახელებული: დემეტრე მეფეთა მეფე, მისი და, დედოფალთ დედოფალი თამარ, დემეტრეს ვაჟები: დავითი და გიორგი, ქართლის კათალიკოსი თეოდორე, თვითონ ეგნატი იშხნელი მთავარეპისკოპოსი და ეგნატის მიერ დადგენილი მეფეთა მწირველები: ელია, დისწული ელია დეკანოზისა და გრიგოლი – სხვა წყაროებით ჩვენთვის უცნობი პირები. ამ მონაცემების გათვალისწინებით, ჯერ კიდევ ე.თაყაიშვილმა აღნიშნა, რომ „წარწერა შესრულებულია XII ს.-ის II ნახევარში, არაუგვიანეს 1155 წლისა"[60]. რადგანაც წარწერის ტექსტში დემეტრე მეფის შვილები, დავითი და გიორგი მეფეებად არიან მოხსენიებულნი, ხოლო ამას ერთ წელს შეიძლებოდა ჰქონოდა ადგილი, ვფიქრობთ, წარწერის თარიღის დავიწროება და, უფრო მეტი, ერთი წლით განსაზღვრაც არის შესაძლებელი. მართლაც, რადგან ეგნატი იშხნელი აღაპს აწესებს მეფეთა მეფე დემეტრესთვის (1125-1154), მისი დის თამარ დედოფლისთვის, დემეტრეს შვილების დავით მეფისა (1154-1155) და გიორგი მეფისთვის (1155-1184), წარწერა შეიძლებოდა მხოლოდ 1155 წელს შესრულებულიყო. ამიტომ, წარწერის მე-5 სტრიქონის ბოლოს, თარიღის აღმნიშვნელი ჩამოშლილი ასოები უნდა აღდგეს, როგორც **ტოე**, ე.ი. 375+780=1155წ.

წარწერა მრავალ საკითხს უკავშირდება (მაგ., ვიცით, რომ დემეტრე მეფეს სხვაც ჰყავდა მწირველი – იოანე მტბევარის დისწული არსენი და სხვ.), მაგრამ მათ შესახებ უფრო ვრცელი მსჯელობის გამართვის ადგილი, ვფიქრობ, აქ არ არის[61].

ბუნებრივია, სხვა მონაცემების არარსებობის პირობებში, ეგნატის იშხნელობა XII ს.-ის შუა ხანებით განისაზღვრება.

1941 წელს აკად. კ.კეკელიძემ გამოაქვეყნა XIII ს.-ის დამდეგის ანონიმი ავტორის, ე.წ. თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულების – „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის" მის მიერ აღდგენილი ტექსტი (წიგნს ქვესათაურად აქვს „ცდა ტექსტის აღდგენისა"). შესავალ გამოკვლევაში იგი შეეხო ნაწარმოების ავტორობის საკითხს. ამ საკითხს თავისთავადაც მეტად საინტერესო ისტორია აქვს. ნაწარმოების ავტორად სხვადასხვა დროს ასახელებდნენ *ანტონ გლონისთავისძეს* (თ.ჟორდანია), *სარგის თმოგველს* (პ.ინგოროყვა), *მანდატურთუხუცეს ჭიაბერს* (ს.კაკაბაძე)[62]. კორნელი კეკელიძემ ამ დამახინჯებულად მოღწეული თხზულების ერთი ადგილი – „არსენ იტყვის იყვ ნელი", გამართა, როგორც „არსენი იტყვის

[60] არსებობს მოსაზრება გიორგი III-ის 1157 წელს გამეფების შესახებ (თ. ჯოჯუა, საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ხელნაწერის (Ven-4-ის) მიხედვით, კრ. „ოჩხარი", თბ., 2002, გვ. 508-521), რაც კიდევ საჭიროებს შესწავლას.

[61] აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ არსენი დემეტრე მეფის მწირველი დასახელებულია ხელნაწერ Q-929-ის ანდერძში (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექციისა, ტომი II, შედგენილია და დასაბეჭდად დამზადებული ილ. *აბულაძის* რედაქციით, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1958, გვ. 355-356) და მას ტბეთის ეპარქიის ისტორიის გადმოცემისას განვიხილავთ (იხ. ქვემოთ).

[62] ლ. *მენაბდე*, კერები, ტომი I, ნაკვეთი მეორე, გვ. 446.

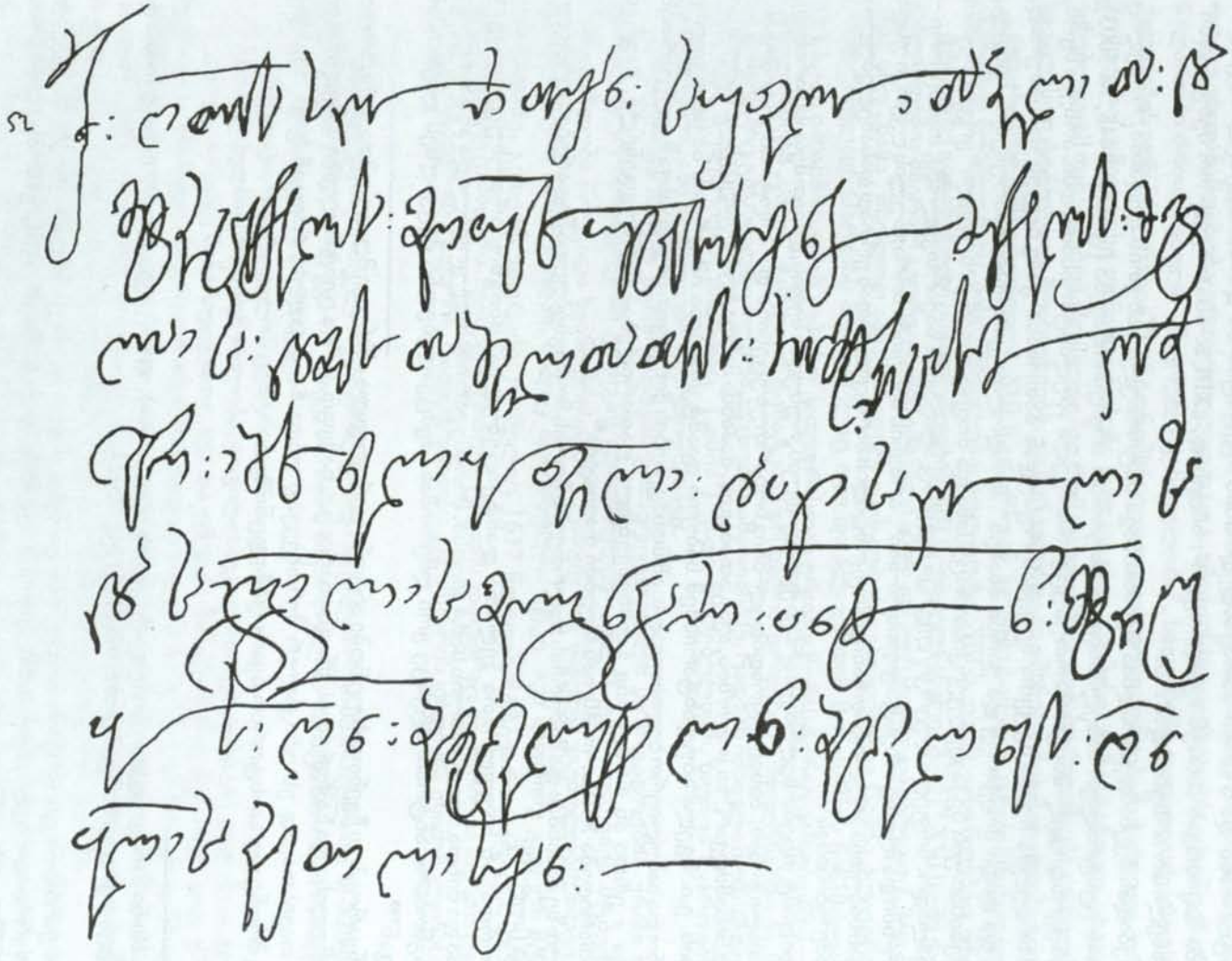

10. ანტონ იშხნელყოფილის ხელრთვა ბასილ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დაწერილზე მგელა აბულახტარისძისადმი.XIII ს-ის 40-იანი წლები.
10. Подпись Антония, бывшего Ишхнели, на писание, выданной Басилием Чкондидели Мгеле Абулахтарисдзе. 40 - е годы ХИИИ века.
10.Anton former-Ishkhneli's signature (in joined-up handwriting) on Basili chkondideli_ mtsignobartukhutsesi's (royal-chancellor/vizier's) manuscript to Mgela Abulakhtarisdze. The 40s of the 12th century.
10. Anton İşkaneli'nin işlemesi Basili Çkondideli-Edebi Uleması'nın yazısında Mgela Abulahtariya. XII yy. 40'lı yıllar

იშხნელი" და დაასკვნა, რომ „თხზულების ავტორად თითქოს ვიღაც არსენი იშხნელი ჩანს და, რაც შეგვიძლია დღესდღეობით ვთქვათ ამ საკითხის შესახებ, ისიც მხოლოდ ჰიპოთეზის სახით"[63]. მან ავტორის მოღვაწეობის დროც განსაზღვრა – „ცხადია, ეს არსენიც მწერალია XIII ს.-ის პირველი ორი მეხუთედისა"[64]. მაგრამ, კ.კეკელიძის ეს ჰიპოთეზა სუსტ არგუმენტებზეა დამყარებული და მეცნიერებაში იგი არ იქნა გაზიარებული[65]. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის" ტექსტის ამ დამახინჯებულ ადგილას უპირატესობა ენიჭება წაკითხვას „არსენ იყალთოელი"; ამდენად, „XIII ს.-ის პირველ ორ მეხუთედში" არავითარი არსენ იშხნელი არ არსებობდა[66].

XIII ს.-ის შუა ხანებიდან ჩვენამდე მოაღწია შესანიშნავი ისტორიული საბუთის დედანმა, რომელიც ამჟამად საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივში ინახება (ფონდი 1448, № 5003); ესაა დაწერილი არსენ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისა მგელა აბულახტარისძისადმი. არსენი წერს, რომ, როდესაც „გამზრდელმა ჩემმა მეფეთა მეფემან რუსუდან ბათოისსა გამგზავნეს სამსახურად, შენ მაშინ თანა მყევ და დიდი მოიჭირვე და ჭირნი ჰნახენ". მონღოლთა კარიდან დაბრუნების შემდეგ, „ერთგულად მსახურებისათუის მეჰაჯე ღუერკისა მოცემასა და მოგეც ღუერკი სოფელი" ყოვლითურთ და ყოვლისაგან შეუვალადო. სოფელი ღუერკი/ღვერკი დღესაც არსებობს საქართველოში, თანაც ორი – ერთი, ხორაგაულის რ-ნში და მეორე – ზესტაფონის რ.-ნში[67]. არსენის საბუთში ხორაგაულის ღვერკი უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან საბუთის კრულობით ნაწილში ჭყონდიდის მარტვილებთან ერთად დასახელებულია „წმიდაჲ მთავარმოწამე უბისისაჲ".

საბუთს ერთვის ათი დამტკიცება-ხელრთვა: არსენ ჭყონდიდლის, რუსუდან მეფის, დავით მეფის(ნარინის), არსენ ქართლისა კათალიკოსის, ბასილ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისა და პროტოიპერტიმოსის, „დიდისა მონასტრისა წინამძღვარ" ნიკოლოზის, ავაგ ათაბაგის, შაჰანშა მანდატურთუხუცესის, მამურჩაი მეჭურჭლეთუხუცესის. ე.ი. მგელა აბულახტარისძემ საბუთი დაამტკიცებინა იმ დროის საქართველოს ყველა უმაღლეს საერო და სასულიერო ხელისუფალს. ამ მონაცემების მიხედვით სხვადასხვა მკვლევართან საბუთის სხვადასხვა – ერთი ან ორწლიანი განსხვავებული დათარიღებაა წარმოდგენილი, მაგრამ ზოგადად, ყველა დათარიღება XIII ს.-ის 40-იან წლებში თავსდება[68].

ამ უნიკალურ საბუთზე შაჰანშას და მამურჩას ხელრთვებს შორის მოთავსებულია შედარებით ვრცელი შემდეგი დამტკიცება (სურ.10):

„ქ. ღმრთისა სწორთაგან საუფლოჲთა ჴელითა დამტკიცებულსა, მწიგნობართუხუცესისაგან ბოძებულსა მგელაჲსა და მისთა შუილთათუის სიმტკიცისა, მოწამე ვარ იშხნელ-ყოფილი და აწ საწოლისა და საჭურჭლისა მწიგნობარი ანტონი. მტკიცე ყოს ღმერთმან. შემცვალებელნი შეცვალნეს ღმერთმან ყოვლისა კეთილისაგან"[69].

მაშასადამე, სხვა წყაროებით ჩვენთვის უცნობი ანტონი ჯერ ყოფილა იშხნელი მღვდელმთავარი, ხოლო შემდეგ გამხდარა საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობარი, ე.ი. სამეფო კარის ცენტრალური სახელმწიფო აპარატის მოხელე. თავისთავად ეს უნიკალურ შემთხვევად უნდა ჩაითვალოს, რადგან სხვა მსგავსი მაგალითი ჩვენამდე მოღწეულ საისტორიო წყაროებში უცნობია.

---

[63] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), აკად. *კ.კეკელიძის* რედაქციითა და გამოკვლევით, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1941, გვ. 23-24.

[64] იქვე, გვ. 23.

[65] *ს. ყაუხჩიშვილი*, ქართლის ცხოვრების მოცულობა და შედგენილობა, იხ: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, ტ.II, გამომც. „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1959, გვ. 011-012.

[66] შდრ. *ლ. მენაბდე*, კერები, ტომი I, ნაკვეთი მეორე, გვ. 447.

[67] საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1987 წლის 1 იანვრის მდგომარეობით, გამომც. „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1987, გვ. 40,70.

[68] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. I. IX-XIII სს. საბუთები. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს *თ.ენუქიძემ, ვ.სილოგავამ, ნ.შოშიაშვილმა*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1984 გვ.118.

[69] იქვე, გვ. 120: 52-58.

ცხადია, რომ იშხნელი, მოქმედი იქნებოდა იგი თუ ყოფილი, სასულიერო პირი იყო. მაშასადამე, სამეფო კარის მოხელენი – საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობარნი სასულიერო პირები ყოფილან. გამორკვეულია, რომ საწოლის მწიგნობარი მწიგნობართუხუცესის პირველი მოადგილე და, მაშასადამე, ერთ-ერთი უმაღლესი სახელმწიფო რანგის მოხელე იყო[70]. რაც შეეხება საჭურჭლის მწიგნობარს, ისიც მეჭურჭლეთუხუცესის პირველ მოადგილედ უნდა ჩავთვალოთ ანტონის შემთხვევაში მაინც, რადგან მას ორივე ეს თანამდებობა ერთდროულად ეკავა. „მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა „საჭურჭლე", სალაროში მოთავსებული „შეკრული განძეულობა", საღვინეში დაცული ძვირფასი ჭურჭელი, სამეფო ქალაქების ადმინისტრაცია"[71]. ანტონ იშხნელ-ყოფილს ორივე უწყებაში პირველი პირების შემდეგ რანგით მომდევნო უმაღლესი თანამდებობები დაუკავებია და მისი კომპეტენცია, ცხადია, ძალზედ მაღალი იქნებოდა. ამ თანამდებობაზე მყოფი იგი რომ თავის იშხნელობას არ ივიწყებს და ხელრთვაში თავის ყოფილ საეკლესიო ტიტულსაც მოიხსენიებს, ეს პირველ რიგში იშხნელობის მაღალი პატივის მაჩვენებელია.

თუ ანტონი იშხნელყოფილი XIII ს.-ის 40-იან წლებში სამეფო კარის მმართველობის ცენტრალური აპარატის მოხელე ჩანს, მისი იშხნელობა, სულ ცოტა, XIII ს.-ის 30-იანი წლებით უნდა განისაზღვროს.

ეტრატზე გადაწერილი საგალობლების XIII ს.-ის ხელნაწერი (A-85)[72] XVI ს.-ში ქაღალდით შეუვსია და განუახლებია მწერალ გიორგის *ამბა იშხნელი აბერკის* სურვილით და ხარჯით („მოგებად და ხარკებად")[73]. ამბა ანუ „მამა" მხოლოდ ალავერედელ ეპისკოპოსს ეწოდებოდა („ამბა ალავერდელი"), რადგან იგი ერთდროულად ეპარქიის მმართველიც იყო და ალავერდის მონასტრის წინამძღვარიც. როგორც ჩანს, XVI ს.-ში იშხანში საეპისკოპოსო კათედრასთან ერთად მონასტერიც არსებობდა – სხვანაირად აბერკი იშხნელისთვის „ამბის" ტიტულის დამატება აუხსნელია. დროებითი მოვლენა იყო ეს, მანამდეც არსებობდა და შემდეგშიც გაგრძელდა თუ არა, უცნობია.ამასთანავე, რადგან *იშხნელი* მონასტრების არქიმანდრიტიც იყო, იგი, ბუნებრივია, „მამადაც" („ამბა") უნდა წოდებულიყო, თუმცა წყაროებს, აბერკი იშხნელის გამოკლებით, ამაზე ცნობები არ შემოუნახავს.

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ერთი ხელნაწერის (S-252) კვინკლოსურ ჩანაწერებში ერთგან აღნიშნულია: „**ტლჩ.** აქა საფრიძეს მტბევარს იშხნელობა და მ(ა)წყვერლობა მოუვიდა ხვანთქრისაგან"[74]. საფრიძის სახელს ვგებულობთ იმავე ხელნაწერის მეორე კვინკლოსური ჩანაწერიდან, სადაც აღნიშნულია: „**ტკე**. აქა საფრიძე გედეონ მტბევარს(!) დაჯდა"[75]. მაშასადამე, გედეონ საფრიძე, რომელიც 1637 წლიდან მტბევარი ყოფილა, 1650 წლიდან იშხნელ-მაწყვერელიც გამხდარა. ჩვენ არ ვიცით მან ტბეთის კათედრაც შეინარჩუნა თუ არა (უფრო საფიქრებელია, რომ იგი მტბევრადაც დარჩა, რადგან იშხნისა და აწყურის დიდი და მნიშვნელოვანი კათედრების ერთი

---

[70] *ი.ანთელავა*, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1983, გვ. 41; იგივე, იხ. *მისი*, საქართველოს საისტორიო-წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, გამომც. „არტანუჯი", თბ., 2002, გვ. 41.

[71] *ი.ანთელავა*, საქართველოს ცენტრალური..., გვ.139.

[72] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექცია, ტომი I, 1, გვ. 282-297.

[73] „ადიდე ორსავე შინა სუფევათა, აქა და უმეტეს წინაშე შენსა, შენ მიერ დიდ ქმნილი წმიდაჲ მეუფე ჩუენი ამბა იშხნელი აბ(ე)რკი, რომელმან დიდად იღუაწა მოგებად და ხარკებად წმიდისა ამის და სულთა განმანათლებელისაჲდა ეკლესიათა განმაშუენებელისაჲ წიგნისაჲ" (იქვე, გვ.295). შდრ., ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. *ჟორდანიას* მიერ, წიგნი მეორე (1213 წლიდან 1700 წლამდე), ტფ., 1897, გვ. 111.

[74] ქრონიკები, II, გვ. 465; *მისივე*, ქრონიკები..., წიგნი მესამე (1700 წლიდან XIX ს-ის 60-იანი წლებამდე), გამოსაცემად მოამზადეს *გივი ჟორდანიამ* და *შოთა ხანთაძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1967, გვ.560, შენ. სქ. 10. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციისა, ტომი I, შედგენილია და დასაბეჭდად დამზადებული... *ელ. მეტრეველის* რედაქციით, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1959, გვ. 258. ხელნაწერთა აღწერილობაში **ტლჩ**, ე.ი. 1750, შეცდომით ჩვენს წელთაღრიცხვაზე გადმოყვანილია, როგორც 1740 და ამიტომაც აღნიშნულია, რომ თ.ჟორდანიას „ქრონიკებში" (ტ.II) ეს ცნობა ვერ მოიძებნა" (იქვე).

[75] ქრონიკები, II, გვ.452; ქრონიკები, III, გვ. 560, შენ. სქ. 10; ხელნაწერთა აღწერილობა, (S) კოლექცია, ტ.I, გვ. 258.

პირის ხელში გაერთიანების პირობებში ტბეთის კათედრას ცალკე და დამოუკიდებლად სულთანი არ დატოვებდა), მაგრამ, ფაქტია, რომ XVII ს.-ის შუა ხანებისთვის ტაო-კლარჯეთის მღვდელმთავრებს საერო ხელისუფალთაგან უკვე ოსმალეთის სულთანი („ხვანთქარი“) ამტკიცებს.

როგორც ჩანს, გედეონ საფრიძეს იშხნის კათედრაზე, სხვა წყაროებით ჩვენთვის უცნობი, ვინმე მაკარი შეუცვლია. ამ უკანასკნელის შესახებ ეჩმიაძინის სახარების ერთ-ერთ მინაწერში აღნიშნულია შემდეგი: „ქრისტე, შეიწყალე იშხნელი მთავარეფისკოპოზი მაკარი, შეუნდვენ ღმერთმან. ქრისტეს მოსლვა ათას ექვსას ორმოცდაათი წელიწადი, ადამის მოსლვა შვიდი ათას და ასი ორმოცი და შვიდმეტი, ზედდადები(!) ოთხსა იყო“[76]. პირველი თარიღი გვაძლევს 1650, ხოლო მეორე – 1559 წელს. როგორც ჩანს, ეს არის მაკარის გარდაცვალების თარიღი, რადგან მისი ეს მოსახსენებელი ჩართულია ათეულობით სხვა მოსახსენებელს შორის, რომელიც ამ სახარების ფურცლებზეა მიწერილი.

მაშასადამე, XVII ს.-ის I ნახევარში, 1650 წლამდე, იშხნელად უნდა ვიგულისხმოთ მაკარი, რომელიც ამ წლიდან იშხნის კათედრაზე სულთნისაგან დამტკიცებულ მტბევარ გედეონ საფრიძეს შეუცვლია. უცნობია რამდენ ხანს გაგრძელდა გედეონის იშხნელობა, თუმცა, XVII ს. II ნახ.-დან ახალი იშხნელი, გერმანოსი, ჩანს.

XVII ს.-შივე იშხნელები მიტროპოლიტის ტიტულით გვევლინებიან. საისტორიო წყაროებით ცნობილი პირველი ასეთი იშხნელია *გერმანოს*, რომლის მოსახსენიებელი მიწერილია ე.წ. გელათის გულანის (A-186აბგ) პირველი ნაწილის 2314-ე გვერდზე: „უფალო იესუ ქრისტე, ღმერთო, შეიწყალე მონაჲ შენი იშხნელი მიტროპოლიტი გერმანოს, ამინ, ღმერთო შეიწყალე“[77]. რადგანაც სხვა ცნობები არ გაგვაჩნია, გერმანოსის იშხნელ მიტროპოლიტობა, მინაწერის პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, ზოგადად XVII ს.-ის II ნახევრით უნდა განვსაზღროთ, ოღონდ გედეონ საფრიძის იშხნელობის შემდეგ.

იმავე XVII ს.-ის უკანასკნელ ოცწლეულში კიდევ ერთი იშხნელი მღვდელმთავარი გვხვდება საისტორიო წყაროებში. ესაა *ნიკოლოზ* იშხნელი, რომლის შესახებ 1687 წლის ერთ მინაწერში ნათქვამია: „ღმერთო, შეუნდვენ ცოდვანი და ბრალნი მისნი ნიკოლოზ იშხნელს; ქრონიკონს **ტოე**“, ე.ი. 1687 წ[78]. როგორც ჩანს, იმავე ნიკოლოზ იშხნელს XIII ს.-ის ხელნაწერი კრებულის ერთ-ერთ გვერდზე ასეთი მინაწერი გაუკეთებია: „მე, ნიკოლოზ იშხნელმან, წარვიკითხე წიგნი ესე: ფრიადითა კეთილითა სავსე არს“[79]. ვფიქრობ, სწორი იყო თ.ჟორდანია, როდესაც აღნიშნავდა, რომ „ეს არის უკანასკნელი იშხნელი, ჭოროხის ხეობიდან განდევნილი მაჰმადიანთაგან“[80].

როგორც ჩანს, ამ განდევნილი ნიკოლოზ იშხნელის ძმისწულს, თვითონაც ნიკოლოზს, იმავე 1687 წელს, სვეტიცხოვლის კუთვნილ უბრწყინვალეს ხელნაწერზე, 1030 წელს ზაქარია ბანელი სჯნგელოზის დაკვეთით გადაწერილ გრიგოლ ღმრთისმეტყველის თხზულებათა კრებულზე (ხელნაწერთა ინ.-ტი, A-1; 454 ფურცელი), პირველ გვერდზე მხედრულით მინაწერი გაუკეთებია, რომელშიც შემდეგს აღნიშნავს:

---

[76] ეს სახარება პირველად დ. ბაქრაძემ (1826-1890) შეისწავლა 1879 წელს ართვინის სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიაში (*Д.Бакрадзе*, Об археологической поездке, совершенной в 1879 г. по поручению Академии наук, в Чорохский бассейн, в Батум, Артвин и Артанудж, „Записки Императорской Академии наук“, т.XXXVII,1, СПб.,1886, с.49 (შემდეგშიც იგი არაერთხელ მოიხსენიებს მას თავის სხვა ნაშრომებში, *იხ. ლ. მენაბდე*, კერები, I, 2, გვ. 444, შენ.1). 1904 წლის 13 აგვისტოს ხელნაწერს ართვინშივე გაეცნო ნ. მარი, რომელმაც მისი ვრცელი აღწერილობა ჩართო შავშეთ-კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურში (*Н.Я.Марр*, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн.VII, СПб., 1911, с.189-201).მანვე გამოაქვეყნა მაკარი იშხნელის შესახებ მინაწერის ტექსტი (იქვე, გვ.199,№39). შემდეგში ხელნაწერი მოხვედრილა ეჩმიაძინის საპატრიარქო ბიბლიოთეკაში, რომლის მიხედვითაც ეწოდა *ეჩმიაძინის სახარება*. ამჟამად დაცულია ერევნის მატენადარანში. იგი ნაწერია ეტრატზე, პალეოგრაფიული ნიშნებით XII ს.-საა. კ.კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში მოიპოვება მისი როტოპირი – Rt, XIX, №1-3. ზემოთგანხილული მინაწერი მოთავსებულია 532-ე გვერდზე.

[77] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A)კოლექციისა, ტ. I, 2. შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს.....*ელ. მეტრეველის* რედაქციით, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1976, გვ. 316.

[78] *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ. 506.

[79] A-188, 233v; ხელნაწერთა აღწერილობა, (A) კოლექცია, ტ. I, 2, გვ. 324.

[80] *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ. 506.

„მრავალჯერ ამოვიკითხე შენ მიერ განბრძნობილი ესე ღმრთისმეტყველი და დამიკვირდა, ამაში მყოფი სიბრძნე შევიტკბე, განვიკითხე და საზღაპრონითა მოხარკედ ვეცადე მიხვდომასა და ძლით მცირე და კნინი შევიძინე"-ო[81].

მაშასადამე, VII-XVII სს. საისტორიო წყაროებში დასტურდება შემდეგი იშხნელი მღვდელმთავრები:
ნერსე – VII ს.-ის 30-იანი წლები(†661 წ.).
საბა/საბანი – IX ს.-ის 30-40-იანი წლები.
ბასილი – 917-936 წწ.
სტეფანე – X ს.-ის 40-60-იანი წწ.
ილარიონ (I) – X ს.-ის უკანასკნელი მეოთხედი.
ანტონ (I) – XI ს.-ის პირველი მესამედი.
ილარიონ (II) – ბანაელი (1028-1032),
იშხნელი – 1033 წლიდან.
ეგნატი – XII ს.-ის შუა ხანები.
ანტონ (II) – XIII ს.-ის 30-იანი წწ.
აბერკი – XVI სს.
მაკარი – XVII ს.-ის I ნახევარი.
გედეონ საფრიძე – მტბევარი (1637-1650), იშხნელ-მაწყვერელი XVII ს.-ის 50 - იანი წლები.
გერმანოს – XVII ს.-ის II ნახევარი.
ნიკოლოზ – XVII ს.-ის უკანასკნელი მეხუთედი.

იშხნელი XVIII ს.-ის დამდეგიდან უკვე გვარი ჩანს. ასე მაგალითად, 1712 წლის 20 აპრილს მეფე ვახტანგ VI-ეს ურბნისის საყდრისადმი გაუცია „წიგნი და გუჯარი", რომელშიც წერს: „მოგვადგა კართა დარბაზისა ჩუენისათა ჩუენგანვე დადგინებული იშხნელი ურბნელი ეპისკოპოზი ელისე და გუჯრის განახლებასა გვიაჯა"[82]. მეფეს გუჯარიც განუახლებია და ახალი უხვი შეწირულებებიც გაუცია. საინტერესოა, რომ ეს მეტად მნიშვნელოვანი სიგელი მეფე თეიმურაზ II-საც დაუმტკიცებია 1749 წლის 24 მაისს[83]. ხოლო ჩვენი საკითხისათვის მნიშვნელოვანია ის, რომ ელისე ურბნელი ეპისკოპოსი გვარად იშხნელი ყოფილა; ასევე, XVIII ს.-ის II ნახევარში მოღვაწე „სჳმეონ იშხნელის, მღუდლისა და მოძღურის" შეკვეთით ჩხარის ეკლესიისთვის, „საფასითა და წარსაგებელთა ეკლესიისათა", მეტაფრასის დიდი ხელნაწერი გადაუწერია მღვდელ *ოსე გაბაშვილს*,ზაქარიას ძეს. ხელნაწერის გადაწერა მას დაუსრულებია 1801 წლის 19 ივლისს[84].

ისევე, როგორც იშხნელმა მღვდელმთავრებმა, იშხნელთა საგვარეულომაც არაერთი შესანიშნავი და ცნობილი მოღვაწე მისცა საქართველოს, მაგრამ ეს სხვა მსჯელობის საგანია.

---

[81] გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ხელნაწერები აღწერა, შესავალი და საძიებლები დაურთო *თამარ ბრეგაძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1988, გვ. 69.

[82] ქრონიკები, III, გვ.45.

[83] იქვე, გვ. 46.

[84] საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, მუზეუმის ხელნაწერთა ახალი (Q) კოლექცია, ტ. I, შედგენილი *ელ. მეტრეველისა* და *ქრ. შარაშიძის* მიერ *ილ. აბულაძის* რედაქციით, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1957, გვ.137; გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 273.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თავი III

ანჩის ეპარქია

ანჩის ეპარქია დაარსებული ჩანს VI-VII ს.ს.-ში[1]. XVII ს-ის 60-იანი წლებიდან იგი საისტორიო წყაროებში არ იხსენიება. ეპარქიის შემადგენლობაში შედიოდა ტაო-კლარჯეთის სამეფოს დედაქალაქ არტანუჯის მხარე, კლარჯეთის მონასტრების ტერიტორია, ლიგანის ხევის გაღმა-გამოღმა ადგილები გონიომდე და მდ. ფორჩისხევის ხეობა. ეპარქიის ცენტრი იყო *ანჩა* ანუ *ანჩი* (დღევანდელი თურქული სოფელი ანჩლი), რომლის კათედრალური ტაძარი აგებულია ღმრთაების, ანუ მაცხოვრის სახელზე. ეპარქიის მღვდელმთავრები *ანჩელებად* იწოდებოდნენ. კათედრალური ტაძრის უმთავრესი სიწმინდე იყო მაცხოვრის ხატი, ე.წ. *ანჩისხატი*, რომელიც ენკაუსტიკური ტექნიკით (ცვილოვანი საღებავებით) არის შესრულებული, დათარიღებულია VI-VII ს.ს.[2] და XVII საუკუნიდან (1664 წლიდან) თბილისშია გადმოსვენებული (სურ.11,12).

XVI ს.-ის დასაწყისში შედგენილ ისტორიულ საბუთში – „კათალიკოზის ხელქვეშეთი მღვდელმთავარნი და სამწყსონი სამცხე-საათაბაგოში", ანჩის ეპარქიის საზღვრები ასეა დადგენილი: „სამწყალ აქეთი ხანძთას და ოპიზას შუა დახატულა. იმას ქვემოთ ნიგალის-ხევი გაღმა და გამოღმართი, გონიის სამზღვრამდი"[3]. *ვახუშტი ბატონიშვილი* (1696-1756) XVIII ს.-ის შუა ხანებში ანჩის მდებარეობისა და მისი ეპარქიის საზღვრების შესახებ შემდეგს წერდა:

„ხოლო ფორჩხის ჴეობას ზეით არს მცირე ჴევი; გამოსდის ისპირის მთას, მოდის სამჴრიდან ჩრდილოთ, მიერთვის ჭოროხს. ამ ჴევზედ, აღმოსავლით და ჭოროხის დასავლით, ისპირის მთის კალთას, არს ეკლესია ღუთაებისა ანჩა, გუმბათიანი, დიდ-შუენიერად ნაგები, კარგს ადგილს. იჯდა ეპისკოპოსი, მწყემსი ლიგანის ჴევისა გაღმა-გამოღმართისა გონიამდე, ფორჩხის ხეობისა და აჭარისა, და აწ ცალიერი არს"[4].

საპატიო ადგილი ეკავა ანჩელ ეპისკოპოსს, როგორც საქართველოს მღვდელმთავრებში, ისე სამცხე-საათაბაგოს იერარქებს შორის. ასე მაგალითად, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს 36 მღვდელმთავარს შორის იგი მე-11 ადგილზეა დასახელებული მეფის კურთხევისას გამართული დარბაზობის („რაჟამს იკურთხოს მეფე და დაჯდეს ტახტსა ზედა") დროს. აქ ნათქვამია: „შემოვიდეს ანჩელი არქიმანდრიტი და დაჯდეს ნინოწმინდელსა ქვემოთ"[5]. ანჩელი აქ დასახელებულია იშხნელსა (მე-10 ადგილი) და მტბევარს (მე-12 ადგილი) შორის, ოღონდ იგი ადგილს იკავებს ნინოწმინდელი არქიმანდრიტის (მე-9 ადგილი) შემდეგ.

რაც შეეხება საკუთრივ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავრებს, XVI ს.-ის დასაწყისში შედგენილი დოკუმენტის მიხედვით („სამცხე-საათაბაგოს მღუდელმთავარნი და მწყემსნი"), ანჩელი მათ შორის პატივით მე-4 ადგილზეა მაწყვერელის, კუმურდოელისა და იშხნელის შემდეგ ამ მხარის 13 მღვდელმთავარს შორის[6].

---

[1] *პ.ინგოროყვა*, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, გამომც. „საბჭოთა მწერალი", თბ., 1954, გვ. 377.

[2] *შ. ამირანაშვილი*, ბექა ოპიზარი, გამომც. „ხელოვნება", თბ., 1956, გვ.21; *Ш.Амиранашвили*, Бека Опизари, Изд-во „Заря Востока", Тб.,1956, с.23.

[3] ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი.დოლიძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1970, გვ. 245.

[4] ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, *ბატონიშვილი ვახუშტი*, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, გამომც., „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1973, გვ. 677-678.

[5] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი.დოლიძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1965, გვ. 48.

[6] ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, გვ.24.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

11. ანჩის მაცხოვრის კარედი ხატის ცენტრალური ნაწილი.
11. Центральная часть трёхстворчатой иконы Спаса из Анчи.
11. Door-cover of the central part of Anchi Rendeemer icon.
11. Ança daki Hz. İsa İkonasının orta bölümü.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

12. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულება ანჩის მაცხოვრის კარედი ხატის ცენტრალური ნაწილის მარჯვენა ჩარჩოს მოჭედილობაზე.
12. Изображение Иоанна Крестителя, выгравированное на правой раме центральной части трёхстворчатой иконы Спаса из Анчи.
12. An image of John the Baptist on the right cover metal-setting of the central part of Anchi Redeemer icon.
12. Vaftiz Edici İyoanne'nin görüntüsü . Ançadaki ikonanin orta bölümün sağ çerçevesinin işlemesinde.

მეტად მაღალია ანჩელის პატივი „ჴელმწიფის კარის გარიგების“ (XIV ს.) მიხედვითაც. ერთგან აქ აღნიშნულია, რომ სამეფო კარზე დარბაზობის დროს, „სწორად ეპისკოპოზნი მოვიდენ იმიერით – იშხნელი, მაწყვერელი, ანჩელი, მტბევარი და გოლგოთელი, – მათ, რა ეთაყვანენ, ჴელნი მეფემან ნოხთა ზედა დასხნეს“[7]. ჯერ ერთი, აქ ანჩელი მესხეთიდან („იმიერით“) მოწვეულ ხუთ მღვდელმთავარს შორის დასახელებულია მესამე ადგილზე და მეორეც, მათ დარბაზს შემოსვლის დროს, „ჴელნი მეფემან ნოხთა ზედა დასხნეს“, მაშინ როდესაც სამეფო კარის ორი ისეთი მაღალი რანგის მოხელის შემოსვლისას, როგორებიც იყვნენ მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი, „მეფემან თითნი ნოხსა ზედა დასხნეს“[8]. ე.ი. პირველ შემთხვევაში ხელით და მეორე შემთხვევაში თითის წვერებით მეფე ნოხს შეეხებოდა; იშხნელისთვის, დამატებით, იგი ორი ან სამი ნაბიჯითაც წინ წამოვიდოდა და ასე მიესალმებოდა.

მართალია, XVIII ს.-ის I ნახევარში ვახუშტი ბატონიშვილი წერდა, რომ ანჩის ღმრთაების ეკლესია „არს გუმბათიანი, დიდ-შუენიერად ნაგები“- ო, მაგრამ XIX ს-ის I ნახევარში, როდესაც პირველად დაიწყო მისი მეცნიერული შესწავლა, ანჩის ტაძრისაგან ბევრი არაფერი იყო დარჩენილი. 1879 წელს ანჩში დიმიტრი ბაქრაძეს უკვე ტაძრის ნანგრევები დახვდა[9]. ნაგებობის განადგურების ძირითადი მიზეზი იყო ის, რომ მისი კედლების მოპირკეთების ქვის ფილები ადგილობრივ მაცხოვრებლებს მეჩეთისა და თავიანთი საცხოვრებელი სახლების ასაგებად შემოუძარცვავთ ტაძრისთვის.

1904 წლის 4 აგვისტოს ანჩის ტაძრის ნანგრევები დაათვალიერა აკად. ნ.მარმა. მის დროს ჯერ კიდევ იდგა ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხის ნაწილი, მთლიანად შემოძარცული ქვის პერანგისაგან, საკურთხევლის ნახევარწრის კედელი და მის ზემოთ ბემის ნაწილი, ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მინაშენების კედლების ფრაგმენტები. სამხრეთი მინაშენისათვის გვიან მიუშენებიათ კიდევ ოთახი, რომლის ნარჩენებიცაა შემორჩენილიო – წერდა ის (სურ.13)[10].

სამწუხაროდ, ამჟამად ესეც არაა შემონახული და ანჩის ტაძრის ადგილას პერანგშემოცლილი კედლების გროვაა დარჩენილი. ნანგრევებისაგან აქ ბორცვი წარმოქმნილა, რომელზეც კედლის რაღაც ნაწილები დგას[11]. უკვე ნ. მარის დროს, მისივე შენიშვნით, აშკარად ჩანდა, რომ თვით სოფელ ანჩში (ტაძარი სოფლიდან მოშორებითაა, ჩრდილოეთით ორასიოდე მეტრის მანძილზე) ტაძრის ქვებით მეჩეთი აუგიათ. მეჩეთის შიგნით, სამხრეთ კედელში, კათედრის აღმოსავლეთით ჩასმულია ტაძრის სამი ჩუქურთმიანი ქვა, ხოლო ორი ქვა სარკმლის (თუ სარკმლების) ჩუქურთმიანი საპირეებიდან, ამჟამად გარკვევით გამოიყოფა მეჩეთის კედლის წყობაში – ერთი სამხრეთით (სურ.14), ხოლო მეორე აივნის შიდა მხარეს – დასავლეთით. გარდა ამისა, თურქული სოფლის ანჩლის (ყოფილი ანჩის) მაცხოვრებელთა სახლებში, აქა-იქ, ნ. მარის დროსაც ჩანდა და ახლაც შეინიშნება კარგად გათლილი მოწითალო-მოყავისფრო ქვის დიდი ზომის კვადრები, რომლებიც ტაძრის კედლების მოპირკეთების ნაწილებია[12]. ამ კვადრებისა და ორნამენტული ქვების მიხედვით ანჩის ტაძარი X ს.-ის მიწურულის ან XI ს.-ის I ნახ.-ის ნაგებობა უნდა ყოფილიყო. იგი დიდი

---

[7] ქართული სამართლის ძეგლები: 1. ხელმწიფის კარის გარიგება, 2. დასტურლამალი. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო *ი.სურგულაძემ*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1970, გვ. 44 (თავი 26); Распорядок царского двора. Перевод *В.Д. Дондуа*, Редактирование текста, введение, примечания, краткий комментарий и указатели *Д.А. Пурцеладзе* (Источники по истории Грузии, 63; Памятники грузинск ой исторической литературы, IX), Изд-во „Мецниереба,“ Тб., 1991, с.52-53 (гл.26); ხელმწიფის კარის გარიგება, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, ინგლისურად თარგმნა, წინასიტყვაობა, ლექსიკონი, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო *ქ.სურგულაძემ*, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1993, გვ. 26 (თავი 26).

[8] ხელმწიფის კარის გარიგება, ქ. სურგულაძის გამოც., გვ. 25-26.

[9] *Д.Бакрадзе*, Об археологической поездке, совершенной в.1879 г. по поручению Академии наук в Чорохский бассейн, в Батум, Артвин и Артанудж, „Записки Императорской Академии наук“, XXXVII, СПб.,1880, с.49.

[10] *Н.Я. Мар,* Дневник роездки в Шавшетию и Кларджетию, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, СПб., 1911, ñ.94.

[11] *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S. 128-135.

[12] *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p.54.

ზომის ჯვარ-გუმბათოვანი ეკლესია ყოფილა[13]. სამწუხაროდ, პირდაპირ უნდა ითქვას, რომ ამჟამად ძირგან მხოლოდ ნამუსრევია შემორჩენილი.

ანჩელი ეპისკოპოსები საქართველოს ეკლესიის ღირსეული მღვდელმთავრები იყვნენ. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ მათ კლარჯეთის „ათორმეტი უდაბნოს", ე.ი. მონასტრების არქიმანდრიტის თანამდებობაც ეკავათ, ხოლო ამ მონასტრებში ქართული კულტურის არაერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლია (ხელნაწერი, ხატი...) შექმნილი, გასაგები გახდება ანჩელების როლი და მნიშვნელობა საქართველოს ეკლესიისა და ქართული კულტურის ისტორიაში.

ზემოთ აღინიშნა, რომ ანჩის ეპარქია VI-VII ს.-ში ჩამოყალიბდა და ეს მართლაც ასეა, მაგრამ სახელით ცნობილი პირველი ანჩელი მღვდელმთავარია ზაქარია ანჩელი, რომელიც IX ს.-ის მოღვაწეა. იგი წმ. გრიგოლ ხანძთელის (759-861) თანამედროვეა. გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში" რამდენიმე მნიშვნელოვანი ცნობაა დაცული ზაქარია ანჩელის (განსაკუთრებით მის სახელთან დაკავშირებული სასწაულების) შესახებ.

თხზულების მიხედვით, ყმა ზაქარია „მწყემსი იყო კრავთაჲ კლარჯეთისა ქუეყანასა შინა"[14]. ერთხელ მან, მსგავსად მღვდლისა, „შესაწირავი განჰმზადა წინაშე პატიოსანსა ჯუარსა", ე.ი., როგორც ჩანს, მინდორში მდგარი ქვაჯვრის გარშემო, რომელსაც „სხუანი ჩჩჳლნი ყრმანი გარე მოადგეს" და „ჰგალობდნენ ანგელოზთა გალობასა". ამ დროს „ზეცით მოწევნულ იყო სუეტი ფრიად ბრწყინვალე ნათლისაჲ, რომელიც თავზე დაადგა ყრმა ზაქარიას. ეს დაინახა გზად მიმავალმა ანჩელმა ეპისკოპოსმა და „თანა წაიყვანა ანჩს" ყრმა ზაქარია. შემდეგ, ჩვენთვის სახელით უცნობი იმავე ანჩელი ეპისკოპოსის ბრძანებით, „ღირსთა კაცთა ტბას შინა აღზარდეს ნეტარი იგი ეპისკოპოსი ზაქარია" (ძქალძ, I, გვ. 304:30-44).

ამ ცნობიდან ჩანს, რომ: 1.ზაქარია ანჩელი სიყრმითგან სასწაულთმოქმედი ყოფილა. 2.იგი აღუზრდიათ ტბეთში (კლარჯეთის მეზობელი შავშეთის საეპისკოპოსო ცენტრი, რომლის დიდებული კათედრალური ტაძრის ნანგრევები ჩვენამდეა მოღწეული (იხ. ქვემოთ). 3.ზაქარიამდე სხვაც ყოფილა ანჩის მღვდელმთავრად და არა ერთი, არამედ რამდენიმე ეპისკოპოსი, რადგან ცოტათი წინ ნაწარმოებში აღნიშნულია, რომ „ფრიად ურიცხუნი ჟამნი ჰქონან საყდარსა მას ანჩისასა უწინარეს აღშენებისანი და ეპისკოპოსნიცა მრავალნი კეთილად სასწაულთა მოქმედნი ყოფილ არიან" (ძქალძ, I, გვ. 303-304); ე.ი. გრიგოლ ხანძთელის მიერ მონასტრების აშენებამდე დიდი ხნით ადრე არსებობდა („ფრიად ურიცხუნი ჟამნი ჰქონან") ანჩის საყდარი და მრავალი სასწაულთმოქმედი ეპისკოპოსიც ჰყავდაო.

ვფიქრობთ, საინტერესოა აღინიშნოს იმ სასწაულების შესახებ, რომლებიც ზაქარია ანჩელს მოუხდენია და რომლებიც აღწერილია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში".

ზაქარიას ტბეთში ყოფნის დროს, მონასტრის ახლოს „მყაფარსა (ციცაბო) მას გუერდსა საშინელი ღოდი იძვროდა და შიშისაგან მონაზონნი ივლტოდეს (გარბოდნენ) თჳსთა სახლთაგან" (ძქალძ, I, გვ. 304:8-10). „სასოებით მდგომარე" ზაქარიამ განუცხადა მათ, რომ ხვალ ნახავთ ეს ღოდი ჩვენთვის უვნებელ ადგილას იდებაო, რაც აღსრულდა კიდეც.

ერთხელ ტბეთში, რთველის დროს, ზაქარია „ჯდა თჳსთა ბაბილოთა მწიფეთა ქუეშე", ე.ი. ხეზე აშვებული მაღალი ვაზის ქვეშ, რომლის ნაყოფს „მრავალგზის შაშჳ ჭამდა". ზაქარიამ ჯვარი დასწერა თუ არა, შაშვი „მსწრაფლ მოკუდა". შემდეგ კვლავ დასწერა ჯვარი, კვლავ გაცოცხლდა იგი შაშვი, რომელიც „ფრინვიდა მოყვასთა თანავე თჳსთა".

ერთხელ ანჩის საზღვარს ურიცხვი „მკალი" (კალია) მოაწყდა. „ეპისკოპოსმან ზაქარია წინა მიაგება კუერთხი თჳსი მღდელთა ჴელითა" და მოისრა (ამოწყდა) სიმრავლე იგი კალიისა, რომელიც „დაჰფარვიდა ჰაერსა მზისასა".

---

[13] იქვე, გვ. 54-55.

[14] ცხორებაჲ გრიგოლ ხანცთელისაჲ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, (V-X სს.), დასაბეჭდად მოამზადეს... ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1963, გვ. 304:31 (შემდგომში ტექსტშივე – ძქალძ, I).

ეროვნული ბიბლიოთეკა

13. **ანჩა.** ტაძრის ნანგრევები (1904 წ. ფოტო ნ. მარისა).
13. **Анча.** Развалины храма (1904 г. ,фото Н. Марра).
13. **Ancha.** The church ruins (1904. photo by N.Marr).
13. **Ança.** Kilisesi Harabeleri (1904y. Fotoraf N.Mari)

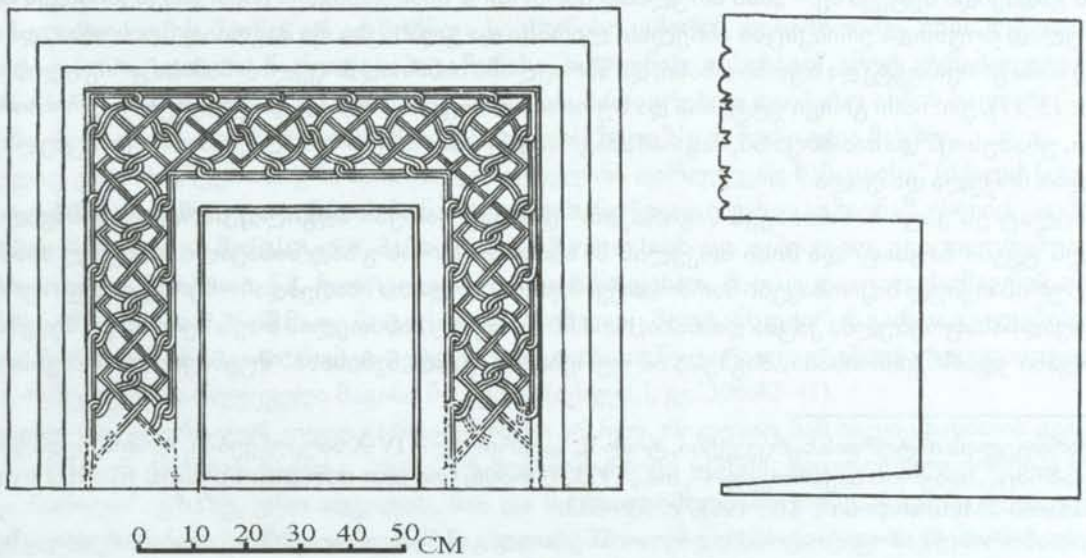

14. **ანჩა.** ტაძრის ჩუქურთმიანი ქვის ფილა, რომელიც კერძო სახლშია ჩასმული.
14. **Анча.** Каменная плита из храма с орнаментом, вставленная в стену жилого дома.
14. **Ancha**. An engraved temple-stone pile, set in a private house.
14. **Ança**. Müstekil evin inşasında kulanılmış kiliseden alınmış işlemeli taş.

სხვა დროს, ერთხელაც, ორი საშინელი „ვეშაპი" (ურჩხული) გამოჩნდა ანჩის ვენახში და „მევენახენი ივლტოდეს". ზაქარიამ „ლოცვით მოაკუდინნა იგინი (ვეშაპნი) და კაცნი იგი სიხარულით ჰმადლობდეს ქრისტესა".

თხზულების ავტორი აღნიშნავს, რომ ანჩს „სხუანიცა იყვნეს ეპისკოპოსნი სასწაულთა მოქმედნი, უფლის მიმსგავსებულნი", რომლებმაც შიმშილობის დროს მცირე პურით მრავალნი მშიერნი „გამოზარდიან" და სხვ.

ზაქარია ანჩელის გარდა, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში" კიდევ სამი ანჩელი ეპისკოპოსი იხსენიება: *ცქირი, ეზრა* და *მაკარი*.

ნაწარმოებში ჩართული *ცქირი ანჩელი* ეპისკოპოსის ეპიზოდი არა მარტო საქართველოს ეკლესიის, არამედ საერთოდ IX-X სს. პოლიტიკური ისტორიის მრავალ მნიშვნელოვან საკითხს უკავშირდება. იმ დროს აღმოსავლეთ საქართველოში არსებობდა თბილისის საამირო – დამპყრობელი არაბების მიერ ჩამოყალიბებული პოლიტიკური ერთეული, რომლის მმართველი ამირები ყველანაირად ცდილობდნენ თავიანთი გავლენის გავრცელებას ქვეყნის სხვა ნაწილებზეც[15]. იმ დროს თბილისის ერთ-ერთმა ამირამ საჰაკ ისმაილის ძემ (830-853) აშოტ კურაპალატს (†954)[16], მოციქულად გაუგზავნა, როგორც ჩანს, გარკვეული დიპლომატიური დავალებით („მოციქულად მავალი") „დიაკონებასა შინა ტფილისს აღზრდილი" ვინმე ცქირი.

მოხდა ისე, რომ აშოტ კურაპალატის რეზიდენციაში, არტანუჯში, ცქირის ჩასვლის დროისათვის ანჩის საეპისკოპოსო კათედრა, ეპისკოპოსის გარდაცვალების გამო, თავისუფალი იყო. ეს რომ იხილა, „საჰაკ ამირისა მიერ მოითხოვა ანჩისა საყდარი აშოტ კურაპალატისაგან უკეთურმან მან ცქირმან", წერს გიორგი მერჩულე. მართლაც, მან „მძლავრებით დაიპყრო ანჩი" და იმდენი უკეთური საქმე ჩაიდინა („შესძინა ძჯრი ძჯრსა მისსა ზედა მრავალი"), რომ მათი „მოწსენებაჲ ამას წიგნსა შინა არა ჯერ-არს შთაწერად ყოველი", – განაგრძობს ავტორი.

მიუხედავად კლარჯელი „მეუდაბნოელებისა" და წმ. გრიგოლ ხანძთელის მრავალგზის მხილებისა, ცქირის ჩამოშორება და ანჩის საეპისკოპოსო კათედრიდან გადაყენება არ მოხერხდა. პირიქით, იგი თვითონ გადავიდა შეტევაზე – „მან სრულიად საღმრთოჲ შიში განაგდო ამპარტავნებისაგან ძლეულმან და ფარულად მოუწოდა ერისკაცსა ანჩელსა, ლირბსა და გლახაკსა და მაგრიად მოისარსა, და აღუთქუა მიცემად სამი გრივი ფეტჳ და ხუთნი თხანი, და წარავლინა ხანძთად მოკვლად მამისა გრიგოლისსა"(ძქალძ, I, გვ. 305: 13-17), ე.ი. სამი გრივი ფეტვისა და ხუთი თხის მიცემის ფასად ვინმე ანჩელ საერო პირს, ლირბს (ურცხვი, უნამუსო)[17] და მათხოვარს, მაგრამ „მაგრიად მოისარს" (ისრის ძლიერად მტყორცნელს) გრიგოლ ხანძთელის მოკვლა დაავალა.

ერთხელაც ეს კაცი ხანძთისკენ „აგარაკით" (სახნავ-სათესი ადგილი) მარტოდ მიმავალ გრიგოლ ხანძთელს ტყეში ჩაუსაფრდა მისი მოკვლის მიზნით. ამ დროს გზად მიმავალი გრიგოლ ხანძთელი წმ. ეფრემ ასურის თქმულ საკითხავებს წარმოსთქვამდა და „სულითა იხარებდა" – წერს გიორგი მერჩულე. მის მოსაკლავად ჩასაფრებულმა კაცმა დაინახა, რომ წმ. გრიგოლ ხანძთელის თავს ზემოთ, ცაზე, უზარმაზარი ფერადოვანი ჯვარი გამოისახა, მსგავსი იმ ფერებისა, „ჟამსა წჳმისასა" შუენიერად რომ გამოჩნდებაო;

---

[15] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი შოთა *მესხია*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1973, 489-506; Очерки истории Грузии, том II, Грузия в IV-X веках, Изд-во „Мецниереба", Тб., 1988, с. 339-353.

[16] სხვათაშორის, ეს აშოტი, თავის ძმა დავითთან ერთად, გამოსახულია ოპიზის ცნობილ რელიეფზე (სურ.11), რომელიც ამჟამად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმშია გამოფენილი. რელიეფზე გამოსახული პირების იდენტიფიკაციის გარშემო სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს. მკვლევართა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ მასზე გამოსახული ერთ-ერთი პირია აშოტ I († 826) – ტაო-კლარჯეთის სახელმწიფოს ფუძემდებელი, ხოლო ნ. შოშიაშვილის სავსებით სწორი და დასაბუთებული მოსაზრებით აქ გამოსახულია ადარნესეს ძეები აშოტ კურაპალატი († 954) და დავით ქართველთა მეფე (923-937); დაწვრილებით იხ: ქართული წარწერების კორპუსი, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა *ნ. შოშიაშვილმა*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1980, გვ.285-286.

[17] *ილ. აბულაძე*, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1973, გვ. 209.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ე.ი. ცისარტყელის მსგავსად. ამის დანახვაზე იგი ძრწოლამ შეიპყრო, ძალა წაერთვა და ზარდაცემული მიწაზე დავარდა. წმ. გრიგოლ ხანძთელმა მას მიმართა – საწყალობელო, ჰქენი ის რაც გიბრძანა შენმა მომავლინებელმა, რადგან ქრისტიანობის უარმყოფელი ხარ, „უბრალოჲსა ბერისა კაცისა სისხლთა გარდაისხამ" და „სამისა გრივისა ფეტჳსათჳს და ხუთთა თხათათჳს მოსრულ ხარ მოკვლად ჩემდა, ჰოი, უგუნურო"(ძქალძ, I, გვ. 305 : 32-35). ძალაწართმეული კაცი შეევედრა წმ. გრიგოლ ხანძთელს – შემიწყალე და მიემსგავსე ქრისტეს, რომელიც მკვლელთა მისთა მონანულთა შემნდობელიაო. მაშინ წმ. გრიგოლმა ჯვარი დასწერა მას. ამით ძალადაბრუნებულმა სიხარულით გასწია თავის სახლში და ყოველივე მოუთხრო ცქირს, რომელიც „უფროჲსღა აღბორგნა (უფრო აიშალა, აღელდა, აღშფოთდა) და შესძინა სიბრმე სიბრმესა ზედა"(ძქალძ, I, გვ. 305 : 42).

ცქირი კვლავ განაგრძობდა უკეთური საქმეების ჩადენას, როგორც სასულიერო, ისე საერო პირების მიმართ. ბოლოს იძულებულნი გახდნენ მიემართათ აშოტ კურაპალატისთვის – იმ მხარის უმაღლესი საერო ხელისუფლისთვის, რომლის ბრძანებით ცქირის საქმიანობის შესახებ წერილი მიწერეს ქართლის კათალიკოსს. მანაც გამოგზავნა „ეპისკოპოსნი ღირსნი", რომლებიც ჩავიდნენ ანჩს და მათთან შეიკრიბნენ „ყოველნი იგი მეუდაბნოენი მამანი". მათთან ერთად მოვიდა დედა ფებრონია, გრიგოლ ხანძთელის თანამებრძოლი და მერეს დედათა მონასტრის ილუმენია.

გაიმართა საეკლესიო კრება, რომლესაც დაესწრნენ „ყოველნი მღდელნი და მრემლნი (მრევლი) ანჩისანი". კრებაზე, „წინაშე ეპისკოპოსთა, მათ წარმოუთხრეს ცქირისა სამართალი, უშჯულოებაჲ მისი, სარწმუნოთა მათ სასწაულთა მოქმედთა კაცთა წარმდები მიზეზი აუგთა მისთაჲ პირის-პირ"(ძქალძ, I, გვ. 306 : 10-13).

მაშინო, – განაგრძობს ავტორი –, მღვდელმთავრებმა (ქართლის კათალიკოსის გამოგზავნილმა ეპისკოპოსებმა) განკვეთეს იგი „პატივისასა მისისა" (ე.ი. ეპისკოპოსობისაგან). განკვეთის ცერემონიალი შემდეგნაირად ჩატარებულა: ეპისკოპოსის სამოსით შემოსილი ცქირი მამა გრიგოლმა და დედა ფებრონიამ ანჩის მთავარი ტაძრის („კათოლიკე ეკლესიით") საკურთხეველში შეიყვანეს, იგი საკურთხევლის წინაშე განძარცვეს და „ყოველთა ერთობით განჴადეს კათოლიკე ეკლესიით, ვითარცა-ღა ასოჲ დამპალი" (ძქალძ, I, გვ. 306:11).

მაგრამ ყოველივე ეს მაინც არ აღმოჩნდა საკმარისი ცქირის დასამხობად. ეპისკოპოსობისაგან განკვეთილი ცქირი „ტფილისს წარვიდა საჰაკ ამირასა, პატრონისა თჳსისავე". აშოტ კურაპალატი მოერიდა თბილისის ამირის განაწყენებას და ცქირმაც „კუალად მძლავრებით დაიპყრო ანჩის საყდარი". ამჟამად მისი მიზანი იყო, „რაჲთამცა შურ იგო მამისა გრიგოლის ზედა", ე.ი. შური ეძია მასზე.

ერთხელაც ცქირმა „შეკრიბა ერი ანჩისაჲ და წარავლინა დარღუევად ხანცთისა" (ძქალძ, I, გვ. 306:22), ე.ი. გრიგოლის მიერ აშენებული ხანძთის მონასტრის დასანგრევად ხალხი გაგზავნა[18]. ისინიც „აღმოსლვასა ოდენ მზისასა" მიადგნენ მონასტერს. მამა გრიგოლმა მათ სთხოვა – შვილნო, გვაცალეთ შუადღემდე, რომ ვილოცოთ და შევიწიოთ წმ. გიორგი და ყოველი წმინდანიო. მათაც დააცალეს, მაგრამ ამასობაში ანგელოზისგან ეუწყა მათ, რომ მალე მოვა ქადაგი, რომელიც მოიტანს ცქირის გარდაცვალების ამბავსო. მართლაც, „მო-ხოლო-იწია კაცი, რომელი ეტყოდა კაცთა მათ: „ნუღარა იკადრებთ დარღუევად დიდებულსა ხანძთასა, რამეთუ დამარღუეველი მაგისი მოკუდა" (ძქალძ, I, გვ. 306:42-43).

სინამდვილეში, ცქირი ჯერ კიდევ გარდაცვლილი არ იყო. როდესაც მან ხალხი ხანძთის დასაქცევად გაგზავნა, თვითონ ქორთას წავიდა, „რამეთუ მუნ ნამარხევი (განძი, მიბარებული ქონება) მისი იყო, რაჲთამცა წარიღო". გზაზე, ერთ ადგილას, მან და მისმა თანმხლებმა ვინმე ანჩელმა მღვდელმა პური ჭამეს. ცქირს მიეძინა და „საშინელი ჩუენებაჲ იხილა, სამხილებელი ბოროტთა საქმეთა მისთაჲ", ხოლო მღვდელს „უფალმა გამოუცხადა ბოროტად სიკუდილი ცქირისაჲ". მანაც მისი მოწაფე ხანძთაში გაგზავნა და აუწყა დანამდვილებით სიკვდილი ცქირისა, ხოლო თვით ცქირი „ვითარცა მიიწია ქორთას, მოკუდა ხოლო, და მუნ დაჰფლეს უფლისა მეორედ მოსლვადმდე" (ძქალძ, I, გვ. 307:10-11).

---

[18] რაღაც გაუგებრობით, Православная Энциклопедия-ში აღნიშნულია, რომ, თითქოს, ცქირმა ხალხი გაგზავნა ანჩის დასანგრევად (Православная Энциклопедия, Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, том III, М., 2001, с.15).

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

15. დავათის სტელა ცქირის წარწერით. IX ს.
15. Стела из Давати с надписью Цкира. IX век.
15. Davati Stela with Tskiri inscription, 9th century.
15. Davat'in stelası Tskiri yazısı ile IX y.

ასე დასრულდა თბილისის ამირას მიერ ტაო-კლარჯეთის სამეფოში შემოგზავნილი აგენტის, ანჩის ეპისკოპოსად მძლავრებით დადგენილი ცქირის ამბავი. მსგავსი რამ საქართველოს ეკლესიის არც ერთი ეპარქიის ისტორიაში არასოდეს ყოფილა – არ ყოფილა რომ ეპისკოპოსად უცხო ქვეყნის აგენტი ძალად დადგენილიყო.

ცქირის გარდაცვალებისა და დაკრძალვის ადგილთან დაკავშირებით ნაწარმოებში ერთი საინტერესო დეტალია წარმოდგენილი. ცქირს, როგორც მღვდელმთავარს, როგორც ნაწარმოებიდან ჩანს, ანჩის კათედრალურ ტაძარში დაკრძალვა ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ მის გარდაცვალებამდე, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, წმ. გრიგოლს და მის მომხრეებს ლოცვის დროს ანგელოზისგან ეუწყათ, რომ მალე მოვა ქადაგი (ამბის მომტანი), რომელიც გეტყვით, რომ იგი (ცქირი) უკვე მკვდარია, თუმცა, კიდევ ორი დღე იცოცხლებს, „რაჲთა ვერ ღირს იქმნეს დამარხვად საყდარსა საეპისკოპოსოსა“ (ძქალძ, I, გვ. 306:33). მაშასადამე, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ამ ადგილის მიხედვით: 1) მღვდელმთავარს ეკუთვნოდა მის საეპისკოპოსო საყდარში დაკრძალვა. 2) მიცვალებული იმ თავითვე საყდარში უნდა დაესვენებინათ. 3) მიცვალებული ორ დღეში უნდა დაეკრძალათ. ცქირის შემთხვევაში ეს წესი ვერ შესრულდა, რადგან მისი გარდაცვალების შესახებ ამბავი ორი დღით ადრე გავრცელდა, რაც ყველამ ირწმუნა (ძქალძ, I, გვ. 306-307), თვითონ შორს იყო თავისი საეპისკოპოსო კათედრიდან (ქორთას), ამიტომ, როგორც კი გარდაიცვალა იქვე – ქორთას დაკრძალეს.

საინტერესოა შემდეგიც. სახელი *ცქირი* მეტად იშვიათია ქართულ ონომასტიკონში. წერილობით ძეგლებში კიდევ ერთი შემთხვევაა ცნობილი და ისიც IX ს.-ში. დუშეთის რ.-ნის სოფელ *დავათში* მიკვლეულ ადრექრისტიანული ხანის სტელებიდან ერთ-ერთზე ამოკაწრულია: „მე, ცქირი, შემიწ[ყალე...]“[19] (სურ.15). დავათი ახლოსაა მცხეთასთან, არაგვის ხეობაში, შეიძლება იგი IX ს.-ში თბილისის საამიროშიც შედიოდა. ამიტომ, არაა გამორიცხული, რომ სტელაზე ამოკაწრული ცქირის წარწერა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებისეული“ ცქირის, „დიაკონებასა შინა ტფილისს აღზრდილის“, ავტოგრაფი იყოს (ნაკაწრი წარწერები ანუ გრაფიტოები, როგორც წესი, ყოველთვის მათში მოხსენიებულ პირთა მიერაა შესრულებული).

საისტორიო წყაროებიდან არ ჩანს ცქირი უშუალოდ ზაქარია ანჩელის შემდეგ იყო თუ არა ანჩის კათედრაზე. მისი ეპისკოპოსობა 853 წლამდე, მისი მფარველის, თბილისის ამირა საჰაკის, არაბი სარდლის, ბუღა თურქის მიერ მოკვლამდე[20] დროით უნდა განისაზღვროს და ზოგადად შეიძლება IX ს-ის 40-იანი წლებს მივაკუთვნოთ.

გიორგი მერჩულე „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ მოიხსენიებს X ს.-ის ორ ანჩელ ეპისკოპოსს – *ეზრას* და *მაკარის*. მისი ცნობით, ეზრას დროს მოღვაწეობდა „ძჱ დიდისა ადარნერსე კურაპალატისაჲ (899-923), ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი (937-945), ძალითა ღმრთისაჲთა დიდი ჴელმწიფჱ“ (ძქალძ, I, გვ. 307:30-31)[21]. მაშასადამე, *ეზრა ანჩელის* ეპისკოპოსობის ზედა თარიღი იქნება X ს.-ის 40-იანი წლების I ნახევარი, ხოლო ქვედა თარიღი – 30-იანი წლები.

---

[19] სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო *ვალერი სილოგავამ*, გამომც., „მეცნიერება“, თბ., 1983, გვ. 226, შენ. 170.

[20] როგორც ცნობილია, ამის შესახებ მოთხრობილია ატენის სიონის შესანიშნავ წარწერაში, სადაც საჰაკის მოკვლის თარიღი უაღრესი ქრონოლოგიური ზედმიწევნილობითაა აღნიშნული: „თუესა აგუსტოსა **ე**-სა, დღესა შაბათსა, ქრონიკონსა **ოგ**-სა, ზედა წელსა **სლთ**-სა, ქალაქი ტფილისი დაწუა ბუღა და შეიპყრა ამირაჲ საჰაკ და მოკლა...“ (ქართული წარწერების კორპუსი, ფრესკული წარწერები, I, ატენის სიონი. გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს *გურამ აბრამიშვილმა* და *ზაზა ალექსიძემ*, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1989, გვ. 132; იქვე ლიტერატურა).

[21] ადარნერსე კურაპალატისა და მისი ძის, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის, მოღვაწეობის აქ წარმოდგენილი ქრონოლოგიისათვის იხ.: სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, გამოცემა მესამე. ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით და ორი გენეალოგიური ტაბულით *ე. თაყაიშვილმა*, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 27, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1949, ტაბ. II.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

რაც შეეხება *მაკარი ანჩელს*, გიორგი მერჩულე მას ასახელებს იმ ისტორიულ პირებს შორის, რომელთა დროსაც მას დაუწერია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ გრიგოლის გარდაცვალებიდან (861) 90 წლის შემდეგ ანუ 951 წელს. მაშასადამე, მაკარი ანჩელი X ს.-ის შუა ხანების მოღვაწე იყო და ანჩის კათედრაზე იგი უშუალოდ ეზრა ანჩელის მომდევნო ეპისკოპოსად შეიძლება მივიჩნიოთ.

ეზრა ანჩელის შესახებ გიორგი მერჩულე დამატებით შენიშნავს, რომ იგი იყო „დიდებულთა აზნაურთა დაფანჩულთა“ შვილი (ძქალძ, I, გვ. 307:23). მართლაც, *დაფანჩულნი* სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი ძლიერი ფეოდალური სახლის წევრები იყვნენ. საყოველთაოდ ცნობილია გაბრიელ დაფანჩული ბასილი ზარზმელის (Xს.)[22] „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებიდან“(ძქალძ,I, გვ. 319-347), რომელმაც დიდი დახმარება აღმოუჩინა სერაპიონს სამცხეში სამონასტრო მოღვაწეობის გაშლისას (ასევე დაფანჩულთა საგვარეულოს მიაკუთვნებს აკად. ელ. მეტრეველი სამხრეთ საქართველოს კიდევ ერთ გამოჩენილ საეკლესიო იერარქს, XI ს.-ის 20-30-იანი წლების მოღვაწეს, ბანელ-ვალაშკერტელ ზაქარია სვინგელოზს – იხ. ქვემოთ, *ბანის ეპარქია*). „გრიგოლ ხანძთელის ცხორების“ სხვადასხვა ადგილას მოიხსენებიან: გაბრიელი, აბულასათ, არშუშა, გუარამ, პატრიკ და ეზრა დაფანჩულები.

ამასთანავე, ეზრა ანჩელი შემოქმედი პიროვნებაც იყო – მიქაელ მოდრეკილის „საწელიწდო იადგარში“ შეტანილი საგალობელი 20 იანვრისა ეფთვიმე პალესტინელის სახელზე, მას მიეწერება[23].

ფორთის ანუ ხანძთის მონასტერში, მის მეზობლად ბაღში, ამბარის ერთ-ერთ საყრდენ ქვად გამოყენებული ფილის ასომთავრულ წარწერაში, რომელიც X ს.-ით თარიღდება, ნ.შოშიაშვილი აღადგენს *თეოდორე ანჩელის* სახელს, რომელიც ტაძრის (ხანძთის წმ.გიორგის?) „მიღების“ (ყიდვა-გაყიდვის აქტი?) მონაწილე ყოფილა[24]. მაგრამ, ეს აღდგენა პირობითია და ფრაგმენტულად მოღწეულ ტექსტში ანჩელი იხსენიება თუ არა – საეჭვოა.

შემდეგი ანჩელი ეპისკოპოსი, რომელიც საისტორიო წყაროებში ჩანს, ესაა *ეზრა ანჩელი*, ამ სახელის მატარებელი მეორე ეპისკოპოსი ანჩის კათედრაზე, XI ს.-ის 20-იანი წლების მოღვაწე. 1028 წელს, როდესაც ქართველ აზნაურთა (ტაოელთა და კლარჯთა) ნაწილი ბიზანტიის მხარეს გადავიდა, ხოლო ბიზანტიის იმპერატორმა ქვეყნის ასაოხრებლად ჯარი გამოგზავნა, ეზრა ანჩელმა ურთგულა ბაგრატ IV-ს (1027-1072) და საბა მტბევარის მიერ აგებულ ციხეში გამაგრდა: „ხოლო აღაშენა სიმაგრე საბა მტბევარ ეპისკოპომან, მახლობელად ტბეთის ეკლესიასა და სახელ-სდვა მას სვეტი. და შეკრიბა მაშინ მან ერი თჳსი და შევიდეს მას შინა თჳთ საბა მტბევარ ეპისკოპოსი, და ეზრა ანჩელი ეპისკოპოსი, და შავშეთის აზნაურნი“ – წერს XI ს.-ის ავტორი სუმბატ დავითის-ძე[25]; ამასვე აღნიშნავს „მატიანე ქართლისაჲს“ (XI ს.) ავტორი: „შემოვიდა მასვე ციხესა შინა ეზრა ანჩელი, და რომელნი აზნაურნი გამოჩნდეს ერთგულად, შევიდეს მასვე ციხესა შინა და გამაგრდეს ფრიად“[26].

XII ს.-ის მეორე ნახევრის მოღვაწეა *იოვანე ანჩელი* მთავარეპისკოპოსი, რომლის შესახებ ცნობები შემოუნახავს რამდენიმე წერილობით წყაროს: ტბეთის სახარების ანდერძს, ბექა ოპიზრის მიერ შესრულებულ ანჩისხატის მოჭედილობის წარწერას, იოვანეს მიერ შედგენილ ანჩისხატის საგალობელს.

---

[22] სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა სერაპიონ ზარზმელის მოღვაწეობის დროისა და მისი „ცხოვრების“ დაწერის ეპოქის შესახებ. დაწვრილებით იხ: *ედ.ჭელიძე*, როდის დაიწერა „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“, „სალვთისმეტყველო კრებული“, 1, 1991, თბ., 1991, გვ. 188-219. ავტორი თვლის, რომ სერაპიონ ზარზმელის მოღვაწეობის დროა IX ს.-ის II ნახ. (გვ. 213).

[23] *კ. კეკელიძე*, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი I, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1980, გვ.177.

[24] ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 297, № 168.

[25] *სუმბატ დავითის-ძე*, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, ტომი I, სახელგამი, თბ., 1955, გვ. 386:1-4; *სუმბატ დავითის-ძე*, ცხორებაჲ და უწყებაჲ ბაგრატონიანთა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო *გონელი არახამიამ* (საქართველოს ისტორიის წყაროები, 61; ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლები, VIII), გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1990, გვ. 58:23-27; *Сумбат Давитис–дзе*, История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания *М.Д.Лордкипанидзе*, Изд-во „Мецниереба“, Тб., 1979, с. 41.

[26] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 292:14-16; Матиане Картлиса (Перевод, введение и примечания *М.Д. Лордкипанидзе*), Изд-во „Мецниереба“, Тб., 1976, с. 46; Летопись Картли. Перевод, введение и примечания *Г.В.Цулая*, Изд-во „Мецниереба“, Тб., 1982, с.65.

ტბეთის სახარების (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Q-929) ანდერძში იოვანე მტბევარ-საფარელი, რომელიც ყოფილა გაზრდილი დავით აღმაშენებლის ძის, დიმიტრი მეფისა (1123-1155), წერს, რომ მას ჰყავს დისწულები: *ნიკოლოზ* –ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი, *არსენი* –ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი, *იოვანე* –ანჩელი მთავარეპისკოპოსი, *ანტონი*–ოპიზისა წინამძღვარი და არსენი დიმიტრი მეფისა მწირველი[27]. იქვე, ხელნაწერის ანდერძში იოვანე მტბევარს დასახელებული ჰყავს თავისი დები: *ცხორება, გუარანდუხტ* და *ნონა*, მაგრამ არ ჩანს მისი დისშვილებიდან რომელი რომლის შვილი იყო. 1900 წელს ტბეთის სახარების შესახებ წერილი გამოაქვეყნა *პ. ცხვილოელმა*[28]. მან სახარების ანდერძში დასახელებული „ანტონი, ოპიზისა წინამძღვარი" თამარ მეფისდროინდელ საეკლესიო მოღვაწედ, ქუთათელ მთავარეპისკოპოს ანტონ საღირის ძედ მიიჩნია[29]. ეს ასეც რომ იყოს, რაც ძალზე საეჭვოა, კ.კეკელიძემ პ.ცხვილოელის ვარაუდზე დაყრდნობით, ანტონის ერთ-ერთი დეიდაშვილი, იოვანე, ანჩელი მთავარეპისკოპოსიც საღირის ძედ ჩათვალა[30]. რადგან ჩვენ ისიც არ ვიცით დანამდვილებით, იოვანე მტბევარის რომელიმე დისშვილი იყო თუ არა გვარად საღირისძე, ვარაუდი იოვანე ანჩელის საღირისძეობის შესახებ ძალზე საეჭვოა. სინამდვილეში, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, იოვანე ანჩელის გვარია *რკინაელი*, როგორც ის მოიხსენიებს თავის თავს ანჩისხატის ჭედურ წარწერაში და როგორც იგი მოხსენიებულია წალკის ანუ ანჩის სახარების ანდერძში (იხ. ქვემოთ).

იოვანე ანჩელს დიდი ღვაწლი გაუწევია ანჩის კათედრალის მთავარი სიწმინდის – *მაცხოვრის ხატის* წინაშე და იგი ბექა ოპიზრისთვის, თამარ მეფის მიერ გაცემული საფასით, მოუჭედინებია. ანჩისხატის ჩარჩოს ბექა ოპიზრისეული მოჭედილობა XIIს.-ის ქართული ოქრომჭედლობის მწვერვალს განეკუთვნება და იგი საფუძვლიანადაა შესწავლილი ხელოვნებათმცოდნეთა მიერ[31]. ხატის ცენტრალურ ნაწილსა და ჩარჩოს შორის დაფერდებაზე მოთავსებულია ორ სტრიქონად შესრულებული ასომთავრული, რელიეფური წარწერა: „† *ბრძანებითა და ნივთისა ბოძებითა ღმრთივგჳრგჳნოსნისა დიდისა დედოფალთა დედოფლისა თამარისითა, მე, იოვანე ანჩელმან, რკინაელმან, ჴელვყავ / საშინელისა ამის ხატისა პატივით მოჭედად; მფარველ-მცა არს მეფობისა მათისა აქა და საუკუნესა. მოიჭედა ჴელითა ბექასითა; ქრისტე შეიწყალე*" (წარწერა მრავალჯერაა გამოცემული, მათ შორის ზემოდასახელებულ ნაშრომებში).

იოვანე ანჩელს შეუდგენია „გალობანი ანჩის ხატისა"[32], რომელსაც კ.კეკელიძე მაღალ შეფასებას აძლევს და წერს, რომ „იოვანე ანჩელის გალობა გამსჭვალულია თბილი მამულიშვილური გრძნობით"[33]. საინტერესოა, რომ საგალობლის სტროფების პირველი ასოები ქმნიან წინადადებას: „*საშინელსა ანჩისა ხატსა უგალობ უნდოი იოვანე ანჩელი*". ამასთანავე, ერთგან იოვანე ანჩელი წერს: „*ინებე რაჲ მოქცევაჲ ჩუენი, ურწმუნოთაჲ, სარწმუნოებად, ქრისტე ღმერთო სახიერო, ხატი განკაცებისა შენისაჲ მოციქულისა ანდრიაჲს მიერ გამოგჳბრწყინვე*"[34]; ხოლო მეორეგან: „*ანდრია თავი მოციქულთა, პირველწოდებული მოწაფე მეუფისა დიდისა, იდიდებოდენ ყოველთაგან უღაღთა ღადოთა კლარჯეთისათა, იერაპოლით მოვიდა და ხატი ესე საშინელი ჩუენ მოსავთა მისთა მოგუანიჭა*"[35].

მაშასადამე, ანდრია პირველწოდებულს, რომელიც იერაპოლიდან წამოსულა და კლარჯეთში შემოსულა, თან მოუტანია მაცხოვრის ხატი და არა ღმრთისმშობლის ხატი, როგორც ამას წერს XI ს.-ის ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი[36]. აღსანიშნავია, რომ ანდრია პირველწოდებულის მიერ ღმრთისმშობლის

---

[27] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექცია, ტ.II, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული... ილ. აბულაძის რედაქციით, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1958, გვ.356.

[28] *პ. ცხვილოელი*, ტბეთის ტაძრის სახარება ტყავზედ დაწერილი, „ივერია", №229, 1900.

[29] შდრ. *Е. Такайшвили*, Тбетское четвероевангелие, „Материалы по археологии Кавказа", вып. XII, М., 1909, с. 158.

[30] *კ.კეკელიძე*, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 323.

[31] *შ.ამირანაშვილი*, ბექა ოპიზარი, თბ., 1956; *Ш.Амиранашвили*, Бека Опизари, Тб., 1956; *თ. საყვარელიძე*, ანჩის კარედი ხატი, ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება", 5, 1976, გვ. 77-91.

[32] ქართული პოეზია, I, ძველი ქართული პოეზია, V-XII სს., ტომი შეადგინა *სარგის ცაიშვილმა*, გამომც. „ნაკადული", თბ., 1979, გვ. 184-191.

[33] *კ.კეკელიძე*, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 323.

[34] ქართული პოეზია, I, გვ. 186.

[35] იქვე, გვ. 190.

[36] *ლეონტი მროველი*, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა: ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 39-43.

ხატის საქართველოში მობრძანების და აწყურის ტაძარში დასვენების ამბავი, თანამედროვე ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ლეონტი მროველის ტექსტის ჩანართადაა მიჩნეული, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ სამ გვიანდელ ხელნაწერს (XVIII-XIX სს.) შემოუნახავს[37]. აწყურის ღმრთისმშობლის ძველი ხატი დღეს არსად ჩანს. ის, რომელიც საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება და „აწყურის ღმრთისმშობლის“ სახელითაა ცნობილი, დამზადებულია 1578-1585 წლებში იმერეთის მეფის გიორგი II-ის მიერ და „მთელი თავისი დეკორით კახური ხატების ჯგუფს უკავშირდება“[38].

ყოველივე ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით, იქნებ მეტი ნდობა გამოეცხადოს იოვანე ანჩელის ცნობას და ანდრია მოციქულის მიერ საქართველოში ჩამოტანილად ხეზე ენკაუსტიკით შესრულებული მაცხოვრის ის ხატი მივიჩნიოთ, რომელიც დღეს საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება და ცნობილია „ანჩისხატის“ სახელით.

1664 წლის 3 დეკემბრით დათარიღებული ერთი საბუთის მიხედვით[39], თბილისელ ვაჭარს ამირჯანა იევანგულაშვილს ანჩის კარედი ხატი, „კეისრის ქვეყნიდან“ (თითქოს, ბიზანტიიდან, სინამდვილეში ოსმალეთიდან) ჩამოტანილ 10 სხვა ხატთან ერთად (მათ შორის ნათლისცემლის, იოვანე მახარებლის, მთავარანგელოზის და კიდევ სხვა „ექვსი წვრილი ხატი“) დომენტი კათალიკოსისთვის მიუყიდია 2.000 მარჩილად[40]. როგორც ცნობილია, დომენტი კათალიკოსმა ხატი დაასვენა პატრიარქის უძველეს, VI ს.-ში აგებულ კარის ეკლესიაში[41], რომელიც იმ დროიდან მოკიდებული დღემდე „ანჩისხატის“ სახელითაა ცნობილი[42].

მართალია, ანჩის მაცხოვრის ხატი VI-VII ს.ს.-ითაა დათარიღებული[43], მაგრამ საგანგებოდ და სპეციალურად იგი არავის შეუსწავლია (ზემოაღნიშნულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ძირითადად მისი მოჭედილობაა შესწავლილი). აქ უსათუოდ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ენკაუსტიკური ფერწერა რომის იმპერიაში სწორედ I-II სს.-ში იყო გავრცელებული (შდრ. ფაიუმის პორტრეტები და სხვ.)

XII ს.-ის დასასრულისა და XIII ს.-ის დასაწყისის, ე.ი. თამარ მეფის დროის მეორე ანჩელი მთავარეპისკოპოსია *თეოდორე ანჩელი*. იგი მოხსენიებულია ეტრატზე გადაწერილი შესანიშნავი ოთხთავის, ე.წ. წალკის სახარების ანდერძში[44]. მართალია, ანდერძის ტექსტი ორჯერაა გამოქვეყნებული, მაგრამ პირველად (1907) – ქარაგმების გაუხსნელად და ტექსტის გაუმართავად (თუმცა, სრული რუსული თარგმანით)[45], ხოლო მეორეჯერ (1949) – შემოკლებით და ხარვეზებით[46]. ამიტომ, მოვიყვანთ მას სრულად, მითუმეტეს, რომ შეიცავს მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს საკუთრივ ანჩის საყდრის სიწმინდეების შესახებ:

„სახელითა ღმრთისა, არსება დაუბადებლისა სამებისა წმიდისაჲთა; მეოხებითა და თანამოქენებითა ყოვლად წმიდისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთისმშობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამისითა,

---

[37] იქვე, გვ. 39.

[38] *თ.საყვარელიძე, გ.ალიბეგაშვილი,* ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები, გამომც. „ხელოვნება“, თბ., 1980, გვ.16, ტაბ.55.

[39] ხელნაწ. ინსტიტუტი, Ad-621; ტექსტის გამოცემა: *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ. 482.

[40] პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, II, გამოსაცემად მოამზადეს: *დ.კლდიაშვილმა, მ.სურგულაძემ*, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1993, გვ. 388.

[41] ანჩისხატის, ანუ ძველი წყაროებით „მარიამწმიდის“, როგორც კათალიკოსის კარის ეკლესიის შესახებ იხ: *ვ. სილოგავა*, თბილისის უძველესი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლი (ანჩისხატის წარწერა) კრ. „ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო“ IV, კრებული ეძღვნება პროფ. კ. კუციას დაბადებიდან 70 წლისთავს, თბ., 2005, გვ. 221-225, 327.

[42] *პ.კარბელაშვილი,* ძველი ანჩისხატის ტაძარი ქ.ტფილისში, ტფ., 1902.

[43] იხ. აქვე, შენ. 2.

[44] ხელნაწერი ინახება საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალურ საისტორიო არქივში (№323). იგი 1923 წელს წალკიდან ჩამოუტანია პროფ. ლ.მელიქსეთ-ბეგს, ამიტომაც ეწოდება *წალკის სახარება*. ხელნაწერი შეიცავს 269 ფურცელს; სახარების ტექსტი სრულია (ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი. ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის აღწერილობა, I, შედგენილია პროფ. *ს. კაკაბაძის* და *პ. გაგოშიძის* მიერ აკად. *კ.კეკელიძის* რედაქციით, საქ. საარქივო სამმართ. გამომცემლობა, თბ., 1949, გვ. 292-294).

[45] *Е.Такайшвили,* О грузинских рукописях на Цалке, Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества, Вып. II, Тифл.,1907, с.96-105.

[46] ცსსა, ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის აღწერილობა, I, გვ.293-294.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

რომლისაგან შეისხნა ჴორცნი [ძემან ღმრთი]სამან და კუალად უხრწნელადვე დაიცვა; ძალითა და მეოხებითა პატიოსნისა და ცხოველს მყოფელისა ჯუარისა ძელისა ცხორებისაჲთა, რომელსა ზედა განიპყრნა უხრწნელნი ჴელნი თჳსნი ქრისტემან ღმერთმან ჩუენმან და იხილა გემოჲ სიკუდილისაჲ ჴსნისათჳს ჩუენისა; ძალითა და მეოხებითა წმიდათა მთავარანგელოზთა მიქაელ და გაბრიელისითა, რომელნი წინაშე მდგომელნი წამის ყოფით აღმსრულებელნი ჰმორჩილობენ ნებასა სამებისასა; ძალითა, მეოხებითა და შეწევნითა უსხეულოთა ძალთა საყდართა უფლებათა ჴელმწიფებათა სერაბინ-ქერაბინთაჲთა, და ყოველთა ზეცისა ძალთაჲთა მეოხებითა; და შეწევნითა წმიდისა წინასწარმეტყუელისა, წინამორბედისა და ნათლისმცემლისა იოვანესითა, რომელმან იქადაგა სახარებაჲ სასუფეველისა; მეოხებითა და შეწევნითა წმიდისა იოვანე მახარებლისა და ღმრთისმეტყუელისაჲთა, რომელი მიეყრდნა სერობასა მას ვნებისსა საღმრთოსა მკერდსა ღმრთისასა და გუაუწყა ჭეშმარიტად სიტყუაჲ ღმერთად და ღმერთი სიტყუად; მეოხებითა და ძალითა წმიდათა და ყოვლად ქებულთა მოციქულთაჲთა, რომელთა განანათლნეს კიდენი სოფლისანი მოძღურებითა მათითა და დაამჴუეს ამაოჲ სიცბილი კერპთმსახურებისაჲ; ამათ ყოველთა ძალითა და მადლითა და მეოხებითა ზე ადიდნეს და დაამყარნეს ღმერთმან ძლიერნი და უძლეველნი, თჳთჴელმწიფებით მფლობელნი ყოვლისა საქართველოჲსანი, *დავით* მეფეთა მეფე, და ღმრთივგჳრგჳნოსანი *თამარ* მეფეთა მეფე და დედოფალი, და წარჰმართენ *ლაშას*, ძისა მათისა, მეფობაჲ უმეტეს და უფროის ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა; და ადიდენ წმიდაჲ მღდელთმოძღუარი *თეოდორე ანჩელ მთავარეპისკოპოსი* და ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტი.

მღდელთმოძღურობასა მათსა შინა გულსვიდგინე მე, სულითა საწყალობელმან, ნათელღებულობით ოდენ ქრისტეანემან, დიდად განმარისხებელმან და შემცოდემან ღმრთისამან, *სოფრომ*, მწიგნობარმან ოდესმე ვაზირთამან, ოდესმე ღმრთისა სწორთა თჳთმპყრობელთამან, სახედ ქურივისა მწულილთა კადნიერ ქმნილმან და მპოვნელმან ჟამისამან, რომელ უნდოჲ ესე ნამსახური და კნინი გამოჩენასა ღირს იქმნა ზესთა მბრწყინვალის და ნათლით შემოსილისა საყდრისა *ანჩისა* საჩინლობაჲ მლევანსა ამა სოფელსა მი-და-მოეცვალა და მას შინა დანივთებული სიმდიდრე და სამკაული საყდრისაჲ ხრწნილებასა დაენთქა და ყოვლად შეკნინებულ იყო ესრეთ, რომელი ვიკადრე წმიდისა ამის სახარებისა მოსყიდაჲ წმიდით უდაბნოჲთ წ*ყაროჲსთავით*, და შემსგავსებულად ძალისა ჩემისა მოვაჭედინე ღმრთისა მიერ კურთხეულსა ღირსსა *ოქროჲსმქანდაკებელსა ბექასა*, და დაუსუჱნე ხატსა წინაშე ღმრთაებისასა, სალოცველად ძმისა ჩემისა *სჯმეონისათჳს*. და ამისა წინაჲთ ხატი ღმრთისა განკაცებისაჲ ჴელ-ვყავ და შევამკევ მისვე ბექაჲსა ჴელითა და დაუსუენე ხატსა თავადსა გუჱრდით, სხუათავე ხატთა თანა დიდად სასახელოთა ბერძულთა. და გამიკუჱთეს სალოცავი *იოვანე რკინაელმან* ნეტარებით მოჴსენებულმან სიწმიდის გარდმოყენებასა ესრეთ: *„სოფრომს და მარიამს, მშობელთა და ძმათა მათთა შეუნდვენ ღმერთმან; გიორგასა, მისსა გაზრდილსა, შეუნდვნეს ღმერთმან“.*

და ამის სახარებისათჳს *თეოდორე ანჩელ მთავარებისკოპოსმან* და სულით და ჴორცით შესავედრებელთა ჩემთა საყდრისშვილთა მისსივე სიწმიდის გარდმოყენებასა ზედა განმიწესეს: *„სჯმეონს და ძმათა მისთა, შეუნდვენ ღმერთმან“*, და კედელსაცა ზედა დაწერაჲ აღმითქუჱს; მათცა მიანიჭენ სასყიდელი ღმერთმან შრომათა მათთაჲ.

აწ, ვინცა და რამანცა გვარმან კაცმან, წმიდაჲ ესე სახარებაჲ ანუ ხატნი გამო[ახუას] საყდარსა *ანჩისასა*, რაჲთაცა მიზეზითა, იყავნ კრულ, წყეულ და შეჩუჱნებულ ღმრთისა და ამათ ყოველთა წმიდათა ზემოწერილთაგან, და-მცა-ეცემის დანთქმაჲ დათანისი, კეთრი გეეზისი, შიშთვილი იუდაჲსი, მეხდატეხილობაჲ დიოსკორისაჲ, და ას და მერვე ფსალმუნი მის ზედამცა აესრულების, და ყოველი სისხლი მართალი, რომელი დაითხია ქუეყანასა ზედა სისხლითგან აბელ მართალისაჲთ და რომელი წაღმა დაითხევის ვიდრე აღსასრულადმდე, ყოველივე-მცა მისგან იძიევის, და ნეშტი ამისი წყევაჲ და მაიშურაჲ, რომელი თქმულ არს და ითქუმის პირსა ზედა ყოვლისა ქუეყნისასა ყოველივე-მცა, მისგან იძევის და მან იცოდეს ჩუენთჳს განწესებული ესე სალოცავი და თანა წარჰჴდის ზედა მწირველი და თჳნიერ დავიწყებისა არ დაგუაკლნეს და შეგჳცვალოს, ღმერთმან ყოველნი ბრალნი ჩუენნი მისგან იძივნეს დღესა მას სასჯელისასა, და ნუცა-რაჲ მისთჳს უმჯობესი, სრულ და მტკიცე იყოს.

და თქუენ გევედრები მკითხველთა და მსმენელთა, ანუ ვინმე სწერდეს, თქუთ კურთხეულითა პირითა: „სულსა *თეოდორე წყაროწმინდელისასა*, მშობელთა და ძმათა მისთასა, შეუნდვენ ღმერთმან; სულსა დიდისა *სოლომონ გელათელისასა*, მშობელთა და ძმათა მისთასა, შეუნდვენ ღმერთმან; სულსა

ბა[რა]სძ ეთასა, შეუნდვნეს ღმერთმან; *სოფრომს* და მშობელთა [და ძმათა მისთა], შეუნდვენ ღმერთმან".

თამარ მეფის და მისი მეუღლის, დავით მეფის, ერთდროული მოხსენიების საფუძველზე სახარების და, შესაბამისად, მისი ანდერძის თარიღად ე. თაყაიშვილი ასახელებს 1193-1208 წწ.[47]. ასევე, იმავე მონაცემების მიხედვით, შ. ამირანაშვილი თვლის, რომ წალკის სახარების ყდის მოჭედილობა ბექას მიერ შესრულებული უნდა იყოს „არა უადრეს 1193წ. (ლაშას დაბადების წელი) და არა უგვიანეს 1206-1207წ. (დავით სოსლანის გარდაცვალების თარიღი)"[48].

მართალია, XIIIს.-ის დამდეგის სამეფო სახლის ქრონოლოგია საბოლოოდ და უეჭველობით დადგენილი არ არის, – როგორც ცნობილია, ჩვეულებრივ, თარიღები აითვლება იმის მიხედვით, თუ რომელ წელს მივიჩნევთ თამარის გარდაცვალების თარიღად – 1207, 1210 თუ 1213[49], მაგრამ ფაქტია, რომ ხელნაწერის ანდერძში ლაშა მეფედ მოიხსენიება („წარჰმართენ ლაშას, ძისა მათისა, მეფობაჲ უმეტეს და უფროჲს ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა"); ამასთანავე და ერთდროულად, ანდერძში ცოცხლებად მოიხსენიებიან მისი მშობლები – თამარ მეფე და დავით მეფე („ზე ადიდნეს და დაამყარნეს ღმერთმან ძლიერნი და უძლეველნი, თჳთჳელმწიფებით მფლობელნი ყოვლისა საქართველოჲსანი"). სამეფო ოჯახის სამივე წევრი ერთდროულად მოიხსენიება კიდევ ერთ დოკუმენტურ ძეგლში – სიგელი თამარ მეფისა შიომღვიმის მონასტრისადმი, რომელშიც ანტონ ჭყონდიდლისეული ხელრთვა-დამტკიცების დასაწყისში აღნიშნულია: „ადიდენ და დაამყარენ ღმერთმან მეფენი ჩუენნი დავით და თამარ და ძე მათი გიორგი ლაშა, რომელთა წელნია ·ჟჰამრავ და სუფევაჲ დაუსრულებელ"[50]. სიგელი ადვილად თარიღდება საბუთის ბოლოს დასმული თამარის მეფობის ინდიკტიონებით („ინდიკტიონსა მეფობისა ჩემისასა მეათურამეტესა") – ან 1201/1202, ან 1195/ 196 წ. იმის მიხედვით თუ საიდან ავითვლით მისი მეფობის დასაწყისს –1178 წლიდან (თამარის თანამოსაყდრეობიდან), თუ 1184 წლიდან (მისი ერთმეფობიდან). „კორპუსში" მიღებულია 1195/1196წ.[51]. აღსანიშნავია, რომ წალკის სახარების ანდერძისაგან განსხვავებით, შიომღვიმის სიგელში ლაშა მეფედ ჯერ კიდევ არ იხსენიება.

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, დავით სოსლანის გარდაცვალების თარიღია 1207 წელი[52]; მაშასადამე, ეს იქნება წალკის სახარების გადაწერის ზედა თარიღი. ქვედა თარიღი უნდა განისაზღვროს ლაშას თანამოსაყდრედ კურთხევის დროით. ივ. ჯავახიშვილი ამასთან დაკავშირებით წერს, რომ თამარმა „თავის სიცოცხლეშივე თორმეტი წლის თავისი მომავალი მემკვიდრე თანამოსაყდრედ დასვა"[53]. მისივე გამოთვლით, ლაშა დაიბადა 1192-1193წწ.[54]; მაშასადამე, ამ მონაცემების მიხედვით, წალკის სახარების გადაწერის, მისი ანდერძისა და მასში მოთხრობილი ამბების ქრონოლოგია შეიძლება 1204-1207 წწ. განისაზღვროს.

წალკის სახარების, რომელსაც უფრო სწორი და სამართლიანია *ანჩის სახარება* ეწოდოს, დამკვეთია სოფრომი, რომელიც, მისივე აღნიშვნით, ზოგჯერ („ოდესმე") ვაზირთა და ზოგჯერ მეფეთა მწიგნობარი ყოფილა („მწიგნობარმან ოდესმე ვაზირთამან, ოდესმე ღმრთისა სწორთა თჳთმპყრობელთამან")[55]. სახარების შექმნის დროისათვის ანჩელი მთავარეპისკოპოსი ყოფილა თეოდორე. სახარება სოფრომს

---

[47] *Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях, с. 104.

[48] *შ. ამირანაშვილი*, ბექა ოპიზარი, გვ. 7; ***Ш.Амиранашвили*, Бека Опизари, с.9**.

[49] *ჯ.ოდიშელი*, ქართული ისტორიული ქრონოლოგიის ერთი საკითხი, ჟურნ. „ცისკარი", 1, 1976, გვ. 118-125; შდრ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი III, საქართველო XI-XIV საუკუნეებში, ტომის რედაქტორები *ზ.ანჩაბაძე, ვ.გუჩუა*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო",თბ., 1979, გვ. 339.

[50] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ.102:51-52.

[51] იქვე, გვ.100.

[52] *ივ.ჯავახიშვილი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1983, გვ.280.

[53] *ივ.ჯავახიშვილი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მესამე, ნაწილი პირველი (XIII-XIV სს.), თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1981, გვ. 1.

[54] *ივ.ჯავახიშვილი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, გვ. 264.

[55] ე. თაყაიშვილს ანდერძის ეს ადგილი ისე გაუგია, რომ თითქოს სოფრომი ყოფილიყოს სამეფო კარის ვაზირი – „Книжник Софром, когда то визир (советник) богоравной самодержицы"– თარგმნის ის (*Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях на Цалке, с.102).

წყაროსთავის მონასტერში შეუძენია („ვიკადრე წმიდისა ამის სახარებისა მოსყიდაჲ წმიდით უდაბნოსა წყაროჲსთავით“) ანჩის საყდრისათვის, რომელიც იმ დროს, ჟამთა მსვლელობისა გამო გაღარიბებული, ხოლო მისი სამკაული „ხრწნილებასა“ მიცემული ყოფილა. სახარების ყდა სოფრომს მოუჭედინებია ბექასთვის, რომლის ხელოვნებასაც მაღალ შეფასებას აძლევს და მას მოიხსენიებს სიტყვებით: „ღმრთისა მიერ კურთხეულსა ღირსსა ოქროჲსმქანდაკებელსა“[56]. სოფრომს ეს ახალი სახარება დაუსვენებია ანჩის საყდრის მთავარი სალოცავის, ღმრთაების ხატის წინაშე თავისი ძმის, სჳმეონის, სალოცველად. უფრო ადრე „ხატი ღმრთისა განკაცებისაჲ“ მასვე შეუმკია იმავე ბექას ხელით და დაუსვენებია იმავე მთავარი ხატის („ხატსა თავადსა“) გვერდით, სადაც ესვენა სხვა დიდად სასახელო ბერძნული ხატებიო. სწორედ ამ „ღმრთისა განკაცებისა ხატის“ შემკობისთვის, აწ უკვე ნეტარმოხსენებულ იოვანე რკინაელს, დაუდგენია მისთვის სალოცავი, კერძოდ, სიწმინდის გარდმოყენებისას იგი უნდა მოეხსენებინათ სიტყვებით: „სოფრომს და მარიამს, მშობელთა და ძმათა მათთა შეუნდვენ ღმერთმან; გიორგას[57], მისსა გაზრდილსა, შეუნდვნეს ღმერთმან“. ხოლო ამ ახალი სახარების შეძენა-შემკობა-შეწირვისთვის უკვე თევდორე ანჩელ მთავარეპისკოპოსს და ანჩის საყდრისშვილებს, იმავე სიწმინდის გარდმოყენებისას დაუდგენიათ სოფრომის ძმის მოხსენიება სიტყვებით: „სჳმეონს და ძმათა მისთა, შეუნდვენ ღმერთმან“. ამასთანავე, მას ამის ტაძრის კედელზე მიწერასაც დაჰპირებიან („კედელსაცა ზედა დაწერაჲ აღმითქუეს“). მაშასადამე, სოფრომს ანჩის საყდრისათვის შეუწირავს ბექას მოჭედილი „ღმრთისა განკაცებისაჲ ხატი“, ბექას მიერ მოჭედილყდიანი სახარება, ხოლო ტაძარს კიდევ ჰქონდა ბექას მიერ მოჭედილი მთავარი ხატი –„ხატი ღმრთაებისაჲ“; ე.ი. ბექას სამი ნამუშევარი, რომელთაგან მოაღწია მხოლოდ ერთმა – „ანჩისხატმა“.

მთელ ამ თავის მოქმედებას სოფრომი თავმდაბლობით ადარებს სახარებისეულ იგავს გლახაკი ქვრივის მიერ ხურდა ფულის შეწირვის შესახებ (მრ.12,43; ლკ.21,3), მაშინ, როდესაც მდიდრებმა დიდძალი შეწირულობა გაიღეს, ხოლო მაცხოვრის განმარტებით „ქურივმან ამან გლახაკმან უმეტეს ყოველთასა შეწირა, რამეთუ ამათ ყოველთა ნამეტავისაგან მათისა დადვეს შესაწირავსა ამას ღმრთისასა, ხოლო ამან ნაკლულევანებისაგან თჳსისა ყოველი, რაჲცა აქუნდა საცხორებელი, შეწირა“(ლკ.21,3-4).

სოფრომის მიერ ანდერძში დასახელებული იოვანე რკინაელი არის ჩვენთვის უკვე ნაცნობი ანჩელი მთავარეპისკოპოსი, რომელმაც თამარ მეფის მიერ გაცემული საფასით იმავე ბექას შეამკობინა ანჩის მაცხოვრის ხატი („ანჩისხატი“) (იხ.ზემოთ). მაშასადამე, ამის მიხედვითაც უეჭველია, რომ ანჩის კათედრაზე იოვანე რკინაელის მომდევნო მღვდელმთავარი ყოფილა თეოდორე მთავარეპისკოპოსი[58].

XIII ს.-ის ბოლოს, მეფე დემეტრე II თავდადებულის (1271-1289) თანამედროვე ჩანს მთავარეპისკოპოსი *იოვანე ანჩელი*. საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო სახელმწოფო არქივში ინახება ტყავზე დაწერილი ერთი საბუთი XIII ს.-ის დასასრულისა, რომელიც გაცემულია დემეტრე თავდადებულის მიერ (სცსა, 1449, №№1596). რადგან საბუთში დემეტრე II თავის თავს სამგზის – დასაწყისში ორჯერ და ბოლოში ერთხელაც –, წამებულს უწოდებს („ჩუენ, მეფეთა მეფემან დიმიტრი წამებულმან, წარსამართებელად სულისა ჩუენისა, როდეს საქართველოს ჴსნისათვის ვიწამე“), იგი ნაყალბევად ჩაითვალა და ამ მიზეზით არ იქნა შეტანილი

---

[56] სამწუხაროდ, ბექას ამ ნამუშევარს ჩვენამდე არ მოუღწევია. 1895 წელს, როდესაც სახარება პირველად შეისწავლა წალკაში ე. თაყაიშვილმა, მას სხვა ყდა ჰქონდა (*Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях на Цалке, с.104).

[57] გიორგას ნაცვლად ე. თაყაიშვილი კითხულობს გიგას (ალბათ, ეს იყო დაქარაგმებით დაწერილი სახელი გი˜გა) და ასევე გადააქვს რუსულ თარგმანში (*Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях, с.100,102).

[58] ანდერძის ბოლოს სოფრომი სახარების მკითხველებს, მსმენელებს და გადამწერლებს სთხოვს მოიხსენიონ სული ჩვენთვის სხვა წყაროებით უცნობი პირებისა: თეოდორე წყაროწმინდელის, სოლომონ გელათელის, ბარასძის, მათი ახლობლების და კიდევ ერთხელ თავისი, მისი მშობლების და ძმებისა. *წყაროწმინდელის* ნაცვლად ე. თაყაიშვილს წაუკითხავს *წარწყმედილისასა*, რადგან რუსულ თარგმანში წერს „Душу погибшего Феодора“ (*Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях, с. 103). *წყაროწმინდა*, როგორც ჩანს, ტოპონიმი იყო, ისევე, როგორც იქვე დასახელებული მეორე პირის – „დიდი სოლომონის“ წარმომავლობის ადგილი გელათი.

გამოსაცემად „ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსის“ I ტომში[59]. მკვლევართა აზრით, დემეტრე მეფის ასეთი მოხსენიება აიხსნება იმით, რომ საბუთი მის მიერ გაცემულია 1289 წელს, მონღოლთა კარზე (მუღანის ველზე) წამების წინ[60]. საბუთის ტექსტი ერთხელაა გამოქვეყნებული თ.ჟორდანიას მიერ[61]. მისივე დახასიათებით, „მეტად ლამაზის მხედრულით“ საბუთს ახლავს დამტკიცება, რომელიც ეკუთვნის იოვანე ანჩელს: „მე, მათი მიწა მლოცველი, ქრისტეს მიერ ანჩელ მთავარებისკოპოსი და ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტი, უნდოი იოვანე კანონითა მტკიცე ვყოფ“[62]. ამ საბუთს კიდევ სჭირდება შესწავლა მისი ნაყალბევობა-სანდოობის თვალსაზრისით.

ამასთანავე, ფაქტია, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში იოვანე ანჩელი რეალურად არსებულ პიროვნებადაა მიჩნეული, რომლის ფრესკული გამოსახულებაც შემორჩენილია გარეჯის მრავალმთის უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიაში. აქ, ეკლესიის ჩრდ.კედელზე წარმოდგენილია ახალგაზრდა დემეტრე II-ის ფრესკული გამოსახულება, ხოლო მის მოპირდაპირედ, ეკლესიის სამხრეთის კედელზე იოვანე ეპისკოპოსის გამოსახულება ეკლესიის მოდელით ხელში, ე.ი. კტიტორის პოზაში. გ.ჩუბინაშვილი, რომელმაც საგანგებოდ შეისწავლა ეს მხატვრობა, ერთმანეთთან აკავშირებს აქ გამოსახულ იოვანეს და დემეტრე II-ის მიერ გაცემულ საბუთის დამამტკიცებელ „ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტს“, ანჩელ მთავარეპისკოპოსს იოვანეს. იგი თვლის, რომ იოვანე იყო დემეტრე მეფის სულიერი მოძღვარი, მან დემეტრეს ახალგაზრდობაში (როდესაც იგი დაახლოებით 18 წლის იყო, ანუ 1280 წლის ახლოს) მოახატვინა უდაბნოს ხარების ეკლესია, ხოლო 1289 წელს მეფის მონღოლთა კარზე მოწამებრივი სიკვდილის მისაღებად გამგზავრების წინ მოინახულა იგი და დაამტკიცებინა მის მიერ გაცემული უკანასკნელი საბუთი[63].

უნდა ითქვას, რომ მთელი ეს მსჯელობა, მიუხედავად მისი ლოგიკურობისა, მაინც ერთობ პრობლემატურია და დამყარებულია დემეტრე II-ის მიერ გაცემული საბუთის ნამდვილობაზე, რაც, როგორც აღინიშნა, კიდევ საჭიროებს შესწავლას. მაგრამ, თუ ეს ყველაფერი სინამდვილეა და სწორია, იოვანე ერთადერთია ანჩელ მღვდელმთავრებს შორის, რომლის ფრესკულმა გამოსახულებამ მოაღწია ჩვენამდე.

იოვანე ანჩელის სახელს უკავშირდება კიდევ ერთი საეკლესიო ნივთი – ე.წ. *ცაიშის ომოფორი*, რომელიც ამჟამად დაცულია საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში[64] და რომელზედაც მეტად მნიშვნელოვანი წარწერებია ამოქარგული. მასზე მოთავსებულ სამი წარწერიდან ორში ანჩელი მღვდელმთავრები – *იოვანე* და *თეოფანე*, ხოლო ერთში ცაიშელი *დავით* ჯოლია იხსენიებიან. ამ წარწერების მიხედვით ასეთი სურათი ჩანს:

1312 წელს, წარჩინებულ მესხ მანდილოსანს, თამარ ჴერჴემლისძის ასულს, *იოვანე ანჩელისათვის* ოლარი დაუმზადებია, რაც მასზე ამოქარგულ საგანგებო წარწერაში აღუნიშნავს. ჴერჴემლისძეები რომ მესხეთის წარჩინებული ფეოდალური გვარის წარმომადგენლები იყვნენ, ეს კარგად ჩანს XVI ს-ის დასაწყისის საბუთიდან „კათალიკოსის სამწყსონი თავადნი და სოფელნი სამცხე-საათაბაგოში“, სადაც ისინი 25 ფეოდალურ სახლს შორის მე-6 ადგილზე იხსენიებიან და მათზე ნათქვამია: „ჴერჴემლისძე, სასაფლაოითა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა, თაქთირისძესა აქუს“[65]; ე.ი. ამ დროისათვის (XVI ს. დასაწყ.) ისინი ამოწყვეტილან და მათი სამფლობელო ახალ ფეოდალურ სახლს თაქთირისძეებისას დაუკავებია. ამჟამად ოლარის წარწერა არ არსებობს, მაგრამ მისი ტექსტი პირველად გამოსცა თ.ჟორდანიამ[66], ხოლო მეორედ

---

[59] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, IX-XIII სს. ქართული ისტორიული საბუთები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს *თ.ენუქიძემ, ვ.სილოგავამ, ნ.შოშიაშვილმა*, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1984.

[60] *თ. ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ. 167; *Г.Н.Чубинашвили*, Пещерные монастыри Давид-Гареджи.Очерк по истории искусства Грузии, Изд-во АН Грузии, Тб.,1948, с.74,80.

[61] *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ.107.

[62] იქვე.

[63] *Г.Н.Чубинашвили*, Пещерные монастыри, с. 80.

[64] *ქ.დავითაშვილი*, ქართული ნაქარგობის უძველესი ნიმუში „ძეგლის მეგობარი“,22,1970, გვ.30-33; ფოტო –გვ. 31.

[65] ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 243.

[66] *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ.175.

– ძეგლის ადგილზე შესწავლის საფუძველზე, ე.თაყაიშვილმა[67] (მესამედ გამოსცა ქ.დავითაშვილმა 1970 წელს წინა გამოცემებზე დაყრდნობით, რადგან ეს წარწერა იმ დროისათვის ომოფორს უკვე არ მოეპოვებოდა).

მართალია, ე.თაყაიშვილი და მის მიხედვით ქ.დავითაშვილი აღნიშნავენ, რომ ომოფორის (თავდაპირველად – ოლარის) წარწერაში მოხსენიებული იოვანე ანჩელი სხვა წყაროებიდან ცნობილი არ არისო, მაგრამ, ვფიქრობ, იგი უნდა იყოს იგივე იოვანე ანჩელი მთავარეპისკოპოსი, რომელიც გამოსახულია 1280 წლის ახლოს უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიაში, ხოლო 1289 წლისათვის ამტკიცებს დემეტრე II-ის სიგელს. ამ სიგელის გაცემის სავარაუდო თარიღიდან 1312 წლამდე 23 წელია გასული; თუ მას მანამდე გასულ კიდევ 10 წელს დავუმატებთ, 33 წელი, ვფიქრობ, სავსებით შესაძლებელია ერთი პირის მღვდელმთავრობისთვის მისაღები იყოს. ამიტომ, დემეტრე II-ის სიგელსა, ხარების მონასტრისა და ცაიშის ომოფორის (ოლარის) წარწერებში ერთი და იგივე პირი – იოვანე ანჩელი მთავარეპისკოპოსი უნდა იხსენიებოდეს.

1358-1360 წწ. მეორე წარჩინებულ მესხ მანდილოსანს, „ამირსპასალარისა და სამცხის სპასალარის" ყუარყუარეს ასულს, იმერეთის მეფის ბაგრატ I-ის მეუღლეს, *დედოფალთა დედოფალ ნათელს*, იოვანე ანჩელისთვის 1312 წელს მიძღვნილი, მაგრამ იმ დროისთვის, როგორც ჩანს, უკვე დაძველებული ოლარი ომოფორად გადაუკეთებია. ამ მიზნით მისთვის ვედრების გამოსახულებით ნაქარგობა დაუმატებია, მასზე შესაბამისი წარწერა მოუთავსებია და *თეოფანე ანჩელისთვის* მიურთმევია[67ა]. ასე შემოინახა კიდევ ერთი ანჩელი ეპისკოპოსის თეოფანეს სახელი. სხვა ცნობები მის შესახებ არ გაგვაჩნია.

რადგან ანჩის კათედრისთვის დამზადებულ ნივთზე (ოლარ-ომოფორზე) თამარ ჭერჭემლიძის და ნათელ ჯაყელის წარწერები დაახლოებით 30-წლიანი ინტერვალითაა შესრულებული, არ არის გამორიცხული, რომ თეოფანე ანჩელი ამ კათედრაზე იოვანე ანჩელის მომდევნო ეპისკოპოსი ყოფილიყო.

XV ს.-ის დამდეგს სამცხის ათაბაგი ივანე (1391-1444) თავის გაზრდილ, ერთიანი საქართველოს მეფე ალექსანდრე I-ს (1412-1442) განუდგა და მან სამცხე ცალკე პოლიტიკურ ერთეულად გამოაცხადა. 1415 წელს კოხტასთავის ბრძოლაში იგი დამარცხდა და კვლავ მეფეს დაემორჩილა. საინტერესოა, რომ ივანე ათაბაგს პოლიტიკურ დამოუკიდებლობასთან ერთად ეკლესიური დამოუკიდებლობა – ქართლის საკათალიკოსოსგან სამხრეთ საქართველოს ეპარქიების გამოყოფა მოუნდომებია. ცნობილია, რომ მისი ეს ცდაც მარცხით დამთავრდა ისევე, როგორც მისი მომდევნო ათაბაგების– ყვარყვარეს (1451-1498) და მზეჭაბუკისა (1500-1515)[68]; მაგრამ სეპარატისტულ მისწრაფებებში, სამხრეთ საქართველოს ზოგიერთ მღვდელმთავართან ერთად, ივანეს გვერდში ამოდგომია იოსებ ანჩელი ეპისკოპოსი. შეიძლება ეს მღვდელმთავრები და მათ შორის იოსებ ანჩელიც მხარის პოლიტიკური ხელისუფლების მხრიდან ზეწოლის გამო მოიქცნენ ასე – საბოლოოდ, როგორც ცნობილია, მათ მაინც ქართლის კათალიკოსის მხარე დაიჭირეს – სამცხე-საათაბაგო პოლიტიკურად, მართალია, გამოეყო საქართველოს, მაგრამ ეკლესიურად იგი მაინც მის შემადგენლობაში დარჩა.

აღნიშნულის გათვალისწინებით, იოსებ ანჩელის ეპისკოპოსობა XIV ს.-ის დასასრულით და XV ს.-ის 40-იან წლებამდე დროით შეიძლება განისაზღვროს.

საეკლესიო სეპარატიზმის აღკვეთის მიზნით ქართლის კათალიკოსები სამხრეთ საქართველოს მათ მიერ ნაკურთხი მღვდელმთავრებისგან მოითხოვდნენ, რომ მათ წინაშე ერთგულების წიგნი დაედოთ –მცხეთის ეკლესიისადმი ერთგულება საგანგებო იურიდიული დოკუმენტით წერილობით გაეფორმებინათ. ასეთი საბუთები, როგორც სამცხე-საათაბაგოს, ისე საქართველოს სხვა კუთხეების მღვდელმთავრებისა მრავლადაა მოღწეული ჩვენამდე[69]. ერთ-ერთი მათგანია *ქეროპინე აბელისძე ანჩელ არქიმანდრიტის*

---

[67] *ე. თაყაიშვილი*, არხეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში, „ძველი საქართველო", წიგნი III, ტფ., 1913/1914, გვ. 182; იგივე, იხ. *მისი*, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგნი მეორე, ტფ., 1914, გვ.182.

[67ა] *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ.186.

[68] შედარებით დაწვრილებით იხ. *ვ.სილოგავა*, კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1994, გვ.32-33.

[69] *ვ.სილოგავა*, კუმურდო, გვ. 31.

ერთგულების წიგნი დავით ქართლის კათალიკოსისადმი. მართალია, ქერობინე არქიმანდრიტად იწოდება, მაგრამ საბუთის ტექსტიდან ჩანს, რომ იგი ანჩელი ეპისკოპოსია (*„თქუენგან შეუნდობელთა ეპისკოპოსთა გუერდით ყამი არა ვწიროთ“*). საბუთს თ.ჟორდანია 1453 წლის ქვეშ ათავსებს თავის „ქრონიკებში“[70], ხოლო ი.დოლიძე ათარიღებს 1466-1479 წწ.[71]. დავით ქართლის კათალიკოსის ზეობის წლებია 1435-1439 და 1443-1459. ესაა დავით III გობელასძე, რომელმაც საფარის მიდამოებში („საფარის თავზე“) კრება მოიწვია და სამცხის გამდგარ ეპისკოპოსებს განკვეთით დაემუქრა. ისინიც მის მხარეს დადგნენ და, როგორც საბუთიდან ჩანს, მათ შორის ყოფილა ანჩელი ქერობინეც. ზემოაღნიშნული ქრონოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ქერობინე ანჩის კათედრაზე XV ს.-ის შუა ხანებში მოღვაწეობდა.

XV-XVI სს. მოღვაწის, *იოაკიმე ანჩელის* მოსახსენებელი შეტანილია „გერგეტის სულთა მატიანეში“; აქ ვკითხულობთ: *„ანჩელ მთავარეპისკოპოზსა და ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტსა ბარამის ძესა უღირსსა იოაკიმს, შეუნდვენ ღმერთმან ცოდვანი“*[72]. ამავე ჩანაწერიდან ჩანს, რომ მას ჰყოლია ძმა სეფედავლე. ისინი გვარად ბარამისძეები ყოფილან. ანჩელი მთავარეპისკოპოსის მოსახსენებლის შეტანა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში შედგენილ სულთა მატიანეში უჩვეულოა და მოულოდნელი, მაგრამ, როგორც ამ ძეგლის გამომცემელი ქ-ნი ქრ.შარაშიძე აღნიშნავდა: „მატიანეში მოხვედრილ ცნობათა ჯგუფში გარკვევით იგრძნობა დიდი კავშირი სამცხის მმართველ წრესა და ხევ-არაგვის ერისთავთა შორის“[73]. თუ რაში გამოიხატებოდა ეს დიდი კავშირი და რა განაპირობებდა მას, ეს ცალკე კვლევის საგანია.

ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება XIII ს.-ის ნუსხურით გადაწერილი სხვადასახვა საეკლესიო თხზულებების კრებული (A-182), 362 გვ., რომელსაც მოეპოვება მხედრულით შესრულებული 30-ზე მეტი მინაწერი[74]. XVII-XIX სს.-ის რამდენიმე მინაწერიდან ჩანს, რომ ბოლოს ხელნაწერი დავით-გარეჯის მრავალმთის დიდოს მონასტრის საკუთრება ყოფილა, მაგრამ მანამდე, რამდენიმე მინაწერის მიხედვით, ხელნაწერი ანჩის ტაძართან ყოფილა დაკავშირებული, უფრო მეტი, იგი მისი საკუთრება უნდა ყოფილიყო. კერძოდ, ხელნაწერის 7 მინაწერში, რომლებიც XV-XVI სს. მხედრულითაა შესრულებული, მოხსენიებულია ვინმე იოანე/იოვანე, რომელსაც ხელნაწერი „ახლად შეუკაზმავს“. ხოლო ეს იმდროინდელი გამოთქმით ხელნაწერის რესტავრაციას, ნაკლული ადგილების შევსებას (ერთგან ეს იოვანე თავისთავს მწერალს უწოდებს) და ყდაში ჩასმას ნიშნავს. ანჩის ტაძართან ხელნაწერის და იოვანეს კავშირი ჩანს ერთ-ერთი მინაწერიდან, რომელშიც იოვანე მიმართავს ანჩისხატს (*„ღმერთო და ანჩისხატო, შეიწყალე სულითა და ჴორცითა აქა და მას საუკუნესა ამა წიგნისა ახლად შემკაზმავი იოანე და მისთა დედა-მამათა შეუნდვენ ღმერთმან“*) [75].

ხელნაწერის მე-9 მინაწერში მოხსენიებულია ანტონი ანჩელი („სულსა ანჩელსა ანტონის, შეუნდვნეს ღმერთმან“); მინაწერში ***ჩინ***-ი გადმოცემულია ***ქარ***-ის მოხაზულობით, როგორც ეს მიღებული იყო ზოგჯერ XIV-XVI სს. ხელნაწერებში. აქაც ამ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, რასაც *მაჩხიტისძის ჩინი* ეწოდება[76]. მისი მოსახსენებელიც XV-XVIსს. მხედრულითაა შესრულებული. ანტონი ანჩელი მინაწერის შესრულების დროისათვის გარდაცვლილი ყოფილა („სულსა... შეუნდვნეს“). ამავე მინაწერიდან ჩანს, რომ მას ჰყოლია შვილი აბრამ, იქვე მოხსენიებულია ვინმე მიქალი თუ მიქაელ, რომლის ნათესაური დამოკიდებულება ანტონ ანჩელთან გაურკვეველია. სხვა ცნობები ანტონ ანჩელის შესახებ არ გაგვაჩნია და, ამასთანავე, დღესდღეობით იგი ბოლო ანჩელი მღვდელმთავარია, რომელიც საისტორიო წყაროებითაა ცნობილი.

მაშასადამე, საისტორიო წყაროებმა შემოგვინახეს IX-XVI სს. შემდეგი ანჩელი მღვდელმთავრების სახელები:

---

[70] *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ. 267.

[71] ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 218-220.

[72] *ქრ.შარაშიძე*, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV–XVIII სს.), „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 235, 264.

[73] იქვე, გვ. 235.

[74] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I : 2, გვ. 297-299.

[75] იქვე, გვ. 298, Nმინაწ. 2.

[76] *აკ.შანიძე*, მაჩხიტისძის ჩინი, ჟურნ. „ჩვენი მეცნიერება“, №N11-12, ტფ., 1924, გვ.11-12.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ზაქარია – IX ს. I ნახ.
ცქირი – IX ს. 40-იანი წლები.
ეზრა(I) – X ს. 30-40-იანი წლები.
მაკარი – X ს. 50-60-იანი წლები.
ეზრა (II)– XI ს. 20-იანი წლები.
იოვანე (I) რკინაელი – XII ს. II ნახ.
თეოდორე – XII ს.-ის დასას. – XIII ს.დასაწყ.
იოვანე (II) – დაახ. 1280-1312 წწ.
თეოფანე – XIV ს. 50-60-იანი წლები.
იოსებ – XIV ს. ბოლო – XV ს. 40-იანი წლები.
ქერობინე აბელისძე – XV ს. შუა ხანები.
იოაკიმე ბარამისძე – XV-XVI სს.
ანტონ – XV-XVI სს.

ანჩელი მღვდელმთავრები ატარებდნენ ეპისკოპოსის, ან მთავარეპისკოპოსის ტიტულს. ისინი იწოდებოდნენ, აგრეთვე „კლარჯეთისა ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტებად". რას ნიშნავს და როგორ უნდა გავიგოთ ეს?

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში" ერთგან მოთხრობილია, რომ წმ. გრიგოლის წინადადებით, ტაო-კლარჯეთის ხელმწიფემ ბაგრატ კურაპალატმა და მისი სახლის წევრებმა გადაწყვიტეს გრიგოლის მიერ აშენებული და აგრეთვე მანამდეც არსებული მონასტრების მონახულება (ძქალძ, I, გვ. 275:13). მართლაც, მათ მოინახულეს თავდაპირველად *შატბერდი*, სადაც მათ შემოუერთდა ზაქარია ანჩელი ეპისკოპოსი; ხოლო შემდეგ – *ჯმერკი, ბერთა, დაბა, დოლისყანა, ოპიზა, ხანძთა*. აქ მათ შემოუერთდა *მიძნაძოროს* მონასტრის წინამძღვარი ილარიონი და *ბარეთელთა* მაშენებელი მამა ზაქარია. ყველა დასახელებული მონასტრის წინამძღვარმა და ანჩელმა ეპისკოპოსმა კლარჯ ხელმწიფეებთან ერთად ხანძთაში მოიყარეს თავი. აი აქ, მონასტრების წინამძღვრებმა, და მათ შორის ანჩელმა ეპისკოპოსმა, განიზრახეს („ზრახვა-ყვეს"), *„რაჲთა დაადგინონ გრიგოლ არქიმანდრიტად ყოველთა კლარჯეთისა უდაბნოთა ზედა და მოაჴსენეს ჴელმწიფეთა მათ"* (ძქალძ,I, გვ. 276:25-27). თუ გრიგოლმა ადრე უარი განაცხადა ეპისკოპოსად კურთხევაზე და სამ თანამზრახველთან ერთად დადგა ოპიზის მონასტერში (ძქალძ,I, გვ. 251:36-40 – 252, 253:1-9), ახლა მის მიერ მონასტრების დაარსებისა და მთელს კლარჯეთში ფართო სამონასტრო აღმშენებლობის გაშლის შემდეგ, იგი დათანხმდა, რომ კლარჯეთის მონასტრების არქიმანდრიტი, ე.ი. საერთო ხელმძღვანელი ყოფილიყო. *„და მრავალთა წელიწადთა ვიდრე გარდაცვალებადმდე განაგებდა წმიდათა მათ მამათა წესსა კეთილად"*, წერს გიორგი მერჩულე (ძქალძ,I, გვ. 276:29-30). გრიგოლ ხანძთელის დაქვემდებარებაში გადასული კლარჯეთის მონასტრები იყო: *შატბერდი, ხანძთა, ჯმერკი, ბერთა, დაბა, დოლისყანა, ოპიზა, მიძნაძორო, წყაროსთავი, ბარეთელთა, პარეხთა, მერე*[77].

აქ დასახელებულია 12 მონასტერი, რომელთა არქიმანდრიტობა გრიგოლის გარდაცვალების შემდეგ გადავიდა ანჩელ ეპისკოპოსებზე, როგორც კლარჯეთის მწყემსმთავრებზე. ვიცით, რომ კლარჯეთში სხვა მონასტრებიც არსებობდა, მაგრამ ანჩელი ეპისკოპოსები ბოლომდე „კლარჯეთისა ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტებად" იწოდებოდნენ. ცხადია, აქ რიცხვ 12-ს სიმბოლური მნიშვნელობა და დატვირთვა ჰქონდა ქრისტეს 12 მოწაფის შესაბამისად.

ის, რომ ანჩელი მღვდელმთავრები ერთდროულად მონასტრების არქიმანდრიტები იყვნენ, განსაზღვრავდა მათ განსაკუთრებულ იურიდიულ სტატუსს. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში" აღნიშნულია – *„ვინაჲთგან აღეშენნეს კლარჯეთისა დიდებულნი უდაბნონი, მღვდელნი და დიაკონნი მათნი ანჩელთა ეპისკოპოსთაგან იკურთხევიან"* (ძქალძ, I, გვ. 303:28-29). ასევე, ანჩის კათედრაზე კათალიკოსი

[77] მათი ისტორია XX ს.-ის 40-იან წლებში ხელმისაწვდომი წყაროების მიხედვით გადმოცემული აქვს *პ.ინგოროყვას* (იხ. *მისი*, გიორგი მერჩულე, გვ. 340-361).

ეპისკოპოსს აკურთხებდა მხოლოდ მონასტერთა თანხმობის და მათგან წერილობითი დასტურის მიღების შემდეგ – „*ეგრეთვე, ოდეს ეპისკოპოსთა აკურთხევდიან, უკუთუ სწორად ყოველთა მათ უდაბნოთა წამებაჲ არა აქუნ და წიგნი ყოველთაჲ ჭეშმარიტი საწამებელი, კათალიკოსმან საეპისკოპოსოჲსა მის ჴელთა დასხმაჲ ეპისკოპოსად არა ინებოს*“, ნათქვამია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ (ძქალძ, I, გვ. 303:40-43).

საქართველოს ეკლესიის არც ერთი სხვა ეპარქიის შემთხვევაში მსგავს მოვლენას ადგილი არ ჰქონია და ანჩის ეპარქია ამ მხრივაც გამორჩეულია. გიორგი მერჩულე ამას იმით ხსნის, რომ მისი საყდარი „წმიდაჲ ღირსი“ აღშენებულია „სახელსა ზედა წმიდისა ქრისტჱს ღმრთისა ხატისა“ (ძქალძ,I, გვ. 304:5). აქ, უთუოდ, საუბარია ანჩის მაცხოვრის უძველეს ხატზე, რომელიც XII ს.-ის ბოლოს ბექა ოპიზარმა მოჭედა და დღეს თბილისში ინახება (იხ.ზემოთ).

ანჩელის სამწყოსში შემავალ ზემოდასახელებულ მონასტრებში შეიქმნა ქართული მწერლობის და ხელოვნების, საერთოდ, ქართული კულტურის არაერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლი. რად ღირს თუნდაც ის, რომ გიორგი მერჩულემ, მისივე ცნობით, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ ხანძთაში დაწერა.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თავი IV

ტბეთის ეპარქია

ტბეთის ეპარქია მოიცავდა ისტორიულ შავშეთს, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოშია და ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაში შედის. ეპარქიის ცენტრი იყო ს. *ტბეთი*, რომელსაც დღეს „ჯივიზლი“ (თურქულია, ნიშნავს „კაკლიანს“) ეწოდება. ტბეთის ეპარქია დაარსებულია IX ს.-ის ბოლოს ან X ს.-ის დასაწყისში ერისთავთა ერისთავის, აშოტ კუხის (†918 წ.) მიერ, რომელიც ამ მხარეს განაგებდა მამამისის გურგენ კურაპალატის (†891) გარდაცვალების შემდეგ. XI ს.-ის ქართველი ისტორიკოსის, სუმბატ დავითის ძის, გადმოცემით: „აშოტ ერისთავთა ერისთავმან, ძემან გურგენ კურაპალატისამან, რომელსა ეწოდა კუხი, აღაშენა ტბეთი შავშეთს და განასრულა იგი ყოვლითა განგებითა, და დასუა პირველად ეპისკოპოსად სანატრელი სტეფანე უწყებითა სულისა წმიდისათა“[1].

ადგილის სახელწოდება *ტბეთი*, რომელიც ეპარქიაზეცაა გადასული, ცხადია, ტბას უკავშირდება და ტბიან, თუ ტბებიან ადგილს ნიშნავს. ტბიდან ნაწარმოები გეოგრაფიული სახელები უამრავია საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში; ზოგჯერ ისინი რთული შედგენილობისაა (მაგ. *წყალტუბო*), ხოლო უმეტეს შემთხვევაში ძალზე მარტივია (მაგ. *ტბა* – ბორჯომის რ-ში, ან *ტბეთი* – ჯავის, შუახევის, ამბროლაურის, სოხუმის, ცხინვალის და სხვ. რაიონებში). ვახუშტი ბატონიშვილი შავშეთის ტბეთის აღწერისას აღნიშნავს, რომ მან „მოიგო სახელი მუნ მყოფთა მცირედთა და მრავალთა ტბათაგან“[2].

ტბეთის ეპისკოპოსებს ეწოდებოდათ *მტბევარი*; იგი იშლება, როგორც მ-ტბ-ევ-არ-ი; აქედან *ევ* მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელია, არ მეგრულ-ჭანური სუფიქსია (*ოპიზარი, ხახულარი, ოლთისარი, სლესარი, ოთარი...*), ხოლო *მ* ძველ ქართულში წარმომავლობის მაჩვენებელია (*მეგჯპტელი, მაჩაბელი...*)[3], დარჩენილი *ტბ* სიტყვის ძირია.

*ტბეთი*დან იწარმოება *ტბელი*ც, რომელიც *მტბევარი*საგან განსხვავებული მნიშვნელობის და დანიშნულების ტერმინია. ზოგიერთი მკვლევარი *ტბელს* და *მტბევარს* აიგივებს და შავშელი მღვდელმთავრის აღმნიშვნელ ტერმინად მიიჩნევს. სინამდვილეში მღვდელმთავრის აღმნიშვნელი ტერმინია *მტბევარი*, ხოლო *ტბელი* ამა თუ იმ პირის წარმომავლობის აღმნიშვნელია – არა აქვს მნიშვნელობა ეს პირი სასულიეროა თუ

---

[1] *სუმბატ დავითის-ძე*, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, ტომი I, სახელგამი, თბ., 1955, გვ. 380:9-10; სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, მესამე გამოცემა. ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით და ორი გენეალოგიური ტაბულით აკად. *ე. თაყაიშვილმა*, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 27, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1949, გვ. 66, $ 55; *სუმბატ დავითის-ძე*, ცხორებაჲ და უწყებაჲ ბაგრატონიანთა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო *გონელი არახამიამ*, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1990, გვ. 50:4-8; *Сумбат Давитис–дзе*, История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания *М.Д.Лордкипанидзе*, Изд-во „Мецниереба“, Тб., 1979, с. 35. როგორც ჩანს, აშოტ კუხი ეკლესიებზე ზრუნვით გამოირჩეოდა – მას ჯერ კიდევ მამამისის სიცოცხლეში, 881-891წწ. შორის, კუმურდოს საყდრისათვის შეუწირავს ჯავახეთის სოფელი *არეშტი* (თანამედროვე ნასოფლარი *არეში*): *ვ.სილოგავა*, კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1994, გვ.77-79, 88, 113, 124.

[2] ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, *ბატონიშვილი ვახუშტი*, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1973, გვ. 679:12-13.

[3] *А.Шанидзе*, Два чано-мегрельских суффикса в грузинском и армянском языках, I, Суффикс происхождения ар ar в грузинском языке, „Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества“, т.XXII, 1916, с. 365-372; იგივე, *მისი*, თხზულებანი, I, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, 1, თსუ გამომცემლობა, თბ., 1957, გვ. 20-24; *მისივე*, ვინაობის სუფიქსი არ ქართულ ენაში, ჟურნ. „განათლება“, 1918, № 1, გვ. 21-26; იგივე, *მისი*, თხზულებანი, I, გვ. 28-32.

საერო, ე.ი. *ტბელი* აღნიშნავს, რომ ეს პირი ტბეთიდანაა წარმოშობით (მაგ. დავით ტბელი, ანტონ ტბელი და სხვ.). ტბელები დიდ აზნაურთა ძლიერი ფეოდალური საგვარეულო იყო IX-XI სს. საქართველოში (ქსე, 9, გვ. 680). მოგვიანებით *ტბელი* საკუთარ სახელადაც გადაიქცა (იხ. *ტბელ აბუსერისძე*, XIII ს. რომელსაც შეცდომით ტბეთის ეპისკოპოსად მიიჩნევენ[4] და სხვ.).

XVI ს.-ის დასაწყისის საბუთში – „კათალიკოზის ხელქვეშეთი მღვდელმთავარნი და სამწყსონი სამცხე-საათაბაგოში", მტბევარის სამწყსო ასეა განსაზღვრული: „დახატულას ზედათი, ანაკერტს აქეთი, სულა შავშეთი მიჭიხიანათ... აჭარა დანდალოს ზეითი მას ჰქონია, დანდალოს ქვემოთი აჭარა ქუთათლის სამწყსო ყოფილა"[5]. ვახუშტი ბატონიშვილის (1696-1757) ცნობით, „იჯდა აქ ეპისკოპოზი, მწყემსი ანაკერტს ზეითისა, სრულიად შავშეთის და არტანუჯისა"[6]. მაშასადამე, ტაო-კლარჯეთის სამეფოს დედაქალაქი არტანუჯიც, დაარსებული ჯერ კიდევ V ს.-ში ვახტანგ გორგასლის მიერ, ტბეთის ეპისკოპოსის სამწყსოში შედიოდა. ეს თავისთავად მაჩვენებელია მისი მნიშვნელობის და გავლენისა. როგორც, ჩანს, ვახუშტი ბატონიშვილი აქ ცდება, რადგან კლარჯეთი არტანუჯიანად ანჩელის სამწყსოში შედიოდა.

მაღალი იყო მტბევარის პატივი სხვა მღვდელმთავრებში – იგი მე-12 ადგილზეა დასახელებული აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს 36 მღვდელმთავარს შორის „განგება დარბაზობისას" (XIII ს.) მიხედვით მეფის კურთხევის დროს; მას უჭირავს ადგილი ანჩელსა და წურწყაბელს შორის[7]. ასევე მაღალია მისი პატივი საკუთრივ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავრებში – აქ მას მე-5 ადგილი უჭირავს ამ მხარის 13 მღვდელმთავარს შორის[8].

ტბეთის ტაძარი X ს.-ის დასაწყისის ქართული ხუროთმოძღვრების მნიშვნელოვანი ძეგლია (სურ.16,17,18). იგი დიდი ზომის ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობა იყო; თავისი ხუროთმოძღვრული ფორმებით, მორთულობით, ორნამენტული დეკორით და მაღალმხატვრული ფრესკული მხატვრობით დიდებულ სანახაობას წარმოადგენდა[9]. ტაძარს, რომელიც თითქმის ჩვენს დღეებამდე თავდაპირველი სახით იდგა, 1961 წელს გუმბათი მთლიანად ჩაენგრა; დაინგრა ტაძრის ჩრდ-დასავლითი მკლავი და თაღი. ნგრევა გამოუწვევია ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ ტაძრის ქვების სამშენებლო მიზნებით გაზიდვას (ფრანგი ხელოვნებათმცოდნეების ნ. და მ.ტიერების ცნობა, რომლებმაც ტბეთის ტაძარი 1967 წელს მოინახულეს და შეისწავლეს[10]). ასე რომ, მისი თავ დაპირველი ფორმები და დიდებულება მხოლოდ ფოტოსურათებზე შემორჩა[11] (სურ.16).

---

[4] *აბუსერისძე ტბელი*, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატიანე, 1233 წ., ტექსტი გამოსცა ლ. *მუსხელიშვილმა*, თბ., 1941, გვ. 25; *კ.კეკელიძე*, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, თბ., 1951, გვ. 30. *ტბელს* ერისკაცის სახელად მიიჩნევს და აბუსერისძე ტბელის ერისკაცობას გადაჭრით ამტკიცებს ი. სიხარულიძე (იხ. *მისი*, ტბელ აბუსერისძე, თბ., 1963, გვ. 35). ითვლება, რომ ტბელ აბუსერისძე, მთელი მისი მწერლობიდან გამომდინარე, სასულიერო პირი იყო, მაგრამ „აბუსერისძე ტბელი, ეპისკოპოსის ხარისხით შემოსილი არ ყოფილა" (*აბუსერისძე ტბელი*, თხზულებანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთეს: *ნ. გოგუაძემ, მ.ქავთარიამ* და *რ. ჩაგუნავამ*, გამომც. „აჭარა", ბათუმი, 1998, გვ. 87), ე.ი. *ტბელი* ტბეთის ეპისკოპოსს არ ნიშნავს, იგი მხოლოდ ანთროპონიმია.

[5] ქართული სამართლის ძეგლები,III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი. დოლიძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1970, გვ. 245.

[6] ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 679:15-16.

[7] ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი. დოლიძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1965, გვ. 48.

[8] ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 244-246.

9. *П.Закарая*, Зодчество Тао-Кларджети, Изд-во Тбилисского университета, Тб., 1992, с. 91-99; *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p.218-230; *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S. 694-705.

10.*N.et M. Thierry*, Notes d'un nouveau voyage en Géorgie turque, *Bedi Kartlisa*, 25, Paris, 1960, p. 51-65.

11. *А.М.Павлинов*, Путевые заметки, Материалы по археологии Кавказа, вып. III, М., 1893, с. 71-75, таб. XLI-XLVII.

16. **ტბეთი.** ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ (ფოტო 1888 წ.).
16. **Тбети.** Вид с юго-востока (1888 г. фото).
16. **Tbeti.** A south-east panorama (photo made in 1888).
16. **Tbeti.** Güney-doğu manzarası. (Foto 1888).

ეროვნული ბიბლიოთეკა

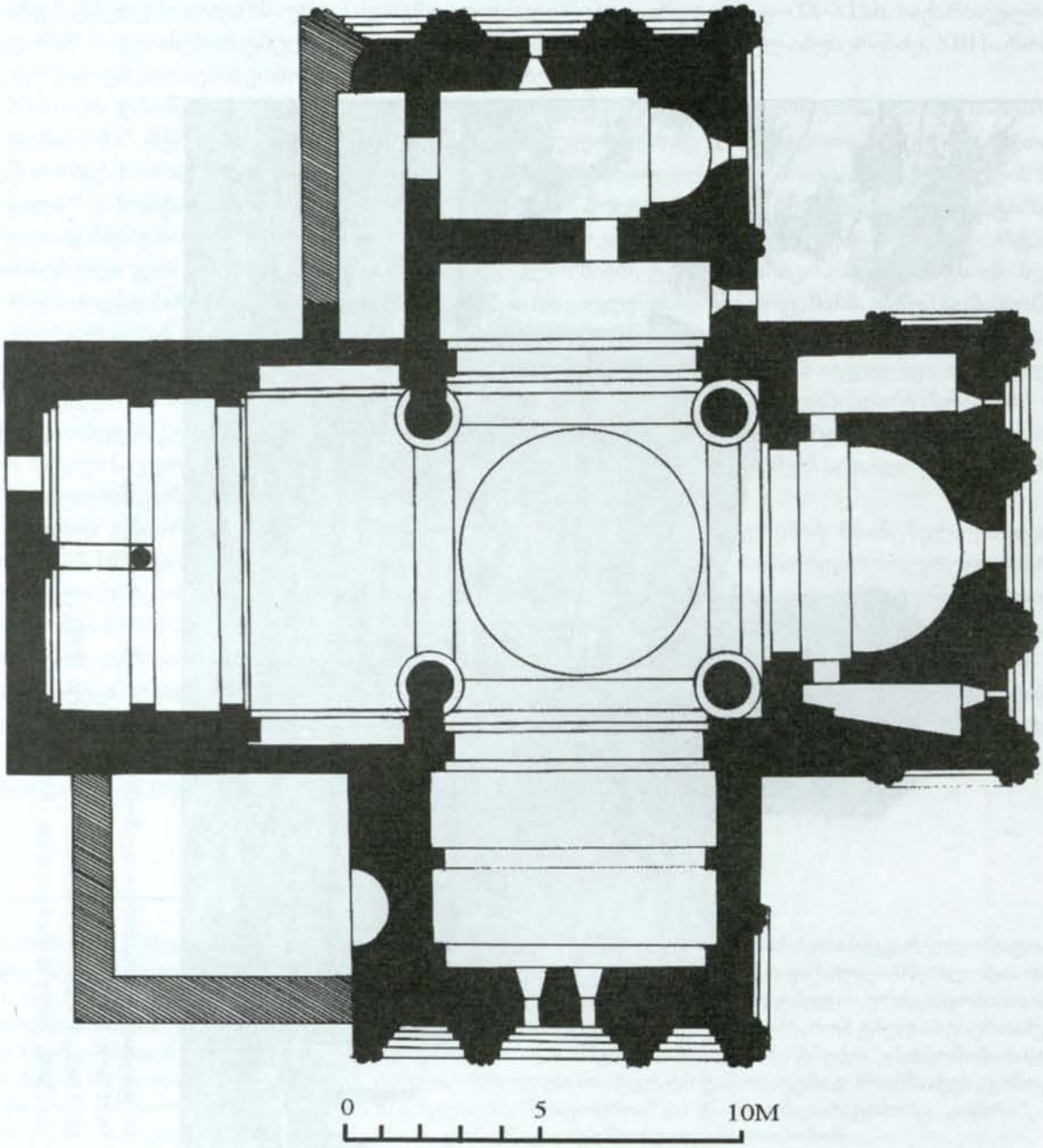

17. **ტბეთი.** ტაძრის გეგმა (ვ.ჯობაძის მიხედვით).
17. **Тбети.** План храма (согласно В. Джобадзе).
17. **Tbeti.** The church plan. (according to V.Jobadze).
17. **Tbeti. kilisesinin projesi (V.Djobadze'ye göre).**

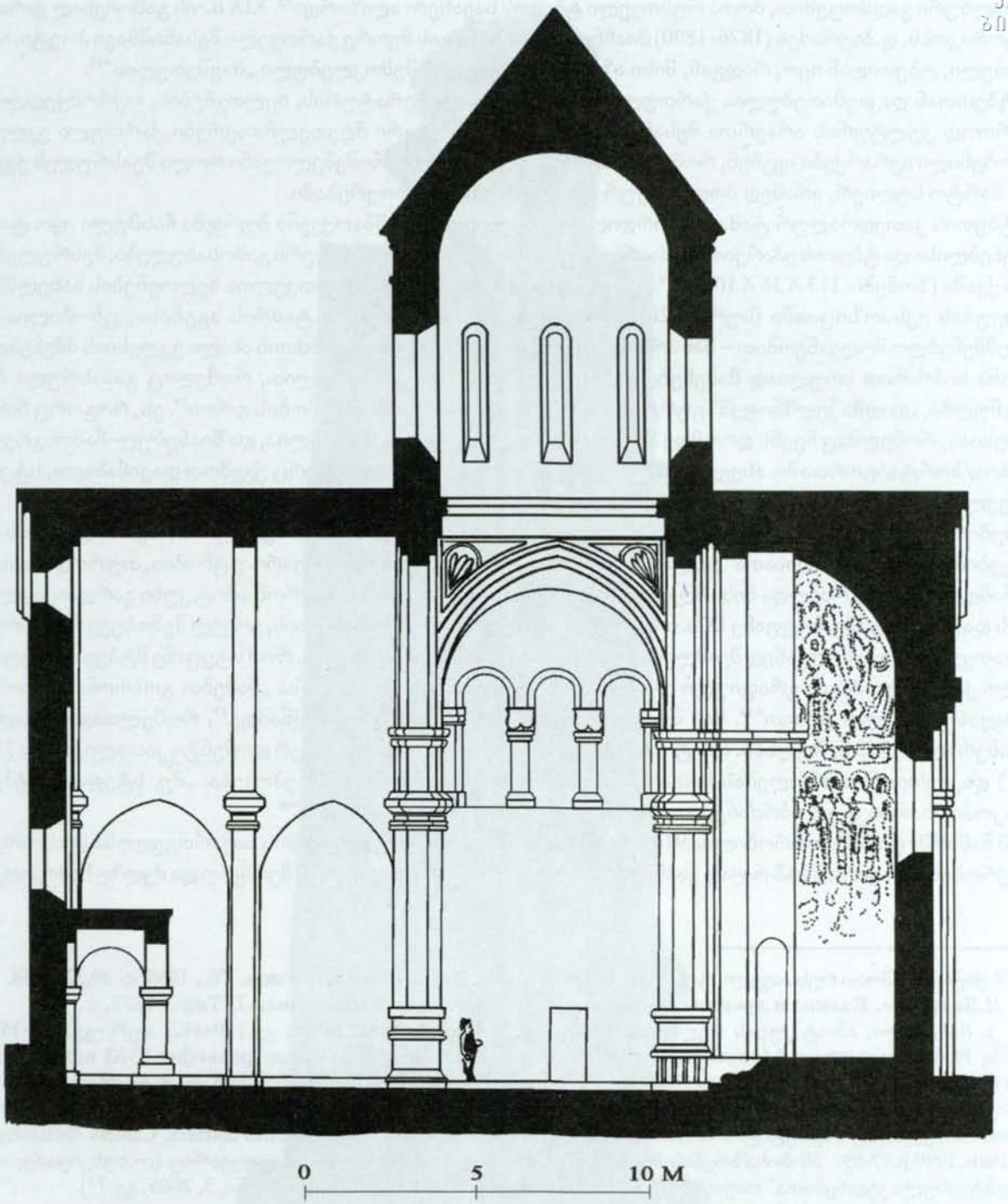

18. **ტბეთი**. ტაძრის გეგმის განაკვეთი სამხრეთისაკენ (ვ.ჯობაძის მიხედვით).
18. **Тбети.** План храма в разрезе на юг (согласно В. Джобадзе).
18. **Tbeti.** the South cut of the church plan (according to V. Jobadze).
18. **Tbeti.** Kilisenin projesinin güney kesimi (V. Djobadze'ye göre).

ხალხური გადმოცემით, შოთა რუსთველი ტბეთის სავანეში აღიზარდა[12]. XIX ს.-ის გამოჩენილ ქართველ ისტორიკოსს, დ.ბაქრაძეს (1826-1890) მიაჩნდა, რომ XII ს.-ის მეორე ქართველი შესანიშნავი პოეტი, იოანე შავთელი, ტბეთიდან იყო, რადგან, მისი აზრით, „შავთელი" შემოკლებული „შავშეთელია"[13].

ტბეთთან დაკავშირებულია ქართული მწერლობის, ლიტერატურის, ხელოვნების, ოქრომჭედლობის, საერთოდ კულტურის არაერთი შესანიშნავი ძეგლი. მტბევარი მღვდელმთავრები ქართული ეკლესიის გამოჩენილი იერარქები იყვნენ, რომლებმაც სხვადასხვა დროს მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ქვეყნის არა მარტო სულიერ, არამედ პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

ტბეთის კათედრალურ ტაძარში, ჩრდილო-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯში ჩასმული იყო ტაძრის მაშენებლისა და ტბეთის ეპარქიის დამაარსებლის, აშოტ კუხის, რელიეფური გამოსახულება, შესრულებული რუხ ქვაში (ზომები: 113 X 36 X 10 სმ.)[14]. იგი ამჟამად გამოფენილია საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ექსპოზიციაში (სურ.19,20). აშოტ კუხი, გარდა ტბეთის ტაძრის აგებისა, ცნობილია სხვა სააღმშენებლო მოღვაწეობით – მან არსენის მამობის დროს, დაიწყო ხანძთის ახალი ეკლესიის მშენებლობა „ამონა სიბრძნით სრულიად მაშენებლის" (ე.ი. ხუროთმოძღვრის) ხელით, რომელიც განასრულა მისმა ძმისწულმა, „დიდმა ჴელმწიფემ" გურგენმა, იოვანე ჯიბრილის ძმის მამობის დროს[15]. ეს, როგორც ჩანს, ის ეკლესიაა, რომელმაც ჩვენს დრომდე მოაღწია და დღესაც დგას, მართალია, დაზიანებულ-ჩამონგრეული, ხანძთა/პორტა/ფორთაში. ასევე, აშოტის ბრძანებით დაუწერია, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სტეფანე პირველ მტბევარ ეპისკოპოსს „გობრონის წამება".

ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ ტბეთის პირველი ეპისკოპოსი იყო ერისთავთა ერისთავ აშოტ კუხის მიერ „უწყებითა სულისა წმიდისათა" დადგენილი „სანატრელი სტეფანე" მტბევარი. უცნობია, თუ როდის დაიწყო და რამდენ ხანს გაგრძელდა მისი მღვდელმთავრობა, მაგრამ ცნობილია, რომ აშოტ კუხი გარდაიცვალა 918 წელს და, მაშასადამე, სტეფანე IX ს.-ის დასასრულის და X ს.-ის დასაწყისის, ყოველ შემთხვევაში, პირველი ორი ათეული წლის მოღვაწედ შეიძლება მივიჩნიოთ. ცნობილია, აგრეთვე, რომ სტეფანე მტბევარი ავტორია ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის შესანიშნავი ძეგლისა „წამებაჲ გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყველის ციხით"[16]. მან მრავალი ხელნაწერით მოაღწია ჩვენამდე[17], რომელთაგან უადრესი გადაწერილია 1713 წ. (ხელნაწ. ინ.-ტი, A-130) გაბრიელ საგინაშვილის მიერ დომენტი კათალიკოსის (1705-1741) დაკვეთით[18]. თხზულებას სათაურის ქვემოთ ასეთი მინაწერი მოეპოვება: *„მე, სტეფანე მტბევარ ეპისკოპოსმან დავწერე ბრძანებითა აშოტ ერისთავთა ერისთავისაჲთა"*[19].

ამ ნაწარმოებში მოთხრობილია 914 წელს არაბი სარდლის აბულ-კასიმის საქართველოსა და სომხეთში ლაშქრობის ამბავი. მან საშინლად გაანადგურა და ააოხრა ორივე ქვეყანა, შეიპყრო და ძელზე ჩამოკიდებით

---

[12] ზ.ჭიჭინაძე, შოთა რუსთაველი, ტფ., 1884; *И.Мегрелидзе*, Руставели и фольклор, Тб., 1960, с. 29,32,51,54.

[13] *Д.Бакрадзе*, Кавказ в древних памятниках хрстианства, ЗОЛКА, вып.I, Тиф., 1875, с. 111.

[14] *კ. მაჩაბელი*, აშოტ კუხის რელიეფი ტბეთიდან, „მაცნე", 1968, №5, გვ.150-162, სურ.-გვ.152-153 გვ. შორის; *Н.А.Аладашвили*, Монументальная скульптура Грузии. Фигурные рельефы V-XI веков, Изд-во „Искусство", М., 1977,с.76,87,88,рис.71(с.76). ბოლო ხანებში გამოითქვა მოსაზრება ნ. და მ. ტიერების მიერ, რომ რელიეფზე გამოსახულია არა აშოტ კუხი, არამედ მშენებლობის მეორე (Xს.II ნახ.), ან მესამე (X-XI სს. მიჯნა) ეტაპის რომელიღაც სხვა კტიტორი (*N.et M.Thierry*, La Cathédrale de Tbeti, Nouvelles données, Cahiers Archéologique, t.47, Paris,1999,p.87-89). ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ზოგიერთი ქართველი მკვლევარიც (*ლ.ხუსკივაძე*, ოშკის სკულპტურულ „ვედრებათა" თავისებურებების შესახებ, *საქართველოს სიძველენი*, 3, 2003, გვ.77).

[15] ცხორებაჲ გრიგოლ ხანცთელისაჲ, ძქალძ,I, გვ. 277: 1-2, 15-20.

[16] წამებაჲ გობრონისი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, (V-X სს.), დასაბეჭდად მოამზადეს... *ილია აბულაძის* ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1963, გვ. 172-183.

[17] იქვე, გვ. 172.

[18] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A-130, 85v-91v: ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა, ტომი I, 2, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს . . . *ელ. მეტრეველის* რედაქციით, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1976, გვ. 139-140.

[19] წამებაჲ გობრონისი, გვ.172:32.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

19. **ტბეთი.** აშოტ კუხის რელიეფი.
19. **Тбети.** Рельеф Ашота Кухи.
19. **Tbeti.** A relief of Ashot Kukhi.
19. **Tbeti. Aşot Khuhi'nin rölyefi.**

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

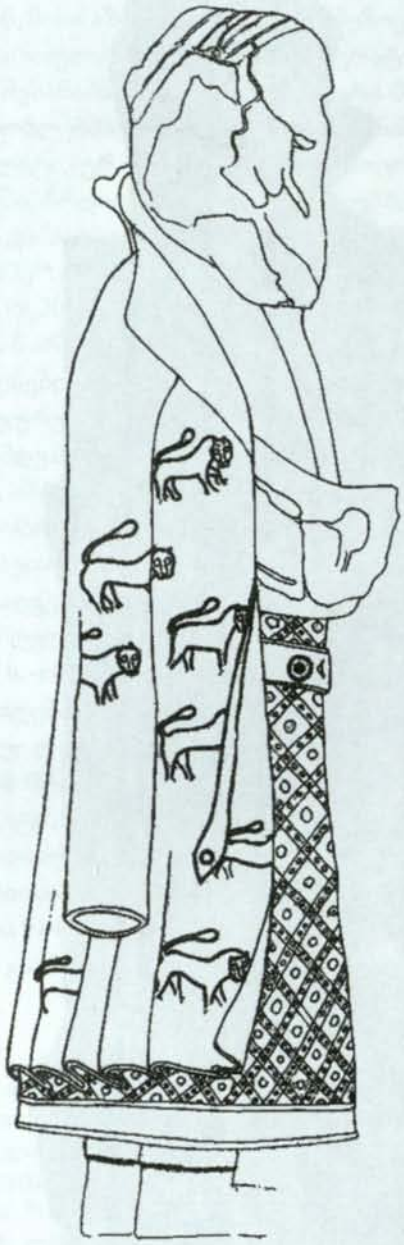

20. **ტბეთი.** აშოტ კუხის რელიეფის გრაფიკული ასლი (ვ.ჯობაძის მიხედვით).
20. **Тбети.** Графическая копия рельефа Ашота Кухи (согласно В. Джобадзе).
20. **Tbeti.** A graphic copy of Ashot Kukhi's relief. (according to V. Jobadze).
20. **Tbeti.** Aşot Kuhi'nin rölyefinin grafik kopyası (V. Djobadze'ye göre).

მოკლა სომეხთა მეფე სუმბატი. ქართლისა და ჯავახეთის დალაშქვრის შემდეგ, „ვითარ იხილა სიმტკიცე და სიმაგრე (თმოგჳს ციხისა) აიყარა მუნით, მოვიდა ყუელს, მოადგა გარე, დაუწყო ბრძოლად"[20].

ყველის ციხეში იმყოფებოდნენ აზნაურნი და მათ შორის ერთი მთავარი, რომელსაც „ეწოდა პირველად მიქელ და მერმე გობრონ". საბოლოოდ, ყველის ციხესთან გამართული დიდი ბრძოლებისა და ქართველთაგან სასტიკი წინააღმდეგობის შემდეგ, მიქაელ-გობრონი შეიპყრეს, არაბ სარდალს მიჰგვარეს, რომელმაც ქრისტეს უარყოფა და მაჰმადიანობის მიღება მოსთხოვა. ამაზე იგი არ დათანხმდა და თავი მოჰკვეთეს 914 წ., მაშასადამე, როგორც პირველად განსაზღვრა აკად. კ.კეკელიძემ, ნაწარმოები სტეფანე მტბევარს დაუწერია 914-918 წწ. შორის[21].

კ.კეკელიძის შეფასებით, „იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარება სტეფანეს თუმცა მოკლედ, მაგრამ ცხოველად და მკაფიოდ აქვს დახატული. არაბების შემოსევა, მათი რიცხვი, შეიარაღება, ციხის ალყის შემორტყმა და ქრისტიანების ხოცვა-ჟლეტა... ისე ცხოვლადაა აღწერილი, რომ საუკეთესო ისტორიკოსსაც კი შეშურდება"[22]. თუ აქ იმასაც დავუმატებთ, რომ ნაწარმოებში ხშირადაა მოხმობილი მხატვრული სახეები და შედარებები, ცხადი გახდება მისი მრავალნაირი მნიშვნელობა. მაგ., ერთგან ქრისტიანეთა გასაჭირის გადმოსაცემად ავტორი წერს, საქმე იქამდე მივიდა, რომ ისინი „ვითარცა მკალნი მოსჭამდეს ფურცელსა ხეთასა და მწუანილოვანსა ქუეყანისასა"[23].

ბუნებრივია, რომ X ს.-ის ავტორის აზროვნება პროვიდენციალურია – მტრის შემოსევა, ქვეყნის აწიოკება, ომიანობა ღმერთის რისხვაა ადამიანთა უკეთურების გამო. კერძოდ, სომხეთის აოხრებას, მათი მეფის მოკვლას და ამ ქვეყანაზე თავსდატეხილ უბედურებას სტეფანე მტბევარი იმით ხსნის, რომ „მინაჲ იგი სომხითისაჲ ამპარტავან, და მკჳდრნი მისნი ცუდად მზუაობარ, ანგაჰარ, ლაღ და ცოდვის მოყუარე, ამპარტავან, უწყალო, უყუარულ და ყოვლითა უკეთურებითა სავსე, რომლისა შინა არა ჰპოვა თავისა მისადრეკელი ქრისტჱსი, რომელთათჳს ქრისტე ცუდად მოკუდა"[24].

სტეფანე მტბევარი ეპისკოპოსი თავისი დროის განთქმული და ავტორიტეტული მწერალი ყოფილა. 951 წელს დაწერილი, თავისთავადაც მაღალმხატვრული ღირსებებით შემკული შესანიშნავი ნაწარმოების, ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის უბრწყინვალესი ძეგლის – „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების" ავტორი, გიორგი მერჩულე, თავისი დროის მოღვაწე-მწერლებს შორის, რომელთაც მათზე უფრო შეჰფეროდათ წმ.გრიგოლის ცხოვრების აღწერა, ასახელებს „სტეფანე მტბევარ ეპისკოპოსს პირველს". „და ვითარცა მათ ნეტართა დაიძინეს", ე.ი. გარდაიცვალნენ, მხოლოდ ამის შემდეგ გაუბედნია თავისი ნაწარმოების შექმნა[25].

მეორე ფაქტი. X ს.-ის 60-70-იან წლებში გადაწერილ შესანიშნავ ქართულ ხელნაწერში, რომელსაც სპეციალურ ლიტერატურაში „შატბერდის კრებული" ეწოდება, ბოლო მე-14 თხზულებად შეტანილია „თარგმანებაჲ დავითის ფსალმუნებისაჲ" (იგი თხზულებაშიც და ლიტერატურაში მიეწერებოდა ეპიფანე კჳპრელს, მაგრამ ამჟამად გარკვეულია ბ.უტიეს მიერ, რომ ეკუთვნის თეოდორიტე კჳრელს[26]). იგი უთარგმნია, სხვა წყაროებით სამწუხაროდ, ჩვენთვის უცნობ ვინმე *დაჩის*, რომელიც, როგორც ამ თარგმანიდან ჩანს, თავისი დროის შესანიშნავი მწერალი ყოფილა. ამასთანავე, დაჩი ყოფილა სტეფანე პირველი მტბევარი ეპისკოპოსის თანამედროვე – თარგმანებას უძღვის მისი წერილი – „პირველი სიტყუაჲ,

---

[20] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 263:15-16. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი შოთა *მესხია*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო", თბ., 1973, გვ. 520-521.

[21] *კ.კეკელიძე*, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი I, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1980, გვ. 145.

[22] იქვე, გვ.146.

[23] წამებაჲ გობრონისი, გვ.177:17-18. ნაწარმოების შესახებ იხ., აგრეთვე, ელ. *ცაგარეიშვილი*, მიქაელ-გობრონი ქართულსა და სომხურ საისტორიო მწერლობაში, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, „მოამბე", საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1959, გვ. 127-143.

[24] წამებაჲ გობრონისი, გვ. 175:6-10.

[25] ცხორებაჲ გრიგოლ ხანცთელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 294:8-9.

[26] შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ.*გიგინეიშვილმა* და ელ.*გიუნაშვილმა*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1979, გვ. 425 (რედაქტორის – მზ. შანიძის, შენიშვნა).

მიწერილი დაჩისი სტეფანესა ნეტარისა მტბევრელი ეპისკოპოსისა", რომელშიც იგი თხოვს განიხილოს მის მიერ თარგმნილი (სომხურიდან, რადგან ბერძნულად დაწერილს „ვერ შეუძლე ცნობად, ვითარცა წყაროსა მიუწდომელსა და ფასსა დაფარულსა" – ო) ერთი ნაწილი. თუ ღირსი იყოს „შენ მიერ დანერგენ შორის ეკლესიასა", ხოლო, თუ არ ვარგოდეს, „დაწუ და სიუცბე ჩემი დაფარე და მე მამხილო და შევინანო"[27].

მოყვანილი ფაქტებიდან აშკარაა სტეფანე პირველი მტბევარი ეპისკოპოსის ლიტერატურული ნიჭი, ავტორიტეტი და გავლენა მისი დროის ქართულ მწერლობაზე.

ჩვენთვის ცნობილი რიგით მეორე მტბევარი ეპისკოპოსია *იოვანე*, რომელიც საისტორიო წერილობით წყაროებში X ს.-ის ბოლოს და XI ს.-ის დასაწყის წლებში ჩანს. იყო თუ არა სტეფანესა და იოვანეს შორის კიდევ ვინმე სხვა მტბევარი ეპისკოპოსი, გაურკვეველია, მაგრამ, სამაგიეროდ, გარკვევით ჩანს, რომ ტბეთის კათედრაზე გამოჩენილ მწერალთა დანიშვნის შესანიშნავი ტრადიცია წარმატებით გაგრძელებულა, რადგან იოვანე მტბევარი თავისი დროის გამოჩენილი ჰიმნოგრაფი და მწიგნობარია[28].

978-988 წწ. გადაწერილ მიქაელ მოდრეკილის „იადგარში" (საგალობელთა კრებულში)[29] იოვანე მტბევარის მიერ შეთხზულ საგალობელ-დასდებელთა 15 ჯგუფია შესული[30], რომელთაც კ.კეკელიძის შეფასებით ახასიათებს ღრმა ღმრთისმეტყველება, ფილოსოფიურ-თეოლოგიური აზროვნება, პოეტური აღმაფრენა, ლამაზი სტილი და ჩამოყალიბებული ლიტერატურული ენა[31].

იოვანე მტბევარის სახელი დაკავშირებულია რამდენიმე შესანიშნავ ძველ ქართულ ხელნაწერთან; ესენია: ტბეთის I სახარება 995 წლისა (ინახება სანკტ-პეტერბურგში, რუსეთის ფედერაციის ეროვნულ ბიბ.-კაში)[32], ე.წ. სვანური მრავალთავი X ს.-ისა (ხელნაწ. ინ-ტი, A-19[33]), წმინდანთა ცხოვრებების

---

[27] იქვე, გვ. 424. თ.ჟორდანია კითხვის ნიშნის დასმით სტეფანე მტბევარს მიაწერდა „ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ ღირსისა და ყოვლად ქებულისა თეოქთისტე ლეზველისაჲ"-ს თარგმნას (თ.ჟორდანია, ქრონიკები, I, გვ.85), მიუხედავად იმისა, რომ ამ თხზულების ერთ-ერთი ხელნაწერის ანდერძში არაორაზროვნადაა აღნიშნული: „ცხორებაჲ ესე ამის წმიდისა თეოქთისტესი სტეფანეს სანანოჲს ძესა უთარგმნია ქართულად" (S - 384, გვ. 306). თეოქთისტე ლეზველის ხსენების დღეა 10. XI. მისი „ცხოვრების" ავტორია ნიკიტა მაგისტროსი. თხზულების ბერძნულიდან ქართულად თარგმნა XI ს.-ის ავტორის სტეფანე სანანოჲსძის მიერ საყოველთაოდაა აღიარებული (*ე.გაბიძაშვილი*, ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია, თბ., 2004, გვ. 222, №511).

[28] *კ.კეკელიძე*, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი I, გვ. 173-174.

[29] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S-425, 272 ფ. გადაწერილია 978-988 წწ. (*პ.ინგოროყვა*, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი X საუკუნისა, გამომც. „საბჭოთა მწერალი", თბ., 1954, გვ. 763-764); ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი ყოფილი საზოგადოების (S) კოლექციისა, ტომი I, შედგენილია და დასაბეჭდად დამზადებული. . . *ელ. მეტრეველის* რედაქციით, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1959, გვ. 544-567. იოვანე მტბევარის სახელი მიწერილია შემდეგ გვერდებზე მოთავსებულ საგალობლებთან: 24v, 25r, 30v, 38v, 39r, 41v, 59r, 60r, 60v, 69r, 120r, 124v, 133r. მოვიყვან ორიოდე მაგალითს მიქაელ მოდრეკილის კრებულში იოვანე მტბევარის მოხსენიებისა: „უგალობდითა" იამბიკონნი იოვანჱ მტბევარ ებისკოპოსისა თქმულნი. ქრისტჱ, დიდებულ ყავ სული მათი" (30 v. ხელნაწერთა აღწერილობა, AI, 1, გვ. 546); „იოვანჱ მტბევარ ებისკოპოსისა მოკაზმულნი" (39r, ხელნაწერთა აღწერილობა, AI, 1, გვ.547).

[30] იქვე, გვ.174. ამჟამად გარკვეულია, რომ მიქაელ მოდრეკილის იადგარში „ავტორთაგან ყველაზე უხვად იოვანე მტბევარია წარმოდგენილი. მას ეკუთვნის 13 ჰიმნოგრაფიული კანონი და ერთი სტიქარონი", (ლ.ჯღამაია, მეორე გალობის საკითხი X საუკუნის ქართულ ჰიმნოგრაფიულ კანონში, „მრავალთავი", X, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, თბ., 1983, გვ.115).

[31] *კ.კეკელიძე*, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი I, გვ. 174.

[32] *А.А.Цагарели*, Сведения о памятниках грузинской письменности, Вып.первый, СПб., 1886, с.18-21. *ი. იმნაიშვილი*, ტბეთის ოთხთავი, გამოკვლევა და ტექსტი, *ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები*, 20, თბ., 1977, გვ.165-231. ხელნაწერთა ინსტიტუტში მოიპოვება მისი როტოპირი: Rt,III,N21. სახარების ტექსტი ამ ხელნაწერის მიხედვით ცალკე თავებად ამჟამად მთლიანად გამოცემულია ვ.ბენეშევიჩისა და ი.იმნაიშვილის მიერ (ლიტ.იხ. *ი. იმნაიშვილი*, ტბეთის ოთხთავი, გვ.105).

[33] *ს. გორგაძე*, სვანური მრავალთავი, „საქართველოს არქივი", წიგნი III, თბ., 1927; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა, ტომი I, 1. შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: *თ.ბრეგაძემ, მ.ქავთარიამ* და *ლ. ქუთათელაძემ*, *ელ. მეტრეველის* რედაქციით, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1973, გვ. 58-71. ხელნაწერის მომგებელთა ანდერძში აღნიშნულია: „ქრისტე, შეიწყალენ ამის წიგნისა მომგებელნი – მამფალი მტბევარი იოვანე და მამაჲ თეოდორე, ამენ" (იქვე, გვ.71).

21. ტბეთის პირველი ოთხთავის მთავარი ანდერძი (РНБ, №212,305r)
21. Главное завещание первого тбетского Четвероглава (РНБ 212, 305 r).
21. The main colophon of the 1st Four Gospels of Tbeti (РНБ 212, 305 r).
21. Tbeti ‘nin ilk Othtavi (incili’nin) baş vekaletnamesi (РНБ, 212. 305 r).

კრებული 1003 წლისა (ინახება ათონის ქართველთა მონასტრის წიგნსაცავში, № 28[34]). პირველი ხელნაწერი მისი შეკვეთითაა დამზადებული, ხოლო მესამე ხელნაწერის გადაწერაში მას პირადად მიუღია მონაწილეობა.

ტბეთის I ოთხთავის თანამედროვე აღწერილობა არ არსებობს. მისი აღწერილობა გამოქვეყნებულია ერთხელ, თითქმის 120 წლის წინათ, ალ.ცაგარელის მიერ – აქ ანდერძის მრავალრიცხოვანი და მრავალმხრივ მნიშვნელოვანი ტექსტები ყოველთვის არაა სრულად და ზუსტად წარმოდგენილი[35]. ამიტომ, მათ ქვემოთ მოვიყვანთ, მით უმეტეს, რომ ამ ანდერძებში დაცულია სხვა წყაროებით უცნობი მასალები ტბეთის ეპარქიის შესახებ. თითო ანდერძი გამოქვეყნებული აქვთ აკ.შანიძეს[36] და ი.იმნაიშვილს[37].

ხელნაწერის *მთავარ ანდერძში* აღნიშნულია(სურ.21):

„დაიწერა წ(მიდა)ჲ ესე წიგნი|ს(ა)ყდ(ა)რსა შ(ინ)ა ტბეთისასა,|ს(ა)ყოფელსა წ(მიდა)თა მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლთ (ა)სა,|დასაბამითგ(ა)ნ გ(ა)რდ(ა)სრ(უ)ლთა|წელთა (*შემდეგ ადგილია დატოვებული, მაგრამ თარიღი არაა ჩაწერილი*),|ქრონიკონსა **სიე** (*ასომთავრულით, ქარაგმების დასმით*), ჴელითა ორთა მწერალ|თაჲთა – დ(ავი)თ ოშკელის(ა)ჲთა|და გლახაკისა არქ|იპოსისითა, ქ(რისტემა)ნ მიეცინ|სასყიდელი შრომისა|მათისაჲ სას(უ)ფ(ე)ვ(ე)ლსა.|

და შეიმოსა ჴელითა|ს(ა)ნ(ა)ტრელისა *მღდლისა სტე|ფანესითა*. ქ(რისტემა)ნ აკუ|რთხენ ყ(ოველ)ნი მოღუაწე|ნი ამის წიგნისანი“[38].

აქედან ჩანს, რომ: 1)ხელნაწერი გადაწერილია ტბეთში; 2)ტბეთის საყდარი ყოფილა წმ. მოციქულთა სახელობისა. ამიტომაა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, რომ ტბეთის II სახარების, 1195 წელს გადაწერილის, ყდის ქვედა ფრთის მოჭედილობაზე წარმოდგენილია პეტრე და პავლე მოციქულები; 3) ხელნაწერი გადაწერილია 995 წელს (ქრონიკონსა 215+780=995); 4) იგი გადაწერილია ორი მწერლის –დავით ოშკელის და არქიპოსის მიერ; 5) ხელნაწერი შეუმოსავს, ე.ი. აუკინძავს და ყდაში ჩაუსვამს მღვდელ სტეფანეს.

ხელნაწერის *მომგებლის ანდერძი* ვრცელია, მოთავსებულია 4 გვერდზე (363v-365r), ორ-ორ სვეტად (ბოლო სვეტი – ორსტრიქონიანია); ნაწერია ნუსხა-ხუცურით; მელანი გადასულია და ტექსტი ძნელად იკითხება. 1915 წელს აკ. შანიძეს, ორიოდე ადგილის გამოკლებით, სრულად წაუკითხავს და რადგან მანამდე გამოცემული არ იყო, 1926 წელს გამოაქვეყნა[39]. ანდერძის ვრცელი ტექსტის დიდი ნაწილი ღმრთისმეტყველურია, როგორც ჩანს, შედგენილია პირადად იოვანე მტბევარის მიერ (თხრობაც მის მიერ მიმდინარეობს), რომელიც, როგორც ვიცით, თავისი დროის შესანიშნავი მწიგნობარი (ჰიმნოგრაფი) იყო. ამ ანდერძის ტექსტი შეიცავს ჩვენი საკითხისათვის მნიშვნელოვან შემდეგ ცნობებს:

1)ხელნაწერის მომგებელია იოვანე, რომელიც ტბეთის ეპისკოპოსი ყოფილა („მეცა გლახაკი და|უნარჩევესი ყ(ოვე)ლთა შ(ორი)ს მორწმუნეთა იოვანეჲ|არა ჴუებულ მყო ღ(მერთმა)ნ|წესსა მონაზონებისასა|და პატივსა მღდელობის(ი)სა|და სახელად მეწოდა|რეცა ეპისკოპოსი წ(მიდის)ა|საყდარსა ტბეთისასა.|და მოვიგე წ(მიდა)ჲ ესე ს(ა)ხ(ა)რ(ე)ბ(ა)ჲ“). 2) იოვანე მტბევრის მშობლები ყოფილან, სხვა

---

[34] *R. Blake*, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothéque de la laure d'Iviron au Mont Athos, "Revue de l'Orient Chrétien", t. IX (XXIX), № 1 et 2 (1933-1934), Paris, 1934, pp.143-147. ხელნაწერის და მისი ანდერძ-მინაწერების შესახებ დამატებით იხ: *ვ. სილოგავა*, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისათვის ბრძოლის ქრონოლოგიიდან (კახეთის შემოერთება 1003 წ.), „მრავალთავი“, XIX, თბ., 2001, გვ. 351-357.

[35] *А.А.Цагарели*, Сведения, I, с.19-21.

[36] *ა. შანიძე*, იოანე მტბევრის ვინაობისათვის, *მიმომხილველი*, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ორგანო, I, ტფ. 1926, გვ. 220-222.

[37] *ი. იმნაიშვილი*, ტბეთის ოთხთავი, გვ. 105. ხელნაწერი და მისი ანდერძ-მოსახსენებლები, გარდა ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული როტოპირისა, ადგილზე შევისწავლე 2006 წ.30 იანვარს.

[38] ნუსხა-ხუცურით შესრულებული ანდერძი (თარიღის აღმნიშვნელი ასოებით (**სიე**) – ასომთავრულით) მოთავსებულია 305v-ს მარჯვენა სვეტში; გამოცემულია ორჯერ (*А.А.Цагарели*, Сведения, I, с.20; *ი. იმნაიშვილი*, ტბეთის ოთხთავი, გვ. 105), ორივეჯერ ხარვეზებით – ა.ცაგარელთან *დავით ოშკელისაჲთა* ნაცვლად იკითხება *დავით გლახაკისაჲთა* (რუსულ თარგმანში ეს სიტყვა გამოტოვებულია), ხოლო ი.იმნაიშვილთან პირველი სიტყვა დაიწერა წაკითხულია, როგორც დაესრულა.

[39] *ა. შანიძე*, იოანე მტბევრის ვინაობისათვის, გვ. 221-222.

წყაროებით ჩვენთვის უცნობი პირები *არსენი* და *მარიამი* („მოსაჴსენებლად ს(უ)ლისა|მშობელთა ჩემთასა|არსენისა და მარიამისსა"); 3) გარდა ამათი სულის მოხსენიებისა, იოვანე მტბევარს ხელნაწერი მოუგია „სალოცველად ღ(მრ)თივ გჳ|რგჳნოსანთა მეფეთა ჩ(უენ)თა| *დ(ავი)თ კ(უ)რ(ა)პ(ა)ლ(ა)ტისა* და გუ|რგენ *მეფეთა მეფისა*|და ბაგრატ აფხაზთა|*მეფისა* – დ(იდე)ბ(უ)ლ-მცა არიან|სასუფეველსა ცათასა".

ბოლო ფორმულა („დიდებულ-მცა არიან სასუფეველსა ცათასა") არ ნიშნავს, რომ ანდერძის ჩაწერის დროისათვის დასახელებული მეფეები გარდაცვლილნი არიან, ე.ი. ჩანაწერი 1014 წლის შემდეგაა შესრულებული, რადგან ხელნაწერის სხვა ანდერძში, რომელიც საგანგებოდ დავით კურაპალატის განსადიდებლადაა შესრულებული, იგი ზუსტად ასეთი ფორმულით (ოღონდ, მხოლოობით რიცხვში) მოიხსენიება და თან აღნიშნულია, რომ სახარება დაიწერა მის ზეობაში; ქვეყნის იმდროინდელი *უმაღლესი ხელისუფლის დავით კურაპალატის განმადიდებელი* ანდერძი ასეთია:

„უ(ფალ)ო ი(ეს)უ ქ(რისტ)ჱ, მფლო|ბელო ყ(ოვე)ლთა სუ|ფევათაო, ად(ი)დე|შენსა ზეცისა|სასუფეველსა,|შენ მიერ გჳრგჳნოს|ანი, მეფჱ ჩუენი|*დავით კ(უ)რ(ა)პ(ა)ლ(ა)ტი.*|

ესე ს(ა)ხ(ა)რ(ე)ბ(ა)ჲ დაიწერა|მათსა ზეობასა,|ჴელითა ორთა მწ|ერალთაჲთა – |*დავითისითა*|და *არქიპო*|*სისითა*"[40] (88r, მარჯვენა სვეტი, სინგურით, მსხვილი ასომთავრულით).

აქ კიდევ ერთხელაა დასახელებული ხელნაწერის გადამწერები დავითი და არქიპოსი, ოღონდ დავითი „ოშკელობის" გარეშე. მათი ცალკე მოსახსენებელი, შესრულებული წვრილი ასომთავრულით, მოთავსებულია ხელნაწერის 140r თავისუფალ მარჯვენა სვეტის შუაში, თვალსაჩინოდ და გამოყოფით, ორ სტრიქონად – პირველში ერთის და მეორეში — მეორისა:

„ქ(რისტ)ე, შ(ეიწყალ)ე მ(წერალ)ი არქ(ი)პ(ო)ს.

ქ(რისტ)ე, შ(ეიწყალ)ე ც(ოდვილ)ი მ(წერალ)ი|დ(ავი)თ"[41].

როგორც ვხედავთ, აქ სახეზეა შუაკვეცილობითი დაქარაგმების კლასიკური მაგალითები (მართალია, *არქიპოს* ხმოვანკვეცილობითი დაქარაგმებითაა გადმოცემული, მაგრამ სხვანაირად იგი ვერ დაქარაგმდებოდა – „ა˜პს"-ს „არქიპოსად" წაკითხვას ძნელად თუ ვინმე მოიფიქრებდა).

ხელნაწერის ერთ-ერთი გადამწერი – დავითი, კიდევ ერთხელაა ცალკე მოხსენიებული: „დაესრულა წმიდაჲ ესე სახარებაჲ ჴელითა ცოდვილისა დავითისითა. ღმერთო, წყალობით მოიჴსენე სული მისი" (303r, მარცხენა სვეტის ბოლოს, ნუსხა-ხუცურით)[42].

ხელნაწერს მოეპოვება *მომგებლის განმადიდებელი ანდერძი*:

„†უ(ფალ)ო ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე, მეოხებითა|წ(მიდა)თა მახარ(ე)ბ(ე)ლთ(ა)ჲთა, | ადიდე იოვანე მა|მათმთ(ა)ვ(ა)რი, პირველ|მტბევარი და აწ|შენ მიერ მაწყუერ|ელ ეპისკ(ო)პ(ო)სი, და|კუალად მუნვე|თჳსსა საყდრად|შესრული"[43].

აქედან დამატებით ვგებულობთ, რომ ხელნაწერის მომგებელი იოვანე ჯერ ყოფილა მტბევარი მამათმთავარი, ხოლო შემდეგ გამხდარა მაწყვერელი ეპისკოპოსი. მაწყვერელი იერარქიულად მტბევარზე

---

[40] *А.А.Цагарели*, Сведения, I, с.19.

[41] იქვე, გვ. 19 – მოსახსენებლები მოყვანილია შემოკლებით და შეერთებით: „ქრისტე, შეიწყალე ცოდვილი მწერალი არქიპოსი, დავითი" (რუსული თარგმანი არ მოჰყავს).

[42] ნაწერი მსუბუქად გადაფხეკილ-გადაშლილია; ხელნაწერში მათეს სახარების ბოლოს (88r, მარცხენა სვეტი) მოიპოვება წვრილი ასომთავრულით შესრულებული კიდევ ერთი ჩანაწერი, მაგრამ მასში პირი დასახელებული არ არის: „დ(იდე)ბ(ა)ჲ შენდა ქ(რისტ)ჱ, ნათელო სოფ|ლისაო. დაესრულა სა|ხარებაჲ მათეს თ(ა)ვისაჲ" (*А.А.Цагарели*, Сведения, I, с.19 – ბოლო სამი სიტყვა მოყვანილია არარსებული წაკითხვით: „სახარება მათე მც˜ქსა".

[43] 303r, მარჯვენა სვეტის ზედა ნახევარი, ასომთავრული (*А.А.Цагарели*, Сведения, I, с.20) – არასწორი ტექსტი, მცდარი რუსული თარგმანით, რომელშიც „მამათმთავარი, პირველ მტბევარი" გადმოცემულია როგორც „бывшего Тбетского патриарха (католикоса)". *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, I , გვ.111 (ალ. ცაგარელის მიხედ.) იმავე გვერდის იმავე სვეტის ქვედა ნახევარზე მოთავსებულია ასომთავრულით დაწყებული და მხედრულით დამთავრებული გამოუქვეყნებელი მინაწერი: „ხ(ოლო) იუწყეთ აღ|მ(ო)მკითხვე|ლთა (*ამის შემდეგ მხედრულით*): ჟამსა და|დროსა საქართველო|თ მპყრობელის მეორ(ე) ირაკლის [ძ]|ესსა, ქ(რონი)კ(ონ)ს **უოა**, აგვისტ(ო)ს **3**, |მოუვიდა მოწყალება დიდისა ჴელ|მწიფისა ეკატირინეს მიერ"(მინაწერის თარიღია 3.VIII.1783).

მაღლა იდგა – „განგება დარბაზობისას“ (XIII ს.) მიხედვით, მეფის კურთხევის შემდეგ, „ეფისკოპოსნი ამ წესითა დასხდენ“, და მაწყვერელი მეხუთე ადგილზეა მოხსენებული 36 მღვდელმთავარს შორის, ხოლო მტბევარი მე-12-ზე[44]. თანაც, მაწყვერელს ეკუთვნის დაჯდომა „ნატით, უბალიშოდ“ ხოლო მტბევარს – უამისოდ. ასევე, სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა და მწყემსთა ნუსხაში (XVI ს. დასაწ.), მაწყვერელი პირველ ადგილზეა, იგი „გჯრგჯნ-ბისონიანი არს“, ხოლო მტბევარი მე-5-ზეა 13 მღვდელ-მთავარს შორის[45].

აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს მომგებლის განმადიდებელი ანდერძის დასკვნითი წინადადება –„კუალად მუნვე თჳსსა საყდრად შესრული“. ა. ცაგარელი მას ასე თარგმნის – „возвратившегося снова в свою обитель“ და, როგორც ჩანს, მიიჩნევდა, რომ იოვანე აწყურიდან კვლავ დაბრუნდა ტბეთში, ოღონდ არ ჩანს კვლავ ეპისკოპოსად თუ რიგით წევრად[46]. აკ. შანიძის მიხედვით, იოვანე მტბევარი 995 წლისათვის, „როდესაც ეს ძეგლი გადაუწერიათ, უკვე მაწყვერელად ყოფილა“[47]. ეს საეჭვოა, რადგან მომგებლის ანდერძში პირდაპირ და არაორაზროვნად აღნიშნულია, რომ ხელნაწერი მოიგო და იგი ტბეთში გადაიწერა მაშინ, როდესაც იოვანე იყო „ეპისკოპოსი წმიდასა საყდარსა ტბეთისასა“ (იხ. ზემოთ).

როგორც ჩანს, ვითარება გაცილებით რთულია და საქმის სწორად გარკვევაში ხელნაწერ– ათონი-28-ის (1003წ.) ანდერძები და მოსახსენებლები გვშველის[48]. მათ განხილვამდე აღვნიშნავ, რომ მოღწეულია იოვანე მტბევარის გამოსახულება მინიატურაზე, რომელიც მოთავსებულია მიქაელ მოდრეკილის კრებულის ერთ-ერთი გვერდის აშიაზე(სურ.22). აქ იგი წარმოდგენილია ფრონტალურად, მთელი ტანით, აღმოსავლეთის ქრისტიანული ეკლესიის ერთ-ერთი მამისა და მნათობის, ბასილი დიდის, გვერდით[49]. ამის მიხედვითაც ნათელია, თუ როგორ პატივს სცემდნენ და მაღალ შეფასებას აძლევდნენ იოვანე მტბევრის ლიტერატურულ შემოქმედებას მისი თანამედროვენი.

ათონის ქართველთა მონასტერში დაცულია ერთი ქართული ხელნაწერი ეტრატზე (№ 28), რომელიც წმინდანთა ცხოვრებების (სულ 18 ცხოვრებაა) კრებულია. იგი გადაწერილია 1003 წელს შაორში, „საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა“ პირადად მეფე ბაგრატ III-ის (978-1014) სურვილით და დაკვეთით. ამდენად, იგი სამეფო ბიბლიოთეკიდანაა და, როგორც ასეთი, ძვირფას რელიკვიას წარმოადგენს. ხელნაწერში უხვად მოიპოვება ანდერძ-მინაწერები (15 ძველი და 2 ახალი ანდერძი და მოსახსენებლები). მათ შორისაა ხელნაწერის გადამწერის და შექმნის მონაწილეთა; აქვეა იოვანე მტბევრისა (258 v). ხელნაწერის მთავარ ანდერძში აღნიშნულია კიდევ ერთი გადამწერის – აკჳლა მტბევრის შესახებ („დაიწერა და შეიმოსა... ჴელითა გლახაკისა აკჳლა მტბევარისაჲთა“). გარდა ამისა, ცალკეა შაორის მამასახლისის, სადაც ხელნაწერი გადაიწერა, ზენონ დაგაის ძის და ხელნაწერის კიდევ ერთი გადამწერის არსენი მალესელის (თუ მალესილელის, მარელისელის[50]) მოსახსენებლები[51]. აშკარაა, რომ ხელნაწერის ერთ-ერთი შემქმნელი

---

[44] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ.II, გვ. 48.

[45] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ.III, გვ. 245.

[46] *А.А.Цагарели*, Сведения, I, с.20.

[47] ა. *შანიძე*, იოანე მტბევრის ვინაობისათვის, გვ. 220.

[48] *ვ. სილოგავა*, ფეოდალური საქართველოს... გვ. 354-357.

[49] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S-425, 60 r. გამოსახულებები ჩასმულია კამარებში; ახლავს განმარტებითი ასომთავრული წარწერები: „წმიდაჲჲ ბასილი კესარიელი“, „იოვანე მტბევარი ეპისკოპოსი“. ორივეს ხელში გრაგნილები უჭირავთ. პირველის გრაგნილს აწერია: „ნესტუსა დაეცით თავსა თთუეთასა“, ხოლო მეორისას: „მომიტევე მე კადნიერებაჲ, არა ღირსსა“ (ხელნაწერთა აღწერილობა, A I, 1, გვ.549); მინიატურის შავ-თეთრი ფოტო: *Р.О.Шмерлинг*, Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI вв.,Изд-во „Мецниереба“, Тб., 1979, табл. 35).

[50] *შაორი* და *მარელისი* დასავლეთ საქართველოს დღესაც ცნობილი ტოპონიმებია (საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1987 წლის 1 იანვრის მდგომარეობით, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1987, გვ. 10,70).

[51] ხელნაწერ ათონი-28-ის ანდერძებისა და მოსახსენებლების პუბლიკაცია იხ: *ვ.სილოგავა*, ფეოდალური საქართველოს... გვ. 354-357.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

22. წმ. ბასილი კესარიელი და იოვანე მტბევარი ეპისკოპოსი (მარჯვნივ). მინიატურა მიქაელ მოდრეკილის იადგარიდან (ხელნაწ.ინ-ტი, S-425, 60r). 978-988 წწ.

22. Святой Басилий Кесарийский и епископ Иоанн Мтбевари (справа).Миниатюра из тропологиона Микаэла Модрекили (Институт рукописей, S-425, 60 г) 978 - 988 г.г.

22. St. Basili Kesarieli and Iowane Mtbevari, the Bishop, (on the right). Miniature from Mikael Modrekili's collection of chants. (The institute of Monuscripts, S-425, 60r) 978-988.

22. Aziz Basili Kesariyeli ve Piskopos İoanne Mtbevari (sağda) Mikayil Modrekili'den yadgarı miniyatürü (El yazmaları Enstitüsü, S-425, 60r)978-988 yy.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

იოვანე მტბევარი ზაკუელი, ანუ ზნაკუელი ყოფილა (ზნაკუა სოფელია რაჭაში და იგი მოხსენიებულია XI ს.-ში შედგენილ „ნიკორწმინდელის დაწერილში“[52]).

მიჩნეულია, რომ X ს.-ის გამოჩენილი მწერალი ჰიმნოგრაფი, ბაგრატ III-ის თანამედროვე იოვანე მტბევარი და ათონი – 28-ის შემქმნელ-გადამწერი, ზნაკუელი იოვანე მტბევარი ერთიდაიგივე პირია.

ვფიქრობ, ხელნაწერის მთავარ ანდერძში გადამწერად და შემმოსველად მოხსენიებული აკკლა მტბევარი სხვა პირია, ვიდრე ხელნაწერის სხვადასხვა ადგილას მრავალგზის მოხსენიებული ივანე//იოვანე მტბევარი. მაშასადამე, X ს-ის დასასრულსა და XI ს-ის დამდეგს ტბეთის საეპისკოპოსო კათედრაზე ერთიმეორის მომდევნოდ ორი მღვდელმთავარი – იოვანე მტბევარი და აკკლა მტბევარი უნდა ვიგულისხმოთ. საფიქრებელია, რომ აკკლამ ტბეთის კათედრა დაიკავა 995 წლიდან, იოვანე მტბევარის აწყურის კათედრაზე გადაყვანის შემდეგ.

მაშასადამე, ამ ორი ხელნაწერის (ტბეთის ოთხთავის და ათონი-28-ის) ანდერძებისა და მოსახსენებლების შეჯერებით შემდეგი სურათი ჩანს:

995 წლის შემდეგ ტბეთის სახარების დამკვეთი, იოვანე მტბევარი, მაწყვერელ ეპისკოპოსად გადაჰყავთ. ტბეთის კათედრას იკავებს აკკლა მტბევარი. იოვანე აწყურიდან კვლავ ბრუნდება ტბეთში, აკეთებს ამის შესახებ ჩანაწერს მისი შეკვეთით გადაწერილ ტბეთის სახარებაში და შემდეგ ორივენი – იოვანე და აკვილა შაორის მონასტერში (რაჭაში) გადადიან. აქ 1003 წელს ისინი მონაწილეობენ მეფე ბაგრატ III-ის დაკვეთით გადაწერილი ხელნაწერის (18 წმინდანის ცხოვრება) შექმნაში, როგორც მისი გადამწერები.

მათ ნაცვლად და მათ შემდეგ ტბეთის კათედრას იკავებს *სამოელ ეპისკოპოსი*, რომელმაც ასევე მიიღო მონაწილეობა ტბეთის სახარებისათვის საბოლოო სახის მიცემაში (შეამკო იგი კონსტანტინეპოლიდან გამოწერილი („გამოვიხუენ“) მახარებელთა მინიატურებითა და კამარებით) და ამის შესახებ მეტად ლამაზი წვრილი ნუსხურით შესრულებული ანდერძი მოათავსა ხელნაწერის 2v გვერდის ქვედა ნახევარზე. სამწუხაროდ, ვიღაც არსენი გიგადრისძეს თუ გიგაბაბადისძეს XV ს-ში(?) გადაუფხეკია ამ ანდერძის მეორე,მესამე და მეათე სტრიქონები და ჩაუწერია, თუ ჩაუწერინებია თავისი სახელი. მიუხედავად ამ დამახინჯებებისა, სამოელ ეპისკოპოსის ანდერძი მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს და მოვიყვან მას სრულად (სურ.23):

„მე, გლახაკმან სამოელ, რ(ომელ)ი ღირს ვიქმენ მეოთხედ ეპ(ი)სკ(ო)პ(ო)სად| *(ამის შემდეგ გადაფხეკილია ორი სტრიქონი და გვიანდელი(XVს.?) ხელით ჩაწერილია:* „ადრითვე ვიყავ მესურნე ტომობით გიგა|ბაბადის ძე დეკანოზის საფარისა ამის წერად“) წიგნი ესე ოთხი თავი ს(ა)ხ(ა)რ(ე)ბ(ა)ჲ ვიპოვე აღწერილი და შ(ე)მკ(ო)ბილი|ყ(ოვ)ლ(ი)თა გ(ა)ნგებულებითა, ხ(ოლო) ნაკლულევან იყო ხატთა და |კამარათაგან. და გულსვიდგინე დიდი ხარკებითა და |გამოვიხუენ ესე ხატნი და კამარანი საბერძნეთით, ქ(ა)ლ(ა)ქ(ი)თ |დიდით სამეუფოჲთ, და ჩაურთენ ამას წ(მიდას)ა სახარებასა. |[ა]წ, ვინ შემდგომად ჩემ გლახაკისა ღირს იქმნ...თ მნეო...ად| *(ამის შემდეგ გადაფხეკილია ერთი სტრიქონი, სადაც ზემოთ გადაფხეკილ ადგილას ჩაწერილი სტრიქონების ხელით ჩაწერილია:* „დ(ა) მს(ა)ხურებ(ა)დ ნა[თ]ლის ძეობა კრებ...სა წინა“) სახარებისასა, გევსენენ წყალობაჲ ჩემ ცოდვ(ი)ილისაჲ ამის |და ბრალთა შინა გ(ა)ნჴრდილისაჲ, რ(აჲთ)ა თქ(უე)ნ მიერ ღირს ვიქმ|ნეთ თუალით უხილავთა მ(ა)თ კეთილთა, რ(ომელ)ი გ(ა)ნმზადებულ |არს მოყუარეთათჳს სახელისა მისისათა“[53].

---

[52] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, IX-XIII სს. ქართული ისტორიული საბუთები. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს *თ.ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ.შოშიაშვილმა*, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1984, გვ. 39,40,41.59. ხელმწიფის კარის გარიგება, თბ., 1993, გვ. 26-27.

[53] *А.А.Цагарели*, Сведения, I, с.21 – შეცდომებით, შემოკლებით (რუს. თარგმანი) და გვიანდელი ჩამატებების გამოტოვებით. 2v გვერდის ზედა ნახევარში, ჩამატებული სტრიქონების ხელით, მოგრძო ნუსხურით, რომელიც, თითქოს, ხვეულ ასომთავრულს წააგავს, ორ სტრიქონად ჩაწერილია: „გიგადრის ძე არსენიც ცხო|ვნდინ უკუნისამდე, ამინ“.

23. სამოელ ტბეთის ეპისკოპოსის ანდერძი (ტბეთის I ოთხთავი, РНБ № 212, 2v).

23. Завещание Самоеля, тбетского епископа (I тбетский Четвероглав, РНБ № 212, 2 v).

23. The colophon of Samoel, the Bishop of Tbeti. (I Gospel of Tbeti, РНБ № 212, 2r).

23. Samoel Tbeti'nin Piskoposun vekaletnamesi (Tbeti'nin I Othtavisi, РНБ № 212, 2v).

როგორც ვხედავთ, სამოელი თავის თავს მეოთხე ეპისკოპოსს უწოდებს, ცხადია, ტბეთის საყდრისას, რადგან ჩანაწერს აკეთებს ტბეთში დაცულ ტბეთის ოთხთავზე[54]. რამდენად სწორია ეს ნუმერაცია, ძნელი სათქმელია, რადგან მანამდე, მართალია, სამი ეპისკოპოსია ცნობილი ტბეთის კათედრაზე – *სტეფანე, იოვანე* და *აკვილა*, მაგრამ სტეფანესა და იოვანეს შორის თითქმის საუკუნეა; თუმცა, არ არის გამორიცხული, რომ სტეფანე ტბეთის პირველ ეპისკოპოსის მამათმთავრობა X ს-ის შუა ხანებამდე გაგრძელდა, ხოლო შემდეგ იოვანე დაახლოებით კიდევ 40 წელი მამამთავრობდა.

ტბეთის სამღვდელმთავრო კათედრაზე ამის შემდეგ ჩანს ეპისკოპოსი *საბა მტბევარი*, რომელმაც 1028 წლის ახლო ხანებში გადამწყვეტი როლი შეასრულა იმ დროის საქართველოს ერთობ დაძაბულ პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

„მატიანე ქართლისაჲს“ (XI ს.) და სუმბატ დავითის ძის (XI ს.) ცნობით, ორი წლის გამეფებულ 11 წლის ბაგრატ IV-ს (1027-1028) მამამისის გიორგი I-ის (1014-1027) გარდაცვალების შემდეგ, განუდგნენ „აზნაურნი ტაოელნი“ და „წარვიდეს“ საბერძნეთს. ესენი იყვნენ ვაჩე კარიჭის-ძე და „მათ თანა სიმრავლე აზნაურთა ტაოელთა“, რომელთაც მოგვიანებით შეუერთდნენ ჩანჩახი ფალელი და არჯევან ჰოლოლას-ძე. განდგომა კიდევ არაფერი, ამ ორმა ბიზანტიას გადასცა – პირველმა ციხე გარყლობისა, ხოლო მეორემ წერეფთისა თუ წეფთისა[55]. განდგომილ ტაოელ დიდებულებს შეუერთდა ბანელი ეპისკოპოსი იოვანეც. ეს მოხდა 1028 წლის ახლო ხანებში. ასეთ ვითარებაში ბიზანტიის იმპერატორმა, კონსტანტინე VIII-მ (1025-1028) დიდძალი ჯარი გამოგზავნა ტაოში ქვეყნის დასაპყრობად პარკიმანოსის პროედროს იოვანე ხარტულარის სარდლობით, ბერძნებმა „მოვლეს და მოაოჴრეს ქუეყანანი იგინი“.

ასეთ დროს, „რაჟამს იხილა საბა, მტბევარმან ეპისკოპოსმან, რომელ შავშეთს არღარა იყო სხუა ღონე, ააგო ციხე თავსა ზედა ტბეთისასა, დაიჭირა ქუეყანა შავშეთისა, ქმნა დიდი ერთგულობა ბაგრატ აფხაზთა მეფისათჳს“[56]. სუმბატ დავითის-ძის ცნობით, საბა მტბევარმა სიმაგრე ააგო „მახლობელად ტბეთის ეკლესიასა და სახელ სდვა მას სუეტი“[57]. ამასთანავე, „შემოვიდა მასვე ციხესა შინა ეზრა ანჩელი, და რომელნი აზნაურნი გამოჩნდეს ერთგულად, შეუდგეს მასვე ციხესა შინა და გამაგრდეს ფრიად“[58].

ამასობაში კონსტანტინე კეისარმა სიკვდილის მოახლოება იგრძნო, უკან გაიწვია თავისი პარკიმანოსი და მისი ჯარი. იგი გარდაიცვალა კიდეც 1028 წელს. ბიზანტიას საქართველოსთვის აღარ ეცალა (სასახლის კარზე დაიწყო გადატრიალებები) და ქვეყანასაც განსაცდელმა გადაუარა.

მტბევარი მღვდელმთავრები შავშეთის ერისთავებადაც იწოდებოდნენ. ამის შესახებ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ პირდაპირაა აღნიშნული, რომ დარბაზობის დროს „მტბევარსა ზედა, დარბაზს, მისსა საჯდომსა უკანით, მისსა მოლარეთუხუცესსა ფარი და ჴმალი აქუს უკანით, ამად რომე ერისთავიც არის შავშეთისა“[59].

---

[54] წერილობით ძეგლებში ეპისკოპოსების რიგითი ნომრით აღნიშვნა (მათი ნუმერაცია), როგორც ჩანს, უცხო არ იყო; მაგ., კუმურდოს ტაძრის ერთ-ერთ სააღაპე წარწერაში, რომელიც სამოელ ეპისკოპოსის თითქმის თანადროულია და X ს.-ის 80-90-იანი წლებით თარიღდება, ეფრემ კუმურდოელი ეპისკოპოსი ყველიერის პარასკევს – წმინდათა მთავარანგელოზთა დღესასწაულის დღეს, აღაპს აწესებს გაბრიელ კუმურდოელისათვის და მას მოიხსენიებს, როგორც „ე ეპისკოპოსს“, ე.ი. მე-5 ეპისკოპოსს, ცხადია, კუმურდოს საყდრისა (დაწვრილებით ამის და სხვა წერილობით ძეგლებში მსგავსი შემთხვევების, ასევე ასეთი ფაქტების სხვა შესაძლო ინტერპრეტაციების შესახებ: *ვ. სილოგავა*, კუმურდო, გვ. 68-70).

[55] ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 292; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ.III, გვ.180. Очерки истории Грузии, том III, Грузия в XI-XV веках, Изд-во „Мецниереба“, Тб., 2002, с.99.

[56] ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 292: 8-10.

[57] იქვე, გვ 386 :1-2.

[58] იქვე, გვ. 292 :15-16.

[59] ხელმწიფის კარის გარიგება. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, ინგლისურად თარგმნა,წინასიტყვაობა, ლექსიკონი და შენიშვნები დაურთო ქ. სურგულაძემ,თბ., 1993, გვ. 26-27. როგორც ჩანს, ეს პირველი შემთხვევა არ იყო შავშეთის ისტორიაში საერო და სასულიერო ხელისუფლების ერთ ხელში თავმოყრისა.მაგ.იოვანე მტბევარი, X ს-ის II ნახ.-ის მოღვაწე და რიგით მეორე ეპისკოპოსი ტბეთისა, სვანური მრავალთავის ერთ-ერთ მოსახსენებელში „მამფლის“ საერო ტიტულითაც მოიხსენიება (იხ.შენ.33).

საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ეპისკოპოსებისათვის საერო ხელისუფლების, კერძოდ, ერისთავობის მინიჭება უცხო არ იყო ძველ საქართველოში. მაგ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ (IX ს.), VIII ს.-ის ამბების გადმოცემისას, აღნიშნულია შემდეგი: „და მერე მეფობდა მირდატ, და მთავარებისკოპოსი იყო გლონოქორ. და ესე მთავარებისკოპოსი ერისთავადცა იყო ბარაზბოდ პიტიახშისაგან ქართლს და ჰერეთს“[60]. როგორც ჩანს, პერიოდულად, გარკვეული დროით, სხვა, განსაკუთრებით სასაზღვრო რეგიონის ეპისკოპოსებსაც მიენიჭებოდა ხოლმე ერისთავობა ქვეყნის უსაფრთხოების გაძლიერებისა და საზღვრისპირა რეგიონების დაცვის ცენტრალიზაციის მიზნით. ცნობილია XI ს.-ის წარწერა გრიგოლ წურწყაბელისა (წურწყაბის ეპარქია ტბეთის და წყაროსთავის ეპარქიებს შორის მდებარეობდა), რომელშიც იგი ერისთავადაც მოიხსენიება. ე.თაყაიშვილი, რომელმაც გამოაქვეყნა მდ.ქციაზე გადებული ხიდის ბურჯში ჩასმულ ქვაზე შესრულებული ეს წარწერა, გამოთქვამს ვარაუდს, რომ მტბევარი ეპისკოპოსის მსგავსად, წურწყაბელი ეპისკოპოსებიც, სასულიეროსთან ერთად, საერო ხელისუფლებასაც ფლობდნენ მათ დაქვემდებარებაში მყოფ ქვეყნებში[61].

უფრო მეტი, კახეთის მეფე გიორგი I-მა (1466-1476), როდესაც დიდი წინააღმდეგობების გადალახვის შემდეგ მმართველობის რეფორმა გაატარა, ქვეყანა სამხედრო ერთეულებად – სადროშოებად დაყო, რომელთა სათავეში მღვდელმთავრები – ალავერდელი, ბოდბელი, რუსთველი, მარტყოფელი და ნინოწმინდელი დააყენა[62]. ასე უფრო დაზღვეული იყო იგი დიდგვაროვან ფეოდალთა სეპარატისტული მიდრეკილებებისაგან.

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ომში, ბრძოლის, დროს ჯარს, ცხადია, ეპისკოპოსები ვერ წარუძღვებოდნენ და ვერ უხელმძღვანელებდნენ (თუმცა, ბრძოლის ადგილებამდე, ალბათ, ჯარს მიჰყვებოდნენ და შეიძლება ბრძოლაში მონაწილეობდნენ კიდეც). კახეთის სადროშოების შემთხვევაში გარკვეულია, რომ ჯარს ეპისკოპოსების ნაცვლად *მოურავები* სარდლობდნენ[63].

შავშეთის ერისთავის შემთხვევაში, რომელიც იმავდროულად ეპისკოპოსიც იყო, ჯარს, როგორც ჩანს, მტბევარის მოლარეთუხუცესი ხელმძღვანელობდა. მას ხომ სამეფო კარზე დარბაზობის დროს ფარი და ხმალი ეჭირა და მისი სუზერენის – მტბევარი ეპისკოპოსის უკან იდგა. საერთოდ, მოლარეთუხუცესი საერო პირი იყო. სამეფო კარზე მეფის მოლარეთუხუცესი სასახლის დაწესებულებათა უწყების მოხელეა – იგი დიდი სახელმწიფო ბეჭდის მცველია[64]. ისევე, როგორც სამეფო კარს, ადგილობრივი მმართველობის უწყებებსაც თავიანთი მოლარეთუხუცესები ეყოლებოდათ. მტბევარს, იგივე შავშეთის ერისთავს, იგი ნამდვილად ჰყავდა („მისსა მოლარეთუხუცესსაო“ – აღნიშნულია „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მტბევარის შესახებ) და, ალბათ, სწორედ იგი ხელმძღვანელობდა ჯარს ომის დროს მტბევარის ნაცვლად.

ამ საკითხზე დასკვნის სახით უნდა აღინიშნოს, რომ XI ს.-ის 20-იანი წლების მოღვაწე საბა მტბევარი ეპისკოპოსი ერთადერთი მღვდელმთავარი არაა, ვისაც ერისთავის საერო ხელისუფლებაც გადაეცა. მაგრამ ფაქტია, რომ მტბევრებს იგი გაჰყვა ეპარქიის არსებობის ბოლომდე (XVI ს. დასასრული), ყოველ შემთხვევაში XIV ს.-ში ეს მოვლენა სამართლებრივადაცაა დადასტურებული („ხელმწიფის კარის გარიგება“).

---

[60] მოქცევაჲ ქართლისაჲ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 92:35-39; შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გვ. 325: 25-27.

[61] *Е.Такайшвили*, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, „Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества, Вып. III, Тифл.,1913, с.71-72; შდრ. *ვ.სილოგავა*, სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ახალციხე, 2000, გვ. 8-9.

[62] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი IV, საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე, ტომის რედაქტორი *მამია დუმბაძე*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1973, 238-239.

[63] ა. *კლიმიაშვილი*, მასალები XV-XVIII სს. ქართლისა და კახეთის სადროშოების ისტორიისათვის, კრ. „XIV-XVIII სს. რამდენიმე ქართული ისტორიული დოკუმენტი“, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1964, გვ. 124; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი IV, გვ. 239 (აქ ნათქვამია, რომ „კახეთში სარდლის მოვალეობას ხშირად თავადები ასრულებდნენ“).

[64] *ი. ანთელავა*, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1983, გვ.36-38; *მისივე*, საქართველოს საისტორიო-წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, გამომც. „არტანუჯი“, თბ., 2002, გვ.36-38.

შემდეგი მტბევარი მღვდელმთავარი, რომელიც საისტორიო წყაროებში ჩანს, არის XII ს.-ის 60-იანი წლების მოღვაწე *პავლე მტბევარი*. მისი დაკვეთით 1161 წლის ახლოს იოვანე ფუკარალის ძეს გადაუწერია ე.წ. ტბეთის II სახარება – ეტრატზე ნუსხახუცურით გადაწერილი დიდი ზომის (324 ფურც.) ხელნაწერი[65]. ხელნაწერს ახლავს პავლე მტბევარის ვრცელი ანდერძი, რომელიც რამდენიმე მნიშვნელოვან ცნობას შეიცავს: 1) ხელნაწერი გადაწერილია და შეწირული ტბეთის საყდრისათვის („დავდევ საყდარსა ტბეთისასა"); 2) პავლე მტბევარი, რომელიც თავისთავს „ჯუარის მყვანს" („ჯუარის მიმყვანს") უწოდებს[66], დიმიტრი მეფის (1125-1155), დავით აღმაშენებლის (1089-1125) ძის გაზრდილი ყოფილა; 3) იგი თანამედროვეა გიორგი მეფისა (1156-1184), რომელსაც „ლომთა უმჯნესსა და არწივთა უმალეს" უწოდებს; 4) გარდა ამ ოთხთავისა, ტბეთის საყდრისათვის მას შეუწირავს სხვა ხელნაწერები (ზატიკნი, იბაკონი, სტიქარონი. . .) და ხატი; 5) მას ჰყოლია ძმები: *გიორგი, თევდორე, კვირიკე* და დები: *ცხორებაი, გუარანდუხტ* და *ნონაჲ*; 6) მისი დიდწულები ყოფილან (ალბათ, სხვადასხვა დებისა, მაგრამ რომელი რომლისაა არ ჩანს): *ნიკოლოზ* ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი, *არსენი* ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი, *იოვანე* ანჩელი მთავარეპისკოპოსი, *ანტონი* ოპიზისა წინამძღვარი, *არსენი* დიმიტრი მეფისა მწირველი[67]. აქ არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს იმან, რომ ასეთი უმაღლესი რანგის სასულიერო თანამდებობები უახლოესი ნათესავების, ფაქტობრივად, ერთი ფეოდალური სახლის ხელშია თავმოყრილი.

ტბეთის II ოთხთავი ჩასმულია შესანიშნავ ჭედურ ყდაში, რომელიც XII ს.-ის ქართული ოქრომჭედლობის ერთ-ერთ ბრწყინვალე ძეგლადაა მიჩნეული. იგი დამზადებულია ეპისკოპოს *იოვანე მტბევარ-საფარელის* დაკვეთით (ამის შესახებ აღნიშნულია ყდის ჭედურ წარწერაში[68](სურ.24).

ამავე იოვანე მტბევარის დაკვეთით იოვანე ფუკარალის ძეს, როგორც ჩანს, პავლე მტბევარის დაკვეთით ტბეთის II სახარების გადამწერს და გიორგი სეთასძეს გადაუწერიათ წყაროსთავის სახარება[69] 1195 წლისა. ხელნაწერს ახლავს მრავალი ანდერძ-მოსახსენებელი, რომელშიც იოვანე იხსენიება ხან მტბევრად და ხან მტბევარ-საფარელად. მთავარ ანდერძში იგი წერს, რომ ძვირფასი ქვებით მდიდრულად შემკული ეს ოთხთავი „დავდევ წყაროჲსთავს, ხატსა ღმრთეებისა წინაშე, სადიდებელად და სალოცველად ღმრთივგჳრგჳნოსანთა მეფეთა ჩუენთა თამარის და დავითისთჳს"[70]. გარდა ამისა, წყაროსთავის ტაძრისათვის მას შეუწირავს „ერთი ხატი ყოვლად წმიდისაჲ თეთროანად დახატული, ზარხუდ მოჭედილი".

რაც მთავარია, წყაროსთავის სახარება იოვანე მტბევარ-საფარელს ჩაუსვამს ჭედურ ყდაში, რომლის მოჭედილობა დაუმზადებია ოქრომჭედელ *ბექა ოპიზარს*. სახარების წინა ყდაზე გამოსახულია ჯვარცმა, ხოლო უკანაზე ვედრება. აქვე მოთავსებულია სამი წარწერა, რომელთაგან ორში იოვანე მტბევარი მოხსენიებულია, როგორც სახარების დაწერის და მოჭედის დამკვეთი, ხოლო მესამეში აღნიშნულია: *„ქრისტე, შეიწყალე ოქრომჭედელი ბექაჲ ოპიზარი"*.

ხელნაწერში მოთავსებულია რამდენიმე მნიშვნელოვანი თანადროული მინაწერი, რომელთაგან ერთში დასახელებულია გადამწერები და აღნიშნულია გადაწერის თარიღი („ქრონიკონსა **უიე**", ე.ი. 415, ანუ 1195 წ.), ხოლო მეორეში ნათქვამია: „ამას ოთხთავსა ზედა არს ორასი დრამისა ვეცხლი და ოცისა დრამისა ოქროჲ, თვლები და მარგალიტი, და ოქრომჭედლისა ჴელფასი **კგ**[71]"; შემდეგ წყევლა იმათთვის,

---

[65] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Q-929; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექცია, ტომი II, შედგენილია და დასაბეჭდად დამზადებული *თ.ბრეგაძის, თ.ენუქიძის, ნ.კასრაძის, ელ.მეტრეველის, ლ.ქუთათელაძის* და *ქრ. შარაშიძის მიერ, ილ. აბულაძის* რედაქციით, საქ.მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1958, გვ. 353-358.

[66] როგორც ჩანს, „ჯუარის მიმყვანი" ნიშნავს, რომ პავლე მტბევრ ეპისკოპოსს ტბეთის ტაძარში ჯვარიც დაუდგამს („მიუყვანია"), ალბათ, საკურთხევლისწინამდებარე, ან მისთვის საპროცესიო ჯვარი შეუწირავს.

[67] ხელნაწერთა აღწერილობა, Q კოლექცია, ტომი II, გვ.355-356.

[68] კერძოდ, აქ აღნიშნულია: „† რომელთაჲ ბრძანა მოძღუარმან თქუენმან დასხდომაჲ საყდართა ზედა დღესა განკითხვისასა, მაშინ მეოხ მექმენით სულითა საწყალობელსა იოვანე მტბევარსა-საფარელსა, ამენ" (*Е.Такайшвили*, Тбетское четвероевангелие XII века, Материалы по археологии Кавказа, вып.XII, М., 1909, с.159; ხელნაწერთა აღწერილობა, Q კოლექცია, ტ. II, გვ.357; ყდის ფოტო იხ.: *შ. ამირანაშვილი*, ბექა ოპიზარი, ტაბ. 7; *Ш.Амиранашвили*, Бека Опизари, таб.7).

[69] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Q-907; ხელნაწერთა აღწერილობა, Q კოლექცია, ტ. II, გვ. 322-327.

[70] იქვე, გვ.324.

[71] იქვე, გვ. 324 (ანდერძის ტექსტის ბოლოს).

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

24. ტბეთის II სახარება (ხელნაწ. ინ.-ტი, Q-929). უკანა ყდის მოჭედილობა. 1161 წ.
24. Второе тбетское Евангелие, (Инст. рукописей, Q-929).Гравировка задней обложки.1161 г.
24. II Gospel of Tbeti, (The Institute of Monuscripts, Q-929). The metal-setting of the back cover 1161.
24. Tbeti'nin II incili (Elyazmaları Enst.,Q-929) Arka kapağın işlemeleri. 1161 y.

ვინც ხელნაწერს ამათ დააკლებს. ამ იშვიათი შინაარსის მინაწერში (შ.*ამირანაშვილი*), როგორც ვხედავთ, აღნიშნულია, რომ ოქრომჭედელ ბექა ოპიზარს გასამრჯელოდ მიუღია 23 დრამა.

როგორც ჩანს, იოვანე მტბევარ-საფარელი პავლე მტბევარის უშუალო მომდევნო ეპისკოპოსია ტბეთის კათედრაზე. ის, რომ იგი წყაროებში საფარელად არის მოხსენიებული, მისი წარმომავლობის, ანდა თავდაპირველად საფარის მონასტერში (ახალციხის მახლობლად 12 კმ-ზე) მოღვაწეობის მაჩვენებელია, არ არის გამორიცხული მონასტრის წინამძღვარადაც.

ე.თაყაიშვილი XIII ს.-ში გადაწერილად მიიჩნევს ერთ ქართულ ოთხთავს, ე.წ. *უბისის სახარებას*, რომლის ორ, ხელნაწერის თანადროულ ანდერძში მოხსენიებულია *გიორგი მტბევარი*. ერთგან აღნიშნულია: „ქრისტე ღმერთო, მფლობელო ყოველთაო, და მადლო მახარებელთაო, აჴმარე წმიდაჲ ესე ოთხთავი მამფალსა გიორგი მტბევარსა და მიეც შენ მიერი სუფევა აქა და უმეტეს საუკუნეთასა". აქვე აღნიშნულია, რომ ხელნაწერის გადამწერია ვინმე საბა, რომელიც კიდევ ორ სხვა მინაწერში ასახელებს თავის თავს. ამ საბას იამბიკოც მიუძღვნია გიორგი მტბევარისათვის, რომელიც თვითონვე ჩაუწერია ხელნაწერში. იამბიკოში იგი გიორგის დავითის მწირველს უწოდებს. ე.თაყაიშვილი ვარაუდობს, რომ ეს დავითი მეფე უნდა იყოს, ოღონდ XIII ს.-ის სამი დავით მეფიდან რომელი იგულისხმება, ტექსტიდან არ ჩანსო[72].

იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის № 76 ხელნაწერს მოეპოვება შემდეგი ანდერძი: „... ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი იოვანე ვარძიელი, აღდგომისა დეკანოზი, მოგებად წმიდასა ამას ყოველთა სულთა განმანათლებელსა და წინამძღუარსა პავლესა, სალოცველად და სალხინებელად სულისა ჩუენისა და მოძღუართა და ძმათა და ყოველთა თჳსთა ჩემთა... დაიწერა წინაშე წმიდისა საფლავსა, წელსა **ლბ**, თურქთა ქონებასა, ოდეს კლიტენი მათ ჰქონდეს საწურთელად ცოდვათა ჩუენთათჳს. არცა ვის შესლვად უტევებდეს თჳნიერ დიდისა ჭირისა და სასყიდელისა, და არცა ჩუენ მოსლვად უტევებდეს. კჳრილე მტბევრისა, გამზრდელისა, მზრუნველისა და მიწისა ჩუენისა აქა შინა ყოფისა ჩუენისათჳს"[73]. მაშასადამე:

1) ხელნაწერი შეიცავს პავლეს ეპისტოლეებს; 2) ხელნაწერის მომგებელია აღდგომის ეკლესიის დეკანოზი იოვანე ვარძიელი; 3) ხელნაწერი გადაუწერიათ 1344 წელს[74] უფლის საფლავის ეკლესიაში, როდესაც იგი თურქებს ჰქონიათ დაპყრობილი და მათ ხელში ყოფილა საფლავის კლიტენი; 4) ამ დროს იერუსალიმში ყოფილა ხელნაწერის მომგებლის გამზრდელი კჳრილე მტბევარი.

რაც მთავარია ჩვენი საკითხისათვის, ხელნაწერის ანდერძის მიხედვით, XIV ს.-ის შუა ხანებში მტბევარი მღვდელმთავარი ყოფილა სხვა წყაროებით ჩვენთვის უცნობი კჳრილე.

ამის შემდეგ მტბევარ მღვდელმთავართა შესახებ ცნობები საისტორიო წყაროებში მხოლოდ XV ს-იდან ჩანს.

„ახალი ქართლის ცხოვრებაში" აღნიშნულია, რომ 1485 წელს ყვარყვარე ათაბაგმა იაყუბ-ყაენის მიერ აწყურის ღმრთისმშობლის ხატის გატაცების შემდეგ მაწყუერელი დასჯის მიზნით განდევნა და „მოიძიეს სხვა ეპისკოპოზი და ჰპოვეს საზღვართაგან პონტოსათა, ქალაქით ტრაპიზონელი, სახელით სვიმეონ, რამეთუ მაშინ საჭეთმპყრობლობდა საყდარსა ტბეთისასა. ამას მიუბოძა უკანასკნელ მაწყუერელობა"[75]. მაშასადამე, ვინმე ტრაპიზონელი *სვიმონი*, რომელიც მტბევარი ყოფილა, ყვარყვარე ათაბაგს მაწყვერლად დაუდგენია. უცნობია სვიმეონმა ორივე კათედრა შეინარჩუნა თუ არა, მსგავსად X-XI სს. მიჯნის იოვანე მტბევარ-მაწყვერელისა, თუ იგი მხოლოდ დააწინაურეს, აწყურის კათედრა უბოძეს, ხოლო მტბევრად

---

[72] *Е.Такайшвили*, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, „Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества", Вып. IV, Тифл.,1915, с.34-36.

[73] *R. Blake*, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothéque patriarcale greque a Jérusalem, Paris, 1924, p. 113.

[74] რაღაც გაუგებრობით, რ. ბლეიკი ხელნაწერს ათარიღებს XVI ს.-ით და ანდერძში გარკვევით აღნიშნული 1344 წლის (32+1312) ნაცვლად გამოყავს 1549 წელი (1517+32), თუმცა კითხვის ნიშნით (იქვე). მართალია, ხელნაწერს სწორად ათარიღებს პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XIII ს.-ის მეორე ნახ.-ით და XIV ს.-ის I ნახ.-ით აკად. ელ. მეტრეველი, მაგრამ, რატომღაც ისიც არ ახსენებს ხელნაწერის ანდერძში აღნიშნულ თარიღს – 1344 წელს (*ელ. მეტრეველი*, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.), თბ., 1962, გვ. 47, შენ. 133).

[75] ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, ტომი II, გვ. 483:21-23.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მის ნაცვლად სხვა დაადგინეს.

ივ.ჯავახიშვილის ვარაუდით, ეს სვიმეონი, რადგან ტრაპიზონელია, ბერძენი უნდა ყოფილიყო. უფრო ადრე, 1475 წ. ახლადგარდაცვლილი ბაჰადურის სულის მოსახსენებელთა დასაწესებლად იგი ხომ არ გააგზავნა ყვარყვარემ საბერძნეთსა და ათონზეო[76]. მართლაც, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნში 20 თუ 21 წლის ასაკში გარდაცვლილი ბაჰადურისთვის აღაპის დაწესების (20 ოქტომბერს –მისი გარდაცვალების დღეს) ვრცელი ჩანაწერის ბოლოს აღნიშნულია: „ხოლო ამის საქმისა მსახურნი, რომელნი სამცხით მოიწივნეს, ერთი ბერძენი იყო, მღდელმონაზონი, სახელით სჳმონ, რომელი დიდით ხანით ყმა მათდა ქმნილ იყო, და ერთი ქართველი მონაზონი, სახელით აკაკი, სიყრმითგან მათ თანა აღზრდილი და მონა“[77]. მაშასადამე, მღვდელმონაზონი სჳმონი რომ ბერძენი იყო, ამ ჩანაწერიდან არაორაზროვნად ჩანს– რომ მართლა ტრაპიზონელი იყო იგი და რომ მართლა ის იყო ტბეთის საყდრის საჭეთმპყრობელი, სანამ ყუარყუარე ათაბაგის მიერ მაწყვერელად დაიდგინებოდა.

ნ. მარს შავშეთ-კლარჯეთში 1904 წელს მოგზაურობის დღიურში, შემოუნახავს ცნობები ტბეთის სამრეკლოსთან დაკავშირებული ორი ქართული ასომთავრული, ამჟამად დაკარგული წარწერის შესახებ. სამრეკლო იდგა ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით. ამჟამად მისი მხოლოდ ნანგრევებია შემორჩენილი. წარწერებიდან ერთი ყოფილა საამშენებლო, ხოლო მეორე მშენებლობის „ზედამდეგისა“, ე.ი. ხელმძღვანელისა. ქვა სამშენებლო წარწერის ფრაგმენტით ჩაშენებული ყოფილა ნ. მარის მასპინძლის, ჯევრი-ეფენდის სახლის ბუხარში[78]. ნ. მარს მოჰყავს წარწერის შემორჩენილი ტექსტი, საიდანაც ჩანს, რომ „...იტოს“ მტბევარს, ალბათ, აუშენებია „სამრეკლო ესე ქრ(ო)ნიკ(ო)ნსა **სიე**“[79]. ვფიქრობ, „...იტოს“ შეიძლება აღვადგინოთ, როგორც „[დიმ]იტ(რ)ოს“ ან „[დიმ]იტ(რი)ოს“ და მივიღებთ კიდევ ერთი მტბევარი ეპისკოპოსის სახელს[80]. წარწერაში დასმული თარიღი შეესაბამება 1527 (1312+215) წელს. ნ. მარიც უფრო ამ თარიღს ემხრობა, ვიდრე მი მიერვე სავარაუდოდ წარმოდგენილ 996 (780+215) წელს. მით უმეტეს, რომ სამრეკლოების მშენებლობა საქართველოში XIII ს.-ის დასასრულიდან ივარაუდება[81].

ტბეთის სამრეკლოს მეორე წარწერის ტექსტი ასეთი ყოფილა: „†ამ(ი)სა ზედამდე|გსა თათუჯაძესა|შაჰ მუზის,შჱუნდვ|ნ(ე)ს ღ(მერთმა)ნ“.[82] წარწერიანი ქვა, იმავე ჯევრი-ეფენდის, ნ. მარის ტბეთში ჩასვლამდე 10 წლით ადრე, ე.ი.1884 წელს ნამოუღია სამრეკლოს ნანგრევებიდან[83]. ნ. მარს წარწერის ტექსტის „ზედამდეგი“ გაუგია როგორც „მდგომი“ და ტექსტის ამ ნაწილს ასე თარგმნის: „стоящего на этом, месте. над этим или здесь[84]; ამის მიხედვით, იგი მიიჩნევს, რომ წარწერიანი ქვა საფლავზე იყო აღმართული („Эта надпись, однако, указывает не на колокольню, а на надгробный памятник“). სინამდვილეში, „ზედამდეგი“ ტექნიკური ტერმინია და აღნიშნავს სამუშაოთა ხელმძღვანელს, იმას, ვინც ხელოსნებს „ზედ ადგას“, მუშაობას ხელმძღვანელობს. ამ ტერმინის ადრინდელი (X ს.) ფორმაა „საქმესა ზედამდგომი“, როგორც უწოდებს თავისთავს ოშკის ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელი გრიგოლი[85].

მაშასადამე, 1527 წლის ახლოს მტბევარი ეპისკოპოსი ყოფილა ჩვენთვის სხვა წყაროებით უცნობი *დიმიტროსი* თუ *დიმიტრიოსი* (თუ სახელის ასეთი წაკითხვა სწორია), რომლის დროსაც ტბეთში აუშენებიათ სამრეკლო, ასევე სხვა წყაროებით უცნობ *შაჰმუზ თათუჯაძის* ხელმძღვანელობით.

ხელნაწერთა ინსტიტუტის S 252გ ხელნაწერის ერთი კვინკლოსური მინაწერის მიხედვით 1556 წელს

---

[76] *ივ. ჯავახიშვილი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, ნაწილი II (XV ს.), თხზულებანი 12 ტომად, ტომი III, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1982, გვ. 369.

[77] *ე.მეტრეველი*, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, თბ., 1998, გვ. 187.

[78] *Н.Я. Марр*, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, с.25.

[79] Там же.

[80] ცხადია, ეს აღდგენა პირობითია: ჩვენ არ ვიცით წარწერის მე-5 სტრიქონის ბოლოს ამოკვეთილი ასოთა კომპლექსი „მტბევ“ როგორ გრძელდებოდა („მტბევ[არმან]“, მტბევ[რისა]“ და სხვ.); ასევე, მის წინ ამოკვეთილი სიტყვიდან დარჩენილი „...იტოს“ საკუთარი სახელის, ამ შემთხვევაში – მტბევარის, ნაწყვეტია თუ სხვ. მით უმეტეს, რომ სახელი დემეტრე / დიმიტრი დიმიტრიოსის ფორმით ქართულ ონომასტიკონში ჩემთვის უცნობია.

[81] *ვ. ბერიძე*, ქართული ხუროთმოძღვრებ ა, გამომც. „ხელოვნება“, თბ., 1974, გვ, 62.

[82] *Н.Я. Марр*, Дневник, с. 25.

[83] Там же, с. 24.

[84] Там же, с. 25.

[85] *ე.თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური მოგზაურობა, გვ. 48.

„დაჯდა მტბევრად ხახულარი წყმედისძე მამა საბა"[86]. მაშასადამე, საბა, რომელიც ხახულის მონასტრის წინამძღვარი იყო, შემდეგში მტბევარი ეპისკოპოსი გამხდარა.

ხელნაწერთა ინსტიტუტის ერთ უთარიღო საბუთს (Ad-720) – ერთგულების წიგნი საბა მტბევარისა დომენტი კათალიკოზისადმი, რომელმაც დედნის სახით მოაღწია და ბოლოში ხელმოწერა-დამტკიცების ნიშნად ჯვარი უზის, ამ კვინკლოსური ჩანაწერის თარიღის მიხედვით 1556 წლით ათარიღებენ[87]. საბუთის ტექსტში ერთგან აღნიშნულია:

„ესე უკუნისამდის გასათავებელი წიგნი მოგაჯსენე მე, მტბევარმა საბა, თქუენ, წმიდათა კათოლიკე სამოციქულოსა საყდარსა, თქუენსა საჭეთმპყრობელსა, ქართლისა კათალიკოზსა პატრიაქსა დომენტის, მას ჟამსა, ოდეს გუაკურთხეთ"[88].

დომენტის სახელით ცნობილი ქართლის კათალიკოსებიდან დომენტი I-ის ზეობის წლებია 1556-1560.[89] როგორც ჩანს, კათალიკოსმა საბა მტბევარს კურთხევისთანავე ჩამოართვა ერთგულების წიგნი; საბუთის მომდევნო ნაწილში აღნიშნულია: „თქუენისა საყდრის ერთგული და თქუენისა ბრძანებისა მორჩილნი ვიყვნეთ"-ო[90].

1586 წლის 9 იანვარს ქართლის მეფე სვიმონს დმანისის საყდრისადმი „ნიშანი და ბრძანება" გაუცია, რომლის თანახმად ის დმანისს სწირავს სოფლებს ჩინჩხორს, ვარდისუბანს, მუტავისს – იმათი დამღის ნახევარს და გუდარეხის მონასტერს[91]. საბუთის თავში მიბმულია (მიწებებულია) ქაღალდის ფურცელი, რომელზედაც წითელი, ყვითელი და შავი საღებავებით დახატულია ღმრთისმშობელი (წელზევით) ყრმა იესოთი (მთელი ტანით) (სურ.25). გამოსახულება ჩასმულია ორმაგი წვრილი ხაზებით შედგენილ ოთხკუთხა ჩარჩოში, რომლის გარეთ, ზემოთ, ქაღალდის კიდეში, მთელ სიგანეზე, მსხვილი ასოებით და თვალსაჩინოდ, 2 სტრიქონად, შავი მელნით გაკეთებულია ასომთავრული მინაწერი: „ღ(მერთ)ო, შ(ეინყალ)ე დმ(ა)ნელ-მტბევარ მიტრაპოლიტი ელისე, რ(ომელი)ცა | ფ(რია)დ დაშურა ვ(იდრ)ე აღს(ა)სრ(უ)ლ(ა)დმდე შემ(ა)ტებ(ა)დ ეკლესიასა თ(ჳ)სსა[92].

ღმრთისმშობლის გამოსახულების მარცხნივ, ჩარჩომდე დარჩენილ ფართობზე, მოთავსებულია ნუსხახუცურით და შავი მელნით შესრულებული ჩანაწერი, რომელშიც კიდევ ერთხელ იხსენიება დმანელ-მტბევარი მიტროპოლიტი ელისე და ჩამოთვლილია მეფის ის შეწირულებანი დმანისის საყდრისადმი,

---

[86] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S-252 გ, გვ. 13; ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. I, გვ.257. *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ. 399; *მისივე*, ქრონიკები...,წიგნი მესამე (1700 წლიდან XIX ს.-ის 60-იან წლებამდე), გამოსაცემად მოამზადეს *გივი ჟორდანიამ და შოთა ხანთაძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1967, გვ. 560(შენ.სქ-ში 10). ამ კვინკლოსს ახლავს თ. ჟორდანიას შენიშვნა: „სჩანს ხახული ამ დროს გაუქმე ბულა და ხახულის ეპისკოპოზი საბა ტბევარად დამჯდარა" (ქრონიკები, II, გვ. 399). მაგრამ, ხახული საეპისკოპოსო ცენტრი არასოდეს ყოფილა, იქ მონასტერი (დაარსებული ჯერ კიდევ X ს.-ში დავით კურაპალატის მიერ) არსებობდა და ხახულარიც ამ მონასტრის წინამძღვარს ეწოდებოდა. საინტერესოა, რომ „მატიანე ქართლისაჲში", დავით კურაპალატის მიერ ტაო-კლარჯეთში აშენებულ ეკლესია-მონასტრებს შორის მხოლოდ ხახულზეა აღნიშნული, რომ იგი მან ააშენა: „ამან (დავით კურაპალატმა) აღაშენა მონასტერი და საყდარი ღმრთისა, წმიდა ეკლესია ხახულისა" (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 274:4; შდრ. იქვე, გვ. 259:4). საბა წყმედისძის მონასტრის წინამძღვრობის მაჩვენებელია მისი წოდებაც „მამა".

[87] ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი III, გვ.262,1157.

[88] იქვე, გვ. 262.

[89] საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, რედაქტორი აკად. *როინ მეტრეველი*, გამომც. „ნეკერი", თბ., 2000, გვ. 94.

[90] ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი III, გვ. 262.

[91] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Ad-2233(დედანი), Sd-2855(1)(პირი). გამოც: 1) *თ. ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ. 424-425 (ვრცელი ღმრთისმეტყველური შესავლის გამოკლებით და შემოკლებით); 2) ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები. ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო *ვ. ფუთურიძემ*, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1955, გვ. 24-25, 27-32 (საბუთის ქართული და სპარსული ნაწილების სრული ტექსტი, სპარსული ნაწილის ქართული თარგმანით. ქართულ ნაწილში ერთ-ერთი შეწირული სოფლის – *მუტავისის* სახელის ორივეჯერ არასწორი წაკითხვით – *მუტაგისი, მუტაკისი*, როგორც ჩანს, სპარსულ ნაწილში წარმოგენილი ფორმის გავლენით).

[92] ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 24.

25. სვიმონ ქართლის მეფის საბუთის დასაწყისი (ხელნაწ. ინ.-ტი, Ad-2233), 1586 წ.
25. Начало документа Свимона, царя Картли (Институт рукописей, Ad-2333), 1586 г.
25. The beginning of Svimon, the king of Kartli's document. (The institute of Monuscripts. Ad- 2233), 1586.
25. Kartli Kralı Simon'un belgelerinin Başlangıcı (Elyazmaları Enst., Ad-2233),1586y.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

რომელთა მოპოვებაში წვლილი ჰქონია მეუფე ელისეს:

„შეწირ(უ)ლი წ(მიდ)ის ღ(მრთ)ისმ|შობლისა სოფ(ე)ლი ჩინჩ|ხორი, ვ(ა)რდისუბ(ა)ნი, მუტავისი, დამღა ნახე| ვარი, გუდარეჯისა | ღ(მრთ)ისმშ(ო)ბ(ე)ლი.

წ(მიდა)ო ღ(მრთ)ისმშ(ო)ბ(ე) |ლო, მეოხ ექმენ დმ(ა)ნელ-მტ |ბევარ მიტრაპოლიტს ე|ლისეს, რ(ომელმა)ნ კ(უალა)დ გ(ა)ნაახლე |ბინა სიგელი ესე და დ(ა)უტევ|ა ეკლესიასა (sic) თ(ჳ)სსა, ამინ“[93].

როგორც ამ საბუთიდან უეჭველად ჩანს, XVIს.-ის ბოლოს, 80-იან წლებში, ელისე დმანელი მიტროპოლიტისათვის ტბეთის კათედრაც გადაუციათ. რადგანაც სხვა წყაროები არ მოგვეპოვება ამ უნიკალური შემთხვევის შესახებ (რაც არ უნდა იყოს დმანისი და ტბეთი ძალზე დაშორებულია ერთმანეთს) მხოლოდ ვარაუდები შეიძლება გამოითქვას. ცხადია, რომ ტბეთის კათედრა ამ დროს, ალბათ, საბა მტბევარის შემდეგ, თავისუფალი (დაქვრივებული) იყო; შეიძლება ამიტომ დროებით გადაეცა დმანელს სამართავად – თუ რატომ მაინცდამაინც მას, ესეც გაურკვეველია. საკუთრივ ტბეთის კათედრა არ გაუქმებულა, რადგან, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მან XVII ს.-ის შუა ხანებამდე, ე.ი. სულ ცოტა კიდევ ნახევარ საუკუნეს იარსება. წყაროებით ცნობილი მომდევნო მტბევარი ეპისკოპოსი გედეონ საფრიძეა (XVII ს.-ის 30-იანი წლები). იყო თუ არა ვინმე მას და ელისე მტბევარს შორის, ესეც უცნობია. ამდენად, კვლევის ამ ეტაპზე, როგორც ჩანს, მხოლოდ ფაქტის კონსტატაციით უნდა შემოვიფარგლოთ, რომ XVI ს.-ის ბოლოს ტბეთის და დმანისის ეპარქიები ერთი პირის (ელისე მიტროპოლიტის) ხელში იყო თავმოყრილი.

ხელნაწერ S -252 გ -ში აღნიშნულია, რომ 1637 წელს „საფრიძე გედეონ მტბევარს(!) დაჯდა“[94]. 1650 წელსაც იხსენიება „მტბევარი საფრიძე“, როგორც ჩანს, იგივე გედეონი, რომელსაც „იშხნელობა და მაწყვერლობა მოუვიდა ხვანთქრისაგან“[95]. 1650 წელს, როდესაც მტბევარ გედეონ საფრიძეს იშხნელობა და მაწყვერლობა მოუვიდა, „ხვანთქარი“ ანუ ოსმალეთის სულთანი იყო მეჰმედ IV (1648-1687), მაშინ 9 წლისა, რომელიც 7 წლის ასაკში დასვეს სულთნად[96].

ამის შემდეგ საისტორიო წყაროებში წყდება ცნობები მტბევარ მღვდელმთავრებზე. ვახუშტი ბატონიშვილის დროს ტბეთის კათედრა უკვე გაუქმებულია.

თუ ყოველივე ზემოაღნიშნულს შევაჯამებთ, მივიღებთ, რომ წყაროებში მოგვეპოვება ცნობები შემდეგი მტბევარი მღვდელმთავრების შესახებ:

სტეფანე – IX ს. დასას. – X ს. დასაწყ.
იოვანე – X ს. დასას. – XI ს. დასაწყ. 995 წლიდან მაწყვერელი.
აკკლა – 995წ. – XIს. დასაწყ.
სამოელ – XIს. 10-იანი წლები.
საბა – იხსენიება 1028 წ. ახლო ხანებში.
პავლე – XII ს. 60-იანი წლები.
იოვანე, მტბევარ-საფარელი – XII ს.დასასრული.
გიორგი – XIII ს.
კჳრილე – XIV ს. შუა ხანები.
სვიმეონ – XV ს. II ნახ. 1485 წლიდან მაწყვერელი.

---

[93] *თ. ჟორდანია*, ქრონიკები, გვ. 424 (მეორე ნახევარი შემოკლებით და შეცდომებით); ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 24.

[94] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, შ-252 გ, გვ. 17; ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. I, გვ. 258; *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, II, გვ. 452; *მისივე*, ქრონიკები, III, გვ. 560, შენ. სქ.10.

[95] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S-252 გ, გვ. 18; ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. I, გვ. 452(აქ შეცდომით კვინკლოსის თარიღად აღნიშნულია 1640 წელი); *თ.ჟორდანია*, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 465. *მისივე*, ქრონიკები, III, გვ. 560, შენ. სქ.10.

[96] *მ. სვანიძე*, ოსმალეთის ისტორია (1600-1923), II, თბ., 2002, გვ. 44;

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

დიმიტრიოს (?) – 1527 წ.

საბა წყმედისძე, მტბევარ-ხახულარი 1556 წლიდან.

ელისე დმანელ-მტბევარი –XVI ს. 80-იანი წლები.

გედეონ საფრიძე – XVII ს. შუა ხანები, 1637 წლიდან მტბევარი, იხსენიება 1650 წელსაც. შემდეგში იშხნელ-მაწყვერელიც.

ტბეთის საყდართან დაკავშირებულია, უფრო მეტი, როგორც ჩანს, იქ არის შექმნილი შესანიშნავი წერილობითი ძეგლი, ძვირფასი საისტორიო წყარო – „ტბეთის სულთა მატიანე". ესაა ერთმანეთზე გადაკერებული ეტრატის ფურცლებით შედგენილი გრძელი გრაგნილი (476 სმ სიგრძისა და 16,5-19,5 სმ სიგანისა), რომელზედაც დაწერილია მოსახსენებლები ტბეთის ეპარქიის ტერიტორიაზე სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა საუკუნეებში (XII-XVII სს.) მცხოვრები სხვადასხვა პირებისა. აქ 588 მოსახსენებელია, მაგრამ, ჩანს, რომ მათი რიცხვი გაცილებით მეტი იყო. „მატიანე" შეიცავს მდიდარ მასალას სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის, საგვარეულოების ისტორიის და ონომასტიკის შესასწავლად. ამჟამად ძეგლი მთლიანადაა ფოტოტიპურად გამოცემული[97].

ტბეთის ეპარქიაში მდებარეობდა წმ. გრიგოლ ხანძთელის (759-861) და მისი მოწაფეების მიერ დაარსებული მონასტრებიდან ორი – *ხანძთა*, მამათა მონასტერი და *გუნათლე*, დედათა მონასტერი[98]. თითოეულმა მათგანმა, განსაკუთრებით ხანძთამ, დიდი როლი შეასრულა ქართული კულტურის ისტორიაში.

---

[97] ტბეთის სულთა მატიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო *თინა ენუქიძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1977.

[98] „ხოლო ნეტარმან მამამან გრიგოლ ძიება ყო გულს-მოდგინედ და პოვა ადგილი კეთილი გუნათლეს მახლობელად. ჯუარი დასწერა და მუნ აღაშენეს მონასტერი დედათაჲ, რომელსა აწ ჰრქჳან გუნათლის ვანი" (ცხორებაჲ გრიგოლ ხანცთელისა, გვ. 260:18-20).

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თავი V

ბანის ეპარქია

ბანის ეპარქია შედიოდა ქართული სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესიის შემადგენლობაში. მისი მღვდელმთავრები ატარებდნენ ბანელის, ან ბანაელის წოდებას. დაარსდა IX-X ს.ს.-ის მიჯნაზე და არსებობდა XVII ს.-ის ბოლომდე. ბანის ეპარქიის დაარსების შესახებ XI ს.-ის ქართველი ისტორიკოსის სუმბატ დავითისძის თხზულებაში „ცხორება და უწყება ბაგრატონიანთა", აღნიშნულია შემდეგი: „ადარნასე, ძე დავით კურაპალატისა, დასუეს ქართველთა მეფედ... და ამან ადარნასე, ძემან დავით მოკლულისამან, აღაშენა ბანა ჴელითა კჳრიკე ბანაელისათა, რომელი იგი იქმნა პირველ ეპისკოპოს ბანელ"[1]. იგივეა აღნიშნული XI ს.-ის მეორე ნაწარმოების „მატიანე ქართლისაჲს" ჩანართში[2]. მაშასადამე, ბანის ტაძარი აუშენებია ადარნესე ქართველთა მეფეს (888-923) კვირიკე ბანელის ხელით, რომელიც პირველი ბანელი ეპისკოპოსიც გამხდარა. ვახუშტი ბატონიშვილის (1696-1757) ცნობით, ბანას „არს ეკლესია გუმბათიანი. აღაშენა მეფემან ადარნესემ"[3]. თანამედროვე გამოკვლევებით ითვლება, რომ ბანის თავდაპირველი ტაძარი აშენებულია VII ს.-ის შუა წლებში, ხოლო ადარნესე ქარველთა მეფის დროს (IX-X სს.) იგი განახლებულ-გადაკეთებულია და საეპისკოპოსო კათედრალად არის გადაქცეული[4].

ეპარქიის ცენტრი იყო სოფელი ბანა, რომელიც მდებარეობს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ისტორიულ ტაოში, თანამედროვე თურქულ სოფელ ფენიაქიდან 2 კმ-ზე, მდინარე ბანისწყლის (ფენიაქჩაის) მარჯვენა ნაპირზე, მდინარე ჭოროხის აუზში[5]. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ბანა იგივე ფანაქია: „მთაში არს ბანა, აწ უწოდებენ ფანაქს" – წერდა იგი[6]. მასვე მოეპოვება ცნობა ეპარქიის ტერიტორიული საზღვრების შესახებ: „ბანას, იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ფანასკეტისა და სრულიად ტაოსი, ოლთისისა და ნარუმაკისა"[7].

ბანის ეტიმოლოგიას უკავშირებენ ბანაკს და მიჩნეულია, რომ აქ ბოლოკიდური თანხმოვანი (კ) ისევე ამოვარდა, როგორც სიტყვებში: აგარაკი ➝ აგარა, დანაკი ➝ დანა, ეშმაკი ➝ ეშმა, მუშაკი ➝ მუშა, ხუაშაქი ➝ ხუაშა და სხვ[8].

---

[1] *სუმბატ დავითის-ძე*, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, ტომი I, სახელგამი, თბ., 1955, გვ. 379:16; *სუმბატ დავითის-ძე*, ცხორებაჲ და უწყებაჲ ბაგრატონიანთა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო *გონელი არახამიამ*, თბ., 1990, გვ. 48; სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, მესამე გამოცემა. ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით და ორი გენეალოგიური ტაბულით აკად. *ე. თაყაიშვილმა*, თბ., 1949, გვ. 65 ($ 47); Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания М.Д.Лордкипанидзе, Изд-во „Мецниереба", Тб., 1979, с. 34.

[2] მატიანე ქართლისაჲ, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 261:2-4.

[3] ქართლის ცხოვრება, IV, *ბატონიშვილი ვახუშტი*, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, თბ., 1973, გვ. 683:14-15.

[4] *რ. მეფისაშვილი, დ.თუმანიშვილი*, ბანას ტაძარი, შესწავლისა და რეკონსტრუქციის საკითხები, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1989, გვ. 63, 116, 178; ენციკლ. „საქართველო", 1, თბ., 1997, გვ. 348.

[5] ენციკლ. „საქართველო", 1, გვ.348.

[6] ქართლის ცხოვრება, IV, გვ.683 :12-13.

[7] იქვე, გვ. 683 :15-16.

[8] *ა. შანიძე*, ეტიმოლოგიური ძიებანი, II, ყარსი, ბანა, არტანუჯი, თსუ სამეცნიერო სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1952, გვ. 11; *მისივე*, Грузинская надпись XIII века в сел.Кош, „ხელნაწერთა ინსტიტუტეს მოამბე", I, თბ., 1959, გვ. 11; *ს. ჯიქია*, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III, თბ., 1958, გვ.560-561; შდრ. ლ. *მენაბდე*, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. მეორე, თბ., 1962, გვ 460, შენ. 3.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

XVI ს.-ის დასაწყისის ისტორიულ საბუთში „კათალიკოზის ხელქვეშეთი მღვდელმთავარნი და სამწყსონი სამცხე-საათაბაგოში", ბანის ეპარიის საზღვრები ასეა განსაზღვრული: „ბანელის სამწყსო: სულ ბანი, ტაოს-კარი, ფანასკერტი, ჰარიზის ხეობა, სრულად ოლთისი, ნამურაკანი".[9]

XVIII ს.-ის შუა ხანებში ბანის ეპარქია დაცლილი ყოფილა – „აწ არს ცალიერი" – წერს მის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი[10]. ამის შემდეგ იგი არასდროს არ განახლებულა. მისი გრანდიოზული ტაძარიც (ფუძის დიამეტრი – 38 მ, შიდა სივრცის სიმაღლე, სავარაუდოდ, 32 მ.) დღეს ნანგრევების სახით დგას, თუმცა XIX ს.-ის შუა ხანებამდე შედარებით კარგად იყო მოღწეული და მხოლოდ ამ დროიდან დაზიანდა. ყირიმის ომის დროს (1853-56) იგი თურქებმა ციხესიმაგრედ გადააქციეს, გაუკეთეს დანაშენი და აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან თითო მაღალი კოშკიც მიადგეს, როგორც ნამდვილ ციხესიმაგრეს. 1855 და 1877-1878 წლებში ბანასთან რამდენჯერმე გაიმართა რუსთა და თურქთა ჯარების ბრძოლა, რამაც, ცხადია, დიდად დააზიანა ტაძარი[11].

ბანას ტაძარი, ხუროთმოძღვრული თვალსაზრისით ორიგინალური და რთული ნაგებობაა. იგი მრგვალი ტაძრების ჯგუფს მიეკუთვნება, რომელთაც საფუძვლად უდევს ტეტრაკონქი. გარედან ტაძარი წახნაგოვანია, მაგრამ, დიდი ზომის გამო, წრიულის შთაბეჭდილებას ჰქმნის (სურ.26,27). ხუროთმოძღვრულად იგი დგას იშხნის (ტაო), ლექეთის (ისტორიული ჰერეთი), ასევე, ორი სომხური ძეგლის – ზვართნოცის და გაგიკის ტაძრის (ანისში) რიგში. მათგან დამატებით ბანას ტაძრის აღმოსავლეთისა და დასავლეთის აფსიდების კუთხეებში ამოყვანილია სამი სართული ოთხკუთხა ოთახებით. ისინი ნაგებობის ბურჯებია, რომელზედაც გუმბათი იყო დაყრდნობილი. ამასთანავე, ტაძარი სალტისებური გარშემოსავლელიანია. ყველაფერი ეს ტაძარს სიმტკიცესთან ერთად სილამაზეს ანიჭებს. განსაკუთრებული მხატვრულობით გამოირჩევა სვეტისთავების გაფორმება, როგორც საკურთხევლის თაღნარში, ისე ტაძრის მეტად რთული კონსტრუქციის ინტერიერის სხვადასხვა ადგილებში. მათი საერთო რაოდენობა ოცამდე აღწევს, ხოლო გაფორმების მოტივები ანტიკური სვეტისთავის (ფსევდოკორინთული, ფსევდოიონური) გამოძახილია უფრო მცირე, მაგრამ მხატვრულად უფრო კომპაქტური მასშტაბით. ფასადების გაფორმების ორნამენტებში გამოყენებულია გეომეტრიული და მცენარეული (ბროწეულის შტო ფოთლებით, ყვავილებით და ნაყოფით, ვაზის ტოტი ყურძნის მსხვილი მტევნებით) მოტივები.

ყველა, ვინც ტაძარი მოინახულა ან შეისწავლა, აღფრთოვანებულია მისი ორნამენტებით, სილამაზით და მშვენიერებით. სხვადასხვა დროს იგი მოინახულეს და შეისწავლეს ბოტანიკოსმა კ.კოხმა (1843), დ.ბაქრაძემ (1881), ორგზის ე.თაყაიშვილმა (1902, 1907), რომელმაც მისი ვრცელი აღწერილობა–დახასიათება და კარგი ხარისხის ფოტოები გამოაქვეყნა[12]. ჩვენს დროში ბანის ტაძარს გამოკვლევები უძღვნეს ვ.ბერიძემ[13], პ.ზაქარაიამ[14], ვ. ჯობაძემ[15], რ.მეფისაშვილმა, დ.თუმანიშვილმა[16].

ბანა ქართველ მეფეთა საკუთრება და რეზიდენცია-სამყოფელი იყო. მაგ., სუმბატ დავითის-ძის თხზულებაში ბაგრატ IV-ის (1027-1072) შესახებ ერთგან აღნიშნულია: „მოიწია ბაგრატ ტაოს და შემოვიდა თჳსსა მამულსა ბანას"[17]; ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ „წავიდა მეფე გიორგი

---

[9] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი.დოლიძემ*, გვ. 245.

[10] ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 683:16.

[11] *რ. მეფისაშვილი, დ.თუმანიშვილი*, ბანას ტაძარი, გვ. 11.

[12] *Е. Такайшвили*, Христианские памятники, Карсская область, Материалы по археологии Кавказа , вып. XII, М., 1909, с.88-117.

[13] *В.Беридзе*, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитеытуры, Тб., 1981, с. 136-138.

[14] *П.Закарая*, Зодчество Тао-Кларджети, Тб., 1992, с.43-53.

[15] *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p.78-85.

[16] *რ. მეფისაშვილი, დ.თუმანიშვილი*, ბანას ტაძარი, შესწავლისა და რეკონსტრუქციის საკითხები, თბ., 1989.

[17] ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის*

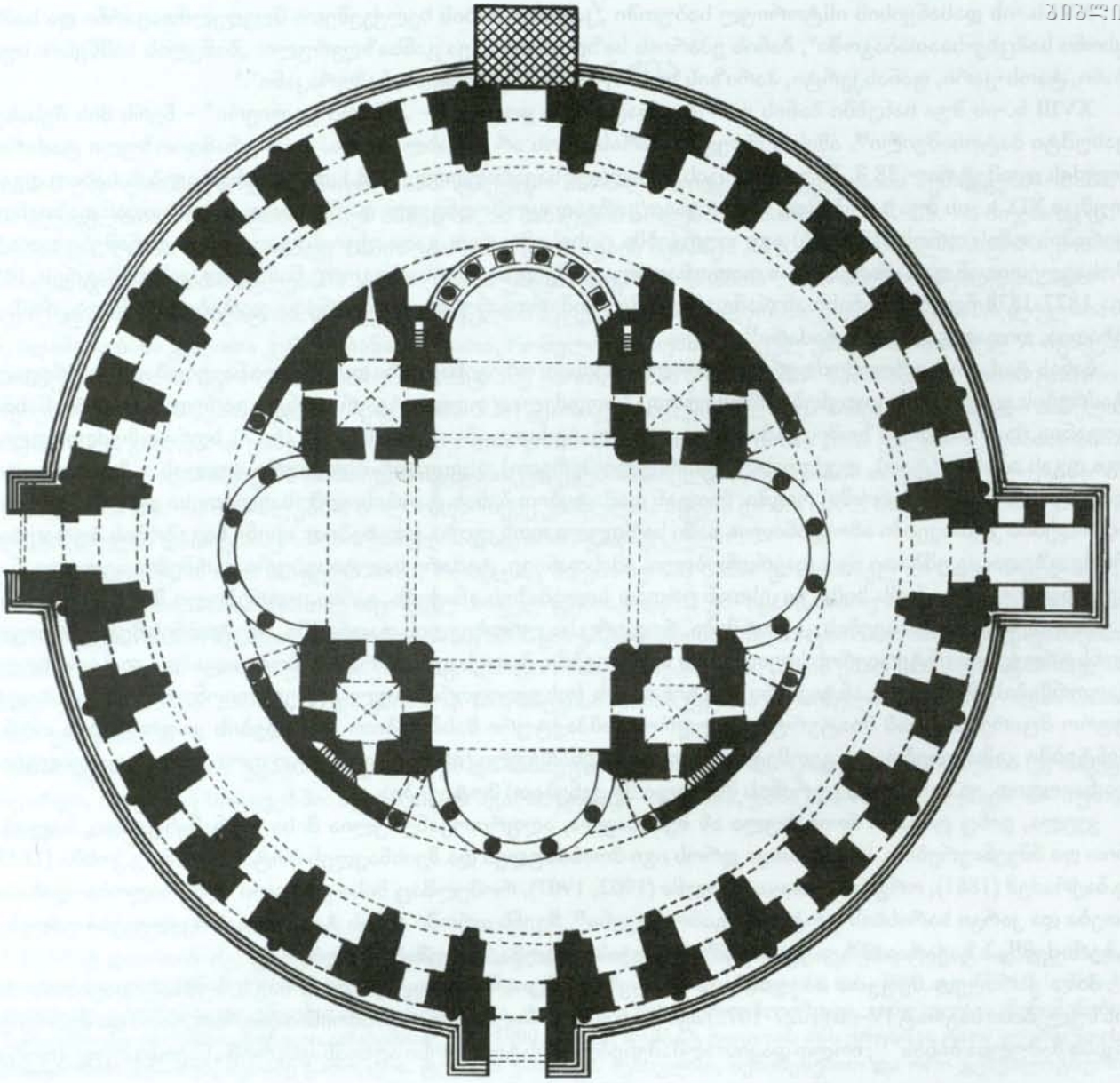

26. **ბანა**. ტაძრის გეგმა (ვ.ჯობაძის მიხედვით).
26. **Бана**. План храма (согласно В. Джобадзе).
26. **Bana.** The church plan (according to V. Jobadze).
26. **Bana.** Kilisenin planı (V Djobadze'ye göre).

ეროვნული ბიბლიოთეკა

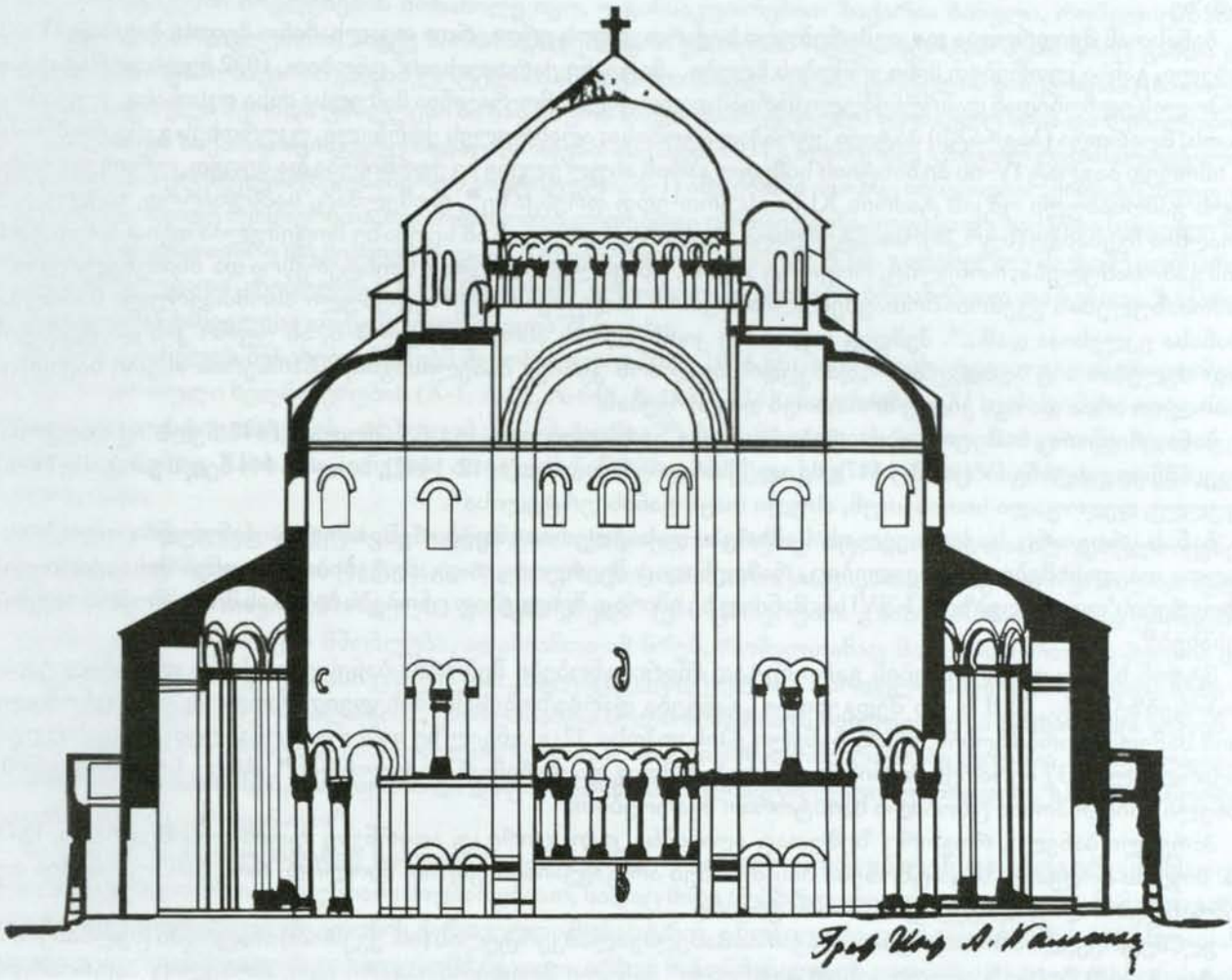

27. **ბანა**. განაკვეთი საკურთხევლისაკენ. ან.კალგინის რეკონსტრუქცია.
27. **Бана**. Разрез на алтарь, реконструкция *Ан. Калгина.*
27. **Bana**. The Alter cut according to *An. Kalgini's* reconstruction.
27. **Bana.** Sunağın kesiti. *Anç Kalginin* benzetmesi.

მამულსა თჳსსა ტაოს, და მოვიდა ბანას"[18] – საუბარია გიორგი II-ზე (1072-1089), დავით აღმაშენებლის მამაზე.

ბანასთან მჭიდროდაა დაკავშირებული საქართველოს ერთ-ერთი თვალსაჩინო მეფის, ბაგრატ IV-ის, სახელი, განსაკუთრებით მისი ყრმობის წლები. „მატიანე ქართლისაჲ" ცნობით, 1032 წელს კონსტანტინოპოლის ელჩობიდან დაბრუნებული მარიამ დედოფალი „მო-რა-იწია მამულსა ძისა თჳსისასა, ქუეყანასა ტაოს, მოართუა (ბაგრატს) პატივი კურაპალატობისა; აღასრულეს ქორწილი, უკურთხეს გჳრგჳნი ბანას" [19]. სწორედ ბაგრატ IV-ის ბიზანტიის სამეფო კარის ასულ ელენეზე ქორწინება და მეფედ კურთხევა უნდა იყოს გამოსახული ოშკის ტაძრის XI ს.-ის ერთ-ერთ ფრესკაზე[20], რომელმაც, სამწუხაროდ, ნაკლულად მოაღწია ჩვენამდე (სურ.28). საინტერესოა, რომ ამავე ფრესკის ამ სცენაზე მოცემულია თვით ბანის ტაძრის გამოსახულება, რომელიც, როგორც ასეთი, უნიკალურია, მეტად საინტერესოა და მნიშვნელოვანი[21]. გამოსახულების ქვემოთ მოთავსებულია თეთრი საღებავით შესრულებული ასომთავრული წარწერა: „ბანასა ეკლესიაჲ დამ...". შემდეგ ვ.ჯობაძე კითხულობს ასომთავრულ **Ⴣ**-ს, ან უფრო **ჳ**-ს და ტექსტის გაგრძელებას ასე აღადგენს – „დამკ[ჳდრებულ არს კჳრიკე ბანელისაგან]". წარწერის ასეთი წაკითხვა საბოლოო არაა და იგი კიდევ მოითხოვს დაკვირვებას.

ბანა, როგორც სამეფო საკუთრება, სამეფო საძვალეც იყო. უკანასკნელად 1447 წელს იქ დაუკრძალავთ მეფე ვახტანგ IV (1443-1447), ძე ალექსანდრე I დიდისა (1412-1442), ხოლო 1444 წელს ვახტანგ IV-ის მეუღლე, დედოფალი სითიხათუნ, ასული თაყა ფანასკერტელისა[22].

ბანას, როგორც საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეს, ხშირად განუცდია თურქ-ოსმალთა თავდასხმები, ქართველებიც, რამდენადაც შეეძლოთ, თავგამეტებით იცავდნენ მას. „ქართლის ცხოვრების" ფურცლებზე, XI-XVI სს. მანძილზე ხშირად შეხვდებით ცნობებს ბანის ან მის გამო ბრძოლების შესახებ[23].

მტრის ხშირი თავდასხმების გამო მეტად მწირი ცნობები შემორჩა ბანის ეპარქიასა და ბანელ ეპისკოპოსებზე. მაგ., XIII ს.-ში შედგენილი „განგება დარბაზობისას" მიხედვით მხოლოდ ისაა ცნობილი, რომ სამეფო დარბაზობის დროს ბანელი ეპისკოპოსი 32-ე ადგილზე იჯდა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს 37 იერარქს შორის ნალკელის შემდეგ და ჭერემ-ქალაქელის წინ[24]. ასევე, სულ რამდენიმე ბანელი ეპისკოპოსია ცნობილი საისტორიო წყაროებით.

პირველი ბანელი, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, იყო *კვირიკე*, ადარნესე მეფის თანამედროვე, IX-X სს. მიჯნის მოღვაწე. სხვა ცნობები მის შესახებ არ გაგვაჩნია. ვიცით მხოლოდ, რომ მას აუშენებია თუ განუახლებია და გადაუკეთებია ბანის ტაძარი.

ელ. მეტრეველის მოსაზრებით, ზაქარია ბანელ-ვალაშკერტელის (იხ. ქვემოთ) ანდერძში (ხელნაწერთა ინ-ტი, A-648) მოხსენიებული „ასათ პატრიაქი" ბანელი მღვდელმთავარი იყო, რომელიც პატრიარქის რეალური შინაარსისაგან დაცლილ ტიტულს ნომინალურად ატარებდა[25]. ანდერძში წარმოდგენილ ვითარებას იგი X ს-ის უკანასკნელი მეოთხედით ათარიღებს[26]. ვფიქრობ, პირობითად, შეიძლება ეს მოსაზრება გაზიარებულ იქნეს და ბანის საეპისკოპოსო კათედრაზე X ს.-ის ბოლო მეოთხედში ასათ პატრიარქი ვიგულისხმოთ.

---

[18] ქართლის ცხოვრება, I, გვ.318:7; ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო *მზექალა შანიძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1992, გვ 157.

[19] ქართლის ცხოვრება, I, გვ.295 :1-2.

[20] *N.Thierry*, Peintures historiques d'Oški (Tao), "Revue des etudes géorgiennes et caucasiennes", N 2, Paris, 1986, pp.135-153, fig. 7, 7 bis; П.Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, рис.44.

[21] *N.Thierry*, Peintures historiques, fig. 7 bis; sch.3, 4b; *რ. მეფისაშვილი, დ.თუმანიშვილი*, ბანას ტაძარი, ტაბ.34; П.Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, рис. 26а; *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries, pl.118.

[22] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი III, საქართველო XI-XV საუკუნეებში, ტომის რედაქტორები: *ზ.ანჩაბაძე, ვ.გუჩუა*, თბ., 1979, გვ. 733.

[23] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318, 368, 385; ტ. II, გვ. 16, 130, 213, 214, 313.

[24] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი.დოლიძემ*, თბ., 1965, გვ. 49.

[25] *ელ. მეტრეველი*, ზაქარია ბანელის ანდერძი და ბერძნული ლექსი მცირე სვინაქსარიდან, იხ. *მისი*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, გამომც. „ნეკერი", თბ., 1996, გვ. 175-178.

[26] იქვე, გვ. 167.

XI ს.-ში ცნობილია ორი ბანელი ეპისკოპოსი – ზაქარია და იოვანე. ორივე ამ საუკუნის მეტად ბრძოლ-ქარი პოლიტიკური მოვლენების მონაწილე იყო, – განსაკუთრებით ზაქარია ბანელი, რომელიც ბანის მეზობელი (აღმოსავლეთით) ასევე მართმადიდებლური ეპარქიის – ვალაშკერტის მეთაურიც გახდა და ხშირად წყაროებში ზაქარია ვალაშკერტელის, ან ზაქარია ბანელ-ვალაშკერტელის სახელითაა ცნობილი. მასვე მინიჭებული ჰქონდა უმაღლესი ბიზანტიური საეკლესიო ტიტული სვინგელოზისა და წერილობით წყაროებში იგი ზაქარია სვინგელოზადაც იწოდება. ასე მაგ., 1031 გადაწერილ გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა კრებულის (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A-1) ანდერძში იგი ასე იხსენიება: „ქრისტე, მეუფეო დიდებისაო, ადიდე შენმიერითა ზეგარდამოჲთა დიდებითა ორთავე შინა სუფევათა ზაქარია სჳნგელოზი, ბანაელი მამადმთავარი და მიანიჭე ზეცისა სასუფეველი"[27]; 1021-1034 წწ. გადაწერილ მაქსიმე აღმსარებლის თხზულებათა კრებულის (Q-34) ანდერძში აღნიშნულია: „დაწერა ბრძანებითა და ნებითა ზაქარია ეპისკოპოსისა ბანაელისა და სჳნგელოზისაჲთა"[28] და სხვ.

ზაქარია ბანელის შესახებ ცნობები შემონახულია 1028-1034 წწ. მისი ინიციატივით გადაწერილი შესანიშნავი ქართული ხელნაწერების (A-1, A-92, A-648, S-143, Q-34) ანდერძებში; XI ს-ის სომეხი ავტორის, არისტაკეს ლასტივერტეცის, თხზულებაში „ისტორია"[29]; ბიზანტიელი ისტორიკოსის, იოანე სკილიცეს (1040 წლის შემდგ XII ს.-ის პირველი ათეული) ნაწარმოებში[30] და სხვ. ამ ცნობების მიხედვით შემდეგი სურათი ჩანს:

ზაქარიას მშობლები მიეკუთვნებოდნენ ტაოს ქართულ არისტოკრატიას. ისინი დაახლოებული იყვნენ მეფე დავით კურაპალატთან (†1001), რომელსაც ზაქარია მისი ინიციატივით გადაწერილი ერთ-ერთ ხელნაწერის ანდერძში თავის „მზრდელსა და შემოქმედს" (ე.ი. ცხოვრების გზის წარმმართველს) უწოდებს. აქვე ასახელებს იგი თავის მშობლებს, ადამიანთა იმ წრეს, რომელთანაც მას ურთიერთობა ჰქონია და რომელთაც განსაზღვრეს მისი ცხოვრება: „სალოცველად სულისა მზრდელისა და შემოქმედისა ჩემი ა დავით ქართველთა კურაპალატისა, რომლისამცა სული ბრწყინავს სასუფეველსა ცათასა, და საჴსენებელად სულისა მოძღუართა და მშობელთა ჩემთასა: არსენი მამადმთავრისა, ბაკურისსა და თეკლაჲსსა, პატრიარქისსა ასათისსა, დავითისსა და დაფანჩულისასა". ელ.მეტრეველის ვარაუდით, ზაქარია სწორედ დაფანჩულთა გვარიდან იყო[31].

ზაქარიას პატარაობიდანვე სასულიერო მოღვაწეობისათვის ამზადებდნენ და, როგორც ჩანს, იგი აღსაზრდელად ოთხთა ეკლესიაში მიუბარებიათ, სადაც მისი აღმზრდელი ყოფილა არსენი, მამამთავარი ნინოწმინდელი, მომავალში ათონის ქართველთა მონასტრის ცნობილი მოღვაწე (დაახ. 1001-1002 წლიდან) და ეფთვიმე მთაწმინდლის უახლოესი მრჩეველი. არსენ ნინოწმინდელის ათონის ქართველთა მონასტერ *ივირონში* გადასვლის შემდეგ ზაქარიასა და მისი გზები გაიყარა.

სად და როდის შეუდგა ზაქარია სასულიერო მოღვაწეობას, არ ჩანს, მაგრამ უკვე 1022 წელს იგი გამოჩნდა პოლიტიკურ ასპარეზზე. ამ წელს ბასიანში ლაშქრით მოვიდა ბიზანტიის იმპერატორი ბასილი II (876-1025) და საქართველოს მეფის გიორგი I-ისგან (1014-1027) მოითხოვა დაებრუნებინათ დავით კურაპალატისთვის დროებით მიცემული მიწები, რომელიც დავითის გარდაცვალების შემდეგ ბიზანტიის იმპერატორს უნდა დაბრუნებოდა (ამის შესახებ პირდაპირ და არაორაზროვნად აღნიშნავს წმ. გიორგი მთაწმინდელი

---

[27] გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ხელნაწერები აღწერა, შესავალი და საძიებლები დაურთო *თამარ ბრეგაძემ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1988, გვ. 68.

[28] საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, მუზეუმის ხელნაწერთა ახალი (Q) კოლექცია, ტომი I, შედგენილი *ე. მეტრეველის* და *ქრ. შარაშიძის* მიერ, *ილ.აბულაძის* რედაქციით, თბ., 1957, გვ.37.

[29] *არისტაკეს ლასტივერტეცი*, ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა *ე. ცაგარეიშვილმა*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1974, გვ. 51,164; *ელ.ცაგარეიშვილი*, სომხური წყაროები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X-XI საუკუნეებში, „მრავალთავი", ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, II, თბ., 1973, გვ.182.

[30] Повествование вардапета Аристакеса Ластивертци, Перевод *К.Н.Юзбашяна*, М.,1968,с.60.

[31] *ელ.მეტრეველი*, ზაქარია ბანელის ანდერძი და ბერძნული ლექსი მცირე სვინაქსარიდან, იხ. მისი, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996, გვ.167.

თავის ნაწარმოებში „ცხორებაჲ იოვანესი და ეფთჳმესი": „მაშინ (ბარდა სკლიაროსის აჯანყების დავით კურაპალატის დახმარებით დამარცხების შემდეგ) მისცენ მეფეთა (ბიზანტიის იმპერატორებმა ბასილიმ და კონსტანტინემ) ზემონი ქუეყანანი საბერძნეთისანი კურაპალატსა (დავითს), რაჲთა თავისა სიცოცხლესა ჰქონდინ"[32]). მოლაპარაკებაში ბიზანტიის მხრიდან, როგორც იმპერატორის ნდობით აღჭურვილი პირი, მონაწილეობდა ზაქარია ბანელი, რომელსაც იმ დროს მიღებული ჰქონდა ვალაშკერტელის წოდება და სვინგელოზის ტიტული.

შეთანხმება თითქმის მიღწეული იყო და მოლაპარაკებები დასასრულს უახლოვდებოდა, რომ იმპერატორს აცნობეს ნიკიფორე ფოკასა და ქსიფეს აჯანყების შესახებ. ბასილი უკან გაბრუნდა და ყურადღება აჯანყებულთა დამარცხებაზე გადაიტანა. როგორც ჩანს, ამ აჯანყებაზე დიდ იმედებს ამყარებდნენ მეფე გიორგი I და სხვა ქართველები; მასში ჩაბმულნი აღმოჩნდნენ სომეხ წარჩინებულთა წარმომადგენლებიც. გიორგი I-მა გადაწყვიტა უარი ეთქვა პირობის შესრულებაზე, მაგრამ, იმპერატორმა ბასილიმ აჯანყება ჩაახშო, ხოლო შემდეგ იგი სასტიკად გაუსწორდა მის მონაწილეებს და მათ შორის ქართველ და სომეხ ფეოდალებს.

კვლავ განახლდა მოლაპარაკებები იმპერატორსა და მეფეს შორის და კვლავ ჩაერთო მასში სვინგელოზი ზაქარია ბანელ-ვალაშკერტელი. როგორც ჩანს, იგი, ქართული მხარის სასარგებლოდ, შეთანხმების ხელოვნურად გაჭიანურებას ცდილობდა, რაც იმპერატორს თუ მის გარემოცვას შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ და ზაქარიაც იმპერატორმა შერისხა. იგი მოლაპარაკებებს ჩამოაშორეს, კონსტანტინოპოლში გაასახლეს და გამყოლებს გზაში მისთვის ენის ამოგლეჯაც დაავალა იმპერატორმა (ეს ამბები დაწვრილებით და ზოგიერთი დამატებითი დეტალის აღნიშვნით გადმოცემული აქვს XI ს-ის სომეხ ისტორიკოსს არისტაკეს ლასტივერტეცს[33]). ეს უკანასკნელი მოთხოვნა შესრულდა თუ არა, წყაროებიდან არ ჩანს, მაგრამ ამის შემდეგ ზაქარია ბანელი კონსტანტინოპოლის რაიონ პირღუში, საკუთარ პარტარა მონასტერ აგიაპინტში („ყველაწმინდა") დამკვიდრდა და ხელნაწერთა შეკვეთა-გამრავლებით ფართო ლიტერატურულ და კულტურულ მოღვაწეობას შუდგა[34].

1028-1031 წწ. ზაქარია ბანელის სურვილით და ბრძანებით ბიზანტიის ქართული მონასტრების სკრიპტორიუმებში (ივირონში, კონსტანტინოპოლის ხორასა და აგიაპინტში , ბითვინიის ოლიმპოში) გადაიწერა 6 შესანიშნავი, უხვად ილუსტრირებული ქართული ხელნაწერი. ყველა მათგანმა მოაღწია ჩვენს დრომდე და ბედის განგებით მოხდა ისე, რომ ყველა მათგანმა საქართველოში მოიყარა თავი. ამჟამად ისინი წარმოადგენენ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ.კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ქართულ ხელნაწერთა ფონდის მშვენებას. ასევე, ზაქარია ბანელის სახელთან დაკავშირებული ერთი ხელნაწერი ინახება ნ.ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში (№176)[35].

ზაქარია ბანელი შემოქმედებითი ნიჭითაც იყო დაჯილდოებული – მას ეკუთვნის ერთი ლექსი ბერძნულ ენაზე, რომელშიც იგი თავის თავს უწოდებს სვინგელოზსა და ვალაშკერტელს[36].

როგორც ჩანს, ზაქარია ბანელი გარდაიცვალა XI ს.-ის 30-იანი წლების დასაწყისში, რადგან ამ დროიდან წყაროებში მისი ხსენება არ გვხვდება[37].

---

[32] *გიორგი მთაწმიდელი*, ცხორებაჲ იოვანესი და ეფთჳმესი. გამოსაცემად დაამზადა ი. ჯავახიშვილმა, თბ., 1946, გვ.19,§20:3.

[33] *არისტაკეს ლასტივერტეცი*, ისტორია, გვ.51.

[34] ხელნაწერებისა და ზაქარია ბანელის ცხოვრების გზის შესახებ დაწვრილებით და წყაროების მოხმობით იხ: *ელ. მაჭავარიანი*, ათონის ივერთა მონასტერი და X-XI სს. ქართული მოხატული წიგნი, ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება", 11,1980, გვ. 52-60; *ელ. მეტრეველი*, ზაქარია ბანელი, *მისივე*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, გვ. 145-166; *მისივე*, ზაქარია ბანელის ანდერძი და ბერძნული ლექსი, *მისი*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, გვ. 167-195.

[35] *ელ. მაჭავარიანი*, ათონის ივერთა მონასტერი, გვ. 56.

[36] *თ. ყაუხჩიშვილი*, ზოგი ქართული ხელნაწერის ბერძნული მინაწერები, „მიმომხილველი", II, თბ., 1951, გვ. 455-468.

[37] *ელ.მეტრეველი*, ზაქარია ბანელის ანდერძი, გვ. 186, შენ.1.

ბანის ეპარქიის კათედრაზე ზაქარია ბანელის მემკვიდრედ შეიძლება მივიჩნიოთ მისი უმცროსი თანამედროვე *იოვანე ბანელი*, რომელიც XI საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოს განუდგა მცირეწლოვან ბაგრატ IV-ს და ქართველი საერო დიდებულების ჯგუფთან ერთად ბიზანტიაში წავიდა. ამის შესახებ სუმბატ დავითის-ძე (XIს.) შემდეგს აღნიშნავს:

„და დაჯდა შემდგომად მისსა (გიორგი I-სა) მეფედ ძე მისი ბაგრატ ცხრისა წლისა. ხოლო აზნაურნი ტაოელნი წარვიდეს საბერძნეთს: ვაჩე კარიჭის ძე, და ბანელი ეპისკოპოსი იოვანე, და ამათ თანა უამრავლესნი აზნაურნი ტაოსა, რომელნიმე ციხოვანნი და რომელნიმე უციხონი, განუდგეს ბაგრატს და მიერთნეს კონსტანტინეს, ძმასა ბასილი ბერძენთა მეფისა, რომელი შემდგომად მისსა მეფედ იყო"[38]; რადგან ბასილი II გარდაიცვალა 1025 წელს, ხოლო კონსტანტინე VIII 1028 წელს, ქართველ დიდებულთა, მათ შორის იოვანე ბანელის, განდგომა და ბიზანტიის მხარეს გადასვლა მომხდარა 1025-1028 წწ. შორის; ხოლო, რადგან ბაგრატ IV 1027 წელს გამეფდა, ეს ამბები 1027-1028 წწ. დათარიღდება.

1033 წელს „ლავრასა შინა კურთხეულისა წმიდისა წინამორბედისა იოვანესა, ოშკს ჴელითა გლახაკისა გაბრიელ გიორგის ძმისწულისაჲთა" გადაუწერიათ სახარება-ოთხთავი, რომელიც ამჟამად მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმშია დაცული (№1)[39]. იგი გადაწერილია „ქრონიკონსა **სნგ**-სა", ე.ი. 1033 წელს. ხელნაწერის მომგებელია ილარიონ აშხნელი. იგი ორგზის იხსენიება ხელნაწერის ანდერძში („მომგებელი წმიდისა ამის წიგნისაჲ ილარიონ აშხნელი" და „ილარიონ ძემან მასურისმან, აშხნელ ეპისკოპოზმან მოვიგე წმიდაჲ ესე ოთხთავი")[40]; ორივეგან ილარიონის წოდება *აშხნელი* წერია გადაფხეკილ ადგილას. მეორეჯერ გადაფხეკილ ადგილას წერია „იშხ", ხოლო მისი მომდევნო „ნელ" თავდაპირველი დაწერილობისაა[41]. როგორც ჩანს, თავდაპირველად აქ ეწერა „ბანელ". ე.ი. 1033 წელს, როდესაც ხელნაწერის გადაწერა დასრულდა, ილარიონი ბანელი ეპისკოპოსი ყოფილა, ხოლო შემდეგ იგი აშხნელი გამხდარა.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, 1027-1028 წწ. იოვანე ბანელი ტაოელ აზნაურებთან ერთად განუდგა მეფე ბაგრატ IV-ს და ბიზანტიის მხარეს გადავიდა. როგორც ჩანს, იგი ბანის კათედრაზე ილარიონმა შეცვალა. სწორედ ამ დროს მას ოთხთავის ხელნაწერი შეუკვეთია, რომლის ანდერძში აშხნის კათედრის დატოვების შემდეგ შესწორება შეუტანია. ეს კი მომხდარა 1033 წელს. მაშასადამე, ილარიონი ბანის კათედრაზე იყო 1028-1033 წწ. (შდრ. ზემოთ, თავი II, აშხნის ეპარქია).

ილარიონია საისტორიო წყაროებით ჩვენთვის ცნობილი ბოლო ეპისკოპოსი ბანის კათედრაზე; ამგვარად, სადღეისოდ ცნობილია შემდეგი ბანელი ეპისკოპოსები:

კვირიკე –IX ს. ბოლო – X ს. დასაწყ.
ასათ „პატრიარქი" – Xს. ბოლო მეოთხედი.
ზაქარია – XI ს.-ის 20-იანი წლები.
იოვანე – XI ს. 1028 წლამდე.
ილარიონი – 1028-1033 წწ.

როგორც ჩანს, საეპისკოპოსო კათედრას ბანაში XI ს.-ის შემდეგ დიდხანს არ უარსებია. შეიძლება იგი თურქ-სელჯუკთა შემოსევებს შეეწირა. მაგრამ სასულიერო ცენტრი ბანაში შემდეგშიც დიდხანს იყო – აქ მონასტერი არსებობდა, როგორც XVI ს.-ში გადაწერილ ერთი ხელნაწერის ანდერძიდან ჩანს (იხ. ქვემოთ).

---

[38] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 385 :22-27.

[39] სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, ისტორიული საბუთები და სულთა მატიანეები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვ. *სილოგავამ*, თბ., 1986, გვ. 41-46.

[40] იქვე, გვ.41.

[41] იქვე, გვ. 41, შენ. 89,90.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

დამატება

პატრიარქი X საუკუნის საქართველოში

(პარხლის წარწერა)

ძველი ქართული მონასტერი, პარხალი, მდებარეობს ისტორიულ ტაოში (ამჟამად თურქეთში), მდ. პარხლისწყლის ხეობაში, რომელიც თანამედროვე თურქულ ქალაქ იუსუფელთან მდ. ჭოროხს უერთდება და მისი მეშვეობით შავ ზღვაში ჩაედინება. დღეს სოფელს, სადაც პარხლის მონასტერია, ალთიფარმაქი ეწოდება. ძველი მონასტრიდან შემორჩენილია მთავარი ტაძარი – დიდი ზომის (28,4X18,3 მ) სამნავიანი ბაზილიკა, რომელიც კარგადაა დაცული და მასში ამჟამად მეჩეთია გამართული. პარხლის ტაძრის აგების დრო ხელოვნებათმცოდნეთა მიერ 961-973 წწ. განსაზღვრული[1]. იგი ოთხთა ეკლესიასთან ერთად, X ს.-ის ქართული სამნავიანი ბაზილიკების ჯგუფს განეკუთვნება და ერთ-ერთი ბრყინვალე ქართული ხუროთ-მოძღვრული ძეგლია.

პარხლის მონასტერი ძველი ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი კერა იყო. მასთან დაკავშირებულია, ან აქ გადაიწერა მრავალი ხელნაწერი, რომელთაგან სამი განსაკუთრებით აღსანიშნავია: პარხლის I ოთხთავი, გადაწერილი 973 წელს (ხელნაწერთა ინ.-ტი, A-1453), პარხლის მრავალთავი X-XI სს. მიჯნისა (იქვე, A-95) და პარხლის II ოთხთავი X-XI სს.-ისა (იქვე, S-4927).

პირველი ოთხთავის გადამწერია შატბერდელი მწერალი *იოვანე*, რომელიც ხელნაწერის ანდერძში წერს, რომ ეს ხელნაწერი „მე, იოვანე ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დავწერე და პარხალს შევწირე სალოცველად ყოველთა ძმათა შატბერდელთა". ხოლო ხელნაწერის მთავარ ანდერძში, რომელსაც შემოკლებით მოვიყვან, იგი შემდეგს აღნიშნავს: „ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი იოვანე, ნართაულად ბერაი, აღსრულებად წმიდასა ამასს სახარებას ოთხთავსა... სალოცველად მეფეთა ჩუენთათჳს – ღმრთივ დიდებულისა ბაგრატ ქართველთა მეფისა, დავით მაგისტროსისა, სუმბატ ერისთავთა ერისთავისა და ღმრთივ მონიჭებულთა ძეთა მათთათჳს,... დაიწერა დასაბამითგანთა წელთა **ხფოზ**, ქრონიკონი იყო მეცამეტედ ქცეული **რჟგ**"[2]. ორივე თარიღი შეესაბამება 973 წელს, ხოლო ტექსტში დასახელებული დავით მაგისტროსი არის ცნობილი დავით კურაპალატი, ძველი საქართველოს ერთ-ერთი დიდი პოლიტიკური მოღვაწე, X ს.-ის ბოლოს ქვეყნის გაერთიანების მთავარი პრაქტიკული შემსრულებელი, რომელსაც კურაპალატის ტიტული 978 წლიდან ჰქონდა.

პარხლის I სახარება, 936 წელს გადაწერილ ჯრუჭის I ოთხთავთან (H-1660)[3] ერთად, ქართული ოთხთავის ერთ-ერთ უძველეს, ცალკე რედაქციას ქმნის და იგი, როგორც დიდი ღირებულების ძველი ქართული მწერლობის ძეგლი, მთლიანად გამოცემულია ცალკე წიგნად[4].

ზემოთ დასახელებულიდან ორი ბოლო ხელნაწერი საკუთრივ პარხალშია შექმნილი და გადაწერილი X ს-ის დასასრულისა და XI ს-ის დამდეგის შესანიშნავი მწერალ-კალიგრაფის გაბრიელ პატარაის მიერ.

---

[1] *П.Закарая*, Зодчество Тао-Кларджети,Изд-во Тбилисского университета, Тб.,1992, с.134. Xს-ის 60-70-იანი წლებით ათარიღებს ტაძარს ვ. ბერიძე (*В.Беридзе*, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Изд-во „Мецниереба", Тб., 1981. с.167).

[2] საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A-კოლექცია, ტ. V, შეადგინა *ლილი ქუთათელაძემ*, საქ. მეც. აკად. გამომცემლობა, თბ.,1955, გვ. 2; *ილ. აბულაძე*, ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული ალბომი, მეორე შევსებული გამო ცემა, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1973, გვ. 339.

[3] საქართველოს სახელმწი ფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, H-კოლექცია, ტ. IV, შედგენილია და დასაბეჭდად დამზადებული *ელ. მეტრეველის* მიერ, საქ. მეც. აკად გამომცემლობა, თბ., 1950, გვ. 81; *ილ. აბულაძე*, ქართული წერის ნიმუშები, გვ.337-338.

[4] ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წწ.). გამოსცა *აკაკი შანიძემ*, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა. თბ. 1945.

გარდა გადაწერილისა, შემქმნელიო, ალვნიშნავ იმიტომაც, რომ გაბრიელ პატარაის პარხლის მრავალთავი მხოლოდ ერთი რომელიმე დედნიდან მექანიკურად კი არ გადაუწერია, არამედ, როგორც დღეს ვიტყოდით, ერთგვარი კვლევა-ძიება ჩაუტარებია – ხელნაწერის ანდერძში იგი ერთგან აღნიშნავს: „პირველ, ოდეს ამას წიგნსა დავიწყე, ესრე მედვა გულსა, ვითარ დედათა წამებაჲ და ცხორებაჲ ოდენ დავწერო... ვძებნე დედად და ესთენ ვპოვე, ვერღარა შემეძლო ძებნაჲ. მერმე, ესე მამათა მოწამეთაჲ, რომელი პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოვილე და მით გავასრულე"[5].

მოყვანილი ანდერძიდან კარგად ჩანს ტაო-კლარჯეთის მონასტრების *შატბერდის*, *პარხლის* და *იშხნის* კათედრის შესანიშნავი ურთიერთთანამშრომლობა უმნიშვნელოვანესი წერილობითი ძეგლების შექმნისას.

X-XI სს. მიჯნის *პარხლის მრავალთავი* მრავალმხრივ ღირსშესანიშნავი ხელნაწერია, რომელთაგან ამჯერად აღვნიშნავ ორის შესახებ: 1) იგი „ქართულ ხელნაწერთა შორის მოცულობით ყველაზე უდიდესია"[6]; ნაწერია მაღალი ხარისხის ეტრატზე, ფურცლის ზომაა 48X25 სმ. და შეიცავს 658 ფურცელს. 2) გაბრიელ პატარაის, სხვა თხზულებებს შორის, ხელნაწერში ჩაურთავს ძველი ქართული ლიტერატურის ორი უძველესი ძეგლი – „წამებაჲ წმ. შუშანიკისი" (V ს.)[7] და „წამებაჲ წმ. ჰაბოსი" (VIII ს.)[8] და, ამდენად, პარხლის მრავალთავი ამ ნაწარმოებთა უძველესი ხელნაწერია – ყველა სხვა ნუსხა ამაზე გვიანდელია.

რაც შეეხება გაბრილ პატარაის მიერვე გადაწერილ პარხლის II ოთხთავს, იგი „ნუსხახუცურით ნაწერი ერთი უძველესი ოთხთავთაგანია"[9]; სამწუხაროდ, მოღწეულია ნაკლულად – მხოლოდ 147 ფურცელი, თითოეული 29X21 სმ. ზომისა.

გარდა აქ დასახელებული უმნიშვნელოვანესი ძველი ქართული ხელნაწერი წიგნებისა, საკუთრივ პარხლის ტაძართან დაკავშირებულია ასევე მეტად მნიშვნელოვანი ძველი ქართული წარწერები, როგორც ქვაზე ამოკვეთილი ან რელიეფურად გამოყვანილები, ისე კედელზე საღებავით მიწერილები, რომელთაგან, ე.თაყაიშვილის აღნიშვნით, დროთა განმავლობაში ბევრი დაიკარგა, მაგრამ ბევრმა ჩვენს დრომდეც მოაღწია[10]. მათ შორის უმნიშვნელოვანესია ტაძრის სამხრეთ ფასადის შუა ნავზე, წითელი საღებავით, მსხვილი ფუნჯით მიწერილი წარწერები, რომლებიც მიუხედავად მათი მეტად მაღლა მდებარეობისა, ქვემოდანაც თავისუფლად იკითხება[11]. წარწერები შესრულებულია სწორი, ვერტიკალური ნუსხახუცური დამწერლობით, რომელშიც მხედრულისაკენ გარდამავალი მოხაზულობის ასოებია შერეული (*ანი*, ზოგან *თანი* და სხვ.).

დროთა განმავლობაში წარწერები გადარეცხილა ან საღებავი მზისგან გახუნებულა, მაგრამ ერთი ვრცელი წარწერა, ჩაწერილი ფასადის კამარნარის მე-6 და მე-7 თაღებს შორის, მთლიანად შემორჩენილია და თავისუფლად იკითხება[12].

წარწერა შესრულებულია 19 სტრიქონად – 8 სტიქონი მე-6 თაღში და 11 სტრიქონი მე-7 თაღში. ტექსტის დასაწყისში შემსრულებელს გამორჩენია სიტყვა *„ღ(მრთ)ის(ა)ჲთა"* და იგი პირველი სტრიქონის ზემოთ, შუა ადგილას დაუწერია. სარკმლის ჩარჩოს ქვედა კიდით დაფარულია მე-14 სტრიქონის შუა ადგილი, სადაც წერია სიტყვა *„აჱენა"*. ბოლო ორი სტრიქონი (*„ამენ, ამენ. იოვანე | წინამძღუარი"*) დაწერილია

---

[5] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A-კოლექცია, ტ I,1. შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: *თ. ბრეგაძემ, მ. ქავთარიამ და ლ. ქუთათელაძემ ელ. მეტრეველის* რედაქციით, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1973, გვ. 389.

[6] *ილ. აბულაძე*, ქართული წერის ნიმუშები, გვ.352.

[7] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A-კოლექცია, ტ I,1 გვ. 382 (№107).

[8] იქვე, გვ 371-372 (№53)

[9] *ილ. აბულაძე*, ქართული წერის ნიმუშები, გვ.352.

[10] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, изд-во АН Грузии, Тб.,1952, с. 97; *ე. თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, საქ. მეც. აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1960, გვ. 93.

[11] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 94-98; *ე. თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 87-93.

[12] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 95-96; *ე. თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 89-90.

მე-7 თაღის სარკმლის მარცხნივ, მე-14 სტრიქონის მარჯვენა ნაწილის თავზე, რადგან კედლის ქვემოთ არ დატეულა. განკვეთილობის ნიშანი – ორწერტილი დასმულია ორ ადგილას – მე-7 სტრიქონში სიტყვა „პატრიაქსა" წინ და მე-16 სტრიქონში „უკუნისამდეს" შემდეგ; ქარაგმის ნიშანი – განივი, სწორი ხაზი. ტექსტის დასაწყისში დასმულია ჯვარი, რომელიც გამშვენებულია კიდეებში დასმული წრეებით, ამათგან ვერტიკალურ მკლავებზე დასმული წრეები ღიაა, ხოლო განივი მკლავებისა – შეკრული, თან ბუდეებში ჩასმული თითო წერტილით. ასეთივე ყოფილა მე-6 სტრიქონის თავში დასმული ჯვარიც, რომელიც სიტყვა „ქართლისას" გადმოსცემს დაქარაგმებით, მაგრამ მას გამშვენება ახლა ნაკლებად ეტყობა. წარწერის საერთო იერი ისეთია, რომ თითქოს, იგი „ნაჯღაბნია", რასაც აძლიერებს სხვადასხვა სისქის ხაზებით გამოყვანილი სხვადასხვა სიმაღლის ასოები, დათხუპნული ბოლო სტრიქონები და ა.შ. წარწერის ტექსტი ასეთია (იხ.აქვე, ტაბ. 119,120,121):

„† სა(ხელ)ითა ღ(მრთ)ის(ა)ჲთა, მე(ო)ხებითა წ(მიდ)ისა ღ(მრთი)სმშობელისაჲთა, წ(მიდ)ისა იოვ(ა)ნე ნათლ(ი)სმცემელისაჲთა, ად(ი)დ(ე)ნ ღ(მერთმა)ნ, ქ(რისტ)ეს მიერ ქ(ართლისა) და ყ(ოვ)ლისა აღმ(ო)სავლ(ე)თისა პ(ა)ტრ(ი)აქსა იოვანეს, პარხალს ეკლ(ე)სი(ა)სა ზ(ედ)ა ჩასდ(უ)დარ(ა)ჲ კ(უ)რ(აპალა)ტსა აეშენა, აღარავ(ი)ს ეკ(აზ)მა და მ(ა)ნ შეკ(ა)ზმა; ჰგი(ან)მცა დ(იდე)ბ(ა)ჲ მისი უკ(უნისამდ)ე. წ(ინამძღურის)ა გ(იორგ)ი ღ(ა)ღ(უე)ლისა ს(ულს)ა შ(ე)ეწ(იე)ნ ღ(მერთმა)ნ, ამენ, ა(მე)ნ. ი(ოვა)ნე წ(ი)ნ(ა)მაძღ(უა)რი(sic).

როგორც ვხედავთ, წარწერა „ხელმოწერილია" – მისი შემდგენელი და შესაძლებელია შემსრულებელიც ყოფილა *იოვანე წინამძღვარი*, ცხადია, პარხლის მონასტრისა. ტექსტის ბოლოს იგი ასახელებს კიდევ ერთ წინამძღვარს – *გიორგი ღაღუელს*[13], რომელიც წარწერის შესრულების დროისათვის გარდაცვლილი ყოფილა, რადგან ტექსტში მისი სულის შეწყალებაზეა აღნიშნული. გიორგი ღაღუელი იოვანე წინამძღვრის წინამორბედად უნდა ვიგულისხმოთ, რომლის დროსაც შენდებოდა, ალბათ, ტაძარი კურაპალატის მიერ და „ჩასდუდარა" უკაზმავი დარჩა, როგორც წარწერაშია აღნიშნული. მართალია, ე.თაყაიშვილი გიორგი წინამძღვარს იოვანე წინამძღვრის თანამოღვაწედ მიიჩნევს, რადგან „საქართველოში მონასტრებს ზოგჯერ ორ-ორი წინამძღვარი ჰყავდათ ხოლმე და ორიდან ერთი მთავარ წინამძღვრად ითვლებოდა"-ო[14], მაგრამ გიორგის გარდაცვლილად მოხსენიება მის იოვანესთან თანამოღვაწეობას გამორიცხავს, ყოველ შემთხვევაში წარწერის შესრულების დროისათვის.

იმთავითვე ყურადღება მიუქცევია ტექსტის მთავარ სიტყვას *„ჩასდუდარაჲ"*, რომლის შეკაზმვის შესახებაა წარწერაში მოთხრობილი. ე.თაყაიშვილს მოყავს ნ.მარის განამრტება ამ სიტყვისა, რომელიც მისი გადმოცემით ასეთია: „ჩას-დუდ-არა", ნიშნავს, ერთსა და იმავე დროს, თაღს, კამარას და შემდეგ კამარათა მთელ ჯგუფს, ე.ი. კამარნარს ანუ არკატურას"[15]. მართლაც, წარწერის რუსულად გამომცემლები ტექსტის ამ ადგილს თარგმნიან, როგორც "верхняя аркатура"-ს[16]. თვითონ სიტყვა მიჩნეულია ჭანურ-მეგრული წარმომავლობისად. ბოლო დროს ეჭვი გამოითქვა ამ სიტყვის ნ. მარისეული ეტიმოლოგიის მართებულობის შესახებ – „ნ.მარის ეტიმოლოგიის გაზიარება შეუძლებელია... ტერმინი „ჩასდუდარაჲ" ახსნას მოითხოვს"[17].

---

[13] *ე. თაყაიშვილის* წაკითხვით - „გიორგი ღოღლისასა (რუსულ თარგმანში Георгию Гогели). ვფიქრობ, მეტი საფუძველი გვაქვს აქ წავიკითხოთ „ღაღუელი" – ღაღვი ცნობილი ნასოფლარია სამცხეში, ადიგენის რ-ში, მდ. ქვაბლიანისწყლის ხეობაში. აქ არის X ს.-ის შუა ხანების ნამონასტრალი, სადაც აღმოჩნდა ამ დროის წარწერიანი ტრაპეზის ქვა *ქონქოზასი*, რომელიც ახალციხის მუზეუმშია გადატანილი (*ვ. სილოგავა*, ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი (ღაღვის წარწერა), თსუ ახალციხის ფილიალის „შრომების კრებული", I, თსუ გამომცემლობა, თბილისი-ახალციხე, გვ. 149-165; *მისივე*, სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ახალციხე, 2000, გვ. 23-24, №3.

[14] *Е. Такайшвили*, Указ. работа, с. 95; *ე. თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

[15] *Е. Такайшвили*, Указ. работа, там-же; *ე. თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, იქვე.

[16] *Е. Такайшвили*, Указ. работа, с. 95; *В. Беридзе*, Место памаятников Тао-кларджети, с. 168; П.Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, с. 134.

[17] *კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე*, ქართული პალეოგრაფია, გამომც. „ნეკერი", თბ., 1997, გვ. 68-69.

შეიძლება ამ სიტყვის ეტიმოლოგია გაურკვეველია, მაგრამ სემანტიკურად იგი რომ თაღნარს აღნიშნავს, ეს ფაქტობრივი მონაცემებით მტკიცდება – სამხრეთი ფასადის შუა ნავი თერთმეტი სადა თაღრთაა დაყოფილი; მათში მოთავსებული იყო სხვადასხვა პირთა წარწერები, რომელიც ახლდა კედლის გასამშვენიერებლად მათ მიერ ან მათი ხარჯით შესრულებულ სხვადასხვა გამოსახულებას: მარაოები, წრეები, მზის დისკო, საწინამძღვრე ჯვარი და სხვ. ამდენად, კედლის კამარნარი მორთულია არა ჩუქურთმებით, როგორც ეს იყო ჩვეულებრივ მიღებული და გავრცელებული და რომელიც ტაძრის მაშენებელ კურაპალატს ვერ შეუსრულებია („არა ეკაზმა"), არამედ პოლიქრომული გაფერადებით, რომელიც ასევე ფართოდაა გავრცელებული ტაო-კლარჯეთის X ს.-ის ტაძრებში – *ოშკში, ოთხთა ეკლესიაში, ხახულში, დოლისყანაში* და სხვაგან, ხოლო ამ შემთხვევაში *პარხალშიც*.

წარწერაში დასახელებულია ორი ისტრიული პირი – კურაპალატი სახელის გარეშე და *იოვანე* ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი. კურაპალატი, რომელიც ტექსტში ტაძრის მაშენებლადაა დასახელებული („პარხალს ეკლესიასა ზედა ჩასდუდარაჲ კურაპალატსა აეშენა") ცნობილი *დავით კურაპალატია*, ერთხელ უკვე ზემოთ ნახსენები 973 წელს გადაწერილ პარხლის I სახარების ანდერძთან დაკავშირებით. მან საფუძველი დაუდო ფეოდალური ხანის საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას და იგი ქართული წყაროების ცნობით 1001, ხოლო სომხური წყაროებით 1000 წელს გარდაიცვალა. ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ პარხლის ტაძრის მშენებლობას ადგილი ჰქონდა 961-973 წლებში და იგი მთლიანად *დავით კურაპალატის* სახელთანაა დაკავშირებული. ეს თვალსაზრისი, *ე.თაყაიშვილიდან* მოყოლებული, ყველა მკვლევარის მიერ საყოველთაოდ გაზიარებულია.

რაც შეეხება *იოვანე* ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქს, ე.თაყაიშვილმა იგი გაცილებით გვიანდელი დროის მოღვაწედ მიიჩნია; ჩათვალა, რომ ეს უნდა იყოს კათალიკოს-პატრიარქი *იოვანე VIII* (1497-1507) და წარწერაც ამ დროით დაათარიღა. მისი განმარტებით „ამას გვანიშნებს პალეოგრაფიული სახე წარწერებისა, რომლებშიც არეულია ასომთავრული და ნუსხური აგრეთვე რამდენიმე მხედრული ასო. ეს გარემოება სიახლეს მოწმობს და მკვეთრად განასხვავებს ჩვენ წარწერებს საქა რთველოს ისტორიის კლასიკური პერიოდის წარწერებისგან"[18]. ე.თაყაიშვილის სავსებით დამსახურებული დიდი სამეცნიერო ავტორიტეტის გამო, სხვა თვალსაზრისი არავის გამოუთქვამს წარწერის დათარიღებს შესახებ. თუმცა, ყველა გრძნობდა წინააღმდეგობას მის შინაარსსა (ტაძრის აგება X ს.-ში დავით კურაპალატის მიერ) და დათარიღებას შორის. პირველად აკად. *ვ.ბერიძემ* აღნიშნა (1981), რომ, ვფიქრობ, წარწერა უნდა მიეკუთვნოს გაცილებით ადრეულ დროს ვიდრე XVI ს.-სო[19]. ბოლო დროს, როგორც ჩანს, წარწერის შინაარსიდან გამომდინარე, *ე.თაყაიშვილს* მიაწერეს, რომ თითქოს იგი წარწერას ათარიღებდა X ს.-ის 60-70-იანი წლების მიჯნით[20]. მაგრამ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ამ დროით ე.თაყაიშვილი ტაძრის მშენებლობას ათარიღებდა, ხოლო წარწერას XV-XVI სს. მიჯნაზე შესრულებულად მიიჩნევდა. ამისდა დამოუკიდებლად, მაინც ისე გამოვიდა, რომ აღნიშნულმა ავტორებმა ქართული პალეოგრაფიის თავიანთ სახელმძღვანელოში, სადაც წარწერები ქრონოლოგიური თანმიმდევრობითაა დალაგებული და განმარტებული, პარხლის ტაძრის ეს წარწერა X ს-ის ეპიგრაფიკული ძეგლების ჯგუფში მოათავსეს. ამის საფუძველი მათ მისცა წარწერის ტექსტის ენობრივმა, ლექსიკურ-გრამატიკულმა მონაცემებმა[21].

დღეს უკვე, როდესაც სწორი ეპიგრაფიკული ნუსხურით, მხედრული ან მხედრულისკენ მიდრეკილების ასოების შერევით, აგრეთვე, გარდამავალი ანუ მდივანმწიგნობრული დამწერლობით შესრულებული ათეუ-

[18] *Е. Такайшвили*, Указ. работа, с. 97; *ე. თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 98.
[19] *В. Беридзе*, Место памятников Тао-Кларджети, с. 168.
[20] *კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე*, დასახ. ნაშრომი გვ. 68.
[21] იქვე, გვ. 68-69.

ლობით წარწერაა გამოვლენილი, შესწავლილი, გამოცემული და მტკიცედ დათარიღებული[22], ეჭვი არაა, რომ პარხლის ტაძრის აქ განხილული წარწერა, სწორედ პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, X ს.-ის დასასრულისა და XI ს.-ის წერილობითი ძეგლების ჯგუფში დგას, რაშიც პირადად დავრწმუნდი ძეგლის ადგილზე არაერთგზის შესწავლისას 2002 წლის 5 ოქტომბერს და 2003 წლის 12 აგვისტოს.

წარწერის შინაარსიდან გამომდინარე, რომლის მიხედვით დავით კურაპალატის მიერ დაწყებული და დამთავრებული ტაძარი სხვას შეუმკია, რაც პირდაპირ და არაორაზროვნადაა ტექსტში აღნიშნული, იგი X ს.-ის დასასრულით, დავით კურაპალატის გარდაცვალებამდე დროით (1000/1001 წწ.) უნდა დათარიღდეს, რასაც მისი პალეოგრაფიული ნიშნები სავსებით ეთანხმება.

მართლაც, საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში დავით კურაპალატის დროს ცნობილია კათალიკოსი *იოვანე I ოქროპირი* (980-1001)[23], რომელიც უნდა იყოს დასახელებული პარხლის წარწერაში და რომლის შესახებ სხვა წყაროებიცაა ცნობილი. კერძოდ, იგი დასახელებულია შიომღვიმის ხელნაწერში მოთავსებულ კათალიკოსთა მოსახსენებელ ნუსხაში[24]; ასევე, კათალიკოს *ბასილი III*-ის (1090-1100) თხზულებაში *„თხრობაჲ სასწაულისათჳს წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა შიოჲსი"*. აქ, კათალიკოს *იოვანეს* შესახებ ნათქვამია: „ესე ყრმა არს იოანე კათალიკოზი, რომელი ყოვლითურთ იქმნა სწორ იოანე ოქროპირისა, რომლისა სათნოებანი და საქმენი უკეთუ ვისმენ უნდენ ცნობად მიიღეთ ჴელად მისთვის აღწერილი წიგნი"[25]. ეს *იოვანე* კათალიკოსი საქართველოს ეკლესიამ წმინდანად შერაცხა, მისი ხსენების დღეა 3/16 მარტი.

მაგრამ, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, პარხლის წარწერაში იოვანე დასახელებულია „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქის" ტიტულით. აღსანიშნავია, რომ წარწერის ტექსტში იგი ორგზისაა დიდებით მოხსენიებული, რაც რამდენადმე უჩვეულოა სასულიერო პირის მიმართ: „ადიდენ ღმერთმან" და „ჰგიან-მცა დიდებაჲ მისი უკუნისამდე"[26]. ვფიქრობ, ეს მისი ისევ და ისევ პატრიარქობით მოხსენიებასთან, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქის" ტიტულის ტარებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

აქამდე მიღებული იყო, რომ საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობელებმა პატრიარქის ტიტული XI ს.-დან მიიღეს და პირველი ასეთი იყო მელქისედეკ I (1010-1033)[27] – მცხეთის სვეტიცხოვლის კათედრალური ტაძრის ამშენებელი და ცნობილი ისტორიული საბუთის, ე.წ. „მცხეთის დაწერილის" შემდგენელი. ეს საბუთი, როგორც ცნობილია, შეიცავს იმ ხელნაწერების, ხატების, ჯვრების, საეკლესიო სამოსლის, ეკლესიების, მონასტრების, სოფლების და სხვათა ჩამონათვალს, რომელიც მას სვეტიცხოვლისათვის მოუპოვებია ან შეუწირავს[28]. მელქისედეკის მიერ პატრიარქის ტიტულის მიღებას მისი ბიზანტიაში ხშირი მოგზაურობით, კონსტანტინოპოლის საიმპერატორო კარზე დიპლომატიური საქმიანობით, ბიზანტიის სამ იმპერატორთან – ბასილი II (976-1025), კონსტანტინე VIII (1025-1028) და რომანოზ III არგვიროსთან (1028-1034) ახლობლობით ხსნიან; თითქოს, კონსტანტინოპოლში ერთ-ერთი ვიზიტის დროს, აღმოსავლე-

---

[22] სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო *ვალერი სილოგავამ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1988, გვ. 158-171; *მისივე*, წარწერები გარეჯის *მრავალწყაროდან*, (IX-XIII სს.), პალეოგრაფიული და წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა, გამომც. „ინტელექტი", თბ., 1999, №5, 8, 21, 24, 51.

[23] საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები. რედ. აკად. *რ. მეტრეველი*, გამომც. „ნეკერი", თბ., 2000, გვ. 42.

[24] *ე. თაყაიშვილი*, მეფეთა და კათალიკოზთა სულთა მატიანე ნიკორწმინდის ხელნაწერში, კრ. „დაბრუნება", 1, თბ., 1991, გვ. 181-194.

[25] *თ. ჟორდანია*, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, [წ. I], ტფ., 1892.გვ.60, შენ.სქ.

[26] მეორე მოხსენიება – „ჰგიან-მცა დიდებაჲ მისი უკუნისამდე", როგორც წესი, უფალს, ღმერთს მიემართება. ამიტომ, თითქოს მოულოდნელია იოვანე კათალიკოს-პატრიარქის წარწერის ტექსტში ასე მოხსენიება. ვფიქრობ, ამ თვალსაზრისით წარწერა კიდევ საჭიროებს დაკვირვებას.

[27] საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები. გვ. 43-44.

[28] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, IX-XIIIსს. ისტორიული საბუთები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს *თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1984, გვ. 22-28.

თის პატრიარქების მიერ მიეღოს თანხმობა პატრიარქის ხარისხში აყვანის შესახებ[29].

ვფიქრობთ, ქვეყნის საეკლესიო საჭეთმპყრობლისთვის პატრიარქის უმაღლესი ტიტულის მოპოვებას და მინიჭებას უფრო სერიოზული და მნიშვნელოვანი საფუძველი ჰქონდა და ქვეყნის საერთო პოლიტიკური განვითარებით, მისი პოლიტიკური ხელმძღვანელობის მიერ დასახული მაღალი სახელმწიფოებრივი ინტერესებით იყო განპირობებული. საქართველოს ისტორიაში სწორედ ასეთი იყო დავით კურაპალატის ეპოქა, როდესაც დაისახა ქვეყნის ცალკეული პოლიტიკური ერთეულების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების მკაფიო გეგმა და დაიწყო მისი თანმიმდევრული განხორციელება[30]. პოლიტიკურად დამოუკიდებელ (ბიზანტიის იმპერიისგან), ძირითადად გაერთიანებულ ქვეყანას ეკლესიური დამოუკიდებლობაც სჭირდებოდა, რაც მისი ეკლესიის საჭეთმპყრობლისათვის პატრიარქის ტიტულის მინიჭებაში უნდა გამოხატულიყო. ამისთვის ყველ წინაპირობა არსებობდა – მრავალი (40-ზე მეტი) საეპისკოპოსო კათედრა და მონასტერი, ამ დროისთვის უკვე ორი საკათალიკოსოს – ქართლისა და აფხაზეთის საკათალიკოსოების არსებობა[31], ჯერ კიდევ IX ს.-დან წმ. მირონის ხარშვის უფლების მოპოვება, რაც დოკუმენტურად დასტურდება „წმ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან"[32] და სხვ.

ასეთ ვითარებაში, დავით კურაპალატის დროს, მისი დროის საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობელს, ქართლის კათალიკოს იოვანეს მიენიჭა პატრიარქის ტიტული და იგია ამ ტიტულის პირველი მატარებელი საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში, როგორც ამას დოკუმენტურად ადასტურებს პარხლის ეკლესიის შესანიშნავი წარწერა X ს.-ის ბოლო ოცწლეულისა.

არ არის გამორიცხული, რომ 980 წელს ქართლის კათალიკოსად ნაკურთხმა იოვანემ იმთავითვე მიიღო პატრიარქის ტიტული, რასაც იმ დროისთვის ქვეყანაში არსებული პოლიტიკური ვითარება განაპირობებდა – ორი წლით ადრე, 978 წელს, დავით კურაპალატის შვილობილი უფლისწული ბაგრატი კურაპალატის სიცოცხლეშივე დიდწილად გაერთიანებული ქვეყნის მეფედ იქნა ნაკურთხი „აფხაზთა და ქართველთა მეფის" ტიტულით[33], რომელსაც მოგვიანებით შექმნილი, ასევე პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად, ჯერ 1003 წელს[34] და შემდეგ 1010 წელს[35], „კახთა და რანთა მეფის" ტიტულიც დაემატა. მეფე ბაგრატ III-ის (978-1014) ტიტული ყველაზე ვრცლად გადმოცემულია კაცხის ტაძრის მის განმადიდებელ წარწერაში, სადაც იგი იწოდება, როგორც „აფხაზთა და ქართველთა მეფჱ, ტაოჲსა და რანთა, კახთა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატი"[36].

---

[29] საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები. გვ. 44.

[30] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი *შოთა მესხია*, გამომც. „საბჭოთა საქართველო" თბ., 1973, გვ. 507-530.

[31] აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსებას მკვლევარები VIII, IX, X ან XII-XIII სს. განსაზღვრავენ. ვფიქრობ, ბოლოდროინდელი გამოკვლევებით ეჭვმიუტანლად დამტკიცებულია, რომ იგი IX ს-ის ბოლოს, ან IX-X სს. მიჯნაზე დაარსდა (*ბ. კუდავა*, აფხაზთა საკათალიკოსოს ისტორიიდან (IX-XIII სს.), კრ. „ქართული დიპლომატია", წელიწდეული, 9, მთ. რედაქტორი *როინ მეტრეველი*, თსუ გამომცემლობა, თბ., 2002, გვ. 564-586).

[32] „დიდი ეფრემ მრავლისა კეთილისა მომატყუებელ ექმნა ქუეყანასა ჩუენსა, რამეთუ პირველად აღმოსავალისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსალჱმით მოჰყვანდა. ხოლო ეფრემ ქრისტჱსმიერითა ბრძანებითა მიჰრონისა კურთხევაჲ ქართლს განაწესა იერუსალჱმისა პატრიაქისა განწესებითა და წამებითა სიხარულით" (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V-X სს.), *ილია აბულაძის* რედაქციით, საქ. მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1963, გვ. 290:34-38.

[33] მართალია, „ქართველთა მეფის" ტიტული ბაგრატ III-მ 1008 წელს მიიღო მამამისის გურგენის გარდაცვალების შემდეგ, მაგრამ 975 წლიდან იგი ქართლის გამგებელი იყო, ხოლო 980 წლიდან, ივ. ჯავახიშვილის დასკვნით, ქართლისა და აფხაზეთის ერთადერთი ბატონი გახდა (*ივ. ჯავახიშვილი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, თხზ. თორმეტ ტომად, ტ. II, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1983, გვ. 124-126).

[34] *ვ. სილოგავა*, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისათვის ბრძოლის ქრონოლოგიიდან (კახეთის შემოერთება 1003 წ.), „მრავალთავი", ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, XIX, თბ., 2001, გვ. 351-357.

[35] იქვე.

[36] ქართული წარწერების კორპუსი, II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა *ვალერი სილოგავამ*, გამომც. „მეცნიერება", თბ., 1980, გვ. 56, 136.

ატარებდა თუ არა იოანეს მომდევნო ქართლის კათალიკოსი სვიმეონი (1001-1012) პატრიარქის ტიტულს, უცნობია, რადგან წყაროები ამის შესახებ არ შემონახულა. უფრო, სავარაუდებელია, რომ ატარებდა, რადგან მომდევნო კათალიკოს-პატრიარქი, მელქისედეკ I (1010-1033) პატრიარქის ტიტულით ორ დოკუმენტურ წყაროში იხსენიება – ერთია, მცხეთის დანერილი XI ს.-ისა, რომლის XVIII ს.-ის პირით მოღწეულ შესავალ ნაწილში მას „ქართლისა კათალიკოს-პატრიარქი" ეწოდება[37] და მეორეა ტყობა-ერდის ტაძრის (ინგუშეთი, ჩრდ. კავკასია) წარწერა, რომელიც ამჟამად ქ.გროზნოს მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება; მისი ტექსტი ასეთია: *„ქრისტე, ადიდე [ყოვლისა] აღმოსავლეთისა პატრიაქი მელქიზედეკ, ამენ"*[38].

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ პატრიარქის ტიტულის ტარება X ს.-ის საქართველოს ეკლესიაში უცხო არ იყო და ამ საუკუნეში აქ ამ ტიტულით მხოლოდ იოვანე არაა ცნობილი. კერძოდ, ზაქარია ბანელ-ვალაშკერტელის ანდერძში, რომელიც დართული აქცს A-648 ხელნაწერს და რომლის მონაცემები აკად. ელ.მეტრეველის დასკვნით X ს-ის უკანასკნელი მეოთხედის ვითარებას ასახავს[39], ზაქარიას მოძღვართა და მშობელთა შორის დასახელებულია „პატრაქი ასათი"; იგი, ელ.მეტრეველისავე აზრით, ბანელი მღვდელმთავარი უნდა იყოს, რომელიც, როგორც ტაოს „ყველაზე გავლენიანი მთავარეპისკოპოსის ანუ მამამთავართა მთავარი" პატრიარქის, თუმცა, რეალური შინაარსისაგან დაცლილ ტიტულს ატარებდა[40]. ე.ი. იგი ამ ტიტულს ფლობდა, მაგრამ მთელი ქვეყნის ეკლესიის მეთური არ იყო. როგორც ჩანს, ტაოს მფლობელმა დავით კურაპალატმა, რომლის სამფლობელოშიც შედიოდა ბანის ეპარქია, მისი მმართველისთვის პატრიარქის ტიტულის მინიჭებით, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსაგან ეკლესიის სრული დამოუკიდებლობის გზაზე პირველი ნაბიჯი გადადგა, რაც საბოლოოდ ქართლის კათალიკოსისთვის ამ ტიტულის მინიჭებით დამთავრდა, როგორც ამას ამტკიცებს პარხლის წარწერა.

საინტერესოა, რომ წარწერის ტექსტში იოვანე იწოდება „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქად"; ასევე „ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქი" ეწოდება მელქისედეკს ტყობა-ერდის წარწერაში; ცნობილია, რომ „აღმოსავლეთი" და „ყოველი აღმოსავლეთი" X-XI სს. ბიზანტიურ და ქართულ წყაროებში საქართველოს ეწოდება[41]. მაშასადამე, იოვანეს ტიტული „ქართლისა და ყოვლისა საქართველოს პატრიაქს" აღნიშნავს. ამით ხაზგასმულია, რომ საქართველოში, გარდა ქართლის საკათალიკოსოსი, მეორე, აფხაზეთის საკათალიკოსოც არსებობს, მაგრამ ეს ცალკე მსჯელობის საგანია.

ასევე ცალკე მსჯელობის საგანია „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქის" სტატუსის მიმართება სხვა თანადროულ მსოფლიო პატრიარქებთან. მართალია, გვიანდელია, 1260 წლის ახლო დროის საბუთითაა დამოწმებული, მაგრამ, როგორც ჩანს, ადრინდელი ტრადიციის ამსახველია კათალიკოს ნიკოლოზ III-ის (1250-1282) ხელრთულობაში წარმოდგენილი რეალობა, როდესაც იგი წერს: *„ქრისტეს მიერ შემდგომად ხუთთა პატრიაქთა და უპირველეს მათსა ზეგარდმო მოსულთა უბიწოთა დედისა მისისა ჴელითა შეთელილისა კუართისა საუფლოსა მიერ სუეტის-ცხოველის მეექუსე პატრიაქი და ქრისტეს მიერ ყოვლისა საქართველოს კათალიკოზი ნიკოლოზ ვამტკიცებ და წარვსწერ"* [42].

მაშასადამე, დოკუმენტურად მტკიცდება, რომ უკვე XIII ს-ში და, ალბათ, ამაზე ადრეც, მაგრამ

---

[37] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 22:10.

[38] *გ.ღამბაშიძე*, XI ს. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მელქისედეკ I ლაპიდარული წარწერა „ტყობაჲერდას" (ინგუშეთი) ქრისტიანული ტაძრიდან. სამეცნიერო სესია: „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო" (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით), მოხსენებათა თეზისი, თბ., 1993, გვ. 47.

[39] *ელ.მეტრეველი*, ზაქარია ბანელის ანდერძი და ბერძნული ლექსი მცირე სვინაქსარიდან, იხ. *მისი* წგნ.: ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, გამომც. „ნეკერი", [თბ], 1996, გვ. 167.

[40] *ელ.მეტრეველი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174, 177.

[41] *ვ.კოპალიანი*, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა" კურაპალატის საკითხისათვის, „მაცნე", ისტორიის... სერია, 3, 1972, გვ. 171-176.

[42] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 155:7-11.

წყაროები არ შემონახულა, საქართველოს ეკლესიის მეთაური მსოფლიოს ხუთი პატრიარქის შემდეგ მეექვსე ადგილზე აყენებდა პატრიარქის ტიტულით თავის თავს, მაგრამ ამისთვის მას გრძელი და რთული გზა უნდა გაევლო, რომელიც სათავეს X ს.-ში იღებს[43].

[43] ქ-ნი *ელ.მეტრეველი* ერთგან შენიშნავს (*ე.მეტრეველი*, ნარკვევი ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, გვ. 178, შენ. 1), რომ ეჭვს იწვევს ჩემი, ე.ი. ვ.სილოგავას მოსაზრება „მცხეთის დაწერილში" კათალიკოზ-პატრიარქის ტიტულის მოხსენიების შესახებ, რომ იგი ასეთი ფორმით დამახასიათებლია გვიან-დელი დროისთვის და XI ს-ის წერილობით ძეგლში არ უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. უნდა აღვნიშნო, რომ XVIII ს.-ის პირით მოღწეულ „მცხეთის დაწერილის" ცალში (საქ. ცენტ. საისტ. არქივი, 1448/5018ბ), საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობლის, ამ შემთხვევაში XI ს-ის კათალიკოსის მელქისედეკის მოხსენიება „კათალიკოზ-პატრიარქის" ტიტულით, მართლაც საეჭვოა. ასეთი ტიტული საქართველოს ეკლესიის მეთაურებს გვიან შუა საუკუნეებში ჰქონდათ და საბუთის XVIII ს.-ის პირის გადმომღებმაც იგი თავისი დროის შესაბამისი ფორმით წარმოადგინა. საქართველოს ეკლესიის მეთაურის ტიტული იყო: V ს-დან „ქართლის კათალიკოსი", X ს.-დან – „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქი", ხოლო ამჟამად (1918 წლიდან) – „სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი". ასე რომ XVIII ს.-ის წერილობით ძეგლში მელქისედეკ I-ის მოხსენიება „კათალიკოზ-პატრიარქის" ტიტულით, მართლაც საეჭვოა. თუმცა პატრიარქის, უფრო ზუსტად „ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქის" ტიტულს, ერთი კათალიკოსით მის წინამორბედ იოვანე კათალიკოსის (980-1001) მსგავსად, მელქისედეკიც რომ ატარებდა, ეს უეჭველია და მისი მოღვაწეობის თანადროული წერილობითი ძეგლითაც (ტყობა-ერდის წარწერა) უცილობლად მტკიცდება.

აქვე იმასაც შევნიშნავ, რომ ბოლო დროს სპეციალურ ლიტერატურაში, განსაკუთრებით საენციკლოპედიო სტატიებში, თავი იჩინა საქართველოს ეკლესიის მეთაურის, „მცხეთის კათალიკოსის", ხოლო საქართველოს ეკლესიის „მცხეთის საკათალიკოსოდ" მოხსენიებამ, რაც არ არის სწორი. ტერმინი „მცხეთა" „ქართლს" ვერ ცვლის, რადგან ამ შემთხვევაში „ქართლი" მთელ საქართველოს აღნიშნავს და გულისხმობს, რაც ასახავს კიდეც ფაქტობრივ ვითარებას.

Часть первая

Очерки по истории Грузинской церкви

(Тао-Кларджетские епархии)

Глава I

АХИЗСКАЯ ЕПАРХИЯ

Одной из 12-ти древнейших грузинских православных эпархий, основанных царем Вахтангом Горгасали (40-овые годы V в. 502 г.), является Ахизская епархия. Историк Джуаншер (XI в.), повествуя о строительстве церквей Вахтангом Горгасали, пишет, что во Мцхете «Царь Вахтанг воздвиг церковь апостолов «Светицховели»... и посадили каталикосом в ней Петра и в епископстве же Мцхетском епископом Самуила. И посадил одного епископа в Кларджети, в церкви Ахизи, одного - в Артаани в Эрушетском», и т. д. перечислены все 12 епископатов, основанных царем Вахтангом кроме уже упомянутых Цундский, Манглисский, Болнисский,Руставский, Ниноцминдский, Черемский, Челетский, Хорнабуджский, Агаракский и еще Никозский[1].

До определения епископа Вахтанг развернул в Ахизе церковное строительство. По сведению того же историка Джуаншера, после заключения мира с Византией, возвратившийся Вахтанг «обнаружил скалу, в центре Кларджети а там деревню, называемую Артануджи»[2]. Царь определил там эриставом (правителем) молочного брата своего Артаваза, «и повелел ему «воздвигнуть крепость Артануджи», а также «разыскать в том ущелье место для монастыря, построить церковь, и создали там монастырь»[3]. Далее Джуаншер пишет: «И Артаваз возвёл крепость Артануджи и монастырь, который есть Опиза, и три церкви: в местечке Мере, Шиндоба и Ахиза. И обновил крепость Ахизскую, и создал в ней вертеп»[4].

Видимо, опираясь на сведения Джуаншера, то же самое говорит об Артанудже и Ахизе Вахушти Батонишвили: «В Артанудже воздвиг Горгасал монастырей Мере,Шиндоби и Ахиза, весьма красивых. Также обустроил вертепы ахизские выдобленные в скалах, весьма крепкие и недоступные»[5].

Таким образом, в построенной его молочным братом Ахизской церкви,позднее Вахтанг Горгасали определил и епископа[6].

Ахизская епархия включала в себе ущелья рек Артануджисцкали и Имерхеви, последняя является одним из притоков р. Чорохи. На территории епархии находился город крепость Артануджи, который на месте построенном Вахтангом Горгасали крепости, в город превратил Ашот Куропалат (†826), как это указывает грузинский историк XI века Сумбат Давитис-дзе: «Ашот куропалат обнаружил в Кларджети в лесу скалу одну, где впервые Вахтанг Горгасал воздвиг крепость по имени Артануджи. Была она разорена [Мурваном] Глухим из Багдада. Восстановил её Ашот и

---

[1]Картлис Цховреба (История Грузии).Текст, установленный по всем основным рукописям *С.Г.Каухчишвили*, том I, Госиздат, Тб., 1955, (на груз. яз.), с.198-199; *Джуаншер Джуаншериани*, Жизнь Вахтанга Горгасала. Перевод, введение и примечания Г.В.Цулая (Источники по истории Грузии,43. Памятники грузинской исторической литературы,VI), Изд-во «Мецниереба», Тб.,1986, с.91.

[2] Картлис Цховреба, с.177:19; Жизнь Вахтанга Горгасала, с.79.

[3] Картлис Цховреба, с.177-178; Жизнь Вахтанга Горгасала,с.79.

[4] Картлис Цховреба, с.177:19; Жизнь Вахтанга Горгасала, с.79.

[5] Картлис Цховреба (История Грузии), томIV, *Вахушти*, История Грузии. Подготовил к изданию по всем основным рукописям проф.*С.Г.Каухчишвили*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб.,1973, (на груз.яз.), с.681-682.

[6] *Б.Ломинадзе*, Административная организация грузинской православной церкви в V веке, Сб. «Вопросы истории Грузии феодального периода», VII, Изд-во «Цотне», Тб.,1999 (на груз.яз.), с.29.

выстроил вновь крепость, а перед крепостью, у её подножия, построил город»[7].Артануджи считается городом, воздвигнутым в VIII-IX вв.[8].

В 30-ые годы VIII века, после нашествий арабского полководца Мурвана Глухого, Ахиза была разорена, епархия перешла в состав Анчийской епархии, и центр епархии переместился в Анчи. Следовательно, Ахизская епархия просуществовала немногим больше двух веков.

Ныне руины Ахизи лежат севернее города-крепости Артануджи, в 2-3-х километрах на левом берегу р. Артануджисцкали, на западном склоне, за современной шоссейной дорогой, у подножия Ахизской крепости, вблизи с. Перати Артвинской губернии, Турецкой республики. По наблюдению проф. Вахтанга Джобадзе, который в 60-ые годы XX в. изучал эти места, - Ахизский монастырь делится на верхнюю и нижнюю части. Там 5 зальных церквей малых размеров, от которых дошли только руины. От одной сохранилась маленькая часть восточной стены, выложенной розовыми и желтоватыми квадрами, расположенными в прямые ряды[9].

В 1913 году руины Ахизского монастыря осмотрел краевед А. Флоренский, посланный туда Кавказским музеем. По его сведению, в одной из церквей (видимо, епископальной церкви), в восточной апсиде находилось мозаичное изображение Богоматери, в позе оранты. Мозаика к тому времени почти полностью осыпалась и только по контурам следов отвалившихся камушек можно было различить, что раньше здесь была представлена оранта[10].

По сведению А. Флоренского, ахизскую мозаику разрушил житель Артануджи, ювелир, некто Уста-Геворк, который собрал в двух маленьких мешках камушки мозаики, чтобы продать впоследствии за границей[11].

В Ахизской церкви А. Флоренский собрал черепичные антефиксы, привез их в Тбилиси и передал Кавказскому музею. Он пишет, что привез две черепичные обломки с изображением животных (оленей), крестов и букв. Здесь автор неточен. В Государственном музее Грузии им. С. Джанашиа,который унаследовал имущество Кавказского музея, ныне хранятся 3 Ахизские керамические антефиксы 2 больших и один средних размеров. Их графические зарисовки,

---

[7] *Сумбат Давитис-дзе*, История и повествование о Багратионах, Картлис Цховреба, том I, с. 377:1-4; *Сумбат Давитис-дзе*, История и повествование о Багратионах. Текст подготовил к изданию, исследованием, примечаниями и указателями снабдил *Г.М.Арахамия* (Источники по истории Грузии, 61. Памятники грузинской исторической литературы,VIII), Изд-во «Мецниереба», Тб.,1990(на груз.яз.), с.45:14-18; *Сумбат Давитис-дзе*, История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания *М.Д.Лордкипанидзе* (Источники по истории Грузии,13. Памятники грузинской исторической литературы, III), Изд-во «Мецниереба», Тб.,1979, с.31.

[8] *Ш.А.месхиа*, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб.,1959, с.35; Очерки истории Грузии (в восьми томах). Том II, Грузия в IV-X веках, Редактор тома *Ш.А.месхиа,* Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1973(на груз. яз.), с.347; Очерки истории Грузии. Том II, Грузия в IV-X веках, Изд-во «Мецниереба», Тб.,1988, с.308. *Ш.А.месхиа*, Города и городской строй феодальной Грузии(XVII-XVIII вв.), см. *Его*, Избранные сочинения, т. II, Тб., 1983(на груз. яз.), с.89; см. также: *Л.А.Чилашвили*, Города феодальной Грузии, II, Изд-во «Мецниереба», Тб.,1970(на груз. яз.), с.104-111.

[9] *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Ştuttgart, 1992, p. 22-23; Д. Хоштария, Ахизская епархия, Православная Энциклопедия, Под редакцией Патриарха Московского И всея Руси Алексия II, том IV, М., 2002, s.204; *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S.116-119.

[10] *З. Схиртладзе*, По поводу Ахизской церкви и её мозаики, журн. «Литература да хеловнеба», Изд-во «Мецниереба»,3,1991(на груз. яз.), с.155.

[11] Там-же.

сделанные по переданным ему Георгием Чубинашвили материалам, впервые опубликовал П. Закарая[12], но он не ведал об их происхождении, т. к. пишет, что «мы долго искали эти экспонаты в различных музеях, но пока не смогли найти»[13]. Идентификация антефиксов принадлежит З. Схиртладзе, которому известны были, как видно, только два антефикса и издал их фотоснимки[14].

Кроме этого, А. Флоренский привез также до 50-ти камушек от мозаики Ахизской церкви,которые хранятся в Государственном музее Грузии. По его же сведению, привезенный из Ахизы перстень со вставленной в него сердоликовой камеей, на которой был изображен архангел Михаил с греческой пояснительной надписью, он передал в Петрограде Владимиру Николаевичу Ефремову. Местонахождение перстня ныне неизвестно.

На одном из привезенных А. Флоренским из Ахизы антефиксов изображен олень, всем корпусом, в профиль, развернувшийся вправо от зрителя, перед ним высечен крест с расширенными в конце рукавами; на втором изображено два, чуть друг к другу наклоненных креста, такой же формы как на антефиксе с оленем, но размером побольше и процветший будто надвое разделенный орнаментом павлиньего хвоста, посреди которого вставлен крест; на третьем средних размеров антефиксе изображен вертикально поставленный один такой же процветший крест, какой на предыдующих (фото третьего антефикса публикуется впервые). В противовес сведению А. Флоренского ни на одном из антефиксов нет «изображения букв».

По художественно-стилистическим данным ахизские антефиксы датируются V-VI/VII вв[15]. Как видно, они относятся к периоду первоначальной постройки храма, т. е. к концу V века.

Таким образом, от одного из древнейших, если не самого древнего, кафедрального собора грузинской церкви ныне остались почти смешанные с землей руины, мозаичные камушки в свое время великолепного убранства и три антефикса.

---

[12] *П.Закарая*, Архитектура городища Урбниси, Тб., 1965 (на груз.яз.), с.40.
[13] Там-же, с.67.
[14] *З. Схиртладзе*, Указ. работа, с. 156, рис. 1; с. 158, рис.2.
[15] Там-же, с.159-160.

Глава II

ИШХАНСКАЯ ЕПАРХИЯ

Деревня Ишхани, бывшая центром епархии, находится на правом берегу притока р. Чорохи, р. Олтисисцкали. Расположена она на высоком и обширном плато, которое постепенно снижается к р. Олтисисцкали. По дороге к деревне и оттуда виднеется прекрасная панорама. Считается, что это наилучший уголок Тао. В деревне много питьевых источников, раскинуты фруктовые сады. На северо-восточной стороне стоит в руинах Ишханская крепость. Поверх крепости виднеется гора с поныне сохранившимся грузинским названием Кариели (ქარიელი, ветренная местность; ქარი–ветер), на южной стороне стоит гора Арафик, а на юго-восточной – гора Ургун-Дуз[1].

Эти места издревле были населены грузинскими племенами (здешние грузинские племена таохов упоминаются в древневосточных надписях еще в XII-XI вв. до н. э.[2]); В II-I вв. до н. э. эти земли прихватило усилевшее Армянское царство и с тех пор сохранились в этих местах армянское население и армянская топонимика, среди них и название Ишхани; есть и другие географические названия такого же происхождения – Шатберди, Мидзнадзоро[3]; хотя наряду с ними также существуют древнейшие лазские (зано-чанские) топонимы: Опиза,соответствует грузинскому слову სპირე «сапире», ოშკი, Ошки, от мегрельского слова შქა «шка», т. е. середина, и др[4].

В V веке здесь, на высокой и неприступной скале, Вахтанг Горгасали построил город-крепость Артануджи, который впоследствии стал столицей царства Тао[5]. Его грандиозные руины впечатляют и поныне.

---

[1] *Е. Такайшвили*,Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии,Изд-во АН ГССР,Тб.,1952,с.13; *Е. Такайшвили*,Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии,Изд-во АН ГССР,Тб.,1960 (на груз.яз.),с.7.

[2] *Г.А. Меликишвили*,Урартские клинообразные надписи,М.,1960,с.424; *Его же*,К истории древней Грузии, Тб., 1959, с.114,176; *Н.В.Арутюнян*, Корпус урартских клинообразных надписей,Изд-во «Гитутюн» НАН РА,Ереван,2001,с.503 (Здесь перечисленны все случаи и формы ихнего упоминания в надписях - 14 раз); *Е.Астахишвили*,Древнейшие грузинские объединения и ихнее взаимоотношение с древней Ассирией и Урарту,Ежегодник «Грузинская дипломатия»,1,Изд-во Тбилисского университета,Тб.,1994(на груз.яз.),с.21-29.

[3] *Т. Гониашвили*,О диалектизмах в Адишском памятнике,«Известия ИЯИМК»,IV,2,Тиф., 1938 (на груз.яз.),с.123.

[4] Там же. Вообще, этническая история всего края Тао-Кларджети, связано со многими вопросами. В науке существуют разные мнения по этому вопросу,также,как существуют разные источники разных времен по нему. Разбирать их здесь не станем,тем более,что существует подробный и обширный анализ этих вопросов принадлежащий П.Ингороква (Особенно широко и подробно им представлен историография вопроса). Его главное заключение о том,что эти края издревле были заселены коренными грузинскими племенами и в последующее время, в средние века край был в основном заселён грузинами (ведь не даром образовавшаяся здесь политическая единица называлась «Картвельское царство»), к настоящему времени является больше других аргументированным и убедительным (*П.Ингороква*,Георгий Мерчуле, грузинский писатель X века. Очерки по истории литературы, культуры и государственной жизни древней Грузии,Изд-во «Сабчота мцерали»,Тб.,1954(на груз.яз.),с.400-544).

[5] Литературу см. здесь-же,Ахизская епархия,примеч. 7,8.

На рубеже VIII-IX вв. здесь образовалась грузинская феодальная политическая единица, связанная с именем Ашота И куропалата († 826 г.)[6]. Край стал владением феодального рода Багратионов. В продолжение средних веков эти места, естественно, входили в состав Грузинского государства, но в конце XВИ века край захватили турки («османы») и начался исламизация населения[7]. Е. Такайшвили, изучавший эти места в 1917 году, пишет: «все жители деревни Ишхани – это грузины, - месхи, - перешедшие в магометанство. В 1917 году грузинский язык едва понимали только несколько стариков, остальные уже позабыли»[8].

Кафедральный собор Ишхани – крестово-купольное строение грандиозных размеров (рис.1). Купол опирается на четыре свободно стоявших столпа. Средняя часть храма имеет весма удлиненную форму, ввиду этого Е. Такайшвили всю постройку характеризует, как «соединение центрально-купольного храма и однонефной базилики»[9]. Храм много раз перестраивался и украшался. Из его архитектурных форм нужно отметить, что боковые помещения алтаря двухэтажная, а на уровне первого этажа устроена аркатура (это остатки древнего строения I половины VII века. Формы нынешнего храма образовались в XИ веке). На стенах храма были высокохудожественные фресковые росписи, по всей видимости, разного периода[10]. Ныне сохранились только фрагменты, но нельзя особо не отметить композицию Вознесения креста (изображенного внутри купола, под верхним перекрытием), одну из наилучших в грузинской монументальной живописи. Такие кресты имеются так-же в Пархали, Манглиси, Никорцминде ...

Шейка и перекрытие купола хорошо сохранились. На куполе осталось древнее перекрытие из глазурованных темно-бордовых и тёмносиних, сверху округленных черепиц, выстроеннымх в конусообразные ряды. Весьма многообразен обширный репертуар высеченных в камне орнаментов. Храм имеет богатую эпиграфику, которую коснемся по ходу. Архитектура храма изучалась многократно[11].

Вахушти Батонишвили (1696-1756) в сочинении «Описание Грузинского царства», в главе «Описание выдающихся мест Самцхе-Саатабаго», об Ишхани пишет: «верхнее Артвина соединяется

---

[6] Очерки истории Грузии (В восьми томах). Том II, грузия в IV-X веках, редактор тома *Шота Месхиа*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1973 (на груз.яз.), с.445-446; Очерки истории Грузии. Том II, Грузия в IV-X веках, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1988, с.306-307.

[7] Очерки истории Грузии (В восьми томах). Том IV, Грузия с начала XVI до 30-ых годов XIX века. Редактор тома *Мамиа Думбадзе*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1973(на груз.яз.), с.129-140; *М. Сванидзе*, Нашествие Лала Мустафа паши в Закавказье (1578г.), «Труды Тбилисского университета» , том 116, Восточная серия, Том 5 (на груз.яз.), с. 390-392; *Его-же*, Из истории Чилдирского (Ахалцихского)па шалыкства, «Мацне» (Вестник), № 3,1964 (на груз.яз.), с.70-84.

[8] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917 года (на груз.яз.), с. 7.

[9] *Там-же*, с.9. *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 25.

[10] *Е.А.Привалова*, Некоторые заметки о росписях Тао-Кларджети, «Ежегодник научных трудов» Главного научно-производственного управления охраны и использования памятников истории и культуры Грузии, II,Тб.,1996(на груз.яз.), с. 10-11.

[11] Об архитектуре Ишханского храма см. *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 25-26. *Его-же*, Археологическая экспедиция 1917 года, (на груз.яз.), с. 9-10. *В. Беридзе*, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1981, с.150-153; *M.Kadiroğlu*, The Architecture of the Georgian church at Ishan, Frankfurt am Main, 1991; П.Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, Изд-во Тбилисского университета, Тб., 1992, с. 23-41; *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'I and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p.191-208; *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S. 357-371.

с Чорохи ущелье, выходящее с горы Тортом-Испири и идет к востоку. На берегу стоит Ишханская крепость, довольно твердый; огромная и прекрасно выстроенный купольный храм. Здесь восседал епископ, пастырь Испири, Тортоми, Баибурди, до Трапизонской горы, а ныне пустует»[12].

В историческом документе начала XVI века - «Подвластные каталикосу первосвященники и паства в Самцхе-Саатабаго», паство Ишхнели определено так: «По эту сторону Гурджибогаза весь Тортоми, ниже Таоскара, выше Артануджи называвшийся Сакрулави, по эту сторону того, по ту сторону Орджохской Горы, все владения – Сакавкасидзо, по эту сторону Испир-Трапизонского хребта»[13]. Упомянутый в документе «Сакавкасидзо» - владение феодального рода Кавкасидзе, которое входило в паство каталикоса. По другому документу начала XVI века - «Кавкасидзе со своим владением» вместе с крепостным владением Пархали («Пархали – с его доходом и дворянами – в крепостное владение»)[14], тогда как другие феодальные роды и их владения – Самдзивари, Бумбулисдзе, Авалишвили, Слесары, Ласуриздзе, Чорчанели, Хурсидзе и др. (свыше 23-х родов) представляли собой только паство каталикоса[15].

Если о ком-нибудь из первосвященников грузинской церкви в средние века можно сказать, что они пользовались высокими иерархическими почестями, это, в первую очередь относится к епископам Ишхнели. Во время коронации царя (один из наивысших государственных и политических актов страны), после того, как с подобающей церемонией царя подводили к царским вратам, там его встречал каталикос, котрому «низко кланялся царь, каталикос берет его правую руку; ежели каталикоса Абхазии не окажется – тогда берет Ишхнели, или архиепископ»[16]. Значит, в храм царя к подобающему ему месту подводят держа его руки каталикос Картли и каталикос Абхазии, но если последний не присутствует на коронации – тогда Ишхнели, или-же архиепископ (имеется ввиду - Картлийский). Также с алтаря храма уже коронованного царя вниз по ступенькам низводят каталикос Картли, державший «правую руку царя, а левую руку – каталикос Абхазии, или-же Чкондидели (это слово в текст документа вписан позднее письмом «мхедрули» - В. С.), или Ишхнели и так входили во дворец»[17]. Следовательно, и здесь каталикоза Абхазии заменяет Ишхнели и в случае отсутствия Чкондидели, по духовному рангу занимает второе место после каталикоса Картли.

Этот распорядок коронации царя отображает обстановку XIII века, а в составленном в XIV веке «Распорядке царского двора», в котором в отдельных случаях отображены положения 2-3-х вековой давности, особенно выделяются оказываемие Ишхнели почести. В частности, здесь сказано: «Когда прибудут епископы западние – Ишхнели, Мацкверели, Анчели, Мтбевари и Голготели, при их поклонении царю, он притрагивается к ковру рукой, для Ишхнели – с большей почестью, делает

---

[12] Картлис Цховреба (История Грузии), т.IV, *Вахушти*, История Грузии. Подготовил к изданию по всем основным рукописям проф. *С.Г. Каухчишвили,* Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1973 (на груз.яз.), с.681:6-11.

[13] Памятники грузинского права, т. III, Церковные законодательные памятники (XI-XIXвв.). тексты издал, примечаниями и указателями снабдил проф. И.С. *Долидзе*, Изд-во «Месниереба», Тб., 1970, (на груз.яз.), с.245.

[14] Памятники грузинского права, III, с.242.

[15] Памятники грузинского права, III, с.242-244.

[16] Памятники грузинского права. Том II, Светские законодательные памятники (X-XIX вв.), Тексты издал, примечаниями и указателями снабдил проф. *И.С.Долидзе*, Изд-во «Мецниереба» Тб., 1965 (на груз. яз.), с.51.

[17] Там же, с.53.

в его сторону два или три шага, и приветствует его, к другим, равно, и не двигается с места»[18]. Такими почестями царь встречал разве только каталикоса и чкондидели[19].

На дворцовом приеме после коронации среди 36-и первосвященников Восточной и Южной Грузии, Ишхнели предназначалось 10-ое место. Здесь он находился меж двумя архимандритами (т. е. правителями не только епархий, но и монастырей) – Ниноцминдели (9-ое место) и Анчели (11-ое место), т.о. Анчели подобалось занимать место ниже Ниноцминдели[20].

Само сабой ясно, что очень высокими были почести Ишхнели среди первосвященников Самцхе-Саатабаго – здесь он среди 13 епископов упоминается 3-им после Мацкверели и Кумурдоели (впереди самого Анчели)[21].

Первосвященники епархии Ишхани носили титул Ишхнели. Епархия просушествовала целых 1000 лет - в VII-XVII вв. и прошла весьма интересный, богатый событиями исторический путь.

Первоначально здесь епископскую кафедру основал и в 30-х годах VII веке построил храм местный армянин – Нерсес. Он обладал большим талантом к строительству – помимо старого храма Ишхани, собственно в Армении он построил близ Ечмиадзина известный круглый храм Звартноц[22], похожий на древнегрузинский великолепный храм Бана[23] (в историческом Тао) и обновил и восстановил несколько древних церквей. Сведении о нем сохранились в византийских, армянских и грузинских источниках[24]. Впоследствии он стал и каталикосом армян и известен под именем Нерсеса III Шинога («строителя»). Каталикосом он был в 641-661 годах[25], но был по вере халкедонитом, что стало причиной его отстранения от престола. Вот поэтому древнегрузинский автор Арсени Сафарели (некоторие считают его деятелем VII, VIII, IX или начала X века, а Заза Алексидзе считает его деятелем 20-х годов XII века или, предположительно – чуть ранше начала XIII столетия[26]) характеризует Нерсеса как «достойного и правоверного» человека[27].

---

[18] Памятники грузинского права: 1. Распорядок царского двора, 2. Дастурламали. Тексты издал, исследованиями, словарями и указателями снабдил *И.И.Сургуладзе*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1970 (на груз. и русск. яз., резюме на немец. яз.), с.71 (гл.26); Распорядок царского двора. Перевод *В.Д.Дондуа*. Редактирвание текста, введение, примечания, краткий комментарий и указатели *Д.А.Пурцеладзе* (Источники по истории Грузии, 63; Памятники грузинской исторической литературы, IX), Изд-во «Мецниереба», Тб., 1991, с.51-53 (гл.26); Распорядок царского двора. Тексты подготовила к изданию, на английский язык перевела, предисловием, словарем, примечаниями и комментариями снабдила *К.И.Сургуладзе*, Изд-во Тбилисского университета, Тб., 1993 (на груз., русск. и англ. языках), с.58-59 (гл.26).

[19] Распорядок царского двора, Изд. *К.И.Сургуладзе*, с.25.

[20] Памятники грузинского права, II, с.49.

[21] Памятники грузинского права, III, с.245.

[22] *Т.Марутян*, Архитектурные памятники Звартноц, Аван, собор Анийской Богоматери, Изд-во «Хорурдаин Грох», Ереван, с.8-48.

[23] *Р.Меписашвили, Д.Туманишвили*, Храм Бана, Вопросы исследования и реконструкции, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1989 (на груз., русск. и англ. языках).

[24] *Арсений Сафарский*, О разделении Грузии и Армении. Текст критически установил, исследование и комментарий приложил *Заза Алексидзе* (Источники по истории Грузии, 17; Памятники грузинской исторической литературы, I), Тб., 1980 (на груз. яз.), с.194.

[25] Там же, с.18.

[26] там же, с.9-14, 68.

[27] Там же, с.91.

Хотя сведения о Нерсесе сохранены в разных исторических источниках, но что он является строителем первоначального Ишханского храма – об этом сказано только в грузинском источнике – в «Житии Григола Хандзтели» (X в.) Георгия Мерчуле. Этот факт еще раз доказывает объективность и достоверность «Жития» и в целом древнегрузинских письменных источников. В частности, в «Житии Григола Хандзтели», в связи с возведением в сан епископа Ишхана сподвижника Григола Саба, сказано, что «Божьею волею Саба сделался епископом в Ишхани, построенном блаженным католикосом Нерсесом, в соборной церкви и на кафедре его, которая многие годы была во вдовстве»[28].

Старая церковь Ишхани до появления св. Григола и Саба потому «была многие годы во вдовстве» (т. е. без первосвященника), что после нашествий арабского полководца Мурвана Глухого во второй пол. 30-х годов VIII в. была разорена большая часть Кавказа и Грузии, и среди них и Тао-Кларджети[29]. Считается что построенная Нерсесом старая церковь Ишхани пострадала во время этих нашествий[30].

Постройка нового храма Ишхани и повторное основание там центра епархии связаны с именем ученика св. Григола Хандзтели – Саба/Сабан (в «Житии Григола Хандзтели» он упоминается обеими формами имени).

Саба был двоюродным братом (сыном сестры матери) Григола Хандзтели, следовательно, человеком того же возвраста и поколения (ПДГАЛ, I, 252:20; Житие, с.87:3). В «Житии Григола Хандзтели» он упоминается как «вторично построивший Ишхани и его епископ» (там же). Саба сопровождал Григола почти всюду, вместе с ним жил в Хандзте, ездил вместе с ним в Константинополь для поклонения святым местам, вместе возвращались на Родину и вместе остановились на обратном пути близ Ишхани. «Когда они прибыли в Тао, услышали от местных людей, что куропалат Ашот убит, и вместо него властвуют его сыновья» (ПДГАЛ, I, 264:33; Житие, с.98:1-2). Имеется в виду Ашот I куропалат (которого убили 29 января 826 года) и его сыновья – Адарнасе, Баграт и Гуарам. Из них титул куропалата получил Баграт и он стал главой царского рода Багратионов Тао (ПДГАЛ, I, с. 272-16-22; Житие, с.105:1-4).

Когда Григол и Саба «прибыли в окрестности Ишхана, Блаженному Григорию и достойному Сабе от Бога открылась прежняя слава Ишхана, святые церкви в селе при нём, и было им возвешено, что Ишхан опять обновится рукою Сабана» (ПДГАЛ, I, с. 265:6-7; Житие, с.98:1-4). Далее им свыше была указана дорога в Ишхани, т. к. бывшая церковь пустовала, в окрестностях больше не было населения и дорога стала непроходимой и заброшенной. По прибытии в Ишхани, обоим очень понравилась местность, «так как в нём имелось и духовное и телесное утешение» (Житие, с.98:7).

---

[28] Житие Григола Ханцтели: Памятники древнегрузинской агиографической литературы. Книга I (V-X вв.). Подготовлено к печати ...под руководством и редакцией *И.В.Абуладзе*, Изд-во АН ГССР, Тб., 1963 (на груз. яз.) с.274:90-93 (Далее в тексте же, ПДГАЛ,I). Существует два перевода памятника на русском языке: 1)*Георгий Мерчул*,Житие св. Григо рия Хандзтийского. Грузинский текст, введение, издание, перевод *Н.Марра* (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кг. VII), СПб., 1911, с.107:33-95 (В далее – тексте же Житие)(Переиздано в книге: Древнегрузинская литература (V-XVIII вв.). Составил *Л.В.Менабде*, Изд-во Тбилисского университета, Тб., 1987, с.107-204); 2) *Гиорги Мерчулэ (Законник)*, Труд и подвижничество св.Григола Хандзтели, перевод прот. *Иосифа Зетеишвили*, жур. «Символ», 42, декабрь, 1999, Париж, с.253-324.

[29] Очерки истории Грузии, т.II, (на груз. яз.) с.289-29; Очерки истории Грузии, т.II, с.177-178.

[30] *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.24; *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года (на груз. яз.), с.8.

Саба решил сразу же остаться, но Григол не разрешил – посоветовал сначала отправиться в Хандзта, проведать монастырских братьев, а «потом ты опять прибудеш в это святое место волею Божьею и молитвами их» (ПДГАЛ, I, с. 265:14-15; Житие, с.98:10-11) - сказал Григол.

До Хандзты они посетили сыновей Куропалата, выразили соболезнование их горю по поводу кончины отца, «ободрили и благославили».

После возвращения в Хандзта Григол опять посетил Баграта куропалата и попросил его пожертвовать средства для постройки храма в Шатберди, пожертвованной в качестве угодья Хандзты отцом его Ашотом куропалатом. Баграт оказал всяческое содействие и «был построен Шатберди ...подобно Хандзте» (ПДГАЛ, I, с. 273:30-31; Житие, с.106:20). После окончания строительства Баграт куропалат пригласил Григола во дворец и «распорядился отвести Шатберду удобные пахотные места, и дал ему всё, что нужно было для завершения постройки» (ПДГАЛ, I, с. 273:30-39; Житие, с.107:24-27). Григол рассказал о Саба Ишхнели и обо всем поведал Баграту куропалату. Тот «возрадовался, поспешно написал письмо» и послал людей, привести к нему Саба. Они вернулись и сообщили куропалату, что «не желает тот божий человек прийти сюда». Баграт обратился к Григолу: «поступил я необдуманно», что тебя не попросил написать ему письмо, прошу «напиши, как полагается (в таких случаях)» и сам тоже написал новое письмо. «А блаженный Сабан подчинился повторному приказу куропалата, но больше всего – письму от отца Григола» - сказано в «Житии Григола Хандзтели».

В конце концов Саба/Сабан представился куропалату. Баграт спросил святого: «подлежит подчиняться властителям. Почему ты, святой отец, не пришел на первый зов?» (ПДГАЛ, I, с. 274:9-10; Житие, с.107:15-17).

Словам Баграта куропалата, сказанным некоторым тоном упрека, Саба/Сабан дает такой ответ, который связан с разными вопросами и следует привести его полностью:

«Славный царь, ты властитель земли, а Христос властвует над небесами, над землёю и преисподнею, ты – царь вот этих племён, а Христос царствует над всеми созданиями; ты царь преходящего времени, а Христос – царь вечнный; он в совершенстве пребывает без изменения,вне времени, безначальный, несканчаемый, царь ангелов и людей, и слово Его надобно слушаться больше чем твоих. Он изволит сказать: «никто не может служить двум господам» (Мт.6,24;Лк.16,13). И вот я пришел к тебе по слову нашего брата и учителя Григола» (ПДГАЛ, I, с. 274:12-20; Житие, с.107:17-25).

Баграт куропалат смиренно соглашается с этим горделивым высказыванием, скрепленным цитатой из Евангелия и со своей стороны евангельской цитатой отвечает: «Да светит свет ваш перед людьми, чтобы они видели ваши добрые дела и прославляли Отца вашего небесного» (Мт.5,16).

Потом Баграт куропалат в сопровождении Григола Хандзтели и Саба посетил Ишхани и «очень ему там понравилось». Саба посадили епископом Ишханским и храм Ишхани «возродился деянием блаженного Саба...» (ПДГАЛ, I, с. 274:34-35; Житие, с.107:36), «и с тех пор процветает Ишхани во благе до сего и во веки веков» - заключает Георгий Мерчуле (ПДГАЛ, I, с. 274:39; Житие, с.108:41).

Как было выше сказано, ответ Саба Ишхнели на слава Баграта Куропалата связан с несколькими вопросами. Прежде всего, в этом ответе чрезмерно ярко выраженно глубокое осознание той высокой миссии, которую святые отцы осуществляли в духовном возрождении страны. Отсюда вытекает и второе заключение, что они прекрасно понимали значение и назначение того обширного монастырского строительства, которым они занимались в том краю, и третье: светская власть

не только под воздействием духовных лиц, но и по собственному почину во всем им помогала и этим обоюдным сотрудничеством были достигнуты те большие результаты, что в итоге обусловили создание единого грузинского феодального государства.

Ответ Саба Ишхнели связан еще и с чисто филологическим вопросом. По мнению К. Кекелидзе, эти слова должно быть представляют перевод одного места из сочинения историка Ипполита Римского (II-III вв.) « О Давиде и Голиафе» и поэтому, вполне возможно, что между 831-842 годами Саба Ишхнели даже перевел это сочинение[31]. Это мнение подкрепляет и то, что в «Шатбердский сборник» (X в.) внесено названное сочинение Ипполита Римского, которое заканчивается такими же словами, как и ответ Сабы[32]. К тому же, «Шатбердский сборник» как-то связан с Ишхани – в одном колофоне основного переписчика Иоане Бера написано: «труд сей переписан с подлинника Ишхани, кто будете читать, молитесь за переписчика»[33]. Некоторые исследователи[34] считают, что Георгий Мерчуле мог и сам перевести цитату из сочинения Ипполита Римского, и участие Саба Ишхнели в переводе ставят под сомнение. Но Георгий Мерчуле сам пишет, что эти слова произнес Саба Ишхнели, который, не исключено, что занимался литературно-переводческой деятельностью, поэтому, соображение К. Кекелидзе выглядит более аргументированным и убедительным.

Принимая во внимание все вышесказанное, время деятельности первого Ишханского епископа Саба/Сабана можно определить 30-40-овыми годами IX века.

Имя следующего Ишханского епископа в историческом источнике встречается только спустя почти век, это – Басили Ишхнели. Его имя сохранено в замечательной фресковой надписи на южной стене северной часовни храма. Надпись по содержанию является хроникальной записью и по определению Е. Такайшвили, датируется 954-955 гг[35] (рис.2). Первая часть надписи - это синодик Басилия Ишхнели, а вторая часть – запись о назначении нового епископа. Надпись начинается словами: «В хроникон 187 (т.е.917 г.-В.С.), месяца сентября 7-го, с помощью Христа и благодатью святой кафолической церкви, по приказу Адарнесе, царя картвелов, был определён епископом (ишханским) блаженный отец наш Басили, и он, послужив этому святому храму 19 лет благой деятельностью и с полной верой, предал душу свою господу, месяца декабря 26-го, в день пятницы. Христос, упокой его душу, аминь»[36].

---

[31] *К.С.Кекелидзе*, Цитата из Ипполита Римлянина в труде Георгия Мерчуле, «Известия АН ГССР», т.IV, №3, 1943 (на груз. яз.), с.296-272; Тоже самое см. *Его же*, Этюды по истории древнегрузинской литературы, I, Изд-во Тбилисского гос. университета им.Сталина, Тб., 1956 (на груз. яз.), с.231-234; Ср. *Его же*, История древнегрузинской литературы, т.I, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1980 (на груз. яз.), с.156, 459.

[32] «Ты царь – властитель земли, а Христос властвует над небесами, землею и преисподнею; ты – царь преходящего времени, а Христос – царь вечный и в совершенстве пребывающий, ныне и во веки веков, аминь»: Слово Ипполита о толковании Давида и Голиафа, см. Шатбердский сборник X века. Подготовили к изданию *Б.К.Гигинейшвили* и *Э.А.Гиунашвили*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1979 (на груз. яз.), с.249: 18-20.

[33] Шатбердский сборник X века, с.20.

[34] *Ил.Абуладзе*, Грузино-армянские литературные взаимоотношения в IX-Xвв., Тб., 1944 (на груз. яз.), с.030; *Л.В.Менабде*, Очаги древнегрузинской литературы, т.I, вып.II, Изд-во Тбилисского университета, Тб., 1962 (на груз. яз.), с.445.

[35] *Е.Такайшвили,* Археологическая экспедиция 1917-го года, с.32; Е.Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года (на груз. яз.), с.17.

[36] *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.30.

Итак, 3 сентября 917 года царь картвелов Адарнасе назначил епископом в Ишхане Басилия. Его деятельность продолжалась 19 лет, до его смерти – 26 декабря 936 года. К сожалению, другими сведениями о Басили Ишхнели мы не располагаем, но с полной ответственностью можно сказать, что ни об одном другом грузинском первосвященнике во всей грузинской эпиграфике средневековья мы не имеем таких точных и подробных сведений о начале и конце его деятельности. С ней по подробным хронологическим сведениям может сравниться разве что почти ее современная стройтельная надпись 964 года в храме Кумурдо[37].

В продолжении текста надписи храма Ишхани сообщается о назначении епископом Стефане Ишхнели. Здесь сказано, что грузинский царь Давид, Ашот куропалат, Баграт магистрос и Сумбат Антипатрик вместо скончавшегося Басилия Ишхнели, для благословения на сан епископа, в Трапизон послали Стефане, где его благословил «греческий патриарх, богоугодный, досточтимый Басили»; это произошло в воскресный день 1 марта, по мнению Е. Такайшвили, в следуюшем году после смерти (936) Басилия Ишхнели – 937[38]. К сожалению, продолжение текста стерто и невозможно вычитать, а там, как явствует из сохранившихся фрагментов, было наверно обозначено, почему нужно было послать на благословение Стефане в Трапизон, а не в Мцхету к каталикосу Картли. Конец текста выглядит так: «поскольку в то время (блаженный каталикос) Картли ...», на основе чего Е. Такайшвили заключал, что «должно быть, в то время прежнего каталикоса Картли уже не было в живых, а новый еще не был избран». Так или иначе, факт, что Стефане является Ишханским епископом X века, которого благословили в Трапизоне. Связь с Трапизоном отдельных первосвященников Южной Грузии прослеживается и в поздние средние века (см. ниже Гедеон Саприсдзе).

Неизвестно как долго был епископом Стефане Ишхнели, но не исключено, что последующим на этой кафедре первосвященником был Иларион Ишхнели – разница между началами их деятельности – примерно 30 лет.

С именем Илариона Ишхнели связаны два ценных памятника – сделанный по его заказу в 973 году выносной крест и переписанная в конце X века или в начале XI века большая рукопись (331 стр.), являющаяся сборником разных сочинений, среди них находится патерик, переведенный Евфимием Мтацминдели в конце X века[39].

Ишханский выносной крест ныне хранится в Государственном Музее искусств Грузии. На нём имеются две надписи исторического содержания, исполненные письмом асомтаврули: 1. «Создал для Ишхани Иларион; будь проклят посягнувший» и 2. «† Столп животворящий, будь предводителем и хранителем епископу Илариону. Христос, возвеличь царей наших и храни их народ. Хроникон был 193», т. е. 973 г.

Из надписей явствует, что этот великолепный выносной крест, который известен и исследуется на протяжении больше полторы века, специально для Храма Ишхани был сделан в 973 году по

---

[37] *В.И.Силогава*, Кумурдо. Эпиграфика храма, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1994 (на груз., русск. яз., резюме на англ. яз.), с.108.

[38] *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.31; *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года (на груз. яз.), с.16.

[39] Он издан полностью: Древнегрузинские переводы средневековых новелл, 1. Перевод Евфимия Атонели одной древней редакции грузинского патерика. По рукописи XIв. текст к публикации подготовила, исследованием и словарем снабдила *Манана Двали*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1966 (на груз. яз.).

заказу епископа Илариона Ишхнели. Этот крест, как памятник искусства, специально изучил акад. Г. Чубинашвили, и определил его исключительное значение и место в развитии грузинского чеканного искусства[40].

Сборник конца X века (А-35) переписал некто Иоване-Германе, который об этом сообщает в колофоне (26 v), сделанной письмом «мдиванмцигнобрули»; что заказчиком рукописи является Иларион Ишхнели, это явствует из многочисленных приписок,рассеянных на разных страницах рукописи. Из них текст 17 приписок таков: «Иисус Христос, возвеличь архиепископа Илариона», а 8 приписок: «Иисус Христос, возвеличь Илариона, архиепископа Ишханского, аминь»[41]. Из этих колофонов очевидно, что с конца X века первосвященники Ишхнели носили титул архиепископа (ниже увидим, что позднее они имели и титул митрополита).

Этого Илариона Ишхнели Л. Менабде предположительно отождествляет с заказчиком Местийского Четвероглава Иларионом Ишхнели, но сам же сомневается, т. к. разница между временами создания креста (973г.) и переписания Местийского Четвероглава (1033) – 60 лет[42], что исключает возможность отождествления этих лиц (см. ниже). Других сведений об Иларионе (I) Ишхнели в грузинских исторических источниках нет, а по этим материалам он предстает деятелем последней четверти X века.

В армянских исторических источниках сохранились сведения о некоем епископе Иларионе, который по наущению таойских дворян и стоящего за их спиной византийского императора Василия II (976-1025) убил Давида куропалата[43]. Думаю, что это не тот выдающийся епископ Иларион Ишхнели, который был современником Давида курапалата и которого не раз упоминали выше. Убийцей Давида куропалата, по-видимому, был придворный епископ, по имени тоже Иларион. На это указывает то, что он свободно действует во дворце, входит в комнату, где почивает царь, подушкой душит старика царя – словом, беспрепятственно осуществляет свой злой замысел.

Спустя несколько лет этого епископа Илариона арестовали по приказу императора Василия, привязали ему за шею камень и вместе с его сторонниками дворянами сбросили в море. «Так сгинули они с проклятиями» - пишет Матеос Урхаец[44]. Здесь нельзя не вспомнить слова из Евенгелия: «все, взявшие меч, мечем погибнут» (Мт.26,52).

---

[40] *Г.Чубинашвили*, Крест 973 года из Ишхани, «Вестник Музея Грузии», т.VI, Тиф., 1931 (на груз. яз.), с.296-314; *Г.Н.Чубинашвили*, Грузинское чеканное искусство, Текст, Тб., 1959, с.55-60.

[41] Описание грузинских рукописей. Коллекция А, бывшего Церковного музея, т.I,1. Составили и подготовили к печати: *Т.М.Брегадзе*, *М.Н.Кавтария* и *Л.И.Кутателадзе*, под редакцией *Е.П.Метревели*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1973 (на груз. яз.), с.109.

[42] *Л.Менабде*, Очаги древнегрузинской литературы, том I,2, с.446.

[43] Вот что пишет армянский историк XIIв. Матеос Урхаеци (Эдесский) основываясь на сведениях древних историков: «Безбожий епископ Иларион снова воспламенился злыми мыслями, [в один день] вошёл в его комнату и пока благочестивый Давид спокойно почевал, взял его подушку, наложил ему на лицо, навалился на него крепкой силой и мученически задушил боголюбивого Давида Куропалата» (*Е.В.Цагарейшвили*, Армянские источники о взаимоотношениях Грузии и Византии в X-XI веках, «Мравалтави» (Историко-филологические разыскания), II, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1973 (на груз. яз.), с.198.

[44] Там же, с.198-199; Ср. так же: *Ал.Абдаладзе*, По следам убийства Давида Куропалата, «Грузинская дипломатия», Ежегодник, 4, Изд-во Тбилисского университета, Тб., 1997 (на груз. яз.)с.31-38.

В 1006 году южнее Ишханского кафедрального собора, в трёх метрах от него, напротив южного портала храма, царь царей Гурген, отец Баграта III-го (978-1014), построил маленькую церковь (10,35 X 5,65 м.). Вход у этой малой церкви есть с северной стороны; на архитраве входа в церковь вырезана надпись письмом асомтаврули, строки которой расположены в полукруге, а строка с указанием даты – горизонтально. Текст этой, весьма примечательной, надписи таков(рис.3):

«† Во имя бога, я, Гурген, царь царей, построил сию святую церковь во имя святой Богородицы, для моления души моей. Святая Божья Матерь, будь мне шатром в тот День Суда. «Вот врата Господа; праведные войдут в них». Все входяшие, помяните меня в молитве. Кроникон был 226», т.е. 226+780=1006 г. Такая же дата, только по армянскому летоисчислению и армянскими буквами («По армянскому летоисчислению 45[5]»), вырезана на правой стороне, вдоль грузинской даты, напротив неё. Выдимо, обозначение даты и по-армянски, определённая дань местному халкедонитскому армянскому населению, которые здесь застряли еще с I-II вв. до нашей эры, когда эти земли были прихвачены Армянским царством.

Эту маленькую церковь,построенную на имя Богородицы, видимо, царь царей Гурген построил, как свою усыпальницу и наверное он там и похоронен. Как известно, через два года, в 1008 году он таки скончался. То, что эта церковь была задумана местом его захоронения, выдно по данным текста; в включенной в нём формуле «для моления души моей»; включением в тексте цитаты из Псалтыря (Пс.117,20); о просьбе входящим в церковь помянуть царя в молитве. Также примечательно, что двери главного храма и этой церкви-молельны расположены друг против друга, так что, во время богослужения служитель легко мог перейти из главного храма в царскую молельню.

Видимо, всё это имело место, когда на ишханской кафедре находился Антоний.

Современником царей уже объединившейся Грузии – Георгия I (1014-1027) и Баграта IV (1027-1072) – был выдимо, архиепископ Антон Ишхнели. Не исключено, что начало его деятельности приходится на царствование Баграта III (978-1014) и тогда легко можно допустить, что на ишханской кафедре он был следующим первосвященником после Илариона.

В кафедральном храме Ишхани Антон провел обширную стройтельную работу. Можно сказать, что тот вид, какой сейчас имеет храм (конечно целый, а не обрушившийся), он приобрел при нем. О проведенной им работе Антон Ишхнели сделал две надписи на стенах храма. На северной стене есть еще одна обширная лапидарная надпись, возможно, времени Баграта IV, но ее текст сохранился весьма фрагментарно, еще не изучен и не ясно, принадлежала ли надпись Антону Ишхнели[45].

На архитраве южного входа в храм высечена обширная надпись письмом «асомтаврули», борозды букв были заполнени синей краской – в некоторых местах она хорошо сохранилась и по сей день. Строки надписи расположены в полукруг, а заключительные буквы последнего слова текста – вертикально и продольно, так что ихнее расположение изображает крест. Ясно видно, что надпись имела и декоративную функцию и являлась элементом убранства храма. Текст надписи состоит из двух частей: первая – адоративная и восславляет царя Георгия: «† Иисус Христос, возвеличь во обеих жизнях царя Георгия и детей его, Аминь». Вторая надпись обширна, приведем только начало текста, которое содержит исторически ценных сведений: «† Именем Бога, я, убогий епископ Антон Ишхнели, обновил этот портал святой кафолической церкви для возвеличения царя Георгия и детей его, для моления за душу Баграта куропалата, помилования грехов наших

[45] Фрагметы текста надписи см.: *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.29; *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года (на груз. яз.), с.14.

...»[46] (рис.4) и т. д.

В научной литературе существовали разные мнения о датировке надписи, но думаю, Е. Такайшвили окончательно и несомненно доказал, что в надписи упомянуты цари Георгий I (1014-1027) и Баграт III (978-1014). Епископ Антон Ишхнели южный портал храма возобновил при жизни царя Георгия[47]. Этого портала ныне уже нет. Упоминание в тексте Антоном Ишхнели покойного Баграта III наводит на мысль, что он был и его современником и при нем же был епископом, но не Ишханским, а Цагерским (см. ниже).

Позднее Антон Ишхнели в храме провел более масштабные работы – «Возобновил и завершил сей святой Божий храм» - сообщает он в надписи, датированной 1032-ым годом, которая высечена на южной стене храма – начинается сначала продольно, потом закругляется над вторым окном южной стены (все это в одну строку) и потом продолжается на южной стене (10 продольных строк)(рис.5). В тексте надписи восславляется царь Баграт IV (1027-1072) («Во славу Баграта куропалата»), а в конце назван зодчий – «строилось рукою Иване Морчайс-дзе», - пишет Антон Ишхнели[48]. По наблюдению Е. Такаишвили, в это время «храм был кругом облицован чисто тёсанными квадрами красно-желтого цвета и получил те богатые украшения, которые и теперь восхищают нас великолепием и изяществом выполнения»[49]. К этому времени относятся вырезанные на камнях и вставленные в разных местах стен храма замечательные орнаментальные процветшие кресты (рис.6).

По этим данным деятельность Антона Ишхнели надо датировать II третью XI века.

Примерно так же датируется (Г.Чубинашвили) серебряная чеканная икона Свимеона Чудотворца, которая хранилась в с. Лагами (Местийский р-н), а ныне находится в Государственном Музее искусств Грузии (рис.7)[50]. В центре иконы представлен св. Свимеон (по пояс, на столпе), а слева от него во весь рост в позе мольбы изображен первосвященник в соответствующем одеянии и с надписью по обеим сторонам: «Антон Цагерели» (рис.8). Прямо напротив, на другой стороне столпа, в центральной части иконы имеется очень красивая надпись, исполненная письмом «асомтаврули» (рис.9):

« , убогий Антон Цагерели, в бытность мою в Ишхани, нашел красивое место заброшенным и обустроил, и святому Свимеону пожертвовал, и создал эту икону, в церкви его установил, для помощи души моей; кто малое это моё услужение изменит, святой Свимеон будет покорителем его перед Христом в тот День Суда, аминь».

Еще одна надпись исторического содержания имеется на трехступенчатой подставке столпа: «Христос, помилуй Филипе золотых дел мастера. Св. Свимеон, помилуй Антона»[51].

---

[46] Полный текст надписи, её палеографическую копию и фотоснимок см.: *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.27, таб. 9,10; *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года (на груз. яз.), с.11-12, таб.9,10. По этому изданию: *П.Закарая*, Зодчество тао-Кларджети, с.26, 31, таб.31,32; *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries, p.211-213.

[47] *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.28-29; *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года (на груз. яз.), с.12-13.

[48] Там же, с.28-29, таб.11, Груз. текст, с.12-13, таб.13.

[49] *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с.29.

[50] *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1910 года в Лечхум-Сванети, Париж, 1937 (на груз. яз.), с. 284-286; *T.Sanikidze, G.Abramishvili,* Orfevrerie géorgienne du VIIe au XIXe siécle, Geneve, 1979, fab.12.

[51] Для текста надписи см.: *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция в Лечхум-Сванети, с.258; Искусствоведческий анализ иконы см.: *Г.Н.Чубинашвили*, Грузинское чеканное искусство, с.301-308.

Икона и ее надпись еще с конца XIX века досконально изучена и много раз опубликована[52].

Сушествует разная интерпретация текста этой надписи, обсуждать которых здесь не будем. Наверно текст нужно понимать так: Антон, являвшийся епископом Цагерели (цагерским), пишет, что во время бытности своем в Ишхани, возродил пустующее, но красивое место, пожертвовал церкви св. Свимеона (которому была, видимо, посвящена главная ишханская церковь) и заказал золотых дел мастеру Филипе создать эту икону. После этого, видно, будучи в Ишхани Антон Цагерели стал сначала епископом Ишхнели (надпись на архитраве), а потом – архиепископом (надпись на южной стене)–его с цагерского перевели на ишханскую кафедру.

Следовательно, на Лагамской иконе Свимеона Столпника сохранилось портретное изображение Антона Ишхнели в бытность его еще епископом Цагерели, т. е. по датировке Г. Чубинашвили, 20-ых годах XI века.

Итак, на основе исторических источников этапы стройтельства храма в Ишхани можно представить так:

В VII веке Нерсе строит в Ишхани храм, который был разрушен во время нашествий Мурвана Глухого в VIII веке.

В I трети IX века Саба/Сабан строит однонефную церковь, ныне представлявшую северную «пристройку» главного храма.

В 1006 году строится малая церковь царя царей Гургена, которая стоит южнее главного храма.

В 1014-1027 годах, во время правления царя Георгия И, епископ Антон Ишхнели строит главный храм, включая в него оставшуюся от храма Нерсе алтарь («аркатуру») (VII в.) и построенную епископом Саба Ишхнели церковь (I треть IX в.), как «северную пристройку».

К 1032 году, уже во время правления Баграта IV, Антон, теперь уже архиепископ Ишхнели, окончательно достраивает стены храма Ишхани и ставит купол. Две последние строительные работы проводил зодчий Иване Морчаисдзе.

В 1032 году, вскоре после окончания работ по обновлению и украшению главного храма, по неизвестной нам причине, Антон прекращает деятельность, т. к. в 1033 году на ишханской кафедре уже новый епископ - Иларион.

Иларион, который был по фамилию Масурисдзе, став епископом Ишханским, в том же году пожертвовал храму Ишхани рукопись Четвероглава, переписанную рукой «племянника Георгия, убогого Габриела». Рукопись богато украшена – открывается красивым выносным крестом на красном фоне на обратной стороне первого листа; разрисован канонами, миниатюрами евангелистов. Текст написан письмом «асомтаврули», золотыми чернилами. Это Евангелие-Четвероглав в настоящее время находится в Местии, в Историко-этнографическом музее Сванети[53]. Рукопись свыше полторы века как известна и изучается[54].

В рукописи имеются два колофона заказчика: одна, сравнительно короткая, гласит: «Слава Господу. Закончена книга это Евангелие. Господи, Иисус Христос, милостью твоею помилуй и возвеличь душою, раба твоего, заказчика этой святой книги Илариона Ишхнели, да будет, аминъ»[55]. Второй колофон - сравнительно обширный, в начале его отчасти не хватает текста. Из

[52] Лит-ру см. там же.

[53] Письменные памятники Сванетии (X-XVIIIвв.), В двух томах, т.I, Исторические документы и синодики. Тексты с исследованиями и научно-справочным аппаратом к публикации подготовил *В.И.Силогава*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1986 (на груз. яз.), с.41-46.

[54] Там же, с.46.

[55] Рукопись Местийского музея №1, 290; Письменные памятники Сванетии, I, с.41.

него приведем отрывки, содержащие исторические сведения:

«Я, убогий Иларион, сын Масура, епископ Ишханский, заказал сию рукопись св. Четвероглава на свои средства... переписан в лавре благословенного святого Иоанна Предтечи в Ошки, рукою убогого Габриела, племянника Георгия, в хроникону 253»[56], т.е. в 1033 году.

Далее, Иларион Ишхнели в колофоне рукописи упоминает Баграта куропалата, его мать – царицу царицу Мариам и продолжает - создал Четвероглав «на радость и блогословение жалкой души моей, на благословение душ всех моих родних, живых и умерших, на благословение брата моего Иоване и сыновей его Масура и Георгия ; Чуть ниже Иларион Ишхнели упоминает каталикоса Картли Иоване[57].

Изучение текста колофона непосредственно в рукописи выявило интересные детали, на которые раньше не обращали внимания. В частности, в первом коротком колофоне слова «Иларион Ишхнели» написаны на месте выскобленного текста. В другом, обширном колофоне, в его начальной части, в словах «епископ Ишхнели», комплекс букв ⴈⴘⴆ «Ишх» написан на выскобленном месте, но видны контуры первоначальных букв ⴁⴀⴍ «бан», т. е. раньше было написано ⴁⴀⴍⴔⴑⴈ «Банели» или ⴁⴀⴍⴀⴔⴑⴈ «Бан(а)ели»[58].

Значит, Иларион до того, как стал епископом ишханским, был епископом Банели и этот Четвероглав заказал в своей бытностью на этой кафедре. Нам неизвестно, сколько времени был Иларион епископом в Ишхани, но по вышепредставленным материалам ясно, что Иларион епископом Банели был в 1028-1032 годах, а епископом Ишхнели – с 1033 года.

После этого, до середины XII века, на протяжении свыше 120 лет, нам неизвестно, кто были епископами на ишханской кафедре и проводилась ли какая-нибудь работа в самом храме. В середине XII века, к 1155 году, по велению архиепископа Эгнати Ишхнели, на северной стене среднего нефа храма, на всю ширину черной краской была сделана обширная надпись. Этот самый пространный грузинский эпиграфический памятник, ныне уже не существует. Впервые ее списал со стены Нерсес Саргисян в середине XIX века и опубликовал акад. М. Броссе[59]. Надпись и тогда была уже повреждена и не хватало отдельных частей текста. В 1917 году, когда Е. Такайшвили изучил на месте надпись она была еще больше поврежденной, а в настоящее время, из-за полного обвала штукатурки стены, надписи и следа нет.

По содержанию надпись представлял собой эпиграфический документ: ранее цари село Лозни пожертвовали Ишхани. Церковь это село отдал в залог, или цари взяли в залог. Царь Деметре вызволил деревню из залога и снова пожертвовал Ишхани. По этому делу, конечно, был бы соответственно оформлен документ, написанный на пергаменте. Этот факт – возвращение деревни Лозни снова церкви – произошел во время Эгнати Ишхнели и он велел об этом сделать надпись на стене храма. В ней учреждены синодики пожертвователя-возвращателя деревни и членов его семьи. По велению Эгнатия в храме повесили лампады. 6-ая строка надписи со слов «или кто появится» и до конца, по всей видимости, является текстом царской подписи, которым наверно, был скреплён документ, написанный на пергаменте, и который по велению Эгнатия, написали на стене, чтобы придать большую достоверность условиям, изложенным в тексте надписи.

---

[56] Там же, 309ч; Письменные памятники сванетии, И, с.41-42.

[57] Там же, с.42.

[58] Там же, с.41, примеч. 89,90.

[59] M.Brosset, Inscriptions géorgiennes et autres, recueillies par le Père Nersès Sargisian, "Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pèterbourg", VIIe série, t.VIII, St.-Pb., 1864, p.14-17, pl.III; Е.Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года,ц.39-40; *Е.Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года (на груз. яз.), с.25-27.

В надписи упомянутые несколько исторических лиц: царь царей Деметре, его сестра царица цариц Тамар, сыновья Деметре – царь Давид и царь Георгий, каталикос Картли Тевдоре, сам архиепископ Эгнати Ишхнели и постановленные им царские духовники – Элиа, племянник деканоза Элии и Григол – неизвестные по другим источникам лица. По этим данным, еще Е. Такайшвили заключал, что «Надпись исполнена во второй половине XII века, не позднее 1155 года»[59а]. Поскольку в тексте надписи сыновья царя Деметре – Давид и Георгий упоминаются как цари, а это могло быть только в одном году, думаю, есть возможность сузить дату надписи, и более того - определить конкретный год. Действительно, т. к. Эгнати Ишхнели учредил синодики для царя царей Деметре (1125-1154), ее сестры, царицы Тамар, для сыновей Деметре – царя Давида (1154-1155) и царя Георгия (1155-1184), - надпись могла быть сделана только в 1155 году. Поэтому в конце 5-ой строки, обвалившиеся буквы, обозначающие дату, надо восстановить как ტოე, т. е. 375+780=1155 г.

Надпись связана со многими вопросами (например, мы знаем, что у царя Деметре был и другой духовник – племянник Иована Мтбевари Арсений и др.), но здесь, думаю, не место развернуть более обширно интерпретацию текста[60].

За неимением других данных, время деятельности Эгнатия на поприще епископа ишханской кафедры следует определить серединой XII века.

В 1941 году акад. К. Кекелидзе опубликовал восстановленный им текст сочинения анонимного автора, т. н. первого историка царицы Тамар – «История и восхваление венценосцев» (издание имеет подзаголовок: «опыт восстановления текста»). В предваряющем текст исследовании затронут вопрос авторства сочинения. Сам вопрос этот имеет весьма интересную историю. Автором сочинения в разное время считали Антона Глонистависдзе (Т. Жордания), Саргиса Тмогвели (П. Ингороква), мандатуртухуцеса Чиабера (С. Какабадзе)[61]. К. Кекелидзе выправил одно место в этом искаженном со временем тексте: «არსენ იტყვის იყვ ნელი» «Арсени скажет икв нели» на «Арсени скажет Ишхнели» и заключил, что «автором сочинения кажется некто Арсени Ишхнели, вот что можно на сей день сказать по этому вопросу, и то только гипотетически»[62]. Он определил и время деятельности автора – «ясно, что этот Арсени – писатель первых двух двадцатилетий XIII века»[63]. Но это гипотеза К. Кекелидзе основывается на слабых аргументах и в научных кругах не была разделена[64]. На искаженном месте текста «Истории и восхваления венценосцев» предпочтение дается прочтению: «Арсен Икалтоели»; следовательно, «в первых двух двадцатилетиях XIII века»

[59а] Существует мнение о воцарении Георгия III-го в 1157 г. (Т. Джоджуа, Дата коронации царя Грузии Георгия III-го по сведениям приписки Гареджийской рукописи (Ven.4) 1160 года, «Очхари», Этимологические, исторические и Филологические изыскания, посвященные Джулиетте Рухадзе, Тб., 2002, с.508-521 - на груз.яз.), что требует дополнительного изучения.

[60] Укажу только, что Арсений, духовник царя Деметре, назван в колофоне рукописи Q929 (Описание грузинских рукописей Новый (Q) коллекции, т.II, Составлено и подготовлено к печати под редакцией И.В.Абуладзе, Изд-во АН ГССР, Тб., 1958 (на груз. яз.), с.355-356) и его анализ будет представлен при изложении истории Тбетской епархии (см. ниже).

[61] Л.Менабде, Очаги древнегрузинской литературы, т.I,2, с.447.

[62] История и восхваление венценосцев (Опыт восстановления текста). Под редакцией и с исследованием а кад. Корн. Кекелидзе, Изд-во АН ГССР, Тб., 1941 (на груз. яз.), с.23-24.

[63] Там же, с.23.

[64] С.Г.Каухчишвили, Объем и состав Картлис Цховреба, см. Картлис Цховреба (История Грузии). Грузинский текст, т.II. Родготовил к изданию по всем основным рукописям проф. С.Г.Каухчишвили, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1959 (на груз. яз.), с.011-012.

никакого Арсени Ишхнели не было[65].

С середины XIII века до нас дошел подлинник одного замечательного исторического документа, который ныне хранится в Центральном государственном историческом архиве Грузии (фонд 1448, № 5003); Это писание Арсения Чкондидел-мцигнобартухуцеси к Мгеле Абулахтарисдзе. Арсени пишет, что когда «воспитательница моя царица цариц Русудан послала меня, своего слугу, к Батыю, тогда ты сопровождал меня и много нужды претерпел». По возврвщении с монгольского двора, «за верную службу ты просил у меня деревню Гуерки и получил» во владению полностью и непосягательно. Деревня Гуерки (Гверки) и ныне существует в Грузии, даже два: одна в Харагаульском р-не, другая – в Зестафонском р-не[66]. В документе Арсения надо предполагать Харагаульский Гуерки, т. к. в прокляняющей части документа вместе с чкондидскими мучениками упоминается «святой великомученик Убисский».

Документ подкреплен десятью подписьями: Арсения Чкондидели, царицы Русудан, царя Давида (Нарина), Арсения каталикоса Картли, Басилия Чкондидел-мцигнобартухуцеса и протоипертимоса, «настоятеля великого монатыря» Николоза, Авага Атабага, Шаханша мандатуртухуцеса, Мамурча мечурчлетухуцеса - т. е. Мгела Абулахтарисдзе подкрепил документ подписьями всех высших представителей светской и церковний власти тогдашней Грузии. По этим данным разные исследователи дают разную датировку документа, с разницей в год или в два года, но в обшем, все датировки сходятся к 40-ым годам XIII века[67].

На этом уникальном документе между подписями Шаханша и Мамурча вписано следущее сравнительно пространное подтверждение(рис.10):

«† Утвержденному рукой богоравных дарованию от мцигнобартухуцеси Мгеле и его сыновьям, являюсь свидетелем я, бывший (епископ) Ишхнели, а ныне книжник (секретарь) опочивальни (царя) и казны – Антон. Да поможет Господь. Посягнувших да покарает Бог»[68].

Следовательно, по другим источникам нам неизвестный Антон сначала был первосвященником Ишхнели, а после стал книжником (секретарем) опочивальни царя и казны, т. е. чиновником централного государственного управленческого аппарата при дворе. Сам по себе это уникальный случай, т. к. в дошедших до нас исторических источниках подобный пример не известен.

Ясно, что Ишхнели, действующий или бывший, был духовным лицом, значит царедворцы - книжники (секретари) опочивальни и казны были духовными лицами. Выяснено, что книжник (секретарь) опочивальни был первым заместителем мцигнобартухуцеси (канцлера) и следовательно, - один из государственных чиновников высокого ранга[69]. И книжника (секретаря) казны тоже надо считать первым заместителем Мечурчлетухуцеси (канцлера) хотя-бы в случае Антония,

---

[65] Ср. *Л.Менабде*, Очаги, т.I,2, с.447. Видимо, и сам К.С.Кекелидзе отказался в последствии от этой мысли, т.к. в русском издании сочинения ничего об этом не сказано: История и восхваление венценосцев. Грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил К.С.Кекелидзе, Изд-во Ан ГССР, Тб., 1954.

[66] Административно-территориальное деление Грузинской ССР, по состоянию на 1 января 1987 года. Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1987 (на груз. яз.), с.40,70.

[67] Корпус грузинских исторических документов, I, Грузинские исторические документы IX-XIIIвв. Составили и подготовили к печати Енукидзе Т.П., Силогава В.И., Шошиашвили Н.Ф., Изд-во «Мецниереба», Тб., 1984 (на груз. яз.), с.118.

[68] Там же, с.120:52-58.

[69] *И.П.Антелава*, Центральное и местное управление Грузии в XI-XIIIвв., Изд-во «Мецниереба», Тб., 1983 (на груз. яз.), с.41; Тоже самое см. Его, Историко-источниковедческие разыскания по истории Грузии, Изд-во «Артануджи», Тб., 2002 (на груз. яз.), с.41.

т.к. он одновременно занимал обе должности. В ведении «мечурчтетухуцеси» находилась казна («сачурчле»), а что касается секретаря, он «ведал находящимися в кассе запечатанными сокровищами, дорогой посудой, хравнишейся в кладовой, администрацией царских городов»[70]. Антон (бывший Ишхнели) в обоих ведомствах занимал высокие посты, последующие рангом после первых лиц, и без сомнения, его компетенция была очень высокой. То, что он на этих высоких должностях не забывает о бытности своём ишханским епископом и в подписи упоминает о ней, указывает, что титул Ишхнели был весьма почетным.

Если Антон в 40-ых годах XIII века был чиновником центрального аппарата управления царского двора, тогда его деятельность на кафедре Ишхани можно определить, самую малость, хотя бы 30-ыми годами XIII века.

Пергаментную рукопись песнопений XIII века (А-85)[71], – в XVI веке пополнил бумагой и обновил писчий Георгий по велению амба(авва) Ишхнели Аберки на его средствами[72]. Амба (авва) т. е. «отец», так именовались изначально и до наших дней только епископы Алавердели («Амба Алавердели»), т. к. они одновременно были и правителями епархии и настоятелями монастыря Алаверди. Видимо, в XVI веке в Ишхани наряду с кафедрой епископа, существовал и монастырь – иначе необъяснимо добавление титула «амба» Аберки Ишхнели. Было ли это временным явлением, существовало ли ранее и продолжалось ли впоследствии –неизвестно.

В одной приписке рукописи С-252, бывшего Общества распространения грамотности среди грузинского населения, сказано: «338 (т.е.1650). В этом году тбетский (епископ) Саприсдзе от султана получил кафедру ишханскую и ацкурскую»[73]. Имя этого Саприсдзе узнаём из другой записи той-же рукописи: «225 (т.е. 1637). В этом году Саприсдзе Гедеон воссел на тбетскую (кафедру)»[74].Таким образом, Гедеон Саприсдзе, который с 1637 года был тбетским первосвященником, с 1650 года стал и ишханско-ацкурским епископом. Нам не известно сохранил ли он за собой и тбетскую кафедру (скорее, сохранил, т.к. при объединении в одном лице двух таких значительных кафедр,какими были ишханская и ацкурская, вряд-ли султан оставил самостоятельной кафедрой тбетскую), но факт, что с середины XVII века тао-кларджетских первосвященников из светских правителей уже назначал, или утверждал османский султан.

Видимо, Гедеон Саприсдзе на ишханской кафедре заменил некоего Макария, неизвестного нам по другим источникам. О нём в одной приписке Ечмядзинского грузинского Евангелия сказано

---

[70] *И.П.Антелава*, Центральное и местное управление, с.139.

[71] Описание грузинских рукописей. Коллекция А, бывшего Церковного музея, т.I,1, с.282-297.

[72] Там же, с.295.

[73] Хроники и другие материалы по истории Грузии и грузинской литературе, собранные, хронологически упорядоченные и разъясненные *Ф.Жордания*, книга II (с 1213 по 1700 г.), Тиф., 1897 (на груз. яз.), с.465. Описание грузинских рукописей, S коллекция, т.I, под редакцией *Е.П.Метревели*, Изд-во АН ГССР, Тб., 1959 (на груз. яз.), с.258. В описании рукописей хроникон 338, т.е. 1750 г., ошибочно, на наше летоисчесление переведен как 1740 год и поэтому указано, будто «в «Хрониках» *Ф.Жордания* (т.II) эта запись не нашлась» (там же).

[74] Хроники, II, с.452; Описание рукописей, S коллекция, т.I, с.258.

следующее: «Христос, помилуй ишханского архиепископа Макария, отпусти ему грехи, Господи. От пришествия Христа тысяча шестьсот пятьдесятый год, От пришествия(!) Адама семь тысяча сто сорок и семьнадцать год,..»[75]. Первая дата соответствует 1650-му, а вторая –1553-му году. Видимо, последний год, это год смерти Макария, т.к. запись включена в список десятков других поминальных записей, включенными в эту рукопись.

Таким образом, в I пол. XVII века, до 1650 года, на ишханской кафедре находился Макарий, которого с этого года заменил тбетский епископ Гедеон Саприсдзе. Неизвестно сколько времени продолжалось ишханство Гедеона, хотя, со II пол. XVII века появляется новый ишханский первосвященник – Германос.

В XVII же веке Ишхнели носят титул митрополита. Первый известный по историческим источникам такой Ишхнели – Германос, синодик которого приписан на 2314-ой странице I части т. н. «Гелатского Гулани» (А-186 абг): «Господи Иисус Христос, помилуй раба твоего митрополита Ишхнели Германоса, аминь[76]. За неимением других сведений, по палеографическим данным колофона, время деятельности Германоса, как митрополита Ишхнели, в общих чертах можно определить II половиной XVII века, только после первосвященничества Гедеона Саприсдзе Ишхнели.

В последнем двадцатилетии того же XVII века в исторических источниках встречается еще один первосвященник Ишхнели. Это Николоз, о котором в одном колофоне 1687 года сказано: «Господи, отпусти грехи и вины Николозу Ишхнели; хроникон 365», т. е. 1687 г.[77]. Видимо, тот же Николоз на одной странице рукописного сборника XIII века сделал такую приписку: «Я, Николоз Ишхнели, прочитал книгу сию; она полна премудростей»[78]. Думаю, прав был Ф.Жордания заключающий, что «это последний ишхнели, изгнанный из Чорохского ущелья магометанами»[79].

Видимо, племянник этого изгнанного Николоза Ишхнели, сам тоже по имени Николоз, в том же 1687 году сделал приписку письмом «мхедрули», на первой странице принадлежащей храму Светицховели великолепной рукописи (сборник сочинений Григола Богослава, переписанный по

---

[75] Это Евангелие впервые изучил Д.З.Бакрадзе (1826-1890) в 1879 году в Артвинской армяно-григорианской церкви (*Д.Бакрадзе*, Об археологической поездке, совершенной в 1879 г. по поручению Академии наук, в Чорохский бассейн, в Батум, Артвин и Артанудж, «Записки Императорской Академии наук», т.XXXVII,1, СПб., 1880, с.49 (В последствии он не раз упоминает ее в своих трудах: *Л.Менабде*, Очаги, т.I,1, с.444, замеч.1). 13 августа 1904 года с рукописью ознакомился в Артвине же Н.Я.Марр, который её подробное описание включил в свой дневник путешествия по Шавшетию и Кларджетию (*Н.Я.марр*, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн.VII, СПб., 1911, с.189-201). Он же опубликовал текст приписки о Макарии Ишхнели (Там же, с.199, №39). Впоследствии рукопись попала в библиотеку Ечмиадзинского патриархата, откуда и получила название *Ечмиадзинское Евангелие*. Ныне хранится в Ереванском Матенадаране. Она писана на пергаменте; по палеографическим данным – XII века. В Институте рукописей им.К.С.Кекелидзе АН Грузии имеется ротокопия данной рукописи – Rt, XIX, N1-3. Вышеуказанная приписка находится на с.532.

[76] Описание грузинских рукописей. Коллекция А, Бывшего Церковного музея, т.I,2, Под редакцией *Е.П.Метревели*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1976 (на груз. яз.), с.316.

[77] *Ф.Жордания*, Хроники, II, с.506.

[78] Институт рукописей, А188, 233v; Описание грузинских рукописей, Коллекция А, т.I,2, с.324.

[79] *Ф.Жордания*, Хроники, II, с.506.

заказу Сингелоза Захарии Банели в 1030 году) (Институт рукописей им. К. Кекелидзе АН Грузии, А-1; 454 стр.), в которой говорит: «Много раз прочитал тобою умудренного сего Богослова, удивился и восторжен его мудростью... старался вникнуть и понять, и со старанием малое приобрёл[80].

Следовательно, в исторических источниках VII-XVII вв. встречаются следующие ишханские первосвященники:

Нерсе – 30-ые годы VII века.
Саба/Сабан – 30-40-овые годы IX века.
Басили – 917-936 гг.
Стефане – 40-60-ые годы X века.
Иларион(I) - последняя четверть X века.
Антон (I) – I треть XI века.
Иларион (II)-Банели (1028-1032), Ишхнели – с 1033 года.
Эгнати – середина XII века.
Антон – 30-ые годы XIII века.
Аберки - XVI в.
Макари - I половина XVII века.
Гедеон Сапридзе – Мтбевари (1637-1650),
Ишхнели-Мацкверели – 50-ые годы XVII века.
Германоз – II половина XVII века.
Николоз – последнее двадцатилетие XVIII века.

В XVIII веке Ишхнели уже является фамилией. Во II половине XVIII века по заказу Свимеона Ишхнели, священника и настоятеля, для церкви в Чхари большую рукопись Метафраса переписал священник Осе Габашвили. Закончил он работу 19 июля 1801 года[81].

Наряду с первосвященниками Ишхнели и род Ишхнели дал Грузии не одного замечательного и известного деятеля, но эта тема другого разговора.

---

[80] Описание грузинских рукописей, содержащих сочинения Григория Назианзина. Описание составила, введением и указателями снабдила *Т.М.Бregадзе*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1988 (на груз. яз.), с.69.

[81] Описание грузинских рукописей Государственного музея Грузии. Рукописи новой (Q) коллекции, т.I. Составили *Е.П.Метревели* и *Хр.Г.Шарашидзе*, под редакцией *И.В.Абуладзе*, Изд-во АН ГССР, Тб., 1957 (на груз. яз.), с.137; Описание грузинских рукописей, содержащих сочинения Григория Назианзина, с.273.

Глава III

АНЧИЙСКАЯ ЕПАРХИЯ

Анчийская Епархия, по - видимому, была основана в VI-VII вв[1]. С 60-х годов XVII века она в исторических источниках не упоминается. В состав епархии входили: регион Артануджи (столицы Кларджетского царства), территории кларджетских монастырей, местности по обеим сторонам Лиганского ущелья до Гонио и ущелье р. Порчхисхеви. Центр епархии – Анча или Анчи (нынешняя деревня Анчли в Турции), где был воздвигнут кафедральный храм во имя Христа Спасителя. Первосвященники епархии именовались Анчели. Главной святыней кафедрального храма была Спасская икона, т.н. Анчисхати, исполненная энкаустикой (восковыми красками), датирована VI-VII веками[2]. С XVII века (1664 года) икона перенесена в Тбилиси (рис.11,12).

В историческом документе начала XVI века – «Подчиненные каталикозу первосвященники и епархии в Самцхе-Саатабаго» - границы епархии Анчи определены так: « Территория от Самцкали, между Хандзтой и Опизой Дахатула,ниже Нигалис-хеви, по обе стороны, до Гонио»[3]. Грузинский историк и географ Вахушти Батонишвили (1969-1756) о местонахождении Анчи и границах епархии в середине XVIII века писал:

«Выше ущелья Порчхи есть малое ущелье, начинающейся с горы Испири, вьется оно с юга на север, соединяется с Чорохи. У этого ущелья, с восточной стороны, западнее от Чорохи, на склоне горы Испири, стоит церковь Спаса Анча, купольная, построенная великолепно, на хорошем месте. Здесь восседал епископ, пастырь обеих сторон Лиганского ущелья до Гонио, ущелья Порчхи и Адчары. Ныне пустует»[4].

Анчийский епископ занимал почетное место как среди первосвященников Грузии, так и среди иерархов Самцхе-Саатабаго: среди 36 первосвященников Восточной и Южной Грузии он занимал 11-ое место во время приема во дворце при коронации царя («когда благославляли царя и всходил он на трон»). Здесь сказано: «заходит архимандрит Анчели и садится ниже Ниноцминдели»[5]. Анчели здесь упоминается между Ишхнели (10-ое место) и Мтбевари (12-ое место), и он занимает место после архимандрита Ниноцминдели (9-ое место).

А что касается первосвященников собственно Самцхе-Саатабаго, - по документу начала XVI века («Пастыри и первосвященники Самцхе-Саатабаго»), по почести Анчели на 4-ом месте после Мацкверели, Кумурдоели и Ишхнели среди 13-и первосвященников этого края[6].

---

[1] *П.Ингороква*, Георгий Мерчуле, грузинский писатель X века. Очерки по истории литературы, культуры и государственной жизни древней Грузии, Изд-во «Сабчота Мцерали», Тб., 1954 (на груз. яз.), с. 377.

[2] *Ш.Амиранашвили*, Бека Опизари, Изд-во «Хеловнеба», Тб., 1956 (на груз. яз.), с.21; *Ш.Амиранашвили*, Бека Опизари, Изд-во «Заря Востока», Тб., 1956, с.23.

[3] Памятники грузинского права, т.III, Церковные законодательные памятники (XI-XIX вв.). Тексты издал, примечаниями и указателями снабдил проф. *И.С.Долидзе*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1970 (на груз. яз.), с.245.

[4] Картлис Цховреба (История Грузии), т.IV, *Вахушти*, История Грузии. Подготовил к изданию по всем основным рукописям проф. *С.Г.Каухчишвили*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1973 (на груз. яз.), с.677-678.

[5] Памятники грузинского права, т.II, Светские законодательные памятники (X-XIX вв.). Тексты издал, примечаниями и указателями снабдил проф. *И.С.Долидзе*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1965 (на груз. яз.), с.48.

[6] Там же, с.24.

Высокие почести оказывались Анчели и по «Распорядку царского двора» (XIV â.). Здесь упомянуто, что во время приема во дворце «равно, входят епископы западные – Ишхнели, Мацкверели, Анчели, Мтбевари и Голготели, когда они кланяются царю, тот притрагивается к ковру рукой»[7]. Во-первых, здесь Анчели среди приглашенных из Месхети («оттуда») 5-ти первосвященников упоминается на третьем месте и, во-вторых, когда они входят в зал, «царь притрагивается к ковру рукой», а когда входят два дворцовых чиновника такого высокого ранга, какими были «мечурчлетухуцеси» (руководитель финансового ведомства) и «мсахуртухуцеси» (управляющий царскми владениями) – «царь притрагивается к ковру пальцами»[8]. Значит, в первом случае он кистью руки, а во втором – кончиками пальцев притрагивается к ковру (эти элементы церемонии не совсем ясны).

Хотя в I половине XVIII века Вахушти Батонишвили писал, что Спасская церковь Анчи «с куполом и построена великолепно», но во II половине XIX века, когда впервые началось его научное изучение, от Храма Анчи мало что осталось. В 1879 году Дмитрий Бакрадзе застал в Анчи уже руины[9]. Основной причиной разрушения строения было то, что местные жители для постройки сельской мечети и собственных домов использовали каменные плиты облицовки стен храма.

4 августа 1904 года руины храма Анчи посетил Н. Марр. Тогда еще стояла часть северо-западного угла храма (уже целиком лишившаяся каменной облицовки), стена полукруга алтаря и над ней часть бемы, фрагменты стен северной и южной пристроек. Позднее к южной пристройке пристроили еще комнату, от которой тоже есть остатки – писал он[10](рис.13).

К сожалению, ныне и этого нет и на месте храма только груда стен без облицовки; от руин здесь образовался холм, на котором стоят какие-то нижные части стен[11]. Уже во время Н. Марра, по его словам, ясно было видно, что в деревне Анчи (храм находится севернее деревни, в 200-х метрах) мечеть была выстроена из камней храма. Внутри мечети, в южную стену, восточнее кафедры, вставлены три орнаментированных камня из храма, а два камня с орнаментированной облицовки окна (или окон) и сейчас отчетливо выделяются в строении стени мечета, один с южной стороны (рис.14), а другой внутри балкона– с западной стороны. Помимо этого, в домах жителей турецкой деревни Анчли(бывшее Анчи), местами, и во время Н.Марра, и сейчас видны хорошо

---

[7] Памятники грузинского права: 1. Распорядок царского двора. 2. Дастурламали. Тексты издал, исследованиями, словарями и указателями снабдил *И.И.Сургуладзе*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1970 (на груз. яз.), с.44 (гл.26); Распорядок царского двора. Перевод *В.Д.Дондуа*, Редактирование текста, введение, примечания, краткий комментарий и указатели *Д.А.Пурцеладзе* (Источники по истории Грузии, 63; Памятники грузинской исторической литературы IX), Изд-во «Мецниереба», Тб., 1991, с.52-53 (гл.26); Распорядок царского двора. Тексты подготовила к изданию, на английский язык перевела, предисловием, словарем, примечаниями и комментариями снабдила *К.И.Сургуладзе*, Тб., 1993 (на груз., русск. и англ. языках), с.26 (гл.26).

[8] Распорядок царского двора, Изд. *К.И.Сургуладзе*, с.25-26

[9] *Д.Бакрадзе*, Об археологической поездке, совершенной в 1879г. по поручению Академии наук в Чорохский бассейн, в Батум, Артвин, *Записки Императорской Академии наук,* XXXVII, СПб., 1880, с.49.

[10] *Н.Я. Марр*, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, СПб., 1911, с.94.

[11] *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarżeti (Dissertation), Wien, 1996, S.128-135.

тёсанные, большие квадры красновато-коричневого камня, - части облицовки стен храма[12]. Судя по этим квадрам и орнаментированным камням храм Анчи можно отнести к I половине XI века. Это была крестово-купольная церковь больших размеров[13]. К сожелению, надо прямо сказать, что от нее в настоящее время остались лишь жалкие остатки.

Анчийские епископы были достойными первосвященниками Грузинской церкви. Если учесть, что они были еще и архимандритами «двенадцати Кларджетских пустынь», т. е. Кларджетских монастырей, а в этих монастырях создано немалое количество ценнейших памятников грузинской культуры (рукописи, иконы...), станет понятна роль и значение епископов Анчели в истории грузинской церкви и грузинской культуры.

Выше было сказано, что епархия Анчи была основана в VI-VII вв. и это действительно так, но первый епископ Анчели, имя которого известно, это Захария Анчели, деятель IX века, современник Григола Хандзтели (759-861). В произведении Георгия Мерчуле «Житие Григола Хандзтели» сохранилось несколько значительных сведений о Захарии Анчели (особенно о чудесах, связанных с его именем).

В произведении рассказывается, что однажды отрок Захария «когда пась ягнят в стране кларджов», наподобие священника, «подготовил жертву честным крестом»[14], т. е. по-видимому, вокруг стоящего в поле каменного креста, «другие маленькие отроки стояли вокруг» и «совершали песнопение ангелов». В это время «с неба снизошел блестящий сноп света» и с сияньем встал над головой отрока Захарии. Это видел проезжавший мимо епископ Анчели и «взял с собою в Анчи» отрока. Потом, по приказанию того же неизвестного нам по имени епископа Анчели, «достойные мужи воспитали в Тбети блаженного того епископа Захарию» (ПДАЛ, с. 304:3 4; Житие,с.137).

Из этого сведения видно, что: 1. Захария Анчели с отрочества был чудотворцем; 2. Его воспитали в Тбети (епископальном центре Шавшети, соседнего с Кларджети края), от великолепного кафедрального храма которого до нас дошли руины; 3. До Захарии и другие были первосвященниками в Анчи, даже несколько, т. к. чуть выше в произведении говорится, что «храм Анчи многие лета насчитывал задолго до (нового) строительства и многие бывали там епископы чудотворцы» (ПДАЛ,с. 303-304; Житие,с.136), т. е. храм Анчи был построен гораздо раньше, пока Григол Хандзтели развернул строительство монастырей («многие лета насчитывал») и епископов много было чудотворцев.

Думаю, интересно сказать несколько слов и о чудесах, сотворенных Захарием Анчели, которые описаны в «Житии Григола Хандзтели».

В бытность Захарии в Тбети, поблизости монастыря «у обрывистого склона закачалась страшная скала. Монахи в ужасе бежали из своих домов» (ПДАЛ, с. 304:8-10; Житие,с.136,гл.64:3-5). «Благоговейно стоявший» там Захария объявил им, что на другой день эта глыба будет стоять на безопасном для всех месте, что и свершилось.

---

[12] *W.Djoladze*, Early medieval Georgien monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p.54.

[13] Там же, с.54-55.

[14] *Георгий Мерчул*, Житие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст, введение, издание, перевод *Н.Марра*, *Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, кн. VII, СПб., 1911, с.137, гл.67:1-2 (далее – в тексте же, Житие); Памятники древнегрузинской агиографической литературы. Книга I (V-Xвв.). Подготовлено к печати под руководством и редакцией *И.В.Абуладзе*, Тб., 1963 (на груз. яз.), с.304:31 (Далее – в тексте же, ПДАЛ, I); *Гиорги Мерчулэ* (Законник), Труд и подвижничество св.Григола Хандзтели, Перевод прот. Иосифа Зетеишвили, журн. «Символ», 42, декабрь 1999, Париж, с.309.

Однажды в Тбети, во время сбора винограда («ртвели») Захария «сидел под зрелым виноградом», гроздья которой «многократно клевал дрозд». Стоило Захарии осенить его крестом, как дрозд «в мгновенье пал мёртвым». Потом опять перекрестил его, дрозд ожил и «начал летать со своими собратьями» (ПДАЛ,I, с. 304:15-19; Житие,с.136,гл.65:1:5).

Однажды на Тбети налетела саранча в огромном количестве. «Епископ Захария выслал через священников свой жезл и ...истребил множество саранчи, закрывавшей свет солнца» (ПДАЛ,I, с. 304:19-23; Житие,с.136,гл.65:5-8).

В другое время в винограднике монастыря Анчи откуда-то появились два «дракона» (чудища) и «виноградари разбежались». Захария «молитвой умерщвил их и содовники с радостью благодарили Христа» (ПДАЛ,I, с. 304:24-26; Житие,с.136,гл.66:1-3).

Автор произведения отмечает, что в Анчи «бывали и другие епископы-чудотворцы, богоподобные», которые в голодное время могли накормить многих страждущих малым количеством хлеба (ПДАЛ,I, с. 304:26-29; Житие,с.137,гл.66:4-6).

Кроме Захарии Анчели в «Житии Григола Хандзтели» упоминаются еще три епископа Анчийские: Цкири, Эзра и Макари.

Рассказанный в произведении эпизод об епископе Цкире Анчели – связано со многими важными вопросами не только истории Грузинской церкви, но вообще политической истории Грузии IX-X вв. В то время в Восточной Грузии существовал Тбилисский эмират (саамиро) – политическая единица, учрежденная арабами-завоевателями. Правители (эмиры) всячески старались распространить свое вляние и на другие части страны[15]. Один тогдашний тбилисский эмир Сахак Исмаилис-дзе (сын Исмаила) (830-853) к Ашоту курапалату (†954)[16], послал, по всей видимости с определенным дипломатическим заданием («ходивший посланником»), некоего Цкира, «вдьяконы воспитанного в Тифлисе».

Случилось так, что во время приезда Цкири в резиденцию Ашота куропалата - Артануджи, в связи с кончиной епископа, кафедра Анчи была свободна. «Увидев, что преставился анчийский епископ, он, недобрый Цкир, просил себе через эмира Сахака анчскую кафедру у куропалата Ашота» (Житие,с.137,гл.68:3-5; ПДАЛ,I, с. 305:3-5). Действительно, он «силой завладел Анчи» и наделал столько злодейства («зло на зло наворотил»), что «не подобает упоминать обо всем в книге сией» – сказано в житии.

Несмотря на многократное изобличение св. Григолом Хандзтели и кларджетскими «пустынниками», не удавалось избавиться от Цкира и устранить его с епископской кафедры. Наоборот, он сам перешел в наступление – «охваченный гордыней он прогнал из сердца страх

---

[15] Очерки истории Грузии (в восьми томах),т.II,Грузия в IV-X веках,редактор тома *Ш.А.Месхиа*, Изд-во «Сабчота Сакартвело»,Тб.,1973 (на груз. яз.),с.489-506; Очерки истории Грузии,том II,Грузия в IV-X веках,Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1988,с.339-353.

[16] Между прочим,этот Ашот,вместе со своим братом Давидом,изображен на известном рельефе из Опизы,который ныне выставлен в Музее искусств Грузии. Об индентификации лиц,изображенных на рельефе,существуют разные мнения. Часть исследователей считает,что на рельефе изображён Ашот I (†826) – основоположник Тао-Кларджетского государства,а по совершенно правильному и доказанному соображению Н.Ф.Шошиашвили, на рельефе изображены сыновья Адарнесе Ашот Куропалат (†954) и Давид царь картвелов (923-937); По-подробнее см: Корпус грузинских надписей, I, Лапидарные надписи, I, Восточная и Южная Грузия (V-Xвв.), Составил и подготовил к печати *Н.Ф.Шошиашвили*,Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1980 (на груз. яз.),с.285-286.

перед Богом и тайно призвал одного бессовестного скверного[17] мирянина из Анчи, хорошего стрельца, обещал ему три грива проса и пять коз и послал его в Хандзту убить отца Григола» (Житие,с.137,гл.68:12-15; ПДАЛ,I, с. 305:13-17).

И вот однажды этот человек устроил в лесу засаду, чтобы убить одиноко возвращавшегося с полевых работ Григола Хандзтели. Автор пишет, что Григол Хандзтели по дороге воспевал строки из писаний Ефрема Сирийца и «душой радовался». Сидевший в засаде убийца увидел, что над головой св. Григола Хандзтели на небе появился огромный разноцветный крест, подобный цветам, прекрасно переливающимся «во время дождя». Его охватил ужас, силы отнялись и потрясенный упал на землю. Св. Григол Хандзтели обратился к нему: «Жалкий человек, сотвори то, что приказал пославший тебя, потому как отрекся ты от христианства, готов обогрить руки кровью невинного старца» и «из-за трех грив проса и пяти коз пришел убить меня, о, безумец» (Житие,с.138,гл.69:11-14; ПДАЛ,I, с. 305:32-35). Обессилевший человек начал умолять св. Григола Хандзтели – помилуй, наподобие Христа, который прощал каявшихся убийц своих. Тогда св. Григол перекрестил его. К человеку вернулись силы и он обрадованный вернулся в Анчи и все рассказал Цкиру, который «еще более воспламенился и к слепоте (духовной) прибавил слепоту» (Житие,с.138,гл.69:20-21; ПДАЛ,I, с. 305:42).

Цкир продолжал свои козни против духовных, также светских лиц. Все стали вынуждены обратиться к верховному светскому правителю края – Ашоту куропалату, по приказу которого послали письмо каталикосу Картли о деяниях Цкира. Тот прислал «достойных епископов», которые прибыли в Анчи. «Собрались все отцы-пустынники», вместе с ними прибыла и мать Феврония, соратница Григола Хандзтели, игумения женского монастыря в Мере. Состоялся церковный собор. Присутствовали «все священники и вся паства Анчи. И они, достоверные чудотворцы, лично открыли епископам правду о Цкире, его беззаконие, безпутный источник его непристойностей» (Житие,с.138,гл.69:31-32; ПДАЛ,I, с. 306:10-13).

И тогда – продолжает автор – первосвященники (присланные каталикосом Картли епископы) отлучили его «от почести» (т. е. от епископства). Церемониал отлучения проходил так: облаченного в одеяния епископа Цкира отец Григол и мать Феврония ввели в алтарь соборной церкви Анчи, там сняли с него облачения «и все единодушно извергли его из соборной церкви, как сгнивший член»(Житие,с.138,гл.69:35-36; ПДАЛ,I, с. 306:11).

Но все это, оказалось недостаточным для свержения Цкира. Отлученный от церкви епископами, Цкир «отправился в Тифлис, к эмиру Сахаку, его повелителю». Ашот курапалат воздержался от нанесения обиды тбилисскому эмиру и Цкир «опять силой завладел храмом Анчи». На сей раз он задался целью «отомстить отцу Григолу».

Однажды Цкир «собрал Анчийский народ и послал разрушить Хандзту», – построенный Григолом монастырь[18]. Они «чуть свет» подошли к монастырю. Отец Григол попросил – сыны мои, дайте время до полудня, чтобы помолиться и попросить помощи у св. Георгия и всех святых. Те уступили, но за это время ангел оповестил их, что скоро прибудет вестник с вестью о кончине Цкира. Действительно, «подоспел человек, который сказал: «не дерзайте разрушить славную Хандзту, ибо умер её разрушитель»(Житие,с.139,гл.70:12-13; ПДАЛ,I, с. 306:42-43).

---

[17] В грузинском оригинале ლიბრი libri, т.е. безстыжий, безсовестный: *И.Абуладзе*, Словарь древнегрузинского языка (Материалы), Изд-во «Мецниереба», Тб., 1973 (на груз. яз.), с.209.

[18] По какому-то недоразумению, В «Православной Энциклопедии» указано, что будто Цкири народ послал для разрушения Анчи (Православная Энциклопедия, Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, том III, М., 2001, с.15).

На самом деле, Цкир тогда еще был жив. Когда он послал людей разрушить Хандзту, сам направился в местечке Корта, «чтобы забрать отданное туда на хранение свой клад». По дороге он и сопровождающий его один священник из Анчи приняли трапезу. Цкир уснул и «привиделось ему страшное видение, изобличающее его злодеяния», а священнику «Господь объявил о злой смерти Цкира». Тот послал в Хандзту своего ученика с вестью о достоверной смерти Цкира. Сам же Цкир «как только достиг Корта, умер и похоронили там до Второго пришествия Господа»(Житие,с.139,гл.70:22-23; ПДАЛ,I, с. 307:10-11).

Так закончилась история засланного тбилисским эмиром агента в царство Тао-Кларджети, силой поставленного епископом Анчи Цкира. Подобного никогда не было в истории ни одной епархии грузинской церкви – не бывало, чтобы епископом силой ставили агента чужой страны.

В связи со смертью и местом захоронения Цкира в произведении представлена интересная деталь. Цкира, как первосвященника, как видно из текста, надлежало похоронить в кафедральном соборе Анчи. Еще до его смерти, как было сказано выше, св. Григола и его сторонников во время молитвы ангел оповестил, что скоро прибудет вестник, который сообщит, что он (Цкир) уже умер, хотя проживет еще два дня «чтобы не удостоился похорон в церкви епископской» (ПДАЛ,I, с. 306:33; Житие,с.139,с.70:4). Значит, по этому месту «Жития Григола Хандзтели»: 1) Первосвященника подобало хоронить в церкви, где он был епископом; 2) Усопшего сразу перевозили в церковь; 3) Хоронить должны были спустя два дня. В случае с Цкиром это не было соблюдено, т. к. весть о его смерти распространилась на два дня раньше, и этому все поверили, сам находился далеко от своей епископской кафедры (в Корта), поэтому, как только скончался, похоронили там же – в Корте.

Интересно и другое. Имя Цкир весьма редко встречается в грузинской ономастике. В письменных памятниках еще один случай известен и тоже в IX веке. На одной из найденных в с. Давати (Душетский р-н) стел раннехристианской эпохи, процарапана надпись (рис.15): «Меня, Цкира, помилуй». Давати расположен недалеко от Мцхеты, в Арагвском ущельи, возвожно в IX веке даже входил в состав Тбилисского эмирата, поэтому не исключено, что процарапнная на стеле надпись – это автограф Цкира(«вдяконы воспитанного в Тифлисе») из «Жития Григола Хандзтели» (выцарапанные надписи или граффити, как правило, делались упомянутыми в них лицами, т.е. в большей частью являются автографами).

По историческим источникам не ясно, был ли Цкири на кафедре Анчи непосредственно после Захарии Анчели. Его епископство надо определить временем до 853 года, до убийства арабским полководцем Буга Турком его покровителя – тбилисского эмира Сахака[19], и можно отнести, примерно, к 40-ым годам IX столетия[20].

В «Житии Григола Хандзтели» Георгий Мерчуле упоминает двух епископов Анчели X века – Эзру и Макара. По его сведению, во времена Эзры царствовал «сын великого Адарнесе куропалата

---

[19] Письменные памятники Сванетии (X-XVIIIвв.),В двух томах,т.II,Эпиграфические памятники. Тексты к публикации подготовил,исследованиями и научно-справочным аппаратом снабдил *В.И.Силогава*,Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1988 (на груз. яз.),с.226,примеч. 170.

[20] Известно, что об этом рассказано в одной замечательной надписи Атенского Сиона, в которой дата убийства Сахака указана редкой хронологической подробностью: «Месяца августа 5-го,в день субботний,в хроникон 73-ый,в верхний год 239,город Тифлис сжёг Буга и арестовал амиру Сахака и убил...» (Корпус грузинских надписей,III,Фресковые надписи,Атенский Сион. К изданию подготовили,исследованием и указателями снабдил *Г.В.Абрамишвили* и *З.Алексидзе*, Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1989 (на гуз.яз.),с.132; там-же литература).

(899-923) – Баграт эриставов еристав (937-945), богоугодный великий государь» (Житие,с.139: 30-31; ПДАЛ,I, с. 307:30-31)[21]. Следовательно, дату епископства Эзры Анчели можно определить так: 30-ые годы – I половина 40-х годов X века.

Макара Анчели Георгий Мерчуле упоминает среди тех исторических лиц, во времена которых он сочинил «Житие Григола Хандзтели». Это происходило спустя 90 лет после смерти Григола (861 г.), т. е. в 951 году. Следовательно, Макар Анчели был деятелем середины X века и его можно считать следующим епископом, непосредственно после Эзри Анчели.

Об Эзре Анчели Георгий Мерчуле вдобавок сообщает, что он «происходил от (рода) славных азнауров Дапанчулов» (Житие,с.139: гл. 70-33; ПДАЛ,I, с. 307:23). Действительно, Дапанчули были представителями сильнейшего феодального рода в Южной Грузии. Общеизвестно имя Габриела Дапанчули (из сочинения Басили Зарзмели (X в.)[22] «Житие Серапиона Зарзмели»), который сильно помог Серапиону развернуть монастырское строительство в Самцхе (Так-же феодальному роду Дапанчули относит акад.Е.П.Метревели ещё одного славного представителя южно-грузинских иерархов, деятеля 20-30-ых годов XI века епископа Банел-Валашкертели сингелоза Захарию –см.ниже Банскую епархию).

Эзра Анчели занимался и творческой деятельностью – ему приписывается песнопение 20-го января (на имя Евфимия Палестинского), внесенное в «Сацелицадо ядгари» (Гимнографический сборник) Микаэла Модрекали[23].

В монастыре Хандзты (Порты), рядом сада, на каменной плите, использованной в качестве опорного каменя в амбаре, имелась надпись, который датируется X веком. В недостоюшем тексте надписи Н. Шошиашвили восстановил имя Теодоре Анчели, который был, как сказано в тексте, участником «принятия» храма (акт купли-продажи?)[24]. Но это восстановление условное и вообще сомнительно упоминается ли Анчели в фрагментарно дошедшем тексте.

Следующий епископ Анчели, упоминаемый в исторических источниках, это - Эзра Анчели, второй известный под этим именем на кафедре Анчи. Он был деятелем 20-х годов XI века. В 1028 году, когда часть грузинских (таойских и кларджетских) дворян («азнауров») перешла на сторону Византии и византийский император прислал войско дабы разорить страну, Эзра Анчели остался верен Баграту IV (1027-1072) и укрепился в крепости, построенной Саба Мтбевари: «А епископ Саба Мтбевари построил крепость вблизи тбетской церкви и назвал его Свети. И собрал тогда он свой народ и вошел в ту крепость сам Саба епископ, и Эзра анчийский епископ и шавшетские

---

[21] Для представленной здесь хронологии Адарнесе Куропалата и его сына Баграта эристава эриставов см.: Хроника Сумбата Давитис-дзе о Тао-Кларджетских Багратионах, Издание третье. Текст с обширным предисловием, примечаниями и двумя генеалогическими таблицами издал акад. *Е.Такайшвили* (Материалы по истории Грузии и Кавказа, 27), Тб., 1949 (на груз. яз.), таб. II.

[22] В научной литературе имеются разные мнения о времени деятельности Серапиона Зарзмели и создания его «Жития». Подробно об этих вопросах см.: *Эд. Челидзе*, Когда был написан «Житие Серапиона Зарзмели»?, «Богословский сборник», 1, 1991 (на груз. яз.), с.188-219; автор считает, что время деятельности Серапиона Зарзмели – II пол. IX века (там же, с.213).

[23] *К.С.Кекелидзе*, История древнегрузинской литературы, т. I, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1980 (на груз. яз.), с.177.

[24] Корпус грузинских надписей, I, с.297б №168.

азнаури» - сообщает автор XI века Сумбат Давитис-дзе[25]. О том же говорит автор «Летописи Картли» (XIв.): «и вошел в ту крепость Эзра Анчели, и все азнаури, оставшиеся верными, вошли в ту крепость и укрепились сильно»[26].

Деятелем II половины XII века является архиепископ Иоване Анчели. Сведения о нем сохранились в нескольких письменных источниках: в колофоне II Тбетского Евангелия, в надписи чеканного оклада иконы Анчисхати (созданной Бека Опизари), в песнопении Анчисхати созданном Иованом...

В колофоне II Тбетского Евангелия (Институт рукописей,Q-929) Иоване Мтбевар-Сафарели воспитанник сына Давида Сторителя, царя Димитри(1125-1155) сообщает, что его племянниками являются: архиепископ Николоз Кутатели, архиепископ Арсени Кутатели, архиепископ Иоване Анчели, настоятель Опизы Антон и Арсени, духовник царя Димитрия[27]. Там же, в колофоне рукописи, Иоване Мтбевари упоминает своих сестер: Цхоребу, Гуарандухт и Нонну, но не ясно, из его племянников кто чей сын. В 1900 году о II Тбетском Евангелии статью опубликовал П. Цхвилоели[28]. Он, упомянутого в колофоне Евангелии «Антона, настоятеля Опизы» отождествил с известным церковным деятелем эпохи царицы Тамар – архиепископом кутаисским Антоном Сагирис-дзе[29]. К. Кекелидзе, опираясь на предположение П. Цхвилоели, одного из двоюродных братьев Антона – митрополита Иоване Анчели – так-же причислил к роду Сагирис-дзе[30]. Поскольку нам достоверно неизвестно даже то, был ли какой-нибудь племянник Иоване Мтбевари по фамилии Сагирис-дзе, предположить, что Иоване Анчели носил эту фамилию – весьма сомнительно. На самом деле фамилия Иоване Анчели – Ркинаели, как он себя именует в надписи на чеканном окладе иконы Анчисхати и как он назван в колофоне Цалкского Евангелия (см.ниже).

Много сделал Иоване Анчели для главной святыни кафедрального храма Анчи – иконы Спаса, для которой по его поручению Бека Опизари выполнил чеканный оклад на пожертвование царицы Тамар. Чеканная работа оклада Анчисхати, выполненная Бекой Опизари, является вершиной грузинского чеканного искусства XII века и основательно изучена искусствоведами[31].

---

[25]. *Сумбат Давитис-дзе*,История и повествование о Багратионах,Картлис Цховреба (история Грузии),Текст установленный по всем основным рукописям *С.Г.Каухчишвили*,т.I,Госиздат,Тб., 1955 (на груз. яз.),с.386:1-4; *Сумбат Давитис-дзе*,История и повествование о Багратионах,Текст подготовил к изданию, исследованием, примечаниями и указателями снабдил *Г.М.Арахамия* (Источники по истории Грузии,61; Памятники грузинской исторической литературы,VIII),Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1990 (на груз. яз.),с.58:23-27; *Сумбат Давитис-дзе*,История и повествование о Багратионах, Перевод и прмечания М.Д.Лордкипанидзе (Источники по истории Грузии, 13; памятники грузинской исторической литературы,III),Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1979,с.41.

[26]. Картлис Цховреба, I, с.292:14-16; Матиане Картлиса (Перевод, введение и примечания *М.Д.Лордкипанидзе*),Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1976,с.48; Летопись Картли,Перевод,введение и примечания *Г.В.Цулая*,Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1982,с.65.

[27]. Описание грузинских рукописей новой (Q) коллекции, т.II, Составлено и подготовлено к печати под редакцией *И.В.Абуладзе*,Изд-во АН ГССР,Тб.,1958 (на груз. яз.),с.356.

[28]. *П.Цхвилоели*,Евангелие тбетского храма,написанное на пергаменте,газ. «Иверия»,№229, 1900 (на груз. яз.).

[29]. Ср. *Е.Такайшвили*,Тбетское четвероевангелие,«Материалы по археологии Кавказа»,вып. XII,М.,1909,с.158.

[30]. *К.С.Кекелидзе*,История древнегрузинской литературы,I,с.329.

[31]. *Ш.Амиранашвили*,Бека Опизари,Изд-во «Хеловнеба»,Тб.,1956 (на груз. яз.); *Ш.Амиранашвили*, Бека Опизари, Изд-во «Заря Востока», Тб., 1956; *Т.Сакварелидзе*, Анчийский складень, журн. «Сабчота Хеловнеба»,5,1976 (на груз. яз.),с.77-91.

Между центральной частью иконы и рамой выполнена рельефная надпись (2 строчки) письмом «асомтаврули»: «† По повелению и на дарованные Боговенчанной великою царицею цариц Тамарой средства, я, Иоване Анчели Ркинаели, приступил к благоговейному украшению окладом этой страшной иконы. Да будет она покровительницей их царствования здесь и в вечном (том мире). Окована (икона) рукою Беки. Христос, помилуй его» (надпись опубликована много раз, в том числе и в вышеназванных трудах).

Иоване Анчели составил «Песнопения иконе Анчисхати»[32], которым К. Кекелидзе дает высокую оценку: «Песнопения Иоване Анчели проникнуты теплым патриотическим чувством»[33]. Интересно, что первые буквы строк в песнопении образуют фразу: «Всесильной иконе Анчи воспеваю недостойный Иоване Анчели». Иоване Анчели в одном месте песнопения пишет: «Возжелав обратить нас, неверных, в веру, о, Христос благостный, икону сию превращения тебя в сына человека, чрез Андрея Апостола, даровал (нам)»[34]. А в другом месте: «Андрия, первый апостол, Первозванный ученик Господа великого,возвеличивался повсеместно в Кларджети, прибыл из Иерополя и икону эту всесильную даровал нам почитавшим»[35].

Следовательно, св.Андрей, который выехал из Иераполя и прибыл в Кларджети, привез с собой икону Спаса, а не икону Богоматери, как сообщает грузинский историк XI века Леонти Мровели[36]. Следует отметить, что история привезения в Грузию иконы Богоматери Андреем Первозванным и помещения её в Ацкурском храме, в современной грузинской научной литературе считается последующей вставкой в текст Леонтия Мровели; эта вставка дошла до нас в трех поздних рукописях (XVIII-XIX вв.)[37]. Древняя икона Ацкурской Богоматери ныне утеряна. Та, которая в настоящее время хранится в Государственном Музее искусств Грузии и известна, как «Ацкурская Богоматерь», создана в 1578-1585 годах по велению имеретинского царя Георгия II-го и «всем своим декором связана с группой кахетинских икон»[38].

Принимая во внимание все вышесказанное, может быть стоит больше довериться сведению Иоване Анчели и считать привезенной в Грузию Андреем Апостолом ту икону Спаса (исполненную энкаустикой на дереве), которая ныне хранится в Государственном Музее искусств Грузии и известна под именем «Анчисхати».

По одному документу[39], датированному 3 декабря 1664 года, грузинский купец Амирджана Иевангулашвили за 2000 марчили продал Домептию каталикосу икону Анчи, вместе с привезенными «из страны кесаря» (якобы из Византии, на самом деле из Осмалети, т. е. Турции) 10-ю другими иконами (среди них иконы Крестителя, Иоанна Предтечи, Архангела и «шесть других мелких икон»)[40]. Как известно, каталикос Доменти поместил икону в древнейшей (VI в.) придворной церкви

---

[32] Грузинская поэзия, т. I, Древнегрузинская поэзия V-XIIвв., Составитель тома *Саргис Цаишвили*, Изд-во «Накадули», Тб., 1979 (на груз. яз.), с.184-191.

[33] *К.С.Кекелидзе*, История древнегрузинской литературы, I, с.323.

[34] Грузинская поэзия, т.I, с.186.

[35] Там же, с.190.

[36] *Леонти Мровели*, История грузинских царей: Картлис Цховреба, т.I, с.39-43.

[37] Там же, с.39.

[38] *Т.А.Сакварелидзе*, Г.В.Алибегашвили, Грузинские чеканные и живописные иконы, Изд-во «Хеловнеба», Тб., 1980 (на груз. яз.), с.16, таб.55.

[39] Институт рукописей, Ad-621; Издание текста: *Ф.Жордания*, Хроники, II, с.482.

[40] Аннотированный словарь личных имен по грузинским историческим документам XI-XVII вв., II, К изданию подготовили: *Д.К.Клдиашвили* и *М.К.Сургуладзе*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1993 (на груз. яз.), с.388.

патриарха[41], которая по-этому, с тех пор и по сей день, известна под именем «Анчисхати»[42].

Хотя икона Спаса Анчисхати датирована VI-VII веками, но специально, особо, ее никто пока не изучал (в перечисленных научных трудах в основном изучен ее чеканный оклад). Здесь обязательно надо учесть и то, что энкаустическая живопись в Римской империи была распространена именно в I-II веках (ср. Файюмские портреты и др.).

В конце XII века и в начале XIII века, т. е. во время правления царицы Тамар, вторым современным ей епископом Анчели надо считать Теодоре Анчели, который упоминается в колофоне т. н. Цалкийского Евангелия[44].

Правда, текст этого обширного колофона издан дважды, первый раз (1907) без раскрытия титл (сокрашенно написанных слов), хотя в полном русском переводе[45], и второй раз (1949) – сокращенно и с изъянами[46], приведу его полностью, тем более, что содержит весьма ценных сведений о древностях анчийского собора:

«Именем Бога, не рожденного существа Святой Троицы; ходатайством и предстательством пресвятой царицы нашей Богородицы, Приснодевы Марии, от которой принял плоть жСын божийъ и сохранил опять непорочною; силою и заступничеством Честного и Животворящего Креста, Древа жизни, на котором распростер непорочные руки свои Христос Бог наш и постиг вкус смерти ради спасения нашего; силою и ходатайством святых архангелов Михаила и Гавриила, которые, предстоя и мгновенно исполняя волю Троийы, подчиняются ей; силою, ходатайством и помощью безтелесных сил, престолов, властей, сил, серафимов и херувимов, и всех небесных сил; ходатайством и помощью святого пророка Предтечи и Крестителя Иоанна, который проповедал евангелие царства Божьего; ходатайством и помощью святого евангелиста и Богослова Иоанна, который прислонился в вечерю ту страстную к божественной груди Божеской и истинно поведал Слово Богом и Бога словом, ходатайством и силою святых наипрославленных апостолов, которые просветили своею проповедью концы земли и сокрушили тщеславное лукавство язычества; силою, благодатью и ходатайством всех этих святых да возвеличит и утвердит Бог сильных и непобедимых, самодержавных властелинов всей Грузии, Давида царя царей, и боговенчанную Тамару, царя царей и царицу, и прославит больше и выше всех царей земных царствование Лаши, сына их; да возвеличит святого архипастыря Теодора, анчийского архиепископа и архимандрита двенадцати пустынь.

---

[41] Об Анчисхати,или по грузинским источникам церкви «Мариамцминда» (т.е. Святая Мария), как придворной церкви Картлийского Каталикоса, см. *В.И.Силогава*, Древнейший грузинский эпиграфический памятник г.Тбилиси,сб.«Ближный восток и Грузия»,IV,Тб.,2005,с.221-225,327.

[42] *П.Карбелашвили*,Древний Анчисхатский собор в Тифлисе,Тиф.,1902 (на груз. яз.).

[43] См. здесь же,примеч. 2.

[44] Рукопись хранится в Центральном государственном историческом архиве Грузии (№323). Её в 1923 году из Цалки приез проф. Л.Меликсет-Бег,поэтому и называется *Цалкийским Евангелием*; состоит из 269 листов; текст Евангелия представлен в полном виде (Описание коллекции грузинских рукописей Центрального государственного исторического архива,I,Составлено проф. *С.Какабадзе* и *П.Гагошидзе* под редакцией акад. *К.С.Кекелидзе*,Тб.,1949 (на груз. яз.),с.292-294.

[45] *Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях на Цалке, *Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества*,вып. II,Тифл.,1907,с.96-105.

[46] Описание колелкции грузинских рукописей,I,с.293-294.

Во время их священноначальства подчился я, убогий душою, христианин только по крещению, премногим разгневавший Бога и согрешивший пред Ним, Софром, книжник (мцигнобарь) порою везиров, порою богуравных самодержцев, отважился примером вдовьей лепты, и улучшил время, когда малоценная и ничтожная сия услуга удостоилась стать видным явлением для сияюшей свыше и светом облаченной церкви Анчийской: преходяший сей мир кругом изменилось и имеюшееся в нём церковное богатство и украшение истлели и совершенно почти уничтожились, так что я удостоился купить святое сие евангелие из святой пустыни Цкароставской и по мере сил своих приказал оковать богом благословенному золотых дел мастеру Беке и положил пред образом Спаса в моление за брата своего Свимона. А пред этим приступил и украсил его же Беки рукою образ Воплощения Бога и поставил рядом с главным образом вместе с другими весьма прославленными греческими иконами, за что блаженный памяти Иоанн Ркинаели определил мне при выносе даров такую молитву: «Софрому и Мариаму, родителей и братьев их, да простит Бог; Георгию, его воспитанника, да простит Бог».

За это евангелие Теодоре анчийский архиепископ, и собратя мои по церкви («сакдрисшвилни»)-защитники души и тела моего, при выносе тех же даров определили молитву: «Свимеона и братьев его да простит Бог», а также обещали написать (это) на стене. Бог дасть и им тоже возмездие за труды свои.

Отныне кто, какого бы он ни был рода человек, возмёт по какой бы то ни было причине святое сие евангелие или образ из Анчийской церкви, тот пусть будет проклят, связан проклятием и предан анафеме Богом и всеми выше написанными святыми; его же да постигнет поглошение землею Дафана, проказа Гиезия, удавление Иуды, поражение громом Диоскора, и пусть на нём исполнится сто восьмой псалом, и да взышется с него за всю честную кровь, которая пролилась на земле со времён (пролития) крови праведного Авеля, и которой впредь, до скончания мира, предстоит пролиться; и пусть всецело исполнится на нём оставшееся сверх этого проклятие, которое (когда-либо) было сказано или будет сказано на поверхности земли; и кто, дня определённую для нас упомянутую молитву, опустит её во время службы, или урежет что-нибудь или изменит, помимо забывчивости, Бог да взыщет с него за все прегрешения мои в день тот наказания, и пусть ничего хорошего не исполнится и не утвердится для него.

И вас, читателей и слушателей, или если кто будете писать, прошу сказать благословляющими устами: «Душу Теодора Цкароцминдели, родителей и братьев его, да простит бог; душу великого Соломона Гелатели, родителей и братьев их, да простит Бог; душу Барасдзевых,да простит Бог; Софрома, родителей жи братьев егоъ, да простит Бог».

На основе одновременного упоминания царицы Тамары и её супруги царя Давида в колофоне рукописи, евангелие и её колофон Е.Такайшвили датирует 1193-1208 гг[47]. На этой-же основе, Ш.Амиранашвили считает, что оклад Цалкийского евангелия Бекой Был исполнен не ранее 1193г.(год рождения Лаши) и не позднее 1206-1207гг.(год смерти Давида Сослана)»[48].

Правда, хронология царствуюшего дома начала XIII века окончательно и несомненно не установлено – как известно, обычно, даты вычисляются из того какой год будет признан годом кончины царицы Тамар – 1207,1210 или 1213[49], но факт,что в колофоне рукописи Лаша называется

---

[47] *Е.Такайшвили*,О грузинских рукописях,с.104.

[48] *Ш.Амиранашвили*,Бека Опизари (на груз. яз.),с.7; Ш.Амиранашвили,Бека Опизари,с.9.

[49] *Дж.Одишели*,Один вопрос грузинской исторической хронологии,журн. «Цискари»,1,1976, с.118-125 (на груз. яз.); Ср. Очерки истории Грузии,т.III, Грузия в XI-XIV веках,Редакторы тома *З.Анчабадзе*,*В.Гугуа*,Изд-во «Сабчота Сакартвело»,Тб.,1979 (на груз. яз.),с.339.

царём (Господь да «прославит больше и выше всех царей земных царствование Лаши»); вместе с тем и одновременно, в колофоне рукописи жывими упоминаются его родители – царица Тамар и царь Давид («Да возвеличит и утвердит Бог сильных и непобедимых, самодержавных властелинов всей Грузии»). Все три представителя царствующей семьи одновременно упомянуты еще в одном документальном памятнике – грамоте, выданной царицей Тамар Шиомгвимскому монастырю, в которой вводной части подписи Антона Чкондидели сказано: «Да возвеличит и утвердит Бог царей наших Давида и Тамар и сына ихнего Георгия Лаша, которым Бог даст года (жизни) несметное количество и царствование бесконечное»[50].Грамота легко датируется индиктионами царствования Тамары, указанными в конце текста документа («В индиктион царствования моей восемьнадцатый»)- или 1201/1202, или 1195/1196 гг. исходя из того, откуда будем вычитывать годы царствования её – с 1178 года (с совместного правления с отцом), или с 1184 года (с единоправого царствования). В «корпусе» принят 1195/1196 г.[51]. Следует отметить, что в отличие от данных колофона Цалкийского евангелия, в Шиомгвимской грамоте Лаша пока еще не упоминается царём.

По И.А.Джавахишвили, Давид Сослан скончался в 1207 году[52]; и это будет верхней датой переписки Цалкского евангелия. Нижнюю дату следует установить с временем воцарения Лаша Георгия.И.А.Джавахишвили по этому поводу отмечает, что, Тамар «при своей-же жизни двенадцатилетнего будущего своего преемника посадил соправителем»[53]. По его-же вычислению, Лаша родился в 1192/1193г[54]. По этим данным, время переписки Цалкийского евангелия, её колофона и хронология изложеных в нём событий следует определить 1204-1207 годами.

Заказчиком Цалкийского евангелия, которого справедливее называть Анчийским евангелием, был неизвестный по другим источникам некий Софром, который, по его-же словам, был книжником то везиров, то царей («книжник порою везиров, порою богуравных самодержцев»)[55]. Ко времени создания Евангелия архиепископом анчийским был Теодоре. Евангелие Софром приобрёл в Цкароставском монастыре («удостоился купить святое сие евангелие из святой пустыни Цкароставской») для анчийского собора, в котором к тому времени «церковное богатство и украшение истлели и совершенно почти уничтожились». Оклад евангелия Софром заказал золотых дел мастеру Беке, которого он высоко ценил и называл «Богом благословенным золотых дел мастером-чеканшиком»[56]. Софром это новое евангелие положил перед главной святыней анчийского собора – иконой Спаса, для моления души брата своего Свимона. Раньше этого, икону «Воплошения Господа» он украсил рукою того-же золотых дел мастера Беки и поставил рядом

---

[50] Корпус грузинских исторических документов, I, Исторические документы IX-XIII вв., Составили и подготовили к печати *Енукидзе Т.П.*, *Силогава В.И.*, *Шошиашвили Н.Ф.*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1984 (на груз. яз.), с.102:51-52.

[51] Там же, с.100.

[52] *И.А.Джавахишвили*, История грузинского народа, книга II, Сочинения в двенадцати томах, т. II, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1983 (на груз. яз.), с.280.

[53] *И.А.Джавахишвили*, История грузинского народа, книга III, часть первая (XIII-XIV вв.), Сочинения в двенадцати томах, т.III, Изд-во Тбилисского университета, Тб., 1981 (на груз. яз.), с.1.

[54] *И.А.Джавахишвили*, История грузинского народа, II, с.264.

[55] *Е.Такайшвили* это место в колофоне понял так, как будто Софром являлся везиром царского двора – «Книжник Софром, когда то визир (советник) богоравной самодержицы» - переводит он (*Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях на Цалке, с.102).

[56] К сожалению, это произведение Беки до нас не дошло. В 1895 году, когда рукопись Евангелия впервые изучил Е.Такайшвили в Цалке, рукопись была в другом переплете (*Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях на Цалке, с.104).

с главной иконой, где были поставлены другие весьма почитаемые и славные греческие иконы. Именно, за украшение этой иконы «Воплошения Господа», «блаженый памяти» Иоанн Ркинаели определил ему при выносе даров молитву: « Софрому и Мариаму, родителей и братьев их, да простит Бог. Георгию[57], его воспитанника, да простит Бог». А взамен приобретения-украшения-пожертвования этого нового евангелия уже Теодоре анчийский архиепископ и собратия Софрома по церкви, определили при выносе тех-же даров для брата Софрома молитву: «Свимеону и братьев его, да простит Бог». Вместе с этим, обешали ему написать это на стене церкви. Таким образом, Софром анчийской церкви пожертвовал икону «Воплошения Господа» отчеканенную рукою Бека, евангелие с окладом работы того-же Беки, а церковь ещё имела главную икону Спаса, отчеканенную тем-же Бека; т.е. три работы Бека Опизари, из которых до нас дошла только одна – икона Спаса «Анчисхати».

Весь это свое деяние Софром со скромностью сравнивает с деянием евангелийской вдовы пожертвовавшей мелкие деньги (Мр.12,43;Лк.21,3), в то время, когда богатые внесли шедрое пожертвование, а по разъяснению Спасителя «истинно говорю вам, что эта бедная вдова больше всех положила; Ибо все те от избытка своего положили в дар Богу, а она от скудности своей положила все пропитание свое, какое имела» (Лк.21,3-4).

Названный в колофоне Софрома Иоване Ркинаели это уже знакомый нам анчийский архиепископ, который на средства царицы Тамары отчеканил рукою того-же Беки икону анчийского Спаса («Анчисхати»). Таким образом, и по-этому несомненно, что на анчийской кафедре после Иоване Ркинаели следующим архиепископом был Теодоре[58].

В конце XIII века современником царя Деметре II Самопожертвователя (1271-1289) представляется архиепископ Иоване Анчели. В Государственном Центральном историческом архиве Грузии хранится выполненный на пергаменте документ конца XIII века, выданный Деметре Самопожертвователем (ГЦИАГ, 1449, № 1596). Поскольку в документе Деметре II трижды – в начале два раза, а в конце один раз именует себя «мучеником» («мы, царь царей Димитрий мученик, во спасение души нашей, когда принял мученичество ради спасения Грузии»), документ считается поддельным и поэтому не был включен в I том «Корпуса грузинских исторических документов[59]. По мнению некоторых исследователей, такое упоминание царя Деметре объясняется тем, что документ выдан им в 1289 году, накануне его отъезда ко двору монгольского правителя (в долину Мугани) где его ожидала неминуемая смерть, о чем он хорошо знал[60]. Текст документа опубликовал Ф. Жордания[61]. По его словам: «документ сопровождает подтверждение, написанное «весьма красивым мхедрули», которое принадлежит Иоване Анчели: «Я, молящийся за них архиепископ Анчели и архимандрит

---

[57] Вместо *Гиорга* Е.Такайшвили читает *Гога* (наверное, это было сокращенно написанное слово *Гиˇга*) и так же переводит на русский язык (*Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях на Цалке, с.100,102).

[58] В конце колофона Софрон читателям, слушателям и переписчикам Евангелия просит поминать душу неизвестных нам по другим источникам лиц: *Теодора Цкароцминдели, Соломона Гелатели, Барасдзевых*, их близких и еще раз себя, своих родителей и братьев. Вместо wyarowmindeli (Цкароцминдели) Е.Такайшвили читает warwymedili («царцкмедили») и в русском переводе пишет «Душу погибшего Феодора» (*Е.Такайшвили*, О грузинских рукописях на Цалке, с.103).

[59] См. примеч. 50.

[60] *Ф.Жордания*, Хроники, II, с.167; *Г.Н.Чубинашвили*, Пещерные монастыри Давид-Гареджи. Очерки по истории искусства Грузии, Изд-во АН ГССР, Тб., 1948, с.74,80.

[61] *Ф.Жордания*, Хроники, II, с.107.

двенадцати пустынь, недостойный Иоване, согласно закону удостоверяю»[62]. Этот документ требует дальнейшего изучения для уточнения его подлинности или подложности.

Вместе с этим, неоспоримым фактом является то, что в научной литературе Иоване Анчели признан реальной личностью, фресковое изображение которого сохранилось в Благовещенской церкви монастыря Удабно пустыни Мравалта в Гаредже. Здесь, на северной стене церкви находится изображение молодого Деметре II-го, а напротив, на южной стене церкви представлено изображение епископа Иоване, державшего в руке модель церкви, т. е. в позе ктитора. Г. Чубинашвили, который специально изучил эти росписи, отождествляет изображенного здесь Иоване с архиепископом Иоване Анчели, «архимандритом двенадцати пустынь», который подписал выданный царем Деметре II-ым документ. Он считал, что Иоване был духовным пастырем царя Деметре. В молодости Деметре (когда ему было ок. 18 лет, т. е. близ 1280 года) велел расписать Благовещенскую церковь в Гареджской пустыне, а в 1289 году, перед отъездом царя ко двору монгольских правителей для принятия мученической смерти, проведал его духовник Иоанн Анчели и царь подписал (удостоверил) выданный им последний документ[63].

Надо отметить что все эти рассуждения, несмотря на их логичность, все же проблематичны и опираются на достоверость выданного Деметре II-ым документа, который как было уже сказано, еще требует изучения. Но, если все это верно, тогда Иоване Анчели является единственным среди других архиепископов Анчийских, фресковое изображение которого дошло до нас.

С именем Иоване Анчели связан еще один церковный предмет – т. н. Цаишский омофор, ныне хранящийся в гос. Музее искусств Грузии[64], на котором вышиты весьма значительные по содержанию надписи. Из его трех надписей, в двух упоминаются первосвященники Анчийские – Иоване и Теофане, а в одной – Давит Джолия Цаишский. По этим надписям устанавливается следующее:

В 1312 году, представительница знатного рода Херхемлисдзе из Месхети – Тамар, изготовила для Иоване Анчели епитрахиль, о чем поведала в вышитой на ней специальной надписи. То, что Херхемлисдзе были представителями знатного феодального рода из Месхети, хорошо видно из документа начала XVI века – «Князья и деревни из паствы каталикоса в Самцхе-Саатабаго», где Херхемлисдзе названы на 6-ом месте среди 25 феодальных домов. О них сказано: «монастырь, придворная церковь, кладбище Херхемлисдзе принадлежит роду Тактиридзе»[65], т. е. к тому времени (начало XVI века) Херхемлидзе перевелись и их владение перешло к новому феодальному роду Тактиридзе. Ныне эта надпись на епитрахили не существует, но текст сперва издал Т. Жордания (1897 г.)[66], второй раз – на основе изучения памятника на месте - Е. Такаишвили (1913/1914)[67] (Третий раз издала К. Давиташвили в 1970 году, на основе предыдущих изданий, поскольку надписей к тому времени уже не было на епитрахили).

---

62. Там же.

63. *Г.Н.Чубинашвили*, Пещерные монастыри, с.80.

64. *К.Давиташвили*, Древнейший образец грузинской вышивки, «Дзеглис Мегобари», 22, 1970 (на груз. яз.), с.30-33, фото – с.31.

65. Памятники грузинского права, т.III, с.243.

66. *Ф.Жордания*, Хроники, II, с.175.

67. *Е.Такайшвили*, Из археологического путешествия в Самегрело, сб. «Дзвели Сакартвело», кн.III, Тиф., 1913/1914 (на груз. яз.), с.182; Тоже самое см. *Его*, Археологические путешествия и заметки, кн. II, Тиф., 1914 (на груз. яз.), с.182.

Хотя Е. Такайшвили, и по его словам и К. Давиташвили, пишут, что упомянутый в надписи омофора (первоначального-епитрахиля) Иоване Анчели «по другим источникам не известен», но, полагаю, это должно быть тот самый архиепископ Иоване Анчели, который был изображен ок. 1280 года в Благовещенской церкви монастыря Удабно, а к 1289-му году подписывает грамоту Деметре II-го. От предполагаемой даты выдачи этой грамоты до 1312 года прошло 23 года; если к этому добавить еще до этого прошедших 10 – получается 33 года. Думаю, срок вполне возможный для архиепископства одного лица. Поэтому, в грамоте Деметре II-го, на фреске Благовещенской церкви и в надписи Цаишского омофора (епитрахиля), Видимо упоминается одно и то же лицо – архиепископ Иоване Анчели.

В 1358-1360 годах другая знатная дама из Месхети, дочь «амирспасалара и спасалара Самцхе» (т. е. верховного военного главнокомандующего) Куаркуаре, супруга имеретинского царя Баграта И-го, царица цариц Нател, переделала в омофору преподнесенную в 1312 году Иоване Анчели епитрахиль, видимо к тому времени попорченную. С этой целью добавила вышивку сцены Деисуса, сделала соответствующую надпись и преподнесла Теофане Анчели. Так сохранилось имя еще одного епископа Анчели - Теофане. Других сведений о нем не сохранилось.

Поскольку на изготовленном для кафедры Анчи предмете (епитрахили-омофоре) надписи Тамар Херхемлидзе и Нател Джакели сделаны интервалом в 30 лет, не исключено, что Теофане Анчели был на этой кафедре епископом непосредственно после Иоване Анчели.

В начале XV века атабаг Самцхе Иване (1391-1444) отступился от своего воспитанника, царя объединенной Грузии Александра И (1412-1442) и объявил Самцхе отдельной политической единицей. В Кохтиставской битве в 1415 году, он был побежден и снова подчинился царю. Иване атабаг, наряду с политической независимостью, хотел и церковную независимость – отделения епархий Южной Грузии от картлийского каталикосата. Известно, что и эта его попытка потерпела крах, так же, как и последующих атабагов –Кваркваре (1451-1498)и Мзечабука (1500-1515)[68], но Иване в его сепаратистских стремлениях, вместе с некоторыми первосвященниками Южной Грузии, поддержал епископ Иосеб Анчели. Возможно, эти первосвященники и среди них и Иосеб Анчели поступили так из-за давления политической власти – как известно, в конечном итоге они все-таки поддержали каталикоса Картли – хотя Самцхе-Саатабаго политически отделился от Грузии, но остался в составе Грузинской церкви.

Исходя из сказанного, дату епископства Иосеба Анчели можно определить концом XIV века – до 40-ых годов XV века.

С целью пресечения церковного сепаратизма каталикосы Картли требовали от возведенных ими в сан первосвященников присягнуть в верности письменно – они должны были свою верность картлийской церкви письменно оформить особым юридическим документом. Таких документов, выданных как первосвященниками Самцхе-Саатабаго, так и других уголков Грузии – до нас дошло в достаточном количестве[69]. Одним из таких документов является грамота верности Керобине Абелисдзе (архимандрита Анчели) каталикосу Картли – Давиду. Хотя Керобине именуется архимандритом, но из текста документа ясно, что он так-же епископ Анчийский («не

---

[68] По-подробнее см.: *В.И.Силогава*, Кумурдо. Эпиграфика храма, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1994 (на груз. и русск. яз.), с.32-33.68. По-подробнее см.: *В.И.Силогава*, Кумурдо. Эпиграфика храма, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1994 (на груз. и русск. яз.), с.32-33.

[69] *В.И.Силогава*, Кумурдо, с.31.

будем служить литургию рядом с непомилованными Вами епископами»). Ф. Жордания в своих «Хрониках» этот документ ставит под 1453 годом[70], а И. Долидзе датирует 1466-1479 годами[71]. Давид каталикосом Картли был в 1435-1439 и 1443-1459 годы. Это тот Давид III Гобеласдзе, который созвал церковный собор в окрестностьях Сафары и пригрозил анафемой отлучившихся епископов. Они и перешли на его сторону и, как явствует из документа, среди них был и Керобине Анчели. По вышеприведенным хронологическим данным Керобине подвзидался на кафедре Анчи в середине XV века.

Поминальная запись Иоакиме Анчели, деятеля XV-XVI вв., внесен в «Гергетский синодик»: «Отпусти, Господи, грехи недостойного Иоакима, сына Барама, архиепископа Анчели и архимандрита двенадцати пустынь»[72]. Из этойже записи явствует, что у него имелся брат по имени Сепедавле. По фамилии они были Барамисдзе. Необично и неожиданно выглядит внесение в поминальной записи анчийского епископа в синодик, составленный в горной местности Восточной Грузии, но, как писала издательница данного памятника Кр. Шарашидзе, «в группе сведений, попавших в летопись, ясно прослеживается тесная связь правящих кругов Самцхе и эриставов Арагвского Ущелья»[73]. В чем эта связь выражалась и чем была обусловлена – это предмет отдельного исследования.

В Институте рукописей им. К.Кекелидзе АН Грузии хранится сборник (А-182) разных религиозных сочинений, переписанный письмом «нусхури» XIII века; на полях рукописи имеются свыше 30-ти записей письмом «мхедрули»[74]. Из нескольких записей XVII-XIX вв. явствует, что в последний раз рукопись являлась собственностью монастыря Додо (Мравалмта, монастырский комплекс Давид-Гареджи), но до этого, по сведениям нескольких приписок, рукопись была связана с храмом Анчи, более того, она должно быть была его собственностью. В частности, в 7-и приписках рукописи, которые выполнены письмом «мхедрули» XV-XVI вв., упоминается некий Иоане/Иоване, который «заново украсил» рукопись. По тогдащнему выражению это означало реставрацию рукописи, заполнение недостающих частей текста (в одном месте Иоване называет себя писателем) и вставление в оклад. Связь Иоване и рукописи с храмом Анчи подтверждается в одной приписке, в которой Иоване обращается к иконе Анчисхати: «Господи и икона Анчисхати, помилуй душу и тело на этом и том свете заново украсившего сию книгу Иована, да помилует Господь мать и отца его»[75].

В 9-ой приписке этой рукописи упоминается Антони Анчели («Да помилует Господь душу Антония Анчели»). Его поминальная запись тоже выполнена письмом «мхедрули» XV-XVI веков. Во время написания колофона Антони Анчели уже не было в живых («помилуй ... душу»). Из этой же записи явствует, что у него был сын по имени Абрам; там же упоминается некий Микал или Микаел, степень родства которого с Антони Анчели неясен. Другими сведениями об Антони Анчели мы не располагаем. По сей день он является последним первосвященником Анчийским, из известных нам по историческим источникам.

Следовательно, исторические источники сохранили имена следующих анчийских первосвященников IX-XVI веков:

---

[70] *Ф.Жордания*, Хроники, II, с.267.

[71] Памятники грузинского права, III, с.218-220.

[72] *К.Шарашидзе*, Материалы по истории Грузии (XV-XVIII вв.), Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. 30 ,Тб, 1954 (на груз. яз.), с.235, 264.

[73] Там же, с.235.

[74] Описание грузинских рукописей, Коллекция А, т.I, с.297-299.

[75] Там же, с.298, приписка №2.

Захариа - I пол. IX в.
Цкири – 40-овые годы IX в.
Эзра (I) – 30-40-овые годы X в.
Макар - 50-60-ые годы X в.
Эзра (II) - 20-ые годы XI в.
Иоване (*I*) Ркинаели - II пол. XII в.
Теодоре – кон. XII в.–нач. XIII в.
Иоване (II) – ок. 1280-1312 гг.
Теофане - 50-60-ые годы XIV в.
Иосеб - кон. XIV в.-40-овые годы XV в.
Керобине Абелисдзе - сер. XV в.
Иоакиме Барамисдзе - XV - XVI вв.
Антони - XV - XVI вв.

Анчийские первосвященники носили титул епископа или архиепископа. Они именовались также «архимандритами двенадцати Кларджетских пустынь». Что это значит, как его следует понимать?

В «Житии Григола Хандзтели» рассказывается, что по предложеннию св. Григола, государь Тао-Кларджети Баграт и члены царского семейства решили посетить как построенные Григолом, так и ранее существующие монастыри Кларджети[76]. Первоначально они посетили монастырь Шатберди, где к ним присоединился епископ Захария Анчели; потом посетили монастыри – Джмерки, Берта, Даба, Долис Кана, Опиза, Хандзта. Все настоятели вместе с епископом Анчели собрались у кларджетских государей в Хандзте. И здесь настоятели монастырей и епископ Анчели пожелали («возжелали») «дабы поставить Григола архимандритом всех кларджетских пустынь (монастырей) и доложили об этом государям» (ПДАЛ,I, с. 276:25-27). Если ранее Григол отказался от принятия сана епископа и с тремя единомышленниками подвизался в монастыре Опиза (ПДАЛ,I, с. 251:36-40 – 252, 253:1-9), то теперь, после основания им монастырей и развертывания обширного их стройтельства по всей Кларджети,он согласился стать архимандритом кларджетских «пустынь», т. е. общим руководителем, «и многие годы до кончины своей руководил он теми святыми отцами превосходно» – пишет Георгий Мерчуле (ПДАЛ,I, с. 276:29-30). В ведении Григола Хандзтели находились монастыри: Шатберди, Хандзта, Джмерки, Берта, Даба, Долис Кана, Опиза, Мидзнадзоро, Цкаростави, Баретелта, Парехта, Мере[77].

Здесь перечислены 12 монастырей, над которыми архимандритство, после смерти Григола перешло на епископов Анчийских, как на кларджетских архипастырей. Известно, что в Кларджети были и другие монастыри, но епископы Анчели до конца именовались «архимандритами двенадцати пустынь». Естественно, число 12 здесь имело символическое значение в соответствии 12-и учеников Христа.

То, что первосвященники Анчели одновременно являлись архимандритами монастырей – определяло их особый юридический статус. В «Житии Григола Хандзтели» написано: «Поскольку

---

[76] ПДАЛ,т.I,с.275:1-3.

[77] Их история по доступным в 40-ых годах XX века источникам передано *П.Ингороква* (см. *Его-же*,георгий Мерчуле,с.340-361).

построены были великолепные монастыри Кларджетские, священники и дьяконы там возводятся в сан епископами Анчели» (ПДАЛ,I, с. 303:40-43). Так-же, картлийский каталикос на анчийскую кафедру первосвященника возводил после согласия монастырей и получения от них письменного свидетельства по этому вопросу: «когда посвящались епископы на анчскую кафедру, католикос не соизволял рукоположить кандидата во епископы, если у него не было свидетельства одинаково всех пустынь и подлинной удостоверительной грамоты от каждой из них» (Житие,с.136,гл.63:8-11; ПДАЛ,I,с.303:40-43).

В других епархиях грузинской церкви подобной практики не было и епархия Анчи и этим выделяется. Георгий Мерчуле это тем объясняет, что церковь Анчи построена «во имя святого образа Христа Бога» (Житие,с.136,гл.63:17; ПДАЛ,I, 304:5). Здесь, по всей вероятности, речь идет о древнейшей иконе Спаса «Анчисхати», которую в конце XII века украсил чеканным окладом Бека Опизари и которая ныне хранится в Тбилиси.

В входящих в паство Анчели монастырей, перечисленных выше, созданы многие значительные памятники грузинской культуры. Чего стоит хотя бы то, что Георгий Мерчуле по его же словам, «Житие Григола Хандзтели» написал в монастыре Хандзта.

ТБЕТСКАЯ ЕПАРХИЯ

Тбетскую Епархию составлял исторический регион Шавшети, который находится в юго-западной Грузии а в настоящее время входит в состав Турецкой республики. Центром епархии являлся с.Тбети который теперь называется «Дживизли» (по-турецки, «Ореховое место»).

Тбетская Епархия Основана в конце ИХ или в начале Х века эриставом эриставов Ашотом Кухом († 918 г.), который управлял этим краем после смерти Гургена куропалата. По сведению грузинского историка Сумбата Давитис-дзе(XIв.): «Ашот эристав эриставов, сын Гургена куропалата, прозванный Кухи, построил Тбети в Шавшети и... посадил первым епископом блаженного Степане по велению святого духа»[1].

Название местности Тбети (озёра), перешедшийся в названии епархии, связано с ტბა тба (озеро) и означает место, где имеется озеро или озёра. Во всех уголках Грузии очень много географических названий с этим словом, иногда они сложносоставные (например, Цхалтубо), а большей частью - простые (например, Тба - в Борджомском р-не, или Тбети – в р-нах Джавы, Шуахеви, Амбролаури, Сухуми, Цхинвали и др.). При описании шавшетского Тбети Вахушти Батонишвили отмечает, что «имя получено от расположенных там многих маленьких озёр»[2].

Епископов Тбети называли Мтбевари; термин делится так: მ-ტბ-ევ-არ-ი м-тб-ев-ар-и; ევ ев - знак множественного числа, არ ар – менгрельско-чанский суффикс (Опизари, Хахулари, Олтысари, Слесари, Отари...), а მ м в древнегрузинском указывает на происхождение (Мегвиптели, Мачабели ...)[3], оставшийся ტბ тб – корень слова.

От Тбети произведён и Тбели, который от Мтбевари отличается значением и назначением. Некоторые исследователи отождествляют эти термины и считают их обозначающими Шавшетского первосвященника. На самом деле, первосвященника обозначает термин Мтбевари, а Тбели указывает на происхождение того или иного лица – не имеет значения светское это лицо, или представитель духовенства, т. е. Тбели указывает, что данное лицо родом из Тбети (например, Давид Тбели, Антон Тбели и др.). Тбели – это сильный феодальный род Грузии в IX-XI вв. (ГСЭ,

---

[1] Сумбат Давитис-дзе, Картлис Цховреба, I, с.380:9-10; Хроника Сумбата Давитис-дзе, Изд. *Е.Такайшвили*, с.66 ($ 55); Сумбат Давитис-дзе, Изд. *Г.Арахамия*, с. 50:4-8; Сумбат Давитис-дзе, Изд. *М.Лордкипанидзе*, с.35.

[2] *Вахушти*, История Грузии, Картлис Цховреба, IV, с.679:12-13.

[3] *А.Шанидзе*, Два чано-мегрельских суффикса в грузинском и армянском языках, ЗВОИРАО, т. XXIII, СПБ., 1916, с.365-372; Тоже самое, *Его*, сочинения, I, Вопросы структуры и истории грузинского языка, 1, Изд-во ТГУ им. И.В.Сталина, Тб., 1957, с.20-24; *Его-же*, Суффикс ar ар в грузинском языке, журн. «Ганатлеба», 1, 1918, с.21-26 (на груз. яз.); Тоже самое, *Его*, сочинения, I, с.28-32.

9, с. 680). Позднее Тбели стал и собственным именем (см. Тбел Абусеридзе, XIII в., которого ошибочно считают епископом Тбети[4] и др.).

В документе начала XVI века – «Подвластные каталикосу первосвященники и паства в Самцхе-Саатабаго» - территория Тбетской епархии определена так: «Верховье Дахатулы, Прианакертье, весь Шавшети с Мичихианом... Аджария поверх Дандало подчинялись ему, Аджария ниже Дандало входила в епархию Кутатели»[5]. По сведению Вахушти Батонишвили (1696-1757) «правил здесь епископ, пастырь верховья Анакерта, всего Шавшети и Артануджи»[6]. Следовательно, и столица Тао-кларжетского царства – Артануджи, основанная еще в В веке Вахтангом Горгасали, входила в состав епархии Тбетского епископа. Это само собой указывает на его значение и влияние; Но Видимо, здесь Вахушти Батонишвили ошибается, т. к. Кларджети вместе с Артануджи входил в Анчийскую епархию.

Среди других первосвященников Мтбевари пользовался высокими почестями – он на 12-ом месте среди 36-и первосвященников Восточной и Южной Грузии. По сведению «Гангеба дарбазобиса» [«Распорядок приемов во дворце» (XIII в.)], во время коронации он находится между Анчели и Цурцхабели[7]. Такими же высокими почестями пользовался он и среди первосвященников Самцхе-Саатабаго - занимал 5-ое место среди 13-и епископов этого края[8].

Храм Тбети значительный памятник грузинской архитектуры начала X века (рис.16,17,18). Он был крестово-купольным строением больших размеров; своими архитектурными формами, убранством, орнаментальным декором и высокохудожественной фресковой живописью представлял собой великолепное зрелище[9]. До 1961 года храм стоял почти в первозданном виде, но в этом году купол целиком обвалился, разрушились северо-западный рукав и арка. Это было вызвано вывозом камней храма в строительных целях местным населением (по сведению французских искусствоведов Н. и М. Тьерри, которые в 1967 году посетили и изучили храм Тбети[10]). Поэтому первоначальные формы и великолепие храма остались только на фотоснимках[11] (рис.16).

По народному преданию, Шота Руставели, автор гениальной поэмы «Витязь в тигровой шкуре», воспитывался в Тбетской обители[12]. Известный грузинский историк XIX века Д. Бакрадзе (1826-

---

4. *Абусеридзе Тбели*, Строительство Болок-Басилия в Шуарткали и фамильная летопись Абусеридзе, Текст 1233 г. Издал *Л.В.Мусхелишвили* (Оригинальные источники по истории Грузии. А. Историки), Изд-во АН ГССР, Тб., 1941 (на груз. яз.), с.25; *К.С.Кекелидзе*, История древнегрузинской литературы, т.I, Тб.1951(на груз. яз.),с.30. *Тбели* считает именем светского лица,а Абусеридзе Тбели – мирянином И.Сихарулидзе (см. *Его*, Тбел Абусеридзе, грузинский писатель XIII века,Тб.,1963(на груз. яз.), с.35). Считается, что Тбел Абусеридзе, исходя из всей его литературной деятельности, являлся духовным лицом, но «не был облачен епископским чином» (*Абусеридзе Тбели*, Сочинения, Текст к изданию подготовили, исследованием, словарем и указателями снабдили: *Н.Гогуадзе, М.Кавтария и Р.Чагунава*, Изд.-во «Адчара»,Батуми, 1998 (на груз. яз.), с.87); т.о. *Тбели* не обозначает тбетского епископа, а является антропонимом.

5. Памятники грузинского права, III, с. 245.

6. *Вахушти*, История Грузии, с. 679:15-16.

7. Памятники грузинского права, II, с. 49.

8. Памятники грузинского права, III, с. 244-246.

9. *П.Закарая*, Зодчество Тао-Кларджети, с.91-99; *W.Djobadze*, Early medieval…,p.218-230; *B.Baumgartner*, Studien, S.694-705.

10. *N. et M. Thierry*, Notes d'un nouveau voyage en Géorgie turque,*Bedi Kartlisa,*25,Paris,1968,p.51-65.

11. *А.М.Павлинов*, Путевые заметки,МАК,III,М.,1893, с.71-75,таб. XLI-XLVII.

12. *З. Чичинадзе*, Шота Руставели, Тиф., 1884, (на груз. яз.); *И. Мегрелидзе*, Руставели и фольклор, Тб., 1960, с. 29, 32, 51, 54.

1890) считал, что и другой замечательный поэт XII века Иоане Шавтели по происхождению был из Тбети, т. к., по его мнению, «Шавтели» сокращенный «Шавшетели»[13].

С Тбети связаны многие замечательные памятники грузинской письменности, литературы, чеканного искусства, - вообще культуры. Первосвященники Мтбевари были выдающимися иерархами грузинской церквы, которые в разное время сыграли значительную роль не только в духовной, но и в политической и культурной жизни страны.

В кафедральном храме Тбети под северо-западную подкупольную башню было вложено выполненное в камне рельефное изображение строителя храма И основателя тбетской епархии Ашота Кухи (пазмеры:13x36x10см.)[14]. Оно в настоящее время выставлено в экспозиции Государственного музея Грузии (рис.19, 20). Ашот Кухи, кроме строительства храма Тбети, известен и своими другими заслугами в сфере культурно-строительной деятельности: во времена отца Арсена он начал строительство новой церкви в Хандзта рукой «осененной всею мудростью созидательства» (т.е. зодчества), которое завершил его племянник, «великий правитель» Гурген во время отца брата Иоанна Джибрили[15]. Это, как видно, именно та церковь, которая дошла до наших дней и по сегодняшний день, Правда, в полуразрушенном виде стоит в Хандзта/ Порта/ Форте. Также по приказу Ашота, как мы увидим ниже, Степане первым, епископом Тбетским, было написано «Мученичество Гоброна».

Выше было сказано, что первым епископом в Тбети был «по велению святого духа» эриставом эриставов Ашотом Кухом посаженный «блаженный Стефане» Мтбевари. Неизвестно, когда началось и сколько времени продолжалось его духовное правление, но известно, что Ашот Кух умер в 918 году и следовательно, Стефане можно считать деятелем конца IX века и начала X века, по крайней мере первых двух десятилетий этого столетия. Известно также, что Стефане Мтбевари является автором замечательного памятника древнегрузинской агиографической литературы –«Мученичество Гоброна, которого вывели из Квелисцихе» (крепости Квели)[16]. Сочинение дошло до нас во многих рукописях[17], самая ранняя из которых переписана в 1713 году (Институт рукописей, А-130) Габриелом Сагинашвили по заказу Доментия каталикоса (1705-1741)[18]. Под заглавием сочинения приписано: «Я, епископ Стефане Мтбевари написал *[это]* по приказу Ашота эристава эриставов»[19].

В сочинении рассказывается история вторжения в 914 году арабского полководца Абуль-Касима в Грузию и Армению. Он страшно разорил обе страны, захватил в плен и повесил армянского

---

[13] *Д.Бакрадзе*,Кавказ в древних памятниках христианства,Тиф.,1875.,с. 111.

[14] *Мачабели,К.* Рельеф Ашота Кухи из Тбети. «Мацне» 1968 № 5 с. 150 - 162. Рисунки между с. 152 - 153; Аладашвили,Н.А. Монументальная скульптура Грузии. Фигурные рельефы V - VI веков,Изд - во «Имкусство»,М.,1977,с. 76,87,88,рис. 71 (с. 76). В последнее время Н. и М. Тьери была высказана мысль,что на рельефе изображён не Ашот Кухи,а другой ктитор второго (II половина X в.) и третьего (на рубеже X- XI в.в.) периодов строительства храма. (*N. Et M. Thierry*, La Cathйdrale de Tbeti,Nouvelles donnйes,Cahiers Archйologique,t. 47,Paris, 1999,p. 87 - 89). С этим мнением согласны и некоторые грузинские учёные (*Хускивадзе,Л.*, Об особенностях «молебных» скульптур Ошки,Древности Грузии,3,2003,с. 77).

[15] Житие Григола Хандзтели ПДГАЛ I,с. 277 : 1 - 2,15 - 20.

[16] Мученичество Гоброна, ПДАЛ, I, с. 172-183.

[17] там же, с. 172.

[18] Институт рукописей, А-130, 85v-91v; Описание грузинских рукописей, коллекция (А),т.I,2,с.139-140.

[19] Мученичество Гоброна, ПДАЛ, I, с. 172-32.

царя Сумбата. После захвата Картли и Джавахети, «как увидел он стойкость и твердость (крепости Тмогви), снял осаду, прибыл к крепости Квели, осадил и начал сражение»[20].

В крепости Квели находились азнаури и среди них один мтавари (удельный князь), которого «сперва назвали Микел, а потом Гоброном». В конечном итоге, после больших сражений у крепости Квели и упорного сопротивления со стороны грузин, Микаела-Гоброна захватили в плен и привели к арабскому полководцу, который потребовал от него отречься от Христа и принять магометанство. Гоброн не согласился и ему отрубили голову. Это было в 914 году. Следовательно, как правильно определил в своё время акад. К. Кекелидзе, сочинение Стефане Мтбевари написал между 914-918 гг.[21].

По оценке К. Кекелидзе: «Тогдашнее политическое положение Стефане Мтбевари описывает хотя вкратце, но ясно и живописно. Вторжение арабов, их численность, вооружение, осада крепости, истребление христиан ... все описано так живо,что любой историк позавидует»[22]. Если добавить, что в сочинении часто используются художественные образы, сравнения - станет ясным его разностороннее значение. Например, когда автор рассказывает о мытарствах христиан, пишет, что дело дошло до того, что они «подобно мелкой саранче, ели листья деревьев и зелень земную»[23].

Естественно, что мышление автора X века провиденциальное – вражеское вторжение, разорение страны, воины – это Божья кара за грехи людские. В частности, разорение Армении, убиение их царя и все беды, обрушившиеся на эту страну Стефане Мтбевари объясняет тем, что «страна Армении надменна и жители ее кичливы, корыстны, легкомысленны, падкие на греховноть, надменны, немилосердны, нелюбящие, полны всяческого изуверства, среди которых Христос не нашел где приклонить голову, ради которых Христос напрасно принял мученическую смерть»[24].

Епископ Стефане Мтбевари был прославленным и авторитетным писателем своего времени. Автор замечательного, высокохудожественного произведения, блестящего памятника древнегрузинской агиографической литературы – «Житие Григола Хандзтели» - Георгий Мерчуле, среди современных ему писателей, кому больше подобалось описать житие св. Григола, называет «епископа Стефане Мтбевари», «и после того, как блаженные уснули», т. е. умерли, посмел написать свое сочинение[25].

Другой факт. В замечательную грузинскую рукопись (переписанную в 60-70-ые – годы X века), которую в специальной литературе именуют «Шатбердским сборником», последним, 14-ым сочинением внесен перевод «Толкований на Псалтиря Давида» (и в сочинении и в специальной литературе он приписывался Епифану Кипрскому, но теперь уже разъяснено Б. Утье, что принадлежит Теодориту Квирскому[26]). Его на грузинский язык перевел некто Дачи (к сожалению, неизвестный нам по другим источникам), который, судя по переводу, был замечательным писателем своего времени. Вдобавок, Дачи был современником первого епископа Тбети - Стефане

---

[20] Картлис Цховреба, I, с.283:15-16; Очерки истории Грузии, т.II, Грузия в IV-X веках, Редактор тома *Шота месхиа*, Изд-во. «Сабчота Сакартвело», Тб.,1973(на груз. яз.),с.520-521.

[21] *К.С.Кекелидзе*, История древнегрузинской литературы, I, Изд-во. «Мецниереба», Тб., 1980 (на груз. яз.), с. 145.

[22] там же,с. 146.

[23] Мученичество Гоброна,ПДАЛ,I,с. 177:17-18.

[24] там же,с. 175:6-10.

[25] Житие Григория Хандзтийского,с.126,гл.49:15-17; ПДАЛ,I,с. 294:8-9.

[26] Шатбердский сборник X века,с. 425 (замечание редактора книги *М.А.Шанидзе*).

Мтбевари – переводу предшествует его письмо – «Предисловие, написанное от Дачи Стефану, блаженному епископу Мтбевари», в котором просит его рассмотреть часть перевода (с армянского, т. к. с греческого «не смог как с недосягаемого источника и скрытой ценности»). Если найдешь достойным, «внедри в жизнь церковную, а коли окажется негодным, утаи от других мое невежество, меня укоряй и я раскаюсь»[27] – пишет Дачи владыке Стефану.

Из приведенных фактов ясно виден литературный талант первого тбетского епископа Стефане Мтбевари, его авторитет и влияние на грузинскую словесность того времени.

Известным нам следующим тбетским епископом был Иоване Мтбевари, который упоминается в источниках, как деятель конца X и начала XI века. Был ли между ним и Стефане еще какой-нибудь другой Мтбевари - неизвестно. Но зато ясно видно, что с успехом продолжалась прекрасная традиция назначать на тбетскую кафедру выдающихся писателей, т. к. Иоване Мтбевари являлся замечательным гимнографом и литератором своего времени[28].

В переписанном 978-988гг. «Ядгаре» (сборнике церковных песнопений) Микаэла Модрекили[29] внесено 15 групп сочиненных Иоване Мтбевари церковных песнопений[30], которых, по определению К. Кекелидзе, характеризуют глубокое богословство и философско-теологическое мышление, поэтическое вдохновение, блестящий стиль и сформированный литературный язык[31].

Имя Иоване Мтбевари связано с несколькими замечательными древнегрузинскими рукописями, каковы: И Тбетское Евангелие 995-го года (хранится в Санкт-Петербурге, в Публичной библиотеке им. М. Салтыкова-Щедрина[32]), т. н. Сванетский Многоглав X века (Институт рукописей им. К. Кекелидзе АН Грузии, А-19[33]), сборник житий святых 1003 года (хранится в книгохранилище Афонского грузинского монастыря, № 28)[34]. Первые две рукописи переписаны по его заказу, а в создании третьей рукописи он лично принимал участие.

Не существует современного описания первого тбетского четырёхкнижия. Его описание

---

[27] там же, с. 424.

[28] *К.С.Кекелидзе*, История древнегрузинской литературы, I, с. 173-174.

[29] Институт рукописей, S-425, 272л. Переписан в 978-988 гг.(*П.Ингороква*, Георгий Мерчуле, с.763-764); Описание грузинских рукописей, коллекция (S),т.I,с.544-567. Имя Иоване Мтбевари приписано к песнопениям, находящихся на следуюших страницах рукописи: 24v, 25r, 30v, 38v, 39r, 41v, 59r, 60r, 60v, 69r, 120r, 124v, 133r. приведу два примера упоминания Иоване Мтбевари в сборнике песнопений Микаэла Модрекили: «Ирмос...сочиненный Иованом епископом Мтбевари. Христос, восславь душу его» (30v; Описание рукописей, коллекция (А),т.I,1,с.546); «Иованом тбетским епископом украшеный» (39r; Описание рукописей, А I,1,с.547).

[30] Там же, с. 174. В настоящее время установлено, что в сборнике Микаэла Модрекили «из авторов больше других представлен Иоване Мтбевари. Ему принадлежат 13 гимнографических канона и один стихири» (*Л.Джгамаия*, Вопрос второй оды в грузинском гимнографическом каноне X века, «Мравалтави», Историко-филологические разыскания, X,Тб.,1983(на груз. яз.),с.115).

[31] *К.С.Кекелидзе*, История древнегрузинской литературы, т.I, с. 174.

[32] *И.Имнаишвили*, Тбетский четвероглав. Исследование и текст,*Труды кафедры древнегрузинского языка* ТГУ,20,Тб.,1977(на груз. яз.),с.165-231.

[33] *С.Горгадзе*, Сванетский многоглав,сб. «Сакартвелос Аркиви»,кн.III,Тб.,1927(на груз. яз.); Описание грузинских рукописей, коллекция (А),т.I,1,с.58-71.В колофоне заказчиков рукописи сказано: «Христос, помилуй заказчиков мампала Иоване Мтбевари и отца Теодора» (там-же, с. 71).

[34] *R.Blake*, Catalogue des manuscripts géorgiens de la bibliothéque de la laure d'Iviron ou mont Athos, *Revue de l'orient Chrétien,* t.IX(XXIX),N1et2(1933-1934),Paris, 1934,pp.143-147. Дополнительно о рукописи и его колофонах см: *В.И.Силогава*, Из хронологии политического объединения феодальной Грузии (Присоединение Кахети в 1003 году), «Мравалтави», Историко-филологические разыскания, XIX, Тб.,2001(на груз. яз.),с.351-357.

опубликовано один раз, почти 120 лет назад Ал. Цагарели - в нём многочисленные и многозначительные тексты завещания представлены не и в полной мере и не всегда точно[35]. Поэтому я приведу их ниже , тем более, что в этих завещаниях сохранены неизвестные материалы из других источников о Тбетской епархии. Каждое завещание опубликовано Ак. Шанидзе[36] и Р. Имнаишвили[37].

В главном завещании рукописи отмечено (рис. 21):

«Написана святая книга сия| престола Тбетского| жития святых апостолов|от начала мира и до |лет настоящих (далее пропущено место, но дата не указана) |хроникона სიე (следует шрифт «асомтаврули» с титлами), двумя руками пишу|щих Давида Ошкели |и убогим Арх|ипом, да пошлёт им Господь Бог за труды| царствие небесное|.

И облочилась рукою |желанного священника Сте|пане, Христос благо|словит всех деятелей над сей книгой»[38].

Отсюда видно, что: 1) рукопись была переписана в Тбети; 2) тбетская церковь носила имена святых апостолов. Поэтому, как мы увидим ниже, на оттиске в нижней части второго Евангелия, переписанного в 1195 году, представлены святые апостолы Пётр и Павел; 3) рукопись была переписана в 995 году (хроникона 215 + 780 = 995); 4) она была переписана двумя писателями - Давидом Ошкели и Архипосом; 5) рукопись «одел», т.е. переплёл и вставил в обложку священник Степане.

Завещание приобретшего рукопись длинное, размещённое на 4 страницах (363 v - 365 r), по два столбца (последний столбец - двустрочный); написано шрифтом «нусха - хуцури»; чернила расплылись и текст читать очень сложно. В 1915 году Ак. Шанидзе прочёл почти весь текст, за исключением двух мест, и поскольку текст ранее не издавался, в 1926 году Ак. Шанидзе его опубликовал[39]. Большая часть обширного текста завещания богословская и составлена, как это видно, лично Иоанном Мтбевари (повествование идёт от его лица), который был, как мы знаем, прекрасным книжником (гимнографом). Текст завещания содержит следующие значительные для нас сведения:

1) рукопись попала к Иоанну , который, как оказывается, был тбетским епископом («И я, раб божий, ничтожный средь всех верующих Иоанн, чтящий обряды монашеские и закон священнический, и назван был епископом святого престола тбетского. И да славится святое Евангелие»; 2) родителями Иоанна Мтбевари были, неизчестные нам из других источников, Арсен и Мариам («Да упокоит Господь души родителей моих, Арсена и Мариам»); 3) Кроме молитвы за упокоение душ усопших родителей, Иоанн Мтбевари приобрёл рукопись «для молитвы за помазанников божьих царя Давида Курапалата и царя царей Баграта и царя абхазов Баграта,

---

[35] *Цагарели, А.А.*, Сведения, I,с.19-20.

[36] *Шанидзе, А.* К личности Иоанна Мтбевари, Обозреватель, орган Исторического и этнографического общества Грузии, I, Тиф.1926, с.220-222.

[37] *Имнаишвили И.* Тбетский Четвероглав, с.105. Кроме хранящихся в Институте рукописей ротокопий, её завещания и упоминания автор изучил на месте 20 января 2006 года.

[38] Исполненное шрифтом «нусха - хуцури» завещание (с буквами шрифта «асомтаврули», (სიე), обозначающими дату), находится в 305 - v правом столбце; издано дважды (А.А. Цагарели, Сведения, I, с.20; Имнаишвили И., Четырехкнижие Тбети, с.105), оба раза с ошибками - вместо Давида Ошкели А.Цагарели читается Давид Глахаки (в русском переводе это слово пропущено), а у И.Имнаишвили первое слово «даицера» (было написано) читается «даесрула» (было завершено).

[39] *Шанидзе, А.* О личности Иоанна Мтбевари, с. 221 - 222.

великих есть царствие небесное».

Последняя формула («великих есть царствие небесное») не означает, что ко времени написания завещания названные цари уже не живут, т. е. текст был завершён после 1014 года, т. к. В другом завещании рукописи, которая специально посвящена величию Давида Курапалата, он упомянут той же формулой (только в единственном числе) и отмечено, что Евангелие было написано в его честь; завещание - гимн представителю высшей власти в стране Давиду Курапалату звучит так:

«Господь наш Иисус Христос, владыка царствования и пребывания в вожделенном здравии, прославь царствием небесным помазанника твоего, венценосного Давида Курапалата.

Так Евангелие написано в их царствие, руками двумя пишущими Давида и Архипоса»[40] (88 р, правый столбец, написано киноварью, крупным шрифтом «асомтаврули»).

Здесь ещё один раз упомянуты переписчики рукописи Давид и Архип, только Давид назван без «Ошкели». Их упоминание, исполненное мелким «асомтаврули», размещено в середине свободного правого столбца 140 г и выделено двумя строками: одной - для первого, другой - для второго.

«Христос, помилуй писателя Архипос-а.

«Христос, помилуй грешного писателя Давида»[41].

Как мы видим, здесь налицо классический пример сокращённого написания, титла в середине слова (правда, в имени «Архип» использовано титло с гласными, но по-другому титловое написание и не получилось бы: мало бы кто прочёл в «ა˜ჳს» имя «Архипос»).

Один из переписчиков рукописи - Давид , упоминается в тексте ещё раз: «И закончил святое так Евангелие грешною своею рукой Давид. Спаси всемилостивый Боже его душу» (303 г, в конце левого столбца, «нусха - хуцури»)[42].

В рукописи можно найти восхваляющее завещание владельца:

«† Господь наш, Иисус Христос, заступничеством| святых Евангелия,| возвеличь патриарха, первого Мтбевари и |ставший благодаря Тебе Мацкверским |Епископом, и |вернувшимся вновь в свою обитель»[43].

Отсюда мы дополнительно узнаём, что что владелец рукописи Иоанн вначале был мтбевари Патриархом, а потом стал Мацкверели Епископом. Мацкверели иерархически стоял выше мтбевари - по «Предопределению «дарбази» (XIII в.), после освящения царя «епископы по порядку такому садятся», и моцкверели упоминается пятым среди 36-ти церковных санов, а мтбевари

---

[40] *А.А. Цагарели*, Сведения, I, с.19.

[41] Там же, с. 19 - Упоминания приведены с сокращениями и соединениями: «Христос, смилуйся над грешным писателем Архипосом, Давидом» (русский перевод не приводится).

[42] Текст слегка соскоблен и стёрт; в конце рукописи Евангелия от Матфея (88 г, левный столбец) можно обнаружить ещё одну запись, выполненную мелким «асомтаврули», без упоминания какой-либо личности: «Слава тебе, Господи, святейшему мира всея. Завершено написание Евангеоия от Матфея». (*А.А. Цагарели,* Сведения, I, с.19) - последние три слова приведены с несуществующим прочтением: «Евангелие от Матфея მც˜ქა».

[43] 303 г, верхняя половина правого столбца, «асомтаврули» (*А.А. Цагарели,* Сведения, I, с.20) - неправильный текст, с ошибочным русским переводом, в котором «мамамтавари пирвел мтбевари» передано как «бывшего тбетского патриарха (католикоса)». Жордания Т., Хроники, с.111 (согл. Ал. Цагарели). В этом же столбце на этой же странице сделана приписка начатая на «асомтаврули» и законченная «мхедрули»: «Проникнитесь читающие (далее идёт текст «мхедрули») временами царствия Ираклия второго, пришла к которому милость от правительницы великой Екатерины» (датировано 3. VIII. 1783 г.).

только 12 - м[44]. К тому же, мацкверели имеет право сидеть «на замше, без подушки», а мтбевари - нет. Вместе с тем, в списке священоначальников и духовных лиц Самцхе - Саатабаго (с начала XVI века), мацкверели на первом месте, он «виссон венценосный», а мтбевари пятый среди 13 архиереев[45].

Разные мнения по поводу восхваляющено завещания владельца рукописи. А. Цагарели переводит его так - «возвратившегося снова в свою обитель» и, по всей видимости, считает, что Иоанн из Ацкури вернулся в Тбети, только непонятно, епископом или рядовым членом[46]. Согласно Ак. Шанидзе, к 995 году Иоанн Мтбевари, «когда этот памятник переписали, был уже мацкверели»[47]. Это сомнительно, т. к. В завещании владельца рукописи прямо и недвусмысленно отмечено, что рукопись попала Иоанну в руки и он переписал её в Тбети тогда, когда был «епископом святого престола тбетского».

Как видно, ситуация значительно сложнее и правильно разобраться в ней должны помочь завещания и воспоминания 28 афонцев (1003 г.)[48]. До их рассмотрения отмечу, что обнаружено изображение Иоанна Мтбевари на миниатюре, которая помещена на одной из страниц сборника Микаела Модрекили (рис. 22). Там он представлен фронтально, во весь рост, рядом с одним из отцов восточно - христианской церкви и просветителем Басилием Великим[49]. Исходя из этого ясно, каким уважением пользовался и какую высокую оценку литературной деятельности Иоанна Мтбевари его современники.

В Афонском грузинском монастыре хранится рукопись (№ 28) на пергаменте, которая представляет собой сборник житий святых (всего 18). Переписана она в 1003 году в Шаори, «в обители пресвятой Богородицы», по воле и заказу лично царя Баграта III (978-1014). Следовательно, она из царской библиотеки и представляет, как таковая, ценную реликвию. В рукописи много колофонов (15 старых и 2 новых) и приписок. Среди них есть синодики переписчика и участников создания рукописи; в их числе Иоване Мтбевари (258 v). В главном колофоне упоминается еще один переписчик - Аквила Мтбевари («переписана и переплетена рукою убогого Аквилы Мтбевари»). Кроме этих, есть еще отдельно синодики игумена Шаори (где была переписана рукопись) Зенона Дагаис-дзе и другого переписчика рукописи - Арсения Малесели (или Малесилели, Марелисели[50])[51]. Ясно, что одним из создателей рукописи был Иване Мтбевари Закуели, или Знакуели (Знакуа –

---

[44] Памятники грузинского права,т. II,с. 48.

[45] Памятники грузинского права,т. III,с. 245.

[46] *А.А. Цагарели*,Сведения,I,с. 20.

[47] *Шанидзе А.* К личности Иоанна Мтбевари,с. 220.

[48] *Силогава В.*,...феодальной Грузии,с.354 - 357.

[49] Институт рукописей, S - 425, 60 г., изображения размещены на арках ; имеются разъяснительные надписи на «асомтаврули»: «Святой Басилий Кесарийский»,«Епископ Иоанн Мтбевари». В руках обоих свитки. На первом написано: «Играйте на духовых инструментах в начале месяца». А на втором: «Простятся мне недостойному грехи мои» (Описание рукописей, A I,I,с. 549); чёрно - белое фото миниатюры; *Р.О. Шмерлинг,* Художественное оформление грузинской книги IX - XI в.в.,Изд - во «Мецниереба»,Тб.,1979,табл. 35).

[50] *Шаори* и *Марелиси* и в настоящее время известные топонимы западной Грузии (Административно-территориальное деление Грузии на состояние 1 января 1987 года,Изд-во «Сабчота Сакартвело»,Тб.,1987(на груз. яз.),с.10,70.

[51] Публикации см.*Силогава В.*,...феодальной Грузии,с.354 - 357.

деревня в Раче и оно упоминается в «Писании Никорцминдели», составленном в XI веке[52].

Считается, что выдающийся писатель-гимнограф XI века, современник Баграта III Иване Мтбевари и создатель-переписчик рукописи Афон-28 Иване Мтбевари Закуели – одно и то же лицо.

Думаю, что упомянутый в главном колофоне как переписчик и переплётчик рукописи Аквила Мтбевари, и в разных местах рукописи много раз упоминаемый Иване//Иоване Мтбевари, разные лица. Следовательно, в конце X века и в начале XI века на тбетской епархиальной кафедре мы дольжны предполагать двух, вслед друг за другом, первосвященников - Иоване Мтбевари и Аквилу Мтбевари. Следует думать, что Аквила тбетскую кафедру занял после 995 года, после переведения Иоване Мтбевари на ацкурскую кафедру.

Значит, после сопоставления этих двух рукописей можно представить следуюшую картину: после 995 года, Иоване Мтбевари переводят ацкурским епископом а тбетскую кафедру занимает Аквила Мтбевари. Иоване возвращается в Тбети, делает запись на тбетском Евангелие, которое было переписано по его же велению, и затем оба –Иоване и Аквила переходят в Шаорский монастырь (в Рача). Здесь они принимают участие в создании рукописи (Житие 18-ти святых), которую заказал царь Баграт III в 1003г, как переписчики.

После Иоване и Аквилы, по одной памятной записи Тбетского четвероглава, тбетскую кафедру занимал епископ Самоел. По этой-же записи он завершил украшение четвероглава - выписал «из Греции, из великого царственного города (Цареграда) миниатюры евангелистов и каноны», которых вставил в евангелие. К сожелению, некий Арсен Гигадрис-дзе, или Гигабадрис-дзе в XV веке(?) соскоблил второй, третий и десятый строчки завещания и вписал там свое имя. Завещание Самоела соержит важные сведения, поетому приведу его чацтично (рис.23):

«Я, убогий Самоел, который стал четвертым епископом| (после этого две строчки соскоблены и вписанны поздним почерком: «и до селе желал родом Гига|бабадисдзе писать сие») книга сие от Евангелия нашел и украшена была|весм да не было икон и большими трудами выписал «из Греции, из великого царственного города (Цареграда) миниатюры евангелистов и каноны, и вложил их в сей Четвероглав|...»[53].

Как видим, Самоел себя именует четвертым епископом, и наверняка тбетской кафедры, поскольку запись делается на тбетском четвероглаве[54]. Насколько верна эта нумерация, сказать трудно, поскольку на тбетской кафедре между Стефане и Иоване прошло почти век. Хотя не исключено, что первый тбетский епископ Стефане занимал кафедру до середины X века, а после него Иоване 40 лет провел в ранге епископа.

После Самоела на тбетской епархиальной кафедре по источникам известен епископ Саба Мтбевари, который ок. 1028 года сыграл решающую роль в весьма напряженной политической обстановке тогдашней Грузии.

По сведению «Летописи Картли» (XI в.) и Сумбата Давитис-дзе (XI в.), после двух лет царствования 11-летнего Баграта IV (1027-1028), вслед за кончиной его отца Георгия I-го (1014-1027), отступились «дворяне таойские» и «отправились» в Византию. Это были: Вече Каричисдзе и «вместе с ним множество азнауров таойских»; позднее к ним присоединились Чанчахи Палели и Арджеван Хололас-дзе. Помимо самого факта отступничества, эти двое передали Византии: первый – крепость

---

[52] Корпус грузинских исторических документов,т.I,с.39,40,41.

[53] *А.А.Цагарели*, Сведения, I,с.21.

[54] В письменных источниках нумераия епископов не было необычным. Об этом см. *В.Силогава,* Кумурдо,ст.68-70.

Гарклоба, а другой – крепость Церепта или Цепта[55]. К отступникам присоединился и епископ из Бана – Иоване. Это случилось около 1028 года. При такой ситуации византийский император Константин VIII (1025-1028) направил для захвата Тао несметное войско, под предводительством паркиманоса проедроса Иоване Хартулари, они «захватили и разорили сию страну».

В такой ситуации, «когда Саба, епископ Мтбевари, понял ,что в Шавшети не было другой возможности, возвел крепость в Тбети, занял земли Шавшети, и оказал верную службу Баграту, царю абхазов»[56]. По сведению Сумбата Давитис-дзе, Саба Мтбевари возвел крепость «близ Тбетской церкви и назвал ее Суети (столп)»[57]. Вместе с ними «вошел в эту крепость Эзра Анчели, и дворяне, которые оставались верными, тоже вошли туда и укрепились сильно (надежно)»[58].

В это время император Константин почувствовал приближение смерти и отозвал своего паркиманоса с войском. Умер он в 1028 году. Византии уже было не до Грузии (начались дворцовые перевороты) и опасность для страны миновала.

Первосвященники тбетские имели титул эриставстов и вместе духовным и светскую власть Шавшети. После этого епископы Мтбевари именовались также эриставами (правителями) Шавшети. Об этом прямо указано в «Распорядке царского двора», где сказано, что во время приема во дворце «за сидящим Мтбевари стоит его «моларетухуцеси» (старший казначей) с мечом и щитом, поскольку он является и эриставом Шавшети»[59].

Вообще, следует отметить, что даровать светское правление епископам, в частности – эриставство, не было чуждо в древней Грузии. Например, в «Обращении Картли (в христианство)» (IX в.), при изложении событий VIII века, говорится: «И после царствовал Мирдат и архиепископом был Глонохор и сей архиепископ был также и эриставом в Картли и Ерети, что было ему даровано Баразбодом Питиахшом»[60]. Видно, периодически, на определенное время, и другим, особенно епископам приграничных регионов, даровали эриставство для усиления безопасности страны и для централизации защиты таких регионов. Известна надпись XI века Григола Цурцкабели (Цурцкабская епархия была расположена между Тбетской и Цхароставской епархиями), в которой он упоминается и как эристави. Е. Такайшвили, который опубликовал эту надпись, вырезанную на камне, вставленном в опоре моста над р. Кцией, предполагает, что наряду с тбетскими епископами и цурцкабские епископы имели светскую власть,вместе с духовной в своих епархиях[61].

Более того – царь Кахети Георгий I (1466-1476), преодолевая большие препятствия, проведя реформы правления, разделил страну на военные единицы – «садрошо», во главе их он поставил

---

[55] Картлис Цховреба,I,с.292; Очерки истории Грузии,III,с.180; Очерки истории Грузии,III, Грузия в XI-XV веках,Изд-во «Мецниереба»,Тб.,2002,с.99.

[56] Картлис Цховреба,I,с.292:8-10;

[57] там же,с. 380:1-2.

[58] там же,с. 292:15-16.

[59] Распорядок царского двора,Изд. *К.И.Сургуладзе*,с. 26-27. Как видно,это не первый случай в истории Шавшети,когда светская и церковная власть находится в одних руках: Иоване Мтбевари, деятель II половины X века, в сванском (тбетском) многоглаве упоминается и светским титулом «Мамфал»-ом (см.зам.33).

[60] Обращение Картли,ПДАЛ,I,с. 92:35-39; Шатбердский сборник X века,с.325:25-27.

[61] *Е. Такайшвили*, Археологические экскурсии,разыскания и заметки,ИКОИМАО, III, С. 71-72; *В.И.Силогава*,Грузинские эпиграфические памятники,с.8-9.

епископов: Алавердского, Бодбийского, Руставского, Марткопского и Ниноцминдского[62]. Так он больше был застрахован от сепаратических наклонностей знатных феодалов.

Здесь-же следует отметить, что в войне, в битве, разумеется, епископи не могли руководить войсками (хотя до места битвы они их, наверное, сопровождали, а, возможно, даже учавствовали в битве). В случае кахетскими садрошо, выяснено, что вместо епископов войсками руководили моурави[63].

В случае шавшетских эриставов, которые одновременно были и епископами, войском, видимо, руководил моларетухуцеси (начальник казначеев) тбетского епископа. Ведь, во время приёма в царском дворе он стоял позади мтбевари и держал щит и саблю. Вообще, моларетухуцеси был светским лицом. При царском дворе моларетухуцеси был чиновником центрального аппарата управления двором – он хранитель большой государственной печати[64]. Так-же как и при царском дворе, так и в местных управленческих аппаратах состояли моларетухуцеси. При мтбевари, в томже шавшетском эриставстве, он несомненно имелся («у его (тбетского епископа) главы хранителей сокровишницы» - сказано ведь «Распорядке царского двора» - гл. XXVIII).

По этому вопросу, в виде заключения, нужно отметить, что деятель 20-ых годов XI века епископ Саба Мтбевари не являлся единственным первосвященником, кому была передана и светская власть. Также факт, что тбетские епископи владели ею до конца существования епархии (конец XVI века), по крайней мере, в XIV веке, это явление было подтверждено и на правовой основе («Распорядок царского двора»).

Следующей тбетский епископ, известный по историческим источникам, Павле Мтбевари, деятель 60-ых годов XII века. По его воле Иоване Фукаралис-дзе переписал ок. 1161 года т. н. II Тбетское Евангелие, рукопись, исполненную на пергаменте (324 страниц) письмом «нусхахуцури» (ныне хранится в Институте рукописей им. К. Кекелидзе АН Грузии – Q-929)[65]. Она содержит обширный колофон заказчика, содержащий несколько значительных сведений: 1) Рукопись переписана для Тбетского собора и пожертвована ему («Вложил в соборь Тбетскому»); 2) Павле Мтбевари, называвший себя «крестоприводящим»[66], был воспитанником царя Димитрия (1115-1155), сына Давида Строителя (1089-1125); 3) Он современник царя Георгия III (1156-1184), о котором говорит, что он «мужественнее льва и быстрее орла»; 4) Кроме этого Четвероглава он принес в дар Тбетской церкви и другие рукописи и икону; 5) У него были братья: Георгий, Тевдоре, Квирике и сестры: Цхореба, Гуарандухт и Нона; 6) Его племянниками (от сестер, но кто от кого – неясно) были: архиепископ Николоз Кутатели, архиепископ Арсени Кутатели, архиепископ Иоване Анчели,

---

[62] Очерки истории Грузии,IV,с.238-239.

[63] *А.Климиашвили*, Материалы для изучения воеводств («садрошо») Восточной ГрузииXV-XVII! вв., сб.«Несколько грузинских исторических документов XIV-XVIIIвв.», Изд-во «Мецниереба», Тб.,1964(на груз. яз.),с.124; Очерки истории Грузии,IV,с. 239(Здесь сказано, что в Кахети часто командовали войсками *тавады*).

[64] *И.Антелава*, Центральное и местное управление Грузии в XI-XIII вв., Изд-во «Мецниереба», Тб.,1983(на груз. яз.),с.36-38; *Его-же*, Историко-источниковедческие разыскания по истории Грузии, Изд-во «Артануджи»,Тб.,2002(на груз. яз.),с.36-38;

[65] Институт рукописей, Q-929; Описание грузинских рукописей, коллекция Q,т.I,с.353-358.

[66] Видно «крестоприводящий» значит то, что тбетский епоскоп Павле «привел», т.е.пожертвовал,или поставил какой-то крест в тбетском соборе.

Антон – настоятель монастыря в Опизе, Арсени - духовник царя Димитри[67]. Тут не может не обращать на себя внимание тот факт, что такие высокие духовные должности сосредоточены в руках ближайших родственников, фактически, представителей одного феодального дома.

II Тбетский Четвероглав вставлен в превосходный чеканный оклад, который считается одним из великолепных памятников грузинского чеканного искусства, изготовлен по заказу епископа *Иоване Мтбевар-Сафарели* (об этом говорится в чеканной надписи оклада[68]) (рис.24).

По заказу того же Иоване Мтбевари Иоване Фукаралис-дзе (по-видимому - переписчик II Тбетского Евангелия по заказу Павле Мтбевари) и Георгий Сетаисдзе переписали Цкароставское Евангелие (Институт рукописей им. К. Кекелидзе АН Грузии – Q-907) 1195 года[69]. Рукопись изобилует многими колофонами-синодиками, в которых Иоване упоминается то как Мтбевари, то Мтбевар-Сафарели. В главном колофоне он пишет, что богато украшенный драгоценными камнями этот Четвероглав «преподнес в Цкаростави Спасской иконе, во славу и моление боговенчанных венценосцев наших Тамар и Давида»[70]. Кроме этого, он преподнес в дар Цкароставскому храму «одну прекрасно нарисованную и искусно отчеканенную икону Пресвятой».

Цкароставское Евангелие Иоване Мтбевар-Сафарели вставил в чеканный оклад, изготовленный златочеканщиком Бека Опизари, творчество которого, и вместе с ним его брата Бешкена, считается вершиной грузинского чеканного искусства XIII века. На передней стороне оклада изображено распятие, на обратной – деисус. Здесь же расположены три надписи, в двух из которых упоминается Иоване Мтбевари, как заказчик переписки рукописи и изготовления оклада, а в третьей читается: «Христос, помилуй златочеканщика Бека Опизари».

В рукописи имеются несколько значительных современных ей колофонов, из которых в одном упоминаются переписчики и указана дата изготовления («по хронікону ჳიე», т. е. 1195 г.), а в другом сказано: «Четвероглав сей содержит серебро на 200 драм, золота 20 драм, драгоценные каменья и жемчуга, мзда чеканщику –ჯჱ»[71]; потом идет проклятье тем , кто посягнет на драгоценности рукописи. В этом редкого содержания колофоне (Ш. Амиранашвили), как видим, отмечено, что за работу чеканщик Бека Опизари получил 23 драмы.

Видимо, Иоване Мтбевар-Сапарели непосредственно наследовал Павлу Мтбевари на тбетской кафедре. Его упоминание в источниках под титулом Сапарели, видимо, связано с тем, что он был по происхождению из Сапары (в 12 км-х около г. Ахалцихе), или-же состоял в братии Сапарского монастыря, не исключено и настоятелем.

Е. Такайшвили в XIII веке переписанным считает один грузинский Четвероглав, т. н. Убисское Евангелие, где в двух колофонах, современных рукописи, упоминается Георгий Мтбевари. В одном из них сказано: «Христос Господь, владыко всего сущего, и добро Благовестов, дай в пользованье сей святой Четвероглав Мамфалу (?) Георгию Мтбевари и даруй ему покой в этом мире и в большей степени том во веки веков». Здесь же говорится, что переписчиком рукописи является некто Саба, который еще в двух других колофонах упоминает о себе. Он и ямб посвятил Георгию

---

[67] Описание грузинских рукописей, коллекция Q,т.II,с.355-356.

[68] В частности, здесь сказано: «Вы, которым приказал учитель ваш возвесть на престолы в день Суда, будьте тогда ходатаями мне, убогому душою Иовану Мтбевар-Сафарели,аминь» (*Е.Такайшвили*,Тбетское четвероевангелие, с.159; Описание рукописей, коллекция Q,т.II, с.357.Фото оклада см.: *Ш.Амиранашвили*, Бека Опизари,таб.7).

[69] Институт рукописей, Q-907; Описание рукописей, коллекция Q,т.II,с.322-327.

[70] Там-же,с.324.

[71] Там-же,с.324(в конце текста колофона).

Мтбевари, который сам вписал в рукопись. В ямбе он называет Георгия духовником Давида. Е. Такайшвили предполагает, что этот Давид - царь, но который из трех царствовавших в XIII веке Давидов, это, по его словам, из текста не выясняется[72].

В рукописи № 76 Иерусалимского грузинского Крестового монастыря имеется следуюший колофон: «...удостоился я, убогий Иоване Вардзиели, протоирей (церкви) Воскресения (Господа), приобрести эту душепросветительскую (книгу Посланий) Павла, для моления и радствования души нашей, и учителей, и братии и всех моих родичей... Написана (в церкви) Святого Гроба, в году 32, при турецком владении, когда ключи были у них из за наших грехов; никому не разрешали войти (в церковь), кроме что из большой нужды и выплаты; и нас тоже не пускали. (Написано) при бытности здесь воспитателя, покровителя нашего, праха ихнего, Квириле Мтбевари»[73].Таким образом:

1) Рукопись содержит посланий апостола Павла; 2) Заказчиком рукописи является протоиерей церкви Воскресения Иоване Вардзиели; 3)Рукопись переписана 1344 году[74] в церкви Гроба Господня, когда она находилась в руках турков и они-же владели ключами Гроба Господня; 4) В это время в Иерусалиме находился воспитатель заказчика рукописи Квириле Мтбевари.

И что главнее для нас, по колофону рукописи, в середине XIV века тбетским первосвяшенником был незнакомый нам по другим источникам Квириле Мтбевари.

После этого сведения о тбетских первосвященниках в исторических источниках встречаются только с XV века.

В «Ахали Картлис цховреба» («Новой истории Картли») указано, что в 1485 году Кваркваре атабаг после похищения Якуб–ханом Иконы Ацкурской Богоматери, разгневался на епископа Мацкверели и изгнал его и «искали другого епископа и нашли в границах Понто, из города Трапизона, по имени Свимеон, был он в то время главою Тбетского храма, ему была дарована власть Мацкверели»[75]. Следовательно, некто трапизонец Свимон, который был тбетским епископом, Кваркваре Атабаг определил епископом ацкурским. Неизвестно, сохранил ли за собой обе кафедры Свимеон, подобно Иоване Мтбевар-Мацкверели (рубежа X-XI веков), или его только возвысили в степени, даровали ацкурскую кафедру, а вместо него Мтбеваром стал кто-то другой.

По соображению И.А. Джавахишвили, этот Свимеон, раз он был трапизонцем, видимо грек. Ранее этого, в 1475 г. ни его ли послал Кваркваре на Афон для установления поминки на имя новоусопшего сына своего Баадура – спрашивает он[76]. Действительно, в конце пространной записи синодика на имя Баадура, установленного на 20 октябряв день его кончины, сказано:«А служители этого дела, которые из Самцхе прибыли, один был греком, монашествующий священник, по имени Свимон, который долгое время был ихним крепостным, а другой был грузин, по имени Акаки,

---

[72] *Е. Такайшвили*, Археологические экскурсии,разыскания и заметки,ИКОИМАО, IV, С. 34-36;

[73] *R.Blake*, Catalogue des manuscripts Géorgiens de la bibliothéque patriarcale greque a Jérusalem,Paris, 1924, p.113.

[74] По какому-то недоразумению, Р.Блейк рукопись датирует XVI веком и вместо 1344 года, который абсолютно ясно указано в колофоне, выводит 1549 год (1517+32), хотя с вопросительным знаком (Там-же). Рукопись верно датирует по палеографическим признакам II пол.XIII-I пол.XIV вв. акад. Е.П.Метревели, но, почему-то и она не упоминает, что рукопись имеет дату 1344г. (*Е.П.Метревели*,Материалы к истории иерусалимской грузинской колонии (XI-XVIIвв.),Тб.,1962(на груз. яз.),с.47,примеч.133).

[75] Новая история Грузии, Картлис Цховреба,т.II,с.483:21-23.

[76] *И.Джавахишвили*, История грузинского народа, книга III, часть первая (XIII-XIV вв.),Сочинения в двенадцати томах,т.III,Изд-во Тбилисского университета,Тб,1981(на груз. яз.),с.369.

с детства вместе с ними воспитанный и раб ихний»[77].Таким образом, по этой записи очевидно, что священник Свимон был греком, если действительно был трапизонцем и действительно он занимал тбетскую кафедру до того, как атабаг Куаркуаре определил его мацкверелом (Ацкурским епископом).

В дневнике Н.Марра от 1904 г. сохранилис сведения о двух, ныне утерянных, надписей на тбетской часовне. По сей день от строения остались лиш развалины. Одна из надписей строительная, а другая о руководителе («зедамдеги») строительства. Камень с строительной надписью било встроено в жилой дом хозяина Н.Марра, Джаври-ефенди[78]. Марр приводит сохранившийся текст: « ...итос построил часовню эту в хороникон ѕიე»[79].

Думаю «...итос» можно восстановить как «[Дим]ит(ри)ос» и получим имя еше одного тбетского епископа[80].Дата ѕიე соответствует 1527 (1312+215) году. Марр тоже разделяет эту дату, тем боле, что началом строительства часовней в Грузии определяется конец XIII столетия[81].

Текст другой тбетской надписи с часовни таков:«Руководителя сие Татухадзе Шамузу, помилуй Боже»[82].Камень с надписью тот же Джаври-ефенди забрал с развалин раньше (1884 г.[83]). Н.Марр слово «зедамдеги» понимает как «стоящий»(«стоящего на этом, месте. над этим или здесь»[84]) И по этому думает, что камень надгробный. На самом деле «зедамдеги» технический термин и обозначает руководителя, того, кто стоит над рабочими. Ранняя форма (X в.) этого термина «сакмеса зедамдгоми» (стоящий над делом). Так называет себя Григол, рукоодитель строительства Ошки[85].

По одной хроникальной записи (Институт рукописей, S-252г) в 1556 году «сел мтбеваром (Тбетским епископом) хахулари Цкмедисдзе отец Саба»[86]; Это значит – Саба, который был настояоелем Хахульского монастыря («хахулари») стал тбетским епископом.

Один недатированный документ Института рукописей (Ad-720) –присяжная грамота Саба Мтбевари каталикозу Доменти, который сохранился в виде оригинала, на основе вышеприведённой

---

[77] *Е.Метревели*,Синодик грузинского монастыря на Афоне, Тб.,1988(на груз. яз.),с.187.

[78] *Н.Я.Марр*, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, с.25.

[79] Там же.

[80] Ясно, что такое прочтение условно.

[81] *В.Беридзе,* Грузинское зодчество, изд.«Хеловнеба»,Тб.,1974,с.62 (на груз. яз.).

[82] *Н.Я.Марр*, Дневник, с.25.

[83] Там же.с.24.

[84] Там же.с.25.

[85] *Е.Такаишвили,* Путешествие 1917г, с.48.

[86] Институт рукописей, S-907г; Описание грузинских рукописей, S коллекция, I,с.257; *Ф.Жордания*, Хроники,II,с.399. По этой записи Ф.Жордания замечает: «видимо, Хахули упразднили в это время и хахульский епископ стал мтбеваром» (там-же, с.399); но Хахули епископским центром никогда не был; там существовал монастырь, основанный еще в X веке Давидом куропалатом и «хахуларом» назывался настоятель этого монастыря а не епископ. Интересно, что из всех построенных Давидом Куропалатом в Тао-Кларджети монастырей в «Матиане Картлиса» («Летопись Картли») указано лишь о Хахули,что он построен им: «Он (Давид Куропалат) воздвиг монастырь и собор божий, святую церковь Хахули» (Картлис Цховреба, I, с.274:4; ср.там-же, с.359:4). То,что Саба Цкмедисдзе был настоятелем монастыря, видно из его звания «мама» (отец).

хроникальной записи датируют 1556 годом[87]. В документе сказано:

«Эту вечную грамоту я, Саба Мтбевари, жалую вам, святую церковью кафоликону, вашему предводителю, каталикосу картлийскому Доментию, в то время, когда нас благословили»[88].

Из трех картлийских каталикосов по имени Доментий, Доментий I правил в 1556-1560 гг.[89].Видимо, каталикос взял грамоту с Саба мтбевари сразу же по благословению во епископи. В следуюшей части документа сказано: «будем верными вашему престолу и покорными вашему приказу»[90].

9 января 1586г. царь Картлийский Свимон издает указ, и жертвует дманисской церкви села: Чинчхор, Вардисубани, Мутависи, – и Гударехский Монастырь[91]. В начале документа приклеен листок, на котором изображена Богоматерь с младенцем (рис.25).С верху имеется приписка письмом «Асомтаврули» – «Боже, помилуй дманисско-тбетского митрополита Елисе, который много трудился во благо церквей[92]».

С лево от Богоматери письмом нусха-хуцури имеется приписка в котором еще раз упоминается Елисе, дманисско-тбетский митрополит и перечисленны те пожертвования, в которых он учавствовал[93].

Как явствует, в 80-ые годы XVI века Елисе дманисскому митрополиту передали и тбетскую кафедру. Наверное после Саба мтбевари тбетская кафедра была свободной («вдовствовала»), но почему передали именно ему, неизвестно. Сама тбетская кафедра после этого просушествовала до середины XVII века. Следуюшим тбетским епископом был Гедеон Сафридзе (30-е годы XVIIв.), который известен из источников.

В рукописе (S-252r) под 1637годом сказано: «Саприсдзе Гедеон сел мтбеваром»[94]. «Мтбевари Саприсдзе» упоминается и в 1650 году, видимо тот-же самый Гедеон, который «ишхнельство и мацкверельство получил от хванткара» (султана)[95]. В 1650 году, когда мтбевари Гедеон Саприсдзе получил вышеназванные кафедры (ишханскую и ацкурскую), «хванткаром» или османским султаном был Мехмед IV (1648-1687), которому тогда было 9 лет (султаном он стал в возрасте 7 лет)[96].

После этого в исторических источниках прекращается упоминание о епископах Мтбевари. Во время Вахушти Батонишвили Тбетская кафедра уже упразднена.

Подытоживая все вышесказанное, получается, что в источниках встречаются сведения о следующих тбетских первосвященниках:

Стефане – конец IX в. - начало X в.

---

[87] Памятники грузинского права, III, с. 262,1157.

[88] Там-же, с.262.

[89] Католикосы-патриархи Грузии,Редактор акад.*Р.Метревели*,Изд-во «Некери»,Тб.,2000(на груз. яз.),с.94.

[90] Памятники грузинского права,III,с. 262.

[91] Институт рукописей ad-2233(оригинал) sd-2855 (копия). изд.*Т.Жордания*,хроники,II,с. 424-425.

[92] Грузино-иранские исторические документы,с.24.

[93] *Т.Жордания*, хроники,II,с. 424 (вторая половина сокращённо и ошибками); Грузино-иранские исторические документы,с.24.

[94] Институт рукописей,S-252,с.17; Описание рукописей,S колекция,т.I,с.258; *Ф.Жордания*,Хроники,II,с.452.

[95] Институт рукописей,S-252r,с.18; Описание рукописей,S коллекция,т.I,с.452(Здесь ошибочно датой хроникальной записи указан 1640г); *Ф.Жордания*,Хроники,II,с.465.

[96] *М. Сванидзе*, История Османского государства (1600-1923), II, Тб.,2002 (на груз.яз.), с.44.

Иоване – конец X в. - начало XI в. (с 995 г. Мацкверели).
Аквила – после 995г. - начало XI в.
Самоел – 10-ые годы XI в.
Саба – упоминается ок. 1028 г.
Павле – 60-ые годы XII в.
Иоване, Мтбевар-Сафарели – конец XII в.
Георгий – XIII в.
Кирилe – XIV в.
Свимеон – II пол. XV в. (с 1485 г. - Мацкверели).
Димитриос (?) – 1527г.
Саба Цкмедидзе, Мтбевар-Хахулари с 1556 года.
Гедеон Сапридзе – середина XVII в., с 1637 года – Мтбевари, упоминается и в 1650 году, впоследствии – и Ишхнел-Мацкверели.

С Тбетским храмом связан, более того, видимо там же создан, замечательный письменный памятник, ценный исторический источник – «Тбетский синодик». Рукопись представляет собой длинный свиток, составленный из пришитых друг к другу пергаментных листов (длина свитка – 476 см, ширина – 16,5-19,5 см), на котором помещены синодики разных лиц, живущих в разное время, в разные века (XИИ-XВИИ вв.) на территории Тбетской епархии. Здесь 588 синодиков, но видно, что было гораздо больше. «Синодик» содержит богатый материал для изучения исторической географии, истории княжеских родов и ономастики Южно-Восточной Грузии. Ныне памятник полностью издан фототипически[97].

В Тбетской епархии находились две, из основанных св. Григолом Хандзтели (759-861) и его учениками монастырей – Хандзта (мужской монастырь) и Гунатле (женский монастырь)[98]. Оба они, особенно Хандзта, сыграли огромную роль в истории грузинской культуры.

---

[97] Тбетский синодик,Текст подготовила к изданию,исследованием и указателями снабдила *Т.П.Енукидзе* (Источники по истории Грузии,7;Эпиграфические памятники и приписки рукописей,III),Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1977(на груз. яз.),с.60-139.

[98] «Блаженный отец Григорий принялся усердно за поиски и нашел хорошее место близ Гунатлии (Гунатлэ): осенил он его крестом,и построили там женский монастырь,называемый теперь Гунатлийскою обителью» (Житие,с.94,гл.9:68-71;ПДГАЛ,I,260:18-20).

Глава V

БАНСКАЯ ЕПАРХИЯ

Банская епархия входила в состав Грузинской Апостольской Православной церкви. Ее первосвященники носили звание Банели или Банаели. Эпархия основана на рубеже IX-X веков и просуществовала до конца XVII века. Об основании банской эпархии в сочинении грузинского историка XI века Сумбата Давитисдзе говорится: «Адарнасе, сына Давида куропалата, возвели на престол царя картвелов... и этот Адарнасе, сын Давида убиенного, построил Бана рукою Квирике Банели, который стал первым епископом Банели»[1]. То же самое сказано в одной вставке другого сочинения XI века «Летопись Картли»[2]. Выходит, что храм Бана построил царь Адарнасе (888-923), рукою Квирике Банели, который и стал первым епископом Банели. По сведениям Вахушти Батонишвили (1696-1757), в Бана «стоит церковь с куполом; построена царем Адарнасе»[3]. По современным исследованиям считается, что первоначальный храм в Бана был построен в середине VII века, а при правлении царя Адарнасе (IX-X вв.) он был обнолен - переделан и превращен в кафедральный храм епархии[4].

Центром епархии была деревня Бана, расположенная в юго-западной Грузии, в историческом Тао, в 2-х километрах от современной турецкой деревни Пениака, на левом берегу р. Банисцкали (Пениак-чай), в бассейне р. Чорохи[5]. По сведению Вахушти Батонишвили, Бана тот же Панак: «В горах расположен Бана, ныне называется Панак» - писал он[6]. Он же сообщает о территориальных границах епархии: «В Бана сидел епископ, пастырь Панаскета и всего Тао, Олтиси и Нарумака»[7].

Этимологию Бана связывают с ბანაკი «банаки» и считают, что конечный согласный (к) здесь также выпал, как в словах агараки → агара, данаки → дана, ешмаки → ешма, мушаки → муша, хуакшаки → хуаша и др[8].

В историческом документе начала XVI века «Подчиненные каталикозу первосвященники и приходы в Самцхе-саатабаго» границы епархии Бана определены так: «Приход Банели: вся Бана, Таос-кари, Панаскерти, ущелье Гаризы, весь Олтиси, Намуракани»[9].

---

[1] Сумбат Давитис-дзе, Изд. Картлис Цховреба, I, с.379:16; Сумбат Давитис-дзе, Изд. *Г.Арахамия*, с. 48; Хроника Сумбата Давитис-дзе, Изд. *Е.Такайшвили*, с.65 ($47); Сумбат Давитис-дзе, Изд. *М.Лордкипанидзе*,с.34.

[2] Картлис Цховреба,I,с.261:2-4.

[3] *Вахушти*,История Грузии,Картлис Цховреба,IV,с.683:14-15.

[4] *Р.Меписашвили,Д.Туманишвили*,Храм Бана. Вопросы исследования и реконструкции,Изд-во «Мецниереба»,Тб.,1989 (на груз.,русск. и англ.яз.),с.63,116,178; Энцикл. «Сакартвело» (Грузия),I,Тб., 1997,с.348.

[5] Энцикл. «Сакартвело» (Грузия),1,с.348.

[6] *Вахушти*,История Грузии,Картлис Цховреба,IV,с.683:12-13.

[7] Там-же,с.683:14-15.

[8] *А.Шанидзе*,Этимологические разыскания,II,Карс,Бана,Артануджи. План и тезисы докладов научной сесии ТГУ, Тб.,1952(на груз.яз.), с.11; Его-же, Грузинская надпись XIII века в сел. Кош, «Вестник» Института рукописей АН ГССР,I,Тб.,1959,с.11; *С.Джикия*,Пространный реестр грузинского вилайета,т.III,Тб.,1958(на груз.яз.),с.560-561; *Л.Менабде*,Очаги,I,1,с.460,примеч.3.

[9] Памятники грузинского права,т.III,с.245.

В середине XVIII века Банская епархия стала опустевшей – «ныне пустует» - пишет о ней Вахушти Батонишвили[10]. С тех пор епархия не возобновлялась. Его грандиозный храм (диаметр основания–38м, высота внутреннего пространства, ориентировочно–32м) ныне лежит в руинах, хотя до середины XIX века еще был лучше сохранен и только с тех пор очень пострадал. Во время Крымской войны (1853-56) турки его превратили в крепость, сделали на нём надстройки, с западной и южной сторон пристроили по одной башне, как к настоящей крепости. В 1855 и 1877-1878 годах у Бана несколько раз произошли сражения между русским и турецим войсками, что конечно, причинило большой вред храму[11].

В архитектурном отношении, храм Бана оригинальное и сложное строение, относится к группе круглых храмов, основанием которых является тетраконх. Снаружи стены храма гранённые, но из-за огромных размеров всё строение кажется круглым (рис.26,27). По архитектуре примыкает к таким храмам, как Ишхани (Тао), Лекети (исторический Ерети), а также два армянских памятника – Звартоци и церковь Гагика в Ани. Но в Бана по углам восточного и западного апсид добавочно возведены 3 этажа с четырехугольными комнатами. Они представляют стопы строения, на которые опирается купол. К тому же храм обведен обходом. Все это, кроме прочности, храму придает привлекательность. Особенно высокохудожественным является оформление верхних частей колонн как в аркатуре алтаря, так и в разных местах интерьера сложной конструкции. Их общее число до двадцати, а мотивы оформления перекликаются с античными (псевдокоринфские, псевдоионийские...), в меньших, но художественно более компактных масштабах. В орнаментах оформления фасадов использованы геометрические и растительные (ветвь граната с листьями, цветами и плодами, ветвь лозы с крупными кистями винограда...) мотивы.

Все, кто посетил или изучил храм, восхищены его великолепием, красотой и орнаментами. В разное время его посетили и исследовали ботаник К. Кох (1843), Д. Бакрадзе (1881), два раза – Е. Такайшвили (1902,1907), который опубликовал его подробное описание, характеристику и высококачественные фотоснимки[12]. В наше время свои исследования посвятили храму В. Беридзе[13], П. Закарая[14],В.Джобадзе[15], Р. Меписашвили, Д. Туманишвили[16]...

Бана была владением и резиденцией грузинских царей. Например, в сочинении Сумбата Давитисдзе, о Баграте IV (1027-1072) сказано: «Достиг Баграт до Тао и вошел в свое владение Бана»[17]; а историк Давида Строителя сообщает, что «поехал царь Георгий в свое владение Тао и прибыл в Бана[18]» - это Георгий II (1072-1089), отец Давида Строителя.

С Бана тесно связано имя одного из видных царей Грузии Баграта IV, особенно его юные годы. По сведению «Картлис цховреба» в 1032 году возвращавшаяся из дипломатической поездки в Константинополь царица Мариам «Достигла владения сына своего, Тао, преподнесла [Баграту] титул

---

[10] *Вахушти*,История Грузии,Картлис Цховреба,IV,с.683:16.

[11] *Р.Меписашвили,Д.Туманишвили*,Храм Бана,с.11.

[12] *Е.Такайшвили*,Христианские памятники,Карсская область,МАК,XII,М.,1909,с.88-117.

[13] *В.Беридзе*,Место памятников Тао-Кларджети,с.136-138.

[14] *П.Закарая*,Зодчество Тао-Кларджети,с.43-53.

[15] *W.Djobadze*,Early medieval...,p.78-85.

[16] *Р.Меписашвили,Д.Туманишвили*,Храм Бана,с.5-187.

[17] Картлис Цховреба,I,с.385:5.

[18] Картлис Цховреба,I,с.318:7; Жизнеописание царя царей Давида. Текст подготовила к изданию, исследованием,словарем и указателями снабдила *М.А.Шанидзе* (Источники по истории Грузии,62; Памятники грузинской исторической литературы,IX),Изд-во «Мецниереба», Тб.,1992 (на груз. яз.),с.157.

куропалата, обвенчали Баграта и сыграли свадьбу в Бана[19]». Именно женитьба на византийской принцессе Елене и возведение его на престол (коронация) должно быть изображено на одной фреске (XI в.) храма Ошки, которая, к сожалению, дошла фрагментарно[20]. Интересно, что на этой фреске представлено изображение самого храма Бана, что само собой весьма значительно и уникально[21](рис.28).

Бана, как царское владение, являлась и царской усыпальницей. Последним здесь похороненым царем был Вахтанг IV (1443-1447), сын Александра I Великого (1412-1442), а в 1444 году здесь-же похоронили супругу Вахтанга IV, царицу Ситихатун, дочь Така Панаскертели[22].

Находившаяся на юго-западе Грузии, Бана часто подвергалась нападению сельджуков и турок-османов. Грузины по мере сил самоотверженно защищали ее. На страницах «Картлис цховреба», на протяжении XI-XVI веков часто можно встретить о Бана или о сражениях в ее защиту[23].

Из-за частого вражеского нашествия сохранилось очень мало сведений об епархии Бана и ее епископах. Например, из «Распорядка приемов во дворце» (XIII в.) известно только то, что во время дворцовых приёмов епископ Банели, среди 37-и иерархов востчной и западной Грузии, занимал 32-е место после епископа Цалкели и перед епископом Черем-Калакели[24]. По историческим источникам известны имена только нескольких банских первосвящеников.

Первым Банели, как сказано выше, был Квирике, современник царя Адарнасе, деятель рубежа IIX-X веков. Сведения о нем не сохранились, знаем только, что он построил или обновил и переделал храм Бана.

По мнению Е.П.Метревели, упомянутый в колофоне Закарии Банели-Валашкертели (Институт рукописей,А-648) «патриарх Асат» является банским первосвященником (епископом банели), который номинально носил не имеюший реального содержания титул патриарха[25]. Представленный в колофоне обстоятельства она датирует последней четвертью X века[26]. Думаю, условно, можно согласится с этим предположением и на банской епископской кафедре в последней четверти X века подразумевать Асата «патриарха».

В XI веке известны имена двух банских епископов - Захарии и Иоване. Оба были участниками весьма бурных политических событий этого века, - особенно Захария Банели, который стал главой соседней (восточнее), также православной епархии – Валашкерти и часто упоминается в источниках, как Захария Валашкертели (Валашкертский), или Захария Банел-Валашкертели. Ему же был присвоен высшый византийский церковный титул - сингелоза и в письменных источниках упоминается и как Захария сингелоз. Например, в сборнике сочинений Григория Богослова(Институт рукописей, А-1), переписанном в 1031 году, в колофоне он упоминается так: «Христос, владыко славы, ниспошли свыше восславление в обоих мирах Захарию сингелозу, первосвященнику Бана и даруй ему царствие небесное»[27]. В колофоне сборника сочинений

---

[19] Картлис Цховреба,I,с.295:1-2.

[20] *N.Thierry*, Peintures historiques d'Oški(Tao),*Revue des études Géorgiennes et Caucasiennes,* t 2,Paris, 1 986,pp.135-153,fig.7,7bis; *П.Закарая*,Зодчество Тао-Кларджети,рис.44.

[21] *N.Thierry*, Peintures historiques,fig.7bis; sch.3,4b; *Р.Меписашвили,Д.Туманишвили*, Храм Бана,с.34; *П.Закарая*,Зодчество Тао-Кларджети,рис.26а. *W.Djobadze*,Early medieval...,pl.118.

[22] Очерки истории Грузии,т.III,с.733.

[23] Картлис Цховреба,I,с.318,368,385; т.II,с.16,130,213,214,313.

[24] Памятники грузинского права,т.II,с.49.

[25] *Е.П.Метревели*,Колофон Захарии Банели,с.175-178.

[26] Там-же,с.167.

[27] *Т.Брегадзе*, Описание грузинских рукописей,с.68.

Максима Исповедника (Институт рукописей,Q-34) переписанного в 1028-1034 годах, сказано: «Переписано по велению и приказанию Захарии, епископа Банели и сингелоза»[28] и др.

Сведения о Захарии Банели сохранились: в колофонах великолепных грузинских рукописей (A-1, A-92, A-648, S-143, Q-34), переписанных по его инициативе; в сочинении «История» армянского автора XI века Аристакеса Ластивертца[29]; в произведении «Разбор истории» византийского автора Иоанна Скилицы (после 1040 г. – первое десятилетие XII в.)[30] и др.

Родители Захарии принадлежали к грузинским аристократическим родам Тао. Они были приближенными лицами царя Давида куропалата (†1001 г.), которого Захария называет своим «воспитателем и творцом» (т. е. поводырем по жизненному пути) в колофоне одной рукописи, переписанной по его инициативе. Здесь же упоминает он своих родителей, людей, с кем он общался, и кто определил его жизненный путь: «Для молитвы за упокой души воспитателя моего и творца Давида куропалата картвелов, чья душа светится в царствии небесном и за упокой душ настоятелей моих и родителей моих: Арсения первосвященника, Бакура и Теклы, патриарха Асата, Давида и Дапанчули». По предположению Ел. Метревели, Закария принадлежал именно роду Дапанчули[31].

Захарию с детского возвраста готовили к духовной деятельности и видимо отдали на воспитание в церковь Отхта Эклесиа, где его первым воспитателем был первосвященник Арсени Ниноцминдели, в будущем – известный деятель Афонского грузинского монастыря (приблизительно с 1001-1002 гг.) и ближайший соратник Евфимия Мтацминдели. После перехода Арсения Ниноцминдели в Афонский грузинский монастырь Ивирон – пути его и Захарии разошлись.

Неизвестно, когда и где начинал Захария духовную деятельность, но досконально известно, что на политическом поприще он появился в 1022 году. В этом году в Басиани прибыл с войском византийский император Василий II (976-1025) и потребовал от грузинского царя Георгия I (1014-1027) возвратить земли, отданные Давиду куропалату на время, которые после смерти Давида надлежало вернуть Византии (об этом прямо и недвусмысленно говорит св. Георгий Мтацминдели в своем сочинении «Житие Иоване и Евфимия»: «Тогда (после подавления восстания Барды Склиароса с помощью Давида куропалата) были дарованы царями (императоры Византии Василий и Константин) куропалату (Давиду) Верхние земли из владений греческих, дабы владел пожизненно»[32]. Царь Георгий (1014-1027) всячески сопротивлялся византийскому императору не желая возвращения занятых им исконно грузинских земель и были затеяны между ними переговоры. С византийской стороны в переговорах, как доверенное лицо императора, участвовал Захария Банели, который к тому времени уже носил звание Валашкертели и титул сингелоза.

Соглашение почти было достигнуто и переговоры подходили к концу, когда императору сообщили о восстании Никифора Фоки и Ксифа. Василий возвратился назад и все внимание переключил на подавление восставшихся. Как видно, на это восстание очень рассчитывали царь Георгий I и

[28] Описание грузинских рукописей, Q коллекция, т.I,с.37.

[29] Аристакес Листивертеци, История. Грузинский перевод с исследованием, комментариями и указателями издала *Е.В.Цагареишвили* (Иностранные источники по истории Грузии, XXXIII), Изд-во «Мецниереба», Тб.,1974 (на груз. яз.),51,164. *Е.Цагареишвили,* Армянские источники о взаимоотношениях Грузии и Византии в X-XI веках, «Мравалтави»,II,Тб.,1973(на груз. яз.),с.182.

[30] Повествование вардапета Аристакэса Ластивертци, перевод *К.Н.Юзбашяна*, М.,1968,с.60.

[31] *Е.П.Метревели*, Колофон Захарии Банели, и греческое стихотворение из Малого Синаксария, см. Её-же, Очерки по истории Афонского культурно-просветительного очага, Изд-во «Некери», Тб.,1996 (на груз. яз.),с.167.

[32] *Георгий Святогорец*, Житие св.Иована и св. Евфимия, Подготовка к печати *И.А.Джавахишвили* (Памятники древнегрузинского языка,3),Изд-во АН ГССР, Тб.,1946 (на груз.яз.),с.19,$20:3

другие грузины; в него были втянуты и представители армянской знати. Георгий I решился не выполнять уговор, но император Василий подавил восстание Фоки и Ксифа, жестоко расправился с его участниками и среди них с грузинскими и армянскими феодалами.

Переговоры между царем и императором возобновились и опять в них включился сингелоз Захария Банел-Валашкертели. Как видно, он пытался искусственно растянуть время переговоров в пользу грузинской стороны, что не осталось незамеченным императором и его окружением. Император разгневался на него, Захарию отстранили от переговоров, выслали в Константинополь и велели его сопровождающим по приказу императора вырвать у него язык (об этом подробно, с добавлением некоторых деталей, рассказывает армянский историк XI века Аристакес Ластивертци)[33]. Требование императора было исполнено или нет, по источникам неизвестно, известно только, что после этого Захария Банели обосновался в районе Константинополя Пиргу, в собственном маленьком монастыре Агиапинте («Всесвятское») и развернул широкую литературную и просветительскую деятельность[34].

В 1028-1031 годах по желанию и велению Захарии Банели в скрипториях грузинских монастырей Византии (Ивирона, Хора и Агиапинта в Константинеполе, Олимпе в Вифинии) было переписано 6 великолепных, роскошно иллюстрированных грузинских рукописей. Все они дошли до нас и по волею судьбы случилось так, что все они оказались в Грузии. Ныне они являются украшением фонда грузинских рукописей Института рукописей им. К. Кекелидзе АН Грузии. Еще одна рукопись, связанная с именем Захарии Банели, хранится в Историко-этнографичнском музее им. Н. Бердзенишвили в Кутаиси (№176)[35].

Захария Банели обладал и творческим талантом – ему принадлежит одно стихотворение на греческом языке, в котором упоминает себя как сингелоза и Валашкертели[36].

Захария Банели, видимо, умер в начале 30-х годов XI века, т. к. далее в источниках его имя уже не упоминается[37].

На кафедре епархии Бана преемником Захарии Банели можно считать его младшего современника Иоване Банели, который в конце 20-ых годов XI века, отступился от малолетнего Баграта IV и вместе с группой грузинских светских вельмож уехал в Византию. Об этом Сумбат Давитисдзе пишет следующее:

«И воссел [на престол] после (Георгия I-го) сын его Баграт 9-и лет, а князья из Тао уехали в Грецию: Вече Каричис-дзе, и епископ Иоване Банели и с ними многие азнаури из Тао, из них некоторые владетели крепости, некоторые – без них, отступились от Баграта и примкнули к Константину, брату Василия царя греческого, который царствовал после него»[38]; т. к. Василий умер в 1025 году, а Константин VIII – в 1028-м, отступничество и переход на сторону Византии грузинских вельмож, и среди них Иоване Банели, случилось между 1025-1028 годами; а т. к. Баграта IV взошел на престол в 1027 году, значит эти события датируются 1027-1028 годами.

---

[33] *Аристакес Листивертеци*, История, с.51.

[34] О рукописях и жизненном пути Захарии Банели более подробно и с привлечением первоисточников см: *Е.Мачавариани*, Афонский Иверский монастырь, и грузинская художественная книга X-XI вв. журн. «Сабчота Хеловнеба»,11,1980 (на груз.яз.),с.52-60; *Е.П.Метревели*, Захарии Банели, см. Её-же, Очерки по истории..., с.145-166; Её-же, Колофон Захарии Банели,с.167-195.

[35] *Е.Мачавариани*, Афонский Иверский монастырь, с.56.

[36] *Т.С.Каухчишвили*, Греческие приписки некоторых грузинских рукописей, «Мимомхилвели», II,Тб.,1951 (на груз.яз.),с.455-458.

[37] *Е.П.Метревели*, Колофон Захарии Банели, с.186, примеч.1.

[38] Картлис Цховреба, I,с.385:22-27.

В 1033 году «в лавре благословенного святого предвестника Иована в Ошки рукою убогого Габриэла, племянника (сына брата) Георгия» переписан евангелие-четвероглав, который в настоящее время хранится в Местийском краеведческом музее(№1)[39]. Рукопись переписана «в хроникон 253», т.е. в 1033 году. Заказчиком её является Иларион Ишхнели. Он дважды назван в колофоне рукописи («Заказчик сей святой книги Иларион Ишхнели» и «Иларион сын Масура, епископ ишханский, заказал этот святой четвероглав»)[40]; Оба раза имя Илариона написана на выскобленном месте; во второй раз, ⴈშხ ишх написано на выскобленном месте где первоначально было написано ნელ нел[41]. Видимо с самого начала здесь было написано ბანელ Банел, т.е. 1033 году, когда закончилась переписивание рукописи Иларион был епископом Банели, а потом стал епископом Ишхнели.

Как выше было сказано, в 1027-1028 г. Иоване Банели вместе с другими таоийскими вельможами отступился от царя Баграта IV-го и перешёл на сторону Византии. Видимо, на банской кафедре его заменил Иларион. Как раз в это время он заказал рукопись Евангелия, в колофон которой внес поправки по оставлению банской кафедры; а это произошло в 1033 году. Таким образом, Иларион банским епископом был в 1028-1033 гг.(ср. здесь-же, гл.II, Ишханская епархия).

Иларион является последним известным нам епископом на банской кафедре; к настоящему времени известны следующие банские первосвященники:

Квирике – конец IX-нач.X вв.

Асат «патриарх» - последняя четверть X в.

Захария – 20-ые годы XI в.

Иоване – XI в., до 1028 года.

Иларион – 1028-1033 гг.

Видимо епископская кафедра в Бана после XI в. долго не существовала. Возможно она стала жертвой турко-сельджукских нашествий; но духовный центр в Бане ещё долго сохранялся – здесь сушествовал монастырь как видно из колофона одной рукописи, переписанной в XVI веке (см. ниже).

В Бана была развернута и литературная деятельность[42]. К сожалению здесь изначально, с XI-го же века, часто происходили нашествия врагов, поэтому от рукописей, созданных здесь, почти ничего не сохранилось. Известна только рукопись типика (А-647) монастыря Саввы Освященного в Палестине, переписанного по заказу царевни Кетеван в 1511 году. В ней, в одном колофоне, говорится: «переписана сия святая и душепросветительная книга тибикон по приказу дочери царя-царей Георгия, патрона Кристине, в миру Кетаон; да продлится многие лета жизнь ее ... завершена в хроникон стодевяностодевятом, в монастыре Честного Креста, в Бана»[43]. В другом колофоне рукописи назван и ее переписчик: «завершена рукою весьма грешнего Якоба, сына Джакели»[44].

Отсюда видно, что монастырь в Бана в XBИ веке был имени Честного Креста, а Якоб Джакели является последним из известных нам деятелей Бана.

---

[39] Письменные памятники Сванетии,т.I, с.41-46.

[40] Там-же, с.41.

[41] Там-же, с.41, примеч. 89,90.

[42] *Л.Менабде*, Очаги, I,1,с.460-464.

[43] *Хр.Шарашидзе*, Материалы по истории Грузии (XV-XVIIIвв.), *Материалы по истории Грузии и Кавказа*, вып.30,Тб., 1954(на груз.яз.),с.212.

[44] Там-же, с.211.

Дополнение

ПАТРИАРХ В ГРУЗИИ В X ВЕКЕ

(Пархальская надпись)

Древний грузинский монастырь Пархали находится в историческом Тао (ныне в Турции), в ущелье р. Пархлисцкали, которая у современного турецкого города Юсуфел сливается с рекой Чорохи и через нее с Черным морем. Деревня, где расположен монастырь, сегодня называется Алтыфармаком. От древнего монастыря остался главный храм – трехнефная большая базилика (28,4x18,3 м), которая хорошо сохранилась и где теперь размешён мечеть. Постройку храма Пархали искусствоведы датируют 961-973 гг[1]. Вместе с церковью Отхта Эклесиа (церковь во имя Четырех евангелистов) храм относится к группе грузинских трехнефных базилик X века и является одним из великолепных архитектурных памятников.

Монастырь Пархали был значительным очагом древней грузинской культуры. С ним связаны, или там были переписаны множество рукописей, среди которых особенно важны – три: I Пархальский четвероглав, переписанный в 973 г. (Институт рукописей, А-1453), Пархальский многоглав рубежа X-XI вв. (там же, А-95) и II Пархальский четвероглав X-XI вв. (там же, S-4927).

Переписчиком первого Пархальского четвероглава является шатбердский писчий Иоване (Иоанн), который в колофоне рукописи указывает,что эту рукопись «Я, Иоване Бера, шатбердский писчий, переписал в Шатберди и пожертвовал Пархали на упоминание в молитвах всех братьев шатбердских»; а в главном колофоне рукописи, который привожу в сокращенном виде, он пишет следуюшее: «был удостоен я, убогий Иоване, иносказанно прозванный Бера, довести до конца (рукопись) св. Четвероглава Евангелия ... на молитву за царей наших – Богом возвеличенного Баграта, царя грузин, Давида магистроса и Сумбата эристава эриставов и богоданных сыновей их. Переписан от сотворения мира в 6577 году, 13-ый раз обращенного хроникона 193»[2]. Обе даты соответствуют 973 году, а упомянутый в тексте Давид магистрос – это известный будуший Давид куропалат, один из великих политических деятелей древней Грузии, главный практически свершитель объединения страны в конце X в.; титул куропалата он носил с 978 года.

Вместе с Джручским I-ым четвероглавом (переписанном в 936 г. – H-1660)[3], I Пархальский четвероглав состовляет одну из древнейших редакций грузинского евангелия и как ценнейший памятник древней грузинской письменности, полностью издан отдельной книгой[4].

Из вышеназванных две последние рукописи переписаны собственно в Пархали в конце X в. и в начале ÕI в. замечательным писчим – каллиграфом Габриелом Патараи. Он не только переписчик, но и создатель рукописи, т. к. Пархальский многоглав он переписал не механически с какого-

---

[1] *П. Закарая*,Зодчество Тао-Кларджети, Тб., 1992, с. 134. 60-70-ми годами X века датирует храм В. Беридзе (*В. Беридзе*, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, с. 167).

[2] Описание грузинских рукописей, коллекция А, т. V, составила *Лили Кутателадзе*, Изд-во АН Грузии, Тб., 1955 (на груз. яз.), с. 2; *Илья Абуладзе*, Образцы грузинского письма, Палеографический альбом, второе дополненное издание, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1973 (на груз. яз.), с. 339.

[3] Описание грузинских рукописей Государственного музея Грузии, коллекция H, т. IV, Составила и подготовила к печати *Ел. Метревели*, Изд-во АН Грузии, Тб., 1950 (на груз. яз.), с.81; *Илья Абуладзе*, Образцы грузинского письма, с. 337-338.

[4] Две древние редакции Грузинского Четвероглава по трем Шатбердским рукописям (897,936 и 937 гг.), Издал *А. Шанидзе*, Изд-во АН Грузии, Тб., 1945, (на груз. яз.).

нибудь одного оригинала, а провел, как сказали бы сегодня, определенную исследователь-скую работу – в колофоне рукописи он отмечает: «Сперва, как начал эту книгу, хотел описать только житие и мученичество жен, искал, но нашел малость, больше не смог искать; потом, сей житие отцов мучеников, которые не нашлись в Пархали, привез из Ишхани и так довёл до конца»[5].

Из этого колофона хорошо прослеживается взаимосотрудничество шатбердской и пархальской монастырей и ишханской кафедры в создании важнейших письменных памятников.

Пархальский Многоглав (рубеж X-XIвв.) является достопримечательной рукописью по многим данным, из них выделю только двух: 1) она по «объему самая обширная среди грузинских рукописей»[6]; исполнена на высококачественном пергаменте, размер страницы 48x25 см, всего страниц –658; 2) среди других сочинений, Габриел Патараи включил в рукопись два памятника древнегрузинской литературы – «Мученичество св. Шушаник»(V в.)[7] и «Мученичество св. Або» (VIII в.)[8] и, следовательно, Пархальский Многоглав является самой древней рукописью этих сочинений – все остальные созданы позднее.

А что касается Пархальского II-го четвероглава, переписанного тем же Габриелом Патараи, - эта «один из древнейших четвероглавов писанных письмом «нусха-хуцури»[9]; к сожалению, до нас рукопись дошла не полностью – только 147 страниц, размер каждой 29x21 см.

Кроме упомянутых здесь важнейших древнегрузинских рукописных книг, собственно с Пархальским храмом связаны также весьма значительные древнегрузинские надписи – как высеченные на камне, или рельефно выведенные, так и приписанные краской на стены, из которых, по замечанию Е. Такайшвили, со временем многие утеряны, но и немало дошли до нас[10]. Среди них одними из самых значительных являются надписи на среднем нефе южного фасада храма, написанные крупной кистью красной краской. Хотя они расположены очень высоко, снизу легко читаются[11]. Надписи исполнены разновидностью письма «нусха-хуцури», в которую смешаны буквы, переходящие в очертания письма «мхедрули» [ანი a(ani), кое-где – თანი th(thani) и др.].

Со временем надписи местами стерлись, кое-где буквы выцвели от солнца, но одна общирная надпись, вписанная между 6-ой и 7-ой арками фасада, сохранилась полнотью и свободно читается[12].

Надпись выполнена в 19 строк – 8 строк в 6-ой арке и 11 строк – в 7-ой. В начале текста исполнитель пропустил слово ღმრთისაჲთა «Господа» и вписал его над серединой первой строки. Нижняя часть оконной рамы прикрывает среднюю часть 14-ой строки, где написано слово აეშენა «аешена» («построил»). Последние две строки («аминь, аминь, Иоване настоятель») написаны с левой стороны окна 7-ой арки, над правой частью 14-ой строки, т. к. под стеной строка не вместилась.

---

[5] Описание грузинских рукописей, коллекция А, т. I, 1. составили и подготовили к печати: *Т. Брегадзе, М. Кавтария* и *Л. Кутателадзе* под редакцией *Ел. Метревели*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1973 (на груз. яз.), с. 389.

[6] *Илья Абуладзе*, Образцы грузинского письма, с. 352.

[7] Описание грузинских рукописей, коллекция А, т. I,1, с. 382 (№ 107).

[8] Там же, с. 371-372 (№ 53).

[9] *Илья Абуладзе*, Образцы грузинского письма, с. 352.

[10] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года в южние провинции Грузии, Изд-во АН Грузии, Тб., 1952, с. 97; *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года в Южную Грузию, Изд-во АН Грузии, Тб., 1960 (на груз. яз.), с. 93;

[11] *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 94-98; *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года, Тб., 1960 (на груз. яз.), с. 87-93;

[12] *Е. Такайшвили*, Указ. соч., Тб., 1952,с.95-96; *Е.Такайшвили*, Указ.соч.,Тб. 1960(на груз. яз.),с. 89-90;

Разделительный знак - : (двоеточие) проставлен в двух местах – в седьмой строке перед словом პატრიაქსა «патриарху» и в 16-ой строке после слово უკუნისამდე «укунисамде» («во веки веков»); титлы – продольная, прямая линия. В начале текста проставлен крест, орнаментированный на концах кружочками (из которых открытые проставлены на вертикальных рукавах, а закрытые – на концах продольных рукав) и вставленными в оправах точками. Таким был и поставленный в начале 6-ой строки крест, который сокращенно передает слово ქართლისა «картлиса» («картлийского»), но его орнаментировка ныне выглядит нечетко. Общий вид надписи таков, будто она намарана, этому восприятию способствуют то, что буквы разной высоты и толщины, замаранные последние строки и т. д.

Текст надписи таков:

„† სა(ხელ)ითა ღ(მრთ)ის(ა)ჲთა, მე(ო)ხებითა წ(მიდ)ისა ღ(მრთი)სმშობელისაჲთა, წ(მიდ)ისა იოვ(ა)ნე ნათლ(ი)სმცემელისაჲთა. ად(ი)დ(ე)ნ ღ(მერთმა)ნ, ქ(რისტ)ეს მიერ ქ(ართლისა) და ყ(ოვ)ლისა აღმ(ო)სავლ(ე)თისა პ(ა)ტრ(ი)აქსა იოვანეს, პარხალს ეკლ(ე)სი(ა)სა ზ(ედ)ა ჩასდ(უ)დარ(ა)ჲ კ(უ)რ(აპალა)ტსა აეშენა, აღარავ(ი)ს ეკ(აზ)მა და მ(ა)ნ შეკ(ა)ზმა; ჰგი(ან)მცა დ(იდე)ბულებ(ა)ჲ მისი უკ(უნისამდ)ე. წ(ინამძღურის)ა გ(იორგ)ი ღ(ა)ღ(უე)ლისა ს(ულს)ა შ(ე)ეწ(იე)ნ ღ(მერთმა)ნ, ამენ, ა(მე)ნ. ი(ოვა)ნე წ(ი)ნ(ა)მაძღ(უა)რი.(!)“.

«† Именем Бога, содействием св. Богоматери, св. Иоанна Крестителя, возвеличь Господи, от Христа патриарха картлийского и всего Востока Иоанна; «часдудару» Пархальского храма, которого построил куропалат, никто не украшал, и он украсил; да пребудет слава его во веки веков. Господи, помилуй душу настоятеля Георгия Гагуели, аминь, аминь. Иоанн настоятель».

Как видим, надпись «подписана» - её составил и, может быть, исполнил настоятель Иоанн (ясно, что Пархальского монастыря). В конце текста он упоминает еще одного настоятеля – Георгия Гагуели[13], которого во время исполнения надписи уже небыло в живых, т. к. в тексте говорится о помиловании его души. Георгий Гагуели, наверно, был предшественником Иоанна настоятеля, при котором и строился храм куропалатом и «часдудара» осталась не украшенной, как говорится в надписи. Хотя Е. Такайшвили Георгия настоятеля считает сподвижником Иоанна настоятеля, т. к. по его мнению «В Грузии иногда у монастырей было по два настоятеля, из которых один считался главным»[14], но упоминание Георгия, как усопшего, исключает его сподвижничество с Иоанном, хотя бы к моменту исполнения надписи.

С самого начала интерес исследователей вызвало ключевое слово текста: «часдудара», об украшении которой говорится в надписи. Е. Такайшвили приводит разъяснение Н.Я.Марра, который считал, что «час-дуд-ара» означает одновременно и арку и свод, а потом и всю группу сводов, т. е. аркатуру[15]. Издатели текста на русском языке, как раз это место и переводят, как «верхнюю аркатуру»[16]. Само слово Н. Марр считал по происхождению чано-мегрельским. В последнее время

[13] по прочтению *Е. Такайшвили* – «Гиорги Гоглисаса» (в русском переводе Георгию Гогели). Полагаю, что есть большее основание здесь вычитать «Гагуели» - Гагви известное место, где раньше было село (в Самцхе, Адигенский р-н, в ущельи р. Кваблианисцкали). Здесь находится место, где прежде существовал монастырь, в руинах обнаружен был алтарный камень с надписью, который ныне перенесен в Ахалцихский музей (*В. Силогава*, Один эпиграфический памятник феодального дома Чорчанели (Гагвийская надпись), «Сборник трудов» Ахалцихского филиала ТГУ, Изд-во ТГУ, Тб., Ахалцихе (на груз. яз.), с. 149-165); *Его-же*, Грузинские эпиграфические памятники Самцхе-Джавахетского исторического музея, Ахалцихе, 2000 (на груз. яз.), с. 23-24, № 3).

[14] *Е. Такайшвили*, Указ. соч., с. 95; *Е. Такайшвили*, Указ. соч., (на груз. яз.), с. 91.

[15] *Е. Такайшвили*, Указ. соч., там же; *Е. Такайшвили*, Указ. соч., там же;

[16] *Е. Такайшвили*, Указ. соч., с. 95; *В. Беридзе*, Место памятников Тао-Кларджети, с. 168; *П. Закарая*, Зодчество Тао-Кларджети, с. 134.

было высказано сомнение в правильности этомологии Н. Марра – «Принять этимологию Н. Марра невозможно... термин «часдудара» требует объяснения»[17]– пишут авторы.

Может этимологию данного слова следует ещё разъяснять, но что семантически оно означает группу сводов - аркатуру, это подтверждается фактическими данными – средний неф южного фасада разделен на одиннадцать простых арок. В них были вписаны надписи разных лиц; надписи приписаны к украшениям (сделанных или ими, или на их средства): веерам, кружочкам, солнечному диску, к выносному кресту и др. Так что, аркатура стены укращена не орнаментами, - как это было принято и распространено и что не сделал построивший храм куропалат («не украсил»), - а полихромной окраской, что также широко было распространено в тао-кларджетских храмах X века – Ошки, Церковь Отхта Эклесиа, Хахули, Долискана и др., в данном случае и в Пархали.

В надписи упоминаются две исторические лица – куропалат без имени и Иоанн, патриарх Картли и всего Востока. Куропалат, имненуемый в тексте строителем храма («В Пархальском храме «часдудару» построил куропалат») – знаменитый Давид куропалат, уже упомянутый выше в связи с колофоном И-го Пархальского Евангелия 973 года. Он заложил основу политическому объединению феодальной Грузии и по сведениям грузинских источников умер в 1001 г. (по армянским источникам - в 1000 г.). Выше уже отмечалось, что Пархальский храм строился в 961-973 годах и строительство это всецело связано с именем Давида куропалата. Это мнение, начиная с Е. Такайшвили, обшепринято.

Что касается Иоанна, патриарха Картли и всего Востока, Е. Такайшвили считал его деятелем более позднего времени. Он считал, что это должен бы быть каталикос–патриарх Иоанн VIII (1497-1507) и надпись датировал его временем. Он писал, что: «на это указывает палоеграфический характер надписей, где вперемешку встречаются буквы асомтаврули, нусхури и несколько мхедрули. Это обстоятельство указывает на новшество и резко отличает наши надписи от надписей классического периода истории Грузии»[18].

Из-за совершенно заслуженного большого научного авторитета Е. Такайшвили, никто не выразил другого мнения о датировке надписи, хотя все чувствовали разногласие между содержанием (постройка храма Давидом куропалатом в X в.) и датировкой. Первым высказался акад. В. Беридзе, который отметил (1981 г.), что по его мнению, надпись надо отнести к более раннему периоду, чем XVI-му веку[19]. Последнее время, видно исходя от содержания надписи, Е. Такайшвили приписали, будто он датировал надпись рубежом 60-70-ых гг. X в[20]. Но, как отмечалось выше, этим временем Е. Такайшвили датировал постройку храма, а надпись считал исполненной на рубеже XV-XVIвв. Независимо от этого, все равно вышло так, что упомянутые авторы в своем учебнике грузинской палеографии, где надписи расположены и разъяснены в хронологической последовательности, эту надпись Пархальского храма включили в группу эпиграфических памятников X века. Основанием для них послужили языковые, лексико-грамматические данные текста надписи[21].

---

[17] *К. Данелия, З.Сарджвеладзе*, Грузинская палеография, Изд-во «Некери», [Тб.] (на груз. яз.), 1977, с.68-69.

[18] *Е. Такайшвили*, Указ. соч., с. 97; *Е. Такайшвили*, указ. соч., с. 98.

[19] *В. Беридзе*, Место памятников Тао-Кларджети, с. 168.

[20] *К. Данелия, З. Сарджвеладзе*, Грузинская палеография, с. 68.

[21] Там же, с. 68-69.

На сегодня, когда выявлены, изучены, изданы и незыблемо датированы[22] выполненные прямым эпиграфическим нусхури, вперемешку с мхедрули или тяготейшими к очертанию мхедрули, буквами, а также переходным, или т. н. «мдиванмцигнобрули» (канцелярским строчным письмом) письменнотсями десятки подписей, - несомненно, что рассмотренная здесь надпись Пархальского храма, именно по палеографическим данным, стоит в рядах письменных памятников конца X века и XI века, в чем лично убедился во время неоднократного изучения памятника на месте 5 октября 2002 года и 12 августа 2003 г.

По содержанию, надпись, в которой отмечено, что строитетьство храма было начато и завершено Давидом куропалатом, следует датировать концом X в. (по времени кончины Давида курапалата – 1000-1001 гг.), что приходит в полное согласие с её палеографическими данными.

Во время царствования Давида куропалата известен каталикос Иоанн I Златоуст (980-1001 гг.)[23], который и назван в Пархальской надписи и который известен и по другим источникам. В частности, он упоминается в поминальном списке каталикосов в Шиомгвимской рукописи[24], также, в сочинении каталикоса Басилия III (1090-1100 гг.) «Сказание о чудотворстве святого и богообретенного отца Шио». Здесь о каталикосе Иоанне сказано: «Сей отрок есть Иоанн каталикос, который во всем стал подобным Иоанну Златоусту, чьи деяния и добродетель если кого-нибудь заинтересует, узнает из этой книги»[25]. Этого Иоанна каталикоса грузинская церковь причислила к лику святых - день его поминовения 3/16 марта.

Но что особенно важно в Пархальской надписи, это упоминание Иоанна титулом «патриарха Картли и всего Востока». Знаменательно, что в надписи он дважды упомянут возвеличенно, что несколько необычно для духовного лица: «возеличь Господи» и «до пребудет слава его во веки веков»[26]. Предполагаю, это связано опять-таки с его упоминанием патриархом, с титулом «патриарха всего Востока».

Считается, что глава грузинской церкви титул патриарха получили с XI века и первым таким был Мелкиседек I (1010-1033)[27] – перестроивший мцхетский кафедральный собор Светицховели и составитель известного исторического документа, т. н. «Мцхетского писания». Этот документ, как известно, содержит список тех рукописей, икон, крестов, церковных одеяний, церквей, монастырей, деревень и др., которые он принес в дар Светицховели или добыл для него[28]. Принятие Мелкиседеком титула патриарха объясняют его частыми посещенями Византии,

---

[22] Письменные памятники Сванети, II, Эпиграфические памятники, Тексты к публикации подготовил, исследованиями и научно-справочным аппаратом снабдил Валерий Силогава, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1988 (на груз. яз.), с. 158-171; *Его-же*, Надписи из Гареджского Мравалцкаро (IX-XIII вв.), Палеографическое и источниковедческое исследование, Изд-во «Интеллект», Тб., 1999 (на груз. яз.), № 5, 8, 21, 24, 51.

[23] Каталикос-патриархи Грузии, редактор акад. Роин Метревели, Изд-во «Некери», Тб., (на груз. яз.), с. 42.

[24] *Е. Такайшвили*, Синодик царей и каталикосов в Никорцминдской рукописи, сб. «Возвращение», I, Тб., 1991(на груз. яз.), с. 181-194.

[25] *Ф. Жордания*, Хроники и другие материалы истории Грузии, [кн.I], Тифл., 1892 (на груз. яз.)с.60,прим.

[26] Второе упоминание – «да пребудет во веки веков», как правило, - обращение к Господу, Богу. Поэтому, как будто неожиданно такое упоминание каталикос-патриарха Иоанна в тексте надписи. Полагаю, что с этой точки зрения надпись еще требует изучнеия.

[27] Каталикос-патриархи Грузии, с. 43-44.

[28] Корпус грузинских исторических документов, I, Исторические документы IX-XIII вв. Составили и подготовили к печати *Т. Энукидзе, З. Силогава, Н. Шошиашвили*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1984 (на груз.

его дипломатической деятельностью при императорском дворе в Константинополе, близким отношением с тремя императорами Византии – Василием II (976-1025), Константином VIII (1025-1028) и Романозом III Аргвиром (1028-1034); он якобы получил согласие от восточных патриархов его возведением в ранг патриарха во время одного из своих визитов в Константинополь[29].

Полагаю, что присвоение церковному главе страны высшего титула патриарха имело более серьезную и значительную основу и было предопределено общим политическим развитием страны, высокими государственными интересами, определенными ее политическим руководством. В истории Грузии такой была именно эпоха Давида куропалата, когда наметился четкий план объединения отдельных политических единиц в одно государство и началось его последовательное осуществление[30]. Политически независимому (от Византиискоя империи), в основном объединенному государству нужна была и полная церковная независимость, что и должно было выявиться в присуждении титула патриарха церковному главе. Для этого существовали все предпосылки – множество (свыше 40) епископальных кафедр и монастырей, существованние к тому времени двух каталикосатов – картлийского и абхазского[31], получение еще с IX века право на варение св. миро, последнее документально подтверждается в сочинении Георгия Мерчуле «Житие св. Григола Хандзтели»[32] (952р) и др.

В такой ситуации, во время царствования Давида куропалата, тогдашнему главе грузинской церкви, каталикосу Картли Иоанну был присвоен титул патриарха и именно он является первым носителем этого титула в истории грузинской церкви, как это документально подтверждает замечательная надпись Пархальской церкви последнего двадцатилетия X века.

Не исключено, что при принятии сана каталикоса в 980 году Иоанн тогда-же получил титул патриарха, что было обусловлено тогдашним политическим положением в стране – двумя годами раньше, в 978 году, усыновленный Давидом куропалатом царевич Баграт был коронован царем еще при жизни Давида большей частью объединенной страны – титулом «царя абхазцев и картвелов»[33], к которому прибавился созданный позднее, также в соответствии с политическим положением, сначала в 1003 году[34], а потом в 1010 году[35] титул «царя кахов и ранов». Титул царя

---

[29] Каталикос-патриархи Грузии, с. 44.

[30] Очерки истории Грузии, т. II, Грузия в IV-X веках, Редактор тома *Шота Месхиа*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1973 (на груз. яз.), с. 507-530.

[31] Основание Абхазского каталикосата исследователи определяют VIII, IX, X или XII-XIII вв. Полагаю, последними исследованиями бесспорно доказано, что он был основан в конце IX века, или на стыке IX-X вв. (*Б. Кудава*, Из истории Абхазского каталикосата (IX-X вв.), Сб. «Грузинская дипломатия», Ежегодник, 9, главный редактор Роин Метревели, Изд-во ТГУ, Тб., 2002 (на груз. яз.), с. 564-586.

[32] «Великий Ефрем много добра учинил нашей стране. Прежде каталикосы Востока миро из Иерусалима привозили, но Ефрем по велением во Христе установил мироосвяшение/мироварение в Грузию радостному распоряжению иерусалимского патриарха и его свидетельству» (Памятники грузинской агиографической литературы, книга I (V-X вв.), под редакцией *Ильи Абуладзе*, (на груз. яз.), с. 290: 34-38).

[33] Хотя титул «царя грузин» Баграт III получил в 1008 году после смерти его отца Гургена, но с 975 года он был правителем Картли, а с 980 года, по заключению И. Джавахишвили, стал единственным властелином Картли и Абхазии (*И. Джавахишвили*, История грузинского народа, книга вторая, соч. в 12 томах, т. II, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1983 (на груз. яз.), с. 124-126.

[34] *В. Силогава*, Из хронологии борьбы за политическое объединение феодальной Грузии (присоединение Кахети в 1003 г.), «Многоглав», Филолого-исторические разыскания, XIX, Тб., 2001 (на груз. яз.), с. 351-357.

[35] Очерки истории Грузии, т. III, Грузия в XI-XV веках, редакторы тома: *Зураб Анчабадзе, Виктор Гучуа*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб. (на груз. яз.), с. 159.

Баграта III (978-1014) в развернутом виде дан в возвеличавшей его надписи 1010-1014 гг. Кацхского храма, где он именуется, как «царь абхазцев и картвелов, великий куропалат Тао и ранов, кахов и всего Востока»[36].

Неизвестно, носил ли титул патриарха следующий после Иоанна каталикос Картли Свимеон (1001-1012), в источниках об этом не упоминается. Скорее всего, - носил , т. к. последующий каталикос –патриарх Мелкиседек I (1010-1033) с этим титулом упоминается в двух документальных источниках – первый, «Мцхетское писание» XI века, в водной части копии XVIII века в которой он упоминается как «каталикос-патриарх Картли»[37], второй: надпись храма Ткоба-Ерди (Ингушетия, сев. Кавказ), которая ныне хранится в Краеведческом музее г. Грозного: «Христос, возвеличь патриарха жвсегоъ Востока Мелкизедека, аминь»[38].

Здесь же следует отметить, что в X веке носить титул патриарха не было чуждо в грузинской церкви и в это время с этим титулом известен не только Иоанн; в частности, в колофоне Захарии Банел-Валашкертели, в рукописи А-648 данные которого, по заключению акад. Ел.Метревели, отображают обстоятельства последней четверти X века[39], среди наставников и родителей Захарии упоминается «патриарх Асат»; по мнению Ел. Метревели, он должен быть архипастырем в Бана, который, как первейший священнослужитель, носил титул патриарха, хотя и лишенного реального содержания»[40]. Значит, он был носителем титула, но не был главой церкви всей страны. Как видно, правитель Тао Давид куропалат, в чьи владения входила и эпархия Бана, присвоением ее первосвященнику титула патриарха, сделал первый шаг на пути полной независимости грузинской церкви от Константинопольского патриархата, что и закончилось присвоением в последствии этого титула каталикосу Картли, о чем свидетельствует Пархальская надпись.

В тексте надписи Иоанн именуется «патриархом Картли и всего Востока; «патриархом всего Востока» именуется Мелкизедек в надписи Ткоба-Эрди; известно, что «Востоком» и «всем Востоком» в X-XI веках в византийских и грузинских источниках именуется Грузия[41]. Следовательно, титул Иоанна означает «патриарха Картли всея Грузии». Этим подчеркивается, что в Грузии, помимо «сакаталикосо» (каталикосата) картлийкого, существовал абхазский каталикосат, но это предмет отдельного рассуждения. Также отдельно нужно рассмотреть соотношение статуса «патриарха картлийского и всего Востока» к современным ему вселенским патриархам. Хотя и является более поздней, засвидетельствованной документом ок. 1260 года, но, как видно, отражает раннюю традицию представленная реальность в подписи каталикоса Николоза III (1250-1282), когда он

---

[36] Корпус грузинских лапидарных надписей, II, Надписи Западной Грузии, вып. I (IX-XIII вв.), составил и подготовил к печати *Валерий Силогава*, Изд-во «Мецниереба», Тб. (на груз. яз.), с. 56, № 36.

[37] Корпус грузинских исторических документов, I , с. 22-10.

[38] *Г. Гамбашидзе,* Лапидарная надпись XI века каталикос-патриарха Грузии Мелкиседека I из христианского храма «Ткобай-йерда» (Ингушетия). Научная сессия «Мировые культурно-исторические процессы и Грузия» (по археологическим данным), тезисы докладов, Тб., 1993 (на груз. яз.), с. 47.

[39] *Ел.Метревели*, Колофон Захарии Банели и греческое стихотворение из малого синаксара, см.*Её-же* кн: Очерки по истории Афонского культурно-просветительного очага, Изд-во «Некери», [Тб.],1996 (на груз.яз),с. 167.

[40] *Ел. Метревели*, Указ. соч. с. 174, 177.

[41] *В. Копалиани*, По вопросу о курапалате «Всего Востока», «Мацне», серия истории ..., 3, 1972 (на груз. яз.), с. 171-176.

пишет: «По велению Христа, следовавший после пяти патриархов... шестой патриарх и велением Христа каталикос всей Грузии Николоз утверждаю и подписываю»[42]. Следовательно, документально подтверждается, что уже в XIII веке, и наверно, еще раньше (но не сохранилось источников), глава грузинской церкви ставил себя титулом патриарха на шестом месте после пяти вселенских патрярхов, но для достижения этого нужно было пройти длинний и сложный путь, которая начиналась в X веке[43].

---

[42] Корпус грузинских исторических документов, I , с. 155:7-11.

[43] В одном месте Ел. Метревели пишет (*Ел. Метревели*, Очерки истории Афонского культурно-просветительного очага, с. 178, примеч. 1), что у нее вызывает сомнение мое (т. е. В. Силогавы)предположение об упоминании титула каталикоза-патриарха в «Мцхетском писании», он считает что в такой форме оно характерно для более позднего времени и не могло быть представлено в письменном памятнике XI века. Должен заметить, что в экземпляре «Мцхетского писания», дошешего до нас по копии XVIII в. (ЦТИАГ, 1448/5018 б), упоминание титулом «каталикоза-патриарха» главы грузинской церкви, в данном случае – каталикоса XI века Мелкиседека, действительно вызывает сомнение. Такой титул главы грузинской церкви имели в позднее средневековье и переписчик документа в XVIII веке так и представил в соответствующей тому времени форме. Титул главы грузинской церквы был таков: с V века- «каталикос Картли», с X века – «патриарх Картли и всего Востока» или сокращенно «каталикос Картли», с XIII века - «каталикос-патриарх Грузии», а ныне (с 1918 года) - «каталикос-патриарх всея Грузии». Так что, и вправду сомнительно упоминание Мелкиседека I титулом «каталикоз-патриарха» в письменном памятнике XI века, хотя, титул патриарха, точнее «патриарха всего Востока» - как и его предшественник Иоанн каталикос (980-1001) – Мелкиседек вправду имел и это беспорно подтверждается современным его деятельности письменным памятником (вышеупомянутая надпись храма Ткоба-Эрди нач.XIв.).

Здесь же отмечу, что в специальной литературе последнего времени, особенно в энциклопедических статьях, появилось упоминание главы грузинской церкви титулом «Мцхетского каталикоса», а наименование грузинской церкви – как «Мцхетского каталикосата», что является неверным. Термин «Мцхета» не может заменить термин «Картли», т. к. в данном случае «Картли» подразумевает и обозначает всю Грузию, что и отображает фактическое положение.

Part One

Essays on the History of Georgian Church

(Tao-Klarjeti Eparchies)

Translated by *Lali Gegechkori*

Chapter I

EPARCHY OF AKHIZA

Ahkiza is one of the eldest Georgian orthodox eparchies from the time when King Vakhtang Gorgasali (40s of 5th c. – 502) founded 11 episcopates in addition to the episcopal see of Mtskheta.When the chronicler Juansher (11th c.) reports about the church activities of Gorgasali, he writes that King Vakhtang Gorgasali built in Mtskheta the church of the Apostles, Svetitskhoveli (life giving Pillar)... and installed there Petre as Cathalicos and Samoel as Bishop of the episcopal see of Mtskheta. As Bishops he established also one in Klarjeti, at the church of Akhiza (Akhizi), and one at Artaani, in Erusheti. The other episcopates founded by King Vakhtang were: Tsunda, Manglisi, Bolnisi, Rustavi, Ninotsminda, Cheremi, Cheleti, Khornabuji, Agaraki and Nikozi[1].

Before creating a see for bishop, Vakhtang Gorgasali let build a church in Akhiza. According to Juansher, Vakhtang, returning from the battle with the Byzantines, «saw among the cliffs in Klarjeti a place called Artanuji»[2]. He appointed his foster-brother Artavas as *eristavi* (govarner of province) and «ordered him to construct the fortress of Artanuji.and He also ordered him to seek out a place in the valley for a monastery, and to build a church and construct a monastery just as he had seen monasteries in Greece»[3]. Juansher continues: «Artavaz built the fortress of Artanuji and the monastery, which is Opiza, and three monasteries: the villages of Meri, Shindobi and Akhizi. He restored the fortress of Akhizi, and fashioned it to a cave»[4].

Based on Juansher's information, the same is repeated later by the Georgian historian Vakhushti Batonishvili (Bagrationi) (1696-1756) about Akhiza Vakhusti wrote: «also, he created at the cliffs of Akhza the hard and safety caves»[5]

This, means, King Vakhtang Gorgasali created an episcopal see for a bishop in the church of Akhiza which was built by his foster-brother[6].

The eparchy of Akhiza includes the ravines of the rivers Artanujistskali and Imerkhevi, the latter is one of the tributaries of the river Chorokh. On this territory is located the city-fortress Artanuji. A Georgian historian of the 11th century Sumbat Davitisdze mentions: «Ashot Kurapalat found a cliff in the woods of Klarjeti, where a fortress was built by Vakhtang Gorgasali, named Artanuji; it was ruined by the «Deaf from Bagdad» (i.e.Murvan surnamed «Qru» – the «deaf») and restored by

---

1. «Kartlis Tskhovreba» (History of Georgia), the text specified, according to all the main manuscripts, by *S.Qaukhchishvili*, vol.I, «Sakhelgami », press Tb., 1955, pp 198-199, (in Georgian) (hereinafter K˜Tsa,I). English translation: *R.W.Thomson*, Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, Oxford 1996, 216-217.

2. K˜Tsa,I, p.177:19. *R.W.Thomson*,History,op.cit., 194.

3. K˜Tsa,I, pp. 177-178.*R.W.Thomson*,History,op.cit.,194-195.

4. K˜Tsa,I, p. 178:3-5.*R.W.Thomson*,History,op.cit.,195.

5. «Kartlis Tskhovreba»,vol.IV, *Vakhushti Batonishvili*, Description of Kingdom of Georgia, the text specified, according to all the main manuscripts, state publishing house «Sabchota Sakartvelo», Tb., 1973, p. 682:3-5 (hereinafter K˜Tsa,IV).

6. *B.Lominadze,* Administrative organization of Georgian orthodox church in the 5th century, coll. Issues of Georgia's history in the feudal period, VII, «Tsotne press», Tb., 1999, p29, (in Georgian).

Ashot as a fortress again and he built also a city"[7]. Artanuji has been considered a city founded in the 8th-9th centuries[8].

In the 30s of the 8th century, during the raids of Murvan «Qru» (Murvan Ibn-Muhammad) Akhiza was razed to the ground. Its eparchy was included into the eparchy of Ancha which became the episcopal centre. This means, the eparchy of Akhiza had existed for more than two centuries.

Now, the ruins of the Monastery of Akhiza are located in 2-3 km distance north to the city-fortress Artanuji, on the left bank of the river Artanujistskali, on its western slope, over the present motorway. These are surroundings of the village Perathli, Artvini wilayat, the Republic of Turkey. According to prof. Wachtang Djobadze, who studied these sites in the 60s of the 20th century, the Monastery of Akhiza was divided into upper and lower parts with five small churches of the «darbazi» (hall) type . There are now all in ruins. From one of them has survived only a small portion of the eastern wall which is laid with roughly squared pinkish and yellowish sandstone blocks, in straight lines[9].

In 1913 the ruins of the Akhiza Monastery were surveyed by scholar A.Florensky, who was sent there by the Caucasian Museum of Tbilisi. He writes that in the eastern apse of one of the bishop's churches, he saw a mosaic representation of the Virgin as orans. The mosaic was completely damaged and had fallen down. Only from the contours of the traces of the mosaic could be depicted the firure of the oran[10]. According to Florensky, the mosaic of Akhiza was destroyed by a certain Usta-Gevork, a goldsmith and resident of Artanuji. He had collected the mosaic stones in two small sacks in order to sell them abroad [11].

A.Florensky himself collected tile antefixes in the church of Akhiza and took them to Tbilisi, to the Caucasian Museum. In his report, he writes that he has brought two fragments of tiles with representation of animals (deer), crosses and letters. The author is mistaken. The S.Janashia State Museum of Georgia, which is a legatee of the Caucasian Museum, still preserves three ceramic antefixes brought from Akhiza: two big ones and one of average size. Their graphic sketches were first published by P.Zakaraia[12], based on materials given to him by G.Chubinashvili. Their origin was unknown to him, as he writes, «we have long been searching for these exhibits in different museums,

---

7. *Sumbat Davitisdze*, Life and story of the Bagrationians, K˜Tsa,I, p377:1-4; *Sumbat Davitisdze*, Life and story of the Bagrationians, the text prepared, analyzed, commented and notes added by *Goneli Arakhamia*, «Metsniereba» press, Tb., 1990, p45:14-18, (in Georgian); *Sumbat Davitisdze*, Life and story of the Bagrationians, translated,introduction and notes by *M.D.Lordkipanidze*, «Metsniereba», press Tb., 1979, p31, (in Russian).

8. *Sh.A.Meskhia*, Cities and urban structure of feudal Georgia, Tb., 1959, p 35, (in Russian); Essays in history of Georgia, vol.II, Georgia in the 4th-10th cc, ed. Shota Meskhia, Sabchota Sakartvelo, Tb., 1973, p347, (in Georgian). Sh.Meskhia, Cities and urban structure of feudal Georgia(the 17th-18th cc), Historical Studies, vol. II, «Metsniereba», Tb., 1983, p 89, (in Georgian).

9. *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Ştuttgart, 1992, p. 22-23, (in English); *D.Khoshtaria*, Eparchy of Akhiza, Orthodox Encyclopedia, M., 2002, p204, (in Russian); *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S.116-119.

10. *Z.Skhirtladze*, On the Akhiza monastery and its mosaic. «Literatura da Khelovneba», «Metsniereba», 3,1991, p 155, (in Georgian).

11. Ibid

12. *P.Zakaraia*, Architecture of the ruined sity Urbnisi. «Metsniereba», Tb., 1965, p 64, pict. 40, (in

but failed to find them»[13]. The identification of the antefixes belongs to Z.Skhirtladze, who knew only two of them and published them together with photos[14].

In addition to these antefixes, Florensky had taken about 30 mosaic stones from the Akhiza church, which are now kept in the State Museum of Georgia. He had, as he writes, also a ring from Akhiza which he gave to Vladimir Epremov, in Petrograd (today St Petersburg). It was a ring with a carnelian cameo with an engraved Archangel Mikael and a Greek explanatory inscription. The further destiny of the ring is unknown.

One of the antefixes, brought by Florensky from Akhiza , shows a deer as full figure, in profile, turned rightwards to the viewer. Before him is engraved a cross with widened edges. On the other are represented two crosses, slightly bent towards each other, of the same contour as the cross on the antefix with the deer, but here it is of a bigger size and «leaved», divided into two by the ornament of a peacock's tail, between which a cross is put. On the third antefix, which is of an average size, there is a vertically «leaved» cross, the same as has been described for the preceding antefix. There are no letters on any of them, which opposes the information delivered by A.Florensky.

According to their artistic and stylistic features, the Akhiza antefixes are dated of the 5th-6th/7th cc.[15]. They seem to belong to the end of the 5th century, the time of the first building of this church.

Thus, there have been preserved stonse from the once magnificent mosaic, three antefixes and at least ruins of the razed-to-the ground patriarchal temple, which was one of the eldest, or may be, the eldest in the history of Georgia.

---

13. Ibid, p 87.
14. *Z.Skhirtladze*, idem, p 156, pict.1; p 158, pict.2, (in Georgian).
15. Ibid, pp 159-160.

Chapter II

EPARCHY OF ISHKHANI

The village of Ishkhani, the former centre of the eparchy, is situated on the right bank of the river Oltisistskali, a right tributary of the river Chorokhi. It is extending on a wide and high plateau, sloping gradually towards Oltisistskali. From the village and from the road leading to the village one has the most beautiful sights to places which belong to the best part of Tao. The village is rich in springs and orchards. The now damaged castle of Ishkhani castle is located to the north-east of the village, at the foot of a high mountain with the Georgian name Karieli, i.e. Kariani (windy) place, with the Arafik mountain to the south and the mountain Urghun-Duzi to the south-east[1].

These places were settled by Georgians since ancient times (the Georgian tribes of Taokhs (Diauehi) are mentioned in Assyrian and Urartuan inscriptions of the 12th-11th cc BC and the 9th-8th cc BC [2]). In the 2nd-1st cc BC, these lands were conquered by the strengthening kingdom of Armenia, from this time is dating the Armenian population there as well as Armenian toponymy. One of the Armenian toponyms is Ishkhani, others are: Shatberdi, Midznadzoro[3]. At the same time, we find also eldest Laz (Zan-Chanian) toponyms, like Opiza (meaning «the right side for covering» in Georgian), Oshki (from the Megrelian «shka", i.e. being in the middle»), etc[4].

In the 5th century King Vakhtang Gorgasali built fortress-city on the plateau of the high, inaccessible cliff of Artanuji. Later it became the capital of the Kingdom of Tao[5]. Its ruins are most impressive even today.

At the turn of the 8th-9th cc, in this region, which had become a domain of the Bagrationi feudal house, was formed a new Georgian feudal state, connected with the name of Ashot I Kurapalati

---

[1] *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917 to the Southern provinces of Georgia, Publishing house of Acad. of Sc. of the GSSR,Tb., 1952, p 23, (in Russian); *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition to South Georgia, The same publishing house, Tb., 1960, p 7, (in Georgian).

[2] *G.A.Melikishvili*, Cuneiform inscriptions of Urartu, M.,1960,p424; *G.A.Melikishvili*, The History of ancient Georgia, Tb., 1959, p 114,176, (in Russian); *N. V. Arutunian*, Corpus of cuneiform inscriptions of Urartu, «Gitutiun», Publishing house of the National Academy of Resp. of Armenia, Yerevan, 2001,p503, (in Russian) (all the cases and forms of their commemoration are registered in it as well). *E.Astakhishvili*, Oldest Kartvelian formations and their relations with Old Assyria and Urartu, «Kartuli Diplomatia», annual,I,Tbilisi University press, Tb.,1994,pp21-29, (in Georgian).

[3] *T.Goniashvili*, To a question of dialectisms in Adishi monument, «Enimkis moambe»,(The Bulletin of the Institute of language and Material Culture) IV, 2, Tp., 1938, p123, (in Georgian).

[4] ibid. The ethnikal history of the entire Tao-Klarjeti is connected with many different and specific questions. in special literature there are the various viewpoints about it. Also, there are the great number of the literature and sources about this problem. We are not intending to analize all of them. The more so, as it exists a capital work of P. Ingoroqva, where all this questions are widely discussed. The main thesis of Ingoroqva is that the Georgian population originated there in the earliest ages and this process continued in the next centuries, as well. (It is not a fortuity, that a name of yhe political unit which have been created here was: «the Georgian Kingdom».) So this opinion is most argued and very similar. See: P. Ingoroqva, Giorgi Merchule – the Georgian author of the 10th century. An essay on the history of old Georgian literature, culture and political life. Pablishing house «Sabchota Mcerali», Tb. 1950 pp. 400-544

[5] lit-re see here, Eparchy of Akhiza, n.7,8.

(†826)[6]. All through the Middle Ages these places belonged evidentlyto Georgia. At the end of the 16th century, they were conquered by Ottoman invaders and the Islamization of the local population started[7]. E.Taqaishvili, who studied these places, in 1917, wrote: «the residents of the village Ishkhani are all «Islamized» Georgians, Meskhs. In 1917, the Georgian language was known only by some old-aged people, the others have already forgotten it»[8].

The Ishkhani cathedral is a cruciform domed construction of immense measures(fig.1), its dome being erected on four free standing strong pillars. Its central part is of somewhat elongated form. That is why E.Taqaishvili characterized it as «a unification of central-domed church and one-naved basilica.» [9] The church has been reconstructed many times, embellished and decorated. From its architectural elements, the altar is of special interest: two-storeyed, with side repositories and an arcade at the ground level (a remain of the original building from the dated of the first half of the 7th century. The church in its present form dates to the 11th century). The church was decorated with frescoes of high quality from different periods[10], from which Only fragments have been preserved. Especially mentioned should be an Ascension of the cross in the cupola neck which is one of the best composition of this type in Georgian monumental art. Similar crosses can be found in Parkhali, Manglisi and Nicortsminda.

The cupola of this church, its walls and roof have been well preserved up to now. The cupola still has an old roofing, which consists of dark blue and dark purplish-red glazed, rounded tiles arranged in cone-shaped order. There are stone relief ornaments of different character on the church walls. The church possesses also rich epigraphics, which will be discussed later. The church architecture has been studied more than once[11].

Vakhushti Batonishvili (1696-1756) writes about Ishkhani in his work: «Description of the Kingdom of Georgia», namely, in the chapter titled «Description of fine places of Samtskhe-Saatabago»:

---

[6] Essays in History of Georgia,vol.II,Georgia in the 4th-10th cc.,volume ed. *Shota Meskhia*, «Sabchota Sakartvelo», Tb.,1973,pp445-446, (in Georgian); Essays in History of Georgia,vol.II,Georgia in the 4th-10th cc. «Metsniereba», Tb.,1988,pp306-307, (in Russian).

[7] Essays in History of Georgia,vol.IV,Georgia from the beginning of the 16th century till the 30s of the 19th century,volume ed. *Mamia Dumbadze*, «Sabchota Sakartvelo», Tb.,1973,pp129-140, (in Georgian); *M.Svanidze*, Campaign of Lala Mustapa Pasha in Transcaucasus (1578), Works of Tbilisi State University,vol.116, Oriental series, vol.5, pp390-392, (in Georgian); *M.Svanidze,* From the history of Childiri (Akhaltsikhe) phashate foundation, historical journal «Matsne», 1964, N3,pp 70-84, (in Georgian).

[8] *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917 in South Georgia, Tb., 1960, p 7, (in Georgian).

[9] Ibid, p9, (in Georgian).

[10] *E.Privalova*, Some notes on Tao-Klarjeti ornaments,chief scientific-production enterprise for preserving and use of the Georgian monuments of a history and culture, Annual of research works, II,Tb.,1996,pp 10-11, (in Georgian). *E. Privalova*, Some points of the pointings of Tao-Klarjeti, Collect. works Studies in the history of Georgian Church, Georgian Spiritual scriptures and Christian Art, «Tsminda Nino» press, Tb. 1998 pp. 326-336.

[11] On architecture of the Ishkhani church, see: *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 25-26, (in Russian); *E.Taqaishvili*, 1917, Archaelogical expedition, pp9-10, (in Georgian); *V.Beridze*,Place of Tao-Klarjeti monuments in the history of Georgian architecture, «Metsniereba», Tb.,1981,pp150-153, (in Russian); *M.Kadiroglu*, The architecture of the Georgian church at Ishkhan, Frankfurt am Main, 1991,(in English); *P.Zakaraia*, Architecture of Tao-Klarjeti, Tbilisi University Press, Tb.,1992, pp23-41, (in Russian); *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p.191-208, (in English); *B.Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S 357-371, (in German).

«Above Artvin, the Chorochi is joined by a ravine from the west, which comes down from the mountain of Tortom-Ispiri... Above this ravine is situated the fortress of Ishkani, firmly built, with domed, beautifully built church. It is the seat of a bishop, the pastor of Ispiri, Tortomi, Baiburd, up to the mountains of Trebzond, which is vacant now»[12].

In a historical document of the beginning of 16th century on «The Bishops and parishes under the Cathalicos in Samtskhe-Saatabago», the parish of the Ishkhneli Bishop is determined as follows: «the entire Tortomi above Gurjiboghaz, below Taoskari, [and a place] called Sakrulavi, at the Artanujistavi and on the opposite side –[the territory] above the mountain Orjokhi, the entire Sakavkasidzo, above the mountain of Ispir-Trebzond»[13]. «Sakavkasidzo» mentioned in the document, is a domain of the Kavkasidze feudal house, which according to another document of the same period, was owned by the Cathalicos together with the vassal domain Parkhali[14]. Other feudal houses and their estates – Samdzivaris, Babulisdzes, Avalishvilis, Slesars, Lasurisdzes, Chorchanelis, Khursidzes, etc (more than 23 houses in total) – were only cathalicos' vassals[15].

The bishop of Ishkani, the «Ishkhneli», had the highest honour in the hierarchical rank of medieval Georgia. During one of the most important state and political acts, enthronement of the king, the king was led to the altar by the Cathalicos of Kartli and the Abkhazian Cathalicos and in case the latter did not attend the ceremony, by the Ishkhneli bishop or Archbishop[16]. After the enthroning act, the king was taken down from the altar by the Cathalicos, who was holding his right hand, while his left was held by the Abkhazian cathalicos or Chqondideli (this word is inserted in the text in Mkhedruli (i.e. Secular alphabet– V.S.) or the Ishkhneli[17]. This means that the Ishkhneli replaces the cathalicos of Abkhazia, when the Chqondideli was absent, the Ishkhneli being placed here on the second place, after the cathalicos of Kartli.

This rule of king's enthronement presents the situation of the 13th century and in the 14th century «Khelmtsipis Karis Garigeba",(The regulation of Royal Court) which represents the situation of earlier period (2-3 centuries ago) Ishkhneli's high honour is specially accentuated. So, it is said that the king welcomed with respect the Ishkhneli, Matsqvereli, Ancheli, Mtbevari and Golgoteli bishops and for the Ishkhneli the king made two or three steps forward and welcomed him[18]. With such great

---

[12] «Kartlis Tskhovreba», vol. IV, *Vakhushti Batonishvili*, Description of Kingdom of Georgia, the text specified, according to all the main manuscripts, by *S.Qaukhchishvili*, «Sabchota Sakartvelo», Tb., 1973, p 681:6-11(hereinafter K~tsa,IV), (in Georgian).

[13] Monuments of Georgian Law, vol. III, monuments of church legislation (the 11th-19th cc), texts published, comments and bibliography by prof. *I.Dolidze*, Metsniereba, Tb., 1965, p 51(hereinafter MGL,III), (in Georgian).

[14] MGL,III, p 242.

[15] MGL,III,pp 242-244.

[16] Monuments of Georgian Law, vol. II, Monuments of civil legislation (the 10th-19th cc), texts, comments and bibliography by prof. *I.Dolidze*, Metsniereba, Tb., 1965, p 51(hereinafter MGL,II), (in Georgian).

[17] MGL,II, p53.

[18] Monuments of Georgian Law: 1. «Khelmtsipis karis garigeba», 2. «Dasturlamali». Texts,research, glossary and bibliography by *I.Surguladze*, «Sabchota Sakartvelo», Tb., 1970, p 44, (chapter 26), (in Georgian); Code of Royal Court, transl.by *V.D.Dondua*, text, introduction, notes, comments and bibliography by *D.A. Purtseladze* (Sources on history of Georgia, 63; Monuments of Georgian historical literature,IX), «Metsniereba», Tb.,1991,pp52-53 (chapter 26) (in Russian); «Khelmtsipis karis garigeba», texts, English translation, introduction, glossary, notes

respect and honour the king welcomed only cathalicos and Chqondideli, the cathalicos still being kissed by the king whj, then, put him to his right[19].

At the feast arranged after enthronement, the Ishkhneli occupied the 10th place among 36 bishops of East and West Georgia. He is mentioned between two archimandrites, i.e. betweeb the ruling Ninotsmindeli (9th place) and Ancheli (11th place) bishops and their eparchies though the Ancheli should have been placed directly after the Ninotsmindeli[20].

It is clear that the Ishkhneli occupied a high rank among the bishops of Samtskhe-Saatabago, here he is mentioned on the third place after the Matsqvereli and Kumurdoeli (even before the Ancheli) among 13 bishops[21].

The bishops of the eparchy of Ishkhani held the title of «Ishkhneli», as was mentioned earlier. The eparchy existed for 1000 years – from the 7th-17th century – and had a very rich and interesting history.

The bishop's cathedra was founded in Ishkhani and the church built in the 30s of the 7th century by one of the local residents, the Armenian Nerse. He was evidently endowed with the talent for construction. In addition to the old cathedral of Ishkhani, he built the famous round church of Zwratnotz[22] (church of the «Guardian Angels»), near Echmiadzin in Armenia, which resemble our splendid Bana church (in historical Tao)[23]. He also renewed and restored several old churches. His activities have been preserved in Byzantine, Armenian and Georgian sources[24]. Nerse become Cathalicos of the Armenian Church and was known under the name Nerse III Shinogh («the Builder»). He held the cathalicate from 641-661[25]. As he adhered to Chalcedonism, (Diophysite position, opposition to the otherwise non-chalcedonian, monophysite position of the Armenian church he was displaced from the Armenian cathalicos' throne. That is why the old Georgian writer Arseni Sapareli (who is supposed by some authors to have lived between the 7th and 10th centuries, but in the opinion of Z.Alexidze he wrote in the 20s of the 12th century or probably at the end of the 13th century[26]) considers him to be a «worthy and orthodox» man[27].

There are different historical sources reporting on Nerse, but only the Georgian source – «Life of Grigol Khandzteli» by Giorgi Merchule (10th c.) – tells about him as the builder of the old church of Ishkhani. This points to the reliability of this and also other old Georgian written sources. The «Life of Grigol Khandzteli» mentions also Saba, Grigol's associate, being consecrated as Ishkhneli

---

19. «Khelmtsipis karis garigeba», (Code of Royal Court) ed. *K.Surguladze*,p25.
20. MGL,II, p49.
21. MGL,III, p 245.
22. *T.Marutian*, Zwartnotz architectural monuments,Avan, Ani Virgin cathedral, Publishing house «Khorurdain Groh», Yerevan, 1989, pp 8-48,(in Russian).
23. *R.Mepisashvili, D. Tumanishvili*, Bana cathedral, issues of study and reconstruction, «Metsniereba», Tb., 1989, (in Georgian).
24. *Arseni Sapareli*, Religions Division of Georgians and Armenians,text, analysis, comments by *Z.Alexidze*, (sources on history of Georgia,17; Monuments of Georgian historical literature, I), «Metsniereba» press, Tb., 1980, pp 194, (in Georgian).
25. Ibid, p18.
26. Ibid,pp9-14,68.
27. Ibid,p91.

bishop: «by the will of God, Saba was consecrated bishop of Ishkhani at a catholic church built by the catholicos Nerse, remaining for many years without its spiritual head»[28].

The old church of Ishkhani built by Nerse «remained without its spiritual head for many years» because with the raids of the Arab Murvan Qru (Murwan Ibn-Muhammad) in the second half of the 30s of the 8th century in Georgia and the Caucasus, also Tao-Klarjeti was raided[29]. It is supposed that during these raids also the old church of Ishkhani built by Nerses was destroyed[30].

The building of a new church in Ishkhani and the re-foundation of the episcopal centre there is connected with the name of Grigol Khandzteli's disciple Saba/Sabani (in the «Life of Grigol Khandzteli» he is mentioned with both names).

Saba was a nephew of Grigol Khandzteli's mother, i.e. a man of his age and generation (OGHLM, I, p 252:20). In the «Life of Grigol Khandzteli» he is mentioned as «Ishkhani rebuilder and its bishop» (ibid). Saba accompanied Grigol everywhere, lived with him in Khandzta, and went with him to Constantinople to visit holy places. They returned also together and stopped near Ishkhani. Just before, thay were informed that «Ashot Kurapalat had been assassinated and his sons had become the rulers» (OGHLM, I, p 264:33). Here are mentioned Ashot I Kurapalati, who was assassinated January 29, 826, and his sons Adarnese, Bagrat and Guaram. On Bagrat was bestowed the title of Kurapalati (also Kurapalat, one of the highest Byzantine ranks, which was also conferred to Georgian kings) and he became the head of the Bagrationi royal house in Tao (OGHLM, I, p 272:16-22).

Grigol and Saba, which stopped near Ishkhani, «had a vision and God revealed to them Ishkhani,s initial splendour and the need for its renewal by Saba/Sabani» (OGHLM, I, p 265:6-7). After this, they had a revelation about the way to Ishkhani because the church ruins and their surroundings were desolate and inaccessible to reach and the way was forgotten (ibid, p 265:10). When they reached Ishkhani, they liked the place very much for its spiritual and earthly appeal. Saba decided immediately to stay there, but Grigol did not allow him to stay, he told him that they should return to Khandzta to see their monk brothers and should only then «on god's will and blessing, return to this holy place» (OGHLM, I, p 265:14-15). On the way to Khandzta, they «visited the sons of Ashot Kurapalati's to condole, and shared their grief.»

On his return to Khandzta, Grigol visited Bagrat Kurapalat once more and appealed to him with the request to give resources for building a church in Shatberdi which was donated by Ashot Kuropalati to Khandzta's monastery as an arable land. Bagrat assisted him in every way and «built Shatberdi like Khandzta» (OGHLM, I, p 273:30-31). After having completed Shatberdi, Bagrat Kurapalati invited Grigol once more to palace and gave him the good places for the arable of shatberdi. (OGHLM, I, p 273:37). Grigol thought of Saba and informed Bagrat Kurapalati about it. He «was very glad... and wrote immediately a letter» and sent people to bring Saba before him. But when they returned, they told the Kurapalat that «he did not want to come.» Bagrat Kurapalat said to Grigol «I was not right in sending my letter» and asked him «to write a letter on his behalf» supplementing it with his new

---

28. Life of Grigol Khandzteli: Monuments of Old Georgian hagiographical literature, book I (the 5th-10th cc), ed. by *Ilia Abuladze*, Publishing house of Acad of Sci. of Georgian SSR,Tb., 1963, pp 274:10-13, hereinafter MOGHL, I, with indication in the text), (in Georgian).

29. Essays in history of Georgia, vol. II, pp 289-290, (in Georgian); Essays in history of Georgia, vol. II, pp 177-178, (in Russian).

30. *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 24, (in Russian); *E.Taqaishvili*, 1917 Archaelogical expedition, p 8, (in Georgian).

letter to Saba. «Blissful Saba obeyed the second order by the Kurapalat and before all the letter by his father», i.e. of Grigol, is said in the «Life of Grigol Khandzteli.» (OGHLM,I,p274:5-6).

When Saba appeared before him, Bagrat asked: «You should obey your sovereign, why did not you come on the first calling, Holy Father» (OGHLM, I, p 274:9-10). Saba/Sabani´s answer to Bagrat Kurapalat was: «Gracious King, you are the sovereign of a country, but Christ governs over heaven and earth and underworld. You are the King of your relatives while Christ is thew king of all the born; you are the king of transient and Christ is an eternal king and the king of angels and human beings and I believe in his word that «no man can serve two masters» and I came to you on the words of my brother and holy father Grigol» (OGHLM, I, p 274:12-20).

Bagrat Kurapalat obediently agreed with these arrogant words of Saba/Sabani proved by the words from the Gospel (Matthew, 6, 24, and Luke, 16, 13) and himself proves by the words from the Gospel «Let your light shine before men, that they may see your good works, and glorify your Father, who is in heaven» (Matthew, 5,16).

Then, accompanied by Grigol Khandzteli and Saba, Bagrat Kurapalat came to Ishkhani and «liked this place very much.» Saba was consecrated as bishop of Ishkhani and the church of Ishkhani «was rebuilt by blessed Saba/Sabani» and Ishkhani began to exist (OGHLM, I, p 274:34-35, 274:39). «And, thus, Ishkhani flourished from now to the eternity», concludes the biographer of Grigol Khandzteli, Giorgi Merchule (ibid, p 274:39).

Saba Ishkhneli's response to Bagrat Kurapalat's words concerned several issues. At first, the response shows that the monk-fathers were full aware of the meaning of their activities for the spiritual revival of the country. Another conclusion is connected with this point: they also apprehended the significance and designation of a broad ecclesiastical construction work in this region and thirdly, not only the spiritual fathers influenced the public authorities but the latter also supported them and this joint co-operation yielded important results which finally promoted the establishment of a first Georgian feudal state.

Saba Ishkhneli's response is also interesting from the philological point of view. In K.Kekelidze's opinion, Saba Ishkhneli's words could have been connected with the translation of a piece from «David and Goliath» of Hippolyt of Rome (2nd-3rd cc). It is not excluded that Saba Ishkhneli himself had translated these texts between 831-842[31]. To this hints that this work of Hippolyt is included in the «Shatberdi collection» (a collection of ecclesiastical texts from the 10th c.) which ends with the same words, as Saba Ishkhneli's response[32]. The «Shatberdi collection» is connected with Iskhani –in one of the annexes of Ioane Bera, a major scribe of the manuscript, we read: «this book of Genesis was copied from original in Iskhani, pray for the writer who will read it»[33]. It is supposed[34],

31. *K.Kekelidze*, Quotation from Hippolit of Rome in the work of Giorgi Merchule,Bulletin of Geor.Acad.of Sci.,vol.IV,N3,1943,pp296-272; *K.Kekelidze*, Essays from the history of old Georgian literature,I,Tb.,1956,pp2 31-234; cf. *K.Kekelidze*, history of old Georgian literature,vol.I, «Metsniereba», press, Tb.,1980,pp156,459, in Georgian.

32. «You are the king of menkind of our World and Christ – of the heavens, this world and neither World. You as a king, as a man, are a ruler of the transient time and Christ is the Eternal and Absolut Lord for all time; amen». Said by Ipolit for David and Goliath, (explanations), see Shatberdi collection of the 10th century, prepared by *B.Gigineishvili* and *El.Giunashvili*, (monuments of old Georgian literature,I), «Metsniereba»,Tb.,1979,pp249:18-20, (in Georgian).

33. Shatberdi collection of the 10th century,p20, in Georgian.

34. *Il.Abuladze*,Georgian and Armenian literary relations in the 9th-10th cc, Tb.,1944,p030, in Georgian; *L.Menabde*, Centres of old Georgian literature, vol.I,section II,Tbilisi University Press, Tb.,1962,p445, (in Georgian).

that the quotation from Hippolyt of Roma could have been translated by Giorgi Merchule what would exclude Saba Ishkhneli's role. But Giorgi Merchule himself writes that these were the words of Saba Ishkhneli, who was probably also translating ecclesiastical literature. So, K.Kekelidze's consideration is more convincing.

From the above may be deduced also the period, when the first Ishkhneli bishop Saba/Sabani was active. We think that this was in the 30-40s of the 9th century.

The name of the next bishop of Ishkhani - Basili Ishkhneli - is mentioned in the historical source only one century later. His name is preserved in a fine fresco inscription on the south wall of the north chapel. This inscription with a historical content is dated according to E.Taqaishvili to the years 954-955[35](fig.2). The first part of the inscription commemorates Basili Ishkhneli, the other part contains the text on the consecration of a new bishop. The inscription begins with the following words: «In the Chronicon 137 in the month of September 7 with the help of Christ and the blessing of the holy Cathedral Church by the order of Adarnese, King of the Georgians, our blessed Father Basil was appointed as bishop and he served this Holy Church (of Ishkhani) 19 years with outstanding dedication, and in complete faith, and he entrusted his soul to God in the month of December 26 on Friday. May Christ give peace to his soul, amen»[36].

Thus, on September 3, 917, Adarnese, King of the Georgians appointed Basili as bishop of Ishkhani, who occupied this see for 19 years up to his death, on December 26, 936. Unfortunately, there is no further evidences of Basili Ishkhneli, but there is also no such evidence on any other Georgian church father in the medieval Georgian epigraphics as the exact dates of the beginning and the end of their activities are concerned. Only the construction inscription of the church of Kumurdo of 964 with its specified chronological evidence may be compared to our inscription[37].

The inscription of the church of Ishkhani continues with commemorating the consecration of Stepane Ishkhneli as bishop. It says that David, King of the Georgians, Ashot Kurapalat, Bagrat Magistros and Sumbat Antipatrik sent Stepane to Trebizond at the place of the deceased Basili Ishkhneli, and there he was consecrated by the hand of the honorable and God-pleasing Greek Patriarch Basil; According to E.Taqaishvili, this happened on Sunday, March 1, in 937[38], the year after Basili Ishkhneli had died (936).

Unfortunately, the further text has faded out and is unreadable. The remaining fragments give to understand that there may have been noted why it was necessary to send Stepane to Trebizond and not to Mtskheta, to the cathalicos of Kartli. The final words of the text are as follows: «Because at that time [the Catholicos] of Kartli blessed...». From these words E.Taqaishvili concludes that the cathalicos of Kartli was dead by that time and the new one was not yet consecrated.

Anyhow, it is a fact that Stepane as bishop of Ishkhneli was consecrated in Trebizond in the 10th century, and this also leads us to the relations of one part of the Georgian bishops with Trebizond in the late Middle Ages.

It is unknown how long Stepane Ishkhneli had been bishop but it is not excluded that Ilarion Ishkhneli succeeded him – there are about 30 years from the consacretion of Stepanos until Ilarion was intensifaing his activities.

---

[35] *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 32, in Russian; *E.Taqaishvili*, 1917 Archaelogical expedition, p 17, (in Georgian).

[36] *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 30, (in Russian); *E.Taqaishvili*, 1917 Archaelogical expedition, p 15, (in Georgian).

[37] *V.Silogava*, Kumurdo, church epigraphics, «Metsniereba», Tb., 1994, pp 19-41, (in Georgian).

[38] *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 31, (in Russian); *E.Taqaishvili*, 1917 Archaelogical expedition, p 16, (in Georgian).

There are two precious and highly important objects connected with Ilarion Ishkhneli: a processional cross, that was made on his order in 973, and a voluminous manuscript (P 331) copied at the end of 10th / beginning of 11th century, in which are collected various texts, including a paterik the lipos of holy fathers translated by Eptvime Mtatsmindeli at the end of the 10th century[39].

The processional cross of Ishkhani, which is now preserved in the State Museum of Georgian Art and has been thoroughly studied by acad. G.Chubinashvili[40], has two historical inscriptions in Asomtavruli (the eldest Georgian uncial script). The first inscription reads: «it was made for Ishkhani by Ilarion and who will take it from here, he will be damned» and the second: «† cross of Life, be leader and protector for Bishop Ilarion. Christ, glorify Our Kings and protect their nation. Chronicon 973.»

Thus, according to its inscriptions, this processional cross was specially prepared for the church of Ishkhani, in 973, on the order of Ilarion, the bishop of Ishkhani.

The manuscript A-35 of the end of the 10th century was copied by a certain Iovane-Germane, - who reminds in a special note on one of the pages of the manuscript (26v). That Ilarion Ishkhneli was the person who let copy the manuscript, can also be seen from the numerous commemorative inscriptions on different pages of the manuscript. Among them, the text of the 17th colophon is as follows: «Jesus Christ, exalt Archbishop Ilarion» and the text of the 8 th colophon: «Jesus Christ, exalt Ilarion, Archbishop of Ishkhani, amen. »[41]. They shows that since the end of the 10th century, the Ishkhneli bishops carried the title of archbishops (we'll see below that later they had the title of metropolitans as well).

L.Menabde supposed that Ilarion Ishkhneli could have been the same Ilarion Ishkhneli who had copied the Gospel of Mestia. But he himself doubts this as well because there are 60 years between the making of the cross (973) and the copying of the Mestia Gospel (1033), which excludes both Ilarion Ishkhneli being the same person[42]. (infra)

There is no other evidence of Ilarion (I) Ishkhneli in Georgian historical sources, according to the material mentioned above, he seems to have been active in the last quarter of the 10th century.

The Armenian historical sources also mention a certain Bishop Ilarion, who encouraged by Tao noblemen which were supported by the Byzantine emperor Basili II (976-1025) murdered David Kurapalat[43]. We think that he was not a contemporary of David Kurapalati and the renowned Bishop Ilarion Ishkhneli mentioned above. Bishop Ilarion, who assassinated David Kurapalat seems rather to have been a royal court bishop who had the same name Ilarion. To this points the easiness with

---

[39] It is fully published: Old Georgian translations of medieval short stories. 1. Ekvtime Atoneli's translation of one old Georgian Paterik. (Lifes of holy Fathers) The text prepared, studied and supplied with a glossary by *Manana Dvali*, «Metsniereba»,Tb., 1966 (in Georgian).

[40] *G.Chubinashvili*, Cross of 973 from Ishkhani, Bulletin of Museum of Georgia, vol. VI, Tb., 1931, pp 296-314, (in Georgian).; *G.Chubinashvili*, Georgian chasing art, Tb., 1959, pp 55-60, (in Russian).(Ibid. Literature).

[41] Description of Georgian manuscripts, the collection (A) of the former church museum, vol. I,1, prepared by *T.Bregadze, M.Kavtaria* and *L.Kutateladze*, ed. *El.Metreveli*, «Metsniereba»,Tb., 1973, p 109, (in Georgian).

[42] *L.Menabde*, Centres of old Georgian literature, vol.I,section II, p446, (in Georgian).

[43]This is what Armenian historian of the 12th cent. *Mate Urhaets*(from Edessa) writes based on the evidences of old historians: «Shameless bishop Ilarion had once more an evil thought,[one day] he entered his room and until David was calmly sleeping, took his pillow, put on David's mouth, fell on him with all the force and torturing pious David Kurapalati, suffocated him» (*El.Tsagareishvili*, Armenian sources on the Georgia-Byzantium relations in the 10th-11th centuries, «Mravaltavi», philological and historical studies, II, «Metsniereba»,Tb.,1973,p198, (in

which he could move at royal court, where he freely moves around the palace, enters the room where the old king sleeps, suffocates him with a pillow and fulfills his evil plan without any problem.

A few years later, this Bishop Ilarion was caught by King Basileos. They put a stone around his neck and Ilarion, together with the noblemen which had supported him, was drowned in the sea. «Thus they were perished by curse», writes Mate Urhaezi[44]. One can remember here: «For all they that take the sword shall perish with the sword» (St. Matthew, 26, 52).

How important the cathedral of Ishkhani was, show the following building activities. A small chapel was built by Gurgen, King of Kings, father of Bagrat III in 1006 opposite the south entrance, in some three metre distance from the cathedral. This small chapel (10,35 X 5,65m) has one entrance in the north; on the entrance architrave is engraved an Asomtavruli inscription, the lines of which are arranged in semicircle, the lines with the date horizontally. The text reads as follows(fig.3):

«† In the name of God, I, Gurgen, King of Kings, have built this holy church in the name of Holy Virgin, to pray for my soul. Holy Virgin, do protect me at Doomsday. This is the gate of the Lord into which the righteous shall enter. Each to pass it, do pray for me». Chronicon was 226; (i.e. 226+780=1006.) The same date, only in the Armenian chronology and in Armenian letters, is engraved to the right, along the Georgian date and opposite it. It seems that givins the date in Armenian, is a certain contribution to the local chalcedonite Diophisite Armenian population, who lived here since the 1st-2nd cc, when these places were conquered by the Kingdom of Armenia.

This small church, built in the name of the Virgin, may have been determined by Gurgen, King of Kings, for his burial. To this points at least the date of the inscription, 1006. He died two years later, in 1008. Also the formula «pray for my soul» is important in this context. It is the Introduction to Psalm 117,20, beseeching those entering the church to pray for the soul of the builder. It should also be mentioned that the entrances of the main church and the chapel are located opposite each other so that during the liturgy on could move easily from the church to the chapel.

All this was arranged so in the period of Anton being at the Ishkhani cathedra.

The archbishop of Ishkhani, Anton, is a contemporary of the kings of the united Georgia, Giorgi I (1014-1027) and Bagrat IV (1027-1072). It is possible that he was consecrated archbishop already during the reign of Bagrat III (978-1014), so he may have succeeded Ilarion at the cathedra of Ishkhani.

Anton has considerably re-constructed his church in Ishkhani. The cathedral in its final form was built during his time, as is testified by two lapidary inscription on the walls of the church which document the works he had conducted. The exists a third lapidary inscription on the northern wall, that could date to the period of Bagrat IV period but it is only fragmentary. Without closer studies it is not possible to say whether it can be ascribed to Anton Ishkhneli or not[45].

On the architrave of the south entrance of the church is a lengthy Asomtavruli inscription. The engraved letters are painted with a clear, light-blue colour. At some places, the inscription is well preserved. The lines are semi-circular except the final letters of the final word which are vertical and placed such to form a cross. The inscription seems to have a decorative designation as well and made up an element of the church decoration. The inscription text consists of two parts: the first is adorative and glorifies King Giorgi: «† Jesus Christ exalt in both lives King Giorgi and his children, amen.» The other inscription is very long. Its beginning is of historical importance: «†In the name of God, I, miserable Anton, bishop of Ishkhani, renovated this porch of the holy Cathedral church for the glorification of kings: King Giorgi and his children, for (the) prayer for the soul of Bagrat

---

44. Ibid,pp198-199.Also:*Al.Abdaladze*, About the assassination of David Kurapalati the Great, «Kartuli Diplomatia», annual,4,Tbilisi University Press. Tb.,1997,pp31-38, (in Georgian).

45. *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 29, (in Russian); *E.Taqaishvili*, 1917 Archaelogical expedition, p 14, (in Georgian).

Kurapalates, (And) for the forgiveness of our sins...», (fig.4) etc[46].

The dating of the inscription was discussed in special literature. To my opinion, E.Taqaishvili has proved finally that the kings mentioned in this inscription are King Giorgi I (1014-1027) and King Bagrat III (978-1014). Anton, Bishop of Ishkhani, renovated the southern entrance during the lifetime of King Giorgi[47]. This entrance does not exist any more. That Anton Ishkhneli is mentioning the deceased Bagrat in the inscription, gives rise to the assumption that Anton was active during Bagrat's reign as well and was at this time bishop not of Ishkhani but of Tsageri (infra).

Later Anton Ishkhneli conducted bigger works. He writes in an inscription, dated 1032, carved on the southern wall of the church: «I, renovated and completed this temple of God». The inscription which is at first cross-cut and then becomes rounded over another window of the southern wall (all in one line) and then continues in 10 cross-cut lines on the southern wall(fig.5) glorifies King Bagrat IV (1027-1072) («for the glorification of Bagrat Kurapalates»). At the and is named the master mason: «And I built (this church) by the hand of Iovane Morchaisdze[48]. According to E.Taqaishvili, by that time (i.e. time of Anton), the church had got a new stone cover. He writes that the church was embellished with nice red-yellow slates»[49]. There are also wounderful ornamental crosses on walls of the temple from this period(fig.6).

From all this may be assumed that Anthon Ishkhneli was active in the first third of the 11th century.

A chased silver icon of Symeon the Wonder-worker is dated of approximately the same period (G.Chubinashvili). The icon was preserved in the village Laghami, (village community of Mestia), at present it is in the State Museum of Georgian Art[50](fig.7). The icon represents a person in bishop's attire with the inscription: «Antoni Tsagereli»(fg.8). The bishop, as full figure, is turning to St. Symeon (in Georgian: Svimeon) insupplication. The bishop is arranged to the left of St. Symeon who's bust on a pillar is placed in the centre of the icon. On the other side of the pillar, there is an inscription written in beautiful, lengthy Asomtavruli letters which are formed like arrowheads at the end(fig.9):

«I, miserable Antoni Tsagereli, when was in Ishkhani, saw an artistic place, and made and sacrificed to St Svimeon and made this icon to put in his church to pray for my soul-whoever changes this humble deed of mine, St Svimeon will punish him before God at Doomsday, amen».

There is still one more inscription of historical importance on the tri-stepped base of the pillar: «Christ, have mercy upon Pilipe Goldsmith. St Svimeon, have mercy upon Anton»[51].

The icon and its inscription have been many times studied and published since the end of the

---

[46] Full text, paleographic copy of the inscription and Photo: *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p27, tab. 9,10, in Russian; *E.Taqaishvili*, 1917 Archaelogical expedition, pp 11-12, tab. 9,10, (in Georgian); *P.Zakaraia*, Tao-Klarjeti architecture,pp26,31,tab.31,32, (in Russian); *B.Djobadze*,Early medieval Georgian monasteries, pp 211-213, (in English).

[47] *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 28-29, (in Russian); *E.Taqaishvili*, 1917 Archaelogical expedition, p 12-13, (in Georgian).

[48] Ibid,pp28-29,tab.11; ibid,pp12-13,tab.13.

[49] *E.Taqaishvili*, 1917 Archaelogical expedition, p 12, (in Georgian).

[50] *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition in Lechkhum-Svaneti in 1910, Paris, 1937, pp 284-286, (in Georgian); *T.Sanikidze,G.Abramishvili*,Orfevrerie Géorgienne du VII au XIX siecle, Geneve,1979,tab.12,(in French).

[51] For the inscription text see: *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition in Lechkhum-Svaneti p 285, (in Georgian); A critical artistic analysis of the icon,see: G.Chubinashvili, Georgian chasing art, pp301-308, (in Russian).

19th century[52].

There exist various interpretations of the inscription text, which we will not discuss here. We should understand this text as follows: Anton, who is Bishop of Tsageri, writes that when he was in Ishkhani, renovated an artistic (beautiful) place left without an owner, for St Svimeon's chapel which would have been in the Ishkhani environment, sacrificed and made this icon by the hand of Pilipe Goldsmith. It seems that, after Tsageri, Anton Tsagereli, being in Ishkhani, became bishop of Ishkhani (architrave inscription) and then archbishop (southern wall inscription).

Thus, the icon of Svimeon Stylite in Laghami has preserved for us a portrait of Anton Ishkhneli when he was still the bishop of Tsageri, i.e., as G.Chubinashvili dates, in the 20s of the 11th century.

Consequently, based on the historical sources, the stages of the construction of the Ishkhani church can be imagined as follows:

In the 7th century – Nerse builds the Ishkhani church, which in the 8th century is destroyed after the raids of Murvan «Qru» (Murwan Ibn-Muhammad).

In the first third of the 9th century – Saba/Sabani builds a one-naved church, which at present is «a northern annex» of the main church.

In 1006 – a small church is built by Gurgen, king of kings, which is now to the south of the main church.

1014-1027 – Anton Ishkhneli, Bishop in the period of Giorgi I, builds a main church which includes an altar left from the church of Nerse from the 7th century and the church built by Saba/Sabani in the first third of the 9th century, as a «northern annex».

By 1032, in the period of Bagrat IV, Anton, already archbishop of Ishkhani, finishes the construction of the Ishkhani church wall with a dome. The last two constructions are made by the master mason Ivane Morchaisdze.

In 1032, after having finished the renovation and embellishment of the main church of Ishkhani, Anton Ishkhneli, for reasons unknown to us, must soon have suspended his activities, because in 1033 a new bishop, Ilarion, is seen at the Ishkhani cathedra.

Ilarion, his family name being Masurisdze, endowed a Tetraevangeliar, copied by the «miserable Gabriel, Giorgi's nephew», to the church. The manuscript is richly decorated, with a beautiful processional cross, painted against a red background on the reverse side of the second page. It is embellished by canons, annunciator's miniatures, the Asomtavruli text is written in gold-coloured ink. This Gospel manuscript is now in Mestia, in the Museum of History and Ethnography of Svaneti[53]. It is known for more than 150 years and has been studied[54].

The manuscript includes also two colophon of the donator (who ordered copying). One, comparatively short text says: «Glory to God. This holy book of the Gospel is finished. Jesus Christ, Our Saviour, have mercy and exalt Ilarion Ishkhneli, your humble servant and donator of this holy book, amen»[55]. The other, more lengthy text has some lacunas at the beginning. Thus, I am quoting only some extracts of historical importance:

«I, miserable and most sinful and unrepentant poor Ilarion, son of Masuri, Bishop of Ishkhani,

---

[52] Ibid.

[53] Svaneti written monuments, I, Historical documents and Chronicles of memorial records, the texts prepared, studied and scientific-reference corpus supplied by *Valeri Silogava*, «Metsniereba», Tb., 1986, pp41-46, (in Georgian).

[54] Svaneti written monuments,I,p46.

[55] Manuscript N1 at Mestia museum,290v; Svaneti written monuments,I,p41.

got this holy Otkhtavi (Tetraevangeliar) and let it copy in full... by the hand of Giorgi, nephew of the miserable Gabriel at Oshki John the Baptist's lavra, chronicon was 253»[56], i.e. in 1033.

Then, in the colophon, Ilarion Ishkhneli names Bagrat Kurapalat, his mother Mariam, Queen of Queens, and continues: «I got the Otkhtavi copied to pray for and glorify my poor soul, the souls of my live and dead, of my brother Iovane and his sons, Masur and Giorgi»; Little below Ilarion Ishkhneli names Iovane, the Cathalicos of Kartli[57].

A study of the text directly in the manuscript has revealed interesting details, to which earlier was not paid attention. So, in the first short testament, the words «Ilarion Ishkhneli» are at a place where an elder text had been scratched out. In the other, lengthy text, at its beginning, the letters «Ishkh» in the words «Ishkhneli bishop», are written in a scratched out place as well, but here can be seen the outlines of the former letters «ban». This means that earlier was written here «Banel» or «Bana(a)el»[58].

So, Ilarion before becoming bishop in Ishkhani, was the Baneli bishop and he ordered this Tetraevangeliar while being bishop of Bana. We do not know how long Ilarion had been bishop of Bana but according to this material, it can be assumed that Ilarion was bishop of Bana from 1028-1032 and since 1033, bishop of Ishkhani.

Later, until the mid – 12th century, we do not know who held the cathedra of Ishkhani and whether, over the next 120 years, any further work was done in the church. Only by 1155, the Ishkhneli archbishop Egnati placed a long inscription on the northern wall of the central nave of the church. The inscription, painted in black, covered the wall in full length. This inscription, the most lengthy Georgian epigraphic inscription, does not exist any more. It was written down by Nerses Sargisian in the mid – 19th century and, then, was published by Acad. M.Brosset (1861)[59]. Later, the inscription was damaged and the text was lost in some parts. In 1917, when E.Taqaishvili saw the inscription, some more parts were lacking. At present (October 2002), there is no sign of the inscription any longer as the wall plaster has fallen of completely.

As we know nothing else about Egnati Ishkhneli's activities and because of its great importance, I have, on the basis of the publications by N. Sargisian/ M. Brosset and E. Taqaishvili, re-constructed the text of the inscription as follows:

«[† In the name of God and with the support of St Virgin and St Swimeon, the Wonder-maker], glorify God the powerful Demetre, King of Kings, in both lives, to pray for their reign and to mention the village of Lozni which was released from the every tribute by Demetre, King of Kings [?] for devotion to him and have held it by mortgage agreement.

God endowed and all the saints supported [?][?] Ishkhani cathedral church, St Virgin and St Swmeon the Wonder-maker as first Kings, God-imbued fathers and fathers donated.

Now I, earth of their reign, Egnati Ishkhneli, Archbishop, they honoured me, miserable, whom they cared for [who] [slimes not in full but in small and insufficient*, for devotion made me a bishop of Teodore and all the church depentants.

[?] For [?] [?] powerful kings David and Giorgi, for the first time we put icon lamps during day

---

[56] Ibid, 309r; Svaneti written monuments,I,pp41-42.

[57] Ibid, p42.

[58] Ibid, p41,note,footnote 89,90.

[59] *M.Brosset*, Inscriptions géorgiennes et autres, reęueillies par le Pére *Nerščs Sargisian*, «Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg», VIIe série, t.VIII, N10,St.-Pb., 1864, pp14-17,pl III (in French); *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 39-40, (in Russian); *E.Taqaishvili*, Archaelogical expedition of 1917, p 25-27, (in Georgian).

* ct. Matthew 25,30; Luke 17,10.

and at night, one over them, another – in front of St Virgin and one more – in front of Swimeon the Wonder-maker.

And established memorial record («Agape»), before the day of St Martyr Teodore, Friday of fast, which ... [?]. Two donators together: Elia, nephew of Elia archpriest and Grigol [?] and also [?] they sacrificed to them [?] what was written by them[?]

[?] Glorify, God the greatest among Kings, the most powerful King Demetre, his sister, Queen of Queens Tamar and their children, powerful Kings David and Giorgi, help them to defeat all their foes, give them a peaceful life and to all your descendants.

Whoever will change their blessed reign, be cursed and damned by God, by the mercy of The Holy Twelve Apostles, St Virgin, St Swimeon the Wonder-maker, six five Patriarch crosses and who is against should stay with Judah, who betrayed Christ.

[and who shall approve, God's mercy and support of all saints be on them.

Chronicon was [375]

[?] [or who appeared and implored Kings or who was with them, sharing their intentions to separate Loz from the church, be all the curses mentioned above full on them]. [And][which bishops, patriarchs, cathalicoses sit together and ... be they cursed, their souls be damned by their own mercy. [And who are not, let God... at Doomsday]».

The inscription of Ishkhani church is an epigraphic charter: kings have earlier contributed the village Lozni to Ishkhani. Then the village was given by a mortgage agreement to the some king. King Demetre made it mortgage-free and once more contributed it to Ishkhani. Surely, there should have existed also a document, on parchment and in a usual form. But Egnati Ishkhneli, as Lozni's return took place in the period when he was a bishop, made an extensive inscription on the church wall, too. In this inscription were determined the memorial days in the name of him who returned the village and his family members and put icon-lamps. Line 6 of above mentioned a wall inscription, from the words «or who appears» up to the end («at Domsday»), seems to be the king's handwriting text, probably appended to the document on parchment and which was written on the church wall by Egnati to confirm his order also in this form.

There are many historical figures named in the inscription text: Demetre, King of Kings, his sister Tamar, Queen of Queens, Demetre's sons, David and Giorgi, the Cathalicos of Kartli Teodore, Archbishop Egnati Ishkhneli himself and those praying for the king: Elia, archpriest Elia's nephew and Grigoli – unknown for us from other sources. Referring to these data, E.Taqaishvili mentioned that «the inscription was made in the second half of the 12th century, not later than 1155.»[60] As the inscription mentions King Demetre's sons David and Giorgi as kings, what could have been only in this same year, we can fix the dating even more exactly. Taking into account that Egnati Ishkhneli determines agape for Demetre, King of Kings (1125-1154), his sister Queen Tamar, Demetre's sons King David (1154-1155) and King Giorgi (1155-1184), the inscription could have been made only in 1155. That is why the damaged letters with the date at the end of line 5 should be restored as 375, i.e. 375+780+1155.

The inscription concerns many issues (e.g. we learn that King Demetre had another man to pray for him – Arsen, the nephew of Iovane Mtbevari, etc) which cannot be discussed here in more details[61].

Having no other historical proof, it mast be assumed that Egnati was Ishkhneli in the middle of

[60] There is an opinion that Giorgi III was accessed to the throne at 1157 (see: T. Sojua, The date of enthronement of Georgian king Giorgi III according to the manuscripts which have been copied in Georgia at 1160(Ver. 4) Collect. works «Ochkhari», Tb. 2002 pp. 508-521;) But this date needs themore reserch and analize.

[61] I'll point here that Arsen «a prayer» is mentioned in connection with King Demetre in the manuscript Q 929 statement (Description of Georgian manuscripts, new (Q) collection, vol.II, compiled and prepared by Il.Abuladze,Georg.Acad.of Sci.,Tb.,1958,pp355-356, in Georgian) and we'll discuss it while presenting the history of the Tbeti Eparchy (infra).

the 12th century.But there are still other interesting hypothesizes.

In 1941, Acad. K.Kekelidze published the restored text of «Istoriani da azmani sharavandedtani» («A History and Loudation of the Monarchs») by an anonym author of the beginning of the 13th century, the so-called first historian of Tamar (the book has the subtitle «Attempts to restore the text»). In the introductory part, he discussed the work of the author which has a very interesting history. There were different persons supposed to be the author: Anton Glonistavisdze (T.Zhordania), Sargis Tmogveli (P.Ingoroqva), Mandaturtukhutsesi (head of police officials) Chiaber (S.Kakabadze)[62]. K.Kekelidze specified one place in the work which reached us in a damaged form as follows: Arsen says «iqvn neli» as Arsen says «Ishkhneli» and concludes that «a certain Arsen Ishkhneli seems to be the author, this we can say at least about this issue at present but it is still a hypothesis"[63]. He also determines the period of the author's activities: «it's clear, this Arsen is a writer of the first two fifths of the 13th century»[64]. But this hypothesis of Kekelidze is based on weak arguments and was not shared by other scholars[65]. This damaged place in «Istoriani da azmani sharavandedtani» is preferred to be read as «Arsen Iqaltoeli», there has been no Arsen Ishkhneli in the «first two five years of the 13th century»[66].

We have the original of a significant historical document of mid-13th century which is now preserved in the central state Historical Archives of Georgia (fund 1448, n5003); it is written by Arsen Chqondideli-Mtsignobartukhutsesi to Mgela Abulahtarisdze. Arsen writes that when «my patron Rusudan, Queen of Queens, sent me to Bato, you were with me then and faced many troubles». After returning from the Mongol's court, «you asked me the village Ghuerki for devoted services and I gave it to you» with everything. The village Ghuerki/Ghverki still exists in Georgia even two times: one in Kharagauli region and the other in the region of Zestaponi[67]. Arsen's document means probably the village Ghverki in the region of Kharagauli, as the document part names along with Chqondidi martyrs «Saint martyr of Ubisi.» (Ubisi situated in western Georgia, near a village Kharagauli).

The document has ten signature confirmations by Arsen Chqondideli, Queen Rusudan, King David (Narin), the Cathalicos of Kartli Arsen, Basili Chqondideli-Mtsignobartukhutsesi and Protoipertimos, Nikoloz, «Father Superior of a big monastery», Avag Atabagi, Shahansha Mandaturtukhutsesi, Mamurchai Mechurchletukhutsesi (Chief Treasurer). That means that Mgela Abulahtarisdze had his document confirmed by all high-ranking secular and ecclesiastical authorities of the then Georgia. According to these persons, scolars are dating this document, with one or two year difference, in general, to the 40s of the 13th century[68].

Between the signature of Shahansha and Mamurcha in the unique document, there is a long proof(fig.10): «Proved by the God-imbued hand granted by the Mtsignobartukhutsesi (chief of the regular chancellory) to Mgela and his children, I, the former Ishkhneli and Mtsignobari of estate

---

[62] *L.Menabde*, Centres, vol.I,section II, p446, (in Georgian).

[63] «Istoriani da azmani sharavandedtani» «A History and laudation of the Monarchs» (an attempt to restore the text),ed.and studied by acad.*K.Kekelidze*, Publishing house of Georg.Acad. of Sci.,Tb., 1941,pp23-24, (in Georgian).

[64] Ibid,p23.

[65] *S.Qaukhchishvili*, Composition and content of Kartlis Tskhovreba, see: «Kartlis Tskhovreba» (History of Georgia), text specified,according to all the main manuscripts, by *S.Qaukhchishvili*, vol.II, «Sabchota Sakartvelo», Tb., 1959, pp 011-012, (in Georgian).

[66] cf. *L.Menabde*, Centres, vol.I,section II, p447, (in Georgian).

[67] Administrative-territorial division of Georgian SSR as of January 1,1987, «Sabchota Sakartvelo»Press, Tb., 1987, pp 40,70, (in Georgian).

[68] Corpus of Georgian historical documents,vol.I, documents of the 9th-13th cc, compiled and prepared by

and treasury, Anton, am a witness. Be it firmly proved by God»[69].

We know that the unknown for us Anton was at first Bishop of Ishkhani and then became Mtsignobartukhutsesi and Mechurchletukhutsesi, i.e. a state official of the royal court. It should be considered as a unique case because we do noy know of other such examples in the historical sources that have reached us.

The Ishkhneli, whether the just acting or a former one, should have been a clergyman. This means, also the royal court officials were clergymen. The «Satsolis mtsignobari» (chamberlain) was the first deputy mtsignobartukhutsesi, therefore, one of the high-ranking officials in the state[70]. As for the «Sachurchlis mtsignobari, he was the first deputy mechurchletukhutsesi (chief tresurer) in case of Anton, as he occupied both of these posts simultaneously. The «Mechurchletukhutsesi» was the head of the «sachurchle» (treasury). Treasures, valuables, administration in royal cities, all was subject to him[71]. Anton, the former Ishkhneli, occupied a second-in-rank high posts in both services and his competence, surely, was very high. That he was highly respected, is witnessed in his handwriting where he mentions his former church title along with his posts. If Anton, the former Ishkhneli, was an official of the central royal court administration in the 40-ies of the 13th century, he must have been Ishkhneli in the 30s of the 13th century at latest.

The 13th century manuscript (A-85)[72] of hymns written on parchment was filled up with paper pages in the 16th century and renewed by the scribe Giorgi on the wish and expenses from Amba Ishkhneli Aberki[73]. The title «Amba» or «father» could be attributed to the Bishop of Alaverdi only («Amba Alaverdeli»), because he was, at the same time, both the head of the eparchy and the monastery of Alaverdi. In the 16th century, there was evidently a monastery in Ishkhani together with the episcopal cathedra, otherwise Aberki Ishkhneli could not have had the title of «Amba» added to his name. No one knows whether this was an interim event or existed either before or after. Also, as «Ishkneli» was Archimandrite of monasteries as well he could held the title «father» («Amba»), but it is no sources about it, except above mentioned one.

In the quincuncial notes of a manuscript (S-252) of the Society for Spreading Literacy among the Georgians is mentioned: «335 Here Sapridze Mtbevari was granted the rank of Ishkhneli and Matsqvereli from the sultan»[74]. We know about Sapridze from another note of the same manuscript, which says: «325 Here Sapridze Gedeon had a seat as Mtbevari»[75]. Therefore, Gedeon Sapridze, who had been Mtbevari since 1637, has become Ishkhnel-Matsqvereli since 1650. We do not know whether he preserved the see of Tbeti as well (it's more likely that sultan remained Mtbevari as the head of big and important cathedras of Ishkhani and Atskuri, but it is a fact that by the middle of the 17th century, the bishops of Tao-Klarjeti were being confirmed by the Ottoman sultan.

It seems that Makar was replaced at the Ishkhani cathedra by Gedeon Sapridze. Makar is unknown

---

[69] Ibid,pp120,52-53.

[70] *I. Antelava*, Georgia's central and local governance in the 11th-13th cc., «Metsniereba», Tb., 1983, p 41, (in Georgian); see I. *Antelava,* Studies on Georgian history and sources, «Artanuji» press Tb., 2002, p 41, (in Georgian).

[71] *I. Antelava*, Georgia's central … p 139.

[72] Description of Georgian manuscripts, the collection (A) of the former church museum,vol. I; 1. compiled and prepared by *T. Bregadze, M. Kavtaria* and *L. Kutateladze*, ed. by *El. Metreveli,* Metsniereba,1973, pp 282-297, (in Georgian).

[73] «Exalt in both lives and mostly before you, …our holy Sovereign Amba Ishkneli Ab(e)rki, who tried to work hard to this book which is enlightening the souls and makes exellent the churches». Ibid. p. 295

[74] *T. Zhordania*, Chronicles, II p. 465 T. Zhordania, Chronicles III, (fr. 1700 to the 60-s of the 19th century) Prepared for publishing by Givi Zhordania and Shota Khantadze, «Metsniereba» press, Tb. 1967 p.060 n. 10.

[75] Chronicles, II,p 452; Description of manuscripts, (s) collection, vol. I, p 258, (in Georgian).

to us from other sources. He is mentioned in one of the supplements to the Echmiadzin Gospel: «Christ, have mercy on Makar, bishop of Ishkhani, God, forgive him. Christ came the year of one thousand six hundred fifty, Adam seven thousand and one hundred forty and seven more, and «Zednadebi» (The dipperence between the Sun and the Moon full chronological cycles)[76]. The first date gives us 1650, the other 1559. It seems to by the date of Makar's death, as his commemoration inscription is among tens of others added in this Gospel.

Consequently, in the first half of the 17th century, up to 1650 we should see Makar as Ishkhneli, who was replaced by Mtbevari Gedeon Sapridze being approved by the sultan at the see of Ishkhani for this year. It is unknown how long Gedeon had been Ishkhneli, at least, from the second half of the 17th century onwards, we find Germanos as the new Ishkhneli.

In the same 17th century, the Ishkhnelis carry the title of metropolitans. The first Ishkhneli known with this title is Germanos, whose commemoration is added to the so-called Gelatis Gulani (The prayer book with hymnes)(A-186 ABG), on page 2314 of its first part: «Jesus Christ, Our Saviour, God have mercy upon your servant Germanos, Ishkhani metropolitan, amen, God have mercy»[77]. As we have no other evidence, we can assume that Germanos was metropolitan of Ishkhani in the second half of the 17th century, according to the paleographic data. But he came after Gedeon Sapridze.

In the last twenty years of the 17th century, the historical sources mention one more bishop of Ishkhani: Nikoloz Ishkhneli. In one of the additions in the margin, we read: «God, forgive his sins to Nikoloz Ishkhneli; chronicon 375», i.e. 1687[78]. The same Nikoloz Ishkhneli made an addition on one page of an 18th cent. manuscript: «I, Nikoloz Ishkhneli, read this book: it is full of kindness»[79]. In our opinion, T.Zhordania was right when he said that «this is the last Ishkhneli ousted from the Chorokhi gorge by Mohammedans»[80].

A nephew of the ousted Nikoloz Ishkhneli, himself Nikolaz, in the same 1687 year made an marginal addition to the collection of works from Grigol the Theologian copied in 1030 on the order of Zakaria Baneli Swingelos (Institute of Manuscripts, A-1; p 454). He wrote in Mkhedruli (Secular Georgian script), on the first page of this magnificent manuscript being the property of Svetitskhoveli. «I have read this (book of wisdom) of (Grigol) the Theologian, explained, by you (i.e. Zakharia Swingelos)

---

76. This Gospel was first studied by *D. Bakradze* (1826-1890) in 1879 in Artvin Armenian – Grigorian church (*D, Bakradze*, On archaeological visit made in 1879 on the charge of Academy of Sciences, to the Chorokhi basin, Batumi, Artwin and Artanuji. «Notes of Imperial Academy of Sciences», SPb, 1886, p 49, (in Russian) (later he often mentions about it in his other works, see: *L. Menabde*, Centres, 1,2,p 444, note 1, (in Georgian). On August 13, 1904 *N. Marr* familiarized with the manuscripts in Artwin and introduced its enlarged description in his diary on the visit to Tao-Klarjeti (*N. Y. Marr*, Diary on tour to Shavsheti and Klarjeti, Text and studies on Armenian – Georgian Philology, b VII, SPb, 1911, pp 189-201, (in Russian). It was he who published a marginal note abouton Makar Ishkhneli (ibid. p 199, N 39). Later the manuscript was occured in the Echmiadzin Patriarchate library, and that's who was called «Echmiadzin Gospel». At present it's preserved in Yerevan Matenadaran. It is written on the parchment, by paleographic data it is of the 12th century. Its rotocopy Rt, (XIX, N1-3) is kept at the K.Kekelidze Institute of manuscripts, of the marginal note mentioned above is placed on page 532.

77. Description of Georgian manuscripts, of the former church museum collection (A), vol. 1,2, ...ed. *El. Metreveli*, «Metsniereba», Tb., 1976,p 316, (in Georgian).

78. *T. Zhordania*, Chronicles, II, p 506, (in Georgian).

79. A-188, 233v; Description of manuscripts, (A) collection, vol. 1,2, p 324, (in Georgian).

80. *T. Zhordania*, Chronicles, II, p 506, (in Georgian).

ბანაში ლიტერატურული საქმიანობაც მიმდინარეობდა[42]. სამწუხაროდ, იგი ადრევე, XI საუკუნიდანვე მტრების გამუდმებულ თავდასხმებს განიცდიდა, ამიტომ ბანაში გადაწერილი ხელნაწერებიდან თითქმის არაფერი შემორჩა. ცნობილია მხოლოდ 1511 წელს მეფის ასულ ქეთევანის შეკვეთით გადაწერილი საბაწმინდის ტიპიკონის ხელნაწერი (A-647). ხელნაწერის ერთ-ერთ ანდერძში ნათქვამია: „დაიწერა წმიდაჲ ესე და სულთა განმანათლებელნი წიგნი ტჯბიკონი ბრძანებითა მეფეთ მეფისა გიორგის ასულისა პატრონისა ქეთაონ ყოფილისა ქრისტინესითა. მრავალმცა არიან წელნი სუფევისა მისისანი. . . დაიწერა ქრონიკონსა ასოთხმოცდაცხრამეტსა, მონასტერსა ძელისა ჭეშმარიტისასა, ბანას"[43]. ხელნაწერის სხვა ანდერძში დასახელებულია მისი გადამწერიც: „გათავდა ჴელითა ფრიად ცოდვილისა ჯაყელის შვილისა იაკობისითა"[44].

აქედან ირკვევა, რომ ბანის მონასტერი ძელი ჭეშმარიტის სახელობისა ყოფილა XVI ს.-ში, ხოლო იაკობ ჯაყელი ჩვენთვის ცნობილი ამ დროის ბოლო მოღვაწეა ბანისა.

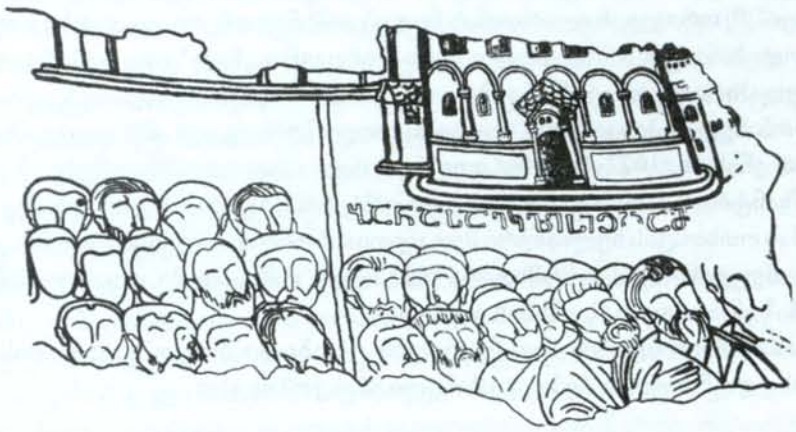

28. **ოშკი**. ფრესკის ფრაგმენტი ბანის ტაძრის გამოსახულებით.
28. **Ошки.** Фрагменты фрески с изображением храма Бана.
28. **Oshki.** A fragment of a fresco with a church image.
28. **Oşki.** Fresk parçası Bana kilisenin görüntüsü ile.

[42] ლ. *მენაბდე*, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ.I, ნაკვ.მეორე, თბ., 1962, გვ 460-464.

[43] *ქრ. შარაშიძე*, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.), „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის", ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 212.

[44] იქვე, გვ. 211.

many times. I tried to take in consideration all wisdom which is in it, but could assimilate every little»[81].

Consequently, the following bishops of Ishkhani are proved by the historical sources of the 7th-17th centuryes:

Nerse – the 30s of the 7th century. (died in 661)
Saba/Sabani – the 30s-40s of the 9th century.
Basili – 917-936.
Stepane – the 40-60s of the 10th century.
Ilarion (I) – the last quarter of the 10th century.
Anton (I) – the first third of the 11th century.
Ilarion (II) – Banaeli (1028-1032), Ishkhneli since 1033.
Egnati – mid-12th century.
Anton (II) – the 30s of the 13th century.
Aberki – the 16th century.
Makari – the first half of the 17th century.
Gedeon Sapridze – Mtbevari (1637-1650), Ishkhnel-Matsqvereli – the 50s of the 17th century.
Nikoloz – the last fifth of the 17th century.

From the beginning of the 18th century, Ishkhneli is already a surname. As an example we can cite the charter of king Vakhtang the 6th At April 20 1712 he gave the «charter and book» to Urbnisi bishop. he wrote: «To our (Royal) Coert it came Ishkneli, Urbneli bishop Elise, who have been apointed to his seal by us and he besougth us to renew the old charter.»[82] The king not only renewed the charter, but to church have been given the generous gifts. It is interesting that this important letters – patent, at May 24 1749 had been reconfirmated by the new king Teimyraz II.[83] For us it is remarkable that Urbnisi bishop Elise's second name was Ishkneli. Also on the order of «Svimeon Ishkhneli, a clergyman» who conducted his activities in the second half of the 18th century, Ose Gabashvili, son of Zakaria, copied metaphrasis big manuscript for the Chkhari church. He finished copying on July 19, 1801[84].

The bishops and the family of the Ishkhneli have generated many renowned and outstanding figures to Georgia but this is already another chapter.

---

81. Description of Georgian manuscripts involving the works by Grigol Nazianzeli, introduction and bibliography by *Tamar Bregadze*, «Metsniereba», Tb., 1988, p 69, (in Georgian).

82. T Zhordania, Chronicles, III, p. 45

83. Ibid. p. 46

84. Description of Georgian manuscripts of the State Museum of Georgia, a new (Q) collection of the museum manuscripts, vol. I, compiled by *El. Metreveli* and *Kr. Sharashidze*, ed. *Il. Abuladze*, Acad. of. Sci., Georg. SSR Press, Tb., 1957, p 137, (in Georgian); Description of the Georgian manuscripts involving the works by Grigol Nazianzeli, p 273, (in Georgian).

Chapter III

EPARCHY OF ANCHA

It seems that an eparchy of Ancha was founded in the 6th-7th cc[1]. Since the 60s of the 17th century it has no longer been mentioned in the historical sources. The eparchy involved Artanuji the capital of Tao-Klarjeti kingdom, the territory of the Klarjeti monasteries, lands on both sides of Ligani ravine up to Gonio and the river Porchiskhevi gorge. The eparchy centre was Ancha or Anchi (the present Turkish village of Anchli), the cathedral of which was built in the name of God, i.e. Our Saviour. The eparchy bishops were called "Ancheli". The main sacred thing of the cathedral was an icon of Our Saviour, the so-called Anchiskhati. It's made in encaustic technique (in paint mixed with melted beeswax), is dated of the 6th-7th cc[2] and has been preserved in Tbilisi since the 17th century (since 1664) (fig.11,12).

In the historical document of the beginning of the 16th century «Bishops and flocks of Cathalicos in Samtskhe-Saatabago» the Ancha eparchy borders are determined as follows: «This side of Samtskali, between Khandzta and Opiza - Dakhatula. Below it Nigaliskhevi, this and opposite sides up to the border of Gonio»[3]. A renowned Georgian historian and geographer Vakhushti Batonishvili (1696-1756) wrote in the mid-18th century about Ancha location and the eparchy borders:

«Above the Porchkhi gorge there is a small source, comes from Ispiri mountain, up to south-northwards, joins Chorokhi. Over that ravine, eastwards and to the west of the river Chorokhi, on the slope of Ispiri mountain there is the Ancha church, in the name of our Lord domed, finely-built, in good place, a bishop's seat, [Ancheli is] a pastor over Ligani ravine up to Gonio, over Porchkhi gorge and Ajara, now abandoned»[4].

The bishop of Ancha held a honorable place among both the Georgian bishops and the Samtskhe-Saatabago hierarchs. For example, he is mentioned in the 11th place among 36 bishops of Georgia at the ceremony of enthronement of the king («whenever a king is enthroned and sits on the throne»). It is said that: «comes the Ancheli archimandrite and sits below Ninotsmindeli»[5]. Ancheli is mentioned between Ishkhneli (the 10th place) and Mtbevari (the 12th place) and after Ninotsmindeli archimandrite (the 9th place).

As for bishops of Samtskhe-Saatabago proper, according to the document of the beginning of the 16th century («Bishops and flocks of Samtskhe-Saatabago»), Ancheli is honored to be on the 4th place after Matsqvereli, Kumurdoeli and Ishkhneli among the 13 bishops of this region[6].

The Ancheli bishop is most honoured according to the 14th century «Khelmtsipis karis garigeba» (Code of Royal Court) as well. It is mentioned in it that at the royal court ceremonies «just the

---

[1] *P.Ingorokva*, Giorgi Merchule, the Georgian writer of the 10th century. An essay on the history of old Georgian literature, culture and state, "Sabchota Mtserali", Tb., 1954, p.377, (in Georgian).

[2] *Sh.Amiramashvili*, Beka Opizari, "Khelovneba", Tb., 1956, p. 21, (in Georgian); Sh.Amiranashvili, Beka Opizari, "Zarya Vostoka" press, Tb., 1956, p.23, (in Russian).

[3] Monuments of Georgian law, vol. II, Monuments of civil legislation (the 10th-19th cc). The texts published, comments and bibliography by prof. *I.Dolidze*, "Metsniereba", Tb., 1965, p. 48, (in Georgian).

[4] «Kartlis Tskhovreba», vol. IV, *Vakhushti Batonishvili*, Description of Kingdom of Georgia, the text specified, according to all the main manuscripts, by *S.Qaukhchishvili*, «Sabchota Sakartvelo», Tb., 1973, p 681:6-11(hereinafter K~tsa,IV), (in Georgian).

[5] Monuments of Georgian law, vol. II, p.48, (in Georgian).

[6] Monuments of Georgian law, vol. II, p.24, (in Georgian).

bishops came, Ishkhneli, Matsqvereli, Ancheli, Mtbevari and Gogloteli, [i.e. Gogloteli] they honoured the king, who touched the carpet with his hand[7]. Firstly, Ancheli here is mentioned on the third place among the five bishops invited from Meskheti and secondly, when they entered the hall, «the king touched the carpet with his hand», while on entering two highranking officials of the royal court such as «Mechurchletukhutsesi» (Chief treasurer) and «msakhurtukhutsesi» (Chief attendant), «the king touched the carpet with his fingers»[8]. It means that in the first case the king touches the carpet, placed in front of a royal throne, with his hand and with his fingers – in the other (for Ishkhneli the king makes 2 or 3 steps forward to welcome him, as well).

Vakhushti Batonishvili wrote in the first half of the 18th century that the Ancha Our Lord's church «is domed and beautifully built.» But when its first scientific study began in the second half of the 19th century, nothing much had remained from the Ancha church. When Dimitri Bakradze visited Ancha in 1879 there were only ruins left there[9]. A major reason of the building destruction was that the local inhabitants took away the church decoration stone plates to build their dwellings and mosques.

On August 4, 1904 Acad. N.Marr saw the Ancha church north-western corner, but it have been absolutly ravaged from decorate stone plates, he could see a wall of the semi-circle altar and part of its upper bema, wall fragments of north and south annexes. A room was later added to the south annex, the fragments of which are preserved, he wrote[10] (fig.13).

At present, unfortunately, neither this has been preserved and a heap of walls, without their lining, has remained in place of the Ancha church. The ruins formed a hillock with some wall remains standing on it[11]. N.Marr points that it was obvious the church stones were used to build a mosque in the village Ancha (the church itself is situated in some 200m distance to the north of the village). Inside the mosque three stones with ornaments from the church are used in the mosque southern wall, to the east of the cathedra. Two stones from the window (or windows) lining are vividly seen in the mosque wall structure, one – to the south (fig.14) and the other – inside of the gallery, to the west. In the period of N.Marr's visit and even now stone blocks of big size, well-cut and of red-brownish colour are seen in the dwellings of Turkish village Anchli (former Ancha) inhabitants. They are parts of the church wall revetment[12]. According to these blocks and ornament stones the Ancha church should have been built in the end of the 10th century or in the first half of the 11th. It was a big so-called «cross-domed» church[13]. Unfortunately, only a few ruins have been preserved.

The bishops of Ancha were most respected pastors of Georgian church. If we take into consideration

---

[7] Monuments of Georgian law: 1. "Khelmtsipis Karis Garigeba", (The regulation of Royal Court) 2. "Dasturlamali", (The Instructions for Jujment). The texts prepared, analysis, glossary and bibliography by *I.Surguladze*, Sabchota Sakartvelo, Press, Tb., 1970 p. 44, chapter 26, (in Georgian); The Regulation of Royal Court, transl. by *V.D.Dondua*, text, introduction, comments, notes, bibliography by *D.A.Purtseladze* (Sources on history of Georgia, 63; Monuments of Georgian historical literature, IX), Metsniereba, Tb., 1991, pp. 52-53 (chapter 26), (in Russian); The Regulation of Royal Court, texts prepared, translated into English, introduction, glossary, notes and comments by *K.Surguladze*, Tbilisi University Press, Tb., 1993, pl. 26 (chapter 26), (in Georgian).

[8] Khelmptsipis Karis Garigeba, p. 25-26, (in Georgian).

[9] *D.Bakradze*, On archaeological expedition in 1879 to Chorokhi basin, Batumi, Artvin and Artanuji commissioned by the Academy of Sciences, "*Notes of Imperial Academy of Science*", XXXVII, Spb. 1880, p.49, in Russian.

[10] *N.Y.Marr*, Diary of an expedition to Shavsheti and Klarjeti, *texts and studies in Armenian-Georgian* philology, VII, 1911, p.94, (in Russian).

[11] *B.Baumgartner*, Studien zur historischen geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, S.128-135.

[12] *W.Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klaržeti and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p.54, (in English).

[13] Ibid, pp.54-55.

that they were also holding the posts of archimandrites of Klarjeti monasteries, that many most important monuments (manuscripts, icons...) of Georgian culture were created in these monasteries, we can easily understand the role and significance of Ancheli bishops for the Georgian church and culture.

The Ancha eparchy was formed in the 5th-6th centuries. But the most renowned bishop of Ancha was Zakaria Ancheli, who conducted his activities in the 9th century. He is a contemporary to St Grigol Khandzteli (759-861). "Life of Grigol Khandzteli" by Giogri Merchule preserves important evidences on Zakaria Ancheli (especially miracles connected with his name).

According to this work, in his childhood Zakaria was a shepherd in Klarjeti[14]. Once, like a priest, he prepared a sacrifice at the stone cross in the field. He was surrounded by children, «and they song the ecclesiastical hymnes like angels» Suddenly a pole of bright light came down from the heaven and stood over Zakaria. The Ancheli bishop was walking along the way then. He saw this and took Zakaria with him. On his order «Zakaria was brought up among the worthy men of Tbeti». (OGHLM, pp 304:30-44).

It becomes clear from this evidence that: 1. Zakaria Ancheli has been a miracle-worker since his adolescence: 2. he was brought up in Tbeti (an Episcopal centre of Shavsheti, neighbouring Klarjeti. The ruins of its grand cathedral have reached us (infra); 3. there were many other bishops of Ancha before Zakaria, which are mentioned in the previous work, and they also were miracle-workers. A little bit earlier in this literaly work we can read: «Very much time have gone before (this) temple of Ancha was built and it have been held by many bishops who were the wonder-workers». (OGHLM, pp303-304), i.e. the Ancha church has existed long before the monasteries were built by Grigol Khandzteli and had many miracle-worker bishops.

It is of great interest, we think, to mention about the miracles worked by Zakaria Ancheli, which are described in «Life of Grigol Khandzteli.»

When Zakaria was in Tbeti there was a terrible boulder near the church which used to move and frighten those living in the monastery. They often ran away (OGHLM, pp 304:8-10). Zakaria calmed them saying that next day the boulder would be in the harmless place, which was fulfilled.

Once in Tbeti, during the vintage, Zakaria sat under a high vine which was winding up the tree and the grapes were being eaten by a blackbird for a long time. Zakaria crossed and the blackbird instantly died. Then he crossed once more and the blackbird was alive, flying peacefully this time making no harm.

Once an enormous number of locusts came to the Ancha border. Zakaria met them with his crosier in his hand and the enormous number of locusts died out. They were so many that fully covered the air and the sunlight.

Once two horrible «whales» (monsters) appeared in the Ancha vineyard scaring away the vine-growers. Zakaria prayed and the «whales» died. The people blessed Christ with gladness.

The author of the work mentions that there were other miracle-worker bishops in Ancha, who were recembling to the god and who assisted rather small quantity of bread the geat number of people during famine, etc.

Along with Zakaria Ancheli there are mentioned three other Ancheli bishops in «Life of Grigol Khandzteli»: Tskiri, Ezra and Makari.

An episode of Ancheli bishop Tskiri involved in the work has been connected with many important

---

[14] Life of Grigol Khandzteli: Monuments of Georgian hagiographic literature, book I, (the 5th-10th cc), prepared by *Il.Abuladze* (ed.), Publ. House of Acad. of Sci. of Georgian SSR, Tb., 1963, p. 304:31, (in Georgian), (hereinafter in the text, OGHLM, I).

issues of not only the Georgian church history but, of the 9th-10th cc political history. In general, there existed in East Georgia then Tbilisi Saamiro (emirate), a political unit founded by Arab occupants. It was governed by emirs who tried their best to spread their influence over other parts of Georgia[15]. The Tbilisi emir of that period, Sahak, son of Ismail (830-853) sent to Ashot Kurapalati († 954.)(By the way, this Ashot, together with his brother David, is represented on the famous Opiza relief exhibited now in the State Museum of Georgian Art[16].) Some diacon Tskiri, brought up in Tbilisi, probably, on some diplomatic mission.

By the time Tskiri arrived to Artanuji, a residence of Ashot Kurapalati, Ancha episcopate cathedra was vacant as the Ancheli bishop had been dead. Giorgi Merchule writes about Tskiri who demanded from Ashot Kurapalati the Ancha church on behalf of emir Sahak. He did manage to become a bishop «by force» and did so many wicked deeds that as the author wrote, he could not describe them in his work.

Despite repeated disclosures by Klarjeti hermits and St Grigol Khandzeteli, they failed to reach his resignation from Ancha episcopal cathedra. Just on the contrary, he attacked them and secretly ordered to assassinate Grigol: «He (Tskiri) gave up the faith of God and have been took by ambition. He asked secrethy one layman of Ancha, who was a poor and shameless («libri»)[17], but a good shooter of bow, to assassinate father Grigol in Khandzta. He rewarded him 3 «grivi» (a measure of grain) of oats and 5 goats» (OGHLM,I,p305:13-17).

Once that man lay in wait for Grigol Khandzteli in the wood to kill him. That time Grigol Khandzteli was walking trough an arable alone repeating the words of St Eprem Asuri. The killer saw an enormous colored cross in the sky over St Grigol Khandzteli's head. The colours of the cross were the same as in rainbow, after a rain. He was horrified, became feeble and fell down to the ground awe-stricken. St Grigol Khandzteli appealed to him with the request to do what he was ordered. Grigol told him that he was rejecting Christianity by shedding blood of a monk for some grain and goat. A weakened man appealed to him for mercy, asking him to be like God who pardoned his killers. St Grigol crossed him. The killer regained his force again, full of joy he went home and told everything to Tskiri who got most angry, «and added to stop his blindness a stone-blindness» (OGHLM,I,p 305, 32-35, 42).

Tskiri continued to do unkind things to both civil people and clergy men. Finally they were forced to appeal to Ashot Kurapalati, the most high-ranking official of the region. On his order a letter was written to Cathalicos of Kartli describing Tskiri's activities. Cathalicos sent «worthy bishops», who arrived to Ancha and the priests gathered. There came with them «desert fathers» and Mother Febronia, Grigol Khandzteli's supporter and Mother Superior of Mere nunnery.

A church assembly was held attended by «all the priests and the parish of Ancha.» Tskiri's all misdeeds, wicked activities were declared, his irreligious activities were reminded to him(OGHLM,I,p306:10-13).

Then, the author continues, the bishop who was sent there by Cathalicos of Kartli excommunicated Tskiri He was deconsecrated from his rank of bishop. The ceremony was held as follows: Father

---

[15] Essays in history of Georgia, vol. II, Georgia in the 4th-10th cc, vol. ed. *Shota Meskhia*, "Sabchota Sakartvelo", Press Tb., 1973, pp. 489-506, (in Georgian); Essays in history of Georgia, vol. II, Georgia in the 4th-10th cc., "Metsniereba", Press, Tb., 1988, pp.339-353, (in Russian).

[16] There exist different considerations on identification of persons represented on the Opiza relief. Some scholars consider one of the persons represented on it to be Ashot I (+826) – a founder of Tao-Klarjeti state, while just and grounded considerations of N.Shoshiashvili there are represented sons of Adarnese, Ashot Kurapalati (+954) and David, King of Georgians (923-937); for details see: *Corpus of Georgian inscriptions*, I, East and South Georgia (the 5th-10th cc.), prepared by *N.Shoshiashvili*, Metsniereba, Tb., 1980, pp.285-286, (in Georgian).

[17] *Il.Abuladze*, Dictionary of old Georgian language (materials), "Metsniereba", Tb., 1973, p. 209, (in

Grigol and Mother Febronia took Tskiri in his bishop attire into the altar of the Ancha main church, undressed him of his attire and he was unanimously excommunocated as a «corrupted part of body» (OGHLM,I,p306:11).

But this turned out to be insufficient for Tskiri. He went to Sahak, emir of Tbilisi, his patron. Ashot Kurapalati did not want to offend emir of Tbilisi and Tskiri again «got hold of the Ancha church». This time his major objective was to make revenge on Father Grigol.

Tskiri «sent people of Ancha to Khandzta to destroy the monastery» (OGHLM,I p. 306:22) built there by Grigol[18]. These people came there before the sunrise. Father Grigol appealed to them with the request to give them time for prayers before the afternoon as they wanted to pray for St Giorgi and all the saints. They agreed. Meanwhile an angel announced to them about coming of the preacher soon who would bring them the news of Tskiri's death. Soon he came and told them to abstain from destroying the magnificent Khandzta monastery as the man who ordered this was no longer alive(OGHLM,I,p306:42-43).

In reality, Tskiri has not been dead by that time. When he sent people to destroy Khandzta, he himself went to Korta where he kept his treasures. On the way he stopped to have a meal with a certain priest from Ancha. Tskiri fell asleep and had a terrible vision about his misdeeds and the priest also had a vision on Tskiri's death. He sent his disciple to Khandzta to inform real death of Tskiri, who died on reaching Korta, «where he was buried till Doomsday». (OGHLM,I, pp 307:10-11).

Such was the end of Tskiri, the Bishop of Ancha, an agent sent to the Kingdom of Tao-Klarjeti by emir of Tbilisi. There has been no such case in the history of any other eparchy of the Georgian church, no case of a foreign country agent to be consecrated as bishop by force.

One interesting detail is given in the work in connection with the death and place of burial of Tskiri. Tskiri, as a bishop, had to be buried in the Ancha cathedral. Before his death St Grigol and his supporters were annunciated by an angel that soon a preacher (a messenger) would come to annunciate about Tskiri's death. Though he will live two days more and won't be buried in the cathedral (OGHLM,I, pp 306:33). Therefore, according to this place in «Life of Grigol Khandzteli»: 1. a bishop has the honour to be buried in his Episcopal cathedral; 2. the deceased should have been immediately placed in the cathedral; 3. the deceased should have been buried in two days. In case with Tskiri this rule was not observed as the information on his death was spread two days earlier and all believed in it (OGHLM,I, pp 306-307), he himself was far from his Episcopal cathedra, in Korta. So, as soon as he died in Korta he was buried there.

Is also interesting, that a name «Tskiri» is very rare in the Georgian onomastics. One more case is known in the written monuments and it is in the 9th century. On the early – Christian age stela discovered in the village Davati, Dusheti region there is scratched: «God, have mercy upon me, Tskiri...»[19](fig.15). Davati is near to Mtsketa, in the Aragvi gorge, probably within the Tbilisi emirate in the 11th century. It is not excluded, therefore, that the Tskiri's inscription scratched on the stela was an autograph of Tskiri from «Life of Grigol Khandzteli» (scratched inscriptions or graphitos, as a rule, are conducted by the persons themselves mentioned in the inscription).

The historical sources give no evidence to specify whether Tskiri was on the Ancha cathedra directly after Zakaria Ancheli or not. The period of his being a bishop can be determined as the time

---

[18] Through to some misunderstanding, it is mentioned in Orthodox Encyclopedia as if Tskiri sent people to destroy Ancha (*Orthodox Encyclopedia*, ed. Patriarch of Moscow and All Russia, Alexiy II, vol,III, M., 2001, p.15, (in Russian).

[19] Svaneti written monuments, II, epigraphic monuments. Texts prepared, studied and scientific-bibliographical apparatus by *Valeri Silogava*, Metsniereba, Tb., 1983, p.226, n.179, in Georgian.

before 853, i.e. before his protector Tbilisi emir Sahak was assassinated by the Arab commander Bugha surnamed «Turk»[20], in general, the time of his activities can be determined as the 40s of the 9th century.

Giorgi Merchule, in his «Life of Grigol Khandzteli», mentions about two Ancha bishops of the 10th century, Ezra and Makar. According to him, in the period of Ezra the activities were conducted by "son of Adarnese Kurapalati (899-923), Bagrat Eristavteristavi (937-945), a great king, through the mercy of God" (OGHLM,I,pp 307:30-31)[21]. Consequently, upper date of Ezra Ancheli being bishop will be the first part of the 40s of the 10th century and the lower date – the 30s.

As for Makar Ancheli, Giorgi Merchule names him among those historical persons, in the period of whom he wrote "Life of Grigol Khandzteli" 90 years after the death of Grigol (861), i.e. in 951. Therefore, Makar Ancheli conducted his activities in the mid-10th century and we can consider him to be a bishop at the Ancha cathedra directly after Ezra Ancheli.

Giorgi Merchule adds some more information on Ezra Ancheli that he was a son of the "grand nobles Dapanchulis" (OGHLM, pp 307:23). The Dapanchulis were representatives of one of the powerful feudal houses in South Georgia. Gabriel Dapanchuli has been well known from "Life of Serapion Zarzmeli" (OGHLM, pp 319:347) by Basili Zarzmeli (the 10th cent.)[22], who greatly assisted Serapion in his monastic activities in Samtskhe (Acad. El.Metreveli considers to belong to the Dapanchuli dynasty one more renowned ecclesiastical hierarch of south Georgia, Banel-Valashkerteli Zakaria Swingelos, who conducted his activities in the 20s-30s of the 11th century; - infra, Eparchy of Bana). In various passages of Grigol Khandzteli`s work there are mentioned: Gabriel, Abulasat, Arshusha, Guaran, Patric and Ezra Dapanchulis.

At the same time, Ezra Ancheli was a creative person. He is thought to be the author of a hymn of January 20 to Eptvime Palestineli[23].

There is an inscription in Asomtavruli (uncial) letters on the plate used as one of the supporting stones for the barn in the garden neighboring the Porti or Khandzta monastery. The inscription is dated as of the 10th century. N.Shoshiashvili restores the name of Teodore Ancheli who has been a participant of "reception" (buy-sell act?) of the (St Giorgi, Khandzta) church[24]. But this restoration is conventional and it causes doubts whether it is Ancheli mentioned in the fragments of the text, which have been preserved.

Next Ancheli bishop appearing in the historical sources, is Ezra Ancheli, another famous bishop of the same name at Ancha Cathedra, conducting his work in the 20s of the 11th century. In 1028

---

[20] As it is known it is said about it in the fine inscription of Ateni Sioni, where the date of Sahak's assassination is mentioned with the chronological accuracy: "in the month of August 5, the year of E, the day of Saturday, Chronicon 73, year 239, the city of Tiflis was burnt down by Bugha, who detained Sahak and murdered him…" (Corpus of Georgian inscriptions, fresco inscriptions, I, Ateni Sioni, prepared, studied and bibliography by *Guram Abramishvili* and *Zaza Alexidze*, "Metsniereba", Tb., 1989, p. 132, (in Georgian).

[21] For chronology of presented here the activities of Adarnese Kurapalati and his son Bagrat Eristavt-eristavi see: Sumbat Davitisdze's Chronicle on the Bagrations of Tao-Klarjeti, 3rd ed., text prepared, introductions, comments and two genealogical tables by *E.Taqaishvili*, *Materials from the history of Georgia and Caucasus*, sect. 27, Acad. of Sci., Tb., 1949, tab.II, in Georgian.

[22] It is difference in opinions in the specialist literature on the period of Serapion Zarzmeli activities and the epoch when his "Life" was written. See the details in *Ed. Chelidze*, When "Serapion Zarzmeli's life" was written? Journal "*Theological collective works*", I, Tb., 1991, pp. 188-219, (in Georgian). The author considers that Serapion Zarzmeli conducted his activities in the II half of the 9th century, p. 213.

[23] *K.Kekelidze*, History of old Georgian literature, vol.I, "Metsniereba", Tb., 190, p.177, (in Georgian).

[24] Corpus of Georgian inscriptions, I, p.297, N168, (in Georgian).

when a part of Georgian noblemen (from Tao and Klarjeti) betrayed their country and joined the Byzantines, when the Emperor of Byzantium sent his army to raid the country, Ezra Ancheli remained devoted to Bagrat IV (1027-1072) and reinforced in the fortress built by Saba Mtbevari: "there was built a stronghold by bishop Saba Mtbevari, near the Tbeti church, which was named by him as a "Pillar" He took his people there, entered himself (Saba Mtbevari) and also Ezra Ancheli bishop and Shavsheti nobles", writes the 11th century author Sumbat Davitisdze[25]. The same is mentioned by the author of the "Matiane Kartlisai" ("Chronicle of Kartli") (the 11th cent.): "there came to the fortress Ezra Ancheli and which nobleman were devoted to him followed him in and reinforced there"[26].

Archbishop Iovane Ancheli conducted his activities in the second half of the 12th century. The evidences about him have been preserved in several written sources: Tbeti Gospel colophon, an inscription on the Anchiskhati icon Chased riza made by Beka Opizari, Anchiskhati hymn compiled by Iovane...

Iovane Mtbevar-Sapareli, being brought up by King Dimitri (1125-1155), son of David Aghmashenebeli (the Builder), writes in Tbeti Gospel colophon that he has nephews: Nicoloz, Kutateli archbishop, Arseni Kutateli archbishop, Iovane Ancheli archbishop, Antoni Opiza Father Superior and Arseni, a preacher of King Dimitri[27]. In the same colophon Iovane Mtbevari named his sisters: Tskhoreba, Guaranduht and Nona, but it is not clear who was whose child. In 1900 an article was published on the Tbeti Gospel by P.Tskhviloeli[28]. He considers that "Anton, Father Superior of Opiza", named in the Gospel colophon, is a renowned Kutateli archbishop Anton Saghirisdze of Queen Tamar period[29]. Even if it is so, which is doubtful, K.Kekelidze, based on the suppositions of P.Tskhviloeli, considered one of the Anton's nephews, Iovane Ancheli archbishop to be Saghirisdze[30] too. As we don't know for sure whether any of Iovane Mtbevari's nephews was Saghirisdze, a supposition on Iovane Acheli to be Saghirisdze is doubtful. In reality, Iovane Ancheli's name is Rkinaeli as he mentions about himself in the Anchiskhati chased inscription and as he has been mentioned in the Tsalka, i.e. Ancha Gospel colophon (infra).

Iovane Ancheli has largely contributed to the most holy thing of the Ancha cathedral - Our Saviour's icon and on the resources granted by Queen Tamar he made it chased by Beka Opizari. Chasing of Anchiskhati riza by Beka Opizari is the summit of the 12th century Georgian goldsmith's mastery and

---

[25] Sumbat Davitisdze, History of the Bagratonians, "Kartlis Tskhovreba", text specified, according to all main manuscripts, by S.Qaukhchishvili, vol.I, "Sakhelgami", Press. Tb., 1955, p.386:1-4, (in Georgian); Sumbat Davitisdze, History of Bagratonians, text, studies, comments, bibliography by Goneli Arakhamia (Sources of history of georgia, 61. Monuments of Georgian historical literature, VII), "Metsniereba", Tb., 1990, p.58:23-27, (in Georgian); Sumbat Davitisdze, History of the Bagrations, translation, introduction and comments by M.D.Lortkipanidze, Tb., 1979, p.41, (in Russian).

[26] "Kartlis Tskhovreba", I, p.292:14-16, (in Georgian); Matiane Kartlisai, translation, introduction and comments by *M.D.Lortkipanidze*, "Metsniereba", Tb., 1976, p.46, (in Russian); Chronicle of Kartli, translation, introduction, comments by *G.V.Tsulaia*, Metsniereba, Tb., 1982, p.65, (in Russian).

[27] Description of Georgian Manuscripts, new (Q) collection, vol. II, prepared by ed.*Ilia Abuladze*, Publ. House of Georgian Acad. of Sci., Tb., 1958, p.356, (in Georgian).

[28] *P.Tskhviloeli*, Tbeti, Gospel written on the parchment, newspaper *Iveria*, N229, 1900, (in Georgian).

[29] cf. *E.Taqaishvili*, Tbeti Otkhtavi, Gospel *Materials on Archaeology of Caucasus*, ed. XII, M., 1909, p.158, (in Russian).

[30] *K.Kekelidze*, History of old Georgian literature, I, p.323, (in Georgian).

it is fundamentally studied by the art critics[31]. On the sloping side between the icon central part and the frame there is a relief inscription in two lines, in Asomtavruli (Uncial) letters: "† On the order and material assistance of Divinely – Crowned Queen of Queens, Tamar, I Iovane Ancheli, Rkinaeli, started to embellish this icon in veneration; of most wonderful (Our saviour) ... This icon was Chased by hand of Beka; (He) will protect their reign, this and next, Christ have mercy" (the inscription has been published for many times, including the works mentioned above).

Iovane Ancheli compiled "Hymns of Anchiskhati"[32], which is highly evaluated by K.Kekelidze and he writes that "Iovane Ancheli's hymns are full of warm patriotic feelings"[33]. It is interesting that the first letters of the hymn lines form a sentence: "I sing a hymn to most wonderful Anchiskhati, Iovane Ancheli". Iovane Ancheli also writes about Christ Our Lord who wanted to convert unbelievers by means of the icon sent by Apostle Andrew[34] and that Christ's disciple, Apostle Andrew the First-Called, came from Ierapololis to Klarjeti rocks and cliffs and brought this icon (most wonderful) of Our Saviour[35]. So it is clear that St. Andrew brought icon of Christ and not of Our Lady, as it is written by the 11th century Georgian historian Leonti Mroveli[36]. It should be mentioned that the fact of bringing the icon of Our Lady by Andrew the First-Called to Georgia and its placing in the Atskuri church was considered to be insertion into the text by Leonti Mroveli in the modern Georgian specialist literature. The insertion has been preserved by the three manuscripts of "Kartlis Tskhovreba" of later period (the 18th-19th cc)[37]. Old Atskuri icon of Our Lady is nowhere seen. The one preserved in the State Museum of Georgian Art under the name of "Our Lady of Atskuri" is prepared by King Giorgi II of Imereti in 1578-1585 and with all its decor it is connected to the group of Kakhetian icons[38].

Considering all said above, probably, more confidence should be turned to the evidence by Iovane Ancheli and we should consider the icon of our Savior brought to Georgia by Andrew the Apostle, done in encaustic manner on the wood, to be the one preserved in the state Museum of Georgian art and known as "Anchiskhati".

According to one document dated as December 3, 1664[39], a merchant from Tbilisi Amirjana Ievangulashvili sold Ancha folding icon brought from the "Caesar's country" (as if from Byzantium, in reality from Turkey), along with ten other icons (among them those of John the Baptist, John the Annunciator, Archangel and six more "small icons") to Cathalicos Domenti at 2000 marchili[40] (a silver coin). Cathalicos Domenti placed it at the 6th century church of Patriarch[41], which has been known since then as "Anchiskhati"[42].

---

[31] *Sh.Amiranashvili*, Beka Opizari, Tb., 1956, (in Georgian); *Sh.Amiranashvili*, Beka Opizari, Tb., 1956, (in Russian), *T.Saqvarelidze*, Ancha folding icon, jrnl. "Sabchota Khelovneba", N.5, 1976, pp.77-91, (in Georgian).

[32] Georgian poetry, I, old Georgian poetry, the 5th-12th cc., compiled by *S.Tsaishvili*, "Nakaduli", Press, Tb., 1979, pp.184-191, (in Georgian).

[33] *K.Kekelidze*, History of old Georgian literature, I, p.323, (in Georgian).

[34] Ibid, p.39.

[35] *T.Saqvarelidze*, *G.Alibegashvili*, Georgian chased and painted icons, Tb., 1980, p.16, tab.55, (in Georgian).

[39] Inst. of Manuscripts, Ad-621, text ed.: *T.Zhordania*, Chronicles, II, p.482, (in Georgian).

[40] Annotated dictionary of persons, the 11th-17th cc., according to Georgian historical documents, II, prepared by *D.Kldiashvili*, *M.Surguladze*, "Metsniereba", Tb, 1993, p.388, (in Georgian).

[41] On Anchiskhati, (by old sources "Mariamtsmida"), as Cathalicos' residential Church, see: *V.Silogava*, Oldest Georgian epigraphic monument of Tbilisi – Anchiskhati inscription (submitted for publication), (in Georgian).

[42] *P.Karbelashvili*, Old Anchiskhati Church in Tiflis, Tp., 1902, (in Georgian).

The Ancha icon of Our Saviour is dated of the 6th-7th cc[43], but it has not been specially studied by anyone (in the special literature mentioned above mostly its chasing has been studied). It should be taken into consideration that encaustic painting was spread in the Empire of Rome just in the 1st-2nd centuries (cf. the portraits of Faium, etc).

A second Ancheli bishop seems to be Teodore Ancheli of the end of the 12th and the beginning of the 13th, i.e. the period of Queen Tamar, who is mentioned in the colophon of so-called Tsalka Gospel[44], which is written on parchment.

The text of colophon is published twice: at first, in 1907[45] by full Russian translation, (but the iscription text was inacurate and abreviations – unoponed). Secondly, it have been published breviarly, with the same mistakes (1949)[46].

The colophon is rather extensive and included an introductory (theological) part, a main, substantial and s.c. "damnation" parts. The main part abounds in personal names. For example, there are mentioned: King of Kings David, Queen of Queens of Tamar, their son Lasha.

- Soprom, a former chancellor; sometimes he was a chancellor that of "vazirs" (ministres) and sometimes that of "divinly kings" (i.e. Tamar and David). He wrote that he bought this Gospel in Tskarostavi Lavra and have took it to Ancha.
- A goldshmith Beka Opizari, who by order of Sopron chased to cover of this Gospel.(Beka made other wonderful icon of Christ for Ancha temple too).
- Ioane Rkinaeli, (already deceased); As it seems, he was bishop of Ancha monastery.
- Archbishop of Ancha – Theodore
- "Swimeon and his brothers" – the members of Ancha monastery flock
- Theodore, from Tskarotsminda, his parents and brothers.
- The great Solomon, from Gelati, his parents and brothers
- The family of Ba[ra]sdze and one more Soprom.

As Queen Tamar, her husbend King david and their son Lasha are mentioned together, E. Takaishvili supposed that the colophon was written among the 11931208 years[47]. Sh. Amiranashvili also thougth that the cover of s.c. Tsalka Gospel (Tetraevangeliar) have been chased by Beka Opizari – "among the 1193 (the birth of Lasha) and 1206-07 years" (the date of david Soslan1`s death)[48].

Unportunatly, by Georgian historiography it stil have not been setteled the exactly date of Queen Tamar's death – the 1207, 1210, or 1213 years[49].

But it is undoubtedly, that all three persons: Queen Tamar, King David and prince Lasha, at the moment when a colophon was written, were alive.

---

[43] Ibid, n.2.

[44] The manuscript is kept in Georgian state Central Historical Archives (N 323). It was brought from Tsalka, in 1923 by prof. *L.Meliksetbeg*, that's why it's called "Tsalka Gospel". The manuscript has 269 pages; the Gospel text is complete (central state historical archives. Description of Georgian manuscripts' collection, I. compiled by prof. *S.Kakabadze* and *P.Gagoshidze*, ed. acad. *K.Kekelidze*, Georg. Archives Service Press, Tb., 1949, pp. 292-294), (in Georgian).

[45] *E.Taqaishvili*, On Georgian manuscripts in Tsalka, *Bulletin of Caucasian department of imperial Moscow archaeological society*, ed. II, Tiflis, 1907, pp.96-105, (in Russian).

[46] Central state Historical Archives, Description of Georgian manuscripts' collection, I, pp.293-294, (in Georgian).

[47] *E.Taqaishvili*, On Georgian Manuscripts, p.104, (in Russian).

[48] *Sh.Amiranashvili*, Beka Opizari, p.7, (in Georgian); *Sh.Amiranashvili*, Beka Opizari, p.9, (in Russian).

[49] *J.Odisheli*, One aspect of Georgian historical chronology, jrnl. "*Tsiskari*", 1, 1976, pp.118-125, in Georgian; cf. Essays in history of Georgia, vol.III, (Georgia in the 11th-14th cc.), vol. ed. *Z.Anchabadze*, *G.Guchua*, "Sabchota Sakartvelo", Press Tb., 1979, p.339, (in Georgian).

There are one more charter where all ofthem are mentioned together. It is Queen tamar's letters-patent donated to Shio-Mgvime lavra[50]. According to this document, "it was the 18th indiction" (year) of Tamar's reign (It can means, that it was either 1201-02 or 1195-96 years. It depends what data we shall take for counting – her first coronation at the 1178, when tamar and her father King Giorgi III reigned jointly, or the 1184 year, when she became an independent ruler after father's death)

In the "Corpus" (of Georgian Monuscripts) it is indicated the 1195-96 years[51].

According to Ivane Javakhishvili, David Soslan died at 1207 year[52]. So, it is the upper date when the Tshalka Gospel could be copied. the lower date of its coping is the year, when Lasha became the "co-ruller" of his mother[53]. At that time, he was only 12 years old; As Iv. Javakhishvili supposed, Lasha was born at 1192-93 years[54]. I.e. the chronology of the events which are mentioned in colophon should be determined among the 1204-07 years.

It is clear, that the Tshalka Gospel (or more correctly the "Ancha Gospel") was copied and embelished by order of Soprom[55] and the cover of this excellent Gospel was chased by "blessed goldmith" Beka Opizari[56]. In the colophon it is described that Beka Opizari have made the other wonderful icon of Christ too.

For all These deeds the souls of Soprom and his relatives, familiars, including "Giorga", who was educated by him should be mentioned in pray at Ancha temple.

And as to Iovane Rkinaeli, we are already aqwainted with him. Above, we wrote, that by his order and donationit have been embellished and chased the wonderful icon of Our Lord of Anchiskhati.

So, it is clear, that the next bishop after Iovane Rkinaeli at Ancha see, there was Theodore archbishop[58].

At the end of the 13th century Iovane Ancheli it seems to be contemporary of King Demetre II (1271-1289). A document of the end of the 13th century written on the leather has been preserved in the central state historical archives of Georgia issued by King Demetre II (CHAOG, 1449, N1596). In the document King Demetre II calls himself a martyr three times, twice in the beginning and once

---

[50] Corpus of Georgian historical documents, I, p.102:51-52, (in Georgian).

[51] Ibid, p.100.

[52] *Iv.Javakhishvili*, History of Georgian nation, book II, coll. in 12 volumes (the 13th-14th cc.), vol.II, Metsniereba, Tb., 1983, p.280, (in Georgian).

[53] *Iv.Javakhishvili*, History of Georgian nation, book III, part I (the 13th-14th cc.), coll. in 12 volumes,vol. III, Tbilisi University press, Tb., 1981, p.1, (in Georgian).

[54] *Iv.Javakhishvili*, History of Georgian nation, book II, p.264, in Georgian.

[55] *E.Taqaishvili* explains this place in the colophon as if Sophrom was Royal Court vazier. He translates "Man of letters, Soprom, some time was vazier (aide) to Blessed Autocrat", (i.e. Tamar) (*E.Taqaishvili*, On Georgian manuscripts in Tsalka, p.102, (in Russian).

[56] Unfortunately, this work by Beka Opizari has not been preserved. In 1885, when E.Taqaishvili first studied the Tsalka Gospel, it had another cover (*E.Taqaishvili*, On Georgian manuscripts in Tsalka, p.104, in Russian).

[57] *E.Taqaishvili* reads "Giga" instead of "Giorgi" (probably, it was the name Gi˜ga written abreviously) and uses it the same in the Russian translation (*E.Taqaishvili*, On Georgian Manuscripts, pp.100, 102, in Russian).

[58] In the end of the colophon Soprom requests the Gospel readers, listeners and copyists to pray for the souls of unknown for us persons: Teodore Tsqarotsmindeli, Solomon Gelateli, Barasdze, their relatives and once more of his, his parents and brothers. Instead of "Tsqarotsmindeli" E.Taqaishvili read "Tsartqmedili", (i.e. damned) as in the Russian translation he writes: "soul of passed away (from Christianity) Teodor" (*E.Taqaishvili*, on Georgian manuscripts, p.103, in Russian). Tsqarostsminda seems to be a toponym as well as Gelati, a place of "Great Solomon's" birth, of another person mentioned there.

in the end. That was the document thought to be forged and was not put into the I volume of the "Corpus of Georgian historical documents"[59]. In the scholars' opinion such mention of King Demetre is explained by the following: he issued the document in 1289 before leaving for the Mongol's court (Mughani valley), where he was pending evident torture and death and he knew this well[60]. The document text was once published by T.Zhordania[61]. He characterized the document as written in beautiful Mkhedruli (Secular script) and supplied by confirmation belonging to Iovane Ancheli: "I, their earth and prayer Iovane, archbishop by Christian Ancha and archimandrite of 12th lavra's, confirm it according to law"[62]. The document has to be studied again from the viewpoint of its being true or false.

The special literature considers Iovane Ancheli a really existing figure, the fresco image of whose has been preserved in Khareba (Annunciation) church of Udabno in Gareji monastery. Here, on the north wall a fresco of young Demetre II is represented, and just on the opposite, on the south wall there is an image of bishop Iovane with the model of church in his hand, i.e. in the donor's pose. G.Chubinashvili had specially studied the painting and connects with each other Iovane expressed here and Iovane archbishop of Ancha, "archimandrite of 12th lavra's", who confirms the document was issued by Demetre II. In his opinion, Iovane was King Demetre's spiritual father, he made young Demetre (when he was about 18 years old, i.e. at about 1280) paint the Khareba church in Udabno, and in 1289 he visited King Demetre before the King was leaving for the Mongol's court to face his death of martyr. It was then that he confirmed the last document[63].

Despite its being logical, this discussion seems to be problematic and is based on reality of the document issued by King Demetre II. However as we have already mentioned above, the document should be studied again. But if this is all true and right, Iovane Ancheli is the only one among Ancheli bishops, whose fresco image reached us.

One more ecclesiastical object is connected with Iovane Ancheli, the so-called Tsaishi Omphor, chasuble the part of priest attire, which is now preserved in the State Museum of Georgian Art[64]. There are most important inscriptions embroidered on it. Among the three inscriptions being on it two mention Ancheli bishops Iovane and Teopane and one points to David Jolia from Tsaishi. According to these inscriptions the situation is as follows:

In 1312 a noble Meskhetian lady Tamar, daughter of Kherkhemlisdze made an "olar" (a small, diamond-shaped embellished part of Orthodox bishop ceremonial attire) for Iovane Ancheli, mentioning about it in a specially embroidered inscription. The Kherkhemlisdzes were representatives of the noble feudal family in Meskheti. It is seen well in the document of the beginning of the 16th century "Cathalicosate vassal nobles and villages in Samtskhe-Saatabago." In this document they are mentioned on the 6th place among 25 feudal houses. The document says that their family, cemetery, monastery and family church are owned by the Taktirisdzes"[65], i.e. by that time (beginning of the 16th cent.) their family has no longer existed and their domain has been occupied by a new feudal

---

[59] Corpus of Georgian historical documents, I, the 9th-13th cc. Georgian historical documents, prepared by *T.Enukidze, V.Silogava, N.Shoshiashvili,* Metsniereba, Tb., 1984, (in Georgian).

[60] *T.Zhordania*, Chronicles, II, p.167, (in Georgian); G.N.Chubinashvili, Cave monasteries of David-Gareja. Essay on history of Georgian art, Publ. House of Acad. of Sci., Tb., 1948, pp.74,80, (in Russian).

[61] *T.Zhordania*, Chronicles, II, p.107, (in Georgian).

[62] Ibid.

[63] *G.N.Chubinashvili*, Cave Monasteries, p.80, (in Russian).

[64] *K.Davitashvili*, Oldest sample of Georgian embroidery, journal *"Dzeglis megobari"*, 22,1970,pp 30-33, photo-p31, (in Georgian).

[65] Monuments of Georgian law,III,p243, (in Georgian).

house of the Taktirisdzes. At present there does not exist an inscription on the attire any longer, but its text was first published by T.Zhordania[66] (1897), secondly – by Takaishvili[67] on the basis of studying the monument on site (1913/1914), (thirdly – by K.Davitashvili in 1970 based on the previous publications as by that time "omphor" had no longer had this inscription).

E.Taqaishvili and K.Davitashvili, based on him, say that Iovane Ancheli mentioned in the inscription of the "omphor" "was not known from other sources." We, however think he should be the same Ancheli archbishop Iovane expressed in the Khareba church of Udabno monastery in about 1280, and who confirms a deed of King Demetre II by 1289. There have passed 23 years since the supposed date of the deed, (1312 to 1312 years); if we add to it 10 passed years, 33 years are quite possible for conducting ecclesiastical work for one person. So, deed of Demetre I, fresco of the Khareba monastery and inscriptions on Tsaishi "omphor" mention about one and the same person – archbishop Iovane Ancheli.

In 1358-1360 another noble lady from Meskheti, daughter of Kvarkvare, "Amirspasalar and spasalar of Samtskhe", wife to Imereti king Bagrat I, Queen of Queens Nateli turned olar into omhpor. With this aim in view she added to it an embroidery with Deesis image and presented it to Teopane Ancheli. This is how a name of one more Ancheli bishop has been preserved. There exist no other evidences about him.

As the inscriptions made by Tamar Kherkhemlidze and Natela Jaqeli on Ancha cathedra thing (olar-omphor) have about 30years interval, we can suppose Teopane Ancheli was a bishop following Iovane Ancheli at this cathedra.

Atabag of Samtske, Ivane (1391-1444) in the beginning of the 15th century betrayed King of united Georgia Alexandre I (1412-1442), whose educator he had been and declared Samtskhe an independent political unit. In 1415 he was defeated in Kokhtistavi battle and was again subject to the king. In addition to political independence, Ivane Atabagi wanted ecclesiastical independence as well, i.e. separation of South Georgian eparchies from Kartli Cathalicosate. This effort of his also failed. The same with the attempts of the atabags that followed him Qvarqvare (1451-1498) and Mzechabuki (1500-1515)[68]. Ivane's separatist aspirations were shared, along with some bishops of South Georgia, by Ancheli bishop Ioseb. Maybe they behaved so under the pressure of political power. Finally, they supported Kartli Cathalicos. Samtskhe-Saatabago politically separated from Georgia but ecclesiastically it remained within the Georgian church.

Proceeding from what was said above Ioseb Ancheli could have been a bishop in the period from the end of the 14th century and the 40s of the 15th century.

To suppress separatism in church, cathalicoses of Georgia demanded from the bishops blessed by them in South Georgia to put "a book of devotion", i.e. to form in writing a special legal document on confidence to the Mtskheta church. Many of such documents have reached us both from Samtskhe-Satabago and different regions of Georgia[69]. One of them is "a book of devoyion" of Ancha archimandrite Kerobine Abelisdze to Kartli Cathalicos David. Kerobine is called archimandrite but it is seen in the document that he is bishop of Ancha ("We should not pray with the bishops, who have not been devoted by You"). T.Zhordania puts this document under 1453 in his "Chronicles"[70],

---

[66] *T.Zhordania*, Chronicles, II,p175, (in Georgian).

[67] *E.Taqaishvili*, From archaeological expedition in Samegrelo, annual journal "*Old Georgia*", book III, Tiflis ,1913/1914, p182; idem, see his Archaeological travels and notes, book II, Tiflis, 1914, p. 182, (in Georgian). TZhordania, Chronicles, II, p. 186

[68] See details in: *V.Silogava*, Kumurdo, church epigraphics, "Metsniereba", Tb.,1994,pp32-33, (in Georgian).

[69] *V.Silogava*, Kumurdo, p31, (in Georgian).

[70] *T.Zhordania*, Chronicles, II,p267, (in Georgian).

while I.Dolidze dates it of 1466-1479[71]. Cathalicos of Kartli David ruled the church in 1435-1439 and 1443-1459. This is David III Gobelasdze who convened an assembly in Sapara vicinity and threatened Samtskhe separatist bishops with renouncement. They took his side and the document says there was Ancheli Kerobine among them as well. According to the chronological data mentioned above, Kerobine conducted his activities at the Ancha cathedra in mid-15th century.

Memorial record to Ioakime Ancheli (the 15th-16th cc) is put into "Chronicle of Gergeti memorial records"; we read here: "God have mercy and pardon all the sins to unworthy Ioakim, archbishop of Ancha, archimandrites of 12 lavra's Udabno Baramisdze"[72]. The document also says that he had a brother Sepedavle. They were Baramisdzes. It is not usual that memorial record to Ancheli archbishop was put into the chronicle of souls compiled in highlands of East Georgia. It is unexpected as well. But as the compiler of this monument Mrs Kr. Sharashidze says "According to the Chronicle one can easily feel a strong link between Samtskhe ruling circle and the eristavs of Khevi and Aragvi"[73]. This link and what caused it is an object of separate research.

A collection of different ecclesiastic works copied in Nuskhuri (cursive) in the 13th century has been preserved in the Institute of Manuscripts (A-182), (362p), which involves more than 30 marginal inscriptions in Mkhedruli Secular[74]. It seems from some of them (of the 17th-19th cc) that finally the manuscript belonged to the Dodo Monastery of David-Gareja. But before that, according to some marginal inscriptions the manuscript was connected with the Ancha church, even more, it should have been its property. Namely, in marginal addition 7 of the manuscript written in Mkhedruli of 15th-16th centuries, a certain Ioane/Iovane has been mentioned, who "Embellished" the manuscript anew. This meant restoration, filling up of lacking places (in one place Iovane even names himself a writer), putting into cover. Connections with manuscript of and Iovane are seen from one of the colophons, in which Iovane appeals to Anchiskati (The icon from Anchi): "God and Anchiskhati, have mercy on soul and body of Iovane, beautifier of this book and God pardon his parents"[75].

Anton Ancheli is mentioned in the colophon N9. In this inscription The letters, "tzh" ("tzhor") of secular Georgian alphabet outline resembles those of "ch" ("chin") used in the 14th-16th century and called "Machkhitisdzis chini"[76]. Anton's memorial record is also written in Mkhedruli (secular) of the 15th-16th cc. Anton Ancheli has been dead by that time ("God pardon his soul"). The colophon says he had a son Abram, here is also mentioned Michel or Michael but in what family relations he was with Anton Ancheli is not clear. We have no other evidences about it. He seems to be the last Ancheli bishop, known in the historical sources.

Consequently, the historical sources have preserved the names of Ancheli bishops after the 9th-16th centuries:

Zakaria – the first half of the 9th century
Tskiri – the 40s of the 9th century
Ezra (I) – the 30-40s of the 10th century
Makari – the 50s-60s of the 10th century
Ezra (II) – the 20s of the 11th century

---

[71] Monuments of Georgian law,III,pp 218-220, (in Georgian).

[72] *Kr.Sharashenidze*, Materials of Georgian history (the 15th-18th cc.),"*Materials for history of Georgia and Caucasus*", sect.30,Tb.,1954,pp235,264, (in Georgian).

[73] Ibid.p235.

[74] Description of Georgian manuscripts, A collection, vol.I,2,pp297-299, in Georgian.

[75] Ibid.p298, add.2.

[76] Ak.Shanidze, So-called Machkhitisdze's "chini" (ch.) Publ. House "Chveni Metsniereba",N11-12,Tp.,1924,pp11-12, (in Georgian).

Iovane (I) Rkinaeli – the second half of the 12th century
Teodore - the end of the 12th and beginning of the 13th century
Iovane (II) – ca. 1280-1312
Teopane – the 50-60s of the 14th century
Ioseb – the end of the 14th century and the beginning of the 15th century
Kerobine Abelisdze – mid-15th century
Ioakime Baramisdze – the 15th-16th cc.
Anton – the 15th-16th cc.

Ancheli bishops carried the title of bishops or archbishops. They were also called "Archimandrites of twelve Udabno (lavras) in Klarjeti." What does this mean and how should we understand this?

"Life of Grigol Khandzteli" tells about St Grigol's proposal. On this suggestion Bagrat Kurapalat, King of Tao-Klarjeti and his family members, decided to visit the monasteries, one built by Grigol and others existing before (OGHLM, I, pp 275:13). They first visited Shatberdi where Zakaria, bishop of Ancha joined them; then came Jmerki, Berta, Daba, Dolisqana, Opiza, Khandzta. Here they were joined by Illarion Father Superior of Midznadzori monastery and Father Zakaria who built Baretelta. Fathers superior of all the monasteries mentioned above and bishop of Ancha together with kings of Klarjeti gathered at Khandzta. Here Fathers Superior and Ancha bishop decided "to make Grigol archimandrite of all Udabno (lavras) in Klarjeti and shared their decision with the kings (OGHLM,, pp 276:25-277). If earlier Grigol refused to be bishop and together with three of his associates of his he went to conduct his activities in the Opiza Monastery (OGHLM, pp 251:36-40 – 252, 253:1-9) now after he built monasteries and spreded wide monastic activities, he agreed to be archimandrite of Klarjeti monasteries, i.e. their head. Giorgi Merchule writes that Grigol conducted his activities for many years until he died. (OGHLM, pp 276:29,30) The following monasteries were under the governance of Grigol Khandzteli: Shatberdi, Khandzta, Jmerki, Berta, Daba, Dolisqana, Opiza, Midznadzoro, Tqarostavi, Baretelta, Parehta, Mere[77].

Here are mentioned 12 monasteries. After Grigol died archimandrite rank went to bishops of Ancha as Klarjeti pastors. There are other monasteries in Klarjeti as well but Ancha bishops were always called "Archimandrites of Klarjeti Twelve Udabno (lavras)". It is clear that "12" were here with symbolic meaning according to Christ's 12 disciples.

That the Ancheli bishops were simultaneously the monastery archimandrites determined their special legal status. "Life of Grigol Khandzteli" mentions that "priests and deacons were consecrated by bishops of Ancha, because they built the wonderful lavras of Klarjeti" (OGHLM,pp 303:28-29). And Cathalicos consecrated a bishop at Ancha cathedra only after the consent of monasteries and a written consent received from them (OGHLM,pp 303:40-43).

There was no such case in any other eparchies of Georgia and Ancha eparchy is special from this viewpoint as well. Giorgi Merchule explains this by the fact that it was built "in the name of icon of Our Lord" (OGHLM, p 304:5). Here the talk is on Ancha icon of Our Saviour, chased by Beka Opizari in the end of the 12th century and now preserved in Tbilisi. (see above)

In the monasteries of the Ancha eparchy a great number of most important monuments of Georgianliterature, art and generally culture were created. A good example of this is that Giorgi Merchule, as he himself informs, wrote his "Life of Grigol Khandzteli" in Khandzta.

---

[77] See *P. Ingoroqva,* "Giorgi Merchule", pp. 340-361

Chapter IV

EPARCHY OF TBETI

The Eparchy of Tbeti involved historical Shavsheti, which is in South-West Georgia and is now a territory of Turkey. The eparchy centre was the village of Tbeti, at present called "Jivizli" (means "of nuts" in Turkish).

It is founded in the end of the 9th and the beginning of the 10th century by Ashot Kuhi (918) Eristavteritavi (Governor of governors) who governed the region after the death of Gurgen Kurapalati. The 11th century Georgian historian Sumbat Davitisdze informs: "Ashot Eristavt-eristavi, the son of Gurgen Kurapalati, surnamed Kuhi, built Tbeti in Shavsheti and inspired by Holy Ghost appointed the blessed Stepane as its first bishop"[1].

The name of this place and eparchy, Tbeti, surely is connected with the lake (lake in Georgian is "tba") and means laky place or place rich in lakes. There are numerous geographical names, generated from the word "tba", in various regions of Georgia; sometimes they are complex (e.g. Tskaltubo), while in most cases they are simple words (e.g. Tba – in Borjomi region, or Tbeti – in Java, Shuakhevi, Ambrolauri, Sokhumi, Tskhinvali and other regions). Describing Tbeti of Shavsheti, Vakhushti Batonishvili mentions that "it got its name from small but many lakes"[2].

Tbeti bishops are called "Mtbevari"; the word is divided thus: M-tb-ev-ar-i; ev – is plural number suffix, ar – Megrelian – Chan suffix (as in the words: Opizari, Khakhulari, Olitisari, Slesari, Otari...), and "m" shows origin in the Old Georgian language (e.g. Megvipteli, Machabeli...), remaining "tb" is the stem of the word[3].

Tbeli is also generated from Tbeti. Tbeli differs in meaning and designation from Mtbevari. Some scholars consider Tbeli and Mtbevari being identical and the term meaning bishop of Shavsheti. But, in reality, the term "Mtbevari" means bishop and Tbeli points to origin of a person, be he a clergyman or a civilian, i.e. Tbeli means the person comes from Tbeti (e.g. David Tbeli, Anton Tbeli, etc). "The

---

[1] *Sumbat Davitisdze,* History of the Bagrations. Kartlis Tskhovreba, the text specified, according to all the main manuscripts, by S.Qaukhchishvili , vol.I, "Sakhelgami", Press Tb., 1955, p.380:9-10, (in Georgian), Sumbat Davitisdze's chronicle on the Bagrations of Tao-Klarjeti, 3rd edition. The text was published with introduction, comments and two genealogical tables by acad. E.Taqaishvili, "Materials for the history of Georgia and Caucasus", sect.27, Publ. House of Georg, Acad. of Sci., Tb., 1949, p.66, §55, (in Georgian); Sumbat Davitisdze, History of the Bagrations, the text was prepared, analysed, comments and glossary made by Goneli Arakhamia, "Metsniereba", Press, Tb., 1990, p.50:4-8, (in Georgian); Sumbat Davitisdze, History of the Bagrations. Translation, introduction and comments by M.D.Lortkipanidze, "Metsniereba", Tb., 1979, p.35, (in Russian). It seems Ashot Kuhi was distinguished with his great care for churches. Between 881-891 when his father was still alive, he donated to Kumurdo temple the village Areshti of Javakheti region (now the former village Areshti): V.Silogava, Epigraphics of Kumurdo, "Metsniereba", Tb., 1994 pp 77-79, 88,113,124.

[2] "Kartlis Tskhovreba", ("The History of Georgia") IV, the text is specified, according to all main manuscripts by S.Qaukhchishvili; Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, "Sabchota Sakartvelo", Press, Tb., 1973, p.679:12-13, (in Georgian).

[3] *A.Shanidze,* Two Chan-Megrelian suffixes in the Georgian and Armenian languages, I, suffix of origin "ar" in Georgian, "Notes of Oriental department of Russian Imperial Archaeological Society", vol.XXII, 1916, pp.365-372, (in Russian), idem, Works, I. The issues of the Georgian language structure and history, I, TBilisi State University Press, Tb., 1957, pp.20-24, (in Georgian); idem, Identity suffix "ar" in the Georgian language, jrnl. "Ganatleba", 1918, N1, pp.21-26, (in Georgian); idem. coll. works, I, pp.28-32, (in Georgian).

Tbelis" was a powerful feudal family of the noblemen in the 9th-11th cc in Georgia (Georgian Soviet Encyclopedia, 9, p 680). Later Tbeti turned into a proper noun (see: Tbel Abuserisdze, the 13th cent., who is wrongly considered to be a bishop of Tbeti[4], etc).

The document of the beginning of the 16th cent. "Bishops and flocks of Cathalicos in Samtskhe-Saatabago" determines Mtbevari's flock as follows: "above Dakhatula, below Anakerti, entire Shavshheti with Michikhi... Adjara above Dandalo belonged to him, below it to Kutateli[5]. Vakhushti Batonishvili (1696-1757) informs" it was a seat of bishop, the pastor of upper Anakerti, of the entire Shavsheti and Artanuji[6]. Therefore, Artanuji, the capital of Tao-Klarjeti kingdom, founded in the 5th century by Vakhtang Gorgasali was in the parish of Tbeti bishop. This points to its significance and influence. As it seems Vakhushti Batonishvili is mistaken here, because Klarjeti with Artanuji was the parish of Ancheli.

Mtbevari is most respected among the other Georgian bishops, i.e. among 36 bishops of East and South Georgia he is on the 12th place in the ceremony of enthroning according to the 13th cent. "Gangeba Darbazobisa" (Ceremonial etiquette); he occupies the place between Ancheli and Tsurtsqabeli[7]. He is also highly respected among the Samtskhe-Saatabago bishops, here he occupies the 5th place among the 13 bishops of this region[8].

The Tbeti temple of the 10th century is the most prominent monument of Georgian architecture (fig. 16,17,18). It was a big cruciform domed structure; with its architectural forms, decoration, ornamented décor and high-skilled fresco art it made a grand sight[9]. The dome of the church, which was in its initial form nearly up to the present days, was completely broken in 1961; the north-western arm and the arch of the church were destroyed. The destruction was caused by the local population who used the church stones for construction works (the information is presented by French art critics N. and M. Thierry, who visited the Tbeti church in 1967 to survey and study it on site[10]). That's why only the photos preserve its initial forms and grandeur[11](fig.16).

According to the folklore, Shota Rustaveli, the author of the grand poem "Knight in the Panther's Skin", was brought up in Tbeti monastery[12]. The 19th century renowned Georgian historian D.Bakradze

---

[4] Abuserisdze Tbeli, Building of Bolok-Basili in Shuartqali and genealogical chronicle of the Abuserisdzes, 1233, the text published by L.Muskhelishvili, Tb., 1941, p.25, (in Georgian); *K.Kekelidze,* History of old Georgian literature, vol.I, Tb., 1951, p.30, (in Georgian). He considers "Tbeli" was a secular name and *I.Sikharulidze* strongly proves Abuserisdze Tbeli being a civil man (see idem, Tbel Abuserisdze, Tb., 1963, p.35, in Georgian). It is considered that Tbel Abuserisdze, proceeding from his literary work, was an ecclesiastic figure, but "Abuserisdze Tbeli, has not been a bishop" (Abuserisdze Tbeli, collected works, the text prepared, analysed, glossary and bibliography supplied by: *N.Goguadze, M.Kavtaria and R.Chagunava,* "Adjara" Press, Batumi, 1998, p.87, (in Georgian), i.e. Tbeli does not mean Tbeti bishop, it's only an anthroponym.

[5] Monuments of Georgian law, III, Monuments of church jurisdiction (the 11th-19th cc.). The texts published, comments and bibliography by prof. *I.Dolidze,* "Metsniereba", Tb., 1970, p.245, (in Georgian).

[6] "Kartlis Tskhovreba", IV, p.679:15-16, (in Georgian).

[7] Monuments of Georgian law, vol.II, Monuments of civil legislation (the 10th-19th cc.). The texts published, comments and bibliography by prof. *I.Dolidze*, "Metsniereba", Tb., 1965, p.48, (in Georgian).

[8] Monuments of Georgian law, III, pp.224-246, (in Georgian).

[9] *P.Zakaraia,* Tao-Klarjeti architecture, Tbilisi University Press, Tb., 1992, pp.91-99, (in Georgian); *W.Djobadze,* Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Stuttgart, 1992, pp.218-230, (in English); *B.Baumgartner,* Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti (Dissertation), Wien, 1996, s. 694-705.

[10] *N. et M.Thierry,* Notes d'un nouveau voyage en Géorgie turque, "Bedi Kartlisa", 25, Paris, 1960, pp.51-65.

[11] *A.M.Pavlinov*, Travel notes, Materials on Caucasus archaeology, III, M., 1893, p.71-75, tab. XLI-XLVII, (in Russian)

[12] *Z.Chichinadze,* Shota Rustaveli, Tp., 1884, in Georgian; I.Megrelidze, Rustaveli and folklore, Tb., 1960, pp. 29, 32, 52, 54, (in Russian).

(1826-1890) thought that another outstanding Georgian poet Ioane Shavteli was from Tbeti as, in his opinion, "Shavteli" is a shortned form of "Shavsheteli"[13].

Numerous remarkable monuments of Georgian literature, art, goldsmith and culture, are connected with Tbeti. Mtbevari bishops were outstanding hierarchs of Georgian church, who have largely contributed to not only spiritual but political and cultural life of the country at various stages of its development.

In the cathedral church of Tbeti, There was a relief of Ashot Kuhi, who have been a builder of temple and a founder of Eparchy. (the sizes: 113*36*10 cm.)[14]. This relief was put in the south-northern support-pillar of a cupola. Now it is kept in Georgian state museum of art(fig.19,20).

Besides that Ashot Kuhi began to build the new church in Khandzta (A Father-Superior at that moment was Arsen and the architect – Amona). The new church was accompished by a nephew of Kuhi – "great king" Gurgen in the time of Father Superior Iowane, brother of Jibril[15].

It seems, that it is the church which excist in nowdays at Porta (Khandzta), but today it is seriously damaged and partly destroyd.

The first bishop of Tbeti was "the blessed Stepane" Mtbevari, "inspired by Holy Ghost" and appointed by Eristavteristavi Ashot Kuhi. No one knows when he started and how long he continued his bishop activities. It is known that Ashot Kuhi died in 918 and Stepane can be bishop in the end of the 9th and beginning of the 10th centuries, in any case, in the first twenty years. Stepane Mtbevari is said to be the author of the splendid monument of the old Georgian hagiographic literature "Martyrdom of Gobroni"[16]. The work reached us in many manuscripts[17]. the earliest among them being copied in 1713 (Inst. of Manuscripts, A-130) by Gabriel Saginashvili on the order of Domenti cathalicos (1705-1741)[18]. There is an inscription added to the work under its title: "I, Bishop Stepane Mtbevari wrote it on the order of Ashot Eristavteristavi"[19].

The work tells about a 914 campaign of Arab commander Abul-Kasim in Georgia and Armenia. He ravaged and razed to the ground both countries, imprisoned and ordered to kill King Sumbat of Armenia by quartering. After raiding Kartli and Javakheti, "when he faced strong resistance (of Tmogvi fortress), left it and came to attack Queli" (fortreess)[20].

At that time there were in Queli fortress noblemen and one prince who was "called first Mikel and then Gobron". Finally, after hot battles and strongest resistance of Georgians, Mikel-Gobroni

---

[13] *D.Bakradze,* Caucasus in ancient monuments of Christianity, Tif., 1875, p.111, (in Russian).

[14] *K.Machabeli,* Ashot Kukhi's relief from Tbeti, historical journal "Matsne", 1968, N5, pp 150-162, pict. between pp 152-153, (in Georgian); *N.A.Aladashvili,* Monumental sculpture of Georgia. Figure reliefs of the 5th-11th cc., "Iskusstvo" Press, M.,1977, pp 76,87,88, pict.71(p76)(in Russian). Recently, by N.and M. Thierry has been expressed a consideration that the relief represents not Ashot Kukhi, but some other donator of the second (2nd half of the 10th cent.) or the third (the turn of the 10th -11th cc) phases of the construction (*N.et M. Thierry,* La Cathédrale de Tbeti, nouvelles données, Cahiers Archéologique, t.47, Paris, 1999, pp 87-82). This consideration is supported by some Georgian scholars as well (*L.Khuskivadze*, On peculiarities of Oshki sculptural "Deesis", journal "Sakartvelos sidzveleni", 3, 2003, p77).

[15] Life of Grigol Khandzteli, OGHLM,p277:1-2,15-20.

[16] Martyrdom of Gobron: monuments of old Georgian hagiographic literature, book I, (the 5th-10th cc.), editor *Ilia Abuladze*, Publ. House of Georg. Acad. of Sci., Tb., 1963, pp.172-183, (in Georgian).

[17] Ibid, p.172.

[18] Institute of Manuscripts, A-130, 85v-91v: description of Georgian manuscripts, of the former church museum (A) collection, vol.1,2, compiled and prepared … ed. by *El.Metreveli,* "Metsniereba", Tb., 1976, pp.139-140, (in Georgian).

[19] Martyrdom of Gobron, p.172:32, (in Georgian).

[20] Kartlis Tskhovreba , I, p.263:15-16. Essays in history of Georgia, vol.II, Georgia in the 4th-10th cc., vol. ed. *Shota Meskhia,* "Sabchota Sakartvelo", Tb., 1973, pp.520-521, (in Georgian).

was captured and taken to the Arab commander. He demanded from him to reject Christ and adopt Muhammadanism. Mikel-Gobron refused to do so and he was beheaded in 914. Acad K.Kekelidze was right when determined the work was written by Stepane Mtbevari in 914-918[21].

In K.Kekelidze's opinion, "Stepane described the then political situation in brief but vividly and distinctly. Arabs' raids, their number, armament, siege, massacre of Christians... all this is represented so vividly that even the best historian may feel envy"[22]. The author makes frequent use of artistic images and comparisons, which makes evident significant importance of the work. For example, when describing troubles the Christians were then facing, the author writes that they "like locusts atë leaves and greens of the country"[23].

Naturally, the 10th century author's thinking is providential – invasions, ravages, wars are considered to be God's anger for people's malice. Namely, ravage of Armenia, murder of its king and all the troubles Armenia faced, all this is explained by Stepane Mtbevari thus: "the land of Armenia is ambitious, its population – full of evil, avaricious, cruel, easy and fond of sins... full of all evils and Christ was killed not for them"[24] (i.e. The Armenians have not been salvated after crucifixion).

Bishop Stepane Mtbevari was a famous and wellknown writer of his period. Giorgi Merchule, the author of "Life of Grigol Khandzteli", (a remarkable work written in 951 and which is the best monument of the old Georgian hagiographical literature, distinguished with high literary merits), names the best literary workers of his period, saying they should have described the life of St Grigol far better, among them "Bishop Stepane I Mtbevari". He says he dared to write his work only after their death[25].

Another fact. In the remarkable Georgian manuscript copied in the 60-70s of the 10th century, in the specialist literature called "Shatberdis Krebuli" (Shatberdi collection), the last, 14th work, is "Translations of David's psalms" (in the work and in the literature it was ascribed to Epipane Kvipreli, but now B.Utier proved it belongs to Teodorite Kvireli)[26]. It was translated by Dachi, unfortunately unknown to us by other sources. The translations show he was a wonderful writer of his period. Dachi was bishop Stepane I Mtbevari's contemporary. The translations are preceded by his letter – "the first word written by Dachi to the blessed Stepane, Mtbevreli bishop" in which he appeals with the request to discuss one part of his translations (from Armenian as the Greek source was unavailable for him). If it is worthy "use it in the church", if not "burn it and cover my failure, disclose me and I'll repent"[27].

The facts mentioned above show bishop Stepane I Mtbevari's literary talent, authority and influence on the then Georgian literature.

Next Mtbevari bishop known to us is Iovane, who appears in the historical literary sources in the end of the 10th and the beginning of the 11th centuries. No other bishop is seen between Stepane and Iovane. But what we see for sure is that a fine tradition of appointing wellknown writers at the Tbeti

---

[21] *K.Kekelidze,* History of the old Georgian literature, vol.I, "Metsniereba", Tb., 1980, p.145, (in Georgian).

[22] Ibid, p.146.

[23] Martyrdom of Gobron, p.177:17,18. On the work see also: *El.Tsagareishvili,* Mikel-Gobron in the Georgian-Armenian historical literature, Inst.of Manuscripts, "Moambe", Publ. House of Georg. Acad. of Sci., Tb., 1959, pp. 127-143, (in Georgian).

[24] Martyrdom of Gobron, p.175:6-10.

[25] Life of Grigol Khandzteli, Old Georgian hagiographical literature, I, p.294:8-9, (in Georgian).

[26] 10th century Shatberdi collection, prepared by *B.Gigineishvili* and *El.Giunashvili*, Metsniereba, Tb., 1979. p.425 (ed's note, ed. M.Shanidze), (in Georgian).

[27] Ibid, p.424. T. Tzordania with some doupt thougth, that the translation of a hagiographical work "The life and death of worthy and godly (father) Theoktiste Lezveli" belonged to Stepane Mtbevari. Really, in one of the colophons of this MS it is clearly mentioned that the Georgian translation of "life" was made by Stepane Sananoisdze (S-384, p. 306) see: *E. Gabidzashvili,* the Georgian translated hagiography, Tb. 2004, p. 222 N.511

cathedra successfully continued. That is witnessed by appointing Iovane who was an outstanding hymnographer and man of letters of his period[28].

Mikhael Modrekili's "Iadgar" (collection of hymns)[29] copied in 978-988 involves 15 groups of ecclesiastical – hymns created by Iovane Mtbevari[30]. K.Kekelidze characterized them as full of deep divinity, philosophical and theological thought, poetic inspiration and strivings, fine style and good literary language[31].

Iovane Mtbevari's name is connected with several remarkable old Georgian manuscripts; they are: Tbeti I Gospel of 995 (preserved in St Petersburg, the Saltikov-Shchedrin public library)[32], the so-called "Svanuri Mravaltavi" (Svanetian Collection) of the 10th cent. (Inst. of Manuscripts, A-19)[33], the 1003 year collection of Lives of Saints (kept in the library of Athos Monastery of Georgians, N 28)[34]. The first two manuscripts were prepared on his order but in copying the third one he himself participated.

Tbeti Gospel was described only once – 120 years ago, by Tsagareli. There are the colophons of Gospel which often are presented by mistakes[35]. One colophon was issued by Ak. Shanidze[36] and another by Iv. Imnaishvili[37].

The main colophon says(fig.21): "This Holy Book was written in Tbeti temple which is the Home of st. Apostles. The years from the beginning the World were... (the date is omited); Chronicon was – 215 (by uncial script, with tittles). It was written by two writers: David Oshkeli and poor Arkhipo;

[28] *K.Kekelidze,* History of old Georgian literature, vol.I,pp.173-174, (in Georgian).

[29] Institute of Manuscripts, s-425, p. 272 copied in 978-988 (*P.Ingoroqva,* Giorgi Merchule, the 10th cent. Georgian writer, "Sabchota Mtserali" Press, Tb., 1954, pp.763-764); Description of Georgian manuscripts, of the (S) collection of the former society for spreading literacy among Georgians, vol.I, compiled and prepared by *El.Metreveli,* ed., Georg. Acad. of Sci., Tb., 1959, pp.544-567, Iovane Mtbevari's name is written at the hymns on pp. 24v, 25r, 30v, 38v, 39r, 41v, 59r, 60r, 60v, 69r, 120r, 124v, 133r. I'll cite here a couple of examples in the collection of Mikael Modrekili where Iovane Mtbevari is mentioned: "iambus by bishop Iovane Mtbevari. Christ, glorify their souls" (30v, description of manuscripts, AI, I, p.546); "embellished by bishop Iovane Mtbevari" (39r, description of manuscripts, AI, I p.547), (in Georgian).

[30] Ibid, p.174. At present it's clear that in Mikael Modrekili's "yadgari" "among the authors most abundantly is represented Iovane Mtbevari. 13 hymnographic canons and one stycharion belong to him" (*L.Jghamaya*, the problem of "second chant" in the 10th cent. Georgian hymnographic canon, "Mravaltavi", philological-historical studies, Tb., 1983, p.115), (in Georgian).

[31] *K.Kekelidze,* History of old Georgian literature, vol.I, p.174, (in Georgian).

[32] *A.A.Tsagareli,* Evidences on the monuments of Georgian literature, I edition, 1886, pp 18-21, in Russian; *I.Imnaishvili,* Tbeti Otkhtavi (Tetraevangelium), research and text, (Reports of old Georgian language department, 20), Tb., 1977, pp.165-231, (in Georgian). The Inst. of Manuscripts preservrs its rotocopy: Rt, III, N21. The Gospel texst, Based on this manuscript has been fully published by V. Beneshevich and I.Imnaishvili (lit.see:*I.Imnaishvili,* Tbeti Otkhtavi, p 105).

[33] *S.Gorgadze*, "Svanuri Mravaltavi", journal "Georgian archives", book III, 1927; Description of Georgian manuscripts, of the former church museum (A) collection, vol.I, I. compiled and prepared by *T.Bregadze, M.Kavtaria* and *L.Kutateladze,* ed. *El.Metreveli,* "Metsniereba", Tb., 1973, pp.58-71, (in Georgian); The colophon to the manuscript compilers mentions: Christ, have mercy on the book compilers Cather-master (in the description it is "mamphali", but it is a layman's runk and it could not be applied to Iovane Mtbevari – V.Silogava) Mtbevari Iovane and father Teodore, amen."(ibid, p.71).

[34] *R.Blake,* Catalogue des manuscripts géorgiens de la bibliothéque de la laure d'Iviron au Mont Athos, "Revue de l'Orient Chrétien", t.IX (XXIX), N1 et 2 (1933-1934), Paris, 1934, pp.143-147, for more details on the manuscript and its colophons see: *V.Silogava,* From the chronology of fight for political unification of feudal Georgia (joining of Kakheti, 1003), journal "Mravaltavi", XIX, Tb., 2001, pp.351-357, (in Georgian).

[35] *A.A.Tsagareli,* Evidences, I, pp19-21, (in Russian).

[36] *A.Shanidze,* For identity of Iovane Mtbevari, journal "Mimomkhilveli", Georgian historical and ethnographic society, I,Tp., 1926, pp 220-222, (in Georgian).

[37] *I.Imnaishvili,* Tbeti Otkhtavi,p105.

Tao-Klarjeti

Christ have mercy them in heaven, for their deeds! And (the Gospel) was covered and binded by godly priest Stephane; Christ will blessed everybody who have contributed his activities to this book"[38].

It is clear, that:

1) The monuscript is copied at Tbeti.

2) The Tbeti temple was named in honour of st. Apostles (that's why, the other Gospel copied in 1195 has the chased images of Apostles Peter and Paul on its cover)

3) MS is written at 995 year(Chronicon 215+780=995)

4) It was written by two writers: David Oshkeli and Arkhipo

5) MS was covered and binded by priest Stephane

A colophon of monuscript's donator Iowane Mtbevari is written in ecclesiastical cursive and it is rather extensive (363-365). It is written in two columns unfortunatly, the ink is faded away and today it is difficult to read the full text. Fistly it was read by Ak. Shanidze in 1915 and published in 1926year.[39] The most part of colophon is theological. The main data, given in this colophon is:

1) The donator of MS is Iowane, bishop of Tbeti.

2) The parents of Iowane were Arsen and Mariam(They are unknown in other sources)

3) The donator is mentioning the "divinly kings": David Kuropalati, King of Kings Gurgen and the Bagrat the king of "Abkhazeti"

In one more colophon is mentioned David Kuropalati ("Our Lord, Jesus Christ, You who have been in possesion all king of Beeng, glorify in Heaven Our King David Kuropalati, who is enthroned by You!") In spite the expression "glorify in Heaven", it is clear, that David Kuropalati is alive (as other kings who were mentioned above, in same case). It is so, because a following prase is : This Gospel was written in his (i.e. David Kuropalati's) reign by two writers: davis and Arkhipo"[40] (88 r. Rigth column, in uncial script)Akhipo and David are mentioned once more together on page 140 r. (In the middle of the rigth column)[41] and copiest david alone – on page 303 r. (At the end of the left column in ecclesiastical script)[42]

In one of the columns of the Tbeti Gospel it is said: Our Lord Jesus Christ, by mediation of st. Annunsiators exalt Iowane Father Superior, at first Mtbevari and now by your inspiration Matsqvereli bishop and who again come there, to this temple".[43]

From the latlest colophon it mecame evident, that donator of MS Iowane at first was Mtbevari

[38] Colophon is written in Nuskha-Khutsuri (eccl. cursive), (with the letters expressing the date 215 – in Asomtavruli – uncial script) is given in the right column of 305v; it is published twice (*A.A.Tsagareli,* Evidences, I, p.20, (in Rus.); *I.Imnaishvili,* Tbeti Otkhtavi, (Tetraevangelium) p.105, (in Georg.), both with mistakes - at A. Tsagareli instead of "Davit Oshkelisaita" (by Davit Oshkeli) it is read "Davit Glakhakisaita" (with the hand of hamble Davit) (in the Russian translation the word is omitted), and at I. Imnaishvili the first word "daitsera" (written) is read as "daesrula" (finished).

[39] *A Shanidze,* For inedtity of Iovane Mtbevari, pp. 221-222, (in Georgian).

[40] *A.A. Tsagareli,* Evidences, I, p. 19, (in Russian).

[41] Ibid, p.19 – Memorial records are given in a shortened form and joined: "Christ, have mercy upon sinful writer Archipos, Davit" (Russian translation is not cited).

[42] The written text is slightly scratched; the text is not read on roto; I cite here in A. Tsagareli's reading (*A.A. Tsagareli*, Evidences, I, p. 19, in Rusiian),wich seems doubtful . In the end of st. Matthew's Gospel MS (88, r. left column) one more marginal eddition in thin Asomtavruli is seen, but without identifying a person: "Glory to you, Christ, light of Universe. St. Matthew's Gospel is finished" (*A.A.Tsagareli,* Evidences, I, p. 19, (in Russian) – The last three words are cited according to non-existed reading: "The Gospel of Apostle Matthew".

[43] 303r, the upper half of the right column, is written in Asomtavruli (*A.A. Tsagareli,* Evidences, I, p. 20, in Russian), The incorrect text with wrong Russian translation, was presentedin Tsagureli's work in wich "Father Superior, first Mtbevari" is represented as "of the former Tbeli patriarch (Cathalicos)" (*T. Tzordania,* Chronicles I p. 112 (accord. to A. Tsagareli). On the same page there is placed an unreleased inscription commenced in Asomtavruli and finished in Mkhedruli (Secular): "You, who will read it, should be informed" (Then in Mkhedruli):in the time and period of the ruler of Georgia, Irakli II, Chronicon 471, 6 Ougust, he was endowed with mercy of Ekaterina the Great".

and then – Matsquereli.

In the hierarshical scale, Matskquereli had the more olace than Mtbevari. In the Georgian source of the 13th century (The Code of Royal Court) he is mentioned on 5th place among the hight rank 36 bishops and Mtbevari – on the 12th. [44] And in the source of the 16th century (bishops and flocks of Samtskhe-Saatabago) he (Matsquereli) is honoured to be on the 1-st place.(He had the right to vear the "vission" – richly embellished attire) Mtbevari is on the 5th place among the 13 pastors.[45]

It is un clear what does it means – the last prase in the colophon: "And again come there to this temple". Some scientists, (for example A. Tsagareli thougth that this means that Iowane came back to his temple in Tbeti. [46] And according to A. Shanidze: "At 995 year, when this MS was copied Iowane have been appointed at Atsquri.[47] (i.e. he become Matsquereli) The latest suggestion is doubtful, because in the MS it is exactly mentioned that the Gospel was copied when Iowane was a bishop at "Holy temple of Tbeti". (see above) As it seems, the problem is complicated but we shall try to solve it below.[48]

Thanks to a happy chance Iovane Mtbevari's miniature portrait reached us. It is placed on the marginal space of Mikael Modrekili's hymns collection(fig.22). Here he is in full body, from front, and is next to Basili the Great[49], one of the great fathers of East-Christian Church. This witnesses how he was evaluated and respected by his contemporaries for his literary work and talent.

One Georgian manuscript on parchment is preserved in Athos Monastery of Georgians (N28), which is a collection of Lives of Saints (18 lives in total). It is copied in 1003, in Shaori, in "the church of Holy Mother of God" personally on the wish and order of King Bagrat III (978-1014). As it is from the royal library, it is a precious relic. The manuscript has many colophons (15 old and 2 new ones and memorial records). Among them memorial records of manuscript copyist and participants of its creation: There is Iovane Mtbevari (258v). As well One more copyist is mentioned in the manuscript main colophon. He is Akvila Mtbevari ("was written and adorned... by the hand of miserable Akvila Mtbevari"). There are memorial records of Shaori elderman, (Shaori is a village where the manuscript was copied), Zenon Dagaisdze and of one more copyist Arseni Maleseli[50] (or Malesileli, Mareliseli)[51]. One of the manuscript creators, was Iovane Mtbevari Zakueli, or Znakueli (Znakva is a village in Racha and is mentioned in the 11th century "Nikortsmindeli Datserili")[52]. (The letters patent of bishop of Nikortsminda)

It is considered that a renowned 10th century writer-hymnographer Iovane Mtbevari, who was contemporary of Bagrat III and a compiler and copyist of Athos–28 Znakueli Iovane Mtbevari are one and the same person.

In our opinion, Akvila Mtbevari mentioned in the manuscript's main colophon as its creator and

[44] Monuments of Georgian law, vol. II, p. 48, (in Georgian).

[45] Monuments of Georgian law, vol. III, p. 245, (in Georgian).

[46] *A.A. Tsagareli*, Evidences, I, p. 20, (in Russian).

[47] *A. Shanidze,* For identity of Iovane Mtbevari, p. 220, (in Georgian).

[48] *V. Silogava,* Feudal Georgia ...,p. 354-357, (in Georgian).

[49] Institute of Manuscripts, s-425, 60r. the images are put into the arches; they are supplied with explanatory Asomtavruli inscriptions: "Saint Basili Kesarieli", "Bishop Iovane Mtbevari". Both hold scrolls in their hands. The first scroll says: "Ring the tocsin at the beginning of the month" and the second:"Forgive to me, humble, my impudence."(Description of manuscripts, AI, 1, p.549; R.O. Schmerling, Artistical design of the Georgian monuscropt book in the 9'th-11'th cc., "Metsniereba", Tb., 1979, tabl.35, (in Russian).

[50] Publication of colophon and memorial records to the manuscript Athos – 28, see: V.Silogava, Feudal Georgia ..., pp.354-357, (in Georgian).

[51] Shaori and Marelisi are toponyms in West Georgia known today (administrative-territorial division of Georgia as of January 1, 1987, "Sabchota Sakartvelo", Tb., 1987, pp.10,70), (in Georgian).

[52] Corpus of Georgian historical documents, I, the 9th-13th cc. The Georgian historical documents, compiled and prepared by *T.Enukidze, V.Silogava, N.Shoshiashvili,* "Metsniereba", Tb., 1984, pp.39,40,41, (in Georgian).

copyist is a different person than Ivane//Iovane Mtbevari many times mentioned in different places of the manuscript. Thus, we should think there were two succeeding each other bishops in Tbeti Episcopal cathedra in the end of the 10th and the beginning of the 11th century - Iovane Mtbevari and Akvila Mtbevari. Akvila was, probably, appointed to the Tbeti cathedra from 995 after Iovane Mtbevari was sent to the Atsquri cathedra.

After comparison the evidencies of two manuscripts (Tbeti Gospel and Atos-28) we can conclude: since the 995 year the donator of Tbeti I Gospel Iowane Mtbevari was appointed to be a bishop of Atzkuri temple. At the same time, Tbeti Cathedra have been occupied by Akvila Mtbevari. After some time, Iowane came back to Tbeti, wrote down about it in Tbeti I Gospel colophon and then both of them: Iowane and Akvila have been displaced to Shaori monastery (in racha district). Here, at 1003 they took place in creation of manuscript (The lives of 18 holy fathers). Latter this MS was copied by the order of king Bagrat III.

After These two ones, Tbeti Cathedra was occupied by bishop Samoel, who took part in adornment of Tbeti Gospel as well (He received from Constantinople the Annunciators excellent miniatures especialy for this gospel). His colophon is written on p. 2 of Ms, by nice ecclesiastical cursive script. (unfortunatly, it was partly damaged in the 15th century by common Arseni Gigadrisdze or Gigababadris-dze). Samoel wrote(fig.23): "I, poor Samoel, was deserved (by God) to be the 4th bishop of...(then text was scraped out and have been written the new phrase of the 15th century)... I found this magnificant Gospel, which had the lack of the images of saints. So, I added the miniatures (icons) of them, which I have got by a much from the great Metropilis of Greece" (i.e. Constantinople)[53]

One can see that Samoel named himself the 4 bishop of Tbeti (In fact, there is not mentioned to what of Cathedra Samoel have been deserved to be a bishop, but it is sure that he meant Tbeti Cathedra, because this colophon was written in Tbeti Gospel).[54]

So, we know the names of exactly 4 bishops of Tbeti (Stepane, iowane, Akvila, Samoel), but there is one doubtful moment: between the time of Stepane and Iowane's pastorships it had passed not less then one century. As we think, it is not excepted that the first pastor of Tbeti – Stepane continued his activities until the middle of the 10th century and then, Iowane was being the bishop aproximatly 40 years.

After Samoel there appears Bishop Saba Mtbevari at the Tbeti Cathedra. Saba has played a significant role in the political life of the then Georgia, i.e. in about 1028 year period.

"Matiane Kartlisai" (the "Chronicle of Kartli") (the 11th cent.) and Sumbat Davitisdze (the 11th cent.) inform that after Giorgi I (1014-1027) died he was succeeded at the throne by his son, 11-year-old Bagrat IV (1027-1028). Two years after the "Tao noblemen" betrayed him and "left" for Greece. They were Vache Karichisdze and "many Tao noblemen", later they were joined by Chanchakhi Paleli and Arjevan Hololasdze. These two in addition to betrayal handed two fortresses to Byzantium: one – Garqlobi fotress and the other – Tserepti or Tsepti fortress[55]. These Tao noblemen were joined by Baneli bishop Iovane. This took place about 1028. In such a situation, Byzantine Emperor Constantine

---

[53] *A.A.Tsagareli,* Evidences, I, p.21, (in Russian). The text was published with mistakes, shortened (Russ. Translation) and with later supplements omitted. On the upper half of page 2v there are two lines in oblong Nuskhuri, as if resembling curled Asomtavruli: "Arsen, Gigadris-dze, be blessed for ever too, amen".

[54] Mentioning about bishops in their succession number (numeration) does not seem to be alien, e.g. in one of the memorial records, which is nearly of the period of bishop Samoel and is dated of the 80-90s of the 10;th c., bishop Eprem Kumurdoeli, on Shrove Friday, the day of Saint Arcgangels, establishes memorial record for Gabriel Kumurdoeli and remembers he, as "e bishop", i.e. the 5'th bishop, obviously, of Kumurdo Church (see for detalis about this and similar cases in other written monuments and also about different possible interpretations of such facts: *V.Silogava,* Kumurdo, pp.68-70, (in Georgian)

[55] Kartlis Tskhovreba, vol.I, p.292, (in Georgian); Essays on history of Georgia, vol.III, p.180, (in Georgian). Essays on history of Georgia, vol.III, Georgia in the 11th-15th cc. "Metsniereba", Tb., 2002, pp.99, (in Russian).

VIII (1025-1028) sent numerous army under the commander Parkimanos Prodros Iovane Khartulari to invade Tao. The Greek army "raided and ravaged the country."

When "Saba Mtbevari bishop saw that Shatberdi could do nothing he built a fortress in upper Tbeti, held Shavsheti and was most devoted to Bagrat, Abkhazian King[56]. Sumbat Davitisdze informs that Saba Mtbevari built a fortress "near the Tbeti church and named it "Sueti" ("Pillar")[57]. At the same time "Ezra Ancheli came to the fortress and also those noblemen who were devoted and they fortified it"[58].

Meanwhile Caesar Constantine felt he was dying, he called back his Parkimanos and his army. In 1028 he died and Byzantum had no time for Georgia any longer (there started coups d'etat at the emperor's court) and Georgia escaped great troubles.

For his devotion and support to the country in saving the country from invaders the King awarded the rank of Eristavi and granted civil powers to Mtbevari bishop making him a civil governor of Shavsheti. That's why the Mtbevari bishops were called Shavsheti eristavis since then. "Khelmtsipis karis garigeba" (The regulation of Royal Court)directly points: "Behind the seat of Mtbevari stends his "Molaretukhutsesi" (chief of personal treasury). He holds the sword and shield, because he (Mtbevari) have been an eristavi (governor) of Shavsheti as well"[59].

It should be generally mentioned that granting the civil powers to bishops, namely, those of eristavs, was not alien in old Georgia. For example, "Moktsevai Kartlisai" (the 9th cent.) while telling about the 8th century events, says the following: "And then reigned Mirdat and archbishop was Glonocor. And this archbishop was also eristavi in Kartli and Hereti by Barazbod Pitiakhsh"[60]. For a certain period of time, especially borderline regions' bishops were granted the rank of eristavi for strengthening the country security and centralization of borderline regions defense. The 11th century inscription of Grigol Tsurtsqabeli (Tsurtsqabi eparchy was located between the Tbeti and Tsqarostavi eparchies), in which he is mentioned also as eristavi. E.Taqaishvili, who published this inscription made on the stone put in the support of the bridge over the river Ktsia, expresses supposition that Tsurtsqabeli bishops, like Mtbevari bishop, held both church and civil power in the countries subject to them[61].

Even more, Kakhetian King Giorgi I (1466-1476), who faced great problems in implementing governance reforms, divided the country into military regions – "sadrosho" and put Alaverdeli, Bodbeli, Rustveli, Martqopeli and Ninotsmindeli[62] bishops at their heads. Thus he was more protected from the separatist ambitions of noble feudals.

It should also be mentioned here that in the war, the bishops, surely, could not lead the army (however, they, probably, took it to the battle site and even participated in it). In case of Kakheti sadrosho the army was, certainly, commanded by the mouravis (managers) instead of bishops[63].

In case of Shavsheti Eristavi, who at the same time was a bishop the army seems to be commanded

[56] "Kartlis Tskhovreba", vol.I, p.292:8-10, (in Georgian).

[57] Ibid, p.386:1-2.

[58] Ibid, p.292:15-16.

[59] "Khelmtsipis Karis Garideba", The regulation of Royal Court) Tb., 1993, pp.26-27, (in Georgian).

[60] "Moktsevai Kartlisai" ("Convertion of Georgia"): monuments of old Georgian hagiographical literature, I, p.92:35-39; the 10th century Shatberdi collection, p.325:25-27, (in Georgian).

[61] *E.Taqaishvili,* Archaeological excursions, studies and notes, "The Bulletin of Caucasian department of imperial Moscow archaeological society", III, Tif., 1913, p.71-72, (in Russian); cf. *V.Silogava,* Georgian epigraphic monuments of Samtskhe-Javakheti historical museum, Akhaltsikhe, 200o, pp.8-9, (in Georgian).

[62] Essays on history of Georgia, vol.IV, Georgia from the beginning of the 16th cent, to the 30th years of the 19th century ed. *Mamia Dumbadze,* "Sabchota Sakartvelo", Tb., 1973, pp.238-239, (in Georgian).

[63] *A.Klimiashvili,* Materials for the history of the 15th-18th Kartli and Kakheti "sadrosho",coll.works "Some Georgian historical documents of the 14th-18thcc.,"Metsniereba", Tb., 1964, p.124, (in Georgian); Essays on history of Georgia, vol.IV, p.239, (in Georgian); (it is said here that "noblemen often acted as the commander's

by Mtbevari's Molaretukhutsesi. At royal court receptions and assemblages he held a shield and a sword. In general, molaretukhutsesi was a layman. At the royal court the King's molaretukhutsesi was an official of palace institutions – he is a guardian of a great state seal[64]. Both the royal court and local governance services, probably, had their own molaretukhutsesi. Mtbevari, Shavsheti Eristavi at the same time, had such by all means ("of his molaretukhutsesi"-is said in the "Khelmtsipis Karis Garigeba" about Mtbevari) and, it was likely just he, who commanded the army in the war instead of Mtbevari.

It could be concluded that Saba Mtbevari bishop, who conducted his activities in the 20s of the 11th century, is not the only bishop having also civil powers. The Mtbevaris had such powers until the eparchy existed (end of the 16th cent.), in any case in the 14th century this event is legally proved ("Khelmtsipis karis garigeba").

Next Mtbevari bishop, who is mentioned in the historical sources, is Pavle Mtbevari (the 60s of the 12th century). On his order, near 1161 Iovane Pukaralisdze copied the so-called Tbeti II Gospel – a big (P 324) manuscript in Nuskha-Khutsuri on the parchment[65]. The manuscript is supplied with Pavle Mtbevari's lengthy colophon, which contains several important evidences: 1) the manuscript is copied and gifted to Tbeti church; 2) Pavle Mtbevari who calls himself "bearer of cross" ("bringer of cross")[66], was brought up by King Dimitri (1125-1155), son of King David Aghmashenebeli (1089-1125); 3) he is a contemporary of King Giorgi (1156-1184), he compared the king with a person who is brarer then a lion and faster then an eagle; 4) along with this Otkhtavi (Gospel) he gifted other manuscripts to Tbeti church ("zatiki", "ibako" (Apart of kondakion), "stychari" (Troparion) and the icon; 5)he had brothers: Giorgi, Tevdore, Kvirike and sisters: Tskhorebai, Guarandukht and Nona; 6) his nephews were (probably, from different sisters): Nikoloz Kutateli archbishop, Arseni Kutateli archbishop, Iovane Ancheli archbishop, Antoni Opiza Father Superior, Arseni, pray of King Dimitri[67].

We should turn our attention here that such hing-ranking church positions were a ccumulated in the hands of the close relatives, infact, of one feudal house.

Tbeti II Otkhtavi, which is put into a beautiful chased cover, is considered to be one of the most remarkable monuments of the 12th century Georgian goldsmith's art(fig.24). It is made on the order of Bishop Iovane Mtbevar-Sapareli (note about it is made in the cover chased inscription)[68].

On the order of the same Iovane Mtbevari, Iovane Pukaralisdze (who is said to have copied Tbeti II Gospel on the order of Pavle Mtbevari) and Giorgi Setasdze copied Tsqarostavis Gospel[69] . Of the year of 1195. The manuscript is supplied with numerous colophons, in which Iovane is mentioned as Mtbevari or Mtbevar-Sapareli. He writes in his main colophon that this Othkhtavi, richly adorned with precious stones, was put by him in Tsqarostavi, in front of the icon of God "to glorify and to

---

[64] *I.Antelava,* Central and local governance in the 11th-13th century Georgia, Metsniereba, Tb., 1983, pp.36-38, (in Georgian); idem, Studies on Georgian History and sources, "Artanuji" Press, Tb., 2002, pp.36-38, (in Georgian).

[65] Institute of Manuscripts, Q-929; Description of the Georgian manuscripts, new (Q) collection, vol.II, editor. Ilia Abuladze, Publ. House of Georg. Acad. of Sci., Tb., 1958, pp.353-358, (in Georgian).

[66] "Bringer of cross", probably, means that Bishop Pavle Mtbevari put a cross in the Tbeti church, in front of the altar or sacrificed a procession leading cross.

[67] Description of manuscripts, Q collection, vol.II, pp.355-356, (in Georgian).

[68] Namely, it is mentioned here: "† You whom our father appealed to be at the temple at judgment day, then contribute to miserable Iovane Mtbevar-Sapareli, amen." (E.Taqaishvili, Tbeti Tetraevangelium of the 12th cent., Materials on archaeology of Caucasus, XII, M., 1909, p.159, (in Russian); Description of monuments, Q collection, vol.II, p.357, (in Georgian); see photo: *Sh.Amiranashvili,* Beka Opizari. tab.7, (in Georgian); *Sh.Amiranashvili,* Beka Opizari. tab.7, (in Russian).

[69] Institute of Manuscripts, Q-907; Description of manuscripts, Q collection, vol.II, pp.322-327, (in

pray for divinely crowned Queen Tamar and King David"[70]. He also gifted to Tsqarostavi church an icon of most holy (virgin) "painted and embellished."

What is most important Tsqarostavi Gospel was put into a chased cover made by a goldsmith Beka Opizari. The creative art of Beka and Beshken Opizari is considered to be the pinnacle of the 12th century Georgian goldsmith's art. On the front cover of Gospel there is expressed Crucifixion and on the back cover there is Deesis. There are also three inscriptions, in two of which Iovane Mtbevari is mentioned as the person, who ordered to copy and embellish Gospel, in the third one it is said: "Christ, have mercy on goldsmith Beka Opizari."

There are some important marginal additions to the manuscript. The copyist and the date of copying are named in one of them (Chronicon 415 or 1195), the second says: "This Gospel Contains two hundred drammas (coins) of silver and twenty drammas of gold, precious stones and pearls, and goldsmith's wage was 23 (dramma)"[71]; then a curse to those who may take them from the manuscript. In this note of rare content (Sh.Amiranashvili) it is mentioned that the goldsmith, Beka Opizari, got 23 drammas for his work.

Iovane Mtbevar-Sapareli seems to directly succeed Pavle Mtbevari at Tbeti bishop's cathedra. That he is mentioned as Sapareli in the sources, points to his origin or his initial activities in the Sapara Monastery (at 12 km distance from Akhaltsikhe), or his activities as father-soperior of monastery.

E.Taqaishvili considers that in the 13th century there was copied one Georgian Gospel, the so-called Ubisi Gospel. In its two colophons made in the time of the manuscript, Giorgi Mtbevari is mentioned. One says: "Christ, our God, protector of all and graciousness of annunciators, make use of this Gospel for Giorgi-Mtbevari, give peace to him here and in other world." It is also mentioned about some Saba, the manuscript copyist, who mentions about himself in two other marginal additions. This Saba dedicated an iambus verse to Giorgi Mtbevari, which he wrote down in the manuscript. In iambus he calls Giorgi as David's preacher. E.Taqaishvili supposes this should be King David, the text does not clarify which one out of the 13th century three kings under this name[72].

The monuscript N.76 of Jerusalem Holy cross Georgian Monastery, has the following colophon: "I, poor Iowane Vardzieli , archpriest of the Ressurection Church, have been presented by God to got the Book of Epistles of Souls blesser Paul Apostle, who is Father-superior of all us, ... It was written at the Church of Holy Sepulchre when it had been captured by Turks. The year was – 32 (i.e. 32+1312=1344). It was time, when the keys (of Holy Sepulchre) had the Turks, for our sins. It was very difficult to enter the Church without the great troubles and much sums. (This was done) when here was Kvirile Mtbevari who brougth up us and who is our protector"[73].

It is evident, that: 1) The manuscript contents Apostle Paul's Epistles. 2) The MS have been got by archpriest of Ressurection Jerusalem Church Iowane Vardzieli. 3) MS was copied at 1344 year[74] in the Church of Holy Sepulchre, when it was captured by Turks and they hold the keys of this Church. 4) At that time there was in Jerusalem a protector and master of Iowane Vardzieli – Kvirile Mtbevari. For us it is topic That there is mentioned unknown by other sources Kvirile Mtbevari, the bishop of

---

[70] Ibid, p.324.

[71] Ibid, p.324 (at the end of colophon).

[72] *E.Taqaishvili*, Archaeological excursions, research and notes, Bulletin of the "Caucasus department of Moscow Imperial Archeological Society", IV, Tif., 1915, pp.34-36, (in Russian).

[73] *R.Blake,* Catalogue des manuscripts géorgiens de la bibliothéque patriarcale greque a Jérusalem, Paris, 1924, p.113.

[74] Through some misunderstanding R.Blake dates the manuscripts as of the 16th cent. and instead of 1344 (32 + 1312) clearly determined in the colophon he calculates 1549 (1517 + 32), though with a question mark (ibid). Acad. El.Metreveli rightly dates the manuscript by the paleographic signs as of the second half of the 13th cent. and the first half of the 14th cent; but she does not mention the date of the manuscript colophon – 1344 either (*El. Metreveli*, Materials for history of Georgian Colony in Jerusalem (the 11th-17th cc.), Tb., 1962, p.47, n.133), (in Georgian).

Tbeti of the 14th century.

After that the information on Mtbevari bishops in the historical sources appears only from the 15th century.

It is mentioned in "Akhali Kartlis Tskhovreba" (New History of Georgia"), that in 1485 Kvarkvare Atabagi ousted Matsquereli thus punishing him, after Iaqub-Khan stole the Atsquri icon of Holy Mother of God and "found another bishop at the border with Ponto, from Trebizond city, by the name Svimeon, as he headed then the Tbeti church. And he granted him Matsquereli rank"[75]. Consequently, certain Svimon from Trebizond, who was Mtbevari, was appointed by Kvarkvare Atabagi as Matsqvereli. It is unknown whether Svimeon preserved both cathedras or not as the case was with Iovane Mtbevari-Matsquereli at the turn of the end of the 10th-11th centuries, or he was simply raised in rank, granting him Atsquri Cathedra and another was appointed as Mtbevari instead of him.

Iv.Javakhishvili supposes Svimeon from Trebizond should have been Greek. More earlier, in 1475, probably, he was the person sent by Kvarkvare to Greece and Athos to commemorate the newly deceased Bahadur[76].

In the memorial records book of the Athos Monastery of Georgians, in the end of a lengthy note concerning determination of the memorial records for Bahadur, who died at the age of 20 or 21 (October 20 is the day of his death), it is mentioned: "One of those invited for this to Samtskhe was Svmon, a Greek priest, who had long served them and one Georgian monk, named Akaki, brought up by them and serving them"[77]. It seems from this note Svimon was a Greek, whether he was from Trebizond, was Tbeti church head until Qvarqvare Atabagi made him Matsqvereli.

In 1904 Shavshet-Kalrjeti expedition journal, N. Mari preserved notifications about two, now lost, inscriptions, connected with the Tbeti bell-tower, done in the old Georgian Asomtavruli script. The bell-tower stood to the south-west of the temple. Only ruins of it have reached us. One of the inscriptions was of construction, another of a construction executive, i.e. of the supervisor of the construction. A stone with a fragment of a constructional inscription was set into a fire-place mantelpiece at N. Mari's host family's, Jevri-Efendi's house[78]. N. Mari speaks about the preserved part of the text, from which it becomes clear that a certain "....itos" Mtbevari, had probably constructed "the above mentioned bell-tower. Chronicon was 215"[79]. I suppose "....itos" could be restored as "Dimitros" or "Dimotrios" and thus we receive a name of one more Mtbevari bishop[80]. The date set in the inscription corresponds the year 1527 (1312+215). N. Mari himself supports this date, rather then the year 996 (780-215), supposedly presented by himself. Plus taking into consideration the fact, that constructing of the bell-towers in Georgia is considered to have started by the end of the 13th century[81].

The text of the second of Tbeti bell-tower inscriptions was as follows: "†, The lord have shown mercy upon the supervisor of this (temple) Shahmuz Tatukhadze"[82]. The same Jevri-Efendi had

---

[75] New History of Kartli, "Kartlis Tskhovreba", vol.II, p.483:21-23, (in Georgian).

[76] *Iv.Javakhishvili,* History of Georgian nation, book III, part II (the 15th cent.) coll. in 12 volumes, vol.III, Tbilisi, University Press, Tb., 1982, p.369, (in Georgian).

[77] *El.Metreveli,* memorial records book of Athos Monastery of Georgians, Tb., 1998, p.187, (in Georgian).

[78] *N.Marr.* Shavshet-Klarjeti expedition journal. P.25 (in Russian).

[79] Ibid.

[80] Evidently, this restoration is conditional, we do not know how the last part of the inscription "mtbev" was ending (mtbevrman –by mtbevari, or mtbevrisa – of mtbevari etc;) and also we do not know if the preserved rest of the curved word "...itos" meant one's own name e.g. of Mtbevari etc. Moreover the name Demetre|Dimitri mentioned as Demetrios is unknown in the Georgian Onomastikon.

[81] *V. Beridze,* Georgian Architecture, publishing house "khelovneba", Tb.,1974, p. 62.

[82] *N. Marr,* Journal, p.25 (in Russian).

taken the inscribed stone from the ruins of the bell-tower[83] 10 years before i.e. N. Maris visit to Tbeti. The supervisor mentioned in the text N. Mari had comprehended as "someone standing upon something" and translated this part of the text in Russian as follows: "standing on this site, at this place or here"[84]; according to it, he considers the inscribed stone to be a grave-stone ("This inscription points not to the bell-tower, but the grave stone"- in Russian). But as a mater of fact, "supervisor' is a technical term used to mark the executive-manager of the works, the one who supervises" (stands upon) the craftsmen and the work. Even older version of the term (10th century) is "work supervisor", as the supervisor of the Oshki temple Grigol calls himself [85].

Consequently, in 1527 a certain unknown Dimitros or Dimitrios (if the names are mentioned correctly) was the bishop of Tbeti. During his time a bell-tower was constructed, according to other sources too, the supervisor of works was a certain Shahmuz Tatukhadze.

According to one chronological note added to the manuscript S-252g of the Institute of Manuscripts, in 1556 "Father Saba Khakhulari Tsqmedidze was appointed Mtbevari"[86]. That means, Saba, who was Khakhuli Monastery Father Superior then became Mtbevari bishop.

One of the dateless manuscripts (Ad-720) of the Institute of Manuscripts – a book of loyalty sent by Saba Mtbevari to Cathalicos Domenti, (original) has a cross in the end for a signature – confirmation, is dated as 1556[87] according to the mentioned above chronological note. The document text says: "I, Mtbevari Saba, gave this Eternal Book to you – the ruler of Cathedral and Apostolic Holy Church, Catholicos of Kartli, Patriarch Domenti, when I have Blessed by you"[88].

From the Kartli Cathalicoses named of Domenti, Domenti I was a head of Georgian Church in 1556-1560[89]. It seems that he consecrated Saba Mtbevari and immediatly took from him a book of loyalty; The next part of the document points: "I shall be faithful to your church and obedient to your order"[90].

On January 9th 1586, the king of Kartli, bestowed "the sign and the order" to the Dmanisi temple, according to which the villages of Chinchxori, Vardisubani, Mutavisi, and the Gudarekhi monastery were subjected to Dmanisi[91]. A piece of paper is attached (stuck) at the beginning of the document, where in red, yellow and black paints the image of the Holy Virgin (up-waste) with the baby-Christ

---

[83] Ibid.p.24.

[84] Ibid.p.25.

[85] *E .Ttakaishvili,* Archeological ...1917, p.48.

[86] Institute of Manuscripts, S-252g; p.13, Description of manuscripts, New S collection, vol.I, pp.257, (in Georgian). T.Zhordania, Chronicles, II, p.399, (in Georgian.) T. Zhordania III (from 17000 year to 60 years of 19th century) ed. by Givi Zhordania and Shota Khantadze, "Metsniereba", Tb. 1967, p. 60 (N.10) (in Georgian). This chronological addition is supplied by T.Zhordania's note: "Khakhuli seems to have been abolished then and Khakhuli bishop Saba had a seat in Tbeti" (ibid, p.399). But Khakhuli has never been an episcopal centre, there existed a monastery there (founded by David Kurapalati in the 10th cent.) and Khakhulari was called its head. It's interesting that "Matiane Kartlisai" mentions about Khakhuli only among the churches and monasteries built in Tao-Klarjeti by David Kurapalati. It is said that he built it (Kartlis Tskhovreba, I, p.274:4, cf. ibid, p.259:4, (in Georgian), Title "father" points to Saba Tsqmedisdze's was father Superior of the Monastery.

[87] Monuments of Georgian Law, vol.III, p.262, 1157, (in Georgian).

[88] Ibid, p.262.

[89] Catalicos-Patriarchs of Georgia, ed. acad. *Roin Metreveli,* "Nekeri" Press, Tb., 2000, p.94, (in Georgian).

[90] Monuments of Georgian Law, vol.III, p.262g, (in Georgian).

[91] The institute of Inscriptions, AD-2223(the original), Sd-2855(1) (copy). Published: 1) T. Jordania, Chronics, II, p. 424-425 (with the exception of an extent theological preface and shortened). 2). Georgian-Persian historical documents. The text was ascertained, translated and enclosed by V. Puturidze. The publishing house of the academy of Science of the Soviet Georgia.Tb. 1955, p.24-25, 27-32, (The full test of the Goergian and Persian documents. With the translation of the Persian text, with the incorrect name of one of the endowed villages-Mistavi in both versions: Mutagisi, Mutakisi, due to the influence of the Persian text.

(in full body) (fig.25) is presented. The image is set into a double thin-lined square-shaped frame, outside of which, up in the corner to the full width, in bold letters and noticeably, in two lines, done in black ink, an Asomtavruli inscription is made: "Lord, mercy Dmanel-Mtbevari Metropolitan (the metropolitan of Dmanisi and Tbeti) Elise, who till his own death tried to enrich his temple[92]."

To the left of the image of the Holy Virgin, in the space left in the frame, an inscription is done in Nuskha-Khutsuri, in black ink, where once again, the Dmanel-Mtbevari Metropolitan Elise is mentioned, and besides, there are enumerated the endowments of the king to the temple, where the Metropilitan Elise had its owm share: "The villages, Vardisubani, Mutavisi, Gudarexi are endowed to the Holy Virgin"

"Holy Virgin, Have mercy upon the Dmane-Mtbevari Metropolitan, Elise, who restored his dwelling and inherited it to the temple. Amen"[93].

As it is obviously seen from this document, by the end of the 80es of the 16th century, the Tbeti chair was also transferred to the Dmanel-Mtbevari Mertopilitan. As no other sources proving this fact exist (as a matter of fact, Dmanisi and Tbeti are rather remote from each other) only suppositions can be uttered. It is evident, that The Tbeti Chair at this time, after Saba Mtbevari, was free (widowed), and that may be why it was passed to Dmaneli Metropolitan for control – why exactly to him, is as well unclear. The Tbeti Chair itself was not abolished, as it below it becomes apparent that it existed till the mid 17th century, i.e. for at least a half century longer. Another Mtbevari Bishop, known from the sources is Gedeon Siprodze, (The 30es of the 17th century). Was there anyone else between him and Elise Mtbevari is as well unknown.

Thus, on this stage of the research, we have to just state facts, that The Tbeti and The Dmanisi Eparphies were under control of one and the same person (Elise Mtbevari).

The manuscript S-252g points that in 1637 "Sapridze Gedeon was Mtbevari"[94]. In 1650 "Mtbevari Sapridze" is mentioned, probably, he is the same Gedeon "who got Ishkhneli and Matsqvereli ranks from sultan"[95].

In 1650 when Mtbevari Gedeon Sapridze got the rank of Ishkhneli and Matsqvereli "Khvantkari", i.e. Ottoman sultan was Mehmed IV (1648-1687) of 9 years old, he became a sultan at the age of 7[96].

After that there is no mention on Mtbevari bishops in historical sources any longer. In the period of Vakhushti Batonishvili the Tbeti cathedra has already been abolished.

To sum up all said above we see the following evidences in the sources about Mtbevari bishops:

Stepane – the end of the 9th - the beginning of the 10th century.

Iovane – the end of the 10th - the beginning of the 11th century, Matsquereli since 995.

Akvila - the beginning of the 11th century

Saba – mentioned from somewhere near 1028.

Pavle – the 60s of the 12th century.

Iovane, Mtbevar – Sapareli – the end of the 12th century.

Giorgi – the 13th century.

---

[92] Georgian-Persian historical; documents; p.24.

[93] *T. Jordania*, Chronics, p. 424 (the second half shortened with mistakes); Georgian-Persian documents, p.24.

[94] Institute of Manuscripts, S-252g; p.17; Description of manuscripts, S collection, vol. I, p. 258, (in Georgian); *T.Zhordania,* Chronicles II, p.452, I bid. III, p. 080, N.10 (in Georgian).

[95] Institute of Manuscripts, S-252g; p .18; Description of manuscripts, S collection, vol.I, p.45 (Here chronological date is wrongly mentioned as 1640); *T.Zhordania*, Chronicles, vol.II, p.465, I bid. III, p. 060, N.10(in Georgian).

[96] *M.Svanidze*, History of Ottoman State (1600-1923), II, Tb., 2002, p.44, (in Georgian).

Kvrile – mid – 14th century.

Svimeon – second half of the 15th century, Matsqvereli since 1485.

Saba Tsqmedisdze, Mtbevar – Khakhulari since 1556.

Kvrile – the 16th century.

Gedeon Sapridze – mid-17th century, Mtbevari since 1637; He is mentioned in 1650 as well. Later he was also Ishkhnel-Matsquereli.

The most significant historical source "The book of memorial records of Tbeti", a remarkable written source, seems to have been created in Tbeti and is connected with the Tbeti church. It is a long scroll (476 cm long and 16,5-19,5 cm wide) made of parchment pages sewn one to another, on which there are written commemorations on different persons living on the territory of the Tbeti eparchy, in different periods, in different centuries (the 12th -17th centuries). There are 588 memorial records but they should have been far more. The "The book" involves rich material for studying historical geography, genealogical trees and onomastics in South-East Georgia. At present the monument is completely published phototypically[97].

Two monasteries from those founded by St. Grigol Khandzteli (759-861) and his disciples are located in the Tbeti Eparchy. They are Khandzta Monastery and Gunatle Convent[98]. Each of them, especially Khandzta, contributed largely to the history of Georgian culture.

---

[97] The book of memorial records of Tbeti, text prepared, analysed and bibliography supplied by Tina Enukidze, "Metsniereba", Tb., 1977, (in Georgian).

[98] "Blessed father Grigol found a place near Gunatle, crossed it and built a convent called now a cloister of Gunatli (Life of Grigol Khandzteli, p.260:18-29, (in Georgian).

Chapter V
Eparchy of Bana

The Bana eparchy was one of the eparchies of the Georgian Apostolic Orthodox Church. The Father Superior of the Bana eparchy carried the title «Baneli» (of Bana) or «Banaeli». It was founded at the turn of the 9th-10th cc and existed up to the end of the 17th century. Foundation of the Bana eparchy is mentioned in the work by Sumbat Davitisdze, the 11th century Georgian historian, «Life of the Bagrations»: «Adarnese, son of David Kurapalati, was established as the «King of Georgians" ... and this Adarnese, son of assassinated David, built Bana by the hand of Kvirike Baneli, who became the first bishop of Bana»[1]. The same is repeated in the insertion into the work of the 11th century «Matiane Kartlisai» («Chronicle of Georgia»)[2]. Hence, the Bana church was built by Adarnese, King of Georgians (888-923) by the hand of Kvirike Baneli, who had become the first Bishop of Bana. Vakhushti Batonishvili (Prince Vakhushti) (1696-1957) informs that Bana «is a domed church. It was built by King Adarnese»[3]. Recent research considers that the initial church of Bana is built in mid – 7th century and in the reign of the King Adarnese (9th-10th cc) it was renewed, reconstructed and turned into the bishop's cathedral[4]. The eparchy centre was the village Bana located in South-West Georgia, in historical Tao, in 2km distance from the Turkish village Peniak, on the right bank of the river Banistskali (Penik-chai), in the river Chorokhi basin[5]. Vakhushti Batonishvili informs that Bana is the same Panak: «In the highland there is Bana now called Panak»[6]. He also gives evidence on the eparchy territorial borders: «in Bana there sat a bishop, pastor of Panasket and entire Tao, Oltis and Narumaki»[7].

Bana etymology is connected with the Georgian word «banaki» (meaning «camp»). It is considered that the final consonant (k) fell out, as in the Georgian words: agaraki → agara, danaki → dana, eshmaki → eshma, mushaki → musha, khuashiagi → khuasha, etc[8].

The historical document of the beginning of the 16th century, «Bishops and Flocks of Cathalicos in Samtskhe-Saatabago», the Bana eparchy borders are determined as follows: «Baneli pastorate;

---

[1] *Sumbat Davitisdze,* History of the Bagratonians, the text is specified, according to all the main manuscripts, by S.Qaukhchishvili, vol.I, «Sakhelgami» Press, Tb., 1955, p.379:16, (in Georgian); *Sumbat Davitisdze,* History of the Bagratonians, the text prepared, studied, comments and bibliography supplied by Goneli Arakhamia, Tb., 1990, p.48, (in Georgian); Sumbat Davitisdze's chronicle on the Tao-Klarjeti Bagrations, the 3-d ed. The text published with introduction, comments and two genealogical tables by acad. *E.Taqaishvili,* Tb., 1949, p.65 (§ 47), (in Georgian); *Sumbat Davitisdze*, History of the Bagrations. Translation, introduction and comments by *M.D.Lortkipanidze,* «Metsniereba», Tb., 1979, p.34, (in Russian).

[2] «Matiane Kartlisai" (The Chronicle of Georgia), «Kartlis Tskhovreba», I, p.261:2-4, (in Georgian).

[3] *Vakhushti Batonishvili*, description of Kingdom of Georgia, the text is specified, according to all the main manuscripts, by *S.Qaukhchishvili,* «Kartlis Tskhovreba» IV, Tb., 1973, p.683:14-15; (in Georgian).

[4] *R.Mepisashvili, D.Tumanishvili,* Bana church, the issues of study and reconstruction, «Metsniereba», Tb., 1989, pp.63,116,178, (in Georgian); Encyclopedia «Sakartvelo», (Georgia), I, Tb., 1997, p.348, (in Georgian).

[5] Encyclopedia «Sakartvelo», I, p.348, (in Georgian).

[6] «Kartlis Tskhovreba», IV, p.683:12-13, (in Georgian).

[7] Ibid, p.683:15-16.

[8] *A.Shanidze,* Etymological studies, II, Qars, Bana, Artanuji, Tbilisi State University scientific session work plan and theses of reports, Tb., 1952, p.11, (in Georgian); A.Shanidze, Georgian inscription of the 13th century in the village Kosh, «Bulletin of the Inst. of Manuscripts», I, Tb., 1959, p.11, (in Russian); S.Jikia, «Big Davtar of Gurjistan Wilayat», III, Tb., 1958, pp.560-561, (in Georgian); cf. L.Menabde, Centres of old Georgian literature, vol.I, sect. II, Tb., 1962, p.460, n 3, (in Georgian).

entire Bana, Taos-kari, Panaskerti, Harizi gorge, entire Oltisi, Namurakani» [9]. In the mid of the 18th century the Bana eparchy was abandoned. This is informed by Vakhushti Batonishvili[10]. Since then it has not been renewed. Its grand church (foundation diameter – 38m, interior space height, probably 32m) is in ruins now, though it has been comparatively well-preserved up to the mid of the 19th century and suffered considerable damage since then. During the Crimea war (1853-56) it was turned into a fortress by the Turks. They added some construction on it and added one high tower to eastern and southern sides. In 1855 and 1877-1878 there were some battles between the Russian and Turkish armies near Bana, in result of which the church was seriously damaged[11].

From the architectural viewpoint the Bana church is an original and complex construction. It belongs to a group of round churches, based on tetraconch (fig.26,27). The church exterior is faceted but as it is big building it forms an impression of being circular. As an architectural construction Bana is in parallel with the monuments of Ishkhani (Tao), Leketi (historical Hereti), also two Armenian churches – Zwartnots and Gagik (in Anisi). In addition there are erected three floors with quadrangular chambers in the corners of apses to the east and west of the Bana church. They are supporting piers of construction on which the dome rests. The church is encircled with hoop-like doorways. All this attached beauty to the church in addition to its being firmly built. The capitals are decorated with special mastery both in the arcade of the altar and in different places of the church most complicated construction interior. Their total amount is about 20 and the motifs of the embellishment resemble those of antique capitals (pseudo-Corinthian, pseudo-Ionic...) but from the artistic viewpoint are of more compact scale. There are used geometric and plant motifs in the ornaments of the façade decoration (a pomegranate branch with leaves, flowers and fruits, a vine branch with thick bunches of grapes...)

All those, who had visited or studied the Bana church, were most charmed with its ornaments, beauty and magnificence. It was visited in different periods by a botanist K.Koch (1843), D.Bakradze (1881). It was twice visited by E.Taqaishvili (1902, 1907) who published its extensive description, characterization, and photos of good quality[12]. In our period, V.Beridze[13], P.Zakaraia[14], W.Djobadze[15], R.Mepisashili, D.Tumanishvili[16] published their works dedicated to the Bana church.

Bana was a residence and property of the Georgian kings. For example, in the work by Sumbat Davitisdze it is mentioned about Bagrat IV (1027-1072) «there reached Bagrat Tao and came to his estate Bana»[17] and David Aghmashenebeli's historian says that «did go King Giorgi to Tao, patrimony of his, and came to Bana»[18]. King Giorgi II (1072 – 1089) mentioned here, is David Aghmashenebeli's father.

The name of Bagrat IV, one of the renowned kings of Georgia, is closely connected with Bana, especially the years of his adolescence. «Matiane Kartlisai» informs that Queen Mariam, on her return

[9] Monuments of Georgian Law, vol.III, Monuments of church legislation (the 11th-19th cc.), the texts published, comments and bibliography added by prof. *I.Dolidze*, p.245, (in Georgian).

[10] «Kartlis Tskhovreba», IV, p.638:16, (in Georgian).

[11] *R.Mepisashvili, D.Tumanishvili,* Bana church, p.11, (in Georgian).

[12] *E.Taqaishvili,* Christian monuments, Qars region, "Materials on archaeology of Caucasus", ed. XII, M., 1909, pp.88-117, (in Russian).

[13] *V.Beridze,* Place of Tao-Klarjeti Monuments in the history of Georgian architecture, Tb., 1981, pp.136-138, (in Russian).

[14] *P.Zakaraia,* Tao-Klarjeti architecture, Tb., 1992, pp.43-53, (in Russian).

[15] *W.Djobadze,* Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Stuttgard, 1992, pp.78-85, (in English).

[16] *R.Mepisashvili, D.Tumanishvili,* Bana church, the issues of study and reconstruction, Tb.,1989, (in Georgian).

[17] «Kartlis Tskhovreba», I, the text is specified, according to the main manuscripts, by *S.Qaukhchishvili,* Tb., 1955, p.385:5, (in Georgian).

[18] «Kartlis Tskhovreba», I, p.318:7; Life of David, King of Kings, the text prepared, studied, glossary and

from Constantinople in 1032 after conducting talks there, «when she did reach the patrimony of her son, Tao, she brought to him (Bagrat) the rank of Kurapalati; the wedding was arranged, his crown was consecrated at Bana»[19]. It was just the wedding of Bagrat IV to Princess Helen of Byzantine royal court that was represented on one of the 11th century frescoes of the Oshki church[20](fig.28). Unfortunately, it did not reach us in full. The fresco was interesting because it has the Bana church represented on it which is most unique, interesting and important[21].

Bana, as a royal property, also was a royal place of interment. King Vakhtang IV (1443-1447), son of Alexandre the Great (1412-1442), was the last to be interred there in 1447, and in 1444 there was buried his wife, Queen Sitikhatun, daughter of Taqa Panaskerteli[22].

Bana, being located in the south-western part of Georgia, experienced frequent raids of Turks. The Georgians resisted as hard as they could to defend it. On the pages of «Kartlis Tskhovreba» (History of Georgia) over the 11th-16th cc one can come across the evidences on battles for Bana and by Bana[23].

Due to frequent attacks, only the scare evidences have been preserved on the Bana eparchy and Bana bishops. For example, according to the 13th century document «Gangeba Darbazobisa» («The ceremony og Royal Court») it is known that among 37 hierarchs of East and South Georgia, Bishop of Bana sat on the 32nd place at the royal assemblages after Bishop of Tsalka and in front of the Bishop of Cherem-Kalaki[24]. The historical sources inform about few bishops of Bana.

The first bishop of Bana was Kvirike, a contemporary of King Adarnese, who conducted his activities at the turn of the 9th-10th cc. There are no other evidences about him. We only know that he built, renewed and reconstructed the Bana church.

El. Metreveli considers that in the colophon (Inst.of Manuscripts, A-648) of Zakaria Banel-Walashkerteli (infra) there is mentioned «Asat Patriarch», who was Baneli bishop, carrying his title nominally as it was devoid of real content of patriarch[25]. She dates the situation represented in the colophon by the last quarter of the 10th cent[26]. I think this consideration may be conventionally shared and we may imply Asat Patriarch at Bana Episcopal cathedra in the last quarter of the 10th century.

In the 11th century there are known two bishops of Bana-Zakaria and Iovane. Both were participants of the most turbulent political events of the 11th century, especially Zakaria Baneli. He has become head of Valashkerti, an orthodox eparchy neighbouring Bana (eastwards) and has been frequently mentioned in the sources as Zakaria Valashkerteli or Zakaria Banel-Valashkerteli. He was also granted the highest Byzantine ecclesiastical title of Svingelos and in the written sources he was called Zakaria Svingelos. Thus, for example, in the colophon to the collection of homilies (Inst.of Manuscripts,A-1) by Grigol the Theologian copied in 1031 he is mentioned thus: «Christ, Our Lord of

---

[19] «Kartlis Tskhovreba», I, p.295:1-2; (in Georgian).

[20] *N.Thierry,* Peintures historiques D'Oški (Tao), «Revue des etudes Géorgiennes et Caucasiennes», N2, Paris, 1986, pp.135-153, fig.7,7 bis; *P.Zakaraia,* Architecture of Tao-Klarjeti, pict.44, (in Russian).

[21] *N.Thierry*, Peintures historiques, fig.7 bis; sch.3,4 b; *R.Mepisashvili, D.Tumanishvili,* Bana church, tab.34, (in Georgian); *P.Zakaraia,* Architecture of Tao-Klarjeti, pict.26a, (in Russian); *W.Djobadze*, Early Medieval Georgian monasteries, pl.118.

[22] Essays in history of Georgia, vol.III, Georgia in the 11th-15th cc., vol. ed.: *Z.Anchabadze, V.Guchua*, Tb., 1979, p.733, (in Georgian).

[23] «Kartlis Tskhovreba», I, p.318,368,385; vol.II, pp.16,130, 213, 214, (in Georgian).

[24] Monuments of Georgian Law, vol.II, Monuments of civil legislations (the 10th-19th cc.), the texts prepared, comments and bibliography added by prof. *I.Dolidze,* Tb., 1965, p.49, (in Georgian).

[25] *El.Metreveli,* Zakaria Baneli's colophon and Greek verse from small «Swinaxarion», (A book of commemoration of all saints according to calendar) *E.Metreveli,* Essays on the history of Athos cultural and educational centre, «Nekeri» Press, Tb., 1996, pp.175-178, (in Georgian).

[26] Ibid, p.167.

Glory, exalt by your glory in the both excestance, Zakaria Svingelos, Baneli patriarch and give to his soul abode in heaven»[27]. The colophon to the collection of works by Maxime the Confessor (Q-34) copied in 1028-1034 mentions that it «was written by the order and approval of Zakaria, bishop of Bana and Svingelos»[28] and so on.

The evidences on Zakaria Baneli have been preserved in the colophons of remarkable Georgian manuscripts (A-1, A-92, A-648, S-143, Q-34) copied on his initiative in 1028-1034; in the work by the 11th Armenian author Aristakes Lastivertezi «History»[29]; in the work by Byzantine historian Ioane Skylizes[30] (after 1040 – the first decade of the 12th cent.) etc. These evidences represent the following picture:

Zakaria's parents belonged to the Tao Georgian aristocracy. They were close to king David Kurapalati (†1001). Zakaria mentions about him in the colophon to one of the manuscripts copied on his initiative as «a guide of his way of life». Here he also names his parents, the circle of persons he had relations with and who formed and determined his life. He «prays for soul of his educator David Kurapalati of Georgians who guided his life, whose soul is glorified in heaven and for exalting the souls of his father-superiors and parents: Arsen Mamamtavari (Father Superior), Bakuri and Tekla, Patriarch Asat, David and Dapanchuli». El.Metreveli suggests her supposition that Zakaria was from Dapanchuli family[31].

Zakaria was being prepared for ecclesiastical activities since his childhood. He was said to be sent to the Otkhta Eklesia («Church of Four») for education, to Arsen Father Superior Ninotsmindeli, future renowned figure (ca 1001-1002) of the Athos Georgian monastery and closest counselor of Eptvime Mtatsmindeli. After Arsen Ninotsmindeli went to the Georgian Monastery of Iviron in Athos the ways of Arsen and Zakaria were separated.

It is not known where and when Zakaria started his ecclesiastical activities, but in 1022 he appeared in the political life. It was the year when Basili II, Emperor of Byzantine (976-1025) advanced with his army in Basiani and demanded from the Georgian King Giorgi II (1014-1027) to give back the lands temporarily transferred to David Kurapalati, the lands, which should have been returned to the Emperor of Byzantium after David's death (it is mentioned about it directly and clearly by St Giorgi Mtatsmindeli in his work «Life of Iovane and Eptvime»: «Then (after Barda Skleros' revolt was defeated through the assistance of David Kurapalati) kings (Emperors of Byzantium Basili and Constantine) gave upper lands of Greece to Kurapalati (David), to have them in his life»)[32]. Zakaria Baneli participated in the talks from the Byzantine side as a person entrusted by the Emperor. By that time he had already been granted the rank of Valashkerteli and the title of Svingelos.

The agreement was nearly reached and the talks were coming to the end, when the Emperor was informed about the revolt of Nicipore Poka and Ksipe. Basili went back and turned his attention to the defeat of the revolt. King Giorgi I and other Georgians put great hopes to this revolt; the representatives of Armenian aristocracy were also involved in it. Giorgi I decided not to observe the term put forward to him. But Emperor Basili suppressed the revolt and mercilessly punished its

---

[27] Description of the Georgian Manuscripts involving the works by Grigol Nazianzeli. The manuscripts' description, introduction and bibliography by *Tamar Bregadze,* «Metsniereba», Tb., 1988, p.68, (in Georgian).

[28] Description of the Georgian manuscripts of the Georgian State Museum, new (Q) collection of the Museum manuscripts, vol.I, compiled by *El.Metreveli* and *Kr.Sharashidze*, ed. *Il.Abuladze*, Tb., 1957, p.37, (in Georgian).

[29] Aristakes Lastivertzy, History. The Georgian translation, study, comments and bibliography by *El.Tsagareishvili,* «Metsniereba», Tb., 1974, pp.51,164, (in Georgian); *El.Tsagareishvili,* Armenian sources on Georgia-Byzantium relations in the 10th-11th cc., «Mravaltavi», philological-historical studies, II, Tb., 1973, p.182, (in Georgian).

[30] Narration of wardapet Aristakes Lastiverstery, Translated by *K. Iusbashian,* M. 1968, p. 06, (in Russian).

[31] *El.Metreveli*, Zakaria Baneli's testament and Greek verse from small «Swinaxarion», *El.Metreveli,* Essays on the history of Athos cultural and educational centre, Tb., 1996, p.167, (in Georgian).

[32] Giorgi Mtatsmindeli, Life of Iovane and Eptvime, prepared and edited by *I.Javakhishvili,* Tb., 1946, p.19,

participants, among them the Georgian and Armenian feudals.

The talks between the Emperor and the King resumed and Svingelos Zakaria Banel-Valashkerteli again participated in them. It seemed he was trying to artificially delay the agreement in favor of the Georgian side, which was guessed by the Emperor and his suroundings. The Emperor was angry with Zakaria. He was deprived of the right to take part in the talks. Zakaria was exiled to Constantinople and the Emperor ordered his escort to cut out his tongue on the way (these events are described in details and some specific details are added in the publication by the 11th century Armenian historian Aristakes Lastivertezy)[33]. The sources say nothing on whether this last demand was fulfilled but after that Zakaria Baneli settled at Pirghu, district of Constantinople, in his own small monastery Hagiapanta («All-Holy»). There he started his wide literary and cultural activities, ordering and copying the manuscripts[34].

In 1028-1031 on the wish and order of Zakaria Baneli 6 remarkable, richly illustrated Georgian manuscripts were copied in the scriptoria of the Georgian monasteries in Byzantium (Iviron, Hora and Hagiapanta of Constantinople and Olympus of Bitwinia). All of them have reached us and fortunately all of them are in Georgia. At present they are pride of the fund of Georgian manuscripts in the K.Kekelidze Institute of Manuscripts at the Georgian Academy of Sciences. One manuscript concerning Zakaria Baneli is kept in the N.Berdzenishvili Kutaisi Museum of History and Ethnography (N 176)[35].

Zakaria Baneli was endowed with creative talent. He is the author of one verse in Greek, in which he calls himself Svingelos and Valashkerteli.

Zakaria Baneli died in the beginning of the 11th century, as his name has not been mentioned since then[37].

Iovane Baneli, his junior contemporary, can be considered Zakaria Baneli's heir in the Bana eparchy. In the 20s of the 11th century Iovane Baneli betrayed under-age Bagrat IV and along with a group of nobles he left for Byzantium. Sumbat Davitisdze (the 11th cent.) mentions the following about it: «And there sat on the throne after him (Giorgi I) his son Bagrat, being nine years old; And the Tao noblemen went to Greece: Vache Karichisdze, Bana bishop Iovane, and also many noblemen of Tao... betrayed Bagrat and joined Constantine, brother of Basili, King of the Greeks, who later became a king»[38]; Basili II died in 1025 and Constantine VIII in 1028, Iovane Baneli and the Georgian nobles joined the Byzantine side after their betrayal in 1025-1028; Bagrat IV became a king in 1027, these events are dated as 1027-1028.

In 1033 a nephew of Gabriel Giorgi blessed by Iovane copied in lavra the Gospel-Tetraevangeliar, which is now preserved in Mestia ethnographic museum (N1)[39]. It was copied "in chronicon 253," (i.e. 788+253=1033). Ilarion, the manuscript «momgebeli» (initiator) is mentioned twice in the colophon («Ilarion Ishkneli, an initiator of this holy book» and «Ilarion, son of Masur, Ishkhneli bishop initiated this holy Gospel»)[40]; in both cases Ishkhneli is written in scratched places. A second time there is

[33] *Aristakes Lastivertzy*, History, p.51, (in Georgian).

[34] For details and sources on manuscripts and Zakaria Baneli's life see: *El.Machavariani,* Athos Iviron monastery and the 10th-11th cc. Georgian ornamented book, jrnl.«Sabchota Khelovneba», (The Georgian Art), 11, 1980, pp.52-10, (in Georgian); *El.Metreveli,* Zakaria Baneli, *El.Metreveli*, Essays on Athos cultural-educational centre, pp.145-166, (in Georgian); *El.Metreveli*, Zakaria Baneli's colophon and Greek verse, *El.Metreveli,* Essays on Athos cultural-educational centre; p.167-195, (in Georgian).

[35] *El.Machavariani,* Athos Iviron Monastery, p.56, (in Georgian).

[36] *T.Qaukhchishvili,* Greek additional inscriptions to some Georgian manuscripts, jrn.«Mimomkhilveli», II, Tb., 1951, pp.455-468, (in Georgian).

[37] *El.Metreveli,* Zakaria Baneli's colophon, p.186, n1, (in Georgian).

[38] «Kartlis Tskhovreba», I, p.385:22-27, (in Georgian).

[39] Svaneti written monuments, I, historical documents and chronicles of memorial records. The texts prepared, research and scientific-bibliographical corpus added by *V.Silogava,* Tb., 1986, pp.41-46, (in Georgian).

[40] Ibid, p.41.

written «ishkh» in the scratched place and «nel» following it is of initial writing[41]. It seems there was initially written «Banel» there, i.e. in 1033 when the manuscript was copied Ilarion was Baneli bishop then be became Ishkhneli.

As we have seen above, in 1027-1028 Iovane Baneli together with Tao noblemen repudiated King Bagrat IV and joined the Byzantine side. He seems to be replaced by Ilarion at Bana cathedra. It was just then that he ordered to copy the Gospel manuscript, in the colophon of which an alteration was introduced by him after leaving Ishkhani cathedra. This took place in 1033. Therefore, Ilarion was at Bana cathedra in 1028-1033 (cf:above, chapter II, Ishkhani Cathedra).

Ilarion is the last bishop at Bana cathedra known to us from the historical sources; so by now we know the following Bana bishops:

Kvirike –the end of the 11th – the beginning of the 10th cent.

Asat "Patriarch" –the last quarter of the 10th cent.

Zakaria –the 20s of the 11th cent.

Iovane – the 11th cent.up to 1028.

Ilarion – 1028-1033.

Episcopal cathedra did not exist long in Bana after the 11th century. It seemed to be a victim of Turk-Seljuk raids. But Bana has remained a spiritual centre for a long time after as there was monastery there. This is witnessed in the colophon to one manuscript copied in the 16th century (infra).

The literary activities were also ongoing in Bana[42]. Unfortunately, Bana has been permanently raided by the enemies since the 11th century. That was why nearly none of the manuscripts copied there survived. Only one of them is known. It is a manuscript of "Sabatsminda Charter" (Typicon) (A-647) copied by order of Princess Ketevan in 1511. It is said in one of the colophons to the manuscript: «This holy book of Charter (Typicon) was written by the order of daughter of King of Kings Giorgi Patroness Kristine (Ketaon in secular life). God bless her life. It was Finished in chronicon One Hundred Ninety-Nine, in the monastery of the Life-Giving Cross, in Bana»[43]. The scribe is also mentioned in another colophon to the manuscript: «finished by the hand of the most sinful Iacob, son of Jaqeli»[44].

It clarifies that the Bana Monastery was named after the Life-Giving Cross in the 16th century, and Iacob Jaqeli is the last one known to us from Bana.

---

[41] Ibid, p.41, n.89,90.

[42] L.Menabde, Centres of old Georgian literature, vol.I, sect.II, Tb., 1962, pp.460-464, (in Georgian).

[43] Kr.Sharashenidze, Materials on history of Georgia (the 15th-18th cc.), "Materials on the history of Georgia and Caucasus", sect.30, Tb., 1954, p.212, (in Georgian).

[44] Mrs El. Metrveli has once mentioned (*El.Metreveli*, Essays from the history of Athos cultural-educational center,p178,n.1) that she doubts my (i.e.V.Silogava's) consideration on mentioning a title of cathalicos-patriarch in «Mtskheta Datserili», that in such form it is characterized to the later period and should not have been represented in the 11th century written monument. I should mention here that in the «Mtskheta Datserili» of the 18th century copy (C.Histor. archives of Georgia, 1448/5018b), mentioning of head of the Georgian church, in this case Cathalicos Melkisedek of the 11th cent. with the title of «Cathalicoz-Patriarch» is really doubtful. Such a title was possessed by heads of the Georgian church in late Middle Ages and the copy of the 18th century was represented in compliance with the period. A title of head of Georgian church was from: the 5th century – "Cathalicos of Kartli", the 10th cent. – "Patriarch of Kartli and All the East" and at present (since 1918) - "Cathalicos-Patriarch of All Georgia". So, mentioning of Melkisedek I as "Cathalicos-Patriarch" in the 18th cent. written monument really causes doubt. However, it is undoubted that Melkisedek held a title of Patriarch, more exactly, "Patriarch of All the East" like his preceding Cathalicos Iovane (980-1001) and is proved indisputably by the written monument of the period of his activities (Tqoba-Erdi inscription). I'll also mention here that in recent special literature, especially, in encyclopedic articles, there appeared frequent cases of mentioning head of the Georgian church as "Cathalicos of Mtskheta" and the Georgian church as "Mtskheta Bishopric", which is wrong. Term "Mtskheta" cannot replace "Kartli", as in this case "Kartli" means and implies entire Georgia, which does represent the actual situation.

Supplement

Patriarch in the 10th Century Georgia
(Parkhali Inscription)

Parkhali, an ancient Georgian monastery, is situated in the historical region of Tao (in present Turkey), in the river Parkhalistqali ravine. The latter joins the river Chorokhi at present Turkish city Jusupelis and flows through it into the Black Sea. The village, where the Parkhali Monastery is located, is now called Altiparmak. From this ancient monastery only a central church has been preserved. It is a big (28,4x18,3m), well-preserved, three-naved basilica. There is a mosque in it now. A period of Parkhali Monastery construction has been determined by the art experts as 921-973.[1] Along with the Otkhta Eklesia, it belongs to a group of the 10th century Georgian three-naved basilica and is one of the most magnificent monuments of Georgian architecture.

The Parkhali Monastery was an important centre of old Georgian culture. Many manuscripts were copied there or connected with it. Three of them are of special mention: Parkhali I Gospel copied in 973 (Inst. of Manuscripts, A-1453), Parkhali Mravaltavi (a collection of religious works), turn of the 10th –11th cc. (ibid, A-95) and Parkhali II Gospel of the 10th – 11th cc. (ibid, S-4927).

The first Gospel scribe was copiest from Shatberdi, who made a relevant note about it in the manuscript colophon. «I, Ioane surnamed Berai, scribe of Shatberdi, wrote this [the Gospel] in [the monastery of] Shatberdi and donated it to [the monastery of Parkhali for the prayer for all the brethren of [the monastery of] Shatberdi...» and in the main colophon of the manuscript he mentions: «I, Ioane Berai, was honored to write this Gospel for glorification of our kings – divinely great Bagrat, king of Georgians, David Magistros, Sumbat Eristavt-eristavi («Governor of governors») and divinely endowed sons of theirs... it was written when from the beginning of the World it had gone 6577 years and chronicon was 173 of the 13th turn»[2]. In this note and the one made in the manuscript main colophon he explained who had inspired him to do the copy and when the work was done. Both dates[2] mentioned correspond to 973 and David Magistros mentioned is a renowned David Kurapalati, one of the greatest political figures of old Georgia, who united the country and who had been granted a title of Kurapalati since 978.

Parkhali I Gospel together with Jruchi I Gospel (H-1660)[3] re-written in 936 forms one of the oldest, individual versions of the Georgian Gospel. It is fully published as a separate book[4] for it is a monument of the old Georgian literature and is of the greatest special value.

Two last manuscripts from those mentioned above are created in Parkhali proper and copied in the end of the 10th and beginning of the 11th cc. by a writer-calligrapher Gabriel Patarai. He was not only a copyist and did not copy it mechanically from any original but had also done some philological work. In the manuscript colophon he mentions about how he had searched for what was not

[1] *P.Zakaraia*, Arcitecture of Tao-Klarjeti, «Tbilisi University Press», Tb., 1992, p134. V.Beridze dates the church by 60-70s of the 10th cent.(*V.Beridze*, Tao-Klarjeti monuments in the history of Georgian architecture, «Metsniereba», Tb.,1981, p167, (in Russian).

[2] Description of Georgian manuscripts in the State Museum of Georgia, A collection, vol.V, compiled by Lili Kutateladze, «Georgian Acad. of Sci. Press», Tb., 1955, p 2; *Il. Abuladze*, Samples of Georgian calligraphy. Paleographic album, 2nd added edition, «Metsniereba». Tb., 1973, p. 339 (in Georgian).

[3] Description of Georgian manuscripts in the State Museum of Georgia, H collection, vol. IV, compiled and prepared by *El.Metreveli*, «Georgian Acad. of Sci. Press», Tb., 1950, p81; *Il. Abuladze*, Samples of Georgian calligraphy, pp 337-338 (in Georgian).

[4] Two old variants of Georgian Gospel according to Shatberdi manuscript (897, 936 and 937), published by acad. *Akaki Shanidze*, «Georgian Academy of Sci. Press,» Tb., 1945 (in Georgian).

written in Parkhali and what he added from Ishkhani version: «... when I started copying this book my intention at first was to copy only the life and the martyrdom of the Holy Mothers... I began searching and found only this... [later] I decided to copy the martydom of the Holy Fathers, since it was not available in [the monastery of] Parkhali, I borrowed from [the monastery of Ishkhani and copied this.»[5] colophons mentioned above point to important co-operation of Shatberdi, Parkhali and Ishkhani cathedras in creating the most important written monuments.

Parkhali Mravaltavi of the turn of the 10th – 11th cc is a manuscript of special importance from different viewpoints. Now we point to two of them: 1) «it is the biggest in volume among the Georgian manuscripts»;[6] it is written on the parchment of a high quality, page measure being 48x25cm, containing 658 pages; 2) Gabriel Patarai, among other works, put into the manuscript two oldest monuments of the old Georgian literature «Martyrdom of St Shushanik» (the 5th cent.)[7] and «Martyrdom of St Abo» (the 8th cent.)[8], therefore, Parkhali Mravaltavi is the oldest manuscript of these works as all the other ones are of a later period.

As for Parkhali II Gospel copied by Gabriel Patarai, it is one of "the oldest gospels written in Nuskha-Khutsuri"[9] (a type of old Georgian alphabet, so called ecclesiastical Cursive); unfortunately, it is not full and lacks some pages, only 147 pages have been preserved, each being 29x21cm.

In addition to the most important old Georgian manuscript books mentioned above, there are also old Georgian inscriptions connected with the Parkhali Church proper. They are both cut or carved on the stone or painted on the walls. According to E.Taqaishvili many of them were lost, but some reached us[10]. The most important among them were inscriptions on the middle nave of the church southern façade made by a thick brush in red. Despite their too high location, these inscriptions are quite easily read[11] from below. These inscriptions are made in straight, vertical Nuskha-Krutsuri mixed with the letters of a transitional shape from Mkhedruli (present-day type of Georgian alphabet, s.c. Secular script).

The inscriptions were eventually, washed off or the paint faded out in the sun. But one long inscription located among arches 6 and 7 of the façade vaults is fully preserved and easily read[12].

The inscription is made in 19 lines, 8 of them in arch 6 and 11 – in arch 7. In the beginning of the text the performer missed the word «of God» and wrote it above the first line, in the middle. A below part edge of the window pane covers a middle part of line 14, where the word «built» is written. The last two lines (Amen, Amen. Iovane | Father Superior") are written to the left of window arch 7, above the right part of line 14, as there was no space for it in the bottom of the wall. Colon, a sign of separating, is put in two places, in front of the word «patriarch» in line 7 and after «for ever" in line 16; a sign of abbreviation is a straight line. In the beginning of the text there is a cross beautified with circles put in the edges, the circles put in vertical arm are open and those in lengthwise are full and put in sockets with one dot each. A cross put in the beginning of line 6 was the same and

---

[5] Description of Georgian manuscripts, A collection, vol. I, 1. Compiled and prepared by: *T.Bregadze, M.Kavtaria* and *L.Kutateledze*, ed. *El. Metreveli*, «Metsniereba", Tb., 1973, p 389 (in Georgian).

[6] *Il. Abuladze*, Samples of Georgian calligraphy, p352 (in Georgian).

[7] Description of Georgian manuscripts, A collection, vol.I, 1, p 382 (#107) (in Georgian).

[8] Ibid, pp 371-372 (№53) (in Georgian).

[9] *Il. Abuladze*, Samples of Georgian calligraphy, p 352 (in Georgian).

[10] *E.Taqaishvili*, Archaeological expedition of 1917 in the southern provinces of Georgia, «Georgian Acad. of Sci. Press," Tb., 1952, p 97 (in Russian); *E.Taqaishvili*, Archaeological expedition of 1917 in South Georgia, «Georgian Acad.of Sci. Press", Tb., 1960, p 93 (in Georgian).

[11] *E.Taqaishvili*, Archaeological expedition of 1917, pp 94-98 (in Russian); *E.Taqaishvili*, Archaeological expedition of 1917, pp 87-93 (in Georgian).

[12] *Taqaishvili*, ibid, pp 95-96 (in Russian). *E.Taqaishvili*, ibid, pp 89-90 (in Georgian).

expressed the word «of Kartli», abbreviatly, (as the old Georgian letter «K» has the shape of cross) but is less beautified. A general look of the inscription was as if it was «scribbled», such look is formed by the letters of different height, made in lines of different thickness, by blurred last lines, etc. The inscription text is as follows: «† In the name of God, by support of St Virgin, St John the Baptist, glorify God Iovane, Patriarch of Kartli and all the East, Kurapalati, builder of Parkhali church, no one embellished «Chasdudara» and he did it; Glorify (God) his majesty (i.e. Patriarch of Kartli) for ever! God bless the soul of Giorgi Ghaghueli, amen, amen, Iovane Father Superior».

The inscription is «signed», its author and, probably, the performer as well was Iovane Father Superior, surely, of the Parkhali Monastery. In the end of the text he names one more Father Superior, Giorgi Ghaghueli,[13] who was dead by the time the inscription was made as the text mentions about the mercy for his soul. We suppose Giorgi Ghaghueli was Iovane's predecessor. The church was built by Kurapalati, probably, in his period and «Chasdudara» remained undecorated as the inscription points. E.Taqaishvili considers Giorgi was Iovane's co-associate as «Georgian monasteries sometimes had two fathers superior, one of them being chief father»[14], but as Giorgi was mentioned as dead, this excludes his work with Iovane at least by the time this inscription was made.

A major word «Chasdudara» attracted special attention and the inscription tells about its decoration. E.Taqaishvili cites N.Marr's explanation of the word, which is as follows: «chas-dud-ara» means, at one and the same time, an arch, a vault and then a whole group of vaults.»[15] The publishers of this inscription in Russian translate this place as «upper archature».[16] The word itself is considered to be of Chan-Megrelian origin. Some doubt now etymology of the word suggested by N.Marr – «N.Marr's etymology cannot be shared... the term «chasdudara» requires explanation.»[17]

Etymology of this word is probably uncertain, but the actual data prove that semantically it means arcade – a middle nave of the Southern façade is divided by eleven simple arches; they contain inscriptions of different persons, which accompanied different images made for decorating the wall by these persons themselves or at their expenses: fans, circles, the sun's disc, a church ceremony cross, etc. So, the wall arches are decorated not by ornaments as it is usually accepted and spread and which was not done by Kurapalati the church builder, but by polychromic colouring, which is also widely spread in the 10th century churches of Tao-Klarjeti: Oshki, Otkhta Eklesia, Khakhuli, Dolisqana and others and, in this case, in Parkhali as well.

Two historical persons are mentioned in the inscription, Kurapalati without a name and Iovane, Patriarch of Kartli and All East. Kurapalati, who is named in the text as a church builder, is a renowned David Kurapalati, who was already mentioned once in connection with the colophon will of Parkhali I Gospel copied in 973. He laid the basis for a political unification of Georgia of the feudal period and according the Georgian sources he died in 1001 but the Armenian sources name 1000. It was mentioned above that the Parkhali Church was built in 961-973 and its construction is connected with the name of David Kurapalati. This viewpoint has been shared by all the scholars, starting from

---

[13] *E.Taqaishvili* reads «at Giorgi Ghogheli" (in Russian translation - to Giorgi Ghogheli). We think we have more grounds to read here «Ghaghueli" – Ghaghvi being a wellknown former settlement in Samtskhe, Adigeni region, the river Kvablianistsqali ravine. Here are remains of the former monastery of mid-10th century, where there was found an altar table (trapeza) stone with an inscription, transferred to Akhaltsikhe Museum (V.Silogava, an epigraphic monument of the Chorchaneli feudal house (Ghaghvi inscription), TSU Akhaltsikhe subsidiary «Collection of Works", I, «TSU Press", Tbilisi-Akhaltsikhe, pp 149-165; idem, Georgian epigraphic monuments of Samtskhe-Javakheti Museum of History, Akhaltsikhe, 2000, pp 23-24, N 3) (in Georgian).

[14] *E.Taqaishvili*, ibid, p 95 (in Russian). E.Taqaishvili, ibid, p 91 (in Georgian).

[15] *E.Taqaishvili*, ibid (in Russian), E.Taqaishvili, ibid (in Georgian).

[16] *E.Taqaishvili*, ibid, p 95 (in Russian); *V.Beridze*, Place of Tao-Klarjeti monuments, p 168 (in Russian); *P.Zakaraia*, Architecture of Tao-Klarjeti,p 134.

[17] *K.Danelia, Z.Sarjveladze*, Georgian paleography, «Nekeri», Tb, 1997, pp 68-69 (in Georgian).

E.Taqaishvili.

As for Iovane, Patriarch of Kartli and All East, E.Taqaishvili considers he conducted his activities in far later period; he thought this should be Cathalicos-Patriarch Iovane VIII (1497-1507) and dated the inscription by this period. He explains that «it is witnessed by a paleographic character of the inscriptions in which the letters are in Asomtavruli (Uncial script) and Nuskhuri (Cursive) and some Mkhedruli (Secular). This is a novelty and sharply differentiates our inscriptions from those of the classical period in the history of Georgia.»[18] Due to great scientific renown of E.Taqaishvili, which he justly deserved, no other viewpoints were expressed on inscription dating, though all felt contradictions between the dating and content of the inscription (construction of the church in the 10th century by David Kurapalati). First academician V.Beridze mentioned (1981) about his viewpoint on the inscription being of a far earlier period than of the 16th century.[19] As it seems, proceeding from the inscription content, E.Taqaishvili was said to be dating the inscription by the 60s-70s of the 10th century.[20] But as it was mentioned above E.Taqaishvili dated the construction of the church by this date, and the inscription itself – by the turn of the 15th – 16th cc. Separatly of this, it turned out that in their textbook of Georgian paleography, where the inscriptions were chronologically arranged and explained, the Parkhali Church inscription is placed in the group of epigraphic monuments of the 10th century. This was based on the linguistic, lexical and grammatical data of the text.[21]

However, at present, there are tens of inscriptions found, studied, published and properly dated.[22] They are written in straight epigraphic Nuskuri, Mkhedruli or resembling it, transitional, (i.e. Mdivanmtsignobruli) types of Georgian alphabet. That's why there is no doubt the Parkhali Church inscription belongs to the written monuments of the end of the 10th and the 11th centuries by its paleographic data. We were personally sure of it while studying the monument on site on October 5, 2002 and on August 12, 2003.

Proceeding from the inscription content directly mentioning about the church construction started and finished by David Kurapalati but decorated by someone else, the inscription should be dated by the end of the 10th century, i.e. by the period (1000/1001) before David Kurapalati's death, which is witnessed by paleographic charactar of Georgian inscriptions.

And, really, in David Kurapalati's period, history of the Georgian church knows Cathalicos Iovane I Okropiri (980-1001)[23], who is named in the Parkhali inscription mentioned above and who is named in other sources as well. Namely, in the list[24] of cathalicoses placed in Shiomgvime manuscript. He is also mentioned in the work by Cathalicos Basili III (1090 – 1100) on the life of St Shio. «The Story about miracles of holy and godly father Shio». Here, about Catalikos Iowane we can read: «This young man is Catolikos Iowane who became the equal of John the Chrysostom...»[25] Iovane Cathalicos was canonized by the Georgian church and the day of his canonization was named as March 3/16.

But it is of special importance that the Parkhali inscription names Iovane as «Patriarch of Kartli and All East». The inscription text twice mentions the word «glory» concerning him, which is rather

---

[18] *E.Taqaishvili*, ibid, p. 97 (in Russian). *E.Taqaishvili*, ibid, p. 98 (in Georgian).

[19] *V.Beridze*, Place of Tao-Klarjeti monuments, p. 168 (in Russian).

[20] *K.Danelia, Z.Sarjveladze*, ibid, p. 68 (in Georgian).

[21] Ibid, p.p.68-69.

[22] Svaneti written monuments, II, The texts were prepared, scientific and reference research was added by *Valeri Silogava*, «Metsniereba», Tb., 1988, pp 158-171 (in Georgian); idem, Inscriptions from Gareji Mravaltsqaro (the 9th-13th cc), paleographic and sources research, «Intellect», Tb., 1999, Nos 5, 8, 21,24,51 (in Georgian).

[23] Cathalicos-Patriarchs of Georgia. Ed. Acad. *Roin Metreveli*, «Nekeri», Tb., 2000, p 42 (in Georgian).

[24] *E.Taqaishvili*, A chronicle of souls of kings and cathalicoses in Nikortsminda manuscript, coll «Dabruneba», I, Tb., 1991, pp 181-194 (in Georgian).

[25] *T. Zhordania*, Chronicles and other materials from the history of Georgia, book I, Tb., 1892 (in Georgian).

unusual in relation to clergymen[26]. We think it is caused by his being a patriarch and having a title of patriarch of All East.

As it was accepted before the Georgian church leaders have got a patriarch's title since the 11th century and first it was Melkisedek I (1010 – 1033)[27], a builder of the Mtskheta Svetitskoveli Cathedral and a compiler of a wellknown historical document, the so-called «Mtsketis Datserili.» (The charter of Patriarch of Mtsketa)This document involves a list of the manuscripts, icons, crosses, church attire, churches, monasteries, villages, etc, which have been found and contributed to Svetitskhoveli.[28] The title of patriarch granted to Melkisedek is explained by his frequent visits to Byzantium, his diplomatic activities at the Constantinople's imperial court and his close relations to three emperors of Byzantium Basil III (976 – 1025), Konstantin VIII (1025 – 1028) and Romanoz III Argviros (1028 – 1034); it was said a consent on granting a rank of patiarch[29] was adopted by patriarchs of East during one of his visits to Constantinople.

We think granting a highest rank of patriarch to head of the Georgian church had more serious and significant grounds and was caused by the general political development of the country's political leadership. The epoch of David Kuropalati was just such a period in the history of Georgia. It was then that a distinct plan was elaborated to unite individual political units into a single state and the implementation of this plan had started.[30] Politically independent (from the Byzantine Empire), mostly united country required its independent church that should have been expressed in granting the church head the highest rank of a patriarch. There existed every condition for this, numerous (more than 40) episcopal cathedras and catholicosats, also existence of two bishoprics by that time, those of Kartli and Abkhazia,[31] the right of preparing holy chrism acquired since the 9th century, which is documentarily proved in «The Life of St Grigol Khandzteli»[32], etc.

In such a situation, in the period of David Kurapalati, head of the Georgian church, Cathalicos of Kartli Iovane was granted a title of Patriarch. He is the first in the history of the Georgian church who had such a title as it was proved in the Parkhali church inscription dated of the end of the 20s of the 10th century.

It is not excluded that Iovane, ordained as cathalicos of Kartli in 980, had got a patriarch's title, that was caused by the political situation of that period: two years before, in 978, an adopted son of David Kurapalati, prince Bagrat was enthroned when David Kurapalati was still alive, as the king of

---

[26] A second mentioning, as a rule, is directed to God, Our Lord. That's why it is unexpected mentioning of Iovane Cathalicos-Patriarch in the inscription text in this way. We think the inscription requires further observation from this viewpoint.

[27] Cathalicos-Patriarchs of Georgia, pp 43-44 (in Georgian).

[28] Code of Georgian historical documents of the 9th-13th cc, compiled and prepared by *T.Enukidze, V. Silogava, N.Shoshiashvili*, «Metsniereba», Tb., 1984, pp 28-29 (in Georgian).

[29] Cathalicos-Patriarchs of Georgia, pp 44 (in Georgian).

[30] Essays in history of Georgia, vol.II, Georgia in the 4th-10th cc, volume editor – *Shota Meskhia*, «Sabchota Sakartvelo», Tb., 1973, pp 507-530 (in Georgian).

[31] Foundation of Abkhazian bishopric was determined by the scholars as the 8th, 9th, 10th or 12th –13th cc. We think recently conducted research works undoubtedly prove that it was founded in the end of the 9th or at the turn of the 9th-10th cc (*B.Kudava*, From the history of Abkhazian bishopric (the 9th-8th cc), coll. «Georgian Diplomacy», annual, 9, editor-in-chief Roin Metreveli, «TSU Press», Tb., 2002, pp564-586 (in Georgian).

[32] «Great Eprem has done much to our country. First chrism was prepared in Jerusalem and Eprem, on the blessing of God, had consecration of oil made in Kartli on the decision of Patriarch of Jerusalem…». Old Georgian hagiographic literary monuments, Book I (the 5th-10th cc), ed. Ilia Abuladze, «Acad. of Sci. Press», Tb., 1963, p290:34-38 (in Georgian).

a mostly united kingdom and was granted the title of king of Abkhazs and Georgians[33]. Later, still due to the political situation again, in 1003[34] and then in 1010[35], a title of «King of Rans and Kakhs» was added to it. A title of Bagrat III (978 – 1014) was represented in various examples and most extensively in the inscription on Katskhi Chu rch glorifying him, where he was called «King of Abkhazs and Georgians, Tao and Rans, Kakhs and Kuropalati of All the East».[36]

Whether Svimeon, Cathalicos of Kartli (1001 – 1012), who succeeded Iovane, held a title of patriarch, has not been known as the historical sources proving it have not been preserved. Most likely, he did, as Cathalicos-Patriarch Melikisedek I (1010 – 1033), who followed him, was named by Patriarch's title in two documentary sources: one, that of «Mtskheta Datserili» of the 11th century, which reached us as a copy of the 18th century, in the introductory part he is called «Cathalicos-Patriarch of Kartli»;[37] the other, an inscription on Tqoba-Erdi (Ingushetia, North Caucasus) which is now preserved in Museum of Grozni; it says: «Christ, glorify Patriarch of [All] East, Melkizedek, Amen»[38].

It should be mentioned here that a title of patriarch was not alien in the Georgian church of the 10th century and in this century not only Iovane was known having this title. Namely, in the will of Zakaria Banel-Valashkerteli, enclosed to manuscript A-648 and the evidences of which represent the situation of the last quarter of the 10th century,[39] as proved by acad. E.Metreveli, «Patriarch Asat» is named among the confessors and parents of Zakaria; in the opinion of El.Metreveli, Patriarch Asat should be Bishop of Bana who, as Tao's patriarch, carried the title having no real meaning[40], i.e. he held this title but was not head of church of the entire country. It seems that David Kurapalati, a sovereign of Tao, which involved Bana eparchy, by granting a patriarch's title to head of Bana eparchy has adopted the first step on the way to full independence of church from Constantinople patriarchate. The Parkhali inscription proves that this finally ended in granting this title to Cathalicos of Kartli.

It's interesting that in the inscription text Iovane is called «Patriarch of Kartli and All the East; in Tqoba-Erdi inscription Melkisedek is also called «Patriarch of All the East»; «East» and «All the East» in the Byzantine and Georgian sources of the 10th – 11th cc. mean Georgia.[41]» Therefore, Iovane's title means «Patriarch of Kartli and All Georgia. This stresses that in Georgia there existed another

---

[33] It's true that Bagrat III received a title of the «King of Georgians» in 1008 after the death of his father Gurgen, but since 975 he had been governor of Kartli and since 980, as Iv.Javakhishvili proves, had become the only governor of Kartli and Abkhazia (*Iv.Javakhishvili*, History of the Georgian nation, Book two, works in 12 volumes, vol. II, "Metsniereba", Tb., 1983, p.p. 124-126 (in Georgian).

[34] *V.Silogava*, From the chronology of combat for political unification of Georgia (joining of Kakheti in 1003),«Mravaltavi», philological-historical research, XIX, Tb., 2001, p.p. 351-357 (in Georgian).

[35] Essays in history of Georgia, vol. III, Georgia in the 11th-15th cc. Volume editors: *Zurab Anchabadze*, Victor Guchua, «Sabchota Sakartvelo,» Tb., 1979, p. 159 (in Georgian).

[36] Code of Georgian lapidary inscriptions, II, inscriptions of West Georgia, part I (the 9th-13th cc.),compiled and prepared by *Valeri Silogava*, «Metsniereba», Tb., 1980, p. 56, #36 (in Georgian).

37 Corpus of Georgian historical documents, I, p. 22:10 (in Georgian).

38 *G. Ghambashidze*, Lapidary inscription of Melkisedek I, Catalicos-Patriarch of the 11th century Georgia, from the «Tqoba-Erdi» Christian church (Ingushetia). Scientific session: «World cultural-historical process and Georgia» (according to the archaeological data), theses of reports, Tb., 1993, p. 47 (in Georgian).

[39] *El.Metreveli*, The will of Zakaria Baneli and Greek verse, see: *El.Metreveli*, Essays from the history of Athos cultural-educational center, «Nekeri», [Tb.], 1996, p. 167 (in Georgian).

[40] *El. Metreveli*, ibid, p.p. 174, 177.

[41] *V. Kopaliani*, On the issue of Kurapalati of «All the East», «Matsne», series History, 3, 1972, p.p. 171-176 (in Georgian).

Catholikosat of Abkhazia along with Catholikosat of Kartli. But this should be separately discussed[42]. The same can be said with the relation of the status of «Patriarch of Kartli and All the East» with other world patriarchs of that period. The document of the period of close to 1260, though being of a bit later period, proves (but represents earlier tradition), the reality expressed in deed of Cathalicos Nikoloz III (1250 – 1281). «After Christ, five patriarchs and (honorable) over them, because Ihold the seat of Svetitskoveli, where exists the Robe of Christ, made by His Most Rure and came from Heaven Mother and God-imbued Catalicos of all Georgia, Nikoloz approve this and sign»[43].

Consequently, the document proves that already in the 12th century, probably even earlier (though no sources have been preserved), head of the Georgian church put himself on the sixth place after five world patriarchs but for this he should have passed a long and difficult way, which starts in the 10th century[44].

---

[42] It is interesting that in result of logical discussion «supposed date (the turn of the 10th-11th cc) of unification of churches» is connected by B.Kudava with receiving a «title of patriarch» by Cathalicos of Kartli, but as the Parkhali inscription data are unknown to him, he dates the event by the beginning of the 11th cent. (*B.Kudava*, Church of West Georgia (the 9th-11th cc), autopaper for candidate's degree dissertation, Tb., 2002, pp 28-29 (in Georgian).

[43] Corpus of Georgian historical documents, I, pp 155:7-11 (in Georgian).

[44] Mrs El. Metrveli has once mentioned (*El.Metreveli*, Essays from the history of Athos cultural-educational center, p.178, note 1) that she doubts my (i.e. V.Silogava's) consideration on mentioning a title of cathalicos-patriarch in «Mtskheta Datserili», that in such form it is characterized to the later period and should not have been represented in the 11th century written monument. I should mention here that in the «Mtskheta Datserili» of the 18th century copy (Central Historical archives of Georgia, 1448/5018b), mentioning of head of the Georgian church, in this case Cathalicos Melkisedek of the 11th cent. with the title of «Cathalicoz-Patriarch» is really doubtful. Such a title was possessed by heads of the Georgian church in late Middle Ages and the copy of the 18th century was represented in compliance with the period. A title of head of Georgian church was from: the 5th century – «Cathalicos of Kartli», the 10th cent. – «Patriarch of Kartli and All the East» and at present (since 1918) - «Cathalicos-Patriarch of All Georgia». So, mentioning of Melkisedek I as «Cathalicos-Patriarch» in the 18th cent. written monument really causes doubt. However, it is undoubted that Melkisedek held a title of Patriarch, more exactly, «Patriarch of All the East» like his preceding Cathalicos Iovane (980-1001) and is proved indisputably by the written monument of the period of his activities (Tqoba-Erdi inscription).

I'll also mention here that in recent special literature, especially, in encyclopedic articles, there appeared frequent cases of mentioning head of the Georgian church as «Cathalicos of Mtskheta» and the Georgian church as «Mtskheta Bishopric», which is wrong. Term «Mtskheta» cannot replace «Kartli», as in this case «Kartli» means and implies entire Georgia, which does represent the actual situation.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

B ö l ü m I

Gürcistan Kilise Tarihinde denemeler

(Tao – Klarceti Piskoposluk Daireleri)

Gürcüce'den Türkçe'ye Doç. Dr. *Roin Kavrelişvili* tarafından tercüme edilmiştir.

Kısım I

AKHİZA PİSKOPOSLUK DAİRESİ

Akhiza Piskoposluk Dairesi Kral Vakhtang Gorgasali (V asır 40. yılları-502 yıl) tarafından kurulan 12 en eski Gürcü Ortodoks Piskoposluk Dairelerinden birisidir. Vakainüvist Cuanşeri (XI asır) Vakhtang Gorgasali tarafından gerçekleştirilen kilise inşaatlarını "Mtskheta'da Kral Vakhtang Havaliler Kilisesi'ni inşa edip orada Patrik olarak Petre adlı birisini ve Mtskheta Piskoposluk Dairesi'ne ise piskopos olarak Samuel adlı birisini görevlendirmişti. Daha birisini Klarceti'deki Akhiza Kilisesine ve birisini de Eruşeti'deki Artaani'ye piskopos olarak görevlendirdi" v.s. kelimeleriyle belirtmektedir. Tarihçinin eserinde Vakhtang Gorgasali'ce kurulan yukarıda anılan piskoposluk dairelerinden başka diğer piskoposluk dairelerinin isimleri de geçmektedir. Örneğin: Tsunda, Manglisi, Bolnisi, Rustavi, Çeremi, Çeleti, Khornabuci, Agaraki ve Nikozi gibi merkezler (tümüyle 12 Piskoposluk Dairesi)[1].

Vakhtang Gorgasali piskoposu tayın ettiken önce, Akhiza'da bir kilise inşa etmiştir. Vakainüvist Cuanşeri'ye göre Bizansla bir bariş akdettiken sonra geri dönen Vakhtang Gorgasali "Orta Klarceti'de, Artanuci köyünde, büyük bir uçurum görmüş , oradaki köyün adı Artanuci imiş"[2]. Kral oraya kendi süt kardeşini beylerbey olarak görevlendirip "Artanuci Kalesi'nin inşasını emretmiştir". Ayrıca "dere içinde bir kiliselik yerin ayırması ile manastırın inşaatının başlatılmasına da emir vermiştir"[3]. Aynı Cuanşeri'ye göre "Artavaz Artanuci Kalesini, Opiza Manastırını ve Meri, Şindoba ile Akhiza gibi kiliseleri inşa etmiştir. Ayrıca Akhiza Kalesi'ni yeniden inşa edip sığınağa çevirmiştir"[4].

Cuanşeri'ce verilen bilgilere dayanarak Vakhuşti Batonişvili de Artanuci ile Akhiza hakkında aynısını tekrarlamaktadır: "Gorgaslan Artanuci'de Meri, Şindoba ve Akhiza gibi çok güzel manastırları inşa etmiştir. Akhiza'daki uçurumun mağaralarını zaptolunmaz haline getirmiştir"[5].

Demek olur ki, Vakhtang Gorgasali'nin süt kardeşi tarafından inşa edilen Akhiza Kilisesi'ne daha sonraki zamanlarda ayını Vakhtang Gorgasali bir piskopos görevlendirmiştir[6].

Akhiza Piskoposluk Dairesi Artanucistskali ile İmerkhevi nehirlerinin vadilerinde bulunuyordu. İmerkhevi nehri ise Çorokhi nehrinin bir koludur. İmerkhevi vadisinde Kral Vakhtang Gorgasali tarafından inşa edilen Artanuci Kalesi'nin yerinde Kral Aşot Kurapalati (826) Artanuci şehrini kurmuştur. Vakainüvist Sumbat Davitisdze'ye göre "Aşot Kurapalati Klarceti ormanlarında bir uçurum bulmuştur. Orasına Artanuci denilir ve ilk önce Vakhtang Gorgasali tarafından bir kale olarak inşa edilmiştir. Buraları Kru (sağır) lakabını taşıyan Bağdatlı yıkmıştır. Daha sonra ise Aşot yenilemiş, yeniden kaleye çevirmiş

---

[1] Kartlis Tskhovreba (Kartli Tarihi), metin bütün genel elyazması eserlerine dayalı *S. Kaukhçişvili* tarafından tesbit edilmiştir, c. I, "Sakhelgami", Tfl., 1995, s. 198-199 (daha sonraki dipnotlarda – K˜Tsa, I, şeklinde yer alacaktır), Gürcüce.

[2] K˜Tsa, I, s. 177:19

[3] K˜Tsa, I, s. 177-178

[4] K˜Tsa, I, s. 178:3-5

[5] Kartlis Tskhovreba, c. IV, Batonişvili Vakhuşti, Gürcistan Krallığının Tasviri, metin bütün genel elyazması eserlerine dayalı *S. Kaukhçişvili* tarafından tesbit edilmiştir, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, s. 682:3-5 (daha sonraki dipnotlarda – K˜Tsa, I, şeklinde yer alacaktır), Gürcüce.

[6] *B. Lominadze,* V Asırda Gürcistan Ortodoks Kilisesinin İdari Taksimatı, kitap "Gürcistan'ın Feodal Çağının Tarihi Konuları", VII, "Tsotne" basımevi, Tfl., 1999, s.29., Gürcüce.

ve bulunduğu dağın eteğinde bir şehir kurmuştur"[7]. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Artanuci VIII-IX asırlarda kurulmuştur[8].

VIII asrın 30. yıllarında Mervan İbn Muhameddin istilası nedeniyle Akhiza Manastırı tahrib edilmiştir. Onun Piskoposluk Dairesi Ançi Piskoposluk Dairesine dahil olunmuş, daire merkezi de Ançi'ye naklolunmuştur. Gördüğümüz kadarıyla Akhiza Piskoposluk Dairesi yaklaşık iki asırdan fazla faaliyet göstermiştir.

Günümüzde Akhiza Manastır'ının kalıntıları kale-şehir Artanuci'den 2-3 km. Kuzeye doğru, Artanucistskali nehrinin sol kenarında, onun Batı eteğinde, bugünkü güzergahın ötesinde, Akhiza Kalesinin dibinde bulunur. Buralar T.C. Artvin Mıntıkası Peratlı Köyüne aittir. XX asrın 60. yıllarında buraları inceleyen Prof. Dr. Vakhtang Cobadze'ye göre Akhiza Manastırı üst ve alt kesimlerinden oluşmuştu. Eskiden orada bulunan beş adet şapelden günümüze kadar onların sadece kalıntıları muhafaza edilmiştir. Anılan şapellerin birisinin sarı ve gül renkli taşlarla inşa edilen Doğu duvarından küçük bir parçası kalmıştır[9].

1913 yılında Akhiza Manastırının kalıntılarını Kafkaslar Müzesi tarafından gönderilen yurt bilgisi uzmanı A. Florenskyi gezmiştir. Ona göre piskopos konağı olan kilisenin Doğu apsidinde mozaikle yapılan, orant pozisyonunda olan Meryem Anne'nin resimi tasvir edilmişti. A. Florenskyi'nin gezdiği dönemde anılan mozaik büsbütün dağılmıştı. Onun orant şeklinde olabileceği ise sadece kalıntılardan anlaşılmıştır[10].

A. Florenskyi'ye göre Akhiza mozaiğinin taşlarını Artanuci'de yaşayan Usta-Gevork adlı bir şahıs sökmuş ve yurtdışına satmak için iki küçük torbaya koymuştur[11].

A. Florenskyi Akhiza Kilisesi'nde tuğla antefikslerini toparlamış, Tiflis'e getirmiş ve Kafkaslar Müzesi'ne teslim etmiştir. A. Florenskyi'nin yazılarına göre getirdiği iki adet tuğla antefiksin üzerinde geyikler, haçlar ve harflar bulunuyordu. Bu yazılarda bir hatanın olduğu anlaşılmaktadır, çünkü Kafkaslar Müzesi'nin halefi olan S. Canaşia Gürcistan Devlet Müzesinde günümüze kadar muhafaza edilen Akhiza'dan'getirilen üç adet (ikisi büyük ve birisi de orta büyüklüğünde olan) antefiks muhafaza edilmektedir. Giorgi Çubinaşvili'ce verilen bilgilere göre P. Zakaraia anılan antefikslerin tersimli resim taslaklarını yayımıştır[12]. Ancak P. Zakaria antefikslerin nereden getirildiğini bilmiyordu, çünkü P. Zakaraia'nın yazılarından anılan eşyanın çeşitli müzelerde aradıp bulamadığı anlaşılmaktadır[13]. Z. Skhirtladze söz konusu antefikslerin gerçek Akhiza'ya ait olduklarını tesbit etmiş ve onlardan ikisinin fotografını da basmıştır[14].

---

[7] *Sumbat Davitisdze,* Bagratlıların Tarihi ve Anlatması, K¯Tsa, I, s. 377:1-4; *Sumbat Davitisdze*, Bagratlıların Tarihi ve Anlatması, metnin tercümesi, giriş, notlar ve gereken incelemeler Goneli Arakhamia tarafından yapılmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1990, s. 45:14-15; Gürcüce; *Сумбат Давитис-дзе*, История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания М.Д. Лорткипанидзе, Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1979, с. 31.

[8] *Ш.А. Месхиа*, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, с. 35. Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c.II, IV-V Àsırlarda Gürcistan, cilt Şota Meskhia başkanlığında hazırlanmıştır, "Sabçota Sakartvelo" yayınları,Tfl., 1973, s. 347; Ş. Meskhia, Feodal Çağı Gürcistan'da Şehirler ve Şehir Düzeni (XVII-XVIIIyy), Tarihi Araştırmalar, c. II, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1983, s.89. Gürcüce.

[9] *W. Djobadze,* Early madieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Žavžeti, Žtudgart, 1992, p. 22-23; *Д. Хоштария*, Ахизская епархия, Православная Энциклопедия, М., 2002, с.204. *B. Baumgartner,* Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarzeti (Dissertation), Wien, 1996, s. 116-119.

[10] *Z. Skhirtladze*, Akhiza Kilisesi ve Mozaiği, "Literatura da Khelovneba", "Metsniereba" yayınları, 3, Tfl., 1991, s. 155. Gürcüce.

[11] *Z. Skhirtladze*, Akhiza Kilisesi ve...,

[12] *P. Zakaraia,* Urbnisi Harabelerinin Mimarisi, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1965, s.64, resim 40. Gürcüce.

[13] *P. Zakaraia,* Urbnisi Harabeleri...,

[14] *Z. Skhirtladze,* Akhiza Kilisesi ve Mozaiği, s.156, resim 1; s.158, resim2.

Ayrıca Gürcistan Devleti Müzesi'nde A. Florenskyi'ce Akhiza Kilisesi mozaiğinden getirilen 30 cıvarında mozaik taşı muhafaza edilmiştir. A. Florenskyi Akhiza'dan getirdiği serdolik kameli ile süslenen yüzüğü aynı Petersburg'da Nikoloz Oğlu Vladimir Efremova vermiştir. Yüzük üzerinde Yunanca olan izah edici bir yazı ile Mikael Mtavarangelozi tasvir edilmiştir. Günümüzde söz konusu yüzüğün bulunduğu yer belli değildir.

A. Florenskyi'ce getirilen Akhiza antefikslerinden birisinde geyik ve geyiğin önünde ise kolları açılmış şeklinde olan bir haç bulunur; ikincisinde geyik önünde olan birbirine doğru eğilen iki tane haç daha tasvir edilmiştir. Anılan iki haç daha büyük olup ikiye ayrılmış, sonunda tavus kuşu kuyruğu motifleri bulunup kuyruklar arasında ise bir küçük haç daha vardır. Üçüncüsünde, orta büyüklüğünde olan antefiks üzerinde dik duran bir haç, haç sonunda ise tavus kuşu kuyruğu tasvir edilmiştir. A. Florenskyi'ce verilen bilgilere rağmen antefiksler üzerinde harflar yoktur.

Sanat stili ile oyma tarzlarına göre Akhiza antefikslerin V-VI / VII asırlarda yapılması gerek. Anlaşıldığı kadarıyıla söz konusu antefiksler manastırın ilk inşaat tarihinde yanı V asırda yapılmıştır[15].

Demek olur ki, günümüzde harabe halinde olan Gürcistan Kilisesi'nin en eski katedrallarından birisinin çok mükemmel mozaiklerinden sadece bir kaç tane mozaik taşı ile üç adet antefiks kalmıştır.

[15] *Z. Skhirtladze*, Akhiza Kilisesi ve ..., s. 159-160.

Kısım II

İŞKHANİ PİSKOPOSLUK DAİRESİ

Piskoposluk Dairesi'nin merkezi olan İşkhani köyü Çorokhi nehrinin sağ kolunu oluşturan Oltisi çayın sağ tarafında bulunmaktadır. Bu köy Oltisi çayın kenarında olan bir dağın eteğinin üzerinde bulunur ve burası Tao Bölgesi'nin en güzel yerlerden birisi olarak kabul edilmiştir. Köyde çok sayıda pınar ve meyve bahçeleri vardır. Köyün Kuzey-Doğusu'nda harabe halinde olan İşkhani Kalesi'nin Güney'sinde Arapiki dağı ve Güney-doğusu'nda ise Urgun-Düz dağı bulunur. Kalenin arka tarafında günümüze kadar Gürcüce olan "Karieli" Dağı bulunur. (Karieli – Gürcüce'de rüzgarlı yer anlamına gelmektedir)[1].

Gürcüler buralarda eskiden beri yaşıyorlarmış. Gürcü Boyları Taokhi'ler M. Ö. II-I asırların eski Asuri ve Urartu yazılarında da anılmaktadırlar[2]. M. Ö. II-I asırlarda buralar Ermeni Kralları tarafından Ermenistan Topraklarına dahil edilmiştir. O zamandan beri oralarda yer yer Ermeni ahalisi yerleştirilmiş ve bazı yerlere de Ermenice ad verilmiştir (örneğin: İşkani). Bu bölgede Ermenice olan başka toponimler de vardır (örn: Şatberdi, Midznadzori)[3]. Fakat anılan toponimlerin yanısıra eski Lazca (yanı Zanca-Çanca) toponimler de bulunur. Örneğin: Lazca'nın Opiza kelimesi ve Gürcüce'nin Sapire kelimesi aynı anlamdadırlar. Aynı Lazca'nın Oşki kelimesi ile Megrelce'nin Şka kelimesi de aynı anlamı taşımaktadırlar (Oşki-Şka ara yer anlamına geliyorlar v.s.)[4].

V asırda burada, yuksek uçurumun üzerinde, Gürcü Kralı Vakhtang Gorgasali Artanuci Kalesi'ni inşa etmiştir. Daha sonraki zamanlarda Artanuci Kalesi Tao Krallığı'nın başkenti olmuştur[5]. Kalenin kalıntıları günümüze kadar muhafaza edilmektedir.

VIII-IX asırlarda I. Aşot Kurapalati (826) tarafından Tao Bölgesi'nde yeniden bir Gürcü siyası birim kurularak söz konusu bölge Bagratlılar'ın idari merkezine dönmüştür[6]. Anılan bölge bütün ortaçağ döneminde Gürcistan Topraklar dahilindeydi, XVI asırdan itibaren ise Osmanlı İmparatorluğu'n Topraklarına katılmış ve Müslümanlık yaygınlaşmıştır[7]. 1917 yılında buraları gezen E. Takaişvili'ye göre "İşkhani köyünde oturan halk Müslüman Gürcülerdi. 1917 yılında bu köyde Gürcüce sadece birkaç kişi konuşabiliyordu, başkaları ise unutmuştu"[8].

---

[1] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917-го глда в южные провинции Грузии,Изд-ство АН ГССР, Тб., 1952, с. 2; *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Güney Gürcistan'da Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, Gürcistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1960, s. 7. Gürcüce.

[2] *Г.А. Меликишвили,* Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 424; *Его же,* К истории древней Грузии,Тб.,1959,с. 114,176; *Н.В. Арутюнян,*корпус урартских клинообразных надписей, Изд-ство "Гидутюн" НАН РА Ереван,2001,с. 503 (Aynı yerde, yazılarda, onların bütün anıtları yer almaktadır). *E. Takaişvili,* Eski Gürcü Toplumları ve Eski Asuri ve Urartu ile İlişkileri, "Kartuli Diplomatia", I, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tfl., 1994, s.21-29. Gürcüce.

[3] *T. Goniaşvili,* Adişi Eserinde Şiveler, "Enimkis Moambe", IV,2, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tfl., 1938, s.123. Gürcüce.

[4] *T. Goniaşvili,* Adişi Eserinde..,

[5] Bak - Akhiza Piskoposluk Dairesi

[6] Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c.II, Gürcistan IV-X Asırlarda, cilt başkanı Şota Meskhia, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, 445-446. Gürcüce; Î÷åðêè èñòîðèè Ãðóçèè, òîì II: Ãðóçèÿ â IV-X âåêàõ, Èçä-âî "Ìåöíèåðåáà", Òá., ñ.306-307.

[7] Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c. IV, Gürcistan XVI Asrın Başından XIX Asrın 30. Yıllarına Kadar, cilt başkanı *Mamia Dumbadze,* "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, s.129-140; *M. Svanidze*, Lala Mustafa Paşanın Kafkasya Seferi (1578), "Tiflis Devlet Üniversitesi Belleteni", c.116, Şarkiyatçılık Serisi, c.5, s.390-392; *M. Svanidze,* Çıldır (Akhaltsikhe) Paşalığının Kuruluşunun Tarihçesi, "Matsne", 1964, N3, s.70-84. Gürcüce.

[8] *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Güney Gürcistan'da Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, s.7.

İşkhani Katedralı büyük haçkübbe planlı bir yapıdır (Resim 1). Kübbesi dört tane sutune dayanmaktadır. E. Takaişvili kübbenin içinin uzamış gibi bir tarzda olduğundan dolayı manastırı merkez-kübbeli bazilik olarak adlandırmıştır[9]. Manastırın şekli defalarca değiştirilmiş ve süslenmiştir. Mimari tarzına göre manastır apsidinin iki katlı olduğu dikkat çekmektedir. Apsidin birinci katında depoların yanısıra bir tağda vardır. Söz konusu tağ manastırın yapıldığı VII asır birinci yarısından mevcuttur. Günümüze kadar muhafaza edilen manastır son şeklini XI asırda almıştır. Manastırın duvarları muhtelif dönemlerde fresklerle süslendirilmiştir[10]. Ancak, günümüze kadar fresklerden sadece bir kaç tanesi muhafaza edilmiştir. Kübbe içerisinde tasvir edilen "Haç Yükseltme" kompozisyonu Gürcü anıtsal ressamlığında emsalsızdır. Halbuki benzeri haç ressamlığı Parkhali ile Manglisi Manastırları'nda da vardır.

Manastır kübbesinin boğazı, duvarları ve çatısı çok iyi muhafaza edilmiştir. Kübbenin eski çatısı koyu mavi ve koyu kızılcık renkli, yuvarlak şekilli tuğlalarla örtülmüştür. Manastır duvarlarında çeşitli motifler oyulmuştur. Ayrıca, manastır üzerinde bolca yazılar bulunmaktadır. manastırın mimari tarzları çeşitli zamanlarda tetkik edilmiştir[11].

Vakhuşti Batonişvili'nin (1996-1756) "Gürcistan Krallığı'nın Tasviri" başlıklı eserinde (Bölüm: "Samtskhe-Saatabago'nun Güzel Yerlerinin Tasviri") İşkhani Manastırı şöyle anlatılmıştır: "Artvin'in yukarısında, Çorokhi nehrinin Batısında, Tortomi-İspiri Dağı'ndan açılan bir dere bulunur. Derenin üstünde çok sağlam İşkhani Kalesi ve çok güzel, büyük kübbesi olan kilise de var. Buranın piskoposu İspir, Tortomi, Bayburti Mıntıkaları'nın, Trabzon Dağına dayanan bölgelerinin dini yöneticisiydi. Bilahare ise kale ile kilise boştur"[12].

XVI asrın "Samtskhe-Saatabago'da Patrik Yönetiminde Olan Piskoposlar ve Piskoposluk Daireleri" başlıklı tarihi belgesinde (Başlık: "Samtskhe-Saatabago'nun Piskoposları") İşkhani Piskoposluk Dairesi şöyle anlatılmıştır: "Gürcü Boğazından itibaren bu tarafa doğru bütün Tortomi, Taoskari'nin aşağısında olan bölge, Artanuci'nin Sakrulavi'den bu tarafta olan bölge, dere ötesindeki Orçokhi adını taşıyan dağdan bize doğru gelen bölge, İspir –Tortomi Dağından başlanan ve bize doğru uzanan bölgeler İşkahani Piskoposuna aittir"[13]. Yukarıda anılan "Sakavkasidzo" (Kavkasidze ve toprakları) Kavkasidze'ler soyuna aitmış. Aynı XVI asrın başka bir belgesinden de "Sakavkasidzo" ile Parkhali Manastırı'nın (Parkhali ile toprakları ve derebeyleri) Patriğin özel mülkiyeti oldukları anlaşılmıştır[14]. Ancak Samdzivarni, Bumbulisdzeni, Avalişvilebi, Slesarebi, Lazurisdzeni, Çorçanelni, Khurtsisdzeni gibi beylikler ise (tümüyle 23 beylik) Patrikhane'ye bağlı beyliklerdi[15].

İşkhani Piskoposları Gürcü Kilisesi'nin hiyerarşileri arasında önemli yer tutuyorlardı. Onlar kralın taclama töreninde kralı kilisenin giriş kapısına kadar götürüp girişte bekleyen Patriğe kavuşturuyorlardı.

---

[9] *E. Takaişvili,* 1917 Yılında...,

[10] *E. Privalova,* Tao-Klarceti Eserlerinin Süslemesine Dair Yapılan İnceleme, Gürcistan Tarihi ve Kültür Eserlerinin Koruma ve Kullanmasının Bilimsel-İstihsal Genel Müdürlüğü, "Bilimsel Belleteni", II, Tfl., 1996, s. 11-12. Gürcüce.

[11] İşkhani Manastırı'nın mimarisi, bak: Е. Такаишвили, Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 25-26; *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, s. 910; В. Беридзе, Место памятников Тао-Клрджети в истории грузинской архитектуры, Изд-ство "Мецниереба" Тб., 1981, с. 150-153; *M. Kadiroğlu,* The Architekture of the Geoergian church at Ishan, Frankfurt am Main, 1991; *W. Djobadze,* Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'I and Şavşeti, Stuttgart, 1992. p. 191-208; *B. Baumgartner,* Studien zur Historischen Geographie von Tao-Klarzeti (Dissertation), Wien, 1996, s.357-371.

[12] Kartlis Tskhovreba (Kartli Tarihi), c. IV, *Vakhuşti Batonişvili*, Gürcistan Krallığının Tasviri, metin bütün genel elyazması eserlerine dayalı *S. Kaukhçişvili* tarafından tesbit edilmiştir, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, s. 681:6-11 (daha sonraki dipnotlarda – K˜Tsa, IV şeklinde yer alacaktır) Gürcüce.

[13] Gürcü Hukuki Eserleri, c. III, Kilise Yasama Eserleri (XI-XIXyy), metinleri Prof. Dr. *İ. Dolidze* incelemiş ve basmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1970, s. 245 (daha sonraki dipnotlarda GHE,III şeklinde yer alacaktır), Gürcüce.

[14] GHE, III, s.242.

[15] GHE, III, s.242-244.

Orada "Kral Patriği selamliyordu, Patrik ise kralın sağ elinden tutuyordu. Ayrıca, törende Apkhazeti Patriği olmadığında onun görevini İşkhani Başpiskoposu yapıyordu"[16]. Manastırda yapılan taclamadan sonra absidden aşağıya inen "Kralın sağ elini Kartli Patriği, sol elini ise Apkhazeti Patriği (Çkondideli) tutuyordu. Çkhondideli'nin olmadığında görevini İşkhani Başpiskoposu yapıyordu"[17]. Demek olur ki, bütün taclama boyunca Apkhazeti Patriği olmadığında İşkhani Piskoposu Kartli Piskoposu'ndan sonra Gürcü Kilisesi'nin hiyerarşisi içinde ikinci yeri tutmaktaydı.

Kralın taclama töreninin tasvirinden Gürcistan'ın XIII asırdaki durumu anlaşılmaktadır. Bunun yanısıra XIV asrın eseri olan "Saray Nizamnamesi"nden İşkhani Piskoposu'na gösterilen üstün saygı açıkça belli olmaktadır. Anılan eserde sadece XIV asrın durumu değil daha önceki asırların durumları da anlatılmıştır; eserde kullanılan ifadelere göre "o bölgeden gelen İşkhani, Matskveri, Ançi, Tbeti ve Golgota Piskoposları kralı selamladıklarında kral onlara elini uzatıyordu, ancak diğerleri için değil de sadece İşkhani Piskoposunu selamlamak için iki üç adım ileri geliyordu"[18]. Kral tarafından benzeri yuksek saygı sadece Kartli ve Apkhazeti Patriklerine gösteriliyordu. Ayrıca Patrikleri öperek selamladıktan sonra kral onları yanına, sağ tarafına da alıyordu[19].

Kralın taclanmasından sonra yapılan mecliste Doğu ve Güney Gürcistan'ın 36 piskopos arasında İşkhani Piskoposu onuncu sırada duruyordu. aynı zaman İşkhani Piskoposu sırada 9. olan Ninotsminda ve 11. olan Ançi Arkimandritler arasında anilmıştır. Ançi Arkimandriti ise Ninotsminda Arkimandriti'nden daha alt sırada oturuyordu[20].

İşkhani Piskoposuna Samtskhe-Saatabago'nun Piskoposları tarafından da özel bir saygı gösterilmiştir. İşkhani Piskoposu bölgenin on üç piskoposu arasında Atskuri ile Kumurdo'nun Piskoposları'ndan sonra ve Ançi Piskoposu'ndan önce üçüncü olarak anılmıştır[21].

İşkhani Piskoposları "İşkhneli" ünvanını taşımaktaydılar. İşkhani Piskoposluk Dairesi bin yıl (VII-XVII asırlar arası) faaliyet göstererek çok zengin tarihini içeren devir yaşamıştır.

İşkhani Piskoposluk Katedralı önce Ermeni asıllı Nerse tarafından kurulmuştur. Anılan Nerse İşkhani'nin eski Manastırı'ndan başka Ermenistan'da, Eçmiadzin yakınlarında bulunan[22] ve Bana Manastırı'na[23] (Tarihi Tao'da) benzeyen yuvarlak şeklinde olan Zvartnots Manastırı'nı inşa etmiştir. Ayrıca daha bir kaç kiliseyi de restore etmiştir. Nerse hakkında bilgiler Bizans, Gürcü ve Ermeni kaynaklarında muhafaza edilmiştir[24]. Nerse Ermenistan Patriği olarak III. Nerse Şinoğ adı ile bilinmektedir ve 641-661 yıllar arasında faaliyet göstermiştir[25]. Ancak Nerse'nin Ortodoks olduğu nedeniyle onu Patriklikten uzaklaştırmışlar. Bazı Gürcü

---

[16] Gürcü Hukuki Eserleri, c. II, Sivil Yasama Eserleri (X-XIX yy), metinleri Prof. Dr. *İ. Dolidze* incelemiş ve basılmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1965, s. 51 (daha sonraki dipnotlarda GHE, II şeklinde yer alacaktır), Gürcüce.

[17] GHE, II, s. 53.

[18] Gürcü Hukuki Eserleri: 1) Saray Nizamnamesi, 2) Dasturlamali. Metinleri *İ.Surguladze* incelemiş ve basmıştır, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1970, s. 44 (bölüm 26) Gürcüce; Saray Nizamnamesi, metin K. Surguladze'ce incelenmiş, İnglizce çevrilmiş ve basılmıştır, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tfl., 1993, s.26 (bölüm 26) Gürcüce; Распорядок царского двора. Перевод *В.Д. Дондуа*, Редактирование текста, введение, примечания, краткий коментарий и указателт *Д.А. Пурцеладзе* (Источники по истории Грузии,63; Памятники грузинской исторической литературы,IX,Изд-ство "Мецниереба" Тб.,1991,с.52-53 (гл. 26).

[19] Saray Nizamnamesi, K. Surguladze, s. 25. Gürcüce.

[20] GHE, II, s. 49.

[21] GHE, II, s. 245.

[22] *Т. Марутян*, Архитектурные памятники Звартноц,Аван,собор Анийской Богоматери,Изд-во "Хорурдаин грох",Ереван,1989,с. 8-48.

[23] *R. Mepisaşvili, D. Tumanişvili,* Bana Manastırı, İnceleme ve Restorasyon Konuları, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1989. Gürcüce.

[24] *Arseni Sapareli,* Gürcülerin ve Ermenilerin Ayrılması Konuları, metin *Z. Aleksidze*'ce incelenmiş ve basılmıştır (Gürcistan Tarihinin Kaynakları, 17; Gürcü Tarihi Edebiyatının Eserleri, I), "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1980, s. 194. Gürcüce.

[25] *Arseni Sapareli,* Gürcüler ve..., s. 18.

kaynağında (örn: eski Gürcü yazarı olan Arseni Sapareli'nin eserinde. Bazı bir bilim adamı tarafından Arseni Sapareli VII, VIII, IX, X asır yazarı olarak kabul edilmiştir. Z. Aleksidze ise onu XII asrın 20. yıllarından önce veyahutta XI asrın başlangıcından önce faaliyet gösteren yazar olarak kabul etmektedir)[26]. Ortodoks Dininde olduğu nedeniyle Nerse "Hakiki Dininde olan" kişi olarak anılmaktadır[27].

Ancak Nerse'nin İşkhani Manastırı'nın inşaatşısı olduğuna ait bilgi sadece Gürcü kaynağında, "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" başlıklı eserde muhafaza edilmiştir. Anılan eser X asırda Grigol Merçuli tarafından yazılmıştır. Söz konusu eser Eski Gürcü Elyazması Eserleri'nin doğru olduklarını da ispat etmektedir. Örneğin: "Aziz Grigol Khantsteli Hayatı" başlıklı esere göre Grigol ile birlikte faaliyet gösteren Saba, İşkhani Manastırı'na piskopos olarak atanmış ve "Tanrı'nın izni ile Saba İşkhani Manastırı'nın Piskoposu olmuştur. Bu güne kadar faaliyetsiz olan İşkhani Manastırı Patrik Nerse tarafından inşa edilmiştir"[28].

Aziz Gtrigol ve Saba'ca İşkhani Manastırı'nı yeniden faaliyete getirdikten önce, Arap Başbuğu Mervan İbn Muhammed M.S. VIII asrın 30. yıllarında Gürcistan ile Kafkaslara gelmiş ve buraları (Tao-Klarceti de dahil olmak üzere)[29] tahrib edip Nerse tarafından inşa edilen İşkhani eski Manastırı'nı da harabe haline getirmiştir[30].Grigol Khantsteli'nin öğrencisi olan Saba tarafından İşkhani'de yeni bir manastır inşa edilerek aynı zaman bir piskoposluk dairesi de kurulmuştur.

Anılan Saba Grigol Khantsteli'nin teyzesi oğlu ve aynı devirde faaliyet gösteren bir şahıs imiş (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 252:20). "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" başlıklı eserde söz konusu Saba İşkhani Manastırı'nın yeniden inşa edicisi ve aynı zaman piskoposu olarak da anılmaktadır (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s. 252:20). Saba ile Grigol faaliyetlerini beraber yürütmüş ve Khantsta Manastırı'nda da beraber oturuyorlarmışlar. Grigol ve Saba Konstantinepolis'in mübarek yerlerini ziyaret ettiklerinden sonra memlekete döndüklerinde İşkhani yakınlarında durmuşlar. Yolculukta iken Kral Aşot Kurapalati'nin vefat olduğu ve yerine oğullarının iktidara geldikleri haberini almışlardır (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s. 264:33). Anılan eserde 29 Ocak 826 yılında öldürülen Kral I Aşot Kurapalati'den, oğulları ise Adarnese, Bagrat ve Guaram'dan bahsedilmiştir. Bunlar arasından ise "Kurapalati" ünvanı Bagrata verilmiş ve Tao Bölgesi Bagratlılar Krallığı'nın iktidarına getirilmiştir (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s. 272:16-22).

İşkhani yakınlarında bekleyen Grigol ile Saba'ya "Tanrı tarafından İşkhani Manastırı'nın eski güzelliği anlatılmış ve Saba tarafından da onun yeniden inşa edileceği işareti verilmiştir (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s. 265:6-7). İşkhani Manastırı'na yakın olan bölgelerden halk göç olmuş ve manastıra giden yol da unutulmuştu (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s.265:10). Ayrıca Tanrı tarafından Grigol ile Sabaya İşkhani Manastırı'na gidilecek yolun nerede olduğu da işaret edilmiştir. Her ikisi de İşkhaniye vardıkları, gördükleri neticesinde buraları çok beğenmiş. Saba hemen orada kalma kararını almış, ancak Grigol önce Khantsta Manastırı'na dönmelerini ve oraki dini adamlarıyla görüşmelerini istemiştir, çünkü Saba'nın İşkhani'de kalması için diğer dini arkadaşlarının duası gerekiyordu"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s. 265:14-15). Khantsta Manastırı'na varmadan önce Grigol ile Saba kral sarayına uğramış ve oğullarına başsağlıklarını dilerek dua etmişlerdir.

Khantsta'ya döndükten sonra Grigol, Bagrat Kurapalati'yi yeniden ziyaret etmiş ve Aşot Kurapalati'ce bağışlanan Khantsta'nın sayfesi olan Şatberdi'de bir manastırın inşası için para iştemiş ve Khantsta'ya benzeri Şatberdi Manastırı'nı inşa etmiştir"(Eski Gürcü Edebiyatı EserleriI, s. 273:30-31). Şatberdi

---

[26] Arseni Sapareli gürcüler ve ..., s. 9-14,68.

[27] Arseni Sapareli, Gürcüler ve ..., s. 91.

[28] Grigol Khantsteli'nin Hayatı, Eski Gürcü Edebiyatının Eserleri, I. kitap (V-Xyy), *İlia Abuladze* başkanlığında hazırlanmıştır, Gürcistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1963, s. 274:10-13 (daha sonraki dipnıtlarda EGDEE, I şeklinde yer alacaktır), Gürcüce.

[29] Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c. II, s. 289-290. Gürcüce; Очерки истирии Грузии,том II,с.177-178.

[30] *Е. Такаишвили*,Археологическая экспедиция 1917-го года,с. 24; *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Düzenlenen Teknik Heyetlerinin Gezileri, s. 8. Gürcüce.

Manastırı'nın inşasından sonra Bagrat Kurapalati Grigol Khantsteli'yi sarayına davet etmiş ve Şatberdi Manastırı için "çok güzel sayfiyeler bağışlamıştır"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 273:37). Konuştukları esnada Grigol Khantsteli Saba İşkhneli'den bahsetmiş ve Saba'nın İşkhani Manastırı'na geçtiğini söz konusu etmiştir. Bagrat Kurapalati bir davet mektubunu yazıp Saba İşkhneli'yi getirmek üzere adamlarını İşkhani Manastırı'na göndermiştir. Geri döndüklerinde gönderilen adamlar Saba İşkhneli'nin gelmeyeceğini söylemişler. Bundan sonra Bagrat Kurapalati Grigol Khantsteli'ye şunları söylemiştir "Mektubu Senin adına göndermesini düşünemedim ve adete göre Sabaya bir mektubun yazmanı rica ederim" ve ayrıca bir mektup daha yazmıştır. Mektupları aldıktan sonra, daha doğrusu Grigol Khantstelinin mektubuna uyarak, Saba İkhneli kral sarayına gelmiştir" (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s. 274:5-6).

Bagrat Kurapalati Saba İşkhneli'ye "Krala herkes tabi olmalıdır, ilk davet ettiğimde niye gelmedin aziz papaz?" şeklinde sormuştur (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 274:9-10)

Saba İşkhneli'ce Bagrat Kurapalati'ye verilen cevabın birkaç konu ile alakası var olduğundan aşağıda onun açıklamasını uygun görüyoruz:

Saba İşkhneli Krala verdiği cevapta "Zatialiniz Kral, Sen Bu Dünya'nın kralısın, İsa ise Göğün, Bu Dünya'nın ve Öteki Dünya'nın Kralıdır. Sen insanların kralısın, İsa ise bütün Dünya'ya gelenlerinin Kralıdır. Sen Dünya'ya geçici olarak gelenlerin kralısın, İsa ise Ebedi Dünya'nın Kralıdır. Sen kendin de Ebedi Dünya'nın, meleklerin ve insanların Kralına tabi olmalısın. Tanrı tarafından denilen – " iki krala aynı zaman kimse tabi olamaz" şeklinde kelimelere sende uymalısın ve ben, benim öğretmenim ve aynı zaman ruhani kardeşim olan Grigoli'nin mektubu üzere buraya geldim" ifadelerini kullanmıştır (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s. 274::12-20).

Bagrat Kurapalati Saba İşkhneli'ce İncil'den istifade edilen (Mate 6, 24; Luka 16,13) bu kabir kelimelerine mutabik olmuş ve kendisi de İncil'den faydalanarak "İnsanlara yaptığımız mübarek işler için mukkadesatınız ebedi olsun. İnsanlar ise hayır dua söyleyerek Yarabbi'yi övsünler" şeklinde cevap vermiştir (Mate 5,16). Daha sonra Bagrat Kurapalati Grigol Khantsteli ve Saba İşkhneli ile birlikte İşkhani Manastırı'na gitmişler. Bagrat Kurapalati İşkhani'nin yerlerini çok beğenmiş ve Saba İşkhneli'yi İşkhani Manastırı'na piskopos olarak görevlendirmiştir (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 274:34,35). Saba İşkhneli ise İşkhani Manastırı'nı yeniden inşa etmiştir. Yazar Giorgi Merçuli'nin ifadeleri "İşkhani Manastırı yeniden inşa edilip günümüze kadar duruyor ve ebediyen durmalıdır" kelimeleriyle sonuçlanmıştır (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 274:39).

Yukarıda bahsedildiği gibi Saba İskhneli tarafından Bagrat Kurapalati'ye verilen cevabın birkaç konu ile ilişkisi vardır. Birincisi – söz konusu cevaptan bölgede faaliyet gösteren papazların ülkenin dini açısından kalkınmasında önemli destek vermek için hazır oldukları anlaşılmaktadır. İkincisi – görüküyor ki, onlar bölgede başlatılmış olan geniş kilise sisteminin inşaatın öneminin farkındaymışlar. Üçüncüsü – din adamları ile hükümdarlar arasında var olan anlayış nedeni ile sonuç olarak Bütün Gürcistan Feodal Devleti kurulmuştur.

Saba İşkhneli'nin cevabı Filoloji Bilimler açısından da çok önemlidir. K. Kekelidze'ye göre Saba İşkhneli tarafından kullanılan ifadeler tarihçi İpolite Romalı'nın (M.S. II-III asırlar) "Davit ve Dev gibi bir adam için" başlıklı eserin satırlarının tercümesidir. Aynı K. Kekelidze tarafından 831-842 yıllar arasında Saba İşkhneli'ce anılan eserin çevirdiği düşünülmüştür[31]. Anılan şüphe X asrın eseri olan "Şatberdi Kitabı"nda yer alan İpolite Romalı'nın söz konusu eserin kelimelerinin aynı şekilde sonuçlandığından dolayı da yaratılmıştır[32]. Bundan eser "Şatberdi Kitabı'nın" İşkhani Manastırı ile bir ilişkisinin var olduğu

[31] *K. Kekelidze,* Giorgi Merçuli'nin Eserinde İpolite Romalı'nın Eserinden Alınan Parçası, "Gürcistan bilimler Akademisi Haberleri", c. IV, N3, 1943, s. 296-272; Etüdler *Eski* Gürcü Edebiyatı Eserleri Tarihinden, I, Tfl., 1956, s. 231-234; *Eski* Gürcü Edebiyatı Tarihi, c. I, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1980, s. 156, 459. Gürcüce.

[32] "Sen insanların kralısın, İsa ise Göğun, Bu Dünyanın ve Öteki Dünyanın Kralıdır. Sen geçici kralsın, İsa ise Öteki Dünyanın Kralıdır. Amen": İpolite tarafından Davit ile Dev gibi adama verilen izahat, X asrın Şatberdi Kitapçığı, basın için *B. Gigineişvili* ve *El. Giunaşvili* tarafından hazırlanmıştır (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I), "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1979, s. 249:18-20. Gürcüce.

anlaşılmaktadır, çünkü eserin yeniden yazarı olan İoane Bera tarafından yazılan bir haşiyede "bu kitab İşkhani Manastırı rahibelerin siparişi üzerine yazılmıştır, kitabı okuyanlar yazar için dua etsinler" gibi ifadeler kullanmıştır[33]. İlia Abuladze ve L. Menabde tarafından İpolite Romalı'nın eserinden yukarıda anılan satırlarının Giorgi Merçuli'ce tercüme edildiği fikir ileri sürülmüş ve dolayısıyla Saba İşkhneli'nin çevirim işlerinde bir alakasının olmadığı düşünülmüştür[34]. Ancak yazar Giorgi Merçuli'ye göre anılan kelimeler bizzat Saba İşkhneli tarafından söylenmiştir. Buradan Saba İşkhneli'ce kitaplar çevirimleriyle uğraştığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla K. Kekelidze'ce ileri sürülen fikirlerin daha esaslı ve inandırıcı olduğu gerek.

Yukarıda anılan konuları göz önümüzde tutarsak İşkhani Manastırı'nın ilk piskoposu olan Saba İşkhneli'nin faaliyet gösterdiği tarih olarak IX asrın 30-40. yıllar belirlenebilir.

İşkhani Manastırı'nın daha sonraki piskoposu olan Basili İşkhneli'nin adı tarihi kaynaklardan sadece bir asır geçtikten sonra belli olmaktadır. Basili İşkhneli'nin ismi manastırın Kuzey ekvderinin Güney duvarındaki fresk yazısından anlaşılmaktadır. Yazı bir vakainamedir ve E. Takaişvili'ye göre 954-955 yıllarında yazılmıştır[35] (Resim 2). Bu yazının ilk satırlarında Basili İşkhneli anılmaktadır, diğer satırlar ise yeni piskoposun tayın etmesini anlatıyor. Yazının baş satırları "Basili, Kronikon rlz, Eylül z-da İsanın yardımı, Aziz Kilise'nin takdisi ile ve Gürcü Kralı Adanerse'nin emiri üzere, piskopos olarak görevlendirilmiş ve bu Aziz Kilise'de iT yıllar arası faaliyet göstermiştir ve aralık kv – da Cumartesi günü vefat olmuştur. Tanrı İsa rahmet etsin. Amen"[36] şeklinde okunulmaktadır.

Anılan yazıdan 3 Eylül 917 yılında Gürcü Kralı Adanerse tarafından İşkhani Manastırı'na piskopos olarak Basili adlı bir şahsın görevlendirdiğini öğrenmiş oluyoruz. Onun piskoposluk süresi 19 Eylül 26 Aralık 936 yılına yanı vefat olduğuna kadar sürmüştür. Kral da aynı yıl vefat olmuştur. Maalesef Basili İşkhneli hakkında ek bilgiler henüz elde edinilmemiştir. Ortaçağların bütün Gürcü Epigrafik Eserlerinde Basili İşkhneli gibi diğer piskoposlara ilişkin net bilgiler mevcut değildir. Anılan yazıya sadece 964 yılında inşa edilen Kumurdo Manastırı'nın inşaat yazısı kıyaslanabilir[37].

İşkhani Manastırı'nın duvarlarında oyulan söz konusu yazının devamından İşkhani'de daha sonraki pikopos olarak Stepane İşkhneli'nin atandığı anlaşılmıştır. Yazıya göre Gürcü Kralı Davit, Aşot Kurapalati, Bagrat Magistros ve Sumbat Antipatrik vefat olan Basili İşkhneli'nin yerine İşkhani Manastırı'na piskopos olarak görevlendirmek için Stepane'yi Trabzona gönderilmişlerdir. Stepane İşkhani Manastırı'nda piskopos olmak üzere Trabzon'un Yunan Patriği olan Basili tarafından dua ederek gönderilmiştir. E. Takaişvili tarafından ileri sürüldüğü duşünceye göre Stepane'nin pikoposluğa atanılması Basili İşkhneli'nin vefatından sonra (936 yılı) 1 Mart 937 yılında gerçekleştirilmiştir[38]. Maalesef söz konusu yazının devamının silindiği nedeniyle Stepane'nin piskoposluğa atanılması için Mtskheta'da oturan Kartli Patriği'ne değil de Trabzona gönderildiğinin sebebi henüz öğrenişlmiş değildir. Ekvtime Takaişvili'ye göre yazının sonunda olan silinmiş ve zor okunulan "çünkü o zaman Mesut Kartli Patriği" şeklinde kelimelerin kalıntılarından o devirde Kartli Patriği'nin vefat olduğu ve yeni patriğin ise henüz seçilmediğini belirten harflar olabilir.

Her nasılsa X asırda Stepane'nin Trabzona gittiği ve oradan İşkhani Piskoposluğu'na atanıldığı anlaşılmıştır. Gürcü Epigrafik Eserlerinde ortaçağların son dönemlerinde Gürcü piskoposların Trabzon ile ilişkileri içeren bilgiler Gürcü Epigrafi Eserlerinde ayrıca yer almaktadır.

---

[33] X Asrın Şatberdi Kitapçığı, s.20. Gürcüce.

[34] *İl. Abuladze,* IX-X yy. Gürcü ve Ermeni Edebiyatsal İlişkileri, Tfl., 1944, s. 030; *L. Menabde,* Eski Gürcü Edebiyatının Merkezleri, c. I, II bölüm, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tfl., 1962, s. 445. Gürcüce.

[35] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917-го года, с.32. *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Düzenlenen Arkeoljik Teknik Heyetlerinin Gezileri, s. 17.

[36] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 30. *E.Takaişvili,* 1917 Yılında Düzenlenen Geziler, s.15.

[37] *V. Silogava,* Kumurdo Manastırının Epigrafisi, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1994, s. 19-41. Gürcüce.

[38] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 31. *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, s.16.

Stepane İşkhneli'nin piskoposluk süresi tam belli değildir, ancak ondan sonra piskopos olarak İlarion İşkhneli'nin görev yaptığı düşünülmüştür. Stepane ile İlarion tarafından gösterilen faaliyetler arasında 30 yıllık bir ara vardır.

973 yılında İlarion İşkhneli "Yönetici'nin Haçı" denilen bir haç yaptırmıştır. Ayrıca aynı İlarion'un sıparışı üzerine X asır sonunda veyahutta XI asrın başlarında 331 sayfalık bir elyazması eseri yeniden yazılmıştır. Kitap halinde olan bu eser çeşitli eserlerin küllüatı olup X asırda Epftime Mtatsmindeli tarafından çevirilen "Paterik"i de içeriyor[39].

Yukarıda anılan İşkhani "Yönetic'inin Haçı" günümüzde Gürcistan Güzel Sanatlar Devlet Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Üzerinde Asomtavruli ile yazılan çok önemli iki yazı vardır. Birincisinde "İlarion İşkhani için yaptırmıştır. Manastırdan onu çıkaran kahrolsun" ve ikincisinde ise "Aziz Haç, Piskopos İlarioni'ye himayetkarlık ve yöneticilik eyle. İsa, yücelt krallarımızı ve koru milletimizi. Kronikon rug" (973 yılı) şeklinde kelimeler ifade edilmiştir.

Söz konusu haç üzerindeki yazılarının incelenmesinin 150 yıllık bir tarihçesi var ve buradan 973 yılında İşkhani Piskoposu İlarion tarafından bu Haç'ı İşkhani Manastırı için mahsus yaptırdığı anlaşılmaktadır. G. Çubinaşvili anılan haçın sanatsal değerini özellikle incelemiştir[40].

X asrın sonunda yazılan A-35 nolu kitap İovane-Germane'ce yeniden yazılmıştır. Yeniden yazanın gerçek İovane-Germane olduğu Mdivan-Mtsgnobruli ile yazılan kitabın 26. sayfasında bulunan haşiyeden anlaşılmaktadır. Söz konusu elyazması eserinin muhtelif sayfalarında var olan anıt haşiyelerinden bu kitabın siparişçisi olarak İlarion İşkhneli'nin olduğu belli olmaktadır. 17. haşiyede "Hazreti İsa, yücelt İlarion İşkhani Piskoposu'nu. Amen" gibi ifadeler mevcuttur[41]. Anılan haşiyelerden İşkhani Manastırı'nın yöneticileri tarafından "Başpiskopos" ünvanı taşıdıkları anlaşılmaktadır. Daha sonra ise onlar "Metropolit" ünvanını da taşıyorlarmış.

L. Menabde'ye göre "Mestia'nın Dörtbaşlıklı İncili" denilen eserini yazdıran İlarion İşkhneli ile yukarıda anılan İlarion İşkhneli aynı şahıslardır. Ancak bu konuda L. Menabde'nin de bir şüphesi vardır. Şüphe ise haçın 973 yılında yapıldığı ile "Mestia'nın Dörtbaşlıklı İncili" denilen eserin 1033 yılında yazıldığı arasında 60 yıl fark olduğundan dolayı kaynaklanmıştır. Bu nedenle yukarıda anılan her iki Saba İşkhneli'in aynı kişi olabilecekleri mümkün değildir[42].

İlarion İşkhneli hakkında diğer bilgiler henüz mevcut değildir. Yukarıda yer alan bilgilere göre ise İlarion İşkhneli'nin X asrın son döneminde faaliyet gösterdiği düşünülmüştür.

Ermeni tarihi kaynaklarında İlarion adlı bir piskosa dair olan bilgiler muhafaza edilmiştir. Anılan İlarion Tao Bölgesi derebeylerin ve onları destekleyen Bizans İmparatoru II. Basili'nin (976-1025) tahkiki üzerine Davit Kurapalati'yi öldürmüştür[43]. Bana göre söz konusu İlarionun Davit Kurapalati'nin çağdaşı ve ünlü din adamı İlarion İşkhneli'nin olmaması gerek. Anlaşıldığı kadarıyla Davit Kurapalati'yi öldüren İlarion kral sarayında görev yapan piskoposmuş. Onun kral sarayında görevli piskopos olduğunu sarayda

---

[39] Tamamen yayınlanmıştır: Orta Çağlar Nüvellerin Eski Gürcüce'ye Tercümeler,I; *E. Takaişvili* tarafından Eski Gürcü Pateriği'nin bir nüshasının çevirisi. X asır elyazmasına göre incelenmiş ve *Manana Dvali* tarafından bası için hazırlanmıştır, "Metesniereba" yayınevi, Tfl., 1996. Gürcüce.

[40] *G. Çubinaşvili,* 973 Yılında Yapılan İşkhani Haçı, "Gürcistan Müzesinin Haberleri", c. VI, Tfl., 1931, s. 296-314. Gürcüce; Г.Н. Чубинашвили,Грузинское чеканное искуство,Текст,Тб.,1959,с. 55-60.

[41] Gürcü Elyazması Eserlerinin Betimlemesi, Eski Kilise Müzesinin (A) Koleksyonu, c. I, 1. basın için *T. Bregadze, M. Kavtaria, L. Kutateladze* tarafından hazırlanmıştır, basın şefi El. Metreveli, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1973. s. 109. Gürcüce.

[42] *L. Menabde,* Eski Gürcü Edebiyatının Merkezleri, c. I, 2. bölüm, s. 446. Gürcüce.

[43] XII asrın Ermeni tarihçisi Mate Urhaetsi (Edesli) eski tarihçilerin bilgilerine dayanarak şunları anlatmaktadır : "Dinine layık olmayan Piskopos İlarion kafasındaki kötü fikirlerle bir gün odasına girmiş ve uykuda olan erdem ve dindar Davit Kurapalati'yi yastıkla boğmuştur". (*El Tsagareişvili,* X-Xıyy Gürcü-Bizans İlişkileri Hakkında Olan. Ermeni Kaynakları, Çokbaşlıklı İncil, Filolji-Tarihi Araştırmalar, II, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1973, s.198). Gürcüce.

rahat rahat dolaşıp kralın yatak odasına girerek ihtiyar kralın yastıkla boğduğu ve kötü niyetinin maniasız yerine getirdiği göstermektedir.

Birkaç yıl sonra Kral Basili anılan İlarionu ve onu destekleyen derebeyleri yakalamış, boyunlarından taşlar astırmış ve denizde boğdurtmuştur. "Böylece lanet olup yokoldular" – yazıyor Mateos Urhaetsi[44]. Burada İncilin "Eline kılıç alanlar kılıçla yok olurlar" gibi kelimelerin dile getirilmesi de tam yerindedir (Mate 26-52).

1066 yılında İşkhani Katedral Tapınağından üç metre Güney'de, tapınağın Güney giriş kapısının önünde III. Bagrat'ın babası olan Kral Gurgen küçük bir kilise inşa etmiştir. Bu küçük (10, 35X5, 65m) kilisenin Kuzey semtinde bir giriş kapısı vardır; giriş kapısının arşitravında bir Asomtavruli yazısı mevcuttur. Anılan yazının satırları yarım küre gibidir, tarihi belirten satırlar ise yatay halindedir. Yazıda (Resim 3):

"Tanrı adına. Ben, Krallar Kralı Gurgen bu kutsal kiliseyi Aziz Meryem Ana adına ve ruhuma dua etmek için inşa etmiş oldum. Aziz Meryem Ana, kıyamet günü koru beni. İşte Tanrı'nın kapıları, dindarlar girebilir. İçeriye girenler kendi dualarında beni de anmış olsunlar. Kronikon skv"; yanı 226+780 = 1006 yıl. Ermeni takvim sistemine göre aynı tarih sağ tarafta, Gürcüce belirtilen tarihin uzunlamasına ve onun karşısında Ermeni harflarıyla oyularak yazılmıştır. Herhalde tarihin Ermeni harflarıyla belirtilmesi oralı Ortodoks Ermeni ahalisine karşı yapılan bir nezaket ve saygı icabatını yerine getirmektir. anılan Ortodoks Ermeni ahalisi oralarda hala daha I-II yy-da oraları Ermeni Krallığı tarafından zaptettiğinden sonra kalmıştı.

Anlaşıldığı kadarıyla Meryem Ana adına inşa edilen bu kuçuk kilise Krallar Kralı Gurgen kendi mezarlığı olarak inşa etmiş ve herhalde vefatından sonra da oraya gömmüşlerdir. Bilindiği gibi iki yıl sonra, 1008 yılında Krallar Kralı Gurgen vefat olmuştur. Kilisenin kralın mezarlığı olarak düşünüldüğü, üzerinde bulunan yazılar "ruhuma dua etmek için" gibi ve Zebur Kitabı'ndan (117,20) alınan kelimeler, kiliseye girenlere dualarında kiliseyi inşa edeninin anmasına dair ricası ispat etmektedir. Ayrıca genel tapınak ile kilise kapılarının birbirine karşı olduğu da dikkat çekmektedir, çünkü kilisede Ayın Töreni yapıldığı zaman dolaşan din adamı tapınaktan kiliseye kolay kolay geçebilirdi.

Anlaşıldığı kadarıyla yukarıda söz konusu olan olaylar İşkhani Katedralı'nda Piskopos Anton'un görev yaptığı zaman vuku bulmuştur.

İşkahni Manastırı'nın daha sonraki piskoposu Anton toprak bütünlüğünü sağlamış Gürcistanın Kralları olan I. Giorgi (1024-1027) ile IV Bagrat'ın (1027-1072) döneminde faaliyet göstermiştir. Onun başpiskoposluk görevine gelmesi III. Bagrat'ın (978-1014) devrinde de olabilirdi. Eğer bu boyle ise Anton'un İşkhani Katedralı'nda İlarioni'den sonraki Piskopos olması gerek.

İşkhani Manastırı'nda Anton çok geniş inşaatlarla uğraşmış ve manastırın şuanki yapısı da Anton'un döneminden kalmıştır. Anton manastırın duvarlarında yaptığı inşaatları hakkında iki tane yazı yazdırmıştır. Manastırın Kuzey duvarında bulunan daha bir icaz yazısından anlaşıldığı gibi bu yazının IV. Bagrat döneminde yazıldığı düşünülmüştür. Maalesef, yazı kalıntılarından söz konusu yazısının Anton İşkhneli tarafından yazdırıp yazdırmadığı anlaşılamıyor. Dolaysıyla bu yazının daha etraflıca tetkik edilmesi gerek[45].

İşkhani Manastırı'nın Güney giriş kapısının arşitravında Asomtavruli ile yazılan çok geniş bir yazı bulunmaktadır. Oyulan harfların içi mavi renkli boya ile boyanmıştır. Bazı bir yerde ise boyalar günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Bu yazısının satırları yarım daire şeklindedir. Ayrıca yazının son kelimelerinin son harfları düşey ve yatay halindedır. Bu nedenle yazının bütün harfları haç şekline benziyor. Bu yazı manastır üzerinde bir süs olarak ta kullanılmıştır. Yazı iki parçadan ibarettir. Birincisinde Kral Giorgi övülmüş ve "Hazreti İsa, yücelt her iki Dünya'da Kral Giorgi'yi ve çocuklarını. Amen" gibi ifadeler kullanılmıştır. İkincisi daha geniştir. Ancak yazının bu son parçasından sadece bize önemli olan tarihi

[44] Mate Urhaetsi.., s. 198-199; *Al. Abdaladze,* Davit Didi Kurapalati'nin Öldürme İzlerinin Peşinde, Kartuli Diplomatia, 4, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tfl., 1997, s.31-38. Gürcüce.

[45] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 29. *E. Takaişvili*, 1917 Yılında Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, s. 14.

bilgiler söz konusu edilecektir. Mesela: "Tanrı adına, ben, sefil Anton, İşkhani piskoposu, Bagrat Kurapalati'nin ruhuna dua etmek, günahlarımızı bağışlamak, kralları, Kral Giorgi'yi ve çocuklarını yüceltmek için bu Kutsal Kilise'nin giriş kapısını yeniden yaptırdım...."[46] (Resim 4) v.s.

Bilim bünyesinde anılan yazının tarihi hakkında muhtelif düşünceler ileri sürülmüştür. Ancak, Ben de E. Takaişvili'nin düşüncesine, yanı yazıda Kral III Giorgi (1014-1027) ile Kral III. Bagrat'ın anıldıklarının tam doğru olacağına katılıyorum. Piskopos Anton İşkhneli manastırın Güney giriş kapısını Kral Giorgi'nin devrinde yeniden yaptırmıştır[47]. Maalesef, anılan kapı günümüze kadar muhafaza edilememiştir. Yazıdan anlaşıldığı gibi Anton İşkhneli vefat olan III. Bagrat'ın döneminde İşkhani'de değil de Tsageri Manastırı'nda piskoposluk yapmıştır.

1032 yılında yazılan yazıya göre Anton İşkhneli Manastırı'n inşaatını tamamlamıştır. Yazıda "Ben, bu Kutsal Manastırı ve Tanrı'nın Evini yeniledim ve tamamladım" gibi ifadeler kullanılmıştır. Söz konusu yazı manastırın Güney duvarında bulunur. Yazı bir uzun satır olarak başlatılmış, önce geniş bir yazı tarzında daha sonra ise manastırın Güneyinde bulunan pencereye yuvarlak bir şeklinde geçerek bütün Güney duvarını alıp on adet geniş bir satır halinde tamamlanmıştır(Resim 5). Yazıda Kral IV Bagrat (1027-1072) övülmüştür. Yazının son satırlarında ise Manastırın mimarısi olan İvane Morçaisdze söz konusu edilmiştir[48]. E. Takaişvili'ye göre Anton İşkhneli'nin piskoposluk döneminde manastırın bütün dış cephesi sarı-kırmızı renkli levhalarla yeniden süslenmiştir[49](Resim 6) . Bana göre o zaman bütün manastır kırmızı boya ile boyanmıştır. Zaman içerisinde taşlar boyayı içerine çekmiş ve manastır açık kırmızı renk halinde günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Anılan işlemleri ise Anton İşkhneli mimar İovane Morçaisdze'ye yaptırmıştır.

Anılan yazıdan anlaşıldığı gibi Anton İşkhneli XI asrın başlarında faaliyet göstermiştir.

G. Çubinaşbvili'ye göre Mestia İlçesi Lağami köyüne ait olan ve günümüzde ise Gürcistan Güzel Sanatlar Müzesi'nde muhafaza edilen[50] "Mücize Yaratıcı Svimeon" denilen bir azizin ikonası da yaklaşık aynı devirde yapılmıştır(Resim 7). İkona'nın ortasında tasvir edilen direk üzerinde Aziz Svimeon'un bir gövde portresi vardır. Aynı ikona'da Svimeon'un sol tarafında ve yanlarında "Anton Tsagereli"(Resim 8) diye iki yazı bulunan ve Svimeon'a doğru aca biçiminde bekleyen bir din adamının bütün portresi de mevcuttur. Söz konusu din adamı ise piskopos kıyafetindedir. "Anton Tsagereli" diye portrenin karşısında, İkona içinde tasvir edilen direk ötesinde, aynı zaman ikonanın ortasında Asomtavruli ile yazılan güzel bir yazı vardır (Resim 9).

Yazıda "Ben, sefil Anton Tsagereli, İşkhani'de olduğum zaman sahipsiz bir güzel yer budum, inşa ettim, Aziz Svimeon adına bağışladım, bu ikonayı yaptım ve ruhumu anmak için manastıra koydum. Benim yaptığımı zedeleyen insan kıyamet günü cezasını Svimeon'dan görsün, Amen" diye ifadeler kullanılmıştır.

Direğin üç basamaklı taban üzerindeki bir yazıda "Hazreti İsa, bağışla kuyumcu Pilipe'yi. Aziz Svimeon bağışla Antonu" diye kelimeler ifade edilmiştir[51].

---

[46] Bütün metin, yazının paleografisel kopisi ve fotografı; *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917-го года, с.27; *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, s.11-12, ek 9,10; *П. Закарая,* Зодчество Тао-Кларджети, с. 26,31, таб, 31,32; *W. Djobadze,* Early medieval Georgian monasteries, p. 211-213.

[47] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 28-29; *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, s.12-13.

[48] *E. Takaişvili,* 1917 yılında..., s. 12-13, ek 13.

[49] *E. Takaişvili,* 1917 yılında ..., s. 12.

[50] *E. Takaişvili,* 1910 yılında Leçkhum-Svaneti'de Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, Paris, 1937, s. 284-286. Gürcüce; *T. Sanikidze, G. Abramishvili,* Orfevrerie georgienne du VII au XIX siecle, Geveve, 1979, tab.12.

[51] *E. Takaişvili,* 1910 Yılında Leçkhum-Svanetide, Paris, 1937, s. 285. İkonanın Sanatsal Tetkiki, bak Г.Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, с. 301-308.

Söz konusu ikona ve üzerindeki yazılar XIX asırdan beri defalarca tetkik edilmiştir[52].

Anılan yazı hakkında bilim adamları tarafından muhtelif düşünceler ileri sürülmüştür. Ancak yazıdan anlaşıldığı gibi Tsageri Piskoposu Anton İşkhani'de olduğu zaman sahipsiz ama çok güzel bir yer seçmiş ve orasını Aziz Svimeon adına ibadetmek için yeniden yaptırmıştır. Söz konusu ibadethanenin ise İşkhani Manastırı'nın yakınlarında bulunması gerek. İbadethane'ye bağışlanan ikonayı kuyumcu Pilipe'ye yaptırmıştır. Anlaşıldığı kadarıyıla manastırın arşitravın kitabesine göre İşkhani'de olan Anton Tsageri Piskoposu İşkhani Manastırı'nda ilk önce piskoposluk daha sonra ise aynı manastırın Güney duvarındaki kitabeye göre de aynı İşkhani'de Başpiskoposluk görevini yapmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, anılan ikona üzerindeki portre Tsageri'de piskoposluk görevinde olan Anton İşkhneli'nin portresidir. G. Çubinaşvili'ye göre de bu portrenin XI asrın ilk çeyreğinde yapıldığı gerek.

Tarihi kaynaklara dayalı İşkhani Manastırı'nın inşasının aşama sıraları şu şekilde belirlenebilir:

VII asırda Nerse tarafından inşa edilen İşkhani Manastırını, VIII asırda Murvan Kru (Sağır Mervan) yıkmıştır.

IX asrın ilk çeyreğinde Saba/Sabani tek nefli kiliseyi inşa etmiştir. Günümüzde anılan kilise genel tapınağın Kuzey kanadını oluşturmaktadır.

1006 yılında Krallar Kralı Gurgen tarafından genel tapınağın Guney semtinde bulunan kilise insa edilmiştir.

1014-1027 yıllarda, I. Giorgi dönminde Piskopos Anton İşkhneli genel tapınağı inşa ettığı zaman Nerse tarafından inşa edilen tapınaktan (VII) kalan kilise mihrabını ve Piskopos Saba İşkhnelice inşa edilen tapınağın "Kuzey kanadı" diye bilinen kiliseyi (IX asrın ilk çeyreği) de dahil etmiştir.

1032 yılında, IV Bagrat döneminde İşkhani Başpiskoposu olan Anton İşkhani Manastırı'nın inşasını, kübbesi de dahil olmak üzere büsbütün bitirmiştir. Son iki inşaat mimar İvane Morçaisdze tarafından gerçekleşmiştir.

İşkhani'nin Merkez Manastırı'nı yeniledikten ve süsledikten sonra henüz bilinmeyen sebeplerden dolayı 1032 yılında Anton İşkhneli faaliyetlerine son vermıştır, çünkü 1033 yılından beri İşkhani Katedralında yeni piskopos olarak İlarion adıyla bir şahsın faaliyete başladığı belli olmaktadır.

Soyadı Masurisdze olan İlarion piskoposluk görevine atandığı yıl İşkhani Manastırı'na "Giorgi'nin yeğeni olan sefil Gabriel'ce" yeniden yazılan dörtbaşlıklı bir elyazma İncilini bağışlamıştır. Anılan elyazması eseri fevkalade bir tarzda süslenmiştir. İkinci sayfasının kırmızı zemın üzerinde çok güzel "Yönetici'nin Haçı" denilen bir resim mevcuttur. Bu eser bol dini kanunlarını, peygamberlerinin miniyatürlerini de içeriyor. İçindeki yazılar Asomtavruli ile ve harfleri de altın renkli mürekkeple yazılmıştır. Günümüzde söz konusu Dörtbaşlıklı İncil Svaneti'nin Tarih ve Etnografya Müzesi'nde muhafaza edilmektedir[53]. Bu eserin incelenmesi 150 yıldır devam etmektedir[54].

Elyazmasının iki haşiyesinden bu eseri yazdıranların isimleri öğrenilmiştir. Daha kısa olan haşiyede "Tanrıya şükür. Aziz İncil kitabı sona ermiştir. Hazreti İsa, bağışla bu kitabı yazdıranı sefil İlarion İşkhneli'yi" diye ifadeler kullanılmıştır[55]. İkinci haşiye daha geniştir. Başındaki yazılar az noksandır. Haşiye çok önemli tarihi bilgileri içeriyor. Onda "Ben, sefil ve günahkar İlarion Masurisdze, İşkhani Piskoposu, Kronikon sng(1033) yılında bu Dörtbaşlıklı Kutsal Kitabı Aziz İovane'nin manastırında Oşki'de Giorgi'nin yeğenine Gabriel'e yazdırdım" şeklinde ifadeler kullanılmıştır[56].

İlarion İşkhneli aynı haşiyenin daha sonraki sayfalarında Kral Bagrat Kurapalati ile Kraliçe Mariam'ı söz konusu etmiştir. Haşiyenin devamında "Ben, bu kitabı ruhuma dua etmek için, yakınlarımın ve

---

[52] *E. Takaişvili,* 1910 yılında Leçkhum-Svanetide...,

[53] Svaneti'nin Elyazması Eserleri, I, Tarihi Belgeler ve Ruhani Anıtlar, metinler Prof. Dr. *Valeri Silogava* tarafından incelenmiş ve basın için hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1986, s. 41-46. Gürcüce.

[54] Svaneti'nin Elyazması Eserleri ..., I, s. 46

[55] Mestia Müzesi Elyazması Eseri N1, 290 v; Svaneti'nin Elyazması Eserleri, I, s. 41.

[56] Mestia Müzesi.., 309; Svaneti'nin Elyazması Eserleri, I, s. 41-42.

geçmişlerin ruhlarını anmak için, kardeşim İovane ile yeğenlerim Masuri ve Giorgi'ye dua etmek için yazdırdım" diye ifadeler kullanılmıştır. Daha sonra İlarion İşkhneli Kartli Patriğini de söz konusu etmiştir[57].

Anılan elyazmasının vasiyetlerin incelendiği sonucundan daha önce dikkat çekilmemiş ayrıntılar açıklanmıştır. Örneğin, kısa olan birinci vasiyette yer alan "İlarion İşkhneli" diye kelimeler metinin silinmiş yerinde bulunur. Daha geniş olan ikinci vasiyetin başlangıcında yer alan "İşkhani Piskoposu" diye kelimelerdeki "İşkh" harfları da silinmiş bir yerde bulunur, ancak aynı yerde "Ban" gibi harfların bir parçası kalmıştır. Buradan "Ban" parçasının devamı olarak "Baneli" veyahutta "Banaeli" kelimesinin var olacağı anlaşılmaktadır[58].

Demek ki, İlarion'un İşkhani'de piskopos görevinde olduğundan önce piskoposluk görevini Bana Manastırı'nda yapmış ve yukarıda anılan Dörtbaşlıklı Kutsal Kitabı da Bana Manastırı'nda olduğu zaman yazdırmıştır. İlarion'un İşkhani'deki piskoposluk süresi belli değildir, ancak yukarıda verilen bilgilere göre İlarion 1028-1032 yıllar arası Bana Manastırı'nda, 1033 yılından beri İşkhani Manastırı'nda piskopos olarak görev yapmıştır.

Daha sonra, XII asrın ortalarına kadar, yanı 120 yıl süre içerisinde İşkhani Manastırı'nda piskopos olarak kimin olduğu ve manastırda ise nelerin yapıldığı henüz belli değildir. Piskopos Egnate İşkhneli 1156 yılında manastırın orta kısmının Kuzey duvarında bütün duvar boyunca geniş bir yazı yazmıştır. Siyah boya ile yazılan ve Gürcü kitabelerinden en büyük olan bu yazı günümüze kadar muhafaza edilememiştir. İlk defa söz konusu yazı XIX asrın ortalarında Nerses Sargisyan tarafından kağıt üzerine kopi edilmiş ve 1861 yılında M. Brosset'çe neşredilmiştir[59]. Ancak anılan bilim adamları tarafından kitabenin kopi ile neşredildiği zamanında yazı zedelenmiş halinde olup yazılarda da noksanlıklar varmış. E. Takaişvili 1917 yılında buraları ziyaret ettiğinde bu yazının daha da zedelenmiş olduğunu görmüştür. Ekim 2002 yılında Benim ziyaretimde duvar sıvasının döküldüğünden dolayı yazının tam olarak silindiğini gördüm.

İşkhani Manastırı'nın üzerinde bulunan söz konusu yazı bir epigrafik belgesi olarak değerlendirilmiştir. Yazıya göre Gürcü Kralları Lozni köyünü İşkhani Manastırı'na bağışlamışlar. Daha sonra krallarca bu köy cauma tazminatı olarak geri alınmıştır. Kral Demetre ise köyü cauma tazminatından serbest bırakmış ve yeniden İşkhani Manastırı'na bağışlamıştır. Tabi ki, anılan bağışlama hakkında deri üzerine yazılarak bir belgenin tutulması gerekiyordu. Ayrıca, Egnati İşkhneli'nin piskoposluk devrinde vuku bulan bu bağışlamaya ilişkin bir yazı da manastırın duvarına yazdırılmıştır. Yazıya göre Egnati köyü geri verenlerin, onların aile üyelerinin ruhlarını anmak için bir gün belirlenmiş ve manastırda da kandeller asmıştır. Yazının altıncı satırından anılan bağışlamanın kral tarafından onayladığı anlaşılıyor. Tabi ki, deri üzerindeki yazılar arasında aynı satırın olması da gerekiyordu. Ancak, Egnati deri yazılarında yer alan konuların daha da geçerli olması için söz konusu yazıyı bir kitabe olarak ta yazdırmıştır.

Yazıda diğer kaynaklarda olmayan çok sayıda tarihi simalar anılmaktadır. Mesela: Kralların Kralı Demetre, onun kızkardeşi Kraliçeler Kraliçesi Tamar, Demetre'nin oğulları Krallar Giorgi ve Davit, Kartli Patriği Tevdore; Egnati'ce ayarlanan ve krallar için dua eden Papaz Elia'nın yeğeni Elia ve Grigoli gibi şahıslar da yazıda anılmışlardır. E. Takaişvili'ce anılan bilgilere dayanarak ve yazıda Kral Demetre'nin oğullarının Giorgi ile Davit'in anıldığından dolayı E. Takaişvili'ce bu yazının 1155 yılında yazıldığı düşünülmüştür. Bana göre yazının tam 1155 yılında yazıldığı gerek. Gerçekten de, Egnati İşkhneli tarafından Krallar Kralı Demetre (1125-1154), kızkardeşi Kraliçe Tamar, oğulları Kral Davit(1154-1155) ve Kral Giorgi (1155-1184) için yazdırılmış olan ruhani dualarından yazının tam 1155 yılında yazıldığı ispat edilmektedir. Dolaysıyla yazının beşinci satrın sonundan düşen harfların toe diye yanı 375+780=1155

---

[57] Mestia Müzesi..., s. 42.

[58] Mestia Müzesi..., s. 41, not,dipnot 89,90.

[59] *M.Brosset*, Inscriptions géorgiennes et autres, reúeillies par le Père Nersès Sargisian, "Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pètersbourg", VIIe série, t. VIII, N 10, St.-Pb., 1864, p.14-17, pl.III; *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917-го года,с. 28-29; *E. Takaişvili,* 1917 Yılında Düzenlenen Arkeolojik..., s. 25-27, Mate 25, 30. Luka 17, 10.

olarak okunması gerek.

Yazının birçok konu ile alakası vardır. Mesela, yazıdan Kral Demetre'nin ruhuna dua eden daha bir kişinin İovane Mtbevari'nin yeğeni olan Arsen'in adını da öğrenmiş oluyoruz[60].

Elimizde henüz diğer bilgilerinin olmadığı nedeniyle Egnati'nin İşkhani Manastırı'nda piskoposluk zamanı olarak XII asır ortaları belirlenmiştir.

1941 yılında K. Kekelidze Kral Tamar ilk vakainüvisti die bilinen ve adı henüz belli olmayan bir tarihçinin "Yüce Zatialinin Hayat Tarihçesi" başlıklı eserini inceleyip neşretmiştir. K. Kekelidze araştırmasının girişinde yazarın kim olduğu hakkında belli bir girişimde bulunmuştur, çünkü yazarın kim olduğu meselesinin çok önemli tarihçesi vardır. Muhtelif zamanlarda söz konusu eserin yazarları olarak Anton Gnolistavisdze (T. Jordania), Sargis Tmogveli (P. İngorokva), Mandaturtukhutsesi Çiaberi (S. Kakabadze)[61] gibi şahıslar düşünülmüştür. K. Kekelidze ise günümüze kadar zedelenmiş bir tarzda ulaşan anılan eserin bir satırını "Arsen İşkhneli der" diye düzeltmiş ve eserin yazarı olarak Arsen İşkhneli'nin olabileceği düşüncesini ileri sürmüştür[62]. Aynı K. Kekelidze'ye göre bu yazar güya XIII asrın birinci yarısında faaliyet göstermiştir[63]. Ancak bilim bünesince K. Kekelidze'nin düşüncelerinin çok zayıf bir delillere dayandığı dolaysıyla anılan fikir kabul edilmemiştir[64]. En doğrusu söz konusu eserin zedelenmiş olan yerin "Arsen İşkhneli" olarak okunması gerek. Sonuç olarak denilebilir ki, XIII asrın ilk yarısında Arsen İşkhneli adında hiç bir kişi faaliyet göstermemiştir[65].

Gürcistan Devleti Genel Tarihi Arşivi'nde XIII asrın ortalarına ait olan çok ilginç bir tarihi belge muhafaza edilmektedir (klasör 1448,N5003). Bu belge Arsen Çkondidel-Mtsignobartukhutsesi tarafından Mgela Abulakhtarisdze'ye yazılan bir mektuptur. Arsen'in mektubunda "Öğretmenim olan Krallar Kralı Rusudan tarafından beni Batu Han'ın yanına hizmet etmek için gönderdiğinde sen de bana eşlik yaptın ve bütün zorlukları çektin. Moğollar'ın sarayından döndüğümüzden sonra fedakarlık yaptığın için benden Ğverki köyünü istedin ve ben de verdim sana" gibi ifadeler kullanılmıştır. Günümüzde Gürcistan'da Ğverki adında iki köy vardır. Birisi Kharagauli, diğeri ise Zestaponi İlçeleri'nde bulunur. Arseni'ce yazılan mektupta Çkondidi'nin azizleri ile birlikte Ubisa'nın "Başazizi" denilen azizin anıldığı nedeniyle söz konusu Ğverki köyün şimdiki Kharagauli İlçesi'nde bulunan Ğverki'nin olduğu düşünülmüştür[66].

Anılan belge Arsen Çkondideli, Kraliçe Rusudan, Kral Davit Narini, Kartli Patriği Arsen, Basili Çkondideli-Mtsignobartukhutsesi ve Protoipetrimosi, Atabey Avag, Şahanşa Mandaturtukhutsesi, Mamuçai Meçutçletukhutsesi gibi on iki şahıs tarafından onaylanmıştır. Demek ki, Mgela Abulakhtarisdze mektubunu o zamanki Gürcistan'nın bütün üst düzey sivil ve din adamlarına onaylattırmıştır. Anılan bilgilere göre bilim adamları tarafından bu mektubun yazıldığı tarihinde bir veya iki yıl farkın olabileceği gibi düşünce ileri sürülmüştür. Ancak herkes söz konusu mektubun XIII asrın ortalarında yazıldığına dair mutabik kalmıştır[67] (Resim 10).

---

[60] Kral Demeter için dua eden Arsen Q-929 nolu elyaznasının vasiyetinde söz konusu edilmiştir, Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Yeni Q Koleksyon, c., *İl. Abuladze* başkanlığında ciltlenmiş ve yayına hazırlanmıştır, Gürc. Bilim. Akad. Yayın., Tfl., 1958. s. 355-356. Anılan koleksyon Tbeti Piskoposluk Dairesi'nin tarihçesini anlattığımızda söz konusu edilecektir. Gürcüce.

[61] *L. Menabde,* Merkezler, c. I, II. bölüm, s. 446. Gürcüce.

[62] Zatialinin Tarihçesi ve Övülmesi (metin restoresinin denemesi), Akad. *K. Kekelidze* başkanlığında hazırlanmış ve incelenmiştir, Gürc. Bilim. Akad. Yayın., Tfl., 1941, s. 23-24. Gürcüce.

[63] Zatialinin Tarihçesi..., s. 23.

[64] *S. Kaukhçişvili,* Kartlis Tskhovreba'nın Genişliği ve İçeriği, Kartlis Tskhovreba, metin bütün genel elyazması eserlerine dayalı s. Kaukhçişvili tarafından tesbit edilmiştir, c.II, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., s.011-012. Gürcüce.

[65] *L.Menabde*, Merkezler, c. I, II. bölüm, s. 447. Gürcüce.

[66] Ocak 1987 Yılına Göre Gürcistan SSC İdari Taksimatı, "Sabçota Sakartvelo"yayınları, Tfl., 1987, s. 40,70. Gürcüce.

[67] Gürcü Tarihi Belgelerinin Küllüatı, c. I, IX-XIIIyy. Belgeler yayın için *T. Enukidze, V. Silogava, N. Şoşiaşvili*

Anılan mektupta Şahanşa Mandaturtukhutsesi ve Mamurça Meçurçletukhutsesi'nin onaylama imzaları arasında başka bir onaylama yazısı da vardır.

Mektupta "Bu mektup Mtsignobartukhutsesi tarafından Mgela ile çocuklarına yazılmıştır. Tanrı'ya benzeri yüce simalar tarafından onaylanmıştır. Ve ben İşkhani'nin eski piskoposu şuan ise saray hazinedarının ve yazı işleri müdürünün yardımcısı olarak bu onaylamanın şahitiyim" şeklinde kelimeler kullanılmıştır[68].

Demek ki, diğer kaynaklarda adı geçmeyen Anton önce İşkhani Piskoposu, daha sonra ise saray hazinedari imiş. Benzeri örnekler günümüze kadar ulaşan diğer tarihi kaynaklardan henüz bilinmemiştir.

Tabi ki, "İşkhneli" ünvanını taşıyan şahsın faaliyette olup olmadığına rağmen din adamı olması gerekirdi. Buradan yazı işleri müdürünün ve hazinedarın birinci yardımcıların da din adamları oldukları anlaşılmaktadır. Anton İşkhneli hazinedarın birinci yardımcısı olup onun üst düzeydeki devlet memur olduğu anlaşılmıştır[69]. Hazinedar vezneyi, veznedeki defineyi, şarap mahzenindeki değerli kapkaçağı, krallığın başkentlerinin yönetim kurulunu idare ediyordu[70]. İşkhani Manastırı'nın eski piskoposu olan Anton'un her iki yonetim kurulunda birinci yardımcısı olarak görev yaptığından dolayı devlet işlerinde onun yetkisinin çok yüksek olduğu açıkça belli olmaktadır. Anton anılan görevleri yaparken söz konusu onaylamada kendisini "İşlkhneli" ünvanı ile anmaktadır. Buradan İşkhani Manastırı'nın piskoposlarına karşı üstün bir saygının gösterildiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda söz konusu olan bilgilere göre Anton'un XIII asrın 30. yıllarında İşkhani Manastırı'nda piskoposluk görevinde olduğu daha sonra ise aynı asrın 40. yıllarında saray memuru olduğu düşünülmüştür.

XIII asırda deri üzerinde yazılan (A-85)[71] kilise şarkıları Amba İşkhneli Aberki'nin siparişi üzerine ve masraf karşılığına XVI asırda Giorgi adlı yazar tarafından yeniden kağıda geçirilmiştir[72]. Amba diye ünvanla sadece Alaverdi Manastırı'nın Piskoposları anılmaktaydiler. "Amba" ünvanını taşıyan din adamları aynı zaman piskoposluk dairesini ve Alaverdi Manastırı'nı idare ediyorlardı. XVI asırda İşkhanide piskoposluk dairesi ile birlikte manastırın olabileceği de düşünülmüştür. Ancak, benzeri uygulamanın geçici olabileceği, daha önce de var olduğu veya sonraki yıllarda da devam edildiği henüz belli değildir.

Gürcüler Arasında Okuma-yazmanın Öğretme-Yayma Derneğine ait olan bir el yazmasında(s.252) "tlc(338(1650)) yılında Osmanlı Sultanı tarafından Tbeti Piskoposu İşkhani ve Atskuri Katedrallarına piskopos olarak tayın edilmiştir" gibi kelimeler mevcuttur[73]. Aynı elyazmasının daha bir parçasından Sapridze'nin adını öğrenmiş oluyoruz: "tke(225(1637)) yılında Gedeon Tbeti Katedralına oturdu"[74]. Demek ki, 1637 yılında Tbeti Piskoposu olan Gedeon Sapridze 1650 ylından itibaren İşkhani ve Atskuri Manastırları'nda da görevine başlamıştır. Gedeon Sapridze'nin Tbeti Piskoposu olarak görevine devam

---

[68] Gürcü Tarihi Belgelerinin..., s. 120:52-58.

[69] *İ. Antelava,* XI-XIIIyy. Gürcistan'nın Merkezi ve Yerel İdari Taksimatı, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1983, s. 41; Gürcistan'ın Tarihi-Kaynaksal Araştırmaları, "Artanuci" yayınları, Tfl., 2002, s 41. Gürcüce.

[70] *İ. Antelava,* Gürcistan merkezi..., s. 139.

[71] Gürcü Elyazmaların Tasviri, Eski Kilise Müzesinin (A) Koleksyonu, c. I, 1. yayın *T. Bregadze, M. Kavtaria* ve *l. Kutateladze* tarafından hazırlanmıştır, yayın şefi *El. Metreveli,* "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1973, s. 282-287. Gürcüce.

[72] "Yücelt her iki Dünyada, Burada ve özellikle senin nezdinde olduğunda, kiliselere şan veren ve ruhani anıtları içeren Kutsal Kitap için fazlasıyla gayret gösteren ve Sen'ce yüceltilen Amba İşkhneli Aberki Piskoposumuzu". s. 295. Gürcüce.

[73] Vakainameler ve Gürcistan Tarihi ile Edebiyatının Diğer Konuları, *T. Jordania'*ca bulunmuş, kronolojik olarak dizilmiş ve incelenmiştir, ikinci kitap (1213 yılından itibaren 1700 yılına kadar), Tfl., 1897, s. 465; Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Gürcüler Arasında Okuma-Yazmanın Yayıgınlaştırma Derneği, (S) koleksyon, yayın için c. I, *El. Metreveli* başkanlığında hazırlanmıştır, Gürc. Bilim. Akad. Yayınları, Tfl., 1959, s. 258, elyazmalarr eserlerinin tasvirinde tlc, demek 1750 yıl, yeni takvime göre yanlışlıkla 1740 olarak kayıdolunmuştur, dolaysıyla anılan bilgi *T. Jordanianın* "Vakianameler" adlı kitabında bulunamamıştır, c. II. Gürcüce.

[74] Vakainameler, II, s. 452, Elyazması Eserlerinin Tasviri, (S) Koleksyon, c. I, s. 258. Gürcüce.

edip etmediği tam belli değildir. Herhalde devam edeceği gerekiyordu, çünkü Osmanlı Sultanı İşkhani ile Atskuri gibi büyük Katedralların tek bir adamın eline bıraktığında Tbeti Katedralı'nı tek başına ve müstakil olarak bırakmazdı. Ancak, Osmanlı Sultanı tarafından XVII asrın ortalarından beri Tao-Klarceti Bölgesi'nin üst düzey din adamların sivil hükümdarlar arasından tayın ettiği açıkça belli olmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla, İşkhani Katedralı'nda Gedeon Saprisdze'nin yerini diğer kaynaklardan bilmediğimiz Makari adlı bir şahıs tutmuştur. Makari hakkında Eçmiadzin İncilinin bir haşiyesinde "İsa bağışla İşkhani Başpiskoposunu Makari'yi, Tanrı affet günahlarını, Miladı bin altı yüz elli yıl, Ademin gelişinden yedi bin yüz kırk ve elli yedi yıl..."[75]

Birinci tarih 1650 yılına, ikincisi ise 1559 yılına denk gelmektedir. Herhalde anılan tarih Makari'nin vefat tarihidir, çünkü bu yazı İncilin sayfalarında onlarca mevcut olan diğer anıt yazılar arasında bulunmaktadır.

Demek ki, XVII asrın I. yarısında, 1650 yılına kadar İşkhani Katedralı'nda Makari adlı bir şahıs piskopos olarak görev yapmıştır. 1650 yılında ise onu Osmanlı Sultanı tarafından görevlendiren Gedeon Sapridze değişmiştir. Gedeon Sapridze'ce görevinde ne zamana kadar kaldığı tam belli değildir, ancak XVII asrın II. yarısından itibaren İşkhani'de Germanos adlı yeni bir piskoposun faaliyet gösterdiği öğrenilmiştir.

XVII asırda İşkahani piskoposlarına "Metropolit" önvanı verilmiştit. İşkhani'nin ilk Metropoliti Germanos adlı bir şahıstır. Söz konusu Germanos Gelati Manastırı'nın "Gulani"(A186abg) diye bilinen kitabın birinci bölümünün 2314 sayfasındaki yazıda "Hazreti İsa, bağışla İşkhani Metropoliti sefil Germanosu. Amen, Tanrı bağışlasın"[76] şeklinde ifadeleriyle anılmıştır. Germanos'a ilişkin diğer bilgilerin henüz elde edinmediğimizden, ayrıca yazı harflarının şeklinden dolayı Gedeon'un İşkhani'de Metropolit ünvanında görev yaptığı tarih olarak XVII asrın ikinci yarısı belirlenebilir.

Tarihi kaynaklardan Gedeon Saprisdze'den sonra XVII asrın son zamanında İşkhani'de Nikoloz adlı bir şahsın piskoposluk görevinde olduğu belli olmaktadır. 1687 tarihini taşıyan bir haşiyede "Tanrı affetsin Nikoloz İşkhneli'nin günahlarını. Qronikon toe(1687 yıl) " diye ifadeler kullanılmıştır[77]. XIII asrın bir elyazması eserin üzerinde aynı Nikoloz İşkhneli tarafından yazılan bir haşiyede "Ben, Nikoloz İşkhneli, bu kitabı okuduğumdan sonra, onun iyilikle dolu olduğunu anladım" gibi kelimeler ifade edilmiştir[78]. T. Jordania'ca ifade ettiği "Müslümanlar'ca Çorokhi vadisinden kovulan son İşkhneli'ymiş" kelimelerine tamamen katılıyorum[79].

1030 yılında Zakaria Baneli Svingeloz adlı bir şahıs Vaiz Grigol'un kitapçığını yeniden yazdırmıştır. Bu kitapçık ise Svetitskhoveli Manastırı'na ait imiş. 1687 yılında Nikoloz İşkhneli'nin yeğeni olan Nikoloz

---

[75] Bu İncil ilk defa D. Bakradze tarafından (1826-1890) 1879 yılında Artvin Ermeni-Gregoryan kilisesinde tetkik edilmiştir. Gürcüce; (Д. Бакрадзе,Об археологической поездке,совершенной в 1879 г. по поручению Академии наук, в Чорохский бассейн,в Батум,Артвин и Артанудж,"Записки Императорской Академии наук" СПБ., 1886,с. 49 (daha sonra D. Bakradze anılan İncili kendi eserlerinde de sık sık dile getirmektedir), *L. Menabde,* Merkezler, I, 2, s. 444, not N1. 13 Ağustos 1904 yılında anılan elyazması eseri Artvin'de N. Marr tarafından incelenmiş ve elde edinilen bilgileri Tao-Klarceti gezisini anlatan günlük defterine kaydetmiştir. Gürcüce; (*Н.Я.Марр,* Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию,Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии,кн. VII,СПб.,1911,с. 189-201) N. Marr Makari İşkhneli'nin adını içeren bir haşiyeyi kendi yazısında da söz konusu etmektedir (ayını yer, s. 199, N39). Daha sonra anılan elyazması eseri Eçmiadzin Patrikhanesi'nin kütüphanesine naklolunduğu nedeniyle "*Eçmiadzin İncili*" diye adlamdırılmıştır. Günümüzde Erivan Matenadaranında muhafaza edilmektedir. Söz konusu elyazması eseri deri üzerinde yazılmış ve paleografisel işaretlerine göre de XII asrın eseri olarak kabul edilmiştir. K. Kekelidze Elyazmaları Enstitüsünde bu eserin fotokopisi muhafaza edilmiştir – Rt, XIX, N1-3, yazı 532. sayfada bulunmaktadır. Gürcüce.

[76] Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Eski Kilise Müzesinin (A) Nolu Koleksyonu, c.I, 2. *El. Metreveli* başkanlığında hazırlanmış ve basına geçirilmiştir, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1976. s. 316. Gürcüce.

[77] *T. Jordania,* Vakainameler, II, s. 506. Gürcüce.

[78] A-188, 233v; (A) nolu Koleksyonun Elyazması Eserlerinin Tasviri, c.I, 2. s. 324. Gürcüce.

[79] *T. Jordania,* Vakainameler, II, s. 506. Gürcüce.

anılan kitapçığın (Elyazmaları Enstitüsü, A-1; s. 454) birinci sayfasında Mkhedruli ile bir yazı yazmıştır. Bu yazıda ise "Senin tarafından hikmet sahibi diye adlandırılan bu vaizin kitabını defalarca okudum, içindeki bilgilerini öğrenmeye çalıştım, ancak çok azına sahip oldum" diye kelimeler ifade edilmiştir[80].

Yukarıda söz konusu olan tarihi bilgileri göz önümüzde tutarsak İşkhani Manastırı'nda görev yapan aşağıda isimleri yazılan piskoposların kim olduklarını öğrenmiş oluruz:

Nerse – VII asrın 30. yılları.

Saba – IX asrın 30-40. yılları.

Basili – 917-936 yıllar arası.

Stepane – X asrın 40-60. yılları.

I. İlarion – X asrın son dönemi.

I. Anton – XI asrın başından 30. yıllarına kadar.

II. İlarion – 1028-1032 yıllar arası Bana Manastırı'nda, 1033 yılından beri ise İşkhani Manastırı'nda piskoposluk görevini yapmış.

Egnati – XII asrın ortaları.

II Anton – XIII asrın 30. yılları.

Aberki – XVI asır.

Makari – XVII asrın birinci yarısı

Gedeon Saprisdze – 1637-1650 yıllar arası Tbeti Manastırı'nda, XVII asrın ortalarında ise İşkahani ve Atskuri Manastırları'nda piskoposluk görevini yapmış.

Germanoz – XVII asrın ikinci yarısı.

Nikoloz – XVII asrın son yılları.

XVIII asırda "İşkhneli" kelimesi soyad olarak kullanılmaya başlamıştır. XVIII asrın ikinci yarısında papaz Svimeon İşkhneli'nin siparişi üzerine Zakaria'nın oğlu papaz Ose Gabaşvili adlı bir şahıs "Metapraza" denilen büyük elyazması eserini Çkhari Kilisesi için yeniden yazmıştır. Anılan şahıs bu eserin yeniden yazmasını 19 Haziran 1801 yılında bitirmiştir[81].

Gerek İşkhani Piskoposları gerekse İşkhani ahalisi Gürcistan için çok sayda halk kahramanı büyütüp yetiştirmiştir.

---

[80] Grigol Nazianeli'nin Eserlerini İçeren Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, giriş ve fihrist *Tamar Bregadze* tarafından hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1988, s. 69. Gürcüce.

[81] Gürcistan Devlet Müzesi Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Müzenin Yeni Elyazmalarının (Q) nolu Koleksyonu, c. I, İl. Abuladze başkanlığında El. Metreveli ve Kr. Şaraşidze tarafından hazırlanmıştır, Gürc. Biliml. Akad. Yayınları, Tfl., 1957, s. 137, Gürcüce; Grigol Nazianeli'nin Eserlerini İçeren Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, s. 273. Gürcüce.

ANÇİ PİSKOPOSLUK DAİRESİ

Ançi Piskoposluk Dairesi VI-VII asırlarda kurulmuştur[1]. XVII asrın 60. yıllarından itibaren ise anılan piskoposluk dairesi tarihi kaynaklarda daha geçmiyor. Tao-Klarceti'nin başkenti Artanuci, Klarceti Manastırları'nın arazileri, Lagana Boğazı'nın her iki tarafı Gonio'ya kadar ve Parkhalistskali nehrinin boğazı Ançi Piskoposluk Dairesi dahilindeydiler. Piskoposluk Dairesi'nin merkezi Ança (Ançi) Köyü idi (günümüzde Türk Köyü olan Ançlı). Katedral Manastırı ise İsa adına inşa edilmiştir. Piskoposluk Dairesi'nde görev yapan piskoposlar "Ançeli" ünvanını taşımaktaydılar. Katedralın en kutsal eşyalarından birisi "Ançiskhati" denilen İsa'nın İkonası idi. Bu İkona VI-VII asırlarda balmumundan yapılmıştır[2]. XVII asırda (1664 yıl) ise Tiflis'e nakledilmiştir (Resim 11,12).

XVI asrın başında tutulan "Samtskhe-Saatabagoda Patriğe Tabi Olan Piskoposlar ve Piskoposluk Daireleri" adlı tarihi belgede Ançi Piskoposluk Dairesi'nin sınırları şöyle açıklanmıştır: "Samtskaliden bu yana, Opiza ile Khantsta arasında Dakhatula inşa edilmiştir. Onun alt bölgesi olan Nigala Boğazı, o taraf ve bu taraf Gonio'nun sınırına kadar Ançi'ye aittir"[3]. Ünlü Gürcü tarihçisi ve Coğrafya uzmanı olan Vakhuşti Batonişvili (1697-1756) XVIII asrın ortasında Ançi'nin bulunduğu yeri ile Piskoposluk Dairesinin sınırlarını şöyle açıklamaktadır:

"Porçkhi Boğazının üst semtinde bir küçük dere bulunur, İspir Dağı'ndan çıkar, Güney'den Kuzeye doğru dökülür. Çorokhi nehrine katılır. Anılan derenin üst kısmında yanı Doğu semtinde ve Çorokhi'nin Batı'sında, İspir Dağı'nın eteğinde, Tanrı Adına inşa edilen Ança'nın kilisesi bulunur. O kübbelidir, güzelce ve güzel bir yerde inşa edilmiştir, Gonio'ya kadar bütün Ligana Boğazı'nın her iki tarafını, Porçkha Boğazı'nı ve Acara da dahil olmak üzere, Ançi Piskoposu yonetiyordu. Günümüzde ise faaliyetsizdir"[4].

Ançi Manastırı'nda görev yapan piskopos gerek bütün Gürcistan piskoposları gerekse Samtske-Saatabago'nun hiyerarşları arasında önemli yer tutuyordu. Mesela, Doğu ve Güney Gürcistan'nın 36 piskopos arasında kralın taçlanması töreninde 11. sırada duruyordu. "Ançi Arkimandriti Ninotsminda'nın Piskoposundan sonra oturuyordu"[5]. Burada Ançi Piskoposu İşkhani (10. yer) ve Tbeti (12. yer) piskoposları arasında anılmıştır. Kendisi ise Ninotsminda Arkimandritinden sonra oturuyordu.

Samtskhe-Saatabago'da görev yapan piskoposlara gelince XVI asrın başlarında yazılan "Samtskhe-Saatabago'nun Piskoposları" adlı bir belgeye göre Ançi Piskoposu Samtskhe-Saatabagonun diğer 13 piskopos arasında Matskvereli, Kumurdoeli ve İşkhneli'den sonra dördüncü sırada duruyordu[6].

"Khelmtsipis Karis Garigeba" (Türkçesi-"Sarayı Nizamnanesi" (XIV asır)) adlı Gürcü hukuki belgesine göre Ançi Piskoposlarına özel bir saygı gösterilmiştir. Anılan eserin bir yerinde saray toplantısında "Öte bölgelerden İşkhani, Atskuri, Ançi, Tbeti ve Golgota Piskoposları geldiler. Kral onları selamladı ve

---

[1] *P. İngorokva,* Giorgi Merçule, X Asrın Gürcü Yazarı, Eski Gürcü Edebiyatının, Kültürün ve Tarihinin Denemeleri, "Sabçota Mtserali" yayınları, Tfl., 1954, s. 377. Gürcüce .

[2] *S. Amiranaşvili,* Beka Opizari, "Khelovneba" yayınları, Tfl., 1956, s. 21. Gürcüce; *Ш. Амиранашвили,* Бека Опизари, Изд-во "Заря Востока", Тб., 1956, с. 23.

[3] Gürcü Hukuki Eserleri, c. III, Kilise Yasama Eserleri (XI-XIX yy). metinlerin incelemesi, notlar ve fihristler Prof. Dr. *İ. Dolidze* tarafından yapılmış ve basılmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1970, s. 245. Gürcüce.

[4] Kartlis Tskhovreba, c. IV, *Batonişvili Vakhuşti,* Gürcistan Krallığının Tasviri, metin bütün genel elyazması eserlerine dayalı S. Kaukhçişvili tarafından tesbit edilmiştir, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, s. 677-678. Gürcüce.

[5] Gürcü Hukuki Belgeleri, c. II, Sivil Yasama Belgeleri (X-XIX yy), metinlerin incelemesi, notlar ve fihristler Prof. Dr. *İ. Dolidze* tarafından yapılmış ve basılmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1965, s. 48. Gürcüce.

[6] Gürcü Hukuki Eserleri, c.II, s. 24.

kilime eli ile dokundu" gibi kelimeler ifade edilmiştir[7]. Adı geçen eserde Meskheti'den (Öte Bölgeler) davet edilen beş piskopos arasında Ançi Piskoposu üçüncü yerdedir. Ayrıca anılan piskoposlarca kralı selamladıklarında kral tarafından kilime eli ile dokunmak onlara karşı özel bir saygının gösterilmesi anlamına gelmektedir. Kral tarafından benzeri saygı sadece sarayın en yüksek makam memurları olan Meçurçletukhutsesi (Hazine Ağası) ile Msakhurtukhutsesi'ye (Memurlar Ağası) gösteriliyordu: "Kral kilime parmakları ile dokundu"[8]. Söz konusu iki örnekten kral tarafından ilkin taht önündeki kilime eli ile dokunması, daha sonra ise parmakla dokunmasını öğrenmiş oluyoruz. İşkhani Piskoposunu ise kral iki üç adım ileri gelerek selamlıyordu.

Vakhuşti Batonişvili'ye göre Ançide Tanrı adına inşa edilen kilise "Kübbeli ve çok güzeldir". Ancak XIX asrın ikinci yarısında anılan manastırın ilk defa bilimsel olarak incelediğinde kübbesinden sadece bir kaç parçası mevcuttu. Ayrıca, D. Bakradze 1879 yılında Ançi'yi ziyaret ettiğinde manastırın harabe halinde olduğunu görmüş oldu[9]. Manastırın dağılmasının esas sebebi yerli halk tarafından manastırın duvarlarındaki taş levhalarını alarak Mescit ile ev inşaatlarında kullanılmasıdır.

Ağustos 1904 yılında Ançi Manastırının harabelerini Akad. N. Marr ziyaret etmişti. N. Marrın ziyaret ettiğinde manastırın duvarıları levhasızdı, ancak Kuzey-Batı köşesinin bir kısmı, kilise apsidinin yarım küresinin duvarı ve üzerindeki Bem'in bir parçası, Kuzey ve Güney kanadının parçaları daha mevcuttu. Anlaşıldığı kadarıyla sonraki dönemlerde manastırın Güney kanadına daha bir oda eklenmişti. Anılan odanın kalıntıları günümüze muhafaza edilmektedir[10](Resim 13).

Günümüzde manastırın yukarıda belirtilen kalıntıları da dağılmış ve yerinde üzerinde kaplaması olmayan bir duvar yığını bulunur. Anılan kalıntılardan bir tepecik oluşmuştur[11]. N. Marr'ın anlatıldığına göre manastırdan alınan taşlar ile Ançi Köyü'nde (Manastır köyden iki yüz metre kuzey'de bulunur) bir Mescit inşa edilmiştir. Mescit içinde, mimberden doğu tarafta, Güney duvarına, mimberin doğusunda manastırdan alınan ve üzerinde üç tip motif mevcut olan bir taş yerleştirilmiştir (Resim 14). Manastırın pencerelerinden alınan daha iki motifli taş Mescit'in duvarlarında günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Bunlardan birisi Güney duvarında, ötekisi ise Batı duvarındaki balkon içinde bulunur. Ayrıca, Türk köyülüsü olan Ançli'ler gerek N. Marr'ca manastırı ziyaret ettiği dönemde gerekse günümüzde Ançi Manastırı'ndan alınan iyice tasarlanmış kırmızı-kahverenkli büyük dörtgen şeklindeki taşları kendi evlerinin inşaatlarında da kullanmışlardır[12]. Anılan taşlardan, Ançi Manastırı'nın X asrın sonunda veya XI asrın birinci yarısında inşa edildiği ile büyük haç-kubbe planlı[13] bir yapısının olabileceği, belli olmaktadır.

Ançi Piskoposları Gürcü Kilisesi'nin din görevlileri'ce özel bir saygı ile karşılanıyordu. Ançi Piskoposları bütün Klarceti Bölgesi'nde bulunan on iki manastırın yöneticileri (Arkimandritleri) imiş ve Gürcü Kilisesi ile Gürcü kültüründe önemli rol oynamışlardır. Ayrıca söz konusu manastırlarda Gürcü kültürüne ait olan birçok eser de yazılmıştır (örn: elyazmalar, ikonalar v.s.).

---

[7] Gürcü Hukuki Eserleri: "Khelmtsipis Karis Garigeba"(Türkç."Saray Nizamnamesi"), Dasturlamali. Metinlerin incelemesi, notlar ve fihristler Prof. Dr. *İ. Surguladze* tarafından yapılmıştır, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1970, s. 44(bölüm 26),Gürcüce; Распорядок царского двора. Перевод В.Д. Дондуа, Редактирование текста, введение,примечания,краткий комментарий и указатели *Д.А. Пурцеладзе* (Источники по истории Грузии,63; Памятники грузинской исторической литературы, IX), Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1919, с. 52-53.ãë.26; Khelmtsipis Karis Garigeba, metinlerin basılması, İnglizce çevirisi, önsözü, sözlüğü, notlar ve yorumlaması *K. Surguladze*'ce yapılmıştır, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tfl., 1993, s. 26,(bölüm 26). Gürcüce.

[8] Khelmtsipis Karis Garigeba, s. 25-26.

[9] *Д.Бакрадзе*, Об археологической паездке,совершенной 1879г. по поручению Академии наук,в Чорохский бассейн,в Батум,Артвин и Артанудж,"Записки Императорской Академии наук",XXXVII,СПб.,1880. с.49.

[10] *Н.Я.Марр*, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию,тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии,VII,СПб.,1911,с. 94.

[11] *B. Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarzeti (Dissertation), Wien, 1996, s. 128-135.

[12] *W. Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Şavşeti, Stuttgart, 1992, p.54.

[13] *W. Djobadze*, Early...,

Yukarıda bahsedildiği gibi Ançi Piskoposluk Dairesi VI-VII asırlarda kurulmuştur. Gerçekten, Ançi'nin ilk dini yöneticisi IX asırda faaliyet gösteren Zakaria Ançeli imiş. Zakaria Ançeli Aziz Grigol Khantsteli'nin (759-861) muasiri imiş. Giorgi Merçuli'nin "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" adlı eserinde Zakaria Ançeli hakkında birkaç çok önemli bilgi mevcuttur. Özellikle Zakaria Ançeli'nin adına ilişkin mücizeler.

Esere göre genç Zakaria "Klarceti Bölgesi ahalisinin yöneticisiydi"[14]. Bir defa Zakaria keşiş gibi "Mukaddes Haç için bir kurban" hazırlamıştı (kırda bulunan haç şeklindeki taş). Söz konusu haçın etrafına "delikanlılar bir araya gelerek" meleklerin şarkılarını söylemişler. O zaman "Gökten gelen Kutsal Işık delikanlı Zakaria'nın başın üzerinde parlamaya başlamıştır". Yolculukta olan ve bunu gören Ançi Piskoposu Zakaria'yi yanına alıp Ançi'ye götürmüştür. Daha sonra henüz adı bilinmeyen Ançi Piskoposu arzusu ile "değerli insanlar arasında Aziz piskopos Zakaria yetişmiştir"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 304:30-44).

Anılan bilgilerden 1) Zakaria Ançeli'nin çocukluktan beri mücize yaratıcısı olduğu; 2) Zakaria Ançeli'ce din eğitiminin Tbeti Manastırı'nda gördüğü; (Tbeti Manastırı Klarceti Bölgesi'ne yakın olan Şavşeti Piskoposluk Dairesi'nin merkeziydi. Tbeti Manastırının kalıntıları günümüze kadar muhafaza edilmiştir). 3) Giorgi Merçuli'ce kendi eserinde Zakaria'nın adını dile getirdiğine kadar " Diğer kiliseler inşa olduğuna kadar Ançi Kilisesi çoktan beri vardı ve piskoposları da iyilik mücizelerini yapardılar" ifadelerin söz konusu ettiği dolaysıyla Zakaria'ya kadar Ançi'de bir değil birkaç piskoposun faaliyet gösterdiği belli olmaktadır(Eski Gürcü debiyatı Eserleri, I, 303-304). Buradan Aziz Grigol Khantsteli'nin faaliyetlerinden önceki dönemlerde de Ançi Kilisesi ile orada piskoposların görev yaptığı belli olmaktadır.

Bana göre Zakaria Ançeli tarafından yapılan ve "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" adlı eserinde anlatılan mücizelerin söz konusu edilmesi okur için ilginç olacaktır.

Zakaria'nın Tbeti'de bulunduğu zaman manastır yakınındaki "pınarda büyük bir kaya oynamaya başlamış ve rahibeler de korkularından evlerine kaçmışlar" Eski Gürcü Edebiyatı Esereri,I, 304:8-10). Ancak, Zakaria olaydan korkmamış "ümitini kayıbetmemiş", kaçan rahibelere kayanın ertesi günü tehlikesiz bir yere kendi kendine taşınacağını söylemiştir. Gerçekten ertesi gün Zakaria'nın söylediği yerine gelmiştir.

Daha bir defa, Tbeti'de, üzüm ürünlerini alındığında, Zakaria ağaca sarılmış asma denilen üzümün altında duruyormuş. Bu üzümü ise her zaman bir ardıç kuşu yiyormuş. Zakaria kendi eli ile kuş üzerine bir haç çekmiş ve ardıç kuşu anında ölmüştür. Daha sonra ise yeniden haç çekip kuşu diriltmiş ve "bu kuş ta kendisine benzeri diğer kuşlara katılmıştır".

Daha bir kez sayısı belli olmayan çekirge sürüsü Ançi'ye yaklaşmıştır. "Piskopos Zakaria kendi asasını çekirge sürüsüne doğru tutmuş ve güneşi kapatan çekirge sürüsünü büsbütün yok etmiştir".

Başka bir zaman iki korkunç engerek Ançi'nin üzüm bahçelerine girmiş, "bahçivanlar korkularından kaçmaya başlamışlar". Zakaria "Hayir Dua söylemiş ve onları böylece öldürtmüş. Bundan sonra ise bütün insanlar sevindiklerinden İsa'ya hitaben teşekkür dualarını söylemeye başlamışlar".

Yazara göre "Ançi'de diğer, Tanrı'ya benzeri ve mücizeler yaratan piskoposlarda görev yapıyorlardı". Onlar "aclık döneminde çok az miktarda ekmek vererek oraki insanları besleyebiliyorlardi" v.s.

Zakaria Ançeli'den başka "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" adlı eserde Ançi Manastırı'nda faaliyet gösteren Tskiri, Ezra ve Makari gibi daha üç piskoposun adı geçmektedir.

Eserde anılan Piskopos Tskiri Ançeli'nin adı IX-X asırlarda gerek Gürcü Kilisesi'nin gerekse ülkenin o zamanki siyası konularıyla bağlıdır. O dönemde Doğu Gürcistan'da gasıp Araplar tarafından Tiflis Amirliği kurulmuş ve amirler ise mümkün olduğu kadarıyla ülkenin diğer topraklarına yayılma siyasetini sürüyorlarmış[15]. O zamanki Tiflis'in amirlerinden birisi olan İsmail Oğlu Sahak (830-853)

---

[14] Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı, Eski Gürcü Dini Edebiyatının Eserleri, I. kitap (V-X yy), yayın *İlia Abuladze* başkanlığında hazırlanmıştır, Gürc. Bilim. Akad. Yayınları, Tfl., 1963, s. 304:31 (daha sonraki dipnotlarda EGEE, I, şeklinde yer alacaktır). Gürcüce.

[15] Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c.II, Gürcistan IV-X Asırlarda, cilt *Şota Meskhia* başkanlığında hazırlanmıştır, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, 489-506.Gürcüce; Очерки истории Грузии, том II, Грузия вIV-X веках, Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1988, с. 339-353.

Aşot Kurapalati'ye (954) "papaz görevinde olan ve Tiflis'te yetişen" Tskiri'yi elçi olarak göndermiştir, anılan Aşot Kurapalati kardeşi ile birlikte Opiza Manastırı'n duvarındaki kabartmada tasvir edilmiştir. Söz konusu kabartma günümüzde Tiflis Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenmiştir [16].

Tskiri, Ardanuc'a, Aşot Kurapalati'nin konağına gittiği zaman, piskoposun vefatı nedeniyle Ançi Piskoposluk Dairesi piskopossuz kaldığını görmüşler. Yazar Giorgi Merçuli'ye göre bunu gören "kindar Tskiri, Amira Sahak adına Aşot Kurapalati'den Ançi Manastırını istemiştir". Gerçekten o "Ançi Manastırı'nı zorla ele geçirmiş ve orada pislikler yapmıştır". Aynı yazar "yaptığı pisliklerini kitaba da sığdıramamıştır".

Klarceti Bölgesi'nde faaliyet gösteren din adamları ile Aziz Grigol Khantsteli tarafından Tskiri'nin kötü davranışlarının defalarca ifşa etmelerine rağmen Tskiri'nin Ançi'den alınması mümkün olamamıştır. Tam tersi, kendisi hücüm edip "Ançi köyünde oturan dilenci, vicdansız[17], ancak güzel bir okçu olan Libri adlı bir kişiye üç Griv ile beş adet keçi vereceğini vaadedip Aziz Grigol Khantsteli'nin öldürmesini havale etmiştir"(Eski Gürcü Edebiyatı eserleri, I, s. 305:32-35).

Anılan adam tarlada gezen Aziz Grigol Khantsteli'yi öldürmek için ormanda saklanmıştır. Yazar Grigol Merçuli'ye göre Aziz Grigol Khantsteli yürüdüğü zaman Aziz Eprem Asuri'nin dualarını okuyarak "ruhunu temizliyordu". Öldurmek için saklanan adam Aziz Grigol Khantsteli'nin başında gök yüzünden gelen büyük bir haçın parladığını görmüştür. Haç'ın renkleri ışıl ışıl parlıyormuş. Bunu gören adam titremeye başlamış, gücünü kayıbetmiş ve yere düşmüştür. Aziz Grigol Khantsteli ona "adamçağız seni gönderenin emrini yerine getireceksin, çünkü sen Hiristiyanlığı reddediyorsun, sıradan bir keşişin kanını dökeceksin, üç Griv ve beş tane keçi için beni öldüreceksin, hey akılsız"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 305:42) gibi kelimeleri söylemiştir. Gücünü kaybeden adam Grigol Khantsteli'ye "İsa gibi davran, çünkü İsa kendisini öldüren adamları affetmiştir" şeklinde rica etmiş ve affetmesini istemiştir. Aziz Grigol Khantsteli onun üzerine haç çekmiş. Yeniden dirilen bu adam sevinçle evine dönmüş ve başına gelenleri Tskiri'ye söylemiştir. Tskiri duyduklarından dolay "daha kızmış ve yaptığı pisliklerini artırmıştır"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 305:42).

Tskiri gerek dini gerekse sivil adamlarına pisliklerin yapmasını devam ediyormuş. Sonuç olarak oranın ahalisi bölge hükümdarı olan Aşot Kurapalati'nin yanına gidip Tskiri tarafından yaptığı kötülükleri anlatmıştır. Aşot Kurapalati Kartli Patriğine bir mektup yazmiştir. Patrik "Değerli Piskoposları" Ançi Manastırı'na göndermiştir. Onlar o bölgenin bütün din adamlarını toplantıya davet etmişler. Toplantıya Aziz Grigol Khantsteli'nin arkadaşi, daha sonraki zamanlarda Mere'nin rahibeler kilisesine başkanlık yapan Rahibe Pebronia da katılmıştır.

Orada bir kilise toplantısı icra edilmiştir. Anılan toplantıya "gerek din gerekse sivil adamları katılmışlardır". Toplantıda hazır bulunan piskoposlar heyetine Tskiri tarafından yapılan dine aykırı bütün davranışlar açıklanmıştır"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 306:10-13).

Yazara göre toplantı kararına dayalı Tskiri piskoposluk görevinden alınmıştır. Piskoposluk görevinden alınması şöyle yapılmıştır: "Piskoposluk elbisesini taşıyan Tskiri Aziz Grigol Khantsteli ile Pebronia tarafından Ançi'nin Katedralındaki takdise mahsus yere götürülmüş, pikoposluk elbiseleri üzerinden alınmış ve herkes birlikte onu çürümüş uzuv gibi kiliseden reddetmişlerdir"(Eski Gürcü debiyatı Eserleri, I, s. 306:11).

Ancak yukarıda anılan gayretler Tskiri'den vazgeçmek için yeterli olamamıştır. Piskoposluk görevinden reddedilen Tskiri: "Tiflise kendi patronu olan Amira Sahak'ın yanına gitmiştir". Aşot Kurapalati Amira Sahak'ın incitmesinden çekinmiş. Tskiri ise durumu değerlendirip Ançi Manastırı'nı yeniden ele geçirmiştir. Onunu esas amacı ise Aziz Grigol Khantsteli'den bir öç almak imiş".

---

[16] Kabartmalarda tasvir edilen şahısların özdeşleşmesi hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Araştırmacıların bir kısmına göre kabartmalarda tasvir edilen kişilerden birisi Tao-Klarceti Krallığına temel atan Kral I. Aşot Kurapalatidir (826), N. Şoşiaşvili'nin doğru ve ispat edici düşüncesine göre ise kabartmada Adanerse'nin oğulları Aşot Kurapalati (954) ve Davit Gürcüler Kralı (923-937) tasvir edilmişlerdir; Gürcü Yazılarının Küllüatı, I, Doğu ve Güney Gürcistan (V-X yy), *N. Şoşiaşvili* tarafından düzenlenmiş ve basılmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1980, s. 285-286. Gürcüce.

[17] *İl. Abuladze,* Eski Gürcüce'nin Sözlüğü (Malumatlar), "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1973, s. 209. Gürcüce.

Bir defa Tskiri "Ançi havalisinde oturan insanları davet edip Khantsta Manastırını yıkmak için göndermiştir(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 306:22). Gönderdiği insanlar güneş doğuncaya kadar Khantsta Manastırı'na varmışlardır[18]. Grigol Khantsteli, Aziz Giorgi ve diğer Azizler adına Hayir Dua'nın kılınması için gelen adamlardan öğleye kadar beklemelerini istemiştir. Onlar da anılan teklifi kabul etmişler. Ancak o zaman Melekler Tskiri'nin vefat olduğu haberini duyurmuşlardır. Gerçekten "bir adam gelip Khantsta Manastırı'nın yıkmasını isteyen kişinin vefatı üzere gelen kişilere Khantsta Manastırı'nın yıkmayacakları haberini söylemiştir"(Eski Gürcü debiyatı Eserleri, I, s. 307:10-11).

Ancak Tskiri henüz hayatta imiş. İnsanları Khantsta Manastırı'nı yıkmak için gönderdikten sonra "oradaki bir gömüsünü almak için Korta'ya gitmiştir. Yolda Tskiri ile bir papaz yemek yemişler. Tskiri uyumuş ve düşünde "yaptığı pisliklerini görmüştür. Yanındaki papaz ise Tanrıdan işaret edilen Tskiri'nin dehşetli bir şekilde vefat olacağını duymuştur". Bunları anlayan papaz Tskiri'nin vefat olacağına dair işaret edilen haberi Khantsta'ya bildirmek için öğrencisini göndermiştir. Tskiri ise "Korta'ya varıp varmaz gerçekten vefat olmuş ve aynı yerde kıyamete kadar toprağa verilmiştir"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 307:10-11).

Böylelikle Tiflis Amirası tarafından Tao-Klarceti Krallığı'na gönderilen ajanın, zorla Ançi Piskoposluğu'nu ele geçiren Tskiri'nin hikayesi sona ermiştir. Gürcistan Kilisesi'nin Piskoposluk Dairelerinden hiç birisinde benzeri olay yanı dış ülke tarafından kendi ajanının piskoposluk görevine zorla atanması yaşanmamıştır.

Eserde ölümü ile gömülmesine dair dikkatımızı çeken bir yazı daha mevcuttur. Ona göre piskopos olduğu için Tskiri'nin Ançi Katedralı'nda gömülmesi gerekiyordu(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 306-33). Yukarıda bahsedildiği gibi onun ölümüne kadar Aziz Grigol Khantsteli ile taraftarlarına melekten kahinin gelmesi ve kahince Tskiri'nin ölmesine dair haberin getirilmesi söylenmiştir. Demek ki, "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" adlı esere göre : 1) Katedralda başpiskoposun gömülmesi; 2) Cesetin baştan beri kiliseye koyulması; 3) Cesetin iki gün içerisinde gömülmesi gerekiyordu. Ancak Tskiri'nin ölümünün iki gün evvel bilindiği dolayısyla anılan adetler yerine getirilememiştir(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s.306-307). Tskiri'yi görev yaptığı pikoposluk dairesinden uzakta vefat olduğu nedeniyle Korta'da gömmüşlerdir.

Tskiri isim Gürcü adları arasında çok nadir bulunur. IX asrın bir elyazması eserinde daha bir Tskiri adına sahip olan kişi söz konusu edilmiştir. Duşeti İlçesi Davati köyünde bulunan ilk Hiristiyanlık devrine ait bir taş direğindeki yazıda "Tanrım affet beni, Tskiriyi" şeklinde kelimeler kullanılmıştır[19](Resim 15). Davati köyü Mtsketa şehrinin yakınlarında, Aragvi nehrinin vadisinde bulunur. IX asırda adı geçen Davati köyünün Tiflis Amirliği'ne bağlı olabileceği ve direk üzerindeki yazının yukarıda anılan Tskiri'ce yazıldığı düşünülmüştür, çünkü taşlar üzerindeki yazılar geleneksel olarak yazıda adı geşen şahıslar tarafından yazılıyordu.

Tarihi kaynaklardan Ançi Piskoposluk Dairesi'nde Tskiri'nin hemen Zakaria Ançeli'den sonra pikoposluk görevinde olabileceği henüz belli değildir. Tskiri'nin piskoposluk görevinde olabileceğinin son tarih olarak 853 yıl yanı Arap Başbuğu Buğa Türk tarafından Tskiri'nin hamisi olan Amira Sahak'ın öldürüldüğü[20] tarih düşünülmüştür. Genel olarak ise IX asrın ilk yarisi koyulabilir.

Yazar Giorgi Merçuli'ce yazılan "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" adlı eserinde daha iki piskoposun Ezra ile Makari'nin adlari geçmektedir. Yazara göre Ezra'nın piskoposluk dönemindeki hükümdar "Büyük

---

[18] Ortodoks Ansiklopedisinde (Rusça Православная энциклопедия) yanlışlıkla Tskiri tarafından kendi adamlarının Ançi Manastırını yıkmak için gönderdiği belirtilmiştir; Православная энциклопедия,Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси *Алексия II*, том III,М.,2001,с. 15.

[19] Svaneti'nin Yazılı Esreleri, II, Epigrafik Eserler, yayın için metinler, incelemeler ve bilimsel rehberi *V. Silogava* tarafından hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1983, s. 266, not 170. Gürcüce.

[20] Anılan mesele Ateni Sioni'nin fevkalade yazısında da söz konusu edilmiştir. Bu yazıda Sahak'ın öldürtme tarihi kronolojik açısından tam gösterilmiştir: "Ağustos ayında e, Cumartesi günü, Kronikon og, slT yılında, Buğa Tiflis şehrini yıkıp Amira Sahaki öldürdü". (Gürcü Yazılarının Küllüatı, Fresk Yazıları, I, Ateni Sioni. *Guram Abramişvili* ve *Zaza Aleksidze* tarafından tetkik edilmiş, basın için hazırlanmış ve fihristleri yapılmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1989, s. 132. Gürcüce.

Adanerse Kurapalati'nin oğlu, Tanrı yardımıyla faaliyet gösteren Beylerbey ve Yüce Kral Bagrat imiş"[21]. Şöyle ki, Ezra Ançeli'nin piskoposluk görevinde olduğu tarih X asrın birinci yarısının son dönemi olarak kabul edilmiştir (Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 307:30-31).

Giorgi Merçuli'ce 951 yılında yazılan "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" adlı eseride diğer tarihi simalar yanısıra Makari Ançeliden söz konusu edilmiştir. Anılan eser ise Aziz Grigol Khantsteli'nin ölümünden 90 yıl sonra yazılmıştır. Buradan Makari Ançeli'ce Ançi Katedralı'nda Piskopos Ezra Ançeli'den sonra X asrın ortalarında piskopos olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Giorgi Merçuli'nin eserinden Ezra Ançeli'nin "ünlü asılzadeler olan Dapançuliler soyundan olduğu"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri,I, s. 307_23) öğrenilmiştir. Dapançuliler Güney Gürcistan'nın ünlü beylerbeyleri imişler. Yazar Basili Zarzmeli'ce yazılan (X asır)[22] "Serapion Zarzmeli'nin Hayatı"(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 319-347) adlı esrinden Gabriel Dapançuli tarafından Serapion'a Samtskhe'de manastırların inşaatında yardımcı olduğu anlaşılmıştır. Aynı eserden Gabriel Dapançuli'nin ünlü bir adam olduğu belli olmaktadır.

Ezra Ançeli gayet çalışkan bir insan imiş. Mikael Modrekili'nin "Yıllık Yadıgar" adlı eser Ezra Ançeli'ce Epftime Palestineli adına yazılan ve 20 Ocak'ta okunulan bir ayın türküsünü içeriyor[23].

N. Şoşiaşvili Khantsta (Porta) Manastırın yakınlarındaki bahçede bulunan ambarın köşe taşı üzerindeki X asrın yazısından manstırın satın-almasına katılan Teodore Ançeli'nin ismini öğrenmiştir[24]. Ancak anılan yazının zedelenmiş olduğu nedeniyle okunulan yerin tam "Ançeli" olabileceği henüz belli değildir.

Tarihi kaynaklardan Ançi Manastırı'nda, daha sonraki dönemlerde, aynı "Ançeli" ünvanını taşıyan Ezra Ançeli adlı bir şahsın piskoposluk görevinde olduğu anlaşılmaktadır. Aynı eserlerden Ezra Ançeli'nin XI asrın birinci yarısının ünlü bir din adamı olduğu da öğrenilmiştir. 1028 yılında Tao ile Klarceti'nin Gürcü asıllı zadeganlarının bır kısmı tarafından Bizanslılar'a destek verdiklerinde, aynı zaman Bizans İmparatoru tarafından ülke'yi yıkmak için asker kuvvetinin gönderdiğinde Ezra Ançeli Kral IV Bagrat'a (1027-1072) sadık kalmış ve Saba Mtbevari'ce inşa edilen kalede tahkum olmuştur. XI asrın yazarı olan Sumbat Davitisdze'ye göre "kale'ye Ançi Piskoposu Ezra girmiştir"[25]. Aynısı "Matiane Kartlisai" adlı eserin yazarı tarafından belirtilmektedir: "kaleye Ezra Ançeli girdi, arkasından ona sadik kalan zadeganlar girdiler ve kaleyi tahkim ettiler"[26].

Başpiskopos İovane Ançeli XII asrın ikinci yarısında faaliyet göstermiştir. İovane Ançeli hakkında olan bilgiler Tbeti İncili'nin vasiyetinde, Beka Opizari tarafından "Ançiskhatinin" dövülerek yapilan ikonasının yazısında, İovane'ce düzenlenen Ançiskhati'nin kilise türküleri kitabında muhafaza edilmiştir.

---

[21] Adanerse Kurapalati ile oğlu Beylerbey Bagrat'ın faaliyetleri dönemi için bak: Tao-Klarceti Bagratlıları hakkında olan Subbat Davitisdze'nin vakainamesi, üçüncü basın, metin girişi, notlar ve iki jenealojik cetveli *E. Takaişvili* tarafından hazırlanmıştır, "Gürcistan ve Kafakasya Tarihi Hakkında Bilgiler", bölüm 27, Gürc. Bilim. Akad. Yayınları, Tfl., 1949, ek II. Gürcüce.

[22] Bilim edebiyatında Serapion Zarzmeli'nin faaliyeti ve faaliyet dönemi hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. *Ed. Çelidze,* "Serapion Zarzmeli'nin Hayatı" ne zaman yazıldı?, İlahiyat Bildirileri, 1, 1991, Tfl., 1991, s. 188-219. Yazara göre Serapion Zarzmeli IX asrın II. yarısında faaliyet göstermiştir. s. 213. Gürcüce.

[23] *K. Kekelidze,* Eski Gürcü Edebiyatının Tarihi, c. I, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1980, s.177. Gürcüce.

[24] Gürcü Yazılarının Küllüatı, I, s. 297, N168. Gürcüce.

[25] *Sumbat Davitisdze*, Bagratlıların Tarihi ve Anlatması, metin bütün elyazması eserlere dayalı S. Kaukhçişvili tarafından tesbit edilmiştir, c. I, "Sakhelgami", Tfl., 1955, s. 386:1-4; *Sumbat Davitisdze,* Bagratlıların Tarihi ve Anlatması, yayın için metin, incelemeler, notlar ve fihrist *Goneli Arakhamia* tarafından hazırlanmıştır (Gürcistan Tarihinin Kaynakları, 61. Gürcü Tarihi Edebiyatının Eserleri, VIII, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1990, s. 58:23-27. Gürcüce; Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах. Перевод, введение примечания *М.Д. Лорткипанидзе*, Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1979, с. 41.

[26] Kartlis Tskhovreba, s. 292:14-16. Gürcüce; Матиане Картлиса, Перевод, введение примечания *М.Д. Лорткипанидзе*, Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1976, с. 46; Летопись Картли. Перевод, введение и примечания *Г.В. Цулая*, Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1982\ с. 65.

Tbeti İncili'nin vasiyetinde(Elyazmalar Enstitüsü, Q-929), Kral Davit Ağmaşenebeli'nin oğlu Kral Dimitri'nin (1125-1155) öğrencisi İovane Mtbevari-Sapareli kendi yeğenleri olan Başpiskopos Nikoloz Kutateli'den, Başpiskopos Arsen Kutateli'den, Başpiskopos İoane Ançeli'den, Opiza Manastırı'nın yoneticisi olan Anton'dan ve Kral Dimitri için Hayır Dua kılan Arsen'den bahsetmektedir[27]. Aynı yerde, elyazmanın vasiyetinde İoane Mtbevari kendi kızkardeşlerini Tskoreba, Guarandukht ve Nona'yı söz konusu etmiştir. Ancak yeğenlerin hangi kızkardeşlerinin evlad oldukları belli değildir. 1900 yılında P. Tskviloeli Tbeti İncili'ne dair bir makale yazmıştır[28]. P. Tskviloeli İncil'de adı geçen "Opiza Manastırı'n yöneticisi olan Antonu" Kral Tamar devrinde faaliyet gösteren ünlü din adamı ve Kutaisi Manastırı'nın Piskoposu olan Anton Sağirisdze olarak kabul etmektedir[29]. Anılan düşüncesinin tam yerinde olmayacağı gerek. Ayrıca K. Kekelidze P. Tskivloeli'nin düşüncesine dayanarak Anton'un teyzesi oğullarından birisi olan Başpiskopos İovane Ançeli'yi de Sağirizdze olarak kabul etmiştir[30]. Elimizde İovane Mtbevari'nin yeğenlerinden birisinin Sağirisdze olduğunu ispatlayan belgenin henüz mevcut olmadığı nedeniyle İovane Ançeli'nin Sağirisdze olarak kabul edilemez. İovane Ançeli Ançi İkonası'nın kaplaması üzerinde bulunan yazıda kendisini Rkinaeli olarak tanıtmaktadır. Buradan İovane Ançeli'nin soyadının Sağirisdze değil de Rkinaeli olduğu anlaşılmıştır.

İovane Ançeli Ançi Katedralı'nın başmukkadesatı olan İsa'nın İkonası'nı Kral Tamar'ca bağışlanan para ile Opiza Manastırı'nda faaliyet gösteren Beka Opizari adı ile bilinen kuyumcuya dövülerek yaptırmış ve böylelikle söz konusu ikonaya üstün yararlık göstermiştir. Beka Opizari tarafından Ançi İkonası çerçevesinin dövülerek yapıldığında gösterilen ustalık XII asrın Gürcü kuyumculuğunun zirvesi olarak kabul edilmiş ve Gürcü Plastik Sanatlar uzmanları tarafından tafsilatlı olarak tetkik edilmiştir[31]. İkonanın ortası ile çerçevesi arasında iki satır halinde Asomtavruli ile yazılan bir kabartma şeklindeki yazı bulunmaktadır. Anılan yazıda "Tanrıdan taçlanan Krallar Kralı olan Büyük Kral Tamar'ın emiri ve bağışladığı parası ile Ben, İovane Ançeli Rkinaeli bu Ulu İkonanın dövülerek yaptırmasına başladım. Kendi krallığına Hakimlık yapsın, şimdi ve ebediyen. Beka'nın eli ile dövülerek yapılmıştır. İsa bağışlasın" şeklinde kelimeler kullanılmıştır. (Anılan yazı diğer eserler yanısıra yukarıda anılan kitapçıklarda da defalarca yer almıştir).

İovane Ançeli "Ançi İkonası'nın Hayır Dua Türkülerini" yazmıştır[32]. K. Kekelidze anılan türküleri değerlendmiş ve daha sonra onlar hakkında "İovane Ançeli'nin Dua Türküleri vatanperverlik duyguları ile doludur" ifadesinde bulunmuştur[33]. Söz konusu Dua Türkülerin satırlarının birinci harfları "Ulu Ançi İkonasına Ben, değimsiz İovane Ançeli hayır Dua Türküsü'nü söylemekteyım" şeklinde okunulmaktadır. İovane Ançeli'nin daha bir yazısında "Bizi, itikatsızları, gerçek dine kavuşturan Tanrı İsa, senin canlandırılmış ikonanı peygamberin olan Andria'nın eli ile bize göndermişsin" gibi kelimeler mevcuttur[34]. Daha bir yerde İovane şunları yazmıştır: "Peygamberlerin Peygamberi olan Andria, Yüce Tanrı'nın öğrencisidir ve lakabı da "Birincidir". Bütün Klarceti Bölgesi'nde kılınan Dualarda anılmaktadır, İerapol'dan gelmiş ve bize bu Ulu İkonayı getirmiştir"[35].

---

[27] Gürcü Elyazması Eserelerinin Tasviri, Yeni (Q) Koleksyon, c. II, *İL. Abuladze* başkanlığında ciltlenmiş ve basın için hazırlanmıştır, Gürc. Bilim. Akad. Yayınları, Tfl., 1958, s. 356. Gürcüce.

[28] *P. Tskviloeli,* Deri Üzerinde Yazılan Tbeti Manastırı'nın İncili, "İveria", N229, 1900. Gürcüce.

[29] *Е. Такаишвили,* Тбетское четвероевангелие, "Материалы по археологии Кавказа", вып., М., 1909, с. 158.

[30] *K. Kekelidze,* Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 323. Gürcüce.

[31] *Ş. Amiranaşvili,* Beka Opizari, Tfl., 1956, Gürcüce; T. Sakvarelidze, Ançi Karedi İkonası, "Sabçota Khelovneba" Derg.si, 5, 1976, s. 77-91. Gürcüce.

[32] Gürcü Şiirleri, I, Eski Gürcü Şiirleri, V-XII yy., cilt Sargis Tsaişvili başkanlığında hazırlanmıştır, "Nakaduli" yayınları, Tfl., 1979, s. 184-191. Gürcüce.

[33] *K. Kekelidze,* Eski Gürcü..., I, s. 323.

[34] Gürcü Şiirleri, Eski Gürcü..., I, s. 186.

[35] Gürcü Şiirleri, Eski Gürcü..., I, s. 190.

Demek olur ki, XI asrın Gürcü vakainüvisti olan Leonti Mroveli'ce ileri sürülülen düşüncesine göre İerapol'dan Klarceti Bölgesi'ne gelen Birinci Andria Meryem Anne'nin İkonası'nı değil de İsa'nın İkonası'nı getirmiştir[36]. Çağdaş Gürcü Edebiyatında Leonti Mroveli'nin eserinde mevcut habere göre Birinci Andria tarafından Gürcistan'a getirmiş olduğu ve Atskuri Manastırı'na Meryem Anne'nin İkonası'nın koyduğunu belirten kelimeler ilave metin olarak kabul edilmiştir[37]. Söz konusu metinler "Kartlis Tskhovreba" adlı eserin üç tane çeşitli elyazmasında (XVIII-XIX asırlar) mevcuttur. Atskuri'nin Meryem Anne'nin eski İkonasının şuan bulunduğu yer henüz belli değildir. Gürcistan Güzel Sanatlar Müzesi'nde muhafaza edilen "Atskuri'nin Meryem Anne'nin İkonası" ise 1578-1585 yıllar arasında İmereti Kralı II. Giorgi'nin siparişi üzerine yapılmıştır. Anılan ikona, üzerindeki süs tarzlarıyla Kakheti ikonaları'nın grubuna dahildir[38].

Yukarıda söz konusu edilen ayrıntıları nazari dikkate alarak, İovane Ançeli'ce ileri sürülen fikire göre bilim bünyesince günümüzde Gürcistan Güzel Sanatlar Müzesi'nde muhafaza edilen ağaç üzerinde balmumu boyaları ile yapılan "Ançi İkonası" diye bilinen Tanrı İsa'nın İkonası'nın Birinci Andria tarafından Gürcistan'a getirildiği fikir daha uygun görülmüştür.

3 Aralık 1664 yılında yazılan bir belgeye göre[39] Tiflis'te ikamet eden Amircana Evangulaşvili Sezar'ın ülkesinden (yanı Bizanstan, fiilen Osmanlıdan) getirildiği 10 Adet ikona ile birlikte Ançi İkonasını 2000 Morçili para karşılığı olarak Patrik Domenti'ye satmıştır[40]. Patrik Domenti söz konusu ikonayı VI asırda inşa edilen kiliseye koymuştur[41] ve o tarihten itibaren bu kiliseye "Ançiskhati Kilisesi" denilmektedir[42].

Ançi'nin Tanrı İsa adında olan İkonanın VI-VII asırlarda yapıldığına[43] rağmen bu ikona ayrıntılı olarak tetkik edilmemiştir. (Anılan ikona'ya ilişkin yukarıda anılan bilim edebiyatından onun sadece kaplamasının incelendiğini öğrenmiş oluyoruz). Ressamlıkta balmumun kullanılması örneklerin I-II asırlarda Roma İmparatorluğu'nda yaygın olduğu bilinmiştir. (Örn: Faium portreleri v.s.).

Tsalka İncili'nin ek yazısından Kral Tamar Gürcistan hükümdarı olduğu devrinde yanı XII asrın sonunda ve XIII asrın başında Anci'de daha sonraki piskopos olarak Teodore Ançeli adlı bir şahsın görev yaptığı öğrenilmiştir[44]. Gerçi, vasiyetin metni iki defa basılmıştır, ancak, işaretleri ilk defa 1907 yılında açıklanmış ve metin tashih edilmemiştir (fakat anılan metin Rusça tümüyle çevrilmiştir)[45]; ikinci kez ise 1949 yılında kısaca ve hatalarıyla basılmıştır[46]. Anılan metinde Ançi Manastırı'nın kutsallıkları hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

E. Takaişvili Kral Tamar ve eşi olan Kral Davit'in beraber anıldığı nedeniyle İncil ile vasiyetine tarih olarak 1193-1208 yılları[47] koymuştur. Aynı bilgilere dayalı, Ş. Amiranaşvili'ye göre, Tsalka İncili'nin

---

[36] Leonti Mroveli, Gürcü Krallarının Vakainamesi: Kartlis Tskhovreba, c. I, s. 39-43. Gürcüce.

[37] Leonti Mroveli, Gürcü Krallarının..., s. 39.

[38] *T. Sakvarelidze,* Gürcü Dövme ve Fresk İkonaları, Tfl., 1980, s. 16, not 55. Gürcüce.

[39] Elyazmalar Enstitüsü, Ad-621; *T. Jordania,* Vakainameler, II, s. 482. Gürcüce.

[40] Şahısların Özetli Sözlüğü, X-XVII yy., Gürcü Tarihi Belgelerine Göre, II, basın için *D. Kldiaşvili* ve *M. Surguladze* tarafından hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1993, s. 388. Gürcüce.

[41] Patriğin Özel Kilisesi Olan Ançiskhati (eski kaynaklara göre "Mariamtsminda" kilisesi) Hakkında Bilgiler, V. Silogava, Tiflis'in Eski Gürcü Epigrafik Eseri (Ançiskhati yazısı), basına verilmiştir. Gürcüce.

[42] *P. Karbelaşvili,* Tiflis'teki Eski Ançiskhati Kilisesi, tfl., 1902. Gürcüce.

[43] *P. Karbelaşvili,* Tiflis'teki..., not 2.

[44] Elyazması eseri Gürcistan Devleti Genel Tarihi Arşivinde muhafaza edilmektedir (N323). 1923 yılında Prof. Dr. *L. Melkisedek-beg* onu Tsalka'dan Tiflis'e getirmiş ve Tsalka İncili diye adlandırmıştır. Elyazması eseri 269 yapraktan teşkil edilmiştir; İncilin metni tamdır (Devletin Genel Tarihi Arşivi, Gürcü Elyazması Eserleri Koleksyonun Tasviri, I, Akad. *K. Kekelidze* başkanlığında Prof. Dr. *S. Kakabadze* tarafından ciltlenmiştir, Gürcistan Arşivler Dairesi Yayınları, Tfl., 1949, s. 292-294. Gürcüce.

[45] *Е. Такаишвили,* О грузинских рукописях в Цалке,Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества,Вып.II,Тифл.,1907,с. 96-105.

[46] MDTA, Gürcü Elyazması Eserleri Koleksyonun Tasviri, I, s. 293-294. Gürcüce.

[47] *Е. Такаишвили,* О грузинских рукописях,с. 104.

kabını Beka "1193 yılından sonra (Laşa'nın doğum tarihi) ve 1206-1207 yıllardan önce (Davit Soslan'ın vefat tarihi) döverek yapmıştır"[48].

Günümüze kadar XIII asrın başlangıcının Kral Ailesi'nin kronolojisi tam olarak tesbit edilememiştir. Genellikle o dönem kralların faaliyet tarihlerinin hesaplanması Kral Tamar'ın vefat tarihinden itibaren başlar. Bilim bünyesinde ise Tamar'ın vefat tarihi hakkında farklı düşünceler ileri sürülmüş ve 1207, 1210 yada 1213 yıllar olarak kabul edilmiştir[49]. ancak vasiyette Tamar'ın oğlu Laşa Kral olarak anılmaktadır. Aynı zaman anne-babası Tamar ve Davit de hayatta iken anılmışlardır. Kral ailesinin her üç üyesi birlikte daha bir belgede anılmaktadırlar. Bu belge Kral Tamar tarafından Şiomğvime Manastırı'na himaye tezkeresi olarak verilen belgedir. Tezkere Anton Çkondideli'ce onaylanmış ve "Tanrı yüceltsin ve kuvvet versin Krallarımız olan Davit ile Tamari'ye ve onlarun oğluna Laşa'ya. Çok yaşasınlar"[50] gibi kelimeler kullanılmıştır. Himaye tezkeresinin sonunda olan Tamar'ın Krallık devrini belirten indikationlarla tezkerenin yazıldığı tarihi kolay kolay anlaşılmaktadır – ya 1201/1202 yada 1195/1196. Bu tarihlerin belirlenmesinin ise Tamar'ın krallığının başlangıc tarihi ile alakası vardır, çünkü 1178 yılından hesap edersek Tamar, babası ile birlikte krallık yapıyordu, 1184 yılından itibaren Tamar krallığını tek başına yapmaktaydı. "Küllüatta" 1195/1196 yıllar kabul edlmiştir[51]. Şunu da belirtmeli ki, Tsalka İncili'nin vasiyetinden farklı olarak Şiomğvime tezkeresinde Laşa kral olarak anılmış değildir.

İv. Cavakhişvili'ye göre Davit Soslan 1207 yılında vefat olmuştur[52]. demek olur ki, Tsalka incili'nin yeniden yazılmasının en son tarihi olarak 1207 yılı da kabul edebiliriz. İlk tarihi olarak ise annesi Tamar ile birlikte Laşa'nın taclaması tarihi kabul edilecektir. İv. Cavakhişvili anılan taclama hakkında "Tamar hayatta iken on iki yaşındaki veliaht oğlunu hemtahtçısı olarak taclamıştır"[53] şeklinde ifadede bulunmuştur. Aynı İv. Cavakhişvili'nin hesabına göre Laşa 1192-1193 yıllarında doğmuştur[54]. demek ki, yukarıda verilen bilgilere göre Tsalka İncili ile vasyeti 1204-1207 yıllar arasında yeniden yazılmış ve vasiyette anlatılan haberler de aynı yıllarda vuku bulmuştur.

Tsalka incili'ni (daha doğrusu ve haklı olarak Ançi İncili) Soprom adlı bir şahıs yeniden yazdırmıştır. Soprom vezirlerin ve bazı bir hallerde de kralların yazı işleri müdürü olarak faaliyet göstermiştir[55]. İncil yeniden yazıldığında Ançi Manastırında Teodore adlı bir şahıs başpiskopos olarak gorev yapıyormuş. Soprom bu incili Tskarostavi Manastırından satın-almış ve o zamanlarda fakir olan Ançi Manastırına bağışlamıştır. Soprom İncilin kabını kuyumcu Beka'ya dövülerek yaptırmıştır. Soprom Beka'yı ve ustalığını "tanrıdan dua edilmiş ve üstün ustalığa sahip olan" kelimeleriyle anmaktadır[56].

Soprom bu yeni İncili kendisine dua etmek için Ançi Manastırı'nın genel ikonası olan İsa'nın ikonası'nın önüne yerleştirmiştir. Daha önce aynı Soprom "Tanrının İnsana Dönüşme İkonası" denilen İkonayı yine kuyumcu Beka'ya süslendirmiş ve "İsa'nın İkonası'nın" önüne, çok değerli Yunan İkonaları arasına

---

[48] *Ş. Amiranaşvili,* Beka Opizari, s. 7. Gürcüce; *Ш. Амиранашвили,* Бека Опизари,с. 9.

[49] *G. Odişeli,* Gürcü Tarihi Kronolojisinin Bir Konusu, "Tsiskari" Dergisi, I, 1976, s. 118-125; bak Gürcistan Tarihinin Denemelerini, c. III, Gürcistan XI-XIV Asırlarda, cilt başkanları *Z. Ançabadze, V. Guçua,* "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1979, s. 339. Gürcüce.

[50] Gürcü Tarihi Belgelerinin Küllüatı, I, s. 102:51-52. Gürcüce.

[51] Gürcü Tarihi..., s. 100.

[52] *İv. Cavakhişvili*, Gürcü Milletinin Tarihi, II. kitap, Eserler, 12 cilt, c. II, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1983, s. 280. Gürcüce.

[53] *İv. Cavakhişivili*, Gürcü Milletinin Tarihi, III. kitap, birinci bölüm (XIII-XIVyy), Eserler, on iki cilt, III. c, Tiflis Üniversitesi Yayınları, Tfl., 1981, s.1. Gürcüce.

[54] *İv. Cavakhişvili,* Gürcü Milletinin Tarihi, II. kitap, s. 264. Gürcüce.

[55] E. Takaişvili vasiyetin bu parçasını okuduktan sonra Spromi'nin vezir görevinde olabileceğini anlatmaktadır - "Книжник Софром, когда то визир (советник) богоравной самодержицы" – (*Е. Такаишвили,* О грузинских рукописях в Цалке: с. 102).

[56] Maalasef, Beka'nın bu eseri günümüze kadar muhafaza edilememiştir. 1895 yılında Tsalka'da E. Takaişvili İncili incelediği zaman, İncilin başka bir kabda ciltlendiğini görmüştür– (*Е. Такаишвили,* О грузинских рукописях в Цалке: с. 104).

yerleştirmiştir. "Tanrının insana dönüşme İkonasının" süslendirmesi nedeniyle İovane Rkinaeli Soprom için bir duanın okunmasına karar vermiştir. Kilise ayınlarında bu "Kutsal İkona'yı" kaldırdıklarında Soprom "Tanrı bağışlasın Sopromu ve öğrencisini Giorgi'yi" kelimeleriyle anılacaktı[57]. Yeni satın-alınan ve süslenen ikonanın bağışlaması için ise Ançi Başpiskoposu olan Tevdore ve Ançi'de görev yapan din adamları aynı "Kutsal İkonayı" kaldırdıklarında Soprom'un kardeşini anmak için "Tanrı bağışlasın Svimeonu ve Kardeşlerini" şeklinde kelimeleri içeren bir duasının okunulmasına karar vermişlerdir. Aynı zaman anıt kelimelerinin manastır duvarına yazmasını da vaadetmişlerdir. Demek ki, Soprom Ançi Manastırına Beka tarafından dövülerek yapılan "Tanrının İnsana Dönüşmesi İkonasını" ve İncili bağışlamıştır. ayrıca manastırda Beka'ca dövülerek yapılan daha bir "İsa'nın İkonası" denilen genel İkona da bulunuyordu. Maalesef, Beka tarafından yapılan söz konusu üç ikonadan günümüze kadar sadece birisi "Ançiskhati" denilen ikona muhafaza edilmiştir.

Soprom, bütün kendi hareketlerini alçakgönüllükle, İncildeki bir fakir ve dul insan tarafından bağışlanan kuruşlar hakkında olan muammaya karşılaştırıyor. (Mr. 12,43; Lk. 21,3). Zenginler bol bol bağışladılar, Tanrı'ya göre ise "fakir ve dul adam onlara göre daha fazlasını bağışladı, çünkü onlar (zenginler) Tanrı için kendilerine fazla geleni bağışlamışlar, fakir ise bütün elinde olanı bağışlamıştır". (Lk. 21, 3-4).

Sopromun vasiyetinde anılan İovane Rkinaeli Ançi Katedralı'nın Başpiskoposu olarak görev yaptığında Kral Tamar tarafından bağışlanan para ile, Ançi Manastırı'nın genel İkonası olan "İsa İkonasını" Beka'ya dövülerek süslendirmiştir. Daha sonra ise bu İkona "Ançiskhati" adını almıştır. Demek ki, buradan anlaşıldığı kadarıyla, İovane Rkinaeli'den sonra başpiskopos olarak Teodore adlı bir şahıs görev yapmıştır[58].

XIII asrın sonunda Başpiskopos İovane Ançeli Kral II. Demetere Tavdadebuli'nin (1271-1289) devrinde faaliyet göstermiştir. XIII asırda Kral Demetre Tavdadebuli tarafından verilen ve deri üzerinde yazılan bir belge Gürcistan Devleti Genel Tarihi Müzesi'nde muhafaza edilmiştir(CMTA 1449 N1596). Söz konusu belgede II. Demetre'nin üç defa cefakeş olarak anıldığı dolaysıyla belge sahte olarak kabul edilmiş ve Gürcü Tarihi Belgeleri Küllüatının birinci ciltine dahil olmamıştır[59]. Kral Demetre cefakar olarak iki kez belgenin başında, bir kez ise sonunda "Ben, Krallar Kralı cefakeş Dimitri, ruhumu cennette bulundurmak için, Gürcistan'ı kurtarmak için cefakar oldum" kelimeleriyle söz konusu edilmiştir. Araştırmacılara göre Kral Demetre'nin cefakeş olarak anıldığı kralın 1289 yılında Moğollar yanına, Muğan Meydanı'na gittiğinden önce, orada kendisinin muhakkak öldürüleceğinin bildiğinden kaynaklanmaktadır[60]. Söz konusu belgenin tam metni sadece bir defa Tedo Jordania tarafından neşredilmiştir[61]. Aynı T. Jordania'ya göre söz konusu belgeye "güzel Mkhedtuli ile" İovane Ançeli'ce yazılan bir onaylama belgesi de eklenmiştir. Belgede "Ben, onlar için dua eden, İsa tarafından Ançi Başpiskoposluğuna ve on iki manastırın yöneticiliğine (Arkimandrit) tayın edilen, değimsiz İovane, kanun gücü ile onaylıyorum"[62]. Anılan belgenin doğru veya sahte olduğunu öğrenmek için onun yeniden tetkik edilmesi gerek.

Bilim edebiyatında İovane Ançeli gerçek bir şahsiyet olarak yer almış ve freski de Gareci Udabno

---

[57] E. Takaişvili isim Giorga'yı Goga olarak okumaktadır ve aynı fikrini de Rusça olan tercümesine geçirmiştir. – (*Е. Такаишвили*,О грузинских рукописях в Цалке: с. 100,102).

[58] Sopromi vasiyet sonunda İncil okurlarından, dinleyenlerden ve yeniden yazarlardan, diğer kaynaklardan henüz bilinmeyen şahısların: Teodore Tskarotsmindeli'nin, Solomon Gelateli'nin, onların yakınlarının, kendisinin, annebabasının ve kardeşlerin ruhlarının anılmasını istemektedir. E. Takaişvili "Tskarotsmindeli"yi "Tsatskmindeli" olarak okumuş ve Rusçadaki çevirisinde de "Äóøó ïîðèáøåãî Ôåîäîðà" (*Е. Такаишвили,* О грузинских рукописях в Цалке: с. 103) olarak yazmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla "Tskarotsminda" bir yer adı imiş. Aynısı da Didi Solomoni'nin ikamet ettiği yeri olan Gelati için geçerlidir.

[59] Gürcü Tarihi Belgelerinin Küllüatı, I, (X-XIIIyy), Gürcü Tarihi Belgeleri, *T. Enukidze, V. Silogava* ve *N. Şoşiaşvili* tarafından ciltlenmiş ve basın için hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1984. Gürcüce.

[60] *T. Jordania*, Vakainameler, II, s. 167. Gürcüce; *Г.Н. Чубинашвили*, Пещерные монастыри Давид-Гареджи. Очерк по истории исскуства Грузии,Изд-сто АН Грузии,Тб.,с. 74,80.

[61] *T. Jordania,* Vakainameler, II, s. 107.

[62] *T. Jordania,* Vakainameler...,

Manastırı'ndaki kilisede bulunur. Anılan kilisenin Kuzey duvarında genç II. Demetre'nin freski de bulunur. Onun karşısında, Güney duvar üzerinde ise elinde kilise modeli olan Başpiskopos İovane'nin freski bulunur. (Manastırı inşa edicisinin pozunda). Söz konusu fresk ressamlığını ayrıntılı şekilde tetkik eden G. Çubinaşvili Başpiskopos İovane'nin freski ile Kral II. Demetre'ce verilen belgeyi onaylayan "on iki manastır yöneticisi (Arkimandrit) olan" Başpiskopos İovane'nin aynı şahıslar olduğu fikrini ileri sürmektedir. G. Çubinaşvili'ye göre Başpiskopos İovane Kral II. Demetre'nin dini hocası imiş ve aynı İovane Kral II. Demetre'nin gençlik zamanında (yaklaşık 1280 yılılda 18 yaçında iken) Udabno Manastırı'nı resimlerle süslemiştir. İovane Ançeli ise, 1289 yılında Kral II. Demetre Moğol Hükümdarları sarayına cefakeş ölümü için gittiğinden önce, ziyaret etmiş ve Demetre'ce verilen en son belgeyi onaylamıştır[63].

Denilebilir ki, bütün bu düşüncelerin mantıklı olduğuna rağmen onlar yanlış ta olabilir ve yukarıda bahsettiğimiz gibi onun doğruluğu II. Demetre tarafından verilen belgenin daha bir defalık tetkikine bağlıdır. Ancak, her şeyin doğru olduğu halde Ançi Piskoposlar arasından günümüze kadar sadece İovane Ançeli'nin freski muhafaza edilmiştir.

Günümüze kadar İovane Ançeli'nin adına Gürcistan Güzel Sanatlar Devlet Müzesi'nde muhafaza edilen Tsaişi Omporisi denilen bir kilise eşyası da bağlıdır[64]. Ompori üzerinde nakış halinde yazılan çok önemli yazılar bulunur. Üç satır olan söz konusu yazıda Ançi'nin iki piskoposu İovane ile Teopane ve birde Tsaişi Piskoposu Davit Cola anılmaktadırlar.

1312 yılında Mesketi Bölgesi Zadegan ailesinden çıkan Kherkhemlidze'nin kızı Tamar İovane Ançeli için bir Olari'yi yaptırmıştır. Olari üzerinde nakış halinde olan yazı yukarıda anılan taltif törenini anlatmaktadır. XVI asrın başlangıcın belgesi olan "Samtskhe Saatabagoda Patriğe Bağlı Köyler ve Beylikler" adlı esere göre Kherkhemlidzeler gerçekten Meskheti Bölgesi'nin bilinen zadeganları imişler. Onlar 25 Beylerbey ailesi arasında 6. yerde anılmaktadırlar. Aynı belgeye göre XVI asrın başlarında Kherkhemlisdzeler'in ailesi yok olmuş ve onların mezarlıklarını, manastırını, kiliselerini Taktirisdze'lerin ailesi ele geçirmiştir[65]. Günümüzde Olari'nin yazısı silinmiştır. Onun metni ilk defa T. Jordania[66], daha sonra ise 1913/1914 yıllarında E. Takaişvili[67] neşretmiştir. 1970 yılında K. Davitaşvili T. Jordania ile E. Takaişvili'nin makalelerine dayanarak Ompori yazısını üçüncü kez basmıştır. O tarihlerde ise yazı büsbütün silinmişti.

K. Davitaşvili'ye göre, E. Takaişvili'nin yayınlarından anlaşıldığı kadarıyla Ompori üzerindeki yazıda dile getirilen İovane Ançeli'nin adı diğer kaynaklarda geçmemektedir. Ancak Bana göre Ompori yazısında söz konusu edilen başpiskopos gerçekten 1280 yılında Udabno Manastırı'nın kilisesinde resimi bulunan başpiskopos İovane Ançeli'dir ve aynı İovane 1289 yılında II. Demetre'ce verilen belgeyi onaylamıştır. Söz konusu belgenin tahminen yazıldığı tarihinden 1312 yılına kadar 23 yıl vardır. Bana göre eğer ona daha 10 yıl ilave edersek 33 yıl bir kişi'nin piskoposluğu için yeterli olarak uygun görülecektir. Ondan ötürü II. Demetre'nin belgesinde, manastırdaki freskte ve Tsaişi Ompori'nin yazısında anılan kişinin aynı Başpiskopos İovane Ançeli'nin olabileceği düşünülmüştür.

1358-1360 yıllarında Meskheti Zadeganları'ndan olan bir kadın "Samtskhe Bölgesi ve Bütün Ordusu Kumandanı" Kuarkuare'nin kızı, aynı zaman İmereti Kralı I. Bagrat'ın eşi olan Kraliçeler Kraliçesi Nana 1312 yılında Olari'yi İovane'ye hediye etmiş. Ancak artık eskilenmiş Olari'yi Ompori'ye çevirtirmiştir. Kraliçe Nana Omporinin hediye olduğunu belirten yazısı ile, aynı dönemde süs olarak yapılan ve Niazi'yi anlatan Ompori'yi Teopane Ançeli'ye hediye etmiştir. Buradan daha bir Ançi Piskoposu'n Teopane'nin

---

[63] *Г.Н. Чубинашвили,* Пещерные монастыри,с. 80.

[64] *Q.Davitaşvili*, Gürcü Nakış İşlemelerinin Bir Eski Nüminesi, "Dzeglis Megobari", 22, 1970, s. 30-33; foto-s. 31. Gürcüce.

[65] Gürcü Hukuki Belgeleri, III, s. 243. Gürcüce.

[66] *T. Jordania,* Vakainameler, II, s. 175. Gürcüce.

[67] *E. Takaişvili,* Samegrelo'da Arkeolojik Geziler, "Dzveli Sakartvelo", III. kitap, Tfl., 1913/1914, s.182; *E. Takaişvili,* Arkeolojik Geziler ve Notlar, II. kitap, Tfl., 1914, s. 182.

adı anlaşılmaktadır. Anılan piskopos hakkında diğer bilgiler henüz elde ögrenilmiştir.

Ançi Katedralı için yapılan Olari üzerinde Tamar Kherkhemlisdze ve Natel Cakeli'ce yazılan satırlar arasında yaklaşık 30 yıl fark olduğundan Ançi'de Piskopos İovane Ançeli'den sonraki piskopos olarak Teopane Ançeli'nin olabileceği düşünülmüştür.

XV asrın başlarında Samtskhe Bölgesi Hükümdarı olan İvane (1391-1444) kendi öğrencisine, bütün Gürcistan Kralı olan I. Aleksandre'ye (1412-1442) karşı gidip Samtskhe Bölgesini müstakil olarak ilan etmiştir. Ancak 1415 yılında Kokhtastavi savaşında mağlub olup yeniden krala tabi olmuştur. Atabey İvane siyası bağımsızlığı ile birlikte kilise bağımsızlığını yanı Gürcü Kilisesi Bütünlüğününden, Kartli Patrikhanesi'nden Güney Gürcistan Kilisesi'nin ayırılmasını da istemiştir. Ancak Atabey İvane'nin söz konusu davranışları yerine getirilememiştir. İvane gibi diğer atabeyler olan Kvarkvare (1541-1498) ve Mzeçabuki'nin (1500-1515)[68] ayrılma davranışları da sonuç alamamıştır. Ayrılma siyasetinde İvane'yi Gürcistan'nın diğer başpiskoposlarla birlikte İoseb Ançeli de desteklemiştir. Başpiskoposların ve onlarla birlikte İoseb Ançeli'nin benzeri davranışlarda bulunmaları siyası hükümdarlarının kuvvetleşmesinden kaynaklanıyordu. Ancak, sonuç olarak, söz konusu başpiskoposlar yeniden Kartli Patrikhanesini desteklemişler. Sonunda Samtskhe Mıntıkası Bütün Gürcistan'dan gerçekten ayrıldı, ancak kilise durumu olarak bütün Gürcistan Kilisesi dahalinde kaldı.

Yukarıda belirtildikleri nazari dikkate alarak, İoseb Ançeli'nin piskoposluk görevinde olduğu devir XVI asrın sonu ile XV asrın ilk yarısı olarak belirlenebilir.

Kilisede ayrılma akımının meydandan kaldırılması ve Mtskheta'nın Gürcistan Patrikhanesi'ne sadakat kalması için Güney Gürcistan'da piskoposluk görevine atanan piskoposlardan özel olarak yazılı hukuki belgesi isteniliyordu. Gerek Güney Gürcistan piskoposları gerekse Gürcistan'ın diğer bölgelerinin piskoposları için verilen benzeri belgeler günümüze kadar muhafaza edilmiştir[69]. Onlardan birisi Ançi Arkimandriti Kerobine Abelisdze'ce Gürcistan Patriğine verilen sadakatlık belgesidir. Kerobine'nin Arkimandrit olarak anıldığına rağmen belgeden onun Arkimandrit olduğu değil de Ançi Manastırı'nda piskopos olarak görev yaptığı belli olmaktadır. Söz konusu belgede "Sizden affedilmeyen piskoposlarla birlikte hayır dua kılmamalıyız" şeklinde kelimeler kullanılmıştır. T. Jordania "Vakainameler"[70] adlı eserinde anılan belgeye tarih olarak 1453 yılını, İ. Dolidze ise 1466-1479 yılları koymuştur[71]. Kartli Patriği Davit 1435-1439 ve 1443-1459 yıllarında patrik olarak faaliyet göstermiştir. Anılan Davit Sapara Manastırı'nın yakınlarında bir toplantı icra eden ve Gürcistan'dan Samtskhe Bölgesi'nin ayrmasını isteyen piskoposları dağıtan III. Davit Gobeladze'dir. Bundan sonra anılan piskoposlar Davit'in tarafına geçmişler. Onların benzeri düşüncesine Ançi Piskoposu Kerobine de katılmıştır. Elde edinilen bilgilere göre Kerobine'nin Ançi Katedralı'nda XV asırda faaliyet göstereceği gerek.

XV-XVI asırlarda faaliyet gösteren İoakime Ançeli'nin anıt duası "Gergeti'nin Ruhani Vakainamesi'ne" dahil edilmiştir. Anılan vakainamede "Ançi Başpiskoposu ile on iki manastırın Arkimandriti olan değimsiz İoakime Baramisdze'nin günahlarını Tanrı affetsin" şeklinde kelimeler mevcuttur[72]. Aynı yazıdan İoakime'nin Sepedavle adlı daha bir kardeşinin ve soyad olarak ta Baramidze olduğu anlaşılmaktadır. Ançi Piskoposu'nun Anıt Duası'nın doğu Gürcistan dağlığında yazılan Ruhani Vakainamesine dahil edilmesi mutat olmayan ve anı bir oluştur. Ancak söz konusu belgeyi makalesinde inceleyen Kristine Şaraşidze belge hakkında "Vakainamede bulunan belgelerde Samtskhe Bölgesi Hükümdarları ile Khev-

---

[68] Daha etraflıca bak: *V. Silogava*, Kumurdo, Manastırın Epigrafisi, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1994, s. 32-33. Gürcüce.

[69] *V. Silogava,* Kumurdo..., s. 31.

[70] *T. Jordania,* Vakainameler, II, s. 267. Gürcüce.

[71] Gürcü Hukuki Belgeleri, III, s. 218-220. Gürcüce.

[72] *Kr. Şaraşidze,* Gürcistan Tarihinin Denemeleri (XV-XVIIIyy), Gürcistan ve Kafkasya Tarihi İçin Bilgiler", 30. bölüm, Tfl., 1954, s. 235, 264. Gürcüce.

Aragvi Bölgesi Hükümdarları Beylerbeyleri arasında önemil bir bağlantının olduğu anlaşılmaktadır" şeklinde ifadeleri kullanmıştır[73].

Elyazmalar Enstitüsü'nde XII asırda Nuskhuri ile yeniden yazılan çeşitli kilise eserlerinin küllüatı muhafaza edilmiştir(A-182, s. 362). Ayrıca küllüatın Mkhedruli ile yazılan vasiyetinde otuzdan fazla haşiye de bulunmaktadır[74]. XVIII-XIX asırlarda yazılan birkaç yazıdan yukarıda anılan elyazması belgesinin sonunda Davit-Gareci Dodo Manastırına ait olduğu belli olmaktadır. Ancak bir kaç adet elyazması eseri daha önce söz konusu edilen belgenin Anci Manastırı'na ait olduğunu ispat etmektedir. Örneğin, elyazmasının XV-XVI asırlarda Mkhedruli ile yazılan 7. haşiyesinde "Elyazmasını restore eden" şahıs olarak İovane gösterilmiştir. O zaman kullanılan terimlere göre "Yeniden restore etmek" boş yerlerinde yazıların yazılması ile ciltlenmesi anlamına gelmektedir. Bir yerde İovane kendisini yazar olarak anmaktadır. Ançi Manastırı ile İovane'nin ve elyazmasının bağlantısı daha bir haşiyenin muhteviyatından da anlaşılmaktadır. Haşiyede "Tanrı ve Ançi'nin İkonası. Bu kitabı yeniden restore eden İovane'nin ruhunu ve canını Tanrı bağışlasın, anne-babasının günahlarını Tanrı affetsin" kelimeler mevcuttur[75].

Anılan elyazmasının 9. haşiyesinde "Anton Ançeli'nin Ruhunu Tanrı bağışlasın" şeklinde Anton Ançeli anılmaktadır[76]. Haşiye yazıldığında "ruhunu bağışlasın kelimeden" Anton Ançeli'nin hayatta olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı yerde Abram diye bir isim de mevcuttur. Ancak, onun ve Anton'un arasında akrabalık bağlarının olup olmadığı belli değildir. Anton Ançeli hakkında başka bir bilgi henüz elde edinmemiştir. Günümüze kadar elde edinilen tarihi belgelere göre Ançi Manastırı'nda Anton Ançeli'nin son piskopos olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak IX-XVI asrın belgelerinden aşağıda adı geçen Ançi Manastırı'nda faaliyet gösteren piskoposların isimlerini öğrenmiş oluyoruz:

Zakaria – IX asrın birinci yarısı.
Tskiri – IX asrın 40 yılları.
I. Ezra – X asrın 30-40 yılları.
Makari – X asrın 50-60 yılları.
II Ezra – XI asrın 20 yılları.
I. İovane Rkinaeli – XII asrın ikinci yarısı.
Teodore – XII asrın sonu ve XIII asrın başı.
II. İovane – yaklaşık 12080-1312 yıllar arası.
Teopane – XIV asrın 50-60. yılları.
İoseb – XIV asrın sonu ve XV asrın 40. yılları.
Kerobine Abelisdze – XV asrın ortaları.
İoakime Baramisdze – XV-XVI asırlar.
Anton – XV-XVI asırlar.

Ançi Piskoposları piskopos veyahutta başpiskopos ünvanını taşımaktaydılar. Ayrıca onlara "Klarceti Bölgesi'nin on iki manastırın Arkimandriti" ünvanı da verilmişti. Parantez içindeki kelimelerin anlamı aşağıda açıklanmıştır:

"Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" başlıklı eserden Aziz Grigol'un teklifi üzere Tao-Klarceti Hükümdarı olan Bagrat Kurapalati ile ailesi, Grigol tarafından inşa edilen ve eskiden de var olan manastırlarının ziyareti kararını almıştır(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 275:13). Gerçekten onlar, ilk önce Şatberdi Manastırına gitmişler. Orada onlara Ançi piskoposu Zakaria da katılmıştır. Daha

---

[73] *Kr. Şaraşidze,* Gürcistan Tarihinin..., s. 235.
[74] Gürcü Elyazmalarının Tasviri, (A) Koleksyon, c. I:2, s. 297-299. Gürcüce.
[75] Gürcü Elyazmaların.., s. 298, haşiye 2.
[76] *Ak. Şanidze,* Maçkhitisdze'nin Rütbesi, "Çveni Metsniereba" Dergisi, N11-12, Tfl., 1924, s. 11-12 .

sonra Cmerki, Berta, Daba, Doliskana, Opiza, Khantsta Manastırları'nı da ziyaret etmişlerdir. Khantsta Manastırı'nda iken onlara Midznadzori Manastırı'nın yöneticisi olan İlarion ile Bareta'yi inşa eden papaz Zakaria da katılmışlardır. Anılan manastırların yöneticileri ve Ançi Piskoposu, Klarceti Kralları ile birlikte Khantsta'da bir araya gelmişler. Orada bütün manastırların yöneticileri ve onlarla birlikte Ançi Piskoposu "Aziz Grigol Khantsteli'yi bütün Klarceti Bölgesi Manastırların yöneticisi olarak seçimişler. Daha sonra anılan karar krala bildirilmiştir(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 276:25-27). Önce Aziz Grigol Khantsteli piskoposluk görevini de istemiyordu, ancak daha sonra kendi tarafından Klarceti Bölgesi'nde bulunan bütün manastırlarını inşa ettiğinden sonra bütün Klarceti Bölgesi manstırlarının yöneticiliğini kabul etmiş ve yazar Giorgi Merçuli'ye göre "ölümüne kadar aziz papazları aziz kanunlar içerisinde yönetmiştir"(Eski Gürcü edebiyatı Eserleri,I, s. 276:29-30). Aziz Grigol Khantsteli'ye Şatberdi, Khantsta, Cmerki, Berta, Daba, Doliskana, Opiza, Micnadzori, Tskarostavi, Baretelta, Parekhta, Mere gibi manastırlar tabi olmaktaydı.

Aziz Grigol Khantsteli'nin vefatından sonra yukarıda anılan 12 manastırın Arkimandritler görevini Ançi'nin piskoposları yapıyorlarmış. Klarceti Bölgesi'nde başka manastırlar da bulunuyordu, ancak Ançi Manastırı'nın Piskoposları manastır faaliyetinin sonuna kadar "Klarceti Bölgesi 12 manastırın Arkimandritleri" diye ünvanı taşımaktaydılar. Sembolik olarak belirtilen rakam 12, İsa'nın 12 öğrencisinin olduğundan kaynaklanmaktadır.

Ançi Manastırı'nın piskoposları aynı zaman Ançi Manastırı ile birlikte diğer manastırları da yönetiyorlardı. Buradan Ançeli pikoposlarının özel bir hukuki statüsünde oldukları anlaşılmaktadır. "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" adlı eserde Ançi Piskoposlar'ca Klarceti Bölgesi'nin kiliselerinde papazlar ve diğer din adamlarının görevlerine atanmasının yapıldığı öğrenilmiştir(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 3030:28-29). Ayrıca Ançi Katedralına Patrik tarafından bir biskoposun atanılması Klarceti Bölgesi'nin diğer manastırların piskoposlarının mutabakatları ve resmi bir mektup üzere yapılıyordu(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 3003:40-43).

Bütün Gürcistan'nın kilise sisteminde söz konusu uygulamanın olduğu üzere anılan usul Ançi Piskoposluğu için has bir oluştur. Yazar Giorgi Merçuli'ye göre söz konusu uygulama Ançi Manastırı'nın "Tanrı İkonasının adına yapıldığından" kaynaklanıyor(Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, I, s. 304:5).

Ançi Manastırına bağlı olan yukarıda anılan manastırlarda Gürcü Edebiyatı ile Güzel Sanatların ve Gürcü Kültürüne ait olan çok önemli eserler vücuda getirilmiştir. Örnek olarak, Giorgi Merçuli'ce yazılan "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı" adlı eserin Khantsta Manastırı'nda yazıldığını da yukarıda anılan ayrıntılar büsbütün ispat etmektedir.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

TBETİ PİSKOPOSLUK DAİRESİ

Gürcü Ortodoks Piskoposluk Dairesi olan Tbeti ülkenin Güney-Batısı'nda, Tarihi Tao Bölgesi'nin Şavşeti Mıntıkası'nda bulunuyordu. Günümüzde Şavşeti Mıntıkası'nın büyük kısmı T. C. Toprakları dahilindedir. Piskoposluk dairesinin merkezi Tbeti köyü idi. (Günümüzde Tbeti köyüne Cevizli köyü denilir). Tbeti Piskopoluk Dairesi IX asrın sonunda yada X asrın başlarında bulunduğu bölgenin hükümdarı olan beylerbey Aşot Kukhi (918) tarafından kurulmuştur. Aşot Kukhi bölge hükümdarlığına Gurgen Kurapalati'nin ölümünden sonra gelmiştir. XI asrın Gürcü Tarihçisi olan Sumbat Davitisdze'ye göre "Gurgen Kurapalati'nin oğlu daha sonra Kukhi lakabını alan Beylerbey Aşot, Şavşeti Bölgesi'nde Tbeti Manastırı'nı inşa etmiş ve Kutsal Ruhun işareti üzere oraya ilk Piskopos olarak Stepane adlı birisini görevlendirmiştir"[1].

Piskoposluk Dairesı adını (Gürcücenin Tba Kelimesi Türkçenin Göl kelimesinin anlamına geliyor) bir göl veya göller bulunan yerden almıştır. Gürcistan'da gölden alınan yer adları boldur. Söz konusu isımler bazan bileşik (örn: Tskaltubo), bazan ise çok basit bir halinde (mesela: Borcomi İlçesinde – Tba, Cava, Şuakhevi, Ambrolauri, Sokhumi, Tskhinvali İlçelerinde – Tbeti) rasgelmektedir. Vakhuşti Batonişvili'ye göre "Şavşetideki Tbeti adını oranın küçük göllerden almıştır"[2].

Tbeti Piskoposları "Tbeli" diye ünvanı taşıyorlarmış. Mtbevari kelimesi şöyle açıklanabilir: M-TB-EV-AR-İ. Buradan EV çöğul ekidir, AR Megrul-Çanuri'nin eki (örn: Opizari,Khakhulari, Oltisari, Slesari, Otari v.s.), M eki eski Gürcücede türeme işareti olarak kullanılmaktaydı (örn: Megvipteli, Maçabeli v.s.)[3], diğer TB ise kelimenin köküdür.

Tbeti kelimesinden Tbeli kelimesi türemiştir. Tbeli ile Mtbevari kelimeleri farklı anlama gelmektedirler. Bazı bir bilim adamı tarafından Tbeli ile Mtbevari kelimeleri aynı anlamda olduğu gibi değerlendırilmiş ve Şavşeti Bölgesi'nin üst düzey din adamlarını belirten terim olarak kullanılmıştır. Ancak kelime Tbeli hem din hemde sivil adamlarına denilebilirdi. Kelime Tbeli bir insanın Tbeti'de oturduğunu belirtmektedir. Örneğin Davit Tbeli, Anton Tbeli v.s. Tbeli kelimesini soyad olarak taşıyan şahılar IX-X asırların Gürcistan'ın güçlü feodal ailelrinden birisini temsil ediyolardı. Daha sonraki zamanlarda kelime Tbeli özel isim anlamını almıştır. (bak Tbel Abuserisdze, XII asır, bilim edebiyatında yanlışlıkla Tbeti

---

[1] *Sumbat Davaitisdze,* Bagratlıların Tarihi ve Anlatması, Kartlis Tskhovreba, metin bütün genel elyazmalara dayalı *S. Kaukhçişvili* tarafından tesbit edilmiştir, c. I, Sakhelgami, Tfl., 1995, s. 380:9-10; Tao-Klarceti Bagratlıları hakkında olan Sumbat Davitisdze'nin vakainamesi, üçüncü basın. Metin notlarla ve iki jenealojik tablosu ile birlikte Akad. *E. Takaişvili* tarafından basılmıştır, Gürcistan ve Kavkasya Tarihi Bildirileri, 27. bölüm, Gürc. Bilim. Akad. Yayınları, Tfl., 1949, s. 66, & 55; *Sumbat Davitisdze,* Bagratlıların Tarihi ve Anlatması, basın için metin, incelemesi, notlar ve fihrist *Goneli Arakhamia* tarafından hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1990, s. 50:4-8, Gürcüce; *Сумбат Давитисдзе,* История и повествование о Багратионах. Перевод и примечания *М.Д.Лорткипанидзе*, Изд-во "Мецниереба", Тб., 1979, с. 35

[2] Kartlis Tskhovreba, IV, metin bütün genel elyazmalara dayalı *S. Kaukhçişvili* tarafından hazırlanmıştır, *Batonişvili Vakhuşti*, Gürcistan Krallığı'nın Tasviri, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, s. 679:12-13. Gürcüce.

[3] *А. Шанидзе,* Два чано-мингрельских суффикса в Грузинском и Армянском языках, I, суффикс происхождения *ar* в Грузинском языке, "Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества" т. XXII, 1916, с.365-372; *A. Şanidze,* Eserler, I, Gürcüce'nin Yapısı ve Tarihi Konuları, I, TDÜ yayınları, Tfl., 1957, s. 20-25; *A. Şanidze,* Gürcüce'de kimilği belirten eki – ar, "Ganatleba" Dergisi, 1918, N1, s. 21-26; *A. Şanidze,* Eserler, I, s. 28-32. Gürcüce.

Piskoposu olarak geçmektedir v.s.)[4].

XVI asırda yazılan ve "Patrikhane'ye Bağlı Olan Samtkhe-Saatabago Bölgesi'nin Üst Düzey Din Adamları ve Piskoposluk Daireleri" adlı bir belgeye göre Tbeti Piskoposluk Dairesi'ne "Dakhatula'nın üst kısmı, Anakert'ten itibaren bu tarafa uzanan bölge, bütün Şavşeti Bölgesi Miçikhian'la birlikte ve Dandalo'dan yukarıya doğru uzanan Acara Bölgesi" gibi araziler dahilmiş. Aynı belgeden "Dandalodan aşağiya doğru uzanan Acara Bölğesi'nin ise Kutaisi Piskoposluk Dairesi'ne ait olduğu"nu oğrenmiş oluyoruz[5]. Vakhuşti Batonişvili'ye (1696-1757) göre de "Buranın Piskoposlarına Anaskert ötesi, bütün Şavşeti ile Artanuci bölgeleri" aitmış[6]. Demek ki, V asırda Kral Vakhtang Gorgasali tarafından Ucarma, Çeremi, Khornabuci, Tiflis gibi merkezlerle birlikte kurulan ve daha sonra ıse Klarceti Krallığı'nın başkenti olan Artanuci şehri de Tbeti Piskoposluk Dairesine aitmiş. Buradan Tbetide çok önemli bir piskoposluk dairesinin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bana göre Vakhuşti Batonişvili'ce burada bir hatanın yapmıştır, çünkü o devirde bütün Klarceti bölgesi Artanuci ile birlikte Ançi Piskoposluk Dairesine aitmiş.

Ayrıca Tbeti Piskoposların hayisiyeti diğer üst düzey Cürcü din adamları arasında da çok yüksekmiş. XIII asırda kralın taclamasında Tbeti Piskoposu Doğu ve Batı Gürcistan'in 36 üst düzey din adamı arasında 12. sıradaymiş ve Ançi ile Tsurtskabi Piskoposlar arasında duruyormuş[7]. Samtkhe-Saatabago'nun 13 üst düzey din adamı arasında da hayisiyeti çok yüksekmiş ve sırada beşinciymiş[8].

Tbeti Manastiri X asır başlanğıcının Gürcü mimari sanatcılığının önemli eserlerinden birisidir(Resim 16,17,18). Önce Manastır Büyük ve kübbesi haç şeklinde olan bir yapıymış. Üzerinde favkalade süs tarzları, örnöman dekoru ve freskal ressamlığın çok güzel şekilleri bulunuyormuş[9]. 1961 Manastırın kübbesi, Kuzey-Batı kolu ve kemeri büşbütün yıkılmıstır. Farnsiz asıllı Güzel Sanatlar uzmanları olan N. ve M. Tierilere göre manastır yerli halk tarafından kaplama taşlarını inşaat için götürdükleri nedeniyle yıkılmıştır[10]. Şöyle ki, manastırın öncekı durumu ve güzelliği sedece fotograflarda kalmıştır[11](Resim 16).

Rivayete göre "Kaplan Postlu Şovaliye" denilen meşhur Gürcü Poemin yazari Şota Pustaveli eğitimini Tbeti Manastırı'nda görmüştür[12]. XIX asırda faaliyet gösteren ünlü Gürcü tarihçisi Dimitri Bakradze (1826-1890) şair Ioane Şavteli'nin de Tbeti'den olduğunu belirtmiş ve Şavteli kelimesinin Şavşeteli kelimesinden türemiş olduğunu ifade etmiştir[13].

---

[4] *Abuseridze Tbeli,* Şuartkalda Bolok-Basili'nin İnşaatı ve Abuserisdze'ler Soyunun Vakainamesi, 1233 yıl; metin *L. Muskhelişvili* tarafından basılmıştır, Tfl., 1941, s. 25; *K. Kekelidze,* Eski Gürcü Yazısının Tarihi, c. I, Tfl., 1951, s. 30. İ. Sikharulidze "Tbeli" adını dini bir lakab değil de sıradan bir ad olarak kabul etmektedir. (bak *İ. Sikharulidze,* Tbel Abuserisdze, Tfl., 1963, s. 35). Ayrıca bütün yazın faaliyetlerine dayalı Tbel Abuserisdze piskopos değil de sıradan bir din adamı olarak kabul edilmiştir (Abuserisdze Tbeli, Eserler, yayın için metin, incelemesi, sözlüğü ve fihrist *N. Goguadze, M. Kavtaria, R. Çagunava* tarafından hazırlanmıştır, "Acara" yayınları, Batumi, 1998, s. 87; demek ki, "Tbeli" kelimesi Tbeti Katedralı'nda faaliyet gösteren piskoposunu belirtmez, sadece antroponim olarak kullanılmaktadır. Gürcüce.

[5] Gürcü Hukuki Eserleri, III, Kilise Yasama Eserleri (X-XIX yy), basın için metinler, notlar ve fihristler Prof. Dr. *İ. Dolidze* tarafından hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1970, s. 245. Gürcüce.

[6] Kartlis Tskhovreba, IV, s. 679:15-16. Gürcüce.

[7] Gürcü Hukuki Belgeleri, c.II, Sivil Yasama Eserleri (X-XIXyy), metinler, notlar fihristlerle birlikte Prof. Dr. *İ. Dolidze* tarafından hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1965, s. 48. Gürcüce.

[8] Gürcü Hukuki Belgeleri, III, s. 224-246. Gürcüce.

[9] *П. Закарая,* Зодчество Тао-Кларджети, Изд-ство Тбилисского университета, Тб.,1992, с. 91-99; *W. Djobadze,* Early medieval Georgian momasteries in historic Tao-Klarjet'i and Şavşeti, Stuttgart, 1992, p. 218-230; *B. Baumgartner,* Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarzeti (Dissertation), Wien, 1996, S. 694-705.

[10] *N. et. M. Thierry*, notes d'un nouveau vuyage en Georgie torgue, "Bedi Kartlisa", 25, Paris, 1960. p. 51-65.

[11] *А. М. Павлинов,* Путевые заметки, "Материалы по археолгии Кавказа", вып. III,М., 1893, с.71-75, таб. XLI-XLVII.

[12] *Z. Çiçinadze,* Ş. Rustaveli, Tfl., 1884, Gürcüce; *И. Мегрелидзе,* Руставели и фолклор,Тб.,1960,с. 29,32,51,54.

[13] *Д. Бакрадзе,* Кавказ древних памятниках християнства, Тфл., 1875. с. 111.

Tbeti Manastırı'nda Gürcü edebiyatını, güzel sanatçılığını, kuyumculuğunu temsil eden çok sayıda eserler vücüde getirilmiştir. Tbeti Piskoposları Gürcü Kilisesi'nin üst düzey hiyerarşaları olarak kabul edilmiştir. Onlar çeşitli zamanlarda sadece dini değil ülkenin siyası ve kültürel hayatında da önemli rol oynamaktaydılar.

Tbeti'nin katedral kilisesindeki kuzey-batı tarafının kubbe altındaki direğine gri rengi taştan yapılan (ebatları: 113 x 36 x 10 cm.)[14] kiliseyi inşa eden ve Tbeti Piskoposluk Dairesi'nin kurucusu Aşot Kukhi'nin resimleri yerleştirilmiştir. Bu resimler şu anda Gürcistan Devlet Sanat Müzesi'nde sergilenmiştir (Resim 19,20). Tbeti Kilisesi'nin yapısı dışında, Aşot Kukhi kendi diğer kültür-inşaat faaliyetiyle meşhur olmuştur. Arseni papazlık döneminde Aşot Kukhi "Amona zekasıyla tam inşaatçı"-nın (yanı, mimari) eliyle Yeni Khandzta Kilisesi'nin inşaatını başlamıştır. Bu kilisenin inşaatını İovane Cibrili'nin kardeşinin papazlık döneminde kendi yeğeni "Büyük Kral" Gurgen bitirmiştir[15]. Göründüğü gibi, bugüne kadar ulaşabilen ve hala mevcut olan, hasarlanmış ve yıkılmış olan Khandzta /Porta/ Portada'ki kilisedir. Aynı zamanda, aşağıda gördüğümüz gibi, Aşot'un emriyle Piskopos Stepane Pırveli Mtbevar "Gobroni'nin işkencesi"-ni yazmıştır.

Yukarıda bahsedildiği gibi Beylerbey Aşot Kukhi tarafından Tbeti Manastiri'nin ilk Piskoposu olarak Stepane adlı bir din adamı görevlendirmiştir. Söz konusu Stepane'ce görevine ne zaman başladığı ve ne zaman kadar devam ettiği tam belli değildir. Aşot Kukhi 918 yılında vefat olmuştur. Buradan Stepane'ce IX asrın sonu ile X asrın başlarında faaliyet gösterdiği kanaatı yaygınlaşmıştır. "Aziz Gobroni'nin Istirabi"[16] (Gobroni adlı şahıs Kveli kalesinden alınmıştır) başlıklı eski Gürcü din edebiyatı eseri günümüze kadar çok sayda elyazması örneğinde muhafaza edilmiştir[17]. En eskisi Patrik Domenti (1705-1741) siparişi üzere[18] 1713 yılında (Elyazmaları Enstitüsü A- 131) Gabriel Saginaşvili'ce yeniden yazılmıştır. Anılan eserin çok sayıda olan yeniden yazılan örnekleri günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Eser başlığının altındaki bir yazıda "Ben Tbeti Piskoposu Stepane, Beylerbey Aşot'un emiri üzere yazdım" şeklinde ifadeler kullanmıştır[19].

Anılan eserde 914 yılında Arab Başbuğu Abul Kasim tarafından Gürcistan'da ve Ermenistan'da yaptığı istila hareketleri anlatılmıştır. Abul Kasim her iki ülkeyi imha etmiş, Sumbat Ermeni Kralı'nı ise direğe çakarak öldürtmüştür. Kartli ve Cavakheti bölgelerini tahrip ettiği ardından "çok sağlam olan Tmogvi Kalesi'ni ele geçirememiş ve oradan ayrılmıştır. Daha sonra ise Kveli Kalesi'ne karşi savaş açmıştır"[20].

Savaş öncesi bir kaç Gürcü Zadeganı Kveli Kalesı'nde bir araya gelmişler. Aralarında önce adı Mikhael olan daha sonra ise Gobrona değiştiren bir zat ta bulunuyormuş.

Gürcülerin kahramanca savaştıklarına rağmen Kveli Kalesi dayanamamıştır. Mikael Gobroni Arapların eline esir düşmüştür. Araplar ondan dininden vazgeçmesini istemişler. Mıkael Gobroni Arapların teklifini kabul etmemiş ve 914 yılında Araplar onu öldürtmüşler. Anılan olaylardan istifade ederek Korneli Kekelidze tarafından Stepane Mtbevar'ce eserin 914-918 yıllar arasında yazmış olduğu gibi fikir savunulmuştur[21].

Aynı K. Kekelıdze tarafından esere ilişkin "yazar Stepane Mtbevari o zamanki siyasi durumunu, Arapların istilasını, kalenin muhazarasını, hiristiyanların imhasını, kısaca, ancak tarihçilerden de daha

---

[14] Н.А.Алададшвили, Монументальная скульптура Грузии. Фигурные рельефы V-XI веков, Изд-во „Искусство", М., 1977,с.76,87,88,рис.71(с.76).

[15] Grigol Khandzeli'nin hayatı, dzqalt, I, sayfa 277: 1-2, 15-20.

[16] Gobroni'nin İstirabı, Eski Gürcü Din Edebiyatının Eserleri, Eski Kililse Müzesinin (A) Koleksyonu, c. ı, 2, yayın için kitap *İ. Abuladze* başkanlığında hazırlanmıştır, Gürc. Bilim. Akad. Yayınları, Tfl., 1963, s. 172-183. Gürcüce.

[17] Gobroni'nin İstirabı..., s. 172.

[18] Elyazmalar Enstitüsü, A – 130, 85v-91v; Gürcü Elyazmalarının Tasviri, Eski Kilise Müzesinin (A) Koleksyonu,c. ı, 2, *El. Metreveli* başkanlığında ciltlenmiş ve basın için hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1976, s. 139-140. Gürcüce.

[19] Gobroni'nin istirabı..., s. 172:32.

[20] Kartlis Tskhovreba, I, s. 263:15-16. Gürcistan Tarihi'nin Denemeleri, c. II, Gürcistan IV-X asırlarda, cilt *Şota Meskhia* başkanlığında hazırlanmıştır, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, s. 520-521. Gürcüce.

[21] *K. Kekelidze*, Eski Gürcü Edebiyatı Eserleri, c. I, "Metsniererba" yayınları, Tfl., 1980, s. 145. Gürcüce.

güzel bir tarzda açıklamıştır" gibi ifadeler kullanılmıştır[22]. Bunula birlikte eserde tarihi simaların sık sık dile getirilmesi ve kıyaslanması eserin değerini daha da artırmıştır. Mesela, eserin bir yerinde yazar tarafından "Hiristiyanlar son dereceye kadar dara düşmüş, ağaç yapraklarını ve yeşil otu yemeye başlamışlar" gibi kelimeler ifade edilmiştir[23].

X asrın yazarın eserinden onun düşüncelerinin dar olduğu belli olmaktadır. Misal, yazar "düşmanın istilasını, ülkenin imha edildiğini insanların kötü davranışlarından dolayi Savaş Tanrısı'ca verildiği ceza" olarak açıklamakladır. Yazar Stepane Mtbevari'ye göre "Ermenistan ülkesi oraki halkın sadece kendisini beğendiğinden, rüşvetçi olduğundan, ginahlarından, gerçek Hiristiyan olamadığından dolayı imha edilmiştir"[24].

Piskopos Stepane Mtbevari o zamanların ünlü ve nüfuz sahibi olan insanlardan birisiymiş. 951 yılında yazılan ve Eski Gürcü Din Edebiyatını temsil eden " Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayati" başlığıyla bilinen eserin yazarı Giorgi Merçuli tarafından Stepane Mtbevari "Birinci Piskopos" olarak adlandırılmıştır. Aynı Giorgi Merçuli'ye göre Aziz Grigoli'nin Hayat'nı o devrin yazarlarından sadece Stepane Mtbevari anlatabilirdi ve kendisi de Stepane'nin vefatından sonra yazmaya başlamıştır[25].

Gürcü Edebiyatında "Şatberdi Kitapçığı" dıye bilinen elyazması eser X asrın 60-70. yıllarında yeniden yazılmıştır. Anılan elyazmasında yer alan eserler arasında on dördüncüsü "Davit'in Zebur Kitabı"[26] diye bilinen kaynaklarda adı geçmeyen ve Daçi adında olan bir şahıs tarafından çevrilmiştir. Bu çeviride o zamanki şartlara göre Daçi'nin iyi bir yazar olduğu anlaşılmaktadır. Daçi'nin çevirilerinden ve Piskopos I. Stepane Mtbevari'ye yazdığı mektubundan onun ve Stepane'nin çağdaş oldukları belli olmaktadır. Daçi yazdığı mektubunda Yunanca bilmediğinden Ermenice'den çevirdiğini ve "Davit'in Zebur Kitabinin" bir kısmını Stepane'ce edit ettiğini açıklamıştır[27]. yukarıda söz konusu olan örneklerden Piskopos I. Stepane Mtbevari'nin edebiyat kabiliyeti, otoritesi ve o zamanki Gürcü Edebiyatı'nda var olduğu etkisi açıkça belli olmaktadır.

X asrın sonu ve XI asrın başlarında yazılan tarihi kayınaklarında, Tbeti Piskoposluk Dairesi'nde Stepane'den sonraki piskopos olarak İvane adlı bir şahsın görev yaptığı öğrenilmiştir. Stepane ile İovane arasında başka bir piskoposun faaliyet gösterdiği belli değildir. Ancak Tbeti Katedralı'na ünlü yazarların görevlerıdirme geleneği devam etmiştir. Buna örnek olarak İvane Mtbevari'nin gösterilmesi de tam yerindedir, çünkü İvane o devrin yazarları arasında ünlü Din Edebiyatçısı olarak kabul edilmiştir[28].

İvane Mtbevari tarafından yazılan ve on beş grubu teşkil eden kilise şarkıları 978-988 yıllarında Mikael Modrekili'ce yenıden yazılan "Kilise Şarkıları Kitapçığı"[29] denilen bir eserde yer almıştır[30]. K.

[22] *K. Kekelidze*, Eski Gürcü..., s. 146.

[23] Gobroni'nin İstirabı, s. 177:17-18.

[24] Gobroni'nin İstirabı, s. 175:6-10.

[25] Grigol Khantsteli'nin Hayatı, Eski Gürcü Din Edebiyatının Eserleri, I, s. 249:8-9. Gürcüce.

[26] X asrın Şatberdi Kitabı, basın için kitap *B. Gigineişvili* ve *El. Giunaşvili* tarafından hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1979, s. 425. Gürcüce.

[27] X asrın Şatberdi Kitabı.., s. 424.

[28] *K. Kekelidze,* Eski Gürcü Edebiyatının Tarihi, sc. I, s. 173-174. Gürcüce.

[29] Elyazmalar Enstitüsü, s-425, 272. 978-988 yıllarında yeniden yazılmıştır *(P. İngorokva,* Giorgi Merçule, X Asrın Gürcü Yazarı, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, tfl., 1954, s. 763-764); Gürcü Elyazmalarının Tasviri, Gürcüler Arasında Okuma-Yazmanın Yaygınlaştırma Derneğinin (S) Koleksyonu, c. I, *El. Metereveli* tarafından ciltlenmiş ve basına geçirilmiştir, Gürc. Bilim. Akad. Yayınları, Tfl., 1959, s. 544-567.İovane Mtbevari'nin adı 24v, 25v, 30v, 38v, 39v, 41v, 56g, 60g, 60v, 69g, 120g, 124v, 133g sayfalarında bulunan kilise şarkılarının yanında yazılıdır. Mikael Modrekili'nin kitabında yer alan İovane Mtbevari'nin anıdığına dair iki örnek: "İovane Mtbevar Piskopos'ça söylenilen kilise şarkıları. İsa yücelt onların ruhlarını (30v. elyazmalarının tasviri, AI, I, s. 546); "İovane Mtbevar Piskopos'ça süslenen" (39g, elyazmaların tasviri, AI,I, s. 547). Gürcüce.

[30] Elyazmalar Enstitüsü..., s. 174. Günümüzde tesbit edildiği kadarıyla Mikhael Modrekili'nin kitabında yazarlardan en fazla İovane Mtbevari'den bahsedilmiştir. İovane Mtbevari'ce 13 dini edebiyatının kanunu ve bir stikaroni yazılmıştır. L. *Cğamaia*, X asrın Gürcü dini edebiyatı kanununda ikinci kilise şarkısının konusu, "Mravaltavi" Filoloji-Tarihsel araştırmaları, Tfl., 1983, s. 115. Gürcüce.

Kekelidze'ye göre anılan grublar çeşitli bilim görüşlerine, felsefe-teolojisel düşüncelere, şair heycanına, güzel tarza ve çok tatlı edebiyat diline sahiptirler[31].

Ivane Mtbevari'nin adı eski Gürcü elyazması eserlerinden öğrenilmiştir. Bunlar şunlardır: M. Saltnikov-Şçedrin Sankt-Petersburg Kütüphanesinde[32] muhafaza edilen 995 yılında yazılan "Tbetinin Birinci İncili" başlıklı kitap, X asırda yazılan "Svaneti Kitapçığı" diye adlandırılan eser[33] 1003 yılında yazılan "Azizler Hayatı"[34] adlı kitap. Yukarında adı geçen eserlerden ilk iki elyazması eseri İvane Mtbevari'nin siparişi üzere yazılmıştır, üçüncüsünün yeniden yazılmasına ise bizzat katılmıştır.

Tbeti'nin I. Otkhtavi'nin çağdaş tarifesi mevcut değildir. Bunun tarifesi hemen hemen 120 yıl önce Al. Tsagareli tarafından bir defa yayınlanmıştır. Burada vasiyetnamenin müteaddit ve çok manalı metinleri her zaman tam olarak belirtilmemiştir35. Bunun için, bu vasiyetnamelerde Tbeti'deki Piskoposluk Dairesi'yle ilgili olan diğer kaynaklardan belli olmayan belgeler belirtilmiştir. Her vasiyetname Ak. Şanidze[36] ve R . İmnaişvili[37] tarafından yayınlanmıştır.

El yazısının genel vasiyetnamesinde aşağıdaki bilgiler belirtilmiştir (Resim 21):

„დაიწერა წ(მიდა)ჲ ესე წიგნი|ს(ა)ყდ(ა)რსა შ(ინ)ა ტბეთისასა,|ს(ა)ყოფელსა წ(მიდა)თა მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლთ (ა)სა,|დასაბამითგ(ა)ნ გ(ა)რდ(ა)სრ(უ)ლთა|წელთა (*შემდეგ ადგილია დატოვებული, მაგრამ თარიღი არაა ჩაწერილი*),|ქრონიკონსა **სიე** (*ასომთავრულით, ქარაგმების დასმით*), ჴელითა ორთა მწერალ|თაჲთა – დ(ავი)თ ოშკელის(ა)ჲთა|და გლახაკისა არქ|იპოსისითა, ქ(რისტემა)ნ მიეცინ|სასყიდელი შრომისა|მათისაჲ სას(უ)ფ(ე)ვ(ე)ლსა.|

და შეიმოსა ჴელითა|ს(ა)ნ(ა)ტრელისა *მღდლისა* სტე|ფანესითა. ქ(რისტემა)ნ აკუ|რთხენ ყ(ოველ)ნი მოღუაწე|ნი ამის წიგნისანი"[38].

Buradan göründüğü gibi: 1) El yazısı Tbeti'de yeniden yazılmıştır; 2) Tbeti Kilisesi kutsal aracılarının adını taşımaktadır. Bunun için, aşağıda gördüğümüz gibi, Tbeti II. Nasihatı'nin 1195 yılında yeniden yazılan kapağının alt kanadında Petre ve Pavle aracıları belirtilmiştir; 3) El yazısı 995 yılında yeniden yazılmıştır (Kronikonsa 215+780+995); 4) El yazısı iki yazar Davit Oşkeli ve Arkipos tarafından yazılmıştır; 5) El yazısı papaz Stepane tarafından toplanmıştır ve kapak içine konmuştur.

El yazısının momgebelinin vasiyetnamesi yaygındır ve 4 sayfada ve iki kolon olarak verilmiştir (363v-365r). 1915 yılında, bir kaç yer haric, Ak. Şanidze bu el yazısını tam olarak okumuştur ve daha önce yayınlanmadığından dolayı, 1926 yılında yayınlamıştır[39]. Vasiyetnamenin yaygın metninin büyük kısmı dini dilinde yazılmıştır, göründüğü gibi, İovane Mtbevare tarafından düzenlenmiştir (hikaye de kendi tarafından anlatılır), bildiğimiz gibi, İovane Mtbevare kendi dönemindeki mühteşem kitapçıydı (himnograf).

995 yılında yeniden yazılan "Tbetinin Birinci İncili" adlı kitabın vasiyetlerin birisinde "Hazreti

---

[31] *K. Kekelidze,* Eski gürcü edebiyatı Tarihi, c. I, s. 174.

[32] *İ. İmnaişvili,* Tbeti İncili, incelemesi ve metni, (Eski Gürcücenin Kürsüsünün Bidirileri, 20), Tfl., 1977, s. 165-231. Gürcüce.

[33] *S. Gorgadze,* Svaneti'nin İncili, "Gürcistan'ın Arşivi, III. kitap, Tfl., 1927, Gürcü Elyazmalarınøò Tasviri, Eski Kilise Müzesinin (A) Koleksyonu, c. I,1. El. Metereveli başkanlığında *T. Bregadze, M. Kavtaria* ve *L. Kutateladze* tarafından ciltlenmiş ve basın için hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, tfl., 1973, s. 58-71. Elyazmasını sipariş veren vasiyetinde "İsa, bağışla bu kitabı sipariş veren İovaneyi ve papaz Teodoreyi, Amen". s. 71. Gürcüce.

[34] *R. Blake,* Catalogue des manuscripts georgiens de la bibliothegye de la laure d'İviron au Mont Athos, "Revue de İ' Orient Chretien", I, IX (XXIX), N1 et 2 (1933-1934), Paris, 1943, pp. 143-147. Elyazması için bak *V. Silogava,* Feodal Çağı Gürcistan'nın bütünleşmesi için açılan savaşların kronolojisinden (Kakheti Bölgesinin İlhakı, 1003 yıl), Çokbaşlık, XIX, Tfl., 2001, s. 351-357. Gürcüce.

[35] *A.A. Tsagareli,* Bilgiler, I, sayfa 19-21.

[36] *A. Şanidze*, İoane Mtbevri'nin şahsiyeti için, 1926. Tfl., 1926, s. 220-222.

[37] *İ. İmnaişvili,* Tbeti İncili, incelemesi ve metni, s. 105.

[38] *A.A.Tsagareli.*I. s. 20. *İ. İmnaişvili,* Tbeti İncili,s. 105.

[39] *A. Şanidze*, İoane Mtbevri'nin şahsiyeti için, 1926. Tfl., 1926, s. 221-222.

İsa, yücelt Tbeti Manastırı'nın ilk Piskoposunu ve şu an ise Atskuri Manastırı'nın Piskoposluğuna görevlendirdiğin, "Matskvereli" ünvanını taşıyan Iovaneyi" gibi kelimeler kullanılmıştır. Anılan yazıdan İvane Mtbevari'nin Atskuri Manastırı'nda Pıskoposluk görevinde olduğu da anlaşılmaktadır. Elyazmanın daha bir haşiyesinden ise İvanenin annesi ile babasının Mariami ve Arseni adında olduklarını öğrenmiş oluyoruz.

Kitabın sayıfalarından birisinde Mikhael Modrekili'nin küçücük bir resimi mevcuttur. Resimde İovane Doğu Hiristiyan Kilisesi'nin ünlü yöneticilerinden birisi olan Basili ile birlikte tasvir edilmiştir[40]. Aynı resimden İovane'nin çagdaşlari tarafından esere ne kadar önem verdikleri de anlaşılmaktadır.

"Atoni Gürcü Manastırı"nda deri üzerinde yazılan ve 18 Azizin hayatını anlatan bir elyazması eseri muhafaza edilmiştir. Bu eser 1003 yılında, Şaori'deki Meryem Anne Kilisesi'nde, bizzat Kral III. Bagrat'ın (978-1014) siparişi üzerine yeniden yazılmıştır. Bu eser kralın kütüphanesine koyulmuş ve yadıgarlık değeri de çok yüksektir. Elyazması eserinde 15 adet eski ve 2 adet yeni anıt yazıları ve vasiyetmane mevcuttur. Eserde yeniden yazılması için emek verenler olan İvane Mtbevari, İvane Zakueli, İvane Mtserali Zakueli Mtbevari, İvane Mtbevari ve Akvla Mtbevari gibi kişilerin vasiyetnamaleri de bulunmaktadır. Eserde Şaori muhtarı Zenon Dagaisdze'nin ve eseri yeniden yazanlardan daha birisi olan Arsen Maleseli'nin[41] adlarına ayrı bir anıt yazıları da bulunur. Elyazması eserinin yeniden yazanlarından birisi olan İvane Mtbevari-Zakueli'nin Raça Mıntıkası Znakua köyünden olduğu açıkça belli olmakladır. İsim Znakua XI asırda yazılan "Nikortsmindeli'nin yazısı"[42] diye bilinen bir yazıda geçmektedir.

Bilim bünyesince Kral III. Bagrat'ın çağdaşı ve X asrın ünlü Din Edebiyatçısı İvane Mtbevari ile "Atoni-28" adlı kitabının yeniden yazanı İvane Mtbevari-Znakueli ayını kişi olarak kabul edilmiştir.

Bana göre elyazmasının genel vasiyetnamesinde "yeniden yazan ve ciltleyen" diye adı geçen Akvla Mtbevari ile elyazmasının diğer yerlerinde anılan İvane Mtbevari'nin farklı kişiler olması gerek. Demek ki, X asrın sonu ile XI asrın başlarında Tbeti Piskoposluk Dairesi'nde iki piskoposun İovane Mtbevari ile Akvla Mtbevari'nin peş peşe görev yaptıkları düşünülebilir. Ayrıca 995 yılında İovane Mtbevari'nin Atskuri Katrdralı'na geçtiğinden sonra Akvla'nın Tbeti Katedralına geçmesi söz konusu olabilir.

Tbeti Katedralı'nda İovane ile Akvla'dan sonra Saba Mtbevari'nin Piskopos olarak görev yaptığı belli olmaktadır. Anılan Saba Mtbevari 1028 yılına yakın dönemlerde o zamanki Gürcistan'ın çok gergin siyası hayatında önemli rol oynamıştır.

"Matiane Kartlisai" adlı kitaba ve vakainüvist Sumbat Davitisdeze'nin ifadelerine göre "Babası I. Giorgi'nin (1014-1027) ölümünden sonra Tao Bölgesi'nin zadeganları Vaçe Kariçisdze ve digerleri iki yıl önce tahta çıkan IV. Bagrata (1027-1028) karşı başkaldırmışlar ve Bizansa gitmişler. Daha sonra ise onlara Çançakhi Paleli ve Arcevan Hololasdze gibi şahislar da katılmışlar. Son iki kişi ise başkaldırmalarından başka, birincisi Garkloba Kalesi'ni ve ikincisi de Tserepti Kalesi'ni Bizanslılar'a teslim etmişler[43]. Başkaldıran Tao Mıntıkası Zadeganlara 1028 yılına yakın dönemlerde Bana Piskoposu İovane de katılmıştır. Bizans İmparatoru VIII. Kontantinos (1025-1028) başbuğu Parkmanosis Proedros İovane Khratularis başta olmak üzere Tao Mıntıkasını ele geçirmek için askeri kuvvet göndermiştir, Bizanslılar gelip ülkeyi yıkmışladır".

---

[40] Elyazmalar Enstitüsü, s-425, 60g. tasvirler tonozlar içindedir, üzerindeki yazılardan "Aziz Basili Kasarieli", "İovane Mtbevari Piskopos" gibi kelimeleri öğrenmiş oluyoruz. Her ikisinin elinde tomarlar var. Birinci tomar üzerindeki yazıdan "düdük çalın" şeklinde okunulmaktadır, ikincisinden ise "edepsizliğimden dolayı bağışla beni, layık olmayanı", elyazmalarının tasviri, a, I, 1. s. 549). Gürcüce.

[41] Şaori ve Marelisi Batı Gürcistan'da bilinen toponimlerdir (10 ocak 1987 yılında Gürcistan SSC İdari Taksimatı, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, tfl., 1987, s. 10,70). Gürcüce.

[42] Gürcü Tarihi Belgelerinin Küllüatı, I, Ix-XIII yy Gürcü Tarihi Belgeleri *T. Enukidze, V. Silogava, N. Şoşiaşvili* tarafından hazırlanmış ve basılmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1984, s. 39, 40, 41,59 Gürcüce.

[43] Kartlis Tskhovreba, c. I, s. 292; Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c. III, s. 180. Gürcüce; Очерки истории Грузии, том III, Грузия в XI-XV веках. Изд-ство "Мецниереба", Тб., 2002, с. 99. Очерки истории Грузии, том III, Грузия в XI-XV веках, Изд-ство "Мецниереба", Тб., 2002, с. 99.

"Şavşeti'deki durumu gören Piskopos Saba Mtbevari başka çare olmadığından Tbeti başında bir kale inşa edip Şavşeti ülkesini tutmuştur. Böylelikle Abkhazlar Kralı Bagrat için sadakatlık göstermiştir"[44]. Sumbat Davitisdze'ye göre Saba Mtbevari "Tbeti kalesinin yanında daha bir kale inşa etmiş ve adını da Sveti koymuştur"[45], aynı zaman "bu kaleye Ezra Ançeli derebeyleri ile gelip sığınmıştır"[46].

O zamanlarda İmparator Konstantinus kendi olümünün yaklaştığını sezmiş ve başbugu ile askeri kuvvetlerini geri çekmiştir. 1028 yılında İmparator Konstantınus'un vefatı nedeniyle Bizanta iç karışıklıklar başgöstermiş ve Şavşeti bölgesi de tehlikeden kurtulmuştur.

Yaptığı sadakatlık ve düşmandan ülkeyi koruduğu üzere kral tarafından Tbeti Piskoposuna "Beylerbey" ünvanı verilmiş ve Şavşeti Bölgesi'nin iktidarına getirilmiştir. Bundan ötürü Tbeti Piskoposları'na Şavşeti Bölgesi beylerbeyleri de deniliyordu. "Saray Nizamnamesi" başlılklı tarihi esere göre "Saraydaki toplantıda Şavşeti beylerbeyisı olan Tbeti Piskoposu'nu kılıçlı koruması beklıyordu"[47].

Genellikle Tarihi Gürcistan'da Piskoposlara bazan beylerbey ünvanı da verilirdi. Mesela, IX asırda yazılan "Kartli'de Hiristiyanlığın Kabulu" başlıklı esere göre, VIII asırda, Kral Mirdat'ın devrinde, Glonokor adlı bir şahıs hem başpiskopos görevini yapıyor hemde Barazbod Pitiakhş tarafından Kartli ile Hereti Bölgeleri'ne beylerbey olarak atanmıştir"[48]. Bazı durumlarda ülke emniyetini sağlamak ile sınıra yakın bölgeleri merkezi sistemine getirmek için sınıra yakın bölgelerin piskoposlarına geçiçi olarak "Beylerbey" ünvanı da veriliyordu. XI asrın bir yazısında Piskopos Grigol Tsurtskabeli "Beylerbey" olarak anılmaktadır. Tsurtskabi Piskoposluk Dairesi Tbeti ile Tskarostavi Piskoposluk Daireleri arasında bulunuyordu. Anılan yazı Ktsia nebrinin burcuna yerleştirilen bir taş üzerinde bulunur. Yazı Ekvtime Takaişvili tarafından tetkik edilmiştir. E. Takaişvili'ye göre Tsutskabi Piskopoları Tbeti Piskoposları gibi kendi bölgelerinde hem dini hemde idarı makamlarını yönetiyorlarmış[49].

Örneğin, Kakheti Kralı I. Giorgi (1466-1476) yaptığı reformlar sonucunda ülkesini "Sadroşo" denilen bir kaç bölgeye bölmüş ve söz konusu "Sadroşoları" yönetmek üzere Alaverdeli, Bodbeli, Rustaveli, Martkopeli ve Ninotsmindeli[50] ünvanlarını taşıyan piskoposlara verilmiştir. Böylelikle, ülkesini beylerbeylerin ayrımcılık politikalarından muhafaza etmiştir.

Burada belirtmeli ki, savaş döneminde, ordu piskopos komutasında değildi (ancak, savaş meydanına kadar önderlik yaptıkları düşünülmektedir). Kakheti Sadroşolarına gelince ordularına komutanlık piskoposlar yerine Mouravlar yapıyorlardı[51].

Şavşeti Beylerbeylerine (aynı zaman piskoposluk görevini yapmaktaydılar) gelince, anlaşıldığı kadarıyla, oranın ordusu Mtbevari'nin (Tbeti katedrali'nin Başpiskoposu) Molaretukhutsesi'nin komutasında hareket ediyormuş. Çünkü, saray toplantısında Molaretukhutsesi elinde kılıç ve kalkan ile kendi reisi olan Tbeti Piskoposu'nun gerisinde duruyordu. Genellikle Molaretukhutsesi sivildi ve

---

[44] Kartlis Tskhovreba, c. I, s. 292:8-10.

[45] Kartlis Tskhovreba, s. 386:1-2.

[46] Kartlis Tskhovreba, s. 292:15-16.

[47] Saray Nizamnamesi, Tfl., 1993, s. 26-27. Gürcüce.

[48] Kartlide Hiristiyanlığın Yaygınlaşması, Eski Gürcü Din Edebiyatının Eserleri, I, s. 32:35-39; X asrın Şatberdi Kitabı, s. 325: 25-27. Gürcüce.

[49] *Е. Такаишвили,* Археологические экскурсии, разыскания и заметки, "Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества", Вып. III, Тифл.1913, 238-239; *V. Silogava,* Samtskhe-Cavakheti Tarihi Müzesinin Epigrafik Eserleri, Akhaltsikhe, 2000, s. 8-9. Gürcüce.

[50] Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c. IV, Gürcistan XVI asrın başından XIX asrın 30. yıllarına kadar, cilt başkanı *Mamia Dumbadze*, "Sabçota Sakartvelo" yayınları, Tfl., 1973, s. 238-239. Gürcüce.

[51] *A. Klimiaşvili,* XV-XVIII Asırlarda Kartli ve Kakheti Sadroşoları'nın Tarihi İçinVerilen Bilgiler, " XIV-XVIII yy. Birkaç Gürcü Tarihi Belgesi, Bildiriler, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1964, s. 124; Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c. IV, s. 239 (burada bahsedildiğine gore "Kakheti'de başbuğluk görevini sık sık Derebeyleri yapıyorlardı). Gürcüce.

sarayın yönetim birimlerinin başkanı olup Devlet Mührünü muhafaza ediyordu[52].Gerek kralların gerekse yörel hükümdarların kendi Molaretukhutsesileri vardı. Mtbevari'nin (aynı zaman Şavşeti Bölgesinin Derebeyi) de kendi Molaretukhutsesisi vardı. Onun var olduğu "Saray Nizamnanesi" başlıklı eserde yer alan "Mtbevari'nin Molaretukhutsesisi" gibi kelimelerden anlaşılmaktadır. Savaşta Mtbevari'nin yerine Molaretukhutsesi'nin komutan olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, XI asrın başlarında faaliyet gösteren Saba Mtbevari idari makamlığına yönetici olarak atanan tek piskopos değildi. Tbeti Piskoposları Tbeti Piskoposluk Dairesi'nin faaliyetin sonuna yanı XVI asrın sonuna kadar bölgede ayını zaman hem dini hemde idari hakimiyetini sağlamışlardır. Anılan durum "Saray Nizamnamesi" başlıklı eserden de hukuken ispat edilmektedir.

Tarihi kaynaklara göre Tbeti Piskopsluk Dairesi'nde görev yapan sonraki piskopos XII asrın ortalarında faaliyet gösteren Pavle Mtbevari adlı bir şahıstır. Onun siparişi üzere 1161 yılına yakın dönemlerde İovane Pukaralisdze adlı Şahıs Tbeti'nin II. İncilini yeniden yazmıştır. Anılan elyazması eseri deri üzerinde Nuskha-Khutsuri ile yeniden yazılmıştır[53]. Elyazmasının Pavle Mtbevari'ye ait vasiyetinde çok önemli olan bikaç bilgi mevcuttur. Söz konusu bilgilere göre : 1) Anılan elyazması eseri mahsus Tbeti Manastırı'na bağışlamak için yeniden yazılmıştır. 2) Davle Mtbevari Kral Davit Ağmaşenebeli'nin (1089-1125) oğlu Kral Dimitri'nin (1125-1155) öğrencisi imiş. 3) Pavle Mtbevari Kral Giorgi'nin (1156-1184) çağdaşı imiş ve Kral Giorgi'yi de "Aslandan cesaretli ve kartaldan yüksek" gibi adlandırmıştır. 4) Yukarıda anılan elyazması eserinden başka Pavle Mtbevari Tbeti Manastırı'na daha bir kaç elyazması eseri ile bir ikona da bağışlamıştır.5) Onun erkek kardeşleri'nin adları Giorgi, Tevdore, Kvirike ve kızkardeşlerinin ise Tskhovrebai, Guarandukht ve Nanai imiş, 6) Yeğenleri Başpiskopos Nikoloz Kutateli, Başpiskopos Arsen Kutateli, Başpiskopos İovane Ançeli, Opiza Manastırı'nın yoneticisi Antoni ile Kral Demetre için dua eden Arseni imişler[54]. Gördüğümüz kadarıyla Pavle Mtbevari'nin akrabalık bağları en üst düzeydeki dini hiyerarşlarından teşkil olunmuştur.

Yukarıda anılan Tbeti'nin İkinci İncili denilen elyazması eseri fevkalade bir şekilde ciltlenmiş ve XII asrın Gürcü kuyumculuk sanatının çok değerli eseri olarak kabul edilmiştir(Resim24). Kitap üzerindeki yazıdan anlaşıldığı gibi bu eser piskopos İovane Mtbevari-Sapareli'nin siparişi üzerine yazılmıştır[55].

Aynı İovane Mtbevari'nin siparişi üzerine İovane Pukaralisdze ile Setaisdze 1195 yılında Tskarostavi Manastırı'nın incilini yazmışlardır[56]. Adı geçen İovane Pukaralisdze ise ayrıca Pavle Mtbevari'nin siparişi üzerine Tbeti Manastırı'nın ikinci incilini de yeniden yazmıştır. Elyazması eserinin vasiyet-anıtlarının bazı yerlerinde İovane ya Mtbevari yada Mtbevari-Sapareli olarak anılmaktadır. Genel vasiyetteki yazısına göre İovane değerli taşlarla süslenmiş bu elyazması eseri Tskaroetavi Manastırı'na koymuş ve Kral Davit ile Kraliçe Tamar'i yüceltmek ve onların ruhuna dua etmek için Tanrı İkonalarına bağışlamıştır[57]. Ayrıca İovane Mtbevari Tskarostavi Manastırına dövülerk süslenmiş bir ikona daha bağışlamıştır.

İovane Mtbevari Tskarostavi İncili'ni kuyumcu Beka Opizari tarafından dövülerek yapılan bir kitap kabına koymuştur. Beka ile kardeşi olan Beşken'in eserleri XII asrın Gürcü Kuyumculuk Sanatının zirvesi olarak kabul edilmiştir. İncili'n ön kapağında "İsa'nın çarmaha gerilmesi", arkasında ise "Meryem Anne ile İsanın Vaftiz Babası olan İoane'nin Acasının" senarioları tasvir edilmiştir. Aynı yerde üç satır

---

[52] *İ. Àntelava* XI-XIII asırlarda Gürcistan'nın Merkezi ve Yerel İdaresi, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1983, s. 36-38; *İ. Antelava,* Gürcistan'nın Tarihi-Kaynaksal Araştırmaları, "Artanuci" yayınları, Tfl., 2002, s. 36-38. Gürcüce.

[53] Elyazmalar Enstitüsü, Q-929, yeni Q koleksyonun Gürcü Elyazmalarının Tasviri, c.II, *İl. Abuladze* 'nin başkanlığında hazırlanmış ve basılmıştır, Gürc. Biliml. Akad. Yayınları, Tfl., 1958, s. 353-358. Gürcüce.

[54] Q Koleksyonun Elyazmalarının Tasviri, c. II, s. 355-356. Gürcüce.

[55] Burada "Yöneticinizce kıyamet gününde kilisede bir araya gelmenizi emrettiği zaman günahkar İovane Mtbevari-Sapareli'nin ruhuna yardımcı olunuz. Amen"(*Е. Такаищвили,* Тбетское четвероевангелие XII века,Материалы по археологии Кавказа,вып. XII,М.,1909 с. 159) şeklinde kelimeler kullanılmıştır. Gürcüce; Qkoleksyonun elyazmalarının tasviri, c.II, s. 357, Ş. Amiranaşvili, Beka Opizari, ek 7. Gürcüce; *Ш. Амиранашвили,* Бека Опизари,таб.7.

[56] Elyazmalar Enstitüsü, Q-907, Q Koleksyonun Elyazmalarının Tasviri, c. II, s. 322-327. Gürcüce

[57] Elyazmalar Enstitüsü.., s. 324.

yazı da mevcuttur. Onlardan ikisinde İncilin yazılması ile dövülerek yapılmasına sipariş veren İovane Mtbevari anılmıştır, üçüncüsünde ise "İsa, kuyumcu Beka Opizari'yi bağışlansın" şeklinde kelimeler kullanılmıştır.

Elyazmasında yer alan ve aynı dönemde yazılan çok önemli haşiyelerden birisinden yeniden yazanların adları ve yeniden yazma tarihi (1195 yıl) belli olmaktadır. Başka bir haşiyeden anlaşıldığı gibi "İncilin üst kapağında iki yüz Dram değerinde gümüş ve yirmi Dram değerinde altın harçanmış, kapak üzerinin süslenmesinde inci kullanılmış ve kuyumcuya da 23(kg) Dram maaş olarak verilmiştir"[58]. Ayrıca yazı davamında İncile dokunanlar lanet edilmiştir. Gördüğümüz kadarıyla kuyumcu Beka Opizari 23 Dram maaş almıştır.

Anlaşıldığı kadarıyla, Tbeti Katedralında Pavle Mtbevariden sonra Piskopos olarak İovane Mtbevar-Sapareli adlı bir şahıs görev yapmıştır. Kaynaklarda sapareli olarak anıldığı onun nereli olduğunu yada önce nerede görev yaptığını (Sapara Akhaltsikhe'den 12 km. mesafede bulunmaktadır) göstermektedir.

E. Takaişvili'ye göre Ubisa Manastırı'nın İncili de XIII asırda yeniden yazılmıştır. Bu İncili'n çağdaşı olan iki haşiyesinde Giorgi Mtbevari anılmıştır. Haşiyelerden birisinde "Bütün Dünyanın hakimi ve peygamberlerin nimeti Tanrı İsa, Piskopos Giorgi Mtbevari'yi bu Kutsal İncilden okumalara izinli kıl, onu bu dünyada bağışla. Öteki Dünyada ise rahmet olsun" gibi ifadeler kullanılmıştır. Aynı yerden bu İncili'n Saba adlı bir şahıs tarafından yeniden yazıldığı anlaşılmıştır. Anılan Saba kendisini daha iki yazıda da söz konusu etmiştir. Elyazmasından Saba tarafından Giorgi Mtbevari için bir İambiko'nun verildiği de anlaşılmaktadır. Bu İambiko'dan Giorgi'nin Davit için hair dua kılan olduğu belli olmaktadır. E. Takaişvili'ye göre anılan Davit'in krallardan birisinin olması gerek, ancak elyazmasından XIII asırda Davit adını taşıyan krallardan hangısının olduğu belli değildir[59].

Kudüste bulunan Gürcülerin Haç Manastırı denilen N 76 elyazmasının vasiyetinde: "Ben, Sefil İovane Vardzieli, İsa'nın Dirilişi adında olan kilisede görev yapan papaz, ruhları rahmet eden yönetici İovane'nin duası ile, ruhlarımızı, yöneticilerimizin, kardeşlerimizin ve yakınlarımın ruhlarına dua etmek için bu kitabı İsa'nın Mezarında lb yılında yazdırdım. Mezar ve kilitleri Türkler elinde olup günahkarlar hiç kimseyi ne içeri ne de dışarı bırakmıyorlardı. Bize eğitim veren Kvirike Mtbevari de yanımızdaydı"[60]. Demek ki,

1) Elyazmasında Pavle'nin Epistoleleri mavcuttur; 2) Elyasmasını "İsa'nın Dirilişi" adında olan kilisenin görevlisi İovane Vardzieli yazdırmıştır; 3) Elyazmasını 1344 yılında[61] İsanın mezarlığındaki kilisede, mezarın ve kilitlerinin Türklerin elinde olduğu zaman yeniden yazmışlardır; 4) O zaman elyazmasını yazdıranın öğretmeni olan Kvirike Mtbevari de Kudüste imiş.

Araştırdığımız konu için en önemlisi, elyazmasının vasiyetinden öğrendiğimiz ve diğer kaynaklardan bilinmeyen XIV asrın ortalarında Tbeti Katedralı'nda Kvirile adlı bir şahsın piskopos olarak görev yaptığının tesbit edilmesidir.

Daha sonra, Tbeti Piskoposları hakkında olan bilgiler sadece XV asrın sonraki tarihi kaynaklarından elde edinmiştir.

"Yeni Kartlis Tskhovreba " adlı esere göre Yakub Han tarafından Atskuri Manastırı'ndan Meryem Anne İkonasını kaçırdığı üzere 1485 yılında Atabeyi Kvarkvare Atskuri Manastırı'nın Piskopsunu

---

[58] Elyazmalar Enstitüsü..., s. 324 (vasiyet sonucunda).

[59] *Е. Такаишвили,* Археологические экскурсии, разыскания и заметки, "Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества", вып. IV, Тифл., 1915, с. 34-36.

[60] *R. Blake,* Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothéque patriarcale greque a Jérusalem, Paris, 1924, p. 113.

[61] Yanlışlıkla R. Bleik elyazmasına tarih olarak XVI asır koymuştur, çünkü vasiyette açıkça belirtilen 1344 (32+1312) yılın yerine 1549 (1517+32) yılını belirtilmektedir, ancak kendisinin de bu konu hakkında şüphesi varmış. Gerçi, Akad. El. Meterveli paleografisel işaretine göre elyazmasına tarih olarak XIII asrın ikinci yarısı ile XIV asrın birinci yarısını koymuştur, ancak elyazmasının vasiyetinde yer alan tarihten (1344) bahsetmamiştir. (*El. Metreveli,* Kudüs'te Gürcülerin Yerleşim Merkezleri Tarihinden Bilgiler (XI-XVIIyy), Tfl., 1962, s. 47, not 133) Gürcüce.

görevinden almış ve "yerine o zamanlarda Tbeti Piskoposu olan Pontus-Trabzon uyruklu Svimeon adlı bir piskoposu görevlendirmiştir"[62]. Demek ki, Trabzon doğumlu Tbeti Manastırı'nın Piskoposu Svimeon, Atabey Kvarkvare tarafından Atskuri Piskoposluk Dairesi'ne getirilmiştir. X-XI asırlarda İovane Mtbevari-Matskvereli'nin olduğu gibi Svimeon'un da hem Tbeti hemde Atskuri Katedralı'nda aynı zaman piskoposluk yaptığı, veyahutta Atskuri Katedralı'na getirerek onun daha üst göreve atandığı ve Tbeti Manastırı'na ise başkasının geldiği hakkında bilgiler henüz elde edinilememiştir.

İv. Cavakhişvili anılan Svimeon'un Trabzonlu olduğundan dolayı onun Rum asıllı olabileceğini söz konusu etmiştir, çünkü daha önce, 1475 yılında yeni vefat olan Bahadur'un ruhuna dua etme gününü Kilise Kanunnamesi'nde belirtmek için Atabey Kvarkvare tarafından Bizans ile Atoni Manastırı'na anılan Svimeon'un gönderdiği düşünülmüştür[63]. Gerçekten Atoni Gürcüler Manastırı'nın ruhani anıtlar kitabında 20-21 yaşında vefat olan (20 Ekim) Bahadurun ruhani anıtın yazısının sonunda "Samtskhe'den gelen bu işin görevlileri, birisi Rum asıllı ve orada çoktan beri görev yapan Svimeon adli bir din adamı, öbürü ise Gürcü asıllı ve çocukluktan beri orada eğitim gören Akaki adlı bir din adamı" şeklinde kelimeler mevcuttur[64]. Demek ki, yazıdan Svimeon'un Rum olduğu açıkça belli olmaktadır ve ayrıca, onun gerçekten Trabzonlu olduğu, önce Tbeti Katedralı'nda piskopos olarak, daha sonra ise Atabey Kvarkvare tarafından Atskuri Katedralı'na Başpiskopos olarak görevlendirdiği de düşünülmüştür.

Elyazmaları Enstitüsü'nde muhafaza edilen S. 252g nolu elyazmasının bir haşiyesine göre 1556 yılında "Khahuli(Haho) Manastırı'nın yöneticisi olan Saba Tskmendidze adlı bir din adamı Tbeti Piskoposluk Dairesi'ne piskopos olarak görevine başlamıştır"[65].

Elyazmalar Enstitüsünde tarihsiz olan (Ad-720) nolu bir belge muhafaza edilmektedir. Belge asıl olup Saba Mtbevari'ce Patrik Domenti'ye sadakatlığını ispat etme belgesidir. Sonunda imza olarak bir haç koyulmuştur. Bilim adamları belgedeki ek yazıya dayalı belgeye tarih olarak 1556 yılını koymuşlardır[66].

Yazıda "Ben, Mtbevari Saba, bu ebediyen geçerli olan yazıyı, Sana, Kartli Patriği olan Domenti'ye, beni görevime atandığın zaman yazdım"[67].

Kartli Patrikleri arasında Domenti adıyla I. Domenti (Patriklik yılları 1556-1560) bilinmiştir[68]. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla Patrik, Saba Mtbevari'ye sadakatlık belgesini göreve atandığında yazdırmıştır. Belgenin daha sonraki kısmında "Patrikhane'ye sadakatlık ve emrinize uyasal olacağımıza" gibi kelimeler mevcuttur[69].

S. 252 nolu elyazması eserine göre 1637 yılında Tbeti Manastırı'nda piskopos olarak Gedeon Saprisdze adlı bir şahıs faaliyetine başlamıştır[70]. "Mtbevari Saprisdze" gibi ad 1650 yılında da anılmaktadır.

---

[62] Yeni Kartlis Tskhovreba, Kartlis Tskhovreba, c. II, s. 483: 21-23. Gürcüce.

[63] *İv. Cavakhişvili,* Gürcülerin Tarihi, III. kitap, II. bölüm (XV asır), Eserler 12 cilt, c. III, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tfl., 1982, s. 369. Gürcüce.

[64] EL. Metreveli, Atoni Gürcüler Manastırının Ruhanı Anıt Kitabı, Tfl., 1998, s. 187. Gürcüce.

[65] Elyazmalar Enstitüsü, s-252g, s. 13; Yeni (S) Koleksyonun Elyazmalarının Tasviri, c. I, s. 257; *T. Jordania,* Vakainameler, II, s. 399. Anılan elyazmasını T. Jordania şöyle açıklamıştır: "O zaman Khakhuli'nin feshedildiği belli olmaktadır ve Khakhuli piskoposu olan Saba da Tbeti Manastırına piskopos olarak taşınmıştır". s. 399. Khakhuli Manastırı'nın bir piskoposluk merkezi olarak faaliyet gösterdiği henüz bilinmiş değildir. Orada manastır hala daha x asırda Davit Kurapalati tarafından kurulmuştu ve piskoposu da "Khakhulari" ünvanını taşıyordu. Ayrıca "Matiane Kartlisai" başlıklı eserde Davit Kurapalati'ce Tao-Klarceti'de inşa ettiği manastırdan sadece Khakhuli Manastırı için "Davit Kurapalati" Manastırı ve Tanrı Binasını, Khahuli'nin kutsal kilisesini inşa etmiştir" gibi kelimelerin kullanılması da dikkat çekmektedir. (Kartlis Tskhovreba, I, s. 274:4; s. 259:4). Unvan "Mama" Saba Tskmendzidze'nin manastır yöneticisi olduğunu da göstermektedir. Gürcüce.

[66] Gürcü Hukuki Eserleri, c. III, s. 262, 1157. Gürcüce.

[67] Gürcü Hukuki.., s. 262.

[68] Gürcistan Patrikleri, Roin Metreveli, "Nekeri" yayınları, Tfl., 2000, s. 94. Gürcüce.

[69] Gürcü Hukuki Eserleri, c. III, s. 262.

[70] Elyazmalar Enstitüsü, s-252g, s. 17; S koleksyonun Elyazmalarının Tasviri, c. I, s. 258; T. Jordania, Vakainameler, s. 452. Gürcüce.

Anlaşıldığı kadarıyla anılan Saprisdze'nin aynı Gedeon olması lazım. Bu Gedeon ise İşkhani ile Atskuri Piskoposluk Daireleri'ne piskopos olarak Osmanlı Sultanı tarafından görevlendirilmiştir[71]. Tbeti Piskoposu Gedeon Sapridze Osmanlı Sultanı IV. Mehmed (1648-1687) tarafından İşkhani ile Atskuri Katedrallarına piskopos olarak 1650 yılında görevlendirmiştir. 7 yaşında tahta çıkan Sultan, o zaman 9 yaşındaymış[72].

Daha sonraki tarihi kaynaklarında Tbeti Piskoposları hakkındaki bilgiler daha yoktur. Vakhuşti Batonişvili zamanında ise Tbeti Katedrali meydandan kaldırılmıştır.

Sonuç olarak, tarihi kaynaklarından aşağıda adı geçen Tbeti Piskoposluk Dairesinde faaliyet gösteren piskoposların adları öğrenilmektedir:

Stepane – IX asrın sonu – X asrın başlangıcı.

İovane – X asrın sonu – XI asrın başlangıcı. 995 yılından itibaren Atskuri Manastırı'nda piskopos olarak görevini yapmaktadır.

Akvla – 995 yılı– XI asrın başlangıcı.

Samoel – XI asrın 10 yılları.

Saba – 1028 yılına yakın dönemlerde anılmaktadır.

Pavle – XI asrın ortaları.

İovane Mtbevari-Safareli – XII asrın son devri.

Giorgi – XIII asır.

Kvirile – XIV asır 50 yılları.

Svimeon – XV asrın ikinci yarısı. 1485 yılından itibaren Atskuri Manastırı'nda piskopos olarak görev yapmaktadır.

Dimitrios (?)–1527.

Saba Tskmelidze Mtbevari-Khahulari – 1556 yılından itibaren piskopos olarak görev yapmaktadır.

Elise Dmanel-Mtbevari– XVI asır 80 yılları.

Gedeon Saprisdze– XVII asrın ortaları. Gedeon 1637 yılından itibaren Tbeti Manastırı'nda piskopos olarak görev yapmaktadır. Ayrıca 1650 yılında aynı Tbeti'de piskopos olarak anılmıştır. Daha sonra ise İşkhani-Atskuri Manastırları'nda piskoposluk görevinde olduğundan "İşkhneli-Matskvereli" ünvanı ile anılmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla Tbeti Manastırında "Tbeti Faaliyetçilerinin Vakainamesi" adlı çok değerli tarihi kaynak yazılmıştır. Söz konusu eser dikilmiş deri yapraklarından yapılmış uzun bir yuvarlak halindedir. Eser XII-XIII asırlarda Tbeti Piskoposluk Dairesi topraklarında yaşayan muhtelif kişilerin ruhani anılarını içeriyor. Eserde 588 anıt mevcuttur. Ancak onların daha fazla olabileceği belli olmaktadır. Söz konusu "Vakainamede" Güney-Doğu Gürcistan'ın tarihi-coğrafyasına, soylar tarihine ve bölgenin onomastiğine ilişkin çok zengin bilgiler muhafaza edilmiştir[73].

Tbeti Piskoposluk Dairesi'ne ait topraklarda Aziz Grigol Khantsteli (759-861) ve öğrencileri tarafından inşa edilen Khantsta Manastırı, Papazlar Manastırı ve Rahibeler Manastırı bulunuyordu[74]. Bunlardan herbirisi, özellikle Khantsta Manastırı, Gürcü kültüründe önemli rol oynamıştır.

---

[71] Elyazmalar Enstitüsü, s-252g, s. 18; (S) Koleksyonun Elyazmalarının Tasviri, c. I, s. 452 (burada yanlışlıkla elyazmasının tarihi olarak 1640 yıl koyulmuştur; T. Jordania, Vakainameler, c. II, s. 465. Gürcüce.

[72] *M. Svanidze,* Osmanlı Tarihi (1600-1923), II, Tfl., 2002, s. 44. Gürcüce.

[73] Tbeti Ruhanı Anıtları, basın için metin, incelemesi ve fihrist Tina Enukidze tarafından hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, tfl., 1977. Gürcüce.

[74] "ve Aziz Papaz Grigol gayret göstererek aradı ve Gunatlenin yanında güzel yer buldu. Bir haç çekerek dua edip orada Rahibeler Manastırını inşa etti ve adını da Günatlis Vani koydu" (Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatı, s. 260:18-20). Gürcüce

Kısım V

BANA PİSKOPOSLUK DAİRESİ

Bana Piskoposluk Dairesi IX asrın sonunda X asrın başlarında kurulmuş ve XVII asrın ortalarına kadar faaliyet göstermiştir. Bana Piskoposluk Dairesi Mtskheta (Kartli) Patrikhanesi'ne bağlı olan Gürcü Ortodoks Kiliseleri'nden birisidir. Bana Manastırı'nda faaliyet gösteren piskoposlara "Baneli" yada "Banaeli" şeklinde ünvan verilmiştir. XI asrın Gürcü tarihçisi olan Sumbat Davitisdze "Bagratlıların Tarihi ve Anlatmaları " adlı eserinde Bana'nın kuruluşunu şöyle anlatmıştır: "Davit Kurapalati'nin oğlu Adanerse Gürcülerin Kralı olarak tahta çıkarılmıştır. Öldürülmüş olan Kral Davit'in oğlu Adanerse ise Kvirike Baneli adlı bir şahsa Bana Manastırı'nı inşa ettirmiştir. Aynı Kvirike Bana'nın ilk piskoposu olmuştur"[1]. Ayrıca XI asrın tarihi eseri olan "Kartlis Tskovreba'nın" yazarı tarafından da benzeri ifadeler kullanılmıştır[2]. Buradan anlaşıldığına göre Bana Manastırı'nı Gürcü Kralı Adanerse (888-923) Kvirike Baneli'ye inşa ettirmiş ve oradaki piskoposluk makamına da onu görevlendirmiştir. Vakhuşti Batonişvili'ye (1696-1757) göre "Kübbeli kilise Bana Kral Adanerse tarafından inşa edilmiştir"[3]. Günümüzdeki araştırmalara göre Bana'nın eski manastırı ilk önce VIII asrın ortalarında inşa edilmiştir, Kral Adanerse'nin devrinde ise (IX-X asırlar arası) yeniden tamir edilip bir Piskoposluk Dairesi haline getirilmiştir[4]. Piskoposluk Dairesi'nin merkezi olan Bana köyü Penek köyüne iki km. mesafede, Penekçayı'nın sağ tarafında, Çorokhi nehri vadisinde bulunmaktadır. Vakhuşti Batonişvili'ye göre "Bana ile Panaki aynı köyü belirtmektedir[5]. Bana dağlar arasındadır, şimdi ona Panaki derler"[6]. Aynı yazar tarafından Bana Piskoposluk Dairesi'nin sınırları hakkında aşağıdaki bilgiler verilmiştir: "Bana Manastırını piskopos yönetiyordu. Bu daireye Panaskerti, Bütün Tao, Oltisi ve Tsarumaki bölgeleri dahildi"[7].

"Bana" kelimesinin "Banak" kelimesinden "K" harfın düşmesi nedeniyle türemiş olduğu kanaatı mevcuttur. Aynı uygulamaya başka kelimelerde de rastlanılmaktadır. Örneğin: Agaraki – Agara, Danaki – Dana, Eşmaki – Eşma, Muşaki – Muşa, Khuaşaki – Khuaşa v.s[8].

XVI asrın başlarında yazılan "Patrikhane'ye Bağlı Olan Piskoposlar ve Piskoposluk Daireleri" adlı bir tarihi belgede Bana Piskoposluk Dairesi'nin sınırları şöyle anlatılmıştır: "Bütün Bana, Taos-Kari,

---

[1] Sumbat Davitisdze, Bagratlıların Tarihi ve Anlatmaları, Kartlis Tskhovreba, metin bütün genel elyazması eserlerine dayalı S. Kaukhçiþvili t arafından tesbit edilimiştir, c.I, "Sakhelgami", Tfl., 1955, s. 379:16; Sumbat Davitisdze, Bagratlıların Tarihi ve Anlatmaları, basın için metin, incelemeler, notlar ve fihristler Goneli Arakhamia tarafından hazırlanmıştır, Tfl., 1990, s. 48; Tao-Klarceti Bagratlıları Hakkında Olan Sumbat Davitisdze'nin Vakainamesi, metin, giriş, notlar iki jeolojik cetveli ile birlikte Akad. E. Takaiþvili tarafından hazırlanmıştır, Tfl., 1949, s.65.(& 47). Gürcüce; *Сумбат Давитис-дзе,* История и повествование о Багратионах, Перевод, введение и примечания *М.Д. Лорткипанидзе,* Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1979, с. 34.

[2] Matiane Kartlisai, Kartlis Tskhovreba, I, s. 261:2-4. Gürcüce.

[3] Kartlis Tskhovreba, IV, Batoniþvili Vakhuþti, Gürcistan Krallığının Tasviri, metin bütün genel elyazması eserlerine dayalı S. Kaukhçişvili tarafından tesbit edilmiştir, Tfl., 1973, s. &83:14-15. Gürcüce.

[4] R. Mepisaşvili, D. Tumaniþvili, Bana Manastırı, İnceleme ve Restorasyon Konuları, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1989, s. 63, 116,173, Ansiklopedi "Sakartvelo", I, Tfl., 1887, s. 348. Gürcüce.

[5] Ansikl. "Sakartvelo", I, s. 348.

[6] Kartlis Tskhovreba, IV, s. 683:12-13.

[7] Kartlis Tskhovreba, IV, s. 683:16-18.

[8] A. Şanidze, Etimolojisel Araştırmalar, II, Kars, Bana, Artanuci, TDÜ Bilimsel Sempozyumunun Çalışma Planı ve Bildirilerinin Özetleri, Tfl., 1952, s. 11; *А. Шанидзе,* Грузинская надпись XIII века в сел. Кош; Koş Köyün XIII Asrın Bir Gürcü Yazısı, Elyazmalar Enstitüsü Haberleri, I, Tfl., 1959, s. 11; S. Cikia, Defteri Mufassaal Vilayatı Gürcistan, III, Tfl., 1958, s. 560-561; L. Menabde, Eski Gürcü Edebiyatı Merkezleri, 1:2, Tfl., 1962,s. 460, not 3. Gürcüce.

Panaskerti, Hirizi ırmağının vadisi, Bütün Oltisi ve Numarakani"[9]. Vakhuşti Batonişvili'ye göre XVIII. asrın ortalarında Bana Piskoposluk Dairesi faaliyetsizmiş ve daha sonraki zamanlarda da faal olmamıştır[10]. Çok büyük olan Bana Manastırı bugün harabe halindedir. XIX asrın ortalarına kadar daha sağlam bir durumda muhafaza edilmişti. Ancak Kırım Savaşı döneminde Osmanlı askerleri tarafından manastır yükseltilerek, Doğu ve Güney duvarlarına yüksek kuleler inşa edilerek bir kale haline getirilmiştir. 1855 ve 1877-1878 yıllar arasında Bana bölgesi Osmanlı-Rus savaşlarına sahne olmuştur. Bahsedilen savaşlar manastıra da zarar vermiştir[11].

Mimarı açısından manastırın orjinal ve bileşik yapı tarzları dikkat çekmektedir. Bana Manastırı tetrakoknk diye bilinen yuvarlak tip tapınaklar grubuna dahildir (Resim 26,27). Mimari stili olarak Bana Manastırı İşkhani, Leketi, Zvartnots ve Gagui Manastırlarına benzer. Ancak anılan manastırlardan farklı olarak Bana Manastırı'nın Doğu ve Batı absitlerin köşelerinde üç katlı dörtgen sekilli odalar inşa edilmiştir. Onlar burc olarak kullanılmış ve üstlerine de manastırın kübbesi dayanmıştır. Ayrıca manastır halka şeklindeki bir örü ile de çevrilmiştir. Anılan örüler sağlamlıkla beraber manastıra bir güzellik te katmıştır. Manastır içinde direk başlarında yapılan oymalarda da ayrıntılı bir ustalık belli olmaktadır. Direklerin sayısı yirmi kadardır. Direk başlarının oyma türleri antik çağın oymalarına benzer, ancak daha toplu bir haldedir. Manastır cephesindeki örnömanlarda süs olarak geometrik ve bitkisel motifler kullanılmıştır.

Manastırı gören veya inceleyen şahıslar anılan örnomanın güzelliklerine hayran olmuşlardır. Manastır çeşitli zamanlarda botanikçi K. Kokh (1843), D. Bakradze (1881), iki defa E. Takaişvili (1902, 1907) tarafından incelenmiştir. Ayrıca E. Takaişvili tarafından Bana Manastırının geniş bir tarzda tanımlanması ile nitelenmesi yapılmış ve manastırın çok kaliteli fotografları da çekilip neşredilmiştir[12]. Bilahare Bana Manastırı hakkındaki incelemeler V. Beridze[13], N. Zakaraia[14], V Cobadze[15], R. Mepisaşvili[16], D. Tumanişvili tarafından yapılmıştır.

Bana Manastırı ve Piskoposluk Dairesi Gürcü Krallarının mülkiyeti ile konak ikametgahlarını temsil ediyorlardı. Mesela, Sumbat Davitisdze'nin eserinde Kral IV Bagrat (1027-1072) hakkında "Bagrat Tao'ya geldi ve mülkiyeti olan Bana'ya girdi" gibi ifadeler kullanılmıştır[17]. Kral Davit Ağmaşenebeli'nin tarihçisi tarafından "Kral Giorgi mülkiyeti olan Tao'ya gitti ve Bana'ya girdi" °eklinde ifadeler mevcuttur[18]. Anılan Kral Giorgi ise Davit Ağmaşenebeli'nin babası II Giorgidir (1072-1089). Ünlü Gürcü Kralının IV Bagrat'ın gençliği Bana Manastırında geçmiştir. "Matiane Kartlisai" adlı bir tarihi eserinde 1032 yılında Konstantinopolis elçiliğinden dönen Kraliçe Mariam "Kendi oğlunun toprağı olan Tao Bölgesine uğramış, Bagrat'a Kurapalati ünvanını getirmiş, düğün yapmışlar ve kralı Bana Manastırı'nda taclamışlardır" gibi ifadeler kullanılmıştır[19]. Oşki Manastırında

---

[9] Gürcü Hukuki Eserleri, c. III, Kilise Yasama Esrleri (XI-XIXyy), metinler, notlar ve fihristler Prof. Dr. Ý. Dolidze tarafından basılmıştır, s. 245. Gürcüce.

[10] Kartlis Tskhovreba, IV, s. 683:16.

[11] R. Mepisaþvili, D. Tumaniþvili, Bana Manastırı...,s. 11.

[12] *Е. Такаишвили,* Христианские памятники, Карсская область, "Материалы по археологии Кавказа", вып. XII, M ., 1909, c.88-117.

[13] *В. Беридзе,* Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, с. 136-138.

[14] *П. Закарая,* Зодчество Тао-Кларджети, Тб., 1992, с. 43-53.

[15] W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'I and Şavşeti, Stuttgart, 1992, p. 78-85.

[16] R. Mepisaşvili, D. Tumanişvili, Bana Manastırı...,

[17] Kartlis Tskhovreba, I, metin bütün genel elyazması eserlerine dayalı S. Kaukhçiþvili tarafından tesbit edilimiştir, Tfl., 1955, s. 385:5. Gürcüce.

[18] Kartlis Tskhovreba, I, s. 318:7; Krallar Kralı Davit'in Tarihi, basın için metin, araştırmalar, sözlük ve fihrist Mzekala Þanidze tarafından yapılmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1992, s. 157. Gürcüce.

[19] Kartlis Tskhovreba, I, s. 295:1-2.

XI asra ait bir fresk(Resim 28). üzerinde[20] IV Bagrat ile Bizans İmparatoru'nun kızı olan Elene'nin düğünü ve Bagratın taclanması betimlenmiştir. Aynı fresk üzerinde Bana Manastırının tasvir edilmesi de dikkat çekicidir[21].

Kralların mülkiyeti olan Bana Manastırı kral ailelerinin mezarlığı olarak ta kullanılmıştır. En son olarak 1447 yılında oraya Kral I Aleksandre'nin (1412-1442) oğlu Kral IV Vakhtang (1443-1447), 1444 yılında ise eşi Taka Panaskerteli'nin kızı, Kraliçe Sitihatun defnedilmiştir[22].

Bana Piskoposları ile Piskoposluk Dairesi hakkında edinilen bilgiler çok sınırlıdır[23]. Mesela, XII asırda yazılan tarihi eseri olan "Gangeba darbazobisas"tan (Sarayı Toplantısının Nizamnamesi) toplantıda Doğu ve Batı Gürcistan'ın 37 hiyerarş arasında Bana Piskoposu'nun Tsalka Piskoposu'ndan sonra, ancak Çeremi Piskoposu'nun önünde 32. yere oturduğu gibi bilgiler mevcuttur[24]. Maalesef elimizde olan tarihi kaynaklarından Bana Manastırında piskoposluk görevini yapan sadece birkaç piskoposun adı bilinmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi Bana Manastırı'nın ilk piskoposu IX yy. sonu, X yy. başlarında faaliyet gösteren ve Kral Adanerse'nin çağdaşı olan Kvirike adlı bir şahıs imiş.

El. Metreveli'ye gore Zakaria Banel-Valaşkerteli'nin vasiyetinde (Elyazmalar Enstitüsü, A-648) anılan "Patrik Asat"ın Bana Piskoposu olarak kabul edilmesi gerek. Anlaşıldığı kadarıyla Asat'ça taşındığı "Patrik" ünvanı gerçek anlamından uzaktı ve nominal olarak taşınılıyordu[25]. El. Metereveli anılan vasiyetteki duruma tarih olarak X asrın son çeyreğini koymuştur[26]. Bana gore El. Metreveli'nin düşüncesini kabul edersek X asrın son çeyreğinde Bana Katedralında Piskopos olarak Patrik Asa'tın faaliyet göstereceğinin kabul edilmesi gerek.

Ayrıca XI asırda Bana Manastırı'nda görevli iki şahıs daha, Zakaria ile İovane de piskoposluk yapmışlardır. Her ikisi de o devrin yoğun siyası gelişmelerine katılmışlardır, özellikle Zakaria Baneli. Daha sonraki zamanlarda Zakaria Bana Manastırının yakınlarında bulunan Valaşkerti Manastırında da piskoposluk yapmıştır. Dolaysıyla tarihi kaynaklarda Zakaria Banel-Valaşkerteli diye anılmaktadır. Bizanslılarca Zakaria'ya kilise camiasında kullanılan ve en üst makamı belirten "Svingelos" diye bir ünvan verilmiştir. Dolaysıyla anılan şahıs kaynaklarda Zakaria Svingelosi olarak geçmektedir. Mesela, 1031 yılında yeniden yazılan Vaiz Grigoli'nin eserinde Zakaria hakkında "Hazreti İsa, Zakaria her iki Dünyada Zakaria Banaeli-Svingelosa şan ve şöhret ver, ruhunu cennete gönder" şeklinde ifadeler kullanılmıştır[27]. 1028-1034 yılında yeniden yazılan Maksime Ağmsarebeli diye bilinen kişinin eserinde kullanılan "Bana Manastırı'nın Piskoposu ve Svingelos olan Zakaria'nın emir ve iradesi ile yazılmıştır" kelimelerden Zakaria'nın kimliği tesbit edilmiştir[28].

---

[20] N. Thierry, Peintures historigues d'Oşki (Tao), "Reue des etudes georgiennes et caucasiennes", N2, Paris, 1986, pp. 135-153, fig.7,7 bis; *П.Закарая,* Зодчество Тао-Кларджети, рис. 44.

[21] N. Thierry, Peintures historigues, fig. 7 bis; sch.3, 4b; R. Mepisaþvili, D. Tumaniþvili, Bana Manastırı..., ek 34; W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteriesS, pl.118.

[22] Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c. III, Gürcistan XI-XV Asırlarda, cilt başkanı Z. Ançabadze, V. Guçua, Tfl., 1979, s. 733. Gürcüce.

[23] Kartlis Tskhovreba, I, s. 318, 368, 385; c. II,s.16, 130, 213, 214, 313. Gürcüce.

[24] Gürcü Hukuki Eserleri, c. II, Sivil Yasama Eserleri (X-XIX yy), metinler, notlar ve fihristler Prof. Dr. Ý. Dolidze tarafından basılmıştır, Tfl., 1965, s. 49. Gürcüce.

[25] El. Metereveli, Zakaria Baneli'nin Vasiyeti ve Yunanca Olan Şiir Küçük Svinaksariden(Vasiyetname), Atoni Kültürel-Eğitim Merkezi Tarihinin Denemeleri, "Nekeri" yayınevi, Tfl., 1996, s. 175-178. Gürcüce.

[26] El. Metreveli, Zakaria Baneli'nin..., s. 167.

[27] Grigol Nazianeli'nin Eserlerini İçeren Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri. Elyazmalar Tamar Bregadze tarafından tasvir edilmiş, giriş ve fihristler ile basılmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1988, s. 68. Gürcüce.

[28] Gürcistan Devlet Müzesinin Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Elyazmaların Yeni (Q) Koleksyonun Tasviri, c. I, L. Abuladze başkanlığında El. Metereveli ve Kr. Şaraşidze tarafından ciltlenmiştir, Tfl., 1957, s. 37. Gürcüce.

Zakaria Baneli hakkındaki bilgiler 1034 yılında kendi isteği ile yeniden yazılan çok değerli Gürcü elyazması eserlerinin vasiyetlerinde de yer almıştır. XI asrın Ermeni yazarı olan Aristakes Lastivertsi'nin "Tarih"[29] adlı kitabından ve XI asrın ortaları XII asrın başlarında faaliyet gösteren Bizans yazarı olan İoane Skilitse'nin "Tarihin incelemesi"[30] eserlerinden Zakaria'nın anne-babasının Tao bölgesi Gürcü asılzadelerinden oldukları anlaşılmaktadır.

Zakaria'nın ailesinin Kral Davit Kurapalati ile çok yakın ilişkiler içerisindeymişler. Zakaria'ca yeniden yazılan bir elyazması eserinde Kral Davit Kurapalati Zakaria'nın öğretmeni olarak anılmıştır. Aynı eserden Zakaria'nın anne-babası ile hayatında önemli rol oynayan insanların kim oldukları belli olmuştur. Zakaria'ca "Öğretmenim rahmetli Kral Davit Kurapalati, Arseni Mamadmtavari, anne-babam olan Bakuri ve Tekla, Patrik Asati, Davit ve Dapançuli gibi kişilerin ruhları için dua ediyorum" diye ifadeler kullanılmıştır. El. Metreveli tarafından Zakaria'nın Dapançuliler soyundan olabileceğine dair fikir ileri sürülmüştür[31].

Zakaria çocukluktan beri Dörtler Kilisesi denilen manastırda din eğitimi görmüş, öğretmeni ise Arseni Mamadmtavari Ninotsmindeli adlı bir şahıstır. Daha sonraki yıllarda yanı yaklaşık 1001-1002 yıllardan itibaren Arsen Ninotsmindeli Yunanistan'da bulunan Atoni Gürcü Manastırı denilen manastıra naklolmuş. Orada ünlü bir din adamı Epftime Mtatsmindeli'nin en yakın danışmanı olmuştur. Arsen Ninotsmindeli'nin Atoni Gürcü Manastırı olan İverioni'ye gittiğinden sonra onun ve Zakaria'nın yolları ayrılmıştır.

Zakaria'ca dini faaliyetlerinin ne zaman başladığı tam olarak belli değildir, ancak onun 1022 yılından beri siyaset alanına çıktığı bilinmektedir. Aynı yıl Bizans İmparatoru II Basili (976-1025) Basiani denilen bir yere gelip Gürcistan Kralı I Giorgi'den (1014-1027) Davit Kurapalati'ye geçici olarak yanı ölümüne kadar verilen toprakları geri istemiştir. Söz konusu mesele Giorgi Mtatsmindeli'nin "İoane ve Epftime'nin Hayatı" başlıklı eserinde şöyle anlatılmıştır: "Davit Kurapalati'nin yardımı ile Barda Skliarosu mağlup eden küçük yaşında olan Bizans İmparatorları Basili ve Konstantine Davit Kurapalati'ye ölümüne kadar Bizans'ın diğer topraklarını vermişler"[32]. Valaşkerteli ve Svingelos ünvanına sahib olan Zakaria Baneli Bizanslılar ve Gürcüler arasında yapılan görüşmelere Bizans İmparatoru'nun vekilisi olarak katılımıştır.

Görüşmelerin hemen hemen olumlu şekilde sonuçlandığında Bizans İmparatoruna Nikipore Poka ile Ksipe adlı şahısların başkaldırdıkları haberini getirmişlerdir. İmparator Basili geri dönmüş ve isyancılara karşı savaşa girişmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, Gürcü Kralı ve diğer Gürcüler söz konusu isyana ümitle bakıyorlarmış. Ayrıca bu isyana Ermeni Aristokrasinin temsilcileri de katılmışlardır. Kral I. Giorgi toprakların geri vermeme kararını almıştır. Ancak İmparator isyanı bastırımıştır, isyancılar, isyana katılan Gürcü ve Ermeni beyleri de yaptıklarının cezasına çekmişlerdir.

İmpartor ile Gürcü Kralı arasında yapılan görüşmeler devam etmiştir. Görüşmeler esnasında Zakaria Baneli-Valaşkerteli yeniden devreye girmiştir. Zakaria tarafından görüşmelerin Gürcülerin yararına bilerek uzatıldığını anlayınca İmparator onu görüşmelerden uzaklaştırmış ve Konstantinepolise göndermiştir. İmparator kendi adamlarına yolda Zakaria'nın dilini kesmesini söylemiştir[33]. Kaynaklardan Zakaria'nın

---

[29] Aristakes Lastivertsi, Tarih, Gürcüce'ye çevirisi, araştırmalar, yorumlaması ve fihristler E. Tsagareiþvili'ce yapılıp basılmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1974, s. 51, 164; El. Tsagareiþvili, X-XI Asırlarda Gürcistan-Bizans İlilşkilerine Ait Olan Ermeni Kaynakları, "Mravaltavi", Filoloji-Tarihi Araştırmalar, II, Tfl., 1973, s. 182. Gürcüce.

[30] İoane Skilitse, Tarihin Tetkiki, "Georgika", Gürcistan Tarihi Hakkında Bizans Yazarları Tarafından Verilen Bilgiler, c. V, metinler, Gürcüceye çevirimi ve açıklamaları ile birlikte S. Kaukhçişvili tarafından yapılıp basılmıştır, Tfl., 1963, s. 8 ve sonrası. Gürcüce.

[31] El. Metereveli, Zakaria Baneli'nin Vasiyeti ve Yunanca Olan Şiir Küçük Svinaksariden (Vasiyetname), Atoni Kültürel-Eğitim Merkezi Tarihinin Denemeleri, Tfl., 1996, s. 167. Gürcüce.

[32] Giorgi Mtatsmindeli, İovane ve Epftime'nin Hayatı, basın için İv. Cavakhişvili tarafından hazırlanmıştır, Tfl., 1946, s. 19. Gürcüce.

[33] Aristakes Lastivertsi, Tarih, s. 51.

dilinin gerçek kesilip kesilmediği belli değildir, ancak daha sonra Zakaria Konstantinepolis'in Pirgu semtinde kendisine ait olan ve Agiapinti adı ile bilinen manastıra yerleşmiş, edebiyat ve kültür işleri ile uğraşmaya başlamıştır[34].

1028-1031 yıllar arası Zakaria Baneli'nin siparişi üzerine Bizans'taki İvirioni, Konstantinepolis'in Khorasa ve Agiapinti, Bitvinia Olimposi gibi Gürcü manastırlarında çok değerli ve resimlerle süslenmiş altı adet Gürcü elyazması eseri yazılmıştır. Anılan eserler günümüze kadar muhafaza edilmiş ve halen Gürcistan Bilimler Akademisi K. Kekelidze Enstitüsünde bulunmaktadır. Ayrıca Zakaria Baneli'ye ilişkin bir elyazma eser de N. Berdzenişvili Kutaisi Tarihi-Etnografi Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. XI asrın 30. yıllarından sonra yazılan kaynaklarda Zakaria Baneli'nin anılmadığı nedeniyle o zamanlarda onun artık hayatta olmadığı kanaatı yaygınlaşmıştır[35].

Zakaria Baneli'ce yazılan bir şiirde kendisini Svingelos ve Valaşkerteli olarak anmaktadır[36].

Anlaşıldığı kadarıyla Zakaria Baneli XI asrın 30. yıllarında vefat olmuştur, çünkü o zamanlardan itibaren onun adı tarihi kaynaklarda daha geçmemektedir[37].

Bana Piskoposluk Dairesinde Zakaria Baneli'den sonra Piskopos olarak İovane Baneli'nin olabileceği düşünülmüştür. Söz konusu İovane Baneli yaşı küçük olan Kral IV. Bagrata karşı çıkmış ve daha sonra ise diğer Gürcü asılzadeleri ile birlikte Bizans'a kaçmıştır. XI asrın vakainüvisti olan Sumbat Davitisdze tarafından anılan olay hakkında "Kral I. Giorgi'den sonra dokuz yaşındaki oğlu Bagrat kral oldu. Tao Bölgesi asılzadelerinden olan Vaçe Kariçisdze, Bana Manastırı'nın piskoposu İovane ve diğer asılzadeler Yunanistan'a gittiler. Bunlardan birkaçı kale sahibi idi, birkaçı ise değildi. Ancak herkes birlikte Bagrat aleyhine gittiler ve önce Yunan Kralı olan Basili'nin kardeşi ile, ondan sonra ise Kral Konstantin ile işbirliğine girdiler" diye ifadeler kullanılmıştır[38]. II. Basili'nin 1025 yılında, VIII. Konstantinos'un ise 1028 yılında vefat etmeleri nedeni ile İovane Baneli'nin ve diğer Gürcü asılzadelerinin Bizans'a kaçtıkları tarih olarak 1025-1028 yıllar arası gibi belirtilebilir. Ancak IV. Bagratın 1027 yılında taclanması dolaysıyla anılan olayın tam 1027-1928 yıllarında meydana geldiği açıkça belli olmaktadır.

1033 yılında " Kutsal Öşki Manastırı'nda İovane'den once faaliyet gösteren piskopos döneminde Giorgi'nin yeğeni olan sefil Gabriel Dörtbaşlıklı İncili yeniden yazmıştır". Günümüzde bu İncil Mestia Müzesinde mühafaza edilmektedir(N1)[39]. İncil "Kronikon sng" yanı 1033 yılında yeniden yazılmıştır. İncili yeniden İlarion İşkhneli yazdırmış ve iki kez İncilin vasıyetinde anılmaktadır ("kitabı sipariş veren İlarion İşkhneli"ve "Masuri oğlu İlarion, İşkhani Piskoposu bu İncilin siparişini verdim")[40]. Her iki yerde İlarion'un ünvanı "İşkhneli" silinmiş olan yerde yazılmıştır. İkinci kez silinmilş olan yerde "ıiSx" olarak yazılmıştır, "nel" ise eski yazıdan kalmadır[41]. Anlaşıldığı kadarıyla once burada "banel" kelimenin yazıldığı gerekiyordu, yanı 1033 yılında elyazmamım yeniden yazılmasının sona erdiği zaman İlarion Bana Manastırında faaliyet göstermekteymiş, daha sonra ise piskopos olarak İşkhani Manastırına naklolunmuştur.

---

[34] *El. Maçavariani*, Atoni İveriler Manastırı ve X-XI Asırlarda Gürcüce Olan Resimli Kitap, "Sabçota Khelovneba" Dergisi, 11,1980, s. 52-60; El. Metereveli, Atoni Kültürel-Eğitim Merkezinin Tarihinden, s. 145-166; El. Metreveli, Zakaria Baneli'nin Vasiyeti ve Yunanca Şiir; El. Metereveli, Atoni Kültürel-Eğitim Merkezi Tarihinin Denemeleri, s. 167-197. Gürcüce.

[35] *EL. Maçavariani*, Atoni İveriler Manastırı, s. 56. Gürcüce.

36 *T. Kaukhçişvili*, Bazı Bir Gürcü Elyazmasının Yunanca Olan Haşiyesi, "Mimomkhilveli", II, Tfl., 1951, s. 455-468. Gürcüce..

[37] *EL. Metereveli*, Zakaria Baneli'nin Vasiyeti, s. 186, not 1. Gürcüce.

[38] Kartlis Tskhovreba, I, s. 385:22-27.

[39] Svaneti'nin Elyazması Eserleri, I, Tarihi Belgeler ve Ruhani Anıtlar, yayın için metinler, araştırmalar ve bilimsel-kılavuzu V. Silogava tarafından hazırlanmıştır, Tfl., 1986, s. 41-46. Gürcüce.

[40] Svaneti'nin Elyazması..., s. 41.

[41] Svaneti'nin Elyazması..., s. 41, not 89,90.

Yukarıda anlattığımıza gore 1027-1028 yıllarında İovane Baneli Tao bölgesi derebeylerle birlikte Kral IV Bagrat'a karşı başkaldırmış ve Bizanslılar tarafına geçmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Bana Katedralında onu İlarion değişmiştir. Bana'da olduğu zaman İlarion İncilin yeniden yazılması siparişini vermiştir. Daha sonar ise Bana'dan ayrıldığından sonra İncilin haşiyesinde 1033 yılında düzeltmeler yapmıştır. Demek olur ki, İlarion Bana Katedralı'nda 1028-1033 yıllar arasında faaliyet göstermiştir.

Tarihi kaynaklardan öğrenildiği kadaryıla Bana Katedralı'nda faaliyet gösteren son piskopos İlarionmuş. Sonuç olarak Bana Katedralı'nda faaliyet gösteren pikoposların isimleri aşağıda verilmiştir:

Kvirike – IX asrın sonu X asrın başlangıcı
Patrik Asat – XI asrın son çeyreği
Zakaria – XI asrýn 20. yillari
İvane – XI asrın 1028 yılına kadar
İlatrion – 1028-1033 yıllar arası

Anlaşıldığı kadarıyla XI asırdan sonra Bana Piskoposluk Katedralın faaliyeti uzun sürmemiştir. Faaliyetin kesilmesi nedenlerinden birisi Selcukluların istilası da olabilirdi. Ancak bir dini merkezi olarak Bana Manastırı'nın faaliyetinin devam ettiği XVI asırda yeniden yazılan bir elyazması vasiyetinden anlaşılmaktadır

Bana Manastırı'nda çeşitli edebiyat eserleri de kaleme alınmıştır[42]. Onlardan günümüze kadar sadece 1511 yılında Prenses Katerina'nın siparişi üzere yeniden yazılan Sabatsminda Kilisesi'nin Nizamnamesi (Gürcüce –TibikoniA-647)) olan elyazması eseri muhafaza edilmiştir[43]. Elyazmasının bir vasiyetinde "Bu kutsal kitap kral Giorgi'nin kızı olan Keteon'un emiri üzere yazılmıştır... çok yaşasın. Kitap Kronikon 198 yılında Kutsal Bana Manastırı'nda yazılmıştır " gibi ifadeler bulunur. elyazmanın başka bir vasiyetinden ise bu eseri yeniden yazanın Cakeli'nin oğlu İakobun olduğu belli olmuştur[44].

Yukarıda belirtilen bilgilere göre XVI asırda Bana Manastırı'nın "Dzeli Çeşmariti" denilen bir Aziz ve Bana Manastırında ise son görevlisinin de İakob Cakeli olduğu anlaşılmaktadır.

[42] *L. Menabde*, Eski Gürcü Edebiyatının Merkezleri, c. I, 2. bölüm, Tfl., 1962, s. 460-464. Gürcüce.

[43] *Kr. Şaraşidze*, Gürcistan Tarihinin Denemeleri (XV-XVIıI yy), Gürcistan ve Kafkasya Tarihinin Denemeleri, 30. bölüm, Tfl., 1954, s. 212. Gürcüce.

[44] *Kr. Şaraşidze*, Gürcistan Tarihinin..., s. 211.

X ASIRDA GÜRCİSTAN'DA PATRİK MAKAMI
(Parkhali Yazısı)

Eski Gürcü Manastırı Parkhali Tarihi Tao Bölgesi'nde Parkhalistskali nehrinin vadisinde, Altıparmak Köyü'nde (Günümüzde T.C. Toprakları) bulunmaktadır. Parkalistskali nehri ise Çorokhi nehrinin bir kolunu oluşturarak Karadenize dökülmektedir. Eski manastırdan kalan genel tapınağın mimari şekli üç çatılı baziliktir 28,4X18,3m). Anılan tapınak en iyi şekilde muhafaza edilmiş ve camiye çevrilmiştir. Plastik Sanatlar uzmanlarına göre Parkhali Manastırı 961-973 yıllarında inşa edilmiştir[1]. Parkhali Manastırı Dörtler Kilisesi ile birlikte X asrın üç nefli bazilikal planlıdır ve Gürcü bazilikler grubuna dahil olup Gürcü mimarisinin fevkalade bir şaheseri olarak kabul edilmiştir.

Parkhali Manastırı eski Gürcü kültürünün önemli merkezlerinden birisiydi. Burada çok sayıda elyazması eseri yazılmıştır. Bunlardan en önemlileri olarak 973 yılında yeniden yazılan Parkhali'nin birinci dörtbaşlıklı İncili (Elyazm. Enst. A-1453), X asrın sonunda ve XI asrın başlarında yazılan Parkhali'nin çokbaşlıklı İncili A-95) ve aynı X-XI asırlarda yazılan Parkhali'nin ikinci dörtbaşlıklı İncili gibi eserler kabul edilmiştir (S-4927).

Birinci Dörtbaşlıklı İncil Şatberdi Manastırı'nda faaliyet gösteren yazar İovane'ce yeniden yazılmıştır. Yazarın gerçek İovane adında olduğu elyazmasının vasiyetinin bir haşiyesinde kullanılan "Ben papaz İovane, Şatberd'lı yazar, bu eseri Şatberdi'de yazdım ve Şatberd'lı papazlarına dua etmek için Parkhali'ye bağışladım" gibi kelimelerden anlaşılmaktadır. Kısaca değineceğimiz elyazmasının genel vasiyetinde "Ben sefil papaz İovane bu dörtbaşlıklı İncilin yazmasına layık kılındım ve Kralımız Bagrat, Davit Magisdtros, Beylerbey Sumbat ve oğulları için başlanğıçtan beri ხფოზ yılında ve Kronikon რჟგ yılnda yazdım"[2] gibi kelimeler kullanılmıştır. Harflarla gösterilen her iki tarih 973 yılı belirtmektedir. Metinde söz konusu edilen Davit Magistros ise eski Gürcistan'ın büyük bir siyasetçisi olup X asırda Gürcistan toprak bütünlüğünü sağlamış ve 978 yılından beri "Kurapalati" ünvanını almıştır.

936 yılında yeniden yazılan Parkhali'nin Birinci İncili Cruçi İncili (H-1660)[3] ile birlikte Gürcüce yazılan dörtbaşlıklı incillerinin en eski yazılarından farklı ve Eski Gürcü Edebiyatı'nın çok değerli eseridir. Bu İncil bir kitapçık olarak basılmıştır[4].

Yukarıda anılan son iki elyazması eseri X asrın sonu ile XI asrın başında faaliyet gösteren yazar Gabriel Patarai tarafından Parkhali'de düzeltilmiş ve yeniden yazılmıştır. Gabriyel tarafından Parkhali Dörtbaşlığı'nın başka bir orjinal incilinden yeniden yazıldığını metin üzerinde yapılan Filoloji araştırmalar

---

[1] *П. Закарая,* Зодчество Тао-Кларджети, Изд-ство Тбилисского университета, Тб., 1992, с.134; V. Beridze'ye göre manastır X asrın 60-70 yıllarında inşa edilmiştir. Gürcüce; (*В. Беридзе,* Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1981, с. 167).

[2] Gürcistan Devlet Müzesi Gürcü Elyazması Eserlerinin Betimlemesi, Koleksyon A, c. *V, Lili Kutateladze*, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl, 1995, s. 2; Gürcüce, *Il. Abuladze,* Gürcü Elyazması Eserlerinin Nümineleri, Paleografisel Albümü, Ikinci Tamamlanmış Basın, "Metsniereba", Tfl., 1973, s. 339. Gürcüce.

[3] Gürcistan Devlet Müzesi Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Koleksyon H, c. IV, Elene Metreveli'ce düzenlenmiş ve yayına hazırlanmıştır, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1950, s.81; Ýl. Abuladze, Gürcü Yazısının Nümineleri, s. 337-338. Gürcüce.

[4] Şatberdi'nin Üç Adet Elyasması Eserine Göre Gürcü Dörtbaşlıklı İncili'nin İki Eski Basını (897, 936 ve 973 yy.), Akaki Þanidze, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1945. Gürcüce.

göstermektedir. Vasiyette "Ben bu kitabın yazmasını başlarken, yanı Aziz Anneler'in yaşamının yazmasına başlarken, asıl metini aradım ve buldum. Daha sonra ise Parkhali İncili'nde olmayan Aziz Babalar'ın yaşam kitabını İşkhani'den aldım ve her ikisini birleştirerek bu kitabı yazdım" şeklinde kelimelir kullanılmıştır[5].

Yukarıda anılan vasiyet gibi çok önemli eserler Tao-Klarceti'de bulunan Şatberdi, Parkhali ve İşkhani gibi Manastırların aynı devirde faaliyet gösterdiklerini belirtmektedir.

X-XI asırda yazılan Parkhali Çokbaşlıklı İncili çok önemli bir eserdir. Önemli olduğunu belirten sebeplerden birincisi "Gürcü Elyazması Eserleri'nden en büyük olduğu[6], üstün kaliteli deri üzerinde yazıldığı, yaprakları 48X25 ebatlarında ve 685 yapraktan oluştuğudur; ikincisi ise yazar Gabriel Patarai tarafından diğer eserler arasında Eski Gürcü Edebiyatı'nın en eskisi olan iki "Aziz Şuşanik'in İstirabı"[7] (V asır) ve "Aziz Habonun İstirabı"[8] (VIII asır) gibi eserlerin yerleştirmesidir. Zira Parkhali Çokbaşlıklı İncili diğer eserlerden en eskisidir.

Gabriel Patarai'ce yeniden yazılan Parkhali'nin İkinci Dörtbaşlıklı İnciline gelince eser "Nuskha-Khutsuri ile yazılan çok eski eserlerden birisidir"[9]. Maalesef bu eser günümüze kadar eksikliklerle yanı sadece 29X21 sm. ebatında , toplam 147 yaprak olmak üzere ulaşmıştır.

Yukarıda anılan elyazması eserlerinden başka Parkhali Manastırı'na diğer, önemli eski Gürcü yazıları da bağlıdır. Söz konusu yazılardan birkaçtanesi taş üzerinde oyularak, birkaçtanesi kabarık şeklinde, birkaçtanesi ise boyalarla yazılmıştır. E.Takaişvili'ye göre anılan yazılardan birçoğu zaman içerisinde kaybolmuş, birkaçtanesi ise günümüze kadar muhafaza edilmiştir[10]. Onlardan en önemlisi manastırın Güney cephesinde orta nef üzerinde kırmızı boya ve büyük harflarla yazılan yazıdır. Bu yazının çok yüksekte olduğuna rağmen aşağıdan okunması da kolaydır[11]. Yazılar doğru, düşey şeklindeki Nuskha-Khutsuri ile yazılmıştır. Ancak aralarında Mkhedruli'ye benzeri bazı bir harf ta bulunmaktadır (A'ni, bazı yerlerde T'ani v.s.)

Yazılar zaman içerisinde silinmiş ve boyalar da solmuştur; ancak manastırın ön cephesindeki 6. ve 7. tağlar arasında bulunan yazı tamamen muhafaza edilmiştir[12].

Yazı 19 satırdan oluşmuştur. 6. tağın üzerinde 8 satır, 7. tağın üzerinde ise 11 satır bulunur. Yazar metin başında kelime "Ğmrtisaita'nın" yazmasını unutmuş ve daha sonra birinci satırın üstüne, ara yere yazmıştır. Pencere çerçevesinin alt kısmının köşesi ile 14. satırın ara yeri kapanmıştır. Burada kelime "Aeşena" bulunmaktadır. "Amen, Amen, İovane Yönetici" gibi son iki satırın duvarın sonuna sığmadığı nedeniyle 14. satırın sağdaki parçasının üzerine 7. tağın penceresinin sol tarafına yazmışlardır. Ayırma işaretini belirten iki nokta 7. satırdaki kelime "Patriğin" önünde ve 16 satırda kelime "Ebediyen"in sonuna koyulmuştur. Süs işareti – geniş doğru çizgidir. Metin başlangıcında ucları dairelerle süslü bir haç vardır. Haçın düşey kollarındaki dairelerin içi boştur, yatay kollarındakiler ise dolu ve ortaları da birer nokta ile süslüdür. 6. satır başında süslü şeklindeki ve kelime "Kartlisas" anlamına gelen bir haç ta ötekilerine

---

[5] Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Koleksyon A, c. I, 1. T. Bregadze, M. Kavtaeia, L. Kutateladze ve El. Metreveli tarafından düzenlenmiş ve yayına hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1973, s. 389. Gürcüce.

[6] Ýl. Abuladze, Gürcü Elyazması Eserlerinin Nümineleri, s. 352. Gürcüce.

[7] Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Koleksyon (A), c. I, 1, s. 382 (N107). Gürcüce.

[8] Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, s. 371-372 (N53). Gürcüce.

[9] Ýl. Abuladze, Gürcü Elyazması Eserlerinin Nümineleri, s. 352. Gürcüce.

[10] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, изд-ство АН Грузии, Тб., 1952, с. 97; E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da Düzenlenen Arkeoloji Teknik Heyetlerinin Gezileri, Gürcistan Bililmler Akademisi Yayınları, Tfl., 1960, s. 93, Gürcüce.

[11] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917 года, с. 94-98; E. Takaiþvili, 1917 Yılında Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, s. 87-93, Gürcüce.

[12] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95-96; E. Takaiþvili, 1917 Yılında..., s. 89-90 Gürcüce.

benziyormuş, ancak günümüze kadar üzerindeki süs tamamen muhafaza edilememiştir. Harfların boyu, kalınlığı ve son harfların bulaştığı nedeniyle yazı kargacık burgacık yazıya benziyor.

Yazıda "Tanrı adına, Aziz Meryemin yardımıyıla, Aziz İovane Natlismtsemeli'nin (İsa'nın Vaftiz Baba'sı) yardımıyla, İsa tarafından patrikliğe görevlendiren Doğu Bölgelerin Patriği İovane, Tanrı'ca takdis edilsin. Kilise Kurapalati'ce inşa ettirilmiş ve üst çasdudarası ise sonuna kadar yapılamamıştır. İovane tamamlamıştır. Tanrı ruhunu bağışlasın. Manastırın yöneticisi olan Giorgi Ğağueli'nin ruhunu Tanrı bağışlasın. Amen, Amen. Manastırın yöneticisi İovane" gibi kelimeler kullanılmıştır.

Anlaşıldığı kadarıyla yazıyı Parkhali Manastırı'nın yoneticisi olan İovane yazdırmıştır. Ayrıca yazının aynı İovane tarafından kendi eli ile yazıldığı kanaatı da mevcuttur. Yazının sonunda İovane ve yazının yazıldığı esnasında hayatta olmayan daha bir yönetici Giorgi Ğağueli söz konusu olmuşlardir[13]. Bana göre Giorgi Ğağueli'nin İovane'den önce manastır yöneticisi olarak kabul edilmesi gerek. Ayrıca Kurapalati'ce aynı Giorgi döneminde manastırın inşası da söz konusu olabilir. Yazıdan aynı zaman "Çasdudara'nın" bitirilmediği de anlaşılmaktadır. E. Takaişvili "o zamanki Gürcistan'da bazı manastırın ikişer yöneticisinin ve aynı zaman birisinin genel yoneticisi"[14] olabileceği kanaatı nedeniyle Giorgi'yi İovane ile birlikte aynı devir yöneticileri olarak kabul etmektedir. Yazıdan Giorgi'nin vefat olduğu anlaşılmaktadır.Bu nedenle Giorgi ile İovane aynı devirde faaliyet gösteremezdiler.

Metinde kelime "Çasdudarai" o zamandan beri araştırmacıların dikkatını çekmiştir. E. Takaişvili N. Marr'ın "Ças-dud-ara yani tağ, kemer ve tağlar birliği" şeklinde açıklamasını kabul etmiştir[15]. Yazısının Rusça neşredenleri "Çasdudarai" kelimesini tağların üst oluşumu[16] diye açıklamaktadırlar. Ardından kelimenin "Çasdudarai" Çanca-Megrelce olduğu kanaatı da mevcuttur. Fakat son zamanlarda söz konusu kelimenin N. Marr'ca açıklaması şüpheler yaratmış ve K. Danelia ile Z. Sarcveladze'ce "N. Marr'ın açıklaması kabul edilemez, kelimenin yeniden açıklaması gerekir" şeklinde ifadeler ileri sürülmüştür[17].

Kelime "Çasdudara"nın nereden türediği belirsizdir, ancak semantik olarak tağlar birliği olduğunu Güney cephesinin orta nefin onbir tağı ispat etmektedir. Tağlar içinde muhtelif şahısların siparişi üzerine yazılan süslü yazılar bulunur. Anılan süsler daireleri, haçları, kurstaa v.s. belirtmektedir. Zira Parkhali Manastırı'nın duvarındaki tağlar birliği eskisi gibi oymalarla değil de aynı Tao-Klarceti'de bulunan Oşki, Dörtler Kilisesi, Khakhuli Manastırlardaki olduğu gibi polikromla boyanmıştır. Ayrıca yazıdan manastırı inşa eden Kurapalati tarafından tağlar birliğinin oymalarla süsleyemediği de anlaşılmaktadır.

Yazıdan iki tarihi simanın adı belli olmayan Kurapalati ile Kartli ile Bütün Doğu'nun Patriği olan İovane'nin adlarını öğrenmiş oluyoruz. Yazıda manastırı inşa edicisi olarak gösterilen Kurapalati, meşhur Davit Kurapalati'dir. Davit Kurapalati 973 yılında yeniden yazılan Parkhali Manastırı'nın I. İncilinde de anılmaktadır. Kral Davit Kurapalati feodal çağı Gürcistan'nın toprak bütünlüğünün sağlamasına ilk adımlar atmış ve Gürcü kaynaklarına göre 1001 yılında, Ermeni kaynaklarına göre ise 1000 yılında vefat olmuştur. Yukarıda anıldığı gibi Parkhali Manastırı 961-973 yıllarında Davit Kurapalati'ce inşa edilmiştir. E. Takaişvili'den itibaren manastırın inşaatına dair ileri sürülen fikir bütün araştırmacılarca

---

[13] *E. Takaişvili*'nin okuduğuna göre "Giorgi Ğoğlisasa" (Rusça olan çevirisinde – Георгию Гогели). Bana göre bu parçanın "Ğağueli" şeklinde okunması gerek. Ğağvi köyü Samtskhe Bölgesinde, Kvablianistskali vadisinde bulunan Adigeni İlçesinin eski, meşhur köylerinden birisidir. Anılan köyde, X asırda inşa edilen bir manastırın harabeleri bulunur. Harabelerden, üzerinde aynı asrın yazısı olan Konkozari denilen "Trapeza" taşı çıkarılmıştır. Günümüzde bu taş Akhaltsikhe Müzesinde bulunur. (V. Silogava, Çorçaneli'ler Soyunun Bir Epigrafik Yazısı (Ğağvi yazısı), TDU Akhaltsikhe Şubesi Bilimsel Yayınları, I, TDU Yayınları, Tiflis-Akhaltsikhe, S. 149-165; V. Silogava, Samtskhe-Cavakheti Tarihsel Müzesi'nin Gürcü Epigrafik Eserleri, Akhaltsikhe, 2000, s. 23-24, N3. Gürcüce

[14] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95; *E. Takaişvili*, 1917 Yılında.., s. 91, Gürcüce.

[15] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95; *E. Takaişvili*, 1917 Yılında.., s. 91, Gürcüce.

[16] *Е. Такаишвили,* Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95; *В. Беридзе,* Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, с. 168; *П. Закарая,* Зодчество Тао-Кларджети, с. 134.

[17] *K. Danelia, Z. Sarcveladze,* Gürcü Epigrafisi, "Nekeri" yayınları, Tfl., 1997, s. 68-69. Gürcüce.

kabul edilmiştir.

E. Takaişvili'ye göre Kartli ve Bütün Doğu'nun Patriği olan İovane daha sonraki zamanlarda faaliyet göstermiştir. Aynı Ekvtime Takaişvili Patrik İovane'yi VIII. İovane (1497-1507) olarak kabul etmiş ve yukarıdaki yazının aynı tarihte yazılacağı ifadesinde bulunmuştur. E. Takaişvili'nin açıklamasına göre "yazının anılan tarihte yazıldığını onun paleografik şekli göstermektedir. Çünkü satırlarda Nuskhuri ile Asomtavruli ve birkaç Mkhedruli alfabesinin harfları kullanılmıştır. Bu uygulama ise anılan yazıların Gürcistan Tarihi'nin klasik yazılarından çok farklı olduğunu belirtmektedir"[18]. E. Takaişvili'nin hakkıyle kazanılan bilim otoritesiden dolayı diğer bilim adamlarca söz konusu yazının tarihi hakkında başka bir görüş ileri sürülmemüştir. Ancak herkes Davit Kurapalati'ce X asırda manastırın inşaatı ile yazının yazıldığı tarihi arasında büyük bir farkın var olduğunu görüyordu. İlk defa, 1981 yılında Akad. Vakhtang Beridze'ce yazının XVI asırdan daha önce yazılacağı fikir ileri sürülmüştür[19]. Diğer bilim adamlarına göre (1997) E. Takaişvili bu yazının X asrın 60-70. yıllarında yazıldığı kanaatındaymış[20]. Ancak, yukarıda bahsedildiği gibi E. Takaişvili'ye göre manastır XII asrın ortalarında inşa edilmiş, yazı ise XV-XVI asırlarda yazılmıştır. Buna rağmen yukarıda anılan bilim adamları yazıları incelemiş, tarih sırasıyla sıralamiş ve Parkhali Manastırı'nın söz konusu yazısını Gürcü Paleografisi'nin özel kitaplarına, X asır epigrafik yazılar grubuna dahil etmişler. Bunu yaparken bilim adamları yazının dil ve kelime hazinesi ile gramerine dayanmışlardır[21].

Günümüzde Parkhali Manasıtırı'n üzerindeki düz epigrafi Nuskhuri, Mkhedruli veya Mkhedruli'ye benzeri harflar katılımıyla, Mdivanmtsignobruli ile yazılan çok sayıda yazının tetkik edildiği, neşredildiği, tarihleri de katiyen[22] belirlendiği sonucunda, paleografik belirtilerine dayanarak onun X asrın sonu XI asrın başlarında yazıldığına dair kanaat kabul edilmiştir. Ayrıca 5 Ekim 2002 yılında Parkhali Manastırı'nı bulunduğu yerde incelediğimden söz konusu yazının gerçekten anılan tarihlerde yazıldığından bizzat emin oldum.

Yazıya göre Davit Kurapalati'ce inşa edilen manastır başkası tarafından süslenmiştir. Dolaysıyla yazısının son tarihi olarak Davit kurapalati'nin vefat tarihine kadar olan (1000/1001) tarih yanı X asrın sonu koyulmuştur. Ayrıca bu yazının paleografik özellikleri anılan tarihlerde kullanılan uygulamalara benzemektedir.

Davit Kurapalati devrinde Gürcistan Kilisesi'nin tarihinde Patrik I. İovane Okropiri (980-1001) bilinmiştir[23]. Parkhali yazısında da aynı patrikten bahsedildiği kanaatı yaygınlaşmıştır. Patrik I. İovane Okropiri diğer kaynaklarda da söz konusu edilmiştir. Mesela, II. İovane Şiomğvime'nin elyazmasında yer alan patrikler nüshasında[24], Patrik III. Basili'nin (1090-1100) "Aziz Şio'nun Mücizeleri" adlı eserinde anılmaktadır. Eserde İovane hakkında "Bu şahıs Patrik İovanedir, daha sonra İovane "Okropiri" ünvanını almıştır, yaptığı iyi işlerine dair şu kitab yazılmıştır"[25] gibi kelimeler mevcuttur. Anılan Patrik İovane Gürcü Kilisesi tarafından aziz olarak kabul edilmiş ve 3/16 Mart'ta kilisede merhum için ayın okunulur. Ancak en önemlisi, Parkhali yazısında İovane'nin "Kartli ve Bütün Doğu'nun Patriği" ünvanı ile anılmasıdır. Dikkat

---

[18] *Е. Такаишвили*, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 97;17 E. Takaişvili, 1917 yılında..., s. 93, Gürcüce.

[19] *В. Беридзе*, Место памятников Тао-Кларджети, с. 168.

[20] *K. Danelia, Z. Sarcveladze*, Gürcü Epigrafisi..., s. 68. Gürcüce.

[21] *K. Daneli, Z. Sarcveladze*, Gürcü Epigrafisi..., s. 68-69.

[22] Svaneti Elyazması Eserleri, II, Epigrafik Eserleri, V. Silogava tarafından hazırlanmış, incelenmiş ve bilim açısından yorumlanmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1988, s. 158-171; V. Silogava, Gareci Yazıları (IX-XIII y.y.), Paleografisel ve Mehazsal İncelemesi, "İntelekti" basımevi, Tfl., 1999, N5, 8, 21, 24, 51. Gürcüce.

[23] *Roin Metreveli*, Gürcistan Patrikleri, "Nekeri" basımevi, Tfl., s. 42. Gürcüce.

[24] *E. Takaişvili*, Nikortsminda'nın Elyazması Eserinde Mevcut Olan Krallar ve Patrikler'in Tarihçesi, kitap "Dabruneba", 1, Tfl., 1991, s. 181-194. Gürcüce.

[25] *T. Jordania*, Gürcistan Tarihi'nin Vakainameleri ve Diğer Konuları, I, Tfl., 1892. s. 60. Gürcüce.

etmek gerekir ki, o yazıda iki defa "Tanrı şan versin" ve "Ebediyen şanlı olsun"[26] diye azametle anılmıştır. Bana göre onun şu şekilde anılması "Bütün Doğunun Patriği" ünvanından kaynaklanmaktadır .

Şimdiye kadar Gürcü Kilisesi yöneticileri tarafından Patrik ünvanının XI asırdan beri taşındığı kanaatı yaygınlaşmıştı. İlk Gürcü Patriği olarak Mtskheta'nın Katedral Manastırı'nın inşa edicisi ve "Mtskheta Yazıları" başlıklı tarihi belgesinin yazarı I. Melkisedekti (1010-1033)[27]. "Mtskheta Yazıları" adli eserde I. Melkisedek'çe Svetitskhoveli Manastırı için bağışlanan elyazmaların, ikonaların, haçların, kiliselik elbiselerin, kiliselerin, manastırların, köylerin v.s. listesi mevcuttur[28]. Bilim adamlarına göre Melkisedek'e "Patrik" ünvanının verilmesine Bizans'ı sık sık ziyaret ettiği, Konstantinopolis'te İmparator Sarayı'nda diplomatik faaliyetleri, Bizans'ın üç İmparatörü II. Basili (976-1025), VIII. Konstantinos (1025-1028) ve III. Romanoz Argviros (1028-1034) ile yakın olduğu neden olmuştur . Güya Konstantinepolis'te ziyarette iken Doğu Bölgeleri Patrikler'ce Melkisedek'e Patrik ünvanı verilmiştir[29].

Bana göre kilise hükümdarlarıca "Patrik" ünvanının kazanılması ülke hükümdarları tarafından hedef edilen üstün devletsel amaçlar dahilindeydi. Nitekim, Gürcistan Tarihinde, Davit Kurapalati'nin devrinde, ülkenin ayrı ayrı siyası birimlerinin bir bütün olarak birleşmesi planlanıp gerçekleştirilmesine başlanmıştır[30]. Bizans'tan siyası olarak bağımsız ve esas itibarıyla bütünleşmiş ülkeye kilise bağımsızlığı da gerekiyordu. Kilise bağımsızlığı ise kilise hükümdarına "Patrik" ünvanın verilmesiyle belirlenecekti. Bunun için kırktan fazla Piskoposluk Dairesi ile Manastırın, Kartli ve Apkhazeti Patrikliğin[31] var olduğu, "Aziz Grigol Khantsteli'nin Hayatın" adlı eserde belirtildiği gibi IX asırdan beri Kutsal Miron'un kaynatma iznin kazanıldığı v.s. yetiyordu[32].

Davit Kurapalati devrinde, ilk olarak o zamanki Gürcü Kilisesi'nin hükümdarı olan İovane'ye "Patrik" ünvanı verilmiştir. Bu durum X asrın son dönemi Parkhali Manastırı yazısında belgelenmiştir.

987 yılında Davit Kurapalati hayatta iken onun evlatlığı Bagrat Kurapalati "980 yılında Apkhazlar ve Gürcüler Kralı"[33] olarak taclanmıştır. Anılan uygulama İovane'ye "Patrik" ünvanının verilmesine de neden olabilirdi. Daha sonraki siyasi durum nedeniyle önce 1003 yılında[34], sonra 1010 yılında[35] Bagrat Kurapalati'ye "Kakhetliler ve Ranlılar Kralı" ünvanı verilmiştir. Kral III. Bagrat'ın (978-1014) övülmesini içeren Katskhi Manastırı yazısında Bagrat "Apkhazlar ve Gürcülerin Kralı, Tao ve Ranlılar, Kakhlar ve

---

[26] "Ebediyen Övülen" - şeklinde kelimeleriyle Yüce Tanrı anılmaktadır. Patrik yazısında Patrik İovane'nin anılan kelimeleriyle söz konusu edilmesi bir sürprizdir. Bana göre yazının daha bir defa tetkik edilmesi gerek. Gürcüce.

[27] *Roin Metereveli,* Gürcistan Patrikleri, s. 44.

[28] Gürcü Tarihi Belgeleri'nin Küllüatı, I, IX-XIIIyy. Tarihi Belgeleri, T. Enukidze, V. Silogava, N. Þaþiaþvili tarafından düzenlenmiş ve basına hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1984, s. 22-28. Gürcüce.

[29] *Roin Metreveli*, Gürcistan Patrikleri, s.44.

[30] Gürcistan Tarihi'nin Denemeleri, c. II, Gürcistan IV-V Asırlarda, Þota Meskhia, "Sabçota Sakartvelo" yayınevi, Tfl.,,1973, s. 507-530. Gürcüce.

[31] Araştırmacılara göre Apkhazeti Patrikhanesi VIII, IX, X veya XII-XIII asırlarda kurulmuştur. Bana göre anılan Patrikhane IX asrın sonunda yada IX asrın sonu ile X asrın başında kurulmuştur. (B. Kudava, Apkhazlar Patrikhanesi'nin Tarihçesi (IX-XIII y.y.), kitap "Kartuli Diplomatia",9, Roin Metreveli, TDÜ Yayınları, Tfl., 2002, s. 564-586. Gürcüce.

[32] "Büyük Eprem ülkemiz için iyilik çok yapmıştır, çünkü Doğu'nun Patriği Mironu Kudüs'ten getiriyordu. Ancak Eprem İsa'nın emiri üzerine ve Kudüs Patriği'ce verilen izini ile Miron'un Kartli'de kaynatmasını başlatmıştır. (Eski Gürcü Din Edebiyatı Eserleri, I, kitap (V-X y.y.), Ýlia Abuladze, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1963, s. 290:34-38. Gürcüce.

[33] "Gürcüler Kralı" diye ünvanını III. Bagrat 1008 yılında, babası Gurgen'nin vefatından sonra almıştır, 975 yılından beri o Kartli Bolgesinin Amiri imiş, İv. Cavakhişvili'ye göre 980 yılından beri Kartli ile Apkazeti'nin Amiri olmuştur. (*İv. Cavakhişvili,* Gürcüler Tarihi,II, 12 kitap, c. II, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1983, s. 124-126. Gürcüce.

[34] *V. Silogava*, Feodal Çağı Gürcistan'nın Bütünleşmesi Tarihinden (1003 Yılında Kakheti Bölgesinin Gürcistan'ın Diğer Topraklarına Katılması), "Çokbaşlıklı İncil, Filoloji-Tarihsel Araştırmalar, XIX, Tfl., 2001, s. 351-357. Gürcüce.

[35] *Z. Ançabadze*, V. Guçua, Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c. III, Gürcistan XI-XV Asırlarda, "Sabçota Sakartvelo" yayınevi, Tfl., 1979, s. 153. Gürcüce.

Bütün Doğunun Büyük Kurapalati" olarak anılmaktadır[36].

Kaynaklardan İovane'den sonra faaliyet gösteren Svimeon'ca (1001-1012) "Kartli Patriği" ünvanında olup olmadığı henüz belli değildir. Ancak taşınacağı düşünülmüştür, çünkü ondan sonraki Patrik, I. Melkisedek adlı bir şahıstır (1010-1033). Melkisedek'in patrik olduğu iki belgeden - XI asrın belgesi olan ve XVIII asırda yeniden yazılan "Mtskheta Yazısı"[37] ile İnguşetideki Tkoba-Eredi Manastırların yazılarından anlaşılmıştır. Günümüzde anılan manastırın söz konusu yazısı Groznonun Yurtbilgisi Müzesinde muhafaza edilmiştir. Yazıda "İsa, şan olsun bütün Doğunun Patriği Melkisedek. Amen"[38] şeklinde kelimeler mevcuttur.

X asırda Gürcistan Kilisesi'nde "Patrik" ünvanını sadece İovane taşımamıştır. Mesela, Kutaisi Müzesi'nde muhafaza edilen Zakaria Banel-Valaşkerteli'nin vasiyeti olan 476 nolu elyazması eserinde Zakaria'nın öğretmeni ile anne-babasının yanısıra "Patrik Asat"ta söz konusu edilmiştir. Akad. Elene Metreveli'ye göre anılan belgede X asrın sonundaki durum açıklanmıştır[39]. Aynı El. Metreveli'ye göre "Patrik Asat" Bana Manastırı'nda piskopos olarak görev yapıyormış. Ancak o "Tao Bölgesi Patriği" ünvanının gerçek anlamından uzakmış[40]. Yanı söz konusu şahıs "Patrik" ünvanını taşıdığında ülkenin bütün kilisesinin yöneticisi değilmiş. Görüküyor ki, Bana Piskoposluk Dairesi bulunan Tao Bölgesi'nin sahibi olan Davit Kurapalati'ce Bana Manastırı yöneticisine "Patrik" ünvanı verilerek Konstantinepolis Patriği'nden Gürcistan Kilisesi'nin bağımsızlığına ilk adımlar atılmış ve Parkhali yazısına gore de anılan teşebbüs sonucunda Kartli Kilisesi yöneticisine "Patrik" ünvanı verilmiştir.

Yazıda İovane "Kartli ve Bütün Doğunun Patriği" diye anılmaktadır. Tkoba-Erdi yazısında ise Melkisedek "Bütün Doğunun Patriği" diye anılmıştır. X-XI asrın Bizans ve Gürcü yazılarında Gürcistan "Doğu" veya "Bütün Doğu" olarak anılmaktadır[41]. Demek ki, İovane'nin ünvanı "Kartli ve Bütün Gürcistanın Patriği" anlamına gelmektedir. Söz konusu ünvandan Gürcistan'da Kartli Patrikhanesinden başka Apkhazeti Patrikhanesi'nin da var olduğu belli olmaktadır. "Kartli ve Bütün Doğu'nun Patriğin" dünyanın diğer patriklere karşılaştırarak statüsünün değerlendirmesi ayrı bir meseledir ve tetkik edilmesi de ayrıca gerekir. Patrik III. Nikoloz'un (1250-1282) yazısı daha geç tarihlerde yazılan (1260) başka bir

---

[36] Gürcü Veciz Yazılarının Küllüatı, II, Batı Gürcistan'ın Elyazması Esereleri, I. Bölüm, (IX-XIII y.y.), V. Silogava tarafından düzenlenmiş ve basılmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1980, s. 56, N36. Gürcüce.

[37] Gürcü Tarihi Belgeleri'nin Küllüatı, I, s. 22:10. Gürcüce.

[38] *G. Gambaşidze*, Tkoba-İerda Manastırında (İnguşeti) Bulunan XI Asırda Gürcistan Patriği olan I. Melkisedek'in İcaz Yazısı. "Dünya'nın Kültürel ve Tarihsel Gidişatı ve Gürcistan" Bilimsel Toplantısının Bildirileri (Arkeoloji bilgilerine dayanarak), Tfl., 1993, s. 47. Gürcüce.

[39] *El. Metreveli*,Zakaria Baneli'nin Vasiyetnamesi ve Küçük İncilden Alınan Yunanca Olan Bir Şiir, Atoni Kültürel-Eğitim Merkezi Tarihçesi Denemeleri, "Nekeri" yayınevi, Tfl., 1996, s. 167. Gürcüce.

[40] *E. Metreveli*, Zakari Baneli'nin.., s. 174, 177.

[41] *V. Kopaliani*, "Bütün Doğu'nun" Patriği Konusu, "Matsne", Tarihi Serisi, 3, 1972, s. 171-176. Gürcüce.

belge ile onaylanmıştır. Ancak Patriğe çağdaş olan gelenekleri içeriyor.

Yazıda "İsa tarafından gönderilen beş patrik sonra altıncısı aynı zaman Meryem Anne'ce İsa için dokunmuş gömleğin sahibi olan, Ben, Svetitskoveli'nin ve Bütün Gürcistan'ın Patriği Nikiloz onaylayıp yazdım" şeklinde kelimeler mevcuttur[42].

Şöyle ki, anılan belgeden XIII asırda Gürcistan Patriği tarafından kendisinin Bütün Dünya'nın beş patriğinden sonra söz konusu ettiği anlaşılmaktadır. Aynı durum daha önceki asırlarda da meydana gelebilirdi, ancak bunu belirten kaynaklar henüz mevcut değildir. Denilebilir ki, Gürcistan Patriğine altıncı olmak için uzun ve çok zor yolun geçmesi gerekirdi. Bu yol ise X asra dayanıyordu[43].

[42] Gürcü Tarihi Belgelerinin Küllüatı, I, s. 155:7-11.

[43] El. Metreveli'ye göre (Atoni Kültürel, Bilimsel Merkezi Tarihinin Denemeleri (s.178, not 2)) "Mtskheta Yazısı" başlıklı eserde anılan patrik ünvanı hakkında ileri sürdüğüm kanaat bir şüphe yaratıyormuş. Bana (V. Silogava) göre "Patrik" ünvanı daha sonraki asırlar uygulaması olup onun XII asrın yazılı belgelerde yer almaması gerekirdi ve XVIII asrın nüshası olan "Mtskheta Yazısında" (1448/5018b) XI asrın Gürcistan Patriği Melkisedek'inin "Patrik" ünvanı ile anılacağı da gerçekten şüphelidir. Gürcistan Kilisesinin yöneticileri "Patrik" ünvanını geç ortaçağlarda taşıyorlardı ve dolaysıyla söz konusu ünvan XVIII asrın belgesinin nüshasında da o zamanki duruma göre yer almıştır. V asırdan itibaren Gürcistan Kilisesinin yöneticileri "Kartli Patriği" diye ünvanı taşıyorlardı. Onlar X asırdan beri "Kartli ve Bütün Doğunun Patriği" yada kısaca "Kartli Patriği" ünvanını ve XIII asırdan beri "Gürcistan Patriği" ünvanını taşıyorlardı. 1918 yılından beri ise "Bütün Gürcistan'ın Patriği" diye ünvanını taşımaktaydılar. Şöyle ki, XVIII asrın yazılı eserlerinde I. Melkisedeğin "Patrik" olarak anıldığı gerçekten şüphelidir. Ancak, Melkisedek'çe kendisinden önceki Patrik İovane (980-1001) gibi "Bütün Doğunun Patriği" diye ünvanın taşındığı şüphesizdir ve çağdaş belgesi olan Tkoba-Erdi yazısında da ispat edilmektedir.

Son zamanların yayınlarda, bilhassa Ansiklopedi Bildirilerinde Gürcistan Kilisesi Yöneticisinin "Mtskheta Patriği" ve Gürcistan Kilisesinin "Mtskheta Patrikhanesi" olarak anıldığı doğru değildir. Çünkü, yukarıda anılan uygulamada "Kartli" Bütün Gürcistan diye kullanılmış ve o zamanki durumu belirtmektedir.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

დანართი I

Н.Я.Марр

Дневник поездки по Шавшетию и Кларджетию

Дневникъ поѣздки въ Шавшетію и Кларджетію.

18-го іюля. Воскресенье.

На разгонной почтѣ въ Ардаганѣ, куда прибылъ я изъ Карса въ 9 ч. вечера, познакомился съ г. Кобіевымъ, грузиномъ, подрядчикомъ по Ардагано-карсскому шоссе. Онъ сообщилъ:

1) Въ Хамамлы, около Саракамыша, имѣется церковь съ грузинской надписью.

2) При работахъ на шоссе былъ отрытъ камень съ грузинской надписью около Хас-кея. Часть его куда-то взяли, а другая разбита на мѣстѣ.

19-го іюля. Понедѣльникъ.

Ардаганскія древности легко доступны осмотру, и я на нихъ не останавливался долго, тѣмъ болѣе, что ими въ одну изъ своихъ поѣздокъ занимался такой искусный чтецъ грузинскихъ надписей, какъ Евс. С. Такайшвили. Ограничиваюсь лишь указаніемъ мѣстъ грузинскихъ надписей на развалинахъ Ардаганской крѣпости.

1) Съ сѣверной стороны въ стѣнѣ башни внизу во второмъ замѣтномъ рядѣ кладки въ углу помѣщенъ камень съ надписью, точнѣе съ отрывкомъ надписи въ четыре строки.

Рядомъ слѣва орнаментъ изъ цѣпи условныхъ гроздей, концами внизъ, перевязанныхъ тремя концентрическими полукругами (собственно $^4/_5$ круга).

2) Въ стѣнѣ слѣдующей башни также въ углу камень побольше съ надписью болѣе мелкаго церковнаго письма, въ которой съ увѣренностью можно вычитать лишь имя [ⴐⴀⵔⴀⵣⴀⵛⴄ] *Варазвачэ*.

3) Пониже камень поменьше съ большимъ крестомъ, у верхнихъ крыльевъ слѣва и справа по орнаменту ✡. Подъ крыльями заглавными церковными буквами слѣва ⴕⴍ *Крестъ*, справа ⴖⴍ *Христосъ*.

Отъ подножія креста справа и слѣва условныя вѣтви обычнаго типа.

4) Черезъ одну башню въ томъ же направленіи въ стѣнѣ башни вдѣланы два камня. Оба вложены верхомъ внизъ. а) На нижнемъ, нѣсколько выше середины стѣны, надпись грузинскими начальными, сравнительно мелкими, буквами. b) На верхнемъ, у самаго края, также надпись въ четыре строки.

1

5) Внутри, предъ одной башней между лѣстницею и пристройкой, вставленъ камень съ церковной надписью (фрагментомъ) въ пять строкъ.

Въ маленькой часовнѣ при входѣ направо внизу вставленъ камень съ изображеніемъ человѣческой фигуры головой внизъ: раскрытыя руки слѣва и справа приподняты на высоту ушей (пальцы въ уровень съ верхней линіей головы). Высота изображенія $6^3/_4$ в., ширина, считая руки, $4^5/_8$ в., талія $1^5/_8$ в. Ноги видны. Платье ниже колѣнъ въ формѣ хламиды, какъ у Иванэ и Захаріи въ армянскомъ Харичскомъ монастырѣ. Все это въ углубленіи круга.

У армянскаго священника, проживающаго около церкви, осмотрѣлъ рукописное Четвероевангеліе съ датой 675 (1226 по Р. Хр.), б. м., оригинала сей рукописи. Запись только въ началѣ съ этой датой. Признакъ новости употребленіе о и знака ՝ надъ ու. Рукопись интересна со стороны иллюстрацій, миніатюръ и заставокъ. Ихъ обильное количество. Письмо строчное, довольно твердое. Въ началѣ каноны и указатель. Передъ каждымъ евангеліемъ введеніе (Նախադրու-թիւն) и портретъ даннаго евангелиста. Подъ текстомъ конкордансныя указанія армянскими буквами. Рукопись въ переплетѣ: серебряная отдѣлка съ фигурными изображеніями. Переплетъ съ арм. датой 1121 (1672 по Р. Хр.). Форматъ in-12^0 или очень малый in-8^0. Священникъ уступилъ снимокъ мусульманской надписи надъ западнымъ входомъ въ крѣпость, который доставленъ въ Имп. Археологическую коммиссію.

Въ 2 ч. пополудни я выѣхалъ изъ Ардагана въ сопровожденіи стражника Шакро (Захарія) Джаваридзе и курда Омара, собственника лошадей (2-хъ, вьючной и верховой). Въ Ново-Николаевѣ (Сабзеварѣ) сдѣлали привалъ изъ-за дождя, послѣ чего продолжали путь и прибыли въ Дагирманъ около пяти часовъ. Ночлегъ. Хотѣли было показать надпись на большомъ камнѣ въ заборѣ, но она оказалась грушной трещинъ. Назвали мнѣ нѣсколько лицъ въ различныхъ мѣстахъ: у нихъ можно видѣть древнія рукописи. Хозяинъ нашъ Мамедъ-ага хаджи-Ахмедъ-оглы съ большимъ на видъ достаткомъ, гостепріименъ, угостилъ насъ особаго рода пышками, очень вкусными, на маслѣ, безъ начинки, называемыми „мафишъ“. Весь вечеръ старался я поддержать бесѣду съ муллой на древне-арабскомъ: я пораженъ твердымъ знаніемъ арабскихъ формъ и яснымъ пониманіемъ значенія отдѣльныхъ арабскихъ словъ, равно довольно богатымъ его лексикономъ. Муллу зовутъ Раджабъ.

Онъ изъ селенія „Ал“ Поцховскаго участка. Учителемъ его былъ лезгинъ Мухаммедъ Тахаръ. Сейчасъ у него 100 учениковъ. У этого учителя рядъ учениковъ муллъ. Двое изъ нихъ въ этомъ районѣ. Вечеромъ прошелъ черезъ деревню студентъ, лѣтъ 26—28. Онъ грузинъ по происхожденію, знаетъ кое-что по-арабски и понимаетъ. Дѣти читаютъ по-арабски нараспѣвъ, какъ и взрослые, какъ и мулла, но не понимаютъ. По Раджабъ не грузинъ (такъ говоритъ онъ), во всякомъ случаѣ по-грузински онъ не знаетъ, немножко понимаетъ по-армянски. Онъ учился арабскому 15 лѣтъ.

20-го іюля. Вторникъ. Въ 7 ч. утра выступили изъ Дагирмана. Путь черезъ рѣчку въ подъемъ по низкотравнымъ горамъ. Къ девяти часамъ пріѣхали къ Сахаринскому посту.

На часъ сдѣлали привалъ, пока съ поста приготовлялся стражникъ сопровождать насъ въ качествѣ проводника. Стражники здѣсь пѣшіе, въ мѣстныхъ зипунахъ и костюмахъ. Хозяинъ, живущій у поста на кочевьѣ, рослый, плотный мужчина-великанъ, гостепріимно встрѣтилъ насъ, угостилъ „шурубомъ“ (сиропъ розовый, разводимый водой), молокомъ и чаемъ. Случайно здѣсь находился русскій, объѣздчикъ расположеннаго вблизи лѣса. Онъ не могъ нахвалиться гостепріимствомъ турокъ (отуреченныхъ грузинъ).

Посмотрѣвъ на карту, я рѣшилъ перемѣнить маршрутъ, ѣхать не на Сатлелъ, а на Сулисъ и оттуда въ Тбеѣ̀ъ, чтобы изъ Сат̀лела не приходилось поворачивать опять на востокъ. Но старшій стражникъ съ другими въ одинъ голосъ утверждали, что ѣхать въ Сулисъ невозможно по трудности пути, что лучше ѣхать сначала прямо въ Тбеѣ̀ъ черезъ Шавкеѣ̀ъ, Балвану, Окробагеѣ̀ъ, Вель. Выступили въ 10 ч. Нашъ провожатый однако, не говоря ни слова, повелъ прямо на Сулисъ черезъ Масураѣ̀скій постъ. Эзми-эфенди, про котораго мнѣ сообщили, что у него имѣются грузинскія рукописи,—стражникъ именно на этомъ посту. Его отецъ былъ ходжа.

Путь шелъ по высокотравному плоскогорію, усѣянному цвѣтами. Мы ѣхали точно по ковру. Прохладно, почти холодно, но здоровый воздухъ. По лѣвую руку оставили Шавкеѣ̀ъ и Балвану, скрытые подъ густымъ туманомъ; туманъ надвигался на насъ. Проводникъ бодро шагалъ съ ружьемъ за плечомъ прямо по полямъ для сокращенія пути, оставивъ дорогу извиваться справа. Мы слѣдовали опоенные ароматомъ горныхъ цвѣтовъ. Высокая, сочная, густая трава соблазняла даже сытую лошадь, которую только-что хорошо накормили, но крупныя мухи осаждали и заставляли двигаться впередъ. Мухи кусались. У стражника Шакро распухъ палецъ отъ укуса. Туманъ надвигался на насъ. Проводникъ сказалъ, что можно потерять путь. Мы переѣхали ручеекъ, и оказалось, что проводникъ все же сбился съ пути. Насъ охватилъ туманъ. Кругомъ ни зги. Но подъ ногами замѣтили большую дорогу. Вдали нѣсколько прояснилось, справа слышны были голоса. Пошелъ проводникъ и позвалъ: были пастухи. Сказали, что постъ близко внизу: въ 1 ч. мы прибыли на постъ, переѣхавъ черезъ рѣчку Масураѣ̀-чай. Эзми-эфенди оказался здѣсь, но онъ увѣряетъ, что грузинскаго у него нѣтъ ничего. Однако ѣдетъ показать арабскія и турецкія рукописи.

Пятиверстная карта съ исправленіями 1898 г. оказывается съ дефектами въ части, проѣзжаемой мной сегодня. Такъ, не указаны:

1) Агара, на сѣверо-востокѣ отъ Нижняго Сулиса,
2) развалины церкви въ лѣсу за Агарой: Сиидоба или Ц̀иноба,
3) два поселка, въ томъ числѣ Коѓаздиларъ.

Объ этихъ пунктахъ сообщилъ мнѣ и по пути ихъ показывалъ Эзми-эфенди. Онъ же, а также Мемедъ Кара-Ахмедъ-оѓлы (Горгадзе) сообщили, что около Балваны имѣются пещерныя помѣщенія, дѣло рукъ Тамары (здѣсь все приписываютъ Тамарѣ), они называются ოდები *дома* (Мемедъ говоритъ по-грузински). Надписей нѣ имѣется. Тотъ же Мемедъ сообщилъ, что недалеко отъ Сулиса въ

1*

сторону Тбе́та имѣется церковь, подобной которой „нигдѣ нѣтъ“ [1]). На Масура́тскомъ посту одинъ молодой стражникъ родомъ изъ Тбе́та сообщилъ, что нѣсколько лѣтъ тому назадъ его родственникъ Джаври-эфенди нашелъ два камня съ надписями грузинскими и спряталъ ихъ въ амбарѣ.

Путь нашъ съ Масура́тскаго поста до нижняго Сулиса продолжался три часа. Пѣшаго проводника, стражника съ Сахаринскаго поста, смѣнилъ стражникъ Масура́тскій Эзми-эфенди. Дождя не было, но туманъ мокрымъ пластомъ лежалъ надъ землею и промочилъ наше платье, какъ дождь. Ѣхали все время по одному или другому берегу р. Масура́та. Изъ травнаго пейзажа незамѣтно (прикрывалъ туманъ) перешли въ лѣсистый, хвойный и мѣшанный.

Не доѣзжая до с. Агары, свернули мы налѣво и по мосту черезъ Масура́тъ переѣхали на его лѣвый берегъ. Пришлось ѣхать полчаса, пока доѣхали до Нижняго Сулиса или Сулеса. По пути Эзми-эфенди показалъ слѣды только-что прошедшаго медвѣдя.

Села здѣсь изъ деревянныхъ, часто двухъ-этажныхъ домовъ съ балконами. Бросается въ глаза употребленіе камней для удержанія реекъ драней (это вм. гвоздей).

У Эзми-эфенди оказались турецкіе документы съ таурой, десятка два, въ томъ числѣ около семи сравнительно древнихъ, судя по письму. Древніе документы въ большинствѣ фрагменты. Они константинопольскіе (قسطنطنيه = قسطمبه) и относятся къ Шавше́тіи (شاوشت).

Во дворѣ дома Эзми-эфенди, гдѣ я остановился, со стороны горы Сатавала справа дома оказался сводчатый подземный ходъ, полузасыпанный. Высота теперь $1^1/_4$ а., ширина 1 а. 2 в., направленіе съ сѣв.-вост. на юго-западъ, но потомъ съ поворотомъ; на разстояніи 10 саженей прослѣживается ходъ. Сообщилъ о ходѣ хозяинъ, который открылъ для обслѣдованія большой камень, прикрывающій сводъ. Мѣстные спуститься отказались. Утверждали, что въ ходѣ водятся джинны, которые ихъ умертвятъ. Спустился стражникъ Шако́ съ лампой, но свѣтъ погасалъ при каждой попыткѣ двинуться въ ту или иную сторону. Тогда спустился ардаганскій курдъ Омаръ и попытался проникнуть въ сѣверо-восточную часть безъ свѣта, но далеко и онъ не могъ двинуться вслѣдствіе недостатка или испорченности воздуха.

Вечеромъ собралось у меня въ комнатѣ нѣсколько человѣкъ. Всѣ они утверждаютъ касательно пещерныхъ помѣщеній около Балваны слѣдующее —

Расположены они въ два ряда: a) въ верхнемъ ряду одно пещерное помѣщеніе, куда никто не проникалъ и не можетъ проникнуть; оно очень высоко, а также удалено отъ верхняго края. Верхній край выдвигается впередъ такъ, что, если спуститься по веревкѣ, нельзя приблизиться къ помѣщенію.

b) Въ нижнемъ ряду пещерныя помѣщенія съ церковью. Надписей нѣтъ никакихъ, но есть изображеніе на камнѣ человѣка съ молоткомъ.

---

1) Въ Нижнемъ Сулисѣ заявили, что такой церкви они не знаютъ, если это не Ванъ, куда пріѣзжаютъ армяне на богомолье.

Въ Дабаґврили (დაბაღვრილი) имѣются фамиліи Гопадзе и Халадзе. Мѣстные по грузинской фамиліи себя не называютъ. Только когда спросите, они сообщаютъ свою грузинскую фамилію. Они теперь такъ и употребляютъ русское слово „фамиліа“.

Погода туманная, мокрая. Всю ночь шелъ дождь. Сейчасъ также накрапываетъ. Туманъ облегаетъ все. За 100 саженей ничего не видно. На удивленіе шавшетцевъ отвѣчаетъ, что у нихъ всегда такая „горе-погода“ (бела-hава). Хотя потомъ выяснилось изъ разговоровъ, что ясные дни не такъ-то рѣдки въ краѣ. Запомнилась шавшетская пословица, сказанная Эзми-эфенди, не говорящимъ по-грузински[1]): طاغ طاغه قاوشمز انسان انسانه قاوشور *гора съ горой не встрѣчается, а человѣкъ съ человѣкомъ встрѣчается.* Она извѣстна и въ грузинскомъ, равно въ сванскомъ (Сборникъ матеріаловъ, вып. X, отд. II, стр. 1).

21-го іюля. Среда.

Выступаемъ въ 8 ч. 20 м. утра. Съ нами Дабаґврильскій житель Халадзе Бейрузъ въ качествѣ проводника. Грязь, мокрота, мороситъ, туманъ. Закутался въ охотничій халатъ: защищаетъ отъ сырости, но жарко. Ѣдемъ черезъ поля. Дороги незамѣтно и проселочной. Моста надъ Масураґъ-чаемъ, къ которому сходятся два пути, одинъ изъ Масураґскаго поста, другой изъ Агары, подъ самой Агарой достигли лишь черезъ 45 минутъ. Переѣхали на правый берегъ. Въ 9 ч. 20 минутъ тронулись вверхъ, оставивъ слѣва Агару и справа Агара-чай, впадающій тутъ же въ Масураґъ-чай, по направленію въ общемъ на сѣверъ. Подъемъ былъ долгій, для лошадей мучительный, черезъ мокрый лѣсъ, подъ дождемъ, не падавшимъ, а спускавшимся слоями, точно туманъ. Мѣстами впрочемъ моросило густымъ слоемъ мелкихъ капель. Приходилось защищаться и отъ вѣтвей, торчавшихъ изъ лѣса въ сторону дороги, или нависшихъ сверху. Въ одномъ мѣстѣ Шакро чуть не былъ сбитъ такой вѣтвью со стороны. Въ другомъ мѣстѣ вѣткой сверху у меня сбило съ головы шапку, зацѣпивъ лишь волоса и слегка ободравъ лицо. Черезъ часъ мы были на мѣстѣ назначенія.

Налѣво отъ проѣзжей дороги изъ Агары на пастбище (чанръ) въ десяткѣ-другомъ шаговъ церковь: удлиненный четыреугольникъ съ алтарнымъ внутри закругленіемъ изъ крупныхъ тесанныхъ камней. Облицовка, весьма тонкая кладка. Развалины теперь представляютъ лишь нижнія части стѣнъ, въ одинъ-другой рядъ кладки, выше человѣческаго роста у алтарнаго закругленія; съ южной стороны все сравнено съ основаніемъ почти на всемъ протяженіи прямой стѣны до закругленія; толщина стѣны у алтаря: 15 в., внутри глубина алтарнаго полукружія: 1 с. 9 в., длина внутри отъ алтарнаго возвышенія: 8 а. 1 в., ширина внутри: 2 с. 15 в., толщина стѣны у юго-западнаго угла 1 арш. 2 в. На алтарномъ возвышеніи валялся камень съ дырой, какъ бы подножіе для осно-

1) Вообще въ этихъ селахъ (Сулисъ, Агара) среди мѣстныхъ жителей грузинскаго языка не слышно.

нія чего-либо, б. м. креста, съ орнаментомъ на одной сторонѣ въ формѣ переплетеннаго узломъ въ центрѣ креста въ кругѣ трехъ выпуклыхъ линій. Діаметръ круга $6\frac{3}{8}$ в. Крестикъ на камнѣ нашелся внизу подлѣ алтаря, но маленькій, выпуклый, на маленькомъ камнѣ: 4 в. длина креста, $2\frac{5}{8}$ в. боковыя крылья. Дверь была лишь южная, на разстояніи $2\frac{1}{2}$ а. отъ западной стѣны. Все перерыто кладоискателями. За южной стѣной снаружи валяется большой камень съ косякомъ двери. Въ алтарѣ слѣва (съ сѣверной стороны) довольно глубокая (12—14 в.) ниша (1 арш. × 1 арш.). Алтарное закругленіе лишь внутри, а снаружи безукоризненный четыреугольникъ. Лицевые камни весьма велики: встрѣчаются 1 а. 13 в. ширины × 1 а. 7 в. высоты, такъ, въ восточной стѣнѣ у сѣверо-восточнаго угла. Основаніе церкви выступаетъ снаружи цоколемъ, онъ не засыпанъ еще землею. Въ нѣсколькихъ шагахъ на югѣ отъ церкви была могила, теперь раскопанная кладоискателями. Тутъ же съ юга валяется громадный изогнутый камень и нѣсколько подальше также громадный камень съ дырой, подножіе или основаніе большого надмогильнаго креста (каменнаго). Церковь называютъ ჯიხოხ Цинова[1]); такъ же называется и хвойный лѣсъ, въ которомъ находится развалина. Отъ Агары сюда мы ѣхали почти часъ въ дождь и туманъ. Въ 11 ч. двинулись обратно, но уже пѣшкомъ и по болѣе краткому пути. Черезъ 40 минутъ мы были у Агарачая передъ входомъ въ село Агару.

Здѣсь небольшой привалъ. Мы собирались уже въ путь, какъ подошедшій къ намъ старикъ, житель Агары, Изетъ Мустафа-оглы, сообщилъ, что въ восточной стѣнѣ его гостинной у южнаго угла вдѣланъ камень съ надписью. Гостинная эта стоитъ особнякомъ. Длина камня 1 саж. $\frac{1}{4}$ арш. (приблизительно, такъ какъ часть камня выходитъ наружу изъ-за стѣны), высота 1 а. 1 в. Камень выкопанъ въ семъ селѣ (Агарѣ) изъ-подъ земли, гдѣ стоитъ купацкая, если вѣрить собственнику. Надпись въ двѣ строки грузинскимъ строчнымъ церковнымъ письмомъ:

ⴰⴰⴡⴡⴔⴁⴄ ⴰⴁⴄⴈ ⴗⴈ ⴰⴁⴗⴰⴁⴄⴄ
ⴁⴁⴗ ⴁⴁⴁⴄ ⴈⴁⴄ

„Выстроена эта святая церковь
хроникона 280-го“, т. е. 1061 г.
или 1592 по Р. Хр.

Послѣдняя дата нѣсколько поздна для постройки, успѣвшей исчезнуть съ лица земли. Вульгаризмъ ⴑⴔⴖⴔⴑ вм. ⴑⴓⴔⴖⴑ, resp. ⴑⴓⴔⴖⴔⴑ, даже ⴔⴓⴓⴔⴑ вм. ⴔⴔⴓⴑ не можетъ удивлять въ текстѣ XI-го вѣка, особенно эпиграфическомъ. Письмо особенностей не представляетъ.

Собственникъ увѣряетъ, что надпись отрыта именно здѣсь. Было здѣсь кладбище, но слѣдовъ церкви не было, хорошо помнитъ. Ему 60 лѣтъ. Камень отрытъ, когда ему было 7—8 лѣтъ.

---

1) Окробагетскіе армяне произносятъ ჯიხანᲂ Цинобанъ.

Въ $12\frac{3}{4}$ выѣхали въ Ванъ [1]). Дорога довольно широкая, удобная. Черезъ $\frac{1}{4}$ часа мы проѣзжали селеніе Когаздиларъ. Вдали показался Таузетъ, пониже на правомъ берегу Масурата. Задолго до Таузета начался крутой спускъ. Пришлось идти пѣшкомъ. Въ $1\frac{3}{4}$ мы проходили Таузетъ. Женщины закрывали лица, то бѣлой чадрой, то, чаще, бѣлымъ платкомъ. За Таузетомъ встрѣтилъ парня съ корзиной за спиной. Корзина въ формѣ гурійской остродонной конической корзины для винограда, называемой გიდელი гидел-и, но съ продолговатымъ зѣвомъ (1 а. 13 в. × 1 а. 11 в., высота 1 а. 13 в.). Готовятъ мачахелцы. Сюда доставляютъ изъ Батума. Называютъ корзину и здѣсь „гидела". Въ 2 часа спустились внизъ къ Вану, расположенному на невысокомъ плоскогоріи, недалеко отъ рѣчки Масурата.

Мѣсто, гдѣ помѣщается „Ванъ", огорожено; деревянныя рогатины загораживаютъ путь вм. воротъ. Развалины скрыты въ чащѣ молодыхъ деревьевъ. На самыхъ развалинахъ растутъ мелкія орѣховыя деревья. Дерево грецкаго орѣха прижало сѣверную стѣну извнѣ. Судя по компасу, церковь обращена на сѣверо-востокъ. Планъ церкви продолговатый четыреугольникъ. Внутри съ востока алтарное закругленіе. Словомъ, повторяется Цинобская церковь. Размѣры внутри — длина до алтарнаго возвышенія 2 с. 11 в., ширина 4 а. $5\frac{1}{2}$ в., перпендикуляръ (углубленіе) алтарнаго полукружія 2 а. 7 в., толщина стѣнъ 1 а. 4 в., толщина восточной стѣны у середины 1 а. 6 в. Стѣны сохранились здѣсь значительно выше, чѣмъ въ Цинобѣ. Но камни облицовки почти всѣ ободраны; мѣстами, такъ съ юга, стѣны были разрушены до основанія, но такія мѣста заложены сухой кладкой, по всей вѣроятности богомольцами-армянами (день богомолія 15 августа, Успеніе Богоматери). Камни облицовки сравнительно мелки, грубѣе тесаны. Внутри на алтарномъ возвышеніи валяется кусокъ креста и каменное колесо съ четыреугольной дырой въ серединѣ. Есть высокая каменная тумба съ четыреугольнымъ углубленіемъ, въ которомъ и около котораго имѣются слѣды возжиганія свѣчей. Снаружи у восточной стѣны большой камень тоже въ формѣ тумбы съ четыреугольнымъ углубленіемъ (сейчасъ наполнено дождевой водой).

Дверь была одна южная, на разстояніи 1 а. 13 в. отъ западной стѣны. Сейчасъ входъ въ сѣверной стѣнѣ, съ юга стѣна сплошь заложена камнями.

Передъ алтарнымъ возвышеніемъ одна ступень во всю его длину замѣтна сейчасъ.

Церковь обрушилась на югъ. Здѣсь стѣна совершенно прикрыта обломками и насыпью.

Послѣ 1 ч. пребыванія у Вана тронулись въ путь въ Окробагетъ. Путь сравнительно превосходный. Во всякомъ случаѣ слѣзать съ лошадей не прихо-

---

1) Ванъ собственно не есть названіе церкви, нынѣ въ развалинахъ, около Таузета. Армяне называютъ ее Таузетскимъ крестомъ (Տաւսեցւոյ խաչ), но такъ какъ, идя туда на богомолье, армяне говорятъ, что идутъ въ «ван-къ», т. е. монастырь, то турки поняли это слово какъ собственное.

дилось до самаго Окробагета. По пути пришлось видѣть, какъ вода для орошенія по желобку была перекинута черезъ рѣчку. Спустившись къ рѣкѣ, въ которую впадаетъ Масурат'ъ, мы повернули направо, переѣхали мость и, проѣхавъ по лѣвому берегу рѣки, переѣхали опять на правый берегъ близъ села. Прибыли въ пять часовъ.

Въ Окробагетѣ отъ армянина, часто бывающаго на богомоліи въ „Ванѣ", узналъ, что тамъ имѣется и подземный ходъ. Но другой армянинъ заявилъ, что ничего подобнаго нѣтъ. Третій заявилъ, что онъ слышалъ, но не видѣлъ. Я тоже не видѣлъ.

Окробагет'ъ.

Въ верхней части, бывшей резиденціи бега, здѣшняго князя, старца Исабега Ат'абегъ-оглы, запродавшаго земли армянамъ, находится армянская церковь, перестроенная лѣтъ 60 тому назадъ, по словамъ мѣстныхъ, да и по датѣ 1296 арм. лѣтосчисленія (1847 по Р. Хр.), изъ грузинской. Справа у входа во второмъ ряду кладки, прилегая къ косяку самой двери, лежитъ крестный камень ($13^3/_4$ в. × 2 а. 3 в.) съ грузинской надписью церковнаго письма мѣшаннаго типа. Крестъ съ условными вѣтвями, изъ-подъ основанія идущими къ боковымъ крыльямъ (рис. 1). Надпись читается:

ⴕⴈ ⵗⵁⵂⵔⵔⵔ
ⵔⵔ ⵔⵁⵔ ⵔⵔⵔ
ⵆⵔ ⵁⵗⵁ ⴗⵁⵂⵗⵗ ⵔⵁⵗⵗⵗⵁⵔⵔ ⵔⵁⵁ
ⵁⵔⵔⵔ ⵁⵗⵁ ⵁⵁⵁⵁⵁ ⵔⵔⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ
ⵗⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵔⵔⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ
ⵁⵁⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵔⵔⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ
ⵔⵔⵁⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ ⵁⵁⵁ

ქრისტე. სახელითა ღმრთისაჲთა აღვაშენეთ წმიდა ეკლესია ჩუენ მამალაჲსჲ (sic) ძეთ ქორონიკონსა |რნ̃ი̃დ| მეუფემან შეუნდოსჲ კ̃ტ̃ს (კაბატონს?). უფალმან შეუნდოსჲ ბაგრატსჲ მამს. უფალმან შეუნდოს ამდერკაის ძმასა მაკარს. მწერალი და მკითხველი (sic) ღმერთმან და მოწამეთ შეიწყალენ:

„Христе! Во имя Бога выстроили эту церковь мы, Мамалай-дзе, хроникона 154. Царь (небесный) да проститъ (грѣхи) Каитону! Господь да проститъ (грѣхи) Баграту, отцу! Господь да проститъ грѣхи брату Амдерка Макару. Писца и читателя да помилуютъ Богъ и мученики".

Церковь, повидимому, была построена въ честь какихъ-то мучениковъ въ 1466-мъ году (1312+154), едва-ли въ 935 г. (781+154). На формы буквъ мы не можемъ ссылаться въ пользу поздняго времени: съ палеографіею этой области мы пока незнакомы. Но безграмотное употребленіе ⴔ, равно небрежность не свидѣтельствуютъ въ пользу X-го вѣка. На время уже мусуль-

1. Окробагетский крестный камень съ грузинской надписью (къ стр. 8).

манскаго культурнаго вліянія можетъ указывать, что надпись начинается справа и переходитъ налѣво. Характерно изображеніе 50-ти не одною буквою Ն, а двумя ნ=ორმოცდაათი.

У сѣверо-западнаго угла въ сѣверной стѣнѣ въ нижнемъ ряду кладки вставленъ крупный камень съ равностороннимъ крестомъ въ кругѣ изъ выпуклой каймы. Крестъ этотъ помѣщается у праваго края вдоль лежащаго камня. Камень, по словамъ священника Мкртича Айвазяна, доставленъ съ древняго кладбища. При выходѣ со двора церкви съ лѣвой стороны былъ замѣченъ крестный камень. Простой крестъ на каменной тумбѣ краснаго цвѣта.

Ованесъ Кешишъ-оглы, мѣстный вліятельный армянинъ, сообщилъ, что лѣтъ 17 тому назадъ во время пожара (сгорѣлъ домъ) погибла рукопись, грузинская, на пергаментѣ, которая была XII-го вѣка. Какой-то грузинскій князь Горголъ-бегъ [очевидно, Григорій Гуріели] пріѣзжалъ и читалъ еще во время турецкаго владычества. Копія выписокъ, сдѣланныхъ имъ, въ рукахъ кн. Микеладзе, бывшаго начальника стражи, теперь начальника Артануджскаго участка[1]).

1. Рукопись была написана священникомъ изъ братіи Тбеѣта.
2. Въ рукописи были помѣщены свѣдѣнія-приписки:
   a) Тбеѣтъ былъ мѣстопребываніемъ епископа.
   b) При монастырѣ Ванѣ (около Таузета, см. стр. 7) была братія, былъ перечень ея имущества.
   c) Были названы священники и годы ихъ смерти.

У Акоба Теръ-Захаряна видѣлъ армянское Евангеліе на пергаментѣ.

Была дата, но пріѣзжалъ когда-то губернаторъ, вырвалъ листъ съ записью и увезъ. Это Четвероевангеліе съ обычнымъ аппаратомъ древнихъ списковъ въ форматѣ малаго октава въ два столбца съ рисунками. Внѣшній видъ какъ у экземпляра ардаганскаго священника, только иллюстрація (столь же богатая) уступаетъ въ художественности исполненія. Письмо строчное съ особенностями новыми, такъ

1. встрѣчается знакъ °, 2. вм. աւ пишется օ, 3. ՛ для отличія աւ = аў отъ աւ = о.

Рукописи въ кожаномъ переплетѣ съ крестами на обѣихъ сторонахъ, на лицевой со старымъ крестомъ.

У окробагеѣскихъ армянъ замѣтилъ въ разговорѣ нѣсколько грузинскихъ словъ: ყიყი (ჯაჯა) *дѣвушка*, սարծաւ (სარწყავი) *посуда для поливки*, ՀԻՒ (ბიჭი) *птица*, ձեռա (ძვრა) *коршунъ*, ՃրՂԷԼ (მორიელი) *скорпіонъ* и др. Любопытно պեհէզ pehez въ значеніи *огорода*. По всей видимости, то же слово въ формѣ պահէզ paheˉz и имѣемъ въ армянскихъ надписяхъ, напр. въ одной анййской надписи 1215-го года (Алишанъ, Շիրակ, стр. 76). Это же слово, по личному мнѣ сообщенію инженера А. Г. Вачяца, употребляется въ селѣ Меѣри, въ Карабахѣ, но въ формѣ պՀազ pəhaz.

1) Мнѣ не удалось свидѣться съ кн. Микеладзе. Въ Артвинѣ мнѣ сообщили, что у кн. Микеладзе едва-ли имѣется такая выписка.

Сохранились и грузинскія названія отдѣльныхъ урочищъ: პატარა ველი *маленькая долина* (подъ Шавкетомъ надъ Сахмаромъ). Кромѣ зурны, какъ и въ Сулесѣ, нѣтъ никакой музыки. Однако зурначи здѣсь мѣстные. Тогда какъ въ Сулесахъ, Агарѣ и др. селахъ музыкантовъ приглашаютъ изъ другихъ мѣстъ, изъ Ардагана и даже Карса. Պարկապզուկ *мъхи* (ჭიბო) былъ раньше, но зурна убила этотъ инструментъ.

Населеніе Окробагета состоитъ изъ однихъ армянъ. Крѣпость на возвышеніи, поднимающемся съ сѣверо-запада. На сѣверъ отъ крѣпости церковь наша, на нижней части возвышенія. Отсюда съ возвышенія видны:

a) на сѣверѣ урочище Колотатъ (Կոլոտաթ), на горѣ,
b) на югѣ ущелье Гвалъ (գվալ = груз. გვ̇ელ) съ „Кучен"ской рѣчкой,
c) на западѣ замыкаетъ рѣчку гора, на которой пашни называются Джорис-йехи (ჯორის-ფეხი) *нога лошака*.

Рѣчка, въ которую впадаетъ Кученскій ручей, называется Շավշեթի ջուր, т. е. Шавшетской водою или рѣкою.

Крѣпость новая, турецкая постройка. Показываютъ баню бега и его кунацкую. Сейчасъ все это — развалины. Поднимаясь къ церкви, по правую руку имѣете мечеть, куда теперь приходятъ молиться изъ окрестныхъ деревень. По лѣвую руку замѣчается турецкое кладбище съ однимъ сводчатымъ мавзолеемъ.

Махароби-йоръ (груз. მახარობი, resp. ხარების *благовѣщеніе*, арм. Ծար, resp. Ձոր *ущелье*) въ $\frac{1}{2}$ ч. ходьбы на востокъ отъ села: тамъ крестъ на ровномъ мѣстѣ и кругомъ — пещеры. Питьевая вода теперь въ селѣ получается съ противоположной стороны рѣки по деревяннымъ трубамъ, заложеннымъ подъ рѣкой. Въ старину были глиняныя трубы, ихъ находятъ, но тогда вода была проведена къ мѣсту крѣпости съ сѣверной горы.

Передъ отъѣздомъ изъ Окробагета священникъ сообщилъ, что въ церкви имѣется интересный крестъ весьма тонкой работы; матеріалъ кость или что-то подобное, не знаетъ. Надписи нѣтъ.

22-го іюля. Четвергъ. Въ $11\frac{3}{4}$ ч. выѣхали изъ Окробагета черезъ Вель въ Тбетъ. Черезъ пять минутъ мы проѣзжали, имѣя по лѣвую руку какой-то турецкій поселокъ. Въ 12 ч. ровно на пути встрѣтили старый каменный мостъ, перекинутый однимъ сводомъ черезъ горную рѣчку, впадающую тутъ же вскорѣ въ Шавшетскую рѣку. Мы переѣхали въ бродъ, миновавъ мостъ справа, хотя на видъ мостъ могъ выдержать переѣздъ верхового. Мостъ довольно широкій. Недолго пришлось ѣхать, чтобы вступить въ предѣлы села Вель. Идетъ жатва Работаютъ и женщины. Косятъ весьма граціозно, замѣтя проѣзжающихъ, проворно прикрываются бѣлыми длинными платками. По пути мы встрѣтили музыканта съ бурдюкомъ (ჭიბო), при которомъ красивый парень невысокаго роста плясалъ пляску въ значительной части животомъ, выпячивая довольно гибко впередъ линіи груди и живота и играя плечами. При пляскѣ лицо его изображало томленіе и страсть. За музыкантами, поднимавшимися въ гору навстрѣчу намъ, слѣдовали косари толпой съ косами. Я поспѣшилъ было сфотогра-

2. Общій видъ Тбе́тскаго храма (съ юго-востока) (къ стр. 11).

фировать, но въ самый моментъ экспозиціи музыкантъ вынулъ изо-рта свирѣль бурдюка и опустилъ весь инструментъ.

Вскорѣ проѣхали Вель съ крѣпостью. Всюду работа съ женщинами, косящими рядомъ съ мужчинами. Спускъ на сѣверъ изъ Вѣля, съ видомъ на Тбеѣ, и въ $1^1/_2$ ч. мы уже у древней церкви, по первому взгляду не заслуживающей названія развалинъ (рис. 2). Запустѣвшая, заснувшая нарядная церковь на возвышеніи. Церковь обращена на востокъ, но съ отклоненіемъ къ сѣверу.

Облицовка изъ камней средней величины весьма тонкой кладки. Камни сѣрые, точно грифельные (легко лущятся). Крыша каменными плитами: довольно широкіе продолговатые четыреугольники съ каменными же полуколоннами на соединеніяхъ вдоль, сверху внизъ. Церковь крестообразная. Углы внѣшніе у боковыхъ сторонъ западнаго крыла впослѣдствіи были застроены, но успѣли обрушиться. Крылья выступаютъ, какъ и западная и восточная части, тремя сторонами четыреугольниковъ наружу. Стѣны снаружи украшены фальшивыми сводами изъ полуколонокъ, парными или болѣе группами, но не всѣ. Нѣтъ такого наряда на стѣнахъ западнаго крыла, на западныхъ стѣнахъ боковыхъ крыльевъ. На восточной стѣнѣ южнаго крыла имѣется одна фальшивая арка изъ парныхъ колоннъ (сами колонны южныя впрочемъ тройныя) на пристроенной половинѣ; точно такъ же на боковыхъ стѣнкахъ восточнаго крыла фальшивыя арки по одной на каждой, именно на половинкахъ, примыкающихъ къ лицевой сторонѣ восточнаго крыла (кстати снаружи замѣчается, что эти части пристроены впослѣдствіи). Такая же фальшивая арка находится на пристроенной части сѣвернаго крыла съ восточной стороны. На восточной стѣнѣ восточнаго крыла, на сѣверной стѣнѣ сѣвернаго и южной сторонѣ южнаго крыла системныя группы, комбинированныя изъ полукруглыхъ и получетыреугольныхъ валиковъ. Карнизъ съ орнаментами, а иногда безъ него, такъ—на восточной сторонѣ сѣвернаго крыла, на сѣверной сторонѣ сѣвернаго крыла, гдѣ впрочемъ у западнаго ската карнизъ цѣликомъ свалился со всей половиной верхней западной стѣны того же крыла, на западной сторонѣ южнаго крыла, на южной и восточной сторонахъ южнаго крыла нѣтъ орнаментированнаго карниза.

Орнаменты карниза различные. На восточной сторонѣ восточнаго крыла трехсоставный орнаментъ: a) сверху линія полукруговъ, обращенныхъ внизъ, b) въ серединѣ полуколонка съ обвивающей ее линіею надрѣзомъ c) внизу заходящія другъ за дружкой условныя вѣтви того типа, что встрѣчаемъ у основаній нѣкоторыхъ крестныхъ камней. На сѣверной сторонѣ восточнаго крыла карнизъ представляетъ цѣпь изъ одного рисунка, именно листъ, кончикомъ вверхъ, обрамленный тремя выпуклыми линіями приблизительно въ формѣ ƧƧ. Этотъ орнаментъ повторяется: a) на сѣверной сторонѣ западнаго крыла, b) на южной сторонѣ западнаго крыла. На западной стѣнѣ западнаго крыла лишь простой орнаментъ — цѣпь полукруговъ, какъ верхній рядъ составного карниза на восточной сторонѣ восточнаго крыла. На южной сторонѣ восточнаго крыла карнизъ — цѣпь условныхъ виноградныхъ кистей, концами внизъ.

Каждое крыло съ двускатной перекрышкой; у соединенія перекрышекъ выступаетъ углами основаніе круглаго барабана. Барабанъ съ конусообразной крышей, низко сидящей. Карнизъ барабана имѣетъ орнаментъ особаго рисунка (условная растительность). На соединеніи двухъ скатовъ южнаго крыла выступаетъ баранья шея съ головою (рис. 3). Шея представляетъ продолженіе конька или каменнаго прикрытія, защищающаго соединеніе двухъ скатовъ. Соединеніе двухъ скатовъ западнаго крыла вѣнчается моделью церкви съ фасадами, въ нихъ по двери на сѣверъ, западъ и югъ. Модель, повидимому, была съ куполомъ, но онъ обвалился [1]). Оба эти предмета, изъ камня, поставлены сверху.

Надпись извнѣ я замѣтилъ лишь на восточной стѣнѣ сѣвернаго крыла (рис. 4). Надъ подковообразной надставкой малаго нижняго окна въ фальшивомъ сводѣ находится крестъ съ условными вѣтвями у основанія. Крестъ самъ изъ цѣпи переплетающихся круговъ парными выпуклыми линіями. Помѣщенъ онъ въ четыреугольной рамѣ. Все это изъ одного цѣльнаго камня, вставленнаго впослѣдствіи въ кладку, судя по обрѣзамъ обрамляющихъ его лицевыхъ камней. По сторонамъ верхняго крыла одно время имѣлись по три строки, каждая въ двѣ-три буквы (заглавныя церковныя), на снимкѣ, къ сожалѣнію, почти незамѣтныя. Первая линія съ обѣихъ сторонъ отбита. Отъ второй строки справа сохранилась вполнѣ одна буква. Съ той же стороны въ 3-й строкѣ недостаетъ, быть можетъ, четвертой, послѣдней буквы. Читаю:

ⴕⴑ	ⵏ[ⵔⵍⵁ]
ⵒⵚⵔ	ⵄⵒ[/]
ⵏⵄⵔ	ⵆⵒⵃ[/]

Безъ дополненія читается и понимается лишь одна мало говорящая фраза „Христосъ, возвеличь“ или „прославь!“ Если чтеніе должно идти по столбцамъ, т. е. сначала лѣвый, потомъ правый столбецъ, то можно безъ труда прочесть первый столбецъ: ქრისტჱ ადიდე ოთხნე *Христосъ, возвеличь Іоанна*, и въ такомъ случаѣ во второмъ столбцѣ имѣются остатки для возстановленія продолженія ო[რ]თ[ჳე] ცხორებ[ისა] *въ обѣихъ жизняхъ*, но тогда ეს въ началѣ второго столбца ставитъ въ затрудненіе. При чтеніи по строкамъ также сталкиваемся съ затрудненіемъ: начало ქრისტჱ ესო еще терпимо вм. ესო ქრისტჱ *Іисусъ Христосъ*, вполнѣ понятно опять ადიდე *возвеличь*, но можно ли рискнуть дополнить безъ насилія вторую строку такъ: თა[მარ] *Тамару*, въ какомъ случаѣ послѣднюю, третью строку пришлось бы возстановить въ странной формѣ: [ო რ]ითჳ ცხორებ[ითა] *обѣими жизнями?*

Внутри церковь такъ же крестообразна, какъ снаружи, лишь восточное крыло, алтарное помѣщеніе, представляетъ полукружіе съ полукупольнымъ

---

1) Впрочемъ старожилы не помнятъ купола на модели, имѣющей сверху въ крышѣ круглую пробоину.

сводомъ. Просто сводчаты въ верхахъ всѣ остальныя крылья. Ширина алтарнаго полукружія—8 а. 10 в., глубина (считая отъ лицевой стороны возвышенія) —3 с. 10 в.

1. Въ центрѣ четыре сложенныя изъ камней колонны, внизу на протяженіи снизу вверхъ 2 а. $11\frac{1}{2}$ в. круглыя, выше восьмистороннія: онѣ вверху поддерживаютъ системныя колонны высотою приблизительно въ сажень; на послѣднихъ основаны четыре свода съ промежуточными парусами, на которыхъ и покоится барабанъ съ куполомъ. Въ барабанѣ восемь длинныхъ оконъ обычнаго типа. Въ потолкѣ купола бѣлыми камнями, вложенными въ формѣ ленты, составленъ крестъ во всю длину сводовъ. Въ углахъ парусовъ надъ соединеніями сводовъ были вставлены орнаментированные камни въ видѣ оконнаго

Б. Алтарное углубленіе Тбетскаго храма.

наличника, изъ коихъ сохранился лишь одинъ экземпляръ въ сѣв.-восточномъ углу: орнаментъ пять вѣтвей съ листьями, лучами выходящихъ изъ одного узла (три вѣтви цѣльныя). Двѣ восточныя колонны въ нижнихъ частяхъ, круглыхъ, орнаментированы. Рисунки на каждой колоннѣ особые. Изъ западныхъ колоннъ вниманіе обращаетъ на себя южная: въ нижней круглой ея части въ высоту человѣческаго роста сдѣлано округлое (въ $\frac{1}{4}$ круга) углубленіе (частью почата сама колонна, частью придѣланы камни) для стоянія настоятеля съ подножіемъ ($5\frac{5}{8}$ в.), выходящимъ и внѣ углубленія.

2. Въ алтарномъ углубленіи одно большое довольно широкое окно обычнаго типа. Подъ нимъ находилось на разстояніи приблизительно $2\frac{1}{2}$ арш. дру-

гое окно, нѣсколько меньше, но оно впослѣдствіи было заложено (рис. 5). Сейчасъ заложенная кладка отчасти обвалилась, и видна лицевая сторона пролета, расписанная фресками. Направо и налѣво по маленькой двери: приходится нѣсколько нагибаться, чтобы въ углубленіи пролета не удариться въ полукруглый камень, закрывающій сводчатую часть двери. Двери эти помѣщены въ углубленіяхъ, образуемыхъ краемъ алтарнаго полукружія, съ полукуполомъ, и фальшивыми колоннами, пущенными по сѣверной и южной стѣнамъ у начала восточнаго крыла и соединяющимися такимъ же сводомъ. Двери ведутъ въ боковые нижніе служебные придѣлы. Слѣва и справа замурованнаго окна, на равномъ разстояніи отъ него и отъ соотвѣтственной боковой двери, находится по одной четыреугольной нишѣ (сѣв. $10\frac{1}{2} \times 11$ в., глуб. $10\frac{1}{2}$ в., южн. $9 \times 9\frac{3}{4}$ в., глуб. $9\frac{1}{4}$ в.).

3. Углубленіе сѣвернаго крыла раздѣлено на видъ на двѣ половины. Раздѣляетъ стѣна, на линіи начала свода имѣющая три пролета съ округлыми сводами на двухъ невысокихъ колоннахъ (капители орнаментированы — листъ въ каймѣ, какъ на карнизѣ сѣверной стороны восточнаго крыла). Черезъ эту стѣну (толщину см. ниже) ведетъ дверь, продѣланная ближе къ востоку, во вторую, внѣшнюю половину сѣвернаго крыла. Здѣсь особый придѣлъ. Дверь изъ храма вводитъ у самаго алтарнаго полукружія этого придѣла. Придѣлъ пристроенъ впослѣдствіи. Въ древности церковь кончалась той стѣной, нынѣ промежуточной, въ которой продѣлана дверь ближе къ востоку. Что эта стѣна была первоначально внѣшней, легко видѣть, зайдя въ придѣлъ. Сохранились: a) пролетъ сѣверной двери, заложенный кладкой, b) углубленіе подковообразнаго украшенія надъ дверью, c) пролетъ большого окна надъ этой дверью, также заложенный кладкою, d) орнаментированная подкова (орнаментъ — плетеніе) надъ окномъ, e) фальшивыя полуколонки, парныя съ капителями, соединенныя сводами (въ предѣлахъ средняго свода съ этими полуколонками и находится все, описанное въ пунктахъ a—b).

Верхняя половина западной стѣны этого придѣла, имѣющаго на востокѣ алтарное полукружіе, обрушилась. Верхъ представляетъ закругленный сводъ. Надъ этимъ сводомъ помѣщается второй этажъ съ видомъ въ храмъ черезъ упомянутые выше пролеты съ двумя колоннами. Въ сѣверной стѣнѣ придѣла большое окно, передѣланное впослѣдствіи въ малое. Въ алтарномъ полукружіи, пониже, другое окно, поменьше. Это то самое окно, надъ которымъ снаружи сохранился крестный камень съ дефектной надписью въ честь какъ будто Іоанна или Тамары, почему въ первый моментъ я назвалъ было всю эту пристройку придѣломъ Тамары (см. выше, стр. 12).

Въ придѣлѣ замѣтенъ признакъ подвальнаго этажа. Слѣдовъ росписи на стѣнахъ придѣла нѣтъ. Роспись храма, быть можетъ, относится ко времени послѣ построенія сѣвернаго придѣла. Во всякомъ случаѣ роспись сѣвернаго крыла прикрываетъ задѣланную дверь и задѣланное окно.

4. Эта пристройка, удлинившая снаружи вдвое сѣверное крыло, по всей видимости, вызвала перестройку и южнаго крыла. Для симметріи углублено

соразмѣрно и южное крыло. Прежній предѣлъ южнаго крыла сейчасъ виденъ по четыреугольнымъ колоннамъ, раздѣляющимъ крыло на двѣ половины. Эти колонны пущены по западной и восточной стѣнамъ южнаго крыла и соединены круглымъ сводомъ. Что южное крыло было углублено впослѣдствіи, легко убѣдиться, взглянувъ снаружи на восточную его стѣну. Новая пристройка представляетъ очевидную надшивку: у соединенія съ прежнею частью во всю длину сверху до низу сохранилась конечная прямая линія древней кладки. Въ южной стѣнѣ пара одинаковыхъ оконъ: будучи продолговаты, но расширяясь и имѣя сводъ внутрь, снаружи они выходятъ длиннымъ четыреугольникомъ. Въ той же стѣнѣ высоко надъ окнами справа и слѣва имѣется по окну, круглому. Окно поменьше имѣется нѣсколько ниже и въ восточной стѣнѣ южнаго крыла, въ его внутренней половинѣ. Оно обычнаго типа, съ округлымъ сводомъ въ обѣ стороны. Напротивъ, въ западной стѣнѣ повыше небольшая четыреугольная ниша. Въ той же стѣнѣ ниже цѣльный камень съ круглой нишей (діам. $8\frac{1}{4}$ в., глубина $6\frac{1}{2}$—$6\frac{3}{4}$ в.). Она расширяется внутрь.

23-го іюля. Пятница

5. Западное крыло значительно болѣе длинное (5 саж.). Боковыя стѣны раздѣлены съ каждой стороны на двѣ части фальшивыми колоннами, которыя соединены пущеннымъ по своду поясомъ. Въ сѣверной колоннѣ помѣщенъ цѣльный сѣрый камень съ высѣченнымъ изъ него горельефно изображеніемъ строителя, державшаго въ рукѣ модель церкви. Отъ церкви сохранилась часть барабана съ окнами. Строитель обращенъ лицомъ къ алтарю. Лицо изуродовано, но видно, что онъ былъ съ окладистой бородою; кисть правой руки отбита (лѣвая не была показана); передняя часть правой ступни, показанной, отбита. Нарядъ отчасти прослѣживается: на головѣ сплетенная повязка, быть можетъ башлыкъ по-шавшетски; сверху надѣта, точнѣе накинута длинная „чоха“ съ рукавами; правый рукавъ свѣсился прямо отъ плеча; воротъ широкій, не заходящій впередъ, сзади отстоящій отъ шеи, точно у ризы, подолъ въ пяти складкахъ; края этой накидки не сходятся. Съ правой стороны край подола нѣсколько отвороченъ, показана покрытая линіями подкладка, видна подкладка лѣвой стороны. Сверху, повидимому отъ ворота, по краю правой стороны накидки идетъ лента отъ локтя, откинутая назадъ или такъ пришитая. Къ концу лента расширяется и въ наиболѣе широкой части украшена двумя концентрическими кругами. Накидка была украшена въ различныхъ мѣстахъ вышитыми звѣрями или чудовищами; замѣтенъ слѣдъ на рукавѣ; на самой накидкѣ за рукавомъ кошачья физіономія съ ушами, но съ непомѣрно широкой шеею, быть можетъ, сова. Изъ-подъ этой верхней одежды отъ самой шеи до низа выступаетъ разрисованный бешметъ или архалукъ; онъ длиннѣе на $\frac{1}{2}$ в. верхней одежды. Изъ-подъ этого бешмета внизу на $\frac{3}{16}$ в. выпущена еще часть какого-то платья. Бешметъ вышитый; рисунокъ условный растительный, помѣщенный въ продолговатыхъ четыреугольникахъ съ косыми углами. Поясъ перехватываетъ бешметъ на большой палецъ ниже локтя; поясъ широкій ($\frac{7}{8}$ в.) застегнутъ сбоку (справа) пряжкою въ формѣ ⟲, но кромѣ того на самомъ соединеніи краевъ бешмета поясъ снабженъ какимъ-то узломъ или узлами, и здѣсь изъ-подъ пояса виситъ язы-

комъ длинная въ 3 в. лента. Видны концы брюкъ, доходящіе до щиколотокъ. Сапоги съ каблуками. Сзади вдоль брюкъ и каблука идетъ какая-то выпуклая линія. За тыломъ строителя и предъ лицомъ, также подъ моделью церкви имѣлась грузинская надпись изящными мелкими буквами горельефно. Надпись эта старательно отбита молоткомъ. Разбираются лишь нѣсколько буквъ въ началѣ, за тыломъ (ⴔⴑⴔ|.....) и нѣсколько буквъ въ третьей строкѣ съ конца (ⴆⴋⴟⴆⴝ).

Въ этихъ отдѣленіяхъ боковыхъ стѣнъ, ближайшихъ къ центру, невысокія (до $^2/_3$ стѣны) сводчатыя углубленія, въ которыхъ по парѣ фальшивыхъ сводовъ (впрочемъ въ южной стѣнѣ половина сводчатаго углубленія обвалилась, а въ сѣверной западный сводъ былъ замурованъ). Въ восточной стѣнѣ сѣвернаго отдѣленія также маленькій фальшивый сводъ безъ опоръ, т. е. безъ колонокъ. Въ западныхъ отдѣленіяхъ боковыхъ стѣнъ западнаго крыла лишь по фальшивому своду, основанному на выступающихъ изъ стѣны колоннахъ.

Дверь въ западной стѣнѣ сейчасъ новая, древній пролетъ не прослѣживается ясно. Повидимому, были двѣ двери въ западной стѣнѣ не въ серединѣ, а ближе къ угламъ. Въ серединѣ большое окно, какъ въ алтарномъ полукружіи. Надъ нимъ, высоко подъ самымъ сводомъ, другое такое же окно. Нѣсколько пониже верхняго окна слѣва и справа по круглому окну съ обычными расширеніями во внутрь. Плоскость западной стѣны раздѣлена на три поперечныя части.

a) Нижняя занята сводчатой пристройкой-балкономъ. Лѣстница на балконъ или хоры сейчасъ не прослѣживается. Балконъ во всю ширину западнаго крыла; площадь его выступаетъ отъ западной стѣны на 1 с. 12 в. и затѣмъ заканчивается орнаментированнымъ карнизомъ; орнаментъ пѣпь условныхъ кистей, какъ кое-гдѣ на карнизѣ церкви. Сохранилась $^1/_3$ карниза (начиная отъ южной стѣны). Балконъ, конечно, каменный. Его поддерживаютъ два свода, идущіе отъ столбовъ, примыкающихъ къ боковымъ стѣнамъ; своды сходятся на двухъ среднихъ колоннахъ, изъ коихъ одна, четыреугольная, также примыкаетъ къ стѣнѣ (западной), а другая, на двухъ ступеняхъ, круглая. Боковыя колонны, сѣверныя и южныя, этой сводчатой пристройки также соединены поясными сводами, идущими по стѣнѣ.

b) Средняя часть, та, гдѣ среднее окно, украшена фальшивыми или выступными (идущими по стѣнѣ) сводами, которые покоятся на такихъ же колоннахъ. Центральный сводъ полный, а боковые—половинчаты и нѣсколько ниже.

c) Верхняя плоскость съ 3-мя окнами см. выше.

Всѣ стѣны были покрыты фресками, но старожилы разсказываютъ, что когда они пользовались церковью въ качествѣ мечети, предали огню роспись, чтобы не соблазняться; для этого они навалили сѣна и подожгли.

Все же и теперь красуются тамъ и самъ обрывки изображеній и надписей. Хорошо сохранились орнаментные рисунки красками на стѣнахъ пролета алтарнаго окна и южнаго круглаго окна въ западной стѣнѣ, на сводахъ пролета съ видомъ въ храмъ изъ второго этажа сѣвернаго придѣла (на сторонахъ,

обращенныхъ внизъ). Здѣсь красивые растительные орнаменты, а также разрисованные кресты.

Въ верхней половинѣ алтарнаго полукружія надъ окномъ громадное изображеніе Спасителя съ русыми волосами (рис. 5). Онъ сидитъ на тронѣ. Лицо обращено прямо къ молящимся. Правая рука поднята въ сторону на высотѣ плеча и благословляетъ (большой палецъ упирается въ начало послѣдняго сустава безыменнаго пальца). Лѣвой рукой поддерживаетъ раскрытое Евангеліе, поставленное на лѣвомъ колѣнѣ. На двухъ раскрытыхъ страницахъ читается: (Іоаннъ 8,12):

ⴰⵗ ⵖⵉ	ⵢⵗⴰⵀⴰⴰ
ⵀ ⵃⵋⵀ	ⵏⵆⵚⵗ ⴰⵗ
ⵗⵚⵏ ⵍⵀ	ⵋⵀⵉ ⵖⵏ
ⵀⵚⵏⵃⵉ	ⵆⴰⵀⵆⵏ
ⵔ ⵀⵗⵚⵏ	ⵏⵚⵏ ⵅⵃⵗⵚ
	ⵃⵉ

Ноги Спасителя покоятся на двухъ толстыхъ коврикахъ съ вышивкой на толщинѣ. Верхній меньше нижняго. Изъ-за головы виденъ бѣлый кругъ съ тремя концами креста. Справа и слѣва на тронѣ изъ-за сидѣнія Христа наполовину выступаютъ вышитыя мутаки съ желтоватыми надшивками у стянутыхъ концовъ. Надъ правымъ плечомъ на высотѣ уха сохранилась греческая надпись ΓС. Христа окружаютъ съ той и другой стороны херувимы, серафимы и ангелы. Налѣво отъ Христа ангелы уничтожены, сохранились лишь части херувима и серафима у самаго трона. Съ правой стороны у трона также херувимъ и серафимъ, одинъ надъ другимъ. У обоихъ сложены четыре крыла такъ, что туловищъ не видно. Отъ верхней фигуры видны лишь лицо и обнаженныя ноги. Отъ нижней фигуры показаны волосатая голова съ ореоломъ и также обнаженныя ноги.

Второй рядъ образуютъ ангелы, одинъ подъ другимъ, чѣмъ ниже, тѣмъ больше видные, нижній во весь ростъ. Второй сверху въ лѣвой рукѣ держитъ сложенный свитокъ, правую показываетъ ладонью. Третій правой рукой дѣлаетъ тотъ же жестъ, въ лѣвой держитъ свитокъ, отчасти развернутый. На раскрытой части сейчасъ разбираются послѣднія четыре строки:

ⴱⵀⵍ	святъ,
ⴱⵀⵍ	святъ,
ⴱⵀⵍ	святъ,
ⵆⵏ [ⵆ̃ⵏ]	Господь [Богъ]

У четвертаго въ правой рукѣ свернутый свитокъ, а въ лѣвой бѣлый шаръ съ нарисованнымъ на немъ краснымъ крестомъ на основаніи съ поперечной доской для головы.

Средняя часть алтарнаго полукружія, въ уровень съ окномъ, занята изображеніями въ ростъ евангелистовъ, по пяти съ каждой стороны окна. Одинъ изъ пяти у начала алтарнаго полукружія съ южной стороны почти совершенно уничтоженъ: видны лишь части ступней; пострадалъ и его сосѣдъ справа. Остальные въ общемъ сохранились отлично. Были ли остальные два или одинъ, если исключить Іуду, написаны, напр. на сторонахъ въ пролетѣ окна, или нѣтъ, сейчасъ нельзя разобрать.

Апостолы, всѣ въ сандаліяхъ, расположены такъ, насколько можно разобрать по надписямъ надъ головами, начиная съ сѣвера:

1. у начала алтарнаго полукружія св. Андрей (Ⴔ̃Ⴟ ⴑⴇⴆⴕⴖⴑ̃) со свиткомъ въ лѣвой рукѣ; правая сложена на перси съ жестомъ благословенія (большой палецъ сложенъ съ двумя, указательнымъ и безыменнымъ).

2. Св. Маркъ (Ⴔ̃Ⴟ ⴘⴕ̃ⴗⴁⴣ) съ раскрытымъ Евангеліемъ въ рукахъ.

Названія другихъ не читаются, большинство совершенно уничтожено.

3. Нижняя часть алтарнаго полукружія въ уровень съ промежуткомъ между верхнимъ и замурованнымъ окномъ заняты фигурами отцовъ церкви, святителей. Здѣсь также сохранилось по пяти фигуръ съ каждой стороны, но эти изображенія больше пострадали. На сѣверной сторонѣ всѣ лица безъ ногъ, на южной сторонѣ уничтожены нижнія половины съ пояса. Благословляющая рука у всѣхъ сложена такъ: большой палецъ соединенъ съ двумя, безыменнымъ и мизинцемъ, кромѣ Аѳанасія, у котораго большой палецъ сложенъ съ однимъ безыменнымъ. У Аѳанасія сохранилась надпись слѣва (Ⴔ̃Ⴟ) и справа (ⴑⴖⴑⴗ̃ⴍⴂ). Онъ — второй отъ начала алтарнаго полукружія на южной сторонѣ.

Вверху на сторонахъ системныхъ колоннъ, покоящихся на осьмисторонникъ столбахъ и поддерживающихъ своды купола, также были изображенія—бюсты, повидимому, четырехъ евангелистовъ. На указанномъ мѣстѣ юго-западнаго столба изображеніе сохранилось (съ восточной стороны). На указанномъ мѣстѣ сѣверо-западнаго столба (съ южной стороны) сохранились остатки двухъ строкъ надписи:

ⴘ[/]Ⴇ
ⴑⴆ[ⴑ]

Подъ хорами —

I. На сводѣ при входѣ въ дверь сейчасъ:

а) справа два дома за каменной оградой; дома двухъ-этажные, съ двускатной крышей съ окнами. Передъ заборомъ положено голое тѣло мученика съ ореоломъ навзничь (черепъ и сидѣніе повреждены); ноги святого связаны. Въ ногахъ и у головы стоятъ по палачу: они занесли связки прутьевъ надъ головами, готовясь бить святого. На свободномъ мѣстѣ между домами надъ оградой читаются три строки:

ⴔⴕⴔⴣ[ⵂ¹)] ⵒⵀⵋⵂⵖ	Здѣсь били
ⵚⵁⵒⵚⵟⵗⴔ: ⴒⵀⵟⵋⴔⵔ:	плетьми святого
:ⵒ⵿ⵃⵔ:	Георгія.

b) Слѣва также была сцена, но она уничтожена. Замѣтны лишь начертанія отдѣльныхъ буквъ надписи.

Между рамками сценъ поясъ съ растительнымъ орнаментомъ.

II. На сосѣднемъ сводѣ двѣ сцены изъ жизни того же мученика, раздѣленныя поясомъ съ геометрическимъ орнаментомъ.

a) На южной половинѣ два дома съ двускатными крышами. У одного дома, что слѣва, святой съ ореоломъ, должно быть, раздаетъ милости. Изображеніе уничтожено ниже рукъ. У дома, что справа, съ открытой дверью толпа въ десять человѣкъ, судя по макушкамъ головъ. Они съ непокрытыми головами. Каждый протягиваетъ обѣ руки въ сторону святого. На свободномъ мѣстѣ между домами въ три строки написано:

ⴔⴕⴔⴣ[ⵂ] ⵒⴔⴣⵇⵁⵁ ⵏⵑⵀⵋⵑ-	Здѣсь роздалъ имъ бо-
ⵋⵀⵂ ⵀⵑⵏⵑ: ⴒⵀⵑⵋⴔⵀⴔⴣ	гатство свое святой
:ⵒ⵿ⵃ:	Георгій.

b) На сѣверной половинѣ два двухъ-этажныхъ дома съ окнами за оградой. Окна различнаго типа: круглыя, крестообразныя, продолговатыя. Двускатная крыша, кровля, какъ на Тбетской церкви. На какомъ-то зданіи, повидимому, за оградой (у зданія есть двери и окна, но оно ниже домовъ) утверждено колесо телѣги. Вокругъ колеса вытянуты св. Георгій, который и привязанъ къ нему ногами и вытянутыми руками. Колесо крутятъ два палача веревкой. Они стоятъ передъ оградой. Изъ ограды пиками ранятъ его другіе: видны лишь концы четырехъ пикъ или копій. Сверху надпись въ одну строку:

ⴔⴕⴔ: ⵁⵀⵀⵑⵏ ⵄⵒⴔⵒⵏⴔⵔ: ⵋⴔⴔⵏⵀⵄⵒⵏ: ⴒⵀⵑⵋⴔⵑ :ⵒ⵿ⵃ:

„Здѣсь св. Георгія привязали къ колесу арбы“.

Если даже чтеніе ⴑⵊⵑⵆⵊ, представляющее вульгарную гурійскую форму, возстановлено мною невѣрно, въ сохранившихся надписяхъ все же достаточно безграмотности въ употребленіи ⴁ, ⴍ и даже ⴛ (ⴍⴛⴁⴑⴑⴑ), чтобы отнести ихъ къ болѣе позднему времени, именно не древнѣе XIII-го вѣка.

Сохранились обрывки фресокъ на западной стѣнѣ надъ балкономъ, такъ, въ южномъ полусводѣ изображеніе святого съ надписью: ⵄⵚⵋⵁⴒⵄⵀⵁⵁⵏ *Евдонемъ*.

---

1) Видна лишь перпендикулярная линія.

Храмъ богатъ и орнаментами.

I. На западной стѣнѣ западнаго крыла подъ самымъ угломъ фасада помѣщенъ красный крестный камень, небольшой. Крестъ упирается въ орнаментированный (плетеніе) полукругъ, завершающій верхнее окно. Вокругъ обоихъ круглыхъ оконъ также орнаменты красиваго рисунка; вокругъ сѣвернаго окна—переплетъ жгутомъ, вокругъ южнаго переплетающіеся круги съ звѣздами въ нихъ. Про послѣдній орнаментъ здѣсь разсказываютъ, что рисунокъ былъ сдѣланъ и вообще орнаментъ отдѣланъ въ Грузіи, и сюда доставленъ камень готовымъ. Надъ нижнимъ окномъ обычная подкова съ цѣпью сплетающихся круговъ. Круги сплетаются другъ съ другомъ какъ въ средней части, такъ съ краевъ; отъ соединенія послѣднихъ образуется кайма въ двѣ выпуклыя линіи, ближайшая рама цѣпи круговъ.

II. Лицевая сторона южнаго крыла украшена довольно богато (рис. 3): а) подъ угломъ фасада камень съ шестью условными виноградными кистями, сплетенными въ рядъ, b) ниже въ камнѣ со сводчатой нишей, обрамленной колонками, высѣчена фигура святого (съ ореоломъ) въ священническомъ облаченіи съ чѣмъ-то (церковь? Евангеліе?) въ лѣвой рукѣ; правою онъ поддерживаетъ этотъ предметъ или указываетъ на него; рука прилегаетъ къ груди. Камень покоится на сводѣ средней фальшивой арки; с) справа и слѣва орнаментированные камни съ пролетомъ круглыхъ оконъ, внутри при первомъ взглядѣ принятыхъ за глухія ниши, настолько стѣны толсты. У камня западнаго окна орнаментъ—условные листья. У камня восточнаго окна орнаментъ—переплетающіеся круги, какъ на подковѣ окна западнаго фасада. Надъ этимъ восточнымъ окномъ еще надставка сверху изъ орнаментированнаго камня ($^1/_8$ круга). Съ запада западной фальшивой арки помѣщенъ безъ симметріи выступомъ изъ стѣны узорчатый камень съ плетеніемъ. Надъ промежуткомъ оконъ въ средней фальшивой аркѣ вставленъ небольшой камень съ крестомъ изъ изящнаго мелкаго плетенія. Объ узорчатыхъ орнаментахъ оконныхъ рамъ, капителей и основаній фальшивыхъ колоннъ я не говорю. Въ западной стѣнѣ южнаго крыла замѣтно четыреугольное отверстіе въ части съ обвалившейся облицовкой. Это—окно помѣщенія, изнутри не прослѣживаемаго. На высотѣ этого отверстія къ югу имѣется камень съ простымъ крестомъ.

Въ восточной стѣнѣ южнаго крыла маленькое продолговатое окно, освѣщающее ходы храма съ лѣстницею къ куполу, въ верхней половинѣ обрамленное орнаментированнымъ камнемъ (орнаментъ—лоза съ виноградными кистями). Окно посажено также на узорчатомъ камнѣ. Быть можетъ, случайно попалъ маленькій орнаментированный камень, лежащій бочкомъ въ третьемъ ряду кладки сверху. На той же высотѣ въ позднѣйшей пристройкѣ вставлено высѣченное изъ одного цѣльнаго камня изображеніе человѣка на колѣняхъ въ позѣ моленія: голова отбита.

III. Лицевая сторона восточнаго крыла орнаментирована:

а) Подъ самымъ угломъ фасада камень съ горельефно рѣзнымъ крестомъ. Узоръ плетеніе. Отъ основанія условныя вѣтви въ двѣ стороны.

b) Подъ крестомъ камень съ круглымъ пролетомъ круглаго окна, обрамленнаго плетенымъ орнаментомъ.

c) Черезъ двѣ кладки ниже у скатовъ крыши съ сѣвера и съ юга по камню съ пролетомъ круглаго окна, также обрамленнаго орнаментомъ. Рисунокъ сѣвернаго окна плетеніе, южнаго — условные листья, помѣщенные въ переплетающихся полукругахъ.

d) Большое окно съ рамой плетенаго узора, надъ которымъ подкова съ условно-лиственнымъ орнаментомъ; подкова обрамлена сверху рядомъ жгутообразнаго плетенія.

e) Въ малой фальшивой аркѣ, южной, надъ малымъ окномъ второго этажа ризницы камень съ рѣзной горельефной звѣздой (въ основѣ рисунка перекрещающіеся треугольники).

24-го іюля. Суббота.

IV. Сѣверное крыло. Лицевая сторона сѣвернаго крыла имѣетъ лишь одинъ орнаментный камень (рисунокъ—условные цвѣты и листья въ центрѣ переплетающихся круговъ кольцомъ). Камень четыреугольный съ отверстіемъ круглаго окна. На этой сторонѣ три окна принадлежатъ верхнему этажу придѣла съ надписью въ честь не то Іоанна, не то Тамары: одно, продолговатое, подъ угломъ фасада обычнаго типа. Оно вѣнчается камнемъ съ простымъ рисункомъ подковы (камень входитъ въ кладку, а не придѣланъ и не помѣщенъ надъ окномъ). Два круглыя окна пониже, слѣва и справа. Восточное изъ нихъ и орнаментировано. Западная часть сѣвернаго фасада обвалилась вмѣстѣ съ фальшивой аркой, но здѣсь внизу сохранился большой орнаментированный камень съ двумя узорчатыми кругами, наличникъ двери подвальнаго помѣщенія придѣла. Пролетъ двери не весь заваленъ.

Изъ боковыхъ сторонъ сѣвернаго крыла орнаменты сохранила восточная. Половина или болѣе этой стороны представляетъ фасадъ придѣла, названнаго было мною придѣломъ Тамары. О крестѣ съ надписью на этомъ фасадѣ см. стр. 12. Кромѣ того, надъ маленькимъ продолговатымъ окномъ находится громадная подкова со сложнымъ орнаментомъ: основа рисунка — цѣпь открытыхъ внизъ концентрическихъ круговъ (5—6), образующихъ у соединеній внизу условныя виноградныя кисти или еловыя шишки. Въ треугольныхъ зѣвахъ, образуемыхъ внизу сегментированіемъ концентрическихъ круговъ, высѣчены условные листья или парные витки.

На старой половинѣ крыла орнаментирована рама окна (рисунокъ карниза восточнаго фасада) и облегающая ее сверху подкова (плетеніе, обычное и въ Анійскихъ постройкахъ).

Западная сторона сѣвернаго крыла обвалилась; къ ней прилегала еще двухъ-этажная постройка, заполнявшая открытый уголъ между сѣвернымъ и западнымъ крылами, но безъ раскопокъ трудно опредѣлить точное расположеніе этой застройки. Надо замѣтить, однако, что эта застройка не закрывала всей сѣверной стѣны западнаго крыла.

Точно такъ же юго-западный открытый уголъ былъ занятъ отчасти застройкой, нынѣ обвалившейся. Сохранилось алтарное полукружіе этой застройки

съ полукуполомъ въ западной стѣнѣ южнаго крыла. Облицовка тутъ обвалилась, и оказывается, что это алтарное полукружіе помѣщено было въ громадномъ сводѣ, спеціально для этого заложенномъ бутомъ. Стороны свода до сихъ поръ сохранили слѣды штукатурки и росписи.

V. Окна купола помѣщены въ орнаментированныхъ рамахъ. Между настоящими окнами помѣщены фальшивыя, глухія, въ рамахъ, но безъ орнаментовъ. Кое-гдѣ впрочемъ въ эти рамы вставлены орнаментированные четыреугольники. Между карнизомъ и окнами пущенъ поясъ изъ полувалика. Подъ полуваликомъ выступаютъ изъ стѣны камни, одни (8) точно концы бревенъ, другіе (8) четыреугольниками; лицевыя стороны послѣднихъ орнаментированы (кресты, плетенія). Одинъ четыреугольникъ снабженъ ручкой сосуда (съ сѣверо-запада).

Поясъ по куполу, круглому, пущенъ лентой съ полуваликомъ и внизу подъ окнами. Лента орнаментирована цѣпью условныхъ еловыхъ шишекъ. На этомъ поясѣ основаны подножія парныхъ полуколонокъ лишь съ двумя колѣнцами, верхнимъ концомъ достигающія уровня нижняго края оконныхъ рамъ на простѣнкахъ между окнами.

Камень съ такимъ основаніемъ парныхъ полуколонокъ съ сѣверо-восточной стороны снабженъ надписью крупными церковными буквами

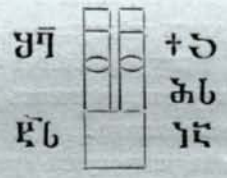

Военнымъ письмомъ текстъ приметъ видъ: ⴕⴰ (ⴰⵗⵍⵣ) ⵅⵍⵙ (ⵅⵗⵍⵙ[1]), ⵊⵗ (ⵅⵗⵓⵗⵣ) ⵆⵏ (ⵆⵍⵙⵆ) *Іисусъ Мессія, помилуй Хосроя.* Любопытно появленіе ⵅⵗⵍⵙ вм. ⵈⵔⵙⵅ *Христосъ.* Обращаетъ на себя вниманіе расположеніе строкъ, сначала на правой сторонѣ, затѣмъ на лѣвой (ср. выше, стр. 8).

Углы (ихъ четыре) основанія барабана были снабжены каждый какимъ-либо изображеніемъ. Теперь сохранились два: a) одно — изображеніе головы барана въ сѣверо-восточномъ углу, b) другое — миніатюрное изображеніе человѣка, быть можетъ, святого, высѣченное горельефно.

Въ церкви въ сѣверномъ крылѣ стоитъ огромный каменный престолъ (въ формѣ куба): стороны верха 1 а. $9\frac{1}{8}$ в. × 1 а. $10\frac{5}{8}$ в., высота 1 а. $3\frac{1}{8}$ в.

Размѣры центральной части храма внутри: съ запада на востокъ 8 а. 14 в., съ сѣвера на югъ (отъ стѣны до стѣны, включая колонны) 14 а. 6 в. Углубленіе южнаго крыла 3 с. 2 в., ширина южнаго крыла 3 с. 7 в. Углубленіе сѣвер-

1) ⵅⵍ, пожалуй, подъ титломъ: ⵅ̃ⵍ. Во всякомъ случаѣ надъ ⵗ замѣтенъ какой-то зубецъ.

наго крыла 1 с. 12 в., ширина сѣвернаго крыла 3 с. 13 в. Толщина двери въ придѣлъ у сѣвернаго крыла $1^1/_2$ а., ширина сѣвернаго придѣла 4 а. 12 в., длина этого придѣла (включая алтарь) 10 а. $3^1/_2$ в. Глубина алтарнаго полукружія придѣла 2 а. 13 в., пролетъ двери въ сѣверномъ придѣлѣ 1 а. $7^7/_8$ в., высота той же двери 1 с. 1 в. (со стороны храма, гдѣ впрочемъ внизу пролетъ заложенъ камнемъ. Я все, т. е. и заложенную часть, включилъ въ размѣръ пролета. Со стороны придѣла высота больше отъ завершающаго дверь свода). Окружность сѣверо-восточнаго, наиболѣе орнаментированнаго (орнаменты вырѣзаны бо́льше со стороны молящихся) столба подъ куполомъ — 2 с. $10^1/_2$ в. Входъ вверхъ и изъ сѣверной, и изъ южной комнатки, смежныхъ съ алтаремъ. Камни лѣстницы вынали, и теперь взойти можно лишь съ своими лѣстницами. Потому внутреннее устройство верхняго этажа около алтаря и ходы къ куполу мною не выяснены.

Алтарное возвышеніе (10 в.) на лицевой сторонѣ украшено орнаментомъ изъ цѣпи условныхъ еловыхъ шишекъ, концами внизъ; въ промежуткахъ такихъ шишекъ полукруги, насаженные на нижней линіи обрѣзанными частями. Алтарное возвышеніе выходитъ изъ алтарнаго полукружія съ полукуполомъ, обхватывая колонны купола.

Колокольня у юго-западнаго угла разрушилась, по словамъ Джеври-эфенди, 17 лѣтъ тому назадъ.

Пристройка была къ церкви и къ фасаду западнаго крыла, прилегала къ стѣнѣ церкви тремя сводами, но теперь лишь бутъ, даже безъ облицовки. Колокольня была на юго-западѣ отъ этой пристройки въ нѣсколькихъ шагахъ.

Не только такія придаточныя постройки, но и основныя части самого зданія свидѣтельствуютъ о неоднократныхъ передѣлкахъ, возобновленіяхъ. Здѣсь замѣчу мимоходомъ, что вообще крестообразная форма церкви, а въ связи съ нею колонны, поддерживающія своды барабана, и самъ куполъ также имѣютъ видъ сравнительно болѣе поздней постройки. Первоначально Тбе́тскій храмъ былъ, повидимому, продолговатый четыреугольникъ.

На юго-востокѣ храма недалеко отъ ограды, остатки которой сохранились и по сейчасъ, на четыреугольномъ пьедесталѣ возвышалась колонна. Колонна была изъ цѣльнаго камня. Она теперь въ двухъ кускахъ. Бо́льшій лежитъ, гдѣ онъ свалился (рис. 6,а), малый (верхъ) въ 8-ми шагахъ отъ фасада южнаго крыла у изгороди, въ которой былъ найденъ камень съ надписью; высота большого куска 4 а. $6^1/_2$ в., выс. меньшаго куска 1 а. 9 в. Верхъ ровный съ отверстіемъ (діам. 2 в. 14 в., глуб. $2^3/_4$ в.). Діаметръ верха 11 в. Къ верху колонна суживается, будучи восьмисторонней. Но основаніе (высота 15 в.) четырехстороннее. Низъ каждой изъ этихъ сторонъ $15^1/_2$ в. Восемь сторонъ не равны, широкая сторона чередуется съ узкой, такъ въ средней части 7-ми вершковая сторона съ $5^1/_2$ вершковой. Подножіе было каменное, съ известью; облицовано тесаными камнями. Стороны подножія: западная 7 арш., южная — 2 с. 9 в. Но, можетъ быть, ниже было въ качествѣ ступени еще болѣе широкое основаніе. Прослѣживаемая сейчасъ высота подножія 1 а. 12 в. Четыре

стороны основанія самой колонны орнаментированы (рисунки пострадали отъ времени и непогоды). Наверху былъ вставленъ въ отверстіе, очевидно, какой-либо памятникъ, быть можетъ, рѣзной крестъ съ надписью.

Конечно, на мѣстѣ уже возникло объясненіе, что это памятникъ Тамары.

Нѣсколько поодаль на югѣ церкви имѣется подземное длинное сводчатое помѣщеніе въ видѣ галлереи. Оно тянется съ востока на западъ. Я спустился въ мѣстѣ, гдѣ сводъ провалился на одну, другую сажень. На западъ путь не загороженъ обваломъ. Галлерея оказалась перегороженной. Стѣна основательная. Черезъ нее ведетъ маленькая дверь сбоку въ другое отдѣленіе или комнату съ тремя глухими стѣнами.

Хозяинъ мой Джеври-эфенди показалъ кусокъ чугуна, обломокъ какого-то предмета въ формѣ длиннаго треугольника съ острымъ концомъ. Этотъ кусокъ, по его словамъ, свалился въ церкви.

При раскапываніи находятъ куски желѣза. Надгробныхъ камней съ надписями нѣтъ, но могилы въ церкви „случайно“ раскапывались, и отрывались скелеты крупныхъ людей съ большими черепами. Въ южномъ крылѣ церкви, очевидно, искали кладъ, раскопали могилу. Всѣ увѣряютъ, что камня съ надписью не было.

* * *

Группирую здѣсь результаты эпиграфическихъ развѣдокъ и различныхъ опросовъ, производившихся мною въ Тбетѣ въ различные дни.

Въ живой изгороди огорода съ юга церкви шагахъ въ 10-ти отъ ея южнаго крыла, въ двухъ шагахъ отъ валяющагося тутъ же верха колонны (см. стр. 23) былъ замѣченъ кусокъ большого тесанаго камня съ вывѣтрившеюся надписью въ пять или шесть строкъ. Мѣстами облупились верхніе слои камня съ буквами. Верхняя часть справа и вообще верхъ цѣликомъ отбиты. Ширина камня была $12^1/_2$ в., высота — болѣе 1 а. Читаю:

[ⵐ]ⵆ ⵒⵄ ⵏⵍ ⵃⵀ
ⵆⵔⵒⵄ: ⵃⵓⵑⵔⵆⵄ
[▨] ⵃⵑⵒⵃⵒ ⵆⵔⵑⵕ
ⵍⵕ[▨]ⵍ [▨▨▨▨▨]
[▨]ⵒ[▨▨] ⵍⵆⵕ ⵕⵓ[ⵕ]
ⵆⵒ ⵍⵄⵓⵍⵑⵄ ⵆⵕⵆⵏⵒ ⵏⵄ›

На снимкѣ у колонны (см. рис. 6,b) не захвачена первая строка. Въ надписи ясно обращеніе къ Богородицѣ и главамъ апостоловъ, т. е. по всей вѣроятности, Петру и Павлу. Упоминаніе „гробницы Богоматери“ еще разъ подчеркиваетъ особый культъ ея въ Тбетѣ. Слова „эта дверь“ или „эти ворота“ могутъ свидѣтельствовать, что надпись находилась у входа.

Другой камень съ приводимой ниже надписью въ три строки досталъ Джеври-эфенди лѣтъ 10 тому назадъ изъ развалинъ „постройки у юго-запад-

3. Южное крыло Тбетскаго храма (къ стр. 12).

4. Восточная стѣна сѣвернаго крыла Тбет̣скаго храма (къ стр. 12).

6. Тбетскій храмъ.

a. Бо́льшій кусокъ опрокинутой колонны (къ стр. 23). b. Надпись, найденная въ изгороди (къ стр. 24).

наго угла церкви", значитъ изъ развалинъ колокольни. Размѣры камня: ширина 1 а., высота $8^1/_4$ в. Строки неровныя:

ⴕ ⴝⴃⴍⴑ ⴄⴗⴘⴑ ⴃⴘⴗ- Х(ристе) Богъ да помилуетъ
ⴗⴍⴑ: ⴕⴑⴕⴈⴀⴖⴑ ⴆⴗⴍⴑ Шаѣбуза Та̀ту́хадзе,
ⴘⴝⴗⴀⴀⴝⴍ ⴘⴑⴍ ⴅⴑ стоящаго на этомъ, resp. надъ этимъ или здѣсь.

Эта надпись, однако, указываетъ не на колокольню, а на надгробный памятникъ, который впрочемъ, быть можетъ, и былъ помѣщенъ въ нишѣ или комнатѣ подъ колокольнею. „Стояніе надъ этимъ" показываетъ высокое положеніе не бренныхъ останковъ, а памятника, повидимому, изображенія погребеннаго, водруженнаго на его могилѣ.

Въ печку дома самого Джеври-эфенди, въ сѣверо-восточномъ углу, снаружи вставлены камни изъ древнихъ Тбѐтскихъ построекъ. Имѣется здѣсь орнаментированный камень съ желобкомъ (орнаментъ отчасти сбитъ). Имѣется и довольно большой камень ($1^1/_4$ арш. × 1 а. $^1/_4$ в.) съ остаткомъ надписи частью вязью, иногда со вставкою миніатюрнаго ⴢ и ⴑ въ другую букву или промежутокъ буквъ. Двѣ строки сверху соскоблены полностью. Остающіяся справа части пяти послѣднихъ строкъ читаются такъ:

3. [▒▒▒▒▒▒▒▒]ⴃ
4. [▒▒▒▒▒]ⴆ ⴀⴁⴑⴖⴑⴑ
5. [▒▒▒▒▒]ⴔⴚⴁⴑ ⴀⴚⴗⴖⴖ-
6. [▒▒▒▒▒]ⴑⴒⴀⴆⴖⴗⴖⴁ ⴖⴑⴖ
7. [▒▒▒▒▒] ⴕⴆⴣⴔⴗⴣⴑⴒ: ⴑⴔⴖ

Изъ этого можно понять лишь то, что эта „колокольня" была, повидимому, построена „хроникона 215-го", т. е. (+781) 996-мъ году, если этотъ годъ для колокольни въ Грузіи не казался бы черезчуръ раннимъ, или (+1312) 1527, каковой годъ не долженъ нисколько показаться черезчуръ позднимъ вообще для грузинскихъ христіанскихъ построекъ въ Тбѐтѣ.

Церковь одно время служила мечетью, и это въ значительной степени содѣйствовало сравнительной ея сохранности. Въ недѣльный праздникъ (пятницу) мѣстные мусульмане у церкви собираются поболтать или поиграть. При мнѣ какъ-то пришли въ такой праздникъ парни съ мѣхами-свирѣлью, „ту̀лум"омъ или по-грузински „чѝбо" (ჭიბო), какъ принято называть его въ Имерхевѣ. Однако и здѣсь въ названіяхъ различныхъ частей этого инструмента всплываетъ грузинскій элементъ, хотя въ селѣ и не говорятъ по-грузински: мундштукъ называется „гиргѝт" или „гергѐт" (დარდაგ), окопечность—„ка̀расхи" (ქარსხი[1]), дере-

1) По словарямъ въ грузинскомъ слово ქარსხი (Сулханъ Орбеліани) или ქარქაში, resp. ქარსხი (Чубиновъ) сохранило значеніе лишь *рога для вина*, спец. *большого рога* (Сулханъ Орб.).

ванный промежутокъ между оконечностью и мѣхомъ—„нау“ (перс. نای *тростникъ* или груз. ნავი *лодка* здѣсь въ значеніи *желобка*), въ „нау“ вложены двѣ тросточки, называемыя „дудук“ (დუდუკ). Отверстія на „нау“ называются по-турецки كوز[1]), а самъ мѣхъ по-грузински: „тик-и“ (ტიკი).

Пляски, по объясненію этой группы парней, имъ извѣстны: а) „дели-хором“, хороводъ съ присядкою, называемою грузинскимъ словомъ „букна“ (ბუქნა). Пляшущіе образуютъ кругъ, но въ одномъ мѣстѣ цѣпь круга прорвана, b) „карши-бер“ (тур. قارشی بر *съ однимъ визави*), пляска двухъ, но движеніямъ пляска живота; эту пляску я видѣлъ я по пути въ Вель (см. стр. 10-11), но тогда плясалъ одинъ (партнеръ однако подразумѣвался, судя по жестамъ). Пляска эта, очевидно, любовная, но безъ женщины за запрещеніемъ женщинамъ показываться. Руками дѣлаются не только движенія, но и жесты, c) „алафранка“, d) „сарма“, e) „тиграма“.

Называли мнѣ тбетскіе парни и женскую пляску „варда“. Женщины пляшутъ и другія пляски, но не „дели-хором“. Женщины пляшутъ особо. Если замѣтятъ родные, что кто-либо подсматриваетъ танецъ его жены или женъ, то убьютъ на мѣстѣ.

Каждый танецъ начинаютъ вѣжливымъ поклономъ въ сторону старшаго (تمنّه), какъ бы прося разрѣшенія плясать.

Справляюсь о грузинскихъ фамиліяхъ на мѣстѣ. Обыкновенно онѣ на „дзе“ (ძე), что однако мусульмане, не говорящіе по-грузински, произносятъ какъ „зе“. Въ Тбетѣ имѣются слѣдующія фамиліи: Ціалидзе, Ишебедзе (ნიშებაძე), Кисередзе (мѣстный ходжа), Агаидзе (აგაიძე, мой хозяинъ Джеври-эфенди), Зіадидзе, Маскулидзе. Въ Тбетѣ же мнѣ могли назвать слѣдующія фамиліи, извѣстныя въ болѣе или менѣе близкихъ селахъ: 1) въ Чуаребѣ (ჭუარები) Панчидзе (ფანჩიძე[2]) и Турманидзе (თურმანიძე), 2) въ Цитветѣ (წითვეთ) Ласулидзе и Хелвидзе, 3) въ Гаркелойѣ (გარეკლოჲ) Кадагидзе (ქადაგიძე), 4) въ Сунобанѣ Путкаридзе (ფუტკარიძე), Буридзе, Туладзе (თულაძე) и Гатамидзе (გათამიძე[3]), 5) въ Схіи (სხია) Чоркидзе и Петвадзе, 6) въ Меріи (მერია) Пиршидзе (ფირშიძე) и Иремедзе, 6) въ Дабайврилѣ (დაბაჲვრილი) Кобадзе и Халадзе, 7) въ Дабакетилѣ (დაბაკეთილი) Лерцамидзе (ლერწამიძე) и Мортулидзе (მორთულიძე), 8) въ Цихисдзирѣ Кордисдзе, Кармусдзе (ყარმუსიძე) и Абрамисдзе.

Мусульманинъ не только смягчаетъ „дз“ (ძ) въ „з“ (ზ), какъ уже замѣчено, но видоизмѣняетъ предшествующее ему гласное и или а въ е, такъ что -идзе (-იძე) и -адзе (ადე) слышны какъ -езе (-ეზე). Согласный элементъ (с)

---

1) Буквально значитъ «глазъ», ср. и въ грузинскомъ слово «ყული ყაზ, *кругъ, круглое отверстіе*.

2) Впослѣдствіи я встрѣтился съ носителемъ этой же фамиліи ფანჩა, старшиною имеретинскаго общества, но онъ изъ села Хевцвриша.

3) Повидимому, вм. ქათამაჲ Катамидзе, что по-грузински значитъ *Курочкинъ*.

родительнаго надежа слышенъ рѣдко, какъ напр. въ Абрамис-дзе, но и въ такихъ случаяхъ это, повидимому, свидѣтельствуетъ о знакомствѣ сообщающаго съ такого рода явленіемъ въ грузинскихъ фамиліяхъ. По мѣстному преданію перечисленныя фамиліи —„тавад“ы (князья) и „азнаур“ы (дворяне) царя Аѳо или Атабегова, „строителя“ Тбетскаго собора.

Турокъ Османъ, гостящій здѣсь, сообщаетъ, что у него въ Турціи на родинѣ, въ Зганорѣ (ზღანოგო) „Киским“скаго санджака, сундукъ грузинскихъ рукописей, а также турецкихъ документовъ о грузинахъ.

* * *

Въ 4½ ч. выѣхалъ изъ Тбета въ Дабакетилъ. Ѣхалъ не болѣе пяти минутъ, какъ направо показалась наиболѣе высокая гора въ Ардаганскомъ перевалѣ съ грузинскимъ названіемъ Бери-клдэ, что значитъ *Старая скала*.

Черезъ 20 м. оставили влѣво Дабакетилъ и, повернувъ къ нему спиной, поднялись на развалины церкви. Осталась лишь часть алтарнаго полукружія, и та ободрана въ южной части вполнѣ отъ камней облицовки. Камни облицовки не крупные, скорѣе мелкіе, сѣрые, разнаго оттѣнка, часто такіе же, какъ въ Тбетѣ. Девять, десять рядовъ кладки сохранились. Церковь была небольшая, сажени три въ ширину, типа шавшетскихъ церквей. На поверхности никакихъ признаковъ надписи.

Отсюда мы уже не возвращались назадъ въ Дабакетилъ, а поѣхали далѣе, спустились по проселочной дорогѣ на юго-западъ и переѣхали ручей въ оврагѣ, вступили на Цихисдзирскую дорогу, по которой и повернули влѣво. По лѣвую руку, на западъ отъ Дабакетила, показалось небольшое озеро четыреугольникомъ. Оставивъ вскорѣ справа Моргель, затѣмъ слѣва Сабудару, спустились къ мосту черезъ Шавшетскую рѣку. Надъ рѣкой господствуютъ съ лѣваго берега два дома Химшіевыхъ (Нурибега), одинъ старый, запущенный, другой, восточнѣе, новый. Поднявшись отъ рѣки вверхъ, мы повернули налѣво въ Сатлелъ-рабатъ. Не доѣзжая до этого села, стражникъ Гаспаръ, Сатлелъ-рабатскій житель, указалъ слѣва покатую мѣстность, называемую „Кочибавури“ (კოჩიბავური). Здѣсь встарину былъ прекрасный виноградникъ. Была тамъ найдена отъ грузинскихъ временъ громадная каменная давильня. Отецъ Гаспара запрегъ 20 паръ быковъ, чтобы притащить давильню домой.

Въ Сатлелъ-рабатѣ живутъ армяне, половина григоріанъ, половина католиковъ. Кочевье ихъ называется Мачалерта, слѣдовательно грузинская форма: მაჭალერთა. Путь, ведущій туда, называется не только по формѣ, но и по содержанію грузинскимъ словомъ Сацило (საცილო), что значитъ *удпльный*.

25-го іюля. Воскресенье.

Рукописи при армяно-католической церкви, про которыя я слышалъ, для цѣли моего путешествія оказались неинтересными. Ихъ двѣ. Принесъ для просмотра священникъ. Обѣ — списки Евангелія, одинъ на бумагѣ, другой на пергаментѣ. Послѣдній безъ записи. Бумажная рукопись 926 арм. лѣт. (1477). Переписана въ ущельѣ Ашота въ монастырѣ Йанкушкѣ подъ сѣнью св. Просвѣтителя, могилы св. Вардинеры, св. Сіона, св. Петра и св. Павла рукою...

писца Захаріи... въ ханство Асан-бега, въ патріаршество владыки Іованеса у двери св. Эчміадзина (*ի ձորս Աշոտա ի վանս Յանկուձեաց ընդ հովանեաւ ս֊ր Լուսաւորչիս և ս֊ր Վարդիսաւր գերեզմանիս և ս֊ր Սիոնիս և ս֊ր Պետրոսի և ս֊ր Պաւղոսի Ձեռամբ... գրչի Զաքարիս... ի խանութեն Չաան պէկին և ի հայրապետութեն Տ֊ր Յովհաննիսի առ դրան ս֊ր Էջմիածնի*).

Дворъ армяно-католической церкви въ Саѣлеъ-рабаѣ. Въ нѣсколькихъ шагахъ отъ сѣверо-восточнаго угла церкви находится высокій (1 а. 9 в.) четырехсторонній красноватый камень съ большимъ простымъ горельефнымъ крестомъ на лицевой сторонѣ въ глубокой сводчатой рамѣ. Такіе же кресты, но поменьше, на боковыхъ сторонахъ. Сзади попытка высѣчь кругъ; верхъ плоскій ($12^1/_2 \times 9$ в.) съ дырою для постановки какого-либо памятника, быть можетъ, узорчатаго креста. Онъ привезенъ изъ развалинъ церкви села Гурнаѣла.

Въ самой армяно-католической церкви вставлены древніе узорчатые кресты, крестные камни:

1. Въ восточной стѣнѣ четыреугольный продолговатый (сверху внизъ) свѣтлый камень съ рѣзнымъ крестомъ въ рамѣ изъ плетенія жгутомъ; подъ и надъ боковыми крыльями по малому равностороннему кресту (ихъ 4); внизу верхніе концы условныхъ вѣтвей, идущихъ отъ основанія. Основаніе прикрыто штукатуркой.

2. Въ сѣверной стѣнѣ крестный камень (подъ крыльями по кресту), совершенно простой, быть можетъ и новый, съ армянской надписью:

ս֊ր	աստ
Յս	Քս
ԱՆ	ՏՐ
ՄԿՆ ։	ՄԻ
ԲՐՆ ։	ՈՂԻ ա

Надпись можно возстановить такъ: *տէր աստուած Յիսուս Քրիստոս. Անմեղ մանկանն ՄՒ բարին ողորմի ասա Господь Богъ Іисусъ Христосъ! Невинному младенцу скажи разъ хорошо помилуй*[1]).

3. Въ западной стѣнѣ четыре красивыхъ рѣзныхъ крестныхъ камня; на второмъ съ сѣвера обычная надпись моленія армянскими буквами.

4. Пять рѣзныхъ крестовъ въ южной стѣнѣ. На второй съ запада малограмотная армянская надпись:

ՅՍ	ՔՍ
թօան	Տ ՀՅՕ

1) Въ чтеніи *բարին хорошо*, букв. τὸ ἀγαθόν, сомнѣваюсь. Предпочелъ бы читать *ս֊ր ողի Господи помилуй*.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

Церковь впервые на развалинахъ была возведена, какъ говорятъ теперешніе хозяева, лѣтъ 125 тому назадъ. Внутри за алтаремъ древняя кладка прослѣживается на полтора аршина въ высоту.

Въ 4 ч. 10 м. выѣхали въ Гурнатѣлъ.

Черезъ 10 м. были въ Сатлелѣ у муллы Мамеда Хасан-эфенди-оглы. Рукопись его, дѣйствительно, оказалась арабской, какъ сообщалъ мнѣ Дагирманскій мулла Раджабъ, но безъ интереса для исторіи края. Она представляетъ книгу съ главами о различныхъ религіозныхъ установленіяхъ, такъ—о правильной вѣрѣ, постѣ и пр.

Въ Сатлелѣ же въ саду Руфетъ-бега Химшіева направо отъ дороги по пути въ Артвинъ имѣется на большомъ необдѣланномъ камнѣ простой равносторонній крестъ, рядомъ съ нимъ валяются два куска двухъ крестныхъ камней; на одномъ изъ нихъ, что поменьше, читается лишь по-армянски: *Յիշեա помяни.*

По пути далѣе въ Гурнатѣлъ намъ пришлось переѣхать по новому деревянному мосту горную рѣчку Сатлелъ-рабатъ у Ванты. Нѣсколько пониже сохранился сводъ древняго каменнаго моста, перекинутаго черезъ ту же рѣчку. Обычный типъ старинныхъ мостовъ въ этомъ краѣ, кладка камней безъ облицовки въ одинъ сводъ. Въ 5 ч. 20 м. мы были на развалинахъ Гурнатѣлской церкви. Церковь въ лѣсу на возвышенности, господствующей надъ селеніемъ съ юго-востока. Мѣстность эта называется Кокишауромъ (კოკიშაურო). Церковь шавшетскаго типа (удлиненный четыреугольникъ съ алтарнымъ закругленіемъ внутри). Дверь одна съ южной стороны. Кладка крупными и мелкими камнями, довольно грубая, безъ облицовки. Церковь по работѣ имѣетъ древній видъ. Она обвалилась особенно сильно съ южной стороны; больше всего, выше человѣческаго роста, сохранились стѣны алтарнаго полукружія (рис. 7). Въ алтарномъ полукружіи слѣва и справа имѣются ниши. Между ними у самой середины алтарнаго полукружія къ стѣнѣ примыкаетъ каменная трапеза, съ четыреугольнымъ углубленіемъ на верхней сторонѣ (1 а. $1\frac{1}{2}$ в. вдоль $\times$ $14\frac{1}{2}$ в. поперекъ). Она засорена внизу, высота непокрытая 1 а. 1 в. Передъ алтарнымъ возвышеніемъ съ лѣвой стороны камень приблизительно той же величины, какъ жертвенникъ, и той же формы, но съ сводчатымъ углубленіемъ въ рамкѣ полувалика на лицевой сторонѣ. Сверху видно большое отверстіе неправильнаго круга (наиболѣе длинный діаметръ 7 в.); задняя сторона захвачена этимъ круглымъ отверстіемъ, глубина котораго за засоренностью внутри прослѣживается лишь на $\frac{1}{2}$ аршина. Обращена церковь на востокъ съ отклоненіемъ къ югу. Камни грубо тесаны. Церковь обвалилась во всѣ стороны; обвалившіяся части валяются и внутри ея. Внутри церкви успѣли вырости деревья. Длина церкви отъ алтарнаго полукружія 11 а. 1 в., ширина 5 а. 15 в., глубина алтарнаго полукружія 2 а. 13 в. Выступы алтарнаго полукружія сѣверный —$\frac{1}{2}$ а., южный—$6\frac{1}{4}$ в., толщина (западной) стѣны 1 а. 6 в. Съ востока церкви валяется подножіе крестнаго камня.

Въ трехъ минутахъ ѣзды на сѣверо-востокъ въ лѣсу, въ мѣстности, называемой Велта (ველთა), валяется красноватый камень, совершенно такой, изъ какого сдѣланъ Гурпателскій крестный камень, что въ Сатлелъ-рабатѣ. Этотъ камень тоже считаютъ крестомъ, но онъ обломанъ и изуродованъ.

Участковый начальникъ Сейфулла Атамалибеговъ сообщилъ: «одинъ камень съ надписью изъ Тбета былъ увезенъ въ Артвинъ г. Шубинскимъ, бывшимъ начальникомъ округа. Камень былъ взятъ изъ Тбета, чтобы сохранить его для науки. Въ Артвинѣ онъ былъ поставленъ у входа въ правленіе. Когда г. Шубинскій рѣшилъ везти камень, жители-мусульмане просили не дѣлать этого. „Мы не совѣтуемъ брать его изъ уваженія и любви къ Вамъ“, говорили они, „изъ этой церкви ничто не должно быть увозимо, тбетскій камень Вамъ не принесетъ добра“. Черезъ два года г. Шубинскій былъ вынужденъ оставить мѣсто службы».

26-го іюля. Понедѣльникъ.

Въ 12 ч. выѣхалъ изъ Сатлелъ-рабата. До Дабакетильскаго района окрестности мнѣ уже знакомы. Мы проѣзжали ихъ по пути изъ Тбета въ Сатлелъ-рабатъ. На горизонтѣ съ сѣверо-востока изъ-за горъ поднимается пирамидальная вершина Арсіана, съ юго-запада тянется, также за горами, зубчатый хребетъ Карчхала съ залежами снѣга мѣстами. За Сабударою, что сейчасъ по правую руку отъ пути, на средней части лѣсистой горы мнѣ было указано кочевье Белешетъ (ბელეშეთი), повыше изъ лѣса выступаетъ каменистая вершина той же горы Думатъ (დუმთა).

Черезъ $2^1/_2$ часа по выѣздѣ изъ Сатлелъ-рабата мы были въ верхней части Цихисдзира или, какъ тутъ произносятъ, Цихидзира, миновавъ нижнюю часть съ двухъ-этажнымъ домомъ Нурибека Химшіева. Шав-мту выше Гаркелона (გარკელონა) я оставилъ въ сторонѣ, иначе сегодня въ Суреванъ не попасть. Дорога отсюда одна до Цитвета, откуда путь въ Шав-мту лежитъ черезъ Гаркелонъ. Отъ старика, гаркелонскаго жителя, я слышалъ въ Тбетѣ, что въ Шав-мтѣ имѣются развалины церкви; есть ли надписи, онъ не могъ ничего сказать. Кстати, старикъ кое-какъ, но все же говорилъ по-грузински. Джеври-эфенди замѣтилъ, что развалины Шав-мты такого же характера, какъ развалины около Дабакетила.

Съ балкона старшины Ахмедъ-аги Джиншаръ-оглы въ Цихисдзирѣ открывается прекрасная горная панорама. Цѣпь горнаго хребта въ Ардаганской сторонѣ какъ на ладони; тянется съ юго-востока на югъ: Мансуратъ (его не видать), Кясинъ-ташъ, Сахара, Бери-кядэ, Игили, Билбили (не видать за горой), Курдеванъ. На вопросъ, какъ называется вся цѣпь, сынъ хозяина отвѣтилъ: „всѣ вмѣстѣ называются горами (طاغلر)“.

Въ Цихисдзирѣ я столкнулся съ лазами изъ Хопе. Я воспользовался случаемъ и провѣрилъ записанные г. Аджарянцомъ матеріалы: въ запискахъ г. Аджарянца оказались недоразумѣнія, такъ — онъ смѣшиваетъ ჩ, ჯ и ჭ, транскрибируя ихъ одной буквой j.

Въ $5^1/_2$ выѣхали изъ Цихисдзира въ Суреванъ черезъ Чуаребъ (ჭუარები). Съ дороги были видны справа сравнительно близко Цитвеетъ и Гаркелонъ и

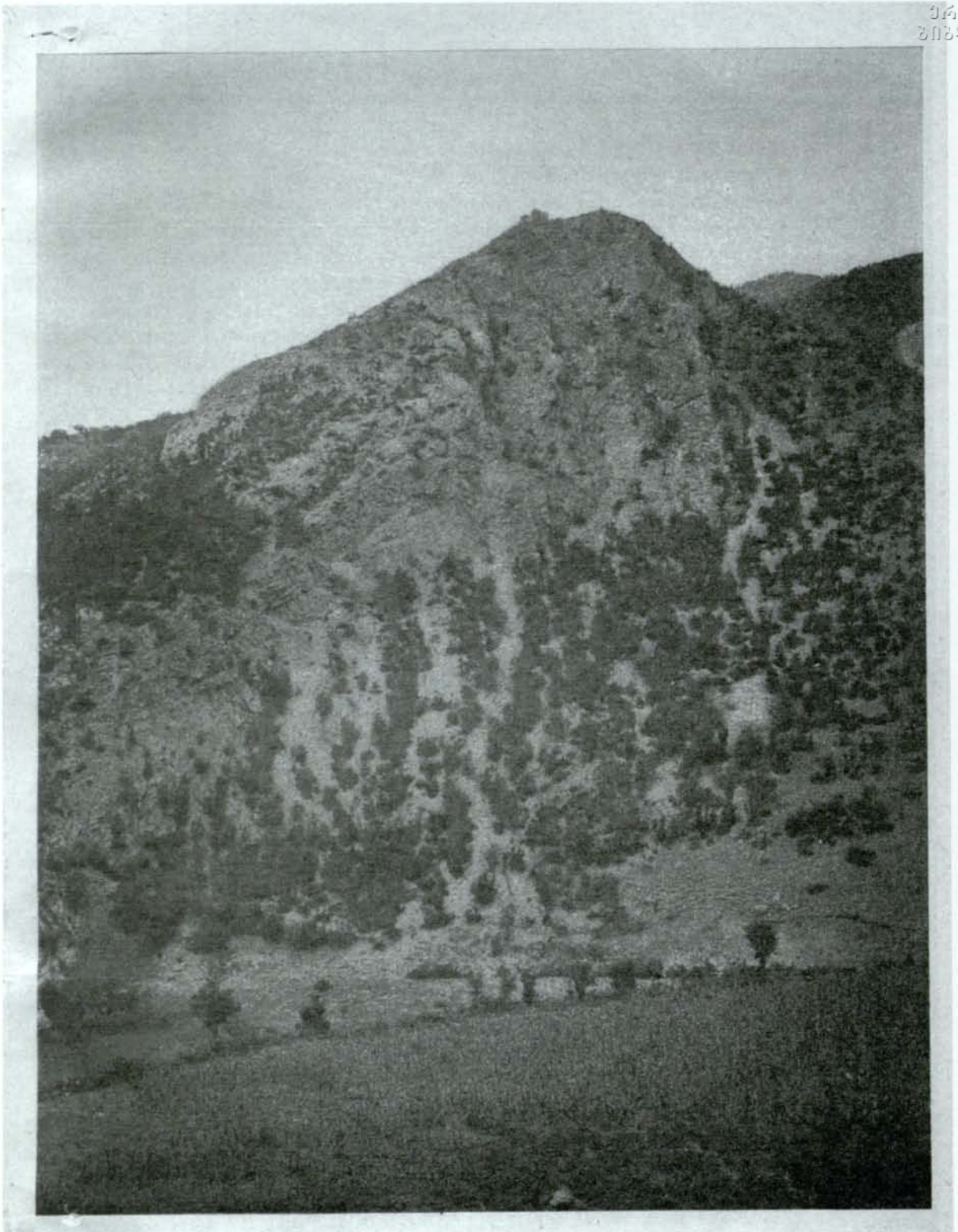

8. Суреванская церковь. Видъ съ обрывистой стороны горы (къ стр. 31 и 32).

9. Развалины Суреванской церкви съ покатой стороны съ видомъ на Квиральское ущелье (къ стр. 31).

Шав-мта; слѣва вблизи имѣли Кораватъ. Черезъ 40 минутъ мы были на вершинѣ довольно высокаго холма, господствующаго надъ селомъ Чуаребъ (ჭუარები: ჯუარები?) съ запада и съ довольно широкимъ для этой мѣстности горизонтомъ. Здѣсь развалины церкви шавшетскаго типа сравнительно крупной. Развалины разнесены жителями; отъ стѣнъ осталась главнымъ образомъ сѣверная часть алтарнаго полукружія въ человѣческій ростъ, и можно прослѣдить фундаментъ. Жители не оставили ни одного камня облицовки, все ободрали.

Съ Чуаребомъ кончается при нынѣшнемъ административномъ дѣленіи Шавшетъ.

Итакъ, мы вступили въ Имерхевъ, потерявъ на возвышенности съ развалинами всего $^1/_4$ часа. Продолжая далѣе путь, мы въѣхали на дорогу съ чуднымъ видомъ на величественное ущелье Укетъ (უკეთი), одинъ изъ великолѣпнѣйшихъ горныхъ пейзажей, когда либо мною видѣнныхъ. Путь заканчивается долгимъ и утомительнымъ, довольно труднымъ спускомъ (мой провожатый стражникъ разъ опасно упалъ, поскользнувшись). У самаго начала спуска по лѣвую руку мы имѣли на нѣкоторомъ возвышеніи поселокъ Гомта (გომთა, на картѣ: Комта). Мы слѣзли съ лошадей и шли, ведя за повода каждый свою лошадь (я и всадникъ). Дорога узка, мѣстами очень крута, подъ ноги попадаютъ накатанные мелкіе шарики, образовавшіеся изъ песчаной земли. Я дѣлалъ въ секунду четыре шага. Главную, наиболѣе трудную часть спуска мы сдѣлали въ 35 минутъ, начавъ съ 7 часовъ. Спускъ называется Калисаѝпиаў (ქალისაფიანუ) или, какъ также приходилось слышать, Калисаѝриаў (ქალისაფრიანუ). Переѣхали мостикъ черезъ горный ручей, проѣхали спустя четверть часа мимо поста стражниковъ, гдѣ Квирала (ყვირალა *крикунья*) пересѣкаетъ путь, чтобы сейчасъ же влиться въ р. Имерхевъ. Темнѣло уже, какъ мы спускались. Нашъ багажный отсталъ, и меня очень пугала судьба моихъ вещей по этому пути въ темноту. Спускаясь къ Суреванту, я замѣтилъ развалины церкви на высокой скалѣ. Церковь издали кажется ульемъ, вылѣпленнымъ на краю пропасти на обрывистой отвѣсной скалѣ (рис. 8). Внизу протекаетъ Имерхевъ. Переѣзжали въ сумеркахъ мостъ черезъ Имерхевъ. Справа замѣчаю остатки каменнаго моста на обоихъ берегахъ, какъ оказалось недавней постройки греческихъ мастеровъ. Черезъ нижній Суреванъ пробираемся уже почти въ темнотѣ, ночь настигаетъ, ощупью отыскиваетъ путь стражникъ Гаспаръ. Подъемъ, переѣздъ черезъ новый горный ручей, и въ 8 ч. 20 м. мы въ верхнемъ Суреванѣ въ зданіи сельскаго правленія. Въ нижней части деревни была слышна грузинская рѣчь женщинъ. Грузинскую рѣчь слышу и здѣсь. Оглядываюсь: по силуэту развалинъ на возвышенности вижу, что мы заѣхали за церковь съ болѣе доступной стороны. Отсюда же чудный видъ на ущелье въ сторону Укета (рис. 9). Изъ правленія снарядили человѣка на помощь нашему провожатому съ багажемъ, нѣсколько вялому.

Разспросы про интересующіе меня по житію Григорія Хандзтійскаго монастыри не привели ни къ какому результату. Повторилось лишь свѣдѣніе о наличіи Хандзты (Ханеты, на картѣ: Хосты) въ Имерхевѣ. Выяснилось также, что

въ Имерхевѣ двѣ мѣстности, носящія названіе Мере: 1) у Цѣкаленмера (წყალსამერ), просто Мере (მერე), 2) подъ Суреваномъ внизу у рѣки пахотное мѣсто: Дидмере (დიდმერე).

Грузинская рѣчь здѣсь домашняя, но мѣшаютъ турецкія слова, такъ ბელქი (بلكه) *можетъ быть*, რაჰათაი (راحت) *свободно* (ეს სტოლი რაჰათაი *на этомъ столѣ свободнѣе*), აშტა (اشتها въ вульг. чтеніи іштаһ) *аппетитъ* и т. п.

Замѣчаю, что наиболѣе освѣдомленныя лица здѣсь знаютъ лишь свой околотокъ, въ лучшемъ случаѣ свой край, такъ имерхевецъ—Имерхевъ, шавшетецъ—Шавшетію, но и это рѣдко. Чаще они знаютъ лишь свое село и окрестности, напр. старшина Имерхева, житель Цврилхева, бывалый человѣкъ, не знаетъ о существованіи Агары близъ Сулеса, да и въ Сулесахъ никогда не бывалъ.

27-го іюля. Вторникъ. Спускаюсь къ рѣкѣ, чтобы съ той стороны снять церковь на отвѣсной скалѣ (рис. 8). 20 м. спустя, проходя черезъ село, направо въ саду Кахриманъ-аги Даргидзе я замѣтилъ древнюю кладку. Оказалось, что это древняя сводчатая отдѣлка родника съ новой только трубочкой, деревянной (рис. 10). Высота 1 а. 11 в., ширина углубленія 1 а. $2^1/_4$ в., толщина выступовъ въ углубленіи $9^1/_2$ в.

Этотъ кварталъ села, нижній,—Коталадзе. Теперь впрочемъ село называется не Коталадзе или Куталадзе, а Куталетъ. Въ немъ мнѣ назвали три фамиліи: Элазай (ელაზაჲ), Лазарай (ლაზარაჲ) и Осепай (ოსეფაჲ).

Перейдя по мосту обратно на лѣвый берегъ, мы повернули направо къ посту, и не дойдя до Квиралы (называютъ ее здѣсь и Куріала), направо я увидѣлъ остатокъ свода древняго моста на той, правой сторонѣ. Этотъ мостъ снесло водою лѣтъ 20 тому назадъ. На камняхъ, говорятъ (быть можетъ, въ утѣшеніе мнѣ), были надписи. Простая кладка, типа обычныхъ мостовъ Шавшетіи и также, значитъ, Имерхева.

На лѣвомъ берегу Квиралы въ саду поста, воздвигнутаго сейчасъ за мостомъ, имѣется древняя постройка изъ простой кладки громадными нетесаными камнями. Тесаны лишь камни, образующіе пролетъ двери, также громадные. Внутри помѣщеніе это наполнено сѣномъ. Двери кромѣ того оказались запертыми на замокъ. Въ помѣщеніи имѣются комнаты и даже окно. Мѣстные называютъ это помѣщеніе, вверху сравнявшееся съ откосомъ склона горы, „ჰიმძან“ (ჰიმძან). Это говорили мнѣ „турки“, правильнѣе грузины-мусульмане, мѣстные жители; „ჰიმძან“, точнѣе бы „ჰიმძან“ (հիմն) собственно по-армянски значитъ тиски (სუფსახლი), и ѣхикіурскій армянинъ Газаръ Ованджановъ Персесянцъ хотѣлъ объяснить, что это подвалъ для вина „маранъ“ (Մառան), а не „ჰიმძან“, но грузинъ-мусульманинъ утверждалъ, что они называютъ здѣсь помѣщеніе „ჰიმძან“-омъ, и болѣе онъ ничего не знаетъ. На вопросъ, не знаютъ ли они слово სუფსახლი „саѣнахел-і“, грузины-мусульмане отвѣтили, что это и есть სუფსახლი, что они называютъ его и ჰიმძან, и სუფსახლი.

Заношу нѣсколько мѣстныхъ грузинскихъ словъ: თუთის დარჩევა *стряхивать туту*, ხე დარჩეულია *дерево стряхнули* (ср. сванское დარჩენ,

10. Древній родникъ въ Суреванѣ. Слѣва Г. О. Нерсесянцъ (къ стр. 32 и сл.).

см. Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣст. и плем. Кавказа, т. X, стр. 197). Въ мельницѣ: ქვა *жерновъ*, ჭუმური *сосудъ для кукурузы*, ხახვა *било* съ его ხიდე, თოკი или სახვლე *веревочка*, ფქვილი *мука*, ნიჩაბი *лопатка*, ფეხი *подставка* (букв. *нога*)

Въ томъ же саду южнѣе вода бьетъ ключемъ; повидимому, простой родникъ. Но мѣстные (грузины-мусульмане) называютъ „чермукъ“ (изъ арм. ջերմուկ), и утверждаютъ, что зимой вода теплая, кипитъ. И сейчасъ она не особенно холодна.

Ихикіуръ 11 мѣсяцевъ тому назадъ сгорѣлъ. Жители, прибывшіе сюда по дѣлу объ этомъ пожарѣ, сообщаютъ, что у нихъ были древнія рукописи на грузинскомъ языкѣ, а также армянскомъ, были книги письменами, которыхъ никто не понималъ (должно быть, церковно-грузинскими буквами), и всѣ эти памятники погибли въ пожарѣ.

На правомъ берегу р. Квиралы я осматривалъ пещеру, точнѣе, пещерный ходъ; какъ говорятъ жители, пещерный ходъ кончается въ селѣ Цетилетѣ (წეთილეთი). Пещеру легко отыскать. У самаго моста надъ Квиралой дорога сворачиваетъ по правому берегу Квиралы, идетъ до мельницы. За мельницею путь уклоняется опять вправо отъ мельничной воды въ подъемъ, и тутъ же показывается зѣвъ пещеры. Зѣвъ обращенъ на юго-западъ, внутри сейчасъ же поворотъ на сѣверъ. Вошли мы съ фонаремъ и лучиною (მკუხრი). Послѣднюю захватилъ парень изъ села, имѣвшій подъ мышкой мѣшокъ: въ пещерѣ собираютъ птичій пометъ (ბოტის სკინტლები) для унаваживанія огорода. Въ пещерѣ шли мы 10 минутъ; она довольно просторна, выше человѣческаго роста, лишь мѣстами приходится нагибаться и даже ползти. Пути въ ней развѣтвляются, и для дальнѣйшаго путешествія, чтобы не заблудиться, нужно имѣть больше свѣта и средствъ, чѣмъ располагалъ я. Мѣстные слѣдовали неохотно, проникнутые суевѣрнымъ страхомъ.

Церковь Суреванская расположена на каменистой вершинѣ уединенной горки, почти отвѣсной со стороны Имерхева. Имерхевъ виденъ глубоко внизу. Церковь обращена не на востокъ, а на сѣверо-востокъ, очевидно, изъ-за характера площади: она была достаточно длинна въ направленіи лишь съ сѣверо-востока на юго-западъ, чтобы вмѣстить въ длину нашу церковь, сравнительно большую для ея типа.

Она шавшето-имерхевскаго типа, т. е. четыреугольникъ (снаружи длина 14 а. 13 в., шир. 8 а. 1 в.) лишь внутри съ алтарнымъ полукружіемъ (глубина 1 с. 1 в., ширина выступовъ сѣв. $4^1/_2$ в., южн. $4^1/_2$ в.). Длина внутри съ алтарнымъ полукружіемъ 4 с. 14 в., ширина храма 2 с. $2^1/_2$ в., толщина стѣны въ дверяхъ 14 в. Сѣверная стѣна больше всего пострадала, обвалились и другія стороны, особенно южная. Конечно, нѣтъ вовсе и перекрытія. Тѣмъ не менѣе это — лучше сохранившійся образчикъ церквей названнаго типа изъ пока видѣнныхъ мною. Двѣ ниши въ алтарномъ полукружіи, по одной съ сѣвера и юга. Два окна, одно въ алтарномъ полукружіи съ круглымъ сводомъ (высота 1 а. 11 в., ширина внутри съ расширеніемъ пролета 13 в.), другое — въ за-

падномъ. Послѣднее, нѣсколько поменьше, съ большимъ расширеніемъ внутрь. Снаружи оно имѣетъ весьма узкій видъ. Полукругомъ вѣнчается внутри, а наружу длинный четыреугольникъ также заканчивается маленькимъ круглымъ сводомъ. Дверь четыреугольная (выс. 2 а. $1^1/_2$ в., шир. 1 а. $2^1/_2$ в.), внутри она имѣетъ круглый сводъ, пролетъ котораго извнѣ закрытъ однимъ массивнымъ цѣльнымъ камнемъ (вдоль 2 а. 1 в. × высота 1 а. 1 в.), положеннымъ на сторонахъ (косякахъ) двери поперекъ. Дверь въ южной стѣнѣ на разстояніи 4 а. $2^1/_2$ в. отъ западной стѣны (пролетъ двери еще дальше на $5^1/_2$ в.).

Построена церковь кладкой съ известью изъ весьма крѣпкихъ, мѣстами громадныхъ слабо тесаныхъ камней, которые одновременно служатъ лицевыми. Такъ, въ восточной стѣнѣ у южнаго угла есть камень въ выс. $1^1/_4$ а., въ ширину $1^1/_2$ а., въ толщину 10 в. Въ южной стѣнѣ по серединѣ камень въ длину 1 а. $13^1/_2$ в. при опять таки $1^1/_4$ а. высоты и 10 в. толщины. Внутри камни мельче. Внутри церковь была выштукатурена и, быть можетъ, расписана: на южной стѣнѣ между алтарнымъ полукружіемъ и дверью сохранилась красная линія лентой на бѣлой штукатуркѣ. Снаружи надъ западнымъ окномъ черезъ одну кладку сохранился простой крестъ, вырѣзанный на камнѣ. Крыша была двускатная, на сѣверъ и югъ, судя по углу, образуемому вверху западной стѣной.

Церковь была окружена оградой, остатки которой прослѣживаются и сейчасъ.

28-го іюля. Среда.

Въ 7 ч. утра выѣхалъ въ Дасамобу. Со мною кромѣ стражника Гаспара милиціонеръ Мамедъ на нашей вьючной лошади. Багажъ оставленъ, но фотографическій аппаратъ веземъ. Чтобы уравновѣсить эту кладь, къ сѣдлу съ одной стороны привязанъ камень.

Есть два пути. Мы поѣхали верхнимъ. На нѣсколько минутъ подъемъ, а потомъ нескончаемый спускъ почти до самаго села Ѣхикіура. Дорога узкая, мѣстами надъ пропастью не шире $^1/_4$ аршина, но все же ѣхать можно. Впрочемъ мои спутники спѣшились. Минутъ 20 спустя по выѣздѣ изъ села мы поравнялись съ крѣпостью Барою на лѣвомъ берегу Имерхева[1]) (рис. 11); двѣ части развалинъ, каждая съ узкимъ длиннымъ окномъ, на высокой недоступной скалѣ, ярко рисуетъ реальную картину мѣстной минувшей жизни. Мы ѣхали поневолѣ (изъ-за довольно крутого спуска) медленно, и достигли армянскаго села Ѣхикіура лишь въ $8^1/_2$ ч.

Переѣхавъ мостъ за селомъ надъ Бадзгиретской рѣчкой, при поворотѣ налѣво внизу мѣстный житель Г. О. Нерсесянцъ, армянинъ изъ Ѣхикіура, указалъ мѣсто бань. Теперь все снесено, но онъ еще помнитъ остатки этой старой постройки. Вверху на камнѣ также имѣются слѣды построекъ. Здѣсь во время владычества турокъ была резиденція бека. Мѣсто называется „Нацаревъ“ (ნაცარევი).

---

1) Чакветта (ჭაკვეთა) находится здѣсь надъ Барою, а не за Ѣхикіуромъ, какъ на картѣ.

Сворачивая къ выходу на правый берегъ Имерхева, я замѣтилъ, что маленькій армянинъ только-что поймалъ крысу съ длиннымъ пушистымъ хвостомъ. Грузинъ-мусульманинъ ее такъ и назвалъ ვაცვ тагу *крыса*, но армянинъ увѣрялъ, что ее знаютъ всѣ подъ „грузинскимъ“ названіемъ ՄՇԻ мэшив [1]).

Только-что выѣхали на правый берегъ Имерхева, какъ на противоположной сторонѣ Ѝхикіурецъ указалъ мѣстность Давлавуръ (დავლავური). Говорятъ, что тамъ имѣются слѣды построекъ и обширнаго хозяйства, такъ винные тиски изъ камня. Мы сдѣлали болѣе полпути къ Дасамобѣ, какъ слѣва, опять-таки на лѣвомъ берегу Имерхева, замѣтили вершину Давлата (დავლათი), а подъ нею ущелье Санадиро (სანადირო). Ѝхикіурцы себя называютъ выселенцами изъ Ани. Ѝхикіурецъ Газаръ разсказываетъ, что, по старому преданію, когда они, выселенцы изъ Ани, прибыли въ эту мѣстность, то цѣнности и металлическую посуду, также оружіе выселенцы попрятали въ Санадиро. Тамъ дѣлаются и теперь, по его словамъ, находки этихъ вещей, а также серебряныхъ монетъ.

Черезъ полчаса по выѣздѣ изъ Ѝхикіура мы переѣхали малый ручей Гигадзис-цѝкали (გიგაძის წყალი), впадающій справа въ Имерхевъ, и повернули угломъ на-право (на сѣверъ); здѣсь-то на ровномъ низкомъ мѣстѣ и имѣется развалина Дасамобской церкви. Сейчасъ за ручьемъ Гигадзис-цѝкали въ селѣ Дасамобѣ живетъ Мамудъ Ахмедъ-оѓлы Джарбидзе, грузинъ-мусульманинъ, который утверждаетъ, что дѣдъ его былъ священникомъ при церкви. Церковь однако нѣсколько поколѣній уже въ развалинахъ. Сейчасъ все завалено камнями, внутри и вокругъ; камни въ значительной степени засыпаны землею и скрыты подъ растительностью. На развалинѣ южной стѣны растетъ грецкій орѣхъ, которому не менѣе тридцати лѣтъ, деревья растутъ внутри церкви и на другихъ ея стѣнахъ. Съ трудомъ прослѣживается планъ. Несомнѣнно, дѣло имѣемъ опять-таки съ „шавшето-имерхевскимъ“ типомъ, т. е. продолговатымъ четыреугольникомъ съ алтарнымъ закругленіемъ. Нѣсколько смущаетъ значеніе древней кладки массивными камнями, примыкающей къ серединѣ восточной стѣны. Размѣры церкви крупны противъ обыкновеннаго (внутри длина 5 с. $^1/_2$ а., ширина $11^1/_4$ арш.). Кругомъ церкви была каменная ограда. Про Дасамобу разсказываютъ, что жили братъ и сестра (და да), на высокой горѣ съ сѣвера; сестра бѣжала играть; братъ погнался, и оказалось, что сестра плящетъ (და ცეკვობს да самобс), отсюда, молъ, названіе села Дасамобы.

---

1) Въ Дасамобѣ я замѣтилъ, какъ вбѣгало на орѣховое дерево животное темно-каштановаго цвѣта въ видѣ кошки, нѣсколько поменьше, но съ пушистымъ, какъ у лисы хвостомъ. Ее Ѝхикіурецъ Газаръ назвалъ *ქაქლ ქათი орѣховая кошка*, другой Ѝхикіурецъ утверждалъ, что это и есть ՄՇԻ мэшив, а грузинъ-мусульманинъ назвалъ словомъ თათრული татардзена. — Кстати, въ рѣкѣ водится бобръ или ὑδροκύων, котораго здѣсь называютъ წყლის ძაღლი, что буквально также значитъ *водяная собака*. Въ десять лѣтъ разъ попадается и ვაშლი варшак-и (такъ же называютъ и армяне). Это, судя по данному мнѣ въ этомъ мѣстѣ описанію, тигръ (см. стр. 39, прим.). Еще отмѣчу: еловыя шишки грузины-мусульмане называютъ: ქოქოლა или ნაძვის ქოქოლა.

Развалины считаютъ весьма „сильнымъ“, т. е. чудотворнымъ мѣстомъ богомолія. Ихъ почитаютъ одинаково и христіане (теперь армяне), и мусульмане (грузины). Особаго дня для богомолія нѣтъ. Приходятъ и пріѣзжаютъ и изъ дальнихъ мѣстъ въ различныя времена, часто на Пасху. Разсказываютъ, что бабушка Мамуда Джарбидзе развела было огородъ у южной стѣны, но на мѣстѣ скорчилась и умерла. Жители отсюда не берутъ ничего изъ боязни наказанія. Быть можетъ, раскопки обнаружили бы здѣсь надписи. Сейчасъ никакихъ слѣдовъ.

Тутъ же южнѣе на берегу Имерхева „подъ тутой“, какъ указываютъ, находится мѣстность, называемая „Гвала“. Къ сѣверу въ горахъ имѣются два цѣлебныхъ источника, часто посѣщаемыхъ окрестными жителями. Лѣчатся отъ ревматизма и отъ парши („хора“). Въ селѣ недалеко отъ церкви всего три дома, вверху на горѣ два; они и составляютъ все общество. Всѣ они мусульмане изъ грузинъ. Фамиліи ихъ кромѣ названной выше священнической: Ирик-оглы (ირიკ-ოღლი), Цмах-оглы (წმახ-ოღლი), Джир-оглы (ჯირ-ოღლი).

Изъ Пхикіура выѣхалъ въ $3^1/_4$ и ровно черезъ часъ былъ въ Суреванѣ. Мы ѣхали нижней дорогой, болѣе ровной, съ меньшимъ количествомъ спусковъ и подъемовъ; дорога эта идетъ также по правой сторонѣ Имерхева; она ниже, но не по самому берегу. Есть мѣста съ опасными отвѣсными скатами высоко надъ рѣкою.

Показалась опять крѣпость Бара (рис. 11). Сначала поравнялись мы съ Барича́лой, горнымъ ручьемъ, стекающимъ по ущелью въ Имерхевъ съ лѣвой стороны, затѣмъ съ высокой горой, рядомъ съ которой также на горѣ и возвышается упомянутая крѣпость. Видѣвшіяся издали двѣ стѣны, каждая съ окномъ, оказались башнями. Крѣпость помѣщена на скалистой вершинѣ горы; вершина имѣетъ видъ спины двугорбаго верблюда. На каждомъ горбѣ по башнѣ, одна на сѣверѣ, другая на югѣ. Кладка съ цементомъ, безъ облицовки. Сѣверная башня круглая, она нѣсколько суживается наверху; у южной при той же конструкціи довольно ясно выдѣляются четыре стороны, хотя углы не рѣзки, какъ бы стушеваны.

Насупротивъ Джварисхева, расположеннаго на лѣвомъ берегу Имерхева, съ нашей стороны я замѣтилъ просторную поляну, омываемую водами рѣки: это и есть Дидмере (დიდმერე).

Въ Имерхевѣ селенія разбиты на группы домовъ (села или поселки). Случается, что отдѣляется одинъ домъ и помѣщается особо. Часто все селеніе состоитъ изъ пяти домовъ, а село изъ двухъ или трехъ. Каждая группа домовъ (село) называется „мейле“. Обыкновенно „мейле“ занимаетъ изстари обжитое мѣсто съ древнимъ названіемъ. Проѣзжая улица доступна лишь для верховыхъ или вьючныхъ лошадей. Она обыкновенно тянется изъ одного конца села въ другой.

Такое дѣленіе и здѣсь. Суреванъ—все селеніе. Оно дѣлится на шесть селъ (мейле), въ числѣ которыхъ есть и Суреванъ съ имерхевскимъ правленіемъ въ центрѣ. Село Суреванъ въ пятнадцать домовъ. Другія села 2) Давіте́ть (დავითეთი), на картѣ: Давіети, и 3) Парнухъ (ფარნუხი), оба къ западу

11. Крѣпость Бара (видъ съ праваго берега Имерхева) (къ стр. 34 и 86).

выше въ горахъ. Одинъ домъ особнякомъ на горѣ къ сѣверу. Внизу, къ сѣверо-востоку надъ рѣкой по пути къ мосту 4) Куталеѣъ (კუტალეთი). За рѣкою на юго-востокѣ: 5) внизу Джварисхевъ, 6) вверху на горѣ Чакѣвелѣа. Бара же есть зимовникъ села Чакѣвелѣы.

Обрѣзаніе называютъ ჩაჩქს [1]) ანჩრა или დასუნეთვა [2]) (ბაღანა დაგასუნეთვეთ). Обрѣзаніе не допускается до года. Бываетъ при этомъ угощеніе „сунеѣ-дугуші“ [3]) „зіафеѣ“ [4]), „пѣілав“ (пловъ), „кѣаурма“, закалываютъ барана (ცხვრის დაკვლა). Угощаютъ знакомыхъ, бѣдныхъ и знатныхъ, всѣхъ.

Свадьба у имерхевцевъ по сообщенію цѣрилхевца. „Никѣа“ (نكاح): женихъ платитъ отцу отъ 20 до 40 рублей [5]). Кромѣ того, невѣстѣ полный нарядъ платья [6]). Посредникъ называется „элчи“ (ایلچی) ელჩი, бываетъ и посредница, также „элчи“, но дѣло долженъ завершить все же посредникъ. Они получаютъ подарки и деньги отъ жениха по его усердію.

Когда дѣло улажено, женихъ отправляется со свитою въ 20—30 человѣкъ, въ томъ числѣ съ отцомъ [7]) и родственниками. Всѣ эти провожатые называются „макѣар“ами (მაყარ). Вступая во дворъ, макѣары стрѣляютъ изъ пистолетовъ и ружей. Устраивается пляска: „сама“ (სამა), „пѣерхул-і“ (ფერხული), „джумбуш-і“ (جمبش) и пѣніе: „симѣера“ (სიმღერა). Играютъ также на мѣхѣ: „тѣулумб“ (تلمبه) или „чѣибон-і“, resp. чѣибо (ჭიბონი, ჭიბო). Пляшутъ безъ разбора всякую пляску: и „карши-бери“ или, что то же, „хелгашлили“ (ხელგაშლილი *съ раскрытыми руками*) и „дели-хором“. Плясать приглашаютъ со словами: ასამე *пляши!* или ადეც ასამე, resp. ადე ასამე *встань, пляши!*

Угощаютъ посильно, но изъ напитковъ подаютъ только кофе, чай, бекмезъ и шербетъ [8]).

---

1) чѣичѣек, چیچك *цвѣтокъ* (изъ арм. ծիծաղ).

2) сунеѣ, سُنّت *преданіе, сунна; обрѣзаніе.*

3) сунеѣ-дугуні دوكونی سُنت *пиръ обрѣзанія* (дугуи собственно *свадьба, праздникъ*).

4) ضيافت *пиръ.*

5) Въ Теѣтракеѣѣ (см. ниже) мнѣ говорили, что «никѣа» остается неприкосновеннымъ капиталомъ будущей жены, а послѣ ея смерти—сына или дочери, если же нѣтъ дѣтей, возвращается отцу или матери, если нѣтъ родителей, брату. Отцу дается лишь «башлуѣ» или «сачукѣвари» (საჩუქარი) *подарокъ*. Въ поясненіе теѣтракеѣецъ прибавилъ:

თუ გოგო გადავუბრუნე (sic), ბაღდადს ვამბობ. ორ წელ ვყოლიგებ, გვიხვედრი, დავუბრუნებ მამას. ნაქალი ხელიდან ძნა ვერ ვართმევ

если дѣвушку верну, «башлуѣ» и отберу. Два года будетъ она у меня, поссорюсь съ нею, верну ее отцу. Но «никѣа» отъ закона. Его не могу отобрать.

6) По сообщенію теѣтракеѣца: двѣ пары, одна рабочая, другая праздничная. Постель даетъ отецъ дочери, но не всякій.

7) По сообщенію теѣтракеѣца, отецъ не ѣдетъ, стыдно (სარცხვინოა), но братъ можетъ сопровождать (ძმა ეწვევა).

8) Здѣсь теѣтракеѣецъ прибавилъ: угощенія должны быть цѣликомъ со стороны жениха (ყოველი ხარჯი ოჯახიდან). «Макары» насыпаютъ дѣвушкѣ деньги по 50 к., по рублю на столъ (ხეზე), покрытый бѣлымъ платкомъ (თეთრი ხანდაზმა), при чемъ наблюдающій

„Маќары“ къ полудню слѣдующаго дня уходятъ, и женихъ остается съ ближайшими родственниками [1]), и тутъ-то впервые показываютъ дѣвушку: ხბდაბ ბიო *снимаютъ съ лица (чадру)*. Послѣ этого остается женихъ, уже мужъ три дня: ქალს ანებებენ *дѣвушку ему предоставляютъ*. Спустя три дня, онъ уходитъ. Жена остается у родителей отъ двухъ мѣсяцевъ до двухъ лѣтъ[2]).

По прошествіи этого срока отецъ отправляетъ дочь къ мужу въ сопровожденіи своихъ людей, также „маќаровъ“, по-турецки „дунзинджи“ (вм. дӱзгӱнджӱ, دوزگونجی), по числу „маќар“овъ, бывшихъу жениха. Въѣздъ съ ружейными выстрѣлами, съ музыкой, пѣніемъ и пляской. Вечеромъ приходятъ или пріѣзжаютъ, а утромъ удаляются, оставивъ молодую жену.

Пѣвцовъ и музыкантовъ приглашаютъ изъ другихъ селеній, если нѣтъ въ своей деревнѣ, какъ напр. въ Суреванѣ. Сосѣди приходятъ, поздравляютъ, прислуживаютъ, но подарковъ не приносятъ.

Въ Ѓеѓракеѓѣ мнѣ еще говорили: „если кто похитилъ (შეიბრა въ Шавшеѓ-Имерхевѣ, а въ Маќахелѣ შეიტაცა) дѣвушку, что также случается, то родители (отецъ) или родные (братъ) начинаютъ тяжбу и получаютъ отъ 50 до 100 рублей. Если бы дѣло состоялось по соглашенію (რაზეი [3]) რამ ქნა), женихъ долженъ былъ бы заплатить отъ 15 до 25 рублей. Кровная месть (სისხლისძიება) въ Аќарѣ, у насъ ея нѣтъ и не было“.

Охота не составляетъ исключительнаго занятія у имерхевцевъ. Но она является подспорьемъ въ ихъ стѣсненной жизни. Кромѣ того, охота — самозащита отъ звѣрей.

Особенно много вреда причиняетъ имерхевцамъ медвѣдь. Медвѣди крупные, въ пятнадцать пядень и болѣе длиной. Только-что получено извѣстіе съ горъ, куда угнаны стада на пастбище: медвѣдь растерзалъ женщину, собиравшую что-то, чтобы накормить дѣтей (см. 1-го авг.). Медвѣди губятъ скотъ и посѣвъ. Вчера ночью одна изъ пашенъ кукурузы суреванскихъ жителей, недалеко отъ сельскаго правленія, уничтожена медвѣдемъ. Убивать медвѣдей жители не могутъ, по ихъ словамъ, такъ какъ у нихъ отобраны ружья [4]).

(ჟრაგვ. *сборщикъ*), изъ людей ея отца или братъ, выкрикиваетъ: «такой-то далъ столько!» А дѣвушка даритъ рубашку или носки своей работы или работы сосѣдки каждому «маќару», особенно давшему ей деньги (ჟრაგვ. გემადებელს).

1) По сообщенію ѓеѓракеѓца, всѣ уходятъ кромѣ жениха.

2) По сообщенію ѓеѓракеѓца, отъ двухъ дней до трехъ лѣтъ по взаимному соглашенію мужа и жены.

3) разі, راضی *согласный*.

4) Изъ позднѣйшихъ бесѣдъ съ имерхевцами, особенно въ селѣ Имхреулѣ выяснилось, что ружья у населенія все же имѣются. Охотничье ружье они покупаютъ за тридцать рублей. Зимою имерхевцы охотятся за медвѣдями съ ружьемъ: выслѣживаютъ по слѣдамъ берлогу (ხარი), куда медвѣдь укрылся, чтобы зимовать; толпа въ десять человѣкъ окружаетъ ее; одинъ, наиболѣе храбрый, идетъ впередъ и вызываетъ медвѣдя. Медвѣдь выходитъ, и его убиваютъ. Бьютъ изъ ружья и зайцевъ. Волковъ и лисъ загоняютъ въ сѣти, называемыя на мѣстѣ «дирган», а также по-грузински «мерулъ» (ჟრაგვ. По словарямъ С. Орбеліани и Чубинова, ჟრაგვ. *сѣти* съ

Для отпугиванія медвѣдей зажигаютъ костры или еще сооружаютъ колотушку, называемую „даѣвоул“омъ (დათვოული *медвѣжій*). Изготовляютъ даѣвоулъ такъ: очищаютъ бревно, отдѣлываютъ его съ молоткомъ на переднемъ концѣ и углубленіемъ на заднемъ. Въ серединѣ оно перехвачено поперечною балкою, положенной на двухъ столбахъ. На этой балкѣ бревно качается, причемъ молотомъ ударяетъ деревянную доску и производитъ стукъ. Для безпрерывности стуковъ къ концу бревна съ углубленіемъ проведена вода въ желобкѣ: вода наполняетъ углубленіе, конецъ съ углубленіемъ перевѣшиваетъ, конецъ съ молоткомъ поднимается вверхъ, тогда вода изъ углубленной части выливается, и другой конецъ, падая внизъ, колотитъ молотомъ доску. Это пугало я видѣлъ 2-го августа въ пашнѣ въ 5 минутахъ ѣзды отъ Мѣчедреула на сѣверъ по рѣкѣ Чихору у самой рѣки на лѣвомъ ея берегу. Размѣръ бревна небольшой, $1\frac{1}{2}$ а. длиной, въ остальномъ сооруженіе очень похоже на гурійскій «чамуръ» (წყლის ჩამური), молотилку для ѣ̀оми (родъ проса).

Рыболовство занимаетъ многихъ особенно въ селахъ, расположенныхъ по рѣкѣ Имерхеву. Въ ней много форели. „Имерхевская форель славится на весь свѣтъ“, по мнѣнію имѝхреульцевъ. Ловятъ сѣтью, прикрѣпленною къ палкѣ: „баде-кети“ (ბადე კეტი). Раскидную сѣть (ბადე) жители знаютъ, но ею нельзя пользоваться въ мелкой здѣсь имерхевской водѣ.

Хозяйство имерхевцевъ вѣдаетъ и изготовленіе меда. Улей (ფუტკრის ქოვანი, т. ко̀ван-і, т. ко̀ван, قوان) для пчелъ (ფუტკარი пу̀ткар-і, т. арос) помѣщается на деревьяхъ по три и болѣе, а также на землѣ. Прикрываютъ его дранью (ფუტკრის ქავარი ка̀вар-і, т. бедеу̀ра). Въ Закѝетѣ 1-го августа хозяинъ сказалъ мнѣ, показывая улей на деревѣ:

ეს ერთი ცალერაა (sic), დასაღები: ბევრ ხრ ძლებს სიცივეში.

Этотъ одинъ пустой, «погасшій»; долго не выдерживаетъ въ холоду.

Самое теплое время теперь.

ეს თვე რომ დაილევა, მარიობა[1]), ართუხ[2]) სიცივე მოვა. თხუთ-

Этотъ мѣсяцъ когда закончится, Маріоба[1]), наконецъ настанетъ хо-

---

. двумя зубцами). Охотятся за бѣлкой (ციცქნა) и лисою (მელა) изъ-за шкуры. «Варшак»а (см. стр. 35, прим. 1) въ Имѝхреулѣ не запомнятъ: «варшак̀а называемъ мы», сказалъ мнѣ молодой имихреулецъ, «джейраномъ (ჯეირანი, по-грузински ჯეირანი, однако значитъ *серна*, тур. جيران *газель*). Его шкуру (ტახტა=پوست) я видѣлъ лишь въ Батумѣ. Нѣтъ ничего красивѣе ея». Однако «варшак̀ъ» нѣчто иное, чѣмъ ჯეირანი джейран-і: «варшак»а знаютъ лишь по наслышкѣ даже старики, по крайней мѣрѣ имѝхреульцы. Дикія козы (ტარგული ბოკი) также водятся въ этихъ краяхъ и составляютъ легкую добычу охотниковъ, особенно имѝхреульцевъ.

Зимою, когда снѣгъ бываетъ глубокъ, волковъ и лисицъ, а также небольшихъ медвѣдей загоняютъ и связываютъ веревками. Гонятся на лыжахъ: звѣри не могутъ бѣжать. На большихъ медвѣдей не отваживаются такимъ путемъ.

1) «Маріоба», такъ среди грузинъ-христіанъ называется праздникъ Успенія Богоматери (мѣсяцъ августъ მარიობამდე), въ Имерхевѣ же самъ мѣсяцъ—августъ.

2) арту̀х, ارتق.

მეტი ტკბილი თოვლი მოვა. იქნება, რომ ოცდათხუთ სათ არ გამოვალთ. ბაზი[1] ყიხ სექის[2] სათ იქრობენს ქარი.

лодъ, придетъ снѣгъ въ пятнадцать дней. Бываетъ, что мы не выходимъ по двадцать четыре часа. Иногда вѣтеръ дуетъ сорокъ четыре часа.

Изъ молочныхъ произведеній мое вниманіе обратили въ Закіетѣ на слѣдующее:

მაწონს რომ გაკეთებენ, იმას შედღაბენ, ჰემ[3] ერბო გამოვა, ჰემ წოვაც ან დოთბაც. დოს მოადუღებ, ბეზში (ხაფში) გადასხმ. გადწურეის, შიგან სქელი დარჩება, იმას ქვია დოთბარი ან დოთბაც.

Когда сдѣлаютъ «мацунъ», его сбиваютъ, получается масло и «цова» или «донѣба». Вскипятишь сыворотку, пропустишь въ «безъ» («чанъ»), процѣдится, внутри останется гуща. Она и называется «донѣба» или «донѣбаръ».

Въ нижнихъ частяхъ Имерхева собираютъ еще вѣтви съ листьями дерева თრიმლი ѣримл-і (т. бойаса отъ بويا) для дубленія кожи и продаютъ ихъ въ Сатлелъ дубильщикамъ (табах, т. طباغ). Въ Мѣдреулѣ я видѣлъ свѣжесобранные пучки и связки этой листвы, разложенные на древкахъ подъ крышей.

Ремесла. Ремеслами въ Имерхевѣ занимаются главнымъ образомъ армяне. Правильнѣе было бы сказать, пожалуй, что до послѣдняго времени здѣшніе армяне занимались исключительно торговлею и ремеслами. Армяне живутъ въ одномъ селѣ Ѣхикіурѣ. Послѣ недавняго пожара, уничтожившаго все ихъ селеніе, они впали въ бѣдственное положеніе, несмотря на правительственную помощь. Впрочемъ положеніе ѣхикіурскихъ армянъ ухудшалось и раньше изъ года въ годъ, независимо отъ постигшаго бѣдствія, и теперь ихъ селеніе бѣднѣйшее во всемъ Имерхевѣ и, пожалуй, въ Шавшетѣ. Какъ было сказано, они считаютъ себя выходцами изъ Ани, но что-то черезчуръ много вездѣ выходцевъ изъ этого славнаго города. Въ старину въ Ѣхикіурѣ было до 70 домовъ, но многіе разбрелись или вымерли. Теперь всего 24 дома.—„Значитъ, теперь вамъ лучше“, замѣтилъ я имъ. „Земли у васъ столько же, сколько было, а народу меньше“.—„Нѣтъ, намъ живется значительно хуже, такъ какъ земледѣліемъ не занимались наши предки и земли не имѣли. Если сѣяли кукурузу, то для забавы дѣтей, для того, чтобы имѣть свѣжей кукурузы въ качествѣ фрукта къ столу. Наши отцы, да и мы этой муки тогда не употребляли: покупали хорошей пшеницы въ Артвинѣ и привозили сюда на потребленіе. Торговля была въ нашихъ рукахъ. За иголку мы получали курицу. Народъ былъ глупъ. По завоеваніи края русскими мусульмане просвѣтились. Они сами везутъ продукты въ Артвинъ и Ахалцихъ для продажи. Ремесла также не поддерживаютъ

1) базі, بعضي.
2) кіх секіс, قرق سكز.
3) hем, هم.

12. Пхикіурскій мастеръ за станкомъ: приготовленіе нитей (къ стр. 41).

насъ: населеніе обѣднѣло. Насъ раньше кормилъ заказами одинъ Суреванъ. Теперь у нихъ самихъ ничего нѣтъ. Пришлось взяться и намъ за воздѣлываніе земли, но земли нѣтъ, мало".

Пхикіурцы однако продолжаютъ заниматься ремеслами, портняжничествомъ, обработкой шерсти и сапожнымъ мастерствомъ. Послѣднее они вводятъ у себя теперь. Рисунокъ № 12 представляетъ мастера, работающаго за станкомъ для приготовленія нитей. На работающемъ поясъ (ქჷმჷლი), кожаный съ веревкою, на поясѣ ჯჷნგჷლ или ჩანაჭ ჯჷნგჷლ. Протянута веревка: ჯიანი или պարան. Колесо называется по-турецки „чхрх" или по-арм. „джахра" (ср. груз. ჯხრაკი). Привожу еще названія другихъ частей: *ѳопъ стволъ, ось,* ოქჷი *ноги, подставки* (на нихъ ᲛᲚᲔᲥᲘ), ᲛᲚᲔᲥᲘ, ხეძილი (деревянныя приспособленія на „мил"ахъ съ надрѣзами), ᲕᲔᲠᲐᲞᲘᲙᲘ *ремни,* ᲒᲝᲜᲓᲘᲡᲮᲘ, ᲩᲐᲮᲐᲠᲐ (ср. груз. ჯხრა *втулка* мхожъ), ᲮᲚᲘᲥᲘ, металлическая булавка, на коей деревянная вертушка ᲗᲔᲥᲘᲚᲘ. На этомъ станкѣ приготовляютъ (ᲬᲐᲜᲔᲚᲘ) изъ козьихъ волосъ нити (ᲗᲔᲚᲘ), а затѣмъ на ткацкомъ станкѣ, называемомъ „дазга", изъ нитей плетутъ (ᲩᲣᲠᲩᲔᲚᲘ) „чувал", полосу грубаго шерстяного паласа, „серги", коврикъ, сшитый изъ такихъ полосъ, и поясъ для лошади („ғолан", „белчек"). Работаютъ мужчины. Меня увѣряли, что всѣ эти приспособленія имѣются будто лишь въ Пхикіурѣ и Саʻтлелъ-рабаʻтѣ [1]).

Похороны у имерхевцевъ. Передъ смертью приглашается „ходжа", который и читаетъ надъ умирающимъ Коранъ. Какъ только умираетъ больной, родные, находящіеся дома, поднимаютъ вой и причитываютъ, какъ мужчины, такъ и женщины. Напр., отецъ надъ трупомъ сына причитываетъ:

ვაჲ მე, შვილო!	Горе мнѣ, о,сынъ!
ძარტივი დამტოვე,	Одинокаго меня оставилъ ты.
რა დღეს მოვესწარ!	До какого дня я дожилъ!
შვილი არა მყავს.	Нѣтъ у меня сына.
ვინ უნდა მემაარაკოს?	Кто будетъ ходить за мною?
ვაჲ მე! ვაჲ მე!..	Горе мнѣ! Горе мнѣ!...

Слѣдуютъ всхлипыванія.

Приходятъ родные и знакомые (მასა ჭასამი), также мужчины и женщины. Они также воютъ и причитываютъ. Причитанія ихъ содержатъ утѣшеніе, такъ, напр.:

---

1) Изъ дальнѣйшихъ разспросовъ однако выяснилось, что сами имерхевцы, мусульмане, также занимаются нѣкоторыми ремеслами, такъ люльки для дѣтей дѣлаютъ въ одномъ селѣ, музыкальный инструментъ «тулумбъ» готовятъ въ другомъ (Суреванѣ). Въ Имѣхреулѣ женщины ткутъ шерстяную матерію и одѣваютъ мужчинъ. Имѣхреулецъ мнѣ говорилъ: ქოჯა ოჯახი ასე ჩარჩას, ულაი ქოჯა ოჯახი ცოდა (sic), ასე ყველა ასე ასა *вязаніе чулокъ во всякомъ домѣ, ткать шерстяную матерію всѣ умѣютъ, но не водится это въ каждомъ домѣ.*

ნუ იტირებ, შვილო! Не плачь, дитя!
ასე ჰრიბ ღმერთის ცმრა [1]). Такова воля Бога.

Оплакивающій продолжаетъ:

ვაჲ მე, მე რა ვქნა? Горе мнѣ! Что мнѣ дѣлать?
მე დავრჩი, სა ვცვიდე? Я остался, куда мнѣ идти?

Послѣ смерти ходжа также читаетъ изъ Корана. Хоронятъ по возможности сейчасъ. Ждутъ лишь ходжу, чтобы прочиталъ, и прихода родныхъ, если кто не дома. Однако болѣе трехъ, четырехъ часовъ покойника не держатъ дома, несутъ хоронить. Въ Бадзгиреѣ также говорили мнѣ, что хоронятъ не позднѣе 2—3 часовъ послѣ смерти, если не наступила еще ночь, иначе ждутъ до утра. Для этого покойника завертываютъ въ „безъ“: вытягиваютъ на раскрытомъ „безѣ“, концы котораго съ боковъ затѣмъ заворачиваютъ. Савапъ называютъ „кѣшіи“омъ. Завернутаго кладутъ въ общественный гробъ („табутъ“). Гробъ трехсторонній: низъ съ двумя боковыми сторонами, изъ досокъ; сверху онъ открытъ: ზევიდან ხსნული (ачуг, آچوق *открытый*). Когда опускаютъ въ могилу, то ходжа засыпаетъ землею. Всѣ уходятъ, и тогда ходжа читаетъ изъ Корана. Вообще, ходжа надъ покойникомъ читаетъ одинъ. „Табутъ“ несутъ обратно въ мечеть на храненіе. Суры, читаемыя ходжой надъ покойникомъ, слѣдующія: 1) ᲘᲐᲡᲘᲜ йасин (36-ая), 2) ალხემ ал-хем (быть можетъ, одна изъ суръ съ буквами حم), 3) ყულ ჰუვალა ყაჰად кул hувела ваһд (слѣдовательно, „ал-ахлас“, 75-ая). Ходжѣ за его трудъ дѣлается воздаяніе родней покойника, родня „должна ему услужить“ (ხაზვეტი უნდა უყოს ხოჯას) деньгами въ размѣрѣ рубля или двухъ [2]).

---

1) емр, عمل.

2) Въ Тетракеѣ сообщили мнѣ еще слѣдующія подробности: «При похоронахъ бываютъ угощенія. შკვდრისპატი (ср. груз. ჭირის-უფალი) პატრონის სჯობს პატარა შვიძეს ოთხ კაბრისძეს *хозяинъ покойника предлагаетъ пищу только четыремъ копателямъ могилы*. Другихъ, особенно пріѣзжихъ, угощаютъ сосѣди. Положено, чтобы «хозяинъ покойника» платилъ могильщикамъ: по два абаза (40 к.) каждому изъ четырехъ. «Исхад» (ისხადი): 61 человѣкъ долженъ получить по 10 копѣекъ (ოთხმოცდათი შაურია), это молящіеся (ლოცვანი). «Дейр»: 12 или 13 человѣкъ получаютъ каждый по два абаза (въ томъ числѣ ходжа, и тогда ихъ 13).

გარეცხვის ერთი შაური. წყალ-დასხმულს სამი აბაზი. ხოჯის ლოცვაზეა 1 ა., $1\frac{1}{2}$, 2 ა. და 20 ლარი, 18 ლარი სჯობა (ოცდაათი თუმანი). ვინცა სამარეში შეიყვანს დაუფიცებს, ხუთი, ექვსი შაური. ოთხსაც დაუხვრეტ უკითხეს შენდამი ბრალის არ ხოჯას არ ვინც კითხვა იცის, ორი შაური აძლიე. სამი შესთვის, ვინც თავიდან ბოლომდა ჩვენ შენსთვის წაიკითხავს. ფუსრა მაცვის, სხვა ნამეტანი. Обмывающему одинъ рубль. Наливающему воду три абаза (60 к.). Ходжѣ за молитву 1, $1\frac{1}{2}$ или 2 р. и 18—20 аршинъ «беза» (тонкая бѣлая матерія). Кто въ могилѣ поставитъ покойнику бревно, тому пять, шесть шауровъ (25—30 к.). Въ сороковой день также читаетъ господину покойнику или ходжа, или кто умѣетъ читать; ему еще два рубля. Три рубля еще тому, кто прочтетъ нашъ Коранъ отъ начала до конца. Это даетъ бѣднякъ, иной—больше.

Въ расходахъ никто не помогаетъ роднымъ: нѣтъ обычая (ადეთ ან ისა)».

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

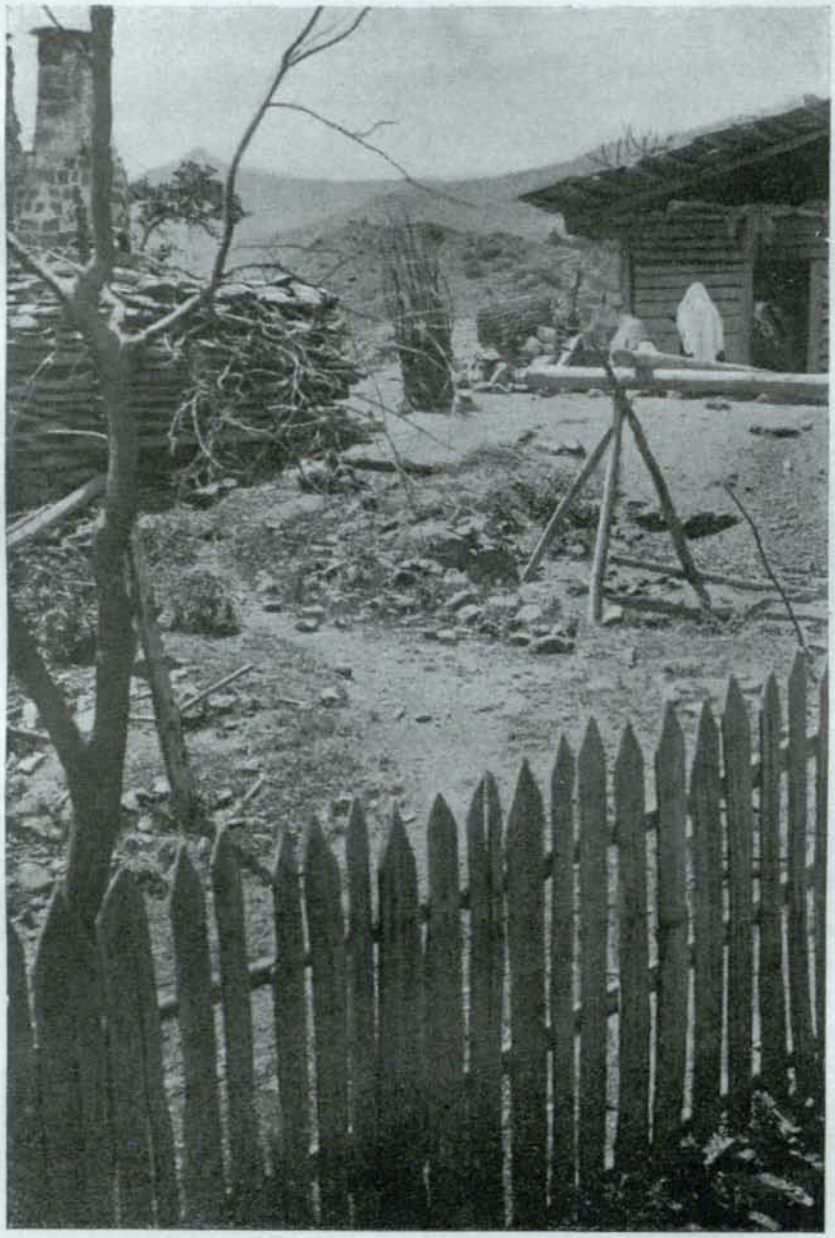

14. Имерхевскія грузинки-мусульманки въ гостяхъ въ Пхикіурѣ (къ стр. 43).

29-го іюля. Четвергъ.

Селеніе, куда мы собираемся сегодня, одно изъ наибольшихъ по числу жителей въ Имерхевѣ: 80 домовъ (Въ Ахалдабѣ еще больше, 300 домовъ, но это селеніе въ Шавшетіи).

Въ $8^1/_4$ выѣхали въ Цкалс-имеръ (წყალსიმერი). Спустились опять въ сторону моста къ р. Имерхеву, но недоѣзжая до него перевалили черезъ хребетъ малой горки. Показались вдали на горизонтѣ кочевья суреванцевъ. Дорога сравнительно сносная все время, хотя, конечно, не такая ровная, какъ говорили мнѣ въ Суреванѣ[1]).

Черезъ 1 ч. мы переѣзжали Имерхевъ налѣво. По правую руку оставили Цетилеѣъ и потомъ почти до самаго селенія Цкалсимера поднимались. Съ высоты отсюда показалась Имихреульская крѣпость. Въѣхали мы въ Цкалсимеръ, когда хоронили какую-то женщину, вчера умершую (ср. три-четыре часа держанія покойника). Ходжа читалъ вслухъ наизусть, и кругомъ сотня народу сидѣла и слушала (ср. свѣдѣніе объ одиночномъ чтеніи). Въ 11 ч. прибыли мы въ Цкалсимеръ. Ѣхали медленно, въ шагъ съ вьючной лошадью.

Селеніе Цкалсимеръ состоитъ изъ трехъ мѣлe: Цкалсимеръ, Шолтисхевъ (შოლტისხევი) на востокѣ отъ Цкалсимера, Бзаѣа (ბზათა) на сѣверѣ отъ Цкалсимера. Всего 112 домовъ.

Въ селѣ Цкалсимерѣ имѣется мечеть и при ней медресе, училище, въ которомъ учатся до ста учениковъ. Теперь у нихъ также вакаціонное время, но всеже замѣчается обиліе муллъ и ходжей. Муллой („мола“) здѣсь называютъ и учениковъ, названіе которыхъ „талиб“ — طالب (طلّاب) — имъ также извѣстно. Эти муллы-студенты и сидятъ въ группѣ имерхевцевъ (рис. 13), снятой мною въ Цкалсимерѣ (ученикъ городской школы, стражникъ съ ружьемъ и старикъ въ фескѣ, мѣстный торговецъ, — армяне). Вліяніе духовныхъ лицъ сказывается въ томъ, что веселіе и пѣсни исключены изъ мѣстной жизни. Пѣвцы боятся ходжей. Одинъ зажиточный турокъ секретно передалъ мнѣ, что отъ ходжей житія нѣтъ имъ, игры, пѣсни, музыка вывелись въ Цкалсимерѣ. Знатоки по этой части теперь лишь въ Имихреулѣ, откуда ихъ и приглашаютъ въ разныя села на свадьбы и другія празднества. Впрочемъ мнѣ еще раньше называли нѣкоего Есада, какъ знатока пѣсенъ и мужскихъ, и женскихъ въ Цкалсимерѣ, но онъ, повидимому, скрылся, чтобы не навлечь на себя недовольства ходжей, сначала сказался уѣхавшимъ на лѣтнее кочевье, потомъ обѣщалъ нагнать меня въ Имихреулѣ и тамъ удовлетворить мои вопросы. Понятно, если даже въ армянской деревнѣ Ихикіурѣ грузинокъ-мусульманокъ въ этнографическихъ цѣляхъ пришлось фотографировать украдкою черезъ окно (онѣ гостили у моего хозяина послѣ пріема ванны въ ближайшемъ цѣлебномъ источникѣ, см. рис. 14), то въ Цкалсимерѣ нельзя было думать и объ этомъ. Согласились

1) «გზა-კვალი» выразился суреванецъ, желая сказать, что дорога прямая.

впрочемъ одолжить мѣстный мусульманскій дамскій костюмъ, въ который одѣлась армянка (рис. 15). Эта же армянка снялась въ артвинскомъ армянскомъ костюмѣ съ мужемъ и сыномъ (рис. 16).

Въ Имерхевѣ всѣ жалуются на недостатокъ земель. Нѣтъ земли ни пахотной, ни пастбищной въ достаточномъ количествѣ. Раньше скотъ гнали на Аҷарскія горы, теперь не пускаютъ туда. Мѣстные жители, аҷарцы, говорятъ, что земля ихъ, и пастбища принадлежатъ имъ. Такъ обстоитъ дѣло въ Суреванѣ, Діобанѣ, Имѣхреулѣ и др. Но особенно жаловались на свою судьбу въ Цѣкалсимерѣ, гдѣ, на сторонній взглядъ, казалось,—полный достатокъ и гдѣ такъ бросилось въ глаза обиліе духовенства. Среди цѣкалсимерцевъ и замѣчается наибольшее движеніе въ Турцію. Переселеніе вызывается экономическою неудовлетворенностью. Есть недовольство и болѣе духовнаго характера. При столкновеніи шаріата съ закономъ дѣло рѣшается, съ мѣстной, мусульманской точки зрѣнія, въ нарушеніи ихъ закона. Молодой мулла приводилъ въ примѣръ вопросъ о давности владѣнія. „По шаріату 10 лѣтъ владѣнія устанавливаетъ право собственности, а по русскому закону нужно 20, 30, 60 лѣтъ владѣнія“, утверждалъ онъ, „да и то ничего не доказываетъ въ глазахъ начальства“. Мнѣ показалось, что вопросъ не столько въ несоотвѣтствіи русскаго закона съ шаріатомъ, сколько во внутреннемъ взаимномъ непониманіи мѣстнаго, мусульманскаго населенія и начальства, почему населеніе хотя и молчитъ, но въ душѣ видитъ во всемъ недоброжелательство къ мусульманамъ. Часто жалуются на стѣсненіе духовныхъ лицъ властями. Одинъ пожилой цѣкалсимерецъ говорилъ: „четыре года тому назадъ у насъ было правленіе по плечу намъ, по силамъ. Теперь наложили на насъ тяжкій расходъ для поддержки канцелярій, трехъ канцелярій. Мало того, что мы платимъ деньги на канцеляріи, деньги, которыхъ у насъ нѣтъ, и мы беремъ въ долгъ; этого мало, съ тѣхъ поръ какъ выстроили канцелярію и наняли „катиба“ (письмоводителя), все какія-то дѣла, все вызываютъ насъ и спрашиваютъ, и мы теряемъ драгоцѣнное для насъ рабочее время [1])“.

Въ $3\frac{1}{4}$ ч. выѣхали изъ Цѣкалсимера. Путь по мосту черезъ Имерхевъ въ сторону Діобана. Путь въ одномъ мѣстѣ по голой котловинѣ или голому оврагу, вдали отъ воды, и жара нестерпимая. Дорога отличная. Черезъ часъ мы поровнялись съ крѣпостью, что на лѣвомъ берегу. Когда приближались къ мосту, чтобы снова переѣхать на лѣвый берегъ подъ Имѣхреуломъ, люди припали къ родниковой водѣ, стекавшей по желобку въ выдолбленное дерево, положенное поперекъ. Здѣсь-то, въ Кокліетѣ (ქოქლიეთი), меѣле Діобана, по лѣвую сторону отъ дороги въ кукурузной пашнѣ на небольшой возвышенности я

1) Такое же недовольство сельскимъ правленіемъ сказалось и по сосѣдству въ Аҷаріи, судя по сообщенію Daily News (1905, Febr. 25): «Disturbances have began at Adjari, about 46 versts from Batum, where 2,000 Mohammedans, as a protest against the continuance of the district administrative offices established some years ago, forcibly closed several of them».

15. Армянка въ имерхевскомъ костюмѣ (къ стр. 43).

16. Армянка въ артвинскомъ костюмѣ, съ мужемъ и сыномъ (къ стр. 43).

17. Крѣпость у Имихреула (къ стр. 45).

замѣтилъ древнюю кладку изъ массивныхъ камней. Оказалось, что это развалины церкви, и мѣсто называютъ Сакдаръ (სჯდარ *церковь*). При ближайшемъ разсмотрѣніи ничего о самой церкви не удалось выяснить. Ясно, что церковь не крестообразная, а четыреугольная, вѣроятно, шавшето-имерхевскаго типа. Посереди̇нѣ растетъ громадное грецкое орѣховое дерево. Размѣровъ церковь была крупныхъ для построекъ этого типа.

Переѣхавъ мостъ, вьючную я отпустилъ въ ночлежное мѣсто, а самъ свернулъ направо къ крѣпости.

Крѣпость у Имѝхреула (рис. 17), на юго-востокѣ отъ него, на высокой горѣ пирамидальной формы со стороны Имерхева. Гора подымается колѣнами, у каждаго колѣна выступъ; вверху вѣнецъ изъ скалы. Крѣпость возведена на этомъ вѣнцѣ. Стѣны сложены изъ мѣстныхъ камней съ обиліемъ цемента. Облицовки нѣтъ. Толщина со стороны, природой защищенной, $1^1/_4$ а. Съ доступной стороны (сѣвера и востока) значительно толще, даже двойныя стѣны; планъ четыреугольный, но неправильный. На сѣверо-востокѣ замѣчается закругленіе. Въ общемъ видно, что при закладкѣ планъ былъ выработанъ согласно съ характеромъ свободной площади. Сѣверная и особенно южная (внутри длиной 5 с. $1^1/_2$ а.) стѣны короче, чѣмъ двѣ другія. Сохранились сравнительно лучше восточная и западная стѣны. Дверь и окна не прослѣживаются; но въ восточной стѣнѣ у южнаго угла внутри имѣется вдоль сверху внизъ углубленіе въ сажень приблизительно шириной, въ родѣ ниши. Внутри завалено камнями. Въ сѣверо-восточной стѣнѣ, гдѣ наибольшее утолщеніе, болѣе сажени, выведенъ глубокій колодецъ съ расширеніемъ внутрь. Зѣвъ въ формѣ неправильнаго полукруга. Діаметръ или прямая линія 1 а. 11 в., высота округлой части 8—9 в. Водоемъ этотъ сложенъ изъ краснаго жженаго кирпича съ толстымъ слоемъ цемента, проложеннаго между правильными его рядами. Внутри водоемъ покрытъ толстой штукатуркой, которая гладко, даже блестяще выбѣлена. Снаружи обложенъ камнями съ известью. Съ сѣверной и сѣверо-западной стороны намѣчаются отдѣленія. Повидимому, дверь была въ сѣверной стѣнѣ ближе къ западному углу. Постройки были и на ближайшемъ нижнемъ выступѣ съ западной стороны крѣпости.

Въ Имѝхреулѣ я остановился въ домѣ „шестидесятилѣтняго“ старца, по фамиліи Мосидзе Нисиб-оглы Али-чаушъ. Всѣ старики здѣсь одинаково говорятъ, что имъ „шестьдесятъ лѣтъ“. Мосидзе заявилъ, что сегодня (29 іюля) масса женщинъ съ мужьями отправлялись на кочевье для „джумбиша“ (სჯუმბიშად), для прогулки. Я встрѣчалъ, дѣйствительно, цѣлыя партіи наѣздницъ въ бѣлыхъ чадрахъ. На нѣкоторыхъ изъ нихъ на бѣлую чадру накинутъ былъ красный платокъ для защиты отъ зноя. Женщины эти останутся на горахъ три дня. Ходжи очень возстаютъ противъ этого древняго, какъ утверждаетъ мой хозяинъ, обычая. Они говорятъ, что на горахъ нѣтъ никакого „зіарета“ (мѣста паломничества, богомолія). Но народъ упорствуетъ, говоря, что таковъ ихъ старинный обычай. Мосидзе (მოსიძე), Аганидзе (ღლონიძე), Джоркадзе (ჯოყაძე), Субукидзе (სუბუქიძე), Шарадзе (შარაძე), Бутидзе (ბუტიძე), Сагридзе (სჯლ-

ნიძე), вотъ эти семь домовъ первоначальныхъ жителей Имѝхреула, по сообщенію того же лица.

Имнадзе у моста, Имѝхреулъ вверху и Ивіѐть поодаль составляютъ три мѣлле селенія Имѝхреула (на картѣ и въ нынѣшнихъ оффиціальныхъ бумагахъ Ихреули): всѣ они на лѣвомъ берегу Имерхева.

Случаи искаженія еще на картѣ: Дабинское лѣтнее кочевье Боселѝта (ბოსელთა), а не Бозта (такого нѣтъ вовсе). Недалеко отъ Ивіѐта, въ двухъ часахъ ходьбы въ горы, въ лѣсу ровное мѣсто, урочище Пайарѝта (ფაჟართა, на картѣ его нѣтъ). Теперь пустое мѣсто.

Вечеромъ пригласилъ я въ домъ Мосидзе (рис. 18) мѣстныхъ „деликѝановъ", молодцовъ, и съ ихъ словъ записалъ слова мѣстныхъ турецкихъ и грузинскихъ пѣсенъ:

1) разбойничьихъ: დაგჯექი და დავითქრე (сообщилъ Сайдэ Аѓанидзе: I), დაგჯდე და წიგნი დავწერო (сообщилъ Сеѝера Гаѓалидзе: II), 2) свадебныхъ: ბუდრუნ გელინ, ნახალდამ (сообщили Сайдэ и старшій сынъ хозяина Аличауша Мосидзе, Османа: IV,2), ქსტენე დურ, ქსტენე (сообщили Сайдэ Аѓанидзе и Османа Мосидзе: IV,1).

Разбойничьи пѣсни сочинены года три-четыре тому назадъ „ѝирал"омъ Одел-оѓлы Шириною. Первую (I) пѣли, но мотивъ не новый, приходилось его слышать и у армянъ, и у татаръ около Ани съ другими словами. Пѣли и свадебную (IV,2) пѣсню. Первая свадебная пѣсня (IV,2) поется двумя хорами (გალმა და გამოლმა *съ той и этой стороны*), при чемъ обѣ стороны повторяютъ одни и тѣже двустишія. Съ повтореніемъ каждаго двустишія поется и разбойничья пѣсня I.

30-го іюля. Пятница.

Согласился сообщать пѣсни старикъ Мосидзе, но онъ увѣряетъ, что свадебныхъ пѣсенъ грузинскихъ нѣтъ. Повидимому, онъ вообще не знаетъ грузинскихъ. Онъ сообщилъ мнѣ и „разсказы": 1. თევზრ მირზას ქმა (IX), 2. ქოროღლის ქმა (X), 3. ყურბანის თქუმული (VII). Прозу передавалъ по-грузински своимъ говоромъ, стихи по-турецки. Еще имѣются сказанія „ашуѓовъ" (ашуღ), resp. „ашуховъ" (ашუხ): 4. Кѝериба (ქერიბ), 5. ашѝк-Омера (აშიკ-ომერ), 6. Кѝерема (ქერემ), 7. Дерди-оѓли[1]) (დერდი-ოღლი), 8. ашух-Кѐраѝя (აშუხ-ქერაი), 9. ашух-Резаѝя (აშუხ-რეზაი), 10. Йарали-Юсуссія (არალი-იუსსი), 11) Йарали-Маѝмуда (არალი-მაჰმუდ), 12. Мирза-Маѝмуда (მირზა-მაჰმუდ), 13. ашух-Седаія (აშუხ-სედა), 14. ашух-Узейра (აშუხ-უზეირ), 15. ашух-Сулеймана (აშუხ-სულეიმანი), 16. ашух-Пѐрѝаѓа (აშუხ-ფერჰად), 17. ашух-Шамиля (აშუხ-შამილი), 18. ашух-Муѝнобба (აშუხ-მუჰაბბი), 19. ашух-Санда (აშუხ სანდ), 20. ашух-Суммана (აშუხ-სუმმანი), 21. ашух-Сеѝиля (აშუხ-სეჰილ), 22. ашух-Зулаля (აშუხ-ზულალ), 23. ашух-Пѐрѝаѓ-у-Ширина

1) Какъ здѣсь, такъ и ниже въ транскрипціяхъ имерхевскихъ текстовъ «оѓлы» передаю «оѓли» соотвѣтственно имерхевскому произношенію.

18. Ашу́гъ Али-чаушъ Мисиръ-оглы (Мосидзе) съ потомствомъ (къ стр. 46).

(ᲐᲨᲣᲮ-ᲒᲣᲚᲔᲠᲗ Უ ᲨᲘᲠᲘᲜ), 24. ашух-Есманы (ᲐᲨᲣᲮ-ᲔᲡᲛᲐᲜᲘ), 25. ашух-Исмеиля (ᲐᲨᲣᲮ-ᲘᲡᲛᲔᲘᲚᲘ) и др., такъ еще были названы имерхевцы: ашу́гъ Али-чаушъ Мисиръ-о́глu (мой хозяинъ и разсказчикъ, см. рис. 16) и ашу́гъ-Ке́амилъ, молодой, оба изъ Имэ́хреула.

Мнѣ не нужно прибавлять, что у моего разсказчика въ „ашу́ги“ попали и герои романовъ.

Въ Имерхевѣ выпадаетъ глубокій снѣгъ, иногда высотою въ 1 с. 2 а. 9 в. Пользуются тогда лыжами: деревянный овалъ съ ремнями по серединѣ, ᲮᲘᲚᲐᲛᲣᲠᲘ (ᲮᲘᲚᲐᲛᲣᲠᲘ), ҳедэ́къ (т. ايديك *сапогъ*).

Смотрѣлъ ткацкій станокъ сайэ́кро (ᲡᲐᲔᲥᲠᲝ), по-тур. джулэ́хана (ᲯᲣᲚᲔᲮᲐᲜᲐ).

Тактъ танца ᲙᲝᲚᲡᲠᲛᲔ колсарма (груз. ცალგე სᲛᲔ цалке сама, не ᲡᲐᲜᲘ аіні) $^4/_4$, стопа руставелевскаго шапра. Сегодня плясалъ одинъ мальчикъ (имэ́хреулецъ), лѣтъ 12-ти, полный, цвѣтущій, съ женоподобнымъ лицомъ, съ выкрашенными кистями рукъ. Плясалъ онъ съ большимъ искусствомъ, особенно искусенъ былъ въ плавномъ движеніи полости живота и зада. У мальчика (ქᲝᲩᲔᲒᲘ, ҳочег-і) голова перевязана платкомъ: платокъ узломъ надъ лѣвымъ ухомъ.

Хоровая пляска, вижу, нѣсколькихъ видовъ: пляшутъ по мѣстному и по манерѣ хопинскихъ лазовъ. Сейчасъ пляшутъ у меня въ маленькой комнатѣ втроемъ.

* * *

I. Разбойничья пѣсня Оделоґли Ширины (ᲝᲓᲔᲚ-ᲝᲚᲚᲘ ᲨᲘᲠᲘᲜᲐᲓ).

1 დᲐᲕᲯᲥᲔᲘ და ᲓᲔᲕᲘᲗᲘᲥᲠᲔ
ბᲐᲠᲐᲚᲔᲑᲘᲡ ᲐᲛᲑᲐᲕᲔᲑᲘ.
2 მე ᲡᲐᲧᲕᲐᲚᲛᲐ ᲕᲘᲡ ᲣᲗᲮᲠᲐ
ᲩᲔᲛᲘ ᲒᲣᲚᲘᲡ ᲓᲔᲠᲓᲔᲑᲘ?
3 ღᲐᲛᲘᲗ ᲒᲖᲐᲖᲔ ᲡᲐᲐᲠᲣᲚᲨᲘ
ბᲔᲕᲠᲯᲔᲚᲔᲑᲢᲓᲐ ᲒᲐᲕᲒᲝᲠᲓᲔᲑᲘ.
4 ღᲠᲚᲝᲑᲐ ᲠᲝᲛ ᲨᲐᲛᲝᲕᲓᲐ,
ᲕᲔᲠᲐ ᲙᲐᲪᲡ ᲕᲔᲚᲐᲠ ᲒᲔᲜᲓᲝᲑᲘ,
5 ᲕᲔᲚᲐᲠ ᲨᲔᲕᲐᲚ ᲒᲔᲠᲐ ᲡᲐᲮᲨᲘ:
ᲓᲘᲚᲐ-ᲡᲐᲚᲐᲛ ᲒᲨᲘᲐᲠ ᲢᲧᲔᲨᲘ.
6 ᲖᲐᲗᲗᲘᲔᲑᲝ, ᲒᲔᲮᲕᲬᲧᲔᲑᲘ,
ᲐᲠ ᲒᲐᲛᲐᲒᲖᲐᲮᲝᲗ ᲣᲥᲣᲛᲐᲨᲘ.
7 ᲐᲠᲐ ᲕᲘᲜ ᲐᲠ ᲒᲐᲓᲐᲛᲐᲠᲬᲣᲡ
ᲒᲐᲛᲐᲒᲖᲐᲕᲜᲐᲮ ᲡᲐᲑᲐᲠᲨᲘ.
8 ᲗᲔᲠᲚᲐᲛᲐᲜ ᲚᲔᲡᲒᲘ ᲣᲗᲮᲠᲐ,
დᲐᲕᲐᲛᲦᲔᲠᲝᲗ ᲩᲣᲜᲒᲣᲠᲡᲐᲓ:
9 „ᲠᲐ ᲣᲑᲔᲓᲣᲠᲘ ᲛᲔ ᲓᲔᲕᲑᲓᲔ,
ᲕᲔᲠ ᲕᲣᲨᲣᲠᲔ ᲡᲝᲤᲚᲔᲑᲡᲐ.
10 რᲐ ᲡᲐᲪᲝᲓᲕᲐᲕᲓ ᲛᲔ ᲓᲐᲕᲠᲩᲘ,
ᲕᲔᲚᲐᲠ ᲛᲘᲕᲔᲚ ᲯᲐᲜᲘ ᲙᲐᲠᲡᲐ.
11 ᲗᲘᲠᲐᲜᲓ ᲠᲝᲛ ᲒᲐᲛᲝᲕᲔᲚᲘ,
ᲐᲠ ᲕᲘᲧᲐᲕᲘ ᲝᲪᲘ ᲧᲚᲘᲡᲐ.
12 ᲡᲝᲤᲔᲚᲘ ᲛᲪᲔᲠᲘ ᲒᲔᲛᲘᲮᲓᲐ:
ᲛᲘᲖᲔᲑᲜᲘᲐᲜ ᲡᲐᲛᲧᲝᲤᲔᲚᲡᲐ.
13 ᲖᲐᲗᲗᲘᲔᲑᲝ, ᲒᲔᲮᲕᲬᲧᲔᲑᲘ,
ᲡᲔᲚᲐᲛᲡ ᲛᲝᲒᲕᲬᲠ ᲧᲕᲔᲚᲡᲐ.
14 ᲩᲔᲛ ᲛᲝᲙᲕᲓᲔᲓᲐᲮ ᲠᲐ ᲝᲥᲜᲔᲑᲐ?
ᲐᲠ ᲐᲛᲝᲐᲕᲡᲔᲑᲗ ᲗᲥᲕᲔᲜ ᲛᲔᲖᲔᲠᲡᲐ.
15 ᲡᲘᲙᲕᲓᲘᲚᲘ ᲮᲔᲑᲔᲠ ᲮᲣ ᲒᲝᲣᲒᲖᲐᲕᲜᲘ
ᲡᲐᲪᲝᲓᲕᲐᲕᲓ ᲩᲔᲛ ᲓᲔᲓᲐᲡ.

1,2 ᲮᲐᲜᲓᲐᲙᲔᲡᲐᲒᲐᲜ М.-И. = **Мола-Ибраһимъ** (см. ниже, стр. 49), **а сказитель Сайдэ произносилъ и** ᲣᲮᲐᲜᲓᲐᲙᲔᲡᲐᲒᲐᲜ **наравнѣ съ** ᲮᲐᲜᲓᲐᲙᲔᲡᲐᲒᲐᲜ. — 2,2 ᲒᲣᲚᲡᲐᲮ] ᲒᲣᲚᲡᲐᲓ М.-И. — 4,1 ᲓᲚᲝᲑᲐᲡ] ᲓᲐᲕᲔᲗᲐᲡ М.-И. — 4,2 ᲙᲐᲠᲓᲐᲡ М.-И. — 6,1 зайти́, ضبط *полицейскій*. — 6,2 укумэ́, حكومت *правленіе*. — 10,2 цамі, جامع *мечеть*. — 13,2 селам, سلام *привѣтъ*. — 14,2 мезер, مزار *могила, кладбище*. — 15,1 хебер, خبر *вѣсть*.

16 მუხამდავ, არ გეწეინოს,
თუ წეგიკითხეს ბარათი.
17 ოდელ-ოღლის ჩამოგეკიდე:
მაშინ ეგ იდგა რჩათი.
18 —„ას მანეთზე არ დემიკლო,
ზედ დადეც შენი სათი!“
19 —„ახი ოღლი, კაკ ბიჭი ხარ,
ას ალთუნსაც არ დემიკლო!
20 გედეირხინე შენი სული!“
ალი ალამ დემიზახა:
21 „ეგენ, მე გარ, ჯულეთ-ოღლი.
შენ მაქახად რას ქნეეი?
22 შენ ტიხეში ჭამე ბერი!
ალარ მითხრა მაგ ფერი სიტეეა,
23 არ მომიკლა ჩემი გული!
შიგან დოეკარი ბორი,
24 გარეთ ავა სამე ჯარი.
მაზღაები გამოგეარი,
25 თითო-თითო ეეელის ეკარი.
ღალეში რომ გეეიქნე,
26 ესჯერს ეგონა ტიპიელი.
დაჯდენ, მათი სული მეჲტირეს,
27 ვერ დეჲჭირეს ფერადები.
სულეამახ ბეგს თუ იკითხავ,
28 მაღალი არი, შიშმახი.
ვერ დეჲჭირა ფერადები,
29 ალარ მოედა ნიშანი.
თაში ბასხენი დემეცა:
30 მაშინ მეჲკლა ზათიებაში.
იქიდამაც გამეექეცით,
31 ჩამოგეღითა-და ჩემ ხახში.
დილას ესეერი მიზახის:
32 „ალარ გამეჲხედო კარში!“
იაზღუდან გადავაშია,
33 გედეირბინე ჩემ ბალჩაში.
ეურშემებმაც გემირბინა
34 იქით ავქდა ღლიაში.
რა ბრალი მე დემეეარა!
35 მომიგდა-და ჩემი ქალი:
ალარ მაქ შემოსავალი.
36 ღმერთო, შენაც გეხვეწები,
გემიეგანე ლამაზ დღეში.

16,1 მუხამდა, „ულაზის შვილი“.—17,2 pahaṭ, راحت *спокойно.* — 19,2 altun, التون *золотая монета.* — 21,1 ეგენ, „შის შვილი“, еган, يكن *племянникъ.* — ḍelet, دلّاد *палачъ.*— 23,2 nafir, *труба.* —24,2 მზღალი, „ეენეგნა“, собственно „ჯეგნე“ (ср. гур. ჯოგნა) *скважина, маленькое окно.* 26,1 eskер, عسكر *войско.*—ტიპელი, молнія (ეეი).—28,1 šišman, ششمان *толстый.* — 29,2 басхун, باصقن *внезапное нападеніе, облава.* — 30,1 zaptiebaši, ضبطيه باشى *начальникъ полиціи.* — 33,2 kuršum, قورشون *пуля.*

Имѣхреулъ 29 Іюля. Сообщилъ Сайдэ Аѓаниздзе.

Iа. Варіантъ къ разбойничьей пѣснѣ Одел-оѓли.

5 ერთი რომ დემეზანება,
დემესაზმრებიან ზათიები,
6 საზმრებიც რომ წემიხდება
ზალუახ გავდერდიანდები.
7 ბიტი რომეს გეჲბუბუნებს,
შეწეებილი გუჲქ თოფები.
8 ულოგინოდ დგორვაში
გვერზე ამოუდს ეკლები.
9 ოდელ-ოღლის თუ იკითხავ,
ჯუანს აქ მის ვათანი.
10 ქვეყანა რომ შეაწუხა,
ახლა ბეუერი აკვს დუშმანი.
11 უქუმათში ვერარ მიეალ,
წახდენილი მაქ ზაგონი.
12 ნაჩელიკო, მემიგონე,
ზალუახ დავრჩი მოწეენილი.

9,2 ჯუან ჯანის ან, „ხულის ზვით“. — vaṭan, وطن *родина.* — 10,2 душман, دشمن *врагъ.*

13 შენი სიტყვაც მართალია,
გაბზინდები წყაროსაგანი.
14 ზაბითალა, მემიგონე!
მე გეხვეწები ფიცრამდი!
15 ერთი გოგო გამემირჩია,
არ დამტოვო მტირალი.

13,2 წყაროსაგანი] другой ткемалецъ поправилъ: „წყაროსაგანი, დედა ცდარი გამიხდები“.

Ткемалецъ 2 августа. Сообщилъ Мола-Ибрагимъ Шериф-чауш-оглы. До перваго стиха 5-го двустишія варіанты Мола-Ибрагима я внесъ въ имеретинскую запись, но потомъ его текстъ разошелся значительно, и пришлось его записать особо. Впрочемъ Мола-Ибрагимъ признался, что многое забылъ.

II. Разбойничья пѣсня того-же Ширины Одел-оглы.

1 დავჯდე და წიგნი დავწერო,
ჩიტ გავატანო ხებრითა:
2 სად საყვარელ შუტანე,
ვერა ვსტუმრე ჩქარითა.
3 აბდულბეგი ხალიას მეზებს,
ამდგარი არის ჯარითა.
4 იმისდა ვერა ვსტუმრე,
გურეხლი მომდის დვარითა.
5 ერთი გოგოზე აი დამჩა,
ხუ დაგახვედა ბევრითა.
6 მე რომ მოვკვდე, სხვას მიეცით,
მე რომ მჯობდეს თვალტანითა.
7 ჩემი უამა და ქმერი
თან გავატანოთ ზითვითა.
8 სელაშსა რომ შამოგითვლი
გამოშორიანვალ ჩიტითა.
9 ქსდა ხალიას მენატრება
მე, რომ სულა სამწარითა.
10 ქვეყანა მტერათ ემიდგა,
მოხდობილი ვარ გულითა.
11 შენაც რომ ალარ მიგვდრო,
დეგეტეგებად ენითა.
12 სათუთ ბატონმა მომწერა:
„შენი ვარ ღმერთის ეშრითა:
13 ებედი არ გეგეთხეები,
სიტყვის გიხდი გულითა.
14 საყვარელ, კარგა დაგხვდი,
არ მოშიკლან ყურშუმითა“:
15 ოჰ, მისი სულის ჭირიმე!
ღამაზია თვალტანითა.
16 რა ჩათინა გულის სენდა!
სულის სამწარით დავდები.
17 გულში მერაე რომ ჩამეგდებ,
გაბუკვილივით დავჯდები.
18 მე თუ სხვა ქალ შევხედო,
გემიქორდეს და თვლები!
19 ახ და ულა (sic) სხვამ ითხოს,
უმისოთ რაუერ დავდგები?
20 საყვარელ, შენი ჭირიმე,
ამოგკოცნოდა თვალები!
21 შენ მარტო, მე სხვა არ მინდა,
ას ოთხ ქითაბ გეფიცები.

5,1 „ის, დედა თვალი“.—7,1 ჯამა, جامه *сабля*.—ქემერ, كمر *поясъ*.—12,2 емр, امر *приказаніе, воля*.— 13,1 ебеді, ابدی *навѣки, никогда*.— 16,1 четін, چتين *трудный, непріятный*.— 17,1 мерай, مراق *тоска*.— 18,2 кор, كور *слѣпой*.— 21,2 кітаб, كتاب *книга, Коранъ*.

Имеретинъ 29 іюля. Сообщилъ Сеидера Гагалидзе.

III. Разбойничья пѣсня Забиты, сына Кибар-оглы, изъ Діобана.

1 ერთი დერდები მევიგონოთ,
გამევიგონოთ და ლესგები:
2 ჩემ სიყვარული (sic) დის უკან
დუზად მეჩვენება თვები.
3 ვოდემე, რა სტოდვად დავრჩნით:
არ მიკითხვენ ჩემი ზმები.
4 ფენჯერედახ გიყურები:
შავთ მეჩვენება თვები.
5 დილასადმ ერთ გვიკითხვენ,
კარზე დგანან ზაფთიები.
6 კარშიც რავდ გამეიხედვ?
კარზე ყუეია კდიები.
7 სულ არაფერიც არ მინდოდეს
ადამიანუმის თმიები.
8 დმერთსაც იმას ვეხვეწები,
დამანახვონოდა შვილები.
9 ფატუიმე დეთიმათ დამჩა,
მისთვინ მომდის ცრემლიები.
10 არა ვისაც არ ვაწუინე,
ისე დევიარე ტუიები.
11 სოფელში რომ ველარ დავდეგ,
ფეკზე ადგნენ სოფლიები.
12 ვერსადაც რომ ვერ დავდექი,
გედევიარე მაჭახელში.
13 ხახელიგმაც რომ შემიტევა.
ჩამეუდანოდა მაჭახელში.
14 ჭექელოღლებით ვიყვი,
დევიარებოდით ტუიებში,
15 მათც რომენოდა მიფუშტეს,
თოთი მესროლეს კდიებში,
16 ურშუმებმაც გემირბინა
იქეთ აქეთოდა ღლიებში.
17 ველარავის ველარ გენდევ,
ავდექ, ჩავედ ოსმახლიში,
18 დუზბაშად რომ დამაყენეს,
ოცი შაური მქონდა დღეში.
19 შვილებიც რომ მომიგონდეს,
ცეცხლი შემეკიდა თვეში.
20 აუდექ იქიდან მეედოდა
დაუჯექიოდა ჩემსა სახლში.
21 დედეე სებები გემიხდა,
არ შეუდოდი იმ საქმეში.
22 იმ საქმებსაც ველარ გოუძელ.
ავდექ, ჩავედ მიღმა ტეეში.
23 ჩიტიდამაც მეშინოდა
ღმერთის გამჩენელის დღეოდმეში.
24 ნახელიგმაც რომ შემიტევა,
გვეზებსადა უველა სახლში.
25 ჭაკიოლუნკროს კი შევეზეყე,
ფეშტოდი მიმიცა რიშვეტში.
26 ღმერთმაც ბერექეთი მიცეს,
შური გვაჭამა ტუიებში.
27 მათც რომენ დაატევილეს,
შიაწრესოდა ბელაში (sic).
28 მათც რომენ დაატევილეს (sic),
ჯარი შემიყენა გზაში.
29 სელამქელამ მუახსენებ
დიდშტარას სურეგახში.
30 მეჭმედა დეთიმათ დამრჩა:
მისთვინ მომდის ცრემლიები.
31 მეკიდაღეს სელამ ვეტევი:
ანტიხლოსოდა ღმერთის დღეში.
32 ბარათაღეს სელამ ვეტევი:
სულ უველა სადათ ღმერთის დღეში!

1,1 дерд, درد *печаль* (груз. დარდი). — 2,2 дуз, دوز *ровный*. — 9,1 ფატიმე дочка разбойника.—йетім, يتيم *сирота*.—15,1 ?ოუშტეს, „დამტყვლეს“.—18,1 йузбаши يوزباشی *сотникъ*. — 21,1 დედა, „მამის მამა“, деде, دده *дядъ*. — себеб, سبب *причина*. —25,1 ჭაკალურკრო, „მაჭახელელი კაცი“. — 2 пиштоf, ср. پشتو *пистолетъ*. — рішвет توشر, *взятка*. — 26,1 берекет, برکات *благословеніе*. — 27,2 бела, بلا *несчастіе*. — 29,2 ხურეგანში] „ურაზაკი ქალაქის გარე ორი“.—30,1 მეჭმედ, „ურაზას შვილი“.—31,1 მეკიდაღეს, „წესახმერელი ორი“.—32,2 саг, صاغ *здоровый*.

Тетракеіъ 2 августа 1904 г. Сообщилъ Мола-Ибраһимъ Шериф-чауш-оглы. «დაწერე, ბელქი ახბერა ვიცი *пиши, быть можетъ, я знаю наизусть*»,

обратился онъ ко мнѣ передъ началомъ записыванія. «Есть еще», замѣтилъ Мола-Ибраһимъ въ концѣ, «но сейчасъ не могу припомнить». Мотивъ здѣсь называется ყაჲდე ќайде. Онъ пропѣлъ, чтобы показать, на какое «ќайде» поется пѣсня. «ფენა ხაცოლავია», пояснилъ онъ мнѣ на вопросъ о ფენა فنا, употребленномъ имъ. Грузинское «ლამაცვევილა» онъ объяснялъ мнѣ грузинскимъ же «მან შემაჭრა».

IV. Свадебныя пѣсни.

1.

Когда отправляются на свадьбу въ домъ дѣвушки (ქორწილში რომ წავლენ გოგოს სახლში).

ქესტენე დურ, ქესტენე,	1	ќестене дур, ќестене,
ყაჲი ბაღლამალარი.		ќаӣі баґламаларі.
ჰეჩ ხათრუნდან ჩიხმაჲურ		һеч хат́рундан чіхмайур
ჲარუნ აღლამალარი.		йарун аґламаларі.
ო ხუმარ ჲარ ბრახლარუნ	2	о хумар йар брахларун
ელედუმ ელექ-ელექ.		еледум елеќ-елеќ.
ბენ ჲარდან აჲრმაზდუნ,		бен йардан айрмаздун,
აჲრდი ყაფე ფელექ.		айрді ќафе фелеќ.
არმუდი დერსუნ, ერსუნ,	3	армуді дерсун, ерсун,
ყაბუღუნი ნეჲლერსუნ.		ќабуґуні нейлерсун.
ელ სალადუნ, გელმადუნ,		ел саладун, гелмадун,
ნეჩუნ ჲალანი დერსუნ.		нечун йалані дерсун.
ჩიხართუმ ა კუზლარი,	4	чіхарт́ум а кузларі,
თაფან ეთდინ დუზლარი.		т́ап́ан ет́дін дузларі.
სელამ ვერდუმ, ალმადი		селам вердум, алмаді
ა ბუ ქოჲუნ კიზლარი.		а бу ќойун кізларі.
ჩოხა გეჲარ უმუშდან,	5	чоха гейар умушдан,
დუგმელარი გუმიშდან,		дугмеларі гумішдан,
ჩიხ და ბირ ბახ, კაჲნანა,		чіх да бір бах, кайнана,
გუზელმიდურ ენიშდა.		гузелмідур енішда.
დერიანუნ ქენარუნდე	6	деріанун ќенарунде
ჲოშალი კოჲუნ დურურ.		йошалі койун дурур.
კიზ, სენინ გუზელლუღუნ		кіз, сенін гузеллуґун
ჰერარეთ სოჲუნ დურურ.		һерарет сойун дурур.
დერიანუნ ქენარუნდე	7	деріанун ќенарунде
ნარ-აყაჩლარ ბელ ვერურ.		нар-аќачлар бел верур.
კიზ, სენინ გუზელლუღუნ		кіз, сенін гузеллуґун
იფიმუზა ელ ვერურ.		іп́імуза ел верур.
გემიდა ვარ ხარამუზ,	8	геміда вар харамуз,

4*

ირახ კალდი არამუზ. — ірах калді арамуз.
დიშარდან ბელი ოლმაზ, — дішардан белі олмаз,
იჩარდან დო იარამუზ. — ічардан до іарамуз.

Имп̆хреулъ 29 іюля. Сообщили Сайдэ Аг̆анидзе и Османа Мосидзе.

2.

Когда ведутъ невѣсту (новобрачную დედოფალს) къ мужу.

1 ბუჲრუნ გელინ, ნაზილლამა. — буйрун гелін, назиллама.
ევი სუფურ, თოზეჲლამა, — еві суп̆ур, т̆озейлама,
ყაჲნენენან, სოზეჲლამა. — к̆айнэнэнан, созейлама.
2 ათლარ ქიშნარ, არფა იშტარ, — ат̆лар к̆ішнар, арп̆а іштар,
გელინ აღლარ, გეთმან იშტარ. — гелін аг̆лар, гет̆ман іштар.
3 გელინ ათლადი ეშიკი, — гелін ат̆ладі ешікі,
სუფრადა ყალდი ყაშუღი. — суп̆рада к̆алді к̆ашуг̆і.
4 მუჯესინი ბაყლათდილარ, — муџесіні бак̆лат̆ділар,
ყარდეშინი აღლათდილარ, — к̆ардешіні аг̆лат̆ділар.
5 ბაღდა თოფლადინ ფუნდუღი, — баг̆да т̆оп̆ладін п̆ундуг̆і,
ჰანი გელინინ ზანდუღი. — һані гелінін зандуг̆і.
6 ბაღდა თოფლადინ ჯეუზი, — баг̆да т̆оп̆ладін џеузі,
ჰანი გელინინ ჯეიზი. — һані гелінін џеізі.

Имп̆хреулъ 29 іюля. Сообщили Сайдэ Аг̆анидзе и Османа Мосидзе.

3.

«Макары» (см. *Дневникъ* 28 іюля, стр. 37—38), сопровождая изъ дома отца молодую, въ старину пѣли слѣдующее четверостишіе, нынѣ вышедшее изъ употребленія по срамности:

— „მოგვყავს-და, მოგვიხარია,
შინდი გურკა მხვრეტელი".
— „მაგასაც გოუხაზირეთ
მუხა-სოლი უდრეკელი".

Имп̆хреулъ 30 іюля. Сообщилъ Сайдэ Аг̆анидзе.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

V. Мышь и котъ.

1 თაგვი ავათ გამხდარიყო,
კუტა მიედგა სახახავათ:
2 —„რა გჭირს, ჩემო უურჩქმეტიავ?“
—„შე რა გინდა, შე უურ დედო?“
3 კუტას სიზმარი უნახავს,
ავათ-ყოფი თაგვი უნდა.
4 —„ამ სირაქ დემეთხუე,
ზალიან სიტოტხლე მინდა.
5 უქეჲფური დემინახე,
ზალიანც გეგიხარდა.
6 სამ წელიწად რომ ავათ ვიყო,
კუტის ხახეა შე რათ მინდა?
7 წავალ, ჩემ ხელით მოგიყვან.
რაცხა მეტი თაგვი გინდა“.
8 —„ვოჲ, ვოჲ, შე თაგვო,
რას უბედუნები?
9 შე მიგიხედი შენ დუბარას,
სიტოტხლეითად წასელა გინდა,
10 გაშარეითად წასელა გინდა“.
ერთი ლესკი გამეგოხოთ,
11 გურჯიჭალად სიმღერები!
კუტამ თაგვი დეიჭირა,
12 ხამოკკლად ტრემლები:
„შვილები ჲეთიმად დამრჩნეს,
13 არ ვის არ შევებრალები.
ხეს და ქვას შევებრალები
14 ახლა რადაი უნდა ვქნა?“
დაჯდა, ერთი შეიტირა.
15 თაგვი კუტას მიახემდა:
შიშმა შიაქნო ბარკალი.
16 ამ ლესკისა გამომთქმელსა
ჭვანელს ეტყვიან ფირაქსა.
17 ამ ლესკისა გამომთქმელი
ნახევარზე ბეჩაო,
18 კუტას და თაგვ ვინ უყურა?
სულთელად ტყვიდაო.

4,1 ხაქ. ciра, سيرة *образъ жизни.* — 9,1 дубара, دبارة *хитрость.* — 11,1 гурџіца گرجية *по-грузински.*—12,2 йетім, يتيم *сирота.*

Имѣхреулъ 30 іюля 1904 г. Сообщилъ Сайдэ Аѣанидзе. Онъ назвалъ автора Одел-оѣли Ширину (اوجلي اوغلي شيرين), но онъ же сообщилъ, что пѣсня «пришла изъ Грузіи».

VI. Стихотвореніе носитъ названіе по предмѣстію Батума — ორთაბათუმი, гдѣ произошло описываемое въ стихахъ событіе.

1 გოგო ბიების: „ვერ წავყვები,
სერდაღაჲ ჩემი ქმარი.
2 სადაც წყვა, იქ მიავგნებ,
თუ გინდა, თავი მოშეწირი.
3 კარზე ფეხი გადავდგი,
მუხლმა დემიწყო კანკალი,
4 ბახჩი ბოდოს რომ ხაგველი,
სახშიც შეიქნა ხრიალი.
5 ჩემმა ძმაშა მოშაძახა:
„თუ დეექწიე, დაგკლი!“
6 მაშინ გულმა გემიწყალდა,
თუ შეიყარა სიძეწაღნი.
7 დინე ჩემიდან მეშინოდა:
ღმერთო, შენ ეს მოშიკლი!
8 ყაიგანი ასე მჭირდა.
ერთი ქუა შემოგკარი.
9 ბნელ ღამეში რომ მობძანდით,
თქვენ ხომ არა ხართ ფერიდი?

1,2 ხგრდლაა, „ხიდრდლი“, — 6,2 произносить и ხჩგ. — ჩაйн-і, چايين *шуринъ.*—7,1 დინე, „ინენ“ (ქედ). — 8,1 ეიგანი, „იღბალი“ (ბედ). —

10 ფირალობას უკეთესია,
ფეხზე ჩევიცვა ზანკალი.
11 გამჩენელმა გადმოგვხედა,
მოგვიქროლა ერთი ქალი.
12 მაშინაში რომ ჩავჯექით,
შიგნით დევკლიტეთ კარი.
13 ფეზლი ბეგმა კარზე მოდგა,
ისახელა მისი გვარი.
14 ფეზლი ბეგსაც თუ იკითხავ,
სანჯალ ბეგის შვილი არი.
15 გარეთ ჩხუბობა რომ შეჰქნა,
მაშინ ჩივჰან: „სუთი არი",
16 მომიყვანეს ისპათები,
დემიყენეს ერთი ქალი.
17 მის სიტყვასაც ვინ მიიღებს:
ხუთასი კაცის ნახმარი!

10,2 ზანკალი *наголенникъ*, ср. арм. զանկապան, не надо смѣшивать съ ზენკალი или ზეინკალი *слесарь*.— 15,2 სუთი, судъ.—16,1 ისპათი, свидѣтель, по объясненію сказителя.

Т̓ет̓ракет̓ъ 1 августа 1904 г. Сообщилъ Юсуфъ Эндесис-оґли Басонидзе. Онъ изъ Бадзгирет̓а, но проживаетъ въ Зедвакѣ въ Агарѣ. Бывалъ и въ Батумѣ.

VII. Сочиненіе К̓урбана. Давнее сказаніе (ყურბანის თქუმული, ბევრი ხნის საჩივარია).

ყიამედენ ეშინ დოსტლარ, ჲარენნარ, — к̓іамеден ешін достлар, йареннар,
ადალეთ შაჰინენ ფერმან გელდი, — адалет̓ шаhінен ферман гелді,
ისტიყბალ ეილაინ დურუნ სელამა, — істік̓бал еілаін дуруп селама,
უ დერთლი კოჲნუმუნ დერმანი გელდი. — у дерт̓лі койнумун дермані гелді.

* * *

ო ჲარდა ბენ კიბი ოდელარა ჲანსჷნ, — о йарда бен кібі оделара йансən,
ეჰლი ხიზმეტ ოლან ყულარ უჲანსჷნ, — еhлі хізмет олан к̓улар уйансən,
საყილარ შად ოლსუნ, იშრეტ დოლანსჷნ, — сак̓ілар шад олсун, ішрет долансən,
ღემ იდე ფეტმანჷნ ჲამანი გელდი. — ґем іде фетманəп йамані гелді.

* * *

ყურბანი ყუსსედან ყარხმადი ბაშჷმ, — к̓урбані к̓усседан к̓архмаді башəм,
ხაჲალი ჲარილა გორულმაზ იშჷმ, — хайалі йаріла горулмаз ішəм,
ბუ დერდლი გოჲნუმუნ დერმანი გელდი. — бу дердлі гойнумуп дермані гелді.

Имп̓хреулъ 30 іюля. Сообщилъ старикъ Али-чаушъ Мосидзе. Сказитель предварилъ, что въ стихотвореніи три куплета (უჩ ხანე уч хане).

Непослѣдовательности «дерт̓лі» 1,4 и «дердлі» 3,3, «койнумун» 1,4 и «гойнумун» 3,3 подлинны. Даже «дермані» 1,4 первый разъ сказитель произнесъ «термані».

VIII. Лазская пѣсня, слышанная отъ чхалальцевъ.

მეულან ბირი ეულად ვერინჯას,	меулан бірі еулад верінџас,
აჩილმიშ ბახჩადა, ფიდანა ბენზარ,	ачілміш бахчада, п̆ідана бензар,
ბირისინდე დილი ბულბულა ბენზარ,	бірісінде ділі булбула бензар
იქისინდე ჰერ დედუვი ანგლანორ,	ікісінде hер дедуві англанор,
უჩუსუნდე ნერდა ოლსა, სალანორ,	учусунде нерда олса, саланор,
დორდისინდე ქენდი გურურ დუშუვი,	дордісінде кенді гурур душуві,
ბეშისინდე მუხთემ ტუთარ იშინი,	бешісінде мухт̃ем тут̃ар ішіні,
ალთისინდე დეგიშ ტურურ დიშინი,	алт̃ісінде дегіш турур дішіні,
იედისინდე ბაჲან ედარ იშუნი,	йедісінде байан едар ішуні,
სექიზინდე სელვი ილანა ბენზარ,	секізінде селві ілана бензар,
დოხუზუნდე კანჯა გული აჩილურ,	дохузунде канџа гулі ачілур,
ონუნჯიდე ჰებ უ ჰეჲვა იჩილურ,	онунџіде hеб у hейва ічілур,
ონბირინდე ზილიფლარი თელანურ,	онбірінде зілі̆лярі т̃еланур,
ონიქინდე შექერლანურ, პალანურ,	онікінде шекерланур, паланур,
ონუჩუნდე ნერდე ოლსა, სალანურ,	онучунде нерде олса, саланур,
ონდორდინდე ყოჲნი ბოსტან ბაღი დურ,	ондордінде койні бостан бағі дур,
ონბეშინდე სარილმანუნ ჩაღი დურ,	онбешінде сарілманун чағі дур,
ონალთინდე გორან ჰაჴლი ტაღი დურ,	оналт̃інде горан haхлі тағі дур,
სუჲა გიდარ, საღ აჲლინდე თასი ვარ,	суйа гідар, сағ айлінде т̃асі вар,
ბირ ყიზილა, ბირ გელინა ბესი ვარ,	бір кізіла, бір геліна бесі вар,
იქისიდა ბირ ოღლანენ უსტინე,	ікісіда бір оғланен устіне,
გელინ დერ ქი ჲალალარა ჩიქერუმ,	гелін дер кі йалалара чікерум,
სოუხ სულერ ბადეილა იჩარუმ,	соух сулер бадеіла ічарум,
ოჩ იგიდუს დილბერინი სიჩერუმ,	оч ігідун ділберіні січерум,
სენი ჯეჰილ, ჩოჯუხ სენინ ნე ჩიხარ,	сені џеhіл, чоџух сенін не чіхар,
იგიდ ასლანა ჯახ კოლა, ბენდა ვარ,	ігід аслана џах кола, бенда вар,
სარაჲლა იაქტურდუმ ბირ უჟდან უჟა,	сарайла йактурдум бір уждан ужа,
ყურბანთლარ ქესილსენ სარდუღუმ გეჯა.	курбант̃лар кесілсэн сардуғум геџа.

Имп̆хреулъ 30 іюля 1904 г. Сообщилъ Сайдэ.

IX. Разсказъ (екіа) Т̃еhар-мирзы (თეჰარ მირზას ექია).

თეჰარ მირზასი თავის მაშუყეთის[1]) ნათქვამი, ბაბაჲ[2]) რომ დოუკლეს. გოგო მისი ქალი იყო და აღარ მისცა მამა მისმა. ემიას[3]) გოგო უპირდა ნათხოვარი. ემიამ, ეთემ სულთანი ერქვა, მოუკლა ბაბა, ანაჲც[4]) მოუკლა, სამასი მაყარიც მოუკლა (ბიჭის ბაბას ამეთ ვეზირი ერქვა, ფაშა იყო). თეჰარ მირზა გაკოჭვილი მეიყვანეს ეჯემ სულთანთან და აღარ დააკვლევინა დელიყუულიმ. —ბიჭი კაჲ ლამაზი დელიყანი[5]) იყო და შეეცოდვა, აღარ დააკვლევინა.

Въ заглавіи: екіа, гевр. hікайе, حكايه *разсказъ*. 1) машукет, معشوقه *возлюбленная*. 2) баба, بابا *отецъ*. 3) еміа, عم *дядя (братъ отца)*. 4) ана, انا *мать*. 5) делікані вм. делікані, دليقانلى *молодой человѣкъ*.

ახლა თეჭარ მირზამ, ძმის შვილმა, უნდა უთხრას სიმღერა ემისა:

ყოლი ბაღლი დივანენა გელმიშინ, — ќолі баѓлі діванәна гелмішін,
დივანა ბაღიშლა, ბენი სალემი, — дівана баѓішла, бені салемі,
ჩოღუნი ყაფედა ჩირაღ ეჲლადინ, — чоѓуні ќаӣәда чіраѓ еӣладін,
ნააყ ირდან ყან ეჲლადინ, სან ემი. — нааќ ірдан ќан еӣладін, сан емі.

* * *

ოლდურდუნ ათამი, ვერან ეჲლადინ, — олдурдун аťамі, веран еӣладін,
ათეთნ თუნდა თუნა, ირაღ ეჲლადინ, — аťәťн ťунда ťуна, іраѓ еӣладін,
ჩოღუნი ყაფუდა ჩირაღ ეჲლადინ, — чоѓуні ќаӣуда чіраѓ еӣладін,
ბენდამი ქორ ოლდი გოზუნ, სან ემი. — бендамі ќор олді гозун, сан емі.

* * *

ახლა გოგო მოსრულის ფენჯერაზე. ნახოს უნდა, ჩემ ბაბამ ეს კაცი აღარ უნდა დაკლას თუ უნდა დაკლას. ახლა ერთი ხანა თქვა თეჭარმა:

სონამ ბილბილკიბი სესა გელიბდურ*, — сонам білбілкібі сеса гелібдур,
უეჰიჭინდან მუჲლარენ მესა გელიბდურ, — уеṗіhіндан муӣларән меса гелібдур,
ზოჰრე ხანუმ ილთიმასა გელიბდურ. — зоhре ханум ілťімаса гелібдур.
ზოჰრეა ბაღიშლა ბენი, სან ემი. — зоhреа баѓішла бені, сан емі.

* * *

გაერჩდა ეთემ სულთანი. „წეჲყვანეთ, დაკალით!“ ეს დელიყულს უთხრა. წეჲყვანეს შეკოჭილი:

—„მე წავყვან ტყეში, გავაგდებ. ის მოკვტეს მშიერი. ნუ დავკლავ“.

—„სულ კაჲ იქნება, წეჲყვანე ტყეში გაკოჭვილი. გააგდე და წამოჲთ, რამაც გინდა, იმან შეჭამოს ტყეში“ო.

ათი ცხენოსანი წეჲყვანა დელიყულიმ და წეჲყვანეს ბიჭი ტყეში ხუთი საათი გზაზე. მიიყვანეს იქა, დატიეს შეკოჭვილი და წამოვიდენ. ერთი საათი გზა გამოაიარეს.

—„თქვენ აქ იყავით, დელიყული ამბობს, მე წავდე**, იქ ფარი ქესა დამჩა“.

მიჳდა, რომე ბიჭი გაკოჭილი ძია და ტირის ტყეში. გუუხსნა ხელი, ფეხი.

—„შენ ამ ქალაქში აღარ მოხვიდე ბირ ზამან 6). წაი სხვა ქალაქში ხუთი ეძეს წელიწას!“

ათასი მარჩილი ფარა მისცა, ფული დელიყულმა, ხარჩლუხი 7), ჩამოჳდა თავით. ბიჭიც წეჳდა, მოვიდა ეთემ სულთანთან დელიყული.

—„რა ქენი?“

—„შენ რავაც რო ბძანე, ისე ტყეში დავტიე გაკოჭვილი“.

6) бір заман, بر زمان *одно время*; *никогда* (при отрицаніи).—7) харчлух, خرجلق *деньги на расходы*. —

---

* გელიბდურ гелібдур сказитель произноситъ и გელიპტურ геліṗтур.

** Слышится и ჭ (ჯ) вм. ვ. წაჭდე=წავდე.

წუნდა მეშრე თეჭარ მირზამა, მიუდა ერტ ქალაქში. იქ ერთი ბეზირგან[8]) იყო. ხახვერდი ბეზირგანს ეტყოდენ. მასთან სტუმარი გოუხდა. ბიჭიდან შვილი არ ეყვდა ამ ბეზირგანს. თეჭარ მირზა აშვილაა. გოგო შვილი ეყვდა. ეთხრა, რომე შენ რა კაცაშვილი ხარ? ბეზირგანმა უთხრა: „მე ვარ ამეთ ვეზირის შვილი“.

— „შენ ჩემთან იყავ. გოგოს მოგცემ, სარაის[9]), ბახჩას, რაც რომ ფული მაქ, თლათ შენ ჩაგაბარებ“.

ახლა ბიჭმა უთხრა, რომე: „მე უნდა სამი ხანე სიმღერა გითხრა. ჩემ დერდსა სიმღერით გაგაგნებიეთ“ —

ეթем сулթан ғезабəна оғрадəм, — кетем султан гезабена оградем,
іхілді о ғахдəм, о ғаџəм бенəм — ихилди о гахдем, о гаджем бенем
алагозлі бір ділберəн уџундан, — алагозли бир дилберен уджундан,
шімді мухтіаџəм сізлара бенəм. — шимди мухтиаджем сизлара бенем.

* * *

шемсі кемер кібі аґ ола йузун, — шемси кемер кибі аг ола йузун,
міскі ембер кохар, гулі, нергізəн, — миски ембер кохар, гули, нергизен,
каршімузда дуран ко ділбер кізəн, — каршимузда дуран ко дилбер кизен,
кедір алаһ білсəн о баџем бенəм. — кедир алах билсен о баджем бенем.

* * *

бен ғеһарəм, бахчаліам, баґліам, — бен гехарем, бахчалиам, баглиам,
йурек ғпареліам, џігер даґліам, — йурек гпареліам, джигер даглиам,
караманда аһмед везір оґліам, — караманда ахмед везир оглиам,
місірдан гелурді хараџім бенəм. — мисірдан гелурди харадж̌им бенем.

* * *

ალარ დადგა მასთან. წამოუდა. შიდ წულაწად მასთან იყო.

ის დელიყული რომ მოუდა შინ. გეარა ყონახი[10]). გოგომ დეინახა, დელიყული მოუდა. თეჭარ მირზა ალარ შეადგანა. ახლა გოგომ უნდა სამღერა უთხრას დელიყულის:

სიზა ყურბან ოლემ, ნუუჯაგან ულლა, — сиза курбан, колем неўџиван кулла,
ულლარ, бенəм бег ғейарі нейладəнз, — куллар, бенəм бег гейари нейладэнз,
гумбегун арґіер дерді мерайəн, — гумбегун аргіер дерді мерайэн,
ულლარ, бенəм аґа йарі нейладəнз. — куллар, бенəм ага йари нейладэнз.

* * *

8) безірган, بازاركان *купецъ*. — 9) сарай, سراى *дворецъ*. — 10) конах, قوناق *домъ*. —

---

* „ოგო ჰქ ულგა, გოგო! *Дѣвица стоитъ тутъ-же, дѣвица-то!*“ Замѣчаніе сказителя.

** „გოგოს სარაის ერქა ნუნა“. *такъ какъ дѣвица называлась Нарцисомъ*“. Поясненіе сказителя.

ბენდა ნე დერდილარ, აჯაბ ნედარემ,	бенда не дердiлар, аџаб недарəм,
ბაშემ ალებ დიარ დიარ გიდარემ,	башəм алəб дiар дiар гiдарəм,
ბაბამე ექმეგენ ჰარამ იდარემ,	бабамə еќмегəн hарам iдарəм,
ყულლარ, ბენემ ბეგ თეჲარი ნეჲლადენზ.	ќуллар, бенəм бег т́ейарi нейладəнз.

* * *

(თმა გემითეთრდაო)	(волоса, говоритъ, побѣлѣли у меня),
გელემ ბახემ, ებრულარემ ახმი დურ,	гелəм бахəм, ебруларəм ахмi дур,
გოთურდუგუნზ იაბანმი დურ, ტაღმი დურ,	гот́урдугунз iабанмi дур, таѓмi дур
თეჰარ ოლიბი დურ, ჲოხსა საღმი დურ,	т́еhар олiбi дур, йохса саѓмi дур,
ყულლარ, ბენემ ბეგ თეჲარი ნეჲლადენზ.	ќуллар, бенəм бег т́ейарi нейладəнз.

* * *

შვიდი წელიწადი რომ გათავდა, ხანვერდი ბეზირგანიდან წამოვიდა თეჰარ მირზა. ფარა, საქონელი მიცა, გამოგზავნა, ჩირაღი[11]) ქნა. მოჳდა ერთ თაზე. ეთემ სულთანის ჩობანთან[12]) მოჳდა. ჩობანმა კითხა, რომ შენ რა კაცი ხარ?

—„ეთემ სულთანის შვილი ვარ, თეჰარ მირზაჲ“.

—„ზორე ჲარი თუ გეეთხოვა?“

—„არ გათხოვილა“.

—„იმფრად ხელი მიმიწყევი, ზოჰროთან მიმიყვანე!“

მეიყვანა თავის სახში ჩობანმა. თავის ანას უთხრა, რომე „შენ ეს კაცი, იცი, ვინ არი? ეს თეჰარ მირზაჲ არის. ეს უჩუმადაჲ ზოჰრეს უნდა მიიყვანო, ანახო. მე უნდა წეჳდე, ცხვარი ვაძოვო. თუ მეგელ და არ გინახვებია, თან მოჰგლავ“. წეჳდა თავით ჩობანმა. ახლა მისმა დედამ ერთი ყათი[13]) ტანისამოსი, რუბა[14]), ქალის შეაკერვინა. იმ ბიჭს ჩააცვა, თეჰარ მირზას. წეჲყვანა, მიიყვანა გოგოს კარზე. ეს ჩემი გოგოაო, იმ დუბარით[15]) მიჰყავს თეჰარ მირზა*. ბიჭმა თან გაატანა ერთი უზუკი[16]) და ერთიც სავარცხალი იმ დედაბერს, ჩობანი ანას მიაბარა. კარზე მიჳდენ, ნობეთჩებმა[17]) არ შეუშვეს. ყარაყოლმა[18]) კითხა:

„თქვენ ვინ ხართ? აქ შესვლა იასაღია[19])“.

—„მე ერთი დედაბერი ქალი ვარ, ჩემი გოგოა, ხიზმეთჩად[20]) მიმყავს ზოჰროთან“.

—„არა, მარტო შენ აჲ“.

ჯერ თავით ეჳდა დედაბერი ზოჰროთან.

—„რა საჩივარი ქონდა (sic), ჩემთან რომ მოხველი“, ზოჰროჲ ჩივის.

—„იმისთვის მოველი, რომე ჩემთან ერთი სტუმარი არი. ამანეთი[21]) აქ ჩემთან შენზე მოსაცემი“. ამეილო ბილაზუკი[22]) და სავარცხალი, დუუდვა.

—„ეს შენ ვინ მოგცა?“

11) чiраѓ, چراغ *иллюминацiя.* — 12) чобан, چوبان *пастухъ.* — 13) ќат́, قات *комплектъ, пара (платья).* — 14) руба, روبا *платье.* — 15) дубара, см. выше, стр. 53. — 16) браслетъ. — 17) нобет́чi, نوبتچی *дежурный.* — 18) ќаракол, قره‌قول *стража.* — 19) iасаѓ, يساق *воспрещенъ.* — 20) хiзмет́чi, خدمتچی *слуга.* — 21) аманет́, امانت *залогъ.* — 22) бiлазук, بلازك *браслетъ.* —

* Разсказчикъ при этомъ ухмыляется.

—„ამოვალ კაცმა მომცა, თეჭარ მირზამა, შენთან გამომაგზავნა".
—„აჭა შენ ერთი ჭაჭვის ალთუნი, ამისი მომტანელი კაცი მომიყვანე!"
— „თან მოყვანილი მყავს აგერ". დუუძახა, ბიჭი მიიყვანა გოგოსთან. დედაბერმა ბახშიში [23]) ფული ეჲლო ზოჭროდან, წამოუ̂და მის შინ. ეთემ სულთანის კაცი დაყენებული ყავს მის გოგოთან ჩაშუტი [24]), თეარ მირზაჲ არ მოვიდეს. დაწვა, ადგა ერთ თვეს ბიჭმა გოგოთან. ეთემ სულთანის ხუბერი ხვდა, თეჭარ მირზაჲ მოუყვანია ყონახში. ზოჭრომაც: „შეიტყვა ჩემ ბაბამ ეს ხუბერიო", ერთი სანდუღი [25]) გააკეთებია მუშამბალი [26]), წყალი არ შეუ̂დოდა შით. იმ სანდუკში მალევდა ბიჭს. ყონაღის ძირში დიდი წყალი მიდიოდა. იმ სემთიდან [27]) არა კაცის გასავალი არ იყო, დიდი წყალი მიდიოდა—ჭორროღი. ხელი მიდვა სალამოზე ზენჯილზე [28]) (წყალში იყო ბიჭი სანდუღით ზენჯილზე). ცალიერი ზენჯილი ხელში მოყვა, წოუღია, წასულა, წყალს სანდუღი, აღარ არი, ახლა ზოჭრომ დეჲწყო ძალიან ტირილი. ის იქ ყონახში ტირილში იყოს.

ახლა ჩვენი საქმე მოუ̂და სანდუღზე. სანდუღი ხუთი დღის ყონაღი [29]) წეუ̂და, წყალმა წეჲღო, მორევში აბრუნებს, იმ მემლექეთში [30]) ერთი ფაშის გოგო იყო. სახელი ბანი ხანუმი ერქუ̂ა. გახედა, რომ ხალაიღით [31]) ორმოცი გოგო თან ახლავს, ჩეუ̂და ჭორროღის კიდურში. გახედა, მორევში ერთი სანდუღი არის, ტრიალობს წყალში. გოგუებს უთხრა ბანი ხანუმა: „ფული, საქონელი თუ არი, სუსთელი თქვენი იყოს. ჯანი [32]) თუ რამ არი, კაცი, ჩემი იყოს". გეჲხადეს ტანისამოსი გოგუებმა, გუუხარდენ, ფულიაო. ხელი ხელზე მოდვეს გოგუებმა. სანდუღი თან გამეჲტანეს გოლიდან [33]) გარეთ. ახადეს სანდუღი ყაფაღი [34]), ძალიან უკეთესი, ლამაზი დელიყანი. ბანი ხანუმს გუუხარდა. ქესიდან მისცა გოგუებსა ფული. წეჲყვანა თეჭარ მირზაჲ ყონახში. უთხრა, რომ „მე მითხუე ქალად შენ"!

—„მე მყავს სხვა ნათხოვისი. ყარამანს ეთემ სულთანის გოგო დანიშნული მყავს მე".

აგისი გოგომ უთხრა: „ჩემზე უკეთესია? ჩემზე თუ უკეთესია, მიგცემ იმას, წამუყვალ. ჩემზე უკეთესი თუ არ არი, თან წამოგიყვან და წამოვალ". ოთხასი კაცი წეჲყვანა ჯარი და წეუ̂და ბანი ხანუმა. მიუ̂და მას მემლექეთში. დატია ჯარი ქალაქზე ახლოს. თან წეჲყვანა თეჭარ მირზაჲ, მიუ̂და გოგოს ყონახზე ახლოს. ახლა სიმღერა უნდა უთხრას ბანი ხანუმა:

ფენჯერედან მელულ მუშკულ ბახანი ჲარ,	ц̧енц̧ередан мелул мушкул бахані йар,
ჯიგერემი ეშკ უდუნა იახანი ჲარ,	ц̧ігерэмі ешк̇ удуна іахані йар,
ალიანაღა ყიზილ გულლარ თახანი ჲარ,	аліанаѓа к̇ізіл гуллар т́ахані йар,
ვერ მუჯდამი, აღა-ჲარენ გეთურდუნ.	вер муц̧дамі, аѓа-йрэн гет́урдун.

* * *

— 23) бахшіш, بخشش *подарокъ*. — 24) чашут, چاشوت *шпіонъ*. — 25) сандуг, гевр. сандук, صندوق *ящикъ, сундукъ*. — 26) мушамбал (sic), مشمع *навощенный*. — 27) сем́т, سمت *направленіе, путь*.—28) зенц̧іл, زنجير *цѣпь*.—29) к̇онаѓ, قوناق *стоянка, дневной путь*. — 30) мемлеќет́, مملكت *царство*. — 31) халаиѓ, خلايق *рабыня, служанка*. — 32) ц̧ан, جان *душа, существо*. — 33) гол, گول *прудъ, глубокое мѣсто*. — 34) ќап̇аѓ, قپاق *крышка*.

ბიზემ ჲერდა ეგლანიბენ ყალმადი, — бізәм йерда егланібен к̇алмаді,
ბიზდა ოლან ყამ ყუსესენ ბილმადი, — бізда олан к̇ам к̇усесән білмаді,
ყირხ ყიზიდუხ, ჰეჩ ბირემუზ ალმადი, — к̇ірх к̇ізідух, һеч бірәмуз алмаді,
ვერ მუჯდამი, გეთურდამი გეთურდუნ. — вер муц̧дамі, гет̓урдамі гет̓урдун.

* * *

ბენ ბანიამ, ეშყ ბადესენ დოლდურდუ, — бен баніам, ешк̇ бадесән долдурду,
დოლდურდუნდა გული ბენზენ სოლდურდუ, — долдурдунда гулі бензән солдурду,
თორატ ტურდუმ, რეჲზლარა ბულდურდუმ, — т̓орат турдум, рейзлара булдурдум,
ვერ მუჯდამი, ბეგ თეჲარი გეთურდუმ. — вер муц̧дамі, бег т̓ейарі гет̓урдум.

ახლა ზემო გოგომ უნდა უთხრას, ზორომა:
რა იქნაო? მოკვტა? დარჩა? ქვაზე მიახეთქა?

თეჰარ მირზა სანდუღუნდა, — т̓еһар мірза сандуғунда,
სანდუღ ინგილდარ, ინგილდარ. — сандуғ інгілдар, інгілдар.
ონუ დერდ უ ბელასენდან — ону дерд у беласәндан
დერია ინგილდარ, ინგილდარ. — деріа інгілдар, інгілдар.

* * *

ქიმი ეულუ, ქიმი ბექარ, — к̓імі еулу, к̓імі бек̓ар,
ბექარ ოლან ჯეჲა ჩექარ. — бек̓ар олан ц̧ейа чек̓ар.
ბილბილ აღლარ, ყან-ჲაშ თოქარ, — білбіл ағлар, к̇ан-йаш т̓ок̓ар,
ბაღლარ ინგილდარ, ინგილდარ. — бағлар інгілдар, інгілдар.

* * *

ქემენდი ასტილარ ტალა, — к̓еменді астілар тала,
ჲენი დუშდუმ აჰ უ ზარა — йені душдум аһ у зара.
ზოჰრე ხანუმ ბოჲლე ყალა, — зоһре ханум бойле к̇ала,
ბაღლარ ინგილდარ, ინგილდარ. — бағлар інгілдар, інгілдар

ახლა ბანი ხანუმმა უნდა უთხრას:

ელიჲ ქეთდენ ბუ ქულუჲტურ, — елій к̓ет̓ден бу к̓улуйтур,
აღზა შექერ ექილიჲტურ, — ағза шек̓ер ек̓іліітур,
ქელემინან ჩექილიჲტურ, — к̓елемінан чек̓іліітур,
ნა ყარა დურ ყაშინ ზოჰრე. — на к̇ара дур к̇ашін зоһре.

ახლა ზემომა უნდა უთხრას:

სეჲაჲ გელდინ სინემუზრე, — сейай гелдін сінемузре,
იშიმ დუშტი ჩაჲრასტ, ბაჯი, — ішім душті чайраст, бац̧і,
ჲეთურმიშიმ ბირ ბეგზადე, — йет̓урмішім бір бегзаде,
ნეჯა თოქმემ ჲაშემ, ბაჯი. — нец̧а т̓ок̓мем йашәм, бац̧і.

ახლა ბანი ხანუმა უნდა უთხრას, بانی خاتون الدی:

ბუ დუნია ფანი დურ, ფანი, — бу дуніа йані дур, йані,
გეჩან სულეჲმანნარ ჰანი, — гечан сулейманнар һані,

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ფაშა ყიზი, ადემ ბანი,	п̓аша кізі, адəм бані,
გეთურმიშინ ეშინ ზოჰრე,	геҭурмішін ешін зоhре.

ახლა ზემოშა უთხრა:

ბახჩადა ვარ გულლარჷმუზ,	бахчада вар гулларəмуз,
ლალ ოლუფტურ დილლარჷმუზ,	лал олуп̓тур ділларəмуз,
ათამ ყირდი ყულლარჷმუზ,	аҭам кірді куллаpəмуз,
ეჲპა დინგლა სოდუმ, ბაპი.	ейп̣а дінгла содум, бап̣і.

ახლა შეხედა, რომენ იმ ბანი ხანუმზე ლამაზია ზოჰრე. უთხრა, რომე: „ეს გოგო შენი მუნასიბია 35), ჩემზე ყოფილა ლამაზი". დოუძახა ეთემ სულთანი ბანი ხანუმა. „შენ გოგო უნდა მიცე ამ კაცს, თეჰარ მირზას! აგერ ოთხასი კაცით მოსული ვარ შენი თავი მოსაკლელად (sic)".

—„სულ კარქი იქნება".

მიცა ქალად გოგო, ახთი 36) უყო. კაი დიდი ქორწილი მოამზადეს. ისინი ორნი იყვნენ სეფაში 37). ღმერთმა მოქმელი და დამწყრავი სეფა აღირსოს. ეგ ერთი ნახვა არის და სხვა ნახვა მემრე იყოს.

სამდღეს იქით ულალატა თეჰარ მირზას გოგოს ბაბამ. ბანი ხანუმა მის ქსმერს მოაკლევინა. თეჰარ მირზა მის ადგილზე შაი გახადა.

35) мунасіб, مناسب *подходящій*.—36) ахҭ, عهد *соглашеніе, условіе*.—37) сеп̓а, صفا *удовольствіе, наслажденіе*.

«Есть еще нѣсколько (*букв.* около трехъ: ბარე სამი) картинъ (ნახვა). Въ молодости я помнилъ, теперь я старъ (გენჯობაში მახსოვდა, თვარა ახლა მოხუცებული ვარ)», закончилъ нашъ ашуґъ.

Имп̓хреулъ 30 іюля. Сообщилъ старикъ Али-чаушъ Мосидзе.

X. Разсказъ (екіа) К̓ороґли (ქოროღლის ექია).

ჭასან ფაშა იყო სილისტრას. იმან ემრი ქნა, თელალს 1) დააძახნია: „ვინცხას თუ შეეძლება, წეჲ̂დეს ჩამლიბელში, ქოროღლის ცხენი მომიყვანოს, მე ჩემ დას მივსცემ". მემრე ერთმა კაცმა ქელოღლანმა: „მე წავალ და მეჲ̂ყვან ცხენს, თუ მომცემს თავის დას". დუუძახა ჭასან ფაშამ ქელოღლანი. მიიყვანა მასთან. ეს კაცები შაადი 2) იყვნენ, ე ბეგები, ე ფაშები, მე უნდა მოგცე და შენ, თუ მეიყვანე ცხენი.

მიჲ̂და ქელოღლანი შინ. არ მიცა ნება, რომ წახვიდე შენ იქა, თავის დედამ: „ქოროღლი იგიდი 3) კაცია, დაგკლავს შენ იქა".

—„არ შეიძლება, მე უნდა წეჲ̂დე იქა. ფაშას უნდა მოუყვანო ცხენი ქოროღლის. მანაც უნდა მომცეს მისი გოგო მე":

წეჲ̂და ქელოღლანმა ქოროღლისან. ჩეჲ̂და ჩამლიბელში (ისტამბოლზე ახლოს). ჩასულა ჩამლიბეს (sic) სადილობისან. მისულა ერთი ქურუნი ქვემ

1) ҭелал, دلال *глашатай*. — 2) шаад, شاهد *свидѣтель*. — 3) ігід, يكيت *герой*. —

(ავაზანს ვეტყვით ჩვენ წყლისას, ცხენები რომ წყალ სმენ). ქოროღლის სეისებმა[4]) გამეჲყვანეს ცხენები წყალზე სასმელად. არ სვეს ცხენებმა ქურუნიდამ წყალი. მეფხუკდეს ცხენები თან ქურუნიდამ. ქოროღლი ყონაღიდან უყურებდა.

— „რატომ არ სვეს მაგ ცხენებმა წყალი? ჩახედეთ მაგ ქურუმში, რომ რაჲა?“

მეგემ[5]) ქურუმ ქვეშედამ კაცი. ტაცეს ფეხზე, გამეჲტანეს კარში. ბეჳრი სცემეს თან სეჲსებმა. ქოროღლის მიებრალა: „ნუ სცემთ მაგ ფუხარას[6]). აქ მეჲყვანეთ ჩემთან!“

— „რატომ იმალოდი ქურუმ ქვეშ?“

— „ცხენებიდან შემეშინა, ქურუმ ქვეშ ვიმალოდი“.

— „შენ რა ხიდმეთი[7]) გამოგივა?“

— „შენ რაცა ხიზმეთს ბძანობ, იმ ხიზმეთს მოვაფერებ“.

— „ცხენის ხიზმეთ მოაფერებ?

— „უკეთესი ვიცი ცხენის მოვლა!“

დოუძახა იმლახორ-აღას[8]) (სამასი სეჲსი ცხენს მსახურობდა): „ამ ფუხარასაც ერთი ცხენი დაანახვეთ, მოუაროს, ჯამაგირ მივცემ“.

იმ ცხენს ეხიზმეთა ერთ თვეს, კარქა ხმელი ცხენი დაანახვეს. ერთ თვეს იქით ქოროღლიმ ჩეჳდა თავლახანაში[9]). ადეთი[10]) ქონდა. გითხა, რომე სულ კართან ება ის ხმელი ცხენი. უწინ ის ხმელი ცხენი ნახა, კართან რომ იყო.

— „ამ ცხენს ვინ ეხიზმეთა?“

— „წინადღეს რომ ერთი ქელოღლანი მევიდა, ის ხიზმეთ ურჯება ამ ცხენსა“.

— „ძალიან კარქათ ხიზმეთი უქნია“. ამეიღო ათი თუმანი, მიცა იმ ქელოღლანს ბახშიში. აჩუქუა.

— „სულ კარქი მსახურება გცოდნია. ამას აქით შენ ჩემი ცხენი ყირატი[11]) ხიზმეთი უნდა უყო“.

ერთ თვემა გამეჲარა. თავლახანაში ადგილი ჰქონდეს თან სეჲსებს. ყველა სეჲსი იქვენ არი, თავლაში[12]) (ახორსაც ვეტყვით, დიდ ადგილში თავლა არი). ზემოთ დივანხანაში[13]) საზი[14]), სიმღერა, საჭმელი ყჳალა ჯინსის[15]) საჭმელიდან, რახიდან[16]), შერაბიდან[17]), თლათ გაწყობილი ბეგებთან. ქოჩეგი, სამა, იქი ყიამეთი[18]) დადგა, ჯუმბუში[19]) აქვან. აქ სეჲსებმა თქვეს: „ეჲ გიდი, რა ქეჲფში არიან ისინი!“

— „მეც ავალ, ჩამეჳტან საჭმელებს“, ქელოღლანმა თქვა.

— „არ შეიძლება, შენ იქ ახვიდე ბეგთან“.

4) сеіс, тюрк. сейс, سائس *конюхъ*.—5) мегем, *вдругъ*.—6) п̓ухара, فقرا *бѣдный*.—7) хідмет̓ (ср. хізмет̓), خدمت *служба*. — 8) імлахор (вм. еміpахор, ср. груз. амілахор, амілахвар), امیر اخور *оберъ - шталмейстеръ*. — 9) т̓авлахана, طولەخانە *конюшня*. — 10) адет̓, عادت *обычай*.—11) к̓ірат, قيرات *сѣрая лошадь*,—12) т̓авла, طوله *конюшня*.— 13) діванхана, тюрк. діванхане, ديوانخانه *залъ*. — 14) саз, ساز *музыка*.— 15) џінс, جنس *родъ*. —16) paxi, راقى *водка*. — 17) шераб, тюрк. шараб شراب *вино*.—18) к̓іамет̓, قيامت *воскресеніе, второе пришествіе*. — 19) џумбуш, جنبش *движеніе, веселіе, потѣха*.

—„ის ჩემი ბეგია, მე მისი სეჲსი ვარ, რატომ არ შეიძლება?“ ეჳდა ქელოღლანმა ქოროღლითან.

—„ეს ქეჲფი თელი ღმერთმან თქვენ მოგცა. ჩვენც ღმერთმა გაგვაჩინა. ჩვენც გვინდა ჯუმბუში, საჭმელი“.

უბძანა ქოროღლიმა: „რა და რაჲ გინდა საჭმელი?“

—„აქ რაც საჭმელია ხაზირზე, ყველა საჭმელი მინდა, უჳელიფრიდან“.

მოუტანეს რახი‿საჭმელი. ჩეჲტანეს თავლახანაში. ჭამეს საჭმელი, დალიეს რახი‿შერაბი. ჯუმბუში სულ გაჲ ქნა.

—„ნაკლები გვაქ ახლა ქოჩეგი. სამა გინდანან, აგერ მე ვისამებ. თქვე ნ დალიეთ რახი‿შარაბი“.

ქელოღლანს უთხრეს: „შენც დალიე!“

—„დავლიო, ველარ ვისამებ. თქვენ ჯუმბუში შეითავეთ, ბოლო დროს მე მეჳთავეფ“.

მეგერ[20]) რახი‿შარაბი ბეჳრი მოჳდენ. ამათ თღათ გახდენ ზარხოში[21]). აღარ იციან დუნიას[22]) ხებერი. იშუა ქელოღლანმა ხასი[23]) დრო. ცხენი წაყვანისთვის გახაზირდა. დივანხანეშიც ხებერი აღარ არი. ქოროღლი ბეგებ დეძინენ, არ აქვან არა ხებერი. ქელოღლანმა ცხენთან მიჳდა. ცხენს აქ ოთხ ფეხზე ბუხავი[24]) (ოთხი ოყა იყო). ვერ წეჲყვანა ქოროღლისა ცხენი. მოზებნა ბუხავის კლიტე. ვერ ნახა იმის საღები. მერე თავის ნამსახურ ცხენთან ეჳდა ქოროღლის ყონახში. იქ ბეჳრი ეძება საღები. ვერ ნახა იქ საღები. აგერ დილა შამოათენდა. მიხვდა, რომ ვერ უნდა წეჳყვანო ეს ცხენი: „ნუ არი ქოროღლის ყირათი, იყოს მერე ტორათი[25])“. შეადგა ზურგში უნაგირი. გამეჲყვანა კარში თავლიდან. დააჯდა და იალლა[26]). გეჲქცა, წეჳდა გაცმა.

დილა გათენდა. სეჲსებიდან ხებერი არაფერი არ არი. მეგემ თღათ წევან და ძინჳან. მეგერ შუა დღე გახდა. ქოროღლის ბეგმა ადგა ზეზე, ეჯემოღლი დელიაჭმედმა. ჩეჳდა თავლახანაში. არა სეჲსი არ ამდგარა.

—„ადექით მალე, მეათავეთ ცხენის ხიზმეთი!“

სეჲსებმა ადგნენ, შეხედეს, არ არი ქელოღლანი, არ არი ცხენი. უთხრეს ე ხებერი დელიაჭმედს. მეუტანა ხებერი ქოროღლის. მეტი შეეშინდა ქოროღლის:

—„ჩემი ცხენია თუ სხვა ცხენი?“

—„შენი ცხენი ისვენ (sic) არის, წოუყვანია სხვა ცხენი. რატომ შამეჲნახავ გლახა კაცს. მოუპარავს ცხენი, წაუყვანია, გაქცეულა. რა ქვეყანის იყო ე კაცი? ერთიც ვერ ვკითხეთ, რომ „სად არი შენი ქალაქი?“

—„წუყვანია ერთი ცხენი. რა იქნება ერთი ცხენით? ზათიც[27]) მიჩუქება მისთვის. სადაც რომ უნდა, იქ წეჲყვანოს“.

ორ საათ იქით გამეჲფიშმანა[28]): ამ კაცმა ჩვენ გამოგვარეზილა[29]). თუ იტყოდეს მის სოფელში, მაჩუქვა ქოროღლიმ ე ცხენი, (sic) თუ თქვა, რომ ღალატობით ვქენი მე ე საქმე, ჩვენ მაშინ დავრჩით შერცხვენილი. მომი-

20) мегер, مكر *вотъ*. — 21) зархош, سرخوش *пьяный*. — 22) дуніа, دنيا *міръ*. — 23) хас, خاص *собственный, удобный*. — 24) бухаві, ср. بوقاغى *цѣпи, путы*. — 25) торат *названіе лошади*. — 26) іалла, يالله *съ Богомъ*. — 27) зат, ذات *сущность*, заті *уже*. — 28) пішман, پشيمان *кающійся*.—29) резіл, رذيل *безчестный, позорный*.

ყვანეთ ჩემი ცხენი, სიდჯჯი[30]). გამოუგზავნა ამ კაცს მეჷ. ქორთლემ შეირჩევა სიდჯჯი. შეჯდა ცხენზე. წუთს იმის შეშინებაზე[31]), მეფეზე ერთს ადგილ. ქალთლებმა მოხედა უკან. დეინახა ქორთლი. მაშინ თქვა, რომ დემშლია მე დღე, საკვდილს რომ მე შევეხვეწე, მე ხუთკაც წუთზე. ერთი წისქვილი დეინახა, ჩუთს წისქვილის კარზე. ჩქარა დოუძახა დეგირმანჩის[32]):

—„მალე გამოი კარშე!“

—„რა გჭ ჩემთან საჩიგარი!“

—„ეგერ შუა ეირათლი[33]). თლით გუწეიტა დეგირმანჩი“.

—„დეგირმანჩებს რა უქნიან?“

—„მეც არ ვიცი ჩემი სუჩი[34]). შენი ურეუბა მე მომეცი. ჩემი ურეუბა შენ ჩეიცვი“.

„მეშრე რათეერ საქმე დევიჭირო?“

„მოი, ქომოდან წისქვილ ქვეშ დეჯმალე!“

ქალთლანი გახდა დეგირმანჩი, მოუდა ქორთლი წისქვილი კარშე. დუუძახა დეგირმანჩის:

—„რეჯქნა ამ ცხენის ბატონი?“

—„არის წისქვილ ქვეშ დამალული“.

—ვერ იცნა ქორთლემა ქალთლანი, გახია მას დეგირმანჩი.

—„რა გვჭ დეგირმანჩებს სუჩი?“

—„რე იქნა ცხენის ბატონი? არ ვეძებ მე დეგირმანჩის“.

—„იგერ (sic) არი წისქვილ ქვეშ“.

ასწია ერთი კაჯ ზოფაჯ[35]), ქორთლემა მიცა დეგირმანჩის ურეუბა თავის, თლით სიდჯეც მიაბარა. ჩეუდა წისქვილ ქვეშ. ნახა კაცი გუჩვეში (sic). ცემა ერთი კარგა. მოთხუა წისქვილქვეშ ეიმეთი:

„ვინ ხარ, რომ შენ აქ იმალვი“.

—„მე ვარ ახლა დეგირმანჩი“.

—„რე იქნა ცხენის ბატონი?“

—„იგერ არი დეგირმანში[36])“.

გაგდო დეგირმანჩი იქა. მოვიდა ქორთლემ დეგირმანი კარშე. შემჯდარა ქალთლანი ცხენზე, გასულა და განზე დგას. ახლა ქორთლემ რა ქნას, ცხენი არ ეკვს და სიდჯეი არ აქ. შეეხვეწა ქორთლემა: „ნუ გემიტეხ ჩემ ნამუსსა, რამტენიც გინდა, მოგცე ფული. არ წეჯუგანო ცხენი, არ წეჯდო ჩემი სიდჯი. მეტი ბეუერად გეხვეწები. ეიქვი ჩემგან ბეუერი ფული!“ არ გეჯგანა ქალთლანმა. ქორთლი დარჩა ხვეწნაში. ახლა ქორთლემ უნდა საიძეერა უთხრას ქალთლანს:

ჯანემ ეირათ, გოზემ ეირათ,
სენი ბინან ალურ მურათ,
ჰერ იანენდან ჩივტარ ჸანათ,
ირახ ჲოლლარ არჳანენ დურ.

* * *

30) cilaḥ-i, то слышно ჩილა cilaʿ-i, حلاص *оружіе*. — 31) ḫешін, پشين *передній, впередъ*. — 32) дегірманчі, دگرمنجی *мельникъ*. — 32) кіраталі, قيراتلى *сьроконный*.—34) суч, جرم *гръхъ, преступленіе*.—35) зоҧа, ضوبه *дубина*.—36) дегірман, دگرمن *мельница*.

ყირათი ბესლადემ ქორფა,	ḱiраṫі бесладəм ḱорṗа,
ჰაჲხირდუხჩას ჩიხარ ზარფა,	hайхірдухчас чіхар зарṗа,
ჰერ ყონახდა ონ თას არფა,	hер ḱонахда он ṫас арṗа,
იფექ თორბა არძანენ დურ.	іṗеḱ ṫорба арǯанəн дур.

* * *

ქოროღლუმ დერ ოხლარინან,	ḱороғлум дер охларінан,
დოგუშურამ ჩოხლარინან,	догушурам чохларінан,
ბაში ფოლათ მუხლარინან,	баші ṗолаṫ мухларінан,
გუმიშ ნალლარ არძანენ დურ.	гуміш наллар арǯанəн дур.

გაცმა გააჭენა, წავიდა. ტორათი დარჩა, ისიც ხმლადი. სისხლი-მის-ხლი გაართვა, შინ დაბრუნდა ქოროღლი. აინაით[37]) გაუხედა ყაჲვაზმა, გახედა, რომ ფქვილით გამხდარა სულ ქოროღლი. ერთი კიდომ ქოსა გაცი იყო, ემია, მას უთხრა ყაჲვაზმა: „საზი მომეცი, სიმღერა უნდა უთხრა ქოროღლის“ —

ნეჩენ გირდენ დეგირმანა,	нечəн гірдəн дегірмана,
დე ყალ ბოჲლე ჲანა, ჲანა,	де ḱал бойле йана, йана.
ღედი ამი აჲვაზხანა.	ғеді амі айвазхана.
ბაზარენ მუბარექ ოლსუნ *.	базарəн мубареḱ олсун *.

* * *

არხანა ალმიშსენ ფასტა,	архана алмішсəн ṗаста,
დერდენდან ოლმიშინ ხასტა,	дердəндан олмішін хаста,
ყაჩ თუმანი ვერდინ, უსტა.	ḱач ṫумані вердін, уста.
ბაზარენ მუბარექ ოლსუნ.	базарəн мубарəḱ олсун.

* * *

არხანა ალმიშენ დერი **,	архана алмішəн дері **),
აღამ, ჲა გელ ჲა დონგერი,	ағам, йа гел йа донгері,
ვერდენ ყირი, ალდენ ტორი.	вердəн ḱірі, алдəн торі.
ბაზარენ მუბარექ ოლსუნ.	базарəн мубареḱ олсун.

* * *

ჲუფა ტაღლარდა ჲასლანდენ,	йуṗа тағларда йасландəн,
ქოროღლი დეჲუ სესლანდენ,	ḱороғлі дейу сесландəн,
რენგინ ამი ჰავასლანდენ.	ренгін амі hавасландəн.
ბაზარენ მუბარექ ოლსუნ.	базарəн мубареḱ олсун.

ახლა ის იქ დავტიოთ.

ქეღოღლანმა მოიყვანა ცხენი შინ და მის კალოზე გამოაბა. ფაშას ხებერი ხვდა. მოუყვანია ქეღოღლასას ცხენი. „აართვით და აქ მეიყვანეთ“. ქეღოღლანმაც უთხრა, რომ ჯერ გოგო მომცეს, მისი და, ცხენს ისე მივსცემ.

—„არ შეიძლება, მე იმას ჩემი და მივსცე“.

37) aiна, اوينا *игра, игривость*.

* „ქიდათი ალევის ქოროღლის *высмѣиваетъ Кароғлія*“. Поясненіе сказителя.

** „ჩუნქი ქურქი გეჲა *такъ какъ онъ былъ одѣтъ въ шубу*“. Поясненіе сказителя.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ბეგებმა, ვეზირებმა უთხრეს, რომ „ტყვილი არ შეიძლება დიდ კაცთან. მიცე უნდა გოგო", უთხრეს წინაკაცებმა: „ჩააცვი, დააბურე, ურუბა გამოუცვალე, გახდება ერთი ბეგი". დიდრვიანებს დუუჯერა ჴასან ფაშამა და მიცა და ქელოღლანს, ორმოცდღეზე დუღუნი[38]) შეითავეს. ცხენი მიუყვანა ქელოღლანმა, დუუბა, თავით ქელოღლანმა ფერუზეთ ხანუმესთან დაწვა. მემრე ცხენს ვინ მოუაროს? ერთი სხვა სეჲსი გააგზავნა ფაშამა. იმ სეისსა თავი მოაწყვიტა ცხენმა. არა კაცს აღარ შეეძლებოდა ცხენთან შესვლა. გიდოც რომე მის სიძემა მოუაროს, ქელოღლანმა. შეჩვეული ის იყო.

ახლა ჩვენი საქმე მოვიდეს უნდა ქოროღლითან. ჩეჲცვა დეუ̂რიშის[39]) ურუბა. წეუ̂და სილისტრა ქალაქში. მიუ̂და ქალაქზე ახლოს. შიეყარა ერთი ბებერი კაცი.

— „რა საქმე გაქ, ემიავ, შენ მაგ ქალაქში?"

— „ჩვენ ჴასან ფაშამა ზორით[40]) აართვა ცხენი ქოროღლის. იმისთვის სასეჲრათ მივალ, რაფერი ცხენია დევნახო". დევრიში ამბობს: „შენ მიგინგლე[41]), მე დავაქო ის ყირათი—

ჯანჷმ ყირათ, გოზჷმ ყირათ,
აჯაბ გოზლარ გორურმოლა,
ჴასან ფაშა ლევენთლარი
ჲემჷნ სუჲუნ ვერურმოლა.

џанəм ќірат̃, гозəм ќірат̃,
аџаб гозлар горурмола,
hасан ṕаша левант̃ларі
йемəн суйуп верурмола.

* * *

დორდ აჲაღჷმ ბირ ბირ ბასარ,
დუშმანჷნ ბაღრინი ქესარ,
ჴერ დერედან ბირ ბად ესარ,
ტაღლარ ყარი ყერურმოლა.

дорд айаг̃əм бір бір басар,
душманəн баг̃ріні ќесар,
hер дередан бір бад есар,
таг̃лар ќарі ќерурмола.

თქვა და ბებერზე წინ გეჲარა დევრიშმა. შევიდა ერთ ყავეში[42]). ყოჯამანმა[43]) ბებერმა მივიდა ფაშასთან. ერთი თემენნა[44]) უყო.

— „მენი ერთი კარქი ცხენი აგირთმევია ქოროღლისთვის, სანახავათ მოსრული ვარ".

— „მეუ̂ყვანეთ, მარა არა კაცსაც არ იჯდუმლებს".

„ყავეში მოუ̂და ერთი დევრიში, საზი ხელში აქ, თუ შეჯდება მაგ ცხენზე, ის დეუ̂რიში შეჯდება. ჴემ[45]) სიმღერას ეტყვის და ჴემ-და დეუ̂რიში შეჯდება".

— „მეჲყვანეთ ჩემთანა დეუ̂რიში!"

წეუ̂და ახლა ერთი ყაფაზი[46]) ყავეში.

შეიყვანეს დეუ̂რიში ფაშასთან. უთხრა ცხენისთვინ სიმღერა. შეჯდა დეუ̂რიში იმ ცხენზე.

— „ამ ცხენსაც ქოროღლის სიღალი ეფერება!"

38) дуг̃ун, دوكون *свадьба.* — 39) деўріш, resp. дервіш درويش *дервишъ, бѣднякъ.* — 40) зор, زور *сила.* — 41) «დამიუგდე, მისმინე». Поясненіе сказителя. Быть можетъ, მიგინგლე есть искаженіе въ устахъ народа вм. მიდინგლე, что̀ представило бы грузинскую форму отъ турецкаго глагола دكلمك, въ имерхевскомъ произношеніи дінгламеќ *слушать.* — 42) ќаве, قهوه *кафе.* — 43) ќоџаман, قوجهمان *старецъ, великій.* — 44) т̃еменна, تمنا *поклонъ.*—45) hем, هم *вмѣстѣ, одновременно.* — 46) ќапаз, قواص *полицейскій, посыльный, кавасъ.*

—„შენ დეურაშ, ამჯერ ნუ ჩაეი, სიღარი აგერ აქ არის“.
აწაა ქოროღლის სიღარი, უთხრა დეურაშმა სიმღერა: შეიძლება, დეურაშ ბაბა, შენ ეიდე ბახშიშ ფული.

ბირ ატ გორდუმ სტილისტირა ელენდა, бір ат гордум стілістіра еленда,
ელმა გოზლი [ჯ]ესპერჩემლი ჰირაჭ ელ елма гозлі [к]әспәрчемлі кіраҭ гел
ბენდ ოლმიშდურ ბირ ხოჯრათენ ელენდა, бенд олмішдур бір хойраҭән еленда,
ელმა გოზლი ეესპერჩემლი ჰირაჭ ელ. елма гозлі кәспәрчемлі кіраҭ гел.

* * *

ბეუკ დურ გეუდესი, ქუჩუქ დურ ბაშა, беук дур геўдесі, кучук дур баші,
დორდუნი ტოლდურმიშ ბეშენდა აშა, дордуні толдурміш бешәнда йаші,
ხოხ ხადარ ბეგდა დურ ბუნენ ყარდაშა, чох хадар бегда дур бунән кардаші,
ელმა გოზლი ეესპერჩემლი ჰირაჭ ელ. елма гозлі кәспәрчемлі кіраҭ гел.

* * *

არია, არია ბულდუნ აზანი, аріа, аріа булдун ізіні,
ოფენ ტირნაჭინი, სოღრა გოზუნი, оҥен тірнаҭіні, соҭра гозуні,
ხურაშან დერ შუქურ გოლდუნ აუზუნი, хурішан дер шукур голдун йузуні,
ელმა გოზლი ეესპერჩემლი ჰირაჭ ელ. елма гозлі кәспәрчемлі кіраҭ гел.

გაათავა სიმღერა და თან გაჯენა ცხენი. ხენდეგში[47]) გაიშენა გაღმაზე, თუნაჩაიც[48]) გეღარა, გეუდა გაღმაზე, ცხენს უნაგირი მოაძრო, გაიშრო.
ახლა სიმღერა უთხრა:

ენდუმ სეღრ ეილადემ თუნა ჲალისენ, ендум сейр ейладәм ҭуна йалісән,
ალემა ჲუზუნა, მაილ აჲვახან, алема йузуна, майл айвахан,
შემსი ჯემერ ქიბი გოსტარურ ჲუზუნ, шемсі кемер кібі гостарур йузун,
გუმ ქიბი ტალარა ჲაილა, აჲვახან. гум кібі таҭлара йаіла, айвахан.

* * *

ახშა ოთურ, ახშა ტანიშ სოზულუნ, йахші оҭур, йахші таніш созуҭун,
ბენემ ჲარა სენენ იქი გოზუუნ, бенәм йара, сенән ікі гозуун,
შემსი ჯემერ ქიბი გოსტარურ ჲუზუნ, шемсі кемер кібі гостарур йузун,
ალემა ჲუზუნა, მაილ აჲვახან. алема йузуна, майл айвахан.

* * *

ქოროღლუ სოღრადი ბიზი არადან, коророглу сойраді бізі йарадан,
ყალდურუნ ენგელი, ჩიხსენ არადან, каллурун енгелі, чіхсән арадан,
ჰაიჰირთდენ ჰირაჭი, ეეჩდენ თუნადან, haihirtdən kiraҭi, гечдән ҭунадан,
ჰერ იანემუზ ოლდი * ზაილ, აჲვახან. her ianəmuz oldi * zail, айвазхан.

47) хендек, خندق *ров*. — 48) ҭуна-чаі, دوناچای *рѣка Дунай*.

* ილოლი ოურუშუზ ოლდი“. Дорт тереҥмуз олді“. Разночтеніе по сообщенію того же сказителя.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ახლა შეჯდა ცხენზე და წუ̂ჩდა ქოროღლი, ნეჩემ ჭასან ფაშის მეორე ქალი, სოგუთ ბაღის ეტყოდენ, ერთი ჩივთლიგი[49]) იყო, იქ იჯდა ფერუზეთ ხანუმი. მიუ̂ჩდა იქა ფერუზეთ ხანუმთან ქოროღლი.

—„შენმა კაცმა ჩემი ცხენი მოაპარვია, სილაი მოაპარვია, ახლა ჩემი გაცისთვის, ჩემი ბეგისთვის უნდა წავიყვანო“ (ჭასან ფაშის ქალს უთხრა).

იმ ხანუმსა წინდაწინ ქოროღლის ბეზირგანი გაქუცული ჰავდა.

ახლა სიმღერა უთხრა ქოროღლიმა ხანუმს:

სოგუთ ბაღენა გიდარსენ, согут баг̇эна гідарсэн,
ყუმაშენ ჲაღმა იდარსენ, к̇умашэн йаг̇ма ідарсэн,
ბეზირგანემ დოგარსენ, безірганэм догарсэн,
ჭარამიმისენ, ფერუზეთ. һарамімісэн, п̇ерузет̇.

ახლა ფერუზეთმა უთხრა:

სოგუთ ბაღენა გიდარემ, согут̇ баг̇эна гідарэм,
ყუმაშენ ჲაღმა იდარემ, к̇умашэн йаг̇ма ідарэм,
ბეზირგანენი დოგარემ, безірганэні догарэм,
აშუხ, სანა ქიმლარ დილარ. ашух, сана к̇імлар ділар.

* * *

სანიდა სარაჲდა ატტურემ, саніда сарайда аттурем
ლეშინი ქელბა ყაფტურემ, лешіні к̇елба кап̇ турем,
ფოსტუან სამან თეფთურემ, п̇остуан саман т̇еп̇ турем,
აშუხ, სანა ქიმლარ დილარ. ашух, сана к̇імлар ділар

ახლა ქოროღლიმა უთხრა:

ბენ ქოროღლიამ, ყალხარემ, бен к̇орог̇ліам, к̇алхарэм,
ოხუმი გოქსან ჩახარემ, охумі гок̇сан чахарэм,
სარაინ ბაშა იხარემ, сараін баша іхарэм,
გელურმისენ, ყიზ ფერუზეთ. гелурмісэн, кіз п̇ерузет̇.

* * *

ფერუზედემ, ადემ ბელლი, п̇ерузедэм, адэм беллі,
დუდი დილლი, ინჴა ბელლი, дуді діллі, іп̣а беллі,
სეჲაჲ გელდინ, აღა ჲოლლი. сейай гелдін, аг̇а уоллі.
აღამ, სანა ქიმლარ დელლარ*. аг̇ам, сана к̇імлар деллар*.

ქოროღლიმა (ცხენზე ზის) ხელი წამოიღო, თერქზე[50]) შამეიკლუმდა, გაჲყვანა, წუ̂ჩდა. ქოროღლიმა ორი ხანე სიტყვა კიდო უთხრა გოგოს ცხენზე:

ჩიხარ, ბახჩადა გეზარსენ, чіхар, бахчада гезарсэн,
დერთლი ბაღრიმი ეზარსენ, дерт̇лі баг̇рімі езарсэн,
ბაჲაზ ქაღიდა ბენზარსენ, байаз к̇аг̇іда бензарсэн,
ქელემ ტუთმაზ, ჲაზემ სენი. к̇елем тут̇маз, йазэм сені.

* * *

49) чівт̇ліг, چفتلك *ферма.* — 50) т̇ерк̇, ترک *крупъ, задъ у лошади.*

---

* დილლარ діллар, произнесъ сказитель при повтореніи.

ჲუჯა ტაღლარჷნ ყარისინ,
ჰანგი ბახჩანჷნ ბარისინ,
ყარა გედანჷნ ჲარისინ,
ჩამლიბელდა სარსჷნ სენი.

йуца таґларэн ҟарісін,
һангі бахчанэн барісін,
ҟара геданэн йарісін,
чамлібелда сарсэн сені.

წეჳდა. ჰასან ფაშამა ქალის წაყვანა შეატყვა. ორჯერ ათასი კაცით გამოეკიდა, გზაში მეეწია. ერთ კლდეში დაამწყვდია. ის ზე დამწყვდეული დარჩა.

ჩამლიბელს სიზმარი ნახა ქოსა ჰასანმა. ქოროღლი ამუალს ადგილ დამწყვდეულია მაღარაში[51]). მოჳდა, მოუსწრა ორმოცი ცხენოსანი. ქოროღლიმ უთხრა ცხენოსანს სიმღერა:

ყალხჷნ ყალღაჲა ტალალჷმ,
ალაჲლარინი ბოლალჷმ,
დუშმანდან ჰაიჳ ალალჷმ,
სიზ ბირ ჲანდან, ბენ ბირ ჲანდან.

ҟалхэн ҟалґайа талалэм,
алайларіні болалэм,
душмандан һаiц алалэм,
сіз бір йандан, бен бір йандан.

* * *

ყალხჷნ ყავღაჲა სარიჳალჷმ,
ყარღიი სირქჷჳ ტართალჷმ,
აჯ ასლან ქიბი ირთალჷმ,
სიზ ბირ ჲანდან, ბენ ბირ ჲანდან.

ҟалхэн ҟавґайа сарцалэм,
карґii сірҟэц тарҭалем,
ац аслан ҟібі ірҭалэм,
сіз бір йандан, бен бір йандан.

კიდო უთხრა ქოროღლიმა სიმღერა მაღარაში:

სარუღი ეგრი სარანარ,
ჰელბეთ ბირ გუნ ირღარ ოლურ.
ყავღადა ყალმაზ კალაჲათ,
ბოზულურ, თარიმარ ოლურ.

саруґі еґрі саранар,
һелбеҭ бір гун ірґар олур.
ҟавґада ҟалмаз калайаҭ,
бозулур, ҭарімар олур.

* * *

შიმშექლი კაპუტ გეჲანარ,
აღირ ქოჲლარი იანარ,
თეჰნედა ბენამ დიანარ,
მეჲდან ბაშჷნდა ტარ ოლურ.

шімшеҟлі капут гейанар,
аґір ҟойларі iанар,
ҭеһнеда бенам дiанар,
мейдан башэнда тар олур.

* * *

ქოროღლუმ ბუნი სოჲლასა,
ეშკ დერიასინი ბოჲლასა,
იგიდ მეჲდანდა ოლმასა,
ჲარასუზ გელსა, არ ოლურ.

ҟороґлум буні сойласа,
ешк деріасіні бойласа,
ігід мейданда олмаса,
йарасуз гелса, ар олур.

ის ორმოცი ცხენიანი კაცი ესკერში შევიდა და თლათ გაწყვიტა, ჰასან ფაშა დეჲჭირა ქოსამ. ქოროღლიმ ქალი გაამშვებია, მისცა თავის ბეგს ყარა-გედას. ესკერი გაწყვიდენ, გეჲქცენ სილისტრას. ახლა ქოროღლი უნდა მოვიდეს ჩამლიბელს. წინდა წინ თექათლი[52]) მოვიდა ქოროღლი ჩამლიბელს

51) маґара, مغاره *пещера.* —52) ҭеҟҭлі, تكاتلى *съ одной лошадью.*

და გელინებს 53) უთხრა: „ჩვენი ბეგები სულ გაწყვიტესო“. ოცდა ცხრამეტი გელინი ყავდა, მეორმოცეც ყარაგედას ქალი:

ქანან ელარჷნა ვარდჷმ, | к̇анан еларəна вардəм,
და ეგლარდჷმ ყალდჷმ, | да еглардəм к̇алдəм,
ბეგლარჷმ ოლისინ გორდუმ, | бегларəм олісін гордум,
ტულ ყალდჷნჷზ ხანუმლარჷნ. | тул к̇алдəнəз ханумларəн.

* * *

ხაზინედარა დეჲნ გელსჷნ, | хазінедара дейн гелсəн,
ხაზინე ოდასჷნა გირსჷნ, | хазіне одасəна гірсəн,
ნიქალარინზი ჸერსჷნ, | нік̇аларінзі ўерсəн,
ბურდან გედჷნ ხანუმლარჷნ, | бурдан гедəн ханумларəн.

* * *

ქოროღლუმ დერ ყადრჷმ ბილინ, | к̇орог̇лум дер к̇адрəм білін,
ჲალან სოჲლადჷმ და გულუნ, | йалан сойладəм да гулун,
ოჲნან გულუნ ხანჷმლარჷნ. | ойнан гулун ханəмларəн.

მოვიდა ესკერი ორმოცი ცხენიანი. მეიყვანეს ხანუმი. ხანუმის სიმღერა:

შუ ყარში ქი ყარლი ტაღლარ, | шу к̇аршi к̇i к̇арлі таг̇лар,
აჯაბ ბიზჷმ ტაღლარმოლა, | аҷаб бізəм таг̇лармола,
აღზი ლიჲლი ბენჷმ ანამ, | аг̇зі лійлі бенəм анам,
ქიზჷმ დირდა, აღლარმოლა. | к̇ізəм дірда, аг̇лармола.

* * *

ქააბედან გელურ ჰაჯილარ, | к̇аабедан гелур һаҷілар,
ჲურექდან ჩიხმაზ აჯილარ, | йурек̇дан чіхмаз аҷілар,
ბაჲდა ქი ჩივთა ბაჯილარ, | байда к̇і чівт̇а баҷілар,
ბაჯი დერ-და, აღლარმოლა. | баҷі дер-да, аг̇лармола.

* * *

ფერუზეთ გეჲდი ალინი, | п̇ерузет̇ гейді аліні,
გელდი სალინი სალინი, | гелді саліні саліні,
ოლდუმ ქოროღლი გელინი, | олдум к̇орог̇лі геліні,
ჩამლიბელა გელდიმოლა. | чемлібела гелдімола.

შვიდ დღეს შვიდ ღამეს ქორწილი გააწყვეს. ყარაგედას მიცეს ხანუმი. ჩემ ყოხახზე მობძახებულ ეფენდიმა 54) სიცოცხლეში არ დემივიწყოს. ანჯახ 55) მახსოვდა ზებერ კაცს ამტოლი დუნიის სიტყვა. მოთავდა ქოროღლის ჭიქაჲე. — გაგაწყინეთ, ბატონო.

Имп̇хреулъ 30 іюля. Сообщилъ старикъ Али-чаушъ Мосидзе.

53) гелін, کلین *невѣста.* — 54) еп̇енді, افندی *господинъ.* — 55) анҷах, الجق *едва, съ трудомъ.*

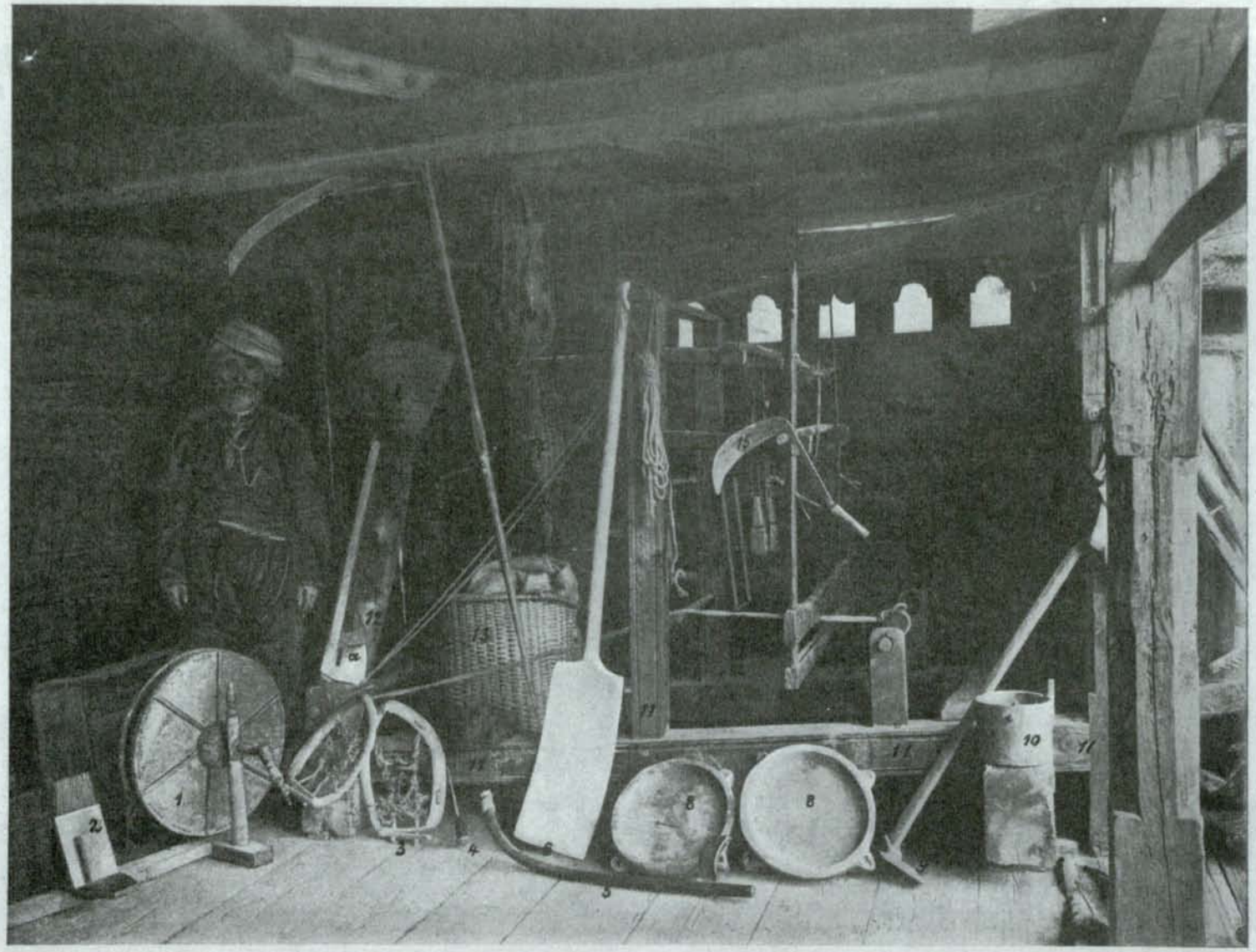

19. Веранда верхняго этажа въ имѣнхевскомъ домѣ (къ стр. 71).

31-го іюля. Суббота.

Снялъ на одной пластинкѣ предметы домашняго обихода имерхевца въ прикрытомъ углу на верандѣ верхняго этажа съ пятью малыми окнами (рис. 19):

I. на первомъ планѣ слѣва направо:

1. ჯხრაკი, тур. чиґриґ *колесо для нитки*, на немъ
2. სხეკელი, тур. тараґ *чесалка*,
3. пара თხილამური, т. ḥедіḱ *лыжи*,
4. ხელსაწნელი, т. іді *прялка*, съ კაცის თავი, т. названія нѣтъ у нихъ
5. შაილდი (ბანბის გაბერტენ), т. нѣтъ
6. ნაჩხაბი, т. ḱурeḱ *лопатка*, рядомъ
7. თოკვი[1]), т. ниґ *версвка*,
8. ჭვი, т. ґилeḱ, *каменная посуда для выпеканія хльба*,
9. თოხი, т. ḱазма *мотыка*,
10. ჭურჭელი, т. ḱулeḱ *посуда*,
11. დგეზა, т. цулґахана *ткацкій станокъ*,
12. კიბე, т. нердиван *лѣстница*, на ней
    a) ცული, т. валґа *топоръ*,
    b) груз. нѣтъ, т. зембилъ *корзинка ручная*,
13. გოდორი, т. сеґет *большая корзина, взваливаемая на спину*,
14. ტყავრჯული, т. тулуґ *кожаный мѣшокъ для провизіи и проч.*,
15. მანგალი, т. орaḱ *серпъ*,
16. груз. нѣтъ, т. ґирґан (ცელი) *коса*,
17. გიდელა (см. *Дневникъ*, стр. 7), т. нѣтъ, виситъ на დგედი, т. ḱайш *ремень* (хотя не изъ кожи, а изъ лозы и т. п., წიგნი).

Изъ необходимыхъ предметовъ забылъ поставить суґру (სუფრა), круглый деревянный столъ на одной низкой ножкѣ или подножіи, обыкновенно изъ одного цѣльнаго дерева.

О сказкахъ животнаго міра, а также изъ жизни духовъ понятія не имѣютъ, судя по словамъ имґхреульцевъ.

„О «девѣ» однако понятіе имѣемъ“, сказалъ мнѣ Али-чаушъ: „онъ великанъ, бываетъ красный, черный и т. п., шея (კისერი) длинная, голова какъ у барана. Мы его видѣли, конечно, и знаемъ, а жены, дѣти и многіе другіе ничего не видятъ и ничего не знаютъ. Есть такіе среди насъ, которые даже буйвола не видѣли“.

Пословицы, повидимому, имѣются, но и здѣсь повторили „гора съ горой“ (стр. 3), и вообще турецкая рѣчь имъ въ пословицахъ родиѣе. Еще могли припомнить только турецкую пословицу:

---

1) Также ხიდი.

ალუნა ჭერკეჭსან ეი ოლმაზ ქოი, асли хам демурдан цеӳнерда олмаз.
ასლი ხამ დემურდან ჯეუნერდა ოლმაზ.

Въ 8½ выѣзжаемъ въ Діобанъ. Здѣсь ни обѣщанной надписи, ни бумаги „временъ Тамары за 400 лѣтъ тому назадъ". Они сначала утверждали, что вообще ничего у нихъ нѣтъ, но потомъ разсказали слѣдующее:

При закладкѣ рыли недавно мѣсто въ „меһле", называемомъ Цителадзе (წითელაძე) или Цикрадзе (წიქრაძე), resp. Цикретн (წიქრეთი). Отрыли камни какой-то древней постройки. Въ сохраненныхъ я не замѣтилъ ни одного съ надписью. Отрыли также нѣсколько винныхъ кувшиновъ съ какой-то жидкостью, какъ жители утверждали. На одномъ была каменная крышка съ крестомъ. Этотъ камень сохраняютъ. Крестъ маленькій, равносторонній.

Дорога изъ Діобана въ Убэ распадается на двѣ неравныя части; первая, бо̀льшая, — непрерывный подъемъ, затѣмъ спускъ съ видомъ на Карчхалъ. Перевалъ находится на мѣстѣ, называемомъ Хандзта или Ханста (на картѣ: Хоста). Кругомъ нѣтъ слѣдовъ постройки.

Въ Убэ спустились, оставивъ слѣва Зедъ-Убэ, въ 11¼ ч. На ровномъ мѣстѣ подъ селомъ находились развалины церкви. Теперь камни и бутъ заложены въ заборѣ, такъ что даже фундаментъ постройки не выясняется.

Въ 12½ ч. достигли „меһле" Девадзеэби, т. е. Девадзевы, гдѣ я осмотрѣлъ церковь на горкѣ по правую сторону дороги, — по правую, когда въѣзжаете изъ Убэ. Горка, въ данный моментъ скатъ горы, находится на востокѣ отъ горнаго ручья Девадзевыхъ. Первоначально на скатѣ была, по всей вѣроятности, площадка, хотя бы и искусственно сравненная. Теперь отъ этой площадки осталось ровно столько, сколько занимаетъ сама церковь. Съ сѣвера стѣна вся завалена землею и развалинами, и поверхность земли, покрытая травой, представляетъ на видъ продолженіе естественнаго ската, который прерывается у наличнаго верхняго ряда кладки сѣверной стѣны. Съ остальныхъ трехъ сторонъ скаты начинаются отъ самаго основанія зданія. Церковь шавшето-имерхевскаго типа, т. е. продолговатый четыреугольникъ съ алтарнымъ внутри закругленіемъ. Пробоина въ алтарномъ полукружіи, расширившійся зѣвъ въ западномъ фасадѣ и обвалъ всей половины южной стѣны отъ алтарнаго полукружія до линіи за пролетомъ двери указываютъ на три подробности церквей этого типа: восточное и западное окна и южную (единственную) дверь[1]). Алтарное полукружіе внутри съ выступами по обыкновенію слѣва и справа, но незначительными въ два, три вершка. Церковь сохранилась сравнительно хорошо, въ 11 рядовъ кладки въ каждой стѣнѣ кромѣ указанныхъ пробоинъ. Внутри не тронуты даже лицевые камни сред-

1) Подошелъ человѣкъ, который заявилъ, что онъ помнитъ церковь значительно въ лучшемъ состояніи съ дверью на опредѣленномъ мною мѣстѣ и окнами. Мать его, скончавшаяся 116-ти лѣтъ, говорила, что церковь была очень красива, она помнила церковь совершенно цѣлой (صاغ صاغلام).

ней величины. Выясняется назначеніе выступа въ одинъ камень, замѣченный мною въ Суреванской церкви рядомъ съ пролетомъ двери съ восточной ея стороны. Здѣсь, напротивъ южной двери, сохранился выступъ въ сѣверной стѣнѣ изъ четырехъ камней, одного надъ другимъ. Нижній камень въ 6-мъ ряду кладки. Это въ родѣ выведенной въ стѣнѣ колонны, подпоры свода; такая же подпора свода выведена въ качествѣ сѣвернаго выступа алтарнаго полукружія. Эти своды, вѣроятно, поддерживали куполъ, развалины котораго и валяются внутри церкви. Куполъ помнятъ еще старожилы. Это уже новая черта. Кладка не чисто тесаными лицевыми камнями съ обѣихъ сторонъ, внутренней и внѣшней, безъ тонкой облицовки. Обращаетъ на себя вниманіе большая длина сравнительно съ шириною внутри: длина съ алтарнымъ полукружіемъ 3 с. 1 а. 5 в., ширина 1 с. $14^1/_2$ в., глубина алтарнаго полукружія 2 а. 7 в., толщина стѣны 1 а. $7^1/_2$ в. Была надпись, говорятъ мѣстные, но куда-то стащили. На вершинѣ горы съ юго-запада отъ церкви находится древнее кладбище. Камни также убраны. Лицевые камни церкви извнѣ ободраны, насколько они доступны.

Перейдя на правый берегъ Девадзевскаго ручья и слѣдуя по этому берегу въ подъемъ минутъ 10, по лѣвую руку я увидѣлъ остатокъ постройки также на скатѣ, но уже другой горы. Мѣстность называется „Код"омъ. У самой постройки съ сѣвера по канавкѣ обыкновенно стекаетъ вода (канавка сейчасъ суха), и потому-то мѣстные объясняютъ, что каменная постройка служила мельничнымъ „ბ ე"омъ. Въ какомъ отношеніи находится названіе урочища „Кодъ" съ этимъ объясненіемъ постройки, трудно сказать. Во всякомъ случаѣ и здѣсь дѣло имѣемъ съ остаткомъ церкви, а не мельницы. Сохранившаяся часть представляетъ сѣверо-восточный уголъ довольно крупной церкви шавшето-имерхевскаго типа съ алтарнымъ закругленіемъ внутри. Высота сохранившейся части болѣе двухъ саженей. Рядомъ за канавкой растетъ большое орѣховое дерево. Церковь оріентирована точно на востокъ. Кладка и работа какъ въ другихъ описанныхъ развалинахъ такого же рода.

Поднялся я далѣе (подъемъ болѣе крутой) къ соединенію нашего пѣшаго пути съ проѣзжей дорогою въ самую Дабу. Черезъ 15 минутъ я увидѣлъ тамъ развалины болѣе крупной постройки, по всей вѣроятности, церкви или даже монастыря. Оріентировка церкви не прослѣживается сейчасъ; планъ заваленъ развалинами, торчатъ верхи стѣнъ, но не церкви. Въ одномъ углу изъ-подъ земли видна верхняя часть стѣны съ пущеннымъ по ней сводомъ. Къ двумъ часамъ притащились мы въ Дабу, утомленные отъ полуденнаго зноя.

У Дабы только одно „мейле" Дебадзе, которое только-что проѣхали. Здѣсь въ селѣ чудная родниковая вода, выведенная еще въ древности съ древнею каменной облицовкой: она около дома Мус-оґли. Выше у дороги, отдѣляющей центръ Дабы отъ Земо-мейле или, какъ произносятъ здѣсь, Земо-маѣле, около дома Аджи-оґли на землѣ старшины той же фамиліи была отрыта постройка, комната съ куполомъ (ჟუბეღო), хорошей тесаной кладки. Все засыпали опять. Сообщилъ самъ хозяинъ. Въ самомъ Верхнемъ мейлѣ селенія Дабы, почти передъ послѣднимъ, верхнимъ рядомъ домовъ на возвышеніи, обра-

зовавшемся отчасти отъ развалинъ, имѣются остатки построекъ; судя по оріентировкѣ, это не церкви, такъ какъ иначе оказалось бы, что алтарное закругленіе церквей шавшето-имерхевскаго типа находится на сѣв.-зап.-зап. Съ сѣверной стороны этого закругленія, только и сохранившагося надъ землею, имѣется пролетъ (шир. 13 в.) двери или хода въ сосѣднее зданіе, какъ говорятъ мѣстные. Ходъ этотъ сейчасъ я не могъ однако прослѣдить: онъ заваленъ и засыпанъ. Постройка же другая также обычной кладки четыреугольна внутри и оріентирована, какъ и первая, точнѣе на сѣв.-зап. Въ этой сѣверо-западной стѣнѣ, сравнительно лучше сохранившейся, имѣется глубокая ниша ($^1/_2$ а. глубиной) приблизительно на среднемъ мѣстѣ.

На довольно высокой горкѣ, на зап. отъ сел. Дабы, въ 5 минутахъ ходьбы отъ верхняго „мейле", имѣется развалина церкви шавшето-имерхевскаго типа, насколько можно судить по плану основанія. Камни разнесены жителями села. Самъ мухтаръ, по его же заявленію, внутри церкви производилъ раскопку года два тому назадъ, и отрылъ два винныхъ кувшина (ჭური).

Мухтаръ затѣмъ сообщилъ, что на высокой горѣ съ сѣвера имѣются развалины, и тамъ камень съ „армянскою" надписью. Такъ какъ древне-грузинское церковное письмо по начертанію очень напоминаетъ арм. инпціальныя буквы, то я подумалъ, что сообщеніе мухтара заслуживаетъ довѣрія, и есть надежда на древнюю грузинскую надпись, которую не успѣли еще уничтожить. Молодой парень заявилъ, что камень давно убрали. Старикъ твердилъ свое. 25 минутъ поднимались мы вверхъ, какъ справа замѣтилъ я груду камней, какъ кусковъ природныхъ скалъ, такъ, повидимому, и камней изъ кладки. Послѣдніе были завалены скатившимися сверху скалами, на насыпи успѣли вырасти уже сосны, такъ что трудно разобраться въ постройкѣ. По моему, здѣсь никакой постройки и не было, хотя мѣсто называется Цихидзири; быть можетъ, выше и была крѣпость когда-либо. Несомнѣнно одно, что надписи никакой не оказалось на мѣстѣ, если ее раньше, дѣйствительно, видѣли. Мухтаръ указалъ на камень подъ сосной, на которомъ нѣтъ и признаковъ письма. Напрасная потеря времени и силъ. Дальше вверхъ я уже не поднимался, довѣрившись моимъ проводникамъ, утверждавшимъ, что теперь на вершинѣ горы ничего нѣтъ, и не запомнятъ, что бы что либо тамъ было. Мы ѣхали верхами: дорога крута и плоха, но ѣхать можно. Она—путь къ кочевью селенія Дабы.

Черезъ часъ по выѣздѣ изъ Дабы мы были въ крайнемъ „мейелѣ" Закіе́та. Проѣхали для этого черезъ Балтіе́ъ, „маѣеле" Хевцѵрилы. Нарочно отмѣчаю разнообразныя мѣстныя произношенія слова „мейле".

1-го августа. Воскресенье.

Давно присматриваюсь къ имерхевскому дому. Даю здѣсь его описаніе.

Домъ всегда деревянный, обыкновенно изъ сосны (ხეძგი) или пихты (სოჭი), а амбаръ (ბელელი) изъ ели (ჯეჯარ). Дома рѣдко бревенчаты, почти всегда изъ досокъ. Бревенчаты сѣнники (შერკეი мерег-і). Весь домъ называется ხახლი сахл-і, т. „конаґ". Внизу хлѣвъ и конюшня съ общимъ названіемъ „ахоръ" (ახორი, اخور). Нижній этажъ, ахоръ, теперь бываетъ каменный. Во второй этажъ ведетъ лѣстница (კიბე, نَردوَان). Вступаете на балконъ и оттуда въ корридоръ,

оба вмѣстѣ называются ივანები, тур. айванъ. Иногда балконы бываютъ съ балюстрадою. Корридоръ суреванецъ назвалъ „езо“ (ეზო по груз. *двор*ъ), по-тур. ḥaўл. Порогъ — სულები, тур. ешік. Изъ корридора налѣво ходъ въ комнату, гостиную: „о́да“ (по-грузински о́да, а по-турецки ода́). Въ гостиной вдоль двухъ стѣнъ параллельно нары: онѣ называются по-грузински სქვი сеќв-і, по-турецки „п́ейќа“. Въ ней же бываютъ полки: თარო та́ро, т. „дерег“. Потолокъ თავსი та́ван-і, т. нѣтъ. Два бревна, поддерживающихъ потолокъ: ქიდები „ќіліш-і“, такъ же по-турецки. На бревнахъ перекинута палка, чтобы повѣсить промокшіе носки, это — ქანდარა ќандара, по тур. нѣтъ. Полъ — იატაკი п́іш-і, т. дошама. Въ гостиной бываетъ и столбъ или столбы, но съ обычнымъ названіемъ დირეკი дірег-і, т. нѣтъ. Стѣна — კედელი кедел-і. Въ гостиной противъ двери всегда каминъ. Каминъ (ფუხარი п́ухар-і, اوجاق оджах) въ каждой комнатѣ. Основаніе камина, выступающее изъ наличника, называется ცეცხლისარა цецхлі́ра, т. нѣтъ. Т. „баджаґ“, гр. п́ехі (ფეხი *нога*) — два камня, по одному слѣва и справа, на коихъ посажена верхняя полукруглая или иной формы часть наличника камина. Спина камина внутри — გობეკი гобег-і, такъ же по-турецки („гобег“). Въ гостиной соръ выметаютъ не вонъ, а въ сторону камина. Метутъ среднюю полосу, между нарами, равную шириною ширинѣ камина. Дверь изъ корридора ведетъ именно въ эту полосу. Направо также гостиная—„ода“, по-грузински „передняя ода“ (წინასდა), но входъ въ нее съ балкона. Прямо изъ корридора въ комнату для приготовленія обѣда и т. п., называемую по-грузински სახლი, по тур. მუთახ муґтвах. Наверху, 3-й этажъ, амбаръ (ბეღელი, انبار) на „сахлѣ“, рядомъ надъ „одами“ опять двѣ „оды“ также для гостей, когда ихъ много. Но обыкновенно верхнія горницы для семейства. Наверху въ третьемъ этажѣ не однѣ комнаты: половину площади или значительную ея часть занимаетъ веранда, открытая съ одной или при возможности и съ двухъ сторонъ. Она называется „деи́ан-і“ (დეფანი, ср. დერეფანი), т. „айван“. Веранда эта бываетъ во второмъ этажѣ, если нѣтъ третьяго. Въ наружной стѣнѣ или въ наружныхъ стѣнахъ ея, защищающихъ отъ постороннихъ взоровъ, мелкія окна въ 2—3 и менѣе квадратныхъ вершка, собственно это дыры. Здѣсь идетъ работа и кипитъ домашняя жизнь обитателей, особенно обитательницъ все теплое время года. Здѣсь убаюкиваютъ дѣтей въ колыбели, ткутъ, шьютъ, подготовляютъ провизію для вышеканія или варенія и т. п. Здѣсь всѣ инструменты и орудія какъ земледѣльческія, такъ для рукодѣлія. Здѣсь сложены и матрацы и одѣяла. На верандѣ бываютъ еще столбы (დირეკები) и вѣшалки-перекладины (ქანდარა ќандара). Семейство устраивается и въ „сахл“ѣ. Окно ფანჯარა п́енджере (и тур., и груз.) бываетъ въ каждой комнатѣ, но не всегда. Оно обыкновенно малое, но въ постоянной гостиной побольше и открытое. Ставни внутреннія, вдвижныя, вм. стеколъ: სურმა сурме (и груз., и тур.). Кромѣ того, рѣшетчатыя деревянныя ставни постоянныя, обыкновенно въ верхнихъ этажахъ: ჰარმახლუ́ე пармахлу́е.

Въ домѣ бываетъ два хода: передній ходъ для гостей (მუსაიფირი мусаи́фір-і, такъ же по тур., но на грузинскомъ употребляютъ и чисто грузинское

слово სტუმარი стумар-і), задній для домашнихъ, такъ же лѣстница и балкончикъ (тантраба), но всегда узкій и безъ защиты.

Снимокъ имерхевскаго дома (рис. 20) мною сдѣланъ въ Закіетѣ. На снимкѣ съ краю другая дверь, закрытая, отъ другой „тантрабы". Она открывается лишь для воздуха. Та часть и называется переднею (წინა ქიна). На нее выходитъ წინასკარი ціна-ода. Внизу подъ нею помостъ надъ скатомъ горы для прохода въ „ахоръ".

Наличность названныхъ частей дома обязательна, но ихъ расположеніе и особенно количество не строго опредѣленно. Обязательно, конечно, дѣленіе дома на часть для гостей и часть для домашнихъ. Первая съ переднимъ ходомъ, хотя она не всегда бываетъ фасадомъ самого дома и не считается имъ. Такъ на снимкѣ Закіетскаго дома я съ хозяиномъ и спутниками моими стоимъ у передняго хода съ балкономъ вдоль гостиной, а фасадъ дома въ сторону закрытой двери.

Въ каждомъ имерхевскомъ домѣ отхожее мѣсто, устроенное обыкновенно во второмъ или третьемъ этажѣ у угла балкона или „айвана", иногда у середины „айвана" съ пролетомъ надъ дворомъ „ахора", часто обращеннаго къ улицѣ. Имерхевцы унаваживаютъ поля: „иначе", говорили мнѣ имэрхеульцы, „мы ничего не получимъ. Скотъ намъ нуженъ для этого. Молока отъ коровъ мало".

И въ Имерхевѣ не вездѣ знаютъ по-грузински, такъ плохо или совсѣмъ не знаютъ грузинскаго въ Діобанѣ, Шолтисхевѣ и Агарѣ (около Цкалисимера). Съ шолтисхевцемъ я встрѣтился по пути изъ Закіета въ Бадзгиретъ. Онъ не понялъ даже вопроса: „ალაგლაზე მოხვალ?" .Понадобилось объясниться по-турецки.

Пошелъ крупный дождь. Пришлось повременить выѣздомъ. Тѣмъ не менѣе, когда мы въ $11^2/_3$ ч. выступили въ путь, все же порядочно помочило насъ крупными каплями дождя, вновь полившаго.

Минутъ 20 поднимались, какъ выѣхали на ровную площадь перевала. Здѣсь кишлакъ Закіетскій подъ названіемъ Вакетъ (ვაკეთი). Это „мезре", а „яйла" на горѣ. Часъ спустя мы были въ Бадзгиретѣ тутъ же за Бадзгиретской рѣчкой, усѣянной маленькими мельницами. Путь почти все время шелъ довольно крутымъ спускомъ, но съ лошадей мы не слѣзали.

Хуже нѣтъ мѣстности, какъ Чихисхеви: безъ дороги, въ впадинахъ, изнуряемые жаромъ и болѣзненные жители, желтые; жалко на нихъ смотрѣть, если вѣрить моему спутнику-суреванцу.

На юго-западѣ отъ Бадзгирета на горѣ въ мѣстѣ, называемомъ Садгерелъ (სადგერელი), жители указываютъ развалины церкви, но увѣряютъ, что надписей и старики не помнятъ, и сейчасъ нѣтъ. Мѣсто называютъ и Капантаў (კაპანთაუ-თუ) отъ близости съ каменистой вершиной горы, обращенной отвѣснымъ скатомъ въ сторону Бадзгирета. Эта-то каменистая возвышенность и называется Капанта (კაპანთა). Джанджиръ, такъ называется лѣтнее кочевье Бадзгирета, находится за развалинами. Въ самомъ селѣ Бадзгиретѣ показали остатокъ какой-то постройки съ ободранными лицевыми камнями. Жители полагаютъ, что это развалины дома (დარბაზი) перваго Бадзгиретскаго жителя. Раз-

20. Имерхевскій домъ (къ стр. 76)

сказываютъ, что мѣстность была покрыта лѣсомъ. Пришелъ нѣкій Кеѳодзе (კეფოძე[1]), вырубилъ лѣсъ, расчистилъ мѣсто и выстроилъ домъ. Онъ и былъ первый и долго единственный житель Бадзгирета. Затѣмъ къ нему присоединились и другіе, выселенцы изъ разныхъ мѣстъ. Село теперь дѣлится на три части: Нижнее меѣле (ქომოშვ̇ლე), Верхнее меѣле (ზემოშვ̇ლე) и Гамишетъ (გამაშეთი), выше остальныхъ кварталовъ. Одинъ старикъ произнесъ было ქომობხი, ზემობხი или ქომოუბხი, ზემოუბხი, не разобралъ я хорошо, но когда я переспросилъ, вмѣшался мулла и заявилъ, что ни бхъ, ни убхъ имъ неизвѣстны, а лишь „меѣле". Мулла—грузинъ. Въ селѣ, именно въ нижнемъ, имѣется мечеть съ медресе.

Въ $2^3/_4$ выѣхали изъ Нижняго Бадзгирета, отправивъ въ Тетракетъ вьючнаго. Только-что успѣли подняться къ Гамишету, какъ полилъ сильный дождь. Пришлось сдѣлать остановку въ Гамишетѣ. Здѣсь про церковь на Садгерелѣ ничего не могли сообщить, но одинъ изъ Нижняго Бадзгирета разсказалъ, что хорошая, большая церковь находится около Дидвенаха. Подальше нѣсколько, выше (сѣвернѣе) имѣется Цкаротавъ (წყაროთაფი). Та церковь называется Нуки-килисе (ნუქი-ქილისე), т. е. ნუქი-ქვისა, такъ какъ церковь была заложена на одномъ камнѣ, взвѣшенномъ въ $^1/_2$ оки (=нуки). Путь къ Цкаротаву отсюда только черезъ Чихисхеви, но весьма трудный. Лучше ѣхать изъ Порты.

До 5 часовъ ждалъ я со стражникомъ и провожатымъ въ Гамишетѣ. Ногъ не могли защитить высокіе сапоги изъ тонкой кожи съ одной подошвой: они были уже мокры. Жители настойчиво совѣтовали мнѣ, просили стражника убѣдить меня не подниматься сейчасъ на гору, такъ какъ все равно развалинъ нельзя будетъ видѣть изъ-за дождя и особенно вѣтра. Подсѣлъ къ намъ только-что сошедшій на нашихъ глазахъ гамишетинецъ и сообщилъ, что отъ частаго дождя на горѣ зги не видать, а вѣтеръ почти вырываетъ деревья, его чуть не снесло, верхомъ же никакъ нельзя устоять. Посмотрѣлъ я въ бинокль, но по движенію вѣтвей двухъ-трехъ торчавшихъ по верху пихтъ нельзя было думать, что тамъ дѣйствительно буря. Было уже поздно, до Тетракета, куда я направилъ свой багажъ, было не менѣе трехъ часовъ пути, по словамъ мѣстныхъ; безпокоила меня и судьба багажа съ моими бумагами и пластинками при одномъ провожатомъ, застигнутомъ проливнымъ дождемъ, и мы втроемъ, пѣшій путеводитель, стражникъ и я, двинулись вверхъ, сопровождаемые благопожеланіемъ гамишетинцевъ, имѣвшихъ такой видъ, точно провожаютъ знакомыхъ на вѣрную гибель. Погнали мы лошадей, пѣшій Юсуфъ бѣжалъ рядомъ со мною, и черезъ 26 минутъ были наверху у развалинъ. Жители были правы. Здѣсь не оказалось надписи на поверхности земли. Отъ развалинъ осталось не многимъ болѣе фундамента, средина и кругомъ загромождена обвалившимися камнями. Маленькая церковь мѣстнаго типа, т. е.

1) Не есть ли это тоже этимологическая легенда: კეფ კапа по-грузински значитъ *вырубать* (ср. арм. կոփ-ել *выскать, тесать, обрубать*).

продолговатый четыреугольникъ съ алтарнымъ закругленіемъ внутри. Прослѣживается мѣсто южной двери. Обратили здѣсь на себя мое вниманіе бѣлые гладкіе, даже матовые съ просвѣтомъ камни, которые мнѣ при первомъ взглядѣ показались мраморомъ. Всѣ эти наблюденія пришлось сдѣлать верхомъ подъ проливнымъ дождемъ, перемѣшаннымъ съ крупинками града, и при сильномъ вѣтрѣ со стороны Карчхала, который хотя и не сносилъ насъ съ лошадьми, но заставлялъ коней мѣнять положеніе, крутиться. Съ такимъ же трудомъ было сопряжено наше восхожденіе, съ той разницею, что дождь билъ насъ въ лицо, вѣтеръ сбрасывалъ мой охотничій халатъ съ ногъ, и я былъ наполовину мокрый, когда осматривалъ церковь. Очень было жалко, что такая погода меня лишила случая насладиться однимъ изъ лучшихъ видовъ на Карчхальскій хребетъ съ этого именно мѣста. Когда я спросилъ провожатаго, каково общее названіе горы, на которой находятся развалины церкви, урочища и рядъ яйлъ, то онъ отвѣтилъ, что общее названіе „гора“ или „гора съ яйлами“. Повернули лошадей по пути въ Тетракетъ, и я нѣсколько вздохнулъ съ облегченіемъ, такъ какъ дождь билъ теперь насъ въ спину и шею, хорошо защищенную (я съ головою былъ укутанъ въ охотничій халатъ), а вѣтеръ лишь подгонялъ лошадей. Мы ѣхали по той сторонѣ „горы съ яйлами“, которая обращена бокомъ къ Карчхалу, оставили слѣва Бадзгиретскую яйлу, въѣхали на тропу, окаймленную слѣва отвѣсной скалою, по словамъ проводника, называемую სა[illegible]ურნაგე [1]), и слѣва ущелье [2]) съ селами Андріацминда и Цителъ-оґли (წითელწყაროები), мѣлле селенія Чихора. Затѣмъ мы выѣхали на Бадзгиретскую сторону той же горы, гдѣ влѣво оставили яйлу Агары, что у Брила, называемую Найурневъ (ნაიურნევი), и вскорѣ поровнялись съ родниковой водой, встрѣчающей ѣдущаго въ Тетракетъ съ правой стороны. Родникъ также носитъ грузинское названіе გრიალი წყარო *Гріали-цкаро*, что значитъ *родникъ воя* или *рёва*, и вступили въ хвойный лѣсъ съ довольно широкой проѣзжей дорогой, по которой и прибыли въ Тетракетъ въ $6^3/_4$ ч. Мы гнали лошадей, насколько только могли. Багажная лошадь насъ не стѣсняла. Провожатаго при багажной лошади застали мы въ лихорадкѣ, его промочило до послѣдней нитки, и онъ грѣлся у разведеннаго въ ожиданіи насъ въ каминѣ огня. Холодъ былъ, дѣйствительно, порядочный, но состояніе моего провожатаго я объясняю его болѣзненностью.

Здѣсь сообщили о существованіи развалинъ церкви (ნაქალაქვარი) въ селѣ Либанѣ (на картѣ: Ліонидзе, но Ліонидзе около Синкота), въ двухъ-трехъ верстахъ отсюда.

Тетракетцы считаютъ свое селеніе новымъ. Старикъ, 65-ти лѣтъ,

---

1) Проводникъ имя объяснилъ тѣмъ, что здѣсь добывается წერწაგი, т. е. краска для вервья плотниковъ (тур. бо изъ بوياق).

2) Назвать протекающій здѣсь ручей (ღელე) провожатый не могъ, не могли назвать его и опрошенные мною тетракетцы, кромѣ одного, который заявилъ, что ручей называется «никакъ, а именно ჩხერის ღელე *чхеріс-ґелеѳ* („чхер-і“ по-грузински *журчаніе, шумъ воды*). Еще прибавили онъ, что его называютъ Чихорскимъ ручьемъ (ჩიხორის ტბიდან წამოსული ღელე).

разсказалъ, что жители сюда выселились изъ Гигіе́та (около Дасамобы), что бегъ, собственникъ мѣста, во время владычества турокъ жилъ въ Дзіосѣ. Въ Тетра́кете́ считается десятокъ домовъ, это — поселокъ (мехле) Чихора. Другіе отселки Чихора: Андріа́минда (по жителямъ წითელწყაროელი Цители-о́гли), Либанъ, Даса-моба, Гигіе́тъ, Брилъ, Агара, Ніоле́тъ (Ніолисдзе), Меркезъ, Че́дріулъ (ჭედრეული, на картѣ: Чедлеури).

Въ началѣ этого лѣта, когда не выходили еще на кочевье, дѣвушка 15 лѣтъ пасла стадо по близости Ніоле́та. Къ вечеру, когда собирала разбредшійся скотъ, она замѣтила вдали двухъ коровъ. Пошла, чтобы погнать ихъ, но, оказалось, это медвѣди: одинъ изъ нихъ бросился на дѣвушку и поймалъ. Дѣвушка подняла крикъ. Прибѣжали сельчане съ ружьями, раздались выстрѣлы; медвѣдь бросилъ искусанную дѣвушку и бѣжалъ. У дѣвушки было отодрано мясо въ разныхъ мѣстахъ, больше всего у лопатки. Она поправилась.

Тетра́кете́цы, всѣ, конечно, мусульмане, разсказали мнѣ слѣдующее про хожденія на богомолье (ზიარეთი, زيارت) въ христіанскіе храмы, нынѣ въ развалинахъ:

ზიარეთში წავალთ, მუმს გავაკეთებთ, გავანდობთ, ძაფს ვაგოფთ და ამეკიდებთ, წავიდებთ, ზიარეთით თორტას წავალთ და მერის[ს], აჭარას.

თორტის ზემოთ არი ჩვენი ზიარეთი, ერთ სახთ გოუწევს. ზიარეთზე მარტოდ მოშენებული სახლი არი ქვიდან, ულაგ მოშენებული, ულახდელი, მაშინდელი.

ზიარეთში დაწვებიან, სიზმარში სახვენ. ტუეის სიზმარში, ეს დაკლაო და ფული ახუქეო, შენ დაკლაო და აქ დაკლაო. რაცხასაც რომ ტუეის, დაკლავს. ცოხ (მამალი ცხვარი), ცხვარ ტუეის, კარ, ძროხას ტუეის. ქათამი გავიგონია, სხვა ხიტი არ გაგვიგონია.

отправляясь на богомолье, дѣлаемъ воскъ; топимъ его, опускаемъ въ него нить и достаемъ, уносимъ. На богомолье отправляемся въ Порту и Мерисъ, что въ Ачарѣ.

Наше богомолье выше Порты, часъ одинъ протянетъ путь. На богомольѣ одиноко выстроенъ домъ изъ камня, онъ давно выстроенъ, давнишній, того времени.

На богомольѣ ложатся, во снѣ видятъ (видѣніе). Оно говоритъ во снѣ (богомольцамъ): «заколи (въ жертву) такое-то (животное) или подари деньги, дома заколи или здѣсь». Кого оно назоветъ, того и заколетъ (богомолецъ). Оно называетъ барана, овцу, быка, корову. Слышали мы и про курицу, но про иныхъ птицъ не приходилось слышать».

Требованіе исполняютъ въ ожиданіи исполненія желанія. Сны видятъ и женщины: имъ также вѣрятъ въ этомъ дѣлѣ.

ზიარეთში მიდიან თორტის, ჭკუა რომენ დაკარგული ექნებაა, შვილი არ ეყოლის.

«на богомолье Порты идутъ, когда лишаются ума или не родятся дѣти.

კარი არა აქ, შევა მაგ კაცი და ქალი, ვერანგს ჩაიცვამს მარტო, ოქრო, ვეცხლი არ აქნება, მარტო ვერანგი და ნაფხვი (т. ფიშტონი), მაშ ასთებს, სამ, შვიდ, ხუთ, ცხრას. ჩემი დერდი რაცხა არიო, ვნახო სიზმარიო. და დაწვება. თუ არ ნახა სიზმარი, არ მოუხდა. თუ ნახა, თვალს დაიბანებს სიზმარშია (მოუტანს რაცხას, ისე ეჩვენება), სვამს და ეტყვის ყურბანიო (ქართ. ყურბანდიო).

Двери нѣтъ (у помѣщенія на богомольѣ): входитъ въ него мужчина или женщина, надѣваетъ только рубашку, золота и серебра не должно быть, только рубашка и кальсоны (т. ѣштон-і). Зажигаетъ свѣчку, три, пять, девять свѣчекъ, говоря: «да увижу я сонъ касательно того, что является моею печалью». И ложится. Если не увидѣлъ сна, значитъ (богомолье) не помогло. Если имѣлъ видѣніе, оно во снѣ даетъ омыть глаза (приноситъ что-либо, такъ является), поитъ и говоритъ: «(нужна) жертва (ѣурбан, по-груз. ѣурбанд)».

Свѣчки ставятъ на камень. Остаются одну, двѣ ночи, три и болѣе дней. Дальніе остаются дольше. Идутъ пѣшкомъ, такъ какъ для ѣзды нѣтъ дороги. Отправляются въ маѣ (груз. маіс, тур. хзіран) и іюнь (груз. не знаютъ, тур. ѣіезай). Муллы здѣсь не вмѣшиваются. Иной изъ нихъ посмотритъ въ Книгу (Коранъ) и посовѣтуетъ по Книгѣ идти на богомолье (зіареѣ).

Изъ переживаній христіанства я замѣтилъ еще остатки христіанской календарной терминологіи, такъ напр. заѣіеѣецъ-мусульманинъ мнѣ говорилъ:

თვეეთოლობაზე, მრაობაისთვის მოდევსზე თოვლი მოვს. въ день усѣкновенія главы (Іоанна), въ концѣ августа выпадаетъ снѣгъ.

Поѣздки на цѣлебныя воды въ жизни имерхевцевъ занимаютъ второе мѣсто послѣ „зіареѣ“а. Изъ Теѣракеѣа ѣздятъ въ Миѣелеѣъ, за Гарѣелоѣомъ, гдѣ теплыя воды въ обиліи, и въ Гигіеѣъ, гдѣ холодныя воды, пахучія, называемыя минеральными (მადნის წყალი *вода руды*). Въ Миѣелеѣѣ лѣчатся отъ болей, а въ Гигіеѣѣ отъ ревматизма (ქარი). Имѣются цѣлебныя воды въ Джиналѣ; сюда пріѣзжаютъ и изъ Аѣары. Я встрѣчалъ кавалькады возвращавшихся изъ Джинала; чаще всего это были женщины, ѣхавшія верхами, въ сопровожденіи одного, двухъ пѣшихъ родственниковъ.

* * *

Здѣсь же группирую наблюденія надъ имерхевскимъ говоромъ, произведенныя независимо отъ предложенныхъ выше текстовъ (стр. 47—70 сл.).

У имерхевцевъ замѣчается уподобленіе гласныхъ, какъ въ имеретинскомъ и гурійскомъ говорахъ, напр. დეკორგენ, გალმაელები, დეებიან, დაუხედვებია. Это вульгаризмъ, какъ и формы წვდა, მოვდა вм. წვიდა, მოვიდა. Вульгаризмомъ является въ ქომო вм. ქვემო, resp. ქუმო сліяніе въ о двугласной группы, однако не ვე, resp. უე, а ვი, resp. უი, (*ქვიმო, resp. *ქუიმო).

При стеченіи согласныхъ наблюдается перестановка, но для имерхевскаго говора характернымъ является დესკი, resp. დესგი вм. დექსი *стихъ* (ср. у нихъ же тур. ексі вм. ескі, اسکی *древній*).

Исчезновеніе ს при стеченіи съ послѣдующимъ согласнымъ также новое явленіе, напр. თველზე *осенью* вм. სთველზე, სწავლის *учитъ* вм. სსწავლის. Въ такомъ условіи исчезаетъ მ: თს *гора* вм. მთს (гур. ფთს).

Случай отпаденія цѣлаго слога, начальнаго, имѣемъ въ ჭოჯ или ჭოუ̂, если это сокращенная форма слова ბიჭოჯ, resp. ბიჭო.

Архаична группа მრ вм. რმ въ მემრე *потомъ*, хотя это очень обычная форма и въ другихъ грузинскихъ говорахъ. Кстати, „пятнадцать“ въ имерхевскомъ звучитъ თხუთმეტი, а не თუთხმეტი.

Архаизмомъ можетъ быть მ вм. ვ въ словѣ ვიწრო: მიწრო გზს ვრი. ვ держится въ ვრ ითოვნებს.

Сохранили имерхевцы и полугласное ў, которое въ грузинскомъ письмѣ въ древности выражалось буквою ჳ: უ̂ въ моихъ текстахъ есть выраженіе того же полугласнаго, такъ напр. წუ̂მს = წუ̂მს *дождь*, а не წვიმს или წუმს, დეკეჳლი = დეკეუ̂ლი[1]).

Въ Имерхевѣ мѣстами გ отличается замѣтно отъ ხ. Такъ—въ Закіе́тѣ мнѣ пришлось отмѣтить совершенно ясное различіе этихъ звуковъ, გ глухой звукъ, тогда какъ ხ звонкій. Когда я обратилъ на это вниманіе въ Закіе́тѣ, грянулъ громъ, и закіе́тецъ на мой вопросъ: „что это?“, отвѣтилъ: ხხლს ქუხს, დითქუხს. Чтобы имѣть примѣръ съ გ, я спросилъ про горный ручей, какъ онъ называется: ამას გვი ქვია, უკან [სახლის უკან] გვი. ბატარა რომ იქნება, დელეს ვეტვით, დიდი — ბვია. Такъ же съ გ, а не ხ произнесъ онъ ფეკი, გარი, გელი, გმელი, т. е. совершенно такъ, какъ въ древне-грузинскомъ по крайней мѣрѣ въ смыслѣ различенія двухъ „х“.

Въ связи съ пропускомъ ს въ род. падежѣ (ი вм. ის), особенно излюбленнымъ въ имерхевскомъ говорѣ, находится такая форма, какъ იმითნს вм. იმისთნს.

Въ дательномъ ს также опускается: ბევრ ინდორებენ, დითე-მთე ბევრ მოკლენ, სოფლებ ნახვით, ყურდელ მოკლენ, ბითუმ (вм. ბითუმს) ვრი (Бадзгіре́тъ).

Въ мѣстоименіяхъ бросается въ глаза не столько რავდ *какой*, обычное и въ гурійскомъ, сколько იმთი, მთი вм. гур. იგენის,, и особенно рѣдкая, архаичная форма რომენ вм. რომე, resp. древне-груз. რომელ.

Своеобразно употребленіе предлоговъ въ глаголахъ, напр. — დვწონდ (вм. მოგწონდ) ეგ ვდგილები, ბატონო?

დვშტევნ (гур. დითშტევნს) *свистать*, т. е. форма безъ форматива თ, быть можетъ, и архаическое явленіе. Своеобразны образованія დითე-მთე, ბალნ-ბუღნს. Первое образованіе хорошо извѣстно и въ другихъ сосѣднихъ

1) Закіе́тецъ такъ объяснилъ мнѣ დეკეჳლი: ბუღ—დიკეჳრა, დიკეჳრლი—კარ, ხულ-ბატონაშე (sic)—მარკარ, ყური—ზრახა, ბუნა ზრახა—დეკეჳლი, ხულ ბუნა—ხმა.

языкахъ, персидскомъ, армянскомъ и др., а второе имѣетъ параллель въ такихъ армянскихъ выраженіяхъ, какъ *խառն ի խուռն, աղջամուղջ* и т. п.

ГЛОССАРІЙ

по имерхевскому говору.

ჯურიღი см. ურა.

ბარე სიმი въ значеніи очень, напр. გონჯი ბარე სიმი очень больной.

ბაღინა мальчикъ, дѣвочка.

ბაწარი см. თოკეი.

ბაკალა дѣвочка.

ბოკოკაკა паукъ.

გოგო дѣвочка.

ქაწარი (sic) напоротникъ, употребляютъ и тур. ორთაი იშხр-і.

ვარდი цвѣтокъ, такъ сообщилъ мнѣ имѣхреулецъ, но суреванецъ наглядно объяснилъ, что общее названіе цвѣтовъ ყვავილი, а ვარდი —*роза*.

თებერვალი февраль.

თიმღი медъ: „უგულო თიმღი არი გოდოუმდინარი, ტკბილოდოუნახელი. გადიმდინარი თიმღი. გაგაკეთებთ თიმღიდან სახთელს, გადაგადნებთ, გაგწურავთ, გახდება სახთელი, გვილი იქნება, თითრ. ბალმუმ (بالموم).

თოკეი (თოკი), სახელი веревка, но нѣтъ въ томъ же значеніи слова ბაწარი. ბაწარი употребляется въ значеніи узкой тропы для пѣшеходовъ (лошадь не пройдетъ по такой тропѣ).

იმუქი (т. يمك) пища, ѣда: იმუქის ოშტაი არ მაქ у меня нѣтъ желанія ѣсть, нѣтъ аппетита.

კაბანი опасное мѣсто дороги у пропасти (см. *Дневникъ*, стр. 85—86, 89), ср. арм. *կապան*.

კაკარ ель.

კუდი скверный, ср. арм. *գէշ*.

კო, რკო дубъ, т. йелут (بلوط). Слова მუხა у имерхевцевъ нѣтъ: „მუხა არ არი ჩქი, ბაკონო“, сказалъ одинъ изъ монхъ собесѣдниковъ, но კო и оказывается въ значеніи მუხა..

ლურსი чердакъ (въ Сатѣлеъ-рабатѣ у армянъ въ значеніи чердака я замѣтилъ древне-груз. ქორ-ი, ср. მერეგი).

ლუნჯვარი земледѣлецъ, крестьянинъ, ср. арм. *ռանչպար*, тур. رنجبر въ вульгарномъ произношеніи „ренчіпер“.

მარხილი пять копѣекъ (на грузинскомъ въ литературѣ извѣстна цѣнность მარხილი въ 60 копѣекъ, у имеретинъ 100 „йаръ“ (ფარა) или 100 копѣекъ русскихъ).

тур. მერეგი (арм. *մարագ*) сѣнникъ, два понятія, по-грузински выражаемыя двумя словами: 1) სახლი сарай для самана, 2) ქორი сарай для сѣна.

მერული (тур. დირგან-ი, дірган) сѣть для ловли волковъ.

მომი свѣчка, см. арм. *մոմ*, откуда и тур. مم.

მუნა: დამუნა привить, დავნამუნე я привилъ (т. إشلامق).

ნაძგ, ნაძგი пихта.

ნისლი туманъ.

ნეკერ листья дуба, собираемые въ запасъ на зиму для кормленія скота: „ნეკერისთოთლით, თითრ. იათურახ (يپراق), ირჩენენ თხას და ზროხას".

ბაშტა значитъ много *много:* „ბაშტა ხახიაბ ბეგრი ხახიაბ (چوق وقت در)", объяснилъ мнѣ суреванецъ мулла Эюбъ. Тоже самое слышалъ я и въ Имѣрхеулѣ, въ домѣ Мосидзе. Тоже слово съ тѣмъ же объясненіемъ пришлось мнѣ услышать и въ Тетракетѣ: „ბაშტაჲ დათეგები იო" *много было медвѣдей* [1]).

ბაწა (см. гур. ბაწა, ბაწე) малый.

ბური хлѣбъ, წიანდა ბური пшеница.

რკო см. კო.

საბუდარი см. მერეკი.

სველი мокрый.

სხრიკვა прогонять (собаку): ძაღლი დასხრიკე прогони собаку.

ტოტი вѣтвь съ листьями.

ფერხული пляска: „ვინცხა რომ ძველიაბ, იტყვიან «იფერხულეთ»-ო, «ისამეთ»-ო, ის თქმა არი".

ფესვი корень, т. ქოქი (كوك): „ძირი მიწაზე დასველამდი".

ფერთხა (т. فرطونه) непогода, буря: „ამ ფერთხაში სად წაბძანდებით?"

ქორი см. ლურსი, მერეკი.

ღარჩი мальчикъ.

ღრუბელი облако.

ყიზილ ყურთი (т. قزل قورت *красный червь*) какая-то болѣзнь лошади.

ცა: საცილი იყვეს будетъ проясняющимся (небо), „გადაწყენდილი იყვეს".

ყურაღი (т. قوراق *сухой*) засуха: „ძაღიან ყურაღიაბ და გაგმა ქჷეყანა".

შენდიქი шенлик-і заселенное мѣсто, поселокъ: „ახლა სულ ნამეტრად შენდიქში მიგვდით. ეს გავერნებულიაბ (вм. გავერანებულიაბ) სოფელი". Это общая арм.-груз. основа „шен" (груз. შენ, resp. შე, арм. շէն), съ тур. суффиксомъ „лик" (لك).

შორი плѣсень (гур. ბოქსი), აშორებული покрылся плѣсенью, заплѣснѣлъ (гур. ამოქსებული).

ხა роса, но говорятъ также ტანი: ტანი გოუგდიაბ, чіса йетміш выпала роса. ცვარი употребляютъ лишь въ выраженіи წრეული ცვარი არ ჩამოვარდა въ значеніи წრეული არ გაწყდა, т. е. въ этомъ году не выпала и *капля* дождя.

ცხრო лихорадка, собств. горячка.

წირი: შეწირვება безпокойство, грусть (груз. წუხილი): სული არ შეგიწირდეს вм. სული არ შეგიწუხდეს [2]).

წიწინა щель (ср. гур. წიტინა).

Кушанія:

ხვიწი мамалыга (кукурузное тѣсто съ масломъ въ обиліи).

---

1) Слѣдовательно, приходится отказаться отъ обычнаго толкованія ბაშტა у Руставели въ значеніи „мало", такъ напр. въ 406,1 (изд. Д. Каричашвили): დაცემა ზღვა ქანდოა, შეცდა ბაშტა ხანა.

2) Въ შეწირვება съ такимъ значеніемъ опять тэки имѣемъ случай руставелевскаго излюбленнаго выраженія, напр. 883,1: ანაბ გარეცან შეწირვება, რომ შეწყვიდე, და გარეცანაბ?

ჭვსუთ кукурузная мука съ медомъ[1]).
Сыръ двухъ видовъ: ფშნდა, т. пейнір; ყველი, т. йаґлі пейнір.
ქათმი курица: „ქათმს 1) მოგხრაშვათ, 2) მოგხრაკვათ, 3) ხახს დაჭრით მოხრშულს, ცოტა ბიბერს[2]) დასურით, დაჭნა[3]) ქვით.
ერბოკვერცხი яичница: შეწვით.

2-го августа. Понедѣльникъ.

До полудня продолжался дождь, и всё было окутано туманомъ. Въ 12 ч. мы выѣхали въ Чедріулъ черезъ Либанъ. Съ самаго Тетракета мы шли пѣшкомъ по довольно крутому спуску. Вьючную отправили прямо въ Чихоръ, а своихъ влекли за собой. Путь указывалъ Шакиръ изъ Тетракета, хромой, но очень проворный. Спускъ продолжался 15 мин. По подъему мы поѣхали, и въ 12 ч. 35 минутъ были у цѣли путешествія въ Либанѣ. Пожалуй, можно было и не пріѣзжать. Не оставлены на мѣстѣ и камни основанія. Мѣстный житель сообщилъ, что онъ помнитъ стѣны церкви, онѣ были выведены четырьмя углами, при этомъ онъ указалъ на природную скалу, какъ остатокъ кладки. Камни были крупные, надписей не помнитъ. Камни употребили на камины (ბმოყრეს და ოჯახზე მოიხმარეს). Среди постройки копали и находили мѣдную посуду, тарелки.

Изъ Либана опять спускъ пѣшкомъ въ 15 мин., но по пути въ Чихоръ. Послѣ спуска начался подъемъ. Сначала мы ѣхали, но тропа очень узка. Проводникъ утверждалъ, что дорога „ей дур, йек ей, т. е. „хорошая, очень хорошая“. При встрѣчѣ съ нагруженнымъ осломъ намъ пришлось долго возиться, чтобы разъѣхаться. Кромѣ того, на поворотахъ съ видомъ на бездну дорога пролегала по скользкимъ скаламъ, и пришлось спѣшиться, что давно сдѣлалъ стражникъ. Вскорѣ однако начался продолжительный, довольно утомительный спускъ обязательно пѣшкомъ до р. Чихора. Въ 1 ч. 35 м. мы поровнялись съ прямой дорогою изъ Тетракета въ Чихоръ, на которой замѣтили свѣжіе слѣды лошади и провожатаго. Ѣздятъ здѣсь мало и рѣдко, слѣды были, очевидно, нашего багажнаго человѣка, котораго и нагнали вскорѣ. Онъ былъ въ недоумѣніи, что дѣлать. Дорога была загорождена для вьючнаго бревномъ. Провели его въ обходъ. Переѣхали рѣчку Чихоръ и въ 2 ч. проѣхали селеніе съ тѣмъ же названіемъ Большой Чихоръ: въ селѣ кромѣ дѣтей никого не слышно, не видно.

Въ 2 ч. 40 мин. мы прибыли въ Мчедреулъ (მჭედრეული). Дорога лежала все время въ ущеліи Чихора по тому или иному берегу рѣчки. Раза четыре намъ пришлось переѣхать по мостамъ, иногда весьма шаткимъ, перекинутымъ съ одного берега на другой. Подъемы и спуски незначительны и мало

---

1) Готовятъ преимущественно для роженицъ.
2) Бібер, т. بىبر *перецъ*.
3) Йаһні, т. يحنى.

ихъ. По дорога для верховыхъ не безопасна, а для вьючнаго часто трудна. Это тропа, мѣстами съ отвѣснымъ скатомъ къ рѣкѣ при выдвинутой скалѣ съ другой стороны или съ узкимъ проходомъ между двумя скалами. Впрочемъ тропа эта идетъ не высоко надъ уровнемъ рѣчки. Она большею частью заслонена вѣтвями кизилевыхъ деревьевъ, также кустовъ дикой кавказской ежевики (მაყვალი) и пр.

Развалины находятся подъ селомъ Мѣдреулъ, съ сѣвера, на небольшой площади, нѣсколько возвышающейся у самой рѣчки Чихора, на правомъ ея берегу. Развалины ли это церкви, сейчасъ можно рѣшить лишь по ориентировкѣ основанія. Узкая сторона, быть можетъ, алтарная часть, обращена на востокъ съ небольшимъ отклоненіемъ къ югу. Кладка обычная, имерхевская. Впрочемъ отъ нея сохранилось весьма мало: обвалившіеся куски восточной стѣны и линія сѣверной стѣны. Больше сохранилось отъ зданія, примыкавшаго къ церкви съ сѣверо-востока. Здѣсь шагахъ въ двадцати надъ самой рѣкой остатокъ въ два аршина высоты (надъ землей) закругленія башни, съ пролетомъ небольшого четыреугольнаго окна въ восточной сторонѣ. Снаружи эта башня не была круглой, выведенъ уголъ. У самаго угла здѣсь снаружи давно пробили стѣну и вошли въ комнату, наполненную костями человѣческими и черепами. Очевидно, здѣсь имѣемъ дѣло съ кимитеріемъ, быть можетъ монастырскимъ, каковымъ служилъ нижній, не подвальный этажъ закругленной постройки. Кимитерій этотъ имѣетъ форму длинной сводчатой комнаты. Длина по направленію съ востока на западъ. Въ западной стѣнѣ была входная дверь съ полукруглымъ верхомъ. Кромѣ этого полукружія, дверь теперь засыпана. По серединѣ пути къ этой развалинѣ башни груда камней, производящая впечатлѣніе обвалившагося купола. Въ центрѣ тутъ, повидимому, копали. Валяются человѣческія кости, но онѣ, можетъ быть, принесены изъ кимитерія. Про кости, находимыя въ Мѣдреульской церкви, я уже слышалъ раньше въ Пхикіурѣ, что онѣ громадны, принадлежатъ великорослымъ, исполинамъ, но это сказки.

Въ $4^1/_2$ выѣхали въ Синкоѣ. Доѣхали до моста черезъ Чихорскую рѣчку. Дорога такого же характера, какъ изъ Чихора въ Чедлеулъ (все не установилъ, какъ правильно называть). По обѣ стороны молодые дубы, орѣшники (мелкіе орѣхи), иногда ольхи, ели, пихты, но особенно много кизилевыхъ деревьевъ съ зрѣющими плодами. Тамъ и сямъ кусты дикой кавказской ежевики (მაყვალი) съ зрѣлыми ягодами. Мы переѣхали въ одномъ мѣстѣ Чихорскую рѣчку за ненадежностью моста подъ великолѣпнымъ громаднымъ чинаромъ. Путь нашъ далѣе лежалъ мимо впаденія Чихорской рѣчки въ Пхикіурскую, т. е. Имерхевъ, по правую сторону котораго и продолжали затѣмъ путь, сравнительно удобопроѣзжій съ небольшими подъемами и спусками. Здѣсь мы догнали вьючныхъ лошадей съ кукурузою, никакъ не могли ихъ объѣхать и должны были слѣдовать шагъ за шагомъ за ними до свободной поляны у моста. Едва успѣли перебраться черезъ мостъ и вытянуться гуськомъ по подъему, багажная лошадь съ провожатымъ, проводникъ пѣшкомъ, я и стражникъ, какъ провожатый крикнулъ, что дорога испорчена. Десять минутъ пришлось провозиться,

пока камнями задѣлывали дыры въ насыпи, размытой дождемъ. Насыпь такая попадается въ мѣстахъ съ черезмѣрной покатостью на самомъ пути, переходящей въ обрывъ. Въ такихъ мѣстахъ перекидывается бревно вдоль пути у обрыва, и затѣмъ засыпается вѣтвями, камнями и землею. Вьючная лошадь заднею ногою ушла было въ брешь, оказавшуюся коварно прикрытой землею, но успѣла все же благополучно перебраться. Кто тянулъ, кто гикалъ при этомъ. Помогали и двое съ кукурузнымъ грузомъ на лошадяхъ, успѣвшіе нагнать. Мы принуждены были слѣзть и такъ провести лошадей. Крестьяне съ нагруженными лошадьми очень были обезкуражены, молодой изъ нихъ поблѣднѣлъ, чувствуя себя безпомощнымъ; они рѣшили было развязать и снять вьюки на полуаршинной дорогѣ надъ обрывомъ. Но потомъ при помощи моего проводника и стражника рискнули проскочить за нами, что имъ и удалось.

Проѣхавъ нѣсколько, на рѣкѣ съ нашей стороны я замѣтилъ остатокъ стараго каменнаго моста.

Ѣхали такъ до впаденія Шавшетской рѣки въ Имерхевскую. Съ этого соединенія и называется собственно рѣка Имерхевомъ. Мы повернули налѣво; ѣхали по правому берегу Шавшетской рѣчки до мельницы, откуда все стали удаляться отъ рѣчки, и вступили на подъемъ, который кончился лишь въ самомъ селѣ Синкоѣ въ 6 ч. 45 м. Со времени переѣзда черезъ Имерхевъ мы опять въ предѣлахъ Шавшетіи. Домашняя рѣчь турецкая.

3-го августа. Вторникъ. Въ десяти минутахъ ходьбы отъ новой мечети въ селѣ Синкоѣ на сѣверъ, на небольшомъ возвышеніи, недалеко отъ высокой скалистой громады, называющейся Лурджа (ლურჯა), съ юга, между отселками Синкоѣа „Гогнидзе“ на сѣверо-востокѣ и „Полоціелъ“ на западѣ, находятся развалины одной изъ большихъ церквей Шавшетіи. Кладка здѣсь обычная мѣстная. Извнѣ большею частью появляются не цѣльные камни лицевыми (что тоже попадается, напр. у сѣвернаго угла восточнаго фасада), а части, такъ называемые сравнительно тонкіе тесаные камни облицовки, однако и они порядочной толщины, грубо тесаны, и при кладкѣ не пригнаны съ той плотностью, которая промежуткамъ даетъ видъ разрисованныхъ линій. Внутри кладка въ общемъ еще болѣе груба, тесаны камни еще менѣе рачительно. Только боковые наличники пролетовъ (сводовъ, дверей, оконъ), а также колонны, выступающія изъ стѣнъ, сложены весьма аккуратно изъ чисто тесаныхъ камней. Кромѣ того, полукруглые верхи всѣхъ сводовъ, вѣроятно, также оконъ, быть можетъ, и дверей были выведены кирпичами. Грубость внутренней отдѣлки объясняется тѣмъ, что церковь была выштукатурена и, быть можетъ, расписана. Отъ росписи остались слѣды въ видѣ красныхъ линій и темныхъ фоновъ на частяхъ стѣнъ, какъ напр. въ алтарномъ полукружіи, и на обвалившихся камняхъ. Однако слѣдовъ изображенія святыхъ нѣтъ. Церковь теперь въ развалившемся состояніи: нѣтъ верха крыши, кромѣ какъ у алтарнаго полукупола, да и тотъ съ брешью, провалились полы второго этажа боковыхъ нефовъ, обвалились мѣстами и стѣны. Камнями внутри церковь засыпана настолько, что полъ второго этажа можно ощупать рукою, стоя внизу. Кромѣ того, внутри, преимущественно у наличниковъ пролетовъ

какъ дверей, такъ оконъ, и особенно извнѣ ободраны человѣческой рукой всѣ мало-мальски отдѣланные крупные камни. При такомъ состояніи точное представленіе о формѣ и устройствѣ церкви нѣсколько затрудняется.

Церковь извнѣ представляетъ продолговатый четыреугольникъ (извнѣ: длина 8 с. 2 а. 2 в., ширина 5 с. 2 а. 10 в., толщина — 1 а. 10 в.). Западный и восточный фасады со слѣдами двухъ боковыхъ скатовъ. Храмъ раздѣленъ на три нефа: центральный и боковые, каждый изъ которыхъ двухъ-этаженъ. Ширина центральнаго нефа 2 с. 2 в.; онъ состоитъ изъ алтарнаго полукружія (глубина полукруга 1 с. 12 в., выступы его противъ ширины храма по 4 в.) и трехъ отдѣленій, общающихся съ боковыми нефами сводчатыми проходами. Изъ этихъ сводчатыхъ проходовъ, конечно, трехъ съ каждой стороны, средній болѣе широкъ (2 с. 7 в.), смежные сравнительно узки (2 а. 4 в. [1]). Высота ихъ полукруглыхъ верховъ 1 а. 5 в.

Алтарное полукружіе завершается полукуполомъ. По соединеніямъ среднихъ сводовъ, проходовъ въ боковые нефы, съ смежными такого же назначенія изъ стѣнъ выступаютъ приблизительно на 5 вершковъ тремя сторонами столбы, четыре столба, на простыхъ капителяхъ которыхъ были основаны четыре свода въ центрѣ храма. Поддерживали ли эти своды куполъ или нѣтъ, съ рѣшительностью трудно сказать безъ раскопокъ. Лишь по осмотрѣ ряда другихъ аналогичныхъ построекъ я началъ догадываться, что куполъ, должно быть, имѣлся. Въ центрѣ валяются крупные куски обвалившагося верха, но они могутъ быть частями свода, внутри во всю длину продольнаго храма, который извнѣ имѣлъ, какъ я думаю, двускатное перекрытіе, форму, какъ выражаются, колыбели. Длина центральнаго нефа, считая алтарное полукружіе, 6 с. 1 а. 6 в., если имѣющуюся далѣе на западѣ часть считать отдѣленною, иначе 8 с. 5 в. Дѣло въ томъ, что какъ у центральнаго нефа, такъ и у боковыхъ за тремя отдѣленіями имѣется еще четвертыя, всѣ они на западѣ образуютъ западный фасадъ. Изъ нихъ крайнее отдѣленіе въ юго-западномъ углу внизу образуетъ особую комнатку: отъ центральнаго ее отдѣляетъ глухая стѣна, на которой со стороны этого центральнаго отдѣленія выведенъ сводъ безъ пролета; глухая и западная стѣна; въ южной имѣется круглое окно. Комната общается съ восточной стороны дверью съ южнымъ боковымъ нефомъ. Другое крайнее отдѣленіе, въ сѣверо-западномъ углу, съ боковымъ нефомъ, продолженіе котораго оно составляетъ, не общается; его восточная стѣна глуха, какъ и западная. Но она имѣетъ внѣшнюю, сѣверную дверь (ширина 1 а. 8 в., высота полукруглаго верха 10 в., высота вся неизвѣстна, засыпана), и общается сводчатымъ проходомъ съ отдѣленіемъ центральнаго нефа, которое, какъ мнѣ кажется, не отдѣлялось никакой стѣной отъ храма, составляло вполнѣ открытое продолженіе центральнаго нефа. Верхніе этажи боковыхъ нефовъ также открывались въ сторону центральнаго нефа, кромѣ прилегающихъ къ алтарному полукружію. Они выходили во внутрь такими свод-

1) Быть можетъ, нѣсколько меньше, такъ какъ по недостатку лицевыхъ камней прикидываю по догадкѣ.

чатыми пролетами, какіе внизу служили для общенія, для прохода. Высота боковыхъ стѣнъ въ верхнемъ этажѣ по глазомѣру была одинакова съ высотою нижняго этажа [1]). Но отдѣленія между собою были соединены сводчатыми проходами, прямыя стороны которыхъ довольно низки (1 а. 10 в.). Восточныя отдѣленія боковыхъ нефовъ, прилегающія къ алтарному полукружію, внизу образуютъ особыя комнатки, каждая съ однимъ, восточнымъ окномъ и одною дверью, выходящею въ соотвѣтственный боковой нефъ. Въ этихъ нижнихъ комнатахъ съ восточной стороны имѣются алтарныя полукружія съ полукуполами (окна въ этихъ полукружіяхъ и помѣщены), но какое назначеніе имѣли онѣ, шла ли и тамъ церковная служба, считались ли онѣ придѣлами, трудно сказать. Вверху во второмъ этажѣ надъ этими комнатами имѣются такія же двѣ комнаты, каждая съ восточнымъ окномъ, но нѣтъ алтарнаго закругленія съ полукуполомъ (стѣна прямая) и общается съ верхнимъ этажемъ соотвѣтственнаго бокового нефа совершенно открытыми сводами. Слѣдовъ лѣстницы или какого-либо хода изъ нижняго этажа въ верхній я не могъ найти. Была ли западная дверь вообще или нѣтъ, я не могъ удостовѣриться, все здѣсь засыпано. Возможно, что входили черезъ упомянутую выше сѣверную дверь сначала въ сводчатое отдѣленіе сѣвернаго нефа, затѣмъ въ западное, крайнее, отдѣленіе центральнаго нефа, уже часть храма. Смутить малый размѣръ для такого главнаго входа не долженъ. Дверь имѣется для входа въ храмъ въ сѣверномъ нефѣ и другая, въ серединѣ сѣверной стѣны, и она не была, повидимому, больше. Слѣдъ пролета двери замѣчается и въ серединѣ южной стѣны, но нѣсколько западнѣе, чѣмъ сѣверная дверь.

Храмъ освѣщался окнами:

1. двумя средняго нефа, восточнымъ и западнымъ,

2. четырьмя южнаго нефа, три въ южной стѣнѣ, изъ коихъ среднее было крупное, нѣсколько восточнѣе южной двери, и четвертое восточное, о которомъ была рѣчь при описаніи отдѣленія, смежнаго съ алтарнымъ полукружіемъ;

3. тремя сѣвернаго нефа, два въ сѣверной стѣнѣ, одно въ центрѣ надъ дверью, другое въ сѣверо-западномъ отдѣленіи нѣсколько западнѣе двери, третье — восточное (см. выше, гдѣ рѣчь о верхней комнатѣ, смежной съ алтарнымъ полукружіемъ).

У церкви имѣлся небольшой дворъ съ оградою, насухо сложенною изъ громадныхъ камней. Кругомъ теперь растутъ, частью во дворѣ, крупныя орѣховыя деревья и кизиль.

Женщины и дѣти, слышу, и здѣсь въ деревнѣ говорятъ дома между собою по-грузински.

Въ $12^1/_2$ выѣхали на Хозабиръ (на картѣ Хозабартъ), куда прибыли въ $3^1/_2$ часа. Багажный съ лошадью отсталъ, и я очень теперь сожалѣю. На пути

1) Высота прямыхъ сторонъ въ наименѣе засыпанномъ мѣстѣ 1 с. 1 а., далѣе сводъ высотою приблизительно въ $1^1/_2$ а.

изъ Мухобана въ Хозабиръ мы встрѣтили трудный „капанъ“ въ родѣ того труднаго прохода, который пришлось преодолѣть намъ по дорогѣ изъ Мѣдлеула въ Синкоѣ. Мы проѣхали благополучно, но подумали о судьбѣ вьючной лошади. Вьюкъ можетъ стѣснить лошадь со стороны скалы, и если лошадь наступитъ къ краю надъ пропастью, земля тамъ уже просвѣчиваетъ отъ позавчерашняго дождя, хотя насыпь не вся размыта, и дѣло пропало. Внизу пропасть, крутой скатъ къ имерхевской рѣкѣ. Стражникъ меня обнадежилъ, сказавъ, что изъ села пошлютъ человѣка на помощь. Однако село (Хозабиръ) очень далеко. Тѣмъ не менѣе, сейчасъ по пріѣздѣ я снарядилъ человѣка на помощь вьючной лошади и провожатому.

Дорога изъ Синкоѣа въ Хозабиръ требуетъ объѣзда. Сначала спускъ, въ первой части общій съ путемъ въ Мѣдлеулъ, во второй, бо́льшей, сворачивающій налѣво въ сторону Шавшетской рѣчки. По правому берегу ея и пролегаетъ далѣе путь вверхъ до моста. Переѣхавъ черезъ мостъ на лѣвый берегъ, мы въѣхали въ село Сира-Синкоѣ. Дальше одно село, Мухобанъ, пришлось намъ проѣхать. Напротивъ долго виднѣлась крѣпость Цеѣа. Крѣпость однако въ такой дали кажется птичьимъ гнѣздомъ; да и отъ этого гнѣзда съ этой стороны видны лишь верхніе края. Больше можно любоваться скалистою громадною горою, на острой вершинѣ которой прилѣплена крѣпость. Громада эта возвышается на правомъ берегу Имерхева. Внизу у берега той же рѣки расположено село Цеѣубаръ (წეფუბარი). Съ мѣста съ такимъ видомъ, минувъ Мухобанъ, я бросилъ прощальный взглядъ на панораму имерхевскихъ горъ съ юга.

Въ Хозабирѣ я слышалъ въ турецкой рѣчи „чишка“ въ значеніи воротъ, другіе произносятъ полнѣе „чишкар“, это грузинское слово (ჭიშკარი). Такъ (чишка) назвалъ вводившій меня въ садъ мой хозяинъ деревянныя ворота, сколокъ воротъ въ гурійскихъ пашняхъ: двѣ балки съ дырами для трехъ или четырехъ поперечныхъ шестовъ представляютъ самую створу. Шесты рѣдко (слабо) переплетаютъ иногда вѣтвями. Одна балка этой створы прикрѣпляется бечевою изъ лубка (წიწკაო) къ столбу, вокругъ котораго она и двигается (открывается и закрывается).

Развалины церкви въ Хозабирѣ (а не Хозабартѣ, какъ на картѣ, что меня отчасти и привлекало сюда въ надеждѣ найти слѣды Шатберда) находятся въ 8 — 9 минутахъ ходьбы на сѣверо-западъ. Предварительно приходится пройти три-четыре поля, пашни, одно ниже другого, чтобы вступить въ молодой дубовый (بلوت) лѣсъ. Церковь лежитъ на площади, расположенной надъ рѣкой, но отъ рѣки еще далеко, спускъ, навѣрно, не менѣе 20 минутъ. Молодыя деревья такъ обступили развалины, что не только мѣшаютъ видѣть ихъ издали, но и пройти къ нимъ затрудняютъ путь, приходится протискиваться. Лѣсомъ заросла и внутренность храма. Около развалинъ съ сѣверо-восточной стороны я замѣтилъ два поставленныхъ камня; одинъ изъ нихъ, повидимому, часть карниза, свалившійся при обвалѣ зданія. Другой имѣетъ видъ крестнаго камня, но на немъ нѣтъ ни креста, ни надписи; онъ обращенъ къ сѣверу, и, быть можетъ, начертанія смыло дождемъ и вообще непогодою.

Церковь мѣстной кладки, т. е. съ двухъ сторонъ лицевые, а не облицовочные камни, камни болѣе или менѣе равномѣрно обрубленные средней величины, съ бутомъ по серединѣ. Лицевые камни не особенно чисто тесаны и съ лицевой стороны, и не плотно пригнаны другъ къ другу. Камень сѣрый.

Типъ шавшето-имерхевскій, т. е. продолговатый четыреугольникъ съ алтарнымъ закругленіемъ внутри съ восточной стороны. Справа въ южной части алтарнаго закругленія сохранилась ниша. Въ этой-то части и сохранились лучше всего развалины, въ пять рядовъ кладки надъ алтарнымъ возвышеніемъ. Въ остальныхъ частяхъ надъ поверхностью различается лишь одинъ, другой рядъ, а южная стѣна почти совсѣмъ сравнена съ землею. Дверь по обыкновенію была въ этой южной стѣнѣ, а объ остальныхъ подробностяхъ по наличнымъ здѣсь матеріаламъ ничего нельзя сказать. Величина средняя для церквей этого типа, именно внутри: длина съ алтарнымъ полукруженіемъ 3 с. $2^1/_4$ а., глубина алтарнаго полукр. 1 с. 4 в., ширина храма 2 с. 4 в., толщина стѣны 1 а. 6 в. у обнажившагося съ края алтарнаго закругленія. Въ другихъ мѣстахъ толщина около аршина, въ западной стѣнѣ съ трудомъ и аршинъ.

Въ 6 ч. 20 м. тронулись изъ Хозабира. Такъ какъ въ Норгіелъ не могли мы поспѣть засвѣтло, я отправилъ нарочнаго впередъ, чтобы приготовилъ мѣсто для ночлега. Провожатый при вьючной лошади не знаетъ дороги въ Норгіелъ, и приходится прикомандировать къ нему проводника. Я спѣшу тронуться, такъ какъ солнце близится къ закату, а мнѣ хочется сдѣлать сверху снимокъ Цеѝтской крѣпости при послѣднихъ лучахъ заходящаго солнца.

Вьючная лошадь, на которой аппаратъ, насъ задерживаетъ. Съ самой деревни начинается крутой и, главное, продолжительный подъемъ. Только-что успѣли закончить первое колѣно, снизу кажущееся единственнымъ, съ небольшой площадью у верхняго конца, какъ тѣни легли на всю открывшуюся панораму кромѣ самой крѣпости. Пока я ставилъ треножникъ, привинчивалъ аппаратъ и вставлялъ объективъ, лучи солнца простились и съ крѣпостью. Контуры крѣпости слились съ линіями горъ, и я съ грустью отказался отъ фотографированія. На этой же площади у самаго обрыва здѣсь имѣются развалины церкви. Изъ того, что осталось на мѣстѣ, а осталось весьма мало, можно съ увѣренностью сказать лишь слѣдующее: церковь шавшето-имерхевскаго типа, т. е. продолговатый четыреугольникъ съ алтарнымъ полукруженіемъ внутри, съ восточной стороны. Размѣры обычно малы.

Подъемъ продолжался и далѣе, всего онъ длился около часа. Моя лошадь изъ Сатлела, на которой сидѣлъ стражникъ, стала останавливаться, ей было невмоготу. Гаспаръ припомнилъ, что на этомъ подъемѣ разъ пришлось оставить одну лошадь, когда онъ съ другимъ стражникомъ сопровождалъ доктора. Трудно и болѣе крѣпкой лошади самого Гаспара, на которой ѣхалъ я: она стала усиленно дышать и повременамъ кашлять. Чѣмъ выше поднимаемся, тѣмъ панорама становится великолѣпнѣе, видъ на Цеѝтскую крѣпость съ ущельемъ Имерхева открытѣе (у развалинъ церкви его заслоняли деревья). Наилучшая панорама на конечной площади подъема, откуда открылся громадный горизонтъ:

вдали передъ собою я имѣлъ правильную стройную вершину Арсіана, залитую лучами солнца, когда все остальное заволокли рѣзкія тѣни наступающей ночи. Новая луна показалась давно, но ждала еще большей темноты, чтобы дать свѣтъ. Налѣво возвышается Цей̀тинская гора съ короною, т. е. крѣпостью, на площади подъ которою обрисовываются слабо силуэты домовъ села Цей̀ты. Селенія Устамиса, расположеннаго еще ниже, болѣе не видно: оно скрылось въ ущелье Имерхева, воды котораго видны на дальнемъ разстояніи, до подножія села Синко̀та, видно, какъ онѣ дѣлаютъ зигзаги на днѣ глубокаго ущелья. Видно селеніе Мок̀та и на склонѣ ближайшей горы, нѣсколько правѣе. Вдали направо вздымается громада Кѝрдевана. Небо кругомъ обведено причудливою то ломанною, то кривою линіею, рисующей контуры дальнихъ высокихъ горъ. На западѣ горизонтъ освѣщенъ краснымъ заревомъ, набѣгающимъ на синее, синее небо. При продолженіи далѣе пути мнѣ кажется, что съ этой стороны откроется видъ на море. Этого нѣтъ, но освѣщеніе неба имѣетъ характеръ приморскій. Тутъ насъ встрѣчаетъ нарочный, посланный для предупрежденія, чтобы не остаться въ турецкой деревнѣ подъ открытымъ небомъ. Онъ сообщаетъ имя нашего будущаго хозяина Джасима, кандидата старшины. Домъ его первый при въѣздѣ въ селеніе. Стражнику Гаспару онъ даетъ указаніе насчетъ пути. Надо доѣхать до перерубленнаго вдоль пополамъ бревна и затѣмъ свернуть направо внизъ (налѣво дорога въ Самцхаръ, точнѣе Самц̀каръ). Я думаю: „что будетъ, если хозяинъ перерубленнаго бревна до нашего проѣзда вздумаетъ увезти домой одну, а то и двѣ половины?“ Придется, пожалуй, заночевать въ лѣсу. Большей частью дорога идетъ лѣсомъ. Послѣ дневной ѣзды по жарѣ теперешнее путешествіе въ прохладу при лунномъ освѣщеніи кажется удовольствіемъ. Его омрачаетъ заявленіе Гаспара, что онъ не увѣренъ въ пути. Разрубленнаго бревна мы уже достигли, и теперь ѣдемъ черезъ лѣсъ по спуску. Собственно, ѣду я, а Гаспаръ тащитъ за собою лошадь, давно склонную отдохнуть на ночь. Добрались до села, до перваго дома, до дома „кандидата“ Джасима, гдѣ я предвкушалъ готовую комнату для отдыха и ужинъ для подкрѣпленія силъ. Но въ домѣ упорно отвѣчаютъ молчаніемъ; на настойчивый зовъ Гаспара, наконецъ, открывается дверь во дворъ, куда здѣсь обращается фасадъ домовъ, и раздается пріятный, но неутѣшительный женскій голосъ. Нашъ хозяинъ Джасимъ, кандидатъ селенія Норгіела Артануджскаго участка, къ ночи ушелъ работать въ поле. Очевидно, Джасимъ былъ знакомъ съ особой редакціею Соломонова изреченія: лучше ночевать среди звѣрей въ полѣ, чѣмъ въ одномъ домѣ съ чиновникомъ, особенно, если этотъ домъ не принадлежитъ чиновнику. Нечиновника путешественника жители не знаютъ, да и не понимаютъ. Безъ хозяина домъ въ этихъ краяхъ закрытъ для гостя: хозяйка принять не можетъ. Однако послѣ нѣкоторыхъ переговоровъ, въ которыхъ приняли издали участіе и сосѣди, дѣло устроилось, и въ $8^1/_2$ часовъ я водворился въ гостиной мухтара, старшины Норгіела. Самого старшины нѣтъ, тоже ушелъ въ поле, да и пріемъ не изъ теплыхъ, но я привыкъ; какъ только узнаютъ, что даромъ я ничѣмъ не пользуюсь, обращеніе мѣняется.

Названія урочищъ и мѣстъ въ Норгіелѣ и его окрестностяхъ.

Спускъ по пути изъ Хозабира въ Норгіелъ послѣ перевала.

1. Дорикъ.

2. Буганджетъ, по лѣвую сторону дороги при въѣздѣ въ село поляна.

3. Колли-ташъ, въ предѣлахъ земель Норгіела на границѣ съ Самцхаромъ, собственно Самцкаромъ.

4. Уртіетъ, на сѣверо-западѣ отъ села, въ получасѣ ходьбы, лѣсъ дубовый.

5. Мукникетъ, въ предѣлахъ земель Норгіела, на границѣ съ Анакертомъ, каменистая земля, лѣсъ. Надъ Мукникетомъ, расположеннымъ въ ущельи Анакертскомъ, на скалѣ остатки постройки, про которую говорятъ, что она была церковью.

6. Багларъ (Сады), также каменистое мѣсто, теперь въ лѣсу, быть можетъ, въ древности были сады, въ ущельѣ, рядомъ съ Мукникетомъ, отъ котораго отдѣляетъ его скала.

7. Джогисаръ, внутри земель Норгіела.

8. Намморъ на границѣ, за нимъ Анакертское мезрэ (қасила).

9. Есть еще мѣстность Шашубетъ, пахатный участокъ, въ самомъ селеніи, сейчасъ за домами.

4-го августа. Понедѣльникъ. Скала съ остатками древней постройки, даже древнихъ построекъ, что надъ Мукникетомъ, находится на югѣ отъ села въ 15 м. ходьбы. Дорога идетъ не очень замѣтнымъ спускомъ до самаго почти мѣста, гдѣ приходится подняться на высокую скалу прямымъ крутымъ путемъ или болѣе отлогимъ, зайдя за нее съ востока. Скала тянется на десятокъ-другой саженей въ общемъ по направленію съ сѣверо-востока на юго-западъ. На сѣверо-восточномъ концѣ, весьма тѣсномъ, скалистаго хребта и были расположены развалины, какъ говорятъ, церкви; теперь здѣсь и особенно западнѣе валяются лишь камни изъ развалинъ, сползшіе по скатамъ. Съ юга отъ хребта на небольшомъ выступѣ имѣется остатокъ какой-то постройки, выведенной на самой скалѣ. Она не ориентирована, какъ церковь. Короткая стѣна съ сѣверо-востока кое-какъ сохранилась, внутри она длиною въ шесть шаговъ. Лицевые камни ободраны. Въ основаніи стѣны былъ отрытъ кувшинъ („далук“) для воды.

Отсюда на западъ открывается видъ на Анчу съ ея церковью поближе къ ущелью, которое отдѣляетъ Анчкору и Анакертъ отъ Норгіела. Виденъ и Карчхалъ, коренной (اصلى), подлинный Карчхалъ. На склонѣ одного изъ отроговъ Карчхала мухтаръ указываетъ мнѣ селеніе Порту; церкви внизу въ ущелiи и не видно. Онъ же сообщаетъ о Петрикиманѣ въ садахъ Горашета: „очень сильная (чудотворная) церковь (чох зор килиса)“.

Урочище Колли-ташъ находится на вершинѣ горы, возвышающейся съ востока нашей скалы съ постройками.

Въ 9 ч. выѣзжаемъ на Самцкаръ.

Черезъ 20 м. на вершинѣ подъема, откуда снято селеніе Норгіелъ (рис. 21). Въ 9 ч. 45 м. мы проѣзжаемъ, оставляя справа, высокую гору съ разва-

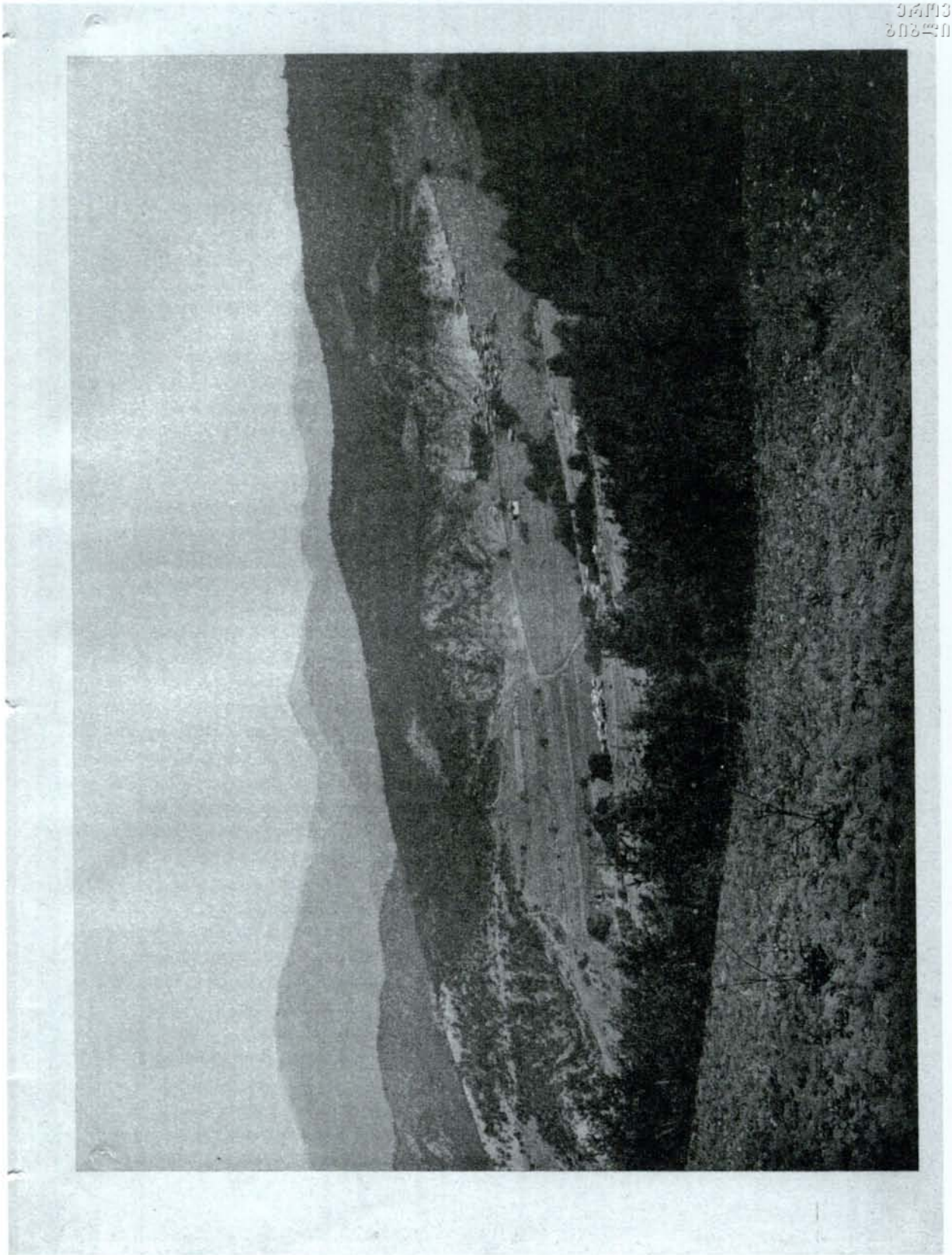

22. Развалины Самцхарской церкви. Видъ съ сѣверо-запада (къ стр. 93).

23. Дорога изъ Анакерта въ Анчу съ видомъ на развалины Анчскаго храма (къ стр. 93).

24. Остатки храма въ Анчѣ. Видъ съ юго-запада (къ стр. 93).

линами постройки на вершинѣ, это—Маглис-уканъ (მაღლის-უკანი). Вдали передъ нами вершина Курдеванъ. На сѣверо-западѣ отъ него, внизу по сію и по ту сторону Самцхарской рѣчки, селеніе Самцхаръ съ его отселками. Издали кажется, что всѣ они расположены у подножія Курдевана. Приближаемся, Курдеванъ отодвигается, и западнѣе ближе къ селу поднимается гора, значительно ниже Курдевана; она съ рѣдкимъ лѣсомъ и защищаетъ съ юга предѣлы селенія. Проѣзжая далѣе, переѣхавъ рѣчку налѣво, черезъ голову отселка Карибъ-оглы я увидѣлъ вершину Чанчахъ (ჭანჭახი).

Развалины церкви (см. рис. 22[1]) находятся наверху, на лѣвой сторонѣ рѣчки, поодаль отъ селенія, въ пашняхъ, у самой дороги въ Анакертъ.

Стѣны церкви сохранились хорошо кромѣ западной, почти цѣликомъ обвалившейся и восточной съ большой брешью. Церковь обычнаго шавшетоимерхевскаго типа, т. е. продолговатый четыреугольникъ съ алтарнымъ полукружіемъ внутри. Мѣсто двери съ юга ясно. Восточному окну обязаны скорымъ разрушеніемъ восточной стѣны и западному — западной. Въ алтарномъ полукружіи слѣва и справа по нишѣ, въ двухъ мѣстахъ поперекъ сверху внизъ на южной и сѣверной стѣнахъ остались углубленія, слѣды выведенныхъ въ стѣнахъ выступовъ — столбовъ. Они поддерживали, вѣроятно, своды и сводчатый потолокъ, извнѣ съ двускатнымъ перекрытіемъ. Выступы ($10^1/_2$ в.) имѣются и у алтарнаго полукружія, завершавшагося полукуполомъ. Кладка обычная, лицевые плоскіе равносторонніе камни съ обѣихъ сторонъ не тщательно отесанные, не плотно пригнанные, удаляются другъ отъ друга иногда на $^1/_2$ в. и болѣе. Снаружи кладка болѣе аккуратная. Камни болѣе или менѣе равномѣрны, скорѣе мелки (высота каждаго обыкновенно 3—4 в., длина 8 в. и менѣе, иногда и 3 в.), и, несмотря на бѣловатый цвѣтъ, постройка издали кажется кирпичной. Въ наилучше сохранившейся части кладка снаружи въ 25 рядовъ, одинъ надъ другимъ. Внутри церковь была выштукатурена и выбѣлена. Слѣдовъ росписи не замѣчаю. Размѣры: внутри — длина съ алтарнымъ полукружіемъ — 5 с. $^3/_4$ а., глубина алтарнаго полукружія—1 с. 14 в., ширина выступовъ алтарнаго полукружія — $11^1/_2$ в., ширина храма — 2 с. 1 а. 1 в., толщина стѣны — 1 а. 3 в.

Въ 11 ч. выѣзжаемъ въ Анчу черезъ Анакертъ, гдѣ нагнали своего человѣка съ вьючной лошадью. Жарко, но не томительно. Дорога отличная до Анакерта, потомъ недурна, но подъемъ до самаго основанія той скалы, съ юго-западной стороны которой, рядомъ съ нею, стоятъ развалины церкви на особомъ небольшомъ возвышеніи (рис. 23). Поднимаясь къ церкви по этому подъему, я замѣтилъ справа старыя водопроводныя трубы изъ красной глины: вода сверху проведена была внизъ, повидимому, къ мѣсту теперешняго Анакерта. На развалины добрались въ $12^1/_2$ ч. До села еще порядочно. Отъ церкви на поверхности сохранилось мало (рис. 24), и то малое въ большинствѣ обчищено

1) Въ собраніи Ермакова воспроизводимый у насъ снимокъ по какому-то недоразумѣнію носитъ помѣтку: «Анча. Развалины церкви».

отъ облицовочныхъ камней [1]). Сохранились: кусокъ стѣны въ сѣверо-западномъ углу, совершенно ободранный, и алтарное полукружіе съ частью полукупола и внѣшними стѣнами двухъ придѣловъ, сѣвернаго и южнаго. Къ южному придѣлу была пристроена впослѣдствіи еще комната, остатки которой также имѣются.

Построена церковь съ облицовочными камнями, довольно крупными, въ свое время хорошо тесаными (отъ непогоды вывѣтрились и шероховаты) и прекрасно, плотно пригнанными другъ къ другу. За рѣдкими исключеніями сохранившіеся облицовочные камни цвѣта какао или шоколаднаго. Два-три камня попались на глаза сѣраго, даже зеленоватаго цвѣта въ южномъ придѣлѣ. Кладка южнаго придѣла снаружи въ 17 рядовъ, одинъ надъ другимъ, не считая высоты свода. Боковые придѣлы на три ряда ниже своимъ сводомъ прямыхъ сторонъ центральной части.

Сѣверный придѣлъ съ алтарнымъ полукружіемъ, въ которомъ окно. Въ южномъ придѣлѣ восточная стѣна, также съ окномъ, плоска и лишь завершается сводомъ. Окно, по обыкновенію продолговатое, съ расширеніемъ во внутрь, имѣется и въ алтарномъ центральномъ полукружіи (рис. 25). Въ южной сводчатой пристройкѣ въ пять шаговъ шириной, повидимому, также имѣлось окно съ восточной стороны. Возможно, что церковь была крестообразная. Ни на церкви, ни около, нѣтъ ни одного камня не только съ надписью, но и рѣзными узорами. У юго-западнаго угла валялся узорчатый камень, повидимому, съ крестомъ въ плетеной каймѣ, но онъ безжалостно изуродованъ, изломанъ на лицевой сторонѣ. Внутри длина съ алтарнымъ полукружіемъ 5 с. 2 а., ширина 3 с. $2^1/_2$ а. (съ придѣломъ). Величина камней, большого: длина 1 а. 6 в. × $10^1/_2$ в., средняго длина 9 в. × $10^1/_2$ в., болѣе или менѣе.

Скала, у подножія которой проходитъ дорога и недалеко отъ которой возведена была церковь, сохранила на себѣ слѣды какой-то кладки, довольно небрежной (рис. 26). Быть можетъ, это остатокъ лѣстницы, ведшей на вершину скалы. Здѣсь могъ стоять крестъ или часовня, а также пунктъ могъ служить наблюдательнымъ.

Ровно черезъ 15 м. мы были въ самомъ селѣ Анчѣ (рис. 27) въ домѣ старшины, но мы гнали лошадей галопомъ. Стражникъ Гаспаръ разболѣлся, отъ жары у него головныя боли, тошнота и слабость въ ногахъ.

Осматривалъ мечеть: она если не вся, то въ значительной части облицована камнями Анчской церкви; даже стрѣльчатый сводъ входной двери изъ церковныхъ камней. Восточнѣе отъ каѳедры въ южной стѣнѣ вставлены три узорчатые камня изъ церкви (мѣсто темновато). Два камня изъ наличниковъ съ рѣзными рисунками вставлены въ стѣны извнѣ, одинъ въ южной у западнаго угла, другой въ западной стѣнѣ балкона снутри.

---

1) Орнаментированный камень изъ карниза Анчской церкви передъ выѣздомъ я замѣтилъ въ домѣ, у южнаго угла, снаружи,—въ домѣ старшины, у котораго я останавливался (см. также ниже).

25. Алтарное полукружіе храма въ Анчѣ (къ стр. 94).

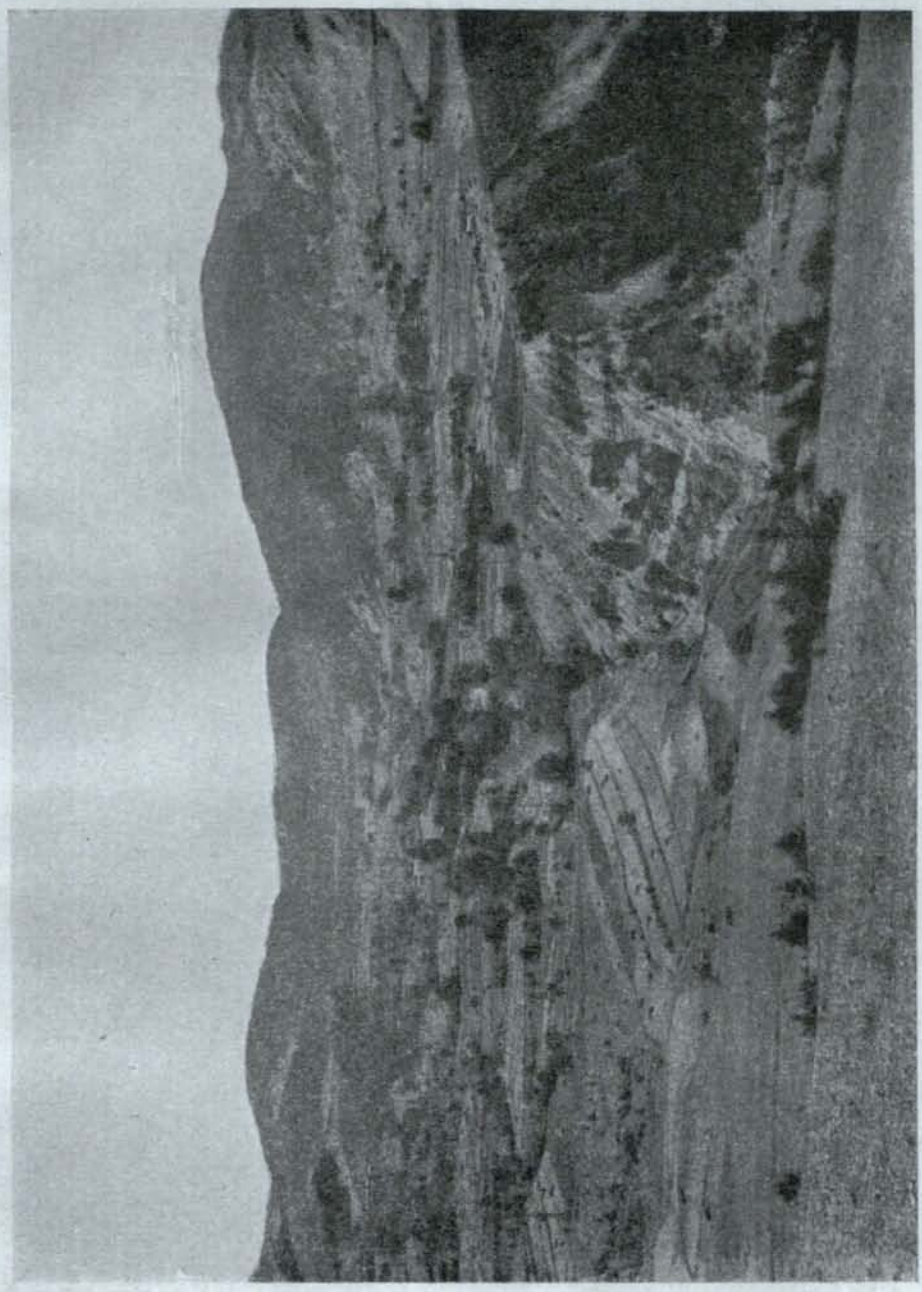

27. Село Анча. Видъ съ развалинъ храма (къ стр. 94).

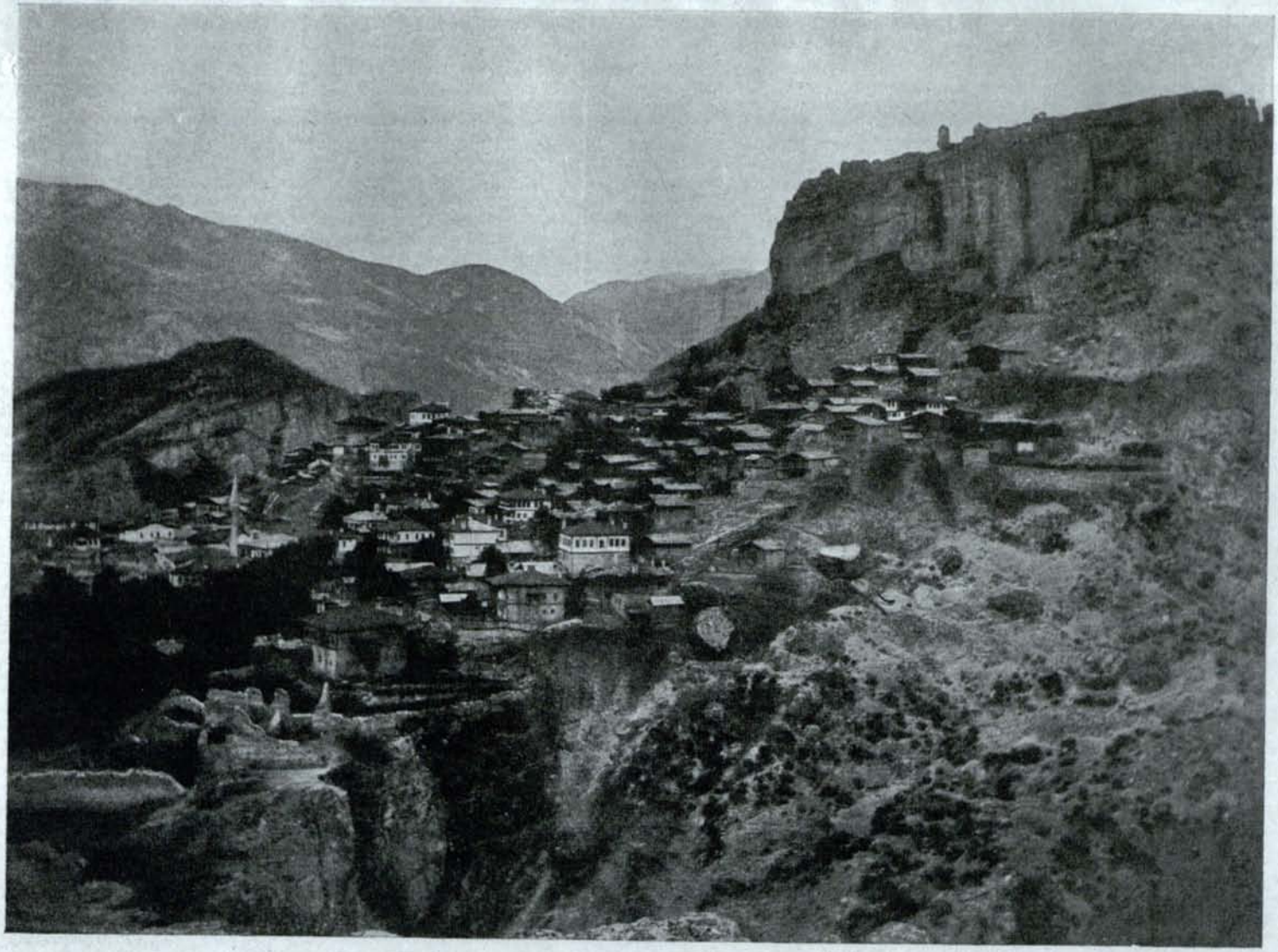

28. Нынѣшній видъ Артануджа, нѣкогда столицы грузинскихъ Багратидовъ (къ стр. 95).
Развалины соборной церкви (къ стр. 95).

26. Остатки кладки на скалѣ у Анчскаго храма (къ стр. 94).

Въ 4 ч. выѣзжаю изъ Анчи прямо въ Артануджъ, куда и прибылъ черезъ два часа.

5-го августа. Четвергъ.

Артануджъ (рис. 28). Въ стѣнѣ мечети снаружи у сѣверо-восточнаго угла имѣется камень съ надписью (церковно-грузинскими начальными буквами); значительная ея часть заслонена пристроенной къ восточной стѣнѣ лѣстницею, ведущей въ верхній этажъ. Кромѣ того, камень поставленъ бокомъ, такъ что надпись читается сверху внизъ, строки слѣдуютъ справа налѣво.

Видная часть надписи, начала двухъ строкъ, читается такъ:

ⴁⴣⴋⵄⴰⴖⴑ

ⴑⴣ ⴋⴰⴣ ⴑⴣⴰ

Обѣщали временно разобрать лѣстницу на мой счетъ; хочу списать. — Разобрали. Надпись почти ничего не выиграла въ полнотѣ: выяснилась вполнѣ лишь послѣдняя буква второй строки (ⴰ). Разъ однако надпись была открыта, попросилъ мѣстнаго фотографа снять (рис. 29). У меня не было въ кассеткѣ готовой пластинки, а каменьщики ждать не хотѣли: надо было сейчасъ же задѣлать. Камень, повидимому, изъ церкви, на этомъ же мѣстѣ.

Артануджская соборная церковь расположена въ сѣверномъ углу нижняго города, надъ глубокимъ ущельемъ рѣки Артануджа (рис. 30). Напротивъ, въ скалѣ, на правомъ берегу, виднѣется зѣвъ пещеры. Артануджъ омываетъ съ сѣвера подножіе площади и, пройдя Джеѣенемъ-дереси (Адское ущелье), поворачиваетъ колѣнцомъ на югъ. Въ Джеѣенемъ-дереси находится Бузхана, т. е. холодильникъ въ естественной пещерѣ, гдѣ, говорятъ, имѣлась надпись, но ее уже убрали. Площадь, на которой возведена церковь, сейчасъ ровная и довольно просторная, но и она сдѣлана искусственно: срѣзана и выровнена скала. Почва во всякомъ случаѣ каменистая. Восточная стѣна ясно распадается на двѣ продольныя части. Нижняя, меньшая, повидимому, выведена для того, чтобы выровнять площадь. Но, быть можетъ, это остатокъ первоначальной болѣе глубоко сидѣвшей церкви. Тогда можно бы думать съ вѣроятіемъ, что слѣдъ низко сидящаго полукруглаго верха двери на внутренней сторонѣ южной стѣны остался отъ древней постройки. Камни этой древней кладки въ восточной стѣнѣ отдѣланы болѣе грубо, но возможно, что они пострадали отъ времени и приняли такой видъ. Эта часть выступаетъ вершка на два изъподъ верхней стѣны.

Размѣры храма внутри: длина съ алтарнымъ полукружіемъ 7 с. 14 в., глубина алтарнаго полукружія 2 с. $7^1/_2$ в., ширина храма 5 с. 12 в., ширина южнаго придѣла извнѣ (по западной стѣнѣ) 4 а. $3^3/_4$ в. (id. у сѣвернаго придѣла), толщина $1^1/_2$ а.

Внутри храмъ былъ выштукатуренъ и расписанъ. На западной стѣнѣ замѣтны слабые слѣды росписи. Этимъ обстоятельствомъ объясняется, что внутри лицевые камни не только несравненно мелки, но и грубо отдѣланы, плохо тесаны, неплотно пригнаны. Отчасти исключается кладка угловыхъ ча-

стей. Былъ ли у храма куполъ, можно рѣшать лишь принципіально въ связи съ крестообразной формой церкви. Такъ-то на лицо нѣтъ матеріаловъ, которые вынуждали бы рѣшить этотъ вопросъ отрицательно или положительно. Сѣверная и особенно западная стѣны выведены весьма близко къ пропасти, часть западной стѣны у сѣвернаго угла у самаго края, всего проходъ въ 1 а. 3 в., но съ запада надъ самою пропастью была выведена стѣна ограды, остались слѣды. Стѣна крѣпости идетъ отъ самой восточной стѣны церкви по направленію съ юго-запада на сѣверо-востокъ до соединенія съ естественной скалою. Эта стѣна приблизительно на сажень отступаетъ къ сѣверу отъ линіи сѣверной стѣны церкви.

Церковь была въ свое время величественна колоссальностью своихъ лицевыхъ камней (рис. 31), въ значительной степени ободранныхъ, съ сѣвера даже совершенно. Отмѣчаю размѣры наиболѣе крупнаго на видъ камня: въ западной стѣнѣ, къ сѣверу отъ двери, камень высотой 2 а. $9\frac{1}{2}$ в., длиной 1 с. 1 а. 4 в. Другіе поменьше, но все же весьма крупны, громадны. Толщина ихъ бываетъ въ 7 в. и болѣе.

Планъ — снаружи четыреугольный, но церковь крестообразна, благодаря перекрытію. Четыре крыла, въ томъ числѣ и алтарное полукружіе, каждое съ высокой двускатной крышею въ свое время образовывали крестъ. Къ восточному и западному крыльямъ примыкали придѣлы съ низкими крышами, заполнявшіе углы крыльевъ. Съ южной стороны къ церкви, которую артануджцы, армяне-католики, теперь зовутъ монастыремъ (վանք), были пристроены какія-то комнаты, въ восточной части отъ двери, повидимому, часовня, довольно обширная: длина 13 шаговъ, ширина 6 внутри. Отъ западныхъ придѣловъ остались впрочемъ лишь части стѣнъ, отдѣлявшихъ ихъ отъ главнаго западнаго крыла. Части эти около линіи соединенія съ западной стѣной въ одинъ-два камня. Однако внутри западные придѣлы повидимому соединялись съ храмомъ какимъ-то путемъ. Во всякомъ случаѣ слѣдовъ восточной стѣны нѣтъ ни у южнаго, ни у сѣвернаго придѣла. Кромѣ того, остатокъ стѣны, отдѣлявшей южный придѣлъ отъ храма, внизу выштукатуренъ и выбѣленъ, очевидно, здѣсь была дверь. Главное же то, что кромѣ западной двери (выс. 1 с. $6\frac{1}{2}$ в., шир. 2 а. $5\frac{1}{4}$ в.) имѣется южная (выс. 1 с. $1\frac{1}{2}$ в. (не расчищено), шир. $2\frac{1}{2}$ а.), вводившая прежде всего именно въ юго-западный придѣлъ. Въ южной стѣнѣ снутри, восточнѣе наличной южной двери, повидимому подъ окномъ, низко прослѣживается задѣланный полукруглый пролетъ, быть можетъ, первоначальной двери. Окна сейчасъ прослѣживаются: восточное, повидимому, два восточныхъ, одно надъ другимъ, западное въ уровень съ верхнимъ восточнымъ и два боковыхъ. Южное боковое находилось ближе къ юго-восточному придѣлу, оно восточнѣе южной двери, которая ближе къ западной стѣнѣ (отстоитъ отъ нея на 1 с.) Въ восточныхъ придѣлахъ имѣется по одному окну. Въ алтарномъ полукружіи слѣва большая ниша (высота около 2 а., ширина $1\frac{1}{4}$, глубина 1 арш.). Справа слѣдовъ ниши не вижу. Придѣлы выходили въ храмъ западными дверями. Они сводчаты, но восточныя стѣны плоски (нѣтъ алтарнаго полукружія). Верхи оконъ

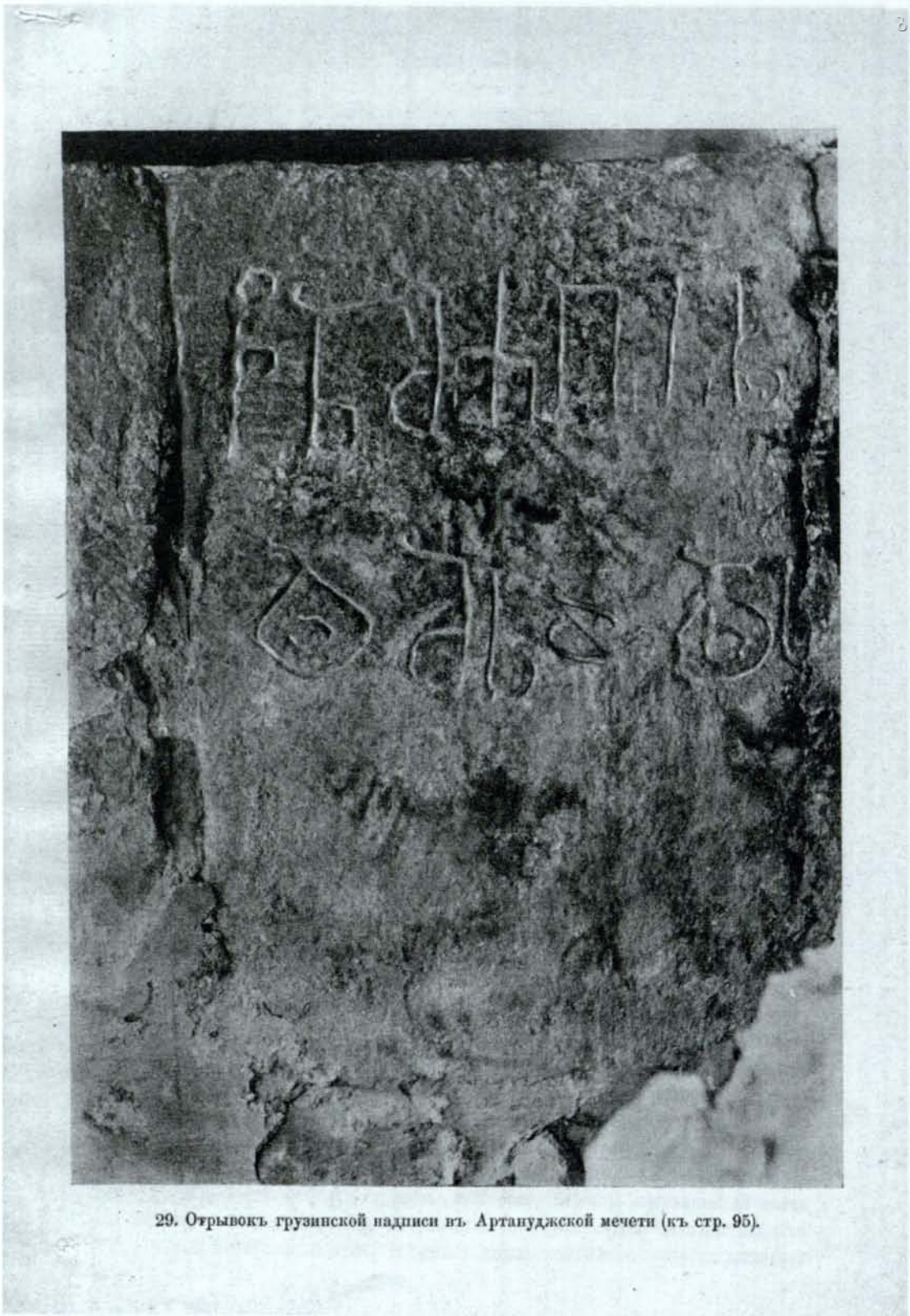

29. Отрывокъ грузинской надписи въ Артануджской мечети (къ стр. 95).

30. Развалины Артануджской соборной церкви. Видъ съ юго-запада (къ стр. 95).

31. Развалины собора въ Артануджѣ. Видъ съ юго-востока (къ стр. 96).

полукруглы, также и дверей, въ нихъ однако эти верхи закрыты цѣльными полукруглыми камнями и безъ надписей. Надъ южной дверью извнѣ небольшой узорчатый крестъ, вырѣзанный на такомъ именно камнѣ. Крестъ заключенъ въ громадную подкову, помѣщенную все на томъ же камнѣ. Надъ западной дверью на такомъ же, но бо̀льшемъ по размѣрамъ камнѣ находится равносторонній георгіевскій крестъ.

У нижней крѣпости или самаго города двое воротъ, главныя, побольше, съ мусульманской надписью. Они обращены прямо на востокъ. Высота: 12 рядовъ кладки справа, 10—слѣва (для входящаго), кромѣ полукруглаго верха, невысокаго камня средней величины (шириною въ пять-шесть шаговъ). Съ боковъ извнѣ и внутри въ стѣны вставлены узорчатые камни, по всей вѣроятности, изъ церкви. Дорога изъ воротъ среди двухъ рядовъ лавокъ. Здѣсь въ старину былъ каравансарай, нынѣ сгорѣвшій. Среди лавокъ имѣются такія, которыя приспособлены въ остаткахъ древнихъ или во всякомъ случаѣ старинныхъ построекъ. Я заглядывалъ въ мастерскую портного съ сводчатымъ кирпичнымъ потолкомъ древней кладки и древнимъ сводомъ на фасадѣ.

Небольшой камень (лицевая сторона $3^1/_4$ в. $\times 1^3/_4$ в.) съ армянскою надписью въ четыре строки былъ найденъ въ Артануджѣ.

32. Армянская надпись въ Артануджѣ.

Буквы мѣшаныя, то строчныя, то заглавныя, въ общемъ для надписи очень мелки. Онѣ не разбираются хорошо, и я снялъ надпись (рис. 32). Можно прочесть лишь части отдѣльныхъ словъ.

յաՀ [////]
մրն ա[յ////]
տաճկաստան հայ[///]
փխազաց և զամբեհե[]
աց բնդ Ձեռա[բ///]

7

Другія ворота, въ пяти минутахъ ходьбы сѣвернѣе, весьма близки къ разрушенію. Они въ глухой части мѣстечка. Обращены на юго-востокъ, сводъ невысокимъ полукругомъ. Ширина четыре, пять шаговъ. Верхи прямыхъ сторонъ я могъ достать рукою. Улица, идущая отсюда, направляется съ востока на юго-западъ, упираясь въ точку между точнымъ юго-западомъ и западомъ, и достигаетъ мѣста нѣсколько сѣвернѣе мечети. За стѣной и этими воротами, внѣ города, довольно большая площадь до края надъ Артануджской рѣчкой. Теперь здѣсь кладбище.

Отъ громадныхъ скалъ, къ которымъ пригнана стѣна, идущая отъ развалинъ церкви,— скалъ въ восточномъ углу площади города, опять тянется стѣна. И такъ далѣе до поворота на западъ и до соединенія съ вышгородомъ. Вездѣ, при встрѣчѣ съ природными скалами, послѣднія введены въ линію укрѣпленій.

Покатое плоскогоріе, на которомъ расположенъ городъ, нынѣ мѣстечко Артануджъ, омывается водами Тандзотки, впадающей въ Артануджъ (Арданучъ), съ юга на юго-востокъ, а съ юго-востока, востока, сѣверо-востока, сѣвера и отчасти даже съ сѣверо-запада водами Артанудж-чая.

По дорогѣ въ селеніе Кларджеѣ слѣва имѣются развалины мавзолея: развалившаяся ограда съ двумя могилами. Мусульмане думаютъ, что это ихъ святыня.

Недавно была попытка раскопать могилу ночью въ цѣляхъ добычи. Виновникъ былъ пойманъ на мѣстѣ преступленія, и дѣло его сейчасъ въ судѣ.

Говорили мнѣ, что у одного армянина, г. Шимширяна, хранятся два камня изъ верхней крѣпости: одинъ съ какой-то надписью, другой съ изображеніемъ животнаго, не то лошади, не то верблюда. Я спросилъ лично г. Шимширяна, почтеннаго старика, но онъ заявилъ, что ничего подобнаго онъ не знаетъ. Затѣмъ онъ принесъ кусокъ орнамента, быть можетъ, капители церкви: рисунокъ витокъ (одна половина). Вещей однако не оказалось возможнымъ доискаться.

У Мкртича Кюркчяна оказалась довольно древняя рукопись на вощеной толстой бумагѣ подъ пергаментъ. Когда принесли ее мнѣ въ домъ Ристакянца, г-жа Ристакянцъ сказала по-армянски, что это изъ общаго ихъ дѣдовскаго наслѣдія, что она попала въ руки сородича, при чемъ въ значеніи сородича она употребила грузинское слово „ганакій“ (განკეთი) съ прекраснымъ произношеніемъ буквы ჯ ǩ.

Рп. in-4° ($5\frac{3}{8}$ в. × $3\frac{5}{8}$ в.) круглымъ письмомъ съ посредственными украшеніями. Писецъ Захарія. Оригиналъ, съ котораго списывалъ Захарія, принадлежалъ священнику Саргису. Рукопись, повидимому, не позднѣе XIV-го вѣка.

Содержаніе: Посланія Павла съ указаніями на поляхъ цитатъ и кое-какими примѣчаніями. Тексту предшествуютъ: 1) Предисловіе (Заглавіе: *Յառաջաբանն Պաւղոսի առաքելոյ նախակարգեալ ի գլուխ գրոցս.* Начало: *[Ը]նդ ուսուցեալսն ընդ փոյթ քոյ սիրոյդ զարմացեալ ի հայր սպառազան ակնածութեան և հաւանութեան անսացեալ ընդ նեղ և ընդ նուրբ*

Ծերպս պատմութեան զանձն ի ներբս արկի զառաջարան Պաւղոսի մաւեննս գրեալ...) и 2) списокъ цитатъ въ Посланіяхъ Павла. Въ началѣ и концѣ въ переплетъ попали по два пергаментныхъ листика сирійскаго текста. Собственно, это два листа, сложенные каждый пополамъ. На листахъ писанъ текстъ крупнымъ эстрангело въ два столбца. Листики въ началѣ объѣдены червями, но сохранившаяся часть отлично читается. Здѣсь красной строкою написано:

ܕܒܪ ܡ ܟܬܒ ܡܪܝ

Это утреннее чтеніе изъ Евангелія Матѳея. На листикахъ въ концѣ рукописи чтеніе изъ Евангелія Іоанна:

ܫܪ ܡ ܟܬܒ ܡܪܝ (Начало: ܡܪܝ ܟܬܒ ܩܕܡ ܗܘ ܐܒ ܘܠܘܓܘܣ ܕܐܠܗܐ).

Съ трехъ сторонъ отъ природы неприступенъ Артануджъ: рѣка Артануджъ своимъ глубокимъ ущеліемъ совершенно отрѣзывала древній городъ вдоль сѣверо-восточной и сѣверной сторонъ. Къ этой природной оборонительной линіи присоединяется высокая отвѣсная скала, тянущаяся съ сѣверо-запада къ сѣверу, съ Ущельемъ ада (Джеһенам-дереси), отдѣляющимъ городъ и отъ этой скалы. То же ущеліе продолжаетъ защищать открытый уголокъ между точками запада и сѣверо-запада. По линіи отъ запада до юго-запада на краю самой площади города возвышается скалистая громада, у покатаго подножія которой и начинаются дома, расположенные амфитеатромъ.

Мѣстность сильно поката съ запада на востокъ или съ юго-запада на сѣверо-востокъ, поката на $^2/_3$ всей площади; навстрѣчу этой покатости съ востока на западъ площадь спускается сравнительно слабымъ скатомъ.

На сравненномъ теперь мѣстѣ второго ската находится мечеть съ черепичной крышей и деревяннымъ минаретомъ. Мечеть выведена на кладкѣ, мѣстами довольно высокой, древней церкви; въ стѣнѣ этой постройки, еще до возобновленія мечети, и застрялъ камень съ отрывкомъ грузинской надписи, поставленный бокомъ. Съ сѣверной стороны къ мечети пристроены деревянныя части съ балкономъ. Съ запада къ сѣверной половинѣ стѣны примыкаютъ гробницы съ такими полусферическими куполами, какіе бываютъ въ восточныхъ баняхъ. Съ запада за улицею находится фонтанъ. Фонтановъ, собственно крытыхъ бассейновъ, въ Артануджѣ нѣсколько, но другіе поменьше. Впрочемъ въ этомъ, центральномъ, вода лѣтомъ теплѣе, чѣмъ въ тѣхъ, кои расположены повыше. Вода проведена издали.

6-го августа. Пятница.

Выѣхалъ въ Ени-рабаѣъ или, какъ здѣсь сокращенно называютъ, въ Рабаѣъ въ 7 ч. утра. Въ $10^3/_4$ прибыли къ церкви.

Дорога сравнительно съ имерхевскими великолѣпная, мѣстами шоссейная, часто широкая проѣзжая. Большею частью подъемъ. По лѣвую сторону мы оставили села Сху и Унусхевъ.

Проѣхали Харауль; это село расположено справа, и на сѣверо-западѣ показалась гора съ могилою, Зіареѣъ, т. е. мѣсто богомолія. Слѣва далѣе село

Хавтъ. За ущеліемъ Вицротъ (ვიწრათ), на склонѣ съ той стороны развалины города, называютъ развалины баш, ниже къ Артануджу—Ашкіа.

Села далѣе Чиркизъ (ჭირკვე) и Діакармуджъ, на лѣвомъ берегу р. Артануджа. Затѣмъ приходится свернуть налѣво, такъ какъ дорогу загораживаетъ Шуатское ущеліе съ рѣчкой, впадающей въ р. Артануджъ. По правую сторону этого ущелья села, ниже—Шуатъ (შუათ), выше—Шавгуларъ. По лѣвую сторону сначала Ахалшіа (ახალშია), затѣмъ выше Хертвисъ (ხერთვისი) или, какъ нѣкоторые тутъ произносятъ, Хертусъ. Есть маленькая деревушка Нашухчи. Что касается Шатолада пятиверстной карты, его на мѣстѣ не знаютъ, и думаютъ, что это искаженіе Сардзалотъ, котораго на картѣ нѣтъ.

Проѣхали и Мецагилъ; миновали, оставивъ внизу, развалины крѣпости или замка. Не крѣпость, а ворота имѣлись для защиты Ени-рабата и съ другой стороны села, повыше; развалины ихъ сохранились. Отецъ Григорій сообщилъ, что онъ помнитъ, когда эти ворота были со сводомъ.

Церковь въ настоящее время въ рукахъ армянъ-грегоріанъ, единственныхъ жителей села. Всего ихъ 25 домовъ. Зданіе не тронуто, никакихъ передѣлокъ или пристроекъ, сохранилось въ общемъ хорошо, съ куполомъ совершенно нетронутымъ (рис. 33). Новыя лишь двѣ армянскія надписи, одна на фасадѣ западнаго крыла (Ի թուին Յովաննէս), другая на фасадѣ южнаго крыла.

Церковь крестообразная.

Кладка съ облицовочными сѣрыми крошащимися камнями извнѣ. Камни некрупные, иногда менѣе среднихъ размѣровъ, въ свое время были чисто тесаны и аккуратно пригнаны другъ къ другу. Въ нижнихъ рядахъ однако имѣются крупные, даже весьма крупные камни (напр. длина 1 а. 12 в., высота $13^1/_2$ в.), но промежутки теперь зіяютъ, такъ какъ отчасти края камней открошились, отчасти отъ дождей смыты. Внутри между выступающими изъ кладки колонками стѣны грубо сложены изъ грубо отдѣланныхъ камней разныхъ случайныхъ формъ, такъ какъ церковь внутри была выштукатурена и расписана вся, начиная со стѣнъ барабана и купола. Слѣды росписи сохранились мѣстами до сего дня; такъ— надъ парою оконъ на южной стѣнѣ замѣтны ясно въ рядъ три ореола трехъ святыхъ или ангеловъ.

Свободные промежутки между восточнымъ и боковыми крыльями застроены придѣлами. Внутри каждаго придѣла алтарное полукружіе съ полукуполомъ. Крыты они скатомъ въ соотвѣтственную сторону на два-три ряда кладки ниже перекрытія главныхъ крыльевъ. На восточныхъ стѣнахъ боковыхъ крыльевъ остались углубленія косою линіею, въ кои входили плитки крыши придѣловъ. Въ каждомъ придѣлѣ съ восточной стороны маленькое продолговатое, расширяющееся внутрь, окно съ закругленіемъ вверху (высота прямой стороны $13^1/_2$ в., ширина $3^1/_2$ в., высота закругленія 1 в.) и фальшивая ниша съ краю, съ сѣвера на сѣверномъ придѣлѣ и съ юга на южномъ. Ниши вѣнчаны каждая наличникомъ, испускающимъ лучи [1]).

1) На наличникѣ сѣверной ниши этотъ рѣзной орнаментъ успѣлъ сойти.

33. Ени-рабатская церковь. Видъ съ юго-востока (къ стр. 100).

Главныя крылья, каждое съ двускатной крышей изъ маленькихъ каменныхъ плитокъ толщиной обыкновенныхъ кирпичей. На уровнѣ соединенія скатовъ, образующихъ углы, начинается круглый барабанъ высотою въ три ряда кладки, надъ третьимъ рядомъ поясъ, какъ будто наложенный сверху, выступающій изъ кладки тремя сторонами. На лицевой сторонѣ пояса въ углубленіи остатки не то буквъ, не то орнамента.

Надъ поясомъ продолжается барабанъ, но уже на видъ многогранный, съ четырьмя окнами въ четыре главныя стороны, съ тремя фальшивыми нишами въ каждомъ промежуткѣ между ними. Въ промежуткахъ нишъ если не названныя окна, то глухіе простѣнки. Какъ надъ окнами, такъ надъ нишами и простѣнками выведены въ стѣнѣ круглые своды, опирающіеся каждый на фальшивыя полуколонки: у линій соединенія сводовъ получается такимъ образомъ пара полуколонокъ, каждая полуколонка съ полушарикомъ въ качествѣ капители; на каждой парѣ полушариковъ по подушкѣ, которая и поддерживаетъ два конца сосѣднихъ полусводовъ. Надъ этими сводами лишь одинъ рядъ кладки, чѣмъ и кончается барабанъ. Выше карнизъ съ откосомъ внутри въ три ряда выступовъ полукруглыми каймами, на верхней изъ нихъ различаются въ одномъ мѣстѣ остатки растительнаго орнамента.

Крыша купола покрыта воронкообразно.

На сторонахъ крыльевъ фальшивые своды, утвержденные не на фальшивыхъ полуколонкахъ, а на столбахъ, тремя сторонами выступающихъ изъ кладки. Впечатлѣніе производится такое, точно имитировали деревянную постройку: вбиты столбы, и промежутки проложены досками, въ данномъ случаѣ каменными плитами.

На фасадѣ восточнаго крыла одинъ такой сводъ съ большимъ окномъ въ простѣнкѣ. Съ боковъ этого свода по нишѣ съ открытымъ полуворонкообразнымъ вѣнцомъ, безъ орнамента.

На фасадѣ южнаго крыла три такихъ свода съ отбитыми или свалившимися верхами. Надъ ними два большихъ окна, каждое изъ нихъ заключено въ узорчатую раму съ плетеніемъ. Верхи обоихъ оконъ обхватываетъ громадная подкова съ открошившимся орнаментомъ. Надъ подковой еще три ряда кладки.

На западной сторонѣ южнаго крыла два столба, одинъ у самаго края, описаннаго вида, но не видно, вѣнчались ли они сводами. Камни здѣсь вывалились. Фасадъ западнаго крыла, кажется, облицованъ инымъ, красноватымъ камнемъ. Цвѣтомъ камня мы обязаны дѣйствію лучей солнца, безпрепятственно грѣющаго съ этой стороны. На этой сторонѣ пять описанныхъ сводовъ съ выступающими колонками. Сохранились слабо-орнаментированныя капители двухъ колоннъ.

Въ простѣнкѣ средняго свода имѣется дверь, которая скрыта сейчасъ подъ насыпью почти вся. Виднѣются лишь два-три верхніе камня полукруглаго свода двери.

Выше фальшивыхъ сводовъ черезъ три ряда кладки большое продолговатое окно, заключенное въ раму съ плетенымъ узоромъ.

Надъ рамою окна съ нишами въ уровень верховъ прямыхъ сторонъ окна большая подкова съ геометрическимъ узоромъ (рядъ концентрическихъ круговъ съ условными еловыми шишками въ промежуткахъ подъ ними). Надъ подковой три ряда кладки.

На южной сторонѣ западнаго крыла четыре такихъ же свода съ столбами, изъ коихъ два крайнихъ (къ западу) шире. Во второмъ съ краю сейчасъ имѣется дверь, пробитая теперь армянами.

Изъ четырехъ такихъ же сводовъ съ колонками на сѣверной сторонѣ западнаго крыла два крайнихъ совершенно обобраны, а отъ двухъ остались лишь своды: низы также обобраны.

На фасадѣ южнаго крыла пять сводовъ съ колонками, при чемъ однако у средняго самаго свода нѣтъ и не было. На этой высотѣ начиналось большое продолговатое окно, заключенное въ раму. Орнаментъ рамы простой, пара слабо выступающихъ витыхъ полуколонокъ. Весь низъ и восточная половина этой стѣны оголена отъ облицовочныхъ камней.

На западной стѣнѣ того же крыла два такихъ же свода съ колонками, но они ниже.

Внутри: въ алтарномъ полукружіи двѣ четыреугольныя ниши, по одной слѣва и справа. Своды однако выведены, равно куполъ или полукуполъ, и внутри чистыми тесанными камнями, не говоря о колонкахъ. По серединѣ западнаго крыла пущена колонка, выступающая изъ стѣны, съ такимъ же сводомъ. Своды внутри храма не закруглены, а почти стрѣльчаты.

Размѣры Ени-рабатской церкви. Внутри: длина до алтарнаго возвышенія 5 с. 2 а. 10 в., глубина алтарнаго полукружія 1 с. 2 а. 11 в., ширина храма (западнаго крыла) 2 с. 1 а. $13\frac{1}{2}$ в. Боковыя крылья: ширина 2 с. 1 а. 11 в. (сѣв. 2 с. 1 а. 10 в.), глубина 1 с. 8 в. (сѣв. 1 с. $6\frac{1}{2}$ в.). Ширина западной двери 1 а. $8\frac{1}{2}$ в., высота прямыхъ сторонъ 2 а. $8\frac{1}{2}$ в., высота круглаго свода на глазомѣръ $\frac{3}{4}$ арш. Толщина стѣны 1 а. $1\frac{1}{4}$ в.

Къ южному придѣлу съ юга была еще пристроена небольшая часовня: длина съ алтарнымъ полукружіемъ 2 с. $13\frac{1}{2}$ в., глубина алтаря 2 а. $10\frac{1}{2}$ в., ширина храма 1 с. 2 а. $4\frac{1}{2}$ в.

Сохранились низъ алтарнаго полукружія въ пять-шесть рядовъ кладки и обобранная частица южной стѣны. Она, эта часовня, была одинаково чисто облицована внутри, какъ извнѣ.

Южная стѣна этой постройки продолжалась далѣе на западъ. Вообще съ южной стороны церковь имѣла какую-то позднѣйшую сводчатую пристройку. Кромѣ линіи фундамента сохранилась стѣна съ началомъ свода отъ юго-западнаго угла этой постройки. Здѣсь подъ чистой облицовкой внутри сохранились слѣды какой-то ниши.

Южнѣе этой постройки также прослѣживаются остатки кладки на самомъ краю площади: это—развалины церковной ограды.

Къ западной стѣнѣ южнаго крыла прислонены: 1) кусокъ круглаго камня съ равносторонним крестомъ, который окруженъ узорчатыми кругами (плете-

ніе) и звѣздочками (условный цвѣтокъ) и 2) два каменныхъ креста, одинъ, что побольше, цѣльный, у другого нижнее крыло отбито. Это не крестные камни, а каменные кресты: въ серединѣ большого креста выпукло вырѣзанъ крестъ. Узорчатые камни и орнаменты, фрагменты, вставлены въ различныхъ случайныхъ мѣстахъ церкви. Такъ, часть круглаго камня, прислоненнаго къ западной стѣнѣ южнаго крыла, находится въ 7—8 рядѣ кладки южной стѣны западнаго крыла,—тамъ, гдѣ слѣдуетъ быть закругленію фальшиваго свода. Кромѣ того, лучшіе камни, говорятъ, увезены и использованы турками въ Лангоѳхевѣ при постройкѣ мечети. Пользовались здѣшними камнями и для постройки частныхъ домовъ въ Лангоѳхевѣ, по словамъ ени-рабаѳца. Пока могу замѣтить, что нижній этажъ дома рядомъ съ церковью, съ ея юго-востока, въ самомъ Ени-рабаѳѣ выведенъ изъ этихъ же камней.

На высокомъ камнѣ колонны слѣва (при входѣ) вновь пробитой двери имѣлась надпись, отъ которой читаются лишь первыя двѣ строки, писанныя строчнымъ церковнымъ письмомъ:

ⴝⵑⵔⵍ ⴝⵑⵔⵜ	ⴑⴑⴒ ⴑⴑⴒⴑⴑⴑ
ⴝⵑⵔⵍⵜ	„эта церковь“.

Повидимому, на томъ же камнѣ имѣлось продолженіе, но оно въ такомъ случаѣ соскоблено[1]). Тутъ же высѣчено вновь армянское слово **Ս Ր** *святой*. На простѣнкѣ сосѣдняго свода съ востока на одномъ камнѣ, въ третьемъ ряду кладки, читается церковнымъ грузинскимъ не то строчнымъ, не то инициальнымъ письмомъ ⴑⵔⵒ. На двухъ слѣдующихъ справа въ ряду камняхъ можно разобрать лишь по ⴑ на каждомъ и на третьемъ ⴑⵔ.

Въ 3 ч. выѣхалъ изъ Ени-рабаѳа въ Тандзотъ черезъ Лангоѳхевъ. Хотѣлось провѣрить свѣдѣніе о томъ, что камни ени-рабаѳской церкви были похищены лангоѳхевскими мусульманами для ихъ мечети и частныхъ домовъ.

Минутъ черезъ 20 мы были въ Лангоѳхевѣ. При проѣздѣ черезъ село я не замѣтилъ церковныхъ камней въ домахъ ни съ надписью, ни безъ надписи, хотя нижніе этажи здѣсь сложены изъ камней. Въ мечети, какъ мѣстный мухтаръ и мусульмане увѣряли, ни одного камня нѣтъ изъ Ени-рабаѳа. Я не могъ ничего замѣтить, такъ какъ стѣны мечети выштукатурены.

Въ $3\frac{3}{4}$ часа мы проѣзжали Арнаулъ уже на лѣвой сторонѣ рѣчки Артануджа. Въ 4 ч. 20 м. миновали Уцоѳъ (а не Усоѳъ). Въ 5 ч. 20 м. достигли мы перевала, пастбищныхъ мѣстъ, надъ спускомъ къ Тандзоту. Спускались пѣшкомъ 25 минутъ, и послѣ спуска минутъ черезъ 20 были въ Тандзотѣ, проѣхавъ предварительно тандзотское „мезре“.

1) Свящ. Григорій Теръ-Есаянцъ, въ Тандзотѣ, сообщилъ, что камень съ грузинскою надписью случайно попалъ на теперешнее его мѣсто при возобновленіи армянами храма лѣтъ сорокъ тому назадъ; быть можетъ, это и такъ. Другіе камни съ остатками надписей также показываютъ, что они сдвинуты съ мѣста, но во всякомъ случаѣ они всѣ находились въ Ени-рабаѳѣ и составляли часть мѣстной церкви. Старикъ о. Галустъ указалъ еще, что съ западной стороны имѣется подземный ходъ въ нижній этажъ церкви, но онъ засыпанъ.

Я имѣлъ свѣдѣніе, что у молодого мѣстнаго священника о. Григорія Теръ-Есаянца имѣется древняя пергаментная рукопись, а въ селѣ на церкви есть надписи.

Рукопись о. Григорія оказалась дѣйствительно пергаментной (3 в. × $2\frac{1}{8}$ в.), въ два столбца, круглымъ письмомъ, но древности небольшой: едва-ли древнѣе XV—XVI-го вѣка. Иллюстрирована она слабо (есть изображенія евангелистовъ). Въ концѣ Евангелія Іоанна особо приписана почеркомъ текста *իրք կնոջն Հնացելոյ*. Имѣются позднѣйшія приписки: 1) въ 1060 г. (1611 по Р. Хр.) купилъ это Евангеліе нѣкій Гулаѣъ (*Գուլաղ*) за 5,000 „декан“овъ (*ք. ՛ռ. դեկան*), 2) въ 1067 г. (1618 г.) переплелъ рукопись монахъ Лазарь (*տէր Ղազար կրօնաւոր*), 3) грузинская приписка, быть можетъ, бывшая раньше на употребленномъ для рукописи пергаментномъ листѣ, въ 7 строкъ, начало пѣснопѣнія „Инакой (ὑπακοή) святыхъ“ (ⴝⴰⴝⴰⴕⴝⴰ ⴝⴰⴓⴰ), 4) опять армянская приписка о небольшихъ вкладахъ въ монастырь, безъ указанія въ какой и когда.

Въ переплетъ съ обѣихъ сторонъ вшиты пергаментные листы съ инціальнымъ текстомъ: 1) въ началѣ на кускѣ пергаментнаго листа, сложенномъ вдвое, отрывокъ изъ службы. Мѣшаннымъ заглавнымъ и строчнымъ письмомъ указываются чтенія, и приводится чтеніе пророка Іезек.: *Ա՛յսպէս ասէ տէրն Աստուածն զԺողովուրդ իմ ուսուցանեն ևն*, 2) въ концѣ пергаментный листъ прибитъ гвоздями къ переплету. На видной его сторонѣ первыя строки читаются:

զարեցուք (sic) *յանցաւորս հարկ*
անելոյ ի տուէրս [///] ից եր
ազս և ի ծուխ. զի բազումաւ (sic)
կեանք են որ յանզգայութեան (sic)
են. քանզի առաջին տիքն մեր
լի են բազում անմտութեամբ
և ի ծերութիւն կոյմն ևն.

Имѣются у того же священника еще двѣ армянскія рукописи на бумагѣ, одна — *Շարական* (церковныя пѣснопѣнія), другая — Псалмы.

7-го августа. Суббота. На армянской церкви надписей нѣтъ. Она построена въ 1843 году, и сейчасъ возобновляется (пробиваютъ окна). При входѣ у двери прислонены три большихъ каменныхъ креста. Они привезены изъ Гулиджи или Гюлиджи, турецкой деревни. Отецъ священника, самъ также священникъ, которому, по его словамъ, 86 лѣтъ, сообщилъ, что въ Гулинджѣ онъ въ юности видѣлъ еще одинъ такой каменный крестъ, съ изображеніемъ на немъ распятія (Христа), но когда онъ захотѣлъ перевезти въ Тандзотъ, его не могли найти.

Въ Тандзотѣ приблизительно 200 домовъ турокъ и 115 домовъ армянъ, въ томъ числѣ 6 католиковъ.

Грузинскія надписи или отрывки надписей церковнымъ письмомъ оказались въ зданіи мѣстной мечети:

1) Камень зеленоватый, длина 1 а. $11\frac{3}{4}$ в., высота 13 в. Вставленъ

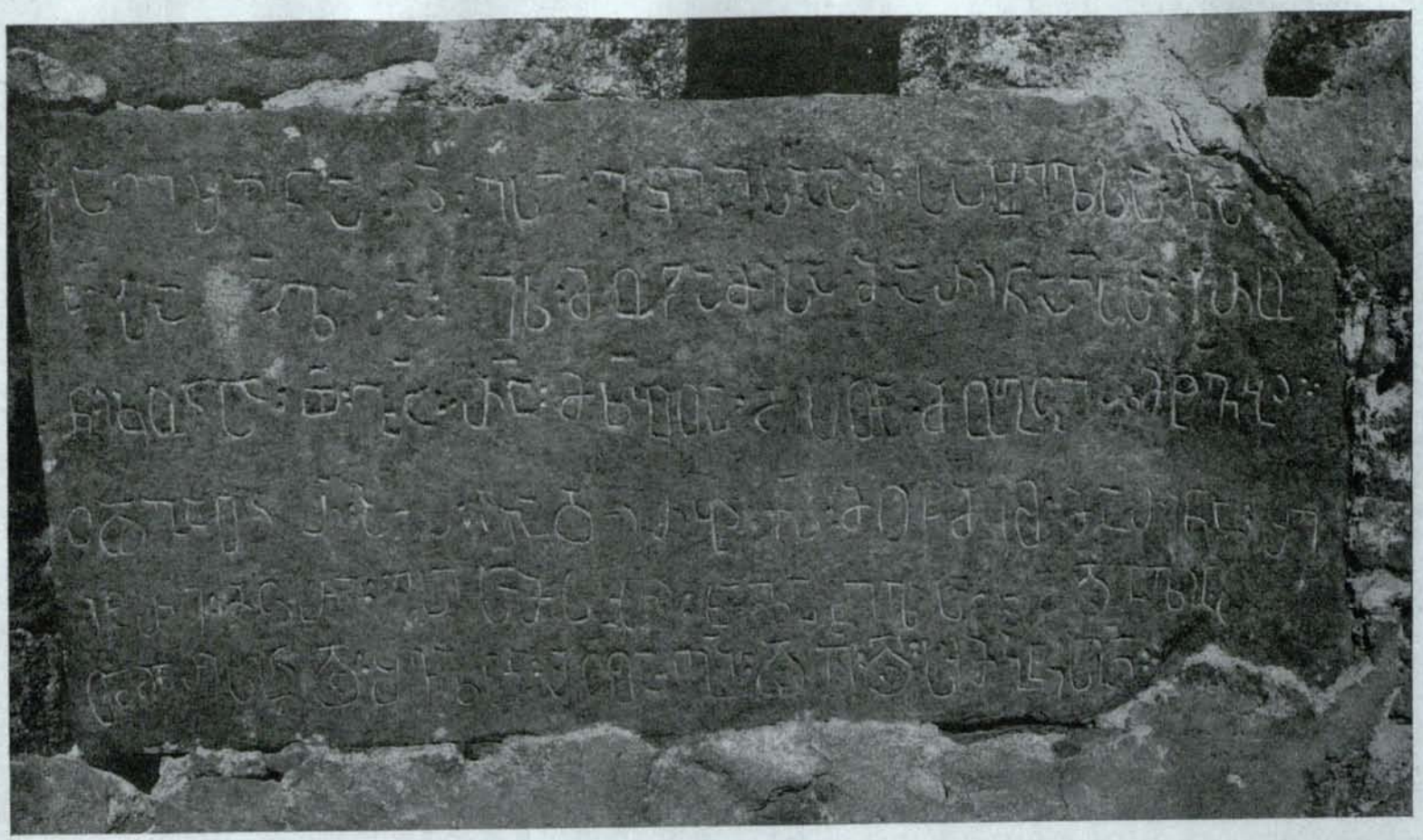

34. Камень съ грузинскою надписью въ Тандзотской мечети (къ стр. 105).

въ восточной стѣнѣ мечети подъ самымъ окномъ. Надпись въ шесть строкъ (рис. 34):

ქ ⁘ლეშენა: წ̃ჲ: ეს: ეკლესიაჲ: სახელსა: ზ̃ნ:
წ̃ისა ქ̃წლისა: ქ̃ს: მოწამისა: მარიან̃ისა: ქ̃რო-
ნიკონსა: თ̃: ლ̃ნ:. რ̃ნ: მხ̃ბითა: მისითა: მოგ̃ცეს: მტ̃გბჲ:.
ცდეთ̃ჲ: რ̃: ნ̃ქს: კედნიერ̃ბჲ: ქ̃ს: მოწ̃მეს: მარიანა: შე-
ი წრ̃ე: მცირე: ეს: სამს̃ხრი: კალმ̃ხელისა: სიმდაბლისა [გ̃ნ და]
თამარისგ̃ნ და: შვილთა: მ̃თთა. გ̃ი: და ა̃ე: და: სუმბ̃ტისა გ̃ნ:.

5 სიმ] Сомнѣваюсь въ ს, а ი мелко вписаны между этимъ ს и ქ. — გ̃ნ და] Совершенно соскоблено.

6 თამარის გ̃ნ] у გ, гевр. ג, закругленіе слѣва такое, точно оно у армянскаго начальнаго ղ.

„Х(ристе)! Выстроена эта св. церковь во имя св. дѣвы мученицы Христовой Марины хроникона 531-го[1]), чтобы ея ходатайствомъ даровано было намъ отпущеніе грѣховъ, ибо у мученицы есть дерзновеніе. Марина, пріими это малое услуженіе отъ Саимдавле Калмахели и Тамары и сыновей ихъ Георгія, Іоанна и Сумбата!“.

Вторая надпись на такомъ же камнѣ, но меньшихъ размѣровъ (длина 9 в., выс. $9^1/_2$ в.). Всего 5 строкъ, короткихъ. Недостаетъ начала сверху (рис. 35):

[///] ლ̃სა: ბ გლ
[/]არდგელსა მ-
ისსა: შ̃ნ: ლ̃ნ: მი-
სსა: ტანჯ̃ტრობა-
ს სა: შ̃ნ: ⁘ლეშენა

1 [///]=ე̃ლ. Въ оригиналѣ закрыто известью.

35. Камень съ фрагментомъ грузинской надписи въ Тандзотской мечети.

1) $1312\frac{1}{2}$ по Р. Хр.

Три крупные камня такого же зеленоватаго цвѣта находятся въ той же стѣнѣ, но лицевая ихъ сторона стесана. На одномъ изъ нихъ, говорятъ, было изображеніе креста. Три, четыре такихъ камня въ западной стѣнѣ. Мѣсто западной двери церкви, если дѣйствительно она была, какъ говорятъ, задѣлано и заштукатурено.

Въ селѣ двѣ мечети, другая болѣе новая. Старая мечеть перестроена изъ древней церкви.

Надъ входной дверью мечети, съ сѣверной стороны, имѣется пустое пространство, гнѣздо выпавшаго камня. Армяне мнѣ сообщили, что тамъ былъ камень съ надписью, но его убрали турки.

По справкѣ, плита оказалась кирпичной (длин. $10^3/_8$ в., высота $8^1/_8$ в.) въ простой рамѣ изъ одной линіи. На плитѣ позднѣйшая (1664 г.) арабская надпись въ три строки: дата 1075-й годъ гиджры.

Въ часъ выѣхали изъ Тандзота.

Прошло не болѣе 20 м., какъ передъ нами показалась узкая и длинная крѣпость, возведенная, по обыкновенію, высоко на скалѣ надъ рѣчкою Тандзоткой справа. Планъ крѣпости выработанъ, очевидно, въ зависимости отъ формы площади продолговатой параллельно теченію рѣчки и узкой скалы. Разъ спустившись здѣсь къ берегу Тандзотки, мы не разставались съ нимъ до Тандзотскаго сельскаго правленія. Въ 1 ч. 55 м. мы проѣзжали Джалдіѐтъ, отселокъ Тандзота. Каштахоръ оставили за собою, на лѣвомъ берегу рѣчки. Его видно было, когда оборачивались назадъ. Попутно мнѣ сообщили, что въ Каштахорѣ выдѣлывается сыръ, славящійся во всемъ околоткѣ и внѣ его. Джапандаръ, отселокъ Каштахора, нами былъ оставленъ слѣва въ 2 ч. 10 м.

Въ 2 ч. 22 м. мы были въ помѣщеніи Тандзотскаго сельскаго правленія. Первый разъ я почувствовалъ здѣсь жару. Лошади были отъ ушей до копытъ мокры, такъ вспотѣли. Съ нихъ текло. Дали небольшой отдыхъ лошадямъ и напились воды изъ „бузханэ“. Родниковой воды здѣсь нѣтъ, холодятъ рѣчную. Не совсѣмъ чиста, но чрезвычайно холодна. При устройствѣ холодильниковъ здѣсь, какъ и въ Артануджѣ, обходятся безо льду. Отыскиваютъ природный погребокъ, углубленіе въ скалѣ съ движеніемъ воздуха (такихъ погребковъ много), и приспосабливаютъ сообразно потребности. Старшина мнѣ сообщилъ, что родника нѣтъ и въ селѣ Кларджѐтѣ. Однако тамъ можно напиться великолѣпной чистой и холодной воды изъ закрываемаго крана. Послѣднее обстоятельство показываетъ, что питьевую воду здѣсь экономятъ. Вода хранится въ закрытомъ кубѣ, сложенномъ изъ камня и извести, подъ навѣсомъ. Собственно не кранъ, а дыра, затыкаемая палкою. Деревянная чашка вм. стакана привязана тутъ же. Въ другихъ мѣстахъ обыкновенно вода безпрерывно течетъ по желобку.

Только-что спустились къ рѣчкѣ Тандзоткѣ и переѣхали мостъ, недоѣзжая до другого моста тутъ же на рѣчкѣ, впадающей слѣва въ Тандзотку, по лѣвую руку я замѣтилъ въ саду на небольшомъ возвышеніи кладку, остатокъ восточной стѣны, алтарнаго полукружія церкви шавшѐто-имерхевскаго типа.

Путь отсюда до самаго села Кларджета въ подъемъ. У одного поворота пути глубоко надъ ущельемъ я также замѣтилъ кладку какой-то башни. Село Кларджетъ расположено на громадной прекрасной площади, окаймленной горами. На этой площади собственно разбросаны отселки или мѣле села Кларджета. Только у одного ея угла пріютилось село Сакрэ. Съ запада виднѣется крѣпость, господствующая надъ этимъ обширнымъ плоскогоріемъ, обширнымъ при бѣдности ровныхъ мѣстъ въ этомъ краѣ. Путь къ крѣпости представляетъ подъемъ отъ самаго селенія.

Въ 4 ч. 20 м. пріѣхали мы къ крѣпости, расположенной на западѣ отъ села Кларджетъ въ горахъ на высокой скалѣ. Линіи стѣнъ приноровлены къ площади скалы. Небольшая дверь со стрѣльчатымъ сводомъ выходитъ на югъ. Она у восточнаго угла. Имѣется еще другая, также малая дверь, съ противоположной стороны. Стѣны сложены изъ простыхъ малоотдѣланныхъ камней съ обиліемъ извести. Чтобы войти въ крѣпость, надо карабкаться по скалѣ, особенно труденъ подъемъ въ пролетъ южной, болѣе доступной, двери, откуда при неудачѣ путь прямо въ глубокую пропасть съ каменистымъ дномъ. Тутъ взобрался только стражникъ Акобъ. Въ юго-западномъ углу двѣ башни, одна рядомъ съ другой. Западная обвалилась извнѣ. Въ ней такой же чанъ изъ кирпича съ выштукатуреннымъ и выбѣленнымъ нутромъ и почти овальнымъ зѣвомъ (продолговатая сторона 14 в., узкая—9 в.), какъ въ Имѣхреулѣ. Внутри слѣды различныхъ построекъ. Имѣются и окна въ уцѣлѣвшей съ юга башнѣ въ двухъ мѣстахъ, одно выше, другое ниже. Въ башнѣ рядомъ также имѣется такой чанъ, но съ четыреугольнымъ зѣвомъ. Мимоходомъ отмѣчу, что около крѣпости чудное эхо.

Напротивъ скалы съ запада черезъ ущелье на высокой горѣ я замѣтилъ остатки древней кладки. Мнѣ казалось, что ее имѣютъ въ виду, когда говорятъ о развалинахъ церкви поблизости нашей крѣпости. Но нашъ вожатый изъ села повелъ насъ въ другую сторону. На вопросъ, что это за развалины около крѣпости, онъ отвѣтилъ, что тамъ ничего нѣтъ. Но онъ признавалъ, что на той сторонѣ повыше въ лѣсу имѣются развалины чего-то.

Черезъ $\frac{1}{4}$ часа, въ 5 ч. 20 м., мы были у развалинъ церкви: на юго-западѣ отъ крѣпости на опушкѣ лѣса надъ пастбищной поляной возвышается холмикъ, на которомъ и была расположена церковь шавшето-имерхевскаго типа обычныхъ малыхъ размѣровъ. Теперь отъ церкви, кромѣ основанія, сохранилась лишь часть выше человѣческаго роста отъ сѣверной стѣны алтарнаго полукружія. И въ той части обобраны облицовочные камни. Судя по нѣсколькимъ сохранившимся экземплярамъ, облицовочные камни были довольно крупны, чисто тесаны, плотно пригнаны. Цвѣта они сѣраго. Развалины внутри и снаружи у обвалившихся стѣнъ заросли молодымъ лѣсомъ и кустарникомъ. Надо ихъ вырубить, чтобы измѣрить.

Недалеко отъ церкви, на юго-западѣ отъ нея, имѣется родникъ съ прекрасной водой.

Съ этого мѣста мы двинулись въ Артануджъ, когда солнце уже закатилось,

въ 7 ч. вечера. Путь до мостовъ у Тандзотскаго сельскаго правленія былъ уже разъ пройденъ. Здѣсь свернули налѣво, не переходя ни одного моста, и поѣхали по лѣвому берегу Тандзотки. Луна освѣщала дорогу, которая почти все время держится того или другого берега Тандзотки. Шумъ горной рѣчки съ царившимъ кругомъ глубокимъ молчаніемъ ослаблялъ энергію научнаго интереса; ослабленію содѣйствовала усталость. Мои спутники однако отъ времени до времени сообщали свѣдѣнія о достопримѣчательностяхъ, мимо которыхъ мы проѣзжали.

Не доѣзжая еще до мостовъ, когда только выбрались на дорогу, утраченную стражникомъ изъ-за любви къ сокращеніямъ, по лѣвую руку на возвышеніи въ нѣкоторомъ отдаленіи мы увидѣли развалины церкви. За часъ, полтора до Артануджа гимназистъ Іос. Як. Ристакящъ указалъ на камни и сообщилъ легенду, которую онъ слышалъ отъ дѣда, а тотъ отъ старика отца. Братъ съ сестрой ѣхали изъ Артвина. Братъ былъ навеселѣ. Гналъ онъ лошадь и свалился въ ущелье. Упалъ онъ въ пропасть въ этомъ мѣстѣ, а сестра лишилась чувствъ отъ горя и умерла на мѣстѣ. Ихъ похоронили. Камни свидѣтели. Близко и другой камень. Везли новобрачную. Съ новобрачною ѣхалъ и другъ мужа. Онъ приглянулся молодой. У нея мелькнула въ головѣ грѣшная мысль, и она обратилась въ камень.

Вскорѣ стражникъ сообщилъ,—это было за полчаса до Артануджа,—что справа на горѣ у насъ Шкнаръ, мѣсто, гдѣ имѣются древнія могилы. Это Верхній Шкнаръ. Нижній Шкнаръ совсѣмъ близокъ къ Артануджу.

Въ 10 ч. вечера мы прибыли въ Артануджъ.

8-го августа. Воскресенье.

Въ 3 ч. пополудни я сталъ подниматься на вышгородъ Артануджа. О трудностяхъ восхожденія я слышалъ такъ много, что я чуть было не отказался отъ мысли обозрѣть эту подробность, весьма существенную. Пути два.

Одинъ заходитъ съ южнаго угла за скалу-вышгородъ и поднимается въ укрѣпленіе у средней части почти наравнѣ съ церковью. Одни говорили, что это болѣе трудный, другіе, что онъ болѣе удобенъ, во всякомъ случаѣ менѣе страшенъ. Говорили, что, поднимаясь по этому пути, приходится цѣпляться за кусты и часто ползти по скату. Защитникъ южнаго пути не отрицалъ, что въ одномъ мѣстѣ дорога такъ узка у пропасти, что приходится ползти на животѣ между нависшей сверху скалою и узкой дорожкою. Защитникъ впослѣдствіи указалъ мнѣ эти Артануджскія Ѳермопилы, когда мы уже были въ вышгородѣ.

Другой путь съ сѣвера. Тутъ два раза приходится пользоваться лѣстницею. Высоту приходится преодолѣвать небольшую въ оба раза, что-то около пяти аршинъ, но второй разъ у самаго входа въ вышгородъ лѣстницу приходится ставить такъ, что при восхожденіи у путешественника голова можетъ закружиться отъ вида справа: тамъ зіяетъ пропасть. Я сталъ подниматься въ 3 ч. Присоединились любопытные артануджцы. По пути я видѣлъ одинъ изъ многочисленныхъ мѣстныхъ „бузханэ“, собственно холодильниковъ. Поднялся вѣтеръ. Говорили, что наверху теперь свирѣпствуетъ буря, трудно будетъ

держаться. Поднимался я медленно и безъ утомленія. Подъемъ мнѣ не показался крутымъ. Черезъ 20 минутъ я былъ у воротъ крѣпости, безъ всякаго труда поднявшись по лѣстницѣ въ обоихъ мѣстахъ. Лѣстницу любезно одолжилъ начальникъ телеграфной станціи г. Манандовъ. Не доходя до перваго мѣста, по правую руку впереди я видѣлъ каменный сводъ, выведенный вплотную къ скалѣ. Сводъ поддерживаетъ кладку стѣны. Между первымъ мѣстомъ лазанія по лѣстницѣ и вторымъ на пути бочкомъ лежала каменная плита. Мнѣ сказали, что ею былъ прикрытъ колоколъ, найденный здѣсь же. Указали мѣсто, гдѣ онъ былъ отрытъ. Колоколъ сейчасъ хранится въ Тифлисскомъ Музеѣ, сообщили мнѣ, но не въ Кавказскомъ, судя по наведеннымъ мною справкамъ.

Со вторымъ подъемомъ по лѣстницѣ посѣтитель вступаетъ прямо въ вышгородъ черезъ небольшую единственную дверь, довольно красиво сдѣланную. Она четыреугольна съ полукруглымъ верхомъ (выс. съ верхомъ $2^1/_4$ а., шир. 1 а. $8^3/_4$ в.). Скала вышгорода разъ въ пять если не болѣе больше въ длину, чѣмъ въ ширину. Длиною она тянется въ общемъ съ сѣвера или сѣверо-запада на югъ или юго-западъ. Въ наиболѣе широкомъ мѣстѣ въ ширину она имѣетъ 22 сажени протяженія.

Вышгородъ былъ окруженъ стѣнами; наилучше сохранились онѣ съ противоположной городу стороны, почти съ середины вышгорода до южнаго или юговосточнаго его края. Не доходя до начала хорошо сохранившейся части, недалеко отъ мѣста, куда достигаютъ въ вышгородъ южнымъ путемъ, имѣются высокія стѣны четыреугольной башни. Развалины башенъ попадаются и въ другихъ мѣстахъ. Стѣны слѣдовали, конечно, очертанію площади, но шли онѣ независимо отъ этого ломанной линіею. Кладка простая, безъ всякой облицовки и безъ лицевыхъ камней. Въ кладкѣ внизу камни средней величины, а сверху мелкіе или во всякомъ случаѣ помельче. Стѣны въ сторону города менѣе старательно выведены, онѣ и тоньше (1 а. 7 в.), чѣмъ на противоположной сторонѣ, гдѣ толщина стѣнъ доходитъ иногда до $2^1/_4$ арш. и больше. Площадь вышгорода теперь представляетъ довольно рѣзкій скатъ въ сторону города. Но можно сомнѣваться, такъ ли было всегда. Повидимому, сейсмическія колебанія сильно исказили здѣсь поверхность почвы. Разрушеніе въ природѣ происходило и отъ ветхости. Три года тому назадъ свалилась съ вышгорода громадная скала, покатилась въ сторону Артануджа, къ счастію, мало населенной его части: она сокрушила по пути три дома и убила женщину. За три дня до моего пріѣзда, въ воскресенье, молніею ударило въ стѣну у юговосточнаго края вышгорода, и весь Артануджъ былъ въ ужасѣ въ ожиданіи полнаго разрушенія.

У южнаго конца вышгорода слѣды четырехъ построекъ.

Идя сѣвернѣе, попадаемъ къ водоему у края въ сторону города длиною вдоль вышгорода (длина водоема 2 с. 2 а. 12 в., шир. 1 с. 1 арш. 10 в.). Сложенъ онъ изъ тесаныхъ камней, иногда весьма крупныхъ, не выштукатуренъ. Отлупившіеся мѣстами слои камня могутъ показаться остатками штукатурки.

Рядомъ съ водоемомъ съ сѣвера просторная комната, теперь засыпанная.

Церковь на среднемъ мѣстѣ, больше въ сторону города.

Четыреугольникъ продолговатый, съ алтарнымъ полукружіемъ, слѣва и справа осложненъ придѣлами. Рядомъ съ сѣвернымъ придѣломъ вмѣстительный водоемъ (ջրամբար) довольно простой кладки, но выштукатуренный и гладко, чисто выбѣленный (дл. 2 с. 2 а. $11\frac{1}{2}$ в., шир. 1 с., глуб. 1 с. 1 а. $4\frac{2}{3}$ в.). На видномъ днѣ въ восточной стѣнѣ водопроводная глиняная труба съ діаметромъ $1\frac{5}{8}$ в. Сѣверный придѣлъ сохранился сравнительно хорошо съ сводчатымъ перекрытіемъ. Внутри церковь была выштукатурена, но слѣдовъ росписи не сохранилось. Подъ сѣвернымъ придѣломъ рыли, и отрыли подземное помѣщеніе, если это не нижній этажъ церкви, сильно засыпанный. Дверь южная и, быть можетъ, еще западная, но здѣсь сейчасъ одна только брешь. Длина съ алтарнымъ полукружіемъ 5 с. 2 а. Ширина самаго храма 1 с. 1 а. 8 в. безъ придѣловъ.

Съ западной стороны во всю ширину западнаго фасада выведенъ притворъ шириною въ 1 с. 2 в. Входъ въ него былъ съ южной стороны.

Съ запада отъ этого четыреугольника рядомъ же съ церковью другой бассейнъ такой же отдѣлки, но иной формы, именно формы шарообразной съ удлиненіемъ вверхъ и внизъ. Глубина наличная при засыпанности 1 с. $1\frac{3}{4}$ а. Если сейчасъ видное дно дѣйствительное, то вмѣстилище было плоскодонное. На сѣверо-западѣ отъ церкви четыреугольный продолговатый (дл. 1 с. 1 а. $9\frac{1}{2}$ в., шир. 2 а. $8\frac{1}{2}$ в.) амбаръ, сложенный изъ камня. Глубина 1 с. $8\frac{1}{2}$ в. Амбаръ съ одной стороны, западной, заслоненъ скалами. Онъ тянется параллельно длинному протяженію площади вышгорода.

За притворомъ церкви, съ запада, своего рода развалины скалъ, результатъ какого-то сейсмическаго сотрясенія. Здѣсь имѣется отверстіе съ глубокимъ отвѣснымъ спускомъ. Говорятъ, въ немъ имѣются ступени на 10 саженей: спустившійся видѣлъ спускъ и дальше, но безъ лѣстницы. При мнѣ скатывали камни, и они катились (было слышно) то 12, то 14 секундъ. Рулетка длиною въ пять саженей, спущенная деревяннымъ концомъ, скрылась вскорѣ безъ труда. Опустили затѣмъ веревку длиною въ 10 с., связанную съ 5-ти саженною рулеткою, и эта 15-ти саженная длина не исчерпала глубины этого подземнаго отвѣснаго хода.

9 августа. Понедѣльникъ.

Въ $1\frac{3}{4}$ выѣхалъ изъ Артануджа въ Чидилъ. Путь черезъ Анчу и Норгіель, которые такимъ образомъ пришлось повидать вторично.

По пути изъ Артануджа прежде всего попадаемъ въ Бацу, предѣлы которой довольно обширны. Когда ровно черезъ часъ мы достигли на подъемѣ каравансарая или „ханэ“, то мы были все еще въ земляхъ Бацы. Ея предѣлы граничатъ съ этой стороны съ анчскими. Путь почти все время въ подъемъ. Когда подъемъ кончился, показалась Анча съ ея семью „меһле“.

Въ Анчу прибыли въ 3 ч. 53 мин. Здѣсь я захотѣлъ провѣрить сообщеніе о томъ, что въ „меһле“ Пинтигилѣ [1]) имѣется у Эзизъ-Саидъ-оглы громадный

1) Другія меһле Анчи: Хошатгилъ, Алигилъ, Сокатгилъ, Ходжагилъ (среднее мѣсто), Ханчаргилъ, Сарухангилъ. Они разбросаны на площади, окаймленной съ

каменный столбъ, привезенный тридцатью парами быковъ. Столбъ оказался высотою 1 с., считая, по указанію хозяина, вбитую часть. Онъ круглый, окружность 2 а. 5 в. На одной сторонѣ два полушарообразныя углубленія, отъ нижняго изъ коихъ прямо внизъ идетъ желобокъ или углубленіе въ формѣ револьвернаго футляра въ $5^1/_2$ в. длиною. Подъ верхнимъ углубленіемъ прямо стесана на такомъ же протяженіи и глубинѣ сторона столба въ формѣ четыреугольника. Столбъ, повидимому, служилъ косякомъ двери. Онъ, говорятъ, не изъ развалинъ церкви, а изъ мѣстности, называемой Чиханомъ, недалеко отъ церкви, на скатѣ или въ ущельѣ въ сторону Анчи. Цвѣтъ камня кирпичный и, дѣйствительно, не походитъ на шеколадные камни анчской церкви. Камни анчской церкви, шеколадные, оказались въ количествѣ больше сотни въ домѣ того же Эзиза. Цѣлая юго-западная стѣна выведена изъ нихъ. Во дворѣ находится стѣна того же дома, въ которую вдѣланъ церковный орнаментный камень, именно часть карниза: рисунокъ цѣпь круговъ съ крестомъ въ каждомъ изъ нихъ. Только-что хотѣли выѣхать изъ села, какъ замѣтили рядъ церковныхъ камней въ стѣнѣ сосѣдняго дома. Стражникъ даже крикнулъ: „надпись“! Оказались два орнаментныхъ камня, части наличника двери или окна.

Въ Анчѣ теперь озеро не въ самомъ селѣ, а выше, маленькое, собственно прудъ. Такое же озеро имѣется и въ Анакертѣ.

Спускъ изъ „меѣле“ Пинтигила въ Анакертъ: первыхъ его построекъ достигли черезъ $^1/_4$ ч. Дождь, начавшійся еще въ Анчѣ, не унимался, хотя показалась радуга, и насъ порядкомъ помочило. При спускѣ слѣва я замѣтилъ новыя могилы, мусульманское кладбище. Среди могилъ на шестѣ былъ утвержденъ деревянный, довольно глубокій кивотъ съ двускатной крышею. Это помѣщеніе, куда кладутъ лепешки „биши“ для бѣдныхъ въ извѣстные дни: лепешки эти пекутъ съ масломъ; они тонки, мягки, круглы, значитъ, какъ блины. Кладутъ по нѣскольку штукъ, такъ напр. по пятнадцати. Дѣлаютъ ихъ въ день Байрама и вечеромъ въ пятницу, разъ въ двѣ недѣли, а то и въ шесть мѣсяцевъ, обыкновенно зимою[1]).

Послѣднее „меѣле“ Анакерта передъ спускомъ по пути въ Норгіелъ называется Тавадгилъ[2]). Спускъ идетъ къ той части Самцкарской (Самцхарской) рѣчки, которая называется Дегирман-дереси. Выше этой части ущелье называется Котреджетъ. Турецкое названіе Дегирман-дереси отъ находящихся здѣсь мельницъ. Я замѣтилъ двѣ. При спускѣ дорога мнѣ показалась древнею. По сторонамъ попадались слѣды древнихъ построекъ. Ясно различаются развалины давильни, сложенной изъ грубо тесаныхъ камней. На самомъ низу ущелья между мельницами, въ двухъ шагахъ отъ нижней изъ нихъ, лежитъ громадный камень; въ него ударяются Самцкарскія воды и потомъ омываютъ его слѣва.

трехъ сторонъ горами. Мѣстоположеніе напомнило мнѣ селеніе Кларджетъ, только тамъ, въ Кларджетѣ, горы надъ площадью поднимаются выше.

1) Пишу со словъ одного норгіельца.

2) Названія другихъ меѣле: 2) Чапан-оглы, 3) Одабашгилъ.

Камень-исполинъ такимъ образомъ остается на правомъ берегу. На камень съ лѣваго берега перекинутъ деревянный мостикъ, т. е. двѣ тощія трясущіяся балки съ рубцами для ногъ. Съ боку однимъ концомъ на палкѣ, другимъ на самой скалѣ (она высока) лежитъ также трясущійся тонкій шестъ. Переходящему черезъ мостъ этотъ шестъ долженъ внушать увѣренность въ себѣ; опираться на него нельзя, не выдержитъ даже легкаго прикосновенія. На поверхности камня изсѣчена давильня съ чаномъ пониже. Изъ давильни въ чанъ проведена труба, т. е. круглый пролетъ въ боковой стѣнѣ у самаго дна, для стока чистаго вина.

Форма давильни продолговатый четыреугольникъ (длина 1 с. 10 в., шир. 1 а. 7 в., глубина 12 в.). Давильня длиною вытянута по направленію съ сѣв.-востока на юго-западъ, приблизительно параллельно теченію рѣчки въ данномъ мѣстѣ. Чанъ помѣщается у западнаго угла со стороны праваго берега. Длина его 1 а. $5^1/_4$ в., шир. 1 а. Къ давильнѣ онъ примыкаетъ частью своей длины. За рѣчкою начался долгій утомительный подъемъ въ Норгіелъ, куда мы прибыли въ $7^1/_2$ ч. вечера. Лошадь нѣсколько разъ останавливалась подо мною.

10 августа. Вторникъ. Въ $9^1/_4$ выѣхалъ изъ Норгіела, но не въ Чедилъ, какъ предполагалъ, а наверхъ, къ мѣсту, называемому Коллиташъ, на границѣ съ Самцкаромъ. Теперь старшина, которому принадлежитъ тутъ земля, открылъ, что на томъ мѣстѣ громадный расписанный камень, кажется, съ надписью. Черезъ 20 м. мы были въ Коллиташѣ, для чего и миновалъ мѣсто, откуда я снималъ Норгіелъ (см. Дневн. 4-го авг.). Мы оставили Самцкарскую дорогу и повернули налѣво вверхъ. Отсюда если повернуться на западъ, прямо передъ лицомъ Анча, правѣе за р. Имерхевомъ гора съ Портою, сзади, съ лѣвой руки высоко, развалины на горѣ Маглис-уканъ (см. Дневникъ 4-го авг.). Ни надписи, ни росписи не оказалось, но на мѣстѣ дѣйствительно имѣется большой каменный крестъ, такъ излюбленный, повидимому, въ этихъ краяхъ (рис. 36). Крестъ подрывали, и онъ скосился, но сохранился въ цѣлости. Онъ изъ цѣльнаго бѣловатаго камня. Высота 2 а. 6 в.[1]), ширина съ боковыми крыльями 1 а. 6 в., толщина $6^3/_4$ в. Сейчасъ освѣщена восточная сторона, которую и снимаю. На западной, лицевой, по серединѣ имѣется выпуклый полукругъ.

Въ $10^1/_4$ пришлось ѣхать не въ Чедилъ, а на высоту Маглис-уканъ съ развалинами. Подошелъ Мола-Дурсунъ и сообщилъ, что тамъ онъ видѣлъ пять лѣтъ тому назадъ громадный камень съ надписью. 25 минутъ мы ѣхали по прекрасной дорогѣ съ незамѣтнымъ подъемомъ. Сначала ѣхали по склону Цит-каны. Между этой Цит-каною и горою съ развалинами имѣется гора поменьше,

1) Насколько виденъ онъ сверхъ земли; здѣшніе увѣряютъ, что въ землѣ его еще много.

36. Норгіелскій каменный крестъ (къ стр. 112).

ея названія не знаютъ. Мы заѣхали за эту гору, при чемъ слѣва оставили вдали Пе́тобанъ (ფეტობანი), далѣе сады Горашеѣ́а съ развалинами церкви и выше, также слѣва отъ насъ, но впереди самъ Горашеѣ́ъ. Черезъ 25 минутъ по выѣздѣ изъ Ко́ллиташа мы свернули съ дороги и, объѣзжая крутымъ подъемомъ, достигли вершины Маѓлис-укань въ 10 ч. 55 м. Развалины церкви шавшето-имерхевскаго типа, но дверь была, повидимому, западная, хотя и здѣсь нужна была лѣстница. Церковь снаружи была облицована тщательно тесаными болѣе или менѣе крупными камнями. Ихъ уже убрали, лишь часть валяется на мѣстѣ. Внутри простая симметричная кладка, мелкими плохо тесаными камнями, болѣе или менѣе одного размѣра, особенно въ высоту. Пригнаны внутри камни не плотно. Вѣроятно, въ свое время внутри церковь была выштукатурена. Перекрытіе было двускатное, внутри вдоль сводчатый потолокъ. Отъ церкви сохранилась главнымъ образомъ сѣверная половина, и та съ брешью въ сѣверной стѣнѣ у западнаго угла. Длина съ алтарнымъ полукружіемъ 3 с. 1 а., ширина 2 с. 10 в. Внутри все засыпано, и алтарное возвышеніе не выдѣляется. Имѣются остатки церковной каменной ограды.

Церковь выведена на скалѣ.

Поѣхали въ этотъ разъ уже прямо въ Чидилъ. Въ 11 ч. 50 м. мы проѣзжали Ко́ллиташъ съ его покосившимся каменнымъ крестомъ. Дорога до перваго Чидилскаго отселка Гу́дата́ великолѣпная, ровная. Передъ самымъ Гудатомъ спускъ. Прибыли сюда въ $12^1/_2$. Проѣхали мѣстность Со́чис-цка́ро (სოჭისწყაროს), рядомъ Натбевъ (ნაბეღვი).

Въ 12 ч. 50 м. мы проѣзжали другое меѣле Чидила: Джами-меѣлеси. Въ 1 ч. 10 м. мы были въ самомъ Чидилѣ, предварительно увидѣвъ слѣва за р. Имерхевомъ пашни Порты высоко на склонѣ горы. Въ Че́дилѣ (Чидилѣ) опять встрѣтился съ норгіелцемъ Мола-Дурсуномъ: онъ удивился, что исчезъ такой громадный ка́мень съ надписью. Ка́мень находился, по его словамъ, въ восточной стѣнѣ, и на немъ было изображеніе креста съ надписью вокругъ. Мола-Дурсунъ грамотный человѣкъ и можетъ отличить письмо отъ узора.

Въ Чидилѣ или Че́дилѣ опять слышна грузинская рѣчь.

Здѣсь я разскажу, почему я попалъ въ Чидилъ и въ связи съ этимъ вторично проѣхалъ и Апчу, и Норгіелъ, о чемъ впрочемъ не сожалѣю.

Въ Артануджѣ дядя гимназиста Іосифа Як. Ристакяна наводилъ справки объ интересующихъ меня мѣстахъ. 5-го августа вечеромъ онъ прибѣжалъ ко мнѣ съ радостнымъ видомъ и, не повидавшись, крикнулъ, что Шатбердъ найденъ. Его хорошій знакомый, бывающій въ ущельѣ около Че́дила, ему сказалъ: „на вопросъ «что это за возвышенность съ развалинами въ ущельѣ?» мѣстный турокъ (грузинъ) отвѣтилъ—«это Шатбердъ»“.

Другой артануджецъ г. Кюркчянъ сообщилъ: онъ былъ въ гостяхъ у какого-то бега, увидѣлъ у него старинныя стремена и на вопросъ, отку́да они, получилъ отвѣтъ: „изъ Шатберда“, при чемъ и бегъ указывалъ на „ту“ сторону. По возвращеніи изъ экскурсіи въ Эни-рабатъ и Тандзотъ кружокъ артанудж-

цевъ, заинтересованныхъ моими разспросами, уже поздравлялъ меня съ открытіемъ Шатберда. Одинъ впрочемъ оговаривался, что мѣсто то теперь называется Шабердъ, а не Шатбердъ, но это лишь усиливало правдоподобіе слуховъ. Для провѣрки ихъ на мѣстѣ и рѣшилъ я подъѣхать къ грузинскому Синаю съ Чидила. Первоначально намѣченный маршрутъ Даба—Джмеркъ—Долисхана—Берта—Опиза—Порта и назадъ до Долисханы былъ оставленъ.

Въ Чедилѣ однако ничего не знаютъ ни про Шатбердъ, ни про Шабердъ. Но здѣсь не только подтвердилось существованіе Цкаро-тавъ (წყაროთავი [1]), но мѣстность оказалась собственностью села Чедила, какъ сообщилъ чедильскій мухтаръ Исмаилъ Танто-оглы. Онъ же назвалъ поблизости Баратеулу, повидимому, Баретела, а также „Нука-сакдар“ (а не Нуки-килисэ). Хандзты не слышали, вспомнили Андзу, названіе горы выше Джого у Артануджа.

Грузинская рѣчь однако въ Чедилѣ оказалась весьма слабо распространенной. Дѣти и молодые почти вовсе ея не знаютъ. И женщины говорятъ лишь старыя, какъ сообщилъ мнѣ старикъ „шестидесяти лѣтъ“, считающій себя лучшимъ знатокомъ грузинскаго, хотя на каждомъ шагу онъ переходитъ на турецкую рѣчь. Онъ передъ войною служилъ въ солдатахъ и путешествовалъ, былъ въ Джеддѣ, Худейдѣ, Индіи. Еще раньше онъ работалъ въ Грузіи при постройкѣ поти-тифлисской желѣзной дороги, гдѣ, по его словамъ, и усовершенствовался въ грузинскомъ.

Старикъ (зовутъ его Эзизомъ Реджебъ-оглы) просилъ посмотрѣть на отпечатокъ ноги мула недалеко отъ пути въ Порту. На отпечаткѣ не то рисунокъ, не то письмо, и тамъ кладъ. Объ этомъ отпечаткѣ ноги мула здѣсь говорятъ всѣ. Старикъ увѣряетъ, что тамъ денегъ нѣтъ, но всѣ мѣдныя вещи („нахир-чахир“) временъ господства грузинъ зарыты тамъ. Объ этомъ говорила одна старуха 130-ти лѣтъ, когда дѣдъ нашего старика воевалъ въ Ахалцихѣ.

Мѣлe Чедила: 1) Гудатъ, 2) Нухигилъ, 3) Айендигилъ, 3) Абисонгилъ (Джами-мѣлеси), 4) Ашаги мѣлe или Квеша мѣлe (ქვეშა მყვრე), 5) Карамангилъ (ყარამანგელ).

Кокоберетъ пятиверстной карты здѣсь называютъ Кокиберетомъ, Джабукъ—Джибухомъ.

11-го августа. Среда. Провожатаго съ лошадью, изъ Сатлалъ-рабата, я разсчиталъ. Далѣе вьючная лошадь не можетъ двигаться. Багажъ понесутъ три молодыхъ норгіельца. Изъ нихъ одинъ только съ фотографическимъ аппаратомъ: онъ идетъ съ нами въ Цкаро-тавъ (წყაროთავი). Мы пойдемъ туда пѣшкомъ, какъ только окончимъ спускъ. Остальные и наши лошади направятся въ Ахалтуу. Мнѣ совѣтуютъ надѣть чувяки, но такъ какъ они новы, подошвы скользки, норгіельскій староста надѣлъ ихъ, чтобы нѣсколько измять и износить.

Въ половинѣ 7-го выѣхали изъ Чедила (Чидила) въ Цкаро-тавъ или Цкарос-тавъ, какъ иногда и здѣсь также называютъ წყაროსთავი. Путь все

1) Имерхевская діалектическая форма вм. წყაროსთავი Цкарос-тави.

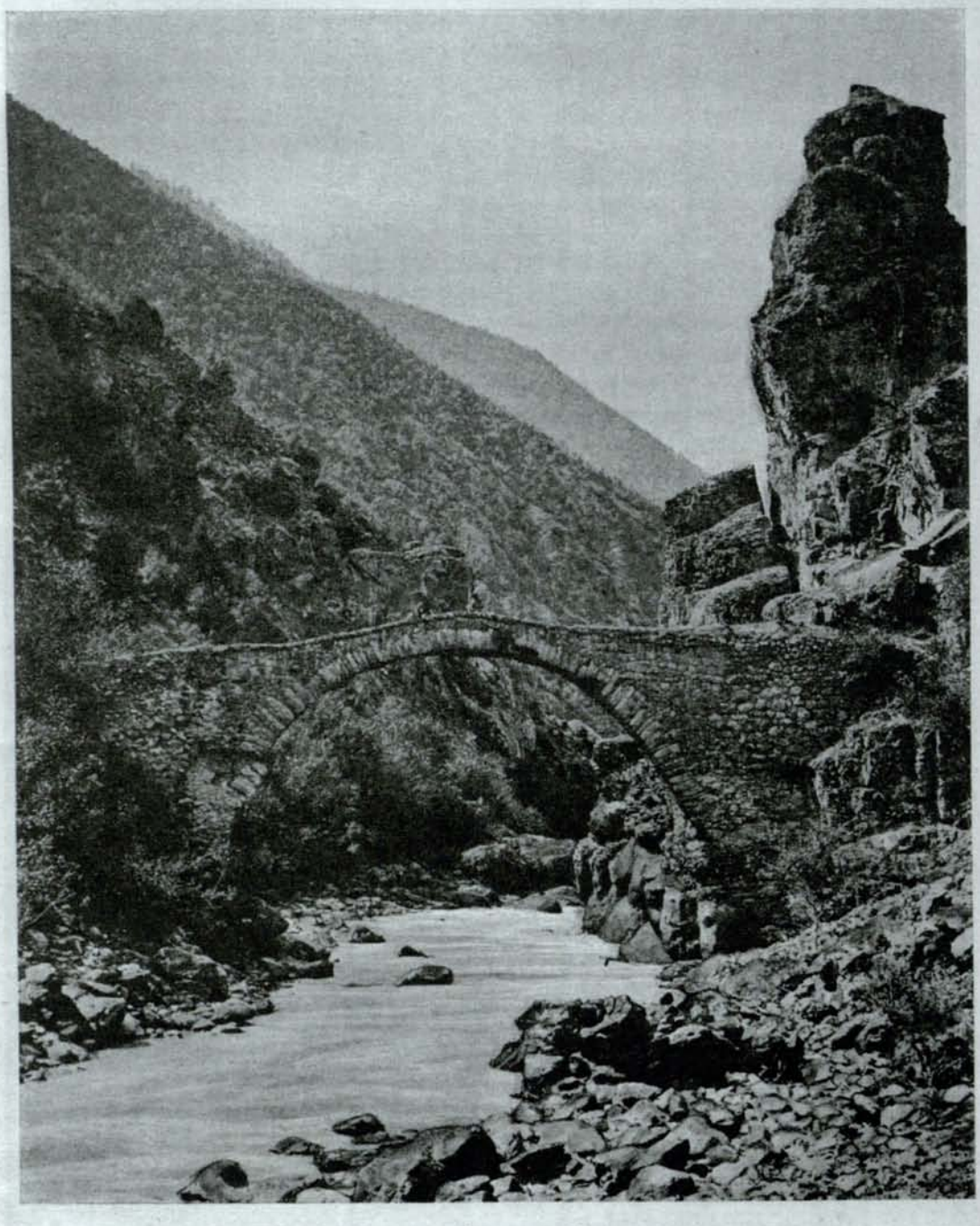

37. Мостъ на р. Имерхевѣ между Ҷедиломъ и Ц̇карос-ѓавомъ (къ стр. 115).

время до моста, извѣстнаго уже по снимку фотографа Ермакова (рис. 37), спускомъ: теперешній староста, сопровождающій насъ, сдѣлалъ его почти цѣликомъ проѣзднымъ. Въ $7^1/_4$ я слѣзъ съ лошади, но только потому, что лошадей пришлось вмѣстѣ съ людьми, несшими мой багажъ, пустить впередъ до моста, такъ какъ мнѣ хотѣлось осмотрѣть вправо отъ дороги внизу у р. Имерхева мѣстность Бараѣўлу (ბარათჭყლა) надъ ручьемъ, идущимъ черезъ Чѣдилъ и потому называющимся Чѣдилкою. Названій грузинскихъ масса. Я отмѣчаю лишь тѣ, которыя удалось мнѣ узнать и записать при быстромъ опросѣ по пути. Въ самомъ Чѣдилѣ повыше имѣется урочище Шараулъ (შარაული). Спускаясь ниже Чѣдила, мы проѣхали Саѝуткрэ (სადუმბრე), „демаѝ“, какъ объяснилъ правильно турокъ, „нѣтеклух“ *мѣсто ульевъ*.

Затѣмъ Гоглаѝуръ (გოგლათური), ниже слѣва отъ дороги Ороѝо (ორთო) съ родникомъ: здѣсь бассейнъ глубиной выше человѣческаго роста, отдѣланный камнемъ еще въ древности, остатокъ грузинской культуры. Ниже Ѓвинигилъ (ღვინიგილ), рядомъ Дзуелъ (ძველ), затѣмъ ниже Эрдоѝуканъ (ერდოკანს), Энзалауръ (ენზალაური) съ Караманги̇ломъ (ყარამანგილ), отличнымъ отъ одноименнаго мѣле, рядомъ, и въ самомъ низу Бараѣўла. Напротивъ правѣе, на склонѣ высокой горы, не имѣющей особаго названія, развѣ Саѝучеѣъ (საქუჩეთი), долго со спуска къ мосту, даже со спуска еще въ Чѣдилъ видна деревушка: это—зимовникъ, ѓишла или, какъ тутъ называютъ, мезре Чѣдила. Называется она Цiаѝъ (წიაღ), что на древне-грузинскомъ значитъ по ту сторону, но старшина мнѣ въ серьезъ объяснялъ, что წიაღ по-грузински значитъ „жарко“, и мѣсто будто назвали такъ потому, что тамъ все время грѣетъ солнце и жарко.

Въ Бараѣўлу мы спустились садами, винограду коихъ до зрѣлости еще далеко. Хозяева угощали имъ. Кисти довольно большія, зерна всѣ здоровыя, но мелкія. Сначала по настоянію старика Эзиза надо было осмотрѣть изображеніе копыта мула съ надписью. Изображеніе копыта, пожалуй, и можно признать въ кругломъ углубленіи на обращенной внизъ бокомъ сторонѣ скалы, на правомъ берегу Чѣдилки, но, конечно, ни надписи, ни узора. Если это преданіе о копытѣ мула имѣетъ какое-либо историческое основаніе и оно только впослѣдствіи случайно пріурочено къ углубленію на скалѣ, такъ это можетъ указывать лишь на затуманенную память о существованіи на мѣстѣ монастыря съ монахами, при которыхъ имѣлись мулы для странствованія. Монахи всегда поддерживали настолько хорошо дороги, что на мулахъ можно было ѣздить (теперь муловъ можно достать только въ Бертѣ, а лошадей нигдѣ. Ослики попадаются). Что въ Бараѣўлѣ нѣкогда была культурная жизнь съ капитальными постройками, въ этомъ не можетъ быть сомнѣнія. Старикъ повелъ насъ выше по правой же сторонѣ Чѣдилки, и тутъ, свернувъ за деревья, изъ-подъ нависшей скалы указалъ на небольшое зіявшее отверстіе. Любопытно, что объ этомъ мѣстѣ въ селѣ никто ничего не зналъ или знали весьма немногіе. Старшина, сопровождавшій насъ и вѣрившій въ существованіе изображенія мулова копыта,

8*

подсмѣивался надъ Эзизомъ, когда тотъ увѣрялъ, что покажетъ древнюю мельницу, древнюю постройку. Небольшое отверстіе однако дѣйствительно ввело насъ черезъ пещерное углубленіе въ очень аккуратную постройку подъ землею. Старикъ утверждалъ, что это мельница. Сверху выше указали мѣсто „кода", мельничнаго желоба. Вода, конечно, могла течь первоначально въ томъ мѣстѣ, но я все же не могу представить себѣ, какъ само зданіе могло быть использовано въ качествѣ мельницы. Зданіе или, разъ внѣшнія стороны стѣнъ не выдѣляются, комната заботливо и чисто сложена изъ камней сводомъ.

Въ сѣверо-восточной стѣнѣ имѣется алтарное полукружіе, ширина его 1 а. $13\frac{1}{2}$ в., глубина 1 а. $8\frac{1}{2}$ в. Алтарное полукружіе заканчивается вверху не полукуполомъ по обыкновенію, а сводомъ. Къ стѣнѣ сводъ суживается и образуется труба, идущая куда-то вверхъ. Теперь она засыпана. Эта труба и могла подать мысль о мельницѣ. Но она, быть можетъ, служила слуховымъ окномъ. Во всякомъ случаѣ не точная оріентировка не можетъ препятствовать признанію въ постройкѣ церковки. Отклоненіе къ сѣверу при оріентировкѣ наблюдалъ я часто, даже когда это не вызывается условіями мѣста. Длина всей часовни съ юго-востока на сѣверо-западъ[1]) 1 с. 10 в., шир. 1 с. 1 в. Комната сводчата. Высота помѣщенія безъ свода 1 с. $11\frac{1}{4}$ в. Сводъ опять-таки не отъ алтарнаго полукружія, а вдоль длины. Въ юго-восточной стѣнѣ сейчасъ рядомъ съ угломъ у сѣверо-восточной стѣны глубокая ниша (шир. $10\frac{1}{2}$ в., высота съ полукруглымъ верхомъ 1 а. 5 в., глуб. 1 а. $3\frac{1}{2}$ в.). Въ глубинѣ ея, въ задней стѣнѣ опять отверстіе, но засоренное. Въ сѣверо-западной стѣнѣ продолговатое окно съ полукруглымъ верхомъ (выс. 1 а.) съ расширеніемъ во внутрь (6—7 в.). Входная дверь въ юго-западной стѣнѣ. Она выше наличнаго пола на 11 в., высота ея 1 а. 11 в., ширина 1 а. 5 в. Передъ этой постройкой небольшая пещера, выложенная камнями. Она обращена на сѣв.-западъ къ Чѐдилскому ручью. Пещера находится надъ самой Чѐдилкою. Если эта постройка — мельница, то нельзя не удивляться успѣхамъ древнихъ грузинъ въ архитектурѣ, прочности и аккуратности кладки даже въ сооруженіи простыхъ зданій.

Отъ этой загадочной постройки черезъ Чѐдилку обратно и черезъ виноградные сады старикъ Эзизъ повелъ насъ къ мосту. Попутно въ саду онъ указалъ остатки сводчатой постройки, приплюснутые и прикрытые огромною скалою, скатившеюся съ горы. Взглянуть на сводъ можно было лишь, просунувъ голову въ небольшое отверстіе, случайно оставшееся между развалиною и налегшею скалой. Развалина, впрочемъ, вся ушла въ землю, нанесенную временемъ: постройка находится на скалѣ.

Изъ Бараѓеўлы къ мосту достигли въ 8 ч. 10 м. Начался крутой подъемъ, который долженъ былъ кончиться только при появленіи монастыря Цѐкаро-ѓава. Здѣсь, послѣ нѣсколькихъ небольшихъ зигзаговъ по подъему, я достигъ того знаменательнаго для мѣстныхъ жителей мѣста, гдѣ какой-то инже-

1) А не съ сѣв.-востока, гдѣ алтарное полукружіе.

неръ бросилъ все и вернулся вспять. Въ началѣ я ѣхалъ все же верхомъ, потомъ я покинулъ лошадь, такъ какъ и лошадь стало жалко, и мнѣ казалось, что пѣшкомъ буду двигаться быстрѣе. Я прошелъ постепенно мимо слѣдующихъ мѣстъ, расположенныхъ справа: гору Кихаберду (8 ч. 25 м.), откуда достаютъ камни шоколаднаго цвѣта, какими облицована была анчская церковь, гору Сацецхлуръ (8 ч. 35 м.) и Кваби-каръ (ქვაბი-კარი). Кваби-каръ собственно показался рано; у родника съ тепленькой водою, находящагося на пути недалеко отъ Кваби-кара, мы были лишь въ 8 ч. 50 м., а у самой Пещерной двери, что и значитъ по-грузински Кваби-кар-и, и того позже на нѣсколько минутъ: пещера оказалась обвалившейся, и теперь она болѣе похожа на навѣсъ, чѣмъ на пещеру.

На вопросъ, не извѣстна ли имъ мѣстность подъ названіемъ Гадо (я имѣлъ въ виду названіе горъ по Житію Григорія Хандзтійскаго), мнѣ отвѣтили, что урочище Гондо (ღონდო) находится внизу при сліяніи Карчхалки съ Имерхевомъ. Мнѣ съ одного мѣста даже указали это урочище. Какъ только простились съ р. Имерхевомъ, мы шли по лѣвой сторонѣ Карчхалки. Внизу части Карчхалскаго ущелья также отмѣчены грузинскими названіями; такъ, до Нука-церкви Кіелетъ (ქიელეთი), у Нука-церкви на лѣвомъ берегу Верана-баіъ [1]), выше—Ахалта, чего я уже не видѣлъ сверху, затѣмъ Дид-венахъ, Гоги-тавъ, далѣе на горѣ Има-Цминда. На правой сторонѣ Карчхалки ниже Порты имѣется камень, похожій, на взглядъ мѣстныхъ, на женщину: его называютъ Ежданар-ташъ (Змѣя-камень).

Послѣ 10-минутнаго привала у родничка подъ Кваби-каромъ мы тронулись вверхъ. Здѣсь-то и разлучились на время съ лошадьми: все было направлено съ людьми въ Ахалту кромѣ ашарата и самой необходимой провизіи на день. Чедилскій старшина, нашъ проводникъ, да и другіе утверждали, что при моемъ медленномъ шаганіи нужны три часа еще, чтобы преодолѣть подъемъ и дойти затѣмъ до Цкаро-тава. Я, дѣйствительно, шелъ медленно, боясь изнеможенія, такъ напугали меня разсказами о непреодолимыхъ трудностяхъ путешествія въ Цкаро-тавъ, куда впрочемъ сами чедилцы бѣгаютъ часто, имѣя тамъ яйлу или лѣтнее кочевье (пастбищныя мѣста). Благодаря этому обстоятельству дорога кое-какъ поддерживается, и у этого пути для пѣшихъ есть свои „капан“ы, связи, собственно чертовы переходы, которые безъ искусственныхъ приспособленій (срубленнаго и перекинутаго деревца, насыпанныхъ камней) непроходимы и для мѣстныхъ. Они же пользуются этою дорогою и для того, чтобы гнать по ней скотъ на лѣтнее пастбище и пригонять затѣмъ домой. На маленькихъ осликовъ нагружаютъ небольшія тяжести. Ослики съ грузомъ двигаются по этой же дорогѣ. Положеніе наше было

1) Нынѣшніе собственники Верана-баіа или Верана-баіlара, вновь разведшіе сады, перешли и на правый берегъ, гдѣ подъ самою Нука-церковью имѣютъ пашни (узкая пахотная полоска на самомъ берегу).

довольно затруднительное, когда мы встрѣтились лицомъ къ лицу съ партіею овецъ и съ однимъ навьюченнымъ осломъ. Это было еще въ началѣ пути, когда вели за собою лошадей, но и такъ разойтись дѣло нелегкое, а тутъ еще оказалось иное затрудненіе: съ яйлы гнала всю эту партію въ 5—6 головъ мелкаго скота и ослика женщина, мусульманка-грузинка. Увидѣвъ насъ, она бросила все и, окутавъ всю голову чадрою, отошла внизъ нѣсколько отъ пути и сѣла надъ пропастью спиною къ проходящимъ. При женщинѣ однако оказался мальчепокъ семи лѣтъ, который при помощи моихъ людей справился съ трудною задачею. Дорога Цѣкаро-ѣавъ лежитъ по западному склону горы, не имѣющей особаго названія, но чедильцы въ домашнемъ быту называютъ ее საკუჩეთ: Сакучетъ [1]). Гора эта, какъ и вообще лѣвый берегъ Карчхалки, считается частью области Имерхева, гдѣ и находится, значитъ, монастырь Цѣкарос-ѣавъ. Начавъ настоящій пѣшій подъемъ, черезъ двѣ минуты мы были у описанной выше пещеры, отъ которой названіе Кваби-кари. Затѣмъ лощина Сацураваѣъ (საცურავათ), правильно понимаемая и на мѣстѣ не въ смыслѣ „для плаванія“ или „мѣсто плаванія“, а „мѣсто, гдѣ скользять“, „скользкое мѣсто“. Глаголъ ცურვა они понимаютъ въ смыслѣ „скользить“. Это—древнее значеніе. Далѣе направо прошли Кори-хевъ (ყორაღვე, resp. ყორახვეი). Здѣсь стѣною (ყორე), дѣйствительно, стоитъ гора. Вершина Кори-хева называется Цоцола (წოწოლა). Тутъ слѣва въ 9 ч. 22 м. я замѣтилъ древнюю кладку. Началась затѣмъ лощина Дангреулъ (დანგრეული), противъ части ущелья Карчхалки, называемой Кіелеѣъ. Это было въ 9 ч. 40 м. Въ 9 ч. 50 м. подъемъ замѣтно сдѣлался легче. Слѣва за рѣчкою на скалѣ показалась церковь Нука, Нука-саидаръ или Нука-килисэ (говорятъ и Нуки). Въ 10 ч. 10 м. показались величественныя развалины монастырскихъ сооруженій Цѣкаро-ѣава. Цѣкаро-ѣавомъ теперь называется собственно яйла повыше, открытое пастбищное мѣсто. Оттуда стекаютъ воды родника, весьма обильныя, по лощинѣ къ Карчхалкѣ, омывая землю монастыря съ востока, съ юго-востока и съ юга. Монастырскія сооруженія: справа (отъ насъ) церковь, даже двѣ церкви, въ центрѣ южный фасадъ зала, къ залу слѣва (отъ насъ) примыкаютъ гостинницы—комнаты въ одномъ зданіи, пригнанномъ къ залѣ. Другія сооруженія—груды развалинъ. Но еще лѣвѣе, значитъ на западѣ, надъ ущеліемъ Карчхалки на отдѣльныхъ вершинахъ-скалахъ по сторожкѣ, какъ говорятъ (см. ниже). Ихъ четыре, но въ снимокъ, увы, разбившійся, едва удалось вмѣстить главныя монастырскія постройки, и для сего пришлось на мѣстѣ, откуда снималъ, срѣзать ножомъ вѣтви, заслонявшія видъ: топора, къ сожалѣнію, не было при насъ. Далѣе путь съ легкимъ спускомъ. Но не могу не упомянуть объ оригинальномъ „капанѣ“, пройденномъ за 10 м. раньше (въ

---

1) Сакучетъ на мѣстѣ не понимаютъ. Молодые отозвались незнаніемъ. Старикъ, призванный на помощь, истолковалъ, что это значитъ, „красный и бѣлый камень“. Между тѣмъ, это гора для кочевья, отсюда სახარეო сакочет-и, resp. სახუჩეო сакучет-и, отъ глагола ქარვა *переселяться, кочевать* (т. ქარ, ново-арм. քարշ).

10 ч.). Узкій путь, какъ обыкновенно при „канатѣ", срывался совершенно отвѣснымъ направленіемъ склона горы, за которымъ рѣзкій скатъ. Но на скатѣ внизу растетъ пара деревьевъ. Одно изъ этихъ деревьевъ использовано, какъ живой столбъ. На верхнюю вѣтвь дерева брошенъ одинъ конецъ жерди, другимъ концомъ опирающейся на небольшой выступъ скалы, и затѣмъ на этомъ „лѣсу" устроенъ чертовъ переходъ, совершенно безопасный. Въ дождь идти здѣсь было бы крайне опасно: имѣю въ виду ливень, когда въ лощинахъ образуются потоки, сносящіе груды камней и скалъ, цѣлыя деревья, вырванныя съ корнемъ. Мнѣ нѣсколько разъ пришлось перейти по этому пути лощины съ „такою мостовою". Съ „поклонной горы", гдѣ мы были въ 10 ч. 10 м., внизу я видѣлъ часть ущелья, называемую Упиравъ (უპირავი [1]). Наверху показали вершину Сатѐрніэ (სათხნიე). Яйла Цкаро-тавъ ниже, на склонѣ горы, а по правую руку изгибъ горы называется Камара (კამარა), такъ какъ, объяснили мнѣ, здѣсь на дорогѣ родникъ съ древнею сводчатою каменною отдѣлкою. Вода родника, гдѣ мы были въ 10 ч. 20 м., очень холодная, но онъ запущенъ, и не только мало сейчасъ воды, но она горьковата на вкусъ, во всякомъ случаѣ не вкусна. Между тѣмъ въ древности родникъ, очевидно, очень цѣнили, несмотря на то, что ближе къ монастырю протекаютъ обильныя прекрасныя воды горнаго ручья, даже рѣчки, также въ сущности родниковой. Родникъ Камара перекрытъ и сверху каменною кладкою глубиною 2 а. 8 в. (конечно, и боковыя стѣнки каменныя). На этой-то глубинѣ задняя стѣнка, также каменная. Каменное перекрытіе внутри выведено сводомъ, почти надъ самой поверхностью родниковой воды. Очевидно, тутъ все засорено. Пролетъ фасада обращенъ на западъ (насупротивъ видна яйла Порты: Цхумуръ). Пролетъ фасада выведенъ въ формѣ правильной трапеціи (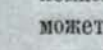): высота 1 а. 14 в., нижнее основаніе 1 а. 9 в. Верхняя линія немногимъ меньше нижней (въ началѣ мнѣ казалось, что такая форма, быть можетъ, возникла съ теченіемъ времени отъ сотрясенія).

Въ 11 ч. 15 м. мы перешли Цкаротавскій ручей и на его правомъ берегу расположились для отдыха.

Къ 12 ч. мы успѣли подкрѣпиться и отдохнуть у ручья Цкаро-тава и тронулись къ монастырю, увы, къ забытымъ развалинамъ монастыря. Я подходилъ съ сердечнымъ трепетомъ, меня охватило волненіе и отъ мысли о прошломъ величіи обители, и отъ мысли о томъ, найду ли на мѣстѣ какой-либо ключъ для отвѣта на мои запросы.

Церковь крестообразная, но не равносторонняя. Боковыя, по крайней мѣрѣ сѣверное крыло, внутри имѣютъ углубленіе 2 а. 2 в., тогда какъ западное 2 с. 2 а. 15 в.; ширина бокового крыла (внутри) 2 с. $^3/_4$ в. Длина храма съ алтарнымъ полукружіемъ 6 с. $1^1/_2$ в. Глубина алтарнаго полукружія $4^1/_4$ арш. (при измѣреніи длины и глубины мѣшали кусты и деревья).

Перекрытіе каждаго крыла двускатное при фасадѣ съ обычнымъ угловатымъ верхомъ. Церковь, очевидно, была съ куполомъ: въ сѣверо-западномъ

1) Ниже Верана-баглара.

углу сохранилось нѣсколько камней изъ начала барабана. Крыша была изъ каменныхъ плитъ. Промежутки между крыльями задѣланы придѣлами съ кровлями въ одинъ скатъ пониже главнаго, восточнаго или западнаго крыла на три ряда кладки. Придѣлы, повидимому, сдѣланы впослѣдствіи, судя по тому, что они не симметрично выведены, такъ — сѣверо-восточный придѣлъ западною стѣною захватываетъ часть сѣвернаго фасада (рис. 38): на востокѣ онъ выходитъ на 1 а. $4^1/_4$ в. изъ плоскости восточнаго фасада, а сѣверная его стѣна не выведена вплотную въ одну плоскость съ фасадомъ сѣвернаго крыла. Кладка тщательная, облицовка тесаными камнями не особенно крупными розоватаго цвѣта, большею же частью свѣтло-сѣраго цвѣта. Гдѣ свѣтло-сѣрые камни, тамъ и тёска чище, и кладка аккуратнѣе, и камни крупнѣе. Мѣстами, особенно на сохранившихся придѣлахъ они плотно пригнаны другъ къ другу, а на главныхъ крыльяхъ между облицовочными камнями замѣтны зѣвы, иногда грубо задѣланные известью. Отчасти величина промежутковъ, конечно, можетъ зависѣть отъ времени. Камни облицовочные во всякомъ случаѣ и здѣсь тесаны довольно чисто. Въ фасадѣ сѣвернаго крыла одно окно среднихъ размѣровъ. Прямыя его стороны равны тремъ рядамъ кладки. Окно продолговатое съ полукруглымъ верхомъ, съ громаднымъ расширеніемъ внутрь. Ширина извнѣ 10 в., высота прямыхъ сторонъ немногимъ болѣе $1^1/_4$ арш. Камень, приспособленный для полукруглаго верха, бѣлый, большой; на немъ выведена двумя парными выпуклыми линіями подкова, окружающая верхъ окна. Боковыя стороны окна, также изъ бѣлаго, нѣсколько потемнѣвшаго камня, украшены орнаментомъ въ парныхъ линіяхъ. Орнаментъ — цѣпь переплетающихся другъ съ другомъ парныхъ концентрическихъ круговъ. Надъ верхомъ окна еще четыре ряда кладки до острія фасада. Подъ окномъ сейчасъ видны пять рядовъ кладки, но это оттого, что обвалившіеся камни засыпали нижнюю часть зданія.

Внутри западное крыло трехстороннимъ угловатымъ столбомъ, выступающимъ изъ сѣверной стѣны, дѣлится на двѣ половины. Въ нижнихъ частяхъ каждой изъ этихъ половинъ по глубокой (какъ боковое крыло) сводчатой нишѣ. Эти ниши общаются другъ съ другомъ дверью; онѣ и выступаютъ наружу на сѣверъ, образуя нижній этажъ сѣверо-западнаго придѣла. Видная снаружи (рис. 38) часть, не засыпанная, сѣверо-западнаго придѣла представляетъ верхній этажъ.

Сѣверо-восточный придѣлъ снаружи почти цѣликомъ укрытъ въ развалинѣ. Внутри сѣверо-восточный придѣлъ представляетъ часовню или церковку: въ немъ алтарное полукружіе съ полукуполомъ и выступами, по бокамъ въ алтарномъ полукружіи по квадратной на видъ глубокой нишѣ. Верхъ сводомъ. Окно одно, восточное, продолговатое съ полукруглымъ верхомъ и съ просторнымъ расширеніемъ во внутрь. Выходъ въ западной стѣнѣ (шир. $1^1/_2$ а., наличная высота съ полукруглымъ верхомъ 1 а. 11 в.), но отличаетъ церковь то, что въ этотъ придѣлъ имѣется и другой ходъ изъ алтаря, значительно большій (шир. со стороны алтаря 2 а. 10 в., со стороны придѣла 2 а. 15 в.,

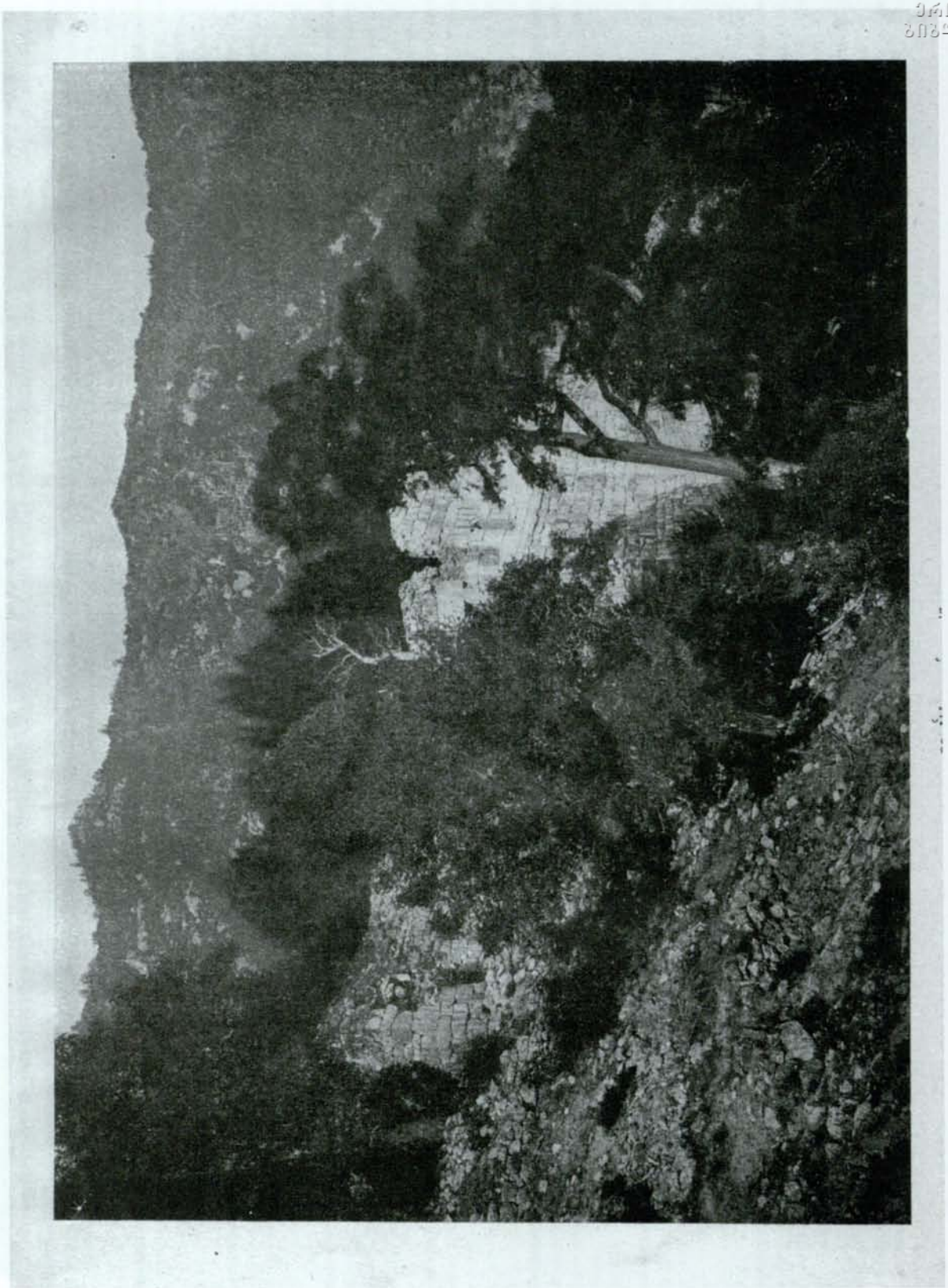

высота наличная съ верхомъ 1 с. 8 в.[1]): почти всю сѣверную часть алтарнаго полукружія занимаетъ эта дверь. Ширина придѣла внутри 1 с. 1 а. $11\frac{1}{2}$ в. (sic), длина съ алтарнымъ полукружіемъ 1 с. 1 а. 8 в. (sic). Толщина стѣны церкви 1 а. $5\frac{1}{4}$ в.

Внутри церковь облицована не менѣе тщательно, чѣмъ извнѣ. Но сохранились слѣды штукатурки и даже покраски (красная краска), едва-ли росписи, особенно въ алтарномъ полукружіи. Середина храма засыпана обвалившимися камнями, надъ которыми успѣли вырасти деревья. Камнями засыпанъ весь дворъ церкви, который былъ окруженъ каменной оградой, шедшей отъ сѣверной стѣны церкви. Ограда эта шла ломанной линіей. Такъ какъ площадь была поката, то нижняя часть ограды служила, повидимому, для удержанія насыпи (террасы), которою уравнивалась почва. На юго-востокѣ отъ церкви въ линію ограды входила восточной стѣной маленькая церковка (длина съ алтарнымъ полукружіемъ 1 с. 2 а. 9 в., шир. 1 с. 15 в.), отъ которой сохранились кромѣ засыпанныхъ уже кладокъ сѣверная и восточная части алтарнаго полукружія съ соотвѣтственнымъ кускомъ полукупола. Въ немъ продолговатое окно и слѣва (сѣвера) небольшая ниша.

Южная половина главной церкви обрушилась, а сохранившаяся часть подъ развалинами. Среди церкви большой холмъ. Изъ-подъ развалинъ виднѣется верхняя часть пролета западной двери у южнаго угла: она съ прямымъ верхомъ.

Изъ церкви я направился на юго-западъ къ развалинамъ, какъ мнѣ казалось издали, другой болѣе крупной церкви. Первое впечатлѣніе я не могъ отогнать и послѣ того, какъ я вошелъ въ обширный залъ съ великолѣпной архитектурной отдѣлкой на чистой, изящной кладкѣ. Однако зданіе оріентировано такъ, что востокъ приходится почти у его угла, обращеннаго къ церкви. Кромѣ того, отсутствуютъ подробности плана, необходимыя для храма. Рядъ комнатъ, пристроенныхъ къ сѣверо-западной стѣнѣ зданія одна за другою по направленію съ востока на западъ, убѣдили меня, что дѣло имѣемъ съ монастырскимъ помѣщеніемъ: это залъ (სათევზეო saостигне) или трапезная съ подвальнымъ этажомъ, входъ въ который съ сѣверо-запада (съ отклоненіемъ къ западу) почти до верха засыпанъ. Эта дверь (шир. 1 арш. 12 в., затѣмъ эта ширина сужена стѣною комнаты, пристроенной съ запада, resp. сѣверо-запада, и потому дверь была въ шир. 1 а.) вводитъ въ просторную комнату съ окномъ на ущелье, но комната занимаетъ небольшую часть площади верхняго зала (длина ея 3 с. 2 а. $3\frac{1}{2}$ в., ширина 1 с. 1 а. $12\frac{1}{2}$ в., прослѣживаемая высота, считая высоту свода, 1 с. $8\frac{1}{4}$ в.). Окно находится на короткой сторонѣ. Комната сводчата въ длину. Залъ съ его нижнимъ этажомъ выступаетъ въ сторону ущелья изъ линіи келій.

Стѣна зала извнѣ распадается по кладкѣ на двѣ части, нижнюю и верхнюю (рис. 39). Нижняя часть толще. Она облицована грубѣе, просто, лицевыми камнями, неравномѣрными: одни мелки, другіе весьма крупны. На соедине-

1) Насколько она не засыпана.

нія съ верхнею частью у нижней выступъ. Верхній камень, вѣнчающій пролетъ двери въ нижній этажъ, находится въ линіи съ этимъ выступомъ. Рядъ келій, пристроенныхъ къ залу съ запада, тянется на разстояніи 6 с. $6^1/_4$ в. Нижняя, грубая часть стѣны зала со стороны ущелья имѣетъ 8 или 9 оконъ. Два въ верхнемъ ряду, одно безспорно окно той нижней комнаты, входъ въ которую не совсѣмъ засыпанъ. Два или три пониже. Четыре внизу. Комнаты, которыя они освѣщали, сейчасъ не прослѣживаются. Въ верхней, тщательно отдѣланной части стѣны, съ той же стороны также окна.

Стѣна съ окнами, обращенная къ ущелію, длиною 8 с. $7^1/_4$ в., изящно отдѣлана. Оконъ въ верхней части восемь; они продолговаты: внизу въ центрѣ большое, съ боковъ два поменьше. Надъ каждымъ изъ меньшихъ, что̀ съ боковъ, два еще меньшихъ. Немногимъ больше этихъ меньшихъ продолговатыхъ смотритъ оконце надъ центральнымъ большимъ окномъ. Кромѣ того, съ боковъ надъ центральнымъ окномъ по маленькому оконцу, съ запада круглому, съ востока нѣсколько продолговатому съ закругленіемъ. Верхняя половина стѣны со стороны ущелья не одинаково сложена. Ряды, заключенные подъ скатами крыши, сложены такъ же грубо, какъ и нижняя часть. Высота нижней части стѣны 4 с. $9^1/_2$ в. Основаніемъ центральнаго окна служитъ верхъ, онъ же выступъ нижней части стѣны.

Передъ стѣною келій въ сторону ущелья скатъ былъ сравненъ кладкою камней, сдѣланъ своего рода тротуаръ, куда выходила одна дверь. Западнѣе той двери два четыреугольныя окна, восточнѣе одно: было и другое, ближе къ стѣнѣ зала, но оно еще въ древности задѣлано.

Сѣверо-западная сторона пристройки разбита на рядъ комнатъ: узкая ея сторона—3 с. 1 а. 4 в. извнѣ. Впрочемъ не рядъ комнатъ, а двѣ комнаты: 1) ближайшая къ залу съ дверью и однимъ окномъ (о другомъ см. выше), 2) смежная съ этою комнатою съ двумя окнами въ одну сторону (см. выше). Въ эту комнату входъ изъ первой черезъ большую сводчатую дверь. Толщина промежуточной стѣны 1 а. 4 в.

Двѣ комнаты въ рядъ были перекрыты вдоль двускатной кровлей. Теперь объ этомъ можно судить по скатамъ стѣны западнаго, собственно сѣверо-западнаго фасада.

Залъ или трапезная, т. е. то, что სათევზე (саостиге) въ Житіи Григорія Хандзтійскаго, внутри производитъ прекрасное впечатлѣніе просторомъ, чистотою работы, умѣренностью архитектурнаго наряда, тщательностью кладки и свѣтлымъ цвѣтомъ камней.

Юго-восточная стѣна обрушилась, и о ней ничего нельзя сказать. По остаткамъ видно, что облицована она была изящно, какъ лучше отдѣланныя части стѣнъ. Здѣсь же, повидимому, былъ главный входъ. Сѣверо-восточная стѣна была глуха. О ней по наличнымъ матеріаламъ можно сказать только то, что она была менѣе чисто облицована внутри. Сѣверо-западная стѣна имѣла дверь для общенія съ первой комнатою съ юго-запада. На ней остатки двухъ полуколоннъ, выступающихъ изъ кладки, короткихъ, подъ началомъ свода, всего

въ три ряда кладки (до пола онѣ далеко не доходятъ). На той, что ближе къ юго-западной стѣнѣ, сохранился красивый простой узоръ плетенія (барельефно). Эта же стѣна, сѣверо-западная, сохранилась съ началомъ свода. Залъ былъ перекрытъ въ два ската, передній фасадъ коего обращенъ къ ущелію. Внутри залъ былъ раздѣленъ вдоль на четыре отдѣленія четырьмя сводчатыми потолками, отъ двухъ изъ коихъ, ближе къ сѣверо-западной стѣнѣ, на сѣверо-восточной стѣнѣ сохранились слѣды. Но какъ эти своды были выведены, тайну ихъ могутъ раскрыть лишь основательныя раскопки на мѣстѣ. Можно впрочемъ не безъ основанія догадываться, что внутренніе продолговатые своды поддерживались рядами колоннъ. Теперь обвалившимися камнями засыпанъ весь залъ вплоть до половины и болѣе, выше нижняго ряда оконъ (неравномѣрно). Внутри выросъ молодой лѣсъ рядомъ съ многолѣтнимъ состарившимся деревомъ „ჴხვპი“: искривившійся его стволъ не въ обхватъ человѣку. Эти деревья и помѣшали съемкѣ наилучше изнутри сохранившейся юго-западной стѣны. Окна уже перечислены. Дѣлаю дополненія: самое маленькое окно съ бока центральнаго окна по правую сторону (снаружи по лѣвую сторону для смотрящаго) не круглое, а коронкою. У нѣкоторыхъ оконъ внутри имѣется орнаментъ, то вокругъ верха (жгутомъ), то на капителяхъ парныхъ полуколонокъ, окружающихъ центральное окно (безъ симметріи: съ одной стороны плетеніе, съ другой — крученіе). Длина зала внутри (вдоль ската) — 6 с. 1 а. 6 в., ширина — 7 с. 3 в.

Ограда церкви включаетъ отчасти это зданіе: она примыкаетъ къ юго-восточной стѣнѣ, а затѣмъ нижняя часть стѣны этого зала служитъ какъ бы продолженіемъ ограды.

На недоступныхъ отдѣльныхъ высотахъ съ запада имѣются такъ называемые „кӳлэ“, какъ будто караульныя крѣпостцы, но, повидимому, церкви. И, дѣйствительно, двинувшись въ 5 ч. 20 м. изъ монастыря Цӳкарос-ѓава, черезъ 10 минутъ мы были у одного изъ четырехъ замѣченныхъ мною такихъ „кӳлэ“. Онъ слѣва дороги при спускѣ и лучше сохранившійся. Входъ невозможный. Съ доступной стороны входа нѣтъ, надо карабкаться по выступамъ скалы, на которую посажена постройка, и взбираться съ противоположной стороны, имѣя справа подъ собою пропасть. Вскарабкавшись, передъ собою имѣете площадь въ нѣсколько шаговъ надъ пропастью, а налѣво южную дверь маленькой (6 шаговъ длины, 4 ширины) церкви шавшеѓо-имерхевскаго типа. Кромѣ крыши все сохранилось. Одна изъ подобныхъ построекъ издали кажется двухъэтажной. Оріентировка неточная, и у этой, лично мною осмотрѣнной, небольшое отклоненіе къ сѣверу. Построекъ отъ монастыря въ эту особенно сторону (мы идемъ въ Ахалѓу) масса: я насчиталъ ихъ десятокъ, въ томъ числѣ сводчатыя зданія. Интересно также, что по пути отъ дороги къ церкви-сторожкѣ имѣется каменная давильня. Давильню признаю по опредѣленію мѣстныхъ крестьянъ, одинъ изъ коихъ, чѳдилскій старшина, внизу налѣво отсюда указалъ „Верана-баѓларъ“ (Запущенные сады), теперь опять съ недавнихъ поръ воздѣланный снова, какъ виноградникъ, и дающій прекрасный виноградъ. Сады принадлежатъ Али Меһмедъ-оѓлы и Санду Ресъ-оѓлы, братьямъ, и еще Меһ-

медъ-Али Османъ-Оглы (всѣ чедилцы). Спускъ оказался, пожалуй, болѣе труднымъ, чѣмъ подъемъ, хотя дѣло шло къ вечеру, и солнце не такъ жгло. Затрудненіе было въ томъ, что подобіе тропы, по которой мы спускались, часто совершенно исчезало, и приходилось возвращаться, чтобы попасть на прерванную нить. А гдѣ тропа не исчезала, она вездѣ представляла скатъ на бокъ, немногимъ отличающійся отъ склона горы, или шла прямо скатомъ. Но особенное затрудненіе происходило отъ того, что тропа густо была покрыта скользкими сухими листьями прошлыхъ лѣтъ. Листья пониже были замѣнены накатанными песчаными шариками, очень удобными для того, чтобы скользить, и потому очень опасными при тропѣ по скату и со скатомъ. Тропа эта однако остатокъ древней дороги. Мѣстами сохранилась древняя кладка дорожнаго сооруженія. Въ 7 ч. 10 м. благополучно добрались въ Ахалту, перейдя шумную Карчхалку по постоянному мосту, на нашихъ глазахъ сооруженному изъ трехъ балокъ и сейчасъ же разведенному безъ всякихъ приспособленій.

12-го августа. Четвергъ. Въ 8 ч. 55 м. тронулся я изъ Ахалты на югъ съ небольшою дорожною провизіею въ маленькой сумкѣ (heба или hебга, груз., но на мѣстѣ не употребляется грузинская форма ბაგა абга) у одного изъ нанятыхъ въ Чидилѣ молодыхъ парней, Исмаила Али-оглы, который несъ и треножникъ. Другой парень Сабитъ Исмаилъ-оглы несъ фотографическій аппаратъ, привязанный къ спинѣ веревками. Третій, Пейлулъ Эзъ (Эзизъ)-оглы. Стражникъ, урядникъ Амбардзумъ, изъ Артануджа, сопровождалъ насъ съ ружьемъ. Хозяина, Меhмеда Османъ-оглы, собственника двухъ домовъ въ Ахалтѣ, гдѣ мы заночевали, и нашего хозяина, также молодого человѣка, я отправилъ впередъ готовить лѣстницу, такъ какъ наканунѣ вечеромъ говорили, что безъ лѣстницы я не поднимусь въ самую церковь — Нука-сайдаръ или Нуки-сайдаръ. Туда была направлена моя мысль при первомъ же видѣ ея, когда я шелъ въ Цкарос-тавъ. Она должна была составить цѣль первой сегодняшней экскурсіи.

Итакъ, выступили въ 9 ч. безъ пяти, но при первыхъ шагахъ сапоги стали послѣ вчерашней работы скользить какъ лыжи. Старикъ, видя мои тѣлодвиженія для сохраненія равновѣсія у самаго же дома, иронически замѣтилъ по-турецки: „и этотъ эфенди хочетъ еще подняться на Нука-килисэ“! Я былъ съ палкой, которую вчера вырѣзали для меня по дорогѣ въ Цкарос-тавъ. Но она не помогала, такъ сапоги отчаянно скользили. Чувяки я вчера подарилъ старшинѣ, такъ какъ я убѣдился, что отъ нихъ нѣтъ никакой пользы. Стражникъ въ чувякахъ скользилъ и даже падалъ, чего еще со мною пока не случалось. Тогда парень Сабитъ предложилъ лапти съ плетеніемъ на подошвѣ, надѣтые поверхъ на его гладкіе лапти. Я согласился. Надѣли на сапоги, и я почувствовалъ значительное облегченіе. Ноги держались, какъ на ровномъ мѣстѣ, твердо, и только нерѣшительность, да еще непривычка въ первое время мѣшали ступать увѣренно. Вскорѣ я шелъ, палкою лишь играя въ воздухѣ, съ такою же быстротою, какъ мои мѣстные спутники, по наклонной „веревкѣ“, называемой дорогой, мимо пропасти, мимо скатовъ. Мы двадцать минутъ шли все по лѣсистому склону горы надъ правымъ берегомъ Карчхалки. Отъ времени до времени изъ-подъ

нашихъ ногъ скатывался камень и во-очію показывалъ нашу конечную судьбу, если бы мы сорвались съ мѣста. По минованіи трехъ-четырехъ секундъ путешествія камень замолкалъ, и объ его судьбѣ мы узнавали лишь по гулкому буханію въ водахъ Карчхалки.

Минутъ 20 спустя, мы повернули прямымъ угломъ направо, оставивъ такъ называемую дорогу для крутого подъема по бездорожью. Сельчане впрочемъ утверждали, что это дорога, и неслись вверхъ съ поклажею безъ передышки. Я старался слѣдовать за ними, но здѣсь уже пользовался палкою, а въ одномъ мѣстѣ мнѣ Сабитъ подалъ руку, которую я охотно принялъ. По пути, я забылъ сказать, мы встрѣтили Меһмеда Османъ-оглы, съ топоромъ. Онъ рѣшилъ пойти съ нами и на нашихъ глазахъ смастерить лѣстницу[1]). Когда мы достигли площади церкви Нуки, если площадью можетъ быть названъ полуотвѣсный склонъ, въ лѣсу (деревья рѣдки, но стары, высоки, почва поросла колючками и травами, встрѣчается кавказская ежевика „маквал-и“) надъ источникомъ, въ уровень съ основаніемъ церкви, на юго-западѣ отъ нея, я заслышалъ голоса мальчишекъ. Это были молодые пастухи, сыновья моего хозяина; старшему не болѣе 10 лѣтъ. Тутъ же маленькое стадо козлятъ и ягнятъ, пригнанное ими на водопой. И только-что мы вышли къ оградѣ церкви, какъ одинъ ягненокъ сорвался со скалы, упалъ тутъ же внизъ, на небольшую глубину, но на камень. Онъ отчаянно блеялъ и не въ силахъ былъ двигаться. Меһмедъ, хозяинъ нашъ, заложилъ за поясъ топоръ и вмигъ былъ у ягненка; поднялъ его, вынесъ на болѣе безопасное мѣсто, надрѣзалъ ухо, и барашекъ заходилъ.

Подъемъ съ дороги до церкви я сдѣлалъ въ 15 минутъ. Раза два я останавливался на нѣсколько секундъ для передышки.

Первое мое впечатлѣніе было, что я нахожусь въ Хандзтѣ.

Мѣстоположеніе таково: на склонѣ горы, обращенномъ на востокъ къ Карчхалкѣ, образована пазуха (ჯვალი) изъ двухъ угломъ сходящихся скатовъ, южнаго и сѣвернаго, пазуха или лощина. По линіи соединенія скатовъ въ лощинѣ сбѣгаютъ журча необильныя воды родниковой воды. На сѣверномъ скатѣ, съ сѣвера отрѣзанномъ высокою скалистою стѣною, и находится церковь.

Церковь выведена на скалѣ. Скала эта выдавалась изъ склона горы на востокъ въ сторону Карчхалки саженей на десять, двѣнадцать, одно время ровной, толстой фигурою, въ видѣ узкой, высокой башни. Узкая сторона однако была въ нѣсколько саженей. Съ трехъ сторонъ, сѣверной, восточной, обращенной къ Карчхалкѣ, и южной, стѣны этой скалы-башни были одинаково или почти одинаково отвѣсны. Съ южной стороны у половины ея высоты, повидимому, имѣлись выступы. Наиболѣе высока, конечно, отвѣсная сторона, обра-

1) Что онъ и сдѣлалъ, т.-е. срубилъ два молодыхъ деревца, обрубилъ, оставивъ основанія вѣтвей, пользуясь коими съ одной стороны и выступами скалы съ другой стороны, я вскарабкался въ церковь.—Срубить пришлось и нѣсколько большихъ деревьевъ, такъ какъ они заслоняли видъ съ юго-запада на церковь и особенно на скалу, снятый затѣмъ мною.

щенная на востокъ[1]), къ Карчхалкѣ. Церковь (рис. 40) всажена въ эту скалу съ южной стороны, у середины или нѣсколько выше середины скалы, имѣющей въ высоту приблизительно 30 саженей.

Тамъ на высотѣ 9 саженей[2]) съ южной стороны высѣчена небольшая площадь или, вѣроятнѣе, использованъ въ качествѣ площади существовавшій отъ природы выступъ, лишь нѣсколько расширенный. Площадь эта однако выравнена не полностью киркою, а частью киркою, частью кладкою. Кладкою сравнены неровности площади. Въ одномъ мѣстѣ кладка всего въ пять рядовъ, такъ какъ подъ ними имѣлась на площади скала. Въ западной части южной стѣны кладка въ 23 ряда. Западная стѣна фундамента начинается съ того же уровня, только сѣверная линія кладки въ высоту ломаная, притомъ чѣмъ выше кладка, тѣмъ она шире, и все это въ зависимости отъ выступовъ скалы: выступы ниже шире, выше меньше, у̀же. Кромѣ того, западная кладка не образуетъ съ южною угла, а она съ юга дѣлаетъ закругленіе, не достигая юго-западнаго угла на разстояніи приблизительно $^1/_2$ а. отъ него.

Кладка фундамента выведена и съ восточной стороны съ такого же уровня, какъ съ юго-запада, но на югъ она выходитъ лишь однимъ, мѣстами двумя камнями въ рядъ.

Въ общемъ три стороны[3]) кладки фундамента имѣютъ видъ нижняго этажа. И, дѣйствительно, тамъ имѣется помѣщеніе со входомъ съ западной стороны и двумя крохотными отверстіями — оконными въ южной стѣнѣ, одно выше другого. Пролетъ у маленькой четыреугольной двери сохранился по-сейчасъ въ западной, закругленной стѣнѣ. Верхняя перекладина этого пролета находится во второмъ сверху ряду кладки. Въ дверь входили снизу, гдѣ тогда, вѣроятно, имѣлась лѣстница или въ скалѣ были высѣчены ступени. Эта западная стѣна фундамента на два, три ряда кладки ниже другихъ сторонъ. Верхъ ея служитъ площадкою передъ западною дверью церкви, единственнымъ ея входомъ. Церковь заложена и выведена на описанномъ фундаментѣ, кажущемся нижнимъ этажомъ. Церковь, конечно, у̀же: отъ фундамента съ юга также оставленъ вверху небольшой выступъ (ср. нижній этажъ залы въ Цḱарос-т́авѣ).

Церковь базилична. Боковой, южный нефъ снаружи начинается верхомъ своего ската на три ряда кладки ниже центральнаго. Самъ боковой южный

---

1) Я долженъ оговориться, что это собственно не востокъ, а юго-востокъ. Но и церковь оріентирована также на юго-востокъ, и потому во избѣжаніе путаницы стороны скалы, какъ и стѣны церкви, называю восточною, когда она юго-восточная, западною, когда она сѣверо-западная, южною, когда она юго-западная, и сѣверною, когда она сѣверо-восточная.

2) Высота въ 9 саженей—подъ юго-западнымъ угломъ; подъ восточной стѣной отвѣсная стѣна еще выше на разницу, образуемую скатомъ горы.

3) Четвертой стороной, сѣверной, служитъ сама скала, которая вторгается въ ряды кладки иногда и съ другихъ сторонъ.

40. Базилика Хандзтійскаго монастыря (къ стр. 126).

41. Хандзта. Остатки монастырскаго двора, надъ оврагомъ.

Развалины калитки (къ стр. 127, 128). Часть ограды на сводѣ (къ стр. 127).

42. Ханджа. Башнеобразная постройка въ оградѣ (къ стр. 127).

нефъ въ 8 рядовъ кладки. Сѣверный нефъ слитъ со скалою, онъ снаружи и не выдѣляется.

Западная дверь имѣетъ перекладину изъ массивнаго цѣльнаго камня. Окно надъ дверью—длинное и узкое.

Два окна съ юга, одно въ южной стѣнѣ средняго нефа надъ кровлею бокового нефа, другое подъ первымъ въ самомъ боковомъ нефѣ. Кладка простая лицевыми, но не облицовочными камнями среднихъ размѣровъ. Камни тесаны, но не чисто и не пригнаны плотно другъ къ другу. Равномѣрность соблюдается лишь въ высотѣ камней даннаго ряда, да и тамъ не строго. Крыша центральнаго нефа двускатная съ гладкимъ карнизомъ безъ орнамента.

Надъ церковью съ сѣвера поднимается отвѣсная стѣна скалы высотою, равной высотѣ церкви и ея искусственнаго высокаго фундамента, если не больше. Съ востока, за Карчхалкою, возвышается высокая гора Самкинара (სამყაროსა).

Ниже основанія выведеннаго фундамента, съ юго-запада, сохранилась нижняя часть монастырской ограды. Здѣсь даже для не особо широкой ограды не было вполнѣ мѣста, и кладка ея основана на сводѣ (рис. 41). Затѣмъ, далѣе оградою служила природная скала, за которою опять сохранился остатокъ кладки церковной ограды съ монастырскою калиткою (проходъ такъ малъ, что воротами назвать его нельзя): выс. 2 а. 9 в., шир. 1 а. 12 в.

Монастырская стѣна идетъ и далѣе, дѣлая поворотъ на югъ до самаго почти родника. Шагахъ въ пятнадцати отъ родника капитальная кладка крупными камнями. Изъ линіи ограды тремя сторонами выступаетъ постройка въ формѣ башни. Лицевая сторона, обращенная внизъ къ Карчхалкѣ, въ ширину—2 а. 14¼ в. (рис. 42). Этотъ остатокъ башнеобразной постройки, высотою 1 с. 2 а.[1]), быть можетъ, дѣйствительно, былъ основаніемъ башни. Здѣсь былъ, повидимому, уголъ монастырской ограды. Отсюда ограда поворачивала на западъ. Быть можетъ, здѣсь гдѣ-либо были и ворота, но сейчасъ ничего нельзя больше разобрать. Все завалено и засыпано. У западной кладки башнеобразной постройки растетъ громадное высокое дерево, мѣстными названное „дишбудагъ“. На самомъ остаткѣ той постройки растетъ кизиль.

Повыше этой линіи кладки монастырской ограды въ нѣсколькихъ саженяхъ сохранились остатки другой линіи, въ дошедшей до насъ части идущей почти параллельно съ первою. Она, дѣлая поворотъ на востокъ, соединялась съ западной стѣною, шедшею отъ башнеобразной постройки. Гдѣ начиналась вторая линія, трудно сказать, когда все завалено развалинами и засыпано. Развалины эти — части не одной ограды, но и построекъ, бывшихъ въ ней или за ней. Остатокъ кладокъ и груды развалинъ замѣчаются и по ту сторону родника[2]) въ уровень съ монастырскими зданіями. Выше намѣченнаго мною для

---

1) Отъ ободранной части кладки.

2) Начало родника выше. Вода и здѣсь почти такъ же холодна, но въ виду сильнаго ската теченіемъ сноситъ землю и отчасти мутитъ воду. Выше монастыря, со-

монастырскаго двора мѣста, ограда котораго въ основныхъ чертахъ прослѣживается, я замѣтилъ кладки такого же характера, какъ описанный мною остатокъ башнеобразной постройки. Самъ дворъ дѣлится на двѣ части капитальною стѣною съ воротами. Стѣна эта образовываетъ прямой уголъ съ оградою, надъ оврагомъ, калитка которой сохранилась въ развалинахъ (рис. 41). Отрѣзанная этой стѣною часть, примыкающая къ храму, была, очевидно, церковнымъ дворомъ. Площадь можетъ равняться всего 40 квадратнымъ саженямъ.

Храмъ внутри.

Какъ и можно было судить извнѣ, сѣверный нефъ отсутствуетъ, но не цѣликомъ. Рядомъ съ алтарнымъ полукруміемъ съ сѣвера имѣется придѣлъ. Тутъ, очевидно, имѣлось свободное мѣсто для помѣщенія восточнаго конца сѣвернаго нефа. Да и этотъ конецъ или сѣверо-восточный придѣлъ имѣетъ своеобразную форму, такъ какъ скала вторгается въ него и мѣстами замѣняетъ искусственную кладку. Такъ, западная стѣна и начало свода высѣчены изъ скалы; точно такъ-же высѣчена изъ скалы и сѣверная стѣна. Юго-западнаго угла въ придѣлѣ нѣтъ: вмѣсто него закругленіе. Сѣверная половина свода высѣчена также изъ скалы, изъ той же скалы, которая служитъ сѣверной стѣной. Южная половина свода сложена изъ тонкихъ каменныхъ плитъ, точно кирпичей, но болѣе плоскихъ и тонкихъ. Сводъ не круглый: высѣченная, сѣверная часть свода грубо обработана, а южная идетъ скатомъ, такъ что у соединенія долженъ былъ получиться уголъ. Вдоль основанія сѣверной стѣны идетъ кладка въ два ряда низкихъ камней, точно для сидѣнія. Въ сѣверо-восточномъ углу естественное углубленіе, просторное, застроено кладкою, въ которой внизу сдѣлана квадратная ниша (7 × 7 в.), довольно глубокая (6 в.), повидимому, для огня. Восточная стѣна плоска. Въ ней на обычномъ мѣстѣ продолговатое, не маленькое окно, съ полукруглымъ верхомъ и расширеніемъ во внутрь. Двери не на обычныхъ мѣстахъ: западной двери не могло быть, тамъ скала, и вмѣсто нея дверь сдѣлана южная (шир. съ алтарной стороны 1 а. $2^3/_4$ в., выш. съ полукруглымъ верхомъ—1 с. $^3/_4$ в.), вводящая въ храмъ ниже алтарнаго полукружія. Въ южной стѣнѣ сѣверо-восточнаго придѣла имѣется и другая дверь: она выходитъ въ самое алтарное полукружіе, какъ въ Цкарос-тавской церкви (шир. со стороны придѣла 1 а. 7 в., со стороны алтаря 1 а. $8^1/_2$ в., высота съ полукруглымъ верхомъ—1 с. $3^1/_2$ в., но здѣсь полъ прокопанъ кѣмъ-то).

Стѣны придѣла, даже скалы, служащія стѣнами, были выштукатурены и

общилъ мнѣ старикъ Хемо, имѣются маленькія пещеры, но онѣ совсѣмъ разрушились или полуобвалились. Путь къ нимъ совершенно недоступенъ теперь. Болѣе точное свѣдѣніе далъ ахалцскій мой хозяинъ Меѣмедъ-Али Османъ-оглы: выше Хандзты минутахъ въ трехъ ходьбы имѣются двѣ маленькія пещеры, недалеко другъ отъ друга. Одна изъ нихъ обрушилась, а другая совершенно цѣла. Сожалѣю, что, довѣрившись сообщенію старика Хемо, своевременно не опросилъ другихъ и не осмотрѣлъ на мѣстѣ пещеръ. Поправку Меѣмедъ-Али вношу сюда изъ бесѣды съ нимъ вечеромъ 13 августа.

выкрашены черною краской. Длина придѣла 1 с. 1 а. $4^1/_2$ в., шир. $2^1/_4$ арш. (не вездѣ одинаково, такъ какъ стѣна не ровная).

Сѣверная стѣна храма выведена то тоньше, то толще, смотря по выступамъ скалы, но внутрь скала нигдѣ не вторгается.

Южный нефъ вверху представляетъ полусводъ вдоль; поперекъ со стороны храма онъ представляетъ двѣ арки, центральную пошире и повыше, крайнюю, западную, поменьше. Сходящіеся концы этихъ арокъ опираются на четыреугольную (1 а.×1 а.) подушку, капитель колонны. Капитель съ небольшимъ откосомъ внутрь внизъ (высота 4 в.), но безъ всякаго орнамента. Колонна (выс. безъ капители 2 а. $6^1/_2$ в.) состоитъ изъ ряда круглыхъ подушекъ (окружность 2 а. 11 в.). Пять одинаковой приблизительно величины, точно жернова, шестая, наиболѣе тонкая вверху, седьмая, наиболѣе толстая или высокая внизу. Отъ соединенія этихъ боковыхъ арокъ черезъ средній нефъ пущенъ трехсторонній поясъ аркою. Имъ средній нефъ дѣлится на двѣ части, центральную и западную. Такіе же два пояса перерѣзываютъ сводъ, одинъ по крайней линіи алтарнаго полукружія, другой вплотную къ западной стѣнѣ.

Восточный конецъ южнаго нефа образуетъ южный придѣлъ съ западной дверью, выходящею въ храмъ, собственно въ его южный нефъ. Дверь четыреугольная (выс. 2 а. 10 в., шир. 1 а. 10 в.) во всю ширину придѣла, которая здѣсь впрочемъ суживается. Восточная стѣна, плоская, въ ширину 2 а. 4 в. Длина юго-восточнаго придѣла — 2 а. $15^1/_4$ в. Въ восточной стѣнѣ этого придѣла обычное продолговатое окно съ полукруглымъ верхомъ и съ расширеніемъ во внутрь. Въ сѣверной стѣнѣ небольшая (выс. 7 в., шир. 9 в.) четыреугольная ниша. Выше подъ потолкомъ входъ въ надалтарное помѣщеніе, довольно просторное. Потолокъ придѣла не сводомъ, а скатомъ отъ сѣверной стѣны къ южной, какъ обыкновенно бываютъ кровли южныхъ придѣловъ. Кладка этого ската какъ въ сѣверномъ придѣлѣ.

Полукуполъ алтарнаго полукружія, сводъ центральной части средняго нефа, сводъ всего южнаго нефа, входящаго въ составъ храма, облицованы прекрасно тесаными, аккуратно пригнанными другъ къ другу равномѣрными камнями шоколаднаго цвѣта. Тоже самое надо сказать о поясахъ въ сводѣ средняго нефа, гдѣ не облицовка, а сами камни также старательно отдѣланы. Остальныя части стѣнъ, т. е. всѣ прямыя стороны, часть алтарнаго полукружія подъ полукуполомъ и западная часть свода средняго нефа сложены грубо изъ посредственно отдѣланныхъ, неравномѣрныхъ камней. Но всѣ эти части были оштукатурены и выкрашены въ черный однообразный цвѣтъ. Слѣдовъ росписи положительно нѣтъ. Не оказалось также и надписи, кромѣ остатковъ трехъ буквъ на западной стѣнѣ южнаго окна въ нефѣ. Но изъ этихъ начертаній ничего не выходитъ. Замѣчу, что они видны на чисто-тесаномъ камнѣ изъ-подъ обвалившейся штукатурки.

Окна въ самомъ храмѣ: одно въ алтарномъ полукружіи, какъ въ придѣлѣ. Другое, значительно большее, но той же формы въ западной стѣнѣ надъ входною дверью, высота которой 2 а. 15 в., ширина 1 а. $10^1/_2$ в. Полукруглый

9

верхъ этой двери извнѣ задѣланъ цѣльнымъ камнемъ. Длинное западное окно закладкою одного камня по серединѣ раздѣлено на двѣ части, верхнюю и нижнюю. Два боковыхъ окна, какъ уже говорилось (см. выше, стр. 127), оба съ расширеніемъ внутрь, но съ прямыми верхами. Размѣры внутри: длина храма съ алтарнымъ полукруженмъ 3 с. 2 а. 13 в., глубина алтарнаго полукружія 1 с. $^1/_2$ арш., ширина средняго нефа 2 саж. $6^1/_4$ в., длина бокового (южнаго) нефа 2 с. 2 а. $13^1/_4$ в., шир. бокового нефа 1 а. 5 в. (не считая колонны).

Внутри церкви кто-то производилъ раскопку и обнаружилъ сводчатый верхъ нижняго помѣщенія, небольшая западная дверь въ которое уже упомянута. Въ алтарномъ полукружіи подъ окномъ имѣется углубленіе, своего рода алтарное полукружіе съ полукуполомъ; оно расширяется внизъ (выс. 2 а. $^1/_2$ в., ширина основанія 1 а. 2 в., глубина у основанія 12 в.). Въ южной части алтарнаго полукружія помѣщается высокая (1 а. 4 в.) ниша (шир. $14^1/_2$ в., глубина 13 в.). Алтарнаго возвышенія не вижу, быть можетъ, оно засыпано, но въ алтарѣ полукругомъ вдоль стѣнъ каменная кладка выступомъ ($4^3/_4$ в.) точно для сидѣнія: она, повидимому, сверху была оштукатурена.

При выходѣ на площадку церкви, не болѣе сажени шириною, съ сѣвера вплотную къ скалѣ выведена стѣна. На спускѣ ниже дорога загораживается громадной скалою, точно впослѣдствіи сорвавшеюся сверху.

Въ 4 ч. 20 м. мы тронулись въ обратный путь.

Грузинскій языкъ кое-какъ понимаютъ и въ Ахалцѣ: жители выходцы изъ Чидила, постоянные или проводящіе здѣсь лѣто. Впрочемъ бесѣдующій со мною старикъ—изъ Порты. Тамъ во всякомъ случаѣ жилъ его отецъ, „служившій въ янычарахъ“. Ни одной фразы не могутъ докончить, чтобы не свернуть на турецкій. О примѣси турецкихъ словъ въ мѣстной грузинской рѣчи я уже не говорю. Любопытно, что въ значеніи креста и въ Шавшетіи, и въ Имерхевѣ, и здѣсь постоянно слышишь армянское слово „хач“, когда они говорятъ по-турецки.

Касательно воды сообщили: прекрасный родникъ въ Портѣ, не въ селѣ, на верху, гдѣ до недавняго времени было мало воды (ее провели теперь сверху), а въ садахъ — внизу, т. е. въ монастырѣ. Хорошій родникъ и въ Дид-венахѣ. Хандзтійскій, resp. нукійскій родникъ сейчасъ бѣденъ водою. Его источники на горѣ собираются въ небольшой ручей, но, очевидно, вода была обильнѣе въ древности: родникъ успѣлъ оскудѣть.

13 августа. Пятница.

Не могу отвязаться отъ впечатлѣнія, произведеннаго на меня Хандзтой, но не въ силахъ передать это впечатлѣніе словами. Одно чувствуется ясно: это мѣсто крайняго аскетизма. Рѣшилъ еще разъ посмотрѣть съ того берега и сдѣлать снимокъ (рис. 43): на снимкѣ базилика кажется гнѣздомъ; ее можно узнать по восточному фасаду съ двумя окнами, юго-восточнаго придѣла и алтарной части, причемъ пролеты оконъ кажутся точками. Не удалось умѣстить на пластинкѣ протекающую внизу подъ монастыремъ Карчхалку (рис. 44). Перешелъ я туда по простому, древнему мосту, не доходя до Хандзты: онъ узокъ. На Карчхалкѣ ниже имѣются еще два древнихъ моста обычнаго

43. Хандза́та. Видъ съ лѣваго берега Карчхалки. Базилика на скалѣ (къ стр. 130).

типа, но одинъ изъ нихъ, что повыше, выведенъ кривой линіей. Виды съ Хандзѣ́тою и Карчхалкою снималъ изъ-за домовъ Верана-ба́глара.

Направляюсь оттуда (9 ч. 20 м.) уже по лѣвому берегу Карчхалки. Въ обновленномъ Верана-ба́гларѣ, расположенномъ у лощины Цѣ́карос-тава или, какъ произносятъ имерхевцы, Цѣ́каро-тава, я былъ пораженъ обиліемъ воды на небольшомъ пространствѣ. Только-что тронулся съ мѣста, какъ передо мною очутилась текучая обильная родниковая вода. 160 шаговъ далѣе опять родникъ: вода стекаетъ по желобку, но ея вдоволь, какъ питьевой на большую деревню. Тутъ же слѣва возвышается, въ нѣсколькихъ шагахъ отъ желобка съ родниковой водою, древняя давильня среднихъ размѣровъ, сложенная изъ камней. Одна сторона кладки выведена на обрывѣ надъ самой Цѣ́карос-тавской лощиной. Лощина однако здѣсь не глубока. Чистыя обильныя воды Цѣ́карос-тавской рѣчки шумно катятся тутъ же на глазахъ. Не доходя до этой рѣчки, снова родничекъ. Мы все время въ Запущенныхъ садахъ (Верана-ба́гларъ), теперь возобновленныхъ и во множествѣ выставляющихъ на залитыхъ солнечными лучами скатахъ довольно большія виноградныя кисти съ крупными зернами. Они не успѣли еще зарумяниться. Вскорѣ поровнялись мы съ Ахалтѣ́ою, расположенною на правомъ берегу, и продолжая путь еще минутъ 10—15 по лѣвому берегу Карчхалки въ 10 ч. 40 м. я неожиданно, на поворотѣ этой рѣчки, оказался лицомъ къ лицу съ развалинами громаднаго для этого края храма. Я думалъ, что въ Дид-венахѣ простая приходская церковь, но здѣсь оказался нѣкогда, очевидно, крупный благоуспѣвавшій монастырь со всѣми его разнообразными постройками. По мѣстоположенію монастырь лучшій изъ всѣхъ мною видѣнныхъ пока въ этихъ краяхъ, если имѣть въ виду не одни потребности суроваго аскетизма. Карчхалка, образовавшись изъ соединенія двухъ ручьевъ, съ Чермука (арм. Ջերմուկ), на картѣ не отмѣченнаго, протекаетъ въ глубокомъ ущельѣ, омывая постепенно урочище Мере [1]), ниже кишлу Гогу [2]) (вверху на правомъ берегу вершина Гоги-тавъ), ниже Дид-венахъ, ниже наши развалины, которыя теперь называютъ обыкновенно Кили́селаръ (Церкви), но „въ старину“ назывались „Мидзназора“ (sic). „Отъ стариковъ такъ слышалъ, издревле (اسكيدن) такъ звали“, сказалъ мнѣ мой молодой хозяинъ въ Ахалтѣ́, Меѣмедъ-Али Османъ-оглы. Здѣсь единственный старикъ Хемо Ломанъ-оглы, нѣсколько объясняющійся по-грузински, еще раньше сообщилъ, что данное мѣсто называется „Мидзнадзора“.

1) Между Чермукомъ и Мере имѣется ровное мѣсто, урочище Іакобъ. Отъ Ахалтѣ́ы до Мере, по словамъ старика Хемо, полтора часа ровнаго пути, по мнѣнію хозяина и другихъ, два часа. Пути черезъ Мере въ Порту нѣтъ, надо возвращаться опять въ Ахалтѣ́у или во всякомъ случаѣ Мидзнадзоръ. — Еще замѣчу: отъ Порты, садовъ или монастыря (а не верхняго села), на пути сюда въ сторону Ахалтѣ́ы, имѣется урочище, называемое Симонъ-Дидъ (სიმონ-დიდი). Про развалины въ урочищѣ, называемомъ и Сумондикомъ, не знаютъ, но говорятъ, что тамъ дикіе камни и мѣстность непроходима.

2) Им. над.: Гога. Здѣсь имѣются огороды, кукурузныя пашни, но хлѣба теперь не сѣютъ.

Другой же старикъ, проживающій въ Чидилѣ, Эзизъ, нѣсколько путалъ, то говорилъ, что Мидзнадзоръ былъ великій человѣкъ, сановникъ Тамары, владѣвшій гдѣ-то здѣсь землею, то утверждалъ, что Нука-кѣлисэ и есть „Мидзнадзоръ, но когда старикъ замѣтилъ, что перестаю слушать его путанныя объясненія, то указалъ на Хемо Ломанъ-оглы, какъ лучшаго знатока мѣстныхъ древностей. Провѣрить все это и здѣсь нѣтъ возможности. Всего въ Ахалцѣ 5 домовъ, и старше Хемо нѣтъ никого. Но если бы никто изъ нихъ не называлъ мѣстности „Мидзнадзорой", resp. Мидзнадзоромъ, я все же рѣшился бы сдѣлать это отожествленіе. Оставляю въ сторонѣ текстъ Житія Григорія Хандзтійскаго и литературныя свидѣтельства.

Дѣйствительное положеніе монастыря на мысѣ, у крутого поворота Карчхалки, почти подъ прямымъ угломъ[1]), гдѣ вливается въ нее Цхумурская рѣчка или горный ручей со стороны селенія Порты (съ сѣверо-запада) опредѣляетъ мѣстность, какъ срединно-ущельную, что и значитъ Мидзнадзоръ, арм. *Միջնադոր Миджнадзоръ*[2]).

Церковь крестообразная. Имѣлись застройки-придѣлы у алтарнаго крыла. Уголъ между западнымъ и сѣвернымъ крыльями также застроенъ впослѣдствіи, но застройка тутъ захватываетъ лишь половину сѣверной стѣны западнаго крыла, и она съ храмомъ не общается. Изъ-подъ насыпи видѣнъ верхъ пролета ея двери, выходящей на сѣверъ у самаго сѣверо-западнаго угла сѣвернаго крыла. Лучше всего сохранился сѣверо-восточный придѣлъ съ западной дверью, выходящею въ сѣверное крыло. Да и объ этомъ придѣлѣ на основаніи наличныхъ данныхъ можно сказать лишь то, что верхъ у него былъ сводчатый. Крыша, конечно, скатомъ въ соотвѣтственную сторону, ниже кровли главныхъ крыльевъ. Сѣверная стѣна и алтарное полукружіе этого придѣла успѣли обрушиться. Но другіе придѣлы, если они были, представляютъ груду развалинъ. Въ развалинахъ лежатъ также южное крыло, почти цѣликомъ, затѣмъ все алтарное полукружіе и южная половина западнаго крыла. Развалины наполняютъ и середину храма: въ южной его половинѣ холмъ обломковъ, на которомъ успѣли вырости два большихъ дерева (рис. 45). Третье также большое дерево растетъ пониже въ сѣверо-западномъ углу западнаго крыла.

Крестъ плана не равносторонній. Внутри длина боковыхъ, судя по сѣверному крылу,—1 с. 1 а. 14 в., ширина 2 с. 8 в. Длина западнаго крыла—4 с. 1 а. 15 в. Поперегъ этого крыла въ двухъ мѣстахъ былъ пущенъ поясъ по стѣнамъ и черезъ сводъ трехсторонней колонной, выступающей изъ кладки. Получались три глухихъ простѣнка, каждый изъ которыхъ сверху вѣнчался ар-

1) До поворота направленіе Карчхалки съ сѣверо-востока на юго-западъ, послѣ поворота — съ сѣверо-запада на юго-востокъ. На пятиверстной картѣ и слѣда нѣтъ такого рѣзкаго тутъ поворота Карчхалки.

2) Въ связи съ тою же этимологіею объясненія названію могутъ быть даны и другія, напр. названіе возникло, быть можетъ, отъ того, что монастырь этотъ занимаетъ срединное мѣсто между Мере, Портою, Хандзтою и Цкарос-тавомъ: пути сообщенія между этими обителями проходили всѣ черезъ него.

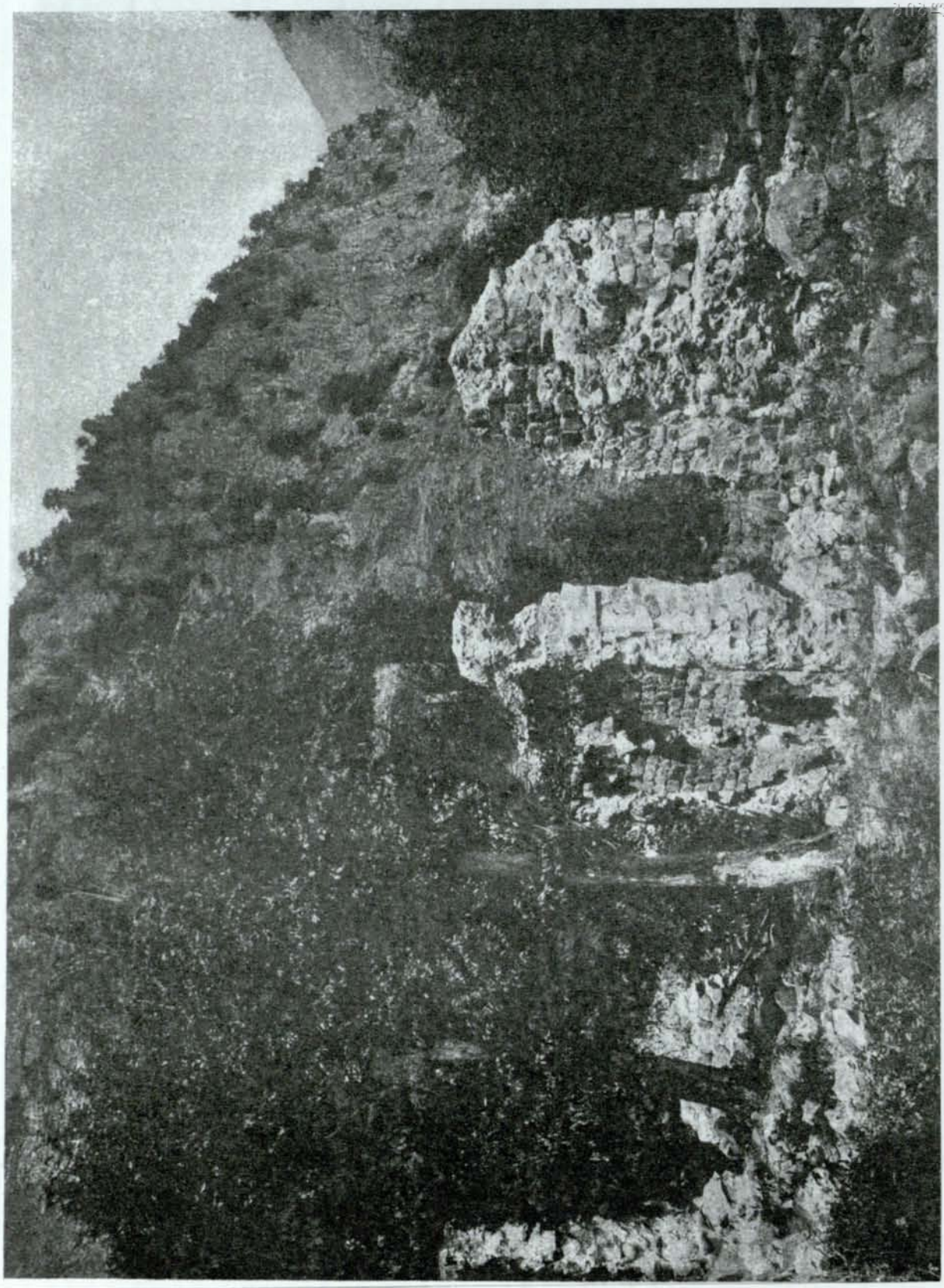

кою, пущенною по сѣверной, resp. южной стѣнѣ. Ширина западнаго крыла 2 с. 1 а. $5^1/_2$ в. Длина всего храма (внутри) съ алтарнымъ полукружіемъ — 9 с. 2 а. 4 в. Глубина алтарнаго полукружія 2 с. 2 арш.

Центральная часть завершалась четырьмя арками, сходившимися въ четырехъ углахъ у соединеній крыльевъ. Арки поддерживали, очевидно, барабанъ съ куполомъ, остатки коихъ надо искать въ обломкахъ внутри храма.

Изъ дверей сохранилась, казалось бы, западная, но утверждать не могу: быть можетъ, здѣсь впослѣдствіи пробита брешь. Во всякомъ случаѣ здѣсь входъ, если и былъ, то тѣсный. Къ западной стѣнѣ снаружи былъ пристроенъ притворъ. Западная стѣна притвора выведена надъ самой Карчхалкой: за стѣной ни пяди земли [1]). Подъ самымъ притворомъ не было подходящей площадки: она искусственно сооружена, поднята до надлежащаго уровня и сравнена кладкою. Этотъ притворъ длиною тянулся вдоль западнаго фасада храма. Онъ былъ съ двускатною крышею съ фасадами на югъ и сѣверъ. Внутри притворъ былъ сводчатъ. Начало его свода сохранилось посейчасъ въ западной стѣнѣ на высотѣ 2 а. $2^1/_2$ в. отъ нынѣшняго нерасчищеннаго грунта. Въ сѣверной стѣнѣ притвора небольшое продолговатое окно съ четыреугольнымъ расширеніемъ внутрь.

Въ первомъ отъ центра простѣнкѣ сѣверной стѣны имѣлась дверь. Она одно время, быть можетъ, была заложена, но въ кладкѣ замѣтенъ остатокъ арки, которая указываетъ, что у храма нѣкогда была сѣверная дверь. Въ слѣдующемъ, второмъ простѣнкѣ, внизу у самаго грунта, конечно, наличнаго, имѣется ниша неизвѣстнаго назначенія: выс. 15 в. (болѣе не расчищено), шир. $10^3/_4$ в., глуб. $10^5/_8$ в.

Изъ оконъ пролетъ полностью сохранило сѣверное, наполовину — западное. Орнаментовъ нѣтъ, а если были, то ободраны. Кладка внутри грубая, изъ плохо отдѣланныхъ камней. Не лучше она и снаружи. Толщина стѣны 1 а. $5^1/_{16}$ в. Храмъ внутри весь былъ оштукатуренъ [2]) и выбѣленъ. Слѣдовъ росписи на сохранившихся немногихъ кускахъ штукатурки совершенно нѣтъ.

Монастырскихъ построекъ такъ много вокругъ церкви, что надо работать съ чертежникомъ мѣсяцъ, да предварительно произвести значительныя раскопки, чтобы исчерпать всѐ. Постройки эти распадаются на двѣ главныя части по мѣсту положенія въ отношеніи церкви: сѣверную и южную. Какъ на западѣ площадь урѣзана Карчхалкою, такъ на востокѣ она загорожена скатомъ горы, у подножія которой нашли себѣ убѣжище древніе подвижники [3]).

Болѣе обширны сѣверныя постройки.

а) Прежде всего залъ (სთასეგნე или სჯრო), общая трапезная. Она возведена на разстояніи 2 с. 2 а. $2^1/_2$ в. отъ сѣверной стѣны западнаго крыла

1) Въ стѣнѣ сейчасъ растетъ дерево.
2) Даже сводъ, по крайней мѣрѣ сводъ западнаго крыла.
3) Названія этой горы отъ мѣстныхъ мнѣ не удалось дознаться.

церкви. Когда была сооружена пристройка къ церкви, то проходъ между храмомъ и заломъ здѣсь сузился до 1 с. 13 в.

Зданіе это крупной кладки, лицевыми камнями, съ малымъ количествомъ бута, было выведено фасадомъ на Карчхалку по направленію съ юга на сѣверъ. Длина этого фасада (снаружи) 9 с. 1 а. 12 в. Онъ возведенъ прямо на обрывѣ надъ рѣкою. Передъ этой стѣной имѣлся скатъ, и онъ былъ выравненъ кладкою. Выхода на получившуюся площадку прямо изъ фасада зданія однако нѣтъ. Въ фасадѣ этомъ имѣются лишь окна, числомъ пять. Между вторымъ съ сѣвера и третьимъ внутри имѣлась ниша съ полукруглымъ верхомъ, въ величину сосѣднихъ оконъ. Она теперь ободрана: взяты и попàдали облицовочные камни. Окна продолговаты, каждое съ полукруглымъ верхомъ, съ расширеніемъ во внутрь, но нѣтъ той рѣзкой разницы между наружнымъ и внутреннимъ зѣвомъ, какая наблюдается обыкновенно въ окнахъ церквей. Высота оконъ съ полукруглымъ верхомъ—2 а. $9^1/_2$ в., ширина (внутри)—$1^1/_2$ а. Толщина стѣны—1 а. $2^3/_4$ в.

Эта стѣна внутри мѣстами сохранила начало свода (рис. 46). Вдоль надрѣчнаго фасада въ этомъ помѣщеніи шелъ сводъ: сводъ этотъ покрывалъ длинную комнату шириною въ 2 с. 2 а. 2 в. Эта-та длинная сводчатая комната и была трапезною съ помѣщеніемъ, вѣроятно, для настоятеля въ нишѣ. Какъ была распредѣлена остальная часть зданія, рѣшительно сказать безъ раскопокъ нельзя. Можно еще развѣ сказать, что къ этой трапезной съ востока примыкали комнаты, выходившія въ залъ каждая особою дверью. Одна комната съ тайной дверью сохранилась хорошо. Но далѣе тутъ все засорено, и лучше молчать, чѣмъ дѣлать праздныя догадки.

Фактъ: кромѣ комнатъ съ восточной стороны видны верхи пролетовъ, входовъ точно въ подвалъ, и, быть можетъ, засыпанныхъ комнатъ. Входная дверь въ трапезную, вѣроятно, была со стороны церкви въ южной стѣнѣ, но я не могъ опредѣлить мѣста, такъ все завалено обломками.

За зданіемъ съ трапезною начинается другое зданіе немногимъ меньше; ихъ раздѣляютъ ворота, очевидно, монастырскаго двора (рис. 47). Надрѣчная сводчатая комната, повидимому, была и здѣсь, во второмъ зданіи. Но западный фасадъ, выведенный надъ рѣчкой, обвалился. По близости рядъ маленькихъ комнатъ, вѣроятно, келій. Такія комнаты, собственно двери такихъ комнатъ наполовину выглядываютъ изъ-подъ насыпи, изъ-подъ груды развалинъ. Постройка имѣется и далѣе въ 3—4 минутахъ ходьбы вверхъ, на лѣвомъ берегу Карчхалки. Изъ южной группы построекъ отмѣчу развалины большого зданія изъ колоссальныхъ мѣстами, особенно у входа, камней, на лѣвомъ берегу Карчхалки послѣ ея поворота. Площадь здѣсь ниже, и сюда съ церковнаго двора спускались по каменной лѣстницѣ.

Кладка вообще этихъ монастырскихъ зданій основательная, лицевыми крупными, иногда громадными камнями. Внутреннія стѣны выведены и изъ менѣе крупныхъ, даже мелкихъ камней.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

47. Миниатюра. Ворота монастырского двора (къ стр. 134).

Объ оградѣ съ юга церкви лишь упоминаю, какъ и о слѣдахъ другихъ построекъ, ближайшихъ къ церкви.

Остановлюсь на одной изъ многочисленныхъ искусственныхъ пещеръ. Я обратилъ на нихъ вниманіе въ Мидзнадзорѣ. Онѣ имѣются и около самаго монастыря, но старикъ Хемо повелъ меня внизъ по теченію Карчхалки, послѣ того какъ она дѣлаетъ поворотъ. Здѣсь въ ста шагахъ надъ дорогою на довольно покатомъ склонѣ ихъ нѣсколько. Старикъ привелъ меня туда, чтобы показать крестъ на одной изъ такихъ пещеръ, засоренной. Крестъ простой, барельефный, равносторонній. Но надъ этой засоренной пещерой оказалась другая пещера, хорошо сохранившійся экземпляръ. Они считаютъ ее за холодильникъ (бузханэ). Дверь маленькая (выс. 1 а. 7 в., шир. 12—13 в.). Входить надо согнувшись: это передняя пещера. Затѣмъ направо входъ также въ узкую комнатку, но болѣе высокую, глубже сидящую на нѣсколько ступеней, по коимъ надо сходить въ нее. Дверь выходная обращена на юго-западъ.

Къ $4^1/_2$ часамъ кончилъ описаніе Мидзнадзора. Я спѣшилъ на ту сторону, чтобы съ берега между Цхумуркою и Карчхалкою снять общій видъ монастыря съ пѣнящейся голубой Карчхалкою въ скалистой рамѣ[1]). Много горныхъ рѣкъ и рѣчекъ приходилось мнѣ видѣть, но въ жизни не видѣлъ я рѣчки красивѣе Карчхалки.

Возвращаясь на ночлегъ въ Ахалѣ по правому берегу Карчхалки передъ самымъ поселкомъ я замѣтилъ родникъ, стекавшій по желобку. По правой сторонѣ желобка на скалѣ вырѣзанъ простой крестъ барельефомъ. Этотъ скромный памятникъ, свидѣтель разцвѣта христіанства въ краѣ, полуизгладился, какъ полуизгладилось или даже вполнѣ изгладилось изъ памяти мѣстныхъ, что предки ихъ тоже были христіанами[2]).

14-го августа. Суббота.

Изъ Ахалѣ въ Порту два пути. Путь развѣтвляется съ Мидзнадзорскаго поворота на правомъ берегу Карчхалки. Одинъ идетъ по лѣвой сторонѣ Цхумурки. За этотъ путь стоитъ, какъ болѣе удобный, чидилецъ, Сабитъ, одинъ изъ несущихъ вьюки: „прекрасная дорога, только въ одномъ мѣстѣ у скалы трудно“. Хозяинъ Али-Мехмедъ замѣтилъ: „достаточно того одного мѣста. Со времени проѣзда „каймакама“ Шубинскаго его не поправляли, и пройти теперь нѣтъ возможности[3]). Путь по правой сторонѣ Цхумурки и лучше, и короче. Сокращаетъ дорогу на $^1/_2$ часа и болѣе“. Я послушался хозяина, и въ $7^1/_2$

---

1) Пластинка, къ сожалѣнію, разбилась въ пути до проявленія.

2) Заношу здѣсь со словъ стражника Амбардзума: не Хорасунъ, а Хорасанъ гора имѣется «въ Артануджскомъ участкѣ недалеко отъ Гюлиджы (см. стр. 104), немного выше горы Лори. Гора безлѣсная. Это—далеко отъ нашихъ монастырей». На пятиверстной картѣ нѣтъ этой горы.

3) Единственный «каймакамъ», т. е. начальникъ округа, рѣшившійся познакомиться со всѣми углами подвѣдомственнаго ему округа. Его вскорѣ перевели изъ Артвина. Жители говорятъ: «начальство не было довольно его стараніями сблизиться съ народомъ и потому его устранило. Хорошій онъ былъ человѣкъ!»

тронулись въ путь, три носильщика, стражникъ и я. Лошадей, мою и стражника, ведемъ въ поводу. Мѣстами, говорятъ, можно будетъ ѣхать.

Сразу отъ села начался подъемъ, но подъемъ, съ которымъ не могу ничего сравнить, даже подъемъ къ Хандзѣ мнѣ вспоминается болѣе пологимъ. Къ Цкарос-ѣаву мы поднимались долго, но это былъ все-же лишь подъемъ, а не хожденіе вверхъ по стѣнѣ. Черезъ $^1/_4$ ч. я почувствовалъ себя уже выбившимся изъ силъ, а путь до села Порты, по опредѣленію моего хозяина, долженъ былъ тянуться „бир бучук саат“ (полтора часа), что, по опыту знаю, соотвѣтствуетъ часто двумъ часамъ нашего времени. Неожиданная моя слабость однако объяснилась. Ноги не скользили: поверхъ успѣвшихъ изодраться сапогъ на меня были надѣты мѣстные лапти, приготовляемые спеціально для скатовъ. Пользовался я сильно и палкою. Ноги подкашивались отъ голода. Утромъ я удовольствовался двумя обычными стаканами чаю. Хлѣба было мало, и я его берегъ. Попробовалъ бисквитовъ (какой-то одесской фирмы), купленныхъ въ Артануджѣ, но они имѣли вкусъ мыла и дѣйствіе рвотнаго. Утромъ я проснулся рано. Пока собирались въ путь (въ медлительности удивительное сходство и здѣшнихъ съ бедуинами), прошло достаточно времени. Здоровый чистый горный воздухъ нестерпимо остритъ аппетитъ. Результатъ былъ тотъ, что я съ жадностію бросился на артануджскій хлѣбъ, достаточно очерствѣвшій за пять сутокъ путешествія. Была въ запасѣ у меня коробка сардинокъ, но язычекъ отломался. Была у меня подъ рукой машинка для отвертки консервовъ, но никто изъ присутствовавшихъ не съумѣлъ ее употребить, а у меня не хватило силъ. Первый разъ я почувствовалъ утомленіе.

Въ 8 ч. изъ-за меня принуждены были сдѣлать привалъ. Завтракъ артануджскимъ хлѣбомъ продолжался 20 минутъ. Слѣдующій привалъ сдѣлали сами чиляцы на полпути, какъ они говорили, но пройдено было болѣе полупути. Отсюда дорога была сравнительно терпимѣе, но верхомъ ѣхать всеже не было возможности. Каковъ другой путь, если этотъ, по здѣшнимъ понятіямъ, лучшій! Съ Цхумуркой нашъ путь вскорѣ простился, огибая гору съ юга. Лошади и безъ сѣдоковъ скользили и падали на колѣна. Не безъ труда поднимались и наши носильщики, но шли они довольно быстрымъ и равномѣрнымъ шагомъ, такъ что легко насъ, меня и стражника, опереживали. Въ 9 ч. 30 м. я нагналъ ихъ на привалѣ. Пять минутъ посидѣли мы и тронулись. Здѣсь, дѣйствительно, получилась возможность поѣхать, но это было уже близъ села, гдѣ мы и были въ 9 ч. 50 м. Значительно облегчаетъ подъемъ то, что дорога все время въ лѣсу, въ тѣни. Воды однако по пути нѣтъ; съ привала на полпути предлагали спуститься „тутъ же“ въ лощину за родниковой водою, но это „тутъ же“ почти на такомъ же разстояніи какъ село. Лѣсъ больше хвойный. Было тихо. Тишину нарушали стрекозы, да Карчхалка. Шумъ Карчхалки сопутствуетъ насъ до самой деревни.

Селеніе Порта лишь отселокъ, кишла или мезре, хотя здѣсь 12 домовъ. Въ Баѓларѣ или Садахъ внизу, гдѣ монастырь, увѣряютъ, жителей постоянныхъ нѣтъ, но тамъ десятокъ домовъ. Коренное селеніе посерединѣ между Са-

дами и мезре: оно называется „Шуа-Порта“. Въ немъ всего, говорятъ верхне-портинцы, три дома. На западъ, съ отклоненіемъ къ сѣверу, отъ кишлы Порты, на границѣ села, имѣется лѣсокъ на горѣ: мѣсто называется Дачелѣуръ (დაჩელთური).

Внизу въ Садахъ извѣстно урочище Сазвелѣъ (საძველთა?): здѣсь много древнихъ погребовъ („мейханэ“).

На юго-восточномъ склонѣ горы Бикналы, ниже дороги, перерѣзывающей ее посерединѣ (дорога видна изъ Верхней Порты), находится мезре портинцевъ—Саборъ[1]). На той сторонѣ горы Бикналы—тамъ, гдѣ пятиверстная карта помѣщаетъ яйлу „Бикиме“, портинцы знаютъ лишь свою яйлу *Бикналу*. Еще у портинцевъ яйла, выше лѣса Дачелѣуръ южнѣе: она называется Сагорле или Сагварле (безразлично). За Дачелѣуромъ (отсюда не видно) на западѣ или сѣверо-западѣ Кид-Могрехилъ (კიდმოგრეხილი). Горка на сѣверо-востокѣ отъ Дачелѣура ближе къ селенію: Катреванъ. Сатѣбо (სათბო) ниже Дачелѣура. Сѣверо-восточный склонъ Катревана: Ваціантѣ. Ближе къ селенію вслѣдъ за Ваціантомъ пахотная земля: Чемикана (ჩემი ყანა).

Изъ кишлы Порты открывается прекрасный видъ на ущелье Карчхалки съ окружающими горами: внизу видны Дид-венахъ, отчасти Мере и Чермукъ. Справа настбища и вершины Сатѣріэ (яйла чидилцевъ), Эдренъ (яйла Ахалтѣы), подъ Эдреномъ Джибухъ (яйла чидилцевъ), Боселѣъ (яйла чидилцевъ), Урчхи (яйла чидилцевъ), далѣе имерхевская гора съ Хозбируломъ. Къ ней примыкаетъ видная вершина Гачрилъ (გაჭრილი), на границѣ съ Имерхевомъ.

Слѣва: гора Бикнала, гора Самотхе, за которой Камраванъ (этого невидно) и Миритъ, малый Карчхалъ.

На вопросъ, не знаютъ ли портинцы, гдѣ Мидзнадзоръ, всѣ въ одинъ голосъ указали на описанный мною вчера монастырь. Изъ рѣшительнаго отвѣта портинцевъ я заключилъ, что у нихъ преданіе касательно даже ущелья Карчхалки свѣжѣе, чѣмъ у чидилцевъ. Молодые чидилцы мнѣ прямо говорили, что про Мидзнадзоръ слышали, но не знали, гдѣ онъ.

Лѣсъ на Бикналѣ называется Нагутѣи (ნაგუთები), рядомъ съ Нагутѣи ниже Сандауръ, ниже и ближе къ Карчхалкѣ на той же Бикналѣ (Бикналою они называютъ собственно вершину) Харотъ. Ниже у Карчхалки — Нигозъ-Вашли (ნიგოზ-ვაშლი), названіе лѣса; мѣсто служитъ и настбищемъ.

Изъ (Нижней) Порты въ Джимеркъ иначе не ходятъ теперь, какъ черезъ Ошизу. Но ѣздить можно лишь черезъ Анчкору и Описчалу. Сейчасъ, положимъ, и до Анчкоры путь не для верховыхъ изъ Порты. Но внизу на р. Имерхевѣ были въ древности три моста подъ монастыремъ. Сохранились слѣды. Третій, обвалившійся, ближе къ Ошизѣ. Особенно хорошо видны два моста. Двухарочный, провалившійся, и простой, называемый Бингишли, сохранившійся до сего дня. Имъ и сейчасъ пользуются. Очевидно, эти мосты, особенно двух-

1) На пятиверстной картѣ Саба*дура*. Это, очевидно, искаженіе топографомъ слышаннаго отъ турка: „сабор дур“, т. е. Саборъ *есть*.

арочный, были не для однихъ пѣшеходовъ[1]). Была проѣзжая дорога. Изъ Порты [Шатберда] въ Анчкору, затѣмъ въ Описчалу, оттуда черезъ древній мостъ у Каппаріи въ Гверду и Джмеркъ.

Нижняя Порта расположена нѣсколько ниже, чѣмъ Нуки-сакдаръ, какъ называютъ Хандзту и въ Портѣ, гдѣ грузинской рѣчи уже нѣтъ. Портинцы, въ томъ числѣ Хасанъ Реджебъ-оглы, утверждаютъ, что изъ Садовъ, т. е. изъ монастыря Порты въ Нуки-сакдаръ имѣется дорога, сохранились слѣды древней дороги. Дорога эта идетъ, не спускаясь внизъ въ ущелье, черезъ горы; продолжительность пути часъ. Изъ Опизы въ Нуки-сакдаръ сейчасъ нельзя попасть, минуя Нижнюю Порту. Нельзя попасть даже въ Гондо, минуя Порту[2]). Порту мѣстные произносятъ: Порта (ფორთა ჟოგჲა).

Въ ч. пополудни выѣзжаемъ въ Нижнюю Порту, resp. Багларъ (Сады), гдѣ монастырь или, какъ сообщаютъ портинцы, двѣ церкви. Маленькій инцидентъ, пропажа пояса-ремня, задержала насъ минутъ на десять. Упоминаю объ этой мелочи, такъ какъ инцидентъ встревожилъ и оживилъ всю, казалось бы, вымершую деревню. Рѣчь быстрая у здѣшнихъ обитателей (впрочемъ, какъ сообщаютъ, въ другихъ селахъ говорятъ еще быстрѣе).

Трудностями дороги въ Сады, гдѣ монастырь, меня очень стращили. Я почти всю ее проѣхалъ верхомъ. Весь путь спускъ. Я захватилъ съ собою мухтара Сефу Юсуфъ-оглы. Прощаясь съ Верхнею Портою и вступивъ на путь къ спуску, я слѣва обратилъ вниманіе на небольшую полянку; ее, оказалось, зовутъ Коша-миндоръ (ქოშა-მინდორი[3]). Ниже слѣва оставилъ Бедваръ. Порта, монастырь, помѣщается въ ущельѣ, выходящемъ недалеко отъ него, монастыря, въ главное ущелье Имерхева. Въ свою очередь въ то портинское ущелье сходятся лощины въ началѣ (я называю послѣдовательно, какъ мы спускались) Мараціида (მარაწიანდა), затѣмъ съ востока Гогакъ-кала (ღოგაქ-ქალა), съ противоположной стороны Мазмис-ахо, ниже этого Сазвелтъ (см. стр. 137). Въ портинское ущелье съ двухъ сторонъ стекаютъ ручьи, носящіе названіе Насхетки (Насхет-су) и Мараціидки въ зависимости отъ лощинъ.

---

1) Впослѣдствіи изъ обстоятельнаго разъясненія портинскаго мухтара стало выясняться, что у Порты, т. е. Шатберда только одинъ древній каменный мостъ, двухарочный, выше Параха, подъ Сумондикомъ (т. е. Симон-дидом, см. выше, стр. 131), и тотъ въ развалинахъ. Отъ Шатберда до двухарочнаго моста на р. Имерхевѣ, по свѣдѣнію мухтара, полчаса пути, значитъ около часа. Другой же мостъ новый, деревянный. Мухтаръ не знаетъ ничего и о третьемъ мостѣ въ развалинахъ у Опизы. Недоразумѣніе со вторымъ портинскимъ мостомъ возникло потому, что портинскимъ называли древній каменный мостъ на Самцкарѣ у Анчкоры. Онъ и сейчасъ цѣлъ. По немъ ходятъ изъ Чедила въ Анчкору или Порту и обратно.

2) Но у Опизы есть мостъ. По этому мосту переходили и переѣзжали на лѣвый берегъ р. Имерхева, очевидно, не для того только, чтобы ѣхать черезъ Каппарію въ Джмеркъ, но чтобы ѣхать и въ Анчъ или Анчу, очевидно, черезъ Анчкору. Слѣдовательно, изъ Опизы въ древности въ Хандзту можно было ѣхать черезъ три моста, опизскій, чидилскій и нуки-сакдарскій, т. е. хандзтійскій.

3) Т. е. ⴊⴊⴓ ⴓⴑⴓⴓⴓ (см. стр. 80) *нижнее поле.*

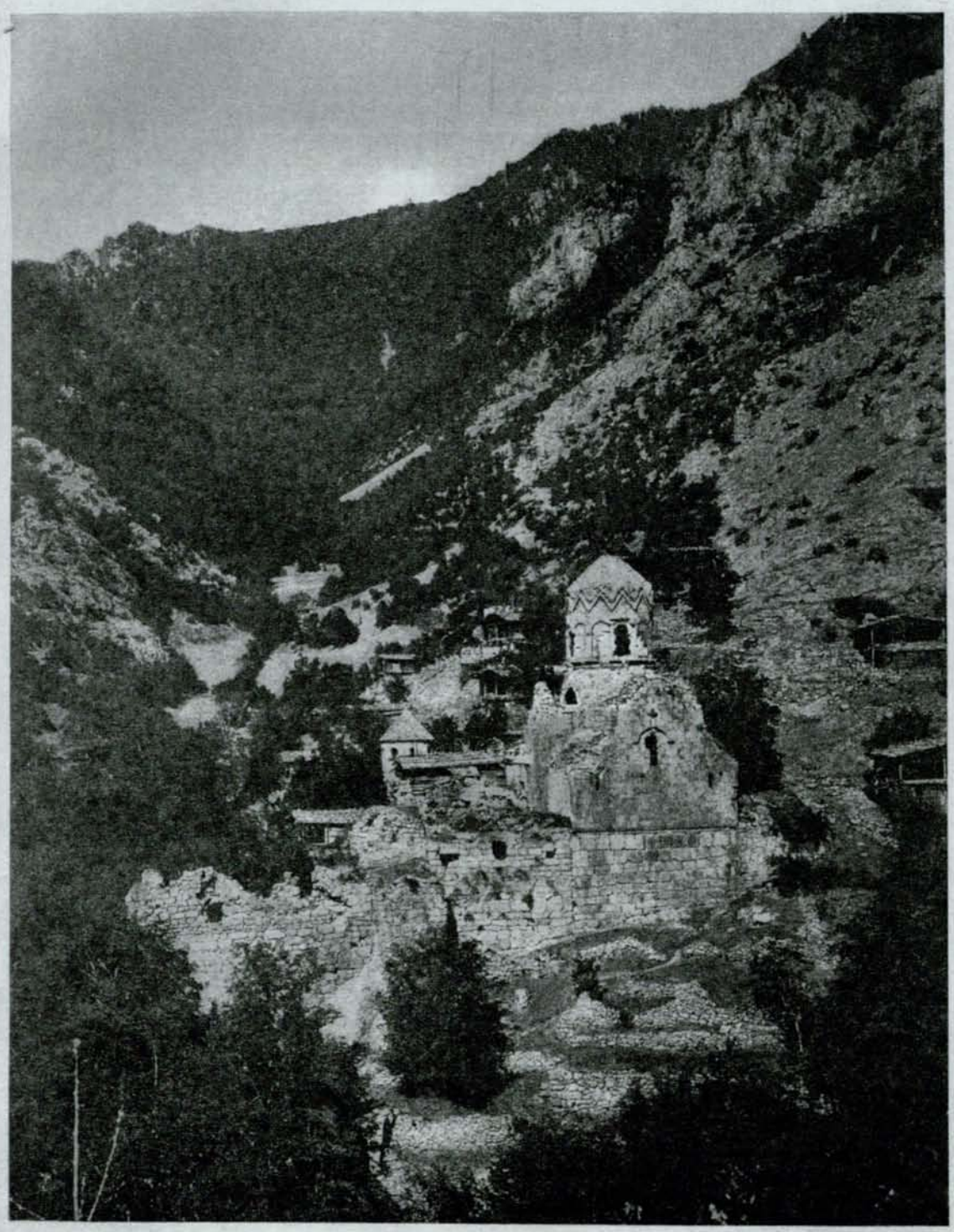

48. Шатбердъ, нынѣ Порта. Видъ монастыря съ лощиною Сазвелтъ (къ стр. 139).

Насхеть (ნასხეტი) собственно лугъ („чанръ“) на лѣвомъ берегу Насхетки. У соединенія этихъ двухъ рѣчекъ находится Шуа-Порта. Далѣе въ ущелье слѣва сходитъ лощина Гургулат-хевъ (ღურღულათ ბჟო). Съ нею я поравнялся въ $5^1/_2$ ч., когда принужденъ былъ продолжать путь пѣшкомъ. Нерасчищена дорога, лошадямъ трудно. Тутъ я спросилъ проводника, большая ли бываетъ грязь въ дождь. — „Грязь? Мы не знаемъ, что такое грязь („чамур“) ни въ дождь, ни безъ дождя. Въ дождь вода, естественно, также быстро стекаетъ съ здѣшнихъ путей внизъ, какъ сейчасъ скользитъ нога“.

Ниже Гургулат-хева часть самого портинскаго ущелья называется Тудет-хавъ (sic). Здѣсь уже сады. Идя пѣшкомъ, въ 5 ч. 38 м. я прошелъ мимо какой-то древней сторожки, конечно, въ развалинахъ. Стѣна ея, чисто сложенная изъ крупныхъ камней, выведена у самой дороги справа (для спускающагося, слѣва ущелье). На дорогу сторожка выходитъ стѣною въ 2 с. $^3/_4$ арш. длиною. Внутри я замѣтилъ нишу. И здѣсь какъ въ Хандзатѣ, какъ въ Мидзнадзорѣ первое же впечатлѣніе было, что я нахожусь въ древней искомой обители—въ Шатбердѣ, не смотря на позднѣйшую, новую ея отдѣлку (рис. 48). Впрочемъ Шатбердъ жилъ долго, и наличіе въ немъ храма съ видомъ постройки XII — XIII вѣковъ вполнѣ въ порядкѣ вещей.

Деревушка сейчасъ пустуетъ: жители всѣ на яйлѣ. Сюда, въ сады, соберутся передъ сборомъ винограда. Мухтаръ насъ ввелъ было для ночлега во дворъ церкви, и я былъ очень радъ этому плану. „Въ гостяхъ у Григорія Хандзтійскаго“, подумалъ я, „въ гостяхъ у составителей и писцовъ Шатбердскаго сборника X-го вѣка“, мелькнула у меня мысль, и мнѣ показалось, что моя физическая усталость исчезаетъ при этой мысли объ общеніи съ забытыми работниками нѣкогда цвѣтущей грузинской культуры. Еще раньше при видѣ обители меня охватило настроеніе такой отрѣшенности отъ современнаго міра, я сталъ ощущать такую близость прошлой реальности этого отшельническаго уголка, что я, кажется, не удивился бы появленію во плоти самого Григорія Хандзтійскаго съ отвѣтомъ на приведшій меня сюда вопросъ: „гдѣ Шатбердъ?“ Не смотря на то, что Григорій названъ Хандзтійскимъ, что Хандзта—его первенецъ, Шатбердъ въ моемъ представленіи какъ-то тѣснѣе связанъ съ Григоріемъ, онъ, кажется мнѣ, больше лелѣялъ Шатбердскій монастырь, чѣмъ Хандзту. Да и независимо отъ Григорія, Шатбердъ приковывалъ мое вниманіе какъ центръ литературной дѣятельности, укрѣпившей почву для непосредственнаго пріобщенія грузинъ къ западной, византійской культурѣ и въ тоже время поддерживавшей или возродившей древнее общеніе грузинской мысли съ армянскою, вообще съ восточною, словомъ какъ центръ литературной дѣятельности, плодотворно повліявшей на послѣдующій культурный ростъ Грузіи. Я съ наслажденіемъ переступалъ порогъ воротъ, на душѣ было хорошо, и я до слезъ былъ растроганъ при мысли, что вступаю въ интимный уголокъ древнихъ труженковъ просвѣщенія.

Но, увы, все это настроеніе вмигъ разсѣялось, и я пришелъ въ неописуемое раздраженіе, когда увидѣлъ, что дворъ Шатбердской церкви сдѣланъ

конюшнею, мѣстомъ свалки нечистотъ, колокольня обращена въ сѣновалъ, и ее внутри даже осмотрѣть нельзя, въ церкви Богоматери и на алтарномъ возвышеніи подъ восточнымъ окномъ валяется издохшая коза, а кругомъ кучи навоза; сейчасъ же мухтаръ послалъ въ В. Порту за Хасаномъ Реджебъ-оглы, присвоившимъ себѣ колокольню и обратившимъ ее въ сѣнникъ.

Между тѣмъ подошелъ старикъ, завидѣвшій насъ изъ своего сада, и сообщилъ о новой надписи.

1. Эта надпись на бѣломъ камнѣ (выс. $9^3/_8$ в., длина $11^1/_2$ в.) въ 8 строкъ. Камень служилъ основаніемъ одного изъ четырехъ угловъ амбара. Я велѣлъ моимъ людямъ сейчасъ же вынуть камень изъ-подъ амбара [1]). Почеркъ почти тожественъ съ тѣмъ, что имѣемъ въ другой портинской надписи, снятой г. Ермаковымъ [2]) и доставленной имъ же въ Кавказскій музей (№ 120) въ Тифлисѣ.

Въ новой надписи разбирается слѣдующее:

ⴒ [/////////] ⴔ ⴣ[ⴂ]
ⴍ [//////////] ⴕⴒⴖ ⴗⴆ
ⴅⴑ [/////// ⴗ] ⴖⴕ ⴘ ⴍⴅ ⴒⴣ
ⴕⴒⴖ [///// ⴖ]ⴓ ⴘⴕⴅⴑ ⴘⴍ
ⴗⴅ [//// ⴕ] ⴅⴑ ⴇⴕⴇ ⴜⴕ
ⴍⴒ: ⴒ ⴣ ⴍ [///] ⴖⴍⴕⴘ ⴅ ⴖ ⴇⴅ ⴖⴣ
ⴑ ⴑⴣ ⴖ ⴅ ⴗ ⴘ ⴗⴓⴗⴕ ⴆⴗ ⴖ ⴂⴗ:
ⴖⴕ

2. Не успѣлъ я дочитать надпись о вкладѣ, какъ стражникъ Амбардзумъ прибѣжалъ сообщить о нѣсколькихъ буквахъ на одномъ темномъ камнѣ въ домѣ мухтара. Здѣсь камень (выс. $11^1/_2$ в., шир. $8^5/_8$ в.) находится въ задней стѣнѣ внутри въ третьемъ снизу ряду кладки, справа отъ камина. Камень лежитъ бокомъ (надпись читается сверху внизъ). Онъ нѣсколько вогнутъ: повидимому, камень изъ свода.

На немъ строчными грузинскими буквами читается:

ⴑⴑⴈⴣⴍⴑⴄ.

Буквы ⴍ и ⴑ имѣютъ вязью: ⴍⴑ (первыя ⴈ: ⴑ ⴑ).

Повыше на томъ же камнѣ слѣва вырѣзана буква: ⴖ.

---

1) Пластинка со снимкомъ оказалась разбитой.

2) Е. С. Такайшвили теперь уже издалъ ее въ работѣ *Грузинскія надписи на археологическихъ предметахъ, хранящихся въ Кавказскомъ музеѣ въ Тифлисѣ* (Археологическія экскурсіи, разысканія и замѣтки, вып. II, Тифлисъ 1905, стр. 59—61).

49. Шатёрдъ, нынѣ Порта. Родникъ подъ восточною стѣною часовни (къ стр. 141).

15 августа. Воскресенье.

Дорога изъ Порты въ Нуки-сакдаръ, про которую говорили въ В. Портѣ (см. стр. 138), служитъ для выгона скота на пастбище. Дорога эта находится на части горы, замыкающей съ востока портинское ущелье, противъ монастыря: эта и ниже часть называется Кусла (ქუსლა). Въ этомъ мѣстѣ съ противоположной, западной стороны, въ портинское ущелье сходитъ упомянутая выше лощина Сазвелѣ. Надъ лощиною „Сазвелѣ“ или „Сазвелѣ“ за скалами наверху Сачино (საჩინო). Въ лощинѣ Сазвелѣ надъ мѣстомъ, гдѣ она становится болѣе глубокою, каковая часть называется Цалокаръ (წალოკარი), у самой дорожки и построенъ родникъ, лицомъ обращенный къ востоку (рис. 49). Склонъ горы съ юга болѣе глубокой части Сазвелѣ, отъ родника и ниже, называется Галаванъ (გალავანი). Склонъ горы съ сѣвера той же части ущелья Сазвелѣ — Сатибъ (სათიბი), но промежутокъ между Сатибомъ и Цалокаромъ, гдѣ теперь деревня и гдѣ въ древности были, очевидно, монастырскія постройки, не имѣетъ названія. Дорога отъ монастыря переходитъ черезъ Портинскую рѣчку на лѣвый берегъ, т. е. на Куслу. На рѣчкѣ былъ каменный мостъ, которымъ, помнятъ, сравнительно недавно еще пользовались. Онъ разрушился. На Куслѣ дорога, поднимаясь по западному склону горы впродолженіе 3—4 минутъ, развѣтвляется на два пути, нижній и верхній. Нижняя, артануджская дорога, ведетъ теперь къ простому деревянному мосту, т. е. къ перекинутой балкѣ, черезъ Имерхевъ[1]). Подъ этой дорогой сейчасъ за развѣтвленіемъ на той же Куслѣ внизу надъ рѣчкой садовое мѣсто называется Ордигетулъ (ორდიგეთული). Подъ Ордигетуломъ садовое мѣсто Чидила (ჩიდილა), за нимъ по направленію къ р. Имерхеву Колодоръ, что однако мухтаръ называетъ Колорзавъ (ქოლორზაუ), внизу надъ Портинской рѣчкой, какъ Чидила, за Колодоромъ— Койнатъ (ქვეღნათ>ქოღნათ), по объясненію мухтара подъ Колорзавомъ, затѣмъ Шоролѣ, подъ Шоролѣмъ Парахъ (ფარახი), у самаго впаденія Портинской рѣчки въ р. Имерхевъ съ восточной стороны рѣчки, затѣмъ Цилий-ширъ (წილიფშარი), это уже у р. Имерхева, съ запада Портинской рѣчки. Выше Цилий-шира по Портинской рѣчкѣ Сиджак-су (თბილი წყალი?), но здѣсь каждый кусокъ имѣетъ особое названіе: Карчхалола (კარჩხალოლა), затѣмъ Самочрилатъ (სამოჭრილათ), затѣмъ Колта-хевъ (ყოლთა ჯვე), подъ нимъ родникъ, это по дорогѣ въ Опизу, затѣмъ Опиза.

По правой сторонѣ Портинскаго ручья за Галаваномъ Акламазиръ (აკლდამაღლაძირი?), напротивъ Колодора, затѣмъ Ломатуръ, по словамъ мухтара, противъ Колорзава, немножко выше, чѣмъ Койнатъ, что на правомъ берегу, за Ломатуромъ въ сторону Опизы Киатуръ (ყიათური), запущенные (верана) сады, затѣмъ Ябани, т. е. поросшее дикое мѣсто, а по словамъ мухтара Дахатулъ (დახტული), подъ которымъ на самой р. Имерхевѣ—Самачретъ (სამჭრეთი), за-

1) Такой мостъ на мѣстѣ называется Цанцала (წანწალა, tantala), ср. арм. ծառաղ tantaġ *бродъ*.

тѣмъ за Дахатуломъ вверху Саркинетъ (სარკინეთი), надъ Саркинетомъ Корши-буда (ქარში-ბუდა). Въ Парахѣ и Цилий-пирѣ запущенные сады, но кое-гдѣ тамъ и теперь имѣется немного винограда. Верхняя дорога ведетъ въ Нуки-сайдаръ: она идетъ въ подъемъ со стороны Порты, заворачиваетъ за Куслу и теряется изъ виду.

Дорога въ Опизу отъ монастыря ($1^1/_2$ часа) идетъ по низу Сатиба, мимо родника, поднимается нѣсколько на Галаванъ, поворачиваетъ и спускается къ рѣчкѣ, причемъ теряется изъ виду для наблюдающаго изъ Порты, и затѣмъ небольшими подъемами и спусками доходитъ до Опизы, находящейся на одинаково малой высотѣ, съ точки зрѣнія мѣстныхъ, внизу, съ Портою-монастыремъ.

Дорога вверхъ въ Шуа-Порту и Мезре-Порту (или В. Порту) отъ церкви на сѣверъ сначала идетъ по восточному склону Сатиба, а затѣмъ дорога описана: мы вчера по ней спустились.

Въ Шатбердѣ (отнынѣ такъ буду называть Нижнюю Порту съ монастыремъ) также нѣтъ ровной площади. Для каждой постройки, даже для сада должна быть сравнена почва кладкою, должна быть подведена терраса. Выравниванія почвы посредствомъ копанія избѣгаютъ, такъ какъ если почва каменистая, то это сопряжено съ большими затрудненіями, если же грунтъ земля, то она идетъ подъ пашню и садъ, и ее жалко. Такимъ образомъ всѣ культурныя сооруженія въ Шатбердѣ, какъ впрочемъ болѣе или менѣе во всей Кларджетіи, расположены террасами одно надъ другимъ, иногда амфитеатромъ. Даже современные деревянные дома въ Нижней Портѣ возведены на террасахъ (рис. 50).

Церковь находится на террасѣ, сооруженной на нижнемъ, юго-восточномъ выступѣ Сатиба (рис. 48 и 50). Она восточнымъ фасадомъ господствуетъ надъ Портинской рѣчкой. На юго-западѣ отъ нея купольная постройка, съ юго-востока отъ этой постройки надъ глубокою частью Сазвелта трапезная или „саостигне“. На этой сторонѣ выстроили жилыя помѣщенія и портинцы, какъ сказано, на время винограднаго сбора и вообще работъ въ виноградникахъ. Постройки деревянныя, но нижніе этажи, а кое-гдѣ и части верхнихъ этажей, камины и часто опоры амбаровъ каменные, очень часто изъ монастырскихъ камней. Въ числѣ ихъ попадаются камни съ надписями.

На сѣверномъ склонѣ Сатиба, выше дороги къ роднику, остатки какой-то просторной древней постройки съ крупными лицевыми камнями. Планъ четыреугольный.

3. Надпись въ дверяхъ нижняго этажа разрушеннаго дома. Домъ на одномъ уровнѣ съ церковью, первый отъ нея на западѣ, слѣва по пути къ роднику, на склонѣ. Дверь западная. При входѣ слѣва въ внутренней толщинѣ пролета въ пятомъ ряду снизу вставленъ камень во всю ширину пролета. Но въ ширину лежитъ высотою ($13^1/_4$ в.). Ширина же или длина камня, первоначальная, намъ неизвѣстна, такъ какъ на лицо правый бокъ камня шириною въ $4^1/_4$ в. На этой узкой полосѣ сохранились лишь правые концы шести строкъ, каждый

50. Шатбердъ, нынѣ Порта съ нынѣшними деревянными домами (къ стр. 142).

отъ двухъ до четырехъ буквъ. Писана надпись заглавными буквами, неравномѣрными, но красивыми (концы линій, равно титла двуязычны, напр. ><, Ѣ). Читается:

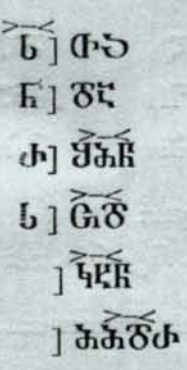

4. Въ трапезной на нижней площади, съ юга отъ церкви, въ сѣверо-восточномъ углу ея, на одномъ камнѣ арки, пущенной внутри по восточной стѣнѣ, имѣется одна линія церковно-строчными буквами:

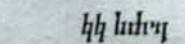

Опять загадочное слово или фамилія въ родѣ того, что въ домѣ мухтара.

5. Внутри колокольни я замѣтилъ лишь двѣ надписи:

а) Одна въ восточной части купола, въ третьемъ ряду снизу (отъ начала купола) на трехъ камняхъ, изъ коихъ два послѣдніе заключаютъ лишь продолженіе и конецъ послѣдней строки. Всего шесть строкъ, написанныхъ мастерами-каменьщиками военнымъ письмомъ того характера съ излишками „ˢ“ и завитушками, какой наблюдается въ синайскихъ запискахъ, особенно въ синодикѣ:

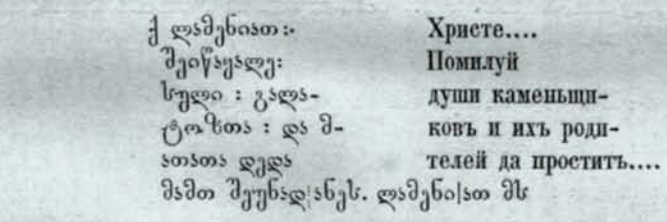

ქ ღაშენიათ:	Христе....
შეიწყალენ:	Помилуй
სული : გლა-	души каменьщи-
ტოზთა : და მ-	ковъ и ихъ роди-
ათათა დედა	телей да простить....
მამთა შეუნდინეს. ღაშენიათ მს	

Замѣчанія къ буквамъ:

1. ო пишется:
2. ჟ „
3. ჴ „
4. ჯ „
5. ო пишется:
6. ზ „
7. ნ въ связи съ ჯ — , въ связи съ ი — . Я его хотѣлъ было читать, какъ простое ნ.

b) Въ барабанѣ во второмъ ряду сверху съ той-же восточной стороны на двухъ камняхъ (въ общемъ длина $1^1/_4$ а., высота $7^1/_4$ в.) шесть строкъ начальными буквами:

Ⴔ. Ⴕ̃Ⴈ ⴅⴢ̃ⴕⴚⴣⴅⴢ̃	ⴜⴢ̃ ⴕⴝⴅ ⴜⴣⴜⴢ̃
ⴜⴣⴅⴣⴝⴅⴅⴢ̃ ⴟⴣⴈ	ⴕⴢ̃ⴕⴢ̃ⴅⴅ ⴟⴢ̃ⴣ
ⴢ̃ⴣⴒⴈⴕⴣⴅⴢ̃ ⴕ	ⴖ̃ⴕⴣ.

Заслуживаютъ вниманія формы:

α) ⴄ: ⴣ. Эта же буква въ ⴝნტონეს, гдѣ ожидалось бы чтеніе ⴝნტონის.

β) Парныя поперечныя линіи, нижняя изъ нихъ лишь справа, на буквѣ ს: ⴝ̃.

γ) Изображеніе ⴝ одною верхнею частью церковной буквы (ⴑ): ⴝ̓. Такъ въ концѣ ⴓⴓ̃ნზს и ⴝნტონეს.

Читаю текстъ, хотя и съ сомнѣніемъ, такъ:

ქ. ნ̃ო ⴂ̃ძეს დეკანოზს შენ ⴝნტონეს მ[ამას?] და მის დედამამს შეუნდეთ ღმერთმან.

„Христе. Н̃о Ка̃дзе, декана старца[1]) отца Антонія, и его родителей да проститъ Богъ".

6. Снаружи на колокольнѣ также двѣ надписи, извѣстныя изъ снимковъ г. Ермакова.

a) Съ восточной стороны на барабанѣ (рис. 51) на трехъ камняхъ въ третьемъ сверху ряду кладки (выс. 7 в., безъ строки на третьемъ камнѣ, дл. въ общемъ: 1 а. $1^3/_4$ в.).

ქრისტე: შეიწყალე: ამისი ოსტი (sic): გალა-
ტოზნი: კლდეში: აბეს-
ალმას: მისნი: ამხანაგ-
ნი: ქამორს: ყაზახს: მხ-
ახურს: შეუნდეთ: ღმერთმან: ვინცა: შენ-
დობს: ბარ[ძანან][2])

---

1) Если ⴑⴓ̃ шеg—транскрипція, правда, своеобразная арабскаго شيخ *старецъ*.

2) Объ излишкѣ ⴀ между ⴍ и ⴑ см. стр. 143. Кромѣ того, мѣстами опущено титло.

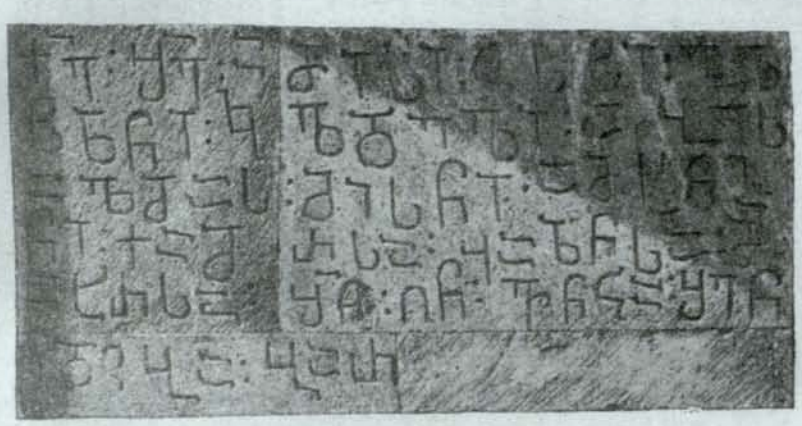

51. Шатбердъ, нынѣ Порта. Надпись архитектора на барабанѣ колокольни (къ стр. 144).

52. Шатбердъ, нынѣ Порта. Надпись на барабанѣ колокольни (къ стр. 145).

„Христе, помилуй мастера ⟨и⟩ каменьщиковъ сего (зданія) Клдели Абесалму[1]), его товарищей, Камира[2]), Казана, слугу, да проститъ Господь, кто прощеніе (имъ) изволитъ сказать".

б) Западнѣе въ томъ же ряду кладки барабана (рис. 52) на одномъ камнѣ тѣмъ же церковнымъ письмомъ и почеркомъ (длина $9^{11}/_{16}$ в., высота $7^{1}/_{4}$ в.):

ქრისტე: შეიწყალე: მრჯოზ:	Христе, помилуй Марка,
დედ: მამ:	мать и отца его.
მისი: შეუნდვენ: ღმერთმან:	Да проститъ ихъ Богъ.

7. У дома надъ родникомъ съ сѣвера. Въ сухой кладкѣ, сдѣланной для сравненія площади съ восточной стороны дома, нашелся камень. Лежитъ камень узкой стороною, на которой — надпись. Высота $15^{1}/_{2}$ в., толщина 4 в. и менѣе. Камень велѣлъ я вытащить изъ кладки. Онъ оказался съ углубленіемъ на каждой сторонѣ, заключеннымъ въ простую раму. Ширина камня $8^{7}/_{8}$ в. Надпись начальными буквами въ семь строкъ на толщинѣ съ правой (для смотрящаго) стороны:

ი დ ე ს
გ ა რ დ [ნ̃][3])
ქ რ ი ს ი თ
ნ ჩ ს ს
დ ს ა
თ დ რ ს[4])
მ ი კ ს ე

1) „Клде" по-грузински значитъ *скала, камень*, но здѣсь, очевидно, имѣется въ виду географическій пунктъ съ такимъ названіемъ, довольно распространеннымъ, какъ напр. извѣстная крѣпость კლდე-კარი; происходя оттуда, Абесалма, resp. Абусалма, и назывался Клдели. Какъ здѣсь, такъ ниже малограмотный, повидимому, и вообще-то нетвердый въ грузинской рѣчи каменьщикъ допускаетъ постановку логическаго дополненія при аористѣ въ дат. падежѣ вм. именительнаго, хотя рядомъ правильно пользуется для той же части предложенія именительнымъ (კლდელი, მაწ. ჰხარავნა).

2) Это собственное имя, какъ и слѣдующее за нимъ въ подлинникѣ подъ титломъ, и я не увѣренъ, правильно-ли я читаю Кайра какъ Камира.

3) გარდ[ამოსვლა-ჯდო]?

4) [ა]ო დრ[ოსა]?

Надъ первой прочитанной строкой имѣется свободное мѣсто, гдѣ могла бы помѣститься строка, другая, но ни одной буквы, даже слѣда нѣтъ. Въ началѣ, повидимому, недостаетъ: [ⴋ. ⴑⴋⴑ ⴓⴑ]ⴈⴓⴒⴑ.

Это — одинъ изъ двухъ камней, найденныхъ г. Ермаковымъ „на трубѣ частнаго дома“ и сфотографированныхъ имъ же вмѣстѣ (рис. 53). На второмъ камнѣ, въ Портѣ при мнѣ не оказавшемся, читается:

ⴓ̄ⴈⴑ
ⴑⴋⴑ
ⴋⴓⴓⴘ
ⴑ ⴑⴒ[
[ⴑ]ⴈⴰ
[ⴓ]ⴑⴋⴒ
ⴓⴗⴖ

Церковь.

Внутри прежде всего бросается въ глаза различіе кладки съ одной стороны у барабана съ его парусами и куполомъ и съ другой — у остальной части храма. Барабанъ съ названными частями внутри изящно облицованъ равномѣрными камнями, чисто тесаными, плотно пригнанными другъ къ другу. Облицовка—въ высшей степени тонкой работы, точно сложены не отдѣльные камни, а по цѣльному камню проведены линіи для подражанія кладкѣ: это—работа, которая въ армянской архитектурѣ отличаетъ позднѣйшія (XII—XIII вв.) анійскія постройки. Вспоминаю объ анійскихъ постройкахъ, такъ какъ даже цвѣтъ камней (красноватый) барабана повторяетъ извѣстный блѣдно-красный цвѣтъ зданій, такъ хорошо знакомый каждому, хоть разъ въ жизни бывшему въ Ани. Тотъ же камень и таже работа характеризуютъ четыре арки, на которыхъ держится барабанъ, тотъ же новый матеріалъ и тоже новое искусство замѣтны въ отдѣлкѣ капителей, на которыхъ зиждятся эти арки купола.

Въ работѣ всей остальной части храмъ переноситъ насъ въ эпоху древнихъ кларджетскихъ или шавшето-имерхевскихъ построекъ. Не облицовочные, а лицевые камни, не особенно чисто сработанные, даже не особенно правильные по формѣ, не равномѣрные: есть въ два аршина рядомъ съ камнемъ менѣе аршина длиною. Кромѣ того, эти камни, въ общемъ крупные, далеко не плотно пригнаны другъ къ другу. Слои цемента широкой лентой выступаютъ изъ линій соединенія. Самъ камень, темно-сѣраго или иногда винnаго цвѣта, такого сорта, что не поддается безукоризненно-гладкой тескѣ.

Внутри разнородность архитектурной работы въ свое время была прикрыта штукатуркою и искусной росписью, судя по немногимъ кускамъ. На нижней сторонѣ арки алтарнаго полукружія, у барабана, сохранился равносторонній крестъ, а по сторонамъ—верхи ореоловъ какихъ-то святыхъ или анге-

53. Шатбердъ, нынѣ Порта. Надпись на двухъ камняхъ, открытая г. Ермаковымъ (къ стр. 146).

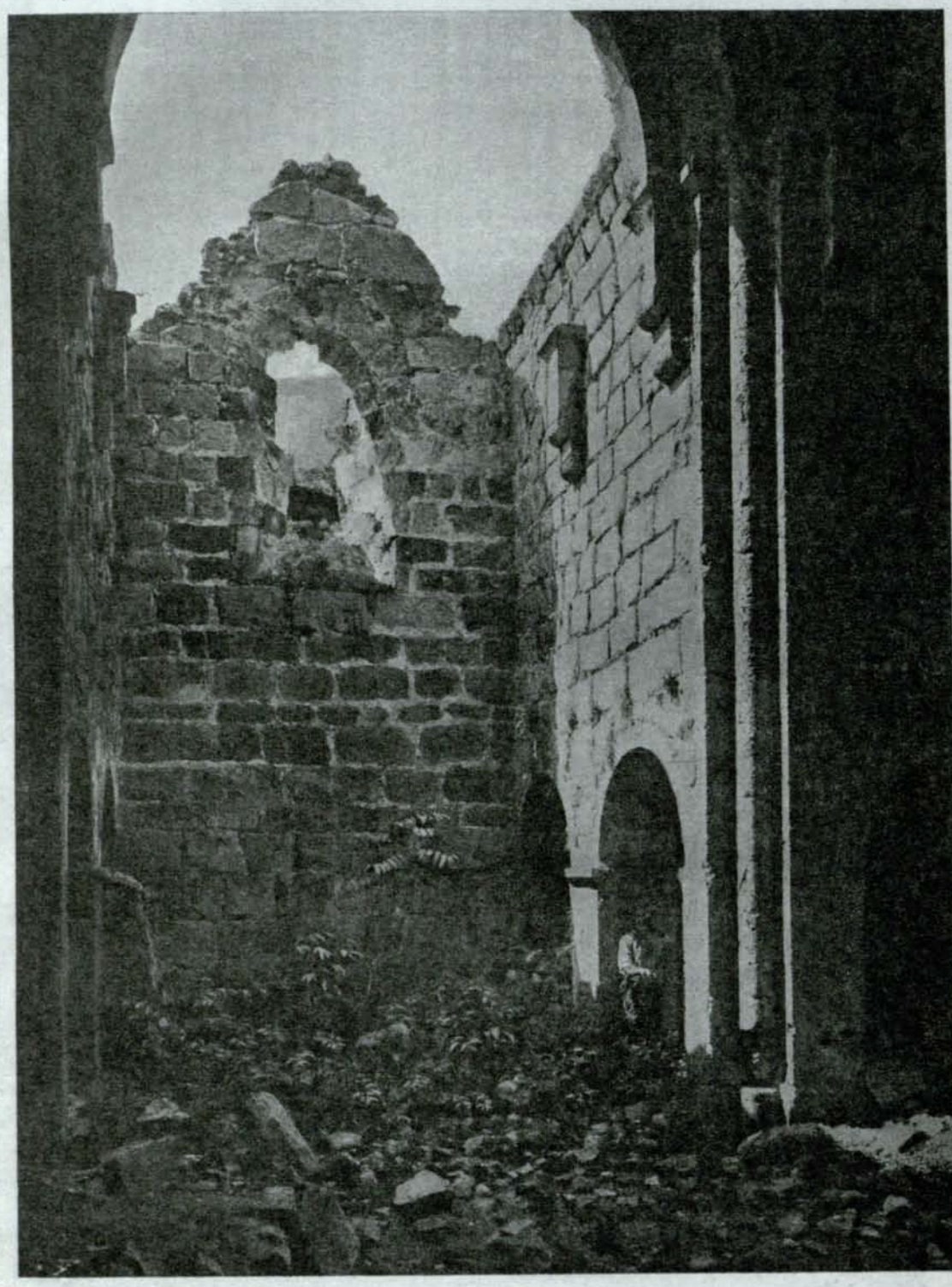

54. Шатбердъ, нынѣ Порта. Западное крыло храма внутри (къ стр. 147).

ловъ. У этихъ изображеній на сѣверной половинѣ читается прописная буква (черной краской): Ⴑ, на южной половинѣ: ᲣO .

Разнородность въ обработкѣ купольной части и храма соотвѣтствуетъ разнородности плана, смѣшанности типа. И если въ обработкѣ одинъ родъ выполненія, очевидно, выдаетъ себя за позднѣйшее дѣло, то возникаетъ мысль, что и въ планѣ имѣемъ дѣло съ осложненіемъ первоначальнаго чистаго типа, именно, какъ я думаю, базилики.

Описываю настоящее положеніе вещей.

Храмъ внутри теперь представляетъ соединеніе креста съ базиликою. У храма четыре крыла. Боковыя крылья покороче (шир. 2 с. $12\frac{1}{4}$ в., глуб. 1 с. $5\frac{1}{2}$ в.). Алтарное полукружіе глубиною — 2 с. 1 а. 6 в. Западное крыло — длиною: 2 с. 2 а. 8 в., шириною: 2 с. $12\frac{1}{4}$ в.

Длина храма внутри 7 с. $2\frac{1}{2}$ а., ширина 4 с. 2 а. $12\frac{1}{4}$ в., толщина стѣны (у южной двери) — 1 а. $6\frac{1}{4}$ в.

Параллельно съ западнымъ крыломъ съ сѣвера и юга идутъ боковые нефы (рис. 54). Внѣшнія стѣны у нихъ въ одной плоскости съ внѣшними стѣнами боковыхъ крыльевъ. Эти сохраненныя части боковыхъ нефовъ базилики общаются съ храмомъ, каждая двумя простыми сводчатыми пролетами (ширина каждаго — 1 с. $2\frac{1}{2}$ в.). Своды опираются на четыреугольныя колонны, сложенныя изъ камней (стороны колонны — вост. ‖ зап. 1 а. $3\frac{1}{8}$ в., боковыя 1 а. $5\frac{1}{8}$ в.).

Наравнѣ съ этими колоннами вверху, съ третьяго ряда кладки прямыхъ стѣнъ, по своду пущенъ поясъ изъ трехсторонней выпускной арки. Такіе перекидные пояса безъ нижнихъ колоннъ имѣются у каждой изъ четырехъ арокъ, поддерживающихъ барабанъ; въ томъ числѣ одинъ приходится у зѣва алтарнаго полукружія.

Въ алтарѣ боковыхъ нишъ нѣтъ. Подъ окномъ лицевые камни вывалились: быть можетъ, здѣсь было углубленіе. Алтарное возвышеніе сейчасъ прослѣживается въ два ряда кладки вышиною 1 а. 1 в. Подъ возвышеніемъ виднѣется узкая полоса пролета, повидимому, хода въ подалтарное помѣщеніе.

Между алтарнымъ полукружіемъ съ полукуполомъ и центральной подкупольной частью оставлены съ каждой стороны, съ сѣвера и съ юга, простѣнки (шир. 1 с. $15\frac{1}{2}$ в.), соединенные сводомъ.

Эти простѣнки передѣланы изъ тѣхъ арокъ боковыхъ нефовъ съ частью колоннъ, которыя нѣкогда характеризовали базилику[1]).

Простѣнки теперь отдѣляютъ отъ алтарнаго полукружія, куда и они отнесены, боковые придѣлы. Въ сѣверномъ простѣнкѣ была оставлена маленькая дверь для общенія алтаря съ придѣломъ. Южный придѣлъ, какъ и сѣверный, съ однимъ, восточнымъ, окномъ и одной дверью (выс. $2\frac{1}{2}$ а., шир. 1 а. $5\frac{3}{4}$ в.), западной, выходящей каждая въ соотвѣтственное боковое крыло. Дверь

1) Каждое изъ боковыхъ крыльевъ взяло по двѣ арки съ колонною, какъ не трудно догадаться.

внутри, со стороны придѣла, полукруглымъ верхомъ, но извнѣ полукругъ заложенъ громаднымъ камнемъ, и получилась четыреугольная форма. Въ обоихъ придѣлахъ восточныя стѣны плоскія. Въ южной стѣнѣ южнаго придѣла имѣется небольшая ниша, четыреугольная.

У соединеній крыльевъ образованы углы сверху внизъ; по этимъ угламъ пущены полукруглыя колонны изъ прежнихъ камней, но въ новой чистой обработкѣ. Вообще, подъ куполомъ и нижняя часть кладки, углы, свидѣтельствуетъ о новой работѣ [1]).

Барабанъ, основанный на аркахъ и парусахъ, восьмигранный. Четыре окна, каждое на главную страну свѣта, чередуются съ четырьмя глухими простѣнками. Сверху куполъ, до сихъ поръ сохранившійся безъ всякаго изъяна: каждый камень на мѣстѣ. Въ храмѣ тоже четыре окна, на четыре страны свѣта. Всѣ на глазъ одинаковаго размѣра, продолговатыя съ полукруглымъ верхомъ и съ расширеніемъ во внутрь. Западное окно я имѣлъ возможность измѣрить снаружи (съ крыши пристроеннаго дома): выс. съ верхомъ—2 а. 12 в., ширина 12 в.

Двери двѣ: одна, южная, противъ первой отъ центра арки южнаго нефа—она съ полукруглымъ верхомъ, другая—сѣверная, напротивъ южной, въ соотвѣтственномъ мѣстѣ. Высота сѣверной двери съ полукружіемъ 1 с. 8 в., ширина 2 а. Таковы приблизительно, если не въ точности, размѣры и южной двери, но она внизу на одну треть засыпана, а съ боку, съ западной стороны, камни ея пролета выбиты.

Южная дверь вела не прямо во дворъ, а въ пристройку, которая обрушилась. Сейчасъ можно только сказать, что пристройка имѣла потолокъ сводомъ вдоль всего наличнаго южнаго нефа, т. е. отъ западной стѣны до южнаго крыла. Сѣверная дверь выходитъ также въ пристройку: она выведена нескладно треугольникомъ съ низкимъ потолкомъ (скатъ на сѣверо-западъ) и просторной дверью на сѣверо-востокъ. Полукруглый верхъ южной двери снаружи былъ задѣланъ бѣлымъ четыреугольнымъ камнемъ. Онъ не былъ цѣльнымъ. Сохранился маленькій кусокъ съ восточнаго края [2]), и на немъ остатки надписи начальными буквами въ пять строкъ:

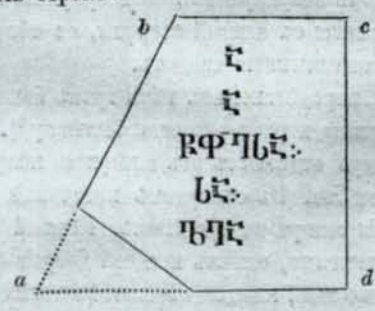

1) Но не о новомъ матеріалѣ. Уцѣлѣвшія отъ базилики колонны также, повидимому, лишь заново отдѣланы или отесаны.

2) Размѣры камня $ab=15^1/_2$ в., $cd=15^1/_8$ в., $bc=5$ в., $ad=9^1/_2$ в.

Снаружи любопытно болѣе всего основаніе. Почва здѣсь представляетъ скатъ, и прежде всего кладкою крупными малоотдѣланными камнями сравнена почва. Для сравненія почвы подъ церковью со стороны Портинской рѣчки понадобилось у верхней линіи склона семь рядовъ кладки, высотою 2 с. 1 а. $5^1/_2$ в., у нижней линіи — десять рядовъ, высотою 2 с. 2 а. $10^1/_2$ в. Въ эту же высоту входитъ цоколь церкви изъ чернаго камня съ однимъ рядомъ низкихъ камней подъ нимъ.

Сверху и снизу, т.-е. съ сѣвера и съ юга, этого выведеннаго изъ камней фундамента на протяженіи 5 с. 2 а. 11 в. примыкаютъ кладки, также для уравненія почвы.

Теперь три кладки, именно фундаментъ церкви съ фундаментами смежныхъ построекъ составляютъ одну площадь, одну террасу, но совершенно ясно, что боковые фундаменты выведены впослѣдствіи: камни въ боковыхъ сторонахъ церковной террасы, теперь прикрытые пристроенными террасами, какъ можно видѣть, тесаны, т. е. одно время были лицевыми.

Церковь возведена аккуратно на собственномъ искусственномъ фундаментѣ такъ, что линіи ея стѣнъ находятся въ одной плоскости съ линіями соотвѣтствующихъ стѣнъ фундамента. Одно время церковь, очевидно, возвышалась одиноко, и доступъ къ ней тогда могъ быть лишь съ западной стороны, гдѣ теперь и слѣдовъ нѣтъ двери.

Наружная кладка даже въ древней части церкви сдѣлана несравненно аккуратнѣе, чѣмъ внутренняя: лицевые камни церкви чисто вытесаны, плотно пригнаны другъ къ другу, только камень (внутри употребленный въ полукуполѣ алтаря, въ старыхъ колоннахъ и пр.) вывѣтрился или былъ пористъ. Мѣстами однако въ облицовку пущенъ новый камень, которымъ отдѣланъ внутри лишь куполъ, именно:

1) въ восточномъ фасадѣ пять, шесть рядовъ кладки треугольнаго верха.

2) Точно также въ южномъ фасадѣ и вообще въ южномъ крылѣ. Однако здѣсь, какъ и въ остальныхъ фасадахъ, верхи ободраны.

3) Всѣ наружныя части барабана облицованы имъ.

Украшенія снаружи:

a) надъ каждымъ изъ трехъ оконъ были подковы изъ пунцоваго камня, судя по остаткамъ (на центральномъ окнѣ) или отпечаткамъ (на сѣверномъ). Изъ такого же камня крестъ опирался на подкову центральнаго окна: остались боковыя крылья и верхнее, упирающееся въ шестой сверху рядъ кладки.

b) У барабана на соединеніи стѣнокъ, какъ глухихъ, такъ съ окнами, стоятъ парныя полуколонки, соединенныя простыми полукруглыми арками. Но для барабана наиболѣе характеренъ въ смыслѣ опредѣленія его времени карнизъ ломанной линіею или выемчатый того типа, который появляется и въ

Ани[1]), вообще въ Ширакѣ[2]) лишь въ XII—XIII-мъ вѣкахъ. Этому соотвѣтствуетъ кровля купола складками, точно полусложеннымъ зонтомъ. Надо отмѣтить также, что барабанъ очень высокъ.

Колокольня, расположенная съ юго-зап. церкви, находится на площади ниже террасы церкви. Она состоитъ изъ двухъ частей: 1) четыреугольнаго низа съ западной дверью (выс. засорена, верхъ снятъ, шир. 1 а. $14^1/_4$ в.). Низъ древней работы или во всякомъ случаѣ простой кладки, 2) круглаго барабана съ куполомъ совершенно такой же и по техникѣ, и по матеріалу работы, какъ куполъ церкви, дѣло XII—XIII вв. Въ барабанѣ восемь оконъ. Окна съ полукруглымъ верхомъ, но безъ расширенія внутрь, собственно это пролеты (выс. съ верхомъ 2 а. $12^1/_2$ в., шир. 13 в.). Внутри кругъ (діаметръ 4 а. $15^1/_2$ в.). Высота отвѣсныхъ сторонъ, т. е. самого барабана 1 с. 2 а. 9 в. Толщина стѣны $14^1/_2$ в. Куполъ изъ шести концентрическихъ круговъ кладки, каждый изъ нихъ вышиной около 8 в. Затѣмъ въ центрѣ оставленъ глубокій кругъ съ діаметромъ въ аршинъ. Въ этомъ углубленіи до сихъ поръ торчитъ стержень, на которомъ висѣлъ колоколъ. Снаружи барабанъ сдѣланъ восьмигранникъ. Подъ окнами пущенъ поясъ (шир. 5 в.), ниже коего два ряда кладки высотой 1 а. Подъ этимъ еще невысокая кладка, и затѣмъ верхъ нижняго зданія. Высота низа 1 с. 4 в. кромѣ фундамента (выс. $2^1/_4$ арш., разно), который впрочемъ служитъ не только для уравненія площадки, но и стѣною. Внутри низъ колокольни представляетъ сводчатую комнату (сводъ тянется съ востока на западъ). Шир. западной стѣны—2 с. 5 в., шир. южн. стѣны—2 с. 9 в.

Съ восточной стороны колокольни также имѣются небольшіе остатки постройки со слѣдами одного свода.

Съ сѣверной стороны церкви къ сѣверо-восточному придѣлу, быть можетъ, одно время также примыкала пристройка, но здѣсь лишь груда камней, впрочемъ небольшая. Здѣсь же валяется на боку массивный камень (выс. $10^1/_2$ в., шир. 1 а. 10 в., толщ. $14^1/_2$ в.) съ четыреугольной выемкой (6 в. $\times$ $5^1/_2$ в., глуб. $4^1/_2$ в.), очевидно, подножіе креста. Во всякомъ случаѣ здѣсь снизу также выведена особая терраса кладкою камней въ уровень съ фундаментомъ церкви.

Къ восточной половинѣ южнаго фасада церкви также примыкала пристройка, бо́льшая, ширина (отъ церкви на югъ) — 4 с. 1 а. 15 в., длина (вдоль церкви) — 2 с. 2 а. 15 в. Толщина стѣнъ — 1 а. 5 в. Но она обрушилась, оставивъ слѣды западной двери у самой стѣны церкви въ видѣ пролета шириною — 2 а. $3^1/_2$ в.; дверь эта выходила въ корридоръ той же ширины на западъ, но тутъ все завалено обломками. Кладка этой пристройки древняя, она походитъ даже на кладку фундамента церкви.

Подъ обрушившеюся пристройкою сохранился нижній этажъ, заваленный сѣномъ нынѣшнихъ портинцевъ. Входъ въ него съ юго-запада. Отъ площади

1) Напр. церковь св. Григорія на полуостровѣ (Кызъ-кала), откопанная мною въ 1892-мъ году церковь св. Григорія.

2) Напр. возобновленная Мармашенская церковь.

пристройки, одного уровня съ площадью церкви, былъ вѣроятно спускъ по лѣстницѣ (засорена) въ нѣсколько ступеней. Сначала здѣсь попадали въ помѣщеніе, также обрушившееся, какъ бы въ переднюю, а затѣмъ налѣво въ длинный[1]) сохранившійся корридоръ (съ юга на сѣверъ), шириною въ 2 а. $1^1/_2$ в., куда выходятъ три просторныя одинаковыхъ размѣровъ сводчатыя кельи, каждая съ западною дверью (единственною) въ корридоръ и восточнымъ окномъ на Портинское ущелье. Комнаты невысоки (я достаю рукою до верха свода), но окна и двери просторныя. Двери четыреугольныя (шир. $1^1/_2$ а., выс. 2 а. $1^1/_2$ в.), лишь внутри съ полукруглымъ верхомъ. Окна также четыреугольныя. Эти келіи съ окнами помѣщаются въ кладкѣ, выведенной для уравненія площади.

Нижняя площадь продолжается на югъ на четыре сажени. Западную ея половину теперь занимаютъ ульи портинцевъ, и сейчасъ трудно разобраться въ томъ, что было тутъ первоначально.

На восточную полосу отчасти (на 1 с. 5 в.) выходитъ только-что описанная юго-восточная пристройка церкви съ ея нижнимъ этажемъ. Остальную часть занимаетъ маленькая церковь (длина 1 с. 2 а. 13 в., шир. 1 с. 1 а., глуб. алтарнаго полукр. 2 а. $6^1/_2$ в.) обычнаго шавшето-имерхевскаго типа, но съ западной дверью. Есть въ ней восточное окно, и по нишѣ съ сѣвера и юга.

Передъ церковкою имѣлась пристройка, быть можетъ, притворъ, обрушившійся[2]).

Изъ-подъ алтарнаго возвышенія шелъ ходъ; онъ разрытъ и разрушенъ, но сохранился пролетъ двери, къ которой велъ этотъ ходъ, а дверь вводитъ въ потайную, теперь разграбленную сокровищницу, верхній этажъ башни, тремя сторонами (лицевая — 1 с. 2 а. 10 в., боковыя — 1 с. $2^1/_2$ а.) выступающей на восточномъ фасадѣ монастырскихъ построекъ, рядомъ съ искусственнымъ фундаментомъ и въ тоже время нижнимъ этажомъ южной пристройки.

Маленькая церковь помѣщена на второй или средней площади такъ, что ее свободно можно обойти съ юга и востока. Здѣсь (съ востока) свободная площадь особенно широка: ее увеличиваетъ верхъ упомянутой башни. Площадь главной церкви, первая, на 2 а. 2 в. выше второй съ церковкою.

16-го августа. Понедѣльникъ.

Боковая сторона, южная, второй террасы нѣкогда находилась въ одной плоскости съ боковой, южной стороной башни. Тогда: 1) церковка не имѣла съ юга ни пяди земли, чтобы обходить ее, она южной стѣной продолжала вверхъ южную стѣну террасы, 2) башня, кстати, возведенная на скалѣ, была угловою постройкою: она была у юго-восточнаго угла, съ восточной стороны.

Вторая терраса была продолжена на югъ для покрытія промежутка между нею и громадной трапезной, возведенной на нижней, третьей террасѣ.

---

1) Протяженіемъ во всю длину (отъ церкви на югъ) верхней пристройки (см. выше).

2) Эта церковка съ двумя небольшими пробоинами въ крышѣ, въ южной части алтарнаго полукружія и въ юго-западномъ углу, теперь обращена въ ретирадное мѣсто.

Переходимъ къ этому зданію: оно—одинъ залъ или трапезная (სახლეული). Длина съ востока на зап. 8 с. $1\frac{1}{2}$ а., ширина съ сѣв. на югъ 5 с. 2 а. $5\frac{1}{4}$ в.

Вдоль зала были пущены два полукруглые свода. Благодаря этому наружу восточный фасадъ выходитъ двумя треугольными верхами. Внутри на восточной стѣнѣ сосѣдніе концы двухъ сводовъ сходились надъ окномъ. Сохранившееся въ этомъ мѣстѣ окно ясно показываетъ, что два сводчатыя отдѣленія зала не раздѣлялись стѣною; слѣдовательно, здѣсь былъ рядъ колоннъ съ боковыми арками. Отъ колоннъ шли по сводамъ, какъ на сѣверъ, такъ и на югъ, пояса, выступавшіе изъ стѣнъ и сводовъ тремя сторонами. На сѣверной и южной стѣнахъ внутри сохранились концы этихъ поясовъ. Всего такихъ поясовъ, не считая угловыхъ, прилегающихъ вплотную къ восточной или западной стѣнѣ, три. Они захватывали лишь четыре верхнихъ ряда прямыхъ стѣнъ, южной и сѣверной. Въ залѣ теперь растутъ крупныя орѣховыя деревья.

Въ сѣверной стѣнѣ, поближе къ входной, западной, двери имѣется дверной пролетъ, но онъ былъ еще въ старину застроенъ. Дверь эта внутри съ полукруглымъ верхомъ, который заложенъ камнемъ. Очевидно, это—первоначальная дверь (шир. 1 а. $10\frac{1}{4}$ в., высота завалена). За дверью было открытое мѣсто. Направо при входѣ изъ этой двери опять дверь: она ведетъ въ особое помѣщеніе, въ нижній этажъ второй террасы. Налѣво тянется комната съ западною дверью, и она также въ нижнемъ этажѣ второй террасы.

Восточный фасадъ этого зданія обращенъ опять-таки на Портинскій ручей. Въ восточномъ фасадѣ, относя къ фасаду и кладку для сравненія площади, замѣчаемъ два продолговатыхъ окна: одно въ пятомъ снизу ряду кладки, другое—шестью рядами кладки выше, притомъ сѣвернѣе. Верхнее окно, съ полукруглымъ верхомъ, нѣсколько больше.

Южный фасадъ зданія, длиною 9 с. 1 а. 11 в., господствуетъ надъ родниковымъ ручьемъ.

Толщина южной стѣны 2 а. $2\frac{1}{2}$ в. Въ южномъ фасадѣ три продолговатыхъ окна, каждое съ полукруглымъ верхомъ (высота снаружи 2 а. 2 в., шир. снаружи $15\frac{3}{4}$ в., выс. внутри 1 с. 9 в., шир. у основ. внутри 1 а. $13\frac{3}{4}$ в.); вверху одно окно, также продолговатое, но поменьше и съ прямымъ верхомъ на пять рядовъ ниже средняго изъ трехъ оконъ. Перпендикулярно къ южному фасаду, на разстояніи 3 с. 14 в. отъ восточнаго угла, сохранилась стѣна съ просторной четыреугольной дверью (шир. 2 а. $4\frac{1}{2}$ в., высота засорена) у самаго южнаго фасада большого зданія. Дверь внутрь была съ полукруглымъ сводомъ, извнѣ заложеннымъ цѣльнымъ массивнымъ камнемъ. Въ остаткѣ этой стѣны небольшое, четыреугольное окно. Стѣна эта западная (2 с. $2\frac{1}{4}$ а.). Пристройка прилегала къ указанной восточной части южнаго фасада.

Западный фасадъ выходилъ на террасы, расположенныя лѣстницею, именно на три террасы. Теперь у зданія все сравнено въ одинъ скатъ. Но въ нѣсколькихъ саженяхъ отъ него сохранилась лицевая, южная, сторона ближайшей верхней террасы на протяженіи 10 с. $8\frac{1}{2}$ в.; и здѣсь больше сохра-

нились нижніе ряды кладки, благодаря тому, что далѣе тутъ сооружено было другое зданіе, какъ сейчасъ будетъ сказано.

На нижнюю террасу у южной части западнаго фасада выходила дверь нижняго этажа (шир. 2 а. 1 в., высоты не видно). Пролетъ этой двери на разстояніи 2 с. $5^3/_4$ в. отъ южнаго угла. Дверь вводитъ въ просторную длинную комнату подъ заломъ. Портинцы объясняютъ, что это конюшня.

На слѣдующую, среднюю, болѣе просторную террасу выходила другая, сѣверная, дверь изъ того же фасада, на разстояніи 2 с. 8 в. отъ первой. Ширина сѣверной двери 2 а. $10^3/_4$ в. (въ высоту она почти вся засыпана).

На третью, верхнюю террасу выходила небольшая дверь, на разстояніи 1 с. 2 а. 7 в. отъ главной двери на сѣверъ. Эта дверь вводитъ въ упомянутую (выше) длинную комнату подъ второй главной (съ церковкою) террасою. Но эта именно часть террасы выведена, какъ указано при описаніи башни, впослѣдствіи, одновременно съ сооруженіемъ зала или большой трепезной.

На юго-востокъ отъ башни на скатѣ надъ Портинскимъ ущеліемъ сохранилась давильня. Здѣсь подъ самой давильнею протекаетъ и родниковая вода. Давильня сложена на террасѣ, подведенной изъ камней. Сама давильня длиною 1 с. $11^1/_4$ в., шириною 1 а. $9^3/_4$ в. Глубина засыпана; извнѣ высота 1 а. $12^1/_4$ в. Давильня помѣщена въ сводчатомъ углубленіи. Сводчатый навѣсъ открытою стороною обращенъ приблизительно на востокъ. Три стѣнки давильни, боковыя и задняя, лишь на 2 в. отдаляются отъ стѣнъ сводчатаго навѣса, также каменнаго. Глубина этого навѣса 1 с. $6^3/_4$ в. Высота свода надъ давильнею 1 а. $13^1/_2$ в. Въ задней сводчатой стѣнкѣ въ трехъ мѣстахъ имѣлись углубленія, каждое въ два—три, или три—четыре квадратныхъ вершка. Окрестные армяне, такъ напр. артануджскіе, теперь понимаютъ лишь назначеніе одного углубленія, что̀ у сѣвернаго края: когда первое вино стекаетъ (для этого двое давятъ ногами насыпанный въ кистяхъ виноградъ), и далѣе вино перестаетъ течь изъ давильни въ чанъ, то кисти собираютъ въ одномъ, сѣверномъ углу, кладутъ на нихъ доски, на доски кладутъ деревянныя тумбы, а на эти тумбы нажимаютъ бревномъ: одинъ конецъ бревна воткнутъ въ то сѣверное углубленіе, на другой же наружный конецъ надѣваютъ тяжелый просверленный камень, называемый „саци́нех“ ხაცინეხ-ი [1]).

Затѣмъ этотъ „саци́нех“ приводятъ въ движеніе „ци́ел“омъ (ср. ცნელი, груз. ჯაგლი), веревкою изъ дубовыхъ прутьевъ, и течетъ самое лучшее, крѣпкое вино, называемое „наки́анч“ (ნაკიანჩი): если его не выработать, оно весьма сладкое. Чана на мѣстѣ не видно, но въ лицевой стѣнкѣ давильни у южнаго угла вырѣзана дыра равнобедреннымъ треугольникомъ (выс. 4 в., основаніе 2—3 в.): черезъ дыру выпускался сокъ по желобку, который сохра-

1) Этого названія армянинъ не зналъ (у армянъ и нѣтъ такого камня), а сообщилъ его турокъ-портинецъ: самъ камень древней работы валялся тутъ же, и я спросилъ его названіе у мухтара, кстати, не говорящаго по-грузински, какъ вообще всѣ портинцы.

нился до сихъ поръ. Теперь точно такъ же выжимаютъ сокъ изъ винограда турки (грузины-мусульмане), такъ напр. въ Джмеркѣ и Гвердѣ, гдѣ много такихъ древнихъ давиленъ. Сокъ скупаютъ армяне кувшинами въ батманъ (6 окъ= 18 фунтовъ) и посылаютъ въ Артануджъ. Здѣсь главнымъ образомъ и готовятъ вино.

Переходимъ на западъ отъ трапезной.

Двѣ верхнія террасы длиною (съ востока на западъ) были лишь въ 1 с. $2^1/_4$ а. На второй террасѣ тутъ начиналось зданіе. Оно тянулось съ юго-востока на сѣверо-западъ съ тремя просторными кельями, помѣщеніями для монаховъ (ср. Цкаростави). Ближайшія къ трапезной двѣ келіи обрушились. Въ первую изъ нихъ былъ входъ съ главной (второй) террасы; больше про нихъ ничего нельзя сказать. Вѣроятно, онѣ окнами выходили на тѣнистую лощину Цалокаръ, гдѣ звонкимъ журчаніемъ бѣгутъ воды родника, такъ старательно сооруженнаго еще въ древности. Въ третьей, крайней, лучше сохранившейся комнатѣ окно находится въ западной, точнѣе въ сѣверо-западной стѣнѣ, а дверь въ южной на Цалокаръ, очень высоко надъ нижней террасой. Очевидно, въ древности изъ двери спускались по лѣстницѣ, которая успѣла разрушиться. Вѣроятнѣе, что камни лѣстницы растащили.

Западнѣе монашескаго помѣщенія о трехъ келіяхъ, на разстояніи 3 с. 9 в. отъ него, сооружено другое зданіе. Оно заложено внизу, въ уровень съ третьей, нижней террасой, площадкой передъ нижнимъ этажомъ зала или трапезной. На этой глубинѣ возведена южная стѣна, длиною въ 7 с. 2 а. Западный фасадъ этого зданія также выходилъ на площадь, сходившую съ сѣвера на югъ террасами. Уровень нижней террасы соотвѣтствуетъ уровню второй террасы передъ заломъ. На разстояніи 3 с. $7^1/_2$ в. отъ южнаго угла въ западномъ фасадѣ дверь (шир. 1 а. $8^1/_2$ в., выс. измѣряется 2 а. 12 в., далѣе засыпана). Далѣе за дверью на сѣверъ также продолжается западный фасадъ (1 с. 2 а. 3 в.); эта часть выходитъ на вновь сооруженную для огорода террасу (теперь здѣсь растетъ тыква). Была-ли и въ древности тутъ терраса, сейчасъ трудно сказать. Повидимому, нѣтъ.

Черезъ западную дверь входили въ комнату, которая сейчасъ завалена обломками и камнями; комната эта была, судя по всему, длинною, во всю длину зданія съ востока на западъ. Дверь выходная имѣется и другая съ восточной стороны (выс. 1 с. 8 в., шир. 2 а. 2 в.). Съ сѣверной стороны этого длиннаго зала въ томъ же зданіи двѣ равномѣрныя просторныя комнаты, въ каждую изъ нихъ по двери изъ зала. Тѣ комнаты общаются другъ съ другомъ. У восточной изъ нихъ одно окно въ восточной стѣнѣ.

Въ длинномъ залѣ (шир. 2 с. 3 в., длин. 6 с. 1 а. 10 в.) окна выходили на Цалокарскую лощину съ родниковымъ ручьемъ. Одно изъ нихъ наполовину уцѣлѣло. Назначеніе зала, былъ ли онъ синодъ, библіотека или что другое, пока трудно опредѣлить.

Родникъ подъ сводомъ (выс. 2 а. 2 в., осн. 1 с. $12^1/_2$ в.), выведеннымъ

въ восточной стѣнѣ (шир. 2 с. 2 в.) церковки (см. стр. 141, рис. 49). Церковь шавшето-имерхевскаго типа, четыреугольникъ внутри съ алтарнымъ полукружіемъ, съ южною дверью, сейчасъ заложенною, такъ что нельзя войти, съ двумя окнами, восточнымъ и западнымъ, съ двумя нишами слѣва и справа ниже алтарнаго окна. Длина церкви снаружи 2 с. 2 а. 2 в. Толщина стѣны 1 а. $4^1/_2$ в. Работа аккуратная, но древняя: кладка лицевыми камнями.

На восточномъ концѣ Галавана на скалѣ, господствующей надъ Портинской рѣчкой, возведена маленькая (длина 1 с. $15^1/_2$ в., шир. 1 с. 12 в.) церковка, четыреугольная, но внутри алтарное отдѣленіе съ тремя полукружіями, центральнымъ, гдѣ и окно, и миніатюрными боковыми, болѣе глубокими. Дверь съ сѣвера, оттуда только и имѣется доступъ къ церкви. Фундаментъ и у этой церковки выведенъ, какъ у другихъ зданій, кладкою въ три ряда крупными камнями, сами стѣны весьма чистой работы: облицовочные камни. Съ сѣвера что-то пристроено, точно миніатюрный (сѣверо-восточный) придѣлъ.

Подъ этой церковью съ юга крытое помѣщеніе съ однимъ окномъ въ восточной стѣнѣ (выс. 1 а. $3^1/_2$ в., шир. 12 в.). Изъ окна страшный смрадъ. Слышенъ визгъ стаи ночныхъ птицъ, называемыхъ здѣсь „ґаміа“ (т. е., быть можетъ, летучихъ мышей ღამის). Я ихъ здѣсь не могъ увидѣть. Хода въ это обширное помѣщеніе не знаютъ, не могъ и я его отыскать. Западная стѣна этого загадочнаго зданія тянется далѣе на сѣверъ или сѣверо-западъ. Въ ней, въ этой непонятной безъ раскопокъ стѣнѣ, сдѣлана дверь. Кругомъ теперь здѣсь сады.

Солнце грѣетъ здѣсь весь день. Шатбердъ обращенъ къ югу, на солнечной сторонѣ.

Большое наказаніе для портинцевъ медвѣди. Они большіе лакомки до винограда, но любятъ, конечно, и медъ, чего также здѣсь вдоволь. Во время работъ отбою не было отъ пчелъ. Во всѣхъ углахъ приспособлены деревянные ульи.

Мустафа Мухаммедъ-оґлы, у котораго я остановился, мнѣ разсказалъ, предлинную исторію о томъ, какъ два года тому назадъ его схватилъ медвѣдь, шедшій къ рѣчкѣ напиться воды, наѣвшись обывательскаго меду, и, нанесши ему девять ранъ, оставилъ полуживымъ: шесть мѣсяцевъ лежалъ. Для меня сравнительно большой интересъ представилъ слѣдующій разсказъ о Хемидѣ, жалкій пережитокъ процвѣтавшаго нѣкогда здѣсь христіанскаго культа:

Хемидъ, родомъ изъ Хараула, бывавшій въ Портѣ, служилъ въ Артануджѣ зантіемъ и по службѣ бывалъ въ Ольтахъ. Это было въ турецкое время. Въ Ольтахъ сидѣлъ одинъ грузинъ, старикъ. Хемидъ видитъ: онъ раскрылъ передъ собой карту и плачетъ. Хемидъ спросилъ: „почему ты плачешь?“ — „Какъ же не плакать мнѣ? Порта! Порта!“—„Ты хочешь ѣхать въ Порту? Я портинскій житель, повезу тебя“.—„Какъ же я пущусь въ путь? Не въ силахъ“.—„Я верхомъ тебя повезу“.—„Но тамъ пѣть дороги, верхомъ нельзя ѣхать“.—„Я понесу тебя туда, когда понадобится, на спинѣ“.—„Не могу, дитя, я старъ, кости да кожа, куда мнѣ въ такой путь!“—„Чего же ты плачешь? Чего собственно тебѣ нужно“?—„Какъ же мнѣ не плакать? Тамъ образъ Богородицы.

Кто доставитъ мнѣ, я дамъ ему вѣсъ его (образа) золота, а кромѣ того тамъ всѣ церковныя вещи: надо черезъ желѣзныя двери спуститься по желѣзной лѣстницѣ. Образъ Богородицы тамъ противъ середины церкви".

Въ 5 ч. 5 м. тронулись мы въ путь. Одинъ изъ чидилскихъ спутниковъ, носильщикъ Пейлулъ, покинулъ насъ. Замѣстить его вызвался портинскій мухтаръ, какъ потомъ оказалось, въ надеждѣ переложить ношу съ своихъ плечъ на лошадь, что по временамъ ему и удавалось. Мухтаръ насъ увѣрялъ, что дорога отличная, что ѣхать можно все время, только выйти за родникъ: только-что поправили дорогу. Простились съ родникомъ; вкуснѣе и здоровѣе портинской воды мнѣ нигдѣ не приходилось пить. Чиста она какъ кристаллъ, очень холодна. Пилъ я до десяти, пятнадцати стакановъ въ день и чувствовалъ себя великолѣпно. Мнѣ въ день пріѣзда въ Порту нездоровилось (было лихорадочное состояніе), и, если не ошибаюсь, эта вода очень мнѣ помогла.

Дорога изъ Порты въ Опизу для пѣшеходовъ великолѣпная. Конечно, надо быть въ мѣстныхъ шершавыхъ лаптяхъ. Въ общемъ дорога прямая, подъемы и спуски незначительны, если не считать подъема въ самой Опизѣ отъ монастыря къ деревнѣ, которая расположена высоко.

Черезъ 15 минутъ мы простились и съ Портинскимъ ущельемъ и потянулись на высотѣ по правому берегу Имерхева. Въ 5 ч. 55 минутъ мы пошли въ обходъ лощины Колтихева (კოლთიხევი): 9 минутъ понадобилось, чтобы обогнуть ее. Внизу указывали остатки спорнаго древняго моста у Опизы, существованіе котораго мухтаръ отрицалъ. Мухтаръ былъ тутъ же, но въ этотъ разъ молчалъ. Въ 6 ч. 10 минутъ мы стали обходить рядъ лощинъ, три или четыре. На вопросъ, какъ называется это „дэрэ", я каждый разъ получалъ отвѣтъ „сусусъ копри" т. е. безводный мостъ (они произносятъ „сусусъ"). Но тутъ вскорѣ мы должны были разбиться на двѣ группы, даже на три. Я со стражникомъ продолжалъ путь, мѣстами здѣсь опасный и для пѣшехода. Мухтаръ и носильщикъ повели лошадей по какому-то неизвѣстному пути, лишь бы миновать хваленую дорогу (ѣхать верхомъ никто изъ насъ и не думалъ), а одинъ изъ носильщиковъ долженъ былъ по очереди перенести на 10 минутъ пути три вьюка (чемоданъ, хурджинъ и фотографическій аппаратъ). Дорогу не недавно поправляли, а два года тому назадъ для пріѣзда „каймакама", начальника округа. Кромѣ этого начальника, никто никогда не посѣщалъ этого забытаго края. Даже посыльные сюда не приходятъ. Мухтаръ меня увѣрялъ, что онъ никогда никакой оффиціальной бумаги не получалъ. Существующія дороги жалкіе остатки сооруженій древнихъ грузинъ: имъ сотни лѣтъ, иногда и цѣлое тысячелѣтіе! Любопытно то, что когда грузины вносили сюда культуру, край послѣ опустошеній былъ значительно болѣе одичалымъ, чѣмъ теперь. Онъ былъ пустыненъ и дѣвствененъ. Что изъ него сдѣлали въ свое время древніе грузины, свидѣтельствуютъ не только церковныя и монастырскія постройки, но и хозяйственныя и общеполезныя сооруженія, какъ напр. винодѣльческія приспособленія.

Въ 6 ч. 25 минутъ я былъ на Куслѣ (ქუსლი): это скалистый бугорокъ

на лѣвой сторонѣ Опизскаго ущелья. Отсюда можно видѣть куполъ опизской церкви. Внизу на той же сторонѣ Шорахъ (შორახ), сообщилъ мнѣ мухтаръ, но опизцы протестуютъ: они говорятъ, что Шорахъ за Колти-хевомъ у дороги, а Куслой называется не одинъ бугорокъ на склонѣ, а весь склонъ до рѣки Имерхева. На нижней части этого склона видны бѣлыя стѣны сильно развалившейся постройки, повидимому, опять церковки.

На Куслѣ хорошо сохранившаяся церковь шавшето-имерхевскаго типа. Особенность—дверь съ сѣвера—вызвана мѣстоположеніемъ. Съ юга отвѣсная скала близъ стѣны. Далѣе, не успѣли пройти и пяти минутъ, какъ показался Опизскій монастырь. Тутъ направо въ скалѣ вырѣзанъ продолговатый крестъ: онъ помѣщенъ въ овальномъ углубленіи. Въ 6 ч. 45 м. мы были у монастыря, сейчасъ послѣ перехода черезъ рѣчку. Пришлось затѣмъ подняться вверхъ въ селеніе. Путь нашъ изъ Шатберда въ Опизу длился 4 ч. 40 м. Дѣйствительно, его можно пройти безъ особаго труда въ $1^1/_2$ часа.

Грузинская рѣчь здѣсь забыта. Въ турецкомъ разговорѣ опизцевъ поражаетъ быстрота произношенія. Особенно поразилъ меня мой хозяинъ Кэдемъ Ломанъ-оглы, оказавшійся впрочемъ бертинцемъ. Онъ и двигается также быстро, какъ говоритъ. Говоритъ же онъ съ такой быстротой, что моментъ обыкновеннаго произношенія одного слога ему хватаетъ на произношеніе цѣлаго слова въ три и болѣе слога. Онъ однако, какъ и другіе, сокращаютъ или вообще глотаютъ гласные: пунгараіа *къ роднику* въ его произношеніи слышно пэнгрaйа. Въ тоже время односложныя слова онъ утраиваетъ, произнося „heheheˮ вм. „heˮ.

Господствуетъ здѣсь кукурузный хлѣбъ. Гнетутъ комары.

17-го августа. Вторникъ.

Опизское ущелье замыкается болѣе высокими горами, чѣмъ Портинское. Ущелье тянется съ сѣвера на югъ, а затѣмъ передъ тѣмъ, какъ обогнуть господствующія сверху церковь и монастырскія постройки, оно дѣлаетъ крутой поворотъ, направляясь далѣе съ запада на востокъ. При поворотѣ Опизское ущелье принимаетъ въ себя воды родника или ручья Адамолъ (Адамол-су), сбѣгающія по лощинѣ съ запада на востокъ.

И линіи горъ здѣсь поразительно правильны. Съ дома надъ монастыремъ имѣю передъ собою видъ удивительной, геометрической правильности: сейчасъ до восхода солнца[1]) на доскѣ, какой издали представляется большая гора Аваганетъ (ავაგანეთი) за р. Имерхевомъ, нарисованъ тупой уголъ съ равными сторонами. Линіями равныхъ сторонъ служатъ склоны двухъ горъ, образующихъ складки ущелья, одна съ сѣверной, другая съ южной стороны. Направленіе ущелья сверху внизъ, это—съ запада на востокъ. Сѣверная гора значительно выше въ ущеліи, чѣмъ южная, но отсюда линіи ихъ склоновъ кажутся въ одной плоскости. Монастырь находится въ первой пазухѣ ущелья, образуемой вторженіемъ въ него сѣверной горы. Эта часть ущелья и называется Асманурь (ასმანური). Ниже Асманура Акунатъ (აკუნათი), ниже Акуната Тавидуръ

1) Такъ было и вчера послѣ заката.

(ოვდდღური). Рядомъ съ Тавндуромъ Пиришлухъ. Выше Асманура часть ущелья Джиміеѣуръ (ჯიმიეთური). Кончается ущелье. Наверху Адамолъ. На сѣверной сторонѣ Асманура — мѣсто Зинаулъ, выше Зинаула — Ашола, выше — Кепора, выше — Кяти-тавъ (ქიატა-თავ).

На южной сторонѣ ущелья выше Пиришлуха—Сасвенъ (სასვანი, здѣсь на дорогѣ въ Каппарію, надъ ущеліемъ—Дэсакилъ (დესვილ), надъ Сасвеномъ Сасхетъ (სასხეთი), далѣе гора Кутлубиджа, и вершина Савесе (სავსე). Опиза не кажется болѣе близкой къ р. Имерхеву, чѣмъ Шатбердъ, какъ утверждаютъ здѣшніе. Такъ впрочемъ и на картѣ. Высота расположенія Опизы, пожалуй, ниже Шатбердскаго монастыря.

Церковь (рис. 55).

Размѣры опизской церкви. Высота храма до основанія барабанныхъ оконъ 5 с. 1 а. 4 в. Снаружи: высота круглой части барабана подъ нижнимъ его поясомъ 13¾ в., высота четыреугольника, наружной отдѣлки парусовъ, подъ упомянутою круглою частью барабана 1 а. Внутри: длина западнаго крыла 7 с. 14 в., стороны центральной части вдоль 3 с., въ ширь 3 с. ½ в. (это же—ширина западнаго крыла), глубина алтарнаго полукружія 2 с. 2 а. 7¼ в.; ширина алтарнаго зѣва, между выступами колоннъ, — 2 с. 1 а. 11½ в., глубина боковыхъ крыльевъ (южнаго) 1 с. 9¾ в., ширина каждаго изъ нихъ— 1 с. 2 а. 11¼ в.[1]).

Барабанъ: окружность его 11 с. 2 а. 6½ в. Толщина 1 а. 1 в. Простѣнки чередуются съ окнами. Окна расширенія внутрь не имѣютъ. Только подоконникъ со спускомъ внизъ. Высота покатости 7½ в. Верхи полукруглые.

Внутри какъ глухіе, такъ съ окномъ, простѣнки отдѣлены другъ отъ друга расписанными полукруглыми колоннами. Капители ихъ соединены полукруглыми арками, какъ бы вырѣзанными снизу изъ облицовки купола. Впрочемъ арки эти лишь верхами прикасаются къ началу купола. Рамы вокругъ оконъ расписаны простыми узорами (бѣлая лента, распущенная со складками). На глухихъ простѣнкахъ (ихъ шесть) изображенія отдѣльныхъ фигуръ. Въ куполѣ роспись обвалилась совсѣмъ. Лишь на нижнихъ частяхъ его свода сохранились нижнія половины фигурныхъ изображеній. Въ барабанѣ —

А) Направо (на югъ) отъ восточнаго окна

1-й простѣнокъ: лицо, руки (замѣтна спина у лѣвой руки), ноги уничтожены. На синеватый хитонъ, вышитый внизу (желтый съ коричневымъ), накинута коричневая или темно-багровая хламида. Ниже лѣваго плеча сохранились буквы двухъ строкъ

ՊՓՆ
ՅՊԿ, т. е. [Ме]лхи
[се]декъ

1) Внутри длина всего храма 13 с. 5¼ в.

55. Опиза. Видъ монастыря съ юго-востока (къ стр. 158, 164).

2-й простѣнокъ: голова до конца носа наискось слѣва направо попорчена, равно лѣвая рука. На синеватый хитонъ накинута темнобагровая хламида, какъ на Мелхиседекѣ. Разницы въ складкахъ хламиды почти нѣтъ. Сѣдые волосы, сѣдая острая борода. Подъ хитономъ рукавъ одѣянія также синеватаго. Рукавъ кончается вышитымъ рукавчикомъ. Это лѣвая рука. Въ ней — полуразвернутый свитокъ. На развернутой части въ 11-ти строкахъ читается церковными заглавными буквами (*Ис.* 15,8):

ⲂⲎⲔⲈⲎⲅ: Ⲃ
ⲈⲒ ⲦⲒⲨⲞ
ⲨⲦⲟⲞ: ⲞⲙⲈ
Ⲃ̀Ⲩ: ⲒⲨⲋⲏⲔ
ⲈⲒⲏⲏ: ⲋⲞ̀Ⲏⲓ
ⲞⲈ: ⲋⲔⲒⲏⲢ
Ⲟⲋⲩⲏ: ⲒⲨⲋⲏⲔ
ⲈⲒⲏⲏ: ⲏⲙⲈ ⲈⲒ-
ⲏⲔ ⲎⲨⲦⲎ-
ⲏⲏⲔ: ⲋⲨ:
ⲞⲋⲔⲃⲏⲋⲞ[Ⲩ]:

3-й простѣнокъ: свѣтлобагровая хламида накинута на короткую синеватую тунику, обшитую узоромъ, изъ-подъ которой (туники) свѣшивается хитонъ. Обшивка внизу широкой полосой. На плечахъ изъ-за спины заходятъ также куски обшивокъ. Правая рука и лицо уничтожены. Кусокъ ореола у лѣваго уха. Въ лѣвой рукѣ, согнутой въ сторону груди, сложенный свитокъ. Противъ согнутаго локтя слѣва остатки одной строки:

ⲎⲒ (/ ⲓ //]¹).

В) Налѣво (на сѣв.) отъ восточнаго окна

1-й простѣнокъ: верхъ до пояса уничтоженъ. Есть лишь остатки багровой хламиды, накинутой на синеватый хитонъ. На ногахъ ремней сандалій нѣтъ; онѣ собственно обуты въ обувь свѣтлобагроваго цвѣта. На остаткѣ распущеннаго свитка въ шести строкахъ начальными церковными буквами читается (Ис. 19,1):

ⲫ [ ] ⲎⲒ-
ⲚⲒ: ⲘⲫⲔⲨⲢ-
ⲆⲈ ⲆⲢ [ ]
[ ] ⲨⲆⲈ ⲞⲈ
ⲋⲞⲤⲢⲆⲆ Ⲩ-
Ⲩ̣ⲔⲚⲪⲞ

1) Быть можетъ, ⲁⲙⲱⲥ *Іоиль*.

2-й простѣнокъ: отъ головы, рукъ и надписи ничего не осталось. Нѣтъ и правой ноги. Нога опять въ башмакѣ, не въ сандаліи (ремней нѣтъ). На темнобагровый хитонъ накинута свѣтлобагровая хламида.

На 3-ьемъ простѣнкѣ все погибло.

Въ алтарномъ полукружіи остались лишь слѣды штукатурки и въ одномъ мѣстѣ, на заложенномъ нижнемъ окнѣ, остатки геометрическаго узора (сѣтка ромбами).

На восточной сторонѣ выпускной колонны, поддерживающей барабанъ, въ сѣверномъ крылѣ слабые остатки святого (ореолъ, ухо; фигура была опоясана), еще менѣе въ углубленіи рядомъ.

Въ южномъ крылѣ сравнительно лучше сохранились: 1. на сводѣ остатки лишь ореоловъ (рядомъ вверху были двѣ головы), 2. въ окнѣ: a) вверху ангелъ (голова съ бѣлымъ ореоломъ, темныя крылья, собств. ихъ верхи), b) на западной сторонѣ пролета хорошіе остатки растительнаго орнамента (вѣтки съ распустившимися крупными цвѣтами, точно магноліею: бѣлые лепестки, ихъ пять, внутри свѣтлокрасный бутонъ), c) на восточной сторонѣ пролета слабые остатки изображенія святого съ надписью на широкой полосѣ, точно развернутомъ свиткѣ. Надпись начальными церковными буквами была въ десять строкъ. Она пострадала, читаются лишь отдѣльныя буквы и слова. Текстъ— изъ св. Писанія.

3. Въ томъ же крылѣ на нижней стѣнѣ: a) надъ окномъ пострадавшая сцена съ совершенно нечитаемыми буквами надписи въ рядъ строкъ, b) съ востока отъ окна шесть святыхъ, повидимому, евангелистовъ обращены на востокъ въ сторону остатка трона, съ котораго совершенно исчезла фигура (частью смыта, большей частью штукатурка облупилась). Подъ этой сценою на штукатуркѣ прекрасно сохранилась надпись церковными заглавными буквами, черными на сѣромъ фонѣ:

ԷԳՕՔ ԿՕՎՀԷՆԷՊԷՔՆ — Ашотъ куропалатъ,
ՀՊՕՀՊՊՇ ՀԷԳՊՊՔՊԿՊՊՆ — второй строитель
ՕՆՆՆՆԼԷԵ[1]) ՇԷ ԲՆԼԷ ԷՀՆՆ — Опизы и святой сей
ԵԿՇՀՆԼԷԵ[1]). — церкви.

Было ли еще дальше продолженіе, напр. дата, или нѣтъ, трудно сказать. Штукатурка облупилась. Есть еще кусокъ свободнаго мѣста послѣ слова *ԻԿԸՇԻՒՆՈՅ церкви*, но безъ признаковъ буквы.

Здѣсь уже не можетъ быть сомнѣнія, что дѣло имѣемъ съ перестроенною церковью и вообще монастыремъ. Опиза существовала до куропалата Ашота, и Куха, это мы теперь знаемъ изъ Житія Григорія Хандзтійскаго, но было бы большимъ заблужденіемъ думать, что въ опизской церкви въ настоящемъ ея видѣ имѣемъ памятникъ эпохи куропалатовъ. Надпись сообщаетъ

1) ա вставлено въ ա. Такъ же и другія буквы, особенно ա, вставлены въ сосѣднія буквы.

лишь о фактѣ второго построенія Опизы при Ашотѣ, но она сама относится ко времени росписи стѣны, на которой она писана. Роспись же одновременна съ росписью въ барабанѣ, а барабанъ съ куполомъ, хотя и болѣе низкій, чѣмъ Шатбердскій, дѣло если не того же мастера, какого и Шатбердскій барабанъ и куполъ, то, несомнѣнно, того же времени, эпохи XII—XIII вѣковъ, т. е. я сказалъ бы—эпохи Тамары. Роспись, конечно, не можетъ быть древнѣе этой эпохи. Церковь внутри крестообразна. Отмѣчу, что своды внутри боковыхъ крыльевъ выведены вверху изъ тонкихъ, плоскихъ кирпичныхъ плитокъ (здѣсь ихъ теперь называютъ черепицею), а не гладкотесаныхъ каменныхъ плитъ, какъ не только въ алтарномъ полукуполѣ и сводахъ западнаго крыла, но и въ самомъ куполѣ. Вопроса о перестройкѣ крестообразнаго храма изъ базилики долго не обсуждаю, хотя я склоненъ сильно въ пользу такого предположенія: храмъ, выстроенный куропалатомъ, былъ базиликою. Въ новомъ храмѣ, уже съ куполомъ, сохранились переживанія базилики, но болѣе слабыя, чѣмъ въ Шатбердской церкви, такъ 1) вм. западныхъ частей боковыхъ нефовъ по стѣнамъ западнаго крыла выведены лишь фальшивыя арки, пущены арки по стѣнамъ, всего пять, 2) въ западныхъ стѣнахъ боковыхъ крыльевъ оставлены высокія, но ниже центральнаго нефа, сводчатыя углубленія, по одному въ каждомъ крылѣ. Это переживаніе того времени, когда вм. боковыхъ крыльевъ креста вдоль храма шли боковые нефы, 3) и, что особенно знаменательно, между алтарнымъ полукружіемъ и центральной подкупольной частью оставлены простѣнки, по одному съ каждой стороны, отнесенные въ алтарную часть. Это наблюдается и въ Шатбердскомъ храмѣ. Но реставраторъ опизской церкви въ кладкѣ простѣнка сохранилъ древнюю арку, черезъ которую общался здѣсь боковой нефъ съ храмомъ, 4) изъ соотвѣтственныхъ частей боковыхъ нефовъ передѣланы и придѣлы, при этомъ заслуживаетъ вниманія, что восточныя стѣны боковыхъ нефовъ оставлены безъ измѣненія, какъ онѣ доходили лишь до линіи начала алтарнаго полукружія. Алтарное полукружіе снаружи выступало изъ восточныхъ стѣнъ боковыхъ нефовъ. Это ясно у юго-восточнаго придѣла. Сѣверовосточный придѣлъ заваленъ въ интересующемъ насъ мѣстѣ.

Въ алтарномъ полукружіи первоначально было четыре окна. Три въ верхнемъ ряду: одно изъ нихъ, сѣверное, было задѣлано. Одно—въ нижнемъ ряду; оно также было задѣлано. По бокамъ нижняго окна, задѣланнаго, но высокой, глубокой нишѣ, какъ алтарное полукружіе съ полукуполомъ, но узкой. Четыреугольныя маленькія ниши также имѣются по сторонамъ. Изъ алтаря въ сѣверовосточный придѣлъ имѣется маленькій проходъ между малой и большой нишами. По нишѣ имѣется и въ западныхъ стѣнахъ боковыхъ крыльевъ, въ южномъ крылѣ она сводчатая, въ сѣверномъ — съ полукуполомъ. Это мѣста стоянія настоятеля или епископа. Въ сѣверномъ крылѣ оконъ нѣтъ. Южныхъ оконъ было нѣсколько въ храмѣ, помимо окна алтарнаго полукружія: 1) одно въ южномъ крылѣ, 2) четыре въ верхней части западнаго крыла, каждое въ особомъ простѣнкѣ, идя отъ западнаго угла. Эти четыре окна переживанія оконъ центральнаго нефа базилики, смотрѣвшихъ поверхъ бокового (южнаго) нефа.

Двѣ двери, во второмъ и въ третьемъ отъ центра южныхъ простѣнкахъ западнаго крыла, также новое дѣло. Въ базиликѣ была одна западная дверь, сохранившая и въ перестроенной церкви (выс. не расчищена, шир. 1 а. $14^1/_4$ в.), но: 1) она въ храмѣ заслонена колонною-пилястромъ подъ однимъ изъ поясовъ, которые были переброшены черезъ сводъ западнаго крыла, 2) съ запада къ стѣнѣ съ этой дверью имѣется пристройка безъ внѣшнихъ дверей, такъ что западная дверь церкви оставалась лишь для входа въ эту пристройку. Не касаюсь вопроса, не передѣлана ли послѣдняя пристройка изъ древняго притвора или партекса. Изъ нея другая дверь, южнѣе, ведетъ въ юго-западный придѣлъ храма, передѣланный изъ части южнаго нефа базилики. Не касаюсь другихъ придѣловъ, такъ—югозападнаго (онъ съ алтарнымъ полукружіемъ служилъ церковью и внутри былъ расписанъ, сохранилась роспись въ сѣверо-западномъ углу), равно архитектурныхъ подробностей церкви (подковы и орнаменты на окнахъ, частью отсюда въ селѣ въ оградахъ), а также фундамента-террасы и возведеннаго на немъ сводчатаго зданія, на юго-западѣ отъ церкви. Въ этомъ зданіи, обвалившемся, рядомъ съ полукруглыми верхами встрѣчаются своды, если и не вполнѣ стрѣльчатые, то съ ясной наклонностью къ стрѣльчатости.

На западѣ отъ церкви также высокая терраса въ уровень съ площадью храма. На ней обширныя постройки. Изъ сводчатаго обвалившагося во дворѣ церкви зданія обозрѣватель идетъ вдоль южной стѣны этой постройки, пока направо не откроется длинный сводчатый корридоръ (шир. 1 с. $^1/_2$ в.), во всю длину трапезной или зала.

Изъ середины этого корридора, противоположный конецъ котораго теперь заваленъ, дверь[1]) (шир. 2 а. $6^3/_4$ в., выс. 1 с. 1 в.) на западъ вводитъ въ обширный трехсводчатый залъ (длина 9 с. $10^1/_4$ в., шир. 6 с. $2^3/_8$ в.). Первый же взглядъ на внутренность зала ясно показалъ, насколько я былъ правъ, предполагая, что „трапезная“ въ Шатбердѣ дѣлилась на сводчатыя отдѣленія (см. выше, стр. 152). Только здѣсь залъ вдоль дѣлится на три сводчатыя отдѣленія, сводами вдоль всей длины. Центральный сводъ выше (я поправлюсь и скажу: залъ дѣлится на три нефа, центральный высокій и боковые пониже). Эти своды внутри покоятся на двухъ рядахъ четыреугольныхъ, сложенныхъ изъ камней[2]), колоннъ (ихъ шесть, считая и выведенныя у стѣнъ, закругленныя); колонны соединены другъ съ другомъ арками (читать арокъ). Толщина съ востока на западъ этихъ колоннъ $11^1/_2$ в. Сохранился первый, восточный рядъ. Во второй аркѣ, на южной сторонѣ первой колонны отъ сѣверной стѣны восточнаго бокового нефа небольшой равносторонній крестъ. Во второй отъ южной стѣны аркѣ надъ колоннами имѣется камень (длин. 12 в., шир. $11^1/_2$ в.) съ надписью крупными начальными церковными буквами, внутри выкрашенными въ красный цвѣтъ, въ 4 строки:

---

1) Дверь находится въ 3-мъ простѣнкѣ съ сѣвера.

2) Впрочемъ замѣтны колонны и изъ цѣльнаго камня.

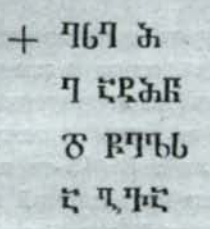

Титла отсутствуютъ. Это значитъ:

ესე მ|ე ა შოტმან | ჴ წელ|ა
Это я, Ашотъ, въ 4 года

გაგა[შენებინე]
далъ выстроить

или [ქმოებინე]
сдѣлать.

Продолженіе и конецъ имѣлись, очевидно, на одной или двухъ аркахъ другого ряда колоннъ, обрушившагося.

Пролеты между колоннами каждаго ряда 1 с. 1 а. $5^1/_2$ в. У сѣверо-западнаго угла въ сѣверной стѣнѣ третьяго сводчатаго отдѣленія внизу имѣется небольшой пролетъ (видная высота, кажется, не засоренная, — 12 в., шир. 1 а. $10^3/_4$ в.). Это было мѣсто, куда для зала притекала родниковая вода.

Двери: 1. западная во второмъ простѣнкѣ третьяго сводчатаго отдѣленія. Она засыпана (шир. 2 а. $2^1/_2$ в.). Ее со стороны зала вѣнчалъ громадный камень высотою $12^1/_4$ в., длиною 1 с. 1 а. $8^1/_4$ в.; 2. восточная (см. выше, стр. 162) изъ корридора.

Оконъ, по одному продолговатому въ южной стѣнѣ, именно въ концѣ каждаго бокового нефа, внутри съ расширеніемъ и продолговатымъ верхомъ (извнѣ выс. 2 а. $14^1/_4$ в., шир. 13 в.), въ той же стѣнѣ центральнаго нефа три (пара меньшихъ надъ простымъ большимъ), и три въ западной стѣнѣ, каждое въ особомъ простѣнкѣ, два съ юга отъ двери, и одно съ сѣвера отъ двери. Освѣщался залъ свѣтомъ, вѣроятно, и изъ слухового окна, быть можетъ, не одного.

Высота прямыхъ стѣнъ трехнефнаго зданія съ боковъ 2 с. 7 в. Постройка сложена по древнему, крупными лицевыми камнями, мѣстами громадными. Внутри однако своды облицованы чистотесаными камнями, въ точности такими же и по работѣ, и по матеріалу, какими отдѣланъ сводъ западнаго крыла и полукуполъ алтарнаго полукружія въ церкви. Остальная часть грубой кладки: она была выштукатурена. Остались слѣды штукатурки на южной стѣнѣ бокового нефа. Штукатурка выбѣлена, ея немного. Признаковъ росписи, даже окраски, не нахожу, если исключить красную краску въ углубленіяхъ буквъ надписи.

Изъ длиннаго корридора направо дверь вводитъ въ просторное четыреугольное помѣщеніе (4 с. 1 а. 1 в. съ востока на западъ × 3 с. $7^1/_4$ в.), выведенное вверху куполомъ. Въ углахъ для этого устроены гладкіе паруса. Отсюда сѣверная дверь вводитъ еще въ другую комнату, а восточная засорена. Постройка одновременна съ трапезной. Въ 45-ти шагахъ на западъ, точнѣе на юго-западъ отъ трехнефнаго зала или трапезной находится глубокій (сейчасъ 1 с. $2^1/_2$ а.), просторный, круглый (діам. 2 с. 3 в.) колодезь, выложенный камнемъ. Опизцы понынѣ пользуются имъ. Въ него теперь по желобку стекаетъ вода. Это — водоемъ: наполняется онъ не особенно обильно водою. Изъ него потомъ поливаютъ сады.

Подъ площадью церкви въ нижнемъ какъ бы подвальномъ этажѣ террасы съ выходомъ на юго-востокъ, на Опизское ущелье, имѣется монастырская усыпальница. Здѣсь черезъ дверь посѣтитель попадаетъ въ узкій корридоръ, идущій отчасти налѣво и больше направо. Оба конца упираются въ двери, ведущія въ отдѣленія усыпальницы. Прямо противъ входной двери въ корридоръ выходитъ оконце. Черезъ него видна великолѣпная, чистая облицовка и этого третьяго отдѣленія, усыпальницы, но ходъ засоренъ, никто его не знаетъ.

Зданіе на востокѣ отъ церкви нѣсколько меньше трапезной (внутри шир. съ сѣв. на югъ: 6 с. 4 в., длин. 8 с. 1 а.), повидимому, судя по работѣ, того же времени, т. е. эпохи Ашота. Оно раздѣлено вдоль съ востока на западъ на два отдѣленія. 1) Сѣверное отдѣленіе состоитъ изъ двухъ комнатъ, изъ коихъ восточная завершается однимъ цѣльнымъ на всю комнату куполомъ. Въ центрѣ въ куполѣ имѣется окно, четыреугольное. Для поддержанія купола въ ней паруса въ четырехъ углахъ, такъ же и такой же работы, какъ въ комнатѣ черезъ корридоръ на востокъ отъ трехнефнаго зала. 2) Второе отдѣленіе — одна длинная галлерея: она выходитъ пятью (sic) открытыми арками на ущелье (рис. 55). Ширина каждаго пролета—2 а. $^1/_2$ в., высота съ верхомъ 2 а. $7^1/_2$ в. Только съ краевъ галлереи глухія стѣны.

На террасѣ выше церкви съ сѣверо-запада также остатки капитальной постройки. Помѣщенія имѣются и въ самой этой террасѣ.

Моему стражнику Амбардзуму, урядніку, подъ 50 лѣтъ. Очень положительный, смышленый, изобрѣтательный служака. Древности, такъ старательно осматриваемыя, на него произвели впечатлѣніе.—„Скажите, пожалуйста, въ старину были люди болѣе умны, или теперь?“ спросилъ меня разъ неожиданно Амбардзумъ. Его особенно поражало умѣнье древнихъ выбирать для построекъ мѣста, лучшія не только по удобствамъ, но и по красотѣ. „Какъ здѣсь хорошо!“ восклицалъ Амбардзумъ, какъ только знакомились мы съ мѣстоположеніемъ новаго монастыря. Его поражала прочность полезныхъ сооруженій, давиленъ, погребовъ, мостовъ, грандіозность зданій, монашескихъ помѣщеній и залъ. „Неужели это строили грузины?“ спросилъ Амбардзумъ не въ первый разъ уже въ Опизѣ.—„Да, грузины!“—„Быть можетъ, грузины-католики?“

У армянъ въ простомъ сословіи религія отожествляется съ національностью, и я боялся, сумѣю ли растолковать ему, что грузинъ-католикъ, если,

дѣйствительно, таковой существуетъ, такой же грузинъ,какъ грузинъ-халкедонитъ.

Амбардзумъ Тонсуздженцъ—артануджецъ, католикъ, армянинъ. Его дѣдъ изъ Ахалциха.—„Нѣтъ", отвѣтилъ я Амбардзуму: „это были православные грузины, халкедониты, «hором»ы (ромеи)! Но скажите, какихъ вы имѣете въ виду грузинъ-католиковъ?"—„Мои предки—грузины-католики! Я по-грузински не знаю. Отецъ мой зналъ по-грузински. Дѣдъ мой армянскаго не зналъ, а зналъ по-грузински". Заношу эту замѣтку объ Амбардзумѣ, какъ матеріалъ къ спорному вопросу о грузино-католикахъ.

Названія мѣстныхъ сортовъ винограда:

А) Черные сорта:

1. „Суерекъ", главный сортъ, черный. Этотъ виноградъ хорошо родится и созрѣваетъ только въ Гвердѣ и Джмеркѣ. Его можно держать цѣлый годъ. Вина изъ него не готовятъ. Ягоды не особенно крупныя, шарообразныя, но къ концу съ заостреніемъ.

2. „Ахелекъ", черный съ свѣтлымъ. Хорошъ и для ѣды, и для вина. Бываетъ въ Цѣкалтѣтрѣ, Бердѣ, но лучше всего опять-таки въ Джмеркѣ и Гвердѣ. Ягоды крупныя.

3. „Черный орджохулъ" (тур. „сіаѓ орджохул", арм. „сев орджохул"), не особенно крупный, для ѣды.

4. „Саперавъ" [1]) (საფერავი), для вина, поспѣваетъ, какъ всѣ черные сорта, позднѣе бѣлыхъ.

5. „Сирклевъ", для вина.

6. „Джѣа" (ჯანჯა), для вина.

7. „Халтуръ" (ხალთური), для вина.

8. „Ат-мемеси". Такъ называютъ и армяне, но молодой чиновецъ, не знающій грузинскаго, назвалъ его и по-грузински: цхенис-дзудзуй (ცხენის ძუძუ). Есть и бѣлый, и черный сортъ. Оба сорта для ѣды.

9. „Шавропъ" (შავრობა).

В) Бѣлые сорта:

1. „Турванда", крупный, поспѣваетъ рано, для ѣды.

2. „Девришъ(sic)-Али", крупный, золотистаго цвѣта, съ прекраснымъ ароматомъ, больше для ѣды.

3. „Бѣлый орджохулъ" (тур. „баяз орджохул", арм. „чермак орджохул"), для ѣды.

4. „Мелюскютъ" (მელისკუდი), для ѣды. Бываетъ вездѣ, однако въ Опизѣ нѣтъ. Золотистый.

---

1) На мѣстѣ грузинскимъ словомъ „саперав" называютъ и „чіапер" (ჭიაფერი), растеніе съ красными ягодами на продолговатыхъ гроздяхъ. Въ Артвинѣ, какъ мнѣ сообщили, употребляютъ его ягоды для окраски вина въ красный цвѣтъ.

5. „Хевардулъ“ (ხვავრდული), для ѣды, золотистаго цвѣта.

6. „Бутко“ (ბუტკო). Настоящее вино выдѣлывается изъ него. Ягоды мелкія.

7. „Горгоулъ“ (გორგული), золотистый, сравнительно мелкія ягоды.

8. „Цкалтетуръ“ (წყალთეთრული?), для ѣды, также и для вина.

9. „Пундух-узуми“ (орѣшковый виноградъ), мелкія, круглыя ягоды, очень сладкія; зрѣлъ сейчасъ (въ Джмеркѣ я ѣлъ его 20 августа).

Еще „шишвелъ“ (შიშველი)—красный виноградъ, ягоды не крупныя.

„Пармах-хатунъ“ бываетъ и бѣлый, и черный. Ягоды крупныя.

Въ числѣ этихъ сортовъ есть зимніе. Ихъ держатъ въ амбарахъ. Послѣ сбора въ сентябрѣ—октябрѣ можно сохранять пять, шесть мѣсяцевъ (Таковы: суерекъ, ахелекъ, черный орджохулъ, ат-мемеси черный; бѣлый орджохулъ, девришъ-Али, ат-мемеси бѣлый, отчасти и бутко).

18-го августа. Среда.

Дополняю описаніе зданій. Въ барабанѣ опизскаго храма больше оконъ (6), чѣмъ въ шатбердскомъ. Барабанъ 12-тисторонній. Парныя полуколонки на соединеніяхъ стѣнокъ; нѣкоторыя изъ нихъ разукрашены рѣзьбой, хотя и простой (крученіе). Церковь оріентирована не на востокъ, а на сѣв.-востокъ, пожалуй, еще болѣе: на с.-с.-востокъ. Сообразно съ этимъ, когда я говорю о южн., вост. и пр. стѣнахъ храма, то имѣю въ виду соотвѣтственное отклоненіе. Вызвано это тѣмъ, что длинный храмъ иначе нельзя было помѣстить на узкой террасѣ. — Стѣна трехсводчатаго зданія толщиною 1 а. 12—13 вв. — Въ зданіи съ галлереею купольный залъ имѣетъ двѣ двери, одну восточную, другую южную, выходящую въ галлерею. Есть углубленіе, точно дверь въ сторону сводчатаго зала того же зданія, въ западной стѣнѣ, близко отъ южной двери, но оно заложено. Боковыхъ оконъ нѣтъ. Длина (вдоль галлереи) центральнаго четыреугольнаго окна въ куполѣ 1 с. $^1/_4$ а., ширина 2 а. 13 в. Дворъ выходитъ сравнительно узкой полосою вдоль западной, resp. сѣверо-западной стѣны зданія съ галлереею. Ограда изъ крупныхъ камней древней кладки; собственно это стѣна верхней смежной террасы. Изъ этой полосы двора первоначально выходили въ ворота навстрѣчу шатбердскаго пути, поднимающагося съ опизской рѣки. Ворота помѣщены между фасадомъ верхней террасы и западной стѣною зданія съ галлерею. Ширина воротъ была 2 а. $9^1/_2$ в. Впослѣдствіи ворота были сужены новой кладкой и обращены въ калитку (шир. 1 а. 11 в.).

Двухъ носильщиковъ, все изъ Чидиля (Чедила), я отправилъ крутымъ подъемомъ въ Берту. Они понесли багажъ. Я со стражникомъ туда же двигаюсь въ обходъ, частью въ объѣздъ черезъ Капарію. До нея спускъ, потомъ подъемъ, но съ Капаріи прекрасная дорога. При этомъ переходѣ двигаться пришлось по берегу Имерхева полчаса въ самомъ началѣ отъ монастыря и $^1/_4$ часа передъ Капаріею, когда спустились уже въ капарійскіе сады. Тронулись мы изъ села Опизы въ 7 ч. утра.

Спустились до развалинъ монастыря. Минутъ 15—20 задержался опять въ нихъ, осматривалъ дополнительно. Въ $7^1/_2$ пустились въ путь. Въ самомъ началѣ моя лошадь сорвалась съ дороги и свалилась по склону, но не далеко. Я успѣлъ

освободить обѣ ноги и остался на землѣ, на самой дорогѣ. Лошадь лишь выбила себѣ зубъ. Удачному высвобожденію ногъ изъ стремянъ помогли лапти. Они у меня поверхъ сапогъ, и ноги далѣе кончиковъ не входятъ въ стремена. Полчаса все же ѣхалъ я дальше (стражникъ не садился ни разу на свою лошадь), а потомъ пришлось слѣзть. Лошадь и безъ сѣдока мѣстами трудно было провести. Въ общемъ все же дорога хорошая. Хозяинъ-мусульманинъ на одномъ поворотѣ [1]), далѣе котораго Опизы не видать, самъ предложилъ мнѣ проститься съ церковью. Я охотно и въ то же время съ грустью бросилъ послѣдній взглядъ на монументальныя постройки куропалата и энергичныхъ продолжателей его дѣла, не только заглохшаго въ жизни, но и такъ незаслуженно забытаго наукою.

Мы прошли мимо Авазанета и поровнялись съ горою Шаанъ-кая. Внизу раньше на самомъ берегу замѣтилъ кукурузныя пашни Ипиришлуха съ двумя домами. Напротивъ, на горѣ, на открытомъ лугу тоже опизскія пашни, „мезре“, но это не Опис-чала. Опис-чала скрыта за склономъ. Вскорѣ начался болѣе крутой спускъ къ Имерхеву. Передъ спускомъ жалкій родничекъ. Мѣсто называется Сасвенъ (სასვენი).

Въ $8^1/_2$ ч. мы уже шли внизу у берега Имерхева, проходя время отъ времени сады. На той сторонѣ имѣются и пашни, кукурузныя. Въ одной изъ нихъ я замѣтилъ деревянный амбаръ для кукурузы на четырехъ высокихъ ножкахъ. Въ Гуріи его называютъ „паліа“, здѣсь „багии“. Видѣнный мною экземпляръ малъ и на болѣе высокихъ ножкахъ, чѣмъ гурійская „паліа“.

Въ 9 ч. я былъ въ Капаріи. Здѣсь впервые услышалъ терминъ „пархъ“. Гостившій въ Капаріи цкалтетрецъ на мой вопросъ, что это за „пархъ“, про который онъ говоритъ, сообщилъ: „повыше Берты имѣется пещера. Она велика. Доступъ невозможенъ. Расположена высоко у середины скалы. Это тамъ „пархъ“. Одинъ бертинецъ устроилъ разъ деревянную лѣстницу, поднялся до пещеры, посмотрѣлъ, но войти не рѣшился: испугался“.

До сихъ поръ всѣ мои разспросы о „парех“ѣ, какъ словѣ или какъ мѣстѣ, вызывали лишь недоумѣніе. И здѣсь впрочемъ „парех“ знаютъ лишь какъ названіе мѣстности. Тотъ же цкалтетрецъ разсказалъ: „еще до войны въ Бертѣ около Пареха былъ найденъ мѣдный сосудъ съ надписью. Нашедшій захватилъ его съ собою, когда по дѣлу ходилъ въ Батумъ. Надпись оказалась грузинской. Онъ продалъ сосудъ какому-то грузину всего за четвертакъ („пять курушовъ“). Вообще въ Бертѣ не разъ находили и клады“.

Отъ капарійскаго старшины, моего хозяина, узналъ, что камень съ надписью изъ Порты взялъ г. Шубинскій. Мой хозяинъ самъ доставлялъ ему, каймакаму. Онъ помнитъ, что въ день, когда г. Шубинскій уѣзжалъ, тотъ камень валялся у дверей его дома въ Артвинѣ.

---

1) Это „Дъсакелъ“, что̀ сопровождавшій насъ случайно старикъ опизецъ произнесъ: Цисакелъ (ცისაკელი), но, къ сожалѣнію, онъ косноязыченъ, и не могу полагаться на его произношеніе.

Въ 12 ч. выѣхали мы, я и стражникъ, изъ Капаріи въ Берѣу. Отсюда, дѣйствительно, можно было ѣхать. Надо было только перевести лошадей черезъ Карчхалку. Эта вторая Карчхалка, поменьше, протекаетъ черезъ селеніе Берѣу, т.-е. различные его отселки и впадаетъ въ Имерхевъ съ запада Капаріи. Рыбъ въ ней, повидимому, масса. Послали человѣка при мнѣ съ сѣтью накидкою (ხსნადი), называемой здѣсь турками (мусульманами-грузинами) и армянами „тор“омъ. Минуты черезъ три-четыре онъ вернулся съ десяткомъ, другимъ весьма вкусной мелкой (2—3 в.) рыбы. Это „сазан“ у нихъ, она нѣсколько костиста.

Поднялись на правой сторонѣ Карчхалки по новой дорогѣ, и сейчасъ же повернули тыломъ къ р. Имерхеву. Дорога шла вверхъ по правому берегу шумной Карчхалки. По лѣвую руку оставили селеніе Цкалтетра. Въ 12 ч. 50 м. достигли древняго моста, узкаго, однимъ сводомъ, изъ камня, и перешли опять на лѣвый берегъ. Въ 1 ч. 10 м. мы были у перваго „мезре“ Берѣы. До Куліаѣъ-дерэ, въ самой Берѣѣ, мы продолжали ѣхать по лѣвому берегу. Отсюда лошадей съ людьми отправилъ въ кварталъ (меһле) Папауръ, въ домъ моего берѣинскаго хозяина, брата мѣстнаго старшины, а я со стражникомъ и самимъ хозяиномъ поднялся вверхъ. Въ 2 ч. 10 м. мы были у монастырской церкви и монастырскихъ построекъ въ развалинахъ надъ ущельемъ Талтошою (рис. 56).

Берѣинскій монастырь находится на высокомъ возвышеніи въ точности на сѣверо-западѣ отъ точки соединенія Талтошской рѣчки съ Карчхалкою. Трапезная (ее здѣсь называютъ „хане“, заѣзжимъ домомъ) вытянута надъ Талтошскимъ ущельемъ, направляясь съ сѣверо-запада или, точнѣе, съ сѣв.-сѣв.-запада. Поблизости нагорныя „мезре“ Берѣы: на сѣверо-западѣ—Цандилауръ (подъ нимъ Сакоцелъ), на сѣверо-востокѣ—Дид-агара (დიდ აგარა).

Поровнявшись съ церковью, теперь мечетью безъ минарета[1]), съ юго-восточной стороны, со стороны ущелья Талтоши, я долженъ былъ продолжать путь далѣе (къ церкви небольшой, но крутой подъемъ), чтобы обогнуть древній храмъ съ запада. Но по пути я попалъ на поворотѣ въ трапезную, юго-восточный (для краткости можемъ назвать и южнымъ) фасадъ которой вмѣстѣ съ церковью-мечетью видѣлъ издали. Къ сожалѣнію, кромѣ этого фасада и слабыхъ остатковъ другихъ стѣнъ, иногда лишь у самыхъ основаній, отъ зданія не осталось ничего. Хотя братъ старшины и увѣрялъ, что они никогда не трогаютъ ни одного камня сего мѣста, ибо это „вокуфъ“ (sic), но внутри всѣ своды и колонны этой, теперь для меня вполнѣ ясной по плану трапезной, такъ чисто убраны, что сомнѣнія не можетъ быть въ расхищеніи остатковъ древности человѣческими руками.

Залъ оріентированъ на сѣверо-востокъ. Въ длину направленіе его съ сѣверо-востока на юго-западъ (9 с. 12⅜ в.), въ ширину съ сѣверо-запада на юго-востокъ (6 с. 1 а. 12⅞ в.). Это просторное помѣщеніе было разбито

1) Мулла влѣзаетъ на дерево и оттуда совершаетъ свои очередные зовы.

церковными строчными буквами, причемъ впадины и здѣсь выкрашены красной краской, но, къ сожалѣнію, сами буквы соскоблены въ наиболѣе интересныхъ мѣстахъ:

ⴱⴻⴳⴰⵔⵜⴰⵏⴰ ⵜⴰⵔⵓⵜⴰ ⵔⵓⵔ ⵢⵔⵔ[ⵓ] ⵃⵔ[1])
Ⴑ ⵜ ⵊⵏ ⵔⵓⵔⵙ ⵙⵎⵎⵉⵜⴰ ⵊⵏⵔ

სჴჳლთა ღმთისთა ესე ქვანი მე — Во имя Бога эти камни принесъ я,
დავითმა ესაღ ბრძანებითა მოვი- — Давидъ, по приказанію Исаи.
ტანე

Берѣтинская церковь представляетъ замѣчательный матеріалъ для вопроса о перестройкахъ древнихъ храмовъ въ Шатбердѣ, Опизѣ и пр., вообще для вопроса о куполѣ и барабанѣ. Со времени ознакомленія съ купольными залами въ Опизѣ въ постройкахъ Ашота, я началъ думать о томъ, что куполъ, быть можетъ, имѣлся и въ церквахъ Ашотова времени, но безъ барабана. Такимъ образомъ при перестройкѣ базиликъ въ крестообразные храмы мастера въ куполѣ дѣлали нововведеніе лишь постройкой барабана.

Берѣтинская церковь, четыреугольная и внутри, какъ внѣ (длина 6 с. $9^1/_4$ в., шир. 4 с. 2 а. $11^5/_8$ в., толщина 1 а. $10^3/_8$ в.), представляетъ базилику съ тремя нефами, центральнымъ и боковыми, болѣе низкими и болѣе узкими (шир. 1 с. $7^3/_4$ в.). Нефы другъ отъ друга отдѣляются рядами колоннъ, соединенныхъ арками. Въ каждомъ ряду три арки: онѣ опираются на пять колоннъ, изъ коихъ двѣ крайнія пущены по стѣнѣ. Впрочемъ ни одна изъ древнихъ колоннъ не сохранена. Старожилы разсказываютъ, что прежнія колонны были тонки, но замѣчательно чисто сработаны, круглы[2]). Но не помнятъ, были ли онѣ изъ цѣльныхъ камней. Центральный нефъ не особенно выше боковыхъ. Это происходитъ отчасти и отъ того, что у боковыхъ нефовъ не одинъ общій продольный сводъ, а въ каждомъ изъ трехъ отдѣленій по собственному поперечному своду, и верхи этихъ сводовъ боковыхъ нефовъ приходятся въ уровень съ основаніемъ продольнаго свода центральнаго нефа. При такомъ соотношеніи потолковъ центральнаго нефа съ боковыми освѣщеніе черезъ стѣны центральнаго нефа поверхъ боковыхъ исключается. Въ связи съ этимъ находится купольное освѣщеніе. Средняя часть центральнаго нефа завершается куполомъ безъ барабана. Сейчасъ два окна въ куполѣ, южное и сѣверное. Такъ

1) Я оставляю въ церковной транскрипціи ⵃⵔ, какъ исправлено красившими буквы, хотя какъ будто чтеніе должно быть ⵒⵊ. Возможно впрочемъ, что ⵊ — остатокъ чтенія ⵊⵗⵏⵙⵜ *моимъ*, напр. ⵏⵙⵒⵙⵜⵙ *иждивеніемъ*. Пустые промежутки и на камнѣ таковы, напр. между Ⴑ ⵜ и ⵊⵏ. ⵊⵏⵔ=ⵙⵙⵊⵙ. Однако здѣсь отъ ⵊ за потертостью крючка ⵛ осталось начертаніе ⵏ, что легко принять за ⵊ.

2) Какихъ-либо угловъ („коша, моша“) не было, говорили мнѣ берѣтинскіе старики.

ли было и въ древности, какъ увѣряютъ бертинцы, или первоначально купольное освѣщеніе было центрально, какъ въ купольномъ залѣ зданія съ галлереею въ Опизѣ? Я стоялъ бы за послѣднее рѣшеніе. Куполъ отчасти, несомнѣнно, реставрированъ при передѣлкѣ въ мечеть, какъ кое-что и другое въ подробностяхъ церкви. Алтарнаго полукружія нѣтъ. Не было его и въ древности: восточная стѣна была плоска. Передѣлка мечети этой подробности ни въ какомъ случаѣ не касалась. Внутри кладка грубая, кромѣ сводовъ и купола. Церковь была оштукатурена и расписана: въ среднемъ окнѣ восточной стѣны, какъ и въ другихъ мѣстахъ, сохранились куски штукатурки съ остатками древней росписи. Церковь правильно оріентирована.

Окна три въ восточной стѣнѣ: центральное, большое, вверху въ среднемъ нефѣ, два поменьше въ боковыхъ ниже.

Подъ центральнымъ окномъ однако задѣлано заново углубленіе или отверстіе пролета. Здѣсь, по всей вѣроятности, было въ среднемъ нефѣ алтарное углубленіе.

Одно западное окно вверху. Внизу тамъ же дверь не прослѣживается.

Два окна въ южной стѣнѣ, одно въ западномъ сводѣ, другое въ среднемъ — южнаго нефа. Въ среднемъ сводѣ это окно у восточнаго края. У него снаружи верхній камень съ вырѣзанною на немъ подковою. У западнаго края была дверь (южная), большая (шир. 1 а. 15¼ в.), высокая (1 с. 2 в. безъ полукруглаго верха), теперь заложенная и почти прикрытая минбаромъ мечети: верхъ двери былъ полукругомъ.

У мечети сейчасъ входъ, конечно, съ сѣвера.

Во дворѣ на сѣверо-западѣ отъ церкви водопроводная труба, узкая, такая, какая попалась мнѣ на глаза по пути въ Анчу (см. *Дневн.*, стр. 93).

Остатки болѣе или менѣе крупныхъ построекъ имѣются и за сѣверо-западной стѣной трапезной, а также за храмомъ. Были постройки сейчасъ за его западной стѣной.

Спустившись съ церкви по пути въ мехле Папауръ и перейдя рѣчку Талтошку, по подъемѣ слѣва дороги я былъ пораженъ каштаномъ громадныхъ размѣровъ: окружность его у основанія 3 с. 6 в.

Мехле селенія Берты, начиная съ мечети по правой сторонѣ Карчхалки:

1) Нукауръ (ნუკაური), монастырская часть.
2) Папауръ (პაპაური).
3) Шанаретуръ (შანარეთური).
4) Тавказе (თავკაზე), выше Нукаура, на правомъ берегу Карчхалки.
5) Гулауръ (გულაური), напротивъ Тавказе, на лѣвой сторонѣ.
6) Ара-меле (мехле), между Тавказе и Папауромъ,
7) Соломандзе (სოლომანძე), на лѣвомъ берегу, противъ Папаура.
8) Чедліа (ჭედლიან), въ самомъ низу.

„Мезре“: 1) Джораса.
„ 2) Сакоѣлъ (სვეტ̇ელ̇ или სახვეტ̇ელ̇[1]) } рядомъ; 2а) еще Эджеларъ
„ } около Джорасы.
„ 3) Исламоѓларъ. } 4а) Оконцо (ოქონტო) въ сторону Берты.
„ 4) Цандилауръ. }
„ 5) Дид-агара.
„ 6) Силаурѣтъ.
„ 7) Дуганала.
„ 8) Эджванта.
„ 9) Закареулъ.
„ 10) Кокбоуръ.
„ 11) Дабладжеѣтъ, по сю сторону той горы, называемой Ланкелауръ (они говорятъ Ланкелаур-ѣейеси), по ту сторону коей лежитъ Верхняя Порта. Дорога идетъ отсюда въ Дабладжеѣтъ, потомъ въ село (мезре) Порту, а оттуда внизъ въ „баѓларъ“ (сады) или монастырь Порту.

Парехѣтъ[2]) находится въ „мезре“ Дуганалѣ.

Названія яйлъ Берты:

1) Самдзаре-хеў, въ горахъ.
2) Даба-яйласи „
3) Карчхалъ „
4) Биркпала: это на той горѣ, которую мнѣ показывали изъ Верхней Порты (см. *Дневн.*, стр. 137).

Берта на видъ богатое село. Видно большое и умѣлое трудолюбіе. Орошается все, какъ впрочемъ въ большинствѣ видѣнныхъ мною селеній Кларджетіи. Я не вхожу въ данномъ случаѣ въ исторію мѣстнаго орошенія, разработка котораго въ краѣ, по всей видимости, принадлежитъ и грузинамъ, судя по переживаніямъ въ терминахъ (см. ниже, стр. 173). Достатокъ сказывается и въ современномъ домашнемъ комфортѣ. Здѣсь, да и въ Капаріи первый разъ получилъ я возможность сидѣть на высокомъ стулѣ и писать на столѣ. Яйца, курицу можно достать. Водится и съѣдобный сыръ. У моихъ хозяевъ чай, сахаръ и даже самоваръ. Скороговорливые бертинцы и перенимаютъ все быстро.

Знакомый мой бертинецъ и въ Ошизѣ, гдѣ онъ переселенецъ, сохранилъ свои прогрессивныя качества: у него оказался чайный сервизъ. И пшеничный хлѣбъ пекутъ бертинцы лучше, не подаютъ сырымъ. Хотя долженъ

1) Произносятъ и Сахвецелъ (სახვეტ̇ელ̇).

2) Такъ—Парехѣтъ (პარხეტ̇ი), а не Парехъ или Парехъ произносятъ въ Бертѣ; конечное т—окончаніе род. пад. мн. числа, которое въ другихъ географическихъ названіяхъ появляется исключительно въ эмфатической формѣ та, напр. Берта, Хандзта и т. д.

признаться, что я предпочиталъ лучше мочить въ теплой водѣ 10-ти дневный зачерствѣлый артануджскій хлѣбъ и грызть его, чѣмъ ѣсть свѣже-испеченный хорошій берѣтинскій „круглякъ“. Но простыни до Берѣты не видѣлъ; была она, несомнѣнно, и въ Капаріи, гдѣ ночевать не пришлось. [Здѣсь какъ и въ Берѣтѣ окна нѣсколько больше дыръ и со стеклами. Веранда глубокая, крытая, съ боковыми стеклами, какъ всегда, снабжена уже балюстрадою съ открытой стороны; столбики этой балюстрады и называются „пармахлухъ“: вдоль этой балюстрады бываютъ высокія сидѣнія (нейкѣ, артан. нейа), скорѣе нары, приспособленныя для лежанія. Для удобства пріема гостей верхній этажъ и еще впрочемъ амбаръ вверху; семья, домашніе, особенно женщины и дѣти внизу.] Вообще постель въ Берѣтѣ подали совершенно новую, поразительной чистоты. Достаточно сказать, что Берѣта — первое селеніе, которое уже три года пользуется новой дорогою: дорога доходила до начала села, теперь сами сельчане провели ее почти до другого конца и проводятъ далѣе. На этой части разъ, правда, съ трудомъ пришлось провести лошадь и безъ сѣдока, но все же стараніе для улучшенія пути приложено.

Здѣсь въ особомъ распространеніи слива чанчуръ (ჭანჭურ) или, какъ произносятъ грузины-мусульмане, чіанчуръ (ჭიანჭურ). 19-го августа. Четвергъ.

Болѣзнь, которой подвергается и здѣсь виноградъ, называется „нѣсъ“: это—мильдіумъ, по-гурійски „нацаръ“ (ნაცარი). Здѣшніе жители приписываютъ болѣзнь туманнымъ днямъ, какъ впрочемъ и въ Гуріи.

Въ 7 ч. утра тронулись мы изъ берѣтинскаго квартала Папаура въ Парехѣтъ. Со мною кромѣ стражника были парень съ аппаратомъ, братъ старшины и Хуршудъ, его же родственникъ. Сначала лошадей вели, но, выйдя за Талтошской рѣчкой на дорогу, мы со стражникомъ поѣхали. Въ Берѣтѣ имѣются лишь мулы (джор-и), но и тѣ угнаны теперь въ горы.

Только-что миновали мечетскую, т.-е. монастырскую гору, выѣхали надъ самой Карчхалкой по правую сторону, и съ нею мы не разставались почти до конца пути.

Показались горы Савасэ (სავსე), Биркнала. Послѣднее произносятъ здѣсь и Биркиннала. Въ Портѣ эту же, повидимому, гору называли Бикналою.

Какъ только стали выѣзжать надъ самой Карчхалкой, нашъ путь пошелъ вдоль безконечнаго арыка. Спустя 40 минутъ мы покинули его, чтобы разъ черезъ нѣсколько минутъ опять встрѣтиться съ нимъ, переѣхать и проститься на все время пути. Арыкъ (harḳ, какъ называютъ теперь здѣсь, да и въ Грузіи: ხრხო arq-i) идетъ въ кварталъ Нукауръ. Онъ—наслѣдіе еще грузинскаго господства, дѣло древнихъ грузинъ, и до сихъ поръ сохранилъ древне-грузинское названіе: дидро (დიდრო[ჲ]). Въ 7 ч. 52 м. мы проѣхали горный потокъ, называемый Силаурѣтъ-су [სილაურეთ წყალი]. Въ 7 ч. 55 м. мы были въ „мезре“ Кобкурѣ. Мы здѣсь ѣхали уже почти на самомъ берегу въ уровень съ Карчхалкою. Тянется рядъ мельницъ. Лошадей оставили въ Кобкурѣ и далѣе пошли пѣшкомъ. Въ 8 ч. 20 м. мы завидѣли гору Кауталакъ (კაუთალაკი) въ

перспективѣ Карчхальскаго ущелья, и вскорѣ простились съ Карчхалкою, чтобы подняться на правый берегъ Дуганальской рѣчки. Вдали на лѣвомъ берегу я увидѣлъ высокую скалистую вершину Баяз-кайа.

Въ 8 ч. 30 м. перешли по хорошему деревянному мосту Дуганальскую рѣчку, а не Парехтскую еще, такъ какъ Парехтъ собственно та часть лѣвой стороны ущелья, гдѣ развалины церквей. Продолженіе же той обрывистой горы на юго-востокъ, въ сторону Карчхалки, съ отвѣсной стороной называется Дюзташомъ *Прямымъ*, т. е. *отвѣснымъ камнемъ* (рис. 57). Въ этой отвѣсной скалѣ и находится пещера: около нея мы были въ 8 ч. 50 м. Съ западной, resp. сѣверо-западной стороны она защищена выступомъ скалы настолько, что когда мы подошли саженей на пять съ этой стороны по древней, полуобвалившейся дорогѣ, то пещеры уже не могли видѣть: ее заслонялъ съ сѣверо-запада выступъ. Мы не видѣли ея и съ наклонной, но просторной площадки, выступающей изъ скалы въ сторону ущелья Дуганалы также высокимъ обрывомъ, хотя эта скала довольно далека, саженей на 12—15 отъ пещеры. Зѣвъ пещеры не кажется особенно широкимъ. Отъ верхняго края скалы она дальше, чѣмъ отъ почвы у ея основанія, если даже не считать возвышающейся далѣе вершины горы: до низу отъ нея приблизительно 12 саженей. Но она не такъ недоступна, какъ кажется издалека. Мѣстные добрались до пещеры на двѣ, три сажени отъ ея оставшагося вверху зѣва или, быть можетъ скорѣе, на три человѣческихъ роста. Чтобы проникнуть внутрь, надо предварительно за день заказать на мѣстѣ лѣстницу. Мнѣ обѣщали сейчасъ же при осмотрѣ соорудить ее, захватили съ собою людей, топоръ, веревки, но на мѣстѣ отказались. Сказали, что надо было имъ за день подготовить матеріалъ. По словамъ монахъ проводниковъ въ Бертѣ нѣтъ ни одного, побывавшаго въ пещерѣ. Старики передаютъ (ср. стр. 167): когда-то одинъ изъ бертинцевъ соорудилъ лѣстницу, вошелъ въ пещеру, но ничего въ ней не нашелъ; валялась въ ней старая деревянная колыбель, и онъ ее выбросилъ. Не есть ли „деревянная колыбель“ новое осложненіе разсказа повидавшаго пещеру? Не видѣлъ ли онъ въ ней могилу съ обычнымъ колыбелеобразнымъ надгробнымъ камнемъ? Пусть удостовѣритъ будущій путешественникъ, который будетъ располагать бо́льшимъ временемъ.

Въ древности дорога была высѣчена вплоть до пещеры. Я прошелъ до совершенно обвалившейся части, далѣе она опять продолжается. Да и дальше я даже могъ пройти, перелѣзши по весьма удобнымъ выступамъ надъ обвалившейся частью, на протяженіи $1^1/_2$ сажени, но было безцѣльно, разъ подняться въ пещеру не было возможности. Въ пещеру, повторяю, теперь и мѣстные отказываются подниматься. При мнѣ были лучшіе бертинскіе ходоки по скаламъ, такъ сказать скалолазы. Одинъ изъ нихъ прямо по отвѣсу, безъ всякой дороги, сбѣжалъ внизъ на глубину 10 саженей, когда я уронилъ складную металлическую ручку, садясь на выступѣ у обвалившагося пути для составленія дневника (приходилось ждать освѣщенія скалы съ пещерою для фотографированія), и онъ черезъ $3^1/_2$ минуты доставилъ мнѣ ее обратно по тому же отвѣсному пути или, правильнѣе сказать, безъ пути.

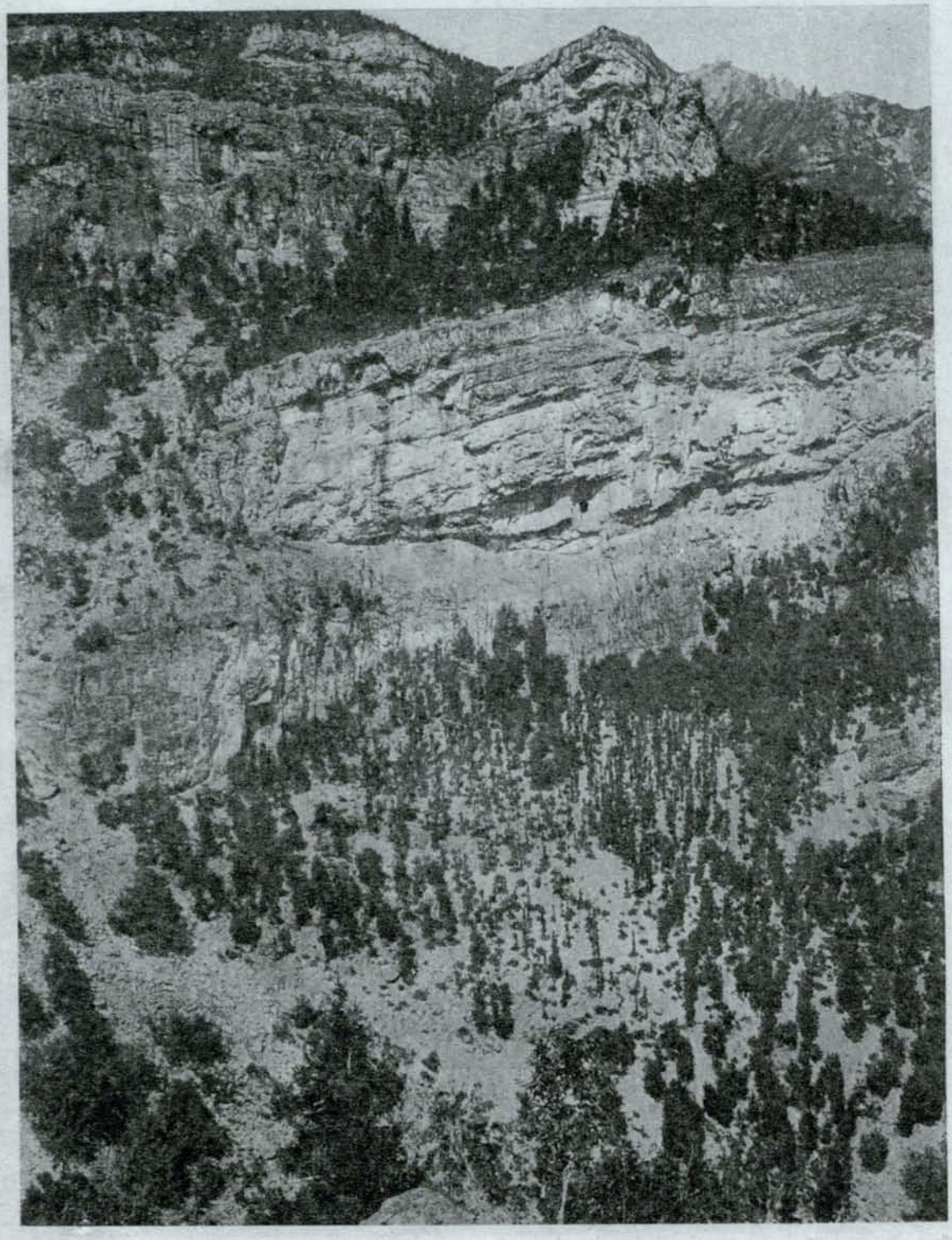

57. У Парехта. Дюзташъ съ пещерою отшельника (къ стр. 174).

58. Парехѣ. Стези подъ скалою съ водопадомъ, путь къ развалинамъ церквей (къ стр. 175).

Изъ-подъ пещеры прекрасный видъ по Карчхальскому ущелью вплоть до Ахиза-таша у Артануджа.

Въ 9 ч. 50 м. мы двинулись обратно, перешли назадъ площадь выступа-скалы, но не спускались внизъ, а стали подниматься вверхъ по дорожкѣ, по направленію къ юго-западу. Спустя четверть часа мы стали огибать гору или склонъ горы „Парехт̀а]-ят̀аг̀и“ (другой бертинецъ поправилъ и сказалъ: „Джелей-ят̀аг̀и“), и передо мною открылась неожиданная картина (рис. 58): по лѣвую руку прямо передо мной на высотѣ церковь (у ея сѣверо-восточнаго угла постройка, кажущаяся круглою башнею), а справа водопадъ, дождемъ спадающій мимо стези (съ сѣв.-вост. на юго-зап.) въ скалѣ, стези къ церкви, и затѣмъ стекающій по скалѣ. Все это обращено на югъ и юго-западъ, къ глубокому ущелью Дуганалы, въ рѣчку котораго и спадаетъ горный потокъ-водопадъ. Эта полоса — часть ущелья или открытой широкой лощины, сѣверо-западная часть лощины; другая, сѣверо-восточная часть ея скрыта отъ глазъ направо. Весь изгибъ этой лощины, вся лощина съ лѣвой стороны Дуганалы и называется Парехт̀а (ср. стр. 172, прим. 2) или Парехт̀ъ. Сейчасъ *такъ* называютъ мѣстность. Только одинъ упорно произносилъ Парахт̀ъ. Онъ живетъ недалеко отъ Парехт̀а и выдаетъ себя за чичероне. Зовутъ его Мусеемъ Хелимъ-огл̀ы, изъ Зак̀ареула, что̀ онъ и только онъ, опять-таки упорно, произноситъ Зак̀ереулъ. Сообщаетъ массу небылицъ, знаетъ все, не стѣсняется утверждать самоочевидную неправду.

Поднимаясь вверхъ по западному склону Парехт̀-ят̀аг̀а, прежде всего встрѣчаемъ громадную природную скалу, точно колонну, нарочно поставленную у самой дороги. Въ ней повыше человѣческаго роста выемка съ площадкою, гдѣ насыпана груда мелкихъ камешковъ. Издревле остался обычай: проходя мимо, останавливаются, берутъ камешекъ, плюютъ на него и бросаютъ вверхъ въ выемку со словами: „печаль-болѣзнь моя да останется тамъ“ (дерд-марази орда олсун). Поднимаемся выше мимо водопада (весь этотъ подъемъ занимаетъ пять минутъ съ момента появленія церкви, точнѣе, какъ увидимъ, двухъ церквей). Дорога развѣтвляется на двѣ стороны. Направо путь ведетъ сначала къ церковкѣ, затѣмъ къ пещерѣ, затѣмъ къ „дому могилы“ (горхана), къ своего рода мавзолею. Отсюда поверхъ ближайшихъ горъ, особенно черезъ верхъ малаго Карчхальскаго ущелья, открывается большой горизонтъ: видны не только Ахиза-ташъ, у Артануджа, но и Харасунская гора. „Мавзолей“ помѣщенъ выше другихъ построекъ. Онъ сложенъ изъ камня съ цементомъ. Внутри лицевые камни грубѣе сложены, снаружи отдѣланы чище (они обобраны въ большинствѣ). Помѣщеніе довольно просторно (длина 2 с. $2^1/_2$ а.; шир. 1 с. 2 а. 10 в., выс. 1 с. 12 в.). Оно пристроено къ скалѣ, которая и служитъ восточной ея стѣной. Фасадомъ выходитъ на западъ. Въ западной стѣнѣ у южнаго угла и была дверь, узкая. Ширина остатка ея пролета 11 в. Крыша въ два ската, на сѣверъ и югъ. Сохранилась она цѣликомъ. Внутри все въ хаосѣ: видимо, тамъ рылись, хотя свѣжихъ слѣдовъ раскопокъ нѣтъ. Это, я думаю, мѣсто, гдѣ сохранялись тѣла свв. Михаила и Василія, упоминаемыхъ въ *Житіи св. Григорія Хандзтійскаго*.

Въ минутѣ ходьбы отъ мавзолея внизъ на сѣв.-западъ находится пещера. У двухъ ея сторонъ, южной и западной, искусственныя стѣны грубой каменной кладки. Съ сѣверной и восточной, а также сверху скала (вышина 1 с. $10\frac{1}{2}$ в.). Пещера тянется вдоль отъ вост. къ зап. (3 с. 1 а. 12 в., шир. 1 с. 2 а. $4\frac{1}{2}$ в.). Въ южной стѣнѣ имѣется дверь (шир. 1 а. $9\frac{1}{2}$ в., выс. 2 а. $9\frac{3}{4}$ в.). Другая дверь (выс. 2 а. $9\frac{1}{4}$ в., шир. 1 а. $9\frac{3}{8}$ в.) въ западной стѣнѣ у самаго восточнаго угла.

Одно окно небольшое, четыреугольное, почти квадратное ($7\frac{3}{4}$ в. $\times$ $8\frac{1}{2}$ в.) въ западной стѣнѣ, сѣвернѣе двери. Два продолговатыя окна въ южной стѣнѣ. Въ этой же стѣнѣ пять маленькихъ нишъ, четыреугольныхъ, какъ окно.

Менѣе чѣмъ въ минутѣ ходьбы нѣсколько внизъ на сѣверо-западъ помѣщается церковка (длин. 2 с. 2 а. 12 в., шир. 2 с. $\frac{3}{4}$ в.). Она вдѣлана въ скалу съ восточной и сѣверо-восточной сторонъ, но кромѣ юго-восточнаго угла скала нигдѣ не вторгается въ церковь, вездѣ выведена стѣна. Церковка—продолговатый четыреугольникъ съ алтарнымъ полукружіемъ. Верхъ продолговатый сводъ. Кладка, грубая внутри, столь же груба и снаружи (нечистая теска, толстые слои извести въ промежуткахъ лицевыхъ камней). Внутри однако она была оштукатурена и выкрашена, храмъ въ черный, алтарное полукружіе въ бѣлый цвѣтъ. Здѣсь на бѣломъ фонѣ остатки красной краски, но слѣдовъ росписи я не нахожу. Въ южной стѣнѣ алтарнаго полукружія снаружи теперь показываютъ удлиненное углубленіе, гдѣ найдены были деньги въ глиняномъ кувшинѣ мѣсяцъ тому назадъ. Показали одну изъ монетъ: греческая мѣдная монета—византійская—съ поистертою легендой. Говоратъ, что нашли будто всего три штуки, но успѣли распродать, одну—греку, уѣхавшему въ Батумъ (Анастасію Чахалову, занимающемуся въ Бертѣ разработкой руды уже три мѣсяца).

Налѣво отъ развѣтвленія пути дорога идетъ сначала на сѣверо-западъ, затѣмъ на юго-западъ. Идетъ она подъ навѣсомъ скалы. Очень интересенъ тутъ водопадъ: онъ ниспадаетъ дождевой скатертью такъ, что проходящій находится между этой дождевой занавѣской, съ одной стороны, и стѣною-скалой, съ другой. Скатерть дождевая шириной въ 2 с. Сейчасъ дуетъ вѣтерокъ, и ее относитъ то въ одну, то въ другую сторону. Зимою, говорятъ, эта дождевая скатерть замерзаетъ, свѣшивается точно бѣлое ледяное полотно.

Эта дорога ведетъ къ церквамъ. Путь всего въ двѣ минуты. Здѣсь двѣ церкви, одна выше другой. Стоящая повыше церковь изъ-за второй выдается алтарнымъ полукружіемъ, что издали кажется круглою башнею. Верхняя церковь (длин. 5 с. 14 в., шир. 2 с. $11\frac{1}{2}$ в., толщ. стѣнъ 1 а. $5\frac{1}{2}$ в.)—продолговатый четыреугольникъ безъ всякихъ застроекъ съ алтарнымъ полукружіемъ, выступающимъ наружу [1]). Двѣ двери—западная, полуразобранная, и

1) Съ сѣверной стороны вдоль пристроены впослѣдствіи два придѣла. Они приходятся крышами подъ самыми скалами. Для безопасности, должно быть, и пролеты скалъ заполнены кладкою стѣнъ, хотя здѣсь могли быть и какія-либо хранилища.

сѣверная (шир. 1 а. $7^1/_2$ в., выс. засорена). Два окна—восточное и западное. Окна—продолговатыя съ круглымъ верхомъ. Верхъ церкви продольнымъ сводомъ, обвалившимся.

Вторая церковь отъ первой отстоитъ на 2 а. 1 в. болѣе и менѣе, словомъ—не ровно: восточные концы сближаются на 11 в., а у западныхъ концовъ полный просторъ. Она—также продолговатый четыреугольникъ (длин. 5 с. 1 а. $3^3/_4$ в., шир. 3 с. 2 а. $9^3/_4$ в., толщ. 1 а. $5^5/_6$ в.), но алтарное полукружіе съ полукуполомъ занимаетъ не всю ширину храма, а лишь среднюю часть (шир. 1 с. 2 а. $7^1/_2$ в.). Съ боковъ придѣлы помѣщены въ этотъ же четыреугольникъ; они въ храмъ выходятъ западными дверями. Въ каждомъ придѣлѣ по окну, но входы къ нимъ такъ засорены, что пришлось ползкомъ спускаться въ южный придѣлъ, а сѣверный совершенно занесенъ: въ него можно было смотрѣть лишь черезъ восточное окно.

Кладка этой церкви значительно аккуратнѣе. Снаружи лицевые камни крупнѣе, но и внутри и снаружи соблюдена извѣстная равномѣрность въ ихъ размѣрахъ. Вдоль церковь раздѣлялась на три нефа, центральный—высокій, боковые—пониже. Боковые нефы (длина 3 с. 1 а. $11^1/_2$ в.) отдѣлялись другъ отъ друга арками на колоннахъ. Арокъ было двѣ, судя по остатку пилястра въ сѣверной стѣнѣ. Отъ пилястра шла, очевидно, поперечная арка къ соединенію двухъ продольныхъ арокъ сѣвернаго нефа. Отъ крайнихъ пилястровъ, выступавшихъ изъ западной стѣны, остались слѣды. Колонны сложены какъ стѣны. Капители—простые плоскіе четыреугольники.

Двери двѣ, западная (безъ верха выс. 2 а. 10 в., шир. 1 а. 11 в.) и южная (выс. 2 а. 14 в., шир. 1 а. $11^1/_2$ в.). Обѣ внутри съ полукруглымъ верхомъ. Къ нимъ раньше была дорога, а также, очевидно, лѣстница. Сейчасъ изъ южной двери можно попасть лишь въ пропасть Дуганальскаго ущелья, а, выйдя изъ западной, легко скатиться туда же. Церкви выведены, какъ обыкновенно, на искусственной почвѣ, на двухъ террасахъ. Вокругъ нижней церкви у соотвѣтственной террасы была оставлена широкая веранда, сейчасъ полуобвалившаяся. Окна прослѣживаются, одно—южное, другое—восточное. Было ли освѣщеніе купольное, былъ ли вообще куполъ, конечно, безъ барабана, рѣшительныхъ показаній нѣтъ, но вѣроятно было, имѣя въ виду скудость оконъ, если не было боковыхъ южныхъ оконъ въ центральномъ нефѣ.

Въ 3 минутахъ ходьбы по дорогѣ вдоль скалы надъ пропастью на сѣверозападъ отъ церкви находится монастырское помѣщеніе, трапезная или синодъ: размѣровъ оно не особенно большихъ (длин. 4 с. $8^1/_2$ в., шир. 2 с. 2 а. $1^1/_6$ в.); зданіе сложено изъ крупныхъ камней. Сохранилась восточная дверь (выс. 2 а. $3^5/_6$ в., шир. 1 а. $9^1/_6$ в.) и два узкихъ продолговатыхъ, съ большимъ расширеніемъ внутрь, окна въ южной стѣнѣ надъ пропастью.

Въ минутѣ ходьбы на западъ все на томъ же уровнѣ развалины маленькой постройки, которую здѣсь называютъ мельницею. Сейчасъ и признаковъ воды здѣсь нѣтъ. Кладка грубая, но основательная. Сохранилась лишь часть восточной стѣны.

Вернулся домой лишь къ 6-ти часамъ. Пространствовалъ много еще по ближайшимъ мѣстамъ безъ всякихъ дорогъ, частью отыскивая удобные пункты, чтобы сфотографировать сначала Дуташъ, затѣмъ — Бертинскій монастырь, частью довѣряясь разговорамъ объ остаткахъ древностей. Разговоры о неоправдавшихъ ихъ мѣстахъ опускаю.

Бѣглыя замѣтки о бертинскомъ костюмѣ.

Женскій костюмъ.

„пэс“—надѣвается на самую голову.

„лечекъ“ (ср. ლეჩაქი) — часть женскаго головного убора, виситъ за уголъ, на фесѣ, перекинутъ за спину, захваченъ ремнемъ („баг“) передника.

„башортукъ“ — накидывается сверху косынки при выходѣ изъ дома недалеко, напр., на мельницу, къ ближайшей сосѣдкѣ и т. п.

„чар“— надѣваютъ, когда выходятъ въ мечеть, на богомоліе („зіаретъ“), вообще на сборное мѣсто, или когда ѣдутъ далеко.

„касаба“—платокъ, косынка, кругомъ головы, сверху *башортука*.

Поверхъ *касабы* носятъ также, какъ армянки, рядъ монетъ на нитки, но ихъ немного, четыре, пять штукъ, и нѣтъ особаго названія, и эта—нить *касабы*, у армянъ—„чаткноц“ (ճատկնոց).

„кеомлек“—рубашка, всегда цвѣтная.

„тон“ — дамскіе кальсоны, всегда цвѣтные, яркіе, обыкновенно красные. Называютъ ихъ и „шалвар“, но у женщинъ одинъ *тонъ*: онъ и нижній, и верхній.

„чораб“—носки, мѣстной работы.

„энтери“—длинный хитонъ.

„нештамал“ — передникъ.

„баг“ — завязки или ремни передника. Полы передника закладываются въ „баг“, если нужно, когда напр. ѣдутъ верхомъ.

„кушакъ“ — поясъ подъ передникомъ.

„хэрха“ — надѣвается поверхъ *энтери*, когда отправляются въ гости. *Хэрха* замѣняетъ *кабу* армянокъ (артвинскихъ), но *каба*—длинна, доходитъ до щиколотокъ.

„пануш“ — башмаки.

Мужской костюмъ.

„кабалах“ — башлыкъ.

„кеомлек“ — рубашка бѣлая.

„тон“ — кальсоны, бѣлые.

„шалвар“ — брюки.

„учхур“ („ухчур“) — гачникъ (ბოხჩები).

„чораб“ — носки.

„йемени“ — чусти (ჩუსტი).

„мест“ — подъ *йемени*, съ голенищемъ.
„кӣпш“ — кожаный поясъ.
„зубун“ — нижній зипунъ, застегивается на всѣ пуговицы.
„чоха“ — сверху, также короткая куртка, открытая на груди (въ Артануджѣ ее называютъ „сэхма“).
„кӣлэ“ изъ желтой мѣди — для измѣренія пороха, виситъ на поясѣ (*кӣпш*) на правомъ боку, впереди. Теперь съ пояса свѣшиваютъ на самомъ переди еще ножъ („бичах“) въ ножнахъ („кӣлиф“).
„маӣара“ („су-кӣби“; *маӣару* многіе уже забыли)—кожаный стаканъ, виситъ на поясѣ передъ кӣлэ.
„джузданъ“ – портмоне изъ кожи, перевѣшивается подъ *чохою* черезъ правое плечо наискось: виднѣется лишь кожаный ремень, но не самъ мѣшочекъ, который скрытъ подъ лѣвою рукою или подъ мышкою.
„аӣдан“ изъ желтой мѣди — въ немъ сохраняется деревянное масло для оружія: въ маслѣ мочатъ тряпку и чистятъ оружіе; носятъ его на поясѣ на лѣвомъ боку за бедромъ, а въ Берӣѣ—на самомъ заду.
„ҍедэг“ или, даже берӣинцы сохранили, „ӣиламур“ (ср. груз. ლამური, см. выше, стр. 71,3) — лыжи, которыя здѣсь болѣе округлены. На лыжахъ веревка съ петлею для продѣванія носковъ, а затѣмъ у щиколотокъ обвязывается кругомъ веревкою.
„таварджух“ — кожаный мѣшокъ для провизіи (см. стр. 71,14).
„паст („чобан“) таварджух“ — такой же мѣшокъ пастушескій.
„серг“ (у артануджцевъ „серги“) — коврикъ простой работы (см. стр. 41).

20-го августа. Пятница.

Сегодня въ 7 ч. утра я долженъ былъ выѣхать въ Дабу. У лошади спала подкова, ѣхать безъ подковы по мѣстнымъ дорогамъ, значитъ, подвергать лошадь завѣдомой порчѣ, а чтобы подковать, нужны гвозди, и во всемъ богатомъ селѣ Берӣѣ, гдѣ водятся и мулы, не оказалось ни одного гвоздя. Послали въ „мезре“ Дуганалу, гдѣ у одного жителя, предполагалось, долженъ былъ быть одинъ гвоздь. Вотъ уже 11 ч., но ни гвоздя, ни человѣка.

Съ осмотромъ Берӣы и особенно Парехӣа прямая задача моей настоящей поѣздки въ этотъ край закончена. Закончились, неожиданно, и мои пластинки: одна коробка оказалась разбитой. Вещи на мулѣ направляю прямо въ Артвинъ. Я рѣшилъ все же осмотрѣть по пути Дабу, Джмеркъ и Долискӣану.

Полдень приближался, а человѣкъ съ гвоздемъ не давалъ о себѣ знать. Ждать больше невмоготу было, тѣмъ болѣе, что стали припоминать о случаѣ весною, когда тотъ единственный гвоздь, повидимому, былъ употребленъ уже въ дѣло. Стражникъ досталъ изъ ноги лошади послѣдній гвоздь, на которомъ держалась подкова, чтобы не остаться и безъ подковы, и ровно въ 12 ч. мы выступили изъ Пашаура. Бросилъ я прощальный взглядъ на монастырь, прямо вдали на вершину Дидибэ и на стекающія водопадомъ ниже по ея склону воды Ак-пунӣара.

До моста на Карчхалкѣ мы шли пѣшкомъ. Перешли Толтошку, и послышался зовъ муэззина съ высоты почившаго монастыря. День былъ празднич-

ный, пятница. Было грустно слышать на твердынѣ нѣкогда живого христіанства торжествующій голосъ ислама.... Родныя дѣти тѣхъ, кои соорудили эти памятники христіанства, спѣшили вверхъ въ храмъ изливать свое молитвенное настроеніе въ формахъ, чуждыхъ строителямъ Берѳы. Грустно было смотрѣть, грустно было слышать... За мостомъ мы сѣли на лошадей и вернулись вспять по пути, уже пройденному, когда ѣхали мы изъ Капаріи, но въ сторону Капаріи не спускались. Проѣхали по правому берегу Карчхалки и въ 1 ч. 30 м. мы были въ самомъ селѣ Цкалѳетрѣ и дальше продолжали путь въ подъемъ зигзагами. Съ перевала уже увидѣли Дабу на склонѣ возвышенія надъ Имерхевкою, справа поодаль, между Гвердою и Джмеркомъ, расположенными внизу у самой рѣки. Въ Дабу все отговаривали ѣхать. Говорили, что тамъ ничего кромѣ груды камней нѣтъ. Но я думалъ, что со временемъ и этой груды камней не будетъ, и еще возникнетъ споръ, была ли въ этой Дабѣ въ древности какая-либо постройка, не выдумка ли и это грузинскихъ „легендарныхъ“ источниковъ? Въ 2 ч. 5 м. я проѣзжалъ надъ Гвердою, утопающею въ виноградныхъ садахъ съ ея маленькими амбарами для взвѣшиванія продаваемаго винограда. Тамъ, говорятъ, масса древнихъ давиленъ грузинскаго времени, частью и теперь годныхъ, и теперь находящихся въ употребленіи.

На узкой дорожкѣ, съ которой раза два сорвался было мой артануджскій конь, мало привыкшій къ такимъ путямъ, я замѣтилъ съ удовольствіемъ слѣды лошади. Амбардзумъ объяснилъ: оказывается, въ Дабѣ имѣется одна лошадь. Ослы, конечно, водятся, а также отчасти мулы. Осликовъ вьючатъ виноградомъ въ плоскихъ корзинахъ съ продолговатымъ зѣвомъ и везутъ въ Артануджъ.

Въ 2 ч. 20 м. я въѣзжалъ въ Дабу. Слѣва отъ пути я замѣтилъ древнюю кладку, но проѣхалъ мимо въ селеніе, чтобы дать отдыхъ лошадямъ и разспросить. По случаю пятницы въ селѣ не оказалось ни души изъ мужчинъ, а женщины гостей не принимаютъ, да и не говорятъ съ ними. Стражникъ заподозрилъ отчасти боязнь; боятся, я это замѣтилъ, необходимости подать даровой обѣдъ чиновному лицу, и онъ пошелъ выслѣдить кого-либо. Я вернулся къ развалинамъ, къ юго-западному углу развалинъ; трудно было бы опредѣлить, чего онѣ часть, если бъ отысканный дабинецъ, единственный во всемъ селѣ мужчина, далеко не пожилой, не сообщилъ, что мѣсто называется килисалухъ *церковное мѣсто*, а развалины — остатки церкви, онъ ее еще помнитъ. Если не онъ, то его отецъ или дѣдъ могъ бы, конечно, помнить. Оріентировка съ уклоненіемъ на сѣверъ. Толщина стѣны, впрочемъ уже обобранной и въ остаткѣ, $1^1/_4$ а. Мѣсто, гдѣ была церковь, выровнено; церковь могла помѣститься просторная, длиною въ 8—10 саженей.

Съ церковной площади на востокъ открывается перспектива по Имерхевскому ущелью. Не только до Капаріи, но и до Опизскаго ущелья, даже Портинскаго, казалось бы рукой подать, и Гверда тутъ же подъ ногами съ той же восточной стороны. На югѣ Ахизская скала (Ахиза-ташъ) гордо и своенравно поднимается надъ сосѣдними горами. Иногда она покрывается туманомъ, точно чалмой. Чаще она одинока и чиста. По временамъ подлетитъ къ ней ку-

сокъ бѣлаго облака, обласкаетъ ее и умчится дальше. Я сегодня былъ свидѣтелемъ ряда перемѣнъ съ нею въ часъ, другой. Къ вечеру она окуталась темной тучей, склонъ ея чистъ, но въ тѣни, а внизу въ ущельѣ отъ прорвавшихся гдѣ-то лучей заходящаго солнца отливаются разными мягкими цвѣтами суровыя скалы. Ночью пошелъ дождь, когда я уже былъ въ Нижнемъ Джмеркѣ.

Въ 3 ч. 30 м. продолжали мы нашъ путь далѣе верхомъ. Проѣхали родникъ съ отличной холодной водой тутъ же, въ концѣ села, и направились въ Джмеркъ. Даба лишь та и существуетъ, какая только-что покинута нами. Около Джмерка ближе нѣтъ Дабы, и Джмеркъ Дабой не называется, какъ показано на пятиверстной картѣ. Что касается произношенія Джимеркъ, какъ на пятиверстной картѣ, то оно встрѣчается: я слышалъ отъ самого джмеркца. Отъ одного дабинца я слышалъ Джумеркъ. Собственно произносятъ не „Джмерк", а „Джəмерк". Дабинцы разсказываютъ, какъ древнее преданіе, что Джмеркъ есть меѣле Дабы, ихъ селенія. Выѣхавъ ближе надъ правымъ берегомъ Имерхева, я увидѣлъ на лѣвомъ берегу селеніе противъ промежутка, надъ которымъ возвышается Даба, противъ промежутка между Гвердой и Джмеркомъ. Это селеніе Канарія, главный по крайней мѣрѣ по численности его кварталъ. При проѣздѣ изъ Онизы въ Берту мы проѣхали черезъ сѣверо-восточный отдѣльный его кварталъ (см. *Дневн.* 18 авг., стр. 167). Западнѣе на лѣвомъ берегу другое селеніе Ахалъ съ его кварталомъ Гуликуртъ, противъ Джмерка.

Здѣсь черезъ путь быстро пробѣжала въ кусты крупная въ 4—5 в. ящерица, зеленая. На вопросъ, какъ она называется, артануджецъ-армянинъ назвалъ: „овацуцъ", и дабинецъ-мусульманинъ назвалъ такъ же, и прибавилъ, что она кусается, какъ змѣя.

Вскорѣ мы должны были слѣзть: начинался спускъ къ Джмерку. Онъ обыкновенно продолжается 15—20 минутъ, когда идутъ въ нижнюю, теперь главную часть селенія, такъ какъ тамъ лучшіе сады. Внизу и указываютъ Джмеркъ, но въ древности главная часть была на противоположномъ концѣ длиннаго Джмеркскаго ущелья, цѣликомъ утопающаго въ садахъ, особенно правой своей стороною. Здѣсь на сѣверо-западѣ отъ зѣва ущелья у Имерхева, на возвышеніи, стоялъ нѣкогда славный монастырь. Туда я направился, сдѣлавъ небольшой спускъ въ нагорную деревню, черезъ нее и затѣмъ по подъему минутъ въ восемь. Вступая въ деревню, въ самомъ началѣ я попалъ (такъ лежитъ путь) между домомъ, слѣва, и древнею каменной сводчатой давильнею, съ правой стороны. Давильня того типа и приблизительно тѣхъ же размѣровъ, что описанная мною въ Шатбердѣ (Портѣ). Только въ Джмеркѣ подъ сводомъ вдоль западной стѣнки помѣщается не только давильня, но и чанъ, такой же каменной кладки, какъ давильня, но равносторонній. И въ Джмеркѣ не оказалось почти никого изъ жителей. Про кого ни спрашивалъ стражникъ Амбардзумъ, хорошо знакомый съ селомъ по частнымъ дѣламъ, женщины изъ-за угла или изъ-за стѣны или дѣти отвѣчали: «калайа гетди *отправился въ крѣпость*», т.-е. въ Артануджъ. Отсюда до Артануджа пѣшкомъ доходятъ въ часъ. Путь для верховыхъ дольше. Отъ монастыря остались на церковной горкѣ лишь обобранныя

безжалостно стѣны церкви. Обобраны лицевые камни не только снаружи, болѣе тщательно отдѣланные и болѣе крупные, но и внутри, болѣе мелкіе и болѣе грубо тесаные и выложенные. Впрочемъ и стѣны-то остались далеко не во всей высотѣ, особенно съ сѣвера и съ запада. Церковь извнѣ продолговатый четыреугольникъ (внутри длина 5 с. 1/4 а., шир. 2 с. 1 а. 4 1/4 в.) Больше ничего нельзя сказать объ этой церкви на основаніи наличныхъ матеріаловъ при нынѣшнемъ состояніи. Зовъ муэззина у бертинской церкви сейчасъ мнѣ кажется не столь грустнымъ, какъ настоящее жалкое состояніе дабинской и джмеркской церквей, монастырскихъ храмовъ. Здѣсь, въ Джмеркѣ, нельзя разобраться даже въ устройствѣ алтарной части, такъ все опустошено, несмотря на то, что стѣны въ общемъ хорошо сохранились. Повидимому, алтарное полукружіе было по серединѣ, а съ боковъ были придѣлы, помѣщенные внутри четыреугольника, какъ въ нижней церкви въ Парехтѣ.

Обширные сады, принадлежавшіе нѣкогда монастырю, сейчасъ находятся во владѣніи селенія Джмеркъ, въ которомъ всего шесть-семь домовъ. Было ихъ много, но переселились въ Турцію, по словамъ джмеркскихъ хозяевъ. Каждый домъ зарабатываетъ чистыхъ въ годъ не меньше 300-400 рублей, если вѣрить ихъ разсказамъ. Надъ джмеркскимъ ущельемъ возвышается гора. На ней находится „мезре“ Дабис-агара. Южнѣе, Бучо, лѣсокъ и пастбищное мѣсто на той же горѣ. Различныя части джмеркскаго ущелья носятъ различныя названія, именно начиная сверху внизъ: Садэ-хевъ, Дегирманлухъ (тутъ и сейчасъ мельницы), Набденевъ (ნაბდენევ?), Найетваръ (ნაჲეთარი), Джеузлухъ, Джимерк-чала, у самой рѣки, гдѣ главные виноградники. Мѣсто монастыря особаго названія не носитъ кромѣ „Килиса-бойни“.

Въ 5. ч. 55 м. сталъ я спускаться внизъ для ночлега въ одномъ изъ домовъ въ садахъ Джимерк-чалы. Крутой спускъ былъ сдѣланъ пѣшкомъ къ 6 ч. 20 м. Нѣсколько задерживала лошадь, которую я велъ въ поводу. Внизу дорога наша лежала по самой серединѣ ущелья, по камнямъ, но тѣмъ не менѣе ѣхать было можно. Небольшой спускъ продолжался до конца. Въ 6 ч. 40 м. я былъ почти у самаго берега Имерхева въ домѣ совсѣмъ молодыхъ, симпатичныхъ хозяевъ, Османа Аслана-оглы и братьевъ. Старшему двадцать два года. Отецъ ихъ убитъ, предполагается, братомъ, подославшимъ убійцъ.

Братъ потомъ бѣжалъ въ Турцію, убійцы не сознались и отпущены, но народная молва остается при своемъ. Права она или нѣтъ, одному Богу извѣстно. Но хорошо извѣстно, что въ этомъ краѣ нѣтъ села, гдѣ бы домъ не былъ обагренъ кровью отъ братоубійственной бойни: вездѣ показывали то „этимовъ“ (сиротъ) убитаго отца, то сестеръ, то пустой домъ „убитаго дяди“ и пр., и пр. Пустынная страна, избранная Григоріемъ Хандзтійскимъ и его сподвижниками для осуществленія высшихъ идеаловъ христіанства, заселилась, процвѣла матеріально, промѣняла изъ-за мірского благосостоянія не только высшіе идеалы, но самую свою кровную вѣру, религію самоотреченія, на религію, допускающую оправданіе насилія, и одно время сдѣлалась разбойничьимъ гнѣздомъ.

Показывали мѣсто, гдѣ двое застрѣлили прекраснѣйшаго въ селеніи, да-

и въ околоткѣ человѣка, получивъ 20 турецкихъ лиръ. Мнѣ пришлось ночевать у этого самаго мѣста.

Лошадь стражника успѣла сбросить вторую подкову и захромала. Не ладно и съ ногами моей лошади. Ѣхать дальше, не подковавъ, нѣтъ возможности. Вчера вечеромъ послали нарочнаго въ Долисханскій (Долис-ќанскій) постъ за кузнецомъ, но посланный заставилъ себя ждать до $9^1/_2$ часовъ сегодняшняго утра. Отсюда до поста $^1/_2$ ч. ходьбы. 21-го августа. Суббота.

Въ Джмеркѣ я видѣлъ 1) только-что изготовленную колыбель („ќондах“) самой примитивной формы. Она сдѣлана изъ дранокъ (ихъ три, одна расколота) неполнымъ полукругомъ на ножкахъ, также изъ дранокъ.

2) сито („халбур“, арм. „хахал“) для просѣванія и прочистки ячменя или сѣмянъ отъ земли. Самое сито сдѣлано изъ дубовой коры, нарѣзанной лентами. Ободокъ деревянный изъ сосны. Готовятъ на мѣстѣ, главнымъ образомъ портинскіе жители, но особенно цыгане („боша“).

Обыкновенное сито („элек“, арм. „маѓ“) изъ конскихъ волосъ готовятъ цыгане.

Хлѣбъ здѣсь готовятъ на „ќилек“ѣ (армяне называютъ его „кец“, какъ грузины: ბჭო). Хлѣбъ пекутъ двухъ видовъ: 1) круглою булкою (называютъ „соми“) и 2) болѣе плоскимъ и бо́льшимъ кругомъ („ќогаче“).

Въ 10 ч. 20 м. выѣхали изъ Джмерка въ Долис-ќану [1]). Дорога отличная по правому берегу р. Имерхева, не высоко надъ нею. Мы выѣхали на ту же дорогу, которая идетъ изъ Берѓы (до Артвина). Въ 10 ч. 37 м. мы подъѣхали (въ десяткахъ двухъ, трехъ шаговъ отъ дороги) къ мосту: это собственно развалины древняго моста времени грузинскаго владычества. Мостъ въ двѣ арки, меньшая надъ правымъ берегомъ (хотя сейчасъ и здѣсь протекаетъ вода), большая, громадная, черезъ всю рѣку Имерхевъ. Кладка, вообще работа—отличная. Шир. моста $2^1/_2$ арш., вѣроятно, первоначально онъ былъ шире, но сейчасъ съ краевъ осыпался. Провалилась большая арка. По ту сторону видна повыше на протяженіи приблизительно десяти саженей стѣнка, собственно кладка террасы для расширенія дороги. Это остатки древняго пути. Направленіе моста съ точностью съ запада на востокъ. Дорога сразу отъ моста дѣлала изгибъ на юго-востокъ и югъ по лѣвому берегу. Остатки дорожныхъ террасъ попадаются, говорятъ, и выше: далѣе путь шелъ къ Анчѣ или Анчќорѣ, равно, конечно, къ верхнему двухарочному мосту на р. Имерхевѣ. Понятно, тѣмъ или инымъ образомъ путь долженъ былъ вести и въ Артануджъ. Но путь давно запущенъ и непроходимъ.

Отъ обрушившагося моста до новаго, времени турецкаго владычества съ новѣйшимъ ремонтомъ, пять минутъ ѣзды. Тутъ Долисќанскій (Долисханскій) постъ. У моста Берѓинская дорога сливается съ широкою Артвинской (изъ Ардагана, мимо Артануджа, черезъ Артвинъ въ Батумъ). Пять минутъ спустя

1) „Долис-хана“, вотъ какъ называютъ свою деревню жители, но они говорятъ, что, «грузины звали ее „Доли-ќана“.» Касательно исчезновенія «с» см. стр. 26—27, 81.

мы миновали „ханъ“, а еще черезъ пять минутъ были надъ мѣстомъ, гдѣ сливаются Артануджъ и Имерхевъ. Здѣсь же подъемъ вверхъ въ селеніе Долис-ѣану.

Въ Долис-ѣанѣ сейчасъ такъ заросла кругомъ деревьями церковь, что въ это время года при листвѣ трудно подойти къ ней для фотографированія. Я подъѣхалъ къ церкви (рис. 59), теперь мечети, съ юго-востока, и сразу вниманіе мое было приковано къ совершенно свѣжей на видъ, чистой отдѣлкѣ барабана. Въ одномъ изъ двухъ глухихъ его простѣнковъ съ юго-востока, на болѣе южномъ, выдается горельефное изображеніе человѣка, лицомъ къ востоку. Въ рукахъ онъ держитъ церковь съ куполомъ, вѣроятно, модель церкви. Все это горельефомъ. Подъ основаніемъ церкви-модели надпись въ двѣ строки начальными буквами (по обыкновенію, барельефно):

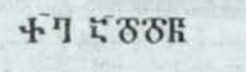

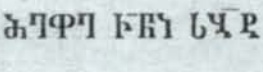

ქრისტე ადიდენ მეფე Господи, прославь царя

ზოჯნა სოჯმბატ нашего Сумбата!

И изображенія, и надпись помѣщены на одномъ камнѣ въ десятомъ снизу рядѣ кладки, во второмъ ряду сверху. Изображеніе это имѣется на снимкѣ общаго вида Д. И. Ермакова, но оно вышло миніатюрно, и надписи на немъ не видно. Нѣсколько яснѣе разбирается фигура, особенно же надпись на снимкѣ Д. И. Ермакова соотвѣтственной части барабана (рис. 60).

Въ южной стѣнѣ окно отдѣлано съ большой заботливостью (рис. 61). Надъ окномъ подкова съ орнаментомъ. Изъ того же камня, что подкова, именно бѣлаго съ розоватымъ оттѣнкомъ, сдѣланы два изображенія, съ востока — архангела Гавріила, съ запада — архангела Михаила. У самаго окна передъ Гавріиломъ въ кругломъ медальонѣ бюстъ съ протянутой рукой (лицо изуродовано).

Съ боковъ головы Михаила, справа *святой*, слѣва *Михаилъ*.

На высотѣ головы Гавріила, справа + *св. Гавріилъ*. Обѣ надписи начальными буквами средней величины, какъ и слѣдующая подъ медальономъ въ двѣ строки и подъ крыломъ Гавріила въ три:

Камни подковы и изображеній одного времени, быть можетъ и не совсѣмъ новые, какъ и бѣлые камни, изъ коихъ сдѣланы два орнамента подъ

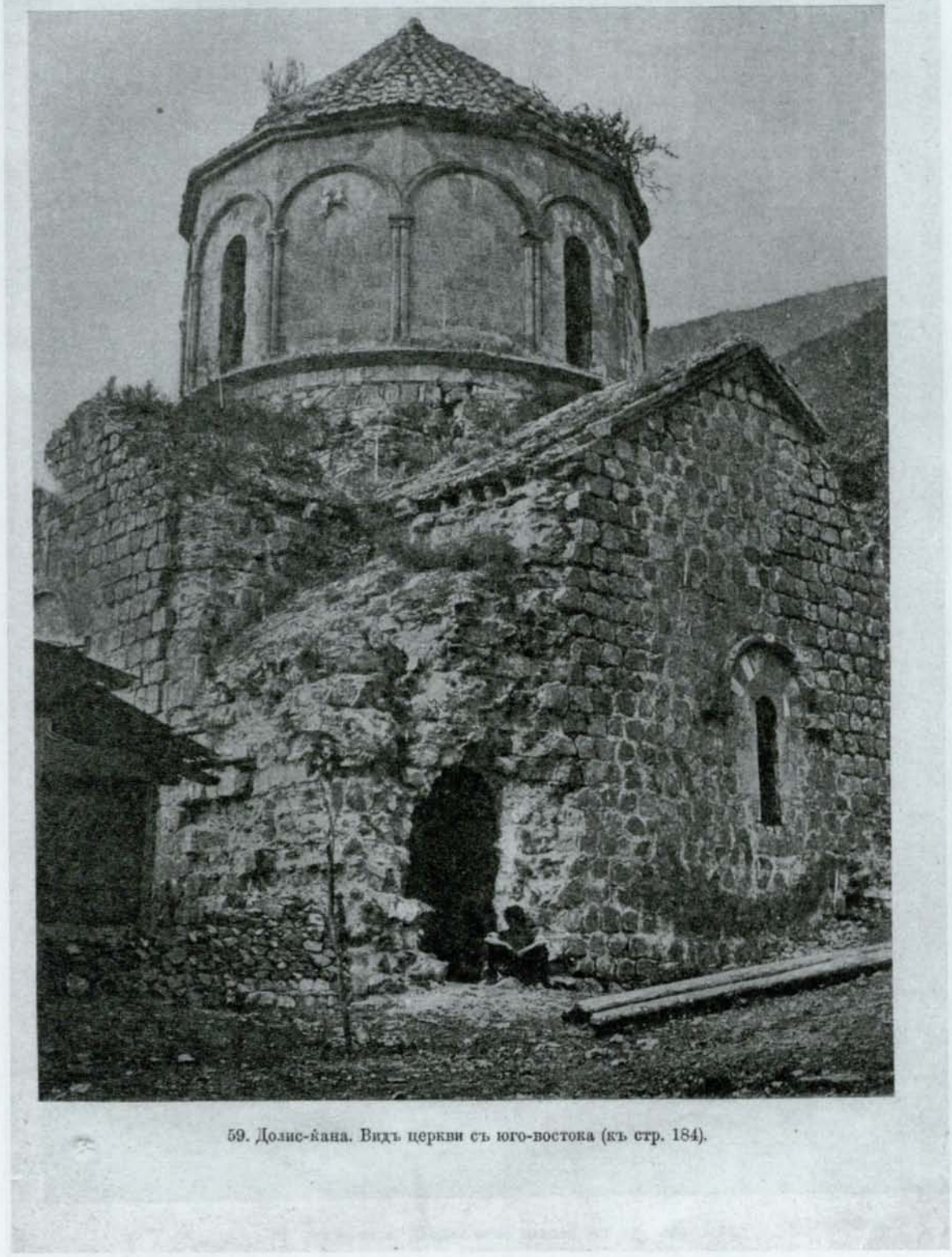

59. Долис-ѣана. Видъ церкви съ юго-востока (къ стр. 184).

60. Долис-Кана. Фигура строителя съ моделью церкви (къ стр. 184, 185).

61. Долис-кана. Южное окно церкви (къ стр. 184, 185).

62. Долис-Кана. Солнечные часы на южной стѣнѣ церкви (къ стр. 185).

ангелами; подъ Михаиломъ онъ поврежденъ, подъ Гавріиломъ Соломонова печать: въ кругѣ на треугольникъ наложенъ треугольникъ, въ центрѣ цвѣтокъ. Подъ подковой полукругомъ одинъ рядъ новыхъ облицовочныхъ камней. Подъ нимъ полукруглый верхъ окна, несомнѣнно, изъ двухъ первоначальныхъ древнихъ камней: на нихъ крупными начальными буквами въ двѣ строки совершенно ясно, яснѣе чѣмъ на снимкѣ Д. И. Ермакова (рис. 61) читается:

ქრისტე ადიდე მეფჱ — Христе, прославь царя
ჩუენი სუმბატ მზეგრძელობით — нашего Сумбата въ долгоденствіи!

Въ южной же стѣнѣ снаружи на соединеніи южнаго крыла съ юго-западнымъ придѣломъ въ девятомъ снизу рядѣ кладки (захваченъ отчасти и низъ десятаго ряда) вставленъ новый сравнительно камень чистой работы съ солнечными часами (рис. 62). Сейчасъ (7 ч. 20 м.) долисканцы по этимъ часамъ производятъ орошеніе или поливку своихъ садовъ.

Юго-западный придѣлъ полуобрушенъ, наружная стѣна почти вся обвалилась (длина храма внутри 4 с. 15 в., шир. 1 с. 4 в.).

Въ восточной стѣнѣ придѣла алтарное углубленіе (шир. 1 а. 5 в., глуб. $11\frac{1}{2}$ в.): полукругъ съ полукуполомъ. Въ 3-мъ снизу ряду кладки изображеніе ангела на одномъ камнѣ въ рамкѣ. Надъ этимъ углубленіемъ рядъ кладки полукругомъ. Вверху этой кладки вставленъ камень съ изображеніемъ святого, теперь изуродованнымъ. Справа его сверху внизъ горельефно орнаментъ, очень похожій на буквы. Слѣва сверху внизъ надпись заглавными церковными буквами въ семь строкъ; седьмая строка имѣетъ продолженіе внизу же, но съ другой стороны святого:

Ⴔ Ⴁ Ⴢ
Ⴌ Ⴔ Ⴗ
Ⴔ Ⴟ Ⴣ
Ⴗ Ⴗ
Ⴕ
Ⴕ
Ⴖ Ⴕ[Ⴍ] Ⴣ Ⴋ Ⴚ

წმიდაო სტეფანე შეიწყალე მოძღუარი[1] გაბრიელ

Св. Стефанъ, помилуй учителя [1] Гавріила.

Съ юга отъ полукупола алтарнаго углубленія были вставлены въ простую, грубую кладку стѣны три чисто тесаные камня: два четыреугольные внизу, орнаментированные; изъ нихъ сохранился одинъ южный. Одинъ тре-

1) Въ древне-грузинскомъ მოძღუარი имѣетъ, повидимому, тотъ же смыслъ, что վարդապետ въ армянскомъ; ближайшее его реальное значеніе подлежитъ еще опредѣленію. Позднѣе оно значитъ *духовникъ* и т. п.

угольникомъ сверху, основанный на обоихъ нижнихъ. Въ неглубокомъ полушаріи на этомъ камнѣ изображеніе Христа (видны отбитые концы креста): лицо изуродовано. Правая рука приподнята съ жестомъ благословенія, въ лѣвой рукѣ Евангеліе. Съ боковъ надпись въ двѣ строки, которая переходила, повидимому, на оба нижніе камня. На южномъ изъ нихъ сохранились двѣ строки, одна надъ орнаментомъ (крестъ въ плетеномъ кругѣ), другая подъ нимъ:

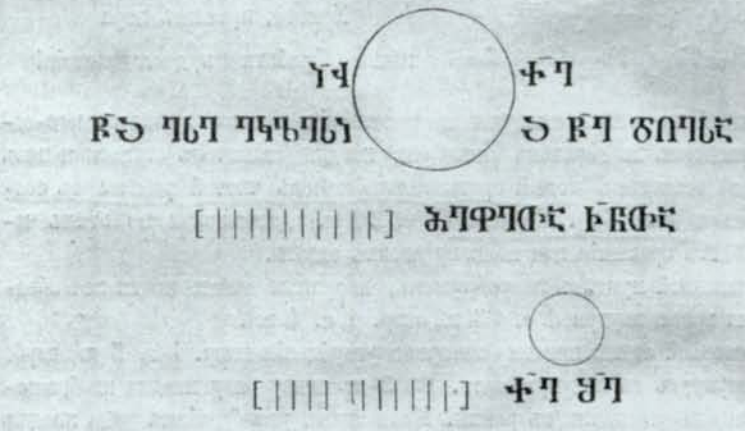

Придѣлъ былъ оштукатуренъ и расписанъ. Изъ придѣла ведетъ дверь въ храмъ: теперь это ходъ въ мечеть. Надъ дверью полукругъ въ сводчатой рамѣ. И это пространство было расписано; на полукругѣ остатки какой-то сцены, точно суда передъ тропомъ Господнимъ. Но краски сошли, штукатурка обвалилась, и на сводчатой рамѣ обнаружился растительный орнаментъ, что показываетъ позднѣйшее появленіе росписи, быть можетъ, и всего придѣла. При росписи по сводчатой выпуклой рамѣ шла надпись съ узорами, однако и здѣсь штукатурка обвалилась, и получаются обрывки двухъ, трехъ словъ.

Внутри церковь, какъ и снаружи (рис. 63), крестообразна. Въ западномъ крылѣ съ запада отгорожено уже въ древности отдѣленіе длиною въ 1 с. 14 в., и потому западное крыло укорочено (нужно прибавить и толщину стѣны, не менѣе 1 а.). Любопытно, что въ этой, несомнѣнно поздней перестройкѣ сводъ (идетъ поперекъ) сдѣланъ изъ тонкихъ плоскихъ кирпичей. Длина храма до алтарнаго полукружія 5 с. 2 а. $5\frac{1}{4}$ в., ширина западнаго крыла 2 с. 8 в., таже ширина и у зѣва алтаря, глубина алтарнаго полукружія 1 с. 1 а. $14\frac{3}{4}$ в. Ширина бокового крыла 2 с. 1 а. $8\frac{1}{2}$ в. Глубина бокового крыла 1 с. $9\frac{3}{4}$ в. Стороны центра — 2 с. 2 а. $13\frac{1}{2}$ в. Изъ храма ходъ въ сѣверный и южный придѣлы. Своды сдѣланы изъ древняго камня, какъ и облупившійся полукуполъ алтарнаго полукружія. Но у начала свода западнаго крыла съ обѣихъ сторонъ въ четыре ряда пущены тонкіе кирпичи. Любопытенъ гладкій, точно цементный, бѣлый полъ.

Въ алтарномъ полукружіи въ южной части сохранились изображенія росписью. Внизу на высотѣ основанія окна и ниже размѣщены надписи:

63. Дохис-Кала. Общій видъ церкви (къ стр. 186).

У перваго отъ окна изображенія надпись повреждена.

У второго — Ⴔ̄Ⴃ | ᲧᲬᲮᲺ св. Езръ

У третьяго— Ⴔ̄Ⴃ | ᲥᲥᲬᲜ ᲖᲺ св. Григорій

ᲩᲛᲮᲫ Чудо-

ᲐᲡᲮ̄ᲨᲜ> творецъ.

Выше въ окнахъ:

съ сѣвера [Ⴔ̄Ⴃ] | ᲕᲬᲧ > [св.] Павелъ

съ юга Ⴔ̄Ⴃ | ᲕᲧ св. Петръ.

Отъ окна подрядъ на югъ

Ⴔ̄Ⴃ | ᲜᲧ св. Іоаннъ

Ⴔ̄Ⴃ | [|||] св. [|||]

Въ полукуполѣ возсѣдалъ Христосъ на тронѣ въ общемъ такъ, какъ въ росписи Тбетской церкви: сохранилась часть трона и лѣвая нога на подушкѣ, вышитой по краямъ. Въ барабанѣ на южной сторонѣ, начиная отъ восточнаго окна:

1) Первый простѣнокъ. Два святыхъ старца, хорошо сохранившихся. Южнѣе съ покрытой головою, бѣлая длинная борода съ заостреніемъ, но раздѣленная на двѣ стороны; въ лѣвой рукѣ свитокъ, правую съ жестомъ благословенія держитъ въ сторону второй фигуры на высотѣ своего лба. Надпись сверху:

ᲐᲮᲐᲮᲘᲝ ᲐᲫ̄ᲩᲛ ᲐᲢᲬᲛ патріархъ Мелхи-

ᲝᲬ̄ᲫᲢᲩ (sic) седекъ.

У второй фигуры съ сѣдой бородою, съ сѣдыми ниспадающими на плечи волосами въ рукахъ книга. Справа отъ него сверху внизъ надпись:

ᲔᲩᲛ

ᲩᲐ

ᲐᲮᲐᲮᲫ (sic) Авраамъ патріархъ.

ᲐᲫ

Ⴔ̄Მ

2) Второй простѣнокъ. Двѣ фигуры. У фигуры справа въ рукахъ раскрытый свитокъ. На немъ читается (ср. Іоиль 2,23):

ⴀⴑⴆ
ⴗⴒⴖⴆ ⴇⴍ
ⴘⴗⴓⴅ
ⴑ ⴆⴇⴅ
ⴉⴆⴑⴅⴑ [1])
ⴗⴑⴒ: ⴛ-
ⴑ ⴀⴒⴍ-
ⴑⴅⴇⴇⴓ ⴉ-
ⴊⴗⴓⴗⴒⴉⴅ
ⴇⴍⴆⴑ ⴀ
ⴍⴅⴅ: ⴈⴍ-
ⴆⴑ и т. д.

У фигуры, находящейся слѣва, сожженной, надпись сверху:

ⴃⴃⴖⴓ: ⴉⴇⴗⴓ Пророкъ Іоиль и т. д.

На сѣверной сторонѣ барабана.

1) Первый простѣнокъ на сѣверъ отъ восточной стѣны. Двѣ фигуры:

ближе — ⴀⴑ патріархъ Іесей.
ⴀⴑⴉ
ⴀⴅⴖⴅ
ⴉⴗⴆⴗ

дальше — ⴃⴃⴖⴓ пророкъ Давидъ.
ⴛⴅ

2) Второй простѣнокъ. Двѣ фигуры:

ближе — ⴗⴆⴑ Исаія.
ⴉⴑ

и т. д.

У пророковъ свитки съ чтеніями изъ ихъ книгъ [2]).

1) (sic) вм. ხოსეა. Чтенія даны подлинныя.

2) Внутри у южной двери на штукатуркѣ много позднѣйшихъ грузинскихъ и русскихъ приписокъ. Къ позднѣйшимъ должна относиться и надпись тутъ же духовника (ეპისკოპოსი) Макарія церковными буквами.

Облицовка барабана снаружи хотя и чистой работы, но, повидимому, болѣе поздней. И камень не древній (внутри въ пролетѣ оконъ оставлены древніе камни). Во всякомъ случаѣ это не древній бѣлый камень, и не тотъ красноватый, изъ какого сдѣланы купола въ Шатбердѣ и въ Опизѣ.

Въ 3 ч. пополудни я въѣхалъ въ Артвинъ, гдѣ я стремился взглянуть на грузинскую пергаментную рукопись, пользовавшуюся славою весьма значительной древности.

22 августа. Воскресенье—28 августа. Понедѣльникъ.

Это — Четвероевангеліе армяно-грегоріанской церкви Богородицы[1]). Размѣры рукописи $6^{9}/_{16}$ в. × $5^{5}/_{16}$ в. Она въ древнемъ кожаномъ досчатомъ переплетѣ. На нижней сторонѣ переплета только украшенія, незамысловатыя, ремесленной работы (по серединѣ крестъ четыреугольникомъ, въ его крыльяхъ четыре разноцвѣтныхъ камня въ оправѣ и т. п.). На лицевой сторонѣ въ рамѣ такой же отдѣлки на мѣдной пластинкѣ вырѣзанъ и расписанъ крестъ съ распятіемъ; внизу Адамова голова. Съ боковъ надъ крыльями по ангелу, подъ крыльями слѣва отъ распятія святой отрокъ (ап. Іоаннъ) съ книгою въ лѣвой рукѣ, сверху греческая надпись:

ΗΔΥ Η ΜΙΤΙΡ CΥ

Справа женская фигура (Богоматерь) съ ореоломъ и съ надписью сверху:

ΗΔoΥ o YoCoY

Подъ отрокомъ надпись:

oΛo
ΚΑΛΛΙΝΙΚoΤoΙCΜΝΥ

Письмо строчное церковное въ два столбца, число строкъ столбца въ текстѣ Евангелія 20, но встрѣчается и 23. Украшенія: заглавныя буквы часто золотомъ. Заставки хорошей работы на четырехъ страницахъ съ таблицами Согласія; восемь полузаставокъ, по двѣ передъ каждымъ Евангеліемъ, именно въ началѣ оглавленія и въ началѣ текста. Изображенія четырехъ евангелистовъ, каждаго передъ оглавленіемъ его евангелія.

---

1) Это грузинское рукописное Евангеліе у армянъ считается чудотворнымъ. Оно исцѣляетъ, по ихъ словамъ, всякія болѣзни и особенно глазныя (աչքացաւ). Армянскій священникъ читаетъ мнимый текстъ этого грузинскаго Евангелія такъ сказать по „шпаргалкѣ“, именно, въ нѣсколькихъ мѣстахъ вложены бумажные листы съ армянскимъ текстомъ. Священникъ читаетъ армянскій текстъ, написанный самимъ священникомъ, а вѣрующій народъ находитъ исцѣленіе, думая, что ему читаютъ подлинный текстъ пергаментной рукописи. Рукопись мнѣ на домъ не довѣрили, ссылаясь на то, что изъ церкви ея не выносятъ. Къ священнику впрочемъ ее брали на домъ, гдѣ и разрѣшили мнѣ заниматься ею. Послѣ каждаго перерыва любезный о. Есаянцъ, тандзотскій священникъ, сообщалъ, что въ мое отсутствіе рукопись брали въ церковь для больного. Повидимому, практика значительная.

Въ рп. 34 тетради, по 8-ми листовъ каждая. У XXXI-й тетради 9 листовъ. У VIII-й тетради недостаетъ одного листа. У I-й тетради 11 листовъ. Это объясняется тѣмъ, что: 1) перваго листа I-й тетради нѣтъ: онъ вырѣзанъ, 2) остальные же листы составляли особую тетрадку предисловія. По палеографическимъ соображеніемъ рп.—XI—XII-го вѣковъ.

Содержитъ: 1) Предисловіе Евсевія (2 л.)

Начало:

ⴔⴂⴑⴄⴁⴈ: ⴊⴝⴓⴈⴘⴑ
ⴑⴂ҃ⴓⴔⴊⴑ: ⴆ҃ⴂⴑ ⴍ҃ⴈⴑ
ⴂ҃ⴓ ⴊⴈⴊⴈⴍⴑⴂⴂ:– :–
ⴑⴂⴂⴍⴍⴈⴍⴈⴑ ⴑⴔⴔⴊⴑ-
ⴔⴝⴈⴔⴊⴂⴂⴑ ⴔⴈⴔⴈ ⴂⴓ-
ⴍⴈⴑⴔ ⴔⴝ ⴊ҃ⴔⴑ ⴂⴔⴔⴈ-
ⴑⴁⴔ ⴔ ⴂⴂⴂ ⴂⴂⴂⴈ-

ⴔⴈ. ⴔⴝ ⴍⴈⴍⴁⴔⴑⴔ ⴂ҃ⴍ
ⴔⴑⴊⴁⴔⴑⴂⴓ ⴂ҃ⴍ ⴑⴑⴓⴔ-
ⴔ҃ⴁ. ⴔⴝ ⴓ҃ⴔ ⴂⴑⴍⴂⴑⴓ ⴍⴑ-
ⴊⴂⴑⴑⴑ

2) На оборотѣ 6-го л. XXXIV-й тетради внизу почеркомъ текста красной строкой:

ჴ̃ლ: (sic) ვლ̃ისათ: ჩნ̃ დჟი:

Приписки всѣ церковнымъ строчнымъ письмомъ, если не оговорено [1]):

1) На оборотѣ 1 л. I-й тетради:

a) вдоль заставки, недодѣланной, сверху внизъ:

ღო: შე: ღრსჳს: მჴგუთჳაჲ: იოთაშ

b) въ самой заставкѣ подъ аркою:

ჳ ღო შ̃ე: ელიჲ ს

ниже подрядъ:

ღო: შე: იორსმ: ს ოტი: სჳრსჲ
ღო: შე: იჴორ: მეუღლე: მისი:
ხთუნ: ს
ღო: შე: იჴორ: მისი: მეუღლე
თჳრიყს ღო: შე: ჳჳუნაისს
მისი: მეუღლე: სნი:
ღო: შე: ენძღლ: მეუღლე
შჳმხდუხ: მისი: ძ: ნაკიო-
ზ: გულთჳაჲ:

c) почеркомъ, помельче, и особенно чернилами основного текста въ основаніи заставки въ красныхъ линіяхъ въ одну строку:

სღ̃სჲ გიანეს შ̃ნს ღ̃ნ ჯ̃ნ: სღ̃სჲ თიხითიხ
ყოთიღიისჲ შ̃რთს შნ̃ს ღ̃ნ ჯ̃ნ: დჲ ძენი მთ̃ნი
სმოდ სმყოთიხ ჟმ̃თჲ მრ̃ვლთჲ

d) на нижнемъ полѣ:

✠ [1] სულ̃თჲ შ̃ე ღ̃ო[2] სმირსს შ̃ე ღ̃ო შ̃[3]სულ̃თჲ შ̃ე ღ̃ო
ჲდოვლთ შ̃ე ღ̃ო გულ̃ბრსს შ̃ე ღ̃ო
✠ ელისაბედ ყოთიღს ბჴიჲს შ̃ე ღ̃ოსნ ღზნთრს შ̃ე ღ̃ო

1 Предшествуетъ ’ 2 ღ̃ო = ღ̃ო ჯ̃ნ. Написано: ϖшй 3 ჳ ясно передъ ხულთ, но между нимъ и ს линія: ӯh

1) Въ текстѣ приписокъ, печатаемыхъ строка въ строку и по обыкновенію буква въ букву, казалось-бы, часто титла опущены,—а иногда выставлены тамъ, гдѣ они излишни. Эти, какъ и другіе недочеты, даже явныя несуразности въ родѣ ჲ вм. ჲე или ჲჱს, ღსთ̃ნ вм. ისთ̃ნ, ხულთ вм. ხულო, ჲელელე вм. ჲელელე. ჲელელე вм. ჲელელე, ოთხეს̃ნ вм. ოთხეს̃ს, ჲჲუთ вм. ჲჲუთ и т. д., удержаны мною безъ особыхъ отмѣтокъ.

Ⱂ ⴂⴁⴃⴄⴅ ⴆⴇⴈ ⴉⴊⴋⴌⴍ ⴎⴏⴐ[4]ⴑⴒⴓ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ
ⴂⴄⴓⴆⴙ ⴑⴙⴍ ⴉⴊⴏⴅⴓ ⴕⴁⴙⴁ ⴉⴌⴑⴐⴅ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ

4 Исправлено изъ ⴐ.

e) Въ самомъ низу:

ⴖⴗⴘ ⴔⴕ ⴈⴄⴃⴐⴅⴓ ⴍⴘ ⴆⴑⴈ ⴉⴊⴋⴌⴎ ⴓⴈⴈⴚⴔ

f) Одною и тою же рукою (тонкія линіи) двѣ первыя строки справа приписокъ d, подъ концомъ первой строки, третья подъ четвертой строкой, четвертая подъ пятой строкой d, новыше e:

ⴖⴗⴘ ⴔⴕ ⴌⴈⴂⴑⴑ ⴍⴘ ⴆⴑⴈ
ⴉⴊⴋⴌⴎ ⴂⴊⴌⴁⴊⴈ
ⴖⴗⴘ ⴔⴕ ⴔⴙⴆⴈⴊⴊ

ⴖⴗⴘ ⴔⴕ ⴂⴄⴃⴑⴌⴎ : ⴖⴗⴘ ⴔⴕ ⴊⴑⴔⴙⴆⴈ : ⴖⴗⴘ ⴔⴕ ⴑⴈⴂⴔⴙ ⴆⴑⴈ ⴉⴊⴋⴌⴎ
ⴈⴗⴄⴙⴆⴈ :

2) На 1-й страницѣ 2-го листа I-й тетради:

a) На боковомъ полѣ снизу вверхъ:

ⴆⴈⴌⴌⴑⴙ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ
ⴊ ⴍⴗⴃⴊⴕⴙ : ⴔⴕ ⴖⴗⴘ : ⴁⴔⴕⴙ ⴔⴕⴙ
ⴊ ⴑⴔⴃⴄ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ
ⴌⴊⴑⴍⴔⴙ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ

b) На нижнемъ полѣ въ пять строкъ:

ⴊ ⴅⴗⴕⴊⴑⴙ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ
ⴊ ⴉⴊⴋⴌⴎ ⴂⴄⴈⴙ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ
ⴔⴂⴊⴊⴆⴙ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ
ⴊ ⴉⴄⴘⴙ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ ⴍⴘⴔ
ⴉⴊⴋⴌⴔ ⴔⴕ ⴖⴗⴘ

3) На оборотѣ 2-го л. I-й тетради въ два столбца:

a) ⴊ ⴁⴔⴊⴅⴔⴙ ⴔⴕⴙ [1]ⴖⴗⴘ
ⴅⴗⴊⴑⴘⴔ ⴔⴕⴙ ⴖⴗⴘ
ⴊⴗⴔ : ⴔⴕ : ⴈⴔⴔⴋⴊⴑⴑ : :

b) ⴊ ⴔⴊⴊⴙⴔ ⴍⴘⴔ ⴉⴊⴋⴌⴎ
ⴙⴊⴆⴔ ⴔⴕⴙ ⴖⴗⴘ

1) Передъ ⴖ въ рп. ⴈ

4) На 1-й стр. 3-го л. I-й тетради внизу:

Ⱖ ⴖⴗⴘ ⴔⴕ ⴔⴈⴁⴑⴑ ⴈⴙ

ეროვნული ბიბლიოთეკა

5) На оборотѣ 3-го л. I-й тетради внизу:

ⴕ ⴔⴈⴐⴊⴓⴊⴈⴑ ⴘ̃ⴄ ⴃ̃ⴍⴌ ⴋⴈⴑⴀ ⴋⴄⴓⴃⴊⴄⴑ ⴝⴐⴈⴕⴑ
ⴘ̃ⴄ ⴃ̃ⴍⴌ ⴈⴐⴈⴌⴄⴑ ⴘ̃ⴄ ⴃ̃ⴍⴌ ⴑⴀⴅⴊⴓⴑ ⴘ̃ⴄ ⴃ̃ⴍⴌ
ⴇⴅⴀⴌⴑ ⴘ̃ⴄ ⴃ̃ⴍⴌ ⴕ ⴎⴅⴊⴄⴑ ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ ⴍⴌ
ⴋⴄⴐⴁ ⴋⴈⴑⴈ ⴋⴄⴥⴃⴊⴄⴑ ⴘⴈⴌⴍⴝⴀⴝⴓⴐⴑ[1] ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ: ⴈⴐⴈⴌⴑ
ⴈ ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ ⴕ ⴈⴍⴑⴄⴁⴑ ⴋ̃ⴑ ⴋⴄⴥⴃⴊⴑ ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ ⴀⴋ̃ⴌ.

1 შინოჭაჭურს.

6) На лицевой сторонѣ 4-го л. I-й тетради внизу болѣе древнимъ почеркомъ:

ⴒⴀⴒⴀ ⴘⴅⴊⴑⴀ ⴐⴀⴒⴈⴑ ⴘ̃ⴌⴑ ⴃ̃ⴌ ⴀ̃ⴌ:· ⴃⴀ ⴋⴈⴑⴑⴀ ⴋ
ⴘⴅⴊⴘⴅⴊⴑⴀ ⴂⴊⴋⴞⴊⴑⴀ ⴋⴄⴐⴀⴁ ⴗⴍⴔⴈⴊⴑⴀ ⴋⴄⴇⴍⴃⴄⴑ
ⴘ̃ⴌⴑ ⴃ̃ⴌ ⴀ̃ⴌ:·

Та-же приписка, безъ ⴋ послѣ ⴋⴈⴑⴑⴀ, повторяется на лицевой сторонѣ 8 л. X-й тетради внизу, на лиц. сторонѣ 1-го л. XVII тетр. внизу, на лиц. сторонѣ 1-го л. XXVII тетр. внизу.

7) На оборотѣ того же листа внизу въ два столбца:

1) ⴕ ⴞⴌⴏⴃⴑ ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ
ⴇⴄⴅⴃⴍⴑ ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ
ⴇⴓⴞⴜ̃ⴋⴑ: ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ
ⴑⴈⴋⴍⴌⴑ ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ
ⴋⴐⴈⴌⴄⴑ. ⴘⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ

2) ⴕ ⴋⴐⴈⴌⴄⴑ ⴘ̃ⴄ ⴃ̃ⴍⴌ ⴀⴐⴃ̃ⴘⴄⴐⴑ ⴘ̃ⴄ ⴃ̃ⴍⴌ
ⴕ ⴀⴁⴈⴑⴍⴌⴑ ⴘ̃ⴄⴌ. ⴋⴐⴈⴌⴄⴑ ⴘ̃ⴄⴌ ⴃ̃ⴍⴌ

8) На оборотѣ 5 л. I-й тетр. внизу:

Ⴐ ⴃⴍ ⴘ̃ⴄ ⴀⴏⴈⴏⴀⴌ ⴃⴀ ⴋⴈⴑⴀ ⴞⴍⴚⴀⴂⴈⴊⴃ̃ ⴀⴌ
Ⴕ ⴃⴍ ⴘⴄⴈ ⴀⴌⴑⴇⴀⴑ ⴀⴌ ⴃⴍⴁⴄⴈ ⴃⴍⴃⴀⴇ ⴀⴌ
ⴃⴍ ⴘⴈⴄ ⴐⴍⴃⴀⴋ

9) На лицевой сторонѣ 6-го л. I-й тетр. внизу:

ⴃⴍ ⴘⴄ ⴄⴞⴑⴀⴔⴈⴄⴇ:· ⴀⴌ ⴃ
ⴃⴍ:· ⴘⴄ:· ⴄⴊⴈⴑⴄ:· ⴋⴈⴑⴈ: ⴛⴀ:· ⴂⴐⴂⴍⴊ:
ⴃⴍ:· ⴘⴄ:· ⴘⴏⴀⴌⴃⴀⴐ:· ⴋⴈⴑⴈ:· ⴋⴈⴑⴈ ⴋⴄⴓⴃⴊⴄ
ⴐⴍⴋⴀⴂⴈ

10) На оборотѣ 8-го л. I-й тетр. подъ изображеніемъ Матѳея въ четыре строки сравнительно древнимъ почеркомъ:

✝: ღ̃ო მმაო ძეო და ს̃ლო წ̃ო და მ̃ დლო სახ̃რბის
და პირო ღ̃ისაო: და
წ̃ნო მხრ̃ებლნო: მ̃თე მრ̃კჩ ღ̃კა და ი̃ე. შ̃ე ს̃ლი
სწ̃ლოვანის და სწ̃ლჳ̃ნ-
თქმულის უყმოდ ამიერ სოფლით მიფარე-
ბულის დუკისძის ბატონის
პასრნისი[1]: და დაუმკუიდრეთ სსფ̃ვლი
ც̃თა: ა̃ნ:·

1 Съ исправленіемъ ჲ въ ო въ подлинникѣ, но болѣе правильное чтеніе см. 22, b, 26, b, 30, на основаніи чего и можно только убѣдиться, что პ въ началѣ стоитъ вм. ღ или, правильнѣе, ო.

11) На лиц. сторонѣ 9-го л. I-й тетр.:

a) сбоку —

ქ ღ̃ შ̃ე სლე-
ჳ ზრევათ
და მისი მეუ-
ღლე და ე-
ვსდამან

b) внизу —

Ⴉ ღ̃ო შ̃ე დედუკა და მისი მეუღლე
გიორგ ჲვანე ან:· ღ̃ო შ̃ე
და მისი მეუღლე გოლფასქან

12) На лиц. сторонѣ 10-го л. внизу:

ღო შ̃ე მახრობლო მეუღლე
მისი ანა

13) На оборотѣ 5-го л. внизу:

ღო:· შე:· ამირ მუქ:· მე:· ანა ან:·
ღო შე ფირმუმახ და თჳლუხან:·

14) На оборотѣ 3-го л. VI-й тетр. внизу:

ღ̃ო:· შ̃ე:· იჲესეს:· და მეოღლესა მისსა ღირ-
თემალას:· ა̃ნ:· ჳ̃რნ:·

15) На оборотѣ 5-го л. VI-й тетр. внизу:

ღო: შე: ისონ:· მეუღლე:· გულბუდახ:·
ღო: შე: მამისაი[1]:· მეუღლე:· ბანვრ:·

1 Впослѣдствіи исправлено въ მამისა.

16) На оборотѣ 6-го л. VI-й тетр. внизу:

ⴔ̃ⴁ: ⴔ̃ⴂ: ⴓⴑⴝ̃ⴂ: ⴓⴔ̃ⴁⴁⴂⴑⴑⴑ: ⴁⴑ ⴓⴂⴂⴁⴁⴂ ⴓⴑⴑⴑ
ⴁⴔ̃ⴁⴑⴑ: ⴑⴝ̃: ⴂ̃ⴑⴝ̃:

17) На лицевой сторонѣ 7-го л. VI-й тетр. внизу:

ⴔ̃ⴁ: ⴔ̃ⴂ: ⴁⴑⴔⴁⴑ: ⴑⴝ̃: ⴂ̃ⴑⴝ̃

18) На оборотѣ 5-го л. X-й тетр. внизу:

ⴁⴁ: ⴓⴂ: ⴅⴁⴂⴓ: ⴂⴓⴓⴂⴔⴑⴓⴔ

19) На лицевой сторонѣ 6-го л. X-й тетр. внизу:

ⴁⴁ: ⴓⴂ: ⴂⴓⴂⴑ: ⴓⴂⴂ: ⴑⴓⴔⴑ. ⴑⴂⴂⴅⴑⴑ:

20) На оборотѣ 6-го л. X-й тетр. внизу:

ⴔ̃ⴁ: ⴔ̃ⴂ: ⴁⴁⴔⴓⴔⴓ: ⴓⴂⴂⴔⴔⴂ: ⴓⴁⴑⴑ
ⴅⴑⴑⴂⴑ[1]: ⴁⴁ: ⴓⴂ: ⴂⴑⴔⴑⴂⴂⴑⴑ: ⴓⴂⴂⴔⴔⴂ ⴓⴑⴑⴑ
ⴓⴑⴑⴑⴂⴅⴓⴂⴑⴔ:

1 ⴅⴑⴑ?

21) На лицевой сторонѣ 7-го л. X-й тетр. внизу военнымъ письмомъ особаго почерка съ надбавками ⴑ (и особенность эта, и почеркъ совершенно напоминаютъ записи въ Синайскомъ синодикѣ нѣкоего Марка):

ⵐⴁⴁⴓⴔⴑⴑⴁⴁ: ⴁⴑ: ⴖⴑⴓⴁⴁⴁ: ⴑⴑⴔⴑⴂⴂⴑⴑⴑ: ⴁⴑ:
ⴁⴑⴑⴑⴑⴑⴑⴁ: ⴑⴑⴂⴑⴑⴑⴁ: ⴑⴑⴑⴑⴔⴂⴑⴑⴑⴁ:
ⴓⴔⴔⴂⴁⴁⴁⴅⴑⴑ: ⴁⴁⴑⴖⴑⴂ: ⴁⴑ ⴂⴑⴑⴑⴂ: ⴑⴓⴑⴖⴑⴑⴂ
[||||||]ⴑⴑ: ⴑⴑⴖⴑⴂ: ⴁⴁⴑⴑⴖⴖⴔⴑⴑⴑ: ⴑⴓⴑⴂ
ⴑⴓⴑⴑⴑⴑ ⴑⴓⴑⴑⴑ: ⴑⴑⴑ: ⴓⴂⴂⴑⴑ: ⴑⴓⴑⴑⴑⴁⴁⴁⴔⴂⴑⴑ
ⴑⴑⴑⴑ ⵐⴑⴑⴓⴂⴑⴑⴑⴑⴁⴂⴑⴑⴑ: ⴑⴓⴑⴑⴑ:

22) На оборотѣ 7-го л. X-й тетр.:

а) сбоку —

Р ⴔ̃ⴁ ⴔ̃ⴂ ⴑⴑⴑⴑ-
ⴁ̃ⴑ ⴁⴁ ⴓⴑⴑ
ⴓⴂ̃ⴖⴔ̃ⴔⴂⴑⴑ
ⴁⴁⴂⴑ ⴁⴁⴔ ⴑⴑ
ⴔ̃ⴁ ⴔ̃ⴂ ⴁⴑⴑⴁ̃ⴑⴑ
ⴑⴁ̃ ⴁⴑⴔⴔⴁⴁ
ⴅⴁ̃ⴁⴔⴔⴑ ⴑⴝ̃:

b) внизу въ три строки:

✝ ღ̃ო ძეო და ს̃ლო წ̃ო შ̃ეთ ს̃ლი ლუკისძისა სწ̃ლოანისა:
და სწორუპოვარისა. პეტრონის ლასონისა. და დაუმკვიდრთ
ს̃ფლი ც თა. ა̃ნ:·

23) На оборотѣ 4-го л. XVI-й тетради внизу:

ჯ ქ̃ს: ღ̃ო: შ̃ე: იოსჲფჲთ მისი: მეუღ̃ლე: იჲ̃ზ̃ოლ̃ი ან:.

24) На оборотѣ 7-го л. XVI-й тетр. внизу:

ღო: შე:· შეთალემ·:· მეუღლე:· ხერხთუნ:·
ღო: შე: ხოჯ[1]იკ:· მანიშაკ : : :
ღ̃ო: შვ: ხოცაიდელ: ბ[2]ანოჭორ:· ან

1 ჯ = ჷ 2 въ рп. такое начертаніе ყ = ა, что трудно принять его за ყ=ე, хотя требуется звукъ ე.

25) На лицевой сторонѣ 8-го л. XVI-й тетр. внизу:

ქ̃ე ღ̃ო შ̃ე ირინე და მისი მეუღლე ხიზანი კს ან
ღო: შე: ა̃მირ:· მეუღლე მისი:· ბაჭრისატნ:· ამნ
ღო: შე: შამანდუხ:· და გულქან:·

26) На оборотѣ 8-го л. XVI-й тетр.:

a) вверху —

ჯ ღ̃ო შ̃ე: გულისტნ: და შამამ ან

b) внизу —

✝ ღო მმო ძეო და ს̃ლი წ̃ო და წ̃ნო მხრ̃ბლნო შ̃ეთ ს̃ლი ლუკისძისა სა-
ხელოვნისა და გმრკუწ̃ბულისა პეტრონის იასონისა და დაუმკვიდ-
რეთ სს̃ფვლი ც̃თა ა̃ნ:· –

27) На лицевой сторонѣ 2 л. XVII-й тетр. внизу:

ქ̃ე ღო: შ̃ე გულისტან̃ს და მისი მეუღლეს
ასლანბეგს ა̃ნ:

28) На оборотѣ 7-го л. XXVI-й тетр. внизу:

ღო:· შე:· ტუტუხს[1]. ღო:· შე:· ბანოჭორ. ან:·
ღო:· შე:· სიმონ:· ღო:· შე:· ლოვლათ:· ან:·

1 Не ясно ხ.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

29) На лиц. сторонѣ 8-го л. XXVI-й тетр.:

a) вверху четыре строки военнымъ письмомъ Синайскаго синодика.

ქ: სულასა: ქრაბინასა: შეუნადანას:· ღამერათამანა:
და მისასა:· მემეცახედარასა ნისიმე ეო-
ფილასა:· ნინოსა:· შეუნადანა: ღამერა-
თამანა:·

b) внизу три строки:

სლსა· დემეტრესაჲ· და მის̃სა· მეუღლესაჲ· გულბორისა· შ̃ნს. ღ̃ნ. ან:·
ქ̃ე ღ̃ო შ̃ეწყალე აბრამ და მისი მეუღლე გრრაისლთ̃ან:·
ა̃ნ ა̃ნ· ქ̃ე ღ̃ო შ̃ე ნადამს და მისა მეუღლესა გოგიჩას შ̃ედნეს·:·

30) На оборотѣ 8-го л. XXVI-й т. внизу въ трехъ строкахъ:

ჶ: ღ̃ო მ̃მო ძეო· და ს̃ლო წ̃ო შ̃ეთ ს̃ლი ღუკისძის სახელოვნის.
და სს̃ ღ გ̃ნთქმულის პატრონის ისონისი წ̃ო ი̃ე მახარებელო
და სახარებაო ქ̃ესო ღაუმკუიდრეთ ს̃ს ფლი ცათა· ა̃ნ:·

31) На оборотѣ 1-го л. XXVII-й тетр. внизу:

ღო:· შე:· ამისუნ:· მისა მეუღლესა[1]
ღო:· შე:· ელიასი მაბანსა:· ან

1 მისა მეუღლესა нѣсколько ниже первой строки, надъ 3 слова მიანსა: не относятся-ли эти два слова къ нижней строкѣ?

32) На лицевой сторонѣ 2-го л. XXVII-й тетр. внизу:

სულსა სულკურთხეულისა მ[▒]
მაღრაძესა: გივს შეუნდვნეს: ღ̃ნ
მემცხედრესა მისა ქრისტინეს შენღ̃ნს ღ̃ნ
ძესა და ასულსა მათთა ელიას და

(дальнѣйшее на боковомъ полѣ снизу вверхъ):

რაქელს შეუნდნეს ღ̃ნ ა̃ნ ა̃ნ

33) На оборотѣ 9-го л. XXXI-й тетр.:

a) вверху:

ჯ̃:· ღო შე:· იესა: და მეოღლეს მსი:· მართსი:
მამს: მის: დვითისა: ღედ მისი:· სართსი

b) внизу:

ღ̃ო: შ̃ე: მა̃თე: და მეოღლე მ̃ისი
ღ̃ო:· შ̃ე:· იწ̃სე: და მეოღლე მისი

34) На оборотѣ 8-го л. XXXIII-й тетр.—

a) подъ первымъ столбцомъ:

ქე: ღო: შე: იოსფთჲ
მეოღლე მისი იაზგული
ღო შე იოსებჲ და ჭზრევრთჲ

b) подъ вторымъ столбцомъ:

ღო შე იასონ:. ან
ღო შე თანდრ: ან
ქე შე რუსუდან
მეღუღე:. მისი
ხოჯალ:. ამნ..
ქე შე:. აბიათრ[1]
მე̃უღლე მისი:. ია-
ზგული ან

1 Въ рукописи начертаніе ა спорное, оно болѣе похоже на ჰ.

(другимъ почеркомъ)

ღ̃ო შ̃ე გიორგი და მისი
მეუღლე შაბანსულთან:
და იესე: შ̃ნს ღ̃ნ ა̃ნ:

(позднѣйшимъ почеркомъ приписки подъ 1-мъ столбцомъ):

და ელენე.

35) На лицевой сторонѣ 1-го л. XXXIV-й тетр. внизу:

ღ̃ო შ̃ე ს̃ლი ნთ̃ნელის და თ̃ა მეცხედრის მის̃სა ა̃ნ:-
ღ̃ო შ̃ე ს̃ლი დევაბიძის გბრ̃ლის და თ̃ა მეცხედრის მისსა ა̃ნ კს̃ნ:.

36) На оборотѣ 5-го л. XXXIV-й тетр. внизу:

ღო:. შე:. მარინე:. მისა: ბაგ-
ლსა:. პატატი:. და ხანასულ-
თან:.

37) На лицевой сторонѣ 6-го л. XXXIV-й тетр. внизу:

ღო:. შე:. სოლეიმან:. მეუღლე: დედუგა ან:.
ღო შე: უსტა იაზან:. მისი:. მეუღლე:. ანა:..
ღო:. შე:. მახარებელი: მეუღლე ბანავში:.
ღო:. შე:. ჟარაიგით:. მეუღლე ასთნდასი[1]:

1 конечное ს неясно.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

Въ пробѣлѣ между первой и второй строкой другимъ почеркомъ:

ⴖ̃ⴍ ⴘ̃ⴄ ⴀⴌⴀ ⴃⴀ ⴋⴈⴑⴈ ⴋⴄⴓⴖⴊⴄ ⴑⴀⴐⴂⴈⴑ ⴀ̃ⴌ

38) На оборотѣ 6-го л. XXXIV-й тетр. съ половины страницы:

a) ⴕ̃ⴄ ⴖ̃ⴍ ⴘⴄⴈⴜⴗⴊⴄ ⴚⴃⴄⴁⴊⴈ ⴌⴍ̃ⴌⴄⴊ ⴃⴀ ⴋⴄⴓⴖⴊⴄ ⴋⴈⴑⴈ: ⴖ̃ⴍ ⴘ̃ⴄ
ⴂⴐⴈⴂ̃ⴊ ⴃⴀ ⴋⴄⴓⴖⴊⴄ ⴋⴈⴑⴈ
ⴕ̃ⴄ ⴖ̃ⴍ ⴘ̃ⴄ ⴈⴄⴑⴄ ⴃⴀ ⴋⴄⴓⴖⴊⴄ ⴋⴈⴑⴈ ⴅⴀⴐⴇⴄⴁ ⴀ̃ⴌ:·

b) Двѣ строки болѣе крупнаго почерка выскоблены, но все же удается вычитать слѣдующее:

ⴕ̃ⴄ ⴖ̃ⴍ ⴘⴄⴜ̃ⴗⴊⴄ[| | | | | | |] ⴂⴁ̃ⴐⴊ
ⴕ̃ⴄ ⴖ̃ⴍ ⴘ̃ⴄ ⴂⴁⴐ̃ⴊ ⴋⴜⴈⴐⴈ ⴋⴖⴃⴄⴊⴈ

c) ниже мелко:

ⴑⴊ̃ⴑⴞ ⴇⴀⴋⴀⴐⴑ ⴘ̃ⴌⴑ ⴖ̃ⴌ ⴋ̃ⴇⴇⴀ ⴃⴀⴇⴀ ⴞⴍⴐⴋ̃ⴆⴄⴑ ⴃⴀ ⴃⴄⴃⴓⴌⴈⴑ ⴘ̃ⴌⴑ
ⴖ̃ⴌ ⴐⴍⴋ̃ⴌⴍⴑ ⴘ̃ⴌⴑ ⴖ̃ⴌ

d) обычнымъ крупнымъ почеркомъ большинства приписокъ:

ⴕ̃ⴄ ⴖ̃ⴍ ⴘ̃ⴄ ⴀⴁⴐⴀⴋ ⴃⴀ ⴋⴈⴑⴈ ⴃⴄⴃⴋⴀⴋⴀⴌⴈ. ⴀⴌ
ⴖⴍ:· ⴘⴄ:· ⴔⴈⴐⴀⴊⴈⴑ:· ⴋⴈⴑⴈ ⴋⴄⴓⴖⴀⴊⴄ:·
ⴖⴍ:· ⴘⴄ:· ⴌⴀⴅⴘⴀⴆⴀⴐ[1]:· ⴋⴈⴑⴀ ⴋⴄⴓⴖⴊⴄ:·
ⴓⴊⴓⴋⴈⴀ ⴀⴌ:·

1 ⴌⴀⴅⴘⴀⴆⴀⴐ.

Сбоку въ эти приписки позднѣе вписано другимъ, болѣе мелкимъ почеркомъ:

ⴑ̃ⴊⴑⴀ ⴀⴌⴀⴌⴈⴑⴀⴑⴀ ⴃⴀ ⴋⴈⴑⴇⴀ
ⴃⴄⴃⴀ: ⴋ̃ⴋⴀⴇⴀ ⴘ̃ⴊⴑ ⴖ̃ⴌ ⴀ̃ⴌ: ⴃⴀ ⴂⴑ̃ⴌ:·

39) На лицевой сторонѣ 7-го л. XXXIV-й тетр.

a) почеркомъ болѣе позднимъ, чѣмъ обычный почеркъ большинства приписокъ:

ⴕ̃ⴄ ⴖⴍ ⴘ̃ⴄ ⴈⴘⴞⴌⴄⴊⴈ:· ⴋⴇⴀⴅⴀⴐ: ⴄⴔⴑⴉⴍⴎⴍⴑ
ⴋⴉⴐ ⴘ̃ⴌ ⴖⴌ:· ⴕⴐⴈⴑⴒⴄⴑ:· ⴋⴍⴑⴊⴅⴀ:· ⴀⴇⴀⴑ
ⴄⴕⴑⴀⴑ: ⴍⴐⴋⴍⴚⴃⴀⴇⴈ:· ⴜⴄⴊⴈⴜⴀⴃⴈ:·
ⴀⴃⴋⴈⴑ:· ⴋⴍⴑⴊⴅⴀ:· ⴘⴈⴃⴈ ⴀⴇⴀⴑ ⴃⴀ ⴀⴑⴈ ⴍⴐⴋⴍⴚ
ⴃⴀ ⴘⴃⴋⴄⴒⴈ ⴆⴄⴃⴀⴃⴄⴁ:· ⴍⴇⴞⴑⴀ ⴈⴗⴍ

b) инымъ, еще болѣе позднимъ письмомъ, ниже:

ჯ̃: ქ̃ე: ღ̃ო: შ̃ე: ჰბელ: სხრებისჳ:
ჳმის: ჱსტ̃როხი:.

40) На оборотѣ 7-го л. XXXIV-й тетр.:

a) наверху:

ღო:. შე:. რეტეტი:.

b) сбоку:

ღო: შე: მანს
მისჳ:. შჳიღს ი-
ოხსებს ჳნ:.
მისჳ:. ძჳ:.
ითიოხზ:. ჳმინ
მისჳ:. ძ̃ჳ:. ნჯრშენ:. ჳნ:.

c) По серединѣ страницы:

ქ̃ე ღ̃ო შ̃ე მჳნგელ და მისი მეულღე მჯრგჳლიტ ჳნ:.
ღ̃ო შ̃ე ოსტჯი[1] ს̃ღთჳნ და მისი მეო̃ღე ჳნდირიჯ ჳ̃ნ
ქ̃ე შ̃ე ჯბიჯთჯრ და მისი მეულღე იჯზგულ ჳ̃ნ
ბჯბუთის შ̃ნზ[2] ღ̃ნ ჳ̃ნ

ჯი:. ღო: შე:. ჩიტიჯს: შჳ:. ესჯიჯ:. მისი:. მეულღე:.
ხსჯულთჯნ:.

ქე:. მეცხოგრის:. შგიღსჳ:.
ბჯინდურ:. მულღე: მულქიჯ[3]ჳნ:.
მისჳ:. შგიღსჳ:. მჯხჯრებელი:.
მეულღე:. ულუშიჯ: ი[4]ჳსოხნჯ ჳ̃ნ:.
მისჳ:. ძჳმსჳ:. ელიჯსჳ ჳნ:.

მისი:. მეულღე:. ხორშჯზჯი:.

1 ტ написано странно, скорѣе похоже на ? или ჳ 2 въ рп. ზ вм. ხ.
3 ჯ = ზ. 4 ი = ე (ჳ?).

d) внизу инымъ почеркомъ:

ქ̃ე ღ̃ო შ̃ე: მქჳიმე:. და მისი მე̃ღე თურ̃ვდ:.
ჱსტეფ̃ჳნს და როდჳმ შენდნეზ ღ̃ნ
ფერიი და გულჯმირს შ̃ნდნეზ: ღ̃ნ
იჯზგული ითჳმზი იორჳმ: —
ქ̃ე ღ̃ო შ̃ე თურჯბი და მისი მეულღე ჳნს ქ̃ე ღ̃ო შ̃ე ფევნდრ

e) сбоку (справа) приписки d ея почеркомъ, но болѣе темными, черными чернилами такъ, что 1-я строка противъ промежутка между 1-й и 2-й строками d, 2-я—противъ 2-й строки d, 3-я—противъ 4-й строки d, 4-я въ 5-й строкѣ d, какъ ея продолженіе и конецъ ниже:

ხეჩსტუ და მისი
დედმამანი შ̃ნდნეზ:.
დათ̃
და ნ̃ნ ნ̃ნ

41) На лицевой сторонѣ 8-го л. XXXIV-й тетради —

a) вверху:

ჯ:. ბუთიძესა:. მახრებელს
მეუღლესა:. მისსა:. ანას:.

b) въ серединѣ:

ქ̃ე ღ̃ო შე ხოშიგ და მისი მეუღლე ასზმაიდან:.
და მისი შვილი ხოჯაღა და მისი მეუღლე როსდან::
ნნ გირგი შდ̃ნზ ღნ:.
ღო შ̃ე:. ელისე:. მეუღლე:. ამაისუთან:.
ღო̃ შ̃ე:. ავთანდილ:. მეუღ̃ლე მაზექალ:.

c) внизу:

ჯ̃ი ღ̃ო შ̃ე ბნოჭრ და მისი მეღლე ფირღი ნნ
ღ̃ო შ̃ე ვართხათუნ და მისი მეუღლე ჳეტრიგ ნნ
ღ̃ო შ̃ე ზოჭრაბ[1] და მისი მეუღლე
მეღქიჯან ნნ
ღ̃ო შ̃ე ბაჭადურ ნნ

1 Въ рц. ღ̃ო ნ̃ე ზოჭრა.

d) сбоку, рядомъ съ 3-ей строкой:

ღ̃ო შ̃ე იშიბ და
მის მეღლე ან

Въ Артвинѣ я не располагалъ уже временемъ для подробнаго ознакомленія съ мѣстными древностями. Навелъ справки о портинской надписи (стр. 167) и опизскомъ колоколѣ, привезенныхъ въ Артвинъ еще при г. Шубинскомъ. Они нашлись благодаря настойчивости мѣстной полиціи, представители которой, что было для меня пріятной рѣдкостью, отнеслись къ моимъ работамъ съ большимъ сочувствіемъ, начиная съ гостепріимнаго начальника округа Г. П. Ловена.

Изъ Порты камень съ надписью доставили сюда въ 1902 г. по распоряженію г. Шубинскаго, тогда начальника края. Высота 15 в., шир. у верха, болѣе широкой части, 4 в. Камень теперь разбитъ на два куска наискось (рис. 64), верхній значительно меньше. Сохранилась лишь средняя часть надписи церковными начальными буквами средней величины въ шесть строкъ. Была на этомъ же камнѣ 7-я, быть можетъ и 8-я строка, но она или онѣ отбиты. Сохранившаяся часть читается такъ:

64. Фрагментъ надписи изъ Шатберда, нынѣ Порты.

ⴑⴔ ⴗ
ⴑⴒ ⴖⴑ
ⴖ* ⴘⴒⴘⴓ†
ⴖⴒⴑ
ⴖⴒⴘ
ⴑⴒⴒ
[|||]
[|||]

* Можно читать C, какъ будто ⴑ, но у ⴖ направо язычекъ, по-видимому, случайная выемка въ камнѣ.

† ⴂ, быть можетъ ⴆ, ибо въ подлинникѣ I, причемъ ⴓ уже, чѣмъ ожидали бы для ⴂ (ⴓ).

Судя по первой строкѣ, въ надписи шла рѣчь о Давидѣ К[ураопалатѣ].

Колоколъ хотѣли было скрыть, но потомъ открыли и его. Какъ надпись, такъ и колоколъ я отвезъ въ Тифлисъ, гдѣ они хранятся, камень съ надписью въ Музеѣ Общества распространенія грамотности среди грузинъ, а колоколъ въ Церковномъ музеѣ грузинскаго экзархата.

Говорятъ, что г. Шубинскимъ были увезены шлемъ и вообще древнее вооруженіе, отрытые въ Артвинскомъ округѣ.

Въ Корзулѣ, что мѣстные армяне толкуютъ какъ груз. ⴂⴑⴀ ⴕⴂⴀⴊⴚⴀ, въ католической церкви не оказалось ничего, дѣйствительно, древняго, кромѣ оригинальнаго замка. Замокъ найденъ въ Мамаѣминдѣ безъ ключа, который потомъ ухитрился сдѣлать какой-то мѣстный мастеръ, армянинъ.

24 августа. Вторникъ.

Выѣхалъ я изъ Артвина въ Батумъ по Чороху въ каюкѣ, управляемомъ также омусульманенными грузинами, съ любопытнымъ произношеніемъ ⴆⴕⴇⵙ вм. ⴆⴑⴇⵙ. Не здѣсь-ли, на діалектической почвѣ, надо искать источникъ возникновенія древне-грузинскихъ текстовъ съ систематическимъ писаніемъ ⴕ тамъ, гдѣ мы ожидали бы ⴑ, а также наоборотъ—ⴑ вм. ⴕ?

ეროვნული ბიბლიოთეკა

დანართი II

С. Джанашиа

Об одном примере искажения исторической правды

(По поводу книги Н. Токарского «Архитектура древней Армении»)

ეროვნული ბიბლიოთეკა

* * *

ტაო-კლარჯეთის ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს, ისევე როგორც ყველაფერს მნიშვნელოვანს და ღირებულს ამქვეყნად, მოცილეები გამოუჩნდნენ. ისარგებლეს იმით, რომ უძველესი ქართული ტომებით დასახლებული ტაო-კლარჯეთის ძირძველი ქართული ტერიტორია ერთ დროს მიერთებული ჰქონდა I-II საუკუნეებში დროებით უზომოდ გაფართოებულ სომხეთის სამეფოს (იგულისხმება ტიგრან II-ის ეპოქა) და, ამის გამო, ადგილ-ადგილ მოგვიანებითაც ჩარჩა აქ სომხური მოსახლეობის მცირე ჯგუფები, რაც აისახა კიდეც ადგილობრივ გეოგრაფიულ და პირთა სახელების ერთ ნაწილში, IX-X სს. შექმნილი ქრისტიანული ეპოქის და კულტურის ამ ძეგლებს წაეპოტინნენ სომეხი, ან მათ სამსახურში მყოფი სხვა ერის მკვლევარები – მათ დაიწყეს ამ ძეგლების სომხურად გამოცხადება. უფრო მეტი, რაღაც დასაბუთებების ძიებაც, თითქოსდა, ამის დასამტკიცებლად. ერთი მათგანი იყო ნიკოლოზ ტოკარსკი, რომელმაც ზემოაღძრულ საკითხზე წიგნიც გამოაქვეყნა.

სომეხ მეცნიერთა მხრიდან ეს გამოხდომები სავსებით გასაგებია თუ გავითვალისწინებთ, რომ მათ შეუჩნდათ დაუოკებელი ჟინი ამ ძეგლების მეშვეობით წარმოაჩინონ სომეხთა მითიური წვლილი მსოფლიო ხუროთმოძღვრების, კერძოდ, აღმოსავლურქრისტიანული არქიტექტურის განვითარებაში. თავის დროზე მათ უსაფუძვლო ამბიციებს ღირსეული პასუხი გასცა აკად. სიმონ ჯანაშიამ. მე ვიტყოდი, ზედმეტადაც კი დაუთმო მათ ყურადღება. შედეგად შეიქმნა სამეცნიერო პოლემიკური ლიტერატურის, სამეცნიერო პუბლიცისტიკის შედევრი.

ს. ჯანაშიას ნაშრომი ორჯერ გამოქვეყნდა რუსულ ენაზე 1947 წელს. ამის შემდეგ სომეხი მეცნიერები და მათ სამსახურში მყოფი ვაი-მკვლევარები კარგა ხნით მიჩუმდნენ. თანაც, ამასობაში ტაო-კლარჯეთის ძეგლების შესახებ, ცალკეულ სტატიებთან ერთად, ხუთი ფუნდამენტური მონოგრაფია გამოქვეყნდა – ორი ე. თაყაიშვილისა, თითო-თითო ვ.ბერიძის, ვ. ჯობაძის, და პ. ზაქარიასი. შეიქმნა ძეგლების თანამედროვე ანაზომები. ჩატარდა მათი ხუროთმოძღვრული ანალიზი. აღმოჩნდა ისტორიული შინაარსისა და დიდი სამეცნიერო ღირებულების მანამდე უცნობი ძველი ქართული წარწერები, ხელახლა იქნა შესწავლილი ათეულობით ის ძველი ქართული წარწერა, რომლებითაც ეს ძეგლებია შემკულია; მთელი მხარე შესწავლილ-იქნა კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით – გამოქვეყნდა ნაშრომები ტაო-კლარჯეთის ქართული მწერლობისა და კულტურის კერებზე, აქაურ ქართულ ფეოდალურ საგვარეულოებზე, საეკლესიო ეპარქიების ისტორიაზე, საერთოდ პოლიტიკურ ისტორიაზე და ა.შ.

ყველაფერმა ამან ერთხელ კიდევ სრული უეჭველობით ცხადყო ამ ძეგლების უმჭიდროესი კავშირი ქართულ სამყაროსთან და ქართული ხელოვნების განვითარებასთან; მათი თვითმყოფადი და განუმეორებელი თავისებურებები, მათი, როგორც უმნიშვნელოვანესი რგოლის ადგილი ქართული კულტურის განვითარების ერთიან ჯაჭვში.

მიუხედავად ამისა, ბოლო დროს კვლავ წამოყვეს თავი ნეოტოკარსკებმა, რომლებმაც ხელახლა დაიწყეს იმის მტკიცება, რაც ნახევარი საუკუნის წინ სრული უეჭველობით უარყო ს. ჯანაშიამ.

ბოლოს და ბოლოს, ასე დაჟინებული მტკიცება იმისა, რაც აბსურდია, სინამდვილეს არ შეეფერება და რასაც არანაირი საფუძველი არ გააჩნია, ეჭვს აღძრავს სომეხ მკვლევართა ერთი ნაწილის, როგორც ხელოვნებათმცოდნეთა კომპეტენტურობაში.

რადგანაც საეჭვოა მათთვის უფრო ღირსეული პასუხის გაცემა, გადაწყდა წინამდებარე წიგნს დართვოდა ს. ჯანაშიას ნაშრომი. მისი ტექსტი, ცხადია, იბეჭდება უცვლელად – ამოღებულია მხოლოდ იდეოლოგიურად მოძველებული ზოგიერთი ადგილი. ამით ნაშრომი საოცრად თანამედროვე გახდა არა მარტო ჩვენი, არამედ, მე ვიტყოდი, იგი ასეთად დარჩება ყველა მომდევნო ეპოქისათვის, როგორც კლასიკური ნიმუში ღირსეული პასუხის გაცემისა უსაფუძვლო პრეტენზიებზე, სხვათა შორის, არა მარტო ისტორიის დარგში.

ვალერი სილოგავა.

* * *

У памятников зодчества Тао - Кларджети, как и у всего, что на этом свете является важным и значительным, объявились соперники. Пользуясь тем, что исконно грузинская территория Тао - Кларджети, населённая древнейшими грузинскими племенами, была в одно время, в I - II веках, присоединена к безмерно разросшемуся Армянскому царству (подразумевается эпоха Тиграна II - го), из-за чего впоследствии здесь остались местами небольшие группы армянского населения, что нашло отражение в некоторой части географических названий и в именах собственных, что и послужило причиной армянским исследователям и их приспешникам объявить созданные в IX - X в.в. памятники христианской эпохи и культуры армянскими. Дальше - больше: они даже начали искать этому документальные подтверждения. Один из исследователей, Николай Токарский, даже выпустил книгу, посвящённую этому вопросу.

Такого рода выходки армянских учёных вполне понятны, учитывая то, что у них появилось непреодолимое желание с помощью этих памятников представить значительным мифический вклад армян в развитие мирового зодчества, в частности, восточно - христианской архитектуры. В своё время достойный ответ этим ничем не подкреплённым амбициям дал академик Симон Джанашиа, я бы даже сказал, что он уделил им слишком большое внимание, в результате чего возник шедевр научно - полемической литературы, научной публицистики.

Труд С. Джанашиа был дважды опубликован на русском языке в 1947 году. После этого армянские учёные и вторящие им горе - исследователи на долгое время притихли. К тому же в это время, наряду с отдельными статьями о памятниках Тао - Кларджети, было издано также пять фундаментальных монографий: две - Э. Такайшвили и по одной В. Беридзе, В. Джобадзе и П. Закарая. Были составлены современные обмеры памятников, проведён их архитектурный анализ. Были выявлены до сих пор неизвестные надписи на древнегрузинском языке, имеющие большую историческую и научную ценность, вновь были проведены исследования по изучению десятков уже известных надписей; весь регион был изучен с точки зрения культурно - исторической: вышли в свет труды по очагам грузинской письменности и культуры в Тао - Кларджети, о здешних грузинских феодальных родах, об истории грузинских епархий, о политической истории и т. д.

Всё это ещё раз подтвердило теснейшую связь этих памятников с Грузией и с историей развития грузинской культуры; подтвердило их самобытность и неповторимые черты, их важнейшую роль в общем развитии грузинской культуры.

Несмотря на всё это, в последнее время снова подняли голову неотокарские, которые вновь стали утверждать то, что опроверг, не оставляя никому сомнений, полвека назад С. Джанашиа.

Такое упрямое желание подтверждать то, что абсурдно и не имеет под собой никакой почвы, визывает сомнение в компетентности некоторых армянских искуствоведов.

Поскольку трудно дать им лучший ответ, было решено включить в настоящую книгу труд С. Джанашиа. Его текст, конечно, печатается без изменений - за исключением некоторых идеологически устаревших отрывков, в результате чего труд стал очень злободневным и, я бы сказал, что не только для нас, но и для последующей эпохи, как классический образец достойного ответа на безосновательные претензии и, между прочим, не только в области истории.

Валерий Силогава.

* * *

Georgian architectural monuments of Tao-Klarjeti, as everything vital and valuable on earth, consequently acquired rivals among neighboring nations. They made use of the fact that ancient territory of Tao-Klarjeti, once inhabited with Georgian tribes was united to Armenian Kingdom, which at the time was temporarily infinitely expended in territory (during the reign of Tigran II). That is why even some time later, there still existed a few groups of Armenian population that influenced a part of local geographical and human names. In IX-X centuries the Armenians (and those of other nationalities, being at their service) wanted to take hold of these monuments of Christian culture. They began proclaiming these monuments Armenian. Moreover, they even searched for documents proving this. One of them was Nicolas tamarisk, who even dedicated a book to this above mentioned issue.

This caprice from the side of Armenia scientists is fully understandable, taking into consideration their constant whim to prove, through these monuments, their mythical mite in the east-Christian architecture, in particular. In his time academician Simon Fantasia, gave a worthy answer to all these groundless ambitions. Paid them even too much attention, I'd say. And as a result, a masterpiece of scientific publicy was created.

Simon Janashia's work was published twice in Russian in 1947. Consequently Armenian scientists and quasi-researchers kept silent for quite a long time. Besides, five fundamental monographers, together with separate articles, about Tao-Klarjeti monuments, were published. Two of them by E.Takaishvili, and 3 others by V. Beridze, V. Jobadze and P. Zakaraia. The monuments were measured off again. An architectural analysis was held, Ancient Georgian manuscripts of unknown scientific content and importance were found. The inscriptions on ancient Georgian monuments were re-studied. The whole region was studied from cultural-historical standpoint — a work about the home of Georgian culture and letter-writing, local feudal patrimonies, ecclesiastical history and about the political history on the whole was published.

All these made a doubtless proof about the tight connection of these monuments with the Georgian world and the development of Georgian culture. Original – unique peculiarities of these monuments prove their vital role of an important ring in the chain of the development of Georgian culture.

Despite all this, the followers of Tokarski began appearing again, they restarted proving what half the century ago Simon Janashia annulled. It is doubtful, that anyone will give an even worthier answer to them; it was decided to enclose this book with S. Janashia's work. This work, is obviously, enclosed unchanged—only with the exception of a few ideologically outdated lines. They were omitted, making this way it even more up-to-date for our epoch and not only. It will remain a classical piece of work for all of the future epochs too, as the worthiest answer to all groundless claims, and not only in the field of history.

Valeri Silogava.

* * *

Tao-Klarceti'nin mimari eserlerinin, bu dünyadaki önemli ve değerli her şey gibi ortakları çıktı. Bu çok eski Gürcü boylarının yaşadığı Tao-Klarceti'nin eski Gürcü toprağını I-II.yüzyıllarda bir süreliğine oldukça genişleyen Ermenistan krallığı kendine bağlamıştı (II.Tigran döneminden söz edilmektedir). Ermeniler bu durumdan yararlandılar. Sonraki dönemlerde de burada yer yer Ermeni halkından küçük guruplar kaldı. Bu durum kendini yerel coğrafi ve şahıs isimlerinin bir bölümünde de kendini gösterdi. IX-X. yy'da yapılan Hıristiyanlık dönemi ve kültürüne ait bu eserleri, Ermeni ya da onlara hizmet eden başka milletlere tabi araştırmacılar ele almaya başladılar. Onlar bu eserleri Ermeni eserleri olarak ilan etmeye başladılar. Daha da fazlası, bunu sanki kanıtlayacak bazı belgeler aramaya başladılar. Bunlardan biri yukarıdaki konuda bir kitap yazan Nikoloz Tokarski idi.

Dünya mimarisi, özellikle de Doğu Hıristiyanlığı mimarisinin gelişmesinde göstermek istedikleri Ermeni efsanevi payı nedeniyle onlarda oluşan engellenemez hırsı göz önüne alırsak Ermeni bilim adamlarının bu çıkışları tamamıyla anlaşılabilir. Zamanında, akademisyen Simon Canaşia, onların temelsiz kibirlerine güzel bir cevap verdi. Bana göre, onları fazlasıyla dikkate aldı. Bunun sonucunda bilimsel polemik edebiyatı, bilimsel gazetecilik şaheserleri oluşmuş oldu.

S. Canaşia'nın eseri 1947 yılında Rusya'da iki kez yayınlandı. Bunun sonrasında Ermeni bilim adamları ve onlara hizmet eden sözde araştırmacılar uzun süre suskun kaldılar. Üstelik bu sıralarda Tao-Klarceti anıtları hakkında bazı makalelerle birlikte beş tane esaslı monografi yayınlandı. İkisi E. Takaişvili, diğerleri V. Beridze, V. Cobadze ve P. Zakaria'nın idi. Eserlerin modern ölçümleri ve mimari analizleri yapıldı. Tarihi içerikli ve bilimsel değeri yükseko zamana dek bilinmeyen eski Gürcü yazıları bulundu. Bu anıtları çevreleyen onlarca eski Gürcü yazısı yeniden incelendi. Kültürel ve tarihi açıdan tüm yönler incelenmiş oldu. Tao-Klarceti Gürcü yazarları ve kültür ocakları, buralı Gürcü feodal soyları, piskoposlukların tarihi, genel olarak siyasi tarih vb. konularda çalışmalar yayınlandı.

Onların bağımsız ve benzersiz özellikleri, Gürcü kültürünün gelişme zincirinin önemli halkası olarak bunlar, bu eserlerin Gürcü dünyasıyla ve Gürcü sanatının gelişmesiyle olan sıkı bağlarını bir kez daha kuşku götürmez bir şekilde kanıtladı.

Yarım yüzyıl önce S. Canaşia'nın kuşku götürmez bir şekilde yalanladıklarını yeniden kanıtlamaya çalışan Neotokasklar son zamanlarda yeniden kendilerini göstermeye başladılar. Onlara daha iyi bir cevap verilemeyeceğine göre, bu kitaba S. Canaşia'nın çalışmasının da eklenmesine karar verildi. Onun metni değiştirilmeden basılıyor. İçinden sadece ideolojik açıdan eskiyen bazı bölümler çıkarıldı. Böylece bu çalışma oldukça modern bir hale geldi. Bu sadece bizim için değil bizden sonra gelecek zamanlar için de temelsiz ihtilaflara lâyık bir şekilde verilen cevabın klasik bir örneği olarak kalacaktır. Üstelik sadece tarih alanında değil.

S. Canaşia'nın eserinin çağımıza daha yaklaşması amacıyla, esere bazı bibliyografik açıklamalar eklendi.

Valeri Silogava.

* * *

Историческая наука в нашей стране сделала значительные успехи… Она обратилась в передовую часть мировой исторической науки, обогащающую усвоенные ею все положительные приобретения и традиции прошлого новыми видающимися достижениями[…].

Однако ликвидаторы истории как науки еще не перевелись у нас полностью. На такую мысль наводит […] книга Н. М. Токарского «Архитектура древней Армении (Академия наук АРМ. ССР, Институт истории. Отв. редактор И. А. Орбели, Ереван, 1946). Автор поставил себе целью «сделать общий обзор древне-армянского зодчества, проследить, как на протяжении веков в различных условиях работала и развивалась творческая мысль армянских зодчих и чем обменялись они со своими зарубежными собратьями по профессии в сложном процессе создания многообразных архитектурных форм» (стр. VIII-IX). Задача – почетная и актуальная. Однако богатое архитектурное наследие армянского народа в книге Токарского не получило достойного отражения. Порочная методология автора, тенденциозность, неряшливый стиль изложения, побуждения, не имеющие ничего общего с задачами научного исследования, - вот что поражает в этой книге, случайно, конечного, носящей марку высокого научного учреждения.

Для общей характеристики книги укажем, что в академическом издании, долженствовавшем, согласно объявленному плану, дать представление о почти полуторатысячелетнем процессе развития архитектурных форм, читатель находит всего лишь два разреза. О дворцах в Двине и Вагаршапате даны только сбивчивые описания, два снимка фрагментарных архитектурных украшений и реконструкция «дворика палат католикоса» выполненная Токарским. Автор не счёл нужным приложить планы этих построек ныне находящихся в развалинах. О том, чего порой стоят подобные реконструкции разрушенных здании, сообщает читателю сам Токарский в конце данного раздела: «В юго-восточном углу южной части патриарших палат сохранилась абсида небольшой церкви, которая в реконструкции архитектора Т. Тораманяна представлена как трёхнефная базилика. На самом деле здесь, вероятно, была небольшая однонефная часовня» . . . (стр. 48). Да и о своей собственной реконструкции Токарский рассказывает такие подробности: «На схематической реконструкции окна и двери в продольной стене размещены произвольно, так как никаких данных о них в развалинах найти нельзя»... (стр. 44, прим.) «Можно дать и другую реконструкцию здания, предположив, что здесь был не дворик, а зал», и. т. д. (стр. 45, прим). Условность и гипотетичность, неизбежные в подобного рода научной работе, доведены в данных случаях до того предела, когда реконструкция теряет всякий смысл и значение.

Множество других противоречий и логических неувязок остаётся вовсе незамеченным для автора. Так, он утверждает, что «армянские зодчие не останавливаются на результатах, достигнутых при переработке базилики в трёхнефную сводчатую церковь – залу. Они блестяще разрешают и задачу создания церковного здания, увенчанного куполом» (стр. 58). На чём же основано это ответственное заявление? Только на догадках и домыслах, взаимно исключающих друг друга, и ни на одном факте. Отсутствие фактов неспособно смутить автора, - есть, чем их заменить. «Едва ли купольная форма постройки, - продолжает он, - была выработана только в связи с церковным строительством; надо полагать, что техника возведения куполов была хорошо известна архитекторам (каким?– С.Д.) значительно раньше. То обстоятельство, что в Армении пока не обнаружено купольных зданий, построенных ранее VI в., не может служить доказательством противного, ибо трудно предположить, чтобы в стране, тесно связанной с сасанидской Персией (и не только в порядке временного подчинения ей), не знали о замечательных дворцовых сооружениях, возведённых по повелению сасанидских властителей, которые (т. е. сооружения, а не властители! – С. Д.) и до сих пор способны восхищать самых требовательных ценителей искусства» (там же). Просто и ясно: в Армении не сохранилось купольных построек, возведённых ранее VI века, но зато они сохранились в соседней Персии; Армения же испытала не только политическое, но и культурное влияние Персии; поэтому трудно предположить, чтобы Армения не заимствовала купольной формы постройки из Персии. Но ведь в таком

случае пальма первенства в деле выработки купольных построек переходит к персидским зодчим! Однако Токарский не считается с подобными препятствиями, он невозмутимо продолжает: «Ещё не выяснено, где (в Персии или Армении) была раньше применена та своеобразная форма сводчатого перехода к куполу в виде полуконуса, известная в архитектуре под названием конического паруса, или тромпа..., которая только в середине VII в. Была решительно вытеснена пришлым с запада сферическим парусом» (там же.) Таким образом, хотя купол в целом заимствован армянами у персов, основной элемент купола, сводчатый переход в форме конического паруса, остаётся ещё загадкой, он может быть и персидского происхождения, и армянского, а в другой своей форме, в форме сферического паруса, он определённо заимствован армянами уже у западных народов. Путаница однако на этом не кончается. В непосредственно следующей фразе уже утверждается, что купол и в целом может быть чисто армянского происхождения: «Трудно также предположить, чтобы зодчие, встречавшие на домах в каждой деревушке шатровую деревянную кровлю, поддерживаемую столбами, не пришли к мысли о куполе» (здесь, как и во всех нижеследующих цитатах, подчёркнуто нами- С.Д.). И всё это преподносится на одной странице!

Конечно, таким методом, при помощи всемогущих формул: «едва ли», «надо полагать», «трудно предположить», «трудно также предположить» и т. д. (здесь они все выписаны из одного абзаца, но вся книга пестрит ими) можно «доказать» всё, что угодно.

И действительно, внимательному читателю не трудно заметить, как бездоказательны утверждения Токарского. Много значительных памятников армянской архитектуры описано совершенно поверхностно. Подлинный стилистический анализ памятников отсутствует. Датировка их, имеющая столь важное значение, большей частью вовсе не обоснована или обоснована очень странно. Так, о базилике в Ереруйке, в самом начале её описания, сказано, что относится она к числу «дошедших до нас наиболее древних церквей» (стр. 49), затем мимоходом оборонено, что «позднее здесь возвели новый портик... Портики базилики, построенной в V веке, предназначались» и т.д. (стр. 52). О Текорском храме говорится: «К тому же времени (т.е. ко времени построения Ереруйской базилики - С.Д.) обычно приурочивают и постройку собора в Текоре (Дигоре)» (стр. 53), а из датировки храма в Аравусе, отнесённого к «первым векам христианства (V-VI в.)» (стр.55), мы узнаём, что древнейшие церковные постройки в Армении есть постройки V и VI веков, хотя христианство стало государственной религией Армении в IV веке (стр. 48). Между тем, с точки зрения вопросов, поднятых в книге, имеет значение датировка в пределах десятилетий (см., например, рассуждения Токарского о датировке Мцхетского «Джвари»)[1]. О церквах в Аштараке и Касаге сказано, что они «были построены не позднее VI в.» (стр. 55). Почему — остаётся неизвестным. Зато на стр. 121 тот же Аштарак причислен к «ряду церквей VI-VII вв.» Многоабсидный храм в Егварте провозглашён постройкой VII века (стр. 106), и нет ни одного слова в подтверждение этой датировки. Хронология же многоабсидных храмов очень важна, потому что до сих пор господствовал взгляд, что подобные постройки появляются не ранее X века.

Путаница и противоречия в тексте иногда достигают необъяснимых размеров. Так, на стр. 210-211 читаем: «В Хахуле чередуются клинья двух цветов. Этот приём, видимо, произвёл такой эффект, что в некоторых уже существовавших постройках арки из разноцветных клиньев над окнами были воспроизведены краской по обычной горизонтальной облицовке (Ошк, Пархал). Наличие подобной имитации в Ошке на богато убранном окне западного фасада, композиционно одинаковым (так! –С.Д.) с южным окном церкви в Хахуле, показывает, что последняя была построена несколько позднее, но мастерами той же школы» Каким образом наличие в Ошкском храме подражания Хахульскому может служить указанием на более позднее время постройки Хахульского храма, навсегда останется тайной Токарского.

---

[1]«Об окончании постройки в Мцхете до 604/5 г. не может быть и речи: свидетельства хроник и характер убранства позволяют отодвинуть дату её окончания к тридцатым годам VII в."— пишет Токарский на стр. 92.

Еще более оригинальным представляется следующее доказательство автора. В связи с опубликованным в специальной литературе утверждением, что в Мцхетском «Джвари» была впервые разработана соответствующая архитектурная тема, Токарский возражает:... «хорошо известно, что, кроме построек, стоящих на поверхности, в Армении и Грузии под землёй скрыто не мало развалин монументальных сооружений, среди которых могут оказаться и церкви интересующего нас типа, построенные раньше и Авана и Мцхеты" (стр. 91). Автор не замечает, что эта «подземная» аргументация, к которой он прибегает часто и в других местах своего сочинения, больше, чем что-либо другое, указывает на то, что уже исчерпаны все остальные материалы, с которыми только и может считаться наука.

Главным основанием предположения автора. что Эчмимадзинский храм вначале представлял собой базилику, служит то, что «в церковном песнопении «гандз»-е некоего Атома в честь Эчмиадзина он называется Сионом, - а как установил И. А. Джавахов, в грузинском языке это наименование всегда обозначает базилику»...(стр 61). Помимо всего прочего, следует отметить, что автор здесь игнорирует данное в новейшей литературе совершенно иное толкование термина «сион» и для самого грузинского языка. Укажем мимоходом также и на то, что если бы Токарский отнёсся серьёзнее к этому вопросу и глубже вник в сообщения источников, он мог бы обнаружить термин «сион» не только в поэтической литературе, показания которой в данном случае имеют лишь косвенное и побочное значение. Так, купольная постройка XIII века в Сагмосаванке в самой надписи этого храма два раза названа «святым сионом»[2]. Что же это значит?

Поверхностоно, бездоказатнельно рассмотрены весьма важные вопросы о происхождении и развитии купольных базилик и «купольных зал», хотя автор позволяет себе, в связи с этими вопросами, далеко идущие утверждения (стр. 62-68).

О зодчем замечательного грузинского храма «Джвари» в Мцхета Токарский говорит, что он «окаймил купол своего творения типичным армянским карнизом» (стр.92). Между тем, в другом месте, излагая свои «некоторые соображения о происхождении этой формы» (имеется в виду вышеназванный тип карниза), сам же Токарский называет в качестве ступеней её эволюции пример из Малой Азии, а также «карниз из церкви в сел. Гарбани на Военно-Грузинской дороге» (стр. 121), т.е. пример из Грузии. Так почему же этот карниз «типично армянский»?

По поводу того же «типично армянского» карниза в «Джвари» автор пишет: «Факт этот не может вызывать недоумения, так как в Грузии имеется церковь, известная под названием «Атенского Сиона», очень сходная с мцхетской, которую построил архитектор армянин»... (стр. 92). Факты культурного заимствования могут вызывать недоумение только у Токарского. Наука их изучает имеющимися в её распоряжении объективными метоами. Но в данном случае Токарсикий не находит нужным сообщить читателю все известные факты. Так, в специальной литературе неоспоримо установлено, что Атенский храм построен позже Мцхетского и является неудачным подражанием последнему!

Так обстоит дело в книге Токарского с реализацией одной части её объявленной программы: «сделать общий обзор древнеармянского зодчества, проследить, как на протяжении веков в различных условиях работала и развивалась творческая мысль армянских зодчих»... Уже из разобранных нами выше высказываний Токарского читатель мог усмотреть также и то, как выполняется в книге вторая часть той же программы: «проследить... чем обменялимь они (армянские зодчие.-С.Д.) со своими зарубежными собратьями по профессии»... Но на этом вопросе стоит остановиться дольше.

На деле обмен тут трактуется деклоративно (так, например, в «Заключении»), отношение к внешней культурной среде - однобоко и с нарочитостью. Причём без путаницы и противоречий не обходится и здесь.

Вот несколько характреных, с данной точки зрения, высказываний Токарского: «Было бы ошибкой отождествлять древнейшую архитектуру Армении с архитектурой утратов, создавших задолго до

[2] «Собрание надгробных надписей...» собраны К. Костанянц, стр. 58.

христианской эры первое государство в Закавказье. Но вполне возможно, что армянский народ, в состав которого наряду с основным ядром - арменами вошли и урарты, использовал в какой-то мере в своём строительстве опыт мастеров древнего государства, территорию которого он занял. Нужно, однако, отметить резкое отличие построек, возведённых значительно позднее армянскими зодчими, от ссоружений урартов, строительная техника которых более близка к технике народов Месопотамии, в частности ассирийцев» (стр. XIII)... «Из сказанного явствует, насколько далеки друг от друга архитектруные памятники урартов и армян по общему рещению, технике и отделке и с какой осторожностью нужно подходить к вопросу о преемственности, чтобы не впасть в ошибку» (стр. XVI). Следовательно, использовать опыт древних урартских мастеров армянские зодчие не могли ни в области общих решений, ни в технике, ни в отделке. Спрашивается, где же они могли этот опыт использовать?

«Эллинизм, сыгравший значительную, прогрессивную роль во всех областях жизни страны, не исключая и исскусства, потерял благоприятную почву для распространения своего влияния и должен был уступить место Риму. В дальнейшем, уже в первые века христианства, в архитектуре можно встретить лишь отзвуки эллинитсических и римских форм - валюту на копители, зубец и модульон на карнизе, сильно переработанный акант. Армянские зодчие нашли собственные пути, с которых ни разу не свернули, хотя на протяжении веков и встречали немало опасных перекрёстков» (стр. 12-13).

Далее. Мы уже приводили выше рассуждения Токарского на тему о том, что «армянские зодчие не останавливаются на результатах, достигнутых при переработке базилики в трёхнефную сводчатую церковь-залу. Они блестяще разрешают и задачу создания церковного здания, увенчанного куполом» (стр. 58). В дальнейшем утверждается: «Интересно, что значительно позднее, в XII-XIII вв., когда купол в церковном зодчестве имел уже семивековую давность, архитекторы, создавая последнюю новинку - притвор, обращаются всё к тому же сельскому дому, воспроизводя в камне шатровое покрытие cI льно позднее в задачу создания церковного здания, увенчанного куполом (стр 58) В дальнейшем утверждается Интересно. чт световым отверстием, основанное на колоннах. Развите купольных церковных сооружений в Армении пошло по двум самостоятельным направлениям»... (стр 58-59). И хотя в Армении «древнейших купольных церквей исходного вида пока не обнаружено» (стр. 59), однако несомненно, уверяет Токарский, что «армянские зодчие в полной мере учли это обстоятельство (особенности местной базилики - С.Д.) и создали в первой половине VII в. ряд прекрасных купольных базилик» (стр. 62) и что именно в этих «купольных базиликах VII в. создаётся форма крестовокупольного храма, столь характреная в последующие века для церковного зодчества Закавказья» (стр. 64). «Армянские памятники, созданные значительно раньше подобных им византийских, убедительно говорят о том, что этот тип был разработан здесь на осное базилики» (стр. 65; см. также стр. 68, 73, 111, 112-113, 118-119 и др.). Наконец, Токарский заявляет, что к первой половине VII века «уже представляется возможным говорить о вполне сложившейся армянской классике, на которой, несмотря на многие превратности, зиждется творчество всех последующих поколений армянских зодчих» (стр. 132).

Таким образом, все основные архитектурные формы оказываются возникшими на месте, отсюда они распространились в другие страны. Нет необходимости отказывать охотникам в праве подобной постановки вопроса. Требования читателя скромны: он просит только фактов и доказательств. А как с фактами и доказательствами у Токарского в связи с этим кругом вопросов?

Наиболее ярко научная методология и общественные установки Токарского сказались в его рассуждениях об отношении армянской архитектуры к архитектуре грузинского народа, векового соседа армян. Здесь, конечно, культурного обмена нет и в помине, здесь автор даже не довольствуется утверждением об исключительно одностороннем влиянии, что можно было видеть и выше, - он идёт дальше.

Не забегая вперёд с оценками, рассмотрим терпеливо соответствующие места книги Токарского.

«Гвоздь» книги - попытка изобразить всю Южную Грузию с её населением и культурой как инонациональный мир. Здесь речь идёт о южно-грузинских провинциях, расположенных в бассейне реки

Чороха и по верхнему течению реки Куры. До падения рабовладельческой государственности в Грузии эти области непосредственно входили в пределы Восточно-грузинского и Западно-грузинского царств. В период вызревания феодальных отношений в Грузии они составляли одно из значительнейших грузинских феодальных образований, обычно именуемое Тао-Кларджетией (IX-X вв.), по двум своим ведущим областям – Тао и Кларджети. Помимо этих провинций в Тао-Кларджетское царство входили и играли в его жизни видную роль и другие области, как-то: Адчара (Аджария), Шавшети, Самцхэ, Джавахети, Артаани (Ардаган; в то время это - название области, а не города, получившего такое наименование от области, будучи её центром, позднее), Кола, Спери и др. Токарский не оставляет сомнения в том, что дело касается именно этой территории. В одном случае он прямо говорит о своём предмете, как об «архитектуре Тао-Кларджии» (т.е. Тао-Кларджетии - С.Д.) второй половины X века, когда были возведены прекрасные сооружения в Ошке, Ишхане, Тбете» (стр. 146. Следует отметить, что Тбетский памятник, сохранившийся до наших дней, находится на территории Шавшетии, одного из самых северных районов Тао-Кларджетии. - С.Д.) В другом случае у Токарского эти земли называются «областями в бассейне реки Чороха» (стр. 200), чаще же всего они в книге именуются Тайк-ом (армянская форма названия Тао), что должно заменить обычную Тао-Кларджетию. Что же утверждается об этом крае?

Территория. Утверждается, что эти «западные армянские области в бассейне реки Чороха, бывшие некогда уделом известных княжеских родов (каких? - С.Д.), в которых (в областях, а не в родах,-С.Д.) во время арабского нашествия отсиживались Багратиды, во второй половине X века входили в состав самостоятельного государственного образования, во главе которого стоял умный, энергичный тайкский куропалат Давид (стр. 200), что это – «исконные армянские земли» (... «такой приём известен и в архитектуре Тао-Кларджии второй половины X века, когда были возведены прекрасные сооружения в Ошке, Ишхане, Тбете... Связи багратидской Армении с этими исконными армянскими землями... общеизвестны» - стр. 146; ... «западные районы Армении, расположенные в Чорохском бассейне» - стр. 135; ... «из Ишхана, селения в древней армянской халкидонитской области Тайке»... – стр. 95; «Нерсес, уроженец халкидонитской армянской области Тайка»... - стр. 46). На чём жее основано это категорическое утверждение? Ни на чём. Токарский не приводит ни фактов, ни соображений в пользу своего тезиса.

А между тем, при желании и при даже небольшой объективности он мог бы разобраться в вопросе о территориальной принадлежности данных областей. Если ему не угодно пользоваться грузинскими известиями, он имел возможность заглянуть (это было бы желательно) в греко-римские источники и обязан был (решаемся утверждать это!) уделить немного внимания армянским сообщениям.

Восстановить подлинную научную историю этой территории вовсе не трудно, опираясь на показания авторитетнейших исторических источников. Проникая на южную, месопотамскую окраину Халдского государства уже с VI-V вв. до н.э., армянские племена только после 189 года до н.э. занимают такие районы, как Дерджан и Карин - нын. Эрзерумскую область (Страбон). Отныне пограничная линия между Грузией и Арменией проходит по Араксу (Аполлодор). При Тигране II, в семидесятых годах I века до н.э., происходит дальнейшее расширение границ Армении. В это время, нужно думать, была занята провинция Спери (у Страбона - Сиспиритида). Тао же продолжает оставаться в пределах Грузии: подробно перечисляя армянские области, Страбон (начало I в. до н.э.) среди них нигде и никак не упоминает Тао.

К началу христианской эры граница между Арменией и Грузией проходит, как это можно усмотреть из сравнительно-критического изучения современных источников, по Кура-Араксинским водораздельным хребтам, причём средняя часть Чорохского ущелья входит в пределы Грузии. Здесь Страбон границу полагает в Мосхийских горах, а Плиний утверждает, что территория Иберии простиралась до Париадрийских гор. Если даже согласиться с принятым всеми исследователями мнением, что Париадр древних есть нын. гора Пархал (мы считаем, что наименование Париадр относится к горам, находящимся далеко к юго-западу от Пархала), и в этом случае мы получим несомненное свидетельство того, что во взятую эпоху Тао,

юго-западной границей которого как раз и служила гора Пархал, составляло часть Восточно-грузинского царства[3].

I-III века н.э. есть период значительного усиления Грузинского царства. Армения же, превращённая в арену непрекращающихся войн между Римом и Ираном, постепенно слабеет и истощается. Это - время нового передела территориальных вдадений на армяно-грузинской границе. Наше утверждение относится, прежде всего, ко второй трети I века, когда на армянском престоле сидят представители грузинского царского дома. Важно также сообщения Тацита, что в 58 году н.э. по повелению грузинского царя Фарсмана I в Армению вторгаются месхи[4]. Следовательно, месхи в это время продолжают оставаться подданными грузинского царя. А ведь месхи, как это известно всем, есть название жителей тех самых южно-грузинских провинций, которые в IX-X веках и составляют царство Тао-Кларджетию. Но из этого следует и тот вывод, что терртория позднейшей Тао-Кларджетии в середине I века н.э. составляла часть Грузинского царства. Есть основание также полагать, что сообщение Д. Кассия об увеличении территории Грузинского царства при имп. Адриане имеет в виду расширение его границ в южном направлении.

Для середины же VI века знаменитый византийский историк Прокопий Кесарийский, поразительно осведомлённый в закавказских делах писатель, вновь подтверждает, что месхи, занимающие высокогорную страну, издавна являются грузинскими гражданами[5].

С основанием южно-грузинского феодального княжества Тао-Кларджетии положение в рассматриваемых районах приобретает ещё большую ясность и определённость. Территория княжества всё больше и больше расширяется к югу, включая в себя один за другим ранее утраченные районы. В 952 году византийский император Контсантин Багрянородный, столь же превосходно информированный о кавказских делах, как и Прокопий, категорически удостоверяет, что владения тао-кларджетских Багратионов подступали к самому Феодосиополю, нын. Эрзеруму, и что граница между Грузией и империей в этом секторе проходила по реке Араксу. Константин пишет: ... «по его (грузинского куропалата) просьбе (решено), чтобы границей Фазианы (груз. Басиани, область смежная с Эрзерумской - С.Д.) служила река Ераке, или Фазис, и чтобы земли влево, в сторону Иверии (Грузии), принадлежали иверам (грузинам), а вправо, в сторону Феодосиополя, крепости и селения -нашему величеству, и чтобы река служила гранью между обоими владениями»[6]. К концу того же века глава Тао-Кларджетского царства Давид III Куропалат присоединил к своим владениям новые обширные области вплоть до северного прибрежья Ванского озера и до гор. Эрзинки (нын. Эрзинджан). Нечего и говорить, что объединённое Грузинское царство ещё более прочно укрепилось в этих областях.

Что же можно почерпнуть из армянских сообщений по этому вопросу? Возьмём наиболее субъективно окрашенный источник, известную «Армянскую географию», которую традиция приписывает Моисею Хоренскому и полагает сочинением V века н.э. Исследователи же датируют её - одни VII веком, другие IX-ым. Этот памятник, проникнутый национальной тенденцией и потому порой грешащий против истины, так описывает Грузию: «Колхида, то-есть Егер (груз. Егриси. - С.Д.), находится к востоку от Понтийского моря, близ Сарматии, и сопредельна с Иверией и великой Арменией. Егер разделяется на четыре провинции: Манрили, Егревика, Лазив, Чанет, то-есть Халды». Таким образом, «География» относит к Колхиде не только современную Западную Грузию (Мингрелию, Гурию, Аджарию и др.), но и весь Лазистан, а также область

---

[3] Джанашиа С. «К политической географии Иберского (картлийского) царства в древнейший период». Сообщения АН ГССР, N. 7. 1942.

[4] Annales, XIII,37.

[5] De bello Cothico, VIII,2

[6] Сочинения Константина Багрянородного «О фемах» (De thematibus) и «О народах» (De administrando imperico). С предисловием Г. Ласкина. М. 1899. «О народах», гл. 45, стр. 167; там же, стр. 168.

чанов, тех же халдов, т.е. области к западу и югу от Трапезунта. В том же опиании Колхиды говорится, что Чорох есть река Колхиды, хотя истоки её находятся в Армении. О Восточной Грузии «География» повествует: «Иверия, то-есть Грузия, к востоку от Егера, в смежности с Сарматией у Кавказа, простирается до пределов Албанских по реке Куре. Области Грузии слкедующие: Кларджи, Ардаган, Шавшети, Джавахи, Самцхе, Адчара, ... Манглисское ущелье, Квешское ущелье (древнее название нынешнего Башкичетского, или Дманисского, района - С.Д.). Болнисское ущелье, Трелы (т.е. Триалети - С.Д.), Кангары, Ташир» и другие[7]. Тенденция «Географии» в данном случае проявилась в том, что в последующем изложении некоторые из этих областей упомянуты уже в составе Армении, но при этом каждый раз отмечается, что такой-то, мол, областью «владеют грузины». Совершенно очевидно (и не может быть другого толкования), что в VII-VIII вв. принадлежность этих провинций Грузии была общеизвестна и за её пределами. Этот же факт, в наличных исторических условиях, имел также и этническое значение: в VII-VIII вв. Грузия лишена политического единства и самостоятельности, она сама находится под арабским господством, и выражение «Аармянской географии», что названными провинциями «владеют грузины», нужно понимать преимущественно в том смысле, что там сидит грузинское население.

Тао («Тайк») «Армянская география» называет в числе армянских областей. Но вот гораздо более беспристрастный и лучше осведомлённый источник, известный армянсий историк VII века Леонтий (Гевонд), прямо говорит, что Кола входит в пределы Грузии[8]. А Кола, район истоков реки Куры, по признанию той же «Армянской географии», была частью провинции Тао. Тот же Гевонд в другом месте Самцхэ (область города Ахалцихе) определяет как область страны грузинской[9], а Моисей Хоренский причисляет Кларджети к областям Грузии[10] и т.д.

Итак, тенденция книжных построений средневекового клирика, раскрываемая его же собственными фактическими данными, очевидна. Она и понятна. Непонятно только, когда в наше время и в наших условиях не только не могут, но и не хотят освободиться из плена тех же самых клерикальных конструкций и представлений.

Население. О населении Тао-Кларджетского царства Токарский даёт своим читателям такие сведения: «Основную массу населения составляли армяне, бывшие здесь исконными приверженцами халкидонитства... Они... живя бок о бок с грузинскими переселенцами, появившимися в IX в. в опустошённом арабами и эпидемиями крае, стали медленно денационализироваться» (стр. 200-201). «Тайкская архитектурная школа второй половины X века создалась в условиях, когда большая группа армянского населения по указанным причинам окончательно выделилась в самостоятельный государственный организм. И хотя он в силу происходившего огрузинивания коренного населения уже тяготел к формировавшемуся объединённому грузинскому государству, основная масса населения, несмотря на различие в вере, ещё многими нитями была связана со своими сородичами» (стр. 213). И ещё Токарский говорит ... «о древней армянской халкидонитской области Тайке, начавшей очень медленно огрузиниваться после появления здесь грузинских переселенцев в IX в.» (стр. 95). Таким образом, Токарский утверждает, что основную и коренную массу населения Тао-Кларджетского царства составляли армяне, выделившиеся во второй половине X века в самостоятельный государственный организм исключительно вследствие религиозных разногласий: вопрос признания постановлений Халкидонского собора роковым образом расколол армян на две непримиримые группы, которые не могли жить вместе под одной политической кровлей. Вместе

---

[7] Текст «Географии» представлен в нескольких редакциях. См., например, «Армянская география VII в. по н.э. (приписывавшаяся М. Хоренскому). Текст и перевод». Изд. К. Патканов, СПБ. 1877, стр. 38-40, 16-17 (текст): «Geographie de Moise de Corine d'aprйs Ptolйmйe», ed. p. A. Soukry, p. 37-39. Ven. 1881.

[8] История армянского католикоса Гевонда Великого, стр. 168. СПБ. 1887.

[9] Там же, стр. 138.

[10] «История Армении Моисея Хоренского. Новый перевод Н. Эмина» стр. 133. М. 1893.

с тем, как обычно, оказывается, что тао-кларджетская группа армян «несмотря на различие в вере, ещё многими нитями была связана со своими сородичами».

Автор не называет ни одного факта в пользу своего положения, и не может назвать, потому что таких фактов нет. Все данные говорят об обратном. Но укажем прежде всего, что утверждение Токарского вовсе несостоятельно и с чисто логической точки зрения. Каким образом «основная» и «коренная» масса населения, которая ещё многими нитями была связана с собственно Арменией, подчинилась влиянию меньших по числу грузин-переселенцев настолько, что и вовсе огрузинилась? Почему же тао-кларджетские армяне воспринимали именно грузинское влияние? Ведь греко-восточное православие, или, иными словами, халкидонитство (диофизитство), которое, по Токарскому, было единственным связующим звеном между тао-кларджетскими армянами и грузинами, в ещё большей мере объединяло этих армян с византийскими греками. Почему же эти армяне ассимилировались именно с грузинами, а не с греками? Ведь само-то халкидонитство местных армян было в значительной степени результатом политического давления Византии, и это давление продолжало действовать также и в IX-X вв. Может быть, с целью смягчить это вопиющее противоречие, Токарский глухо говорит, что грузинские переселенцы появились «в опустошённом арабами и эпидемиями крае». Но если это опустошение коснулось населения и ослабило здесь армянский элемент настолько, что дало возможность грузинам беспрепятственно стать господами положения, тогда все последующие уверения Токарского, долженствующие внушить читателю мысль о беспрерывной преемственности здесь армянской культуры, оказываются совершенно необоснованными: не было носителей культуры, - не было и самой культуры.

Правда заключается в том, что основная, коренная масса населения в тао-кларджетских областях была искони грузинской по языку и культуре, а армяне, если они где и были, являлись именно переселенцами. Существование армян-переселенцев можно допустить, главным образом, для Спери, Басиани и для южного Тао. Нужно думать, что в южное Тао эти переселенцы притекли в качестве иммигрантов, искавших здесь надёжного убежища в непомерно тяжёлые для армянского народа времена персидского и арабского владычества в V-VII вв. Ассимиляции их с грузинами способствовало и то обстоятельство, что пришельцев было меньше по числу, чем аборигенов края. Предложить какое-либо иное разумное объяснение этих неоспоримых фактов совершенно невозможно.

Сама армянская историография подтверждает этот единственный вывод. Мы уже видели, что армянские источники седьмого века северное Тао, в частности - Кола, район истоков Куры, рассматривают как грузинскую область.

Владетельный феодальный дом Тао, выдвинувшийся в первые ряды армянской аристократии, Мамиконяны, по своему происхождению принадлежал к грузинскому племени чанов, как это признаёт и специально обосновывает крупнейший представитель новой армянской историографии проф. Адонц[11].

Рассмотрение вопроса о населении Тао-Кларджетии удобно связать с вопросом о царствовавшей здесь династии Багратионов, или Багратидов.

О Багратидах Токарский пишет: «С давних пор в Армении пользовался влиянием княжеский род Багратидов (Багратуниев)... После неудачного восстания против арабов в 755 году... Багратиды ушли в западные районы Армении, расположенные в Чорохском бассейне» (стр. 135). «Одновременно с усилением ширакских Багратидов, возложивших на себя во второй половине IX века царскую корону, идёт расширение владений артануджской ветви этого рода в сторону Грузии, где они положили начало Династии, правившей до конца существования грузинского царства в начале XIX в.» (стр. 135-136).

Багратидам нечего было уходить в «западные районы», «расположенные в Чорохском бассейне», потому что их собственные феодальные владения были именно здесь. Бесспорно, и это свидетельствуется также армянскими источниками, что Багратиды происхожили из древнегрузинской провинции Спери. Известный

[11] Адонц Н. «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 402-404. СПБ. 1908.

армянский писатель Моисей Хоренский передаёт нам взгляды, которые господствовали в армянском обществе его времени насчёт происхождения Багратидов, именовавшихся в Армении Багратуниями. В 22-й главе первой книги своей «История Армении» Хоренский пишет: ... «Некоторые не заслуживающие доверия люди говорят - произвольно, не руководясь истиной - что венценалагающий род Багратуни происходит от Хайка. На это скажу: не верь таким глупым речам; ибо в этих словах нет ни следа, ни признака правды. Нелепо и нескладно болтают они о Хайке и о подобных ему. Но знай, что имя Смбат, которое Багратуни дают часто своим сыновьям, есть собственно Шамбат на их первоначальном, то-есть еврейском языке». О родоначальнике Багратидов Хоренский сообщает в той же главе: «Говорят, что Храчеай, выпросив у Навуходоносора одного из главных полонённых евреев, по имени Шамбат, привёл его... Историк говорит, что от него происходит род Багратуни - и это верно»[12]. Из глав 37-й и 63-й второй книги того же труда видно, что родовой удел Багратидов находился в Спери, а их главная резиденция – в крепости Байберде, нын. гор. Байбурд[13]. А что касается населения и его языка во владениях Багратидов, об этом Хоренский сообщает ещё более интересные сведения. Согласно крнструкции Хоренского, персидский (парфянский) царь Аршак назначает царём Армении Вагаршака, который «установил, сколько мог, общественный порядок в нашей земле, учредил нахарарства, назначив во главе их мужей полезных из потомков предка нашего, Хайка, и их других (родов)... Первее всего он вознаграждает могущественного и мудрого мужа из евреев - Шамбу Багарата, дав его роду право возлагать корону из Аршакидов и называться по его имени Багратуни... Этот Багарат... назначен наместником и начальником над десятками тысяч воинов на западных пределах Армении, где уже перестаёт раздаваться говор армянский»[14]. Таким образом, ещё в VIII или IX веке, к каковому времени большинство исследователей относит появление «Истории» Хоренского, образованнейшие армяне считались, как с бесспорным, с фактом неармянского происхождения Багратидов и населения областей по среднему и верхнему течениям р. Чороха.

То же самое, в основном, представление о происхождении Багратионов мы находим в византийских и древнегрузинских источниках. Византийский император Константин Багрянородный в своём сочинении «О народах», в главе 45-й, озаглавленной «Об иберах» (или в ином произношении: «иверах», «Ивирах»; так греки, как известно, называли грузин), рассказывает: «Должно знать, что ивиры, т.е. (ивиры) куропалата, хвалятся тем, что они происходят от жены Урии, на которой незаконно женился пророк и царь Давид... Они говорят, что из Иерусалима были тот Давид, и брат его Спандиат, каковой Спандиат, как говорят они, получил от бога милость, что не мог быть поражён мечом, на войне в какую-нибудь часть тела, кроме сердца, которое на войне он и защищал каким-то вооружением. Вследствие этого и боялись его персы. Он же победил их и покорил, и родичей (своих) ивиров поселил в трудно доступных местах, теперь ими занимаемых; оттуда они стали понемногу распространяться и увеличиваться и сделались великим народом... С тех пор как они переселились из Иерусалима в землю, теперь ими населяемую, прошло 400 или 500 лет до настоящего времени, т.е. до 10-го индикта 6460 года от сотворения мира» (т.е. 952 г. н.э.-С.Д.)[15].

Уроженец Тао-Кларджетии, современник Константина Багрянородного, выдающийся грузинский писатель Георгий Мерчули называет «куропалата царя Ашота», родоначальника тао-кларджетской линии Багратионов, «государём, наречённым сыном Давида, пророка и помазанника господня».[16]

---

[12] «История Армении Моисея Хоренского. Новый перевод Н.О. Эмина» стр.36-37. М. 1893.

[13] там же, пер., стр. 89, 108.

[14] там же, кн. II гл. 3, стр. 53; арм. текст, цит. Изд., стр. 104 – 105.

[15] Упом. Соч., стр. 162-163.

[16] Георгий Мерчули «Житие св. Григория Хандзтийского», изд. акад. Н. Марра. СПБ. 1911 (перевод Марра в этом месте, стр. 96, не совсем точен).

Потомками пророка Давида считает Багратионов также древнегрузинский историк Джуаншер, а фамильный летописец Сумбат Багратиони, оставивший нам один из самых важных источников для истории своего рода, подробно развивает ту же самую генеалогию в начале тридцатых годов XI века.

Артануджскому, или тао-кларджетскому, владетельному дому основание положил, в начале IX века, упомянутый Ашот Багратиони, который сюда пришёл из Тбилиси, где он занимал высокий пост, но рассорился с арабами. Через него, говорит Мерчули, «утвердилось над грузинами господство («мтаварство») его и сыновей его до скончания века»[17].

История этого дома и самого княжества также хорошо известна по грузинским, византийским, армянским и арабским сообщениям. Бежавши из Тбилиси, Ашот оседает первоначально в Кларджетии, избирает своей резиденцией древний грузинский город Артануджи, - в котором строительство вёл еще в V веке известный грузинский царь Вахтанг Горгасал, - и поскольку эта область тогда политически входила в пределы Византии, Ашот провозглашает императора своим сеньором. Отсюда - византийские придворные звания в роду тао-кларджетских Багратионов, в том числе и высшее – «куропалат». Но постепенно потомки Ашота фактически освобождаются от этой вассальной зависимости и в X веке являются сюзеренными правителями, сохраняя вместе с тем прежние титулы, и прежде всего титул куропалата, который носит старший в роде.

В Тао-Кларджетии рано складывается своеобразный удельный строй, напоминающий строй Киевской Руси, но вместе с тем здесь иерархия многочисленных владетелей выражена очень отчётливо. Глава всего царства титулуется грузинским куропалатом, что засвидетельствовано всеми вышеназванными группами источников. К концу IX века здесь же появляется титул грузинского царя, а к концу следующего - царя-царей. Указанное политическое состояние правдиво отражено в записи Мерчули, сообщающей, что «Житие (Гр. Хандзтийского) написано спустя 90 лет после его преставления, в 6554 году от начала мира (в 950 г.н.э.), ...в господство над грузинами куропалата Ашота (ум. в 954), сына Адарнерсея, царя грузин, ...во дни эристава эриставов Сумбата, сына царя Адарнерсея, в магистерство Адарнерсея, сына магистра Баграта, когда эриставом был Сумбат, сын мампала Давида»...[18].

Потомство основателя княжетства Ашота к исходу IX века и в X веке представлено двумя ветвями: кларджетской, или артануджской, начало которой положил старший сын Ашота Адарнасэ, и таосской, предком которой является средний сын Ашота куропалат Баграт I. Упомянутые в записи Мерчули первые три властителя являются представителями таосской ветви, последний, Сумбат, - артануджской.

Сильно расширив пределы своих владений ещё в первой половине IX века, тао-кларджетские Багратионы постепенно включили в своё царство земли по верхнему течению Куры - Кола, Ардаган, Джавахети, Самцхэ - и по Чороху, где в частности было занято и Тао. Эти земли и поделили между собой Ашотовы потомки.

Поскольку Токарский специально заинтересован состоянием этого края именно в X веке, обратимся и мы к данному периоду. В начале X века во главе Тао-кларджетского царства стоит Адарнасэ II (888-923), правнук Ашота I (куропалат Ашот I- куропалат Баграт I- куропалат Давид I- куропалат Адарнасэ II). Император Константин Порфирогенет много о нём рассказывает в своём сочинении «О народах», называя его «Адранасиром, куропалатом Грузии (Иверии)» (так 3 раза в гл. 43)[19] или очень часто просто куропалатом, отмечая этим саном одного только тао-кларджетского владетеля среди всех прочих владетелей Ближнего Востока.

---

[17] Мерчули, стр. 92.

[18] Мерчули, стр 148-149.

[19] Упом. Соч., стр. 155-157.

С Адарнасэ II близко был знаком также армянский католикос и историк Иоанн Драсханакертский, одно время длительно гостивший при дворе Адарнасэ, будучи вынужден оставить свою родину вследствие очередного арабского нашествия. Для Иоанна Адарнасэ является «великим князем грузин», в ранний период, или «великим куропалатом грузин» (так назван Адарнасэ в тексте Иоанна 2 раза), или «царём грузинской страны» или «грузинским царём» (так 14 раз!), или просто «куропалатом» (2 раза)[20]. Иоанн определяет и границы Тао-Кларджетского царства, не оставляя на этот счёт никаких сомнений. Так, Иоанн рассказывает, что гонимый арабами царь Сумбат бежал из Ширака, своего домэна, «в укреплённые места Тайк-а, находившиеся во владениях его друга, куропалата Адарнасэ»[21]. Иоанна причисляет Тао к владениям Адарнасэ и в другом случае[22]. Наконец, тот же автор, повествуя о трагической судьбе армянского царя, сообщает, что арабский полководец «гнал царя Сумбата, идя за ним по пятам, и гнал его до старны грузин, пока Сумбат не укрылся в неприступных крепостях Кларджетии»[23]. Следовательно, для передовых армян двадцатых годов X века Тао (арм. Тайк) и Кларджетия были бесспорно грузинские области.

Так пишут современные Адарнасэ армянские историки; а современные нам некоторые историки пишут: «В начале X в., как свидетельствуют грузинские хроники, грузинский царь Адарнасэ построил в соседней Тайкской епархии в селении Бана (ныне Пеняк) храм» (Токарский, стр. 98). Тао для Адарнасэ является «соседней епархией»! Насколько это правдиво хотя бы субъктивно, можно усмотреть уже из того, что на той же 98-й странице, несколькими фразами ниже, Токарский, по странной оплошности, пишет: ...«не в далёком Вагаршапате, а у себя в Тайке нашёл Адарнасэ тот образец, которому решил следовать» (имеется в виду Ишхани).

Иоанн Драсханакертский (так же, впрочем, как и имп. Константин) хорошо знает и другую, младшую в политическом смысле, - артануджскую, или кларджетскую - ветвь грузинских Багратионов, наиболее выдающимся представителем которой при нём был князь-князей («эриставт-эристави») Гурген. Иоанн его величает «великим князем грузин», или просто «князем грузин», а удельные владения Гургена по верхнему течению Куры и в других районах также относит к «стране грузин»[24].

У куропалата Адарнасэ II было четверо сыновей (что известно и имп. Константину), поочерёдно принимавших бразды правления Тао-Кларджетией и соответствующие титулы. Так, сам имп. Константин Багрянородный саном куропалата, или, говоря его же словами, «отеческим звание куропалата» почтил второго сына Ашота II[25].

Для имп. Константина, который пишет о Южной Грузии в 952 году, тао-кларджетские Багратионы - грузины, или иверы, их подданные –также грузины, их страна - Грузия или Иверия. Две главы его труда «О народах», посвящённые Южной Грузии и её владетельному дому, носят соответствующие заглавия: «О грузинах» (гл.45) и «О родословной грузин и о крепости Арданучи» (гл.46). У Константина засвидетельствовано и национальное самосознание тао-кларджетских Багратионов. Сообщая о домогательстве имп. Льва, имп. Романа и своём собственном получить у Багратионов их крепость Кецщей, «чтобы там не добывал себе хлеба Феодосиополь (Эрзерум)», находившийся в это время в руках арабов, Константин рассказывает, как византийские власти «убеждали Куропалата и его братьев, что по взятии Феодосиополя они отдадут им эту крепость, но грузины не хотели делать этого вследствие любви к феодосиополитам и чтобы не повредить городу Феодосиополю, но отвечали господину Роману и нашему величеству: «Если

---

[20] История Иоанна Драсханакертского, католикоса армян, стр. 144-310. Т. 1912.

[21] «...в укреплённом месте Тао во владении Адарнерсе». там же, стр. 185.

[22] Там же, стр. 207-208.

[23] «...до страны грузин гнал, идя за ним до укрытия в крепостях Кчарджац». Там же, стр. 214-215.

[24] Там же, стр. 297-316.

[25] Упом.соч., стр.172.

мы это сделаем, то будем в бесчестии у соседей наших, именно у магистра и владетеля Абазгии, владетеля Васпуракана и владетелей армян, так как те скажут, что император не оказывает доверия грузинам (ивирам), - куропалату и братьям его»...[26].

Представителем этого дома и был знаменитый куропалат Давид III, правнук Адарнасэ II и внучатый племянник его венценосных сыновей: царя Давида II, (умер в 937 г.), куропалата Ашота II (умер в 954 г.) и куропалата Сумбата (умер в 958 г.). Дед Давида III. Баграт, третий сын Адарнасэ II, носивший титул магистра, умер в 945 г., не дождавшись сана куропалата, которым в это время по старшинству обладал Ашот II. Удовлетворение получил сын его (т.е. магистра Баграта) Адарнасэ III, верховный владыка Тао-Кларджетии и грузинский куропалат в 958-961 гг. Приведённая нами выше запись Мерчули называет и Адарнасэ: в момент составления этой записи (950-1 г.) Адарнасэ был ещё только магистром; один из его дядей, Ашот II, был куропалатом и главой Тао-Кларджетского государства, а другой, Сумбат, - эриставт-эриставом. Адарнасэ III -му наследовал его прославленный сын Давид III (961-2001 гг.).

Не соответствуют действительности утверждения Токарского, будто Давид III «никогда не носил царского титула». (стр. 200), будто он по собственному почину «отказался от первоначального намерения передать свои земли Баграту III» (стр. 201), будто «правление Давида не было омрачено какими-либо серьёзными военными потрясениями» (там же).

Вот главные факты царствования Давида III, в самом кратком, конечно, изложении.

У куропалата Адарнасэ III было двое сыновей: старший - эриставт-эристав Баграт и младший - магистр Давид. Согласно издавна установившейся среди тао-кларджетских Багратионов традиции, уже в это время Давид III, наравне с братом, не говоря об отце, должен был величаться и царём. И действительно, в широко известной грузинской строительской надписи Ошкского храма мы читаем: ...«Начали богом венчанные цари наши строительство сего святого храма,... сии великие цари наши,... на средства богом благословленного Адарнасэ куропалата, эриставт-эристав Баграт и магистр Давид, святая троица да будет покровом десницей своей им всем троим»...[27] Щатбердсикй деятель Иоанэ Берай, переписавший в 973 году «Пархальский четвероглав» (один из известных списков грузинского перевода евангелия) для грузинского монастыря в пархали (южное Тао), в записи к этой рукописи сообщает новые данные, упоминая «царей наших, богом возвеличенного царя грузинского Баграта, магистра Давида, эриставт-эристава Сумбата и богом дарованных их сыновей», и в другом месте: ...«богом венчанного царя-царей (да возвеличит его бог!), богом поставленного магистра Давида»[28]. Таким образом, в 973 году Давид III ещё остаётся магистром, но уже выступает с титулом «царь-царей», что представляет собой первый случай в истории тао-кларджетских владетелей.

Это вполне соответствовало реальному положению вешей: Давид III, больше чем его отец и деды, предшествовавшие ему грузинские куропалаты, был верховным властителем всей Южной Грузии. Ему «добровольно покорились все государи», как говорит современный давиду армянский историк Степанос Таронский[29]. В числе владетельных князей, признавших сюзеренитет царя-царей Давида III, были и не грузинские, например соседние армянские, владетели.

Затем Давид принимает и титул «куропалат». Это происходит повидимому в 978-9 гг. «Грузинским куропалатом» называет Давида писатель XI века, такой же восторженный почитатель Давида, как и Степанос

---

[26] Там же, стр. 164-165.

[27] M.Brosset «Inscriptions georgiennes», p.7.S-P. 1864.

[28] Жордания Т. «Хроника», 1, 95.

[29] Всемирная история, стр. 275. СПБ. 1885.

Таронский, армянский историк Аристакес Ластивертский, рассказывающий о Давиде в связи с известным восстанием склира и вопросом о наследстве Давида[30].

Также и византийские историки: Кедрен именует Давида «архонтом грузин»[31], а Зонара вернее – «куропалатом», владения которого находятся в «Грузии»[32]. В армянской историографии правильные сведения о Давиде III сохранялись на пртяжении веков: так у Матфея Эдесского (XII в.) Давид выступает как «куропалат, правитель Грузии»[33].

Рост влияния Давида III происходил очень быстрым темпом. В другой известной грузинской рукописи «Самотхэ», переписанной в Ошки, одна запись от 977 года всё ещё называет Давида «царём нашим, магистром Давидом», а другая запись, которая моложе первой на несколько лет, уже величает его «могущественным и совершенно непобедимым куропалатом Давидом» или даже «куропалатом всего Востока»[34].

Новое, огромное усиление царя Давида явилось результатом его вмешательства во внутренние дела Византии, спасшего императорский трон от посягательств Варды Склира. По просьбе константинопольского двора Давид направил против мятежного полководца 12 тысяч отборных грузинских всадников, которые совместно с сохранившими верность Македонской династии войсками наголову разбили Склира у берегов Галиса весной 979 года. Благодарное византийское правительство уступило Давиду за оказанную помощь, как сообщает об этом Степанос Таронский, огромную территорию: Кариийский (нын. Эрзерумский) округ, соседний с ним - Басианский (ныне Пасин), области Харк и Апахуник (к северо-западу от Ванского озера) и другие[35]. Южная граница владений Давида была передвинута к гор. Эрзинджану. Кроме того, грузинские войска взяли огромную добычу, которая частью пошла на покрытие расходов по сторительству знаменитого средневекового центра грузинской образованности и просвещения на Афоне (Халкидонский полуостров). Об этой победе имеется много сообщенний в грузинских источниках. В частности, грузинская надпись Зарзмского храма (в Самцхэ) повествует: «Когда в Греции восстал Склярос, куропалат Давид (да возвеличит

---

[30] История. Т, 1912, стр. 19, 3, 22. Хотя Степанос Таронский Давида именует обычно «куропалатом Тао», или просто «великим куропалатом», но он не оставляет никакого сомнения в том, что Давид-владетель именно грузинский. Так, рассказывая очень много о войнах Давида, Степанос обозначает его войска только как «войска грузинские», и это - многократно. В одном случае кн III, гл. XI, Степанос рассказывает об инциденте, происшедшем у стен Хлата (на берегу Ванского озера), когда осаждавшее этот город грузинское войско куропалата Давида заняло под свои конюшни и стоянки армянские церкви и архиерейский дворец. «Татчики с городских стен кричали: «Так вы, христиане, обращаетесь с святыней христианской?» Грузины отвечали: «Мы одинаково относимся к армянской церкви и к вашей мечети!» Степанос считает, что вследствие этого грузин постиг гнев божий: они потерпели поражение от мусульман (указ.соч., стр. 258).

[31] Migne, II. Col.164.

[32] Epit. Hist.,I, lib. XVII, cap. VII.

[33] Brosset «Additions et eclaircissements». p. 176.

[34] «Хроника», I, 107-108.

[35] Цит. Изд., стр 192-193. «Вавсилий, царь греческий, вызвал к себе полководца Торника, родом грузина, монаха с Святой горы (Афон), и послал его к куропалату Тао Давиду. И обещал дать Халдой-арич вместе с Клисурой, Чормайри и Карин, басиан и крепость Севук, что в Мардалии, Харк и Апахуник, - что и отдал на самом деле - если Давид пришлёт ему на помощь войско. Куропалат давид, собрав грузинские войска во главе с князем князей Джоджиком, послал их вслед за Торником сразиться с тираном Вардой. Начиная от пределов Тао, они стали опустошать страну греческую, подвластную тирану... (Император Василий дал Фоке) всю западную армию греческую и вместе с грузинским войском направил оба лагеря против тирана Варды». См. Так-же «The Cambridge Medieval History», IV, 86 и Г. Гельцер «Очерк политической истории Византии», 100.

его бог!) помог святым царям и нас всех послал в поход. Склироса мы в бегство обратили»...[36]

Но впоследствии одна большая неудача постигда Давида: он оказался замешанным в новом восстании (Фоки) против императора Василия. Поскольку восставшие потерпели поражение, Давид оказался вынужденным обещать императору свои владения после своей смерти. Так рассказывает об этих фактах арабский историк Ях'я Антиохийский[37]. Есть основание думать, что в этом вынужденном «завещании» Давида речь шла именно о полученных перед тем от Византии областях. Фактически эти земли были заняты византийскими войсками лишь после смерти Давида.

Будучи пламенным грузинским патриотом, давид активно занимался и общегрузинскими делами, несмотря на обременявшие его обширные интересы и обязанности на Ближнем Востоке. Давид III явился главным инициаторм и организатором объединения всех грузинских областей. На престол объединённого Грузинского царства он посадил своего воспитанника (Давид был бездетен) и близкого родственника Баграта III Багратиона, объявив всенародно, по словам грузинского историка: «Сей есть наследник Тао, Картли и Абхазии, сын и воспитанник мой, я же его попечитель и помощник. Ему подчиняйтесь все». Это дело Давида отвечало объективно сложившимся в Грузии условиям и увенчалось полным успехом.

Иначе (и, конечно, противоречиво, как всегда) освещает события Токарский: «Начало объединения грузинского государства (Карталиния и Абхазия) было положено, - пишет он, - при самом деятельном участии Давида, завещавшего даже первоначально свои владения Баграту III; правда, это завещание перед смертью было изменено в пользу императора Василия. Такое независимое положение тайкского феодала определялось особыми причинами, препятствовавшими ему объединиться с соседними Грузией или Арменией. Основную массу населения составляли армяне, бывшие здесь исконными приверженцами халкодинтства (отсюда вышел в VII в. знаменитый католикос Нерсес Строитель). Это, конечно, не могло содействовать их вхождению в возрождённое армянское царство. Они чувствовали себя гораздо ближе к единоверной Грузии и, живя бок-о-бок с грузинскими переселенцами, появившимися в IX в. в опустошённом арабами и эпидемиями крае, стали медленно денационализироваться. Объединение с Грузией грозило усилением и ускорением этого процесса. Потому-то, возможно, Давид и отказался от первоначального намерения передать свои земли Баграту III» (стр. 200-201). Читатель опять в недоумении: с одной стороны Давид принимает «самое деятельное участие» в объединении Грузии, с другой сторны - наносит этому объединению решительный удар, завещая свои владения византийскому императору по тому единственному соображению, что от воссоединения с Грузией его государство может окончательно огрузиниться. Читатель спрашивает, как же такой «умный, энергичный», «знаменитый», «выдающийся тайкский правитель» (определения Токарского), как Давид Куропалат, не мог догадаться об этой грозившей его народу смертельной опасности двуми десятилетиями раньше? Но здесь мы имеем тот редкий случай, когда Токарский приводит факты в обоснование своего положения. Вот, что он сообщает в подтверждение своего тезиса: «Особое положение тайкского кеуропалата нашло даже отражение в его монетах, один из редких экземпляров которых имеется в Ленинграде в Государственном Эрмитаже. В то время как монеты Баграта III подражают имевшим хождение в Грузии дирхемам, воспроизводя даже арабские легенды, на монетах Давида лицевая сторона имеет надпись «Христе, помилуй Давида», а оборотная - изображение креста с буквами между его ветвями, которые читаются, как слово «куропалат» (стр. 201). Вот и всё. Но мы позволим себе прибавить к этим фактам ещё один, замолчанный Токарским: надписи на монетах (и не только на монетах) Давида Куропалата сделаны по-грузински. Итак, по Токарскому, монеты Давида Куропалата, монеты оригинального образца с христианской эмблемой и с грузинскими надписями, свидетельситвуют об антигрузинских настроениях Давида, а монеты его преемника Баграта III, первого царя объединённой

---

[36] Е.Такайшвили «Археологические экскурсии», I, 18.

[37] В.Розен «Император Василий Болгаробойца», 27.

Грузии, подражающие арабским монетам и имеющие арабскую надпись, свидетельствуют об обратном! Если это рассуждение Токарского не отличается фундаментальностью, зато оно безусловно самобытно.

Культура. Всё это насилие над общеизвестными фактами, их изображение в чудовищно искажённом виде нужно Токарскому для побочных, не имеющих ничего общего с наукой, целей. До сих пор считалось, что архитектура Тао-Кларджетии есть органическая часть грузинской архитектуры. Токарский пытается опркинуть это прочно установившееся в науке представление. Хотя здесь храбрость осатвляет его, так что он почти всё время говорит недостойным для учёного образом - намёками и иносказательно, однако он читателю назойливо внушает вполне определённую мысль.

Выступая мнимым побороником положения о самостоятельности тао-кларджетской архитектуры (...«под покровительством знаменитого тайкского куропалата в его владениях в X в. создалась самостоятельная архитектурная школа, давшая видных зодчих» - стр. 202, или: «нельзя... при изучении архитектуры Армении и Грузии ни игнорировать памятников интересующих нас областей, ни относить их только по факту государственной принадлженности к архитектуре одной из этих стран» - стр. 202-203), Токарский, постепеноо набираясь некоторых элементов мужества, подрубает корни им же изобретённой самостоятельности тао-кларджетской архитектуры, оставляя довершить своё дело будущим служителям лже-науки, которые, переписывая Токарского, должны будут прибавить кое-что и от себя лично.

На стр. 203 Токарский пишет: «Здесь в Ишхане в VII в. в армянской среде зародилась и впервые была осуществлена идея Звартноца, одного из лучших твворений армянских зодчих». Затем насчёт самого Ишханского храма он говорит: «Собор в ишхане, построенный в VII в. армянским католикосом Нерсесом Строителем до призвания его на армянский патриарший престол, первый раз был возобновлён в IX в учеником чтимого грузинского подвижника Григория Хандзтийского-Савой(Сабаном). Усматривать в мероприятиях Савы коренную перестройку, в результате которой круглый храм был обращён в сохранившийся до наших дней крестообразный - нет основания... При Саве строительные работы в Ишхане имели целью лишь приведение собора в состояние, позволявшее совершать в нём богослужение. К середине X в. Нерсесова постройка была уже разрушена настолько, что её не было смысла восстанавливать, и при Давиде на её месте был построен новый собор... в алтарь которого вошла уцелевшая колоннада древней абсиды»... (стр. 205-206), и что задача этой новой постройки заключалась якобы в том, чтобы «построить новый храм на основе ошкского типа, сохранив в то же время древнюю абсиду»... (стр. 207). О знаменитом храме Бана, построенном, по признанию Токарского, грузинским царём Адарнасэ II (Г. Н. Чубинашвили относит этот памятник к VII в.), ещё раньше было сказано, что он в основном повторяет схему Звартноца (стр. 106) путём подражения архитектуре той же самой древней Ишханской церкви (стр. 98), еще раньше было сказано, что он в основном повторяет схему Звартноца (стр. 106) путем подражания архитектуре той же самой древней Ишханской церкви (стр. 98), из чего и следует общее положение: ...«имеются все основания считать, что уже в Ишхане были заложены основы новой дерзовенной композиции, повторенной на один-два днесятка лет позднее в Звартноце, честь создания кроторой неоспоримо принадлежит армянским зодчим, работавшим у Нерсеса» (стр. 98-99),т.е., говоря более определённо, это армянские зодчие, работавшие у Нерсеса , уроженца Тао, создали здесь, в Ишхане, в начале VII в. новую дерзновенную архитектурную композицию. В связи с фактом чистой тески внутренних стен знаменитого храма в Хахули, у Токарского возникает новый вопрос: «не была ли хахульская церковь построена первоначально (когда же? Построн-то Хахули, по заявлению самого Токарского, ведь в конце X века-С.Д.) для армян антихалкидонитов, не признававших икон, а следовательно и росписи, подобно тому, как в Армении строились халкидонитские церкви» (?!-С.Д.) (стр. 212). Таким образом, в Тао, помимо армян-халкидонитов обнаруживаются ещё армяне-антихалкидониты, т.е. такие же армяне, какие жили в самой Армении. Токарский здесь умалчивает о том, что храмы с чистой тесной внутренних стен имеются и во многих других районах Грузии.

Увенчивается всё это следующими утверждениями: ... «основные направления, по которым шло развитие

архитектурной мысли в тяготевших к Грузии владениях Давида и багратидском царстве, совпадали, мастера, их, вероятно, работали дружно, руку об руку. В убранстве стен и куполов главную роль играют полуколонки и пилястры с арками, ведущие свою историю ещё от построек Нерсеса. Одинаковы и приёмы украшения окон... Одновременно появляется своеобразная отделка парусов... Тайкская архитектурная школа второй половины X в. создалась в условиях, когда большая группа армянского населения по указанным причинам окончательно выделилась в самостоятельный государственный организм. И хотя он в силу происходившего огрузинивания коренного населения уже тяготел к формировавшемуся объединённому грузинскому государству, основная масса населения, несмотря на различие в вере, ещё многими нитями была связана со своими сородичами» (стр. 213).

Здесь читателю следует обратить внимание на то, что «багратидское царство» у Токарского обозначает собственно Армению, затем - связать в единую логическую цепь выписанные нами, в передыдущих двух абзацах, высказывания Токарского, и для него станет совершенно очевидным этот беспрецедентный в истории науки случай искажения исторической правды - попытка большой комплекс памятников одной национальной культуры выдать за памятники другой национальной культуры.

Нельзя также пройти мимо этих забавных превращений домыслов и доводов Токарского. Раньше (двенадцатью страницами выше) утверждалось, что тао-кларджетское население с Грузией связывала только вера - общая приверженность к восточному православию; что эта общность вероисповедания грозила тао-кларджетским армянам усилением и ускорением процесса денационализации; что в противовес этой угрозе Давид Куропалат якобы отказался от первоначального намерения передать свои владения Баграту III, им же самим провозглашённому царём объединённой Грузии; что различие в вере мешало тао-кларджетским армянам жить вместе в одном государстве с остальными армянами. Теперь же выясняется, что «владения Давида» всё-таки «тяготели к Грузии» и, мало того, тяготели они «к формировавшемуся объединённому грузинскому государству» не по какой-либо иной причине, а именно «в силу происходившего огрузинивания коренного населения»; что «основная масса» Тао-Кларджетии, масса армянская, которую различие в вере заставило «окончательно выделиться в самостоятельный государственный организм», всё-таки, «несмотря на различие в вере, ещё многими нитями была связана со своими сородичами», и была связана настолько крепко, что, к примеру, тао-кларджетские и собственно армянские строители храмов, предмета, имеющего наиболее близкое отношение именно к вопрсам вероисповедания, работали дружно, рука об руку, тогда как с мастерами единоверной Грузии, к которой, к тому же, и ятготела их родина в силу происходившего огрузинивания, они не имели никаких точек соприкосновения; что, наконец, тао-кларджетские армяне могли, собственно, и не выделяться в самостоятельный государственный организм, ибо их различие-то в вере следует понимать здесь весьма ограничительно, поскольку в составе населения Тао-Кларджетии Токарский вскрыл мощные пласты армян уже чистых в вероисповедном отношении, никак не отличавшихся от населения центральных районов Армении - армян-антихалкидонитов, для которых, оказывается, и стрились крупнейшие и лучшие церкви Тао-Кларджетии. Однако основная идея автора выражена здесь уже полностью. Вот для чего нужны были эти бесконечные разглагольствования о территориальной и этнической принадлежности Тао-Кларджетии. Для этого же и нужно было один из шести разделов книги об «Архитектуре древней Армении» посвящать специально «Тайкской архитектурной школе X века»!

Как же после всего этого должна звучать для читателя следующая фраза Токарского, заканчивающая главу «Тайкская ахитектруная школа X века», последние абзацы которой мы цитировали выше: «Для того, чтобы правильно понять пути развития архитектурных форм в Закавказье X и XI вв., нужно любовно, без предвзятой установки проследить все те драгоценные нити, из которых сплёлся в Чорохском бассейне «неразвязываемый узел общих кавказских интересов (Марр)» (стр. 214). Можно ли представить себе более неправильное, более злостное, более предвзятое и одностороннее развязывание этого пресловутого «неразвязываемого узла»?

Из уважения к читателям неспециалистам, лишённым возможности читать специальные трактаты, проследим некоторые из поистине драгоценных фактов по истории архитектуры, и культуры в целом, Тао-Кларджетского края. Исследователи памятников архитектуры всех стран и народов одну из самых значительных частей своего материала видят в надписях древних построек. Эти надписи относятся к документальным источникам истории. В них очень часто сообщается о времени возведения зданий, о личности, общественно-политическом положении и намерении строителей, даются указания о культурном круге, к которому принадлежит данный памятник, и. т.д. Токарский глухо упоминает о надписях тао-кларджетских памятников, их не использует вовсе, и только об Ошкской надписи говорит мимоходом, неточно передавая её содержание[38].

Несмотря на трагическую историю края, вот уже на протяжении более четырёх столетий терзаемого турками, тао-кларджетские памятники донесли до наших дней не мало древних надписей. Собирание их началось ещё в первой половине прошлого века, когда известный армянский географ Алишан описал большую церковь с грузинской надписью в Чангли (Чилдирский район). Затем одним из пионеров этого дела явился учёный армянский монах, член братства мхитаристов в Венеции, Нерсес Саргисян. Отнёсшись к своей задаче, не в пример Токарскому, поистине любовно и убедившись, что все собранные им в течение десяти лет (1843-1853 гг.) надписи выполнены на грузинском языке, которым он не владел в достаточной степени, Саргисян направил, при помощи того же Алишана, свой материал в петербург известному грузиноведу того времени академику Броссе, опубликовав собственными силами копии надписей в журнале «Базмавеп» (1863-4 гг.). Помимо издания Броссе, мы располагаем сейчас и другими публикациями тао-кларджетского эпиграфического материала - публикациями акад. Н. Марра[39], проф. Е. Такайшвили[40] и других.

Не говоря уже о грузинских надписях знаменитого храма в Бана, этого, по словам известного немецкого учёного Коха, лучшего после Айа-Софии на всём Ближнем Востоке сооружения и признанной даже Токарским постройки грузинского царя (достойно внимания, что на внутренних стенах Бана были обаружены, после обвала штукатурки, дополнительные лапидарные грузинские надписи и что даже отдельные камни здесь имеют знаки мастеров в виде грузинских букв), на всех остальных называемых им памятниках мы имеем исключительно грузинские надписи. Они повествуют, что эти величественные здания возведены грузинскими строителями для грузинской паствы. Эти же надписи дают очень важные, часто - прямые хронологические указания насчёт времени строительства.

Так, прекрасная Ошкская надпись сообщает, что этот храм построен в царствование и на средства куропалата Адарнасэ и по почину и заботами эриставт-эристава Баграта и магистра Давида. Академик Броссе считает, что это Адарнасэ II и его сыновья, - тогда постройка датируется 888-923 гг. По мнению же академика Джавахишвили, надпись имеет в виду Адарнасе III и его детей, и тогда время возведения Ошки относится к 958-961 гг. Нужно указать, что надпись называет и зодчего Григола, рельефное изображение которого по сообщению проф. Такайшвили, также сохранилось[41].

---

[38] Молчание Токарского о тао-кларджетской эпиграфике нужно признать умышленными, поскольку, по его собственному сообщению, он сам бывал в этом крае и даже подробно обследовал Ишханский собор в 1915 г. (стр. 206), следовательно, имел случай лично убедиться в том, что собой представляют надписи на тао-кларджетских памятниках.

[39] В цит. Изд. «Жития Гр. Хандзтийского».

[40] В многочисленных публикациях этого учёного, лично обследовавшего тао-кларджетские памятники в течение организованных им трёх экспедиций (1903, 1907 и 1917 гг.).

[41] Таким образом, лишено основания утверждение Токарского, будто Ошкская надпись содержит «прямое» указание на то, что этот храм построен Давидом (стр. 201-202) Давид III здесь упомянут на третьем месте среди строителей Ошки.

Хахули есть постройка Давида Куропалата, имя которого, повидимому, и упоминается в плохо сохранившихся грузинских надписях этого памятника[42].

Ишханские надписи свидетельствуют, что в постройке и перестройке этого большого архитектурного ансамбля принимали участие: в 1006 году царь-царей Гурген, троюродный брат и преемник, в качестве владетеля Тао, Давида Куропалата; архиепископ ишханский Антоний, инициатор полной реставрации главного храма в 1032 г., в царствование Баграта IV - царя объединённой Грузии и правнука вышеназванного Гургена; мастер Иванэ Морчайсдзе и другие. Если Токарский находит между Ишханским и Кутаисским храмами общие черты, в этом нет ничего выходящего из ряда вон: помимо того, что это - памятники одной и той же культуры, сооружены они в одно и то же время (пол Кутаисского собора настлан в 1003 году) представителями одного и того же дома.

Многочисленные грузинские надписи Тбетской церкви упоминают, между прочим, зодчего Шатбуза Татухадзе.

Не менее богата надписями Порта (Шатберд). В этих надписях упоминается зодчий Абесалма Клдели с товарищами.

В Опизе упоминается Ашот Куропалат, второй её строитель, рельефное изображение которого также сорхранилось[43]. Заявление Токарского, будто Опиза и Порта возведены «вероятно уже после смерти Давида» (1001 г.), - выдумка, необходимая для того, чтобы подвести такое своеобразное основание под утверждение о заимствовании «зонтичной» кровли из армянских церквей, построенных в следующем столетии, в Мармашене и Хцконке. Огромное количество других построек края также покрыто грузинскими, и только грузинскими, надписями.

Но можно ли, позволительно спросить, решая такой значительный вопрос, как вопрос о национальной принадлежности целой архитектурной школы, не считаться с другими сторонами духовной жизни народа, со всеми остальными памятниками его творческого наследия? Между тем, хорошо известно, что Тао-Кларджетия IX-X веков вообще являлась средоточием и главным рассадником грузинского просвещения, литературы и искусств. Среди крупнейших культурных центров Тао-Кларджетии назовем: Опизу, - здесь подвизались известные деятели Микель Парехели, Георгий Мацкверели и др., здесь же в 913 году был выполнен один из значительных списков грузинского перевода четвероглава; Шатберди, - здесь около 973 года переписан один из драгоценнейших древнегрузинских манускриптных сборников, т.н. «Шатбердский сборник», здесь же сделаны списки грузинского перевода четвероглава: т.н. Адишский 897 г., т.н. Джручский 936 г., т.н. Пархальский, Иоанэ Берая, 973 г., и др.; в Ошки, в 978 году, переписан другой бесценный памятник древнегрузинской литературы, полный текст грузинского перевода библии (т.н. «Ошкский кодекс») ряд значительных рукописей, датированных 977 годом, и др.; в Тбети протекала деятельность известного грузинского писателя первой четверти X века Степанэ Мтбевари, а также многих других; из хахульских деятелей известен Иоанэ Хахулели, по прозванию «Златоуст»; в Пархали переписан «Многоглав» и др.; в Ишхани работали Илларион Ишхнели и др., здесь кипела литературная работа, так же, впрочем, как и в Хандзте, Цкаростави и др. Недаром этот край именовался в те времена «Грузинским Синаем» здесь жили и работали выдающиеся представители грузинской феодальной общественности и культуры - Григорий Хандзтийский (Григорий Хандзтели, конец VIII в. - первая половина IX в.), Серапион и Басиль

---

[42] В противовес опять-таки необоснованному заявлению Токарского, будто «сведения древних авторов и надписи на памятниках, за исключением ошкской, не дают прямого ответа на вопрос, что же именно было построено» Давидом (стр. 201-202), мы должны подчеркнуть, что «Матианэ Картлисаи» (XI в.) постройку Хахуля категорически приписывает Давиду.

[43] Таким образом, неверно утверждение Токарского, будто «сопоставление косвенных данных с несомненностью устанавливает, что наиболее выдающиеся постройки (Тао-Кларджетии.-С.Д.) были возведены в правление Давида и, следовательно, по его заказу (стр. 202).

Зарзмели, Георгий Мерчули, Арсений Сапарели, Дачи, Григол Ошкели, Известные гимнографы Иоанэ Мтбевари, Микель Модрекили (из Ошки), Иоанэ Конкозисдзе и другие, отсюда были родом знаменитые деятели Афонской грузинской лавры - победитель Варды Склира Торникэ, Иоанэ и сын последнего, один из самых выдающихся представителей древней Грузии - Евфимий Ибер, или Афонский. Здесь созданы такие блестящие памятники древнегрузинской церковоной письменности, как жития Серапиона Зарзмели, Григола Хандзтели, Гоброна-Микеля и других. Давид III Куропалат был одним из самых просвещённых и щедрых покровителей всей этой культурной деятельности. Мы знаем сейчас имя и одного замечательного грузина-златокузнеца Асата, работавшего при Давиде же, отсюда происходит известный Цагерский крест с грузинскими надписями, заказаннымй для Ишхани Илларионом Ишхнели, и т.д. и т. п. Нет никаких данных, которые могли бы позволить противопоставить этой блестящей плеяде деятелей грузинской культуры Тао-Кларджетии IX-X вв. хотя бы одно имя местного представителя какого-нибудь иного национально-культурного круга!

Можно ли было ожидать объективности Токарского в вопросе о существовавших в Закавказье отношениях хотя бы для последующей эпохи, когда, по словам Токарского, «Армения вступила в новую стадию развития под почти номинальным покровительством Грузии, осуществлявшимся представителями молодого армянского княжеского рода, братьями Иване и Захарией Долгорукими, занимавшими высшие государственные должности в грузинском царстве» (стр. 219)? Для характеристики этой «объективности» достаточно вникнуть в одну лишь процитированную фразу, долженствующую выразить не только политические отношения того времени. Итак, зависимость Армении от Грузии исчерпывается «почти номинальным покровительством» и это покровительство «осуществляется» «молодым армянским княжеским родом» Долгоруких. Очевидно также, что по мысли Токарского, эти армянские князья, т.е. правители Армении[44], «занимая высшие государственные должности в грузинском царстве», т.е. имея большое фактическое влияние во внутренних делах самого Грузинского государства, сделали неизвестно откуда появившееся покровительство Грузии над Арменией «почти номинальным». Что мы не утрируем, это можно видеть из другого издания того же Института истории Академии наук Армянской ССР, из «Истории Армянского народа» (Ереван, 1944 г.), в котором читаем: «Один из сыновей Саргиса Захаряна (соответствует Долгорукому у Токарского, - С.Д.), Захарэ занимал при Тамаре должность амир-спасалара, т.е. главнокомандующего войсками Грузии и Армении, а второй сын, Иванэ, - должность атабека, или государственного опекуна» (стр. 174; подчёркнуто нами - С.Д.). Таким образом, само Грузинское государство оказывается под опекой и покровительством князей Долгоруких.

Прежде всего о «долгоруких»[45]. Братья Закария и Иванэ (последний был младший) были представителями грузинского дворянского дома, носившего из поколения в поколение родовое имя Мхаргрдзели. Это чисто грузинское имя в переводе на русский язык действительно значит «долгорукий», но его не следует переводить точно так же, как нельзя переводить скажем, русские фамильные имена Долгоруков и Толстой. Имя Мхаргрдзели мы видим в ряде армянских надписей, например в Аручской надписи 1285 года, Ахпатской надписи 1300 года и других. В армянской надписи Одзуна мы читаем: «Божьей волею я, сумбат, сын Погоса Чоренца, раб (здесь, конечно, в смысле «вассал» - С.Д.) вкеликого Иванэ Мхаргрдзели[46]. и пр. Таким образом, Долгорукий-вымышленная форма, а Захарян - просто курьёз.

---

[44] На стр. 294 Токарский пишет: «Обстановка, создавшаяся к моменту прихода к власти Долгоруких, совсем не побуждала армянских зодчих к простому копированию заграничных образцов... В условиях становления новой национальной знати» и т. д. А на стр.303 сказано: «Время правления Захария и Иване Долгоруких отмечено возведением в Ани ряда превосходных светских зданий».

[45] Только так они называются в книге Токарского.

[46] Костанянц К. Собрание надгробных надписей, стр. 250.

Владения Закария и Иванэ Мхаргрдзели и их потомков в Армении-это были обычные феодальные держания, полученные ими от грузинских царей, отвоевавших армянские земли от иноземных захватчиков, главным образом - турок. Собственные вотчинные владения Мхаргрдзели находились в Грузии. Национальное самосознание Мхаргрдзели также неоспоримо засвидетельствовано первоисточниками, которые и здесь по пятам преследуют нашего незадачливого автора. Оставляя в стороне грузинские сообщения, обратим внимание на показание совершенно объективного свидетеля - посла французского короля Людовика IX, Рубрука. На обратном пути от монгольского хана, в 1255 году, Рубрук заезжал к Шаншэ Мхаргрдзели, сыну Закария, в одно из его поместий в центральном армянском районе. Описывая это посещение и передавая содержание своих бесед с Шаншэ, Рубрук характеризует Шаншэ, как «одного из могущественнейших некогда грузин, ныне данника татар. Отец его, по имени Хахария, приобрёл эту землю армян, избавив их от рук сарацинов».

Чтобы разобраться в характере политических отношений, обратимся опять-таки к документальному материалу, на сей раз уже из центральных районов Армении. Известно, что к концу тридцатых годов XIII века монголы успели установить своё верховенство над всей восточной частью Грузинского царства, в том числе, конечно, и над собственно армянскими областями. Казалось бы, в новых условиях у местных армянских владетельных князей, если только они были налицо, могла появиться склонность установить непосредственную зависимость от монгольского хана, что со стороны последнего должно было встретить только сочувствие и поддержку. Однако, в действительности мы наблюдаем совершенно обратную тенденцию: Армения продолжает тянуть к Грузии, и старые связи держатся веками. Каковы же были эти связи?

Уже в начале XI века Армения, в силу объективно сложившихся целого ряда исторических обстоятельств, находилась в исключительно тяжёлом положении. Перед лицом грозных опасностей - всё возраставшей византийской агрессии, с одной стороны, и надвигавшегося турецко-сельджукского нашествия, с другой стороны, - многочисленные мелкие армянские царства и княжества не только не сумели объединиться, но ещё продолжали дробиться; так, в начале двадцатых годов произошло новое деление Ширакского царства (со столицей в Ани) - этого средоточия общеармянской, общественно-политической и культурной жизни. За следующие два десятилетия большинство армянских государственных образований, в том числе и Анийское царство армянских Багратидов-Багратуни, навсегда прекратило своё существование. Подавляющее большинство армянских районов перешло в руки Византийской империи.

Эта политическая катастрофа сопровождалась массовым выселением армян из родной страны. В эмиграцию имели возможность уйти и фактически уходили, конечно, главным образом представители верхних слоёв армянского народа. Таким образом, это феодальное общество искусственно лишалось своей естественно сложившейся верхушки, и, что важно особо отметить, на том этапе развития, когда ещё не успел возникнуть исторический преемник феодального класса. Хлынувшие в Армению в тех же сороковых годах, турецкие орды довершили дело политического и хозяйственного разгрома Армении.

Между тем рядом существовало, близкое по социальной и духовной культуре, объединённое Грузинское царство, пережившее, правда, ряд сильных потрясений в XI веке и сильно ущемлённое в своих национальных границах, но достаточно могущественное для того, чтобы дать решительный отпор, ещё при Баграте IV (1027-1072), первым урагарнным налётам турецких отрядов, руководимых самим султаном Алп-Арсланом.

Завязавшаяся в середине XI века упорная борьба закавказских народов против турецкого порабощения и за свободу мирного развития была возглавлена Грузией. Особенно близкими в этом длительном процессе были отношения между Грузией и Арменией. Ещё Баграт IV занимал, на короткое время, армянскую столицу Ани, куда он был приглашён самими городскими старейшинами, но закреплен был город за Грузией при знаменитом внуке Баграта IV Давиде Строителе (1089-1125). В результате кровопролитных войн, продолжавшихся почти целое столетие после этого, грузинские войска, при деятельном содействии и полном

сочувствии армянского населения, изгоняют турок почти из всех областей обширной армянской земли и включают её в состав Грузинского государства. Отныне грузинский царь становится также и царём армян, что находит законное выражение и в его титулатуре. При Мхаргрдзели в этом отношении не произошло по существу ничего нового. Дом Мхаргрдзели явился в Армению в качестве одного из феодальных держателей, получивших землю в условное владение от грузинского царя. Наряду с Мхаргрдзели в Армении были и другие феодалы-землевладельцы. Многочисленные армянские надписи на памятниках армянской архитектуры, рассматриваемых Токарским, свидетельствует именно о вышеописанных отношениях и ни о чём другом.

Вот политические формулы,, которыми снабжены армянские лапидарные надписи из следующих пунктов: 1. Ахпат (Алавердский район), 1121 г.: «Во время царя самодержца Давида болапгочестивого и победоносца (Давид Строитель, 1089-1125), сына Георгия, сына Багрaта, властвующего над этой областью и этим народом»... 2. Кечарук (Ахтинский район), 1181-3 гг.: «В царствование над грузинами Георгия, нашего также властителя»... (Георгий III, 1156-1184). 3. Арич (Артикский район), 1201 г.: «Я Закарэ, мандатурт-хуцес амир-спасалар армян и грузин (сделал пордношения Аричу) во долгоденствие государыни моей, благочестивой царицы Тамар» (1184-1213). 4. Ованнаванк (Аштаракский район), 1201 г.: «В господство парон[47] ддопал[48] Тамар»... 5. Ахпат, 1210г., «Во дни богом помазанной дочери царя царей Георгия, великой царицы (буквально: царя; Тамара носила титул царя, а не царицы) Тамар (сделал подношение Ахпату) я, мандаторта-хуцес, амир-спасалар Шахишах - Закария, сын Саргиса.. во долгоденствие царя и во здравие и поминовение» (жертвователя и его домочадцев). 6. Мармет, 1206 г.: «В царствование Лаша (Лаша Георгий, сын, соправитель и преемник Тамары), в амирспасаларство Закария»...7. Оромайр (Алавердский район), 1216г.: «В царствование Лаша, в амирспасаларство Закария» 8. Дсех (Алавердский район), 1221 г.: «В царствование Георгия, сына Тамары, в начальство атабега Иванэ»... 9. Нораванк (Микоянский район), 1223 г.: «В царствование сына Тамары, Лаша, в амирспасаларство над армянами и грузинами Шаханшаха и в атабекство дяди его Иванэ, пришёл я... князь князей Бупак» (в Нораванк и сделал подношение). 10. Город Карс, 1234 г.: «В царствование Русудан (дочь Тамары, преемница Лаша Георгия,1222-1245), в атабекство Иванэ». 11. Карс, 1234 г.: ... «милстью царя нашего Русудан мы, карсские христиане, великие и малые, выстроили эти башни на память нам и патрону нашему». 12. Карс, 1236 г.: ...«царя царей самодержца Русудан»... 13. Оромос, 1246 г.: «В царствование над армянами и грузинами Давида (Давид VI, Нарин, сын, соправитель и пеемник царицы Русудан, 1230-1293) и в спасаларство Шахишаха, сынва великого Закария»... 14. Хоракерт, 1252 г.: «В царствование Давида (Давид VII, Улу, сын Лаша Георгия, соправитель Давида Нарина с 1247 г.). 15. Гетик - Гошаванк (Дилижанский район), 1283 г.: «Я, Чар, сын патрона Умека, внук Чара, родом из Манацкерта (сделал подношение Гетику), во владычество Гарану (Аргун, ильхан, монгольский властитель Ирана) и в царствование над грузинами Деметрэ Багратида» (сын Улу Давида, 1271-1289). 16. Аруч (Аштаракский район), 1285 г.: «В падишахство Аргун-хана (ильхан, монгольский властитель Ирана), в царствование Деметрэ, в паронство спасалара Мхаргрдзели, брата Иванэ, сына великого Шахншаха, я, Макли, сын ага-Хусана, прибыл в благоприобретенное моим отцом село Аруч». 17. Мардз 1285 г.: «Воздвигнут сей крест в дни притеснений и горечи от татар, в царствование Диметрэ, сына Давида, в патриаршество господина Оганеса» (священником Фомой и его братом Тирацу). 18 Аван (Котайкский район), 1285 г.: «Во владычество царя царей Аргута (ильхан, монгольский властитель Ирана), в царствование над грузинами и армянами Диметрэ»... 19. Сурб-Кираки, 1286 г.: «(Во владычество) Аргуна, в царствование Деметрэ»...[49].

---

[47] Т.е. патрон.

[48] Грузинское слово «дедопали», со значением «царица».

[49] См. назв. изд. Костанянца, а также Н. Эмин «Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего» М. 1881.

Мы, конечно даем здесь выдержки только из некоторых армянских надписей, но и их показаний вполне достаточно для уяснения существа дела. Остановимся подробнее на сведениях, заключающихся в Аручской надписи, датированной слоть поздним монгольским периодом (1285г.). Выясняется, что в это время Аруч принадлежит местному мелкому землевладельцу, некоему Макли, сыну аги Хусана. Турецкий эпитет «ага» (господин) служит здесь вполне определённым признаком и основательно внушает нам мысль о том, что Хусан и Макли были не только частными земельными собственниками, но и феодальными господами, сеньорами, или, употребляя столь распространённый тогда в Армении латинский термин в арменизированной форме, «паронами» аручского населения. С другой стороны, непосредственным пароном, или «патроном», самого Макли надпись называет Мхаргрдзели, затрагивая тем самым, опять-таки, общественные отношения прежде всего. Но надпись отмечает ещё одну особенность бытия сеньора Мхаргрдзели: он не только феодал, но и должностное лицо, «спасалар», конечно - Грузинского царства, мы это знаем из других источников. Здесь мы вступаем уже в политическую сферу, и, развивая свои сообщения об этой области армянской действительности, аручский памятник правдиво свидетельствует, что царём армянским является царь грузинский, что несмотря на все пережитые страной столь значительные перипетии и сложившуюся к этому времени совершенно новую историческую обстановку, Армения продолжает оставаться частью Грузинского государства. Далее, это новое в политических условиях существования армянского народа также находит своё отражение в надписи: над грузинским царем багратидом (так называет ведь Деметрэ вышеприведённая Гошаванкская надпись 1283 г.) есть ещё верховный сюзерен - падишах Ирана Чингисид. Выразить яснее и точнее все существовавшие в Армении в монгольскую эпоху связи и отношения было бы трудно.

Независимый источник освещения и монгольскую официальную точку зрения мы находим уже в персидской надписи на стене т.н. мечети Мануче в древней столице Армении - Ани. Эта надпись, содержащая ханский указ (ярлык), была высечена по повелению мнгольского властителя Ирана Абу-Саида Бахадур-хана в период между 1319 и 1355 гг., и скорее во второй, чем в первой половине этого периода, как полагает учёный издатель надписи академик В. Бартольд. Следовательно, Анийская персидская надпись младше Аручской армянской на несколько десятилетий. Этот указ, изданный для защиты населения от незаконных поборов, между прочим гласит: ...«пусть кромке тамгти и справедливой пошлины ничего другого не взимают, и ни с какого человека под предлогом (податей) калан, немери, тарх и других ничего не требуют, как перед этим в городе Ани и других областях Грузии по причне (податей) калан, немери, незаконных ассигнований и (подати) тарх поборы производили и применяли насилие»... (Первод Бартольда. Подчёркнуто нами,-С.Д.)[50]. Следовательно, ещё в двадцатых годах XIV века сами монголы Ани и Армению рассматривали в качестве одной из грузинских областей.

Одна из анийских армянских надписей, надпись (по-видимому ещё более поздняя) над средними воротами первой стены города, содержит новое, очень важное указание: ...«За долгоденствие богом поставленного царя, падишаха и богомудрого князя князей... в царствование грузин над этой страной, когда столица Ани сделалась хасинджу, и в управление сим городом... патронами ага Григором и Ованисом и в епископство владыки Огониса»...[51]. Т.е. анийские армяне свой город, как и всю страну, продолжают считать частью Грузинского государства даже в тот поздне-монгольскй период, когда Ани находится уже в непосредственной завивсимости от хана (или от какого-нибудь монгольского принца), что и обозначено здесь известным термином «хасинджу».

Идеологическая и даже психологическая сторона вопроса заключается в том, что армянское население воспринимало грузинскую государственность со всем её аппаратом управления как родную государственность и общегосударственные институты. Соответствующее сознание и находит своё выражение в таких формулах

---

[50] В. Бартольд «Персидская надпись на стене Анийской месчети Мануче», стр. 7. СПБ 1911.

[51] Эмин, цит. Изд. 7. Мы даём здесь свой перевод, так как перевод Эмина неточен.

вышерассмотренных армянских надписей, как царь грузин и армян, мандатурт-хуцес, амир-спасалар, атабег грузин и армян и т.п. Это сознание пережило века. Вспомним, как крупнейший представитель армянской общественной мысли и историографии XV века Фома Мецопский по поводу описанного им поражения , понесённого грузинами в 1440 году от «тавризского царя и владетеля» Джехан-шаха, говорит: «Поэтому (т.е. вследствие поражения грузин,-С.Д.) мы (т.е. армяне-С.Д.), которые, находясь среди неверных, всегда гордились тем, что возлагаем свои надежды на грузин, отныне впали в отчаяние и сделались безответными перед лицом неверных»[52]. Вспомним, как ещё в конце XVIII века заброшенные на край света, в далёкую Индию, армяне величают своим царём Ираклия II , царя карталино-кахетинского!

Как же в свете этих неоспоримых фактов выглядит научность разбираемого издания? Но вот ещё штрих, характеризующий уже не только «научность», но и общественные позиции Токарского. Токарский считает необходимым давать точную транскрипцию армянских географических названий по-русски. Аван, Агарцин. Айгестан, Таргманчац-ванк, Айриванк, Аршаруник, Быджни, Джрвеж, Ереруйк, Имирзик, Птгни, Хцконк и др. Здесь сохранён, между прочим, и признак именительного падежа множественного числа-к, хотя в самом армянском языке он является беглым и исчезает во всех косвенных падежах. В этой форме употребляет Токарский, в подавляющем количестве случаев, и название «Тайк», хотя грузинская его форма «Тао» имеет неоспоримое преимущество, представляя собой чистую основу имени и будучи засвидетельствована у Ксенофонта ещё в 401 году до нашей эры. Но тот же принцип ломается, когда дело касается некоторых очень важных грузинских географических названий.

Допуская, по какой-то оплошности, в двух случаях грузинское наименование столь интересующего его края «Тао-Кларджети» (в русской литературе обычно- Тао-Кларджетия), Токарский подвергает его искусственной эволюции: первый этап – «Тао-Кларджет» (... «в Тао-Кларджете (Чорохский бассейн)»... – стр. 109), второй этап – «Тао-Кларджия» (...«в архитектуре Тао-Кларджии второй половины X в.»...- стр. 146), - здесь исключается не только суффикс-и, но и органически связванный с основой инфикс- ет.

Нет сомнения, Токарский будет кивать на акад. Марра, - это, мол, он завёл такие формы. Действительно, во второй период своей деятельности Марр ввёл такое правописание. Но, во-первых, Марр был принципиален: рядом с «Кларджия» он не писал «Тайк», как это делает совершенно беспринципно Токарсктй, а – «Тао» или «Тайня». Во-вторых, и жизнь и наука отвергли эти искусственные формы: кому же из здравомыслящих людей придёт сейчас на ум писать «Мцхия», «Душия», «Каралия», «Осия» вместо «Мцхета», «Душети», «Каралети», «Осетия» и т.д. Однако, Токарский воскрешает эти давно позабытые, ошибочные написания, присоединяясь к числу тех, кто у больших учёных усваивает только их заблуждения. Почему же именно Токарского влечёт к этим формам? Ответ на этот вопрос мы находим на стр. 202-203, где мы читаем: «Нельзя... при изучении архитектуры Армении и Грузии ни игнорировать памятников интересующих нас областей, ни относить их только по факту государственной принадлежности к архитектуре одной из этих стран, как неправильно поступает В. Беридзе в отношении искусства Юго-Осетии и Свании, на том лишь основании, что они являются составными частями Грузии». Прежде всего отметим, что памятники грузинской архитектуры имеются не только к югу от Кавказского хребта, в названных районах, но и к северу от него. Затем укажем, что с инфиксом-ет- в названии «Осетия» Токарский не справился: под таким наименованием знает сейчас весь мир одну советскую автономную республику и другую автономную область. Зато он расправился с ним в другом названии - не всякий читатель может догадаться, что Свания Токарского есть Сванетия на языке всех советских граждан и мировой исторической, географической, этнографической литературы . Токарский не учёл только, что и форма «Сванетия» закреплена Советской Конституцией. Но главное заключается в том, что такая неотъемлемая часть грузинского национально-культурного коллектива, как Сванетия, веками живущая единой жизнью со всей остальной Грузией,

[52] Цитируем по изданию поф. Л. Меликсетбекова: «Тома Мецопела». Тб. 1937, 29.

в книге Токарского объявлена чуждым ей элементом, каким-то обособленным миром со своей собственной культурой; для обоснования же этой выдумки самым убедительным средством, в простоте душевной, признано искусственное изменение названия края, удаление из него всего специфически местного, народного. Так после южных провинций Грузии наступает очередь её северных районов!

Как всегда в подобных случаях, и здесь за определённой практикой стоит определённая «теория». Напрасно мы стали бы искать научное понимание исторического процесса в книге Токарского. Вспомним хотя бы, как Токарский объясняет возникновение феодальных государственных образований в Закавказье. Тао-Кларджетия выделяется в самостоятельный государственный организм единственно по той причине, что армяне, якобы составлявщие здесь большинство населения, не хотели войти «в возрождённое армянское царство» вследствие религиозных разногласий, хотя сохраняли много других связей со своими сородичами, а в объединённое Грузинское государство они не хотели входить исключительно вследствие разноплемённости происхождения, боясь усиления и ускорения процесса денационализации, огрузинивания; потом Тао-Кларджетия стала всё-таки тяготеть к «формировавшемуся грузинскому государству» не по какой-либо иной причине, а исключительно «в силу происходившего огрузинивания коренного населения». Таким образом, в освещении столь большого вопроса мы не находим ни слова о материальных условиях существования людей и обществ, о хозяйственных и социальных связях, толкавших их к сплочению в естественно-исторические объединения, о путях общественного производства и обмена!

Всё убожество общей методологии автора без труда можно вскрыть на конкретных фактах истории самой Армении. Почему само-то это возрождённое Армянское царство уже через несколько десятилетий после своего возникновения начинает дробиться? Почему из него выделяются Карсское и Лорийское княжества? Почему ещё в 1020-ых годах происходит новое деление Анийского царства? Почему не тяготеют к Ани Васпуракан, Сисакан и др? Ведь жили-то здесь, в чём, конечно, не сомневается Токарский, только религиозные единомышленники и единоплеменники!

Знакомясь с рассуждениями Токарского об армянской архитектуре XII-XIV вв., читатель вначале может подумать, что здесь уже ему предлагают новое понимание художественных явлений: «Рассматриваемое время характеризуется развитием городской жизни в странах Передней Азии. Пёстрое по национальному составу население городов жило общей жизнью и не национальное или вероисповедные различия определяли появление в это время тех или иных форм, а как показывают сами вещественные памятники, в первую очередь прогрессировавшее социальное расслоение различных групп населения» (стр. 217).

Но не тут-то было: Говоря об архитектуре крупнейшего города армении, её столицы Ани, Токарский пишет: «Интересную характеристику анийских правителей XIII-XIV вв. даёт Н.Я Марр: «Правители Ани, хотя и армяне по происхождению, были не особенно твёрды в национальных принципах. Национализм их не выходил за порог церкви. В церкви и на церкви (в надписях) обязательный для них священный армянский язык терял свою притягательную силу в реальной жизни. Арабская, иногда персидская надпись, но никогда ни одной армянской буквы на роскошных сосудах, несомненно принадлежавших последним владетелям Ани, христианам по вере, армянам по национальности. Не только письмо, но повидимому, и сюжеты выбраны и трактованы вне церковных армянских традиций, вне заветов древней армянской церковной живописи. Нигде не находим и намёка на какие-либо армянские народные бытовые черты»... (стр. 295). Казалось бы, картина, нарисованная Марром, вполне соответствует вышецитированному общему положению Токарского, о характере городской культуры «сельджукской эпохи». Однако Токарский находит необходимым обратиться к далёким предкам с запоздалыми нравоучениями по поводу отсутствия у них национализма, вместо того, чтобы спокойно, исторически рассмотреть причины отсутствия национализма у одних и наличия его у других, причины и условия культурного воздействия одних народов на другие. Рассказывая, как некий парон Сахмадин для своего дворца в Мрене «берёт за образец не анийский дворец парона или гостиницу, а мечеть Караман-капусу в Конии», Токарский пишет: «Парон Сахмадин не задумывался над тем, чтобы содать что-либо новое на основе родных форм, разработанных армянскими зодчими в начале века... Национализм верхушки армянского общества действительно «не выходил за порог церкви», так как

подобная отделка портала нашла своё место не только во дворцах, караван-сараях (Селим) и притворах (Тамджирлу), но и на самих церквах, как это можно видеть, например, в Егварте»[...]

Предвзятые, навязчивые идеи мешают Токарскому взглянуть на исторические явления объективными, научными глазами. Не имея на то абсолютно никакого права, как это было нами выше показано, Токарский включает население Тао-Кларджетии с его культурой в армянский национально-культурный мир, и вместе с тем исключает сванов и Сванетию из грузинского национально-культурного коллектива, несмотря на то, что сваны-грузинское племя, давно вошедшее в состав грузинской нации, что сваны являются носителями общегрузинского национального самосознания, что грузинский язык для них является единственным языком письменности и культуры. Токарский не опасается того, что этот его выпад представляет собой старую погудку колонизаторов и империалистов даже не на новый лад!

Токарский считает, что армяне остаются тековыми, если они даже принадлежат к грузинской православной церкви. Конечно, один только вероисповедный признак не решает вопроса о национальной принадлежности. Но Токарский также ситает, что все, кто принадлежал к армяно-григорианской церкви, уже по одному этому признаку должны рассматриваться в качестве армян. Иначе какое основание признать армянином Закария Мхаргрдзели? Токарскому невдомёк, что еще в средние века формировавшиеся национальности состояли из разнородных в этническом отношении элементов, что для перехода людей из одной национальности в другую вовсе не нужно было столетий.

Мы рассмотрели ряд беспочвенных, и даже «подпочвеных» измышлений, грубых методологических и фактических ошибок в книге Токарского. Этого рода ошибки привели к тому, что важная, злободневная задача дать общий обзор развития богатой национальной архитектуры армянского народа осталась неразрешённой и будет ждать серьёзных, подготовленных специалистов.

Ноябрь 1946г.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

საძიებლები

პირთა სახელები

ა

აბდალაძე ალექსანდრე – 29
აბელ მართალი (ბიბლ.) – 59
აბერკი (ამბა იშხნელი) – 43,45
აბრამ (ანტონ ანჩელის შვილი) – 64
აბრამიშვილი გურამ – 55
აბულასათ (დაფანჩული) –56
აბულაძე ილია – 23,25,40, 45, 50, 52,57, 72, 86, 99, 103, 104, 108
აბულ-კასიმი –72
აბუსერიძე ტბელი – 68
ადამი (ბიბლ.) – 44
ადარნესე –24, 52, 55, 94
ადარნესე კურაპალატი (899-923) – 55
ადარნესე ქართველთა მეფე – 26, 94, 98
ავალისშვილები –22
ავაგ-ათაბაგი –42
ათაბაგი –5, 42, 63, 88
აკაკი (მონაზონი) – 89
აკვილა მტბევარი –80, 82, 84, 92
ალადაშვილი ნათელა –6
ალექსანდრე I (1412-1442) –63, 98
ალექსიძე ზაზა –23,55
ალიბეგაშვილი გაიანე – 58
ამირჯანა იევანგულაშვილი –58
ამირანაშვილი შალვა –46,57, 60, 86, 88
ამონა (ხუროთმოძღვარი, ახალი ხანძთის მაშენებელი) – 72
ანდრია მოციქული – 57, 58
ანთელავა ილია – 43, 85
ანტი (ბიბლ) – 40
ანტონი ანჩელი – 64, 65
ანტონ I (იშხნელი ეპისკოპოსი) – 29, 30, 31, 32,37,45
ანტონ II (იშხნელი ეპისკოპოსი) – 42, 45
ანტონ გლონისთავისძე –40
ანტონ საღირის ძე (ქუთათელი) – 57
ანტონ ცაგერელი–29, 31, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 45, 57, 64, 65
ანტონი (მწიგნობარი, იშხნელ-ყოფილი) – 42, 43
ანტონ ჭყონდიდელი – 60
ანტონი, ოპიზის წინამძღვარი–57, 86
ანჩაბაძე ზურაბ – 60, 98
არახამია გონელი –17,56, 67, 94
არისტაკეს ლასტივერტეცი–99, 100
არსენი (დიმიტრი მეფის მწირველი) – 40, 57, 86
არსენი (იოვანე მტბევარის მშობელი) – 78, 79
არსენი (ნინოწმინდელი) – 99
არსენი (ხანძთის წინამძღვარი) – 72
არსენი (გიგადრისძე/გიგაბაბადისძე) –82
არსენი, ქართლის კათალიკოსი – 42
არსენი (ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი) –57, 86
არსენ იშხნელი –42
არსენ იყალთოელი –42
არსენ მალესელი/მარელისელი –80
არსენ საფარელი –23
არსენ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი–42
არტავაზი –16
არქიპოსი (გადამწერი) –78, 79
არშუშა (დაფანჩული) –56
არჯევან ჰოლოლას-ძე – 84
ასათ პატრიარქი –98, 99, 101, 109
ასტახიშვილი ერეკლე –19
აშოტ I კურაპალატი (†826წ).–5, 16, 19, 24, 26, 52, 53
აშოტ კუხი–67, 72, 73, 74

ბ

ბაგრატ I (იმერეთის მეფე) –63
ბაგრატ აფხაზთა მეფე – 79, 84
ბაგრატ III (978-1014) –29, 31, 80, 82, 108
ბაგრატ IV (1027-1072) – 29, 31, 37, 56, 84, 95, 98, 101, 103
ბაგრატ კურაპალატი –24, 25, 31, 38, 65, 108
ბაგრატ მაგისტროსი –26
ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი (937-945) –55
ბაგრატიონები –5, 17, 19, 24, 55, 67, 94
ბათო (ყაენი) – 42
ბაკური – 99
ბარაზბოდ პიტიახში – 85
ბარამისძე იოაკიმ (ანჩელი) –64
ბარამისძე, ბარამისძენი – 64
ბარასძენი/ბარასძე – 60, 61
ბარდა სკლიაროსი –100
ბასილი II (ბიზანტიის იმპერატორი) – 28, 29, 99, 100, 101, 107
ბასილი დიდი – 80
ბასილი (ბერძენთა პატრიარქი) –26
ბასილი ზარზმელი–56
ბასილი (იშხნელი) –26, 45
ბასილი III (კათალიკოსი) –107
ბასილი კესარიელი – 80, 81
ბასილი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი–42
ბაუმგარტნერი ბრუნო –6
ბაქრაძე დიმიტრი.–6, 44, 49, 72, 95
ბაჰადური –89
ბენეშევიჩი ვლადიმერ –76
ბერიძე ვახტანგ–6, 89, 95, 103, 106, 566
ბექა ოპიზარი–46, 56, 57, 59, 60, 61, 66, 86, 88
ბერძენიშვილი ნიკო (ნიკოლოზ) – 100
ბლეიკი რობერტ –88
ბოლოკ-ბასილი – 68
ბრეგაძე თამარ – 28, 45, 76, 86, 99, 104
ბროსე მარი –6, 38, 39
ბუმბულისძენი –22
ბულა-თურქი –55

გ

გაბაშვილი ოსე (ზაქარიას-ძე, გადამწერი) – 45
გაბიძაშვილი ენრიკო – 76
გაბრიელი (გიორგის ძმისწული, გადამწერი) –37,38, 101
გაბრიელ დაფანჩული –56
გაბრიელ კუმურდოელი – 84
გაბრიელ მთავარანგელოზი – 59
გაბრიელ პატარაჲ–103, 104
გაგოშიძე პეტრე – 58
გეეზი (კეთრი გეეზისი) –59

ეროვნული ბიბლიოთეკა

გერმანოსი (იშხნელი) – 44, 45
გიგა – 61
გიგადრისძე/გიგაბაბადისძე (არსენი) –82
გიგინეიშვილი ბაქარ –25, 75
გიორგა (სოფრომ მწიგნობარის გაზრდილი) – 59, 61
გიორგი (ილარიონ იშხნელის ძმისშვილი) –38
გიორგი მწერალი (XIII ს.) – 43
გიორგი I – 29, 31, 37, 84, 86, 99, 100, 101
გიორგი I (კახეთის მეფე) – 85
გიორგი II (დავით აღმაშენებლის მამა) –95, 98
გიორგი III (1155-1184) -39,40, 86
გიორგი II (იმერეთის მეფე) –58
გიორგი მერჩულე–19, 23, 25, 45, 50, 52, 55, 56, 65, 66, 75,76
გიორგი მთაწმინდელი–99, 100
გიორგი მტბევარი–88, 92
გიორგი სეთასძე (გადამწერი)–86
გიორგი (წმ.) – 53, 56
გიორგი ღაღუელი –105
გიუნაშვილი ელგუჯა – 25, 75
გლონოქორ –85
გობრონი (მიქელ-გობრონი) – 72, 75
გოგუაძე ნარგიზა – 68
გოლგოთელი –22, 49
გოლიათი(ბიბლ.) –25
გონიაშვილი თინათინ –19
გორგაძე სერგი – 76
გრიგოლ (მეფის მწირველი) – 39,40
გრიგოლ ნაზიანზელი – 45, 99
გრიგოლ (ოშკის მშენებლობის ხელმძღვანელი) – 89
გრიგოლ ღმრთისმეტყველი –45, 99
გრიგოლ ხანძთელი–5, 23, 24, 25, 50, 52, 53, 55, 56, 65, 66, 72,75, 93, 108
გრიგოლ წურწყაბელი –85
გუარამი (აშოტის ძე)–24
გუარამი (დაფანჩული) –56
გუარანდუხტი –57, 86
გურგენი (დიდი ხელმწიფე, აშოტ კუხის ძმისწული,) – 72, 108
გურგენ კურაპალატი (†891) – 67
გურგენ მეფეთა მეფე –29, 30, 37, 79, 108
გუჩუა ვიქტორ – 60, 98

დ

დავით აღმაშენებელი – 57, 86, 95, 98
დავითაშვილი ქეთევან –62, 63
დავითი (ბიბლ.) –25, 75
დავით კურაპალატი–5, 26, 28, 79, 90, 94, 99, 100, 103, 106, 107, 108, 109
დავით მაგისტროსი –103
დავით მეფე (1154-1155) – 39, 40
დავით მეფეთა მეფე (სოსლანი) –59, 60,
დავით ნარინი –42
დავით (ოშკელი) (მწერალი) – 78, 79
დავით ქართველთა მეფე – 26, 52
დავით ქართლის კათალიკოსი (გობელას ძე) –64
დათან („დანთქმაჲ დათანისი") – 59
დანელია კორნელი – 105, 106
დაფანჩული –56, 99
დაჩი – 75, 76
დვალი მანანა – 28
დემეტრე (დიმიტრი) მეფეთა მეფე (1125-1155) – 39, 40, 57, 86
დემეტრე (II თავდადებული) (1271-1289)–61, 62, 63
დიმიტროსი/დიმიტრიოსი –89, 93
დიოსკორი – 59
დმანელ-მტბევარი – 90, 92
დოლიძე ისიდორე –22,46, 64, 68, 95, 98
დომენტი (I) კათალიკოსი –58, 72, 90
დუმბაძე მამია – 21, 85

ე

ეგნატე იშხნელი –37, 38, 39, 40, 45
ეზრა ანჩელი (I) –52, 55, 56, 65, 84
ეზრა ანჩელი (II) – 56, 65
ეზრა (დაფანჩული) – 56
ეკატერინე (დიდი ხელმწიფე) –79
ელია (დისწულისშვილი ელია დეკანოზისა, მეფის მწირველი) –39,40
ელია დეკანოზი – 39,40
ელენე (ბაგრატ IV-ის მეუღლე) –98
ელისე ურბნელი ეპისკოპოსი (გვარად იშხნელი) – 45
ელისე, დმანელ–მტბევარი მიტროპოლიტი –90, 92, 93
ენუქიძე თინათინ – 42, 62, 82, 86, 93, 107
ეპიფანე კვიპრელი – 75
ეფრემ ასური –52
ეფრემ კუმურდოელი – 84
ეფრემოვი ვლადიმერ –18
ექვთიმე მთაწმინდელი (ათონელი) –28, 99, 100
ეფთვიმე პალესტინელი – 56

ვ

ვაჩე კარიჭის-ძე – 84, 101
ვახუშტი ბატონიშვილი –16, 21, 46, 49, 67, 68, 92, 94, 95
ვახტანგ გორგასალი –5,16,19, 68
ვახტანგ IV (1443-1447) – 98
ვახტანგ VI – 45

ზ

ზაქარაია პარმენ –6,18, 95, 566
ზაქარია (ბარეთელთას მაშენებელი) – 65
ზაქარია – 50, 52, 65
ზაქარია ანჩელი –50, 52, 55, 65
ზაქარია (ბანელ-ვალაშკერტელი სვინგელოზი) –44, 98, 99, 100, 101, 109
ზენონ დაგაის ძე (შაორის მამასახლისი) – 80

თ

თათუჯაძე შაჰმუზ – 89
თამარ მეფე (დედოფალთ დედოფალი)– 40, 57, 58, 59, 60, 61
თამარ ჭერჭემლისძე –62, 63
თაქთირისძე, თაქთირისძენი –62
თაყაიშვილი ექვთიმე –5,6,7,19, 21, 24, 26, 29, 31, 37, 38,39,40,60,61,63,67, 85,88, 89, 94, 95, 104, 105, 106, 107, 566
თაყა ფანასკერტელი –98
თეიმურაზ II –45
თეკლა – 99
თეოდორე, ქართლის კათალიკოსი –39,40
თეოდორე ანჩელი–56, 58, 59, 61, 65
თეოდორე წყაროწმინდელი – 59, 61
თეოდორიტე კვირელი – 75
თეოქთისტე ლეზველი –76

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თეოფანე ანჩელი –62, 63, 65
თუმანიშვილი დიმიტრი –6,23, 94, 95, 98

ი

იაყუბ ყაენი –88
იაკობ ჯაყელი –101
იესუ ქრისტე – 28,31,38,44, 79, 90
ივანე მორჩაძსძე, ხუროთმოძღვარი –31, 37
ივანე (სამცხის ათაბაგი, 1391-1444) – 63
ილარიონ ბანელი – 38, 45, 101
ილარიონ I, იშხნელი –26, 28, 45
ილარიონ II, იშხნელი (მასურისძე) –28, 29, 37,38,45, 101
ილარიონ ეპისკოპოსი – 28, 29
ილარიონი, მიძნაძოროს წინამძღვარი –65
იმნაიშვილი ივანე – 76,78
ინგოროყვა პაველ –19,40,46, 65, 76
იოაკიმე ანჩელი (ბარამის ძე) –64, 65
იოანე-ბერა (გადამწერი) –25
იოანე შავთელი – 72
იოვანე წინამორბედი, ნათლისმცემელი – 38, 48, 58, 59, 105
იოვანე (ილარიონ იშხნელის ძმა) –38
იოვანე ანჩელი მთავარეპისკოპოსი (რკინაელი) – 56, 57, 58, 59, 61, 65
იოვანე ანჩელი (II) –61, 62, 63, 65, 86
იოვანე ბანელი –84, 99, 101
იოვანე (შატბერდელი მწერალი) –103
იოვანე I ოქროპირი (980-1001)–107
იოვანე/იოანე (მწერალი XV-XVIსს.) –64
იოვანე ჯიბრილის ძმა –72
იოვანე-გერმანე (გადამწერი) –28
იოვანე ვარძიელი –88
იოვანე მტბევარი (მაწყვერელი) – 76, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 89, 92
იოანე მტბევარი (საფარელი) – 40, 57, 85, 86, 92
იოანე სკილიცე –99
იოვანე (პარხლის წინამძღვარი) – 104, 105
იოვანე, ქართლის კათალიკოსი –38, 108, 109
იოვანე (ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი – იგივე იოვანე I ოქროპირი) –106, 107, 108, 109
იოვანე VIII (1497-1507) კათალიკოს პატრიარქი) – 106
იოვანე ფუკარალისძე – 86
იოვანე ხარტულარი – 84
იოსებ ანჩელი –63, 65, 86
იპოლიტე რომაელი–25
ირაკლი მეორე – 79
იუდა (ბიბლ.) – 39, 59

კ

კადიროღლუ მინე –6
კავკასიძეები –22
კაკაბაძე სარგის – 40, 58
კალგინი ალექსანდრე – 97
კარბელაშვილი პოლიევქტოს –58
კასრაძე ნადეჟდა – 86
კეკელიძე კორნელი –25, 40, 42,44, 56, 57, 58, 68, 75, 76, 100
კლდიაშვილი დავით – 58
კლიმიაშვილი აკაკი – 85
კონსტანტინე VIII (ბიზანტ. იმპერ.) – 84, 100, 101, 107
კოპალიანი ვასილ – 109
კოხი კარლ –95
კვირიკე ბანელი –94, 98, 101
კვირილე მტბევარი –88, 92
კუდავა ბუბა – 108
კუცია კარლო – 58

ლ

ლალა მუსტაფა ფაშა –21
ლასურისძენი –22
ლაშა (ლაშა-გიორგი) –59, 60
ლეონტი მროველი –57, 58
ლომინაძე ბაბილინა –16

მ

მაკარი (ანჩელი) – 52, 55, 56, 65
მაკარი (იშხნელი) – 44, 45
მამაჲ თეოდორე – 76
მამურჩა, მეჭურჭლეთუხუცესი –42
მამფალი – 76, 84, 88
მასური – 38, 101
მარი ნიკო-6, 44, 49, 51, 89, 105
მარიამი (სოფრომის და) –59, 61
მარიამი (იოვანე მტბევარის მშობელი) – 78, 79
მარიამ დედოფალთა დედოფალი (ბაგრატის დედა) –38, 98
მაქსიმე აღმსარებელი – 99
მაჩაბელი – 67
მაჩაბელი კიტი – 72
მაჩხიტისძე – 64
მაჭავარიანი ელენე – 100
მაჭავარიანი შალვა –6
მგელა აბულახტარისძე – 41, 42
მელიქსეთ-ბეგი ლეონ – 58
მელქისედეკ I–107, 109, 110
მენაბდე ლევან –25, 28, 40,42, 44, 94, 102
მესხია შოთა –17, 19, 52, 75, 108
მეტრეველი ელენე – 28, 43, 44, 45, 56, 72, 76, 86, 88, 89, 98, 99, 100,103, 104, 109, 110
მეტრეველი როინ –90, 107, 108
მეფისაშვილი რუსუდან – 6, 23, 94, 95, 98
მეჰმედ IV (ოსმალეთის სულთანი, 1648-1687) – 92
მზეჭაბუკი (სამცხის ათაბაგი, 1500-1515) –63
მირდატ – 85
მიქაელ მთავარანგელოზი –18, 59
მიქაელ მოდრეკილი –56, 76, 80, 81
მიქაელ/მიქალი – 64
მიქელ-გობრონი – 75
მურვან-ყრუ –16, 17, 23, 37
მუსხელიშვილი ლევან –68

ნ

ნათელ(ა) დედოფალთ დედოფალი (ჯაყელი, ბაგრატ I ის მეუღლე) –63
ნერსე III შინოღი –23, 24, 37, 45
ნიკიტა მაგისტროსი –76
ნიკიფორე ფოკა –100
ნიკოლოზი (პროტოიპერტიმოსი) – 42
ნიკოლოზ, ნიკოლოზ იშხნელის ძმისწული – 44
ნიკოლოზ ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი –57, 86
ნიკოლოზ III კათალიკოს პატრიარქი (1250-1282) – 109
ნიკოლოზ იშხნელი –44,45
ნონაჲ –57, 86

ეროვნული ბიბლიოთეკა

პ

პავლე მოციქული – 78
პავლე (იერუს.მონასტ. წინამძღვ.) – 88
პავლე, მტბევარი –86, 88, 92
პატრიკი (დაფანჩული) –56
პეტრე კათალიკოსი –16
პეტრე მოციქული – 78
პრივალოვა ეკატერინე –6, 21

ჟ

ჟორდანია გივი – 43, 90
ჟორდანია თევდორე – 40,43, 44, 58, 62, 63, 64, 76, 79,92, 107

რ

რომანოზ III არგვიროსი –107, 108
რკინაელი (იოვანე) –57, 59, 61
რუსთაველი შოთა – 72
რუსუდან მეფეთა მეფე – 42

ს

საბა (უბისის სახარების გადამწერი) – 88
საბა/საბანი (იშხნელი) –23, 24, 25, 37, 45
საბა მტბევარი –56, 84, 85, 90, 92
საბა წყმედისძე (მტბევარ-ხახულარი) – 90, 92, 93
საგინაშვილი გაბრიელ–72
სამოელ ეპისკოპოსი–16
სამოელ, ტბეთის ეპისკოპოსი –82, 83, 84, 92
სამძივარნი–22
სარგის თმოგველი–40
სარგისიანი ნერსეს –6, 38,39
სარჯველაძე ზურაბ – 105, 106
საფრიძე გედეონ (მტბევარი, იშხნელი, მაწყვერელი) – 43,44, 45, 92, 93
საღირის-ძე ანტონ – 57
საყვარელიძე თეიმურაზ – 57, 58
საჰაკ ისმაილის ძე (თბილისის ამირა)–52, 53, 55
სერაპიონ, ზარზმის წინამძღვარი – 56
სეფედავლე (იოაკიმე ანჩელის ძმა) –64
სვანიძე მიხეილ – 21, 92
სვიმეონ (მტბევარ-მაწყვერელი) – 88, 89, 92
სვიმეონ (სოფრომ მწიგნობრის ძმა) –59, 60, 61, 88, 89, 92
სვიმეონ (ჩხარის მღვდელი, გვარად იშხნელი) –45
სვიმეონ საკვირველთმოქმედი – 31, 34, 35, 36, 37,39
სვიმეონ, ქართლის კათალიკოსი – 109
სვიმონ, ქართლის მეფე –90, 91
სითიხათუნი, ვახტანგ IV-ის მეუღლე –98
სილოგავა ვალერი–6, 7, 26, 38, 42, 55, 58, 62,63,67,78, 82, 84, 85, 101, 104, 107, 108, 110
სიხარულიძე იური – 68
სოლომონ გელათელი–60, 61
სოფრომი, მწიგნობარი –59, 60, 61
სტეფანე (იშხნელი ეპისკოპოსი) – 26, 45, 67, 72
სტეფანე (მტბევარი) – 67, 72, 75, 76, 84, 92
სტეფანე მღვდელი – 78
სუმბატ ანთიპატრიკი–26, 75
სუმბატ დავითის ძე–16,17, 55, 56, 67, 84, 94, 95, 101
სუმბატ ერისთავთა ერისთავი–103
სუმბატი (სომეხთა მეფე) –75
სურგულაძე ივანე – 22, 49
სურგულაძე ქეთევან – 22, 49
სურგულაძე მზია – 58
სხირტლაძე ზაზა –17, 18

ტ

ტბელები – 67, 68
ტიგრან II - 566
ტიერი ნიკოლ და მიშელ –6, 68, 72
ტოკარსკი ნიკოლოზ – 566

უ

ურჰაეცი მათე (ედესელი) –28,29
უსტა-გევორქი-17
უტიე ბერნარ –75

ფ

ფებრონია (მერეს მონასტრის იღუმენია) – 53
ფილიპე, ოქრომჭედელი–37
ფლორენსკი –17,18
ფუთურიძე ვლადიმერ – 90

ქ

ქავთარია მიხეილ – 28, 68, 76, 104
ქეთევან (მეფის ასული) – 102
ქერობინე აბელისძე (ანჩელი)–63, 64, 65
ქონქოზა – 105
ქრისტე - 24, 25, 26, 28, 31, 37, 38, 39, 44, 52, 53,57,59,62,65, 75, 76, 78, 79, 86,88, 99, 105
ქსიფე–100
ქუთათელაძე ლილი – 28, 76, 86, 103, 104

ღ

ღამბაშიძე გივი – 109
ღაღუელი გიორგი (პარხლის წინამძღვარი) – 105
ღმრთისმშობელი-17, 29, 37, 39, 58, 80, 90, 92, 105

ყ

ყაზბეგი გიორგი –6
ყაუხჩიშვილი სიმონ-16, 21, 42, 46, 56, 67, 94, 95, 100
ყუარყუარე (სამცხის ათაბაგი, 1451-1498) –63, 88,89
ყუარყუარე (სამცხის სპასალარი) –63

შ

შანიძე აკაკი– 64, 78, 80, 94, 103
შანიძე მზექალა – 75, 98
შაჰანშა მანდატურთუხუცესი – 42
შარაშიძე ქრისტინე – 45, 64, 86, 99, 102
შენგელია კახა-6,7
შიო(წმ.) – 107
შოშიაშვილი ნოდარ (ნუკრი)–42, 52, 56, 62, 82, 107
შუშანიკი (წმ.) – 104

ჩ

ჩაგუნავა რაულ –68
ჩანჩახი ფალელი –84
ჩორჩანელნი–22, 105
ჩუბინაშვილი გიორგი –17, 28, 31, 37,62

ც

ცაგარელი ალექსანდრე –78, 80
ცაგარეიშვილი ელენე – 28, 75, 99
ცაიშვილი სარგის – 57
ცქირი (ანჩელი)–52, 53, 54, 55, 65
ცხვილოელი პეტრე–57
ცხორებაჲ, პავლე მტბევარის და –57, 86

ჭ

ჭელიძე ედიშერ – 56

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ჭიაბერი, მანდატურთუხუცესი –40
ჭილაშვილი ლევან –17
ჭიჭინაძე ზაქრია – 72

ხ

ხანთაძე შოთა – 43, 90
ჴერჴემლისძე, ჴერჴემლისძენი, –62, 63
ხურსიძენი–22
ხუსკივაძე ლეილა –72
ხოშტარია დავით–6
ხუციშვილი თეიმურაზ–6

ჯ

ჯავახიშვილი ივანე –60, 89, 100, 108
ჯანაშია სიმონ –17, 566
ჯაყელი, ჯაყელები-5, 63, 102
ჯევრი-ეფენდი –89
ჯიქია სერგი – 94
ჯობაძე ვახტანგ–6, 17, 70,71, 95, 96, 98, 566
ჯოლია დავით ცაიშელი –62
ჯოჯუა თეიმურაზ – 40
ჯუანშერი –16
ჯღამაია ლალი – 76

ჰ

ჰაბო (წმ.) – 104

ეროვნული ბიბლიოთეკა

გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

ა

აგარაკი –16
აგიაპინტი – 100
ადიგენი – 105
ადიში –19
ათონი – 5, 78, 80, 82, 89, 98, 99, 100, 110
ათონის მთა –5
ათონის ქართველთა მონასტერი –5, 78, 80, 89, 99, 100
ალავერდი (ალავერდელი) –43, 85
ალავერდის მონასტერი –42
ალთიფარმაქი – 103
ამიერკავკასია – 21
ამბროლაური –67
ანაკერტი – 68
ანისი–6, 95
ანჩა(ი)–6, 7, 17, 46, 47, 49, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56,57,58, 59, 60,61, 63,64, 66
ანჩის ეპარქია–6, 7, 17, 46, 50, 52, 55, 56, 63, 66
ანჩის ტაძარი–46, 49, 51, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 61,64
ანჩლი, (სოფ.)–46, 49
არაბი, არაბები – 52, 55, 75
არაგვი (ხეობა) – 55
არაფიკი (მთა) –19
არეში (არეშტი) – 67
ართვინი–17, 21, 44
არტაანი–5,16
არტაანის ოკრუგი –5
არტანუჯი–5,16,17,19, 46, 52, 68, 94
არტანუჯისთავი–22
არტანუჯის ციხე-16,19
არტანუჯისწყალი (მდ.) –16,17
ასურეთი–19
ატენის სიონი – 55
აფხაზეთი – 22, 108
აფხაზი – 108
აფხაზეთის საკათალიკოსო – 108, 109
აღმოსავლეთ საქართველო –6, 23,46, 52, 64, 68, 93, 98
აწყური (მაწყვერელი) –5, 6, 22, 23, 43, 44, 45,46, 49, 58, 79, 80, 82, 88, 89, 92, 93
აჭარა – 46, 68
ახალქალაქი –5
ახალციხე –5, 6, 21, 85, 88, 105
ახიზა–5, 7,16,17,18
ახიზის ეკლესია–16,17, 18
ახიზის ეპარქია–5,7,16, 17,19
ახიზის მონასტერი –16, 17,18
ახიზის ციხე –16, 17
ახლო აღმოსავლეთი – 58

ბ

ბათუმი – 68
ბაიბურდი –19,21
ბანა (ბანელი) –6, 7, 23, 38, 45, 56, 84, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 109
ბანის ეპარქია–6, 7, 56, 94, 95, 98, 101, 109
ბანის ტაძარი –23, 94, 95, 96, 97, 98
ბანისწყალი(ფენიაქჩაი) –94
ბარეთელთა–65
ბასიანი – 99
ბერთა–65
ბიზანტია–5,16, 28, 56, 58, 84, 98, 99, 100, 101, 107, 108
ბითვინიის ოლიმპო – 100
ბერძენი, ბერძნები – 26, 84, 88, 89
ბოდბე (ბოდბელი) –85,
ბოლნისის ეპარქია –16
ბორჯომი – 67

გ

გარეჯი–40, 62, 107
გარეჯის უდაბნოს მონასტერი – 62
გარყლობის ციხე – 84
გელათი – 44, 61
გერგეტი –64
გონიო–46
გროზნო – 109
გუდარეხი –90, 92
გუნათლე–93
გურჯიბოლაზი –22
გურჯისტანის ვილაიეთი – 94

დ

დაბა – 65
დაბა მერე–16, 53
დადეში (დადაშნელი) –6
დავათი –54, 55
დავით -გარეჯი–64
დანდალო – 68
დასავლეთ საქართველო – 23, 67, 80, 94, 98, 108
დახატულა – 46, 68
დმანისი –90, 92
დოდოს მონასტერი – 64
დოლისყანა –65, 106
დუშეთი – 55

ე

ერუშეთი– 6, 16
ერუშეთის ეპარქია –5,16
ეჩმიაძინი –23, 44

ვ

ვალაშკერტი (ვალაშკერტელი) –6, 99, 100, 109
ვარდისუბანი – 90, 92

ზ

ზაკუა (ზნაკუა) –82
ზანი (ზანური) –5,19
ზემო ქართლი –5
ზემო ქვეყანა – 100
ზესტაფონი –42
ზვარტნოცი –23, 95

თ

თბილისი–6, 7, 17,19, 46, 52, 53, 55, 58, 66, 89, 105
თბილისის საამირო–52, 55
თმოგვის ციხე – 75
თორთუმი, თორთომი–5,21,22
თორთომ-ისპირის მთა –21
თურქეთი –5,6,17, 67, 94, 103
თურქები – 88, 95, 98, 101, 103

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ი

იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერი –5, 88
იერუსალიმი – 88
იერაპოლი–57
ივირონი – 99, 100
იმერხევი –16,
იმიერი, იმერი –6, 22, 49
იმერეთი –63
ინგუშეთი – 109
ისპირი–21, 22,46
ისპირ-ტრაპიზონის მთა –22,46
იუსუფელი–103
იშხანი (იშხნელი) –5,6,7,19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30,31, 32, 33, 37, 38,39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 92, 93, 95, 101, 104
იშხნის ტაძარი –20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 37,39, 40, 95
იშხნის ეპარქია –6,7,19, 23,29,38,43,44, 101, 104
იშხნის ციხე –19, 21

კ

კავკასია-5,6, 17, 24, 55, 64, 67, 102
კარი (ყარსი) –6
კაცხი –108
კახეთი – 78, 85, 108
კლარჯეთი –5, 6,16,46, 50, 52,56,57,65, 66, 68, 89
კლარჯი, კლარჯნი – 56, 65
კოლა –5
კონსტანტინოპოლი –24, 82, 98, 100, 107, 108, 109
კოხტასთავი–63
კუმურდო (კუმურდოელი) –6, 23, 26, 46, 63, 67, 84
კუმურდოს ტაძარი –26, 63, 84

ლ

ლაზეთი –6
ლაზისტანი –5
ლაზი –5,19
ლაღამი –31, 37
ლექეთი–95
ლეჩხუმი –31
ლიგანის ხევი –46
ლოზნი –39, 40

მ

მანგლისი (მანგლელი) –6,16, 21
მანგლისის ეპარქია –16
მარელისი – 80
მარტყოფი (მარტყოფელი) –85
მერეს დედათა მონასტერი –16, 53, 65
მესხეთი, მესხები, მესხი,–5, 21, 49, 62, 63
მესტია – 28, 31, 37,38, 101
მიძნაძორო –5,19, 65
მიჭიხიანი – 68
მონღოლები, მონღოლეთი – 42, 61
მუტავისი (სოფ.) –90, 92
მუღანის ველი –61
მცხეთა–16, 26, 55, 63, 107, 109, 110

ნ

ნარუმაკი (ნამურაკანი)–94, 95
ნიგალის-ხევი –46
ნიკორწმინდა –21, 82, 107
ნინოწმინდა (ნინოწმინდელი) –16, 23, 46, 85, 99,
ნინოწმინდის ეპარქია –16
ნიქოზი –16

ო

ოთხთა ეკლესია –5, 99, 103, 106
ოლთისი –94, 95
ოლთისისწყალი –19
ოპიზა –5, 16, 19, 46, 52, 57, 65, 86
ორჯოხის მთა –22
ოსმალეთი, ოსმალები –5, 6, 21, 44, 58, 92, 98
ოშკი –5, 19, 38, 89, 98, 101, 102, 106

პ

პალესტინა –5
პარიზი –31
პარხალი –5, 21, 22, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109
პარხლის მონასტერი – 103, 104, 105
პარხლის ტაძარი – 103, 104, 105, 106, 107, 108
პარხლისწყალი (მდ.)–103
პარეხთა –65
პეტროგრადი –18
პირღუ (კონსტანტინეპოლის რაიონი) –100
პონტო – 88
პორტა – 72

რ

რანი – 108
რაჭა – 82
რომის იმპერია – 58
რუსები – 95
რუსთავი (რუსთველი) –6, 16, 85
რუსთავის ეპარქია–16

ს

საბაწმინდა – 101
საბერძნეთი – 82, 84, 89, 100, 101
საკავკასიძო –22
საკრულავი –22
სამეგრელო – 63
სამთავისი (სამთავნელი) –6
სამცხე –5,56, 63, 64, 85, 89, 105
სამცხე-საათაბაგო –5, 6,21,22,23,46,62,63,68, 80, 95
სამცხე-ჯავახეთი – 85, 105
სამწყალი –46
სამხრეთ საქართველო –5,6,21,26,46,56,63, 67, 68, 93, 104,
სამხრეთ კავკასია –5
სანკტ-პეტერბურგი – 76
საფარა–64, 82, 88
საქართველო-5,6,17,18,19,21, 23,26, 28,29,31,42,46, 50, 52, 55,56, 58,59,60, 61,62, 63, 64, 66,67, 68, 72, 76, 78, 79, 80, 84, 85, 89, 93, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110
საქართველოს სამეფო–19,21,29
სელჯუკი –101
სვანეთი –31, 38, 55, 101, 107
სვეტიცხოველი –16, 44, 107, 109
სვეტი/სუეტი –56, 84
სირია –5
სლესა (სლესარები) –22, 67
სომეხი, სომხები –5,19,23,28, 29, 75, 99, 100, 566
სომხეთი –19,23,29,72, 75, 566
სომხეთის სამეფო –5,19, 29, 566,
სოხუმი – 67

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სპერი –5

ტ

ტაო –5,6,19,23,24,28,56, 84, 94, 95, 98, 99, 101, 103, 108, 109
ტაოსკარი –22, 95
ტაოს სამეფო –19
ტაო-კლარჯეთი –5, 6, 7, 19, 21, 24, 44, 46, 52, 55, 65, 67, 68, 90, 104, 106, 566
ტაო-კლარჯეთის სამეფო –5, 46, 52, 55, 67, 68
ტაოელი, ტაოელნი – 56, 84, 101
ტაოხები – 5, 19
ტბა – 67
ტბეთი (მტბევარი) – 6,7, 22, 40, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 56, 57, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93
ტბეთის ტაძარი/საყდარი – 56, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 80, 86, 88, 89, 93
ტბეთის ეპარქია –6,7, 40, 44, 67, 68, 72, 76, 78, 82, 85, 93
ტბეთი (სოფ.) –67
ტფილისი –52, 53, 55, 58
ტრაპიზონი –19, 21, 22, 26, 88, 89
ტყობა-ერდი –109, 110

უ

უბისა(ი) – 42, 88
უდაბნო (გარეჯის მონასტერი) –63
ურარტუ –19
ურბნისი –18, 45
ურღულ-დუზი (მთა) –19
უფლის საფლავის ეკლესია –88

ფ

ფაიუმი (პორტრეტი) – 58
ფანასკერტი –94, 95
ფანაქი/ფენიაქი (სოფ) – 94
ფენიაქჩაი (მდ.) –.94
ფერათლი–17
ფორჩხისხევი (მდ.) –46
ფორჩხის ხეობა –46
ფორთა – 56, 72

ქ

ქართველი, ქართველები –5,16,19, 21, 23, 43,46,56,67, 89, 94, 98, 100, 101, 108
ქარიელი (მთა) –19
ქართლი –22, 26, 42, 46, 53, 56, 58, 63,64,67, 75, 84, 85, 88, 90, 94, 98, 98, 105, 108, 110
ქართლის საკათალიკოსო–63, 108, 109
ქვაბლიანი (მდ.) – 105
ქორთა –53, 55
ქცია (მდ.)– 85
ქუთაისი (ქუთათელი) – 68, 100

ღ

ღაღვი – 105
ღუერკი/ღვერკი (სოფ.) –42

ყ

ყარსი (კარი) – 94
ყველის ციხე –72, 75
ყირიმი – 95

შ

შავი ზღვა – 103
შავშეთი –5, 6, 50, 56, 67, 68, 84, 85, 89
შაორი –80, 82
შატბერდი –5,19, 24, 25, 65, 85,103, 104
შინდობის ეკლესია –16
შინდობის მონასტერი –16
შიომღვიმე (მონასტერი)–60, 107
შუახევი – 67

ჩ

ჩელეთი –16
ჩელეთის ეპარქია –16
ჩილდირის საფაშო –21
ჩინჩხორი (სოფ.) –90, 92
ჩრდილოეთ კავკასია – 109
ჩხარი – 45

ც

ცაგერი (ცაგერელი) – 31, 37
ცაიში –62, 63
ცხინვალი – 67

წ

წალკა (წალკელი) –57, 58, 60, 61
წერეფთის/წეფთის ციხე – 84
წუნდა –6, 16
წუნდის ეპარქია –6,16
წურწყაბი (წურწყაბელი) –6, 68, 85
წყალტუბო – 67
წყაროსთავი (წყაროსთაველი) –6, 59, 61, 65, 85, 86
წყაროსთავის მონასტერი (ტაძარი)–61, 65, 86
წყაროწმინდა –61

ჭ

ჭანეთი –5
ჭანი –5,19, 67, 105
ჭერემი, ჭერემ-ქალაქი –16, 98
ჭერემის ეპარქია –16
ჭოროხი (მდ.) –16,19,21,46, 94, 103
ჭოროხი (ხეობა) –5,21,44,46
ჭყონდიდი (ჭყონდიდელი) –22, 42

ხ

ხანძთა – 24, 46, 52, 53, 56, 65, 72, 93
ხანძთის მონასტერი –53, 56, 72
ხახული (ხახულარი) – 5, 67, 90, 93, 106
ხევ-არაგვი – 64
ხორნაბუჯი –16
ხორაგაული – 42

ჯ

ჯავა – 67,
ჯავახეთი –5, 67, 75, 85
ჯივიზლი –67
ჯმერკი –65
ჯრუჭი –103

ჰ

ჰარიზის ხეობა –95
ჰერეთი – 85, 95

Указатели

Личные имена

А

Абдаладзе А. – 123
Аберки (Амба) Ишхнели –130, 132
Абесалма Клдели – 495, 587
Або (св.) –174
Абрамисдзе – 334, 335
Абу-Саид Бахадур-хан –591
Абрам (сын Антона Анчели) –148
Абрамишвили Г. – 138
Абусеридзе Тбели – 152
Абуль-Касим –153
Абуладзе И. –119, 121, 128, 132, 135, 137, 140, 173, 174, 178
Аваг атабаг – 129
Авалишвили –117
Авель (библ.) –143
Авраам патриарх –548
Агатидзе –334
Аганидзе –363, 367
Аганидзе Саид –367, 371, 372
Адам (библ.) – 131
Адарнасе (куропалат) –119, 121, 136, 138, 139, 167, 580, 586
Адарнасе, царь картвелов –122, 167, 169
Адарнерсе –579
Адарнасэ II –579, 580, 581, 584, 586
Адарнасэ III –581, 586
Адонц Н. –577
Адриан –575
Аджарянц –339
Аджи-оглы –393
Акакий (монах) –164
Акоб Тер-Захарян –313
Аквила Мтбевари –158, 159, 166
Аладашвили Н. –9, 72, 153
Александре I –147, 169
Алексидзе З. – 118, 138
Алексий II – 17, 53, 113, 137
Алибегашвили Г. – 141
Алишан –586
Алп-Арслан –589
Амбардзум Тонсузджян –517, 518, 536
Амдерк –311
Амирджана Иевангулашвили –141
Амиранашвили Ш. – 46, 57, 60, 86, 133, 140, 143, 162
Андрей (Апостол) –141, 323
Антелава И. –129, 130, 161
Антон (настоятель Опизы) –140
Антон Анчели –148, 149, 162
Антон Глонистависдзе –128
Антон Ишхнели –30, 32, 124, 125, 126, 129, 132, 587
Антон (книжник, бывший Ишхнели) – 41, 129, 130, 132
Антон (настоятель Опизы) –140, 162
Антон Сагирис-дзе –140
Антон Тбели –151
Антон Чкондидели –144
Антон Цагерели – 34, 35, 36, 125, 126
Анчабадзе З. –143, 178
Аполлодор –574,
Арахамия Г. – 113, 140, 151, 167
Аргун –590
Арджеван Хололас-дзе –160
Аристакес Листивертеци – 99, 170, 171, 582
Арсений (духовник царя деметре) –128, 129, 140, 162
Арсений Малесели/Марелисели –158
Арсен Икалтоели–129
Арсен Ишхнели –128, 129
Арсен, каталикос Картли –129
Арсен Кутатели –140, 161
Арсен (отец Иоване Мтбевари) – 156
Арсен Ниноцминдели –170
Арсен Чкондидел-мцигнобартухуцеси–129
Арсен (настоятель Хандзты) –153
Арсен Сафарели –118, 588
Артаваз –112
Арутюнян Н. – 19, 115
Аршак –578
Аршакиди –578
Архипос – 156, 157
Асан-бег –336
Асат, патриарх –169, 170, 172, 179
Асат (золотых дел мастер) – 588
Астахишвили Е. – 115
Атабегов –335
Атом –572
Афанасий –323
Ашот – 516, 517, 524, 579, 581
Ашот I Курапалат(†826) – 8, 112, 113, 116, 119, 120, 122, 136, 579
Ашот Курапалат – 122, 136, 137, 513, 514, 578, 579, 581, 587
Ашот Кухи (†918) –151, 153, 513
Ахмед-ага Джиншар-оглы –339

Б

Баадур –163, 164
Баграт –311
Баграт Куропалат – 119, 120, 125, 127, 149, 157, 168, 169, 579
Баграт III –119, 124, 125, 158, 159, 178, 581, 583, 585
Баграт IV –124, 125, 126, 139, 159, 160, 168, 169, 171, 172, 587, 589, 590
Баграт эристав эриставов –139, 157, 173, 581, 586
Баграт (Имеретинский Царь) –147
Баграт магистрос –122, 579
Багратиды – 422, 574, 577, 578, 589, 590
Багратуни –578, 589
Багратионы – 17, 56, 67, 94, 113, 116, 119, 139, 140, 575, 578, 579, 580, 581
Бакрадзе Д. – 9, 44, 49, 72, 131, 133, 152, 153, 167
Бакури – 170
Барам (отец Иоакима Анчели) – 148
Барамисдзе – 148, 149
Барасдзе – 143, 145
Баразбод питиахш –160

Барда Склиарос (см. Варда Склир) –170
Бартольд В. –591
Басилий III (католикос) –177
Басилий Зарзмели –139, 158, 588
Басили Ишхнели –121, 122, 132
Басили Чкондидел-мцигнобартухуцеси – 41, 129
Басонидзе Юсуф –373
Батый – 129
Басилий Великий – 158
Басилий Кесарийский – 158
Баумгартнер Б. – 9
Бека Опизари – 46, 57, 60, 86, 133, 140, 141, 143, 145, 150, 162
Бердзенишвили Н. – 171
Беридзе В. – 9, 21, 95, 103, 105, 106, 116, 164, 168, 173, 175, 176, 592
Бешкен Опизари –162
Блейк Р. –163
Богоматерь, Богородица – 113, 124, 141, 142, 158, 163,165, 175, 310, 329, 352, 507, 508, 550
Болок-Басилии –152
Брегадзе Т. –123, 132, 169
Броссе Мари – 9, 127, 586
Буга Турки – 138
Бумбулисдзе–117
Буридзе –334
Бупак –590
Бутидзе – 363

В

Вагаршак – 578
Василий – 583
Василий(св.) – 531
Василий II (Болгаробойца) – 123, 170, 171, 178, 583
Варда Склир – 582, 588
Вахтанг IV –169
Вахтанг Горгасали – 112, 115, 152, 579
Вахушти Батонишвили – 112, 116, 117, 133, 134, 151, 152, 165, 167
Вече Каричис-дзе – 159, 171
Вачянц А. – 313

Г

Габашвили Осе – 132
Габриел (переписчик) – 126, 127
Габриел (переписчик) –172
Габриел Дапанчули – 139
Габриел Патара –173, 174
Гавриил Архангел –142, 540, 545
Гагошидзе П. –142
Газар Ованджанов -343
Гамбашидзе Г. –179
Гаспар (стражник) – 335, 342, 346, 411, 412, 419
Гатамидзе –334
Гедеон Сафридзе –122, 130, 131, 132, 165, 166
Гельцер Г. – 582
Георгий (св.) – 137, 324
Георгий Назианзин – 132
Георгий (переписчик) –130
Георгий III (1155-1184) – 128
Георгий I (1014-1027) – 124, 125, 126, 159, 170, 171
Георгий I (Кахетинский царь) –161
Георгий II (1027-1089) –168, 590
Георгий II (Имеретинский Царь) –141
Георгий III –161, 590
Георгий Гагуели – 105, 175
Георгий Мацкверели –587
Георгий Мерчуле – 115, 119, 120, 121, 133, 135, 138, 139, 149, 150, 154, 155, 178,578, 579, 581, 588
Георгий Мтацминдели –170
Георгий Мтбевари –162, 163, 166
Георгий Сетаисдзе –162
Георгий Святогорец –170
Германос Ишхнели -131, 132
Гигинейшвили Б. -121
Гиунашвили Э. -121
Глонохор -160
Гопадзе -308
Григол (руководитель строительства Ошки) -164, 586, 588
Григол Богослов -131, 169
Григол Хандзтели (Хандзтийский) - 8, 119, 120, 135, 136, 137, 138, 139, 149, 150, 153, 154, 166, 178, 342, 453, 460, 475, 486, 513, 531, 538, 578, 584, 586, 587, 588
Григол Цурцкабели -160
Григорий Чудотворец -548
Гоброн (Гоброн-Микел)-153, 154, 588
Гогуадзе Н. -152
Голготели -117, 134
Голиаф (Библ.) – 121
Гониашвили Т. – 115
Горгадзе С. -155
Горгол-бег -313
Гуарам -119
Гурандухт -140, 161
Гурген (Царь царей) –30, 124, 126, 580, 587
Гурген Куропалат -151, 153, 178
Гучуа В. -143, 178

Д

Давид -524
Давид (Библ.) – 121, 154, 549, 578, 579
Давид (царь Грузии) (1154-1155) -128
Давид (Давид II, царь картвелов, 923-937) -122, 136, 581
Давид III Гобеласдзе -148
Давид (каталикос Картли) -147, 148
Давид куропалат– 8, 123, 136, 157, 164, 167, 170, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 574, 582, 583, 587
Давид I куропалат – 579
Давид III куропалат -575, 581, 582, 583, 587
Давид магистрос -173, 581, 582, 586
Давид (VI) Нарин-129, 590
Давид Сослан – 142, 143, 144, 162
Давид Строитель – 140, 161, 168, 589, 590
Давид Тбели – 151
Давид (VII) Улу -590
Давид Ошкели -156, 157
Давиташвили К. -146, 147
Дадашнели – 8
Данелиа К.-176
Дапанчули - 139, 170
Даргидзе -343
Дачи -154, 155, 588
Двали М. – 122

Деметре, Димитрий (Царь царей 1125-1154) -127, 128, 140, 161, 590
Деметре II -145, 146, 147, 590
Джакели – 8, 147, 172
Джанашиа С. – 113, 575
Джавахишвили И. -144, 163, 170, 178, 572, 586
Джапаридзе Шакро (Захария) – 305, 306, 307
Джарбидзе Мамуд Ахмед-оглы -347, 348
Джасим -412
Джгамаия Л. -155
Джаври-Ефенди -164, 307, 328, 329, 333, 334, 339
Джеханшах -592
Джикия С. -167
Джир-оглы -348
Джобадзе В.-9, 113, 168
Джоджики – 582,
Джоджуа Т. -128
Джолия Давит -146
Джоркадзе -363
Джуаншер -112, 579
Диоскор (Библ) – 143
Димитриос -164, 166
Долидзе И. - 117, 133, 148
Доментий каталикос -141, 153, 165
Дондуа В. – 22, 49, 118, 134
Думбадзе М. -116

Е

Екатерина (Русс. Импер.) – 157
Ефимий Ибер (Афонский) -588
Евдемон -324
Евфимий Атонели – 122
Евфимий Палестинкий -139
Енукидзе Т. -129, 144, 166, 177
Епифан Кипрский – 154
Ермаков Д.И. -418, 451, 496, 497, 540, 545
Ефрем Сириец -137
Ефремов В. – 114
Елене (жена Баграта IV) -169
Елисе (Дманисско-Тбетский митрополит) -165

Ж

Жордания Ф. -128, 130, 131, 141, 145, 146, 147, 148, 157, 164, 165, 177, 581

З

Забита Кибар-оглы -369
Закарая П.- 9, 21, 31, 68, 95, 98, 103, 105, 114, 116, 125, 152, 168, 169, 173, 175
Захария(й) Анчели -135, 136, 138, 149
Захария Банел-Валашкертели -131, 139, 169, 170, 171, 172, 79
Закария Мхаргрдзели – 305, 588, 589, 590, 594
Закария, амир-спасалар -590
Зенон Дагаис-дзе -158
Зетеишвили И. – 119, 135
Зиадидзе -334
Зонара -582

И

Ибрагим Шериф-чауш-оглы -368, 369
Иване атабаг – 147, 590
Иване Морчайсдзе (зодчий) - 125, 126, 587
Иване Мхаргрдзели – 305, 588, 589, 590
Исабег Атабек-оглы -311
Иезекиель (пророк) - 437
Иззет Мустафа-оглы -309
Иларион епископ – 123
Иларион Ишхнели (Масурисдзе) -122, 123, 124, 126, 127, 132, 172, 587, 588
Имнадзе -364
Имнаишвили И. - 155, 156
Ингороква П.- 115, 128, 133, 149, 155
Иоакиме Анчели – 148, 149
Иоане/Иоване (Переписчик, XV-XVI вв.) -148
Иоанн -319, 326
Иоане Джибрили -153
Иоанн (Патриарх Картли и всего востока) -175, 176, 177, 178, 179
Иоанн Златоуст -177, 587
Иоанн VIII -176
Иоане Мтбевари -155, 156, 157, 158, 159, 163, 166, 588
Иоанн Скилициа -170
Иоане Конкозисдзе -588
Иоане Хахулели -587
Иоане Шавтели -153
Иоанн Драсханакертский -580
Иоанн Предтеча, Креститель – 48, 127, 142, 172, 175
Иоване Анчели – 140, 141, 145, 146, 147, 149, 162
Иоване Анчели - Ркинаели – 140, 141, 143, 144, 149
Иоване Банели -169, 171, 172
Иоване/Иоане Бера (переписчик) -121, 173, 581, 587
Иоване Вардзиели -163
Иоване-Германе (переписчик) -123
Иоване, Каталикос Картли – 127, 178, 180
Иоване Мтбевари (Мтбевар-Сафарели) – 140, 160, 162, 166
Иоване (настоятель Пархали) -174, 175
Иоване Фукаралис-дзе -161, 162
Иоване Хартулари -160
Иованес -336
Иосеб Анчели -147, 149
Ипполит Римский -121
Ираклий II – 157, 592
Ириг-оглы -348
Исаиа -524, 549
Исмаил Танто-оглы -449
Иуда (Библ.) -143, 323

К

Кавкасидзе -117
Кавтария М. – 123, 152
Кадагидзе -334
Кадем Ломан-оглы -509
Кадыроглу М. -9
Казбеги Г. -9
Какабадзе С.-128, 142
Капитон -311
Карбелашвили П. -142
Кармусдзе -334
Кассий Дион - 575
Каухчишвили С. – 112, 117, 128, 133
Каухчишвили Т. -171
Кахриман-ага Даргидзе -343
Кварквваре/Куаркуаре атабаг (1451-1498) -147, 163, 164

Квирике Банели -167, 169, 172
Квириле Мтбевари -163, 166
Кедрене -582
Кекелидзе К.-121, 128, 129, 131, 139, 140, 141, 142, 148, 152, 154, 155, 161, 162, 171
Кеподзе -398
Керобине Абелисдзе (Анчели) -147, 148, 149
Кетеван/Кетаон/Кристине (царевна) -172
Кисеридзе – 334
Клдиашвили Д. -141
Климиашвили А. -161
Ксиф -170, 171
Кобадзе -334
Константин VIII (Византийск. императ.) -160, 170, 171, 178
Константин Багрянородный -575, 578, 579, 580
Копалиани В. -179
Кордисдзе -334
Короглы -384
Костанянц К. -572, 588, 590
Коталадзе -343
Кох К.- 168, 586
Ксенофонт – 592
Куаркуаре (амирспасалар) -147
Кудава Б. – 178
Кумурдоели- 8, 118, 133
Курбан -373
Кутателадзе Л. -123, 173, 174
Кутатели -152
Кюркчян Мкртич - 430, 448

Л

Лазарь - 437
Лала Мустафа паша – 116
Ласкин Г. -575
Ласуриздзе -117
Лаша Георгий – 142, 143, 144, 590
Лев (император) – 580
Лерцамидзе -334
Леонтий Гевонд-141, 576
Леонтий Мровели -141, 576
Ловен Г. -562
Ломинадзе Б. – 112
Лордкипанидзе М. – 17, 56, 67, 94, 113, 140, 151, 167
Людовик IX -589

М

Макли -590, 591
Макар -311
Макарий Анчели – 136, 138, 139, 149
Макарий Ишхнели -130, 131, 132, 136, 138, 139, 149
Максим Исповедник -170
Мамалай-дзе -311
Мамед (милиционер) -346
Мамед-ага хаджи-Ахмед-оглы -305
Мамед Хасан-эфенди-оглы -338
Мамиконяны -577
Мамурча мечурчлетухуцеси -129
Мариам (сестра Софрома Книжника) -143, 145
Мариам (Мать Иоване Мтбевари) – 156
Мариам, царица цариц – 127, 169
Марк (Апостол) -323
Марк - 495
Марр Н. -9, 44, 49, 89, 131, 133, 135, 164, 175, 176, 578, 585, 586, 592, 593
Марутян Т. – 23, 118
Маскулидзе – 334
Масур – 127, 172
Масуриздзе – 126, 127, 172
Матеос Урхаеци -123
Матфей (Еванг.) -157, 431, 551
Матфей Эдесский -582
Мачабели -151
Мачабели К. -153
Мачавариани Е.-171
Мачавариани Ш. -9
Мгела Абулахтаридзе – 41, 129
Мегрелидзе И. – 72, 152
Меликишвили Г. – 19, 115
Мелкиседек I – 177, 179, 180
Мелхиседек -512, 548
Меликсет-Бег -142, 592
Мемед Кара-Ахмед-оглы (Горгадзе) -306
Менабде Л. - 119, 121, 123, 128, 129, 131, 167, 172
Меписашвили Р. -9, 118, 167, 168, 169
Месхиа Ш. – 17, 113, 116, 136, 154, 178
Метревели Е. - 123, 130, 131, 132, 139, 163, 164, 169, 170, 173, 174, 179, 180
Метревели Р. -165, 177, 178
Мехмед IV -165
Мзечабук атабаг (1500-1515) -147
Микаэл Модрекили -139, 155, 158, 588
Микел-Гоброн -154
Микеладзе (Кн.) -313
Микель Парехели -587
Мирдат -160
Михаил Архангел -114, 142, 531, 540, 545
Мкртич Айвазян -313
Моисей Хоренский -575, 576, 578
Мола-Дурсун - 446, 448
Мосидзе -364
Мосидзе Мисир-оглы -365
Мосидзе Нисиб-оглы Али-чауш -363, 373, 389, 391
Мосидзе Осман -371
Мортулидзе -334
Мурван Кру (Глухой) -112, 113, 119, 126
Мусса Хелим-оглы -531
Мус-оглы -393
Мустафа Мухамед-оглы -507
Мусхелишвили Л. -152
Мухамед Тахар -305
Мухтар -394, 486, 505, 508
Мухтар Сефе Юсуф-оглы - 484
Мхаргрдзели -588, 589, 590, 591

Н

Навухудоносор -578
Нател Джакели (Дочь Кваркваре) -147
Нейлул -508
Нерсес III Шиног – 118, 119, 126, 132, 583, 584, 585
Нерсесянц Г. - 344, 346
Никебадзе -334

Никифоре Фока -170, 171
Николоз III (каталикос) -179, 180
Николоз (протоипертимос)-129
Николоз Ишхнели -131, 132
Николоз Кутатели -140, 161
Ниноцминдели -118, 133, 161, 170
Нонна -140, 161

О

Оганес -590, 591
Оганес Кешиш-оглы -313
Одишели Дж. -143
Олтисари -151
Омар -307
Опизари -151
Орбели И. А. -570
Орбелиани Сулхан – 333, 351
Осман Аслан-оглы -538

П

Павлинов А.-68
Павел (Апостол) -156, 163, 329, 335, 430, 431, 548
Павле Мтбевари -161, 162, 166
Петвадзе -334
Патканов К. -576
Петре (католикос) -112, 156
Пётр (Апостол) -156, 329, 335, 548
Пирпидзе -334
Плиний -574
Привалова Е. -9, 116
Прокопий Кесарийский -575
Пурцеладзе Д. – 22, 49, 118, 134
Путкаридзе -334

Р

Раджаб -305, 338
Ристакянц -430, 442, 448
Ркинаели Иоване Анчели – 140, 143, 145, 149
Розен В. -583
Рубрук (Посол) -589
Русудан (Царица цариц) -129, 590
Руставели Шота – 9, 72, 152
Руставский (епископ)– 161
Руфет-бег Химшиев -338
Рухадзе Д. -128

С

Саба\Сабан (Ишхнели) -119, 120, 121, 126, 132, 584
Саба Мтбевари -139, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166
Саба (переписчик Убисского евангелия) -163
Саба Цкмедисдзе (Мтбевар-Хахулари) -164, 166
Савва Освященный -172
Сагинашвили Габриел -153
Сагирис-дзе -140
Сагридзе -363
Саимдавле Калмахели -439
Сакварелидзе Т. -140, 141
Салтыков-Щедрин М. -155
Самдзивари -117
Самуил (епископ) -112
Самоел (Мтбевари) - 159, 166
Сапарели (Иоване Мтбевари) -162, 166
Саприсдзе Гедеон – 130, 165, 166
Саргис Тмогвели -128
Саргис (Мхаргрдзели-отец Захарии) - 590
Саргисян Нерсес – 9, 127, 586
Сарджвеладзе З. -176
Сахак Исмаилисдзе -136, 137, 138
Сахмадин -593
Сванидзе М. – 116, 165
Свимеон ишхнели -132
Свимеон (Каталикос Картли) -179
Свимеон Чудотворец – 34, 35, 37, 125, 126, -132,143, 144, 145, 163, 164, 165, 179
Свимеон Столпник-126
Свимон (Брат Софрома книжника) -143, 144, 145
Свимон (Царь Картли) -165
Свимеон (Мтбевар-Мацкверели) -163, 164, 166
Сейфула Атамалибегов -339
Сепедавле (Брат Иоакиме Анчели) -148
Селим -594
Серапион Зарзмели -139, 588
Силогава Валерий – 9, 122, 126, 129, 138, 142, 144, 147, 155, 158, 159, 160, 175, 177, 178, 179,
Сихарулидзе И. -152
Ситихатун -169
Слесари -117, 151
Соломон Галатели -143, 145
Софром (Книжник) – 60, 143, 144, 145
Спандиат-578
Стефане -545
Стефане Ишхнели -122, 132
Стефане Мтбевари - 151, 153, 154, 155, 166, 587
Степане (священник) – 155
Степанос Таронский -581, 582
Страбон -574
Смбат -578
Субукидзе -363
Сумбат Антипатрик -122
Сумбат (Армянский царь) – 154, 580
Сумбат Багратиони- 579, 581
Сумбат Давитис-дзе- 17, 56, 67, 94, 112, 113, 139, 140, 151, 159, 160, 167, 168, 171
Сумбат эристав эриставов -173, 540, 545, 579, 580
Сургуладзе К. - 118, 160
Сургуладзе И. - 118, 134
Сургуладзе М. - 141
Схиртладзе З. - 113, 114

Т

Такайшвили Е.- 8, 9, 19, 21, 24, 26, 29, 31, 38, 58, 60, 61, 85, 86, 88, 95, 104, 105, 106, 115, 116, 119, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 151, 160, 162, 163, 164, 167, 168, 174, 175, 176, 177, 304, 487, 583, 586
Тактирисдзе-146
Така Фанаскертели -169
Тамар(а) (царица цариц) -128, 140, 141, 143,143, 144, 145, 162, 306, 317, 319, 326, 329, 392, 475, 514, 588, 590
Тамар Херхемлисдзе -146, 147
Тацит -575
Текла -170
Татухадзе Шамуз -164, 587
Тевдоре (каталикос Картли) – 128
Теодоре Анчели -139, 142, 143, 144, 145, 149, 161

Теодоре Цкароцминдели -143, 145
Теодорите Квирский -154
Теофане Анчели -146, 147, 149
Тер-Есаянц -436, 437
Техар-мирза -374
Тигран II– 574
Токарский Н.М.- 570, 571, 572, 573, 574, 576, 577, 579, 580, 581, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 592, 593, 594
Тораманян Т. - 570
Торнике (победитель Склира) -587, 588
Туладзе -334
Туманишвили Д.-9, 118, 167, 168, 169
Тьерри Н. и М. - 9, 152, 153

У

Умек -590
Уриа -578
Уста-Геворк -113
Утье Б. -154

Ф

Фарсман I -575
Феброния -137
Филипе (золотых дел мастер) – 125, 126
Флоренский А. – 113, 114
Фока-170, 171, 583
Фома Мецопский -592

Х

Халадзе -308, 334
Халадзе Буирут – 308
Хасан Реджеб-оглы -484, 487
Хелвидзе -334
Хемид -507
Хемо Ломан-оглы -474, 475, 481
Херхемлисдзе -146, 147
Химшиев (Нурибек) -335, 338, 339
Хосров – 327
Хоштариа Д.-9, 17, 113
Христос – 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 131, 133, 136, 137, 141, 142, 150, 154, 155, 156, 157, 162, 169, 175, 178, 179, 180, 311, 317,322, 327, 333, 336, 439, 492, 493, 495, 545, 546, 548, 583
Хуашаки -167
Хусан (ага-Хусан) – 590, 591
Хускивадзе Л. -153
Хуцишвили Т. – 9
Хурсидзе -117

Ц

Цагарейшвили Е. -123, 170
Цагарели А.- 76, 78, 79, 80, 82, 156, 157, 158, 159
Цаишвили С. – 141
Циалидзе -334
Цикрадзе -392
Цителадзе -392
Цкири -136, 137, 138, 149
Цмах–оглы -348
Цулая Г. – 56, 112, 140
Цхореба -140, 161
Цхвилоели П. -140

Ч

Чагунава Р. -152
Чанчахи Палели -159
Чар-590
Чахалова Анастасия -532
Чиабер мандатуртухуцеси -128
Чилашвили Л. – 113
Чингисиды -591
Чичинадзе З. -152
Чоренц Погос -588
Чоркидзе - 334
Чорчанели -117, 175
Чубинашвили Г.- 9, 28, 37, 62, 114, 123, 125, 126, 145, 146, 333, 351, 584

Ш

Шакир -405
Шамбат-578
Шамбу Багарат-578
Шамширян - 430
Шанидзе А. – 67, 151, 156, 158, 167, 173
Шанидзе М. - 154, 168
Шаншэ Мхаргрдзели -589
Шарадзе -363
Шарашидзе Кр.- 132, 148, 172
Шаханша мандатуртухуцеси -129
Шенгелия К. – 9
Шио (св.) -177
Шмерлинг Р. – 80, 158
Шошиашвили Н. -129, 136, 138, 144, 177
Шубинский -339, 481, 520, 562, 563
Шушаник (св.) -174

Э

Эгнати Ишхнели -127, 128, 132
Эзиз–Саид-оглы - 444
Эзиз Реджеб-оглы -449
Эзми-эфенди -306, 307, 308
Эзра (св.) -548
Эзра (I Анчели) -136, 138, 139, 149, 160
Эзра (II Анчели) -140, 149
Элиа (деканоз) -128
Эмин Н. - 576, 590, 591

Ю

Юзбашян К. - 99, 170
Юстиниан -577
Юсуф (нищий) -398

Я

Якоб Джакели-172,
Якуб хан -163,

Географические и этнические названия

А

Абхазия, Абазгия - 178, 581, 583
Авазанети -509, 520
Аван – 23, 118, 572, 590, 592
Агара -167, 306, 307, 308, 309, 314, 343, 396, 399, 400
Агара-чай -308
Агараки-112, 167
Агарцин-592
Агиапинта -171
Адамол-су -509, 510
Адигени -175
Адиши – 115, 587
Адчара, Аджара, Ачара-133, 152, 360, 401, 574, 575, 576
Азия, Передная Азиа - 593
Айа-Софиа -586
Айгестан-592
Айриванк-592
Акламазири -489
Ак-пунгара -535
Акунати -509
Алаверди -161
Алавердский р-н. - 590
Алтыфармак – 173
Амболаури-151
Анакерт – 152, 413, 416, 418, 445
Андриацминда -399, 400
Ани / Анийское царство - 23, 168, 347, 502, 588, 589, 590, 591, 593
Анчи(а) - 8, 9, 47, 48, 117, 118, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 152, 413, 416, 417, 418, 419, 421, 424, 444, 445, 448, 525, 539
Анчийская эпархия -9, 113, 133, 135, 139, 147, 148, 150, 152,
Анчииский храм(церковь) – 133, 135, 138, 142, 143, 144, 148, 416, 417, 419, 420, 423
Анчкори -484, 539
Анчли – 133, 134
Апахуник -582
Арабы, Арабский – 113, 119, 136, 138, 153, 154, 305, 306, 338, 440, 576, 577, 579, 580, 583, 584, 593
Аравус -571,
Арагви – 138, 148
Аракс -574, 575
Арафик (гора) -115
Арич- 590
Артикский р-н -590
Аруч -588, 591
Ардаган, Ардаганский округ - 8, 304, 305, 313, 314, 335, 339, 539, 576, 579
Армения -118, 153, 154, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 583, 584, 585, 588, 589, 590, 591, 592, 593
Армянин, Армяне, Армянский – 67, 118, 123, 124,131, 134, 151, 154, 155, 168, 170, 171, 304, 305, 310, 311, 335, 336, 347, 353, 361, 425, 429, 430, 440, 518, 550, 571, 572, 573, 574, 576, 577, 578, 579, 581, 582, 584, 585, 586, 588, 590, 591, 592,594
Армянское царство – 8, 115, 124, 593
Арнаули -436
Арсиани -339, 412
Артаани - 8, 112, 574
Артануджи- 8, 44, 49, 112, 113, 115, 117, 131, 133, 136, 152, 167, 412, 422, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 440, 441, 442, 444, 449, 462, 481, 482, 507, 531, 536, 537, 539, 540, 577, 579, 580
Артануджские Фермопилы -442
Артануджисцкали (река) -112, 113, 424, 430, 431, 436
Артвини, Артвинская губ. – 44, 49, 113, 116, 131, 133, 313, 338, 339, 353. 361, 442, 520, 535, 539, 550, 562, 563
Аруч (Аштаракский район) - 590
Аршаруник-592
Асманури -509, 510
Ассирия – 115
Атени – 138, 572
Афонская гора – 8, 163, 164, 170, 179, 180, 582
Афонский Грузинский монастырь – 8, 155, 158, 164, 170, 171, 588
Ахалдаба -359
Ахалта -449, 453, 461, 462, 471, 474, 481, 537
Ахалцихе, Ахалцихский уезд -8, 9, 116, 162, 175, 353, 449, 576
Ахалшиа -432
Ахиза- 8, 9, 112, 113, 114
Ахиза-таш -531, 536
Ахизская эпархия -8, 9, 112, 115
Ахпат -590
Ацкури-130, 141, 158, 163, 164, 165
Ашот (ущелье) -335
Аштарак -571

Б

Баглари -413, 484
Баибурд -117,578
Бадзгирети -346, 356, 396, 398, 399
Балвана -306, 307
Балтиети - 394
Бана -9, 118, 160, 167, 168, 169, 171, 172, 179, 580, 584, 586
Банская эпархия (кафедра) – 9, 139, 167, 168, 169, 171, 172
Банский храм -167, 168, 169
Банисцкали (р.) -167
Бара (крепость) -348, 349
Баратеулта -451, 452
Баретелта -149, 449
Баричала (речка) -348
Басиани - 170, 575, 577, 582
Батуми – 44, 49, 131, 133, 152, 310, 520, 532, 539, 563
Башкичети- 576
Баяз-кайя -528
Белешети -339
Берди -518
Берта -149, 449, 451, 519, 520, 521, 522, 524, 526, 527, 528, 532, 534, 535, 536, 537
Бериклде -335, 339
Бзата -359
Бикнала -483

Билбили -339
Бингишли -483
Биркнала -526, 527
Ближний Восток -583, 586
Бодбе-161,
Болниси -112
Болнисское ушеле-576
Борджоми -151
Боселта -364
Буганджети -413
Бузхана -424
Брили -399, 400
Быджни -592

В

Вагаршапат -570, 580
Вакети -396
Валашкерти -169,Валашкертели -8, 139, 169, 171
Ван -313
Ванское озеро -575, 582
Вардисубани -165
Верхняя Картли – 8
Васпуракан -581,593
Вел(и)-314, 316, 334
Велта -339
Венеция -586
Верана-баги -453
Византия, Византийский -8, 112, 118, 123, 139, 141, 159, 160, 170, 171, 172, 177, 178, 179, 577, 578, 579, 582, 583, 589
Вифиния-171
Вицрота - 432
Восточная Грузия -8, 118, 133, 136, 148, 152, 161, 166, 574, 576
Вышгород -443

Г

Гагадзис-цкали -347
Гагик (церковь) -168
Гадо -453
Галавани -489, 490, 507
Галис (р) -582
Гамишети -398, 398
Гарбани -572
Гареджи – 128, 146, 177
Гариза (ущ.)-167
Гаркелопа – 334, 339, 401
Гарклоба -160
Гачрили -483
Гвал(а) (Ущелие) -314, 348
Гверди -506, 518, 536, 537
Гвинигили -451
Гетик-Гошаванк (Дилижанский район) - 590, 591
Гигиети -400, 401
Греция, Греки, - 164, 171, 577, 582
Гриали-цкаро-399
Грузин, Грузины, Грузинский – 8, 9, 67, 115, 116, 118, 119, 122, 123,124, 125, 129,130, 131, 133, 134, 135, 141, 142, 144, 147, 150, 152, 153, 154, 158, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 334, 335, 342, 343, 347, 396, 398, 426, 437, 438, 440, 448, 449, 451, 471, 486, 487, 505, 506, 509, 517, 520, 536, 563, 572, 573, 575, 576 ,577, 578, 579, 581, 582, 583, 587, 589, 590, 592, 594
Грузинское государство (царство) – 8, 116, 121, 574, 575, 576, 577, 583, 589, 590, 591
Грузия- 8, 9, 19, 21, 49, 72, 104, 112, 114, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 125, 128,129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 325, 333, 449, 572, 573, 574, 575, 576, 579, 580, 582, 583, 584, 585, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593
Гогак-кала - 484
Гоги-тави -474
Гоглатури -451
Гомта -342
Гонио -133
Гопадзе -308
Горашети -413
Грозный -179
Гударехский Монастырь -165
Гудати - 449
Гуерки, Гверки-129
Гулаури -525
Гунатле-165
Гуликурти -537
Гулинджи -437
Гургулат-хеви - 486
Гурджибогаз – 117
Гуриа – 324, 520, 575
Гурнател - 336, 338

Д

Даба -149, 393, 394, 449, 535, 536, 537
Дабакетили -334, 335, 339
Дабацврили – 308, 334
Дабис-агара -538
Дабладжети -526
Давати -138
Давид-Гареджи – 62, 145, 148
Давитети -348
Давлавури -347
Давлати (вершина) – 347
Дагирман -305, 338
Дангреули -454
Дандало -152
Дасамоба -346, 347, 400
Дафан -143
Дахатула – 133, 152, 489, 490
Дачелтури -483
Двин -570
Девадзеэби -392, 393
Дегирман –дереси -445, 538
Дерджан -574
Дид-агара -521, 526
Дидибе -535
Диакармуджи -432
Дидвенахи -398
Дидмере -343, 348
Диобани -369, 392, 396

Джава – 151
Джавахети, джавахи- 8, 154, 175, 574, 576, 579
Джалдиети -440
Джанджири -396
Джварисхеви -348, 350
Джедд -449
Джехенем-дереси -424, 431
Джибухи -483
Дживизли (с.) -151
Джимиетури -510
Джмерки -149, 449, 483, 484, 506, 518, 535, 536, 537, 538, 539
Джогисари -413
Джораса -525
Джрвеж -592
Диобани-360
Дманисси – 165,576
Дсех (Алавердский район) - 590
Додо (Монастырь) -148
Долис-Кана, Долисхана -149, 176, 449, 535, 539, 540, 541, 542 543, 544, 547
Дорики -413
Дуганали -526, 528, 531, 532, 535
Дуеташ -534
Думати -339
Душети- 138, 592

Е

Егварт – 571,594
Егриси -575,576
Ени-рабат – 432, 433, 435, 436
Ереруйк - 571, 592
Ереван -118, 131, 570, 588
Ерети -160, 168
Ечмиадзин -118, 130, 131, 336, 572

З

Закавказье -116, 573, 575, 585, 588, 593
Закереули -531
Закиети -394, 396
Згапор -335
Западная Грузия -9, 158, 169, 574
Зарзма -582
Звартноц – 23, 118, 168, 584
Зед-Убе -392
Земо Картли – 8
Зестафони-129
Зиарети - 431
Знакуа -159

И

Ивиети -364
Ивирон -170, 171
Иберия, Иверия, иверы – 574, 575, 578, 579, 580, 581
Игили -339
Иерусалимский Грузинский Крестовый монастырь-8, 163
Иерусалим – 178, 578
Иерополь, Иераполь – 141
Има-Цминда -453
Имерхеви (река) -112, 342, 346, 347, 348, 349, 352, 359, 410, 446, 448, 450, 451, 453, 483, 508, 509, 510, 519, 520, 521, 538, 539
Имерхеви -333, 342, 343, 345, 348, 352, 353, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 366, 390, 396, 397, 402, 403, 406, 407, 449, 454, 471, 483, 484, 489, 537, 540
Имирхеули -359, 360, 362, 363, 364, 366, 367, 371, 372, 373, 374, 389, 441
Имирзик -592
Ингушети -179
Индия – 449, 592
Исламоглари -526
Испири -117, 133
Иран -575, 590, 591
Ишхан(и)-8, 9, 20, 27, 30, 32, 33, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 165, 168, 174, 574, 580, 584, 586, 587, 588,Ишхнели- 8, 9, 30, 32, 117, 118, 121, 122, 123, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 166, 172, 587
Ишханский храм \собор –20, 27, 30, 32, 33, 116, 119, 120, 122, 124, 126, 584, 586
Ищханская епархия - 9, 115, 118, 120, 126, 130,131, 165, 172
Ишханская крепость - 115, 117
Йанкуник -335

К

Кавказ, Кавказский - 8, 9, 58, 68, 72, 85, 86, 88, 95, 113, 119, 139, 142, 148, 153, 172, 179, 345, 406, 443, 487, 576, 592
Калисапинав -342
Касар -571
Кангар-576
Капанта -396
Капанти-тави -396
Капариа -519, 520, 521, 526, 527, 536, 537
Каптахори -440
Карабах -313
Каралети -592
Карамангил -449, 451
Караман-капусу -593
Кариели (гора) -115
Карин -574, 582
Картли, Картлийский – 56, 112, 113, 117, 127, 128,129, 133, 137, 140, 147, 151, 154, 159, 160, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 583, 587
Карс, Карсская область – 95, 167, 168, 304, 314, 590, 593
Карчхали (гора), Карчхалка (речка) -339, 392, 399, 413 453, 454, 462, 463, 464, 471, 472, 474, 475, 481, 482, 483, 521, 525, 526, 527, 528, 531, 535, 536
Карчхалола -489
Кауталаки -527
Кацхи -179
Кахети -161, 178
Квели – 154
Квелисцихе -153
Кваби-кари -453, 454
Кваблианисцкали (р.) – 175
Квешское ушелье-576
Квирала (река,ущелье) -341, 342, 343, 345
Кещей -580
Киатури -489
Кид-могрехили -483
Киевская Русь - 579
Киелети -453, 454
Килти-тави -510

Кихаберд -453
Кечарук -590
Кларджети - 8, 9, 44, 49, 89, 112, 131, 133, 134,135, 136, 139, 141, 149, 150, 152, 164, 304, 523, 526, 574,576, 579, 580, 581,
Кларджети (с.) – 430, 440, 441, 445
Кларджетское царство -133
Клисура – 582
Кобкури -527
Когаздилар -306, 310
Код(и) – 393
Койнати -489
Кокбоури -526
Кокишаури -338
Коклиети -360
Кола-8, 574, 576, 577, 579
Коллиташ -413, 446, 448
Колорзави -489
Колти-хеви – 489, 508, 509
Колхида -575, 576
Кониа -593
Константинополь- 119, 169, 171, 177, 178, 179
Корни-буда -490
Корта -138
Кортеджети -445
Короват -342
Кочибавури - 335
Кош (с.) -94
Коша-миндори - 484
Кохтастави -147
Крым -168
Кулиат-дерэ -521
Кумурдо -122, 147, 159
Кура -574, 576, 577, 579, 580
Курдеван -339, 412, 418
Кусла – 489, 508, 509
Кутаиси -171, 587
Кучен (речка) -314
Кциа (р.) -160
Кясин-таш -339

Л

Лагами (с.) – 125, 126
Лазети, Лазистан – 8, 9, 575
Лазы, Лазский – 8, 115, 339, 374
Ланготхеви -436
Ланкелаури -526
Лекети-168
Ленинград -583
Лечхум-Сванети – 125
Либани -399, 400, 405
Лигани (ущ.) -133
Лозни (с.) – 127
Лоре – 593

М

Маглис-укан -418, 448
Малая Азия – 572
Маленькая долина -314
Мамацминда -563
Манацкерт -590
Манглиси-112, 116
Мануче -591
Мансурат -339
Манглисское ушелье-576
Марацинда - 484
Мареписи – 158
Мармашен – 502, 587
Мармет -590, 308
Масурат-чай -306, 307,308, 310, 311
Матенадаран – 131
Мачалерта -335
Махароби-цор -314
Мегри -313
Мере-112, 137, 149, 343, 474, 475, 483
Мериа -334
Меркези -400
Месопотамиа - 573
Местиа - 123, 125, 126, 172
Месхети, Месхи -8, 116, 134, 146, 147, 574, 575
Мецагили -432
Мидзнадзоро-8, 115, 149, 474, 475, 480, 481, 483, 486
Микелети -401
Мингрелиа – 575
Мокта - 412
Моргел -335
Мравалмта -148
Мрене -593
Мугани -145
Мукникети -413
Мутависи -165
Мухобани – 410
Мцхета-112, 122, 138, 177, 179, 180, 571, 572, 592
Мчедлеури, Мчедлеули – 405, 406, 410

Н

Набденеви -538
Нагутни -483
Нарумак -167
Насхети -484, 486
Намуракан -167
Напетвари -538
Напурневи -399
Натбеви -448
Нацареви -346
Нашучхи -432
Нигалис-хеви – 133
Нигоз-Вашли -483
Никози-112
Ниноцминда-112, 116, 161
Никорцминда-116, 177
Ниолети -400
Нораванк - 590
Норгиели – 411, 412, 413, 444, 445, 446, 447, 448
Нукаури -525
Нуки-килисэ, Нука –сакдари -398, 454, 462, 475, 484, 489, 490

О

Одзун -588
Ованнаванк - 590
Окробагети -306, 309, 310, 311, 312, 313, 314

Ольтах -507
Опиза-8, 112, 115, 133, 136, 140, 149, 162, 449, 484, 489, 508, 509, 510, 511, 514, 516, 519, 524, 526, 537, 587
Опис-чала -520
Ордигетули -489
Орджохи (гора) – 117
Оромайр(Алавердский район)- 590
Оромос-590
Оропо -451
Османы, Османский- 9, 116, 141, 165
Осетия-592
Отхта эклесиа -8, 170, 173, 176
Ошки-8, 102, 115, 127, 153, 164, 169, 172, 176, 571, 574, 581, 582, 586, 587, 588
Олимп -171
Олтиси-167
Олтисисцкали -115

П

Палестина – 8, 172
Панаскерти -167
Папаури -525, 527, 535
Парахи -489
Парехта -149, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 535, 538
Париадр -574
Париж – 119, 125
Прнухи -348
Папарта -364
Пархали -8, 116, 117, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 571, 574, 575, 581, 587
Пархальский храм/монастырь – 173, 174, 175, 176, 177, 178
Пархлисцкали (р) -173
Ператли (с.) – 113
Пениак/Панак (с.) -167, 580
Пениак-чай (р.) -167
Персия, Персидский-570, 571, 593
Петобани -448
Петроград – 114
Пиргу (район Константинополя) -171
Понто -163
Порта - 139, 153, 398, 400, 413, 446, 449, 453, 471, 475, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 494, 497, 498, 507, 508, 526, 537, 563, 587
Порчха (ущ) -133
Порчхисхеви (р.) – 133
Поцхови -305
Птгни -592
Пхикиури -345, 346, 347, 348, 353, 354, 355, 358, 359, 406

Р

Рача -159
Рим/Римская империя -142, 573, 575
Русский – 168
Рустави-112

С

Сабадура -483
Сабудара -335, 339
Савасэ -527
Сагмосаванк -572
Садгерели -396, 398
Садэ-хеви -538
Сазвелта -483, 484, 485, 489
Сакавкасидзо – 117
Сакдари -363
Сакоцели -521, 526
Сакрулави – 117
Сакучети -451, 454
Самачрети -489
Самкинара -468
Самотхе -483
Самочрилати -489
Самцхе - 8, 139, 147, 148, 164, 175, 574, 576, 579, 582
Самцхе-Саатабаго-8, 116, 117, 118, 133, 146, 147, 152, 158, 167
Самцкали, Самцхари-133, 412, 413, 416, 418, 445, 446
Санадиро(ущелье) – 347
Санкт-Петербург – 155
Сапуткре -451
Саракамыш -304
Сардзалоти – 432
Саркинети -490
Сарматия -575, 576
Сасвени -510, 520
Сасхети -510
Сатавал -307
Сатиби - 483, 489, 490
Сатлел -306, 338, 411
Сатлел-рабат -335, 336, 338, 339, 355, 449
Саторне -455, 483
Сацецхлури -453
Сацило -335
Сафара -147, 162
Сахара -339
Сахмар -314
Сацуравати -454
Сванети - 126, 155, 172, 177, 592, 594
Свети/Суети – 139, 160
Светицховели- 112, 131, 177
Севук – 582
Сельджуки -169, 589, 593
Сиджак –су -489
Силаурт-су -527
Симон-диди -474
Синкоти -399, 406, 407
Сирия – 8
Сисакан-593
Сиспиритида – 574
Соломандзе -525
Сочис-цкаро -448
Спери-8, 574, 577, 578
Суб-Кирак -590
Сунобан – 334
Сулис/Сулес -306, 307, 308, 314, 343
Суреван -339, 340, 342, 343, 344, 345, 348, 351, 355, 360, 393
Сухуми-151
Схиа -334
Сху -431

Т

Тавадгили -445
Тавдидури -509, 510
Тавказе -525
Талдоши -521
Тамджирлу -594
Тандзоти -436, 437, 438, 439, 440, 442, 448
Тао - 8, 9, 115, 118, 119, 139, 159, 160, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 179, 574, 575, 576, 577, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 587, 592
Тао-Кларджети- 8, 9, 21, 68, 95, 98, 103, 105, 106, 115, 116, 119, 125, 130, 136, 138, 139, 149, 152, 164, 168, 169, 173, 175, 176, 574, 575, 576, 577, 578,579, 580, 581, 584, 585, 586, 587, 588, 592, 593, 594
Тао-кларджетское царство-8, 136, 138, 152, 572, 575, 576, 579, 580
Таоскари- 117, 167
Таргманчац-ванк -592
Тайк – 574, 576, 580, 584, 585, 592
Таузет -310, 313
Таохы – 8, 115
Ташири-576
Тбети - 9, 79, 128, 130, 131, 135, 136, 139, 140, 151, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 306, 307, 313 314, 329, 333, 334, 335, 339, 548, 574, 587
Тбетский храм (церковь) – 139, 152, 153, 160, 161, 166, 315, 318, 324, 330, 331, 332, 587
Тбетская эпархия -9, 128, 130, 131, 151, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 166
Тбилиси, Тбилисский - 9, 21, 103, 113, 115, 116, 118, 119, 121, 123,133, 136, 137, 138, 144, 579
Тбилисский эмират (саамиро) -136, 137, 138
Текор (Дигор) – 571
Тетракети -350, 351, 368, 369, 373, 398, 399, 400, 401, 405
Тифлис -136, 137, 138, 142, 443, 449, 487, 563
Ткоба-Ерди -179, 180
Тмогви -154
Тортом-Испири (гора) – 117
Тортуми (Тортоми) -8, 117
Трапизон, Трапезунт – 117, 122, 163, 576
Триалети-576
Турки, Турецкий -9, 116, 167, 168, 169, 306, 307, 334, 335, 391, 407, 445, 449, 589, 590, 509
Турция- 8, 9, 113, 133, 141, 151, 173, 335, 360, 591, 538

У

Убе -392
Убиса-129, 162
Укети -342
Унусхеви -431
Упирави -455
Урарту/Урартцы – 19, 115, 572, 573
Урбниси -114
Ургун-Дуз (гора) -115
Уртиети -413
Урчхи -483
Устамис – 412
Уцоти -436

Ф

Фазиани -575
Файум -142
Феодосиопол -575, 580
Форта -153

Х

Хавти -432
Хаики – 578
Халды -576
Хамамлы – 304
Харасун -531
Хараули -507
Хахули -8, 164, 176, 571, 584, 587
Халкидони (п/о-в) -576, 582
Хандзта-119, 120, 133, 137, 138, 139, 149, 150, 153, 166, 342, 392, 449, 463, 465, 466, 467, 469, 471, 472, 474, 475, 482, 484, 486, 587
Харагаули-129
Хараули - 431
Харичский монастырь – 305
Харк-582
Хертвиси -432
Хевцврили(а) -334, 394
Хлат -582
Хозабири -409, 410, 411, 412
Хора -171, 339
Хорнабуджи-112
Худеид – 449
Хцконк – 587, 592

Ц

Цагери -125
Цаиши – 146
Цалка – 58, 140, 142, 143, 144, 145
Цалокари -489, 506
Цандилаури -521, 526
Цареград-159
Цврилхеви -343
Цептибар – 410
Церепта/Цепта -160, 411, 412
Цетилети -345, 359
Цилип-пири -489, 490
Цит-кана -446
Цкалсимери- 343, 360
Цкалтетра -521
Цкаростави- 143, 144, 149, 160, 162, 587
Цкаротави, Цкарос-тави -398, 449, 450, 452, 453, 454, 455, 461, 462, 474, 475, 482
Цикрети -392
Циноба/ Синдоба (Шиндоба ?) -306, 309, 310
Циноbская церковь -310
Цитвет -334, 339
Цител-оглы -399, 400
Цихидзири -394
Цихисдзири -334, 335, 339
Цкалс-имери -359, 396
Цкалтетри -518, 536
Цоцола -454
Цунда- 8,112
Цундская эпархия -8

Цурцкаби -8, 152, 160
Цхалтубо -151
Цхинвали -151
Цхумури (ка) -475, 481, 482

Ч

Чаквелта -346, 350
Чангли -586
Чанети – 8
Чанчахи -418
Чаны, Чанский - 8, 67, 115, 151
Чапан-оглы -445
Чедили,Чидили - 449, 452
Чедлиа -525
Чедриули, Чедлеули -400, 405, 406
Челети-112
Чемикана -483
Череми-112
Чермук -474
Черное море -173
Чидили, Чедили -444, 446, 448, 449, 450, 451, 462, 475, 519
Чилдир – 116, 586
Чинчхори-165
Чиркизи - 432
Чихисхеви -396
Чихори -399, 400, 405, 406
Чормайри – 582
Чорохи (река, ущелье) -8, 44, 49, 112, 115, 117, 131, 133, 134, 167, 173, 563, 573, 574, 576, 577,578, 579, 585, 592
Чуареб -334, 339, 342
Чхари – 132

Ш

Шаан-кайа -520
Шавгулари -432
Шавкет -306, 314
Шав-мта -339, 342
Шавшети - 8, 9, 44, 49, 89, 131, 134, 135, 140, 151, 152, 153, 160, 161, 164, 304, 307, 342, 343, 353, 407, 471, 574, 576
Шавшетская река -314, 335, 407, 410
Шанаретури -525
Шатберди- 8, 115, 120, 121, 149, 154, 160, 173, 410, 448, 449, 484, 485, 486, 487, 488, 490, 491, 494, 497, 498, 509, 510, 514, 515, 524, 537,597,581, 587
Шаори -158, 159
Шараули -451
Шашубети -413
Шиндоба-112
Ширак – 502, 580, 589
Ширакское царство -589
Шиомгвиме -144, 177
Шкнар -442
Шолтисхеви -359, 396
Шорахи -509
Шоролти -489
Шуарткали -152
Шуатское ущ. -432
Шуахеви-151

Э

Эжванта -526
Эни-рабат -448
Энзалаури -451
Эрдотукан -451
Эрзерум -574, 575, 580, 582
Эрзинка (Эрзинджан) -575, 582
Эрушети -8, 112
Эрушетская эпархия -8
Эчмиадзин -336

Ю

Юго-Осетия-592
Южная Грузия – 8, 118, 122, 133, 136, 139, 147, 152, 166, 174, 573, 580, 581
Южный Кавказ – 8
Юсуфели -173

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ნაწილი მეორე

ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები

Часть вторая

ПАМЯТНИКИ ЗОДЧЕСТВА ТАО-КЛАРДЖЕТИ

Second part

The architectural monuments of Tao-Klarjeti

İkinci bölüm

Tao-Klarceti'n Mimari Eserleri

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ტაბულების სია

I. ახიზა

1. ანტეფიქსი ირმის და ჯვრის გამოსახულებით.
2. ანტეფიქსი ჯვრების გამოსახულებით.
3. ანტეფიქსი ჯვრის გამოსახულებით.

II. იშხანი

4. ხედი ქარიელის მთაზე.
5. ტაძრის ხედი ჩრდილოეთიდან.
6. საკურთხევლის თაღნარი.
7. სვეტისთავი, I.
8. სვეტისთავი, II.
9. სვეტისთავი, III.
10. სვეტისთავი, IV.
11. სვეტისთავი, V.
12. სვეტისთავი, VI.
13. სვეტისთავი, VII.
14. ხედი გუმბათქვეშა სივრცეზე.
15. ტაძრის გუმბათის ყელი და მისი გადახურვა.
16. ტაძრის გუმბათის სახურავი.
17. გუმბათის ყელი შიგნიდან.
18. ჯვრის ამაღლების ფრესკული გამოსახულება გუმბათის ყელის ცაში.
19. გუმბათქვეშა სივრცე შიგნიდან.
20. დასავლეთის ფასადის ზედა ნახევარი.
21. კარნიზის ფრაგმენტი.
22. ხედი გუმბათის ყელზე დასავლეთის ფასადის სარკმლიდან.
23. სამხრეთ-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის სადგარი.
24. ჩრდილო-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის სადგარი.
25. ორმაგი თაღი საკურთხევლის ჩრდილოეთის მხარეს.
26. ორმაგი თაღი საკურთხევლის სამხრეთის მხარეს.
27. სამხრეთის ფასადის მარჯვენა სარკმლის მორთულობა.
28. ლომისა და გველეშაპის ორთაბრძოლის რელიეფი სამხრეთის ფასადის მარჯვენა სარკმლის სადგარზე.
29. აღმოსავლეთის ფასადის ცენტრალური სარკმლის მორთულობა.
30. საკურთხევლის სარკმლის მორთულობა.
31. დასავლეთის ფასადის სამხრეთის ნიშისთავი.
32. დასავლეთის ფასადის ჩრდილოეთის ნიშისთავი.
33. ფრესკული ორნამენტები ჩრდილოეთის კედელზე.
34. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები, I.
35. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები, II.
36. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები, III.
37. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები, IV.
38. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები, V.
39. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები, VI.
40. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები, VII.
41. ამოვსებული სარკმელი ჩრდილოეთის მკლავის ჩრდილოეთის კედელში.
42. სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანი ანტონ იშხნელი ეპისკოპოსის წარწერით.
43. ანტონ იშხნელი ეპისკოპოსის წარწერა სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანზე.
44. გიორგი მეფის წარწერის ფრაგმენტი სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანზე.
45. წარწერა ტაძრის სამხრეთის ფასადზე.
46. წარწერის ფრაგმენტი ჩრდილოეთის ეკლესიის სამხრეთის კედელზე (დასასრული).
47. წარწერის ფრაგმენტი ჩრდილოეთის ეკლესიის სამხრეთის კედელზე (დასაწყისი).
48. მორბედის წარწერა სამხრეთის ფასადზე.

III. იშხანი, მცირე ეკლესია

49. აღმოსავლეთის ფასადი.
50. გიორგი მეფის წარწერა ჩრდილოეთ შესასვლელის ტიმპანზე.

IV. ბანა

51. ხედი ტაძრის აღმოსავლეთიდან.
52. ტაძრის ხედი დასავლეთიდან.
53. ტაძრის ხედი სამხრეთიდან.
54. სამხრეთის კედლის ფრაგმენტი (შიგნიდან).
55. სამხრეთის კედლის ფრაგმენტი, I .
56. სამხრეთის კედლის ფრაგმენტი, II.
57. საკურთხევლის თაღნარის ფრაგმენტი.
58. ტაძრის თაღნარის ფრაგმენტი შიგნიდან.

V. პარეხთა

59. მონასტრის საერთო ხედი.
60. დარბაზული ეკლესია სამხრეთიდან.
61. ბაზილიკა სამხრეთიდან.

VI. ბერთა

62. მარცხნივ- მონასტრის სატრაპეზო, მარჯვნივ– მეჩეთად გადაკეთებული ტაძრის ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.

VII. ანჩა

63. ხედი ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
64. ტაძრის ნანგრევები დასავლეთიდან.
65. ნანგრევების ხედი სამხრეთიდან.
66. ნანგრევების ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

VIII. ოპიზა

67. მონასტრის საერთო ხედი სამხრეთიდან.
68. სამხრეთის კედლის ფრაგმენტი (ხედი დასავლეთიდან).
69. სამხრეთის კედლის ფრაგმენტი (ხედი აღმოსავლეთიდან).

70. რელიეფი აშოტის და დავითის გამოსახულებით. 929-937 წწ.

IX. ხანძთა

71. ხედი მონასტრის სამხრეთით.
72. ხედი მონასტრის სამხრეთ-დასავლეთიდან.
73. საზაფხულო სადგომები მონასტრის ჩრდილო-ეთით.
74. სოფელი ფორთა.
75. მონასტრის საერთო ხედი სამხრეთიდან.
76. ტაძარი სამხრეთ-დასავლეთიდან.
77. ტაძარი ჩრდილო-დასავლეთიდან.
78. ტაძარი დასავლეთიდან.
79. გუმბათის ყელი ჩრდილო-დასავლეთიდან.
80. გუმბათის ყელი შიგნიდან.
81. გუმბათის ყელის ფრაგმენტი
82. ჩრდ.-დასავლეთის გუმბათქვეშა კუთხე.
83. სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა კუთხე.
84. გუმბათქვეშა კონსტრუქცია (სამხრეთ-აღმოსავლეთის ტრომპი).
85. ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადი.
86. საოსტიგნე-სემინარიის სამხრეთის ფასადი.
87. სამრეკლოს ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.
88. სამრეკლოს გუმბათის გადახურვა.
89. მარკოზის წარწერა სამრეკლოზე.
90. წყარო მონასტრის მახლობლად და მის ზემოთ მცირე დარბაზული ეკლესია.

X. შატბერდი

91. მთავარი ტაძარი. ზემოთ, მარცხნივ, ციხე ბოსელთა.
92. სკრიპტორიუმის კედელი.

XI. ენირაბათი (ახალდაბა)

93. დასავლეთის ფასადი.
94. წყვილი სარკმელი სამხრეთის ფასადზე.
95. სარკმელი დასავლეთის ფასადზე.
96. დასავლეთ ფასადის ფრაგმენტი (სამხრეთის კუთხე).
97. ნიშა გუმბათის ყელზე.
98. გუმბათის ყელი შიგნიდან.
99. თაღი დასავლეთის ფასადზე.

XII. დოლისყანა

100. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
101. ხედი აღმოსავლეთიდან.
102. სამხრეთის მკლავის სარკმლის და ფასადის შემკულობა.
103. სუმბატ მეფის წარწერა სამხრეთის მკლავის სარკმლის ზედაზე.
104. განმარტებითი წარწერის ფრაგმენტი საკურთხეველში.
105. რეგისტრის გამყოფი ზოლი საკურთხევლის ფრესკულ მხატვრობაში.
106. კტიტორული წარწერის ფრაგმენტი სამხრეთის კედლის მხატვრობაში.
107. მოძღვარ მაკარის წარწერა-გრაფიტი სამხრეთის კედლის შიგნით.
108. სუმბატ მეფის ბარელიეფი ეკლესიის მოდელით გუმბათის ყელის სამხრეთის მხარეს.

XIII. პარხალი

109. სამხრეთის ფასადი.
110. აღმოსავლეთის ფასადი.
111. ტაძრის გადახურვა.
112. სარკმლის ზედაზი ფარშევანგების გამოსახულებით.
113. სარკმლის ზედაზი ლომის და სამოთხის ხეების გამოსახულებით.
114. სარკმლის ზედაზი ჯვრის, ხელოსან თეოდორეს და მარაოს გამოსახულებით და თეოდორეს წარწერით.
115. სარკმლის ზედაზი ჯვრის და აკანთის ფოთლების გამოსახულებით და თრდატის რელიეფური წარწერით.
116. ჯვრის გამოსახულება აღმოსავლეთის ფასადზე.
117. ჯვრის გამოსახულება წრიულ გეომეტრიულ ორნამენტში სამხრეთის ფასადზე.
118. ლომის ბარელიეფი.
119. იოვანე წინამძღვრის წარწერა სამხრეთის ფასადზე.
120. იოვანე წინამძღვრის წარწერის მარცხენა ნაწილი.
121. იოვანე წინამძღვრის წარწერის მარჯვენა ნაწილი.
122. ტაძრის სამხრეთის ფასადის შემკულობის ნაწილი.

XIV. ოთხთა ეკლესია

123. ხედი სამხრეთიდან.
124. სახურავის ხედი ჩრდილო- აღმოსავლეთიდან. (ფოტო გ.*მერაბიშვილისა*).
125. სამლოცველო მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.
126. აღმოსავლეთის ფასადის კეხი.
127. აღმოსავლეთის ფასადის ცენტრალური სარკმელი.
128. ტაძრის ინტერიერი. ხედი დასავლეთისკენ.
129. ტაძრის ინტერიერი. ხედი დასავლეთისკენ ქორდის დონეზე.
130. ჩრდილოეთ ფასადის ორი სარკმელი.
131. სახატე ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთის საკურთხევლისწინა სვეტზე.
132. წარწერა დასავლეთის ფასადზე.
133. საკურთხევლის ბემის ფრესკული მხატვრობა.
134. ღმრთისმშობელი- სიონი ოთხთა ეკლესიის მოდელით საკურთხევლის ფრესკულ მხატვრობაში.
135. ეკლესიის მამები საკურთხევლის მხატვრობაში (სამხრეთის მონაკვეთი).
136. ეკლესიის მამები საკურთხევლის მხატვრობაში.
137. ტაძრის ჩრდილოეთის კედლის მოხატულობის ფრაგმენტი.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

138. ეკლესია ოთხთა ეკლესიის აღმოსავლეთით, ხევს გადაღმა.

XV. ოშკი

139. ტაძრის სამხრეთის ფასადი.
140. ხედი გუმბათის ყელზე და საკურთხევლის სარკმლებზე შიგნიდან.
141. ჩრდილო-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა ტრომპი.
142. გუმბათის ყელის ფრაგმენტი.
143. ხედი საკურთხევლისკენ.
144. საკურთხევლის ბემა.
145. გუმბათის ყელი შიგნიდან.
146. წმ. სტეფანე პირველმოწამის ფრესკის ფრაგმენტი საკურთხევლის ცენტრალურ სარკმელში.
147. მოხატულობის და მისი კტიტორული წარწერის ფრაგმენტი საკურთხეველში.
148. სამხრეთის პორტიკის ცა.
149. სამხრეთის პორტიკი.
150. სამხრეთის პორტიკის სამხრეთ-დასავლეთის სვეტის შემკულობა.
151. იმავე სვეტის ორნამენტული შემკულობა.
152. სამხრეთის პორტიკის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სვეტი და მისი შემკულობა.
153. ჩრდილო- დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის ბაზა.
154. სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის ბაზა.
155. ნიშა სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯში.
156. დავით მაგისტროსის გამოსახულება სახრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე.
157. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე.
158. ტაძრის სამხრეთი მინაშენის თაღნარი.
159. რვაწახნაგა სვეტი სამხრეთის მინაშენში.
160. რვაწახნაგა სვეტი მოჭრილი „ვედრებით“.
161. ადგილი რვაწახნაგა სვეტზე, სადაც „ვედრება“ იყო გამოკვეთილი.
162. რვაწახნაგა სვეტის კაპიტელის მორთულობის ფრაგმენტი.
163. წნული გეომეტრული ორნამენტით დაფარული სვეტი სამხრეთის მინაშენში.
164. ტაძრის სამხრეთის მკლავის სამხრეთ-აღმოსავლეთის თაღის ზედა ნააწილი.
165. რელიეფური გამოსახულებები სამხრეთ- აღმოსავლეთის თაღზე.
166. ტაძრის სამხრეთის მკ;ლავის აღმოსავლეთის ნიშის ზედა ნაწილი.
167. ტაძრის სამხრეთის მკლავის დასავლეთის ნიშის ზედა ნაწილი.
168. ანგელოზის რელიეფი სამხრეთის ფასადზე (მარცხნივ).
169. ანგელოზის რელიეფი სამხრეთის ფასადზე (მარჯვნივ).
170. ანგელოზის რელიეფი სამხრეთის მინაშენის დასავლეთის კედელზე.
171. იგივე გამოსახულება.
172. რელიეფური გამოსახულება ლომისა და ხარისა ჩრდილოეთის ფასადის სარკმლის გარშემო.
173. წარწერა აღმოსავლეთის ფასადის სამხრეთი ნიშის სარკმლის ზედანზე.
174. სარკმლის ზედანი, I.
175. სარკმლის ზედანი, II.
176. სარკმლის ზედანი, III.
177. სარკმლის ზედანი, IV.
178. სარკმლის ზედანი, V.
179. სარკმლის ზედანი, VI.
180. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები სამხრეთის კედელზე.
181. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტი სამხრეთის კედელზე.
182. ვედრების რელიეფური გამოსახულება სამხრეთის ფასადზე.
183. ღმრთისმშობლის რელიეფი ვედრების გამოსახულებიდან სამხრეთის ფასადზე.
184. დავით მაგისტროსის გამოსახულება სამხრეთ ფასადის ვედრების კომპოზიციიდან.
185. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სამხრეთის ფასადის ვედრების კომპოზიციიდან.
186. სააღმშენებლო წარწერა სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანზე.
187. იმავე წარწერის მარცხენა ნაწილი.
188. იმავე წარწერია მარჯვენა ნაწილი.
189. წარწერა სამხრეთის შესასვლელის მარცხნივ.
190. თორთუმის ტბა.
191. სტელა ღმრთისმშობლისა ყრმით (ნიკოპეა) და დავით მეფის გამოსახუებით. წინ, გვერდით წახნაგზე კტიტორული წარწერა (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
192. სტელა ღმრთისმშობლისა ყრმით (ნიკოპეა) და დავით მეფის გამოსახულებით (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
193. ღმრთისმშობლის ხატი სტელაზე (ნიკოპეა) (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
194. დავით მეფის გამოსახულება სტელაზე (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
195. კტიტორული წარწერა სტელის მარცხენა წახნაგზე (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
196. კტიტორული წარწერის დასაწყისი (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
197. კტიტორული წარწერის შუა ნაწილი (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
198. კტიტორული წარწერის დასასრული (ფოტო ვ.სილოგავასი).
199. სტელა იოვანე ნათლისმცემლის და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულებით (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
200. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულება სტელაზე (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
201. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულების წარწერა (ფოტო *ვ.სილოგავასი*).
202. მემორიალური წარწერა სტელის მარჯვენა

ეროვნული ბიბლიოთეკა

წახნაგზე (ფოტო ვ.სილოგავასი).
203. წარწერის ზედა ნახევარი (ფოტო ვ.სილოგავასი).
204. წარწერის ქვედა ნახევარი (ფოტო ვ.სილოგავასი).
205. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სტელაზე (ფოტო ვ.სილოგავასი).

XVI. ხახული

206. ტაძრის სამხრეთის გალერეა.
207. შეწყვილებული სარკმელი ტაძრის სამხრეთის ფასადზე.
208. ტაძრის აღმოსავლეთის სარკმელი.
209. ტაძრის დასავლეთის სარკმელი.
210. სამხრეთ-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა ტრომპი.
211. სამხრეთის შესასვლელის კარიბჭის ცა.
212. სამხერთის გალერეის ერთ-ერთი სვეტი.
213. სამხრეთი გალერეის სვეტისთავი.
214. ტაძრის საკურთხევლის მოხატულობა ეკლესიის მამების გამოსახულებით.
215. ჯვრის გამოსახულება გუმბათის ცაში.
216. მოხატულობის ფრაგმენტი ჩრდილოეთის სარკმელში.
217. ტაძრის მოხატულობის ფრაგმენტი.

XVII. ხახული, მცირე ეკლესია

218. ეკლესიის აღმოსავლეთის სარკმელი (ფოტო პ.მარგველაშვილისა).
219. ჩრდილოეთ შესასვლელის ტიმპანის შემკულობა.
220. დამშრალი წყარო ეკლესიის ეზოში.
221. ნიშა აღმოსავლეთის კედელში.

XVIII. ტბეთი

222. ტბეთის ტაძრის შემოგარენი.
223. ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადი.
224. ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადი გვერდითი მკლავებით.
225. ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადი.
226. მრგვალი სარკმელი ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადის კეხში.
227. მრგვალი სარკმელი ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადის სამხრეთის ნაწილში.
228. ტაძრის სამხრეთის მკლავის ორმაგი სარკმელი.
229. ტაძრის აღმოსავლეთს ფასადის ცენტრალური ნაწილი.
230. სოლომონის ვარსკვლავი სამხრეთის ფასადის თაღში.
231. სარკმლის წარბის მორთულობის ფრაგმენტი.
232. ტაძრის აღმოსავლეთის და სამხრეთის მკლავების კუთხე.
233. სარკმლის მორთულობის დეტალი.
234. რელიეფის ფრაგმენტი სამხრეთის ფასადზე.
235. სარკმლის მორთულობა სამხრეთის ფასადზე.
236. თაღის სადგარი სამხრეთის ფასადზე, I.
237. თაღის სადგარი სამხრეთის ფასადზე, II.
238. სოლომონის ვარსკვლავი სამხრეთ ფასადის ერთ-ერთი თაღის სადგარზე.
239. ტაძრის ინტერიერი. ხედი საკურთხეველზე.
240. ტაძრის ინტერიერი. ხედი სამხრეთისკენ.
241. ტაძრის ინტერიერი. სამხრეთ-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა შვერილი.
242. ინტერიერი. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთზე.
243. ტაძრის ინტერიერი. ხედი სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეზე.
244. გუმბათქვეშა კუთხის შემკულობა, I.
245. გუმბათქვეშა კუთხის შემკულობა, V.
246. გუმბათქვეშა კუთხის შემკულობა, III.
247. გუმბათქვეშა კუთხის შემკულობა, IV.
248. ტაძრის მოხატულობის ფრაგმენტები საკურთხეველში.

XIX. მამაწმინდა

249. ეკლესიის ხედი სამხრეთიდან.
250. ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტი და კტიტორული ბერძნული წარწერა.
251. ეკლესიის მოხატულობა გუმბათქვეშა სარტყელზე.
252. მოხატულობის ფრაგმენტი გუმბათქვეშა სარტყელზე.

XX. ციხეები

253. არტანუჯის ციხე.
254. ახიზის ციხე, I.
255. ახიზის ციხე, II.
256. ქაჯეთის ციხე, I.
257. ქაჯეთის ციხე, II.
258. ხედი ქაჯეთის ციხისაკენ მიმავალი გზის მარჯვნივ.
259. ხედი ქაჯეთის ციხიდან ჩრდილოეთისაკენ.
260. ქაჯეთის ციხის ეკლესიის ნანგრევები.
261. უცნობი ციხე.
262. შავშეთის ციხე.
263. ოლთისის ციხე.
264. უცნობი ციხე.
265. უცნობი ციხე.
266. უცნობი ციხე.
267. უცნობი ციხე.
268. უცნობი ციხე.
269. უცნობი ციხე.
270. ხიდი არტანუჯისწყალზე სოფელ. ავჯილართან (ფოტო ვ.სილოგავასი).

Список таблиц

I. Ахиза

1. Антефикс с изображением оленя и креста.
2. Антефикс с изображением крестов.
3. Антефикс с изображением креста.

II. Ишхани

4. Вид на гору Кариели.
5. Вид на храм с северной стороны.
6. Аркатура алтаря.
7. Капитель колонны, I.
8. Капитель колонны, II.
9. Капитель колонны, III.
10. Капитель колонны, IV.
11. Капитель колонны, V.
12. Капитель колонны, VI.
13. Капитель колонны, VII.
14. Вид на подкупольное пространство.
15. Купол храма и его перекрытие.
16. Крыша купола храма.
17. Внутренний вид купола.
18. Фресковое изображение вознесения креста в небе купола.
19. Внутренний вид подкупольного пространства.
20. Верхняя часть западного фасада.
21. Фрагмент карниза.
22. Вид на купол с окна западного фасада.
23. Основа юго-восточного подкупольного столпа.
24. Основа северо-восточного подкупольного столпа.
25. Двойной свод на северной стороне алтаря.
26. Двойной свод на южной стороне алтаря.
27. Украшение правого окна южного фасада.
28. Рельеф, изображающий борьбу льва и дракона на основе окна южного фасада.
29. Украшение центрального окна восточного фасада.
30. Украшение алтарьного окна.
31. Верхняя часть южной ниши западного фасада.
32. Верхняя часть северной ниши западного фасада.
33. Фресковые орнаменты северной стены.
34. Фрагменты фресковой росписи, I.
35. Фрагменты фресковоф росписи, II.
36. Фрагмерты фресковой росписи, III.
37. Фрагменты фресковой росписи, IV.
38. Франменты фресковой росписи, V.
39. Фрагменты фресковой росписи, VI.
40. Фрагменты фресковой росписи, VII.
41. Застроенное окно северной стены северного крыла.
42. Тимпан южного входа с надписью епископа Антона Ишхнели.
43. Надпись епископа Антона Ишхнели на тимпане южного входа.
44. Фрагмент надписи царя Георгия на тимпане южного входа.
45. Надпись на южном фасаде храма.
46. Фрагмент надписи на южной стене северной церкви (конец).
47. Фрамент надписи на южной стене северной церкви (начало).
48. Надпись Морбеда на южном фасаде.

III. Ишхани, Малая церковь

49. Восточный фасад.
50. Надпись царя Георгия на тимпане северного входа.

IV. Бана

51. Вид на храм с восточной стороны.
52. Вид на храм с западной стороны.
53. Вид на храм с южной стороны.
54. Фрагмент внутреннего вида южной стены.
55. Фрагмент южной стены,I.
56. Фрагмент южной стены,II.
57. Фрагмент аркатуры алтаря.
58. Фрагмент внутреннего вида аркатуры храма.

V. Парехта

59. Общий вид монастыря.
60. Зальная церковь с южной стороны.
61. Вид на базилику с южной стороны.

VI. Берта

62. С левой стороны - трапезная монастыря, с правой - вид с юго-восточной стороны на переделанный в мечеть храма.

VII. Анча

63. Вид на храм с северо - восточной стороны.
64. Вид на развалины храма с западной стороны.
65. Вид на развалины с южной стороны.
66. Вид на развалины с юго - западной стороны.

VIII. Опиза

67. Общий вид монастыря с южной стороны.
68. Фрагменты южной стены (вид с западной стороны).
69. Фрагменты южной стены (вид с восточной стороны).
70. Рельеф с изображением Ашота и Давида. 929 - 937 г.г.

IX. Хандзта

71. Вид из южной стороны монастыря.
72. Вид из юго - западной стороны монастыря.
73. Летняя стоянка к северу от монастыря.

74. Село Порта.
75. Общий вид монастыря с южной стороны.
76. Храм с юго-западной стороны.
77. Храм с северо-западной стороны.
78. Храм с западной стороны.
79. Купол с северо-западной стороны.
80. Внутренний вид на купол храма.
81. Фрагмент купола храма.
82. Вид на северо-западный подкупольный угол.
83. Вид на юго-западный подкупольный угол.
84. Подкупольная конструкция (юго-восточный тромп).
85. Восточный фасад храма.
86. Южный фасад семинарии.
87. Вид на колокольню с северо-западной стороны.
88. Перекрытие купола колокольны.
89. Надпись Маркоза на колокольне.
90. Родник близ монастыря и малая зальная церковь над ним.

X. Шатберди

91. Главный храм. С левой стороны, наверху, крепость Боселта.
92. Стена скриптория.

XI. Энирабат (Ахалдаба)

93. Западный фасад.
94. Парные окна на южном фасаде.
95. Окно на западном фасаде.
96. Фрагмент западного фасада (южный угол).
97. Ниша на куполе.
98. Внутренний вид купола.
99. Свод западного фасада.

XII. Долискана

100. Вид с юго-восточной стороны.
101. Вид с восточной стороны.
102. Украшения окна южного крыла и фасада.
103. Надпись царя Сумбата над окном южного крыла.
104. Фрагмент пояснительной надписи в алтаре.
105. Разделительная полоса регистра фресковой росписи алтаря.
106. Фрагмент ктиторской надписи росписи южной стены.
107. Надпись-гарффити священника Макария на внутренной стороне южной стены.
108. Барельеф с изображением царя Сумбата с моделью церкви на южной стороне купола.

XIII. Пархали

109. Южный фасад.
110. Восточный фасад.
111. Перекрытие храма.
112. Навершие окна с изображением павлинов.
113. Навершие окна с изображением льва и райских деревьев.
114. Навершие окна с изображением креста, мастера Теодора и веера, и с надписью Теодора.
115. Навершие окна с изображением креста и акантовых листьев с рельефной надписью Трдата.
116. Изображение креста на восточном фасаде.
117. Изображение креста в круговом геометрическом орнаменте на южном фасаде.
118. Барельеф с изображением льва.
119. Надпись игумена Иоване на южном фасаде.
120. Левая часть надписи игумена Иоване.
121. Правая часть надписи игумена Иоване.
122. Часть украшения южного фасада храма.

XIV. Отхта эклесиа

123. Вид с юга.
124. Вид на крышу с северо-восточной стороны. (фото Г.Мерабишвили)
125. Молельная с юго-западной стороны главного храма.
126. Арчак восточного фасада.
127. Центральное окно восточного фасада.
128. Интерьер храма. Вид на западную сторону.
129. Интерьер храма. Вид на запад на уровне хор.
130. Два окна северного фасада.
13. Ниша для иконы в северо-восточном предалтарьном столпе.
132. Надпись на западном фасаде.
133. Фресковая роспись в беме алтаря.
134. Изображение Богородицы-Сиона с моделью церкви Отхта эклесиа в росписи алтаря.
135. Святые отцы церкви в росписи алтаря (южный отрезок).
136. Святые отцы церкви в росписи алтаря.
137. Фрагменты росписи северной стены храма.
138. Церковь к востоку от Отхта эклесиа, за оврагом.

XV. Ошки

139. Южный фасад храма.
140. Вид с внутренней стороны на купол храма и окон алтаря.
141. Северо-восточный подкупольный тромп.
142. Фрагмент купола.
143. Вид на алтарь.
144. Бема алтаря.
145. Купол храма с внутренней стороны.
146. Фрагмент фрески святого Степана Первомученика в центральном окне алтаря.
147. Фрагмент росписи и ктиторской надписи в алтаре.
148. Небо южного портика.

149. Южный портик.
150. Украшения юго-западного столба южного портика.
151. Орнаментальные украшения того же столба.
152. Юго-восточный столп южного портика и его украшение.
153. База подкупольного северо-западного столпа.
154. База юго-западного подкупольного столпа.
155. Ниша в юго-западном подкупольном столпе.
156. Изображение Давида магистроса на юго-западном подкупольном столпе.
157. Изображение Баграта эристава эриставов на юго-западном подкупольном столпе.
158. Аркатура южной пристройки храма.
159. Восьмигранный столб в южной пристройке.
160. Восьмигранный столб с отрезанным Деисусом.
161. Место на восьмигранном столбе, где был высечен Деисус.
162. Фрагмент украшения капители восьмигранного столба.
163. Столб, покрытый плетёным геометрическим орнаментом в южной присторойке.
164. Верхняя часть свода в юго-восточной части южного крыла.
165. Рельефные изображения на юго-восточном своде храма.
166. Верхняя часть восточной ниши южного крыла храма.
167. Верхняя часть западной ниши южного крыла храма.
168. Рельеф ангела на южном фасаде (слева).
169. Рельеф ангела на южном фасаде (справа).
170. Рельеф ангела на западной стене южной пристройки.
171. То же самое изображение.
172. Рельефные изображения льва и быка вокруг окна северного фасада.
173. Надпись над окном южной ниши восточного фасада.
174. Оконное навершие, I.
175. Оконное навершие, II.
176. Оконное навершие, III.
177. Оконное навершие, IV.
178. Оконное навершие, V.
179. Оконное навершие, VI.
180. Фрагмент фресковой росписи на южной стене.
181. Фрагмент фресковой росписи на южной стене.
182. Изображение Деисуса на южном фасаде.
183. Рельеф Богородицы из изображения Деисуса на южном фасаде.
184. Изображение Давида Магистроса из Деисуса южного фасада.
185. Изображения Баграта эристава эриставов из Деисуса южного фасада.
186. Строительная надпись на тимпане южного входа.
187. Левая часть той же надписи.
188. Правая часть той же надписи.
189. Надпись слева от южного входа.
190. Тортумское озеро.
191. Стела с изображениями Богородицы с младенцем (Никопея) и царя Давида. На переднем плане боковой грани ктиторская надпись.(фото В.Силогава)
192. Стела с изображением Богородицы с младенцем (Никопея) и царя Давида.(фото В.Силогава)
193. Икона Богородицы на стеле (Никопея).(фото В.Силогава)
194. Изображение царя Давида на стеле.(фото В.Силогава)
195. Ктиторская надпись на левой грани стелы. (фото В.Силогава)
196. Начало ктиторской надписи.(фото В.Силогава)
197. Середина ктиторской надписи. (фото В. Силогава)
198. Конец ктиторской надписи.(фото В.Силогава)
199. Стела с изображениями Иоанна Крестителя и Баграта эристава эриставов. (фото В.Силогава)
200. Изображение Иоанна Крестителя на стеле. (фото В.Силогава)
201. Надпись изображения Иоанна Крестителя. (фото В.Силогава)
202. Мемориальная надпись на правой грани стелы. (фото В.Силогава)
203. Верхняя часть надписи. (фото В.Силогава)
204. Нижняя часть надписи. (фото В.Силогава)
205. Изображение Баграта эристава эриставов на стеле. (фото В.Силогава)

XVI. Хахули

206. Южная галерея храма.
207. Двоиное окно на южном фасаде храма.
208. Восточное окно храма.
209. Западное окно храма.
210. Юго - восточный подкупольный тромп.
211. Небо южного портала.
212. Один из столбов южной галереи.
213. Капитель в южной галерее.
214. Роспись алтаря с изображением Святых отцов церкви.
215. Изображение креста в куполе.
216. Фрагмент росписи в северном окне.
217. Фрагмент росписи храма.

XVII. Хахули, Малая церковь

218. Восточное окно церкви. (фото П. Маргвелашвили)
219. Украшения тимпана северного входа.

220. Зацохший родник во дворе церкви.
221. Ниша в восточной стене.

XVIII. Тбети

222. Окрестности тбетского храма.
223. Восточный фасад храма.
224. Восточный фасад храма с боковыми рукавами.
225. Восточный фасад храма.
226. Круглое окно в восточном арчаке храма.
227. Круглое окно в южной части восточного фасада храма.
228. Двойное окно в южной рукаве храма.
229. Центральная часть восточного фасада храма.
230. Звезда Соломона на своде южного фасада.
231. Фрагмент украшения бровки окна.
232. Угол между восточным и южным крылом храма.
233. Деталь украшения окна.
234. Фрагмент рельефа на южном фасаде.
235. Украшение окна на южном фасаде.
236. Основа свода на южном фасаде, I.
237. Основа свода на южном фасаде, II.
238. Звезда Соломона на основе одного из сводов южного фасада.
239. Интерьер храма. Вид на алтарь.
240. Интерьер храма. Вид на южную сторону.
241. Интерьер храма. Юго-восточный подкупольный выступ.
242. Интерьер храма. Вид на северо-восток.
243. Интерьер храма. Вид на юго-западный угол.
244. Украшение подкупольного угла, I.
245. Украшение подкупольного угла, II.
246. Украшение подкупольного угла, III.
247. Украшение подкупольного угла, IV.
248. Фрагменты росписи храма в алтаре.

XIX. Мамацминда

249. Вид на церковь с южной стороны.
250. Фрагмент росписи храма и криторская греческая надпись.
251. Роспись церквы на подкупольном поясе.
252. Фрагменты росписи на подкупольном поясе.

XX. Крепости

253. Артануджская крепость.
254. Ахизская крепость, I.
255. Ахизская крепость, II.
256. Каджетская крепость, I.
257. Каджетская крепость, II.
258. Вид с правой стороны от дороги, идущей в Каджетскую крепость.
259. Вид на северную сторону из Каджетской крепости.
260. Развалины церкви крепости Каджети.
261. Неизвестная крепость.
262. Шавшетская крепость.
263. Олтисская крепость.
264. Неизвестная крепость.
265. Неизвестная крепость.
266. Неизвестная крепость.
267. Неизвестная крепость.
268. Неизвестная крепость.
269. Неизвестная крепость.
270. Мост через Артануджисцкали у с. Авджилари.

(фото В.Силогава)

A list of Tables

I. Akhiza

1. Anteprix with the images of a deer and a cross.
2. Anteprix with the images of crosses.
3. Anteprix with an image of a cross.

II. Ishkhani

4. A panorama over Karieli mountain.
5. A north panorama of the temple.
6. An alter archs.
7. Head of the column, I.
8. Head of the column, II.
9. Head of the column, III.
10. Head of the column, IV.
11. Head of the column, V.
12. Head of the column, VI.
13. Head of the column, VII.
14. A view in the dome-space.
15. A dome-throat of the temple and its roof-covering.
16. A roof-covering of the dome.
17. A dome-throat from inside.
18. A fresco image of The Exaltation of the Cross.
19. A dome-space from inside.
20. The upper-part of the west facade.
21. A cornice fragment.
22. A view over the dome-throat from a west-facade window.
23. A south-east dome-pillar base.
24. A north-east dome-pillar base.
25. A double arch to the north of the alter.
26. A double arch to the south of the alter.
27. Frame-setting embellishment of the south-facade right window.
28. A relief of a single combat between a lion and a dragon on the south-facade right window.
29. East-facade central window frame-setting.
30. Alter-window frame-setting.
31. West-facade south niche.
32. West facade north niche.
33. North-wall fresco ornaments.
34. Fragments of fresco painting, I.
35. Fragments of fresco painting, II.
36. Fragments of fresco painting, III.
37. Fragments of fresco painting, IV.
38. Fragments of fresco painting, V.
39. Fragments of fresco painting, VI.
40. Fragments of fresco painting, VII.
41. A filled-up window in the north wall of a the north arm.
42. South entrance tympanon with Anton Ishkneli's inscription.
43. Anton Ishkhneli the Bishop's inscription on the south entrance tympanon.
44. A fragment of king Giorgi's inscription on the south entrance tympanon.
45. A south facade inscription.
46. South-wall inscription fragment (the ending).
47. South-wall inscription fragment (the beginning).
48. South-wall inscription of a Morbedi.

III. Ishkhani, Small church

49. East facade.
50. King Giorgi's inscription on the north entrance tympanon.

IV. Bana

51. Temple east panorama.
52. Temple west panorama.
53. Temple south panorama.
54. South-wall fragment (from inside).
55. South-wall fragment, I.
56. South-wall fragment, II.
57. Alter arch fragment.
58. Temple arch fragment from inside.

V. Parekhta

59. A general view of the temple.
60. A church of darbazi (hall) style from the south.
61. Basilica from the south.

VI. Berta

62. Left – Monastery refectory, right – south-east panorama of the Mosque-altered church.

VII. Ancha

63. Temple panorama from the north-east.
64. The church ruins from the west.
65. Ruin panorama from the south.
66. Ruin panorama from the south-west.

VIII. Opiza

67. General view of the monastery from the south.
68. South-wall fragment (west panorama).
69. South-wall fragment (east panorama).
70. Relief images of Ashot and Davit 923-927.

IX. Khandzta

71. Monastery south panorama.
72. Monastery south-east panorama.
73. Summer dwellings to the north of the monastery.
74. Village Forta.
75. General panorama of the monastery from the south.
76. The church from the south-west.
77. The church from the north-west.
78. The church from the west.
79. A dome-throat from north-west side.
80. A dome-throat from inside.
81. A dome-throat fragment.
82. An under-dome north-west corner.
83. An under-dome south-west corner.
84. An under-dome construction (a south-east trompe).
85. The east façade of the church.
86. Pantry-seminary south facade.
87. Bell-tower north-west panorama.

88. Bell-tower dome roof-covering.
89. Bell-tower inscription of Mark (Markoz).
90. A spring nearby the monastery and a small darbazy (hall) style church.

X. Shatberdi

91. The main church. Up high, left, a fortress of cattle-Boselta.
92. A scriptorium wall.

XI. Enirabati (Akhaldaba)

93. The wast-facade.
94. A pair of windows on the south facade.
95. A west facade window.
96. A west facade fragment (south corner).
97. A dome-throat niche.
98. Dome-throat from inside.
99. A west-facade arch.

XII. Doliskana

100. South-west panorama.
101. East panorama
102. South-arm window and its frame-setting embellishment.
103. An inscription of king Sumbat on the upper part of the south arm window.
104. An explanatory inscription fragment on the south-wall fresco painting.
105. A division line of registrum in the alter wall-painting.
106. Church-bursar inscription fragment on the south-wall fresco painting.
107. An inscription of the priest Makar inside the south-wall.
108. A bas-relief of king Sumbat holding a model of the church to the south of the dome-throat.

XIII. Parkhali

109. South facade.
110. East facade.
111. Church roof-covering.
112. The upper part of the window with the images of peacocks.
113. The upper part of the window with the images of a lion and paradise-trees.
114. The upper part of the window with the images of a cross, Teodore, the craftsman and a fan, with the inscription of Teodore.
115. the upper-part of the window with the images of a cross and the leaves of Acanthus,and the Trdati relief inscription.
116. An image of a cross on the east facade.
117. An image of a cross in a round geometrical ornament on the south facade.
118. A bas-relief of a lion.
119. An inscription of Iowane the Abbot on the south facade.
120. The left part of Iowane, the abbot's inscription.
121. The right part of Iowane, the abbot's inscription.
122. A part of the south facade embellishment of the church.

XIII. The church of Otkhta

123. South panorama
124. A north-east panorama of the roof-covering. (fhoto *G.Merabishvili*)
125. A chapel to the south-east of the church.
126. East facade pillar.
127. East facade central window.
128. Church interior. A view to the west.
129. Church interior. A view to the level of the west choras.
130. Two windows of the north facade.
131. An icon niche in the north-east alter-front pillar.
132. A west facade inscription.
133. A fresco painting of the alter bema.
134. Holy Virgin – holding a Sioni Otkhta church model, in the alter fresco painting.
135. Church priests in alter fresco painting (south part).
136. Church priests in alter fresco painting.
137. A north–wall fresco fragment.
138. A church to the east of the Otkhta church, over the ravine.

XV. Oshki

139. South facade of the church.
140. A view over the dome-throat and the alter windows from inside.
141. A north-east under-dome trompe.
142. A dome-throat fragment.
143. A view to the alter.
144. An alter bema.
145. A dome-throat from inside.
146. A fragment of St. Stefane the wonder-worker in the central part of the alter.
147. A fragment of the fresco painting and the inscription.
148. A south porticus ceiling.
149. South porticus.
150. The embellishment of the south porticus south-west pillar.
151. the ornamental embellishment of the same pillar.
152. The south-west pillar of the south porticus and its embellishment.
153. North-west under-dome abutment base.
154. South-west under-dome abutment base.
155. A niche in the south-west under-dome abutment.
156. An image of Davit the Magistros on the south-west abutment.
157. Am image of Bagrat Eristavta Eristavi on the under-dome abutment.
158. An arch of the south attachment of the church.
159. An octahedral pillar in the south attachment of the house.
160. An octahedral pillar with the cut-off "Deesis".
161. A place on the octahedral pillar, (where) the "Deesis" was curved in.

162. A fragment of the octahedral pillar capitellium embellishment.
163. A south attachment pillar embellished with wicker geometrical ornament.
164. The upper part of the south-west arch in the south arm of the church.
165. Relief images on the south-west arch.
166. The upper part of the south niche in the south arm of the church.
167. The upper part of the east niche of the south arm of the church.
168. A relief of an angel on the south facade (left).
169. An image of an angel on the south façade (right).
170. A relief of an angel on the west wall of the south attachment.
171. The same image.
172. A relief image of a lion and a bull around the north facade window.
173. An inscription on the upper part of the east-facade south-niche.
174. The upper part of the window, I.
175. The upper part of the window, II.
176. The upper part of the window, III.
177. The upper part of the window, IV.
178. The upper part of the window, V.
179. The upper part of the window, VI.
180. Fragments of the fresco painting on the south wall.
181. Fragments of the fresco painting on the south wall.
182. A bas-relief image of the "Deesis" on the south facade.
183. A bas-relief of the Holy Virgin from the composition of the "Deesis" on the south facade.
184. An image of Davit the Magistros from the composition of the "Deesis" on the south facade.
185. The images of Bagrat Eristavta Ertstavi's from the composition of the "Deesis".
186. A constructional inscription on the tympanon of the south entrance.
187. The left part of the same inscription.
188. The right part of the same inscription.
189. An inscription on the left of the entrance.
190. Lake Tortumi.
191. A stela with the images of the Holy virgin with the baby Christ (Nikopea) and King Davit. A church-bursar inscription on the front facet. (fhoto *V.Silogava*)
192. A stela with the images of the Holy virgin with the baby Christ (Nikopea) and King Davit.(fhoto *V.Silogava*)
193. An icon of the Holy virgin on the stela. (fhoto *V.Silogava*)
194. An image of King Davit on the stela.(fhoto *V.Silogava*)
195. A church-bursar inscription on the left facet of the stela. (fhoto *V.Silogava*)
196. The beginning of the church-bursar inscription. (fhoto *V.Silogava*)
197. The mid-part of the church-bursar inscription. (fhoto *V.Silogava*)
198. The ending of the church-bursas inscription. (fhoto *V.Silogava*)
199. A stela with the images of John the Baptist and Bagrat Eristavta Eristavi. (fhoto *V.Silogava*)
200. An image of john the Baptist on the stela. (fhoto *V.Silogava*)
201. The inscription of the image of John the Baptist's. (fhoto *V.Silogava*)
202. A memorial inscription on the right facet of the stela. (fhoto *V.Silogava*)
203. The upper half of the inscription. (fhoto *V.Silogava*)
204. The lower part of the inscription. (fhoto *V.Silogava*)
205. The image of Bagrat Eristavta Eristavi on the stela. (fhoto *V.Silogava*)

XVI.Xaxuli

206. The south gallery of the church.
207. A pair of windows on the south facade.
208. Tthe east window of the church.
209. The west window of the church.
210. South-east under-dome trompe.
211. The ceiling of the south entrance gate.
212. One of the pillars in the south gallery.
213. A pillar-head of the south gallery.
214. Alter fresco painting with the images of the church priests.
215. An image of the cross on the dome ceiling.
216. A fragment of the fresco painting in the north window.
217. A fragment of the fresco painting.

XVII, Khakhuli, a small church

218. East window of the church. (fhoto *P.Margvelashvili*)
219. The embellishment of the north entrance tympanon.
220. The spring in the church-yard.
221. A niche in the east-wall.

XVIII. Tbeti

222. The nearby territory of the Tbeti temple.
223. The east facade of the church.
224. The east façade of the church with the lateral arms.
225. The east façade of the church.
226. A round window in the hook of the east facade
227. A round window in the south part of the east facade.
228. A double window in the south arm of the church.
229. The central part of the east facade.
230. The Star of Solomon in the arch of the south facade.
231. A fragment of the window-frame embellishment
232. A corner of the south and the east arms of the church.
233. A fragment of the window embellishment.

234. A fragment of a relief on the south facade.
235. South facade a window embellishment.
236. An arch prop on the south facade, I.
237. An arch prop on the south facade, II.
238. The Star of Solomon on one of the props of the south facade arch.
239. The church interior. A view of the alter.
240. The church interior. A view to the south.
241. The church interior. The south-east under-dome protuberance.
242. The church interior. A view of the north-east side.
243. The church interior. A view of the south-west corner.
244. An under-dome corner embellishment, I.
245. An under-dome corner embellishment, V.
246. An under-dome corner embellishment, III.
247. An under-dome corner embellishment, IV.
248. The fragments of the church fresco painting.

XIX. Mamatsminda

249. A church panorama from the south.
250. A fragment of the fresco painting and the church-bursar inscription in Greek.
251. The church fresco painting on the under-dome zone.
252. A fragment of the fresco painting on the under-dome zone.

XX. Fortresses

253. The Artanuji Fortress.
254. Akhizi Fortress, I.
255. Akhizi Fortress, II.
256. Kajeti Fortress, I.
257. Kajeti Fortess, II.
258. A panorama to the right of the road going to the Kajeti Fortess.
259. A panorama from the Kajeti Fortress to the North.
260. The ruins of the Kajeti Fortess church.
261. Unknown Fortress.
262. Oltisi Fortress.
263. Unknown Fortress.
264. Unknown Fortress.
265. Unknown Fortress.
266. Unknown Fortress.
267. Unknown Fortress.
268. Unknown Fortress.
269. Unknown Fortress.
270. The bridge over the river Artanujistskali by the village Avjalari. (fhoto *V. Silogava*)

Tablolar listesi

I. Akhiza

1. Ceylan ve haçlı antefiks.
2. Haçlarlı antefiks.
3. Haçlı antefiks.

II. İşkhani

4. Karieli dağdaki manzara.
5. Kilisenin kuzey manzarası.
6. Sunağın kemeri.
7. Direk başı, I.
8. Direk başı, II.
9. Direk başı, III.
10. Direk başı, IV.
11. Direk başı, V.
12. Direk başı, VI.
13. Direk başı, VII.
14. Kubbenin altındaki köprü.
15. Kilise kubbesinin boğazı ve boğazın kapatılması.
16. Kilise kubbesinin çatısı.
17. Kubbe boğazının iç tarafı.
18. Kubbe boğazının gökündeki haç yükseltme freskleri.
19. Kubbe altındaki iç boşluğu.
20. Batı cephesinin üst yarısı.
21. Korniş fragmanı.
22. Kubbe boğazındaki batı cephesinin penceresinden çıkan manzara.
23. Güney-doğudaki kubbe altındaki dayanma direği.
24. Kuzey-doğudaki kubbe altındaki dayanma direği.
25. Pencerenin kuzey tarafındaki .ift kemeri.
26. Pencerenin güney tarafındaki .ift kemeri.
27. Güney cephesinin sağ penceresinin süsleri.
28. Güney cephesinin sağ penceresinin dayağındaki arslan ve dragon çarpışma rölyefi.
29. doğu cephesinin merkez penceresinin süsleri.
30. Sunağın penceresinin süsleri.
31. Batı cephesinin güney duvargözünün başı.
32. Batı cephesinin kuzey duvargözünün başındaki kuzey duvardaki fresk ornömanları.
33. Kuzey duvardaki fresk ornömanları.
34. Fresk sanatının fragmanları, I.
35. Fresk sanatının fragmanları, II.
36. Fresk sanatının fragmanları, III.
37. Fresk sanatının fragmanları, IV.
38. Fresk sanatının fragmanları, V.
39. Fresk sanatının fragmanları, VI.
40. Fresk sanatının fragmanları, VII.
41. Kuzey kolunun kuzey duvarındaki doldurulmuş olan pencere.
42. Piskopos Anton İşkhneli'nin yaptığı yazısını taşıyan Güney girişindeki timpan.
43. Giriş timpanında Piskopos Anton İşkhneli'nin yaptığı yazı.
44. Güney girişindeki timpanında Çar Giorgi'nin yaptığı yazı fragmanı.
45. Kilisenin güney cephesindeki yazı.
46. Kuzey kilisesinin güney duvarındaki yazı fragmanları (son).
47. Kuzey kilisesinin güney duvarındaki yazı fragmanları (başlangıç).
48. Güney cephesindeki yazı.

III. İşkhani. Küçük kilise

49. Doğu cephesi.
50. Kuzey girişindeki tımpanında Çar Giorgi'nin yaptığı yazı.

IV. Bana.

51. Kilise doğusundan çıkan manzara.
52. Kilise batısından çıkan manzara.
53. Kilise güneyinden çıkan manzara.
54. Güney duvarının fragmanı (iç tarafında).
55. Güney duvarının fragmanı. I.
56. Güney duvarının fragmanı. II.
57. Sunağın kemerinin fragmanı.
58. Kilise kemerinin iç fragmanı.

V. Parekhta

59. Manastırın genel manzarası.
60. Salon tipi kilisenin güney tarafı.
61. Baziliğin güney tarafı.

VI. Berta

62. Soldaki manastırın yemekhanesi, sağdaki Camiye değiştirilen güney-doğusundan çıkan kilise manzarası.

VII. Ança

63. Kilisenin kuzey-doğusundan çıkan manzara.
64. Kilise enkazlarının batı tarafı.
65. Enkaz manzarasının güney tarafı.
66. Enkazlar manzarasının güney-batı tarafı.

VIII. Opiza

67. Manastır genel manzarasının güney tarafı.
68. Güney duvarının fragmanı (batıdan çıkan manzara).
69. Güney duvarının fragmanı (doğudan çıkan manzara).
70. Aşot ve Davit tasvirleri olan rölyef. 929-937 yılları.

IX. Khandzta

71. Manastırın güney tarafından çıkan manzara.
72. Manastırın güney-batısından çıkan manzara.
73. Manastırın küzey tarafındaki yazlık park yerleri.
74. S. Porta.
75. Manastırın güney tarafından çıkan manzara.
76. Kilisenin kuzey-batı tarafı.
77. Kilisenin kuzey-batı tarafı.
78. Kilisenin batı tarafı.
79. Kubbe boğazının kuzey-batı tarafı.
80. Kubbe boğazının içi.
81. Kubbe boğazının fragmanı.
82. Kuzey-batı tarafındaki kubbe altındaki köşesi.
83. Güney-batı tarafındaki kubbe altındaki köşesi.
84. Kıbbe altındaki konstruksyonu (güney-batı tarafındaki trompisi).
85. Kilisenin doğu cephesi.
86. Ruhban mektebinin güney cephesi.
87. Küzey-batıdan çan kulesine bakan manzara.
88. Çan kulesi kubbesinin kapatılması.
89. Çan kulesindeki Markoz yazısı.
90. Manastırın yakınlardaki kaynak ve bunun üstteki ufak salonlu kilise.

X. Şatberdi

91. Baş kilise. Yukarıdaki ve soldaki kule.
92. Skriptoryum duvarı.

XI. Enirabati (Akhaldaba)

93. Batı cephesi.
94. Güney cephesindeki çift pencere.
95. Batı cephesindeki pencere.
96. Batı cephesinin fragmanı (batı köşesi).
97. Kubbe boğazındaki duvargözü.
98. Kubbe boğazındaki iç tarafı.
99. Batı cephesindeki kemer.

XII. Doliskhana

100. Güney-doğudan çıkan manzara.
101. Doğudan çıkan manzara.
102. Güney kolundaki pencere ve cephenin birleşmesi.
103. Güney kolundaki penceresinde Çar Sumbat'ın yaptığı yazı.
104. Sunağındeki açıklama yazısının fragmanı.
105. Sunağın fresk sanatındaki kütük bölücü çizgisi.
106. Güney duvarının sanatındaki ktitör yazısının fragmanı.
107. Güney duvarının içinde Makar Peygamber'in yaptığı yazı.
108. Kilise modeline göre kubbe boğazının güney tarafında yapılan Çar Sumbat'ın barölyefi.

XIII. Parkhali

109. Güney cephesi.
110. Doğu cephesi.
111. Kilisenin kapatılması – ağaçlı manzara.
112. Tavus kusu tasvirli pencerenin üst kısmı.
113. Arslan ve cennet ağaçları tasvirli pencerenin üst kısmı.
114. Haç, usta Teodore, yelpaze tasvirli ve Teodore'nin yazısı olan pencerenin üst kısmı.
115. Haç ve akant yaprakları tasvirli ve Trdat'ın rölyefli yazısı olan pencerenin üst kısmı.
116. Doğu cephesindeki haç tasviri.
117. Güney cephesindeki çapraz geometri ornöman içindeki haç tasviri.
118. Arslan barölyefi.
119. Güney cephesindeki manastır reisi İovane'nin yazısı.
120. Manastır reisi İovane yazısının sol kısmı.
121. Manastır reisi İovane yazısının sağ kısmı.
122. Manastırın güney cephesindeki birleşme kısmı.

XIV. Dörtlerin kilisesi

123. Güneyden çıkan manzara.
124. Kuzey-doğudan çıkan çatı manzarası. (resim *G. Merabişvili)*
125. Baş ibadet kilisesinin güney-doğusu.
126. Doğu cephesinin kesisi.
127. Doğu cephesinin merkez penceresi.
128. Kilisenin intöryeri. Batıdan çıkan manzara.
129. Kilise intöryeri. Batıya doğru kartalların seviyesinde.
130. Kuzey cephesindeki çift pencere.
131. İkon kilisesinin kuzey-doğu sütünün önündeki direğinde.
132. Batı cephesindeki yazı.
133. sunağın bemanin freskası.
134. Sioni Dörtler Kilisesi'nin modeline göre yapılan sunağın fresk sanatında yapılan Meryem Ana.
135. Sunağın sanatındaki kilise babaları (güney kısmı).
136. sunağın sanatındaki kilise babaları.
137. Kilisenin kuzey duvarındaki resim fragmanları.
138. Dörtler Kilisesi'nin doğu tarafındaki kilise (uçurumun ö bür tarafında).

XV. Oşki

139. Kilisenin güney cephesi.
140. Kubbe boğazındaki ve sunağın penceresinden çıkan manzara.
141. Kuzey-doğudaki kubbe altındaki trompisi.
142. Kubbe boğazının fragmanı.
143. Sunağın çıkan manzara.
144. Sunağın bemasi.
145. Kubbe boğazının içi.
146. Sunağın merkez penceresindeki Kutsal Stepane Pırvelmotsame freskinin fragmanı.
147. Sunağındeki resim ve ktitör yazısının fragmanı.
148. Güneydeki portik gökü.
149. Güneydeki portik.
150. Güney portiğinin güney-batıdaki direğinin birleşmesi.
151. Aynı direğin ornömanın birleşmesi. Güney-batıdaki kubbe altındaki direk içindeki duvargözü.
152. Güney portiğinin güney-doğu direği ve bunun birleşmesi.
153. Kuzey-batıdaki kubbe altındaki direk temeli.
154. Güney-batıdaki kubbe altındaki dayanak temeli.
155. Güney-batıdaki kubbe altındaki dayanak içindeki duvargözü.
156. Güney-batıdaki kubbe altındaki dayanak üzerindeki Davit Magistros'un resmi, sekiz köşeli direk kapitelinin süslerinin fragmanları.
157. Güney-batıdaki kubbe altındaki direk üzerindeki Bagrat Eristavi'nin resmi.
158. Kilisenin güney binasının kemeri.
159. Güney binasındaki sekiz köşeli direk.
160. Kesilen "Yalvarma" resimli sekiz köşeli direk.
161. "Yalvarma" resimli sekiz köşeli direk üzerindeki yer.
162. Sekiz köşeli direk kapitelinin süsler fragmanı.
163. Güney binasındaki örmeli geometrik ornömanıyla kapatılmış olan direk.
164. Kilisenin güney kolundaki güney-doğu kemerinin üst kısmı.
165. Güney-doğu kemerindeki rölyef tasfirleri.
166. Kilisenin güney kolunun doğusundaki duvargözünün üst kısmı.
167. Kilisenin güney kolunun batısındaki duvargözünün üst kısmı.
168. Güney cephesindeki (sol) melek rölyefi.
169. Güney cephesindeki (sağ) melek resmi.
170. Güney binasının batı duvarındaki melek resmi.
171. Aynı resim.
172. Kuzey cephesinin pencere etrafındaki arslan ve boğa resimleri.
173. Doğu cephesinin kuzey duvargözünün pencere üzerindeki yazı.
174. Pencerenin üst kısmı, I.
175. Pencerenin üst kısmı, II.
176. Pencerenin üst kısmı, III.
177. Pencerenin üst kısmı, IV.

178.Pencerenin üst kısmı, V.
179.Pencerenin üst kısmı, VI.
180.Güney duvarındaki fresk sanatının fragmanları.
181.Güney duvarındaki fresk sanatının fragmanları.
182.Güney cephesindeki yalvarma tasviri.
183.Güney cephesindeki yalvarma resimindeki Meryem Ana rölyefi.
184.Güney cephesinin yalvarma kompozisyonundaki Davit Magistros'un resmi.
185.Güney cephesinin yalvarma kompozisyonundaki Bagrat Eristavi'nin resmi.
186.Güney girişinin timpanındaki inşaatla ilgili olan yazı.
187.Aynı yazının sol kısmı.
188.Aynı yazının sağ kısmı.
189.Güney girişinin sol tarafındaki yazı.
190.Tortumi Gölü.
191.Meryem Ana oğlunun (Nikopea) ve Çar Davit'in resimli olan duvar. Öndeki yan köşesindeki ktitör yazısı. (resim *V.Silogava*)
192.Meryem Ana oğlunun (Nikopea) ve Çar Davit'in resimli olan duvar. (resim *V.Silogava*)
193.Duvar üzerindeki Meryem Ana İkonası (Nikopea). (resim *V.Silogava*)
194.Duvar üzerindeki Çar Davit'in resmi. (resim *V.Silogava*)
195.Duvarın sol köşesindeki ktitör yazısı. (resim *V.Silogava*)
196.Ktitör yazısının başlangıcı. (resim *V.Silogava*)
197.Ktitör yazısının orta kısmı. (resim *V.Silogava*)
198.Ktitör yazısının sonu. (resim *V.Silogava*)
199.Vaftiz Eden İoane'nin ve Bagrat Eristavi'nin resimleri olan duvar. (resim *V.Silogava*)
200.Duvar üzerindeki Vaftiz Eden İoane'nin resmi. (resim *V.Silogava*)
201.Vaftiz Eden İoane resminin yazısı. (resim *V.Silogava*)
202.Duvarın sağ köşesindeki anıt yazısı. (resim *V.Silogava*)
203.Yazının üst yarısı. (resim *V.Silogava*)
204.Yazının alt yarısı. (resim *V.Silogava*)
205.Duvar üzerindeki Bagrat Eristavi'nin resmi. (resim *V.Silogava*)

XVI. Khakhuli

206.Kilisenin güney tarafındaki galerisi.
207.Kilisenin güney cephesindeki çiftleştirilmiş olan pencere.
208.Kilisenin doğudaki penceresi.
209.Kilisenin batıdaki penceresi.
210.Güney-doğudaki kubbe altındaki trompisi.
211.Güney girişinin kapı önündeki gökü.
212.Güney galerisindeki direklerden biri.
213.Güney galerisindeki direk kafası.
214.Kilise papazlarının tasfirleri olan kilise Sunağındeki resimleri.
215.Kubbe gökündeki haç resmi.
216.Kuzey penceresindeki resim fragmanı.
217.Kilise resiminin fragmanı.

XVII. Khakhuli, küçük kilise

218.Kilisenin doğu penceresi. (resim *P.Margvelaşvili*)
219.Kuzey girişindeki timpanının birleşmesi.
220.Kilisenin avlusundaki kaynak.
221.Doğu duvarındaki duvargözü.

XVIII. Tbeti.

222.Tbeti Kilisesi'nin etrafı.
223.Kilisenin doğu cephesi.
224.Kilisenin doğu cephesi ve yan kolları.
225.Kilisenin doğu cephesi.
226.Kilisenin doğu cephesinin köşesindeki yuvarlak pencere.
227.Kilisenin doğu cephesinin güney kısmındaki yuvarlak pencere.
228.Kilisenin güney kolundaki çift pencere.
229.Kilisenin doğu cephesinin merkez kısmı.
230.Güney cephesinin kemerindeki Solomon yıldızı.
231.Pencere kaşının süs fragmanı.
232.Kilisenin doğu ve güney kollarının köşesi.
233.Pencerenin süs parçası.
234.Güney cephesindeki rölyef fragmanı.
235.Güney cephesindeki pencerenin süsü.
236.Güney cephesindeki kemer direği, I.
237.Güney cephesindeki kemer direği, II.
238.Güney cephesindeki kemerlerden birinin direği üzerindeki Solomon yıldızı.
239.Kilisenin interyeri. Sunağınye çıkan manzara.
240.Kilisenin interyeri. Güneyden çıkan manzara.
241.Kilisenin interyeri. Güney-doğudaki kubbe altındaki direk.
242.Kilisenin interyeri. Kuzey-doğuya çıkan manzara.
243.Kilisenin interyeri. Güney-batı köşesine çıkan manzara.
244.Kubbe altındaki köşenin birleşmesi, I.
245.Kubbe altındaki köşenin birleşmesi, V.
246.Kubbe altındaki köşenin birleşmesi, III.
247.Kubbe altındaki köşenin birleşmesi, IV.
248.Sunağındeki kilise resimlerinin fragmanları.

XIX. Mamatsminda.

249.Güneyden çıkan kilise manzarası.
250.Fresk resimlerinin fragmanı ve Yunan ktitör yazısı.
251.Kubbe altındaki kemer üzerindeki kilise resimleri.
252.Kubbe altındaki kemer üzerindeki resimlerin fragmanları.

XX. Hapishaneler.

253.Artanuci Haipshanesi.
254.Akhizi Hapishanesi, I.
255.Akhizi Hapishanesi, II.
256.Kaceti Hapishanesi, I.
257.Kaceti Hapishanesi, II.
258.Kaceti Hapishanesine doğru giden yolun sağ tarafının manzarası.
259.Kaceti Hapishanesiden kuzeye çıkan manzara.
260.Kaceti Hapishanesinin kilise enkazları.
261.Yabancı hapishane.
262.Şavşeti Hapishanesi.
263.Oltisi Hapishanesi.
264.Yabancı hapishane.
265.Yabancı hapishanei.
266.Yabancı hapishane.
267.Yabancı hapishane.
268.Yabancı hapishane.
269.Yabancı hapishane.
270.Avcılar Köyünden Artanucistskali'ye çıkan manzara. (resim *V.Silogava*)

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ახიზა
Ахиза
Akhiza
Akhiza

1

2

3

იშხანი
Ишхани
Ishkhani
İşkhani

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

9

10

11

12

13

14

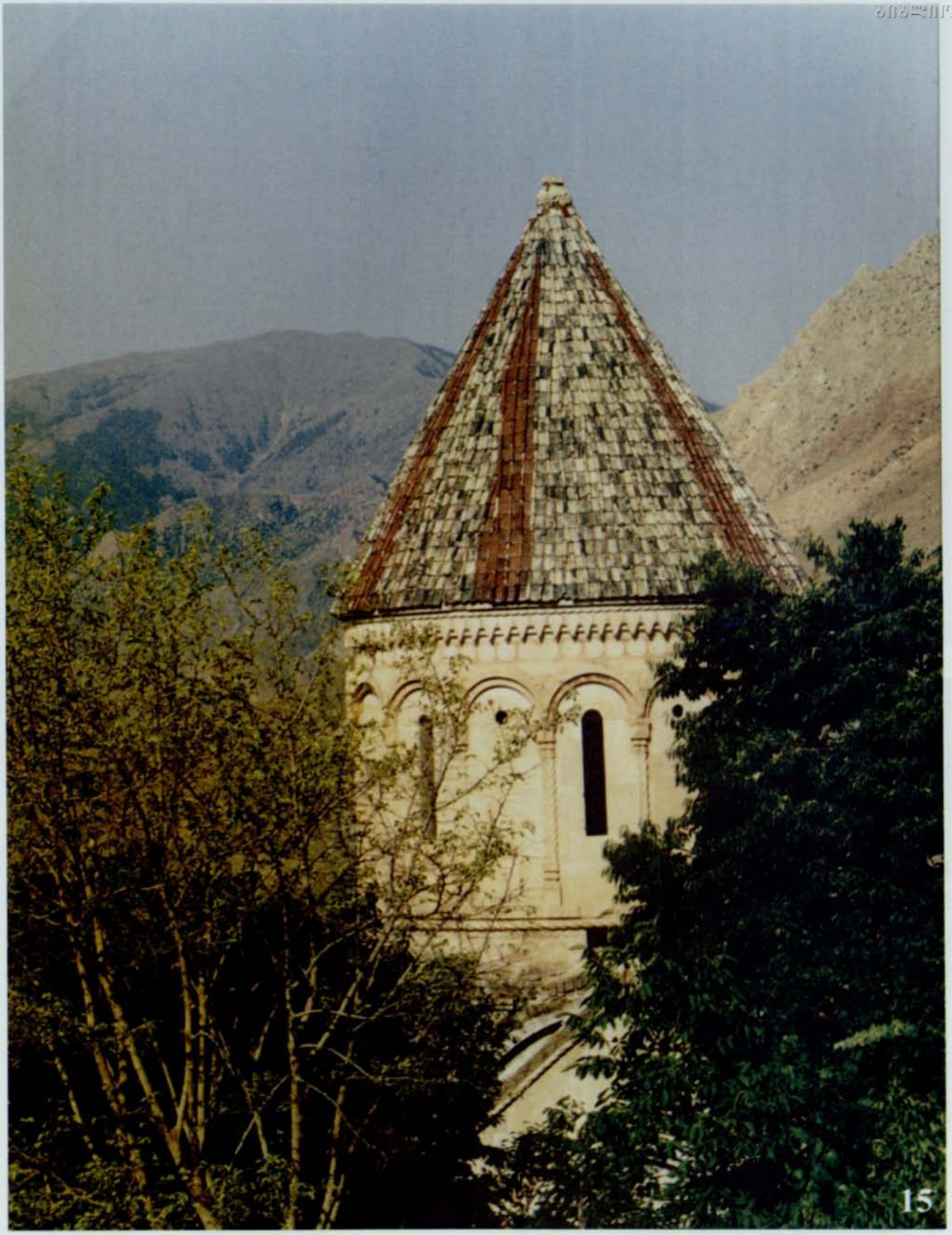
15

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

16

17

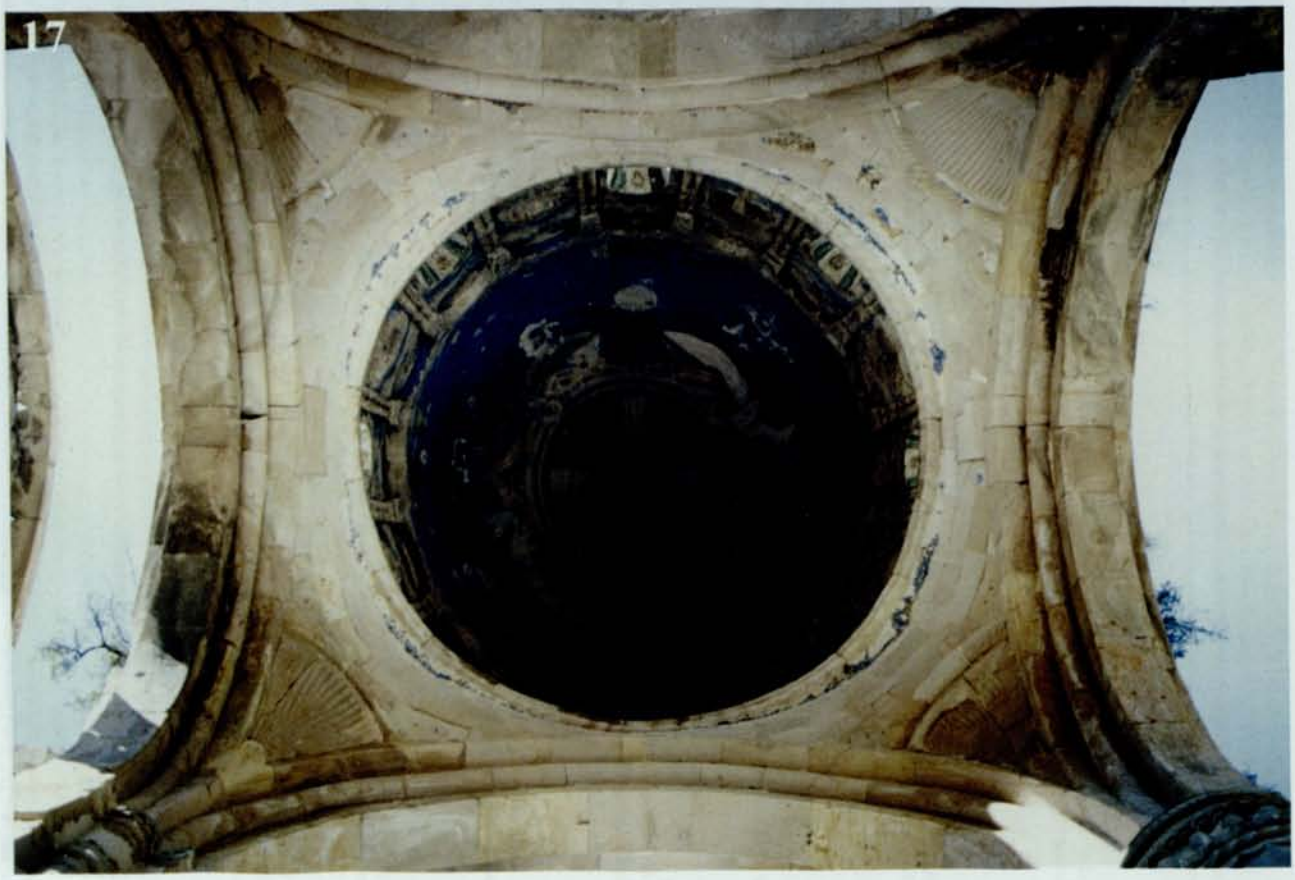

18

19

20

21

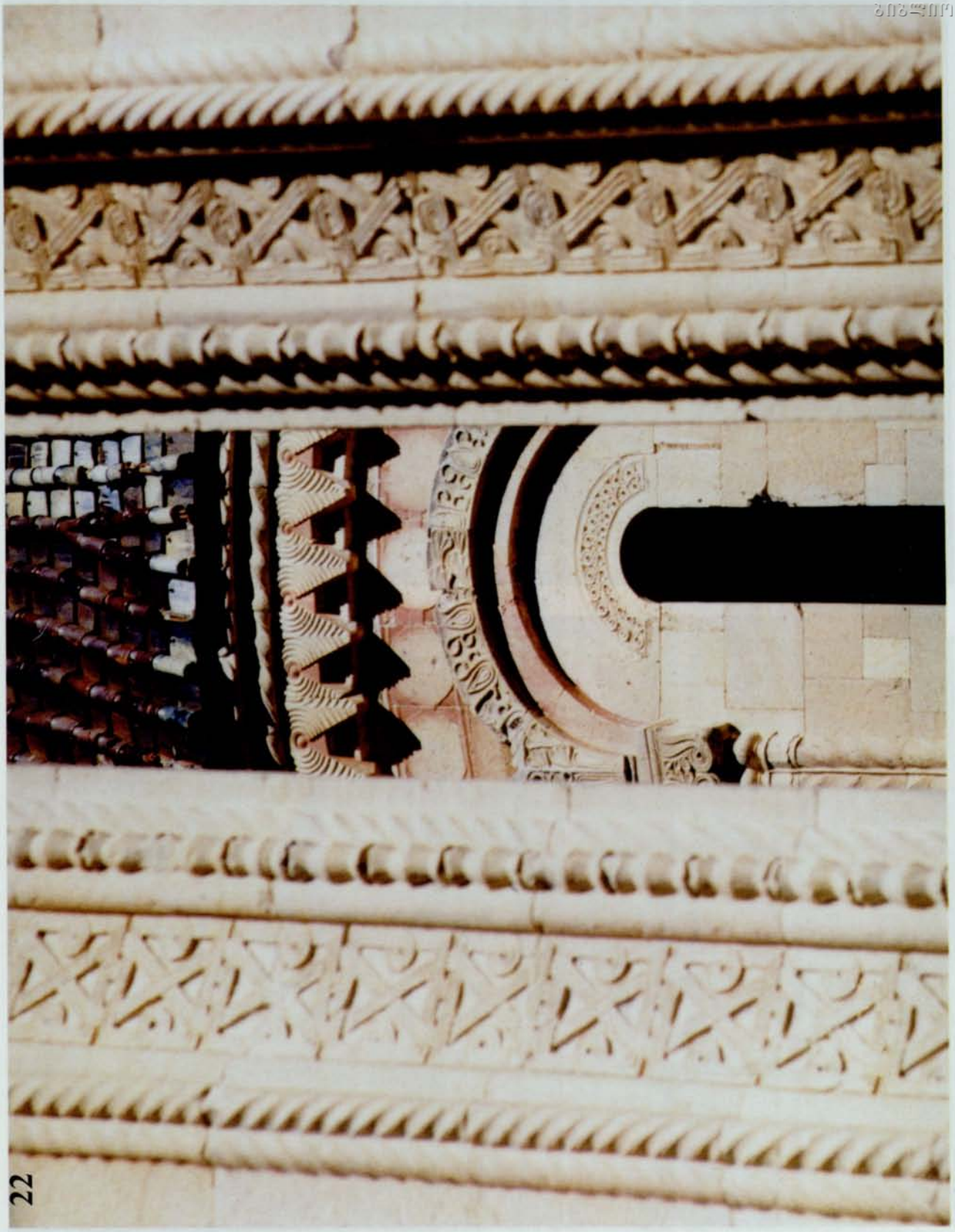

22

23

24

26

27

28

29

Tao-Klardjeti

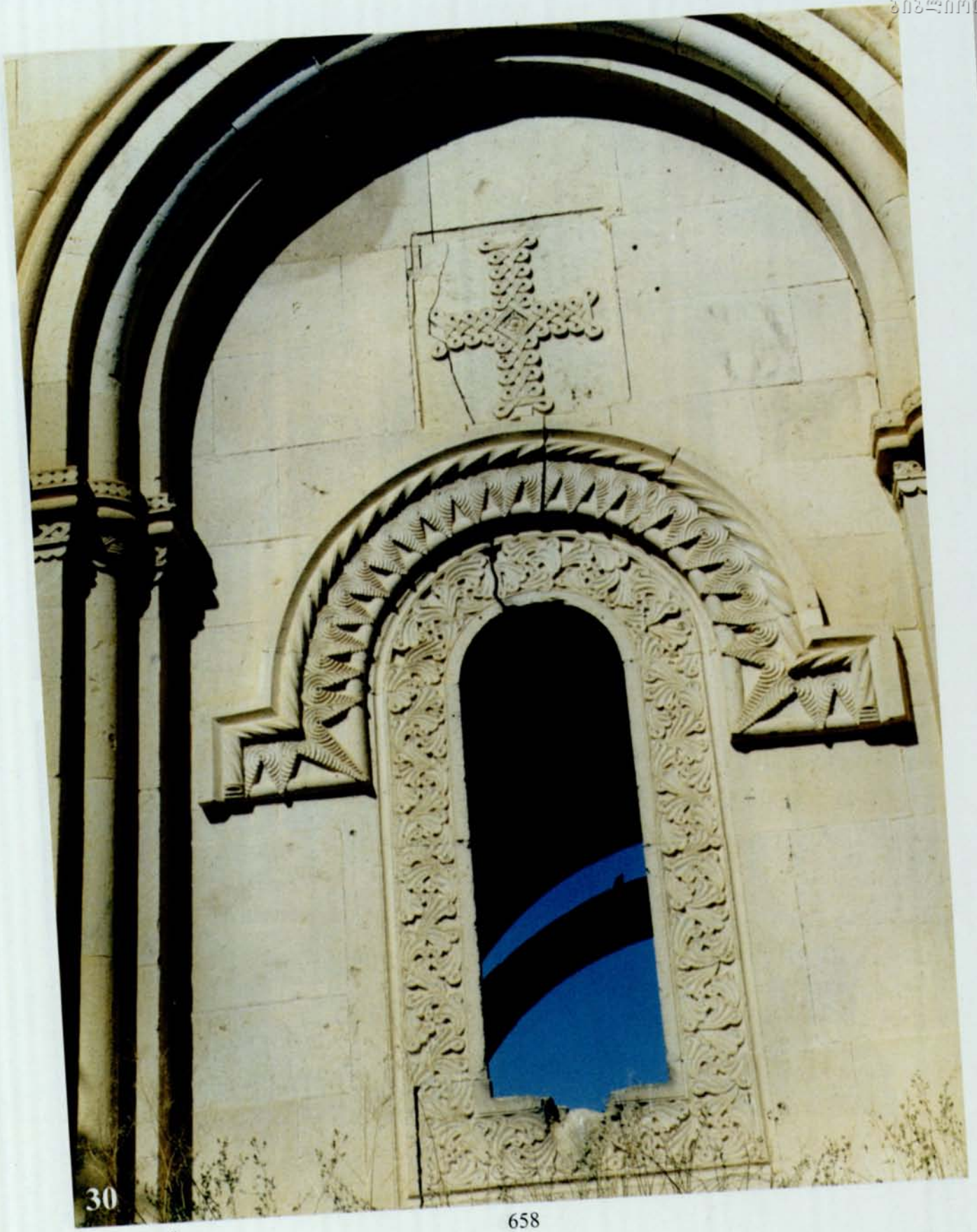
30

31

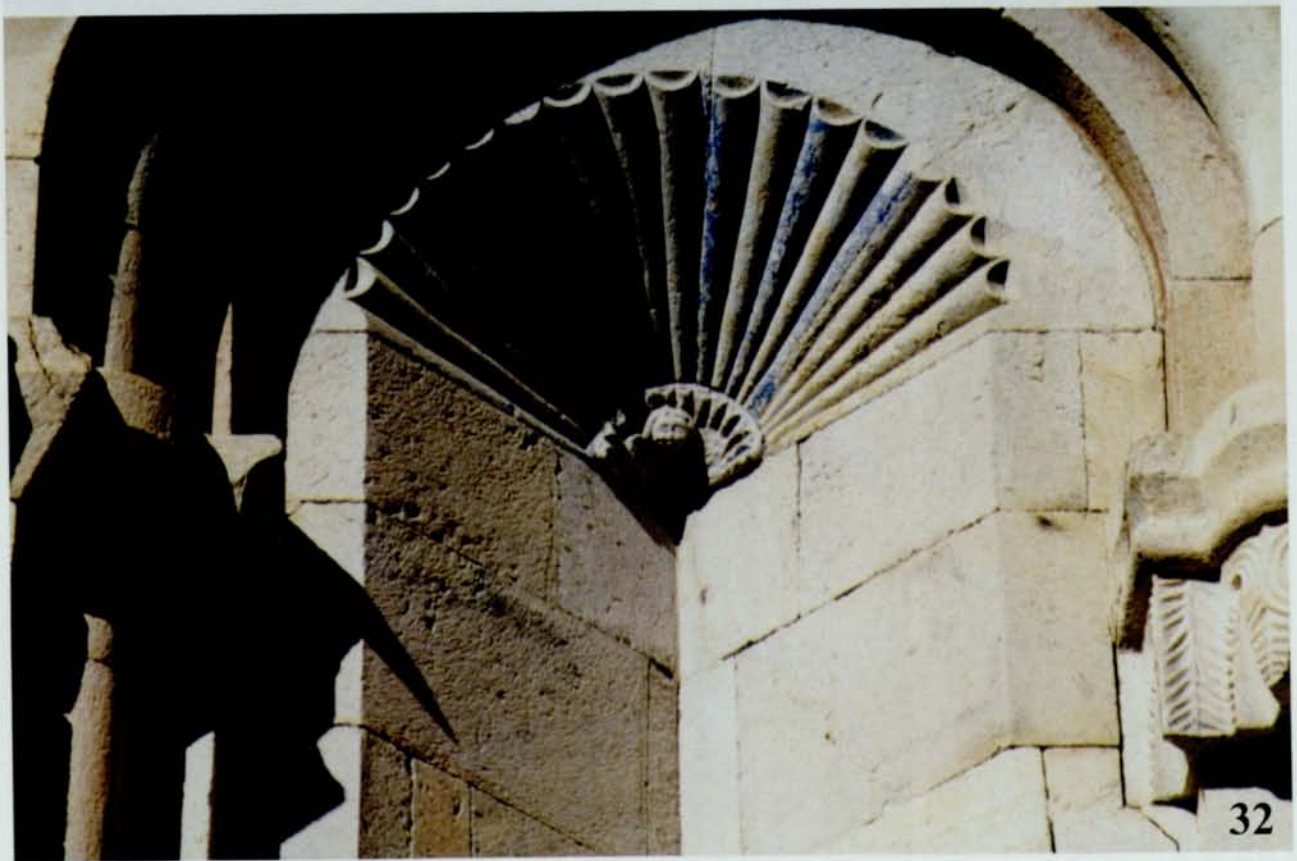

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

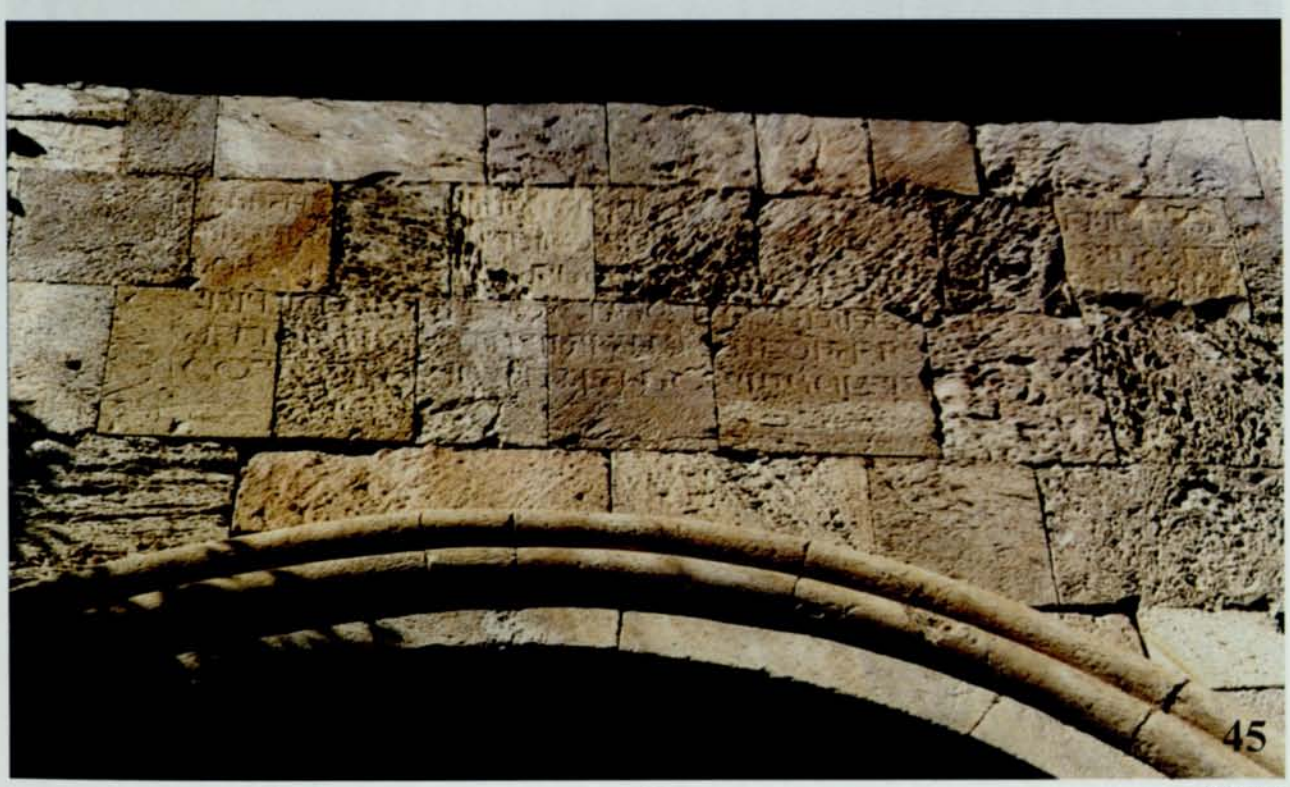

45

ეროვნული ბიბლიოთეკა

46

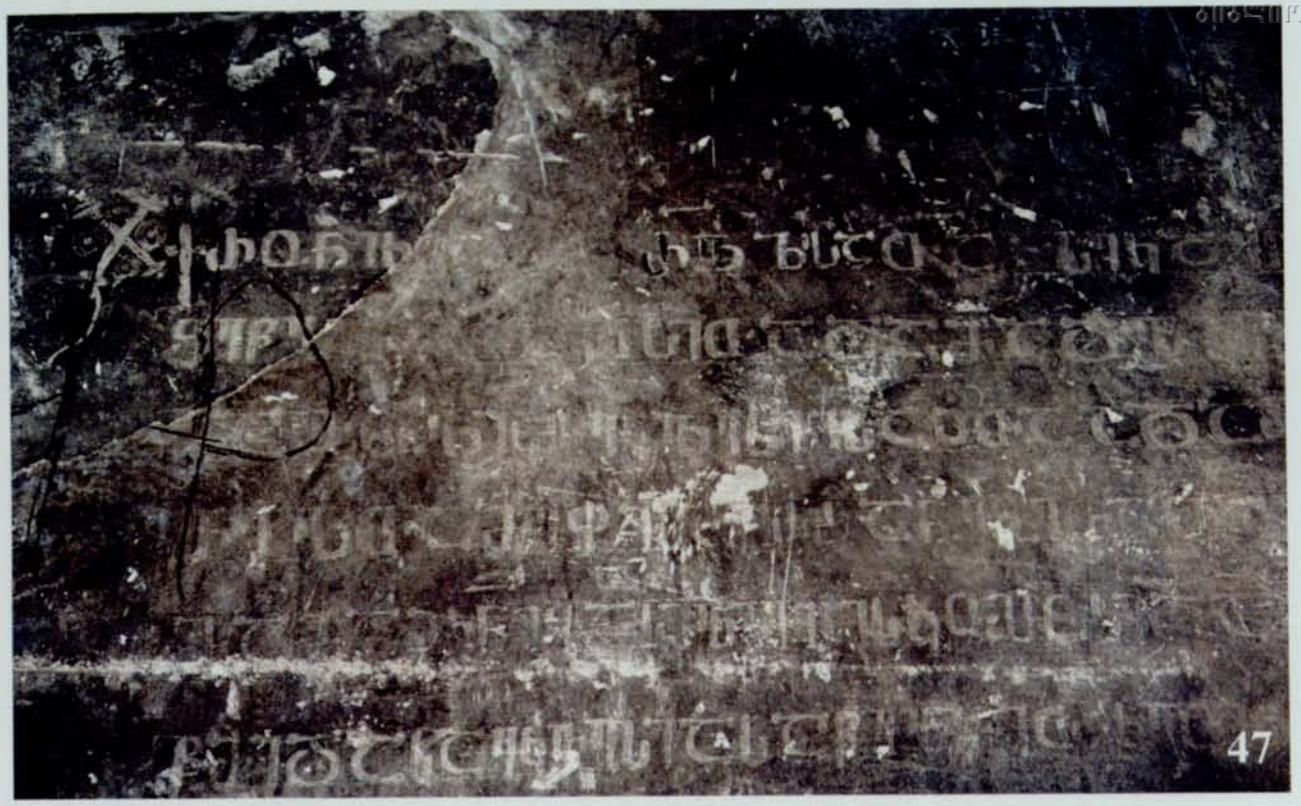

47

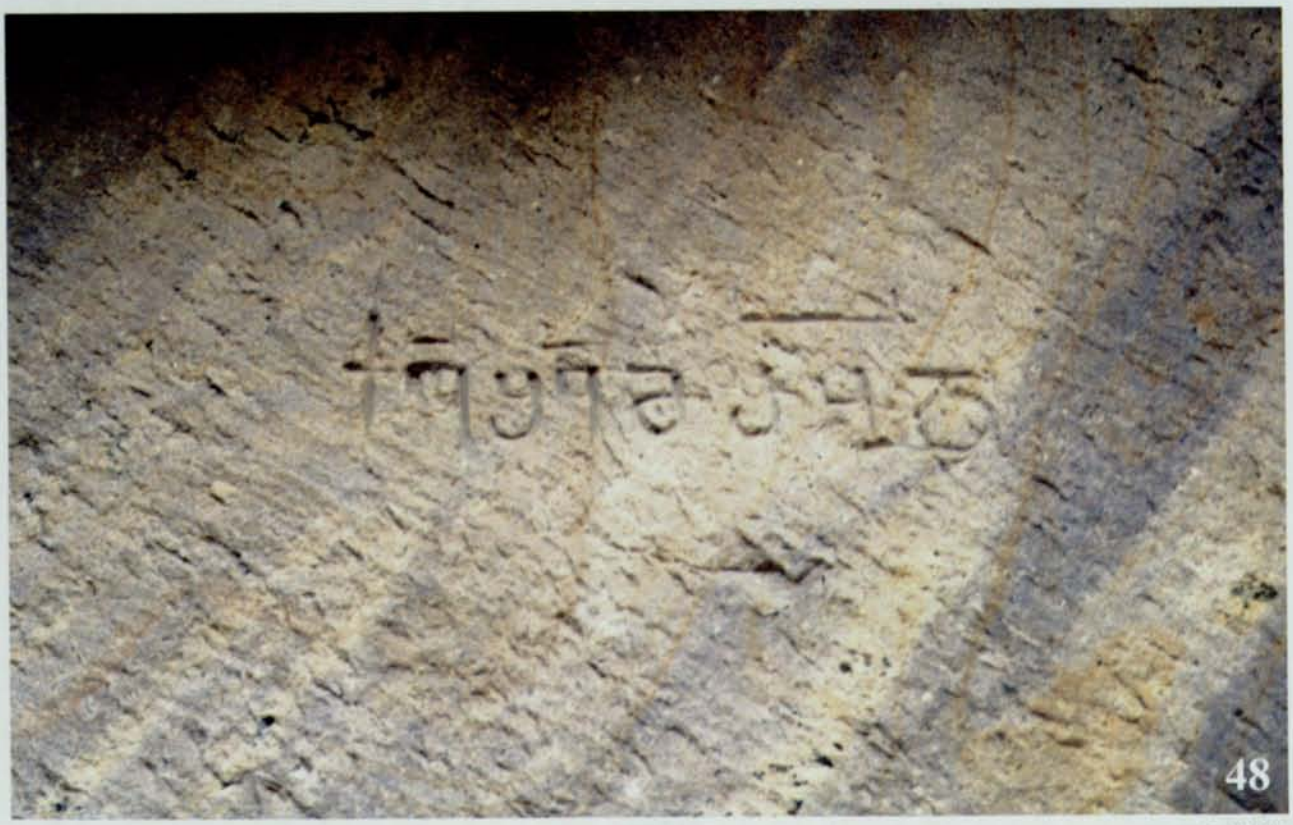

48

ეროვნული ბიბლიოთეკა

იშხანი, მცირე კლესია
Ишхани, Малая церковь
Ishkhani, Small church
İşkhani, Küçük kilise

49

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ბანა
Бана
Bana
Bana

52

V.Silogava, K.Shengelia

679

Tao-Klardjeti

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

55

ეროვნული ბიბლიოთეკა

56

683

Tao-Klardjeti

57

58

ეროვნული ბიბლიოთეკა

პარეხთა
Парехта
Parekhta
Parekhta

59

V.Silogava, K.Shengelia

61

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ბერთა
Берта
Berta
Berta

ეროვნული ბიბლიოთეკა

62

ანჩა

Анча

Ancha

Ança

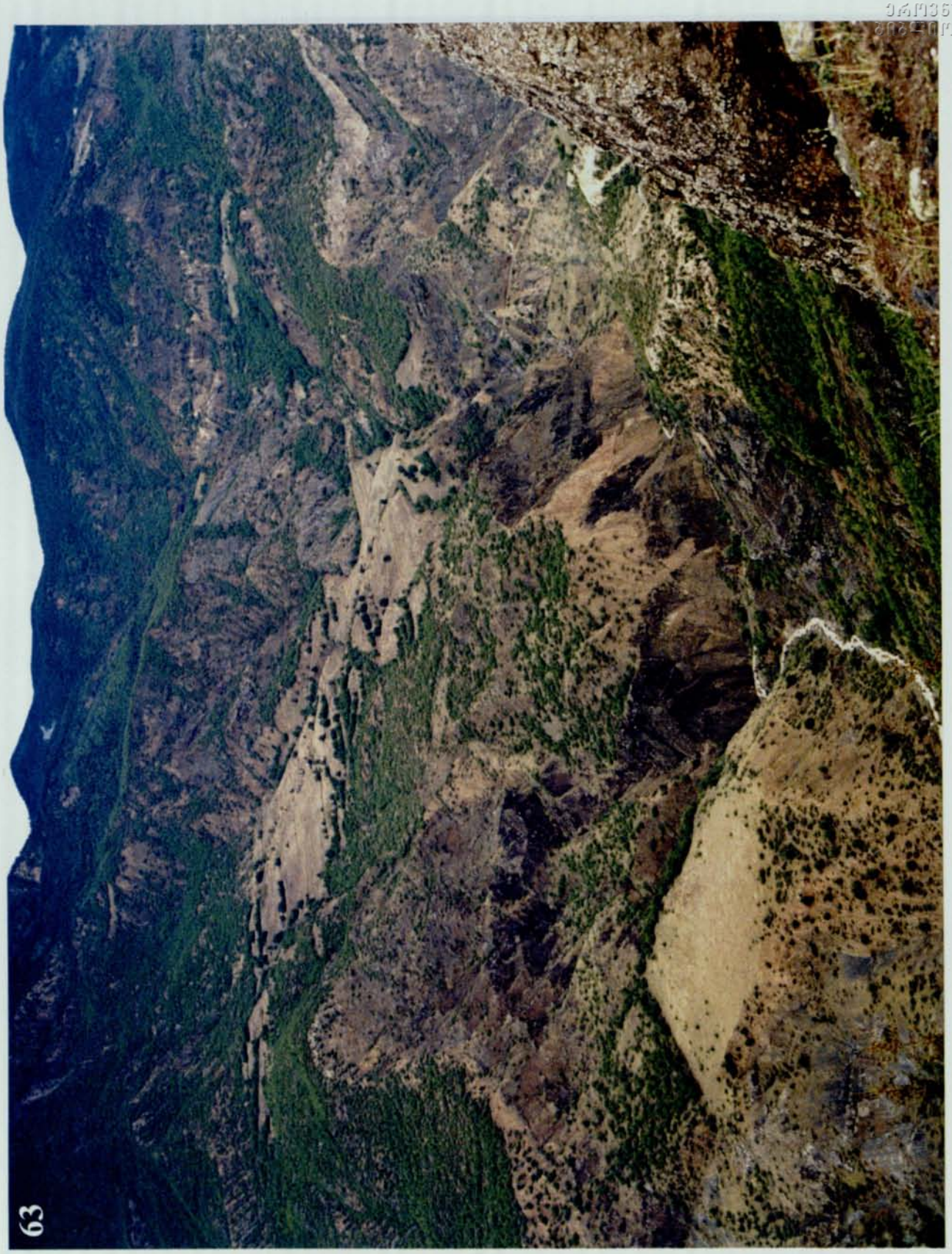
63

64

Tao-Klardjeti

ეროვნული ბიბლიოთეკა

65

66

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ოპიზა

Опиза

Opiza

Opiza

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ეროვნული ბიბლიოთეკა

69

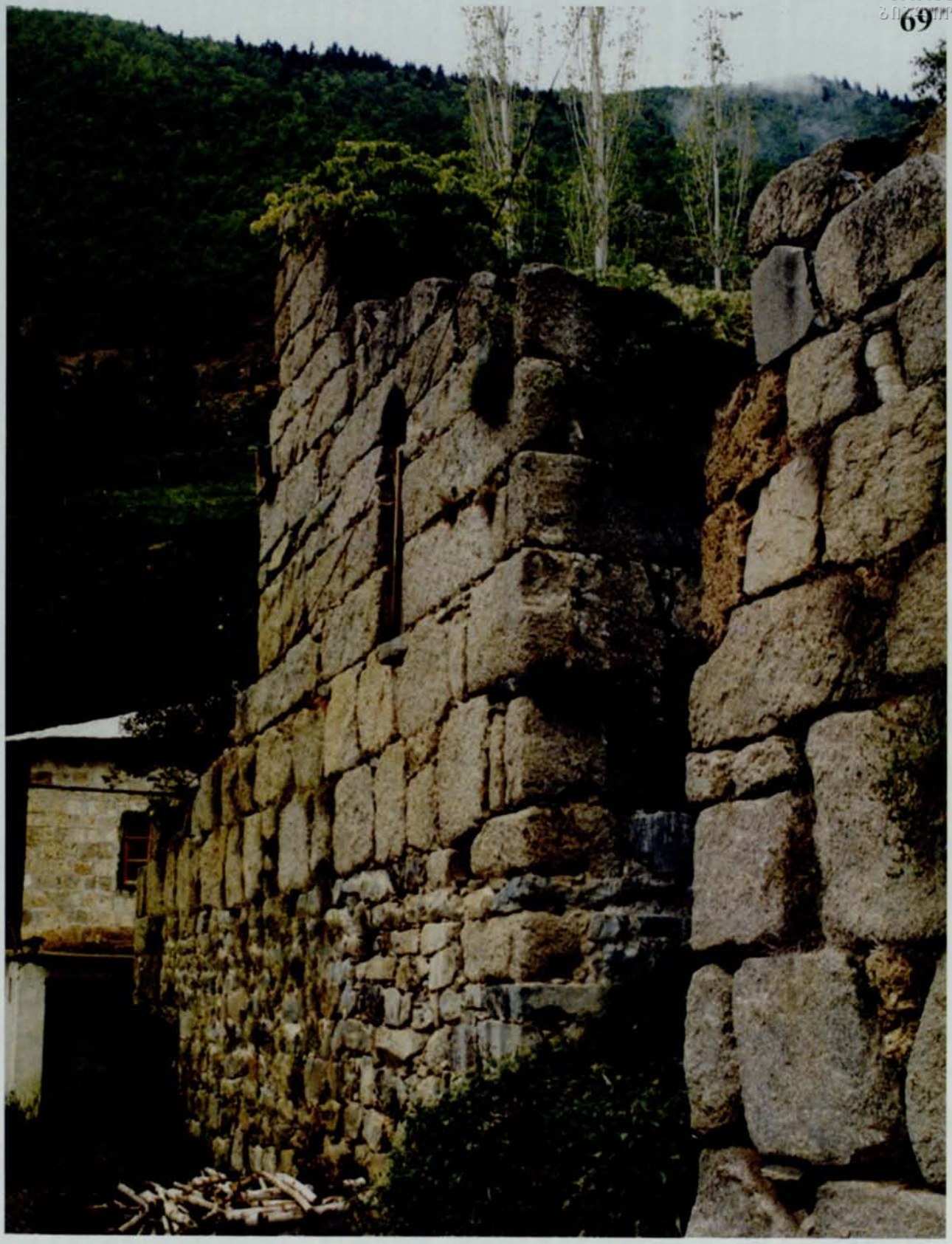

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ხანძთა
Хандзта
Khandzta
Khandzta

71

73

Tao-Klardjeti

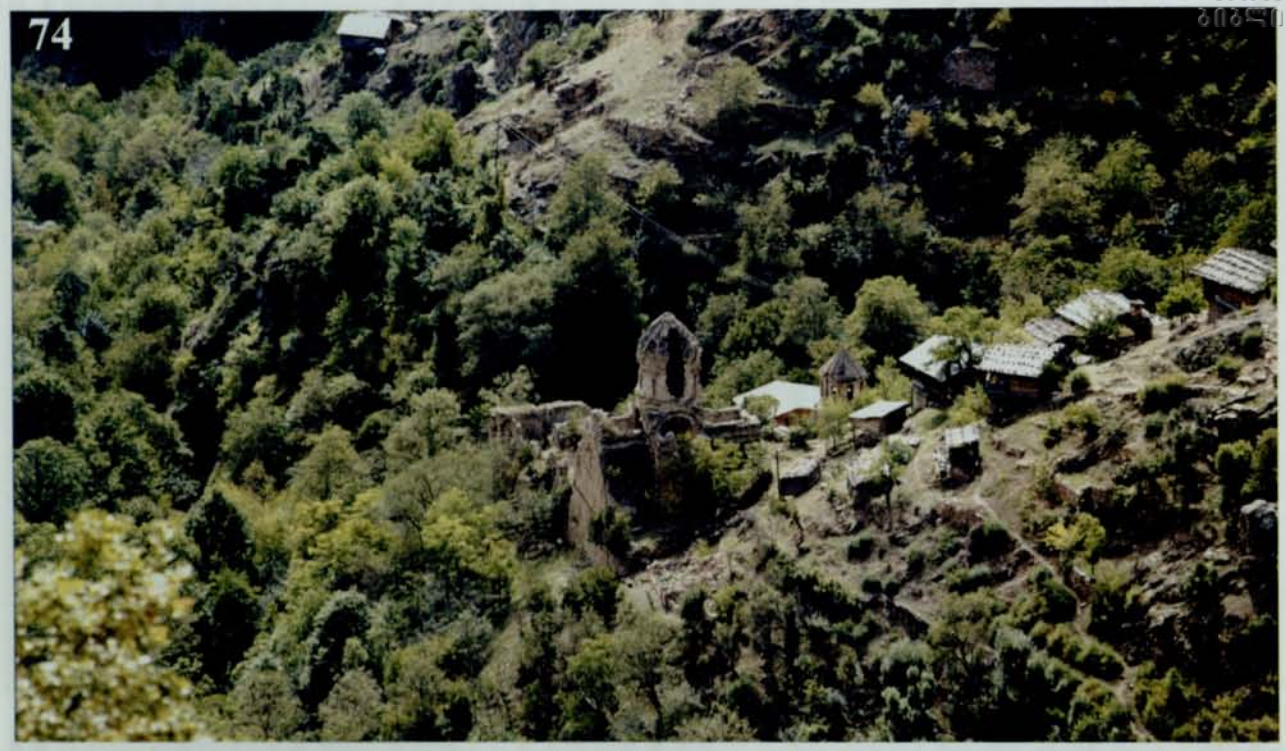
74

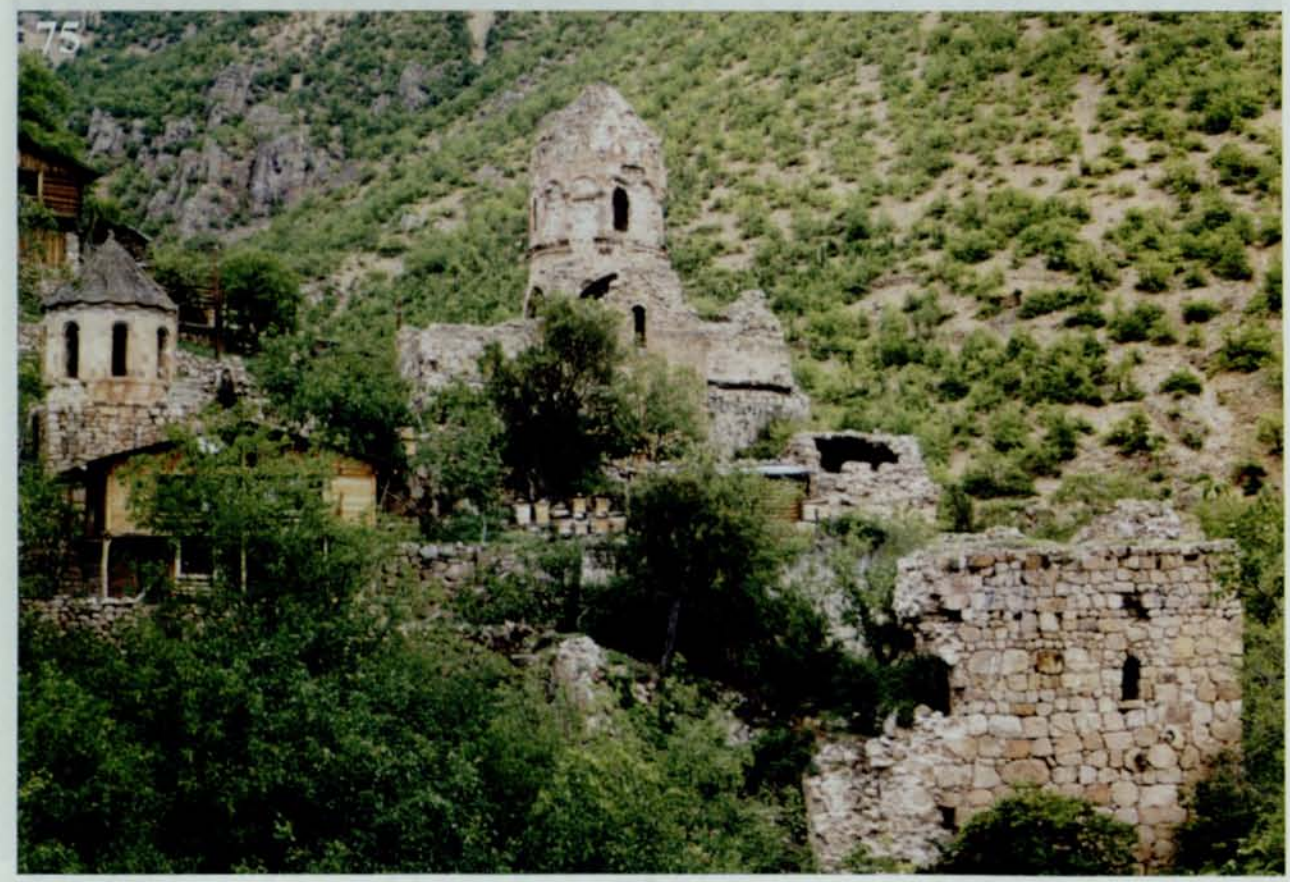
75

ეროვნული ბიბლიოთეკა

707

Tao-Klardjeti

ეროვნული ბიბლიოთეკა

80

81

Tao-Klardjeti

82

Tao-Klardjeti

84

86

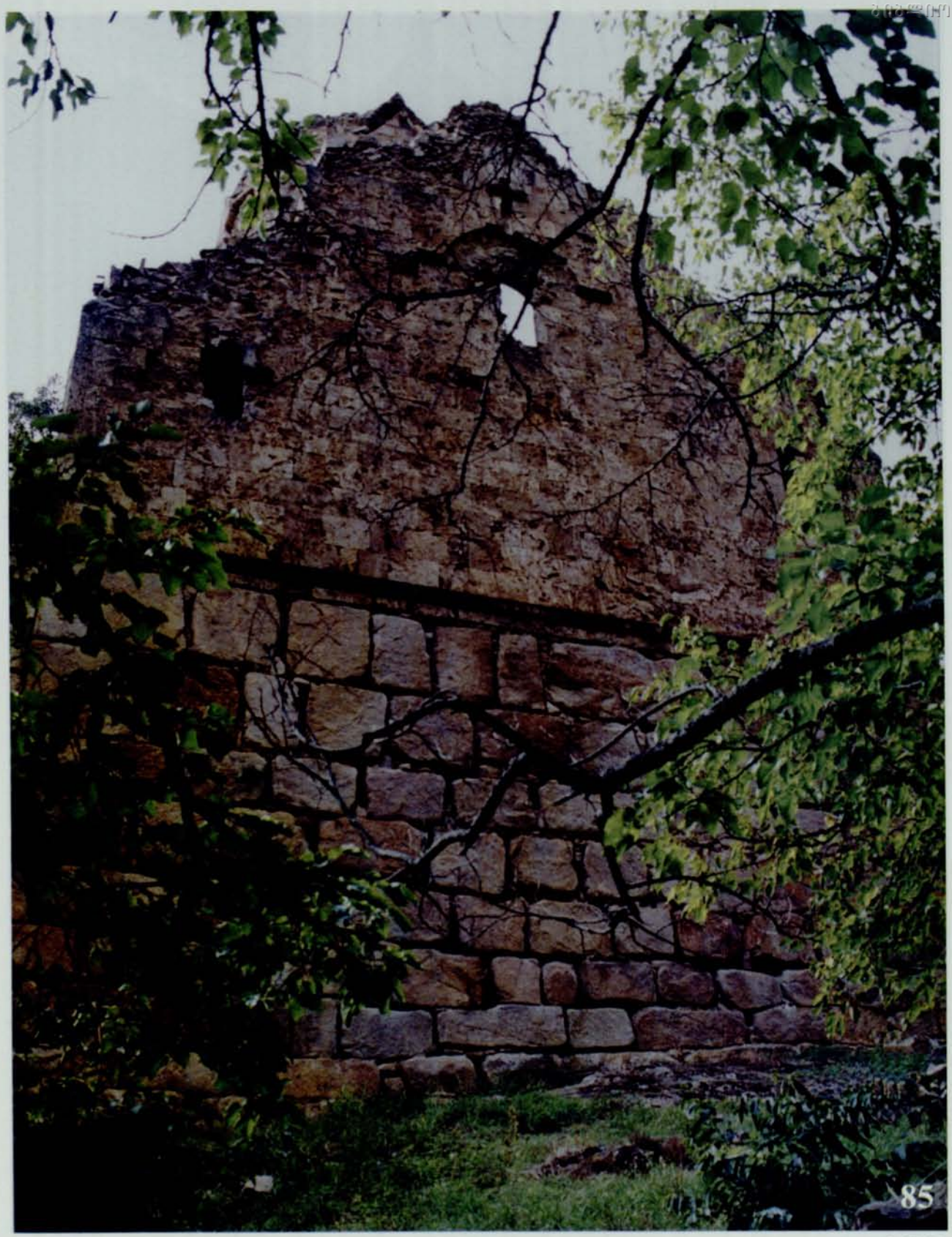
85

87

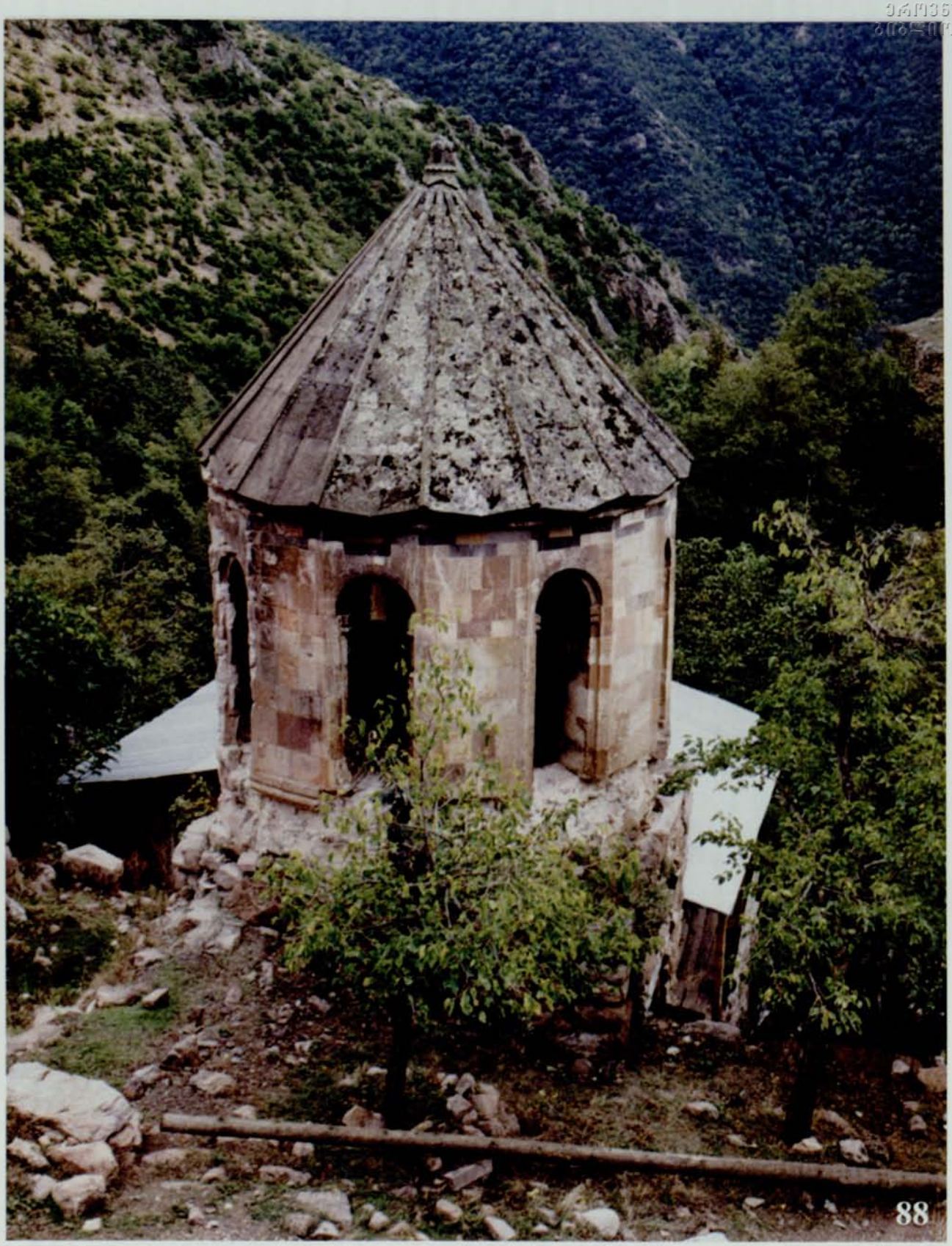
88

89

90

ეროვნული ბიბლიოთეკა

შატბერდი
Шатберди
Shatberdi
Şatberdı

91

92

ენირაბათი (ახალდაბა)
Энирабат (Ахалдаба)
Enirabati(Akhaldaba)
Enirabati(Akhaldaba)

ეროვნული ბიბლიოთეკა

93

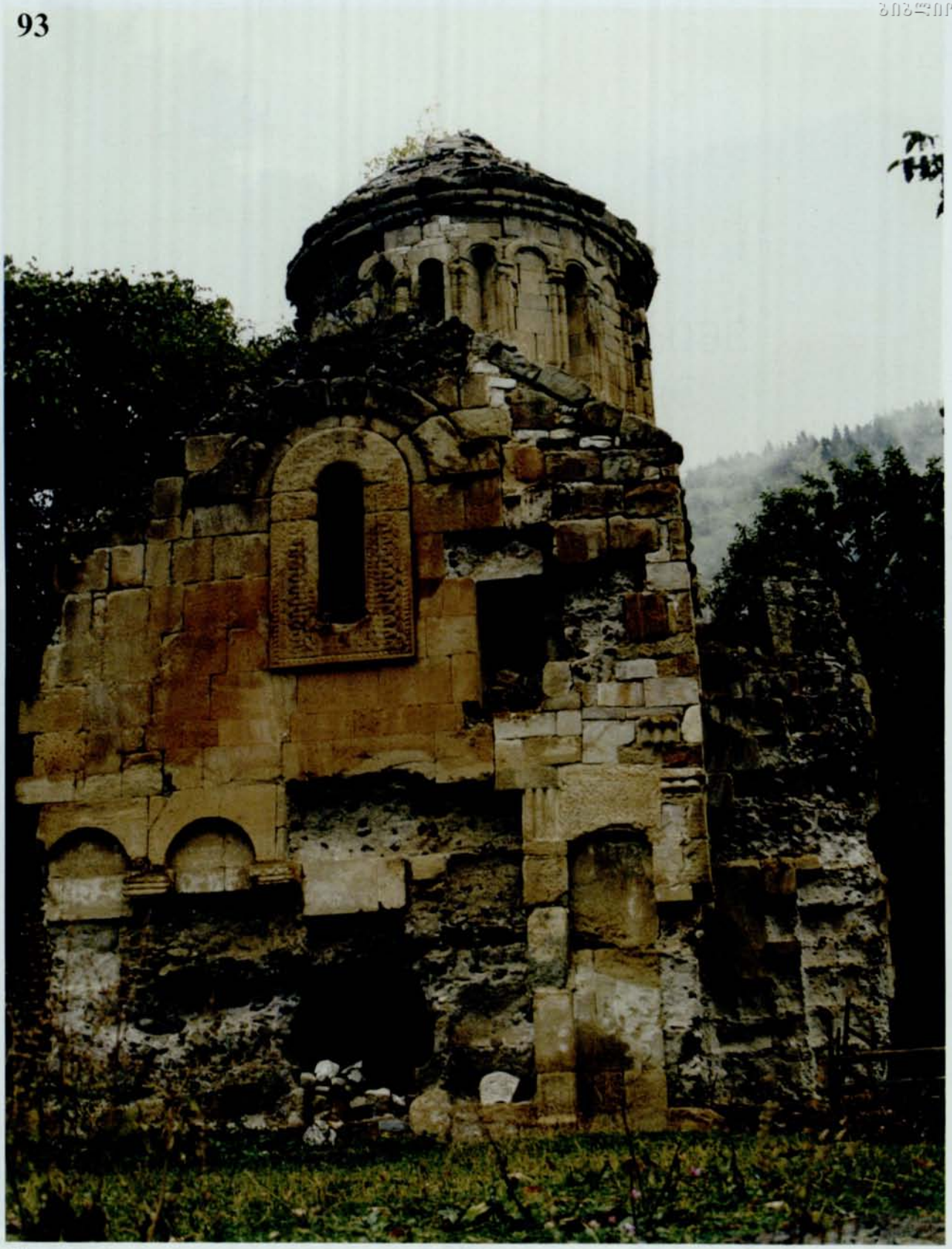

94

95

ეროვნული ბიბლიოთეკა

96

ეროვნული ბიბლიოთეკა

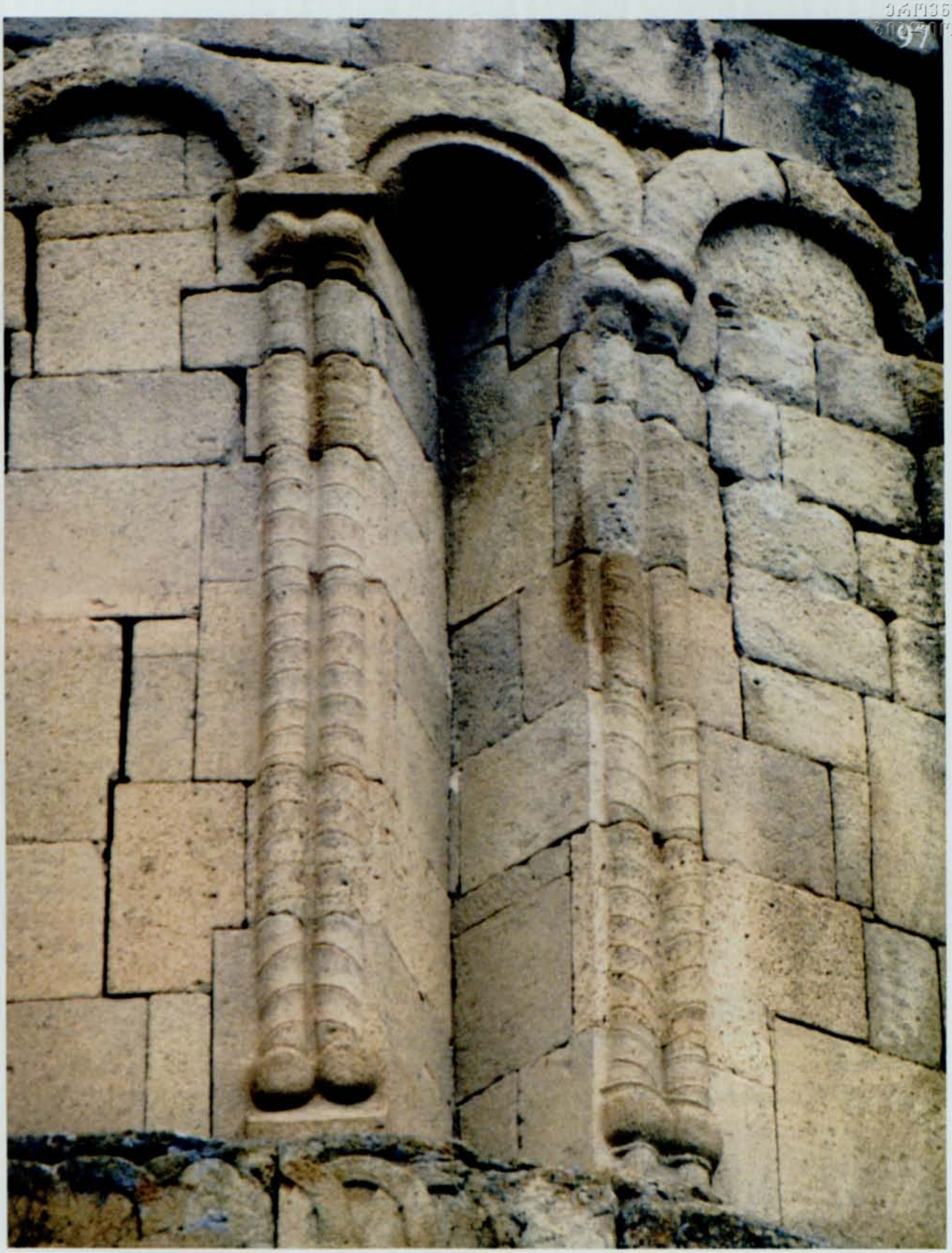

Tao-Klardjeti

98

99

დოლისყანა
Долискана
Doliskana
Doliskhana

100

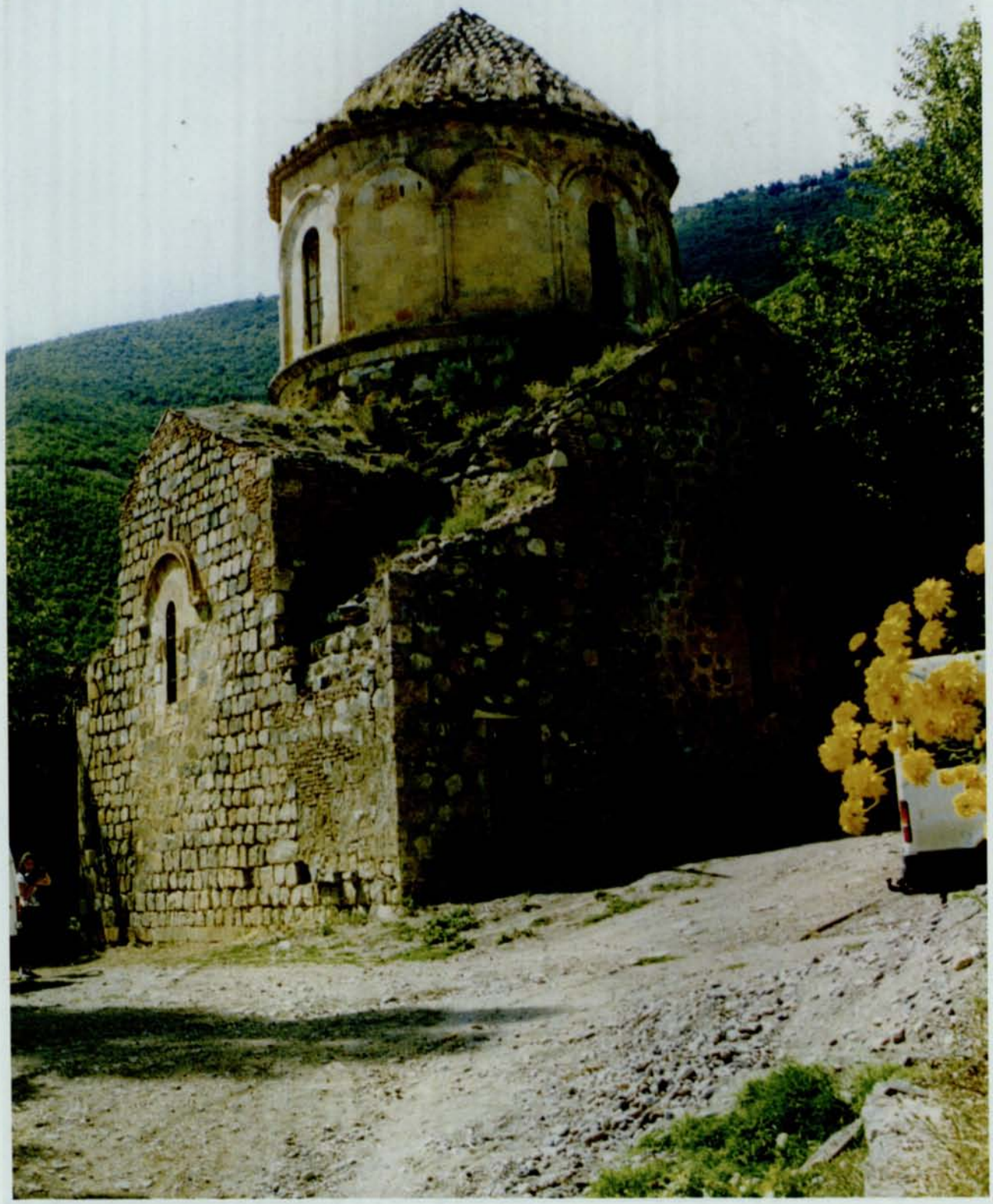

V.Silogava, K.Shengelia

ეროვნული ბიბლიოთეკა

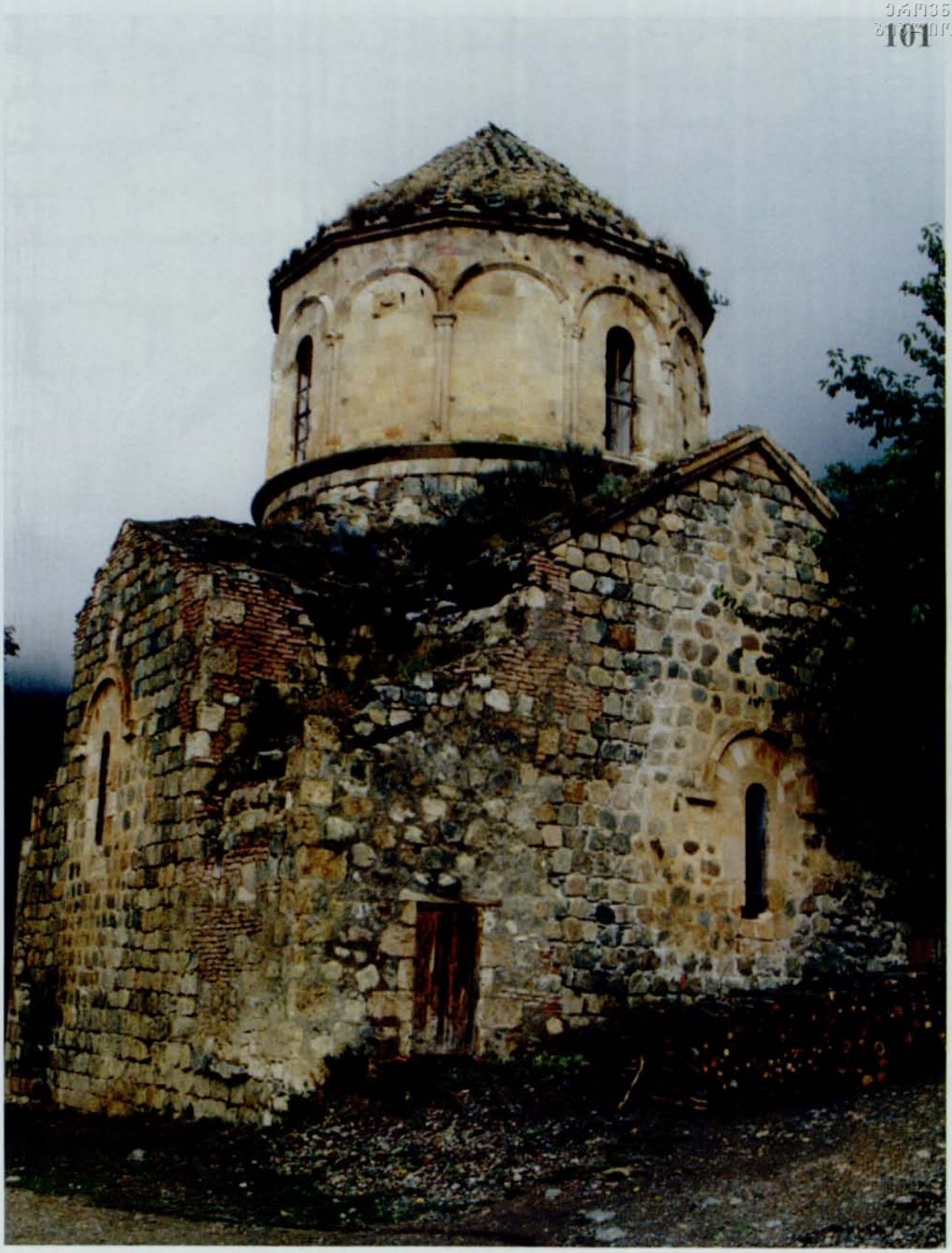

Tao-Klardjeti

ეროვნული ბიბლიოთეკა

102

103

104

105

106

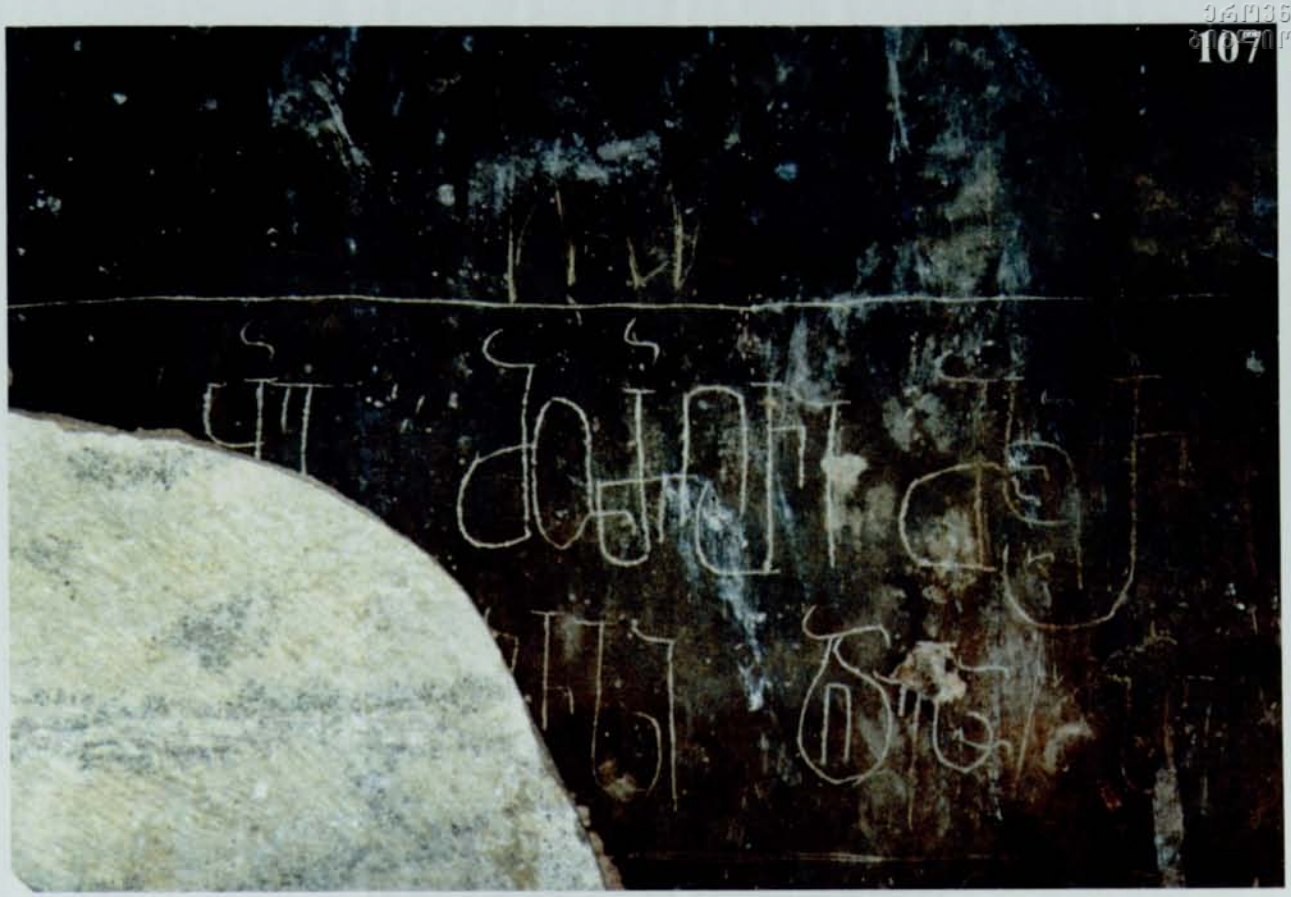

107

108

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

პარხალი
Пархали
Parkhali
Parkhali

111

112

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

113

114

115

116

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

117

118

119

Tao-Klardjeti

120

121

Tao-Klardjeti

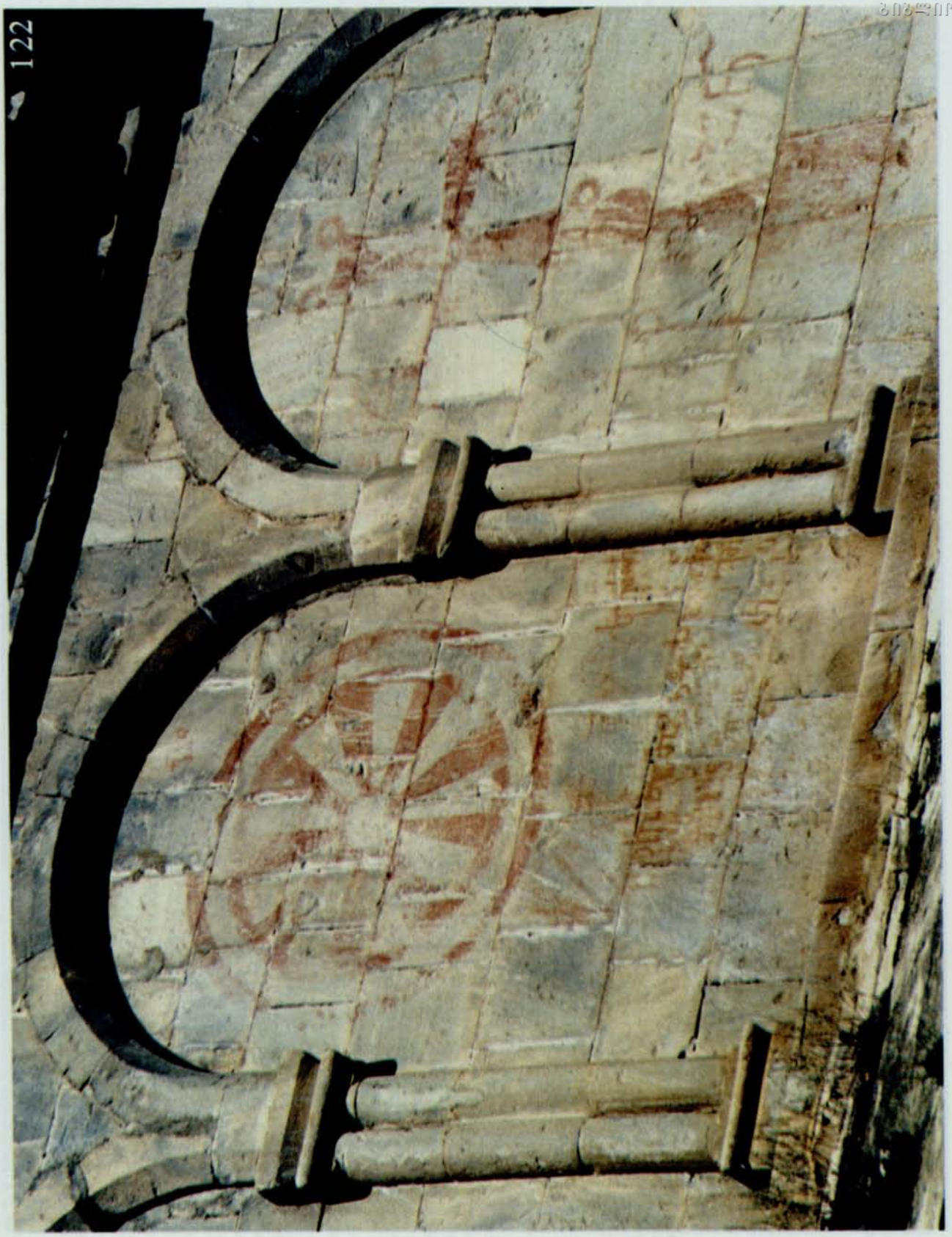
122

ოთხთა ეკლესია
Отхта эклесиа
The church of Otkhta
Dörtlerin kilisesi

124

V.Silogava, K.Shengelia

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

126

127

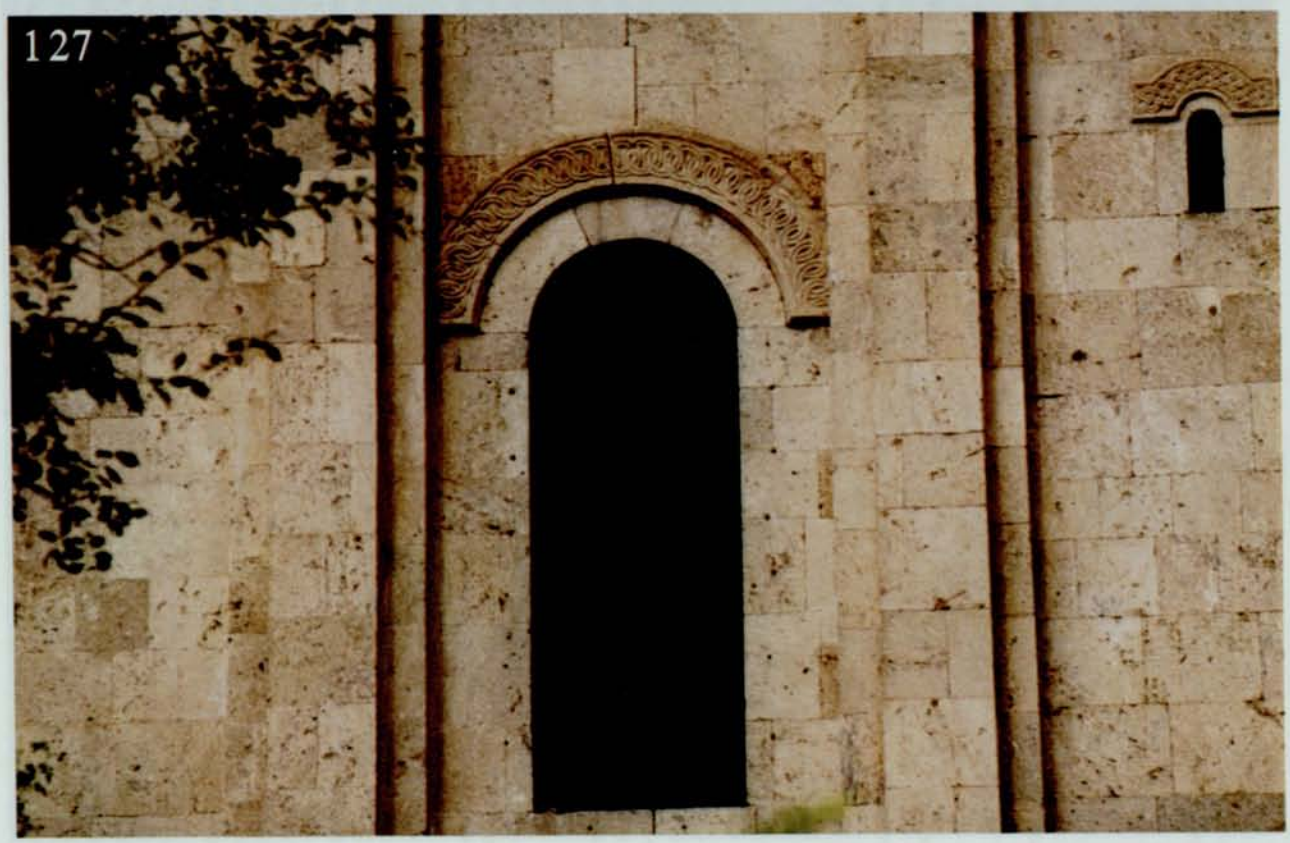

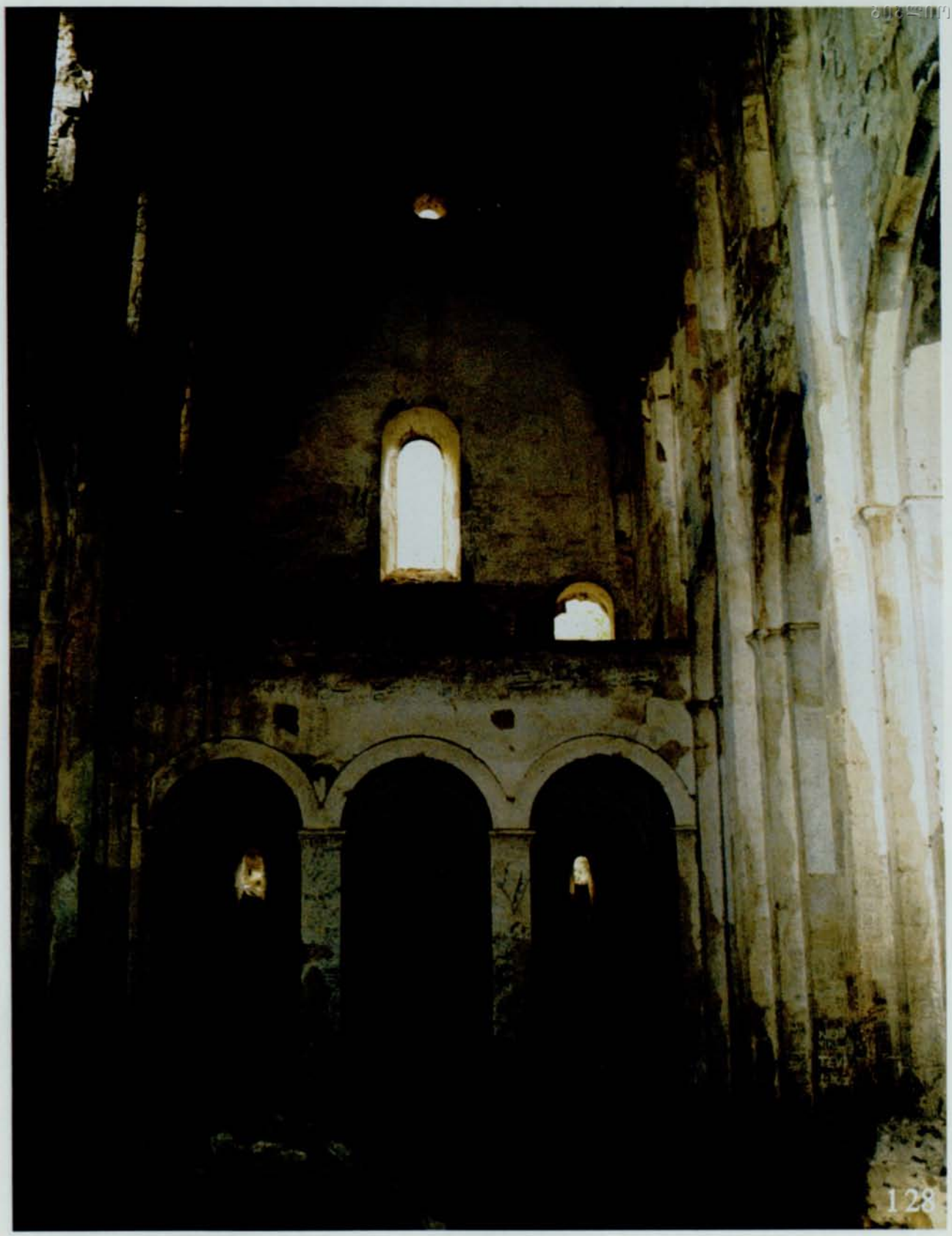
128

ეროვნული ბიბლიოთეკა

129

130

Tao-Klardjeti

131

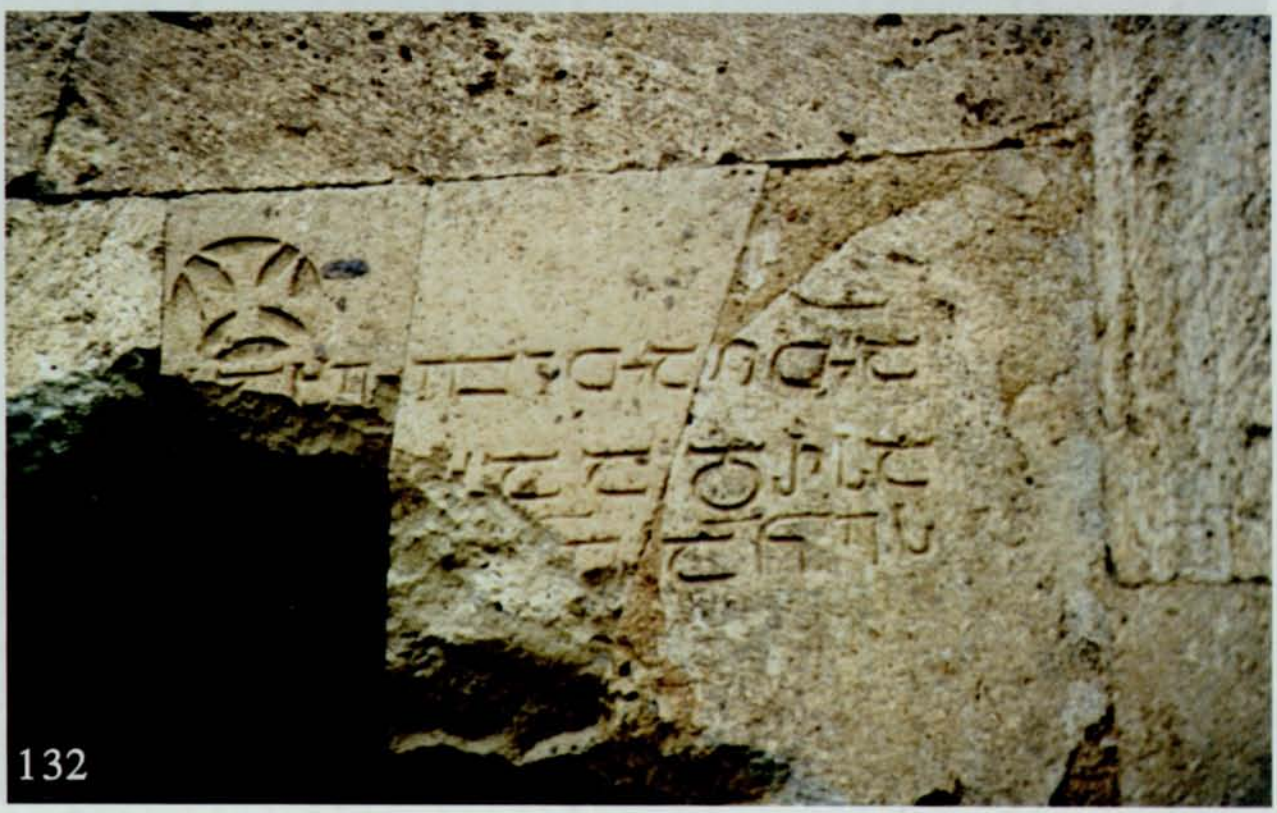

132

ეროვნული ბიბლიოთეკა

133

134

135

Tao-Klardjeti

136

138

ოშკი
Ошки
Oshki
Oşki

140

141

142

ეროვნული ბიბლიოთეკა
143

Tao-Klardjeti

144

145

145

147

148

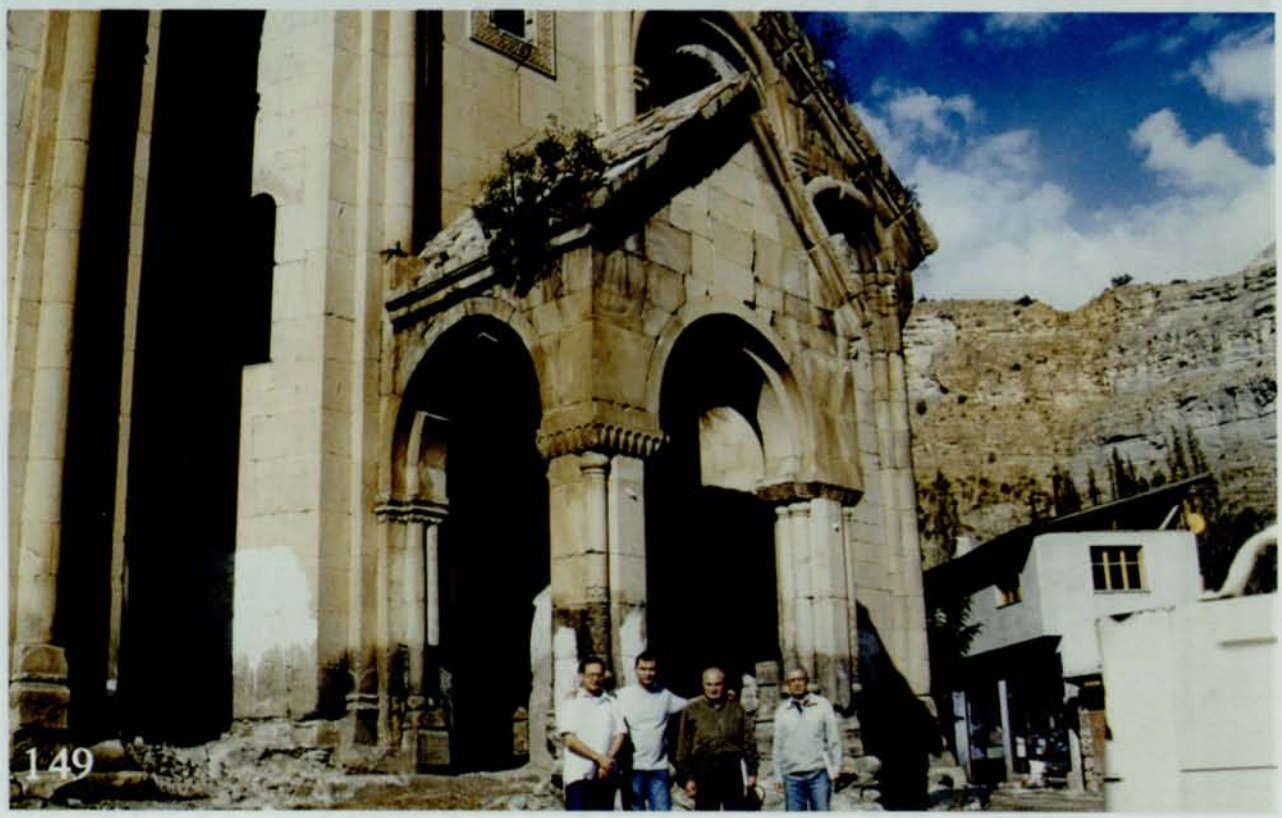

149

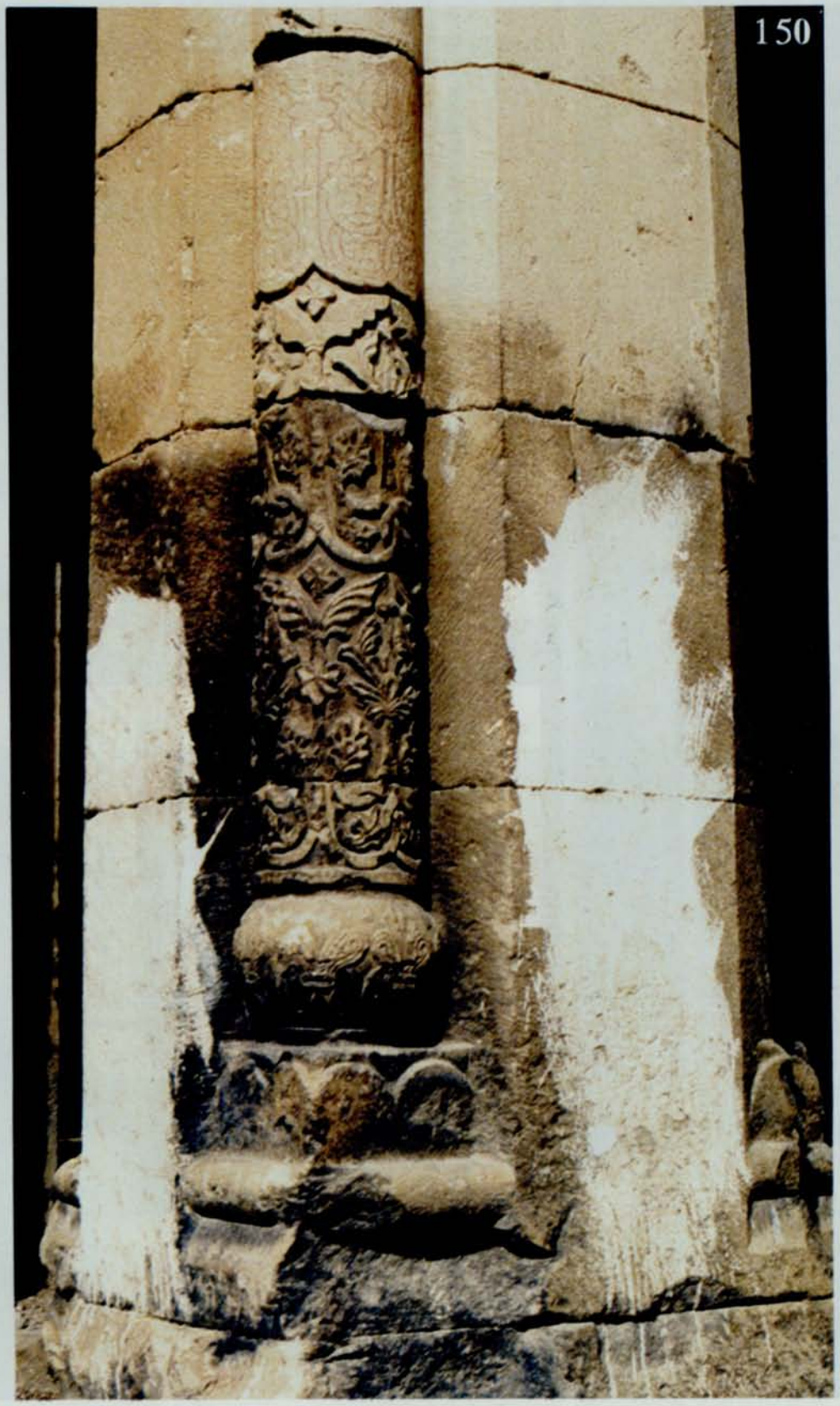
150

151

152

153

154

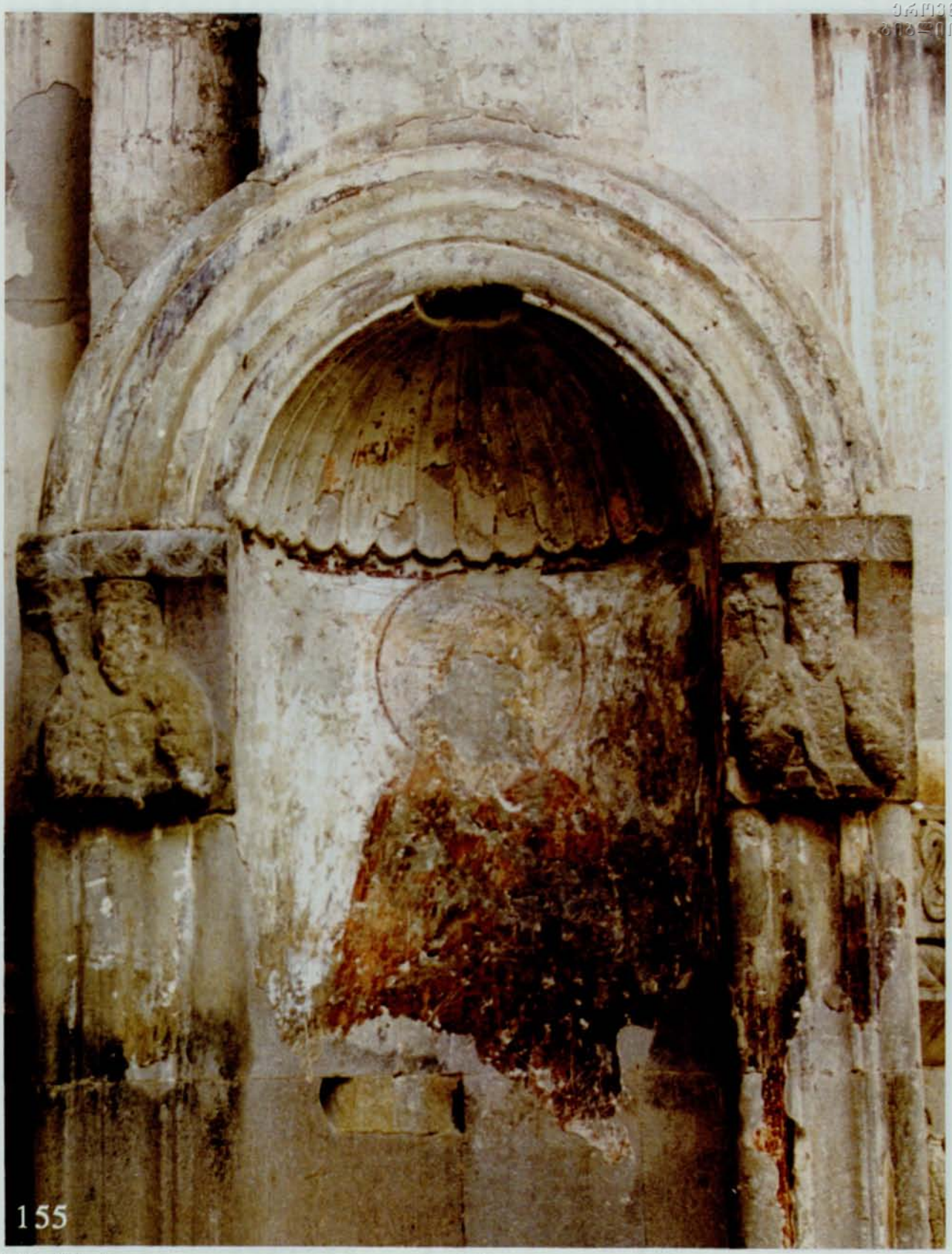

155

156

157

158

159

160

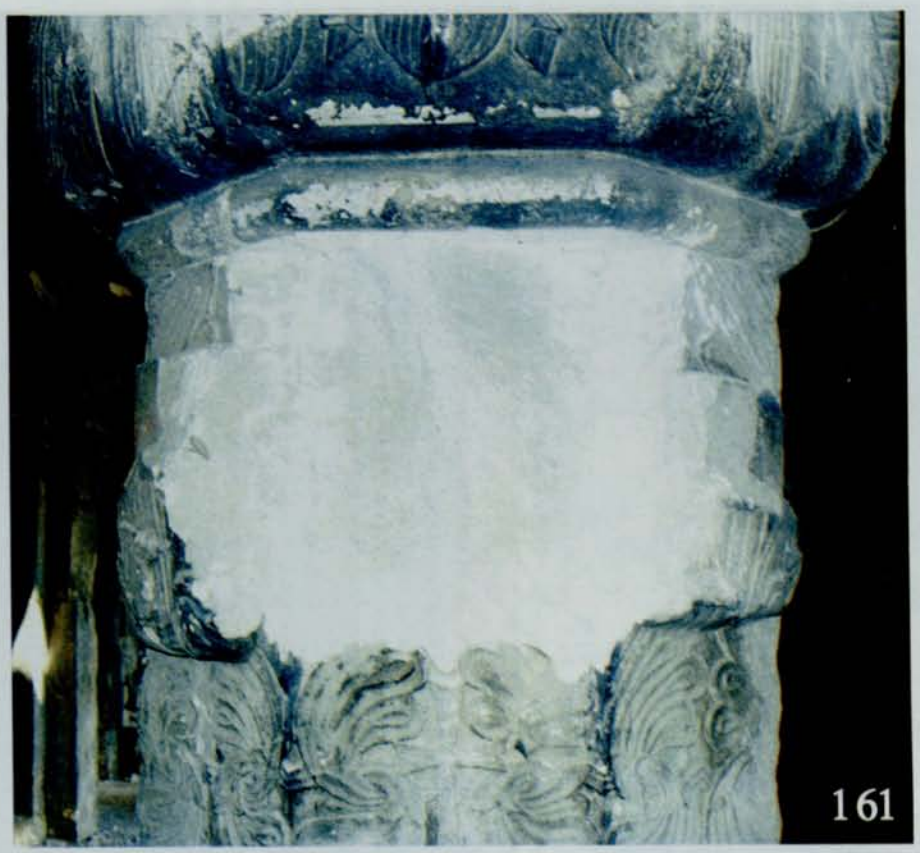

161

162

163

164

165

166

167

168

169

ეროვნული ბიბლიოთეკა

170

171

172

173

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

174

175

176

177

178

179

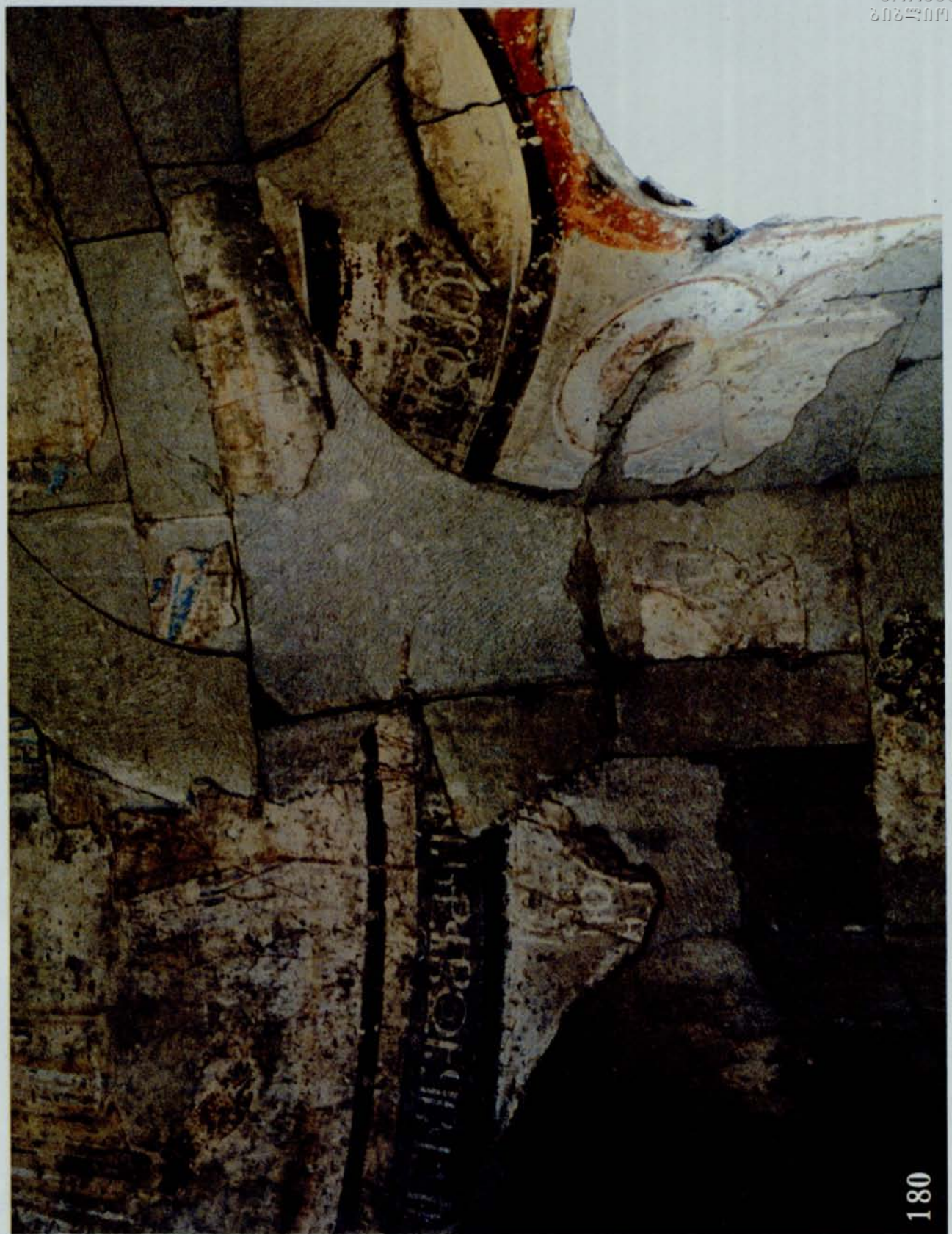
180

183

184

185

186

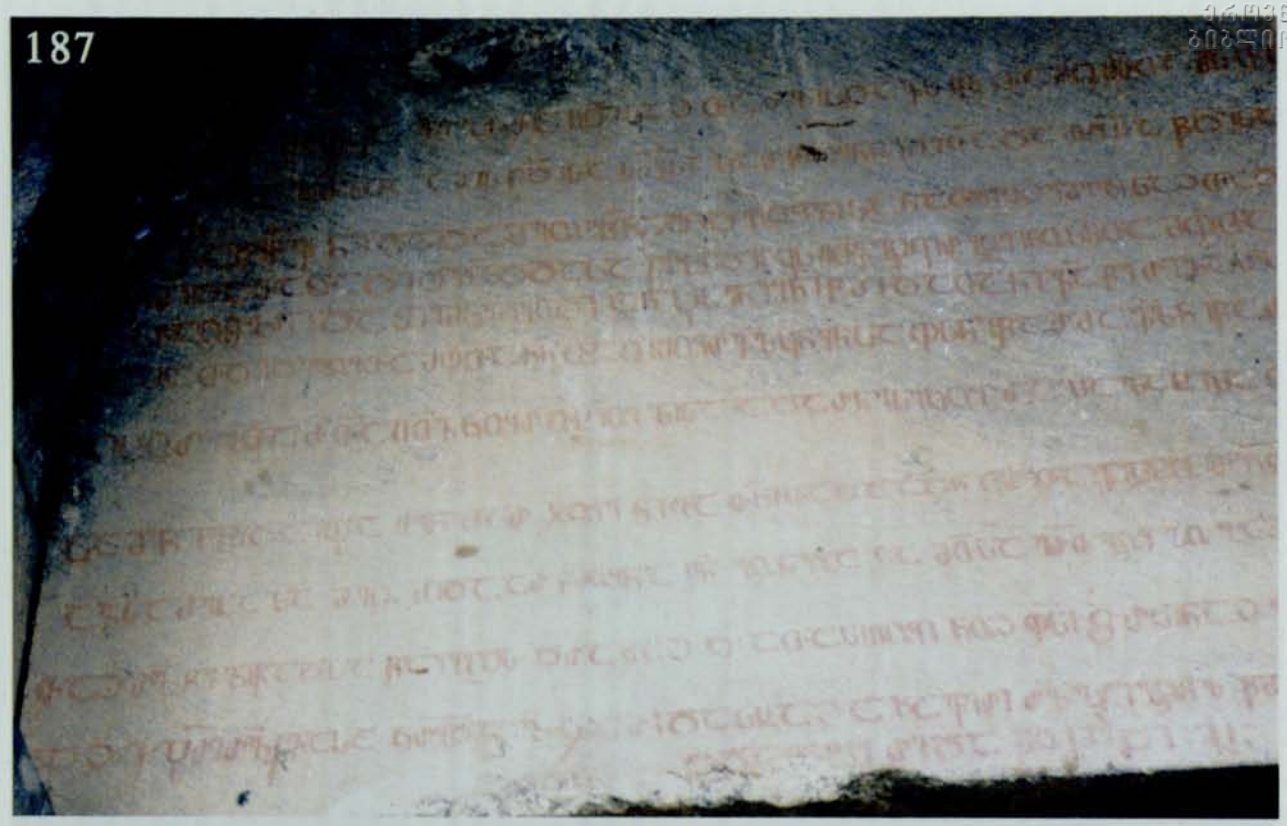
187

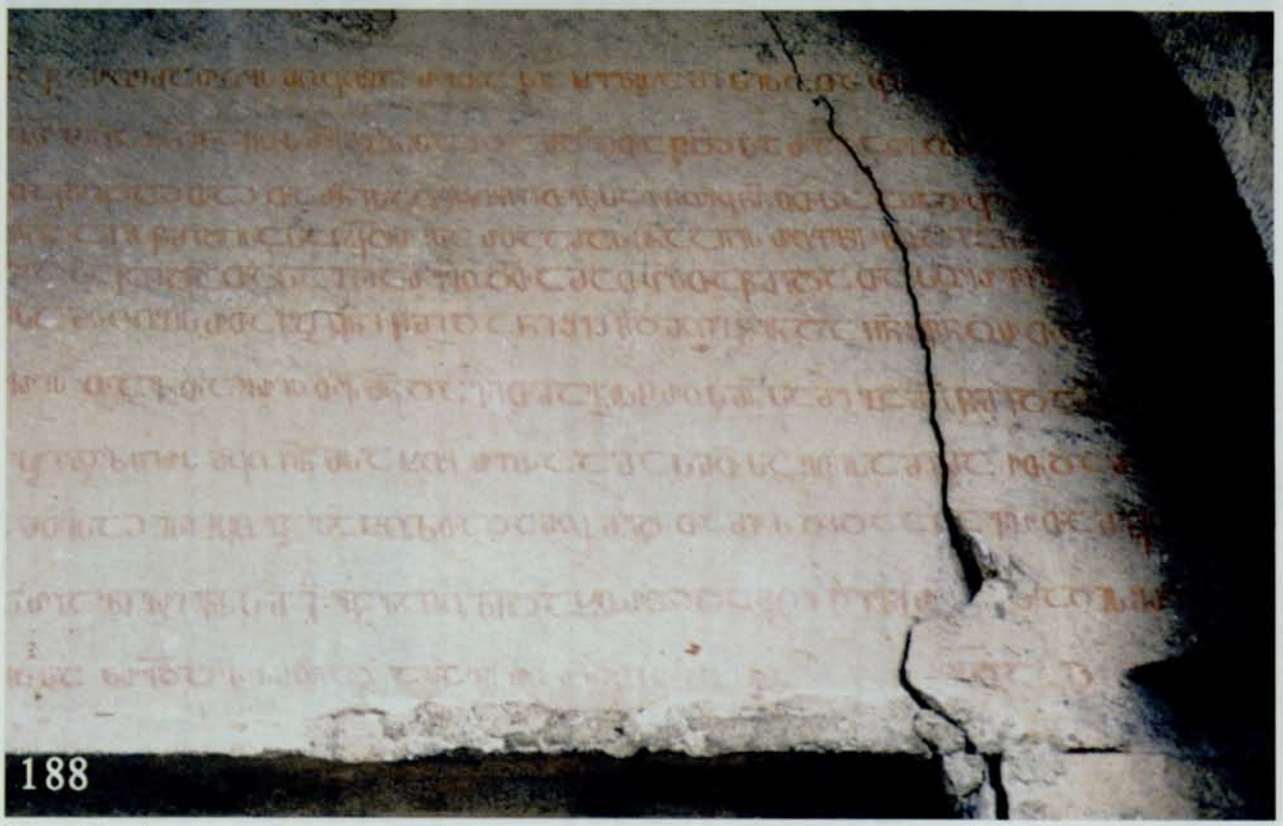
188

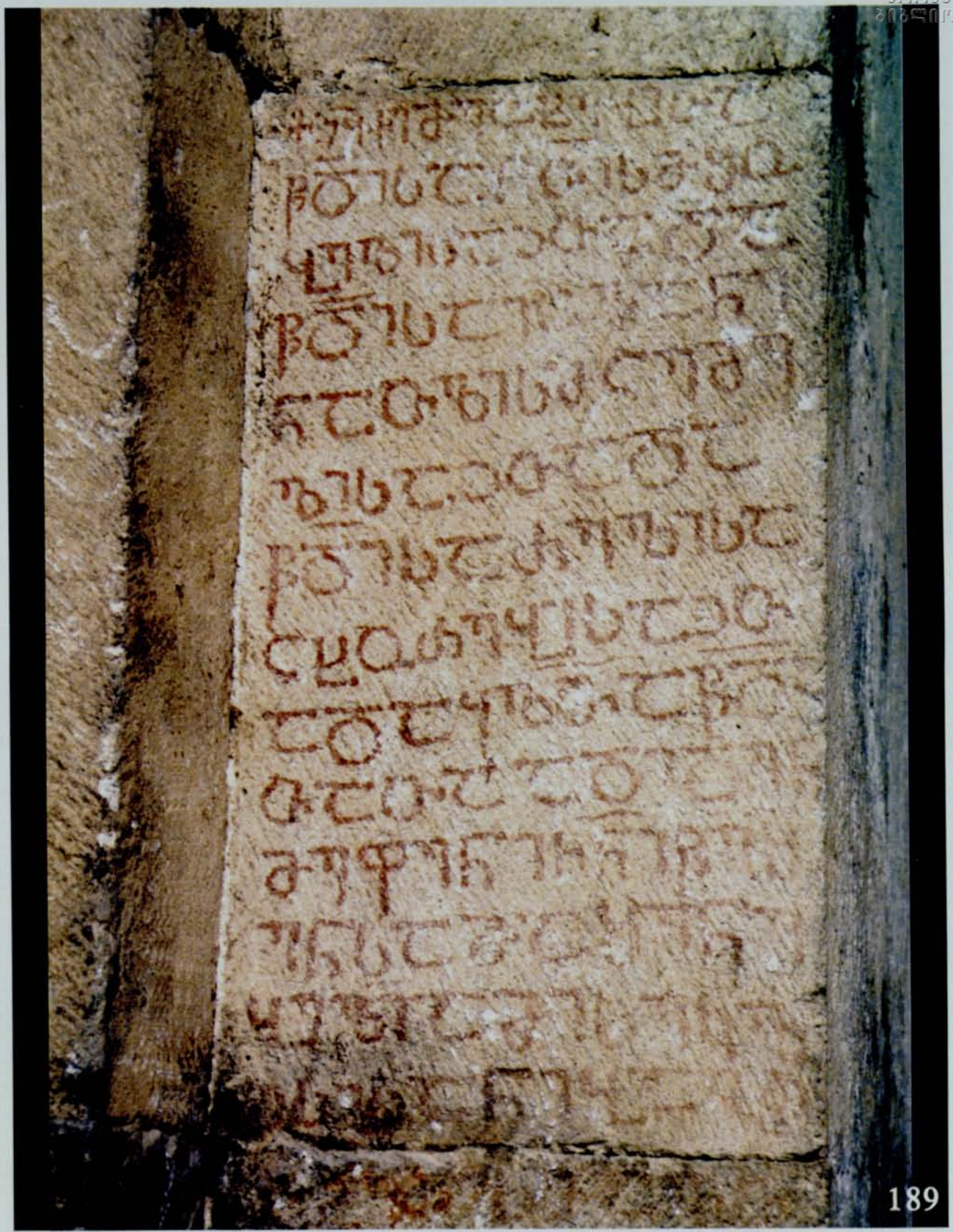
189

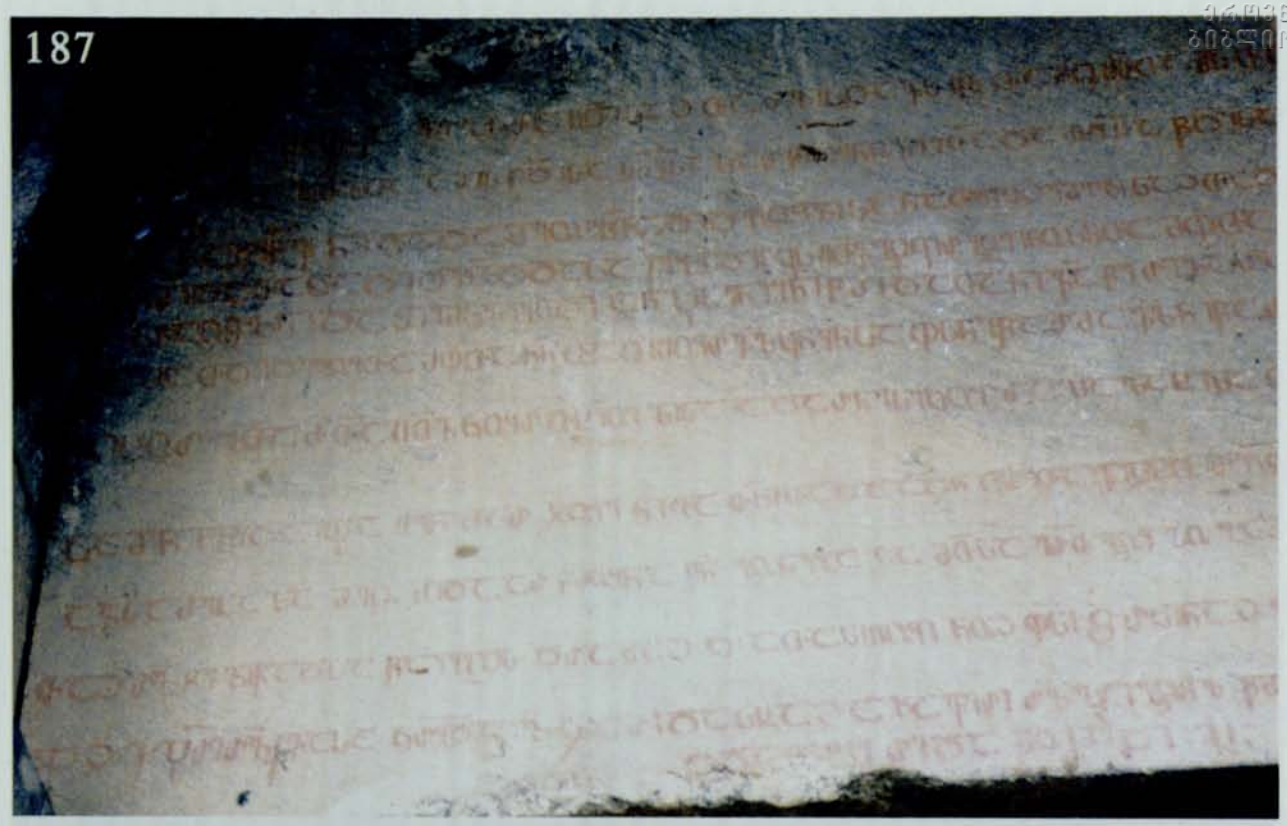
187

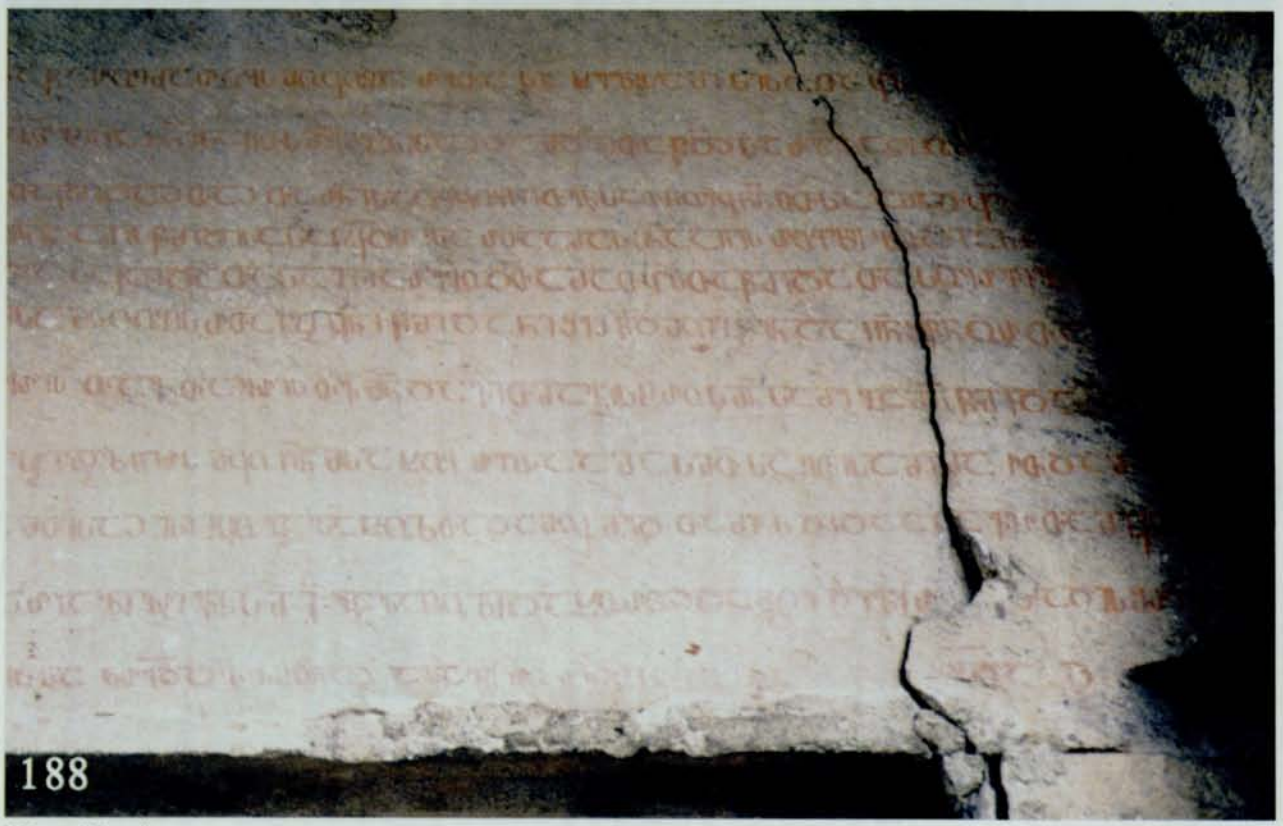
188

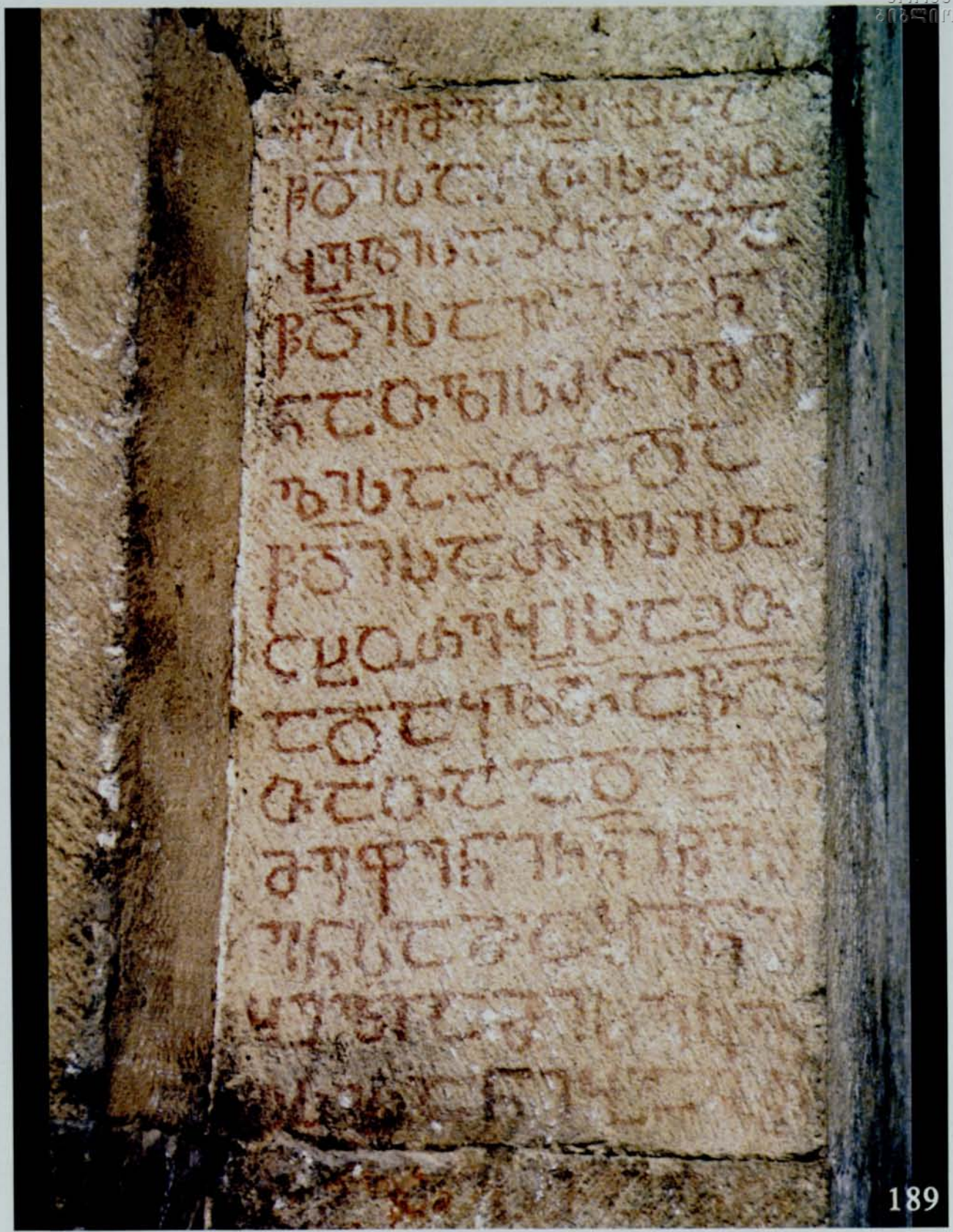
189

191

192

ეროვნული ბიბლიოთეკა

194

195

196

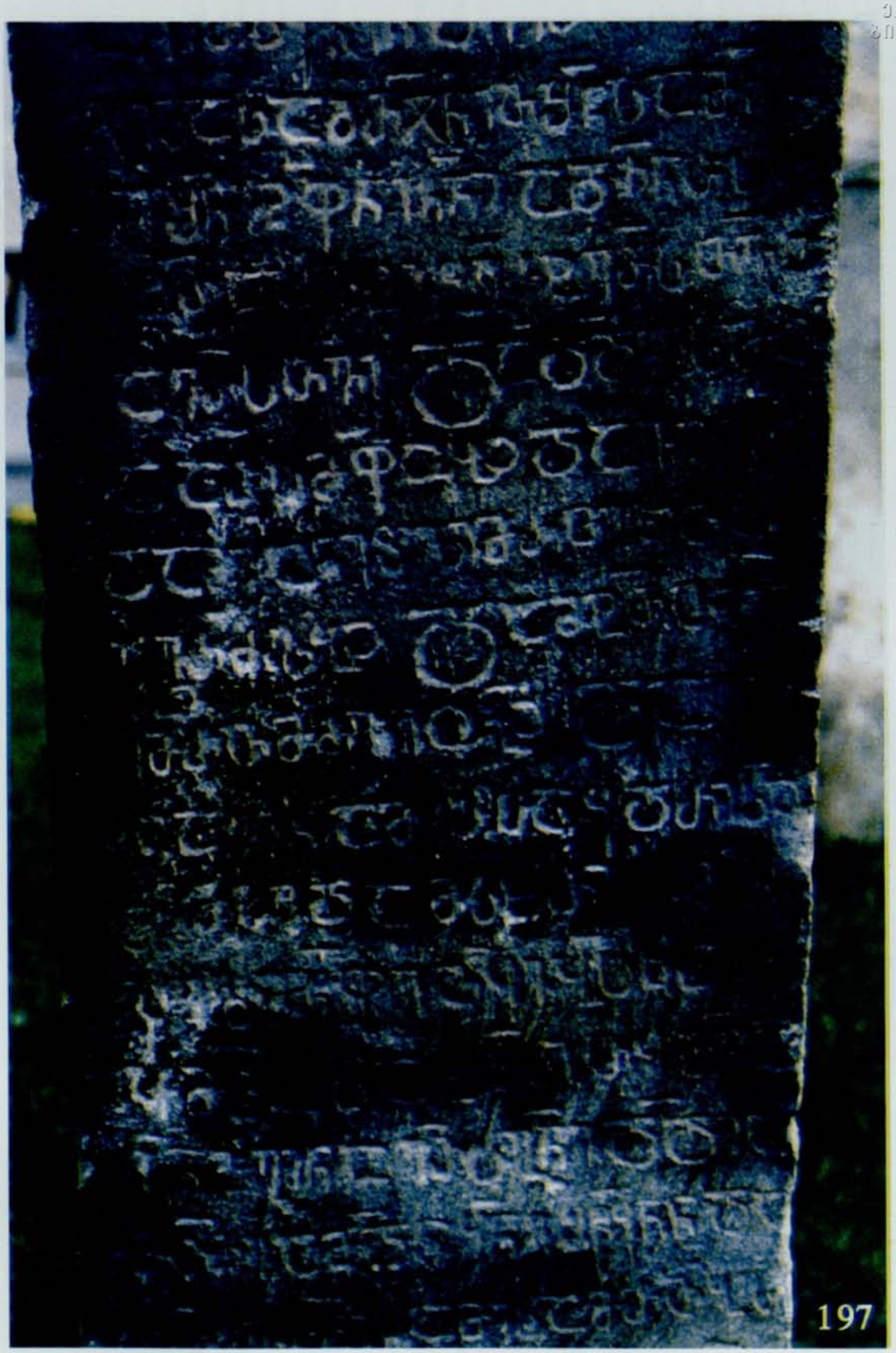
197

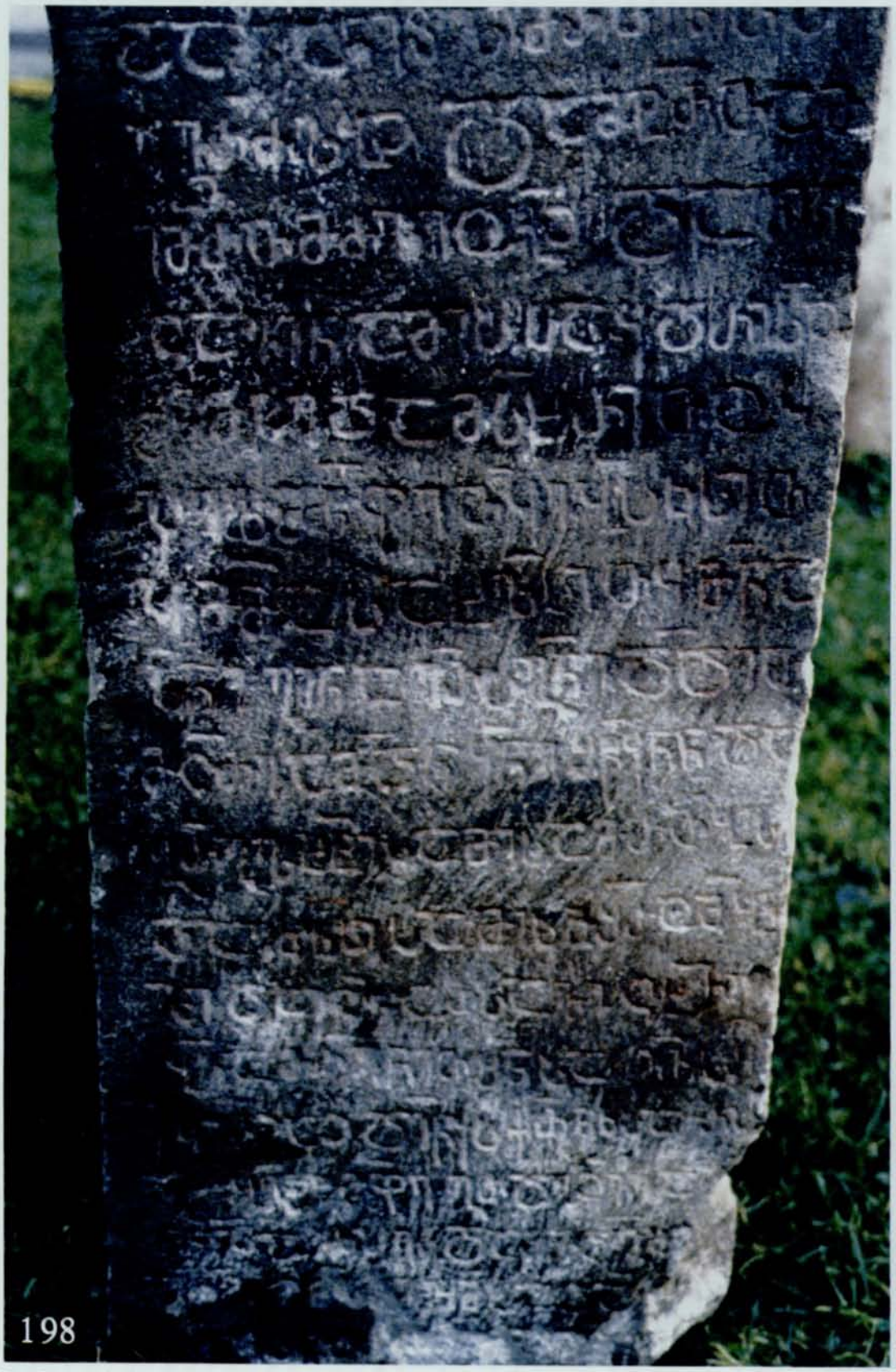

198

199

200

201

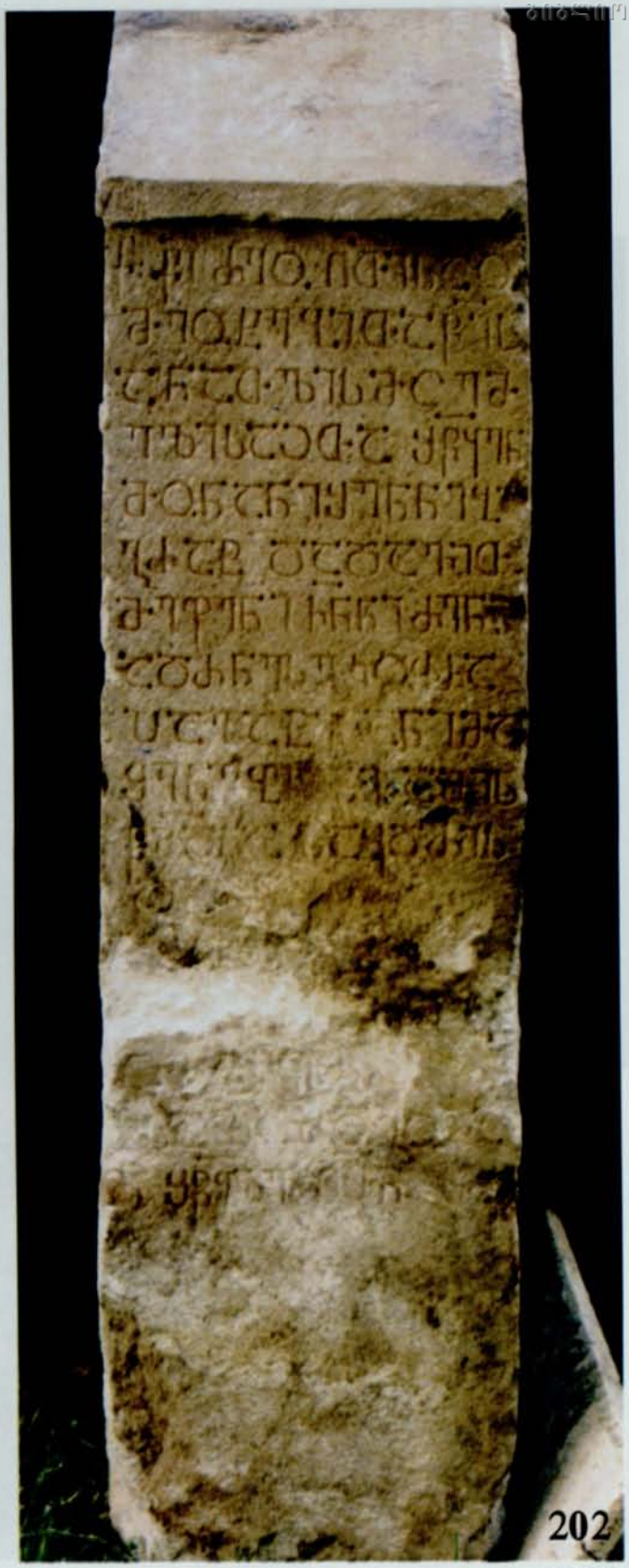

202

203

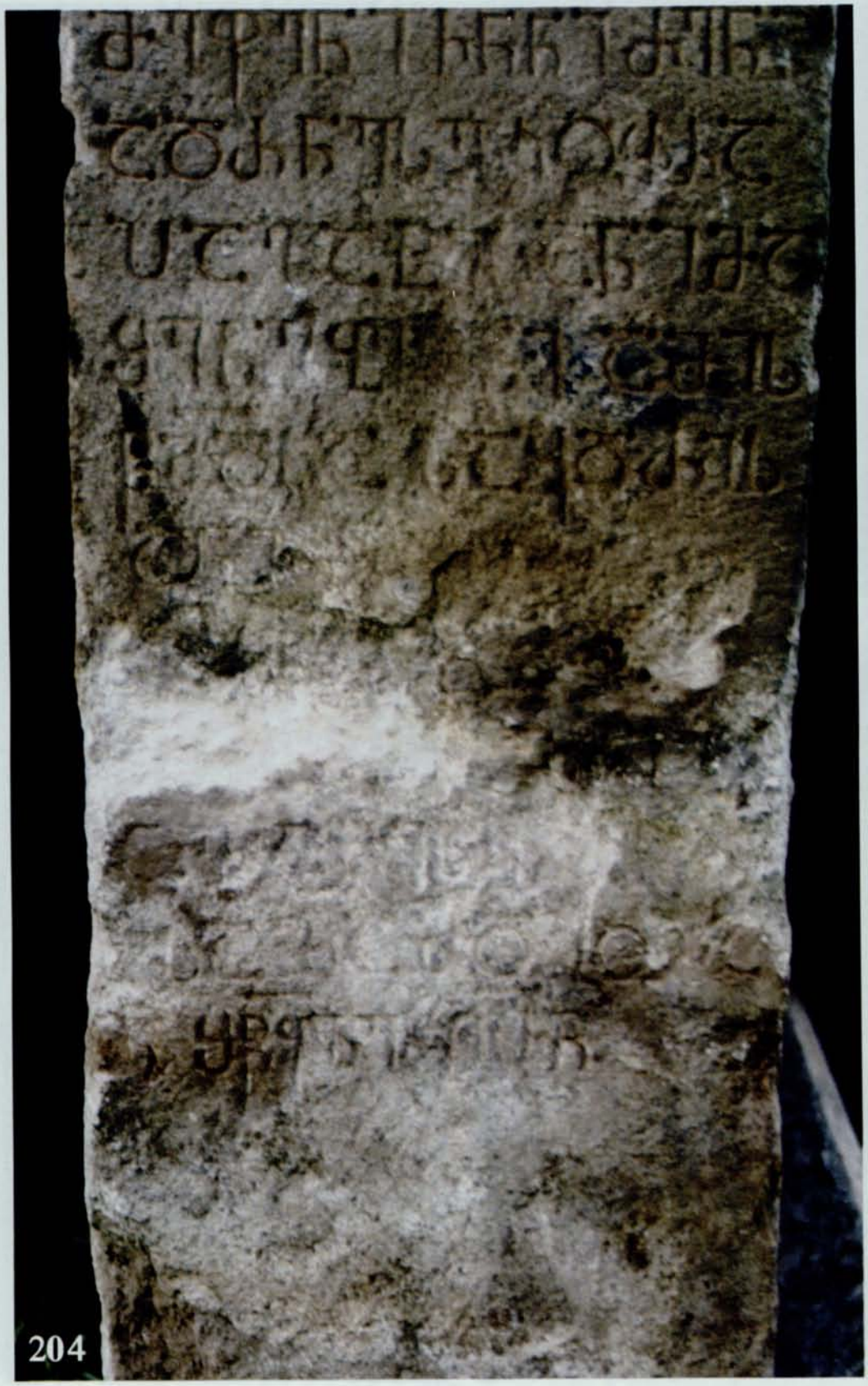
204

205

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ხახული

Хахули

Khakhuli

Khakhuli

206

207

208

209

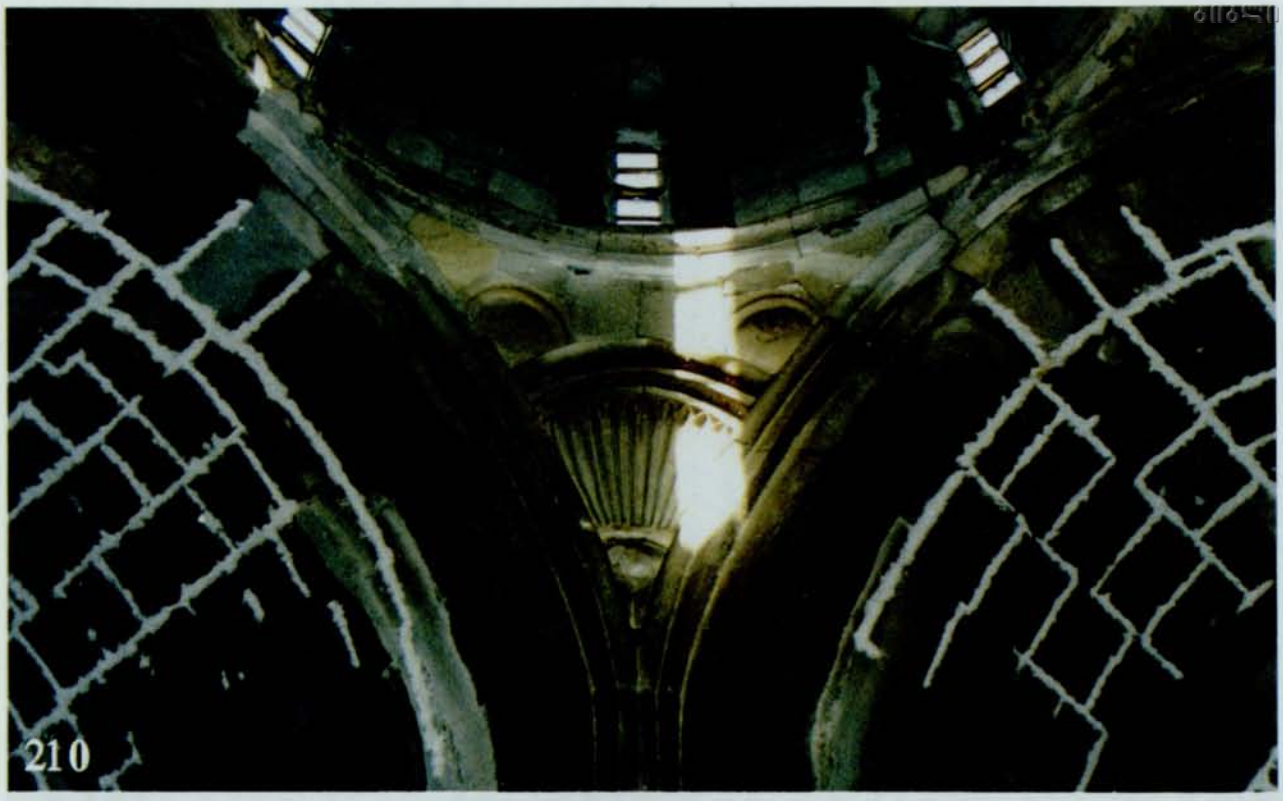

210

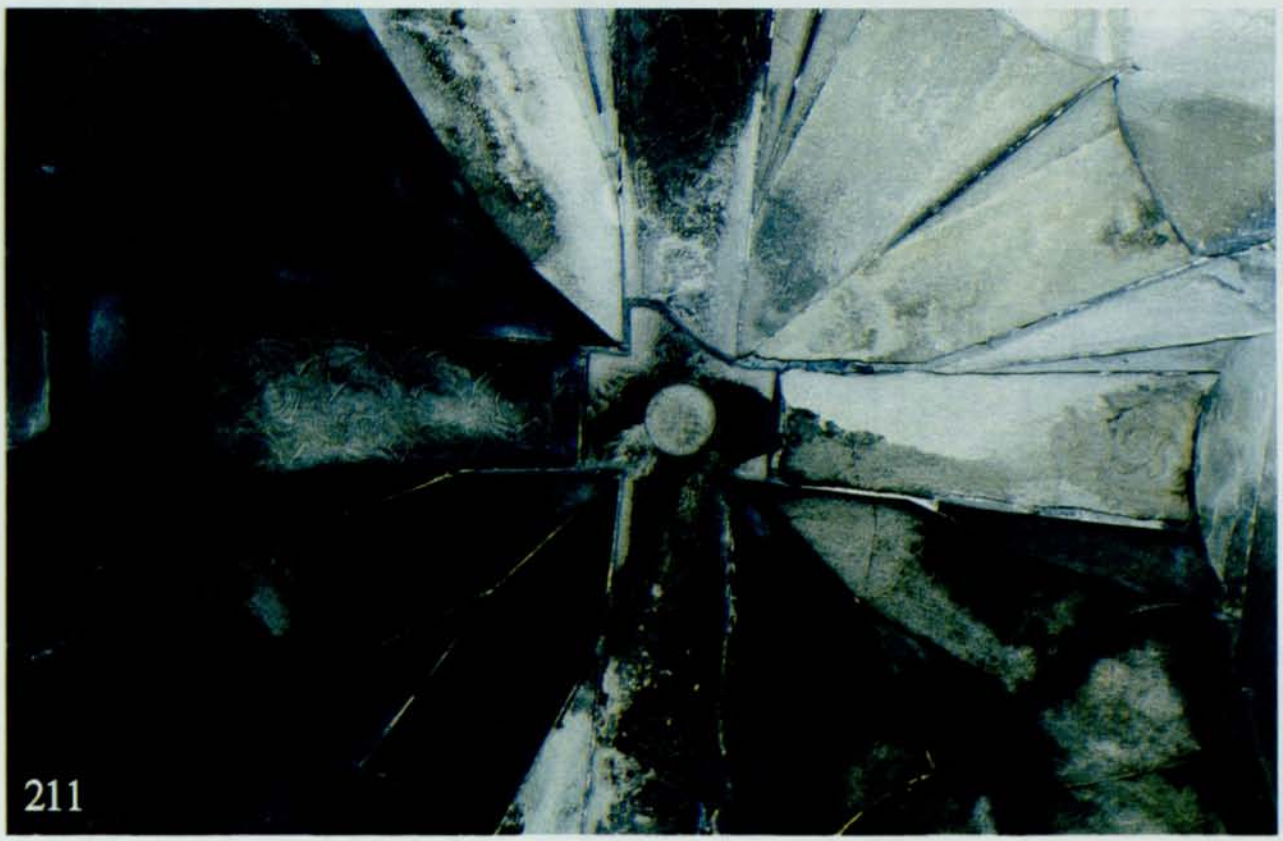

211

212

ეროვნული ბიბლიოთეკა

213

215

ეროვნული ბიბლიოთეკა

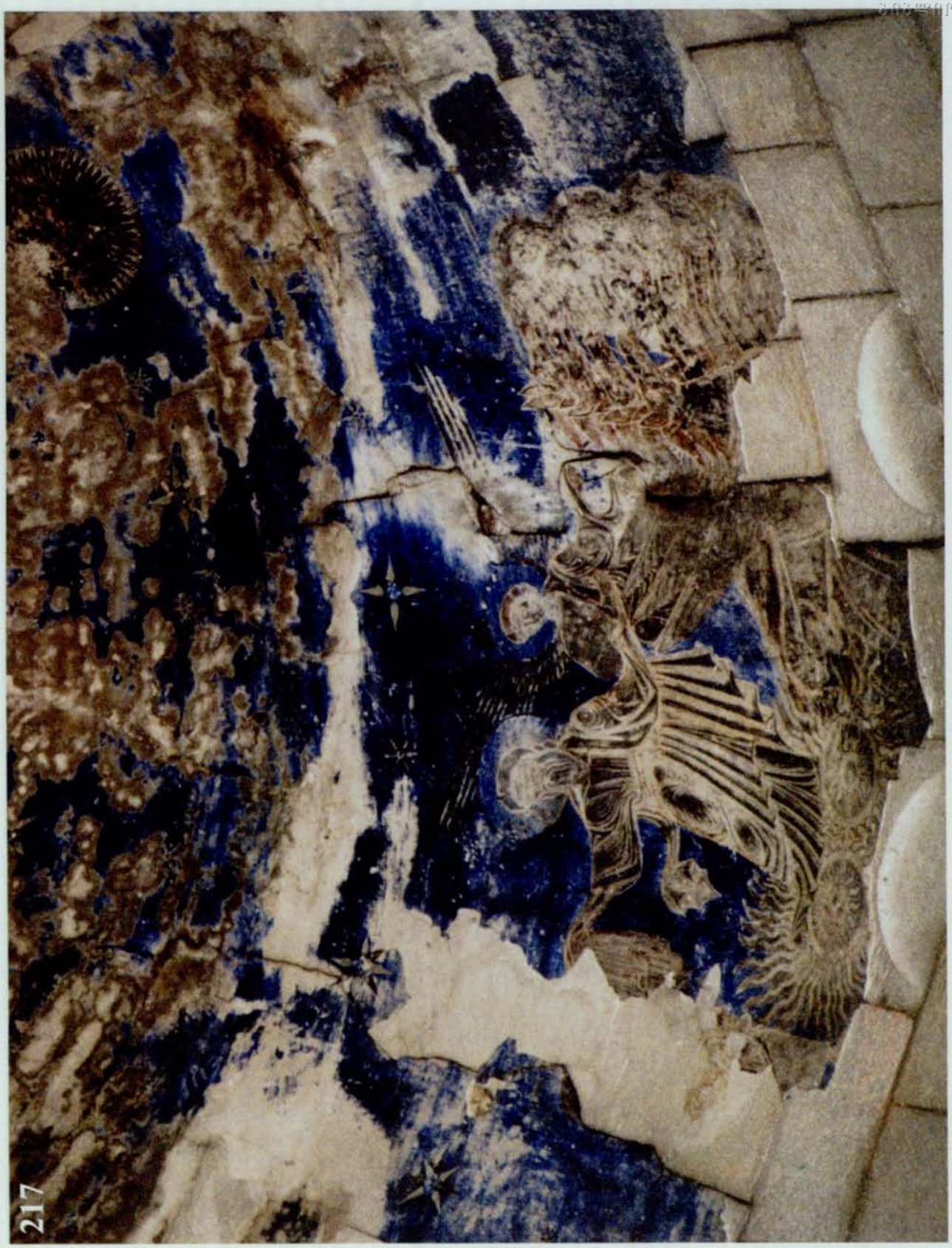

217

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ხახული, მცირე ეკლესია
Хахули, малая церковь
Khakhuli, a small church
Khakhuli, küçük kilise

218

V.Silogava, K.Shengelia

219

220

221

V.Silogava, K.Shengelia

ტბეთი
Тбети
Tbeti
Tbeti

224

V.Silogava, K.Shengelia

225

Tao-Klardjeti

ეროვნული ბიბლიოთეკა

226

227

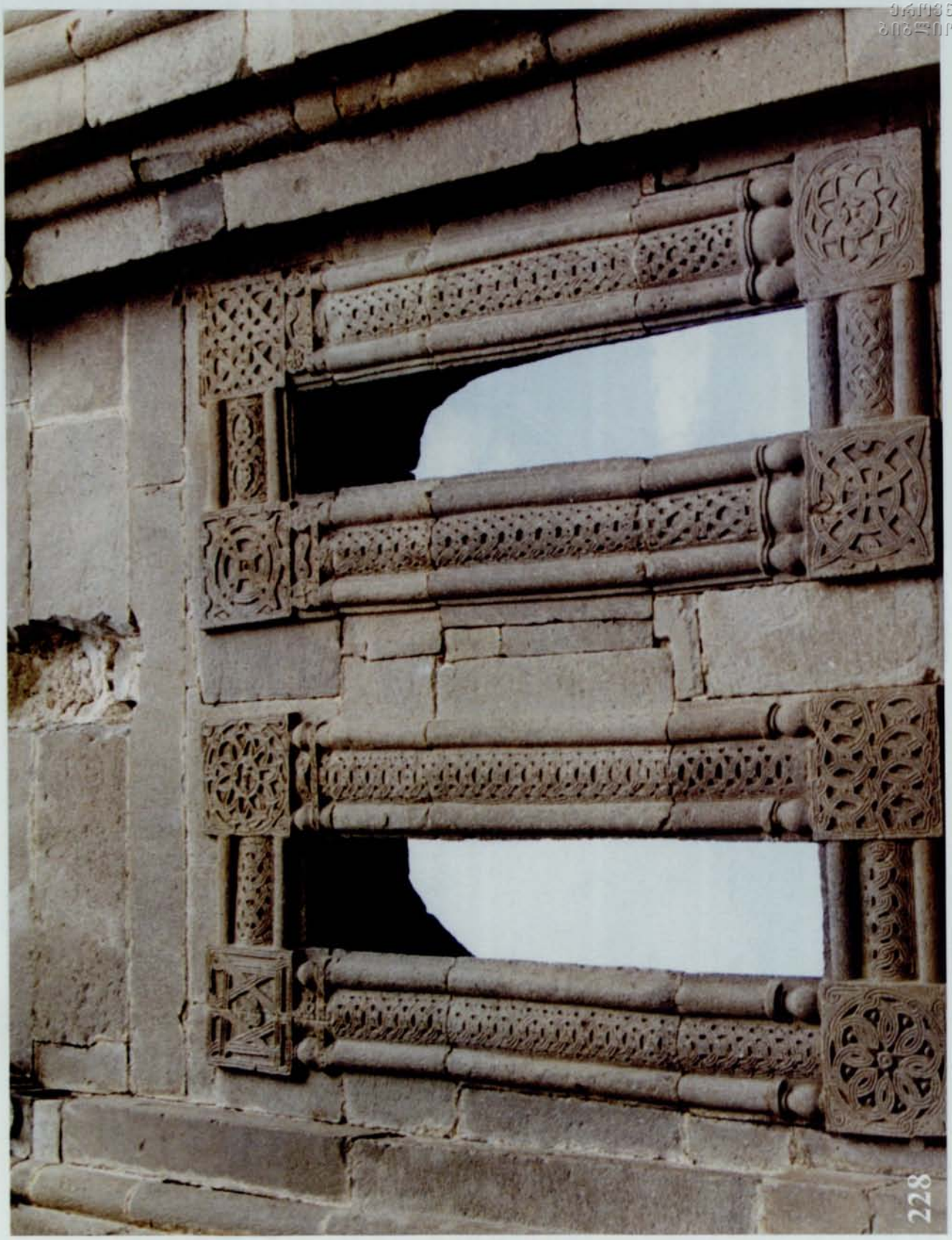
228

ეროვნული ბიბლიოთეკა

230

231

232

233

234

235

236

237

845

Tao-Klardjeti

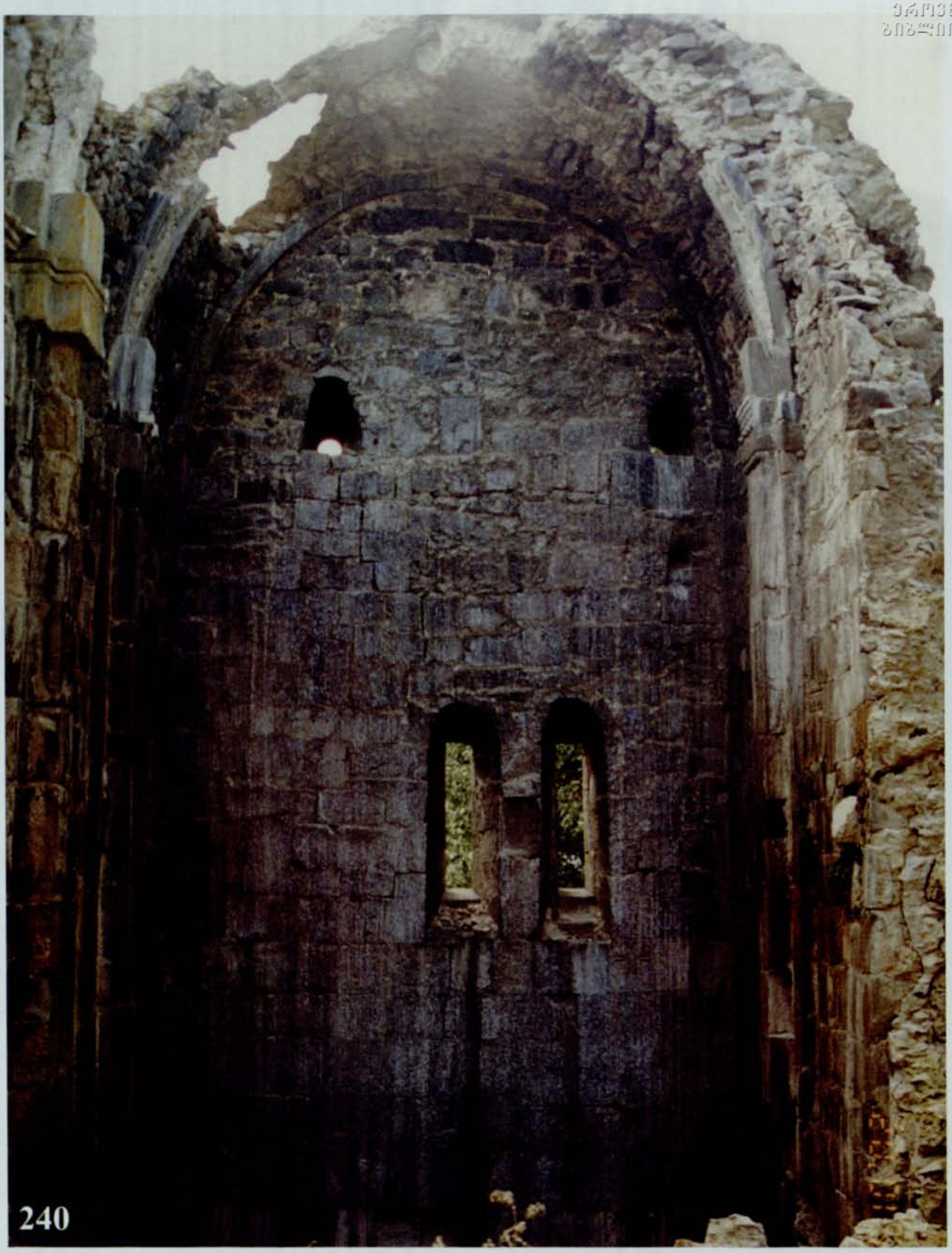

240

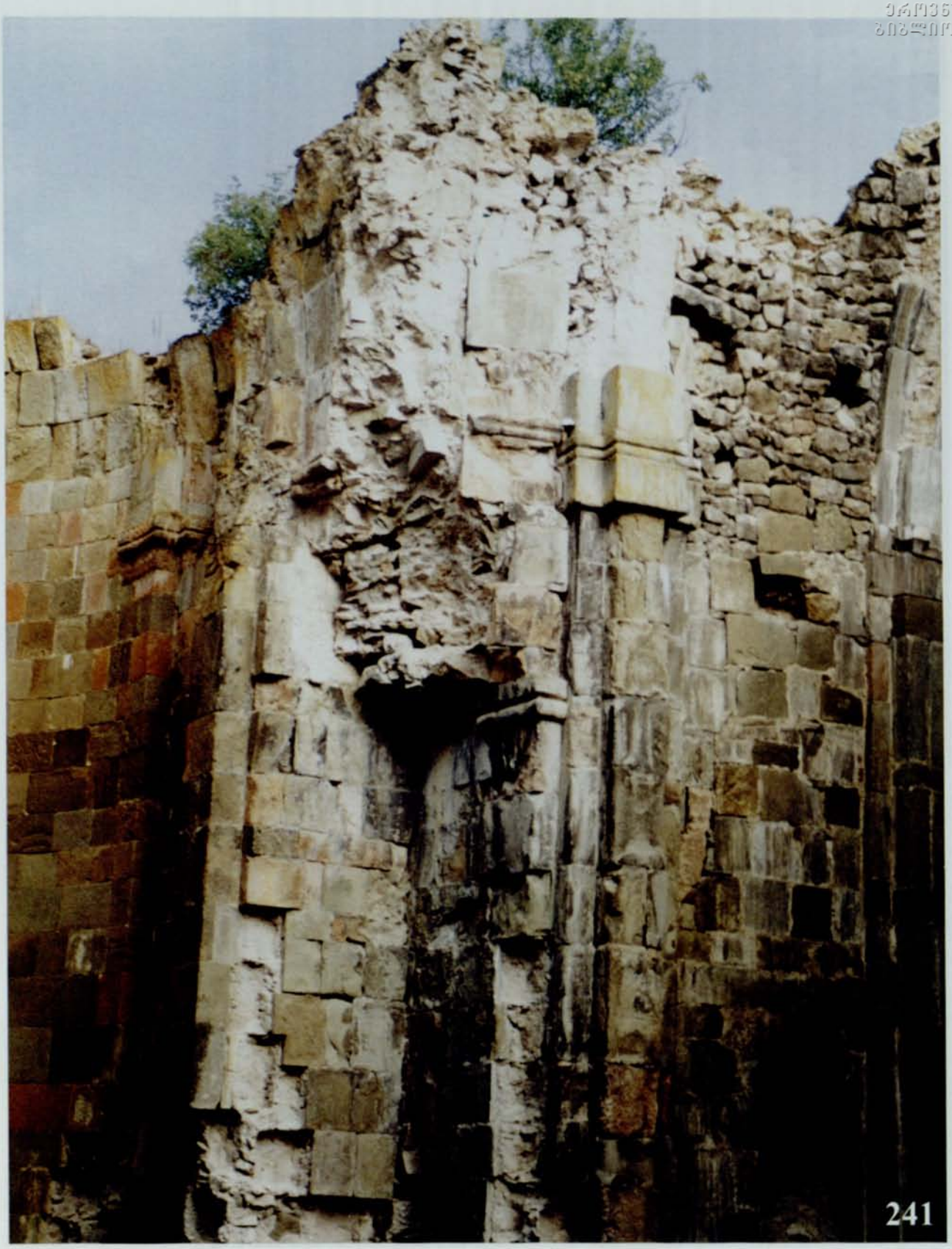

Tao-Klardjeti

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

242

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

Tao-Klardjeti

244

245

246

247

248

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

მამაწმინდა

Мамацминда

Mamatsminda

Mamatsminda

ეროვნული ბიბლიოთეკა

249

V.Silogava, K.Shengelia

251

252

ციხეები
Крепости
Fortresses
Hapishaneler

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

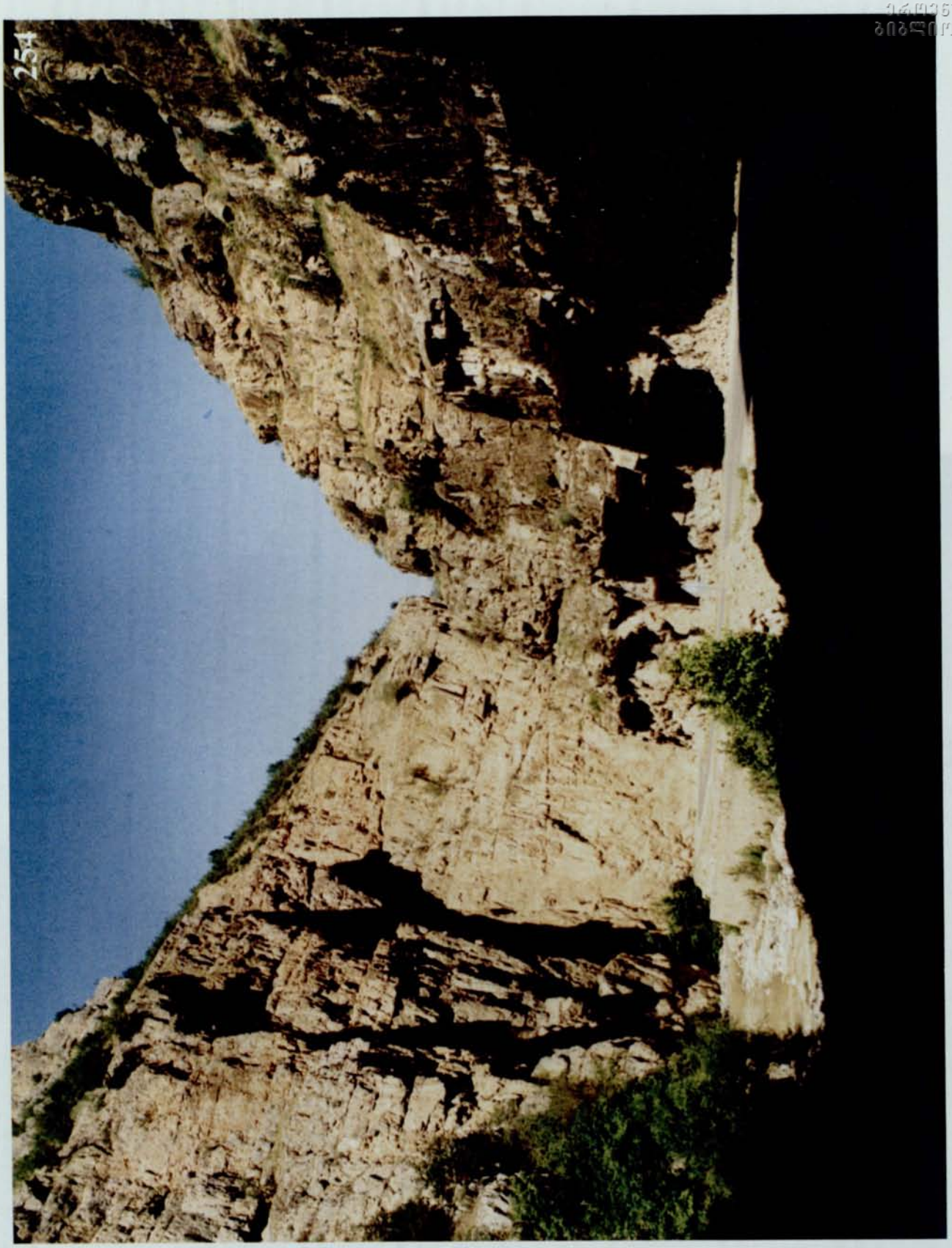

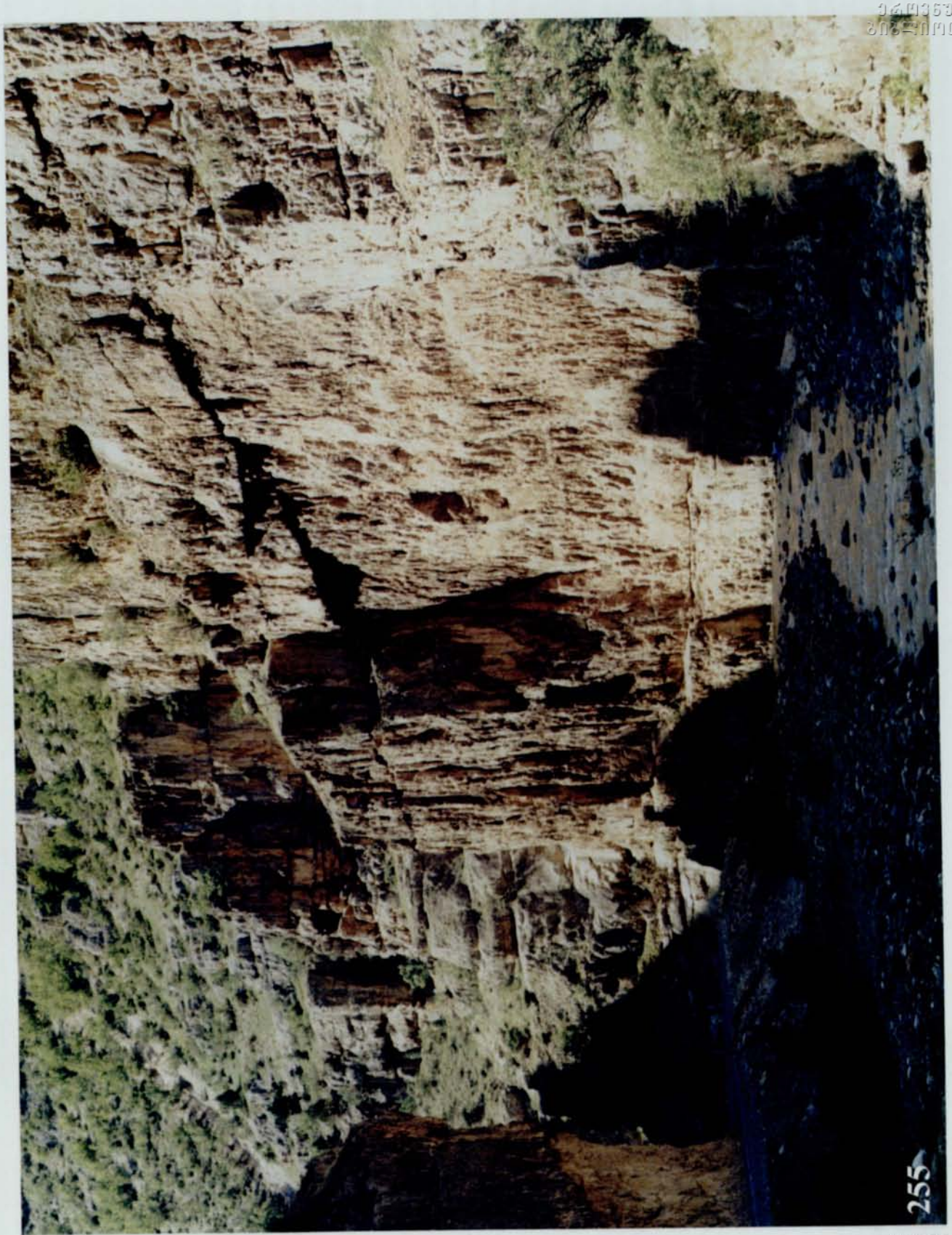

Tao-Klardjeti

256

865

Tao-Klardjeti

258

Tao-Klardjeti

360

261

262

Tao-Klardjeti

V.Silogava, K.Shengelia

265

873

Tao-Klardjeti

266

Tao-Klardjeti

268

V.Silogava, K.Shengelia

Tao-Klardjeti

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

სიტყვა ტაო-კლარჯეთზე

სულ რამდენიმე ათეული წლის წინ შორეული და მიუწვდომელი ტაო-კლარჯეთი – ძველი ქართული ისტორიული მხარე, ბოლო წლებში მშობლიურად ახლობელი, ხელმისაწვდომი და თითქმის ადვილად მოსანახულებელი გახდა. ეს დრომ მოიტანა – საქართველოსა და თურქეთს შორის პოლიტიკური კლიმატის დათბობის შედეგია. ამასთანავე, ეს შედეგია იმისა, რომ ტაო-კლარჯეთის ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლები, მათი გამორჩეული მხატვრული ღირსებებით, მხოლოდ ქართული ძეგლები არაა – ისინი ერთნაირადაა მოსავლელი და საპატრონებელი, როგორც საქართველოს, ისე თურქეთის მიერ, როგორც განსაკუთრებული მონაპოვარი შუა საუკუნეების მსოფლიო ხელოვნებისა.

ჩვენ ვიყავით ტაო-კლარჯეთში 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 წლებში და სიამაყე გვიპყრობს იმ დღეების გახსენებაზე, რადგან თვალნათლივ და ხელშესახებად დავინახეთ და შევიგრძენით ჩვენი დიდი წინაპრების დიდებულება, მათი ხედვის გამჭრიახობა, მიზნის დასახვის მასშტაბურობა, მატერიალური შესაძლებლობა და პოლიტიკური სიძლიერე. დიახ, მხოლოდ ამ მონაცემებით აღჭურვილ სახელმწიფო მოღვაწეებს შეეძლოთ ასეთი გრანდიოზული და მხატვრულად სრულყოფილი, უხვად შემკული ძეგლების აგება, რომლებიც დღესაც, ათასი წლის შემდეგაც აღაფრთოვანებს ყველას –შინაურს თუ უცხოს, სტუდენტს თუ მეცნიერს, დილეტანტს თუ პროფესიონალს, სიძველეთა მოყვარულს თუ შემოქმედ ადამიანს.

ვიყავით ტაო-კლარჯეთში და გული გვიკვდება მისი ძეგლების გახსენებაზე – ასე ობლად და უპატრონოდ დარჩენილ-მიტოვებულები, სარკმლებდათხრილები, კარებშენგრეულები, კედლებგანგრეულები და ხშირად სახურავჩაქცეულები, ცალკე დროისა და ცალკე ადამიანთა მიერ დაღდასმულები, ყოველდღიურ, ყოველწუთიერ შველას რომ საჭიროებენ.

უსათუოდ აუცილებელია და საჭირო გამოინახოს ფორმა, გზები და საშუალებები, რომ ორივე ქვეყანამ – მათმა შემქმნელმა საქართველომ და დღეს მათმა პატრონმა თურქეთმა, ერთობლივად უშველონ ამ ძეგლებს, გადაურჩინონ ისინი შთამომავლობას, რომ ახალი და ახალი თაობები გახდეს ამ ძეგლების დიდებულების თანაზიარი.

ჩვენ კი, ვინც ერთხელ მაინც ვყოფილვართ ტაო-კლარჯეთში და შევუპყრივართ მისი გასაოცარი ბუნებისა და გამაოგნებელი ძეგლების კიდევ და კიდევ ნახვის ნოსტალგიას, ვისურვოთ და ვუსურვოთ სხვებსაც, რომ კვლავ მივუახლოვდეთ და შევეხოთ მათ, თუ უშუალოდ არა, წიგნების, ფოტოალბომების, ბუკლეტების, კომპიუტერული დისკებისა და ყველა სხვა შესაძლო საშუალებით.

Слово о Тао - Кларджети

Всего несколько десятков лет назад далёкая и недоступная Тао - Кларджети, древняя грузинская историческая земля, в последние годы стала по-родному близкой, доступной, стала почти таким местóм, куда очень легко попасть. Это заслуга времени и потепления политического климата между Грузией и Турцией. Вместе с тем, это результат того, что памятники грузинского зодчества в Тао-Кларджети, с их выдающимися художественными достоинствами являются памятниками не только грузинскими - оберегать и ухаживать за ними, как за значительным явлением в мировом искусстве средних веков, должны и Грузия, и Турция.

Мы были в Тао - Кларджети в 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 годах и при воспоминании о тех днях нами овладевает чувство гордости, поскольку мы воочию, отчётливо увидели и прочувствовали величие наших предков, зоркость их взглядов, масштабность намеченных целей, их материальные возможности и политическую силу. Да, только наделённые этими качествами государственные деятели могли бы построить такие грандиозные и художественно совершенные, обильно украшенные памятники, которые и сегодня, спустя тысячу лет, восхищают всех - своих и иностранцев, студентов и учёных, дилетантов и профессионалов, любителей древности и людей творческих.

Мы были в Тао - Кларджети, и при воспоминании о её памятниках у нас сжимается сердце - о памятниках, сиротливо заброшенных, бесхозных, с разбитыми окнами и разрушенными дверями, часто с прохудившейся крышей, приговорённых временем и отдельными людьми, требующими ежедневного, ежеминутного ухода.

Вне всякого сомнения, необходимо и нужно найти формы, пути и возможности, чтобы две страны - из создатель Грузия и их сегодняшний хозяин Турция совместными усилиями смогли бы спасти эти памятники, сохранить их для потомства, чтобы новые и новые поколения смогли бы стать свидетелями величия этих памятников.

Те же из нас, кто хотя бы один раз побывал в Тао - Кларджети и предаётся ностальгии ещё и ещё раз увидеть её удивительную природу и потрясающие памятники, хотим пожелать поехать туда, прикоснуться к этим памятникам, если не непосредственно, то хотя бы с помощью фотоальбомов, буклетов, компьютерных дисков и других возможных средств.

A word about Tao-Klarjeti

The old historical Georgian part - Tao-Klardjeti which was far and inaccessible just for several decades ago, became native, accessible, and easily reachable. This was brought by the time and is a result of warming political relations between Georgia and Turkey. Herewith, this a result of the fact, that ancient Georgian monuments, characterized with artistic values are not only Georgian, but they are subject of mutual care from Georgian and Turkish side, as a special achievement of middle century world art.

We visited tao-klardjeti in 2002, 2003,2004,2005,2006 years and are very proud whenever remembering theses days, because we obviously filed glory towards our ancestors, vigilance of their vision, scaleness of aiming, material capability and political strength. Only statesmen,

possessing these values could build such a grandiose and artistically perfect monuments, that are still subject of exclamation not only of Georgians, but foreigners, students or scientists, professionals or dilettantes, man loving old things or artistic person.

We were in Tao- klardjeti and our hearts were breaking remembering these monuments which were ruined and absolutely destroyed and are still left alone without care and protection.

Undoubtedly, all the possibilities, ways and means are to be found from Georgia - creator of this monuments and it's owner-Turkey to take care mutually, protect and keep this treasure for future generations.

We, who visited Tao-klardjeti even once and are attracted by its beautiful nature and grandiose monuments, wish others not only to be attracted visually by them, but also, to teach them by pictures, computer discs, books and with any other means.

Tao-Klarceti üzerine bir söz

Onlarca yıl öncesinde uzak ve ulaşılamaz olan Tao-Klarceti (Eski Gürcü Tarihî Bölgesi) Bölgesi, son yıllarda ailedenmiş gibi yakın, ulaşılır ve neredeyse kolayca görülebilecek bir yer haline geldi. Bunu zaman getirdi. Bu durum, Gürcüstan ve Türkiye arasındaki politik havanın ısınmasının bir sonucudur. Tao-Klarceti'nin Gürcü mimari eserleri, onların seçkin sanatsal değerleri dikkate alındığında sadece Gürcü eserleri değil aynı zamanda orta çağın Dünya sanat değerleri olarak hem Türkiye hem de Gürcüstan tarafından aynı şekilde korunmalı ve sahip çıkılmalıdır.

Bizler 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 yıllarında Tao-Klarceti'de bulunduk ve o günleri hatırladığımız zaman gururlanıyoruz. Çünkü, büyük atalarımızın yüceliğini, basiretini, hedeflerinin büyüklüğünü, maddi olanaklarını ve siyasi güçlerini açık ve net bir şekilde gördük ve hissettik. Evet, bin yıl sonrasında, günümüzde bile – yerli ya da yabancı, öğrenci ya da bilim adamı, amatör ya da profesyonel, eskiye ilgi duyan ya da yaratıcı insan olan herkesi hayran bırakan böylesi yüce ve edebi değeri yüksek, bol süslemeli anıtları sadece bu verilerle donanmış devlet adamları yapabilirdi.

Tao-Klarceti'deydik ve oradaki yetim ve sahipsiz kalmış-terkedilmiş, pencereleri kırık, kapıları sökük, duvarları yıkık ve sıkça çatıları çökük, farklı zamanlarda farklı kişilerin izlerini taşıyan, her gün, her an yardım bekleyen anıtları hatırladığımız zaman yüreğimiz yanıyor.

Yeni nesillerin bu anıtların büyüklüğüne tanık olabilmesi için, bu anıtları yapan Gürcüstan ve şimdiki sahibi Türkiye'nin birlikte bu eserlere yadım edebilmesi ve gelecek nesillere aktarabilmesi için yolların ve olanakların bulunması zorunlu ve gereklidir.

Bir kez dahi olsa Tao-Klarceti'de bulunmuş ve mükemmel doğasından ve insanı hayrete düşüren anıtları tekrar tekrar görme nostaljisinden etkilenen bizler, doğrudan olamıyorsa bile dolaylı olarak; fotoğraf albümleri, kitaplar, bilgisayar diskleri vb olanaklar sayesinde onlara yaklaşmayı ve onlara dokunmayı hem kendimiz hem de başkaları için dilemeliyiz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... s. 12
BÖLÜM I. Gürcistan Kilise Tarihinde denemeler. Tao – Klarceti Piskoposluk Daireleri ... s. 245
Kısım I . Akhiza Piskoposluk Dairesi ..... s. 246
Kısım II. İşkhani Piskoposluk Dairesi ..... s. 249
Kısım III. Ançi piskoposluk Daidsi ..... s. 264
Kısım IV. Tbeti Piskoposluk Dairesi ..... s. 278
Kısım V. Bana Piskoposluk Dairesi ..... s. 289
İlave Metin, X sırda Gürcistan'da Patrik Makamı ..... s. 295

BÖLÜM II. Tao – Klarceti'n Mimari Eserleri (Foto-Albüm) ..... s. 617
Tablolar listesi ..... s. 630
I . Akhiza (V - VI yy.) ..... s. 633
II . İşkhani (VII, IX, XI yy.) ..... s. 637
III . İşkhani. Ufak Kilise (1008 y.) ..... s. 671
IV. Bana (VII y) ..... s. 675
V. Parehta (IXy.) ..... s. 685
VI . Berta (IX y.) ..... s. 689
VII. Ança (IXy.) ..... s. 691
VIII.Opiza (923 – 937 yy.) ..... s. 695
IX . Khandzta (X y. I yar.) ..... s. 703
X . Şatberdi (IX – X yy.) ..... s. 719
XI . Yenirabat (ahaldaba) (X-XI) ..... s. 721
XII. Doliskana (954-958 yy.) ..... s. 727
XIII. Barhal(961-973) ..... s. 735
XIV. Dört Kilise (X y. II yar.) ..... s. 747
XV. Oşki (963-976 yy) ..... s. 763
XVI. Hahuli (X y. II yar.) ..... s. 817
XVII. Hahuli. Ufak kilise (X) ..... s. 827
XVIII. Tbeti (X başl.) ..... s. 831
XIX Mamatsminda (XVI y.) ..... s. 855
XX Kaleler : ..... s. 859
1. Ardanuç Kalesi ..... s. 860
2. Akhiza Kalesi ..... s. 862
3. Kaceti Kalesi ..... s. 864
4. Bilinmeyen Kalesi ..... s. 869

5. Şavşat Kalesi ..... s. 870
6. Oltisi Kalesi ..... s. 871
7. Bilinmeyen Kaleler ..... s. 872
XXI . Avcilar Köyü , Ardanuç Suyu Üzerindeki Köprü ..... s. 878
Tao – Klarceti üzerine bir söz ..... s. 883

Contents

Introduction . . . . . p. 10
Part I –Sketches from ecclesiastical history of Georgia. The eparchies of Tao-Klarjeti . . . p. 181
Chapter I – Akhiza Eparchy . . . . . p. 183
Chapter II – Ishkhani Eparchy . . . . . p. 186
Chapter III – Ancha Eparchy . . . . . p. 203
Chapter IV – Tbeti Eparchy . . . . . p. 217
Chapter V – Bana Eparchy . . . . . p. 232
Addition – The Patriarch of Georgia in the 10th century . . . . . p. 238

Part II – The architectural monuments of Tao- Klarjeti (photo- album). . . . . p. 617
A list of Tables. . . . . p. 626
I – Akhiza (V- VI cc). . . . . p. 633
II – Ishkhani (VII –IX- XI cc). . . . . p. 637
III – Ishkhani. A small church (the year 1008). . . . . p. 671
IV – Bana (VII century). . . . . p. 675
V – Parekhta (IX century). . . . . p. 685
VI – Berta (IX century). . . . . p. 689
VII – Ancha (IX century) . . . . . p. 691
VII – Opiza (923- 937). . . . . p. 695
IX – Khandzta (1st half of X century) . . . . . p. 703
X – Shatberdi (IX – X cc). . . . . p. 719
XI – Enirabati (Akhladaba) (X- XI cc). . . . . p. 721
XII – Doliskana (961- 973). . . . . p. 727
XIII – Parkhali (963-976) . . . . . p. 735
XIV – Church Otkhta (The 2nd half of the X century) . . . . . p. 747
XV – Oshki (963- 976) . . . . . p. 763
XVI – Kakhuli (The 2nd half on the X century) . . . . . p. 817
XVII– Khakhuli , a small church (X century) . . . . . p. 827
XVIII –Tbeti (the beginning of X century) . . . . . p. 831
XIX – Mamatsminda (XVI century) . . . . . p. 855
XX. Fortresses . . . . . p. 859
1. Artanuji Fortress . . . . . p. 860
2. Akhizi Fortress . . . . . p. 862

3. Kajeti Fortress . . . . . p. 864
4. Unknown fortress . . . . . p. 869
5. Shavsheti Fortress. . . . . p. 870
6. Oltisi Fortress. . . . . p. 871
7. Unknown fortresses. . . . . p. 872
XXI. A bridge over River Artanujistskali , by the village Avjilari. . . . . p. 878
A word about Tao-klarjeti. . . . . p.. 882

Оглавление

Предисловие ..... ст. 8

Часть первая. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ГРУЗИНСКОЙ ЦЕРКВИ. ЕПАРХИИ ТАО - КЛАРДЖЕТИ ..... ст. 111

Глава I. Ахизская епархия ..... ст. 112

Глава II. Ишханская епархия ..... ст. 115

Глава III. Анчийская епархия ..... ст. 133

Глава IV. Тбетская епархия ..... ст. 151

Глава V. Банская епархия ..... ст. 167

Дополнение. Патриарх в Грузии в X веке (Пархальская надпись) ..... ст. 173

Приложение I. Н.Я.Марр, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, ВИИ, СПБ., 1910) ... ст. 303

Приложение II. С.Н.Джанашия, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н.Токарского „Архитектура древней Армении" (Вопросы истории, 5, М-Л., 1947., отдельной книгой Тб., 1947) ..... ст. 565

УКАЗАТЕЛИ

Личные имена ..... ст. 603

Географические и этнические названия ..... ст. 609

Часть вторая. ПАМЯТНИКИ ЗОДЧЕСТВА ТАО-КЛАРДЖЕТИ (ФОТО-АЛЬБОМ). ст. 617

Список таблиц ..... ст. 622

I. Ахиза ..... ст. 633

I I. Ишхани (ВИИ, ИХ, ХИ в.в) ..... ст. 637

I I I. Ишхани. Малая церковь (1008) ..... ст. 671

I V. Бана (ВИИ в.) ..... ст. 675

V. Парехта (ИХ в.) ..... ст. 685

VI. Берта (ИХ в.) ..... ст. 689

VII. Анча (ИХ) ..... ст. 691

VIII. Опиза (923 - 937 г.г.) ..... ст. 695

IX. Хандзта (И половина X в.) ..... ст. 703

X. Шатберди (ИХ - X в.в.) ..... ст. 719

XI. Энирабат (Ахалдаба) (X - XИ в.в.) ..... ст. 721

XII. Долискана (954 - 937 г.г.) ..... ст. 727

XIII. Пархали (961 - 973 г.г.) ..... ст. 735

XIV. Церковь Четырёх апостолов (ИИ половина X в.) ..... ст. 747

XV. Ошки (963 - 958 г.г.) ..... ст. 763

XVI. Хахули (ИИ половина X в.) ..... ст. 817

XVII. Хахули. Малая церковь (X в.) ..... ст. 827
XVIII. Тбети (начало X в.) ..... ст. 831
XIX. Мамацминда (XВИ в.) ..... ст. 855
XX. Крепости: ..... ст. 859
1. Крепость Артануджи ..... ст. 860
2. Крепость Ахиза ..... ст. 862
3. Крепость Каджети ..... ст. 864
4. Неизвестная крепость ..... ст. 869
5. Крепость Шавшети ..... ст. 870
6. Крепость Олтиси ..... ст. 871
7. Неизвестные крепости ..... ст. 872
XXI. Мост через Артануджисцкали у с. Авджилари ..... ст. 878
Слово о Тао – Кларджети. ..... ст. 882

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სარჩევი

წინასიტყვაობა ..... გვ. 5

ნაწილი პირველი ნარკვევები საქართველოს ეკლესიის ისტორიიდან. ტაო-კლარჯეთის ეპარქიები ..... გვ. 15

თავი I. ახიზის ეპარქია ..... გვ. 16

თავი II. იშხნის ეპარქია ..... გვ. 19

თავი III. ანჩის ეპარქია ..... გვ. 46

თავი IV. ტბეთის ეპარქია ..... გვ. 67

თავი V. ბანის ეპარქია ..... გვ. 94

დამატება. პატრიარქი X საუკუნის საქართველოში ..... გვ. 103

დანართი I. Н.Я.Марр, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, СПБ., 1910) ..... გვ. 303

დანართი II. С.Н.Джанашиа, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н.Токарского „Архитектура древней Армении“ (Вопросы истории, 5, М-Л., 1947., Отдельной книгой Тб., 1947) ..... გვ. 565

საძიებლები

პირთა სახელები ..... გვ. 595

გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები ..... გვ. 600

ნაწილი მეორე. ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები. ფოტო-ალბომი ..... გვ. 617

ტაბულების სია ..... გვ. 618

I . ახიზა (V-VI სს.) ..... გვ. 633

II. იშხანი (VII, IX, XI სს.) ..... გვ. 637

III. იშხანი, მცირე ეკლესია (1008წ.) ..... გვ. 671

IV. ბანა (VIIს.) ..... გვ. 675

V. პარეხთა (IXს.) ..... გვ. 685

VI. ბერთა (IXსს.) ..... გვ. 689

VII. ანჩა (IXს.) ..... გვ. 691

VIII. ოპიზა (923-937წწ.) ..... გვ. 695

IX. ხანძთა (Xს. I ნახ.) ..... გვ. 703

X. შატბერდი (IX-X სს.) ..... გვ. 719

XI. ენირაბათი (ახალდაბა) (X-XIსს.) ..... გვ. 721
XII. დოლისყანა (954-958წწ.) ..... გვ. 727
XIII. პარხალი (961-973წწ.) ..... გვ. 735
XIV. ოთხთა ეკლესია (Xს. II ნახ.) ..... გვ. 747
XV. ოშკი (963-976წწ.) ..... გვ. 763
XVI. ხახული (Xს. IIნახ.) ..... გვ. 817
XVII. ხახული, მცირე ეკლესია (Xს.) ..... გვ. 827
XVIII. ტბეთი (Xს. დასაწყ.) ..... გვ. 831
XIX. მამაწმინდა (XVIს.) ..... გვ. 855
XX. ციხეები ..... გვ. 859
1. არტანუჯის ციხე ..... გვ. 860
2. ახიზის ციხე ..... გვ. 862
3. ქაჯეთის ციხე ..... გვ. 864
4. უცნობი ციხე ..... გვ. 869
5. შავშეთის ციხე ..... გვ. 870
6. ოლთისის ციხე ..... გვ. 871
7. უცნობი ციხეები ..... გვ. 872
XXI. ხიდი არტანუჯისწყალზე ს. ავჯილართან ..... გვ. 878
სიტყვა ტაო-კლარჯეთზე ..... გვ. 881
Слово о Тао-Кларджети ..... გვ. 882
A word about Tao-Klarjeti ..... გვ. 882
Tao-Klarceti üzerine bir söz ..... გვ. 883

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თარგმანი: ინგლისური–ლალი გეგეჭკორი, თურქული – როინ კავრელიშვილი, რუსული – ვალერი სილოგავა;

გამომცემლობის რედაქტორი – დარეჯან კუხიანიძე;

სტილი, კორექტურა: ქართული – ნინო დათიაშვილი, დარეჯან კუხიანიძე, ინგლისური – ლიკა ჩაფიძე, რუსული – გიორგი მახარაძე, თურქული – მარიამ ძიძიგური, ლელა დადიანი;

კომპუტერული უზრუნველყოფა, დიზაინი და CD ვერსია – გრიგოლ კალანდაძე, ლაშა ძიძიგური, ვლადიმერ დარასელია.

დაიბეჭდა სტამბა „საქართველოს მაცნე“-ში.

ტირაჟი -500 ც.

შ.პ.ს. „ბედეკი“ 2007 წ.

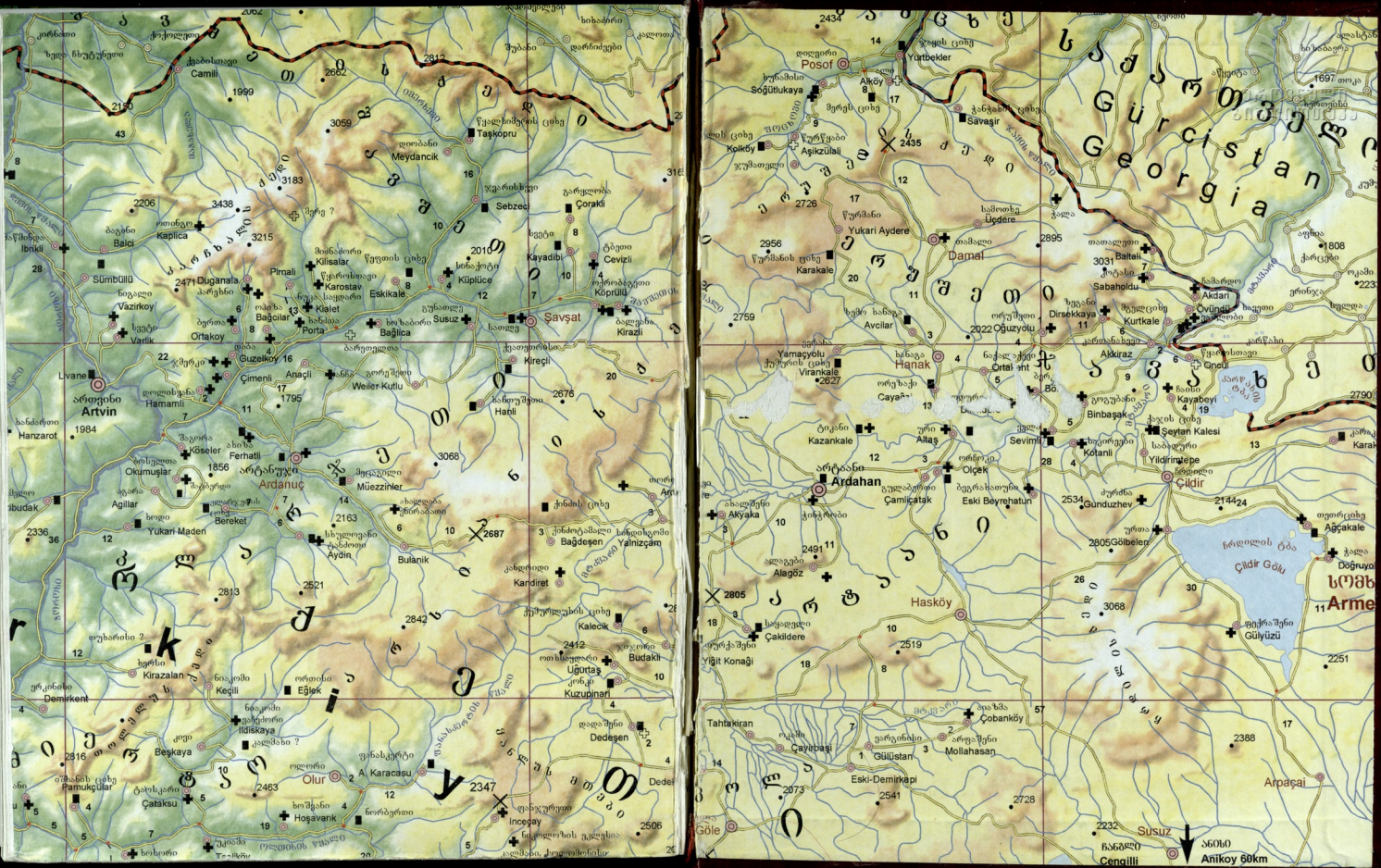
Gürcistan
Georgia
Posof
Yusufeli
Artvin
Ardanuç
Ardahan
Hanak
Şavşat
Damal
Hasköy
Çıldır Gölü
Çıldır
Göle
Susuz
Arpaçai
Anikoy 60km

K 30.624
4

